

**I МЕЖДУНАРОДНАЯ НАУЧНО-ПРАКТИЧЕСКАЯ
ИНТЕРНЕТ-КОНФЕРЕНЦИЯ**

**«ТЕНДЕНЦИИ И ПЕРСПЕКТИВЫ РАЗВИТИЯ
НАУКИ И ОБРАЗОВАНИЯ
В УСЛОВИЯХ ГЛОБАЛИЗАЦИИ»**

ВЫПУСК I

21-22 февраля 2015 г.

г.Переяслав-Хмельницкий

ГОСУДАРСТВЕННОЕ ВЫСШЕЕ УЧЕБНОЕ ЗАВЕДЕНИЕ
«Переяслав-Хмельницкий государственный педагогический университет
имени Григория Сковороды»

Совет молодых ученых университета

Материалы
I Международной научно-практической интернет-конференции
«Тенденции и перспективы развития науки и образования в условиях глобализации»

21-22 февраля 2015 года

Сборник научных трудов

УДК 001+37(100)

ББК 72.4+74(0)

Т 33

Материалы I Международной научно-практической интернет-конференции «Тенденции и перспективы развития науки и образования в условиях глобализации»: Сб. науч. трудов. – Переяслав-Хмельницкий, 2015. – Вып. 1. – 594 с.

ГЛАВНЫЙ РЕДАКТОР:

Коцур В.П. – доктор исторических наук, профессор, академик НАПН Украины, ректор ГВУЗ «Переяслав-Хмельницкий государственный педагогический университет имени Григория Сковороды»

РЕДАКЦИОННАЯ КОЛЛЕГИЯ:

Рык С.Н. – кандидат философских наук, доцент, проректор по научной работе ГВУЗ «Переяслав-Хмельницкий государственный педагогический университет имени Григория Сковороды»

Коцур В.В. – кандидат политических наук, председатель Совета молодых ученых университета

Кикоть С.Н. – кандидат исторических наук, заместитель председателя Совета молодых ученых университета

Гайдаенко И.В. – руководитель Центра устной истории, секретарь Совета молодых ученых университета

©Совет молодых ученых университета

©ГВУЗ «Переяслав-Хмельницкий

государственный педагогический университет

имени Григория Сковороды»

СЕКЦИЯ: БИОЛОГИЧЕСКИЕ НАУКИ

А.Исаева, Эльмира Сырлыбаева, И.Асадова
(Шымкент, Казахстан)

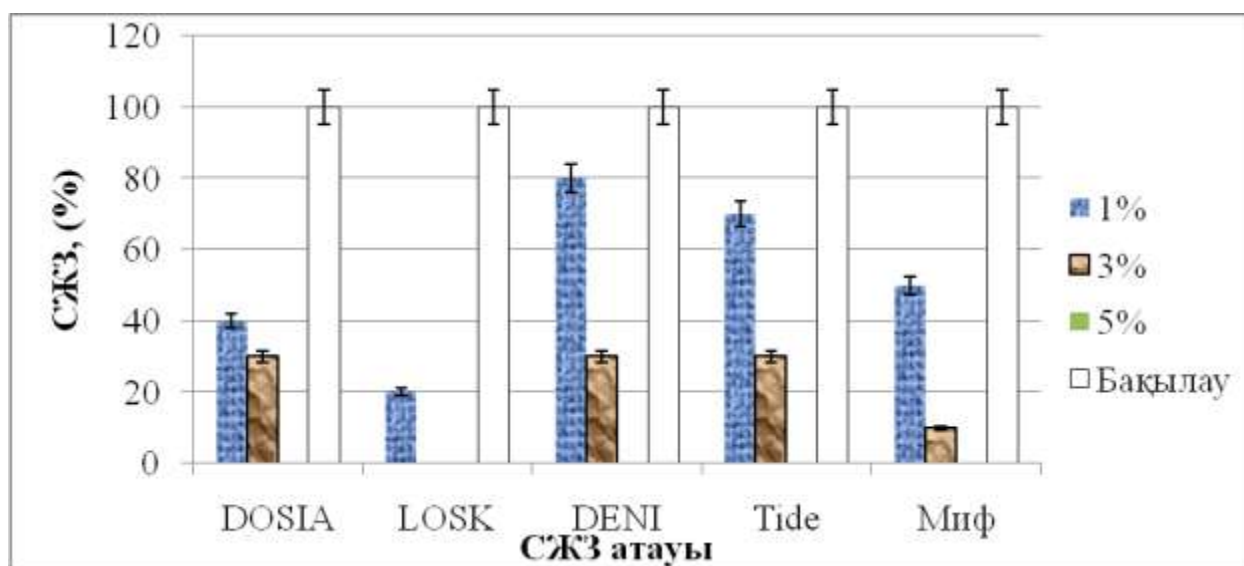
КІР ЖУАТЫН ҰНТАҚТАРДЫҢ ҚЫЗЫЛ ҮРМЕ БҰРШАҚ ӨСІМДІГІНІҢ АНАТОМИЯЛЫҚ КӨРСЕТКІШТЕРІНЕ ӘСЕРІ

Синтетикалық жуғыш заттар – қазіргі уақытта дамыған өндірістің өніміне айналып отыр. Мысалы, қазіргі тұрмыста пайдаланып жүрген кір жууға арналған ұнтақтарда полифосфаттар бар, ал олар адам денсаулығына, қоршаған ортаға аса зор зиян келтіреді. Беттік белсенді заттар (ББЗ), хлор, көмір қышқыл газы, азоттың оксидтері, фенол, формальдегид, ацетон, аммиак, ағартқыштар, ароматизаторлар – осы химиялық заттар, біздің күнделікті тұрмысымызда қолданылатын (кір жуғыш ұнтақтарда, киім тазартқыштарда, ыдыс, ванна, туалет тазалағыштарда) парфюмериялық заттар құрамында кездеседі. Бұл заттардың барлығы да биологиялық жағынан белсенді [1, б. 386].

Бүгінгі күні синтетикалық жуғыш заттар өндірісінің үнемі өсу жағдайында олардың құрамындағы химиялық заттардың қауіптілік дәрежесін анықтау, ауылшаруашылық өсімдіктеріне зияндылығын зерттеу көкейтесті мәселе болып табылады. Себебі ең қауіптілігі сол, СЖЗ ерігіндісінде пайдаланғаннан кейін де құрамындағы химиялық заттары сақталады [2, б. 230]. Олар пайдаланудан қалған қалдық ерігіндісінің де қоршаған ортаға (су, топырақ) белгілі дәрежеде зияны бар екендігі дәлелденген.

Зерттеу жұмысының мақсаты – СЖЗ қызыл үрме бұршақ өсімдігінің анатомиялық көрсеткіштеріне әсерін зерттеу.

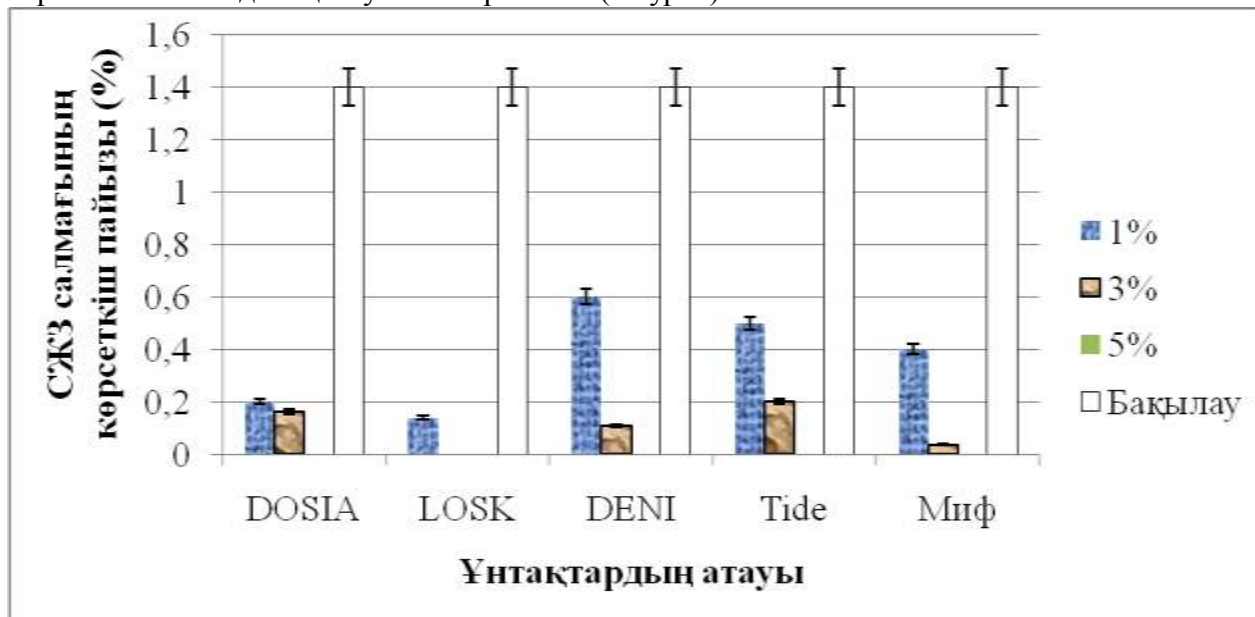
Зерттеу нәтижесі және оны талдау – олар күнделікті бақылауда болды. 14 күннің ішінде зерттеу нәтижесінде, синтетикалық кір жуатын ұнтақтардың қызыл үрме бұршақ өсімдіктері тұқымдарының өнуі, бақылау – 100% - ға жақсы өскен. СЖЗ соның ішінде ұнтақтардың қызыл үрме бұршақ дәндерінің өнуіне бақылау – 100% салыстырғанда 1% көрсеткіште «DOSIA» – 40%, «LOSK» – 20%, «DENI» – 80%, «Tide» – 70%, «Миф» – 50% төмендеген. 3% көрсеткіште бақылау - 100% салыстырғанда «DOSIA» – 30%, «LOSK» – 0%, «DENI» – 30%, «Tide» – 30% «Миф» – 10% төмендеген. 5% көрсеткіште өсімдіктің өнуі нөл көрсеткіш (1 сурет).

1-сурет. Кір жуатын ұнтақтың қызыл үрме бұршақ дәнінің өнуіне әсері

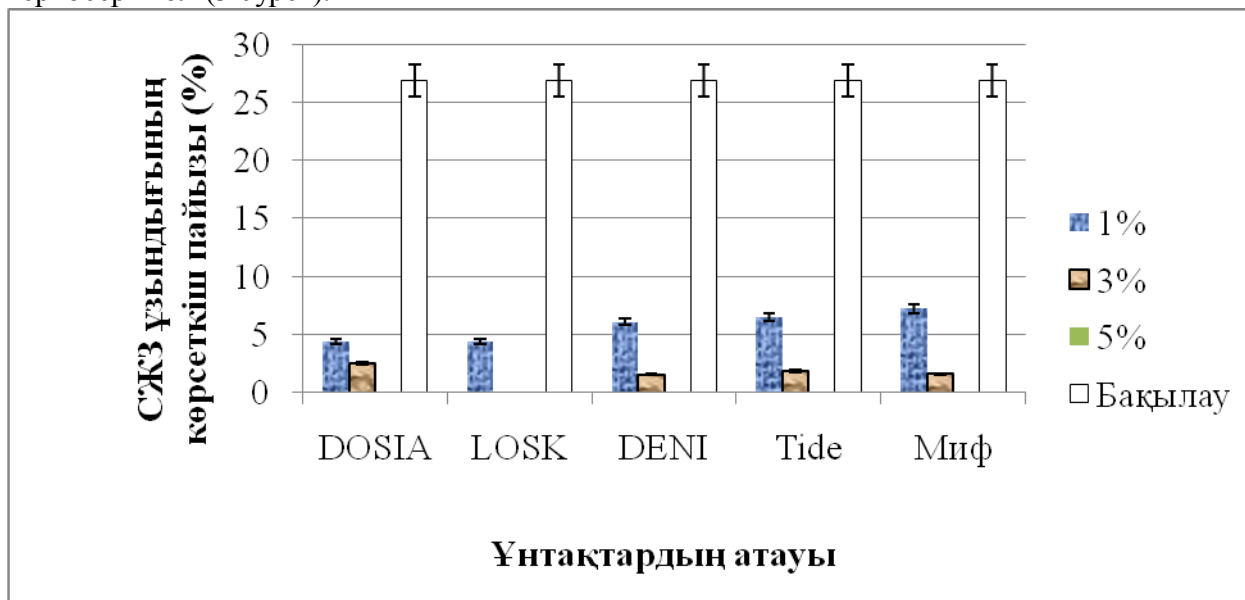
СЖЗ қызыл үрме бұршақ дәндерінің салмақ көрсеткіші бақылау – 1,4% салыстырғанда 1% көрсеткіште «DOSIA» – 0,2г, «LOSK» – 0,13г, «DENI» – 0,6г, «Tide» – 0,5г, «Миф» – 0,4г төмендеген. 3% көрсеткіште бақылау – 1,4г мен салыстырғанда «DOSIA»

– 0,16г, «LOSK» – 0г, «DENI» – 0,10г, «Tide» – 0,2г, «Миф» – 0,03г төмендеген. 5% көрсеткіште өсімдіктің өнуі нөл көрсеткіш (2 сурет).

2-сурет. СЖЗ қызыл үрме бұршақ дәндерінің салмақ көрсеткіші

СЖЗ қызыл үрме бұршақ дәндерінің ұзындығын бақылау – 26,8см мен салыстырғанда 1% көрсеткіште «DOSIA» – 4,3см, «LOSK» – 4,3см, «DENI» – 6см, «Tide» – 6,5см, «Миф» – 7,2мм төмендеген. 3% көрсеткіште бақылау – 26,8см мен салыстырғанда «DOSIA» – 2,5см, «LOSK» – 0, «DENI» – 01,5см, «Tide» – 1,8см, «Миф» – 1,6см төмендеген. 5% көрсеткіште өсімдіктің өнуі нөл көрсеткіш. СЖЗ соның ішінде ұнтақтардың қызыл үрме бұршақ өсімдігінің өсуіне, өнуіне, тамыр аймағының жетілуіне бақылау мен салыстырғанда кері әсері мол (3 сурет).

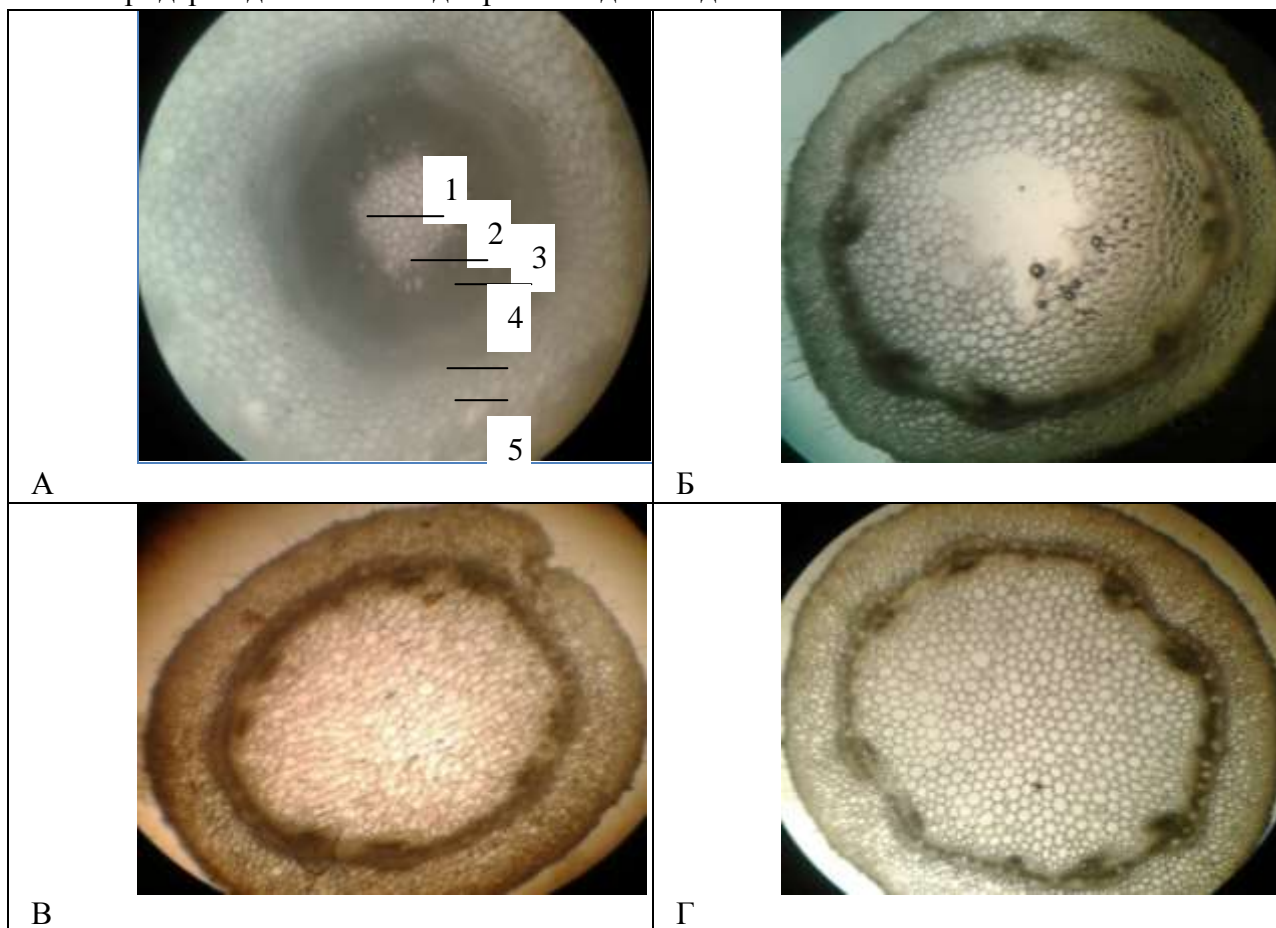

3 сурет. СЖЗ қызыл үрме бұршақ дәндерінің ұзындығы

Сонымен қатар анатомия жағынан өзгеріс бар. Өсімдік сабақтары кеңістікте орналасуына қарай әр қилы болады: бірі – тік өседі, екіншісі жерден көтеріңкі келеді; үшіншісінің сабағы жерге төселе өседі; төртінші бір топ өсімдік сабақтары шырмалып өседі; бесіншінің сабақтары бір нәрсеге өрмелеп өседі және бір топ өсімдік сабақтары өте қысқа болып, тырбылып өседі т.с.с. *Тік сабақтар* – әрқашанда фототропизм және теріс геотропизм бағытымен өсетін сабақтар. Бұған жер бетінде өсетін көп өсімдіктердің сабақтары жатады. Солардың арасынан қызыл үрме бұршақты қарастырамыз.

Қызыл үрме бұршақ сабағының анатомиялық құрлысында синтетикалық жуғыш заттарға егілген қызыл үрме бұршақ сабағының бақылау мен салыстырған айырмашылық бар, бірақ бақылауда 1- борпылдақ ұлпа; 2-протоксилемма; 3-ксилемма; 4-флоэмма; 5-склеренхима анық көрсетілген. Жалпы сүректі өсімдіктердің бір ерекшелігі – бой конусындағы прокамбий ұлпасы ерте бастан-ақ бірден шеңберлік камбийге айналып кетеді де, қабыққа қарай флоэманың өзекке қарай ксилеманың түпкілікті элементтерін өзінен бөліп шығара береді.

Эпидерми алғашқы жабынды ұлпа болғандықтан, өсімдік денесінде ол мәңгі сақталып қалмайды, мезгілі жеткенде шетінен біртіндеп түсіп қалады да, оның орнына тоз, яғни перидерма дейтін жабынды ұлпа пайда болады.

А. Бақылау, Б. «DENI». В. «LOSK». Г. «Миф».

1 - борпылдақ ұлпа; 2 - протоксилемма; 3 - ксилемма; 4 - флоэмма; 5 - эпидерма

4 сурет. Қызыл үрме бұршақ сабағының анатомиялық көрсеткіштерінің орналасуы

Синтетикалық жуғыш заттарға отырғызылған, соның ішінде «DENI» «LOSK» «Миф» кір жуатын ұнтақтың анатомиялық өзгеріс байқалады. Бақылау мен салыстырғанда «DENI» «LOSK» «Миф» 1% көрсеткішінде борпылдақ ұлпа тармақталынып кеткен, ал протоксилеммада бақылау мен қарағанда кішірейген, ксилемма мен флоэмма да өзгерген. Қанша концентрациясы жоғары болған сайын флоэманың ең сыртынан түлеп түсе бастаған эпидермисі көрінеді.

Қорытындылай келе, кір жуғыш ұнтақтардың қызыл үрме бұршақ өсімдігіне әсері мол. Олар бақылау мен салыстырғанда өнуі, өсуі, тамыр аймағының толық жетілмеуі, ұзындығы, салмағы жағынан, морфологиялық анатомиялық жағынан айырмашылық көп. СЖЗ соның ішінде өсімдіктерге уытты әсер ететіні кір жуатын ұнтақтардың алынған барлық түріде зиянды әсері мол.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Ашихмина Т.Я. Школьный экологический мониторинг. Учебно-методическое пособие / Т.Я.Ашихмина. – М.: АГАР, 2000. – 386 с.
2. Габриелян О.С. Химия. 10 класс. Учебник для общеобразовательных учреждений (базовый уровень) / О.С.Габриелян. – М.: Дрофа, 2010. – 230 с.

*Марал Амиров, Зере Дәуірхан
(Аркалык, Казахстан)*

АДАМ АҒЗАСЫНДАҒЫ ӨЗГЕРІСТЕР

Дене жаттығуларын қалыптастыру жан ұядан бастау алып, балабақша, мектеп, орта және жоғары оқу орындарында, өндірістік ұжымдарда өткізіліп, мемлекеттік тұрғыдан қаралып тиісті бағасы берілуде. Дене тәрбиесінің адам тәніне тигізетін әсері мен заңдылықтарын жете білу бүгінгі ұрпақтың ертеңгі ұлағатты ұстаздың алдында тұрған негізгі міндеті.

Дене жаттығуларының ағзаға дене шынықтыру және сауықтыру маңызы бола отырып кез-келген дәрі-дәрмектен жақсы әсер ете алатындығы белгілі. Көптеген жүргізілген зерттеулер дене жаттығуларының ағзаның барлық жүйелеріне және мүшелеріне жағымды әсерін көрсетеді. Дене жаттығуларының емдік құрал ретінде, әсіресе тірек-қимыл аппараты ауруларын емдеуде зор маңызы айқындалады. Дене шынықтырумен шұғылданғанда ағзаның бейімделуі тек қана дене жүктемелеріне емес, сонымен қатар кез-келген бұзатын әсерлерге артады, стрессорлық, жоғары және төмен температуралар әсеріне ағзаның тұрақтылығы жоғарылайды [1, 236].

Қазіргі таңда жастардың дене шынықтырумен айналысуының ең басты мақсаты салауатты өмір салты болып табылады.

Дене тәрбиесімен ерте жастан айналысып, тиімді де уақытылы дем алған адамның оқуға, еңбек етуге қабілеті арта түсетіні белгілі. Спорттың өзіне тән керемет қасиеті темекі тарту, ішімдік, нашакорлық сияқты зиянды әдеттерден бойды аулақ салуға тәрбиелейді. Елбасының салауатты өмір салты туралы сөз еткенде – спорттың бұқаралығына ерекше мән беріп отырады. Себебі, денсаулық болмаса тән азабын былай қойғанда, адам нағыз азаматтық асқарына көтеріле алмай, аңсаған армандары көңілді мазалап, жан азабына шалдығады.

“Он екі мүшең сау болса жарлымын деме” – деп халқымыз денсаулықтың адам өміріндегі орнын, тән сұлулығын, жан тазалығын еш нәрсемен теңестіруге болмайтыны жайлы ескертіп отырған.

Қазіргі жағдайда адамның қимыл белсенділігі төмендеген, ол қоғамның әлеуметтік және экономикалық дамуының жоғары қарқынымен байланысты радио, теледидар, компьютер, лифт және тағы басқалар.

Дене қозғалыстары адамның рухани күйін дамытуда ерекше орын алатыны көне шығыс медицина саласында ертеден белгілі (йога, цигун, у-шу, т.б.). Сондай – ақ оны «тән саулығы – жан саулығы» дейтіні дәлелдейді [2, 86].

Қимыл белсенділігі реттеуші жүйелердің қызметіне әсер етеді. И.П Павловтың айтуынша, қимыл-қозғалыс «бұлшықет қуанышын» береді. Қимыл кезінде ОЖЖ-нің өңдейтін ақпарат көлемі өседі, оның барлық құрлымдарының қызметі артады, қозу мен тежелу үрдістері белсендіріледі және теңестіріледі. Қозғалыс зерде ұластыру, нұрлану шығармашылық үрдістерін күшейтеді. Ми қыртысына шеттен келетін серпіндер гипоталамус – гипофиз жүйесін белсендіреді. Сөйтіп барлық сөлініс бездерінің қызметі кірістіріледі, ол қозғалыс кезінде вегетативтік жабдықтау ағзалардың қызметіне оңтайлы жағдай жасайды. Мәселен, жүгіру немесе басқа белсенді қозғалыс кезінде қаңға гормондар, эндорфиндер жиналады. Олар абыржу, үрей, ауырсыну және ашығу сезімдерін азайтады.

Организмнің қосалқы мүмкіндіктері өсіп, оның тіршіліктік сергуі (тонусы) артады. Адамның стресс түрткілеріне кәдік себептерге төзімділігі, тұлғалық және психикалық жұмыскерлігі, шыдамдылығы қалыптасады.

Академик П.Бергтің есебі бойынша 100 жыл бұрын материалдық игілікті құрудағы дене белсенділігінің деңгейі-96 %-ды құраған, ал қазіргі дене еңбегінің үлесі 1% шамасында. Қазіргі заманғы адамдарда гиподинамия-қимыл белсенділігінің төмендеуі және гипокинезия-бұлшық ет күштенуінің төмендеу құбылыстары айқын байқалады. Гиподинамия және гипокинезия бірқатар өзгерістермен сипатталады: тірек қимыл аппаратында-бұлшық еттер атрофиясы, бұлшық еттер күші төмендейді, бұлшық еттер салмағы азаяды, бұлшық еттерде белок ыдырау процестері басым болады. Жасуша мембранасының амин қышқылдары мен ферменттер үшін өткізгіштігі артады, нәтижесінде, олар қанға шығып, бұзылады, ағзадан көптеген тұздар (S, Na, K, Ca және т.б) шығарылады. Жілік кемігінің ыдырауы байқалады, қанға Ca және фосфор тұздарының мөлшері жоғарлайды, олар жартылай буындарда немесе тас күйінде бауырда, өт қапшығында, бүйректе жинақталады. Сүйектер жұмсарып, олардың беріктігі төмендейді. Себебі: диафрагманың және құрсақ бұлшық етінің қимылы азаяды, олардың кеуде қуысы мүшелеріне сығымдау әсері төмендейді, ішектің қимыл белсенділігі (гиподинамия) төмендеп ағза интоксикациясы (өздігінен өзі улану) болады. Жүрек көлемі 20-25%-ға азаяды, жүректің соғу жылдамдығы артады.

Қандағы холестеринді тасмалдайтын төмен тығыздықты липопротеиндер (майлы қышқылдар бар белок) мөлшері артады, атеросклероз (сыбайластырғыш ұлпалардың өсіп кетуі есебінен артериялық қан тамырлар қабырғалары тығыздалуы, қан тамырлары қуысының тарылуы, мүшелердің қанмен қамтамасыз етілуінің нашарлауы) даму мүмкіндігі артады. Қан тамырларының қабырғасы жүйкелі және гуморальді импульстерге әлсіз жауап береді, миокард инфаркті, инсульт туындауы мүмкін, эндокринді реттелу бұзылады. Дене және ой жүктемелері кезінде қанға адреналиннің бөлінуі артады, зат алмасуы нашарлайды, көмірсулардың майларға айналуы және майлардың қорға жиналуы жоғарылайды. Қимыл белсенділігінің шектелуі бұлшық еттерде орталық жүйке жүйесіне келетін импульстер ағымын төмендетеді; әлсіздік (босандық), ұйқы бастылық, селқостық байқалады. Аристотель айтқандай: «Ағзаны бұзатын басты нәрсе-әрекетсіздік». Гиподинамияны және гипокинезияны емдеу тәсілі-бұлшық ет белсенділігін арттыру, яғни дене шынықтырумен айналысу. Дене шынықтырудың денсаулықты нығайту қағидасы. барлық дене шынықтыру жаттығулары, сабақтары адам денсаулығын нығайтуға арналуы тиіс. Бұл сабақтардың нәтижесі олардың көлемі мен жаттығуды орындау қарқынына байланысты. Оқытушы ағзаның биологиялық заңдылықтарын, адамның жас ерекшеліктері мен барлық мүмкіндіктерін білуі керек, педагогикалық тәсілдерді және дәрігерлік бақылауды жақсы меңгеруі қажет. Сонда ғана ол денсаулықты нығайту жолында жемісті еңбек ете алады.

Демек, қазіргі бізге жеткен өнердің, театр элементтерінің қай-қайсысы болса да ойын үстінде көрсетіліп, осы ойындардың әр түрлі мәнерлі орындауының нәтижесінде тап қазіргідей үлкен өнер дәрежесіне жетті. Адам баласы көне замандардан бері жабайы аңдармен талай рет "күш сынасуына" тура келді. Аң және балық аулау, жеміс-жидек теру адамның күші мен төзімділігін, икемділігі мен шапшаңдығын, байқампаздығын қалыптастырып, дамытты.

Дене тәрбиесінің пайда болуы мен бастапқы даму дәрежесі халықтың тұрмысы мен санасына байланысты белгілі бір мақсатты шешуге бағытталды. Адамның қимыл әрекеті таңертең ұйқыдан оянудан басталады [3, 126].

Адам өзінің күнделікті тіршілігінде еңбек барысында толып жатқан әрекеттер мен әр түрлі қозғалыстар жасайды. Осының бәрі дененің кейбір жекелеген мүшелерінің қалыптасып, жетілуіне өзіндік әсер етеді. Кей жағдайда мұндай ықпалдар теріс болуы да мүмкін. Бір бағыттағы артық қозғалыстың әсерінен дененің бір мүшесі шаршап немесе деформацияға, яғни ағзаның қалыпты формаларының өзгеруіне әкеліп соғады. Сондықтан да күнделікті тіршілікте болатын бір бағытта ғана жүргізілетін дене қозғалыстары мен әрекеттерінің бәрін бірдей дене тәрбиесінің құралы деуге болмайды.

Адамның жеке басының қасиеттері дененің қалыптасуымен тығыз байланысты. Демек денені жүйелеп шынықтыру мен денсаулықты қалыптастыру адамның ой санасының жетілуі мен шығармашылық күштерінің дамуының негізі.

Болашақ ұрпақ білімді ғана болып қоймай сонымен қатар олар өздерінің ой өрістерімен бірге ағзадағы өзгерістерін де қадағалап отыруы қажет. Әр азамат өзінің денінің саулығын, дене жаттығуларының ағзаға деген әсерін анық біліп күнделікті өмірде салауатты өмір салтын қалыптастыруы керек.

ҚОЛДАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Сәтпаева Х. Н., Нілдібаева Ж. Б., Өтепбергенов Ә. А., Адам физиологиясы. – Алматы: «Білім», 1995.
2. Физиология человека. Учебник для институтов физической культуры / Под общей ред. проф. Н. В. Зимкина. – М., Ф и С, 1975.
3. Бұғыбаев С.Ж., Бөлекбаева А.Е., Лесбекова Р.Б. Дене жаттығуларының физиологиясы.

*Марал Амиров, Гулбануі Сыдыкова
(Арқалық, Қазақстан)*

АДАМ АҒЗАСЫНА ЕҢБЕКТИҢ ӘСЕРІ

Қазіргі таңда студенттерді тәрбиелеуде бірінші кезекте адамның тұлға болып қалыптасуын түсініп білуі керек. Әр студент өзінің жеке тұлға екенін біліп адами құндылықтарға ие болуы керек. Бұл құндылықтарды меңгеру үшін бірінші «Адам» деген ұғымға тоқталамыз. Адам – табиғаттың құрамды бір бөлігі, тірі ағзалардың ұзақ уақыт тарихи дамуының жемісі. Көрнекті орыс ғалымы И.П. Павлов адамның табиғаттағы алатын орнын жоғары бағалаған. Ғалым «адам табиғаттың асқақ туындысы, әрі ол күрделі де нәзік жүйе» – деп, қорытынды жасаған. Адамды табиғаттан мүлде бөліп қарауға болмайды. Біріншіден – оның дене құрылысы, тіршілік әрекеті басқа ағзаларға өте ұқсас. Екіншіден – адам қанша саналы болғанымен табиғатсыз өмір сүре алмайды. Адамның әлеуметтік тұлға ретіндегі ерекшеліктері оның ақыл-ой, санасы арқылы айқындалады. Себебі адам – ақыл-ой, санасы арқылы өзін қоршаған табиғи ортаны танып біледі [1, 106].

А.Х. Қасымжанов: «Кеңістікте адам дүниеге келгеннен бастап, белгілі бір өмірлік болмысын қалыптастырып, нақты бір мінез-құлық стереотиптерін меңгеріп, қоршаған ортаға, дүниеге деген дүниетанымын, көзқарасын орнықтырады», – деген ой түйіндеген болатын. Адам – Жер бетіндегі ең жоғарғы даму сатысындағы тіршілік иесі, қоғамдық-тарихи әрекет пен мәдениетті жасаушы. Адамның нәзік болмысына – сезім, ой-өріс, ақыл-ес, түйсік және «мен» деген түсінік жатады. Бұлардың табиғатын ұғыну өте қиын. Нәзік болмыс табиғи және әлеуметтік ортаға байланысты қалыптасады. Сыртқы табиғатты өзгерту қызметінің өзі негізгі екі түрлі мәнді іске асыру үшін болуы мүмкін: біріншіден, табиғат пен адамның бірін-бірі толықтыратын, жаңғыртатын үйлесімді байланысы және екіншіден, табиғатты тек пайдалануға ұмтылу.

Адамның эволюциясы, жалпы алғанда, оның өмірінің барлық кезеңдерінде тоқтамай жүріп жатады. Бірақ қазіргі эволюция адам өмірінің әлеуметтік жағына қатысты, ал биологиялық эволюцияға келсек, адам жануарлардан бөлініп шыққаннан кейін ол шешуші рөл атқармайтын болғаны сөзсіз. Енді адамның эволюциясына оның өмірін мәдени жағынан ұйымдастыру, яғни қоғамдық өндірістің тәсілі, еңбек қызметінің дамуы, тұрмыс жағдайлары тағы басқа шешуші әсер ететін болды [2, 126].

Адамның дамуы көп жағдайда биологиялық факторларға байланысты болғанымен, бірақ оны абсолюттендіріп, асыра бағалауға болмайды. Осы жөнінен алғанда соңғы кезде шыққан социобиология деп аталатын жаңа бағыттың адам жайлы теориясының көзқарастық

қағидаларына талдау жасаудың сабақ боларлық мәні бар. Адам бойындағы биологиялық қасиеттер мен әлеуметтік формада іске асып, әлеуметтік формада қанағат табады, яғни адам өмірінің табиғи биологиялық жақтары мәдени-әлеуметтік факторлар арқылы ғана «адамдыққа» айналады. Бұл ұрпақ өсіру, тамақтану, сусындау сияқты т.б. таза биологиялық қажеттерді қанағаттандыруға да қатысты. Адамға тән ең жалпы белгісі – оны басқа дүниеден ажыратып тұратын әлеуметтік іс-әрекет, еңбек. Адам дегеніміз ең алдымен белсенді түрде әрекет етуші, өзінің өмір сүру жағдайларын өзгертуші әлеуметтік субъект, әлеуметтік ақыл-ой және әлеуметтік сезім иесі – мұның бәрі өзара іштей бірлікте болатын және іске асатын сапалық белгілер. Адамның бұл сапалары оны әлеуметтендірудің негізін құралы, ал әлеуметтендірудің негізінде адам тұлғасы қалыптасады. Әлеуметтендіру адам қоғамдық тәжірибені меңгерген сайын, белгілі бір қоғамдық қатынастарға және іс-әрекеттерге араласқан сайын тездей түседі [3, 206].

Адамның саналы тұлға ретінде қалыптасуында еңбектің рөлі зор. «Адамды адам еткен – еңбек» деген тұжырым соны толық аңғартады. Адамның пайда болуының өзі тікелей еңбек етуге үйренуімен байланысты. Еңбек әрекеттері арқылы ми мен сезім мүшелерінің қызметі жетіле түсті. Соның нәтижесінде, адамның таным қабілеттері де дамыды. Еңбек етіп, бірімен-бірі қарым-қатынас жасауының арқасында сөз пайда болды. Айқын сөз негізгі қарым-қатынас құралына айналып, қоғамның қалыптасуына мүмкіндік туғызды. Адамзат тарихында даму заңдылығын ашып көрсету барысында мынадай әрі бұлтартпайтын өмірлік мысалға жүгінуге болады: адамдар саясатпен, ғылыммен, өнермен, дінмен, т.б. шұғылданбас бұрын ең әуелі тамақтануы керек, үстіне киім, басына пана қажет, ол үшін адамдар еңбектенуі, әрекет жасап, тер төгуі, сол арқылы қажетті материалдық игіліктерді өндіруі қажет. “Аш бала тоқ баламен ойнамайды, тоқ бала аш болам деп ойламайды” – деп халқымыздың тұжырымдағандай, қарыны аш, киімі жыртқық, үйсіз – күйсіз жағдайда адамдар басқа тіршілікпен қалай айналыспақ. Ал енді өмірге қажетті материалдық игіліктерді адамдар қалай өндіреді, неден жасайды, тиісті бұйымдарды қайдан алады деген заңды сұрақ туады. Әрине, олар дайын күйінде түспейді. Адамдар оны табиғаттан өндіреді, яғни табиғатпен байланыссыз ешқашан өмір сүре алмайды. Адам да, қоғам да – табиғаттың төл баласы, жалғасы. Тіпті, адам ауасыз, сусыз өмір сүре алмайды дейтін болсақ, сол ауа мен судың өзі – жан – жануар, адамзатқа табиғаттың тарту еткен ғажайып сыйы. Қоғам табиғаттың ұзақ эволюциялық дамудың нәтижесі, басқаша айтқанда, қоғамның пайда болуы – материя қозғалысының жоғары, әлеуметтік түріне көшуі деген сөз. Бұл жерде мынандай бір заңды сұрақ тууы мүмкін. Табиғатқа, оның өзгеруіне адам ғана емес, жануарлар да ықпал етеді. Ендеше, бұл ретте адам әрекетінің сапалық өзгешелігі неде? Ендеше, бұл ретте адам болса табиғатты нысаналы түрде өзгертеді, оны қоғам игілігіне қызмет істеуге бағындырады. Екіншіден, жануарлар табиғатпен қарым – қатынас барысында өздерінің дене мүшелерін, яғни тісін, мүйізін, тұяғын, т.б. пайдаланады. Ал адам еңбек құралын қолданады. Ең бастысы – ол оны өзі жасайды. Үшіншіден, жануарлардың әрекеті таза биологиялық қажеттерден туындайды, хайуандық сипат алады, ал адам еңбегі әуел бастан – ақ қоғамдық, ұжымдық сипатқа ие, мақсатқа сай жүзеге асырылады [4, 126].

Адамның ақыл – есі, ой – санасы, өзін өзге дүниеден бөліп қарай алатын, өзінің ішкі дүниесін танып білуге қабілетті, қоғамнан, ұжымнан жарық өмір сүре алмайтын әлеуметтік құбылыс екенін айырамыз. Алдыңғы ұрпақтан қалған мәдени мұраға ие болып, оларды жетілдіріп отыратын қасиет тек адамға ғана тән.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Основы физиологии человека. Агаджанян Н.А., Власова И.Г., Ермакова Н.В., Торшин В.И. – М., 2003.
2. Физиология человека. Солодков А.С., Сологуб Е.Б. – М.: Терро Сорт, 2001.
3. Орталық жүйке жүйесі және жоғары жүйке әрекетінің физиологиясы. Дүйсембин Қ.Д. – Алматы, 2001.
4. Адам физиологиясы. Ред. Х.К.Сатбаева. – Алматы: Білім, 1995.

СЕКЦИЯ: ГЕОГРАФИЯ И ГЕОЛОГИЯ

*Євген Іванов
(Львів, Україна)*

**АНАЛІЗ ДОСВІДУ ОПТИМІЗАЦІЇ ПРИРОДНО-ГОСПОДАРСЬКИХ СИСТЕМ
РАЙОНІВ РОЗРОБЛЕННЯ САМОРОДНОЇ СІРКИ**

Одним із головних ландшафтно-екологічних питань районів розроблення самородної сірки є зменшення площ антропогенно-трансформованих геосистем шляхом їхньої рекультивації. Здебільшого рекультивація ускладнена втраченим потенціалом родючості ґрунтів та несприятливими мікрокліматичними і локальними гідрологічними умовами. Оптимізація стану таких геосистем можлива за умови впровадження комплексу меліоративних заходів на основі вивчення агроекологічних умов та особливостей формування рослинного покриву. Нами проаналізовано досвід ревіталізації природно-господарських систем у районах розроблення покладів самородної сірки.

У 70–80-их роках ХХ ст. здійснено часткову рекультивацію зовнішніх відвалів № 4 і 6 Подорожненського рудника шляхом вирівнювання поверхні, відсіпання потенційно родючих суглинків та внесення мінеральних добрив. Однак спроби використання рекультивованих площ для потреб сільського господарства не дали належного результату, оскільки водотривка основа відсіпаної ґрунтосуміші зумовлювала підтоплення після зливових опадів [12].

Пізніше, у 1994 р., інститут “ПромНДІПроект” (м. Київ) розробив проект ліквідації і рекультивації Північного Роздільського кар’єру. Головні проектні рішення були типовими для тогочасних проектів. На дні кар’єру і скельних дренажних уступах передбачено водоізольційний глинистий екран товщиною 15 м. Для попередження зсувних процесів запроєктовано відсіпання підпірної призми під кутом 7° та виположення бортів. Загальна вартість робіт лише з ліквідації кар’єру склала у цінах 2002 р. 146,0 млн. грн. Проект виконано без проведення відповідних інженерно-геологічних і геофізичних досліджень щодо визначення меж зсувонебезпечних територій, без моделювання якості води водойми за різними сценаріями його затоплення.

У 1997 р. ВАТ “Гірхімпром” (Інститут гірничо-хімічної промисловості) розпочав роботу над проектами ліквідації сірчаних кар’єрів та відновлення порушених ландшафтних систем в зонах їхнього впливу. У процесі розробки проектів варто виокремити два різночасові концептуальні етапи. На першому етапі проектувальних робіт (до 2000 р.) ВАТ “Гірхімпром” проробляв технічні рішення згідно із вимогами нормативних документів та використанням зарубіжного досвіду. На другому етапі інститутом запропоновано альтернативні проектні рішення, які ґрунтувалися на самовідновленні ландшафтних систем.

В 2002–2009 рр. у сусідній Польщі здійснено рекультивацію сірчаних кар’єрів Махув і Пясечно. Польські спеціалісти першими опрацювали проект перетворення сірчаного кар’єру Махув у рекреаційну водойму. У проекті запобігли наповнення виїмки підземними водами, які збагачені сірководнем й розмивання автошосе. Перше завдання вирішили засипанням дна кар’єру глиняним екраном товщиною 25 м, а також одночасним його осушуванням системою свердловин аж до заповнення виїмки водою з Вісли. З метою захисту дороги нахил борта кар’єру зменшили до 4–5° та укріпили берег бетонними плитами. Водночас побудовано впускний і випускний канали, проведено рекультиваційні роботи на прикар’єрних ділянках, хвостосховищі і зовнішніх відвалах. На здійснення проекту витрачено суму еквівалентну 200 млн. доларів США, що гарантує надійність прийнятих рішень [4]. Водночас, проаналізовано досвід рекультивації буровугільних кар’єрів в Німеччині, де на ліквідацію кар’єрів та ревіталізацію земельних угідь виділено 8,39 млрд. євро. На берегах заповнених водойм створено пляжні зони та відпочинково-рекреаційну інфраструктуру (дороги, готелі, атракціони тощо) [16, 17].

Аналогічно до зарубіжних проєктів, ВАТ “Гірхімпром” розробив так звані “оптимальні” варіанти проєктів із здійсненням цілого ряду рекультиваційних робіт: екранування дна водойм, формування мілководних зон і берегової лінії, проведення біологічної рекультивації тощо [2]. Ці проєктні рішення визнані обґрунтованими, однак через високу кошторисну вартість їхнє фінансування не розпочато. Жодних робіт, окрім відкачування сірководневих вод з кар’єрів, не проводили. Підтримування сірчаних кар’єрів у стані сухої консервації виявилось економічно недоцільним та викликало низку екологічних проблем, зокрема активізацію небезпечних екзогенних процесів і забруднення поверхневих вод.

У 2000–2002 рр. ВАТ “Гірхімпром” розробив нові проєктні рішення, які суттєво відрізнялися від польських і німецьких аналогів. В основу проєктів закладено використання процесів самовідновлення постмайнінгових геосистем [14]. Сьогодні вивчення процесів самовідновлення природно-господарських систем представляє значний науковий інтерес. На жаль, процеси природного самовідновлення ґрунтового і рослинного покриву порушених земель проходять надто повільно. В межах антропогенно-трансформованих геосистем слід провести складний комплекс інженерно-технічних, меліоративних, агро- і лісогосподарських робіт для відновлення родючості порушених земель, а також покращання умов природно-господарських систем.

Нині в Україні нагромаджено значний досвід фітомеліорації і рекультивації земель, порушених гірничопромисловою діяльністю людини. Зокрема, питаннями організації рекультиваційних робіт в межах антропогенно-трансформованих ландшафтних систем займаються Інститут екології Карпат та Інститут геології та геохімії горючих копалин НАН України, Національний лісотехнічний університет України, Львівський національний університет імені Івана Франка, Львівський національний аграрний університет, ВАТ “Інститут гірничо-хімічної промисловості” тощо. На особливу увагу заслуговують публікації, присвячені відновленню та формуванню ґрунтового і рослинного покривів [1, 3, 5, 9, 10, 15 та ін.].

Головне завдання фітомеліорації у районах розроблення сірки полягало у відтворенні наближеного до корінного деревостану, а саме того, що формується у відповідних природних умовах і характеризується домінуючою породою, яка відповідає певним лісовим умовам. В межах Яворівського ДГХП “Сірка” у 2004–2010 рр. проведено толоки з висадження саджанців сосни звичайної, берези повислої, дуба звичайного, дуба скельного і дуба червоного. На жаль, прижилося лише 10 % дерев. Це свідчить про високі показники сольового залишку у ґрунтах, складні мікрокліматичні умови [13].

Доцільність і можливості рекультивації сірчаних кар’єрів Передкарпаття залежать від рівня дзеркала ґрунтових вод, тобто потенційних меж затоплення і підтоплення кар’єрів. Лісові культури, що зростають на ембріоземах і техноземах, свідчать про можливу успішність рекультивації кар’єрів і відвалів сірчаних родовищ за допомогою культур змішаного складу за участю дуба звичайного та домішкою вільхи чорної, берези бородавчатої, сосни звичайної. Незважаючи на низьку продуктивність, такі насадження володіють достатньою біологічною стійкістю, але є вразливими до антропогенного навантаження [8].

Успішність здійснення фітомеліорації залежить, головне, від правильного підбору комплексу агротехнічних та лісокультурних заходів відповідно до екологічної специфіки гірничопромислових ландшафтних систем певного району розроблення самородної сірки. Важливе значення має підбір та послідовність використання фітомеліорантів. Проведення фітомеліоративних заходів повинно забезпечити формування стійких рослинних угруповань. Прибережні зони заповнених водоймами кар’єрних виїмок та підтоплені прикар’єрні схили потребують фітомеліоративних заходів для припинення розвитку абразійних та ерозійних процесів шляхом створення очеретяних смуг та ділянок гідрофільної деревної чи чагарникової рослинності, зокрема вільшаників і верболозів.

Природними фітомеліорантами в умовах складних поверхонь прикар’єрних ділянок виступають такі види як люцерна, буркуни білий і лікарський, конюшини лучна і повзуча; в

сухих урочищах – польовиці, булавоносець, типчак, тонконіг; в свіжих і вологих урочищах – міглиця, грястиця, костриця, тимофіївка; в сирих урочищах – бухарник, райграси [7].

На зовнішніх відвалах слід застосовувати технічне виположення рельєфу й терасування крутих й зсувонестійких схилів. Першочерговими етапами фітомеліорації є ґрунтопокрощуючі агротехнічні заходи із застосуванням багаторічних трав. Типовими бобовими фітомеліорантами для супіщаних ґрунтосумішей вважають астрагал солодколистий, люцерну, окремі види буркуну і конюшини; для глинистих і мергелястих ґрунтосумішей – вовчуг польовий. Протягом кількох років на площах з трав'яними культурами варто застосувати сидерацію з подальшою висадкою піонерних деревних та чагарникових рослин, а у міжряддях доцільним є продовження застосування ґрунтопокрощуючих агротехнічних заходів із використанням низькорослих бобових культур. На відвалах з гребенистими і горбистими формами рельєфу садіння чагарникових і деревних порід та посів бобових культур слід здійснювати біогрупами [8].

На схилах кар'єрів і зовнішніх відвалів, де фрагментарно проявляються ерозійні процеси, ефективними природними фітомеліорантами є кунічник наземний, очерет звичайний і підбіл звичайний. Особливих стабілізаційних заходів потребують нижні і круті частини схилів відвалів. В таких місцях доцільно застосовувати садіння колючих та повзучих чагарників, а саме зіноваті руської, жимолості татарської й ожини. Середні частини схилів є найбільш стабільними. Тут доцільно створювати деревні і чагарникові насадження та формувати лучний покрив. На кар'єрних схилах в умовах недостатнього зволоження добре зростають такі трави: польовиці, булавоносець, тонконіг, овсяниця; у більш зволжених умовах – міглиця, грястиця, костриця, тимофіївка. Особливу увагу слід надавати кутнику лучному, пирію повзучому, бухарнику, райграсу, які є цінними кормовими травами [6].

На початкових етапах лісогосподарського напряму рекультивації варто створювати фітомеліоративні насадження деревних й чагарникових видів верб шляхом садіння живців та кілків, а також саджанців вільхи чорної і сірої, обліпики крушиновидної, горобини звичайної, бузини чорної з метою закріплення відкладів на зсуво- та ерозійнонебезпечних схилах. Водночас слід саджати такі азотфіксуючі породи як аморфу кущову і робінію псевдоакацію у верхніх частинах схилів кар'єрів і відвалів, а в підніжжях цих схилів – вербу козячу, тополю бальзамічну, березу бородавчасту.

На плоских, виположених і понижених поверхнях з добре розвиненим трав'яним покривом, переважно з очерету звичайного і кунічника наземного, перед залісненням варто застосовувати випалювання та переорювання ґрунту смугами.

Оскільки у процесі підземної виплавки сірки поверхні гірничодобувних ділянок засмічені елементарною сіркою і забруднені високоінералізованим теплоносієм, слід проводити хімічну меліорацію. Вона передбачає зниження кислотності, яка утворилася за рахунок сірки і сірчаного ангідриду. Як хімічний меліорант можна використовувати сиромолоте вапно або флотаційні відходи Роздільської збагачувальної фабрики, в яких містяться до 80–85 % CaCO_3 . Після хімічної меліорації на гірничодобувних ділянках розкривають бурти з ґрунтово-рослинним шаром і вкривають ним площу товщиною 50–60 см [12]. У такому стані територія підземної виплавки сірки придатна для подальшої біологічної рекультивації.

На етапі ліквідації і рекультивації об'єктів сірчаного виробництва відбуваються відновлювано-технологічні впливи на антропогенні ландшафтні системи, у результаті яких утворюється постмайнінговий (рекультивований) ландшафт, що має покращені екологічні, естетичні та рекреаційні властивості. На етапі ліквідації гірничопромислових об'єктів відбуваються такі відновлювано-технологічні впливи: переформування та вертикальне планування порушених земель; інженерні заходи із відновлення самоплинності водотоків; біологічна рекультивація; протизсувні і протикарстові заходи; осушення і дренажування території тощо.

На прикладі польського рудника Махув здійснено роботи із формування постмайнінгових ландшафтних систем рекреаційного призначення. Виконання проекту не

лише припинило деградацію й поліпшило естетично-ландшафтні властивості природного середовища, але покращило гідрохімічні властивості водойми та її біологічне різноманіття. Обсяг робіт, що пов'язаний з ліквідацією Махувського кар'єру є типовим для Європи. Подібні заходи щодо ліквідації і рекультивуації об'єктів сірчаного виробництва виконують на руднику Пясечно. Ці кар'єри є сусідніми (відстань до 2 км) й гідрогеологічно пов'язаними, що вимусило застосувати аналогічні рекультиваційні заходи.

Розв'язання питань оптимізації ландшафтних систем сірчаних родовищ стає можливим у процесі створення спеціальних економічних зон. В Польщі ще у 1997 р. в межах сірчаних рудників організовано Тарнобжегську спеціальну економічну зону "Euro-Park WisloSan" загальною площею 168,8 га. Створення цього парку спрямоване на виконання виробничих і рекреаційних функцій. Інвестиційні об'єкти здійснюють виробництво товарів металургійної, хімічної і будівельної промисловості, торгівлю й обслуговування [11].

З метою забезпечення сприятливих умов життєдіяльності мешканців прикордонного Яворівського району розроблено аналогічний інвестиційний проект, який спрямований на створення СЕЗ "Яворів". Реалізація цього проекту передбачає здійснення оптимізаційних заходів в межах Яворівського ДГХП "Сірка" та прилеглих ділянок. СЕЗ "Яворів" спрямована на виконання функцій комплексної виробничої зони, вільної митної зони та технологічного парку. На звільнених виробничих площах гірничо-хімічного підприємства інвестиційним проектом передбачено створення спільних підприємств з вироблення сірчаної кислоти, сіркопродуктів, пестицидів, засобів хімічного захисту рослин та іншої продукції.

Загалом, постмайнінгові території непридатні для ведення традиційного сільського господарства, а їхня рекультивація економічно не виправдана. У багатьох випадках, виположення схилів не потрібне, а подекуди навіть шкідливе. При рекреаційному використанні території важливу роль відіграє її естетична привабливість, яка визначається різноманітністю техногенних форм рельєфу й рослинності, мозаїчністю елементів ландшафтних систем. Проведення фігомеліоративних заходів має бути спрямоване на формування комбінованих відкритих, напівзакритих і закритих просторів із лісовими насадженнями.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Білонога В. Первинні sukcesії техногенних ландшафтів сірчаних родовищ / В. Білонога, А. Малиновський // Екологічні проблеми природо-користування та біорозмаїття Львівщини: Праці НТШ. – 2001. – Т. VII. – С. 76–82.
2. Відновлення порушеного гірничими роботами ландшафту у зв'язку з ліквідацією Яворівського сірчаного кар'єру: Звіт по НТР / Керівник роботи І. І. Зозуля. – Львів: ІГХП; ВАТ "Гірхімпром", 2001.
3. Дідух О. І. Фізичні властивості ґрунтів у межах посттехногенного ландшафту Яворівського ДГХП "Сірка" / О. І. Дідух, М. С. Мальований, І. М. Шпаківська // Вісник Національного університету "Львівська політехніка". Серія: Хімія, технологія речовин та їх застосування. – 2008. – № 609. – С. 226–234.
4. Зозуля І. Методичні підходи та досвід реалізації заходів з ліквідації негативних наслідків діяльності гірничо-видобувної галузі в процесі закриття окремих об'єктів або підприємств на прикладі гірничо-хімічної галузі західних областей України / І. Зозуля, А. Гайдін // Матеріали І-го засідання спец. групи EUROSAI з аудиту коштів, виділ. на попередження та ліквідацію наслідків катастроф (Київ, 17–18 березня 2009 р.). – Режим доступу: http://www.ac-rada.gov.ua/img/files/EUROSAI/Presentation_full_text_Zozulia_ukr.pdf.
5. Іванов Є. А. Формування постмайнінгових ландшафтних систем Передкарпатського сірконосного басейну / Є. А. Іванов // Геополітика и екогеодинамика регионов. – 2014. – Т. 10. Вып. 2. – С. 535–543.

6. Мануїлова Г. М. Індикаційні рослинні комплекси деастрованих ландшафтів / Г. М. Мануїлова // Науковий вісник НЛТУ України. – Вип. 9.8. – Львів: УкрДЛТУ, 1999. – С. 90–92.
7. Мануїлова Г. М. Розвиток рослинності на деастрованих землях гірничодобувних підприємств / Г. М. Мануїлова // Науковий вісник НЛТУ України. – 2004. – Вип. 14.4. – С. 34–37.
8. Мануїлова Г. М. Фітомеліорація деастрованих ландшафтів в умовах Львівщини: Автореф. дис. ... канд. с.-г. наук / Г. М. Мануїлова. – Львів, 2005. – 20 с.
9. Марискевич О. Г. Сукцесія біоти на відвалах сіркодобувних родовищ Львівщини / [О. Г. Марискевич, І. М. Шпаківська, В. М. Білонога та ін.] // Відновлення порушених природних екосистем: Мат. II міжнар. конф. (м. Донецьк, 6–8 вересня 2005 р.). – Донецьк: ТОВ “Лебідь”, 2005. – С. 171–173.
10. Марискевич О. Г. Формування ґрунтів у межах техногенного ландшафту Яворівського ДГХП “Сірка” / О. Г. Марискевич, І. М. Шпаківська, О. І. Дідух // Науковий вісник Чернівецького ун-ту: Зб. наук. пр. – 2005. – Вип. 251: Біологія. – С. 175–185.
11. Нові озера Львівщини: Альбом. Підсумки робіт ВАТ “Інститут гірничо-хімічної промисловості” (ВАТ “Гірхімпром”) та Відділення гірничо-хімічної сировини Академії гірничих наук України в галузі відновлення порушених гірничими роботами ландшафтів / А. Гайдін, І. Зозуля. – Львів: Афіша, 2006. – 64 с.
12. Панас Р. М. Рекультивация земель: [Навч. посібн.] / Р. М. Панас. – Львів: Новий світ-2000, 2005. – 224 с.
13. Тарас У. М. Проблеми рекультивации сірчаного кар’єру в зоні діяльності Яворівського державного гірничо-хімічного підприємства “Сірка” / У. М. Тарас // Науковий вісник НЛТУ України. – 2013. – Вип. 23.2. – С. 154–158.
14. Техніко-економічні проробки і обґрунтування ліквідації сірчаного кар’єру відкритих гірничих робіт по альтернативному варіанті / Наук. керівник: І. І. Зозуля. – Львів: ВАТ “Гірхімпром”, 2000. – 49 с.
15. Шпаківська І. М. Досвід діагностики посттехногенних ґрунтів сіркодобувних підприємств Львівщини / І. М. Шпаківська // Агрохімія і ґрунтознавство: Міжвідомчий тематичний науковий збірник. – 2009. – № 69. – С. 161–166.
16. Fahle W. Reclamation and remediation in the Eastern German lignite regions / Werner Fahle // Landscape shaping of the heading exploited in the mining. – Krakow, 2003. – P. 220–225.
17. Recultivation in the Rhineland. The post-mining landscape. – Essen-Cologne: RWE Power AG, 2005. – 14 p.

*Михайло Логвин, Людмила Кушнір, Ірина Литовченко
(Полтава, Україна)*

ДЕМОГРАФІЧНА ПОВЕДІНКА НАСЕЛЕННЯ І ЗЛОЧИННІСТЬ ЯК НАСЛІДОК СУСПІЛЬНО-ДУХОВНИХ НЕГАРАЗДІВ

За останні десятиліття багато говорилось про демографічну кризу в Україні, про скорочення чисельності її населення. Однак, висновки, на наш погляд, носять наслідковий характер, а головні причини цього системно не досліджуються. Адже економічний стан країни в найважчі 90-і роки був набагато кращим, ніж в 30-і роки, коли з голоду вмирили мільйони. У роки реформ наші жителі були в 5 і більше разів багатші за жителів багатьох країн Африки та Азії з високою народжуваністю.

Наше суспільство руйнується через духовну структуру, проходить його атомізація, розширюється феномен духовної самотності, втрата орієнтації і моральних цінностей. Саме на духовну сферу зараз сфокусована більша частина руйнівних впливів.

Щоб зменшити опір суспільства, треба його атомізувати, запустити механізми, які

дроблять його на егоїстів через відособлення людей за соціальною, економічною, політичною, релігійною, сексуальною, професійною чи якоюсь іншою ознакою. Роздроблене суспільство швидко перетворюється в стадо людиноподібних тварин [7, с. 45].

Під впливом безперервного інформаційного забруднення, накопичення певного виду інформації починає змінюватися мислення людини, її моральний і емоційний стан, внутрішні спонування, стимули і мотиви поведінки, критерії добра і зла, соціальної справедливості, міжособистісних відносин і т.п., які пов'язані з історичним минулим народу, його традиціями, звичаями, менталітетом, моральними устоями. Національний світогляд як система принципів, поглядів, цінностей, переконань, ідеалів сильно ушкоджений. Наприклад, Китай (див. табл. 1) взяв у свою стратегію розвитку тільки одну беззаперечну позицію Заходу – західний рівень життя, вважаючи решту неприйнятним і шкідливим [4, с. 167].

Таблиця 1.

Кількість смертних вироків та страт у 2013 році [8].

Країна	Кількість смертних вироків у 2013 році	Кількість страт у 2013 році
Китай	1000+	1000+
Пакистан	226	
Бангладеш	220	2
Афганістан	174	2
В'єтнам	148	7
Нігерія	141	4
Сомалі	117	34
Єгипет	109	
Іран	91	369
США	80	39
Малайзія	76	2
Ірак	35	169
Саудівська Аравія	6	79
Японія	5	8
Білорусь	4	
Ємен	3	13
Південна Корея	2	
КНДР	1	

На фоні відсутності будь-якої ідеології, причому підміненої модою на певний стиль життя і поведінки, Церква сьогодні залишається єдиною силою, яка здатна формувати життєвий світогляд, тому що вона може охоплювати найглибші сторони людської душі. Якщо держава буде ігнорувати духовно-моральні цінності вона просто не зможе виконувати своїх завдань, а саме її існування і безпека будуть під загрозою.

Моральна спустошеність суспільства ставить природну межу його економічному розвитку, також і закони розвитку техніки не співпадають з природними потребами людини. Підтвердження цьому – зниження народжуваності, зростання злочинності, наркоманія, збільшення самогубств, розлучень, психічних захворювань залежно від технологічного розвитку країн.

Д. І. Менделєєв ще в кінці 19-го століття зробив прогноз чисельності населення Росії і деяких провідних країн світу на кінець 20-го століття. Чисельність населення Росії у межах 1913 року (тобто з Польщею і Фінляндією) на 2000 рік Менделєєв оцінив в 560 млн. жит. Для багатьох окраїнних областей колишньої Російської імперії ця цифра Менделєєва виявилася на подив точною, а для Росії, України і Білорусії була набагато нижче передбачуваних значень. За Менделєєвим населення Польщі мало дорівнювати 38 млн. (прогноз близький до істини), населення Туркестану або Середньої Азії – 35 млн. (навіть трохи менше нинішнього), населення Кавказу – 26 млн. (близький до нинішнього).

Великий учений сильно помилився лише з прогнозом по Росії, Україні і Білорусії. В Україні часто робляться висновки, що це наслідок страшного голоду 1933 року чи Великої Вітчизняної війни. Була одна і єдина причина, яка за своїми масштабами перевершила в сумі всі інші – це рівень абортів. Саме аборт є головною причиною нинішнього скорочення чисельності населення. Адже в Радянській Росії було проведено з 1920 по 1990 рік близько 180 млн. абортів, в Україні близько 45 млн., а в Білорусії близько 8 млн. За рік у світі жінки роблять 50-60 млн. абортів, з трьох вагітностей лише одна закінчується пологами, а дві – абортами.

Із 1920 до 1938 року СРСР був першою і єдиною державою в світі з дозволенними абортами. З 1936 по 1955 рік аборти були умовно заборонені за одним лише бажанням жінки, проте вони були дозволені за медичними показаннями. У будь-якому випадку, навіть за так званої «сталінської заборони на аборти» їх офіційно робилося в СРСР більше, ніж у всьому світі разом узятому (див. табл. 2, 3). У 1986 р., наприклад, в СРСР було зроблено 7 млн. 116 тис. абортів (офіційно зареєстрованих), в 1988 р. – 7 млн. 265 тис. Відносний показник штучних абортів в СРСР був найвищим в світі: на 1000 жінок 15-44 років – 120 абортів (без незареєстрованих).

Таблиця 2.

Число абортів на 100 народжених живими, 1960-2007 рр.*

Країна	Рік																
	1960	1970	1980	1990	1995	1996	1997	1998	1999	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007
Білорусь	85	128	131	183	191	182	170	157	146	130	111	101	91	81	71	61	45
Росія		254	205	206	203	203	198	183	180	169	154	139	126	120	119	107	
Великобританія		10	22	25	24	26	26	28	28	29	28	28	28	28	28	28	
США	5,3	11	43	39	35	35	34	34	33	32	32	32	31	30	29		
Німеччина			21	16	13	16	16		17	18	18	18	18	18	18	18	
Україна	138	157	153	155	150	147	135	125	127	113	98	89	77	62	57	50	48

* складено за: www.demoscope.ru/weekly/.

За неофіційними даними українські жінки за роки незалежності України зробили 30 млн. абортів. Для порівняння – у Польщі за останні роки зробили 82 329 абортів, що в 365 разів менше, ніж в Україні. Загалом, кількість абортів зменшилася: якщо у 1990 році українки робили 1 млн. 19 тисяч 38 абортів на рік, то у 2013 їх зроблено майже в 7 разів менше – понад 148 тисяч випадків.

Таблиця 3.

Кількість абортів в Україні.

	1980	1985	1990	1995	2000	2001	2002	2003	2004	2005
Кількість абортів ² , тис.	1137	1135	1019	740	434	370	346	316	289	264
На 1000 жінок віком 15-49 років	89,2	88,6	82,6	58,2	34,1	29,4	27,6	25,3	23,2	21,3
На 100 пологів (включно з мертвонародженими)	153	154	155	150	113	98	89	77	68	62
	2006₁	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013		
Кількість абортів ² , тис.	230	225	217	195	177	169	153	148		
На 1000 жінок віком 15-49 років	18,7	18,5	18,1	16,4	15,1	14,7	13,5	13,2		
На 100 пологів (включно з мертвонародженими)	51	48	43	38	36	34	30	30		

¹ За даними Міністерства охорони здоров'я України.

² Включно з міні-абортами, проведеними протягом раннього періоду вагітності методом вакуум-аспірації.

Усі країни у питанні відношення до абортів можна розділити на 4 групи:

1. Країни, де існує повна заборона абортів, його розглядають як злочин проти внутрішньоутробного життя, прирівнюють до вбивства і розцінюють як злочинний акт. Цю позицію займають Афганістан, Ангола, Бангладеш, Венесуела, Гватемала, Гондурас, Єгипет, Ємен, Індонезія, Ірак, Іран, Ірландія, Колумбія, Ліван, Лівія, Мавританія, Малі, Непал, Нікарагуа, ОАЕ, Оман, Парагвай, Папуа Нова Гвінея, Сальвадор, Сирія, Чилі, Філіппіни.

2. Країни, де аборт дозволяється лише з медичних показань виключно у рідких випадках. Це – Алжир, Аргентина, Болівія, Бразилія, Гана, Ізраїль, Кенія, Коста-Ріка, Марокко, Мексика, Нігерія, Пакистан, Перу, Польща та Уругвай.

3. Країни, де аборт роблять за медичними приписами та соціально-економічними показниками батьків. Це країни Англія, Індія, Люксембург, Фінляндія та Японія.

4. Країни, де існує повна свобода у питанні абортів. Це найліберальніші країни, де законодавчо захищається лише право на життя матері, не завжди караються навіть пізні аборти. Це країни СНД та Балтії, колишні югославські республіки, Австралія, Австрія, Албанія, Бельгія, Болгарія, В'єтнам, Німеччина, Греція, Данія, Італія, Камбоджа, Канада, КНР, Монголія, Куба, Нідерланди, Норвегія, Румунія, Сінгапур, Словаччина, США, Туніс, Туреччина, Угорщина, Франція, Чехія, Швеція та ПАР.

Питання абортів неоднозначне для людства. Діапазон коливання суспільної думки широкий. Від відлучення від церкви італійських лікарів і жінок, що зробили аборт, до 13 мільйонів легально зареєстрованих абортів на рік у Китаї. Росія стає першою країною світу (не враховуючи Франції періоду Революції 1791-1810-х), де відбувається повне звільнення жінок і лікарів від кримінальної відповідальності. Заборона абортів в 1936 р. в СРСР змінилася їх новою легалізацією в 1955 році, в тому числі на території України. Стаття 281 Цивільного кодексу України визначає право будь-якої жінки на штучне переривання вагітності терміном до 12 тижнів. Якщо є медичні показання через загрозу здоров'ю та життю вагітної – право на аборт подовжують до терміну 22 тижні – згідно Постанови «Про реалізацію статті 281 Цивільного кодексу України» від 15 лютого 2006 року.

Крім цього, аборт є серйозною загрозою фізичному і духовному здоров'ю матері. Він дає більше ста видів ускладнень, не пов'язаних з гінекологічними захворюваннями. Пропорційно кількості досконалих абортів зростає вірогідність захворювань раком жіночої статеві системи і молочних залоз.

Тобто, здійснювані аборти перетворюють систему охорони здоров'я на джерело багатьох гінекологічних, психічних і онкологічних захворювань, гранично ускладнюючи ситуацію у сфері збереження здоров'я дітей. В Україні найнижча народжуваність серед країн Європи, але найбільше розлучень і абортів. В країні мало соціальної реклами, яка б говорила, що великі сім'ї – це добре, але багато реклами, яка пропагує нездоровий спосіб життя – алкоголь, паління, розваги (див. табл. 4).

Таблиця 4.

Частка дітей, народжених жінками, які не перебували у зареєстрованому шлюбі

(відсотків до загальної кількості народжених)

	1980	1985	1990	1991	1993	1995	2000	2001	2002	2003	2004
Усього	8,8	8,3	11,2	11,9	13,0	13,2	17,3	18,0	19,0	19,9	20,4
у міських поселеннях	7,6	7,9	10,5	11,6	13,1	13,4	17,7	18,3	19,3	20,0	20,3
у сільській місцевості	10,9	9,2	12,6	12,5	12,8	12,8	16,6	17,5	18,4	19,6	20,7
	2005	2006 ₁	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013		

Усього	21,4	21,1	21,4	20,9	21,2	21,9	21,9	21,4	22,1		
у міських поселеннях	21,2	20,8	20,9	20,4	20,7	21,1	21,1	20,6	21,1		
у сільській місцевості	21,8	21,9	22,3	21,8	22,2	23,4	23,3	23,1	23,9		

Демографічні процеси, що відбуваються в Україні, не мають нічого спільного з процесами на Заході – там немає ні підвищення смертності, ні скорочення тривалості життя. Втрата “материнського інстинкту” – хвороба саме середнього класу буржуазного суспільства, і ця хвороба є хворобою духу, що прямо не визначається рівнем матеріального благополуччя [3, с. 189].

В сучасному життєвому устрої всі атомізовані члени суспільства споживання зорієнтовані на споживацтво, насолоду, і розваги. І зовсім не акцентується про пороки, породжені при цьому: безробіття, зuboжіння, безправ'я, відсутність безпеки, бездомність, голод, злочинність. Змінюється масова свідомість, психологія, відбувається уніфікація населення, руйнування основ цивілізації з її принципами колективізму, взаємодопомоги, рівності, соборності. Населення перетворюється в масу. Сучасне культурне середовище виховало нову людину – “людину маси (натовпу)”. Це напівосвічена людина, наповнена інформацією, потрібною для виконання контрольованих операцій. Невизнання авторитетів, відмова підкорятися хоч комусь – типові риси людини маси – сягають апогею саме у кваліфікованих людей: лікарів, інженерів, економістів, вчителів. Саме ці люди символізують і, значною мірою, здійснюють сучасне панування мас, а їх варварство – безпосередня причина деморалізації Європи [6]. В пропаганду цих ідеологій втягнуті література, мистецтво, система розваг і дозвілля, освіта і виховання. Замість духовного сенсу закладається орієнтація на кар'єру і гроші. Без духовно-етичної складової освіти і всього суспільного життя руйнується держава, зупиняється економіка, занепадає культура, вироджується наука, деградує освіта.

Ніяка реформа не може увінчатися успіхом, якщо вона не приймається культурою даного суспільства [3, с. 487]. Західне суспільство має певні релігійні корені (протестантизм), певну картину світу, певний тип раціональності і мислення (механіцизм і європейська наука), певну етику. Наше суспільство відносилось до традиційних суспільств, а руйнування системи моральних орієнтирів разом із соціальним лихом потягнуло за собою вибух масової злочинності. Радянський досвід показав, що спокій і впевненість у завтрашньому дні дозволяють людині плідно творити і виховувати дітей (державний патерналізм Японії і країн Південно-Східної Азії). Сучасний стрес призводить до величезної смертності, захворюваності і злочинності, і результаті потенціал людини зменшується.

Ліберальні реформи в Україні характеризувалися активними духовними процесами: спробою зміни традиційного світогляду, розмиванням добра і зла, впровадженням нових соціальних орієнтирів і етичних цінностей, навіюванням відчуття національної неповноцінності. Такі риси виявилися чужими вітчизняній культурі, більш того, відносяться нею до сфери духовних негараздів. Відбувалася глибинна психологічна реакція відторгнення, що супроводжувалася зростанням смертності. Якщо порівнювати етичні результати реформ, то найбільше зростання злочинності за першу п'ятирічку було не в Україні (57,6%) і не у Росії (на 100%), а в Естонії (на 227%), Литві (на 185%) і Латвії (на 171%), які мали найбільш високі в СРСР рівні соціальних аномалій: вбивств, крадіжок, звалтувань, самогубств, покинутих дітей. Приріст безробіття на 1%, що зберігається протягом п'яти років, приводить до зростання самогубств на 4%, звернень в психіатричні лікарні на 3%, засуджених у тюрми на 4%, вбивств на 6%, загальної смертності на 1,9% [1].

Важливою умовою створення і відтворення бідності є становлення і зміцнення тіньової і кримінальної економіки. Бідність є її живильним середовищем і одночасно наслідком. Підліткова (і жіноча) злочинність в темпах росту значно випередила загальну. Причинами цього є зниження життєвого рівня населення, зростання безробіття, зниження

морального рівня суспільства, послаблення профілактичної і каральної роботи правоохоронних структур. В США, наприклад, ріст безробіття на один відсоток веде до зростання числа вбивств на 5,7%, самогубств – на 4,1%, засуджених – на 4%, пацієнтів психіатричних лікарень – на 3,5% [3, с. 705].

Важкі наслідки реформ для здоров'я населення в цілому, для добробуту більшості, для психологічного стану людей і злочинності очевидні і мають масивний фундаментальний характер. Сумарну величину духовного неблагополуччя характеризує загальна злочинність. Часто щільність населення пов'язують із зростанням злочинності. Але дані багатьох країн демонструють відсутність будь-якого зв'язку між великою чисельністю населення і високим рівнем злочинності. У всі часи ріст злочинності справедливо пов'язували з падінням моралі. Там, де є церкви, за статистикою менше злочинів та інших негативних проявів [7, с. 368].

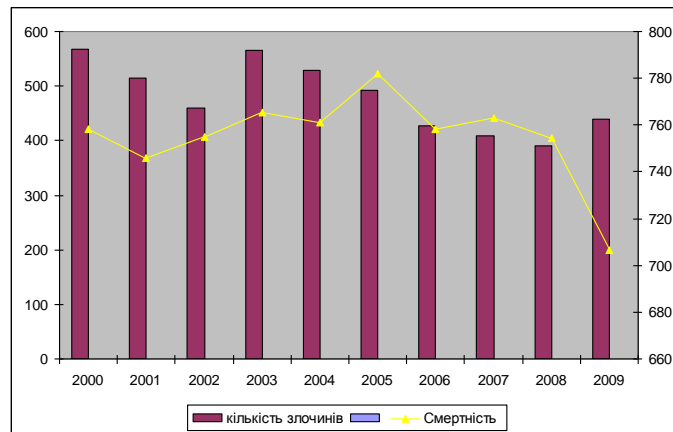

Рис. 1 Динаміка показників злочинів та смертності в Україні.

Динаміка злочинності і смертності в Україні майже ідентична (див. рис. 1). Коефіцієнт взаємозв'язку двох кривих – 0,47. Більш того, динаміка злочинності приблизно на півроку-рік випереджає динаміку смертності.

Сумарну величину духовного неблагополуччя характеризує загальна злочинність. З 1985 р. по 1995 р. вбивства вирости в Україні в 3 рази, самогубства – в 1,3 разу, грабежі і розбої – в 6 разів, сумарна злочинність – в 2,6 разу (коефіцієнт злочинності: 1985 р. – 615, 2007 – 878, 1995 – 1246). Кількість засуджених за вироками судів, що набрали чинності у 1990 р. склала 104,2 тис. чол., а в 1995 р. – 212,9 тис. чол.; коефіцієнт судимості 1995 р. – 413, а в 2000 р. – 466. У 2000 р. число осіб, що скоїли злочини, склало 230,9 тисяч чоловік. Виходить, надсмертність останніх років обумовлена агресією і депресією як головними причинами. Негативна інформація відіграє роль вірусу, що вразив наше суспільство. Динаміка смертності обумовлена динамікою суспільної моральності.

Серед злочинців та самогубців в Україні переважну більшість складають чоловіки. Частка чоловіків серед засуджених становить 86,9% [5, с. 83]. Варто відмітити значне зростання дитячих правопорушень і злочинності.

Таким чином, соціокультурна ситуація, що склалася в Україні настійно вимагає переоцінки системи цінностей, що склалася за десятиліття реформ, з гіпертрофованою роллю матеріального благополуччя, запереченням гуманності, справедливості, моральності. Існує необхідність усвідомлення звернення до витоків українського менталітету, вдосконалення духовного світу людини на основі традиційних цінностей відповідно до сучасних реалій.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Гундаров И. А. Пробуждение: пути преодоления демографической катастрофы в России / И. А. Гундаров. – М.: Центр творчества "Беловодье", 2001. – 320 с.
2. Зелені милі. У світі зростає кількість випадків смертної кари [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://ua.korrespondent.net/world/3346226-korrespondent-zeleni-myli-u>

- sviti-zrostaie-kilkist-vypadkiv-smertnoi-kary. – Дата доступу 09.04.2014.
3. Кара-Мурза С.Г. Потерянный разум / С.Г. Кара-Мурза. – М: Эксмо; Алгоритм, 2008. – 736 с.
 4. Лисичкин В.А. Глобальная империя Зла / В.А. Лисички, Л.А. Шелепин. – М.: Крымский мост-9Д, Форум, 2001. – 448 с.
 5. Мезенцева Н. Гендер і географія в Україні: Монографія / Н. Мезенцева, О. Кривець. – К.: Ніка-Центр, 2013. – 194 с.
 6. Ортега-и-Гассет Х. Востание масс / Ортега-и-Гассет Х. // Вопросы философии . – 1989. – №3. – С. 120.
 7. Паисий Святогорец. Слова. Т. 1. С болью и любовью о современном человеке / Паисий Святогорец, старец. – Пер. с греч. – К.: “Луг Духовный”, б.г. (1988). – 374 с.
 8. Смертная казнь в 2013 году: Из-за ряда стран число казнённых резко возросло [Электронный ресурс]. – Режим доступу: <http://amnesty.org.ru/smertnaya-kazn-2013>. – дата доступу 14.04.2014.
 9. Стан та структура злочинності в Україні (2010-2011 рік) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://mvs.gov.ua/mvs/control/main/uk/publish/article/717134>.
 10. Стан та структура злочинності в Україні (2009-2010 pp.) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://mvs.gov.ua/mvs/control/main/uk/publish/article/374130;jsessionid=CDD95B9700F1AE9D429BA907F0FC84A8>.

*Юрій Онанко, Георгій Продайвода, Анатолій Онанко
(Київ, Україна)*

АВТОМАТИЗОВАНА СИСТЕМА ОБРОБКИ УЛЬТРАЗВУКОВИХ ВИМІРЮВАНЬ АНІЗОТРОПІЇ ШВИДКОСТЕЙ ПРУЖНИХ ХВИЛЬ ІНВАРІАНТНО- ПОЛЯРИЗАЦІЙНИМ МЕТОДОМ

ВСТУП

Анізотропія швидкостей пружних хвиль свідчить про наявність у середовищі упорядкованості різної фізичної природи [1,2]. Дослідження анізотропії швидкостей пружних хвиль гірських порід представляє значний інтерес у зв'язку із розвитком трьохкомпонентних (ЗС) азимутальних 3D-сейсмічних методів, які забезпечують прогноз і оцінку продуктивності тріщинуватих колекторів нафти і газу.

ЕКСПЕРИМЕНТ

У роботі використовувалися петрофізичні методи досліджень, зокрема УЗ імпульсно-фазовий метод визначення швидкостей пружних хвиль V за допомогою установок УЗВШ-ЛЕТІ, УЗВШ-КНУ і установки “Керн-4”, УЗ інваріантно-поляризаційний метод визначення ефективних акустичних μ_{11} і пружних C_{ijkl} постійних гірських порід, методи розв'язку прямих і зворотних задач акустики текстур гірських порід [3-6]. Методи для вимірювання внутрішнього тертя и модуля пружності складного п'єзоелектричного вібратора на частоті $f \approx 117$ кГц, оптичні спостереження мікроструктури за допомогою мікроскопа “ЛОМО МВТ”, інвертовного металургійного системного мікроскопа “GX51”, акустичної емісії, скануючої атомно-силової мікроскопії. А також теоретичні методи із застосуванням розробленого алгоритму та програмного забезпечення, автоматизованої системи “KERN-DP” на мові програмування Delphi 7 за допомогою зовнішнього OLE 2.0 – сервера, який використовує програму Surfer 10 для чисельного та графічного аналізу і візуалізації в автоматичному режимі даних УЗ вимірювань параметрів анізотропії швидкостей пружних хвиль гірських порід для експрес-обробки експериментальних значень фазових швидкостей квазіповздовжньої V_p , “швидкої” V_{S1} і “повільної” V_{S2} квазіпоперечних хвиль інваріантно-поляризаційним методом. Автоматизована система “KERN-DP” на мові програмування Delphi 7 за допомогою зовнішнього OLE 2.0 – сервера використовує текстовий процесор Word 2007

формування звітних файлів з результатами розрахунків пружні постійні C_{ijkl} , експериментальних і урівноважених значень фазових швидкостей квазіповздовжньої V_p , "швидкої" V_{S1} і "повільної" V_{S2} квазіпоперечних хвиль.

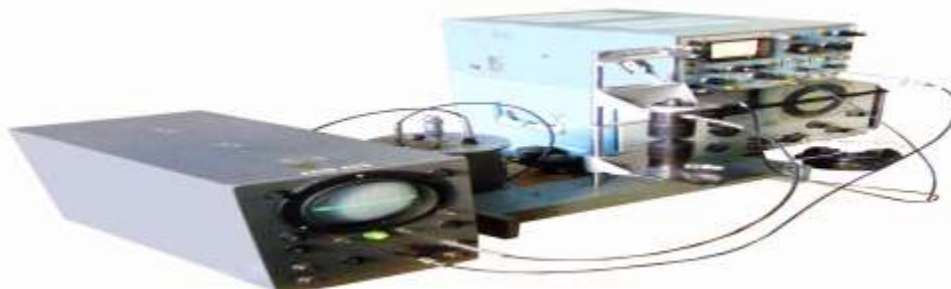

Рис. 1. Модернізована установка УЗВШ-КНУ, що працює на частотах $f_1 \approx 1,67$ МГц і $f_2 \approx 5$ МГц: 1 – зразок, 2 – затримки, 3 – генератор, 4 – приймач, 5 – двохканальний осцилограф.

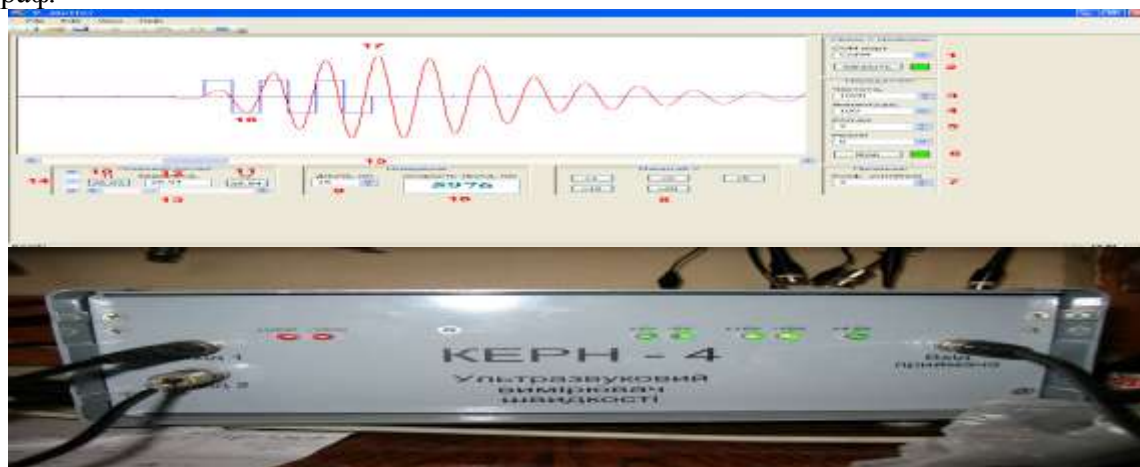

Рис. 2. Ілюстрація вікна обробки даних вимірювань швидкостей пружних хвиль в гірській породі луна-імпульсної методики на частоті $f_{\parallel} \approx 1,11$ МГц, $f_{\perp} \approx 0,43$ МГц і загальний вид комп'ютеризованої установки KERH-4.

Рис. 3. Установка методики акустичної емісії (АЕ) на частоті $f_{\parallel} = 0,200 \div 0,500$ МГц $\alpha = 70$ дБ для вимірювання швидкостей пружних хвиль зразків гірських порід.

Рис. 4. Блок-схема установки для реєстрації АЕ.

1 - генератор радіопульсів, 2 - зразок, 3 - датчик акустичної емісії, 4 - загороджувальний фільтр, 5 - підсилювач попереднього підсилення, 6 - пристрій обробки сигналів акустичної емісії АФ-15, 7 – осцилограф, 8 – ЕОМ.

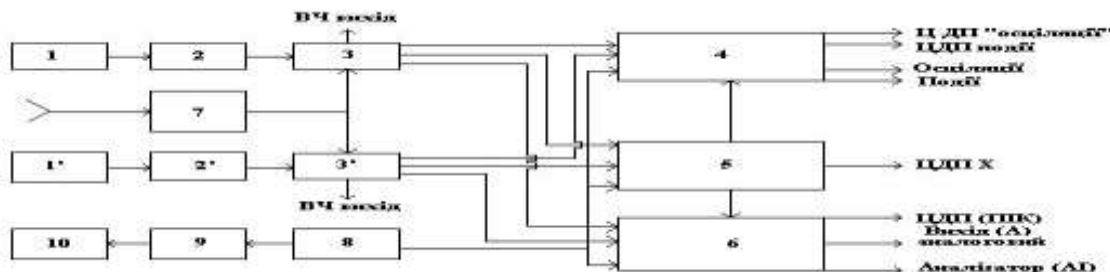

Рис. 5. Блок схема АФ-15.

1-1' – п'єзоелектричний перетворювач 1-го та 2-го каналів, 2-2' – ПП – попередній підсилювач, 3-3' – фільтри – підсилювачі сигналів та формування сигналів осциляцій, подій та пікового значення аналогової амплітуди, 4 – блок суматора, 5 – блок лінійних координат, 6 – блок амплітуди, 7 – блок синхронізації, 8 – генератор управління, 9 – калібратор, 10 – калібруючий перетворювач.

Для анізотропного середовища лінійне співвідношення між тензором напружень σ_{ij} і деформації ϵ_{kl} має вигляд [1]:

$$\sigma_{ij} = C_{ijkl} \epsilon_{kl} = C_{ijkl} \frac{\partial U_k}{\partial X_l} \quad (1)$$

Рівняння руху для анізотропного середовища [1]:

$$\rho \frac{\partial^2 U_i}{\partial t^2} = C_{ijkl} \frac{\partial^2 U_l}{\partial X_i \partial X_k} \quad (2)$$

Поле переміщень U на вільній поверхні анізотропного неоднорідного середовища моделюється системою однорідних анізотропних шарів з плоскими паралельними границями. Кожний шар характеризується модулями пружності E_i та густиною ρ_i . На границях між шарами виконується умова жорсткого контакту.

А, у.о.

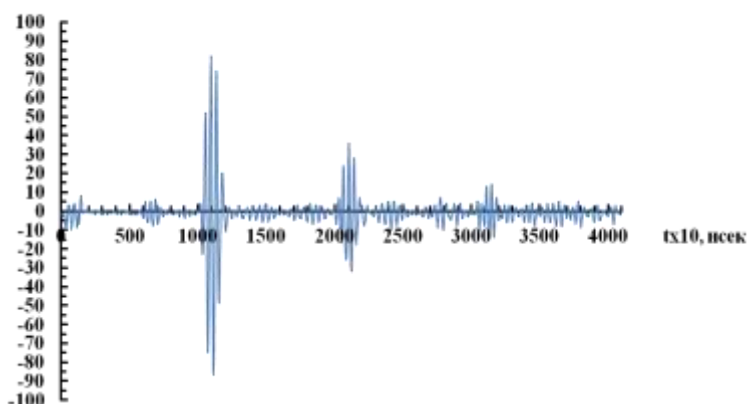

Рис. 6. Осцилограма імпульсів поперечної поляризації V_s без зразка комп'ютеризованої установки КЕРН-4.

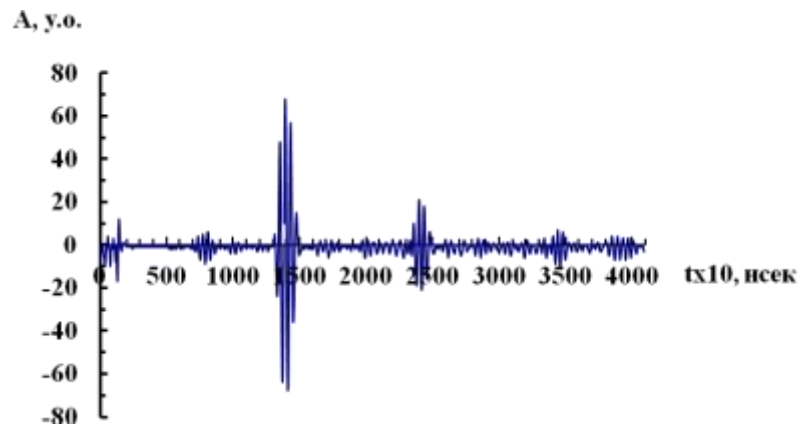

Рис. 7. Осцилограма імпульсів «швидкої» поперечної поляризації V_{S1} в п'єзокераміці ЦТС-19.

З осцилограми на рис. 8 визначалась поперечна УЗ швидкість $V_{S1} = 1745$

м/сек, модуль зсуву $G = \rho V_{S1}^2 = 22,69$ ГПа, потім коефіцієнт Пуассона $\mu = 0,3911$,

температура Дебая $\theta_D = 111,9$ К п'єзокераміці ЦТС-19. Температура Дебая θ_D визначалась за формулою [1]:

$$\theta_D = \frac{h}{k_B} \cdot \left(\frac{9N_A \rho}{4\pi A} \right)^{1/3} \cdot \left(\frac{1}{V_{\parallel}^3} + \frac{2}{V_{\perp}^3} \right)^{1/3}, \quad (3)$$

де $k_B = 1,38066 \cdot 10^{-23} \frac{\text{дж}}{\text{К}}$ стала Больцмана, $h = 6,62617 \cdot 10^{-34}$ дж·сек стала Планка, $N_A = 6,02209 \cdot 10^{23}$ моль⁻¹ число Авогадро, A – середня молярна маса, ρ – густина, V_{\parallel} – квазіповздовжня УЗ швидкість, V_{\perp} – квазіпоперечна УЗ швидкість, μ – коефіцієнт Пуассону.

$$\mu = \frac{\varepsilon_{\perp}}{\varepsilon_{\parallel}} = \frac{1}{2} \left[1 + \frac{1}{1 - \left(\frac{V_{\parallel}}{V_{\perp}} \right)^2} \right]. \quad (4)$$

РЕЗУЛЬТАТИ І ЇХ ОБГОВОРЕННЯ

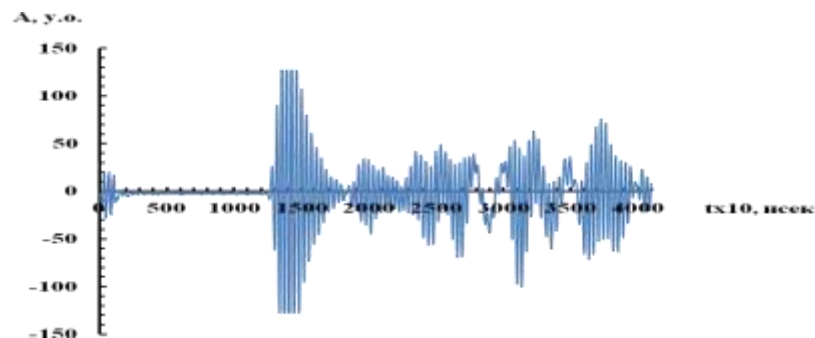

Рис. 8. Осцилограма імпульсів повздовжньої поляризації $V_{P[001]}$ в SiO_2 (ВЛ-27).

З осцилограми на рис. 8 визначалась квазіповздовжня УЗ швидкість $V_{P[001]} =$

3610 м/сек, модуль пружності $E_{001} = \rho V_{P[001]}^2 = 32,71$ ГПа; «швидка» квазіпоперечна

УЗ швидкість $V_{S1[001]} = 2630$ м/сек, модуль зсуву $G_{001} = \rho V_{S1[001]}^2 = 17,36$

ГПа, потім температура Дебая $\theta_D = 247,6$ К SiO_2 (ВЛ-27).

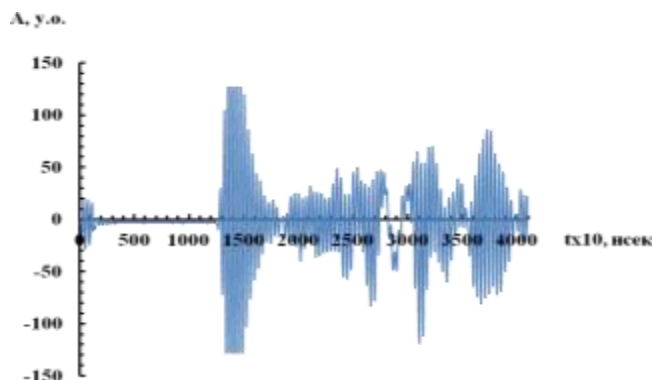

Рис. 9. Осцилограма імпульсів квазіповздовжньої поляризації $V_{P[001]}^H$ в SiO_2 (Вл-27) після насичення $\rho_{\text{NaCl}} = 120 \frac{\text{кг}}{\text{м}^3}$.

З осцилограми на рис. 9 визначалась квазіповздовжня УЗ швидкість $V_{P[001]}^H = 5056$ м/сек, модуль пружності $E_{001}^H = \rho V_{P[001]}^2 = 64,16$ ГПа; “швидка” поперечна УЗ швидкість $V_{S1[100]}^H = 2630$ м/сек, модуль зсуву $G^H = \rho V_{S1[100]}^{H2} = 17,36$ ГПа, потім коефіцієнт Пуассону $\mu^H = 0,3145$, температура Дебая $\theta_D^H = 256,7$ К SiO_2 (Вл-27) після насичення $\rho_{\text{NaCl}} = 120 \frac{\text{кг}}{\text{м}^3}$.

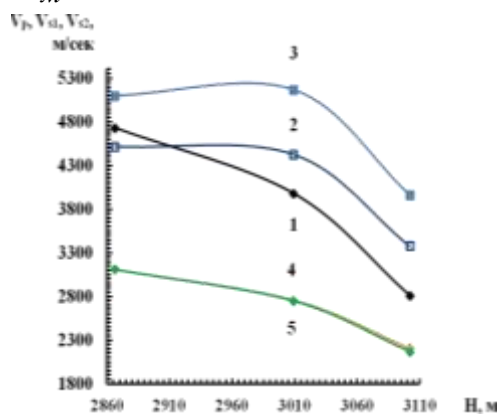

Рис. 10. Глибинна залежність повздовжньої $V_{P[001]}$ і поперечної “швидкої” $V_{S1[001]}$ та “повільної” $V_{S2[001]}$ швидкостей в SiO_2 Лудинської площі свердловини № 15 Лу-9, Лу-15, Лу-37: 1 – УЗВШ-КНУ, 2 – Керн-4, 3 – Керн-4 після насичення $\rho_{\text{NaCl}} = 120 \frac{\text{кг}}{\text{м}^3}$, 4 - поперечна “швидка” $V_{S1[001]}$, 5 - поперечна “повільна” $V_{S2[001]}$.

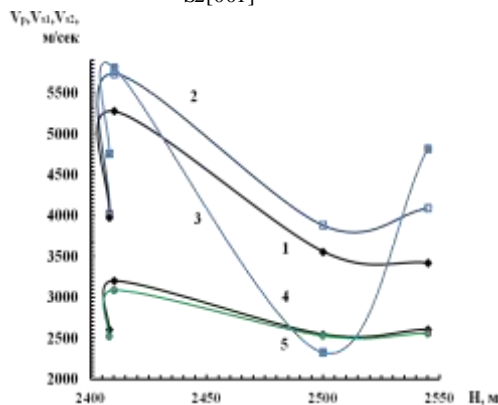

Рис. 11. Глибинна залежність квазіповздовжньої $V_{P[001]}$ і квазіпоперечної “швидкої” $V_{S1[001]}$ та “повільної” $V_{S2[001]}$ швидкостей в SiO_2 Сушнівської площі свердловини № 1 Су-6,

Су-16, Су-17, Су-19: 1 – УЗВШ-КНУ, 2 – Керн-4, 3 – Керн-4 після насичення $\rho_{\text{NaCl}} = 90 \frac{\text{кг}}{\text{м}^3}$, 4 – поперечна “швидка” $V_{S1[001]}$, 5 – поперечна “повільна” $V_{S2[001]}$.

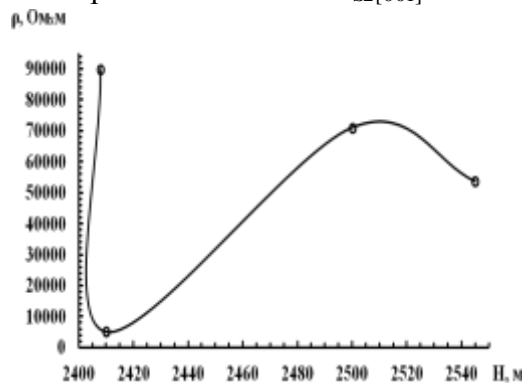

Рис. 12. Глибинна залежність питомого опору $\rho(H)$ SiO_2 Сушнівської площі свердловини № 1 Су-6, Су-16, Су-17, Су-19.

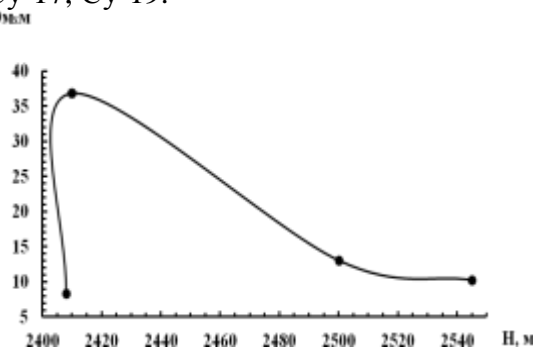

Рис. 13. Глибинна залежність питомого опору $\rho(H)$ SiO_2 Сушнівської площі свердловини № 1 Су-6, Су-16, Су-17, Су-19 після насичення $\rho_{\text{NaCl}} = 90 \frac{\text{кг}}{\text{м}^3}$.

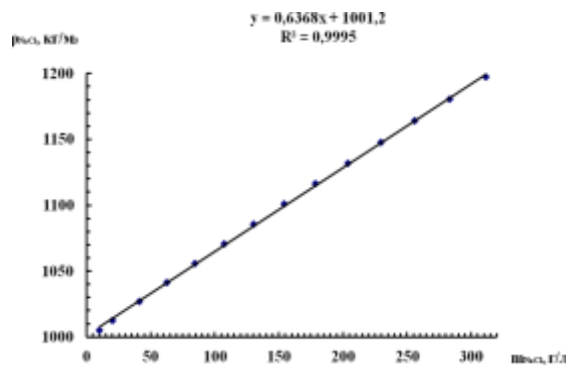

Рис. 14. Концентраційна залежність щільності ρ_{NaCl} флюїду від маси m_{NaCl} .

A_d – диференціальний коефіцієнт пружної анізотропії, $A_{\text{куб}} = \frac{C_{11} - C_{12}}{2C_{44}}$,

$$A_{\mu} = \frac{V_{\max} - V_{\min}}{V_{\min}} = \sqrt{\frac{F^{(\mu)}_{\min}}{(\mu^2_{il})_c}} = \sqrt{\frac{\frac{1}{3}[(\mu_{11} - \mu_{22})^2 + (\mu_{11} - \mu_{33})^2 + (\mu_{22} - \mu_{33})^2]}{\mu^2_{11} + \mu^2_{22} + \mu^2_{33}}} \quad \text{– інтегральний}$$

коефіцієнт пружної анізотропії, де $\mu_{il} = \frac{C_{ijl}}{\rho}$ – акустичний тензор. $K_{\text{ПВ}} = \frac{V_{\text{ПВ}}}{V} = \frac{m_2 - m_0}{m_0 - m_1}$ –

коефіцієнт відкритої пористості, m_0 – маса сухого зразка, m_1 – маса зразка, зануреного у

рідину, m_2 – маса насиченого робочої рідиною зразка. $K_{\text{ЕФ}} = \frac{V_{\text{ПВ}} - V_{\text{ВЗ}}}{V} = \frac{V_{\text{ПВ}} - K_{\text{ВЗ}} V_{\text{ПВ}}}{V}$ –

ефективна пористість, $V_{ПВ}$ – об’єм відкритої пористості, $V_{ВЗ}$ – об’єм, зайнятий залишковою водою, V – об’єм зразка, $K_{ВЗ}$ – коефіцієнт залишкового водонасичення,

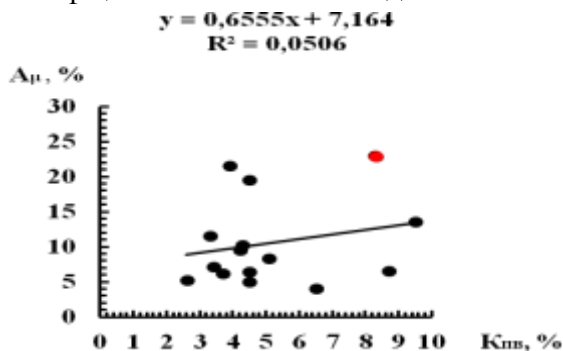

Рис. 15. Кореляційна залежність між геофізичними параметрами та колекторськими властивостями: інтегрального коефіцієнту акустичної анізотропії A_{μ} від коефіцієнту відкритої пористості $K_{ПВ} = \frac{V_{ПВ}}{V}$.

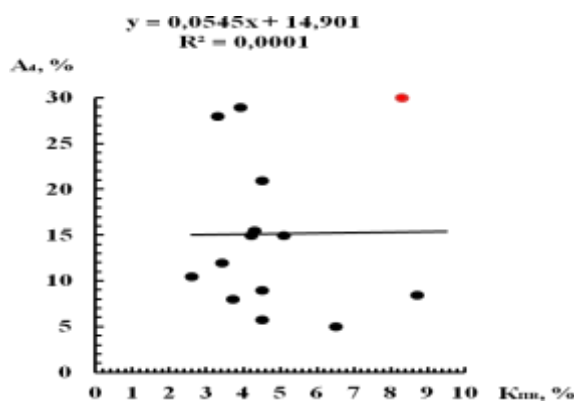

Рис. 16. Кореляційна залежність між геофізичними параметрами та колекторськими властивостями: диференціального коефіцієнту акустичної анізотропії A_d від коефіцієнту відкритої пористості $K_{ПВ} = \frac{V_{ПВ}}{V}$.

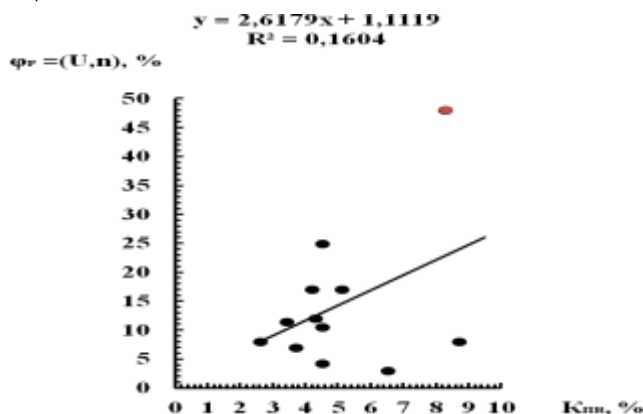

Рис. 17. Кореляційна залежність між геофізичними параметрами та колекторськими властивостями: кута поляризації - відхилення вектору пружних зміщень \vec{U} від напрямку хвильової нормалі \vec{n} $\varphi_{\vec{P}} = (\vec{U}, \vec{n})$ від коефіцієнту відкритої пористості $K_{ПВ} = \frac{V_{ПВ}}{V}$.

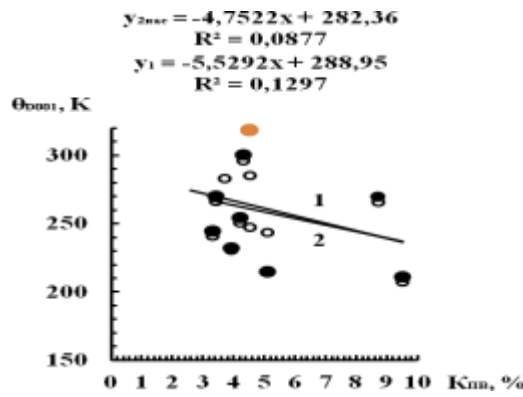

Рис. 18. Кореляційна залежність між геофізичними параметрами та колекторськими властивостями: температури Дебая θ_D від коефіцієнту відкритої пористості $K_{ПВ} = \frac{V_{ПВ}}{V}$: 1 – до, 2 - після насичення $\rho_{NaCl} = 180 \frac{кг}{м^3}$.

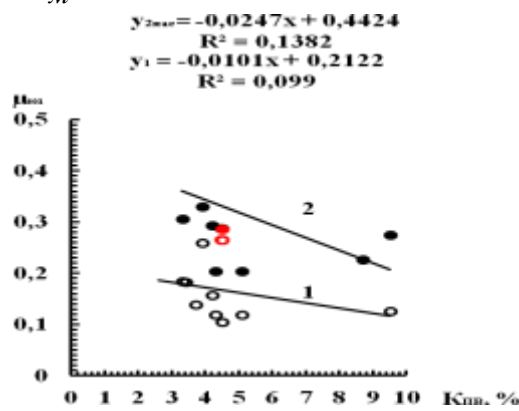

Рис. 19. Кореляційна залежність між геофізичними параметрами та колекторськими властивостями: коефіцієнту Пуассона μ від коефіцієнту відкритої пористості $K_{ПВ} = \frac{V_{ПВ}}{V}$: 1 – до, 2 - після насичення $\rho_{NaCl} = 180 \frac{кг}{м^3}$.

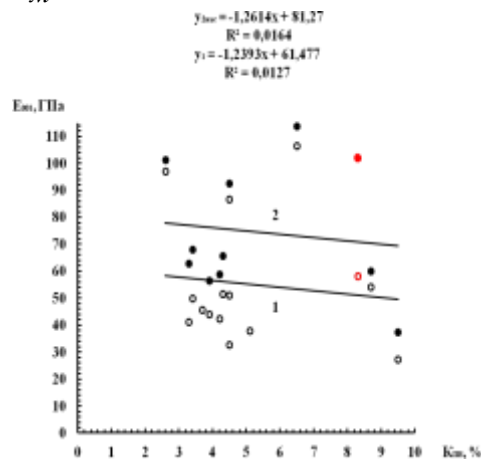

Рис. 20. Кореляційна залежність між геофізичними параметрами та колекторськими властивостями: модуля пружності E_{001} від коефіцієнту відкритої пористості $K_{ПВ} = \frac{V_{ПВ}}{V}$: 1 – до, 2 - після насичення $\rho_{NaCl} = 180 \frac{кг}{м^3}$.

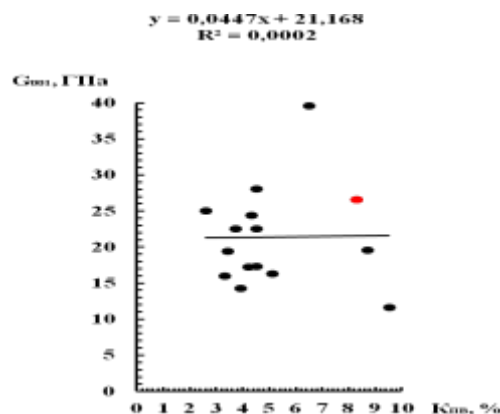

Рис. 21. Кореляційна залежність між геофізичними параметрами та колекторськими властивостями: модуля зсуву G_{001} від коефіцієнту відкритої пористості $K_{PB} = \frac{V_{PB}}{V}$.

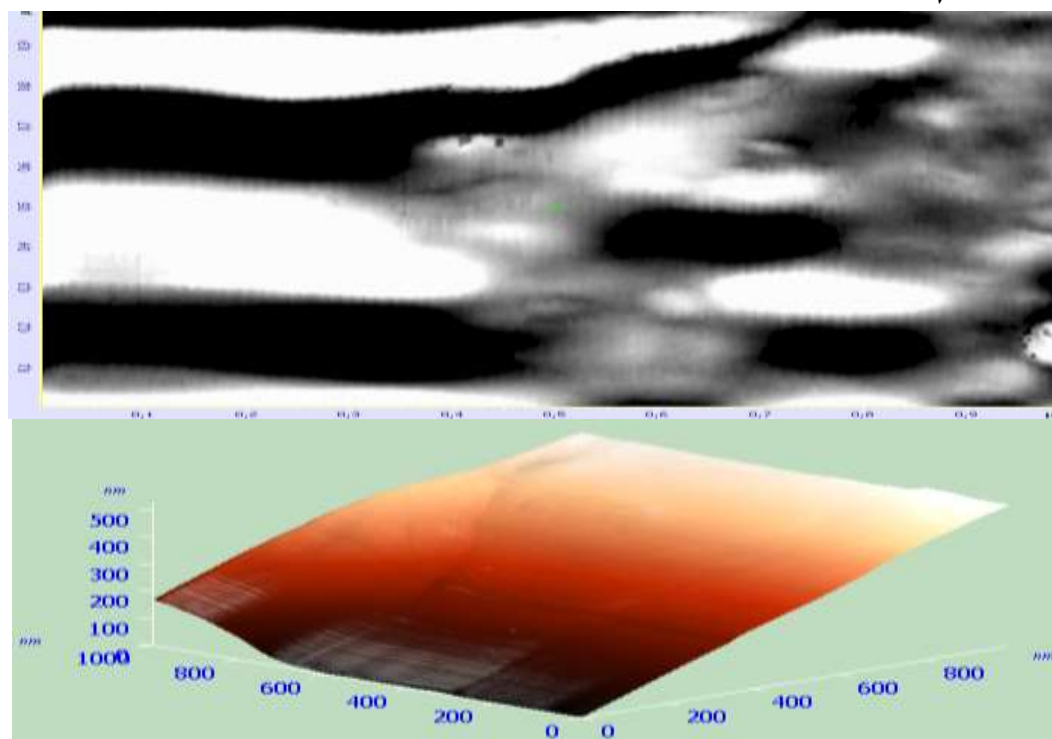

Рис. 22. Мікроструктура титанокремнезему $\text{SiO}_2 + \text{TiO}_2 + \text{ZrO}_2$ товщиною $h_{\text{TiO}_2} = 800 \div 1000$ нм розміром $2r_{\text{TiO}_2} = 5 \div 25$ нм (3D, 1×1 мкм).

За допомогою 3D атомно-силової мікроскопії (АСМ) з візуальним розділенням $\Delta h \approx 40$ нм отримано зображення мікроструктури титанокремнезему $\text{SiO}_2 + \text{TiO}_2 + \text{ZrO}_2$ товщиною $h_{\text{TiO}_2} = 800 \div 1000$ нм розміром $2r_{\text{TiO}_2} = 5 \div 25$ нм (3D, 15×15 мкм), що показано на рис. 22. Спостерігається мілко дисперсна гладка поверхня, зрощення малих островків, їх форма стає круглястою. Ділянки мають сильно фрагментарну структуру, яка складається з слабо розорієнтованих один відносно іншого островків розміром $H = 200 \pm 75$ нм.

ВИСНОВКИ

1. Розроблений алгоритм та програмне забезпечення, автоматизована система “KERN-DP” на мові програмування Delphi 7 за допомогою зовнішнього OLE 2.0 – сервера використовує програму Surfer 10 для чисельного та графічного аналізу і візуалізації в автоматичному режимі даних УЗ вимірювань параметрів анізотропії швидкостей пружних хвиль гірських порід для експрес-обробки експериментальних значень фазових швидкостей квазіповздовжньої V_P , “швидкої” V_{S1} і “повільної” V_{S2} квазіпоперечних хвиль інваріантно-поляризаційним методом. Вперше визначені пружні постійні C_{ijkl} порід-колекторів Волино-Подільського регіону, пружна симетрія яких ромбічна. Визначені термпружні властивості

породоутворюючих мінералів різних генетичних типів гірських порід, які можуть слугувати довідковим матеріалом при інтерпретації сейсмічних даних і даних геоакустики.

2. Інтегральний коефіцієнт пружної анізотропії \bar{A}_μ і кут поляризації - відхилення вектора пружних зміщень \vec{U} від напрямку хвильової нормалі \vec{n} $\varphi_{\vec{p}} = (\vec{U}, \vec{n})$ є найбільш чутливими характеристиками анізотропії гірської породи і свідчать про неоднорідну деформацію ϵ при гідростатичному стиску P породи.

3. Модуль пружності E , коефіцієнт Пуассону μ , внутрішнє тертя Q^{-1} залежать від текстури, мікротріщиноутворення, анізотропії порід-колекторів.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Продайвода Г.Т., Безродний Д.А. Акустичний текстурний аналіз гірських порід. – К.: ВПЦ “КУ”, 2011. – 303 с.
2. Продайвода Г.Т., Вижва С.А., Безродна І.М., Продайвода Т.Г. Геофізичні методи оцінки продуктивності колекторів нафти і газу. – К.: ВПЦ “КУ”, 2011. – 367 с.
3. Вижва С. А. Сейсмоакустична діагностика процесів руйнування в геологічному середовищі / С. А. Вижва, Г. Т. Продайвода, Ю. А. Онанко // Геоінформатика. – 2011. – № 1. – С. 42-47.
4. Онанко Ю. А. Автоматизована система аналізу даних вимірювань анізотропії в гірських породах / Ю. А. Онанко // Геоінформатика. – 2013. – № 2(46). – С. 55-60.
5. Onanko A. P. Acoustic attenuation in silicon and silicon oxide / A. P. Onanko, O. V. Lyashenko, I. O. Lyashenko, Y. A. Onanko // J. Acoust. Soc. Am. – 2008. – V. 123, № 5, Pt. 2. – P. 3701.
6. Онанко Ю. А. Автоматизована система обробки вимірювань поздовжніх та поперечних швидкостей ультразвуку / Ю. А. Онанко, Г. Т. Продайвода, С. А. Вижва, А. П. Онанко, М. П. Куліш // Металофізика і новітні технології – 2011. – Т. 33, № 13. – С. 529-533.

СЕКЦИЯ: ГОСУДАРСТВЕННОЕ УПРАВЛЕНИЕ

*Неля Ткачук
(Київ, Україна)*

**ОСОБЛИВОСТІ ЗАСТОСУВАННЯ СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНИХ ТЕХНОЛОГІЙ
В ДІЯЛЬНОСТІ АПАРАТУ ВЕРХОВНОЇ РАДИ УКРАЇНИ**

Постановка проблеми. Сучасні вимоги українського суспільства та держави, які визначені в Стратегіях 2020 [2], свідчать про необхідність перевірки державних службовців та їх люстрації [1], а також їхньої психологічної готовності працювати в умовах постійних змін та стресів. Водночас доводиться констатувати, що на сьогодні питання практичного застосування соціально-психологічних технологій не отримало достатньо науково-теоретичного й практичного обґрунтування в науці державного управління, у той час як в Європі це є одним із важливих напрямів розвитку сучасної теорії і практики демократичного врядування. Питання застосування технологій прикладної психології та менеджменту в органах державної влади постійно перебувають у полі зору українських та зарубіжних фахівців з державного управління: В. Авер'янова, Г. Атаманчука, Е. Афоніна, Л. Босколо, Р. Войтович, В. Гошовської, В. Гурієвської, Л. Даниленко, Л. Карамушки, В. Князева, М. Лагунової, Л. Орбан-Лембрик, Л. Пашко, А. Фон Шліппе, Й. Швайцера, та ін. Беручи до уваги важливість та наукову цінність наявних досліджень, ми визнаємо, що наукові здобутки у галузі застосування соціально-психологічних технологій в управлінській діяльності вищих державних органів влади та досвід їх упровадження у сферу державного управління України, у тому числі, в діяльність Апарату ВРУ, ще до кінця не вивчені і розглядаються лише в окремих аспектах.

Виклад основного матеріалу. Процеси глобалізації, і особливо в інформаційній, соціальній, економічній та екологічній сферах – ставлять на перше місце абсолютно нові задачі виживання людської цивілізації. По-перше, в багатогранному і багато параметричному сучасному світі кожне рішення, кожен біт інформації може вплинути на всю цивілізацію (ефект "метелика"), тому таке рішення повинно бути дуже виваженим і стократно змодельованим. По-друге, необхідна нова філософія – філософія спільного виживання, в якій будуть закладені і дотримуватись відповідні принципи і норми у відношенні та ставленні людей один до одного, і до оточення.

В Україні продовжує залишатися невирішеною проблема підготовки спеціалістів-професіоналів у сфері "психології у політиці" для органів державного управління, зокрема, для Апарату Верховної Ради України.

При цьому відмічаємо, що один із важливих напрямів розвитку сучасної вітчизняної психології управління є вдосконалення прикладної сфери цієї науки, а саме, розробка соціально-психологічних технологій (далі – СПТ). Швидкими темпами зростає кількість публікацій про розробку та застосування різноманітних технологій в соціальній та психологічній практиці. Зокрема, М. Й. Варій вказує, що психологічні технології впливають «на індивідуальну й соціальну психіку виборців» [3, с. 400]; А. А. Деркач розглядає психологічну технологію «як сукупність психологічних методів, які дозволяють змінювати психічні властивості людини» [4, с.752; 5,с.858]; А. О. Овчаров визначає предметом технологізації «психологічні якості і характеристики особистості – настановлення, характер, реакції, волю, відносини» [6, с. 34-43]; В. Г. Панок – будь-яка «соціальна технологія завжди спрямована на зміну поведінки людини, її настроїв, ставлень, мотивів, цінностей» [7 с. 21-28].

Аналізуючи ставлення науковців до СПТ, з'ясовуємо, що *соціальні психологічні технології* – це:

- система соціальних та психологічних підходів, принципів, методів, процесів, процедур, способів, прийомів, організаційних засобів впливу, знань та дій, на яких

ґрунтуються соціально-психологічні методи управління і які дозволяють змінювати поведінку людини (групи, колективу) та впливати на її психічні властивості;

- алгоритм дій щодо впровадження системи теоретично обґрунтованих організаційних заходів, спрямованих на досягнення задалегідь поставленої мети, яка полягає у зміні об'єкту діяльності;

- засіб соціально-психологічного проектування.

Виходячи з такого розуміння СПТ, відмічаємо, що у сфері державного управління вони застосовуються недостатньо, про що свідчать такі факти:

По-перше, закони приймаються без попередньої проведеної психологічної експертизи, унаслідок чого вони «не спрацьовують», оскільки або суперечать психологічним закономірностям, або не враховують психологічних особливостей індивідуальної психіки окремих громадян і соціальної психіки різних людських спільнот, або ігнорують їх, або, навпаки, зумовлюють психологічне неприйняття.

По-друге, фактично відсутній психологічний інструментарій та супровід їх упровадження в управлінську діяльність апарату вітчизняного парламенту, від злагодженої роботи якого, досвіду та професіоналізму його працівників, залежить якість прийнятих законів. Адже, основними функціями Апарату Верховної Ради України (далі – ВРУ) є надання *консультативної та організаційної* допомоги народним депутатам, комітетам та комісіям у виконанні планів законотворчої роботи, доопрацюванні законопроектів. З'ясовано, що основне навантаження у законодавчому процесі відіграє Апарат ВРУ, до складу якого входять керівний склад, організаційні управління, відділи та секретаріати. Всього 900 осіб.

По-третє, співробітники Апарату ВРУ недостатньо обізнані з СПТ та практично не застосовують їх у своїй діяльності. Так, на наші запитання щодо вибору ними найбільш та найменш значимих СПТ, ми отримали такі відповіді:

- пріоритетними виявились *інформаційні СПТ (34%) й інтелектуальні (22%)*;
- найменш значимими – *інноваційні (12%)*.

Отримані експериментальні результати підтверджують нашу думку про необхідність запровадження консультанта-психолога у структуру апарату парламенту, та свідчать про недостатню підготовленість працюючих фахівців до їх застосування.

Знання СПТ та їх застосування в управлінській діяльності державних службовців створює передумови до застосування соціально-психологічних методів в управлінні, таких як мотивація, заохочення, стимулювання. Відомо, що психологічні методи управління відіграють важливу роль у роботі з персоналом, спрямовані на конкретну особистість і, як правило, індивідуальні. Головною особливістю цих методів є те, що вони спрямовані на внутрішній світ людини, його особистість, інтелект, почуття, образи, поведінку і дозволяють зосередити внутрішній потенціал співробітника на вирішенні конкретних виробничих завдань [8, с. 360].

Застосування соціально-психологічних методів впливає на демократизацію відносин між суб'єктами й об'єктами державного управління.

З'ясовано, що в європейській практиці такі методи управління, як правило, застосовують в усіх організаційних структурах, у тому числі, в апаратах парламентів, завдяки тому, що в них обов'язково присутній консультаційно-психологічний центр. Його основними завданнями є:

- періодичне проведення анкетування в колективі;
- використання соціальних експериментів, що передують кардинальним змінам у колективі (структура оплати праці, зміна лідерів), згладжують конфліктні ситуації;
- планування соціального розвитку колективу;
- підтримка змагання та ініціативності співробітників, накопичених традицій;
- проведення психологічного тестування співробітників, відповідних тренінгів і семінарів для керівників всіх рівнів управління, організація індивідуальної роботи з

працівниками для визначення їх типу особистості, темпераменту, виявлення і попередження конфліктів.

Завдання психолога-консультанта у цих структурах полягає у впливовості на поведінку працюючих, створення умов психологічного комфорту. Зокрема, його професійна діяльність в Апараті ВРУ передбачатиме формування та розвиток таких умінь у співробітників, як керування своїм емоційним станом, особливо в ситуаціях, коли потрібна мобільна оцінка ефективності проєктів і заходів, покликаних тим чи іншим способом вплинути на існуючу політичну ситуацію (наприклад, потрібно займатися експертною та організаційною підготовкою для запровадження надзвичайного чи воєнного стану в країні); спілкування з особами, які знаходяться в стані психоемоційного напруження; постійна готовність до виконання більшого обсягу і складності завдань.

Вважаємо, що така зміна у структурі Апарату ВРУ позитивно вплине на діяльність парламентів. У цьому нас переконують результати проведеного нами порівняльного дослідження щодо визначення основних вимог до апаратів ВРУ та країн ЄС. (Див.Табл.1)

Вимоги до Апарату ВРУ та європейських країн щодо забезпечення ними представницьких функцій парламентів

Табл.1

Україна	Європейські стандарти
1. Чиновники Апарату ВРУ мають виконувати свої обов'язки на основі принципів професіоналізму, компетентності, ініціативності, персональної відповідальності тощо (ст.3 Закону «Про державну службу»)	1. Парламент повинен мати належних неупереджених професіональних спеціалістів, які мають забезпечити функціонування парламенту та парламентських комітетів.
2. Організаційне, наукове, правове, документальне, експертно-аналітичне, матеріально-технічне та фінансове забезпечення роботи парламенту покладено на Апарат ВРУ; структура Апарату ВРУ, положення про його діяльність і кошторис затверджуються ВРУ (ст.7 Регламенту ВРУ)	2. Парламент законом або резолюцією повинен створити корпоративні органи, відповідальні за забезпечення роботи, фінансування парламентської діяльності та управління парламентським Апаратом.
3. Законодавство не містить прямого припису, однак до відання Апарату ВРУ належать функції організації роботи парламентських чиновників і непартійного кадрового резерву (керівники і спеціалісти підприємств, установ організацій, випускників вищих навч.тощо)	3. Парламент повинен визначати та контролювати розвізнення партійних і непартійних чиновників.
4. Структура Апарату Верховної Ради України та його гранична чисельність затверджуються ВРУ. Штатний розпис Апарату та чисельність працівників структурних підрозділів затверджує в установленому порядку Голова ВРУ (ст.4-5,15 Положення про Апарат ВРУ)	4. Парламент повинен мати достатньо ресурсів для набору персоналу, необхідного для виконання парламентських функцій. Ставки оплати повинні бути порівнюваними із можливими на державній службі доходами.
5. Формування кадрового резерву Апарату ВРУ базується на професійних навичках, спеціальних знаннях професійних здібностях кандидатів (ст.1)	5. Відбір і забезпечення роботи непартійного персоналу має базуватися на заслугах і рівних можливостях.
6. Обмеження, пов'язані із прийняттям на Державну службу, не містять дискримінаційні положення (ст.12 Закону	6. Парламент не повинен дозволяти собі дискримінацію при наборі парламентських чиновників на основі расової, етнічної,

«Про державну службу») Відбір державних службовців на заміщення посад в Апараті ВРУ здійснюється на конкурсній основі (ст.15 Закон «Про державну службу»)	релігійної, гендерної або партійної/ безпартійної приналежності.
7. Дисциплінарна відповідальність чиновників Апарату ВРУ передбачені Законом «Про державну службу» (ст.14). Кодифікація етичних стандартів діяльності парламентських чиновників законодавчо непередбачено.	7. Парламентські чиновники повинні слідувати приписам кодексу поведінки.
8. Законодавство не містить прямого припису. Однак повноваження Керівника Апарату ВРУ створюють певні можливості для запобігання політичного тиску (посадові призначення, контроль діяльності тощо).	8. Голова парламентського Апарату повинен мати важелі запобігання політичному тиску.
9.Контроль за дотриманням норм етики покладено в основному на Комітет ВРУ з питань Регламенту, депутатської етики та забезпечення діяльності ВРУ (який не є політично незалежним органом), а також головуєчого на засіданні ВРУ (в частині дотримання правил етики на засіданнях). Обов'язок ухвалювати кодекс парламентської етики в законодавстві не закріплений.	9. Парламент повинен ухвалити кодекс діяльності (етичний кодекс), який має передбачити процедури регулювання конфліктів інтересів і отримання подарунків.
10. Бібліотека ВРУ є основним бібліотечним ресурсом, яким користуються чиновники Апарату ВРУ при здійсненні ними їх функцій. Функції експертно-аналітичного забезпечення діяльності ВРУ де-факто здійснюють два управління: Головне науково-експертне управління та Головне юридичне управління. Окремого дослідницького підрозділу Апарат ВРУ не має.	10. Парламентські чиновники повинні мати доступ до необхідних дослідницьких, бібліотечних та інформаційно-комунікаційних ресурсів.

З даної таблиці з'ясовано, що вимоги до апарату ВРУ не достатньо відповідають європейським стандартам діяльності Апарату парламенту (зокрема, це підтверджується п.п. 3, 5, 7, 8, 9, 10 табл.). Також, залишаються невизначеними міжструктурні взаємозв'язки в Апараті ВРУ, що призводить до нерівномірності розподілу винагород між працівниками, нерівномірний розподіл навантажень та відповідальності, наявність великої кількості підзаконних актів, які регулюють діяльність підрозділів. Зазначене дозволяє говорити про необхідність перегляду місця та ролі різних підрозділів Апарату ВРУ в законодавчому процесі. У відповідності до практики європейських країн слід розглянути можливість підпорядкування відділу інформаційно-бібліотечного забезпечення інформаційного управління Апарату ВРУ структурному підрозділу, відповідальному за наукове забезпечення діяльності парламенту.

Як висновок відмічаємо, що особливістю застосування СПТ в діяльності Апарату ВРУ є необхідність перегляду функцій і повноважень управлінь та відділів Апарату у законотворчому процесі, створення консультативно-психологічної «зони комфорту та концентрації» для забезпечення адекватної та солідарної діяльності персоналу. Підвищення ефективності функціонування Апарату ВРУ, на наш погляд, потребує:

- реформування його структури у напрямі посилення ролі секретаріатів комітетів за рахунок відповідного розвантаження тих підрозділів, які забезпечують діяльність парламенту;

- зменшення кількості його підрозділів шляхом їх злиття за ознаками подібності виконуваних функцій та впорядкування засад їх взаємодії;

- посилення ролі Інституту законодавства ВРУ у плануванні розвитку законодавства, науково-дослідницькому забезпеченні діяльності парламенту, його органів, народних депутатів України;

- підвищення кваліфікації кадрів, зокрема оволодіння ними знаннями, вміннями і навичками психолога – коуча.

Узагальнюючи відмітимо, що соціально-психологічні методи управління, як базові елементи СПТ, представляють собою найбільш тонкий психологічний інструментарій впливу на соціальні групи людей та особистість людини. Вони впливають на формування демократичного стилю керівництва. Також застосування даних методів в управлінні впливає на створення комфортних умов праці в колективі та розвиток у його працівників принципності, взаємодопомоги та взаємопідтримки, високої свідомості, товариськості.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Про очищення влади: Закон України Закон від 16.09.2014 № 1682-VII (Відомості Верховної Ради (ВВР), 2014, № 44, ст.2041 від 01.02.2015,) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/1682-18>
2. Журнал Українська правда «Порошенко визначив фронт робіт для України до 2020 року» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.pravda.com.ua/news/2014/09/25/7038883/?attempt=1>
3. Варій М. Й. Політико-психологічні передвиборні та виборчі технології : навч.- метод. посіб. / М. Й. Варій – К. : Ельга, Ніка-Центр, 2003. – 400 с.
4. Деркач А. А. Акмеологические основы развития профессионала / А.А. Деркач. – М.: Изд-во Московского психолого-социального института; Воронеж: НПО «МОДЭК», 2004. – 752 с.
5. Деркач А. А. Политическая психология / А. А. Деркач, В. И. Жуков, Л.Г. Лаптев. – М. : Академ. проект, 2003. – 858 с.
6. Овчаров А. О. Вплив соціально-психологічних технологій на соціальне середовище / А. О. Овчаров // Соціальна психологія. – 2008. – №6. – С. 34-43.
7. Панок В.Г. Соціальне проектування і прикладна психологія / В. Г. Панок // Соціальна психологія. – №2. – 2003. – С. 21-28.
8. Мескон М.Х., Альберт М., Хедоурі Ф. Основы менеджменту: Пер. з англ. – М.: Справа, 2000. – С. 360.

СЕКЦИЯ: ЭКОЛОГИЯ

*Тетяна Гребенюк, Оксана Лоб, Вікторія Носова
(Київ, Україна)*

ВПЛИВ НА НАВКОЛИШНЄ СЕРЕДОВИЩЕ ВИДОБУВАННЯ СЛАНЦЕВОГО ГАЗУ

Останнім часом гостро постала потреба з'ясування впливу на навколишнє середовище добування сланцевого газу. Сланцевий газ, як і газ щільних порід та метан вугільних пластів, є видом нетрадиційного природного газу, який переважно складається з метану і залягає в сланцевих пластах глибоко під землею. «Нетрадиційним» його називають через особливості видобутку. Сланець – це осадова гірська порода, сформована внаслідок ущільнення грязей, глини та інших дрібнозернистих порід. Таке походження ускладнює добування, оскільки сланцева порода ламка і не пропускає воду [1].

Тому використовується технологія гідравлічного розриву пластів, відома як фрекінг. Фрекінг включає глибинне буріння у вертикальному та горизонтальному напрямках і закачування в утворену свердловину суміші води з гранульованою речовиною (яку називають пропантом), такою як пісок, і хімічними реагентами (включно з бензолом та формальдегідом, які є висококанцерогенними). Суміш подається під високим тиском і спричиняє утворення тріщин у сланцевій породі, через які газ надходить у бурову свердловину. Використання водних ресурсів є ключовим питанням екологічного аспекту видобутку сланцевого газу, оскільки відпрацьована вода, забруднена хімікатами, що використовуються для фрекінгу, а також природними забруднювачами, такими як важкі метали, відкачується на поверхню.

У процесі фрекінгу використовується велика кількість токсичних хімічних речовин. Точна кількість води і хімікатів залежить від проникності порід. Згідно даних видобувних компаній, це 98-99,5% води і 0,5-1,5% хімічних речовин. Оскільки для стандартної сланцевої свердловини потрібно приблизно 15 тисяч метрів кубічних води, це означає, що в ході одного проекту з фрекінгу можуть використовуватись тонни токсичних хімікатів. Точну інформацію гірничодобувні компанії часто не розголошують [2].

Українське законодавство забороняє використовувати хімічні речовини без затверджених екологічних нормативів. Горизонтальне (або похило-скероване) буріння і експлуатація свердловин для сланцевого газу (і газу ущільнених пісковиків) вимагають саме застосування токсичних реагентів, на більшість з яких в Україні відсутні екологічні нормативи. При цьому компанії, які використовують метод фрекінгу, засекречують хімічний склад розчину, який закачуватиметься під землю в літосферу, посилаючись на комерційну таємницю.

Буріння і гідророзрив глибокої горизонтальної свердловини сланцевого газу може вимагати від двох до п'яти мільйонів галонів (від 7600 до 19000 кілолітрів) води [2]. Для економії води одну й ту саму рідину для гідророзриву можна використовувати декілька разів, проте між гідророзривами пластів її пропонується зберігати у відкритих водоймах, так званих «амбарах», де її частина обов'язково буде випаровуватися разом з хімічними речовинами.

Резервуари сланцевого газу містять мінералізовану воду поряд з природним газом. Цю мінералізовану рідину, що супроводжує газ на поверхню, яку можна утилізувати за допомогою закачування її через водонагнітальну свердловину у підземні пористі формації, не багаті на нафту та газ, і закупорити зверху і знизу непорушним герметичним пластом, як показано на рисунку 1 [3].

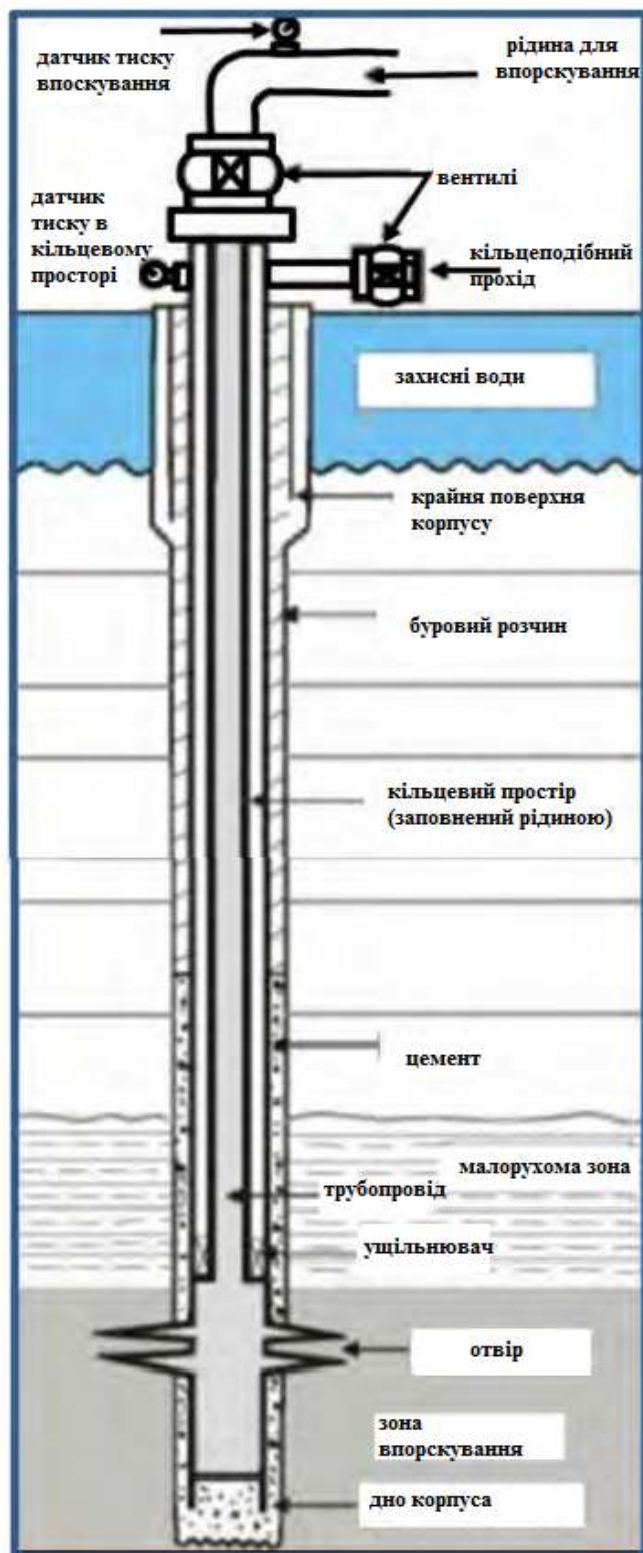

Рис. 1 Типова водо нагнітальна свердловина

Велика доля екологічних ризиків видобутку сланцевого газу припадає на ризики пов'язані з використаною РГП-рідиною, а саме з її утилізацією. Проте можуть застосовуватися такі технології її очистки:

- Мембранні процеси;
- Термічне очищення;
- Іонообмін;
- Ємнісна де іонізація;
- Коагуляція;

- Флотація.

Досліджено, що загрозами, пов'язаними із застосуванням технології фрекінгу при видобуванні сланцевого газу в Україні є:

- незворотне забруднення поверхневих і підземних вод;
- виснаження стратегічних запасів прісних підземних і поверхневих вод, які забираються в процесі буріння і експлуатації свердловин;
- відчуження великих площ густонаселених територій;
- ризик виникнення штучних землетрусів особливо в умовах Донецько-Дніпровської Западини та Придністров'я/Прикарпаття (причина – високі тиски, понад 1000атмосфер, при закачуванні ГРП-рідини).
- потенційна загроза здоров'ю населення та пов'язані з цим економічні втрати.
- прямі викиди парникових газів, внаслідок планованого спалювання непотрібних домішок газоподібних вуглеводнів.

Наслідки впливу на якість і кількість води, якість атмосферного повітря, а також землю є неминучою частиною розробки сланцевого газу. Обсяг ураження довкілля та довготривалих екологічних наслідків залежать від кількості і місця розробок сланцевого газу, а також від вимог в угоді про розподіл продукції або з боку відповідного наглядового органу екологічних гарантій і передового досвіду [4]. Отож для мінімізації негативних наслідків видобутку сланцевого газу в Україні необхідно внести зміни до законодавства:

- **Охорона поверхневих і підземних вод протягом всіх стадій розробки**

1. Потрібен спеціальний дозвіл на видобуток, використання і утилізацію води з надр в обсязі, більшому за допустимий, незалежно від якості води, зони забору/ закачування або суб'єкта господарювання, який бере участь (орендар або підприємство).
2. Вимога відстеження та розкриття інформації щодо водозбору і закачування води, у тому числі хімічних речовин, що входять до рідин для гідророзриву.
3. Уточнення закону, стосовно використання супутньо-пластових вод і прудів-відстійників протягом всіх стадій розробки.
4. Забезпечення очищення стічних вод з нафтогазового будівництва для зменшення викидів забруднюючих речовин до скидання у водні об'єкти протягом буріння та закінчення.
5. Оцінка і прийняття заходів, порівняних з типовою нормативно-правовою базою щодо буріння та закінчення.

- **Охорона атмосферного повітря**

1. Розгляд питання встановлення вимог через регулювання або угоди про розподіл продукції щодо скорочення викидів в процесі буріння, пневматичних пристроїв з низьким випуском, технологій запобігання витоку з компресорів, засобів контролю резервуарів, виявлення та усунення витоку на газопереробних заводах, засобів контролю SO₂ на газопереробних заводах, засобів контролю осушувачів.
2. Створення та забезпечення стягнення значних санкцій за порушення законів про якість атмосферного повітря.
3. Розробка ефективної системи самоконтролю для власників дозволів. Регіони, які наразі не дотримують регіональних стандартів якості атмосферного повітря, повинні впровадити план приведення рівня забруднення атмосферного повітря до безпечних граничних норм.
4. Розгляд переліку основних забруднюючих речовин в атмосферному повітрі для вдосконалення системи встановлення норм викидів забруднюючих речовин з метою переходу на міжнародні стандарти і норми якості атмосферного повітря.

Висновок. Отже, питання впливу на навколишнє середовище видобутку сланцевого газу потребує ретельного дослідження та вдосконалення технологій для запобігання екологічних катастроф.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Білецький В. С. Мала гірнича енциклопедія. В 3-х т. – Донецьк: Донбас, 2004.
2. Саттерфілд Дж. Управління проблемами водних ресурсів в обраних нафтогазоносних породах природного газу / М. Мантелл, Д. Кетхол, Ф. Хіберт, К. Паттерсон, Р. Лі // Корпорація ChesapeakeEnergy. Представлено на щорічному засіданні GWPC у вересні 2008 року.
3. «Управління технічною водою з нафтових і гахових свердловин», Документ №2-17, Робочий документ дослідження NPC NorthAmericanResourceDevelopment, 15 вересня 2011 р.
4. Чернадчук В.Д. Основи інвестиційного права України: Навчальний посібник / Сухонос В.В., Чернадчук Т.О. // За заг. ред. В.Д. Чернадчука. – 2-ге вид., перероб. і доп. – Суми: ВТД «Університетська книга»; К.: Видавничий дім «Княгиня Ольга», 2005. – 180 с.

*Ерсұлтан Құлжанов
(Арқалық, Қазақстан)*

ҚОРШАҒАН ОРТАНЫҢ ЭКОЛОГИЯЛЫҚ ЖАҒДАЙЫ ЖӘНЕ АДАМ ДЕНСАУЛЫҒЫ

Адам денсаулығының төмендеп, ауруға шалдығуы, ағзаның ортаға толық бейімделе алмауын қолайсыз әсерлерге берген теріс жауабы ретінде қарастыру керек. Денсаулық дегеніміз – бұл тек аурудың болмауы емес, ол толық физикалық, психологиялық және әлеуметтік қолайлылық.

Адам денсаулығына зиянды әсер ететін факторлардың ішінде әр түрлі ластаушы заттар бірінші орын алады. Адамның іс-әрекетінің нәтижесінде биосфераға, оған тән емес 4 миллионнан астам заттар шығарылады. Дүниежүзілік денсаулық сақтау ұйымының мәліметтері бойынша жыл сайын дүние жүзінде шамамен 500 мың адам пестицидтермен уланады. Ғалымдардың мәліметтері бойынша, барлық қатерлі ісік ауруларының 90%-ы қоршаған ортаның қолайсыз әсеріне байланысты. Адам қызметінің нәтижесінде жаңа аурулар пайда бола бастады. Мұндай ауруларды ерекше техногенді аурулар тобына жатқызады. Олар қорғасын, кадмий, сынап қосылыстарымен уланудан пайда болған аурулар.

Көптеген ауыр металдар ағзалардың тіршілігіне қажет және микроэлементтер тобына жатады. Олар цинк, мыс, марганец, темір. Бұл заттар тірі ағзалар үшін улы болып табылады. Ауыр металдар ақуыздармен жеңіл байланысып, майда еріп жинақталады. Ауыр металдардың қоршаған орта мен ағзаға жиналуының негізгі көзі – отынды жағу, пестицидтер, кейбір органикалық қосылыстар, өндірістік қалдықтар әсерінен жиналады. Белгілі мәліметтер бойынша антропогенді заттар есебінен қоршаған ортаға қорғасынның 94-97%, кадмидің 84-89 %, мыстың 56-87% шығарылады.

Қорғасынмен улану немесе <<сатуризмнің >> белгілері мынадай: тез шаршау, кешке көру қабілетінің төмендеуі, қан аздық т.б

Химиялық ластануға қоршаған ортада табиғи, табиғи – антропогенді және антропогенді немесе тіршілік ортада болып жатқан физика–химиялық процестер кезінде зиянды, улы заттардың пайда болуы жатады. Дамуы жоғары елдерде соңғы екі–үш онжылдықта қолданылған шараларға байланысты қоршаған ортаның химиялық ластануы екінші орынға түсіп, бірінші орынға радиоактивті ластану шығып отыр.

Қоршаған ортаның ауаның ластануы табиғаттан және адамның іс- әрекетінен болады. Табиғи ластану жанартаулар атқылауынан, орман өрттерінің әсерінен болады. Атмосфералық ауа үшін ең қауіптісі адам қызметінің нәтижесімен ластану. Ластайтын заттар өндірістен автокөліктен және тұрмыстық қалдықтардан таралады. Осы лас заттар атмосфералық ауаның төменгі қабатына күнде қосылып отырады. Қазақстанда ірі өнеркәсіп

орталықтары, зауыттар мен фабрикалар көп шоғырланған қалалар, мұнай газ т.с.с өндірістерді айтуға болады.

Ластану әр түрлі белгілері бойынша жіктеледі: шығу тегі бойынша: табиғи және жасанды (антропогенді); пайда болу көзіне байланысты: а) өндірістік, ауыл шаруашылық, транспорттық және т.б.; объектілі (өнеркәсіп орны), шашыраған (егістік танабы, бүкіл экожүйе); трансгрессивті (басқа аймақтар мен мемлекеттерден енетін); әсер ететін ауқымына байланысты: ғаламдық, аймақтық, жергілікті; Неғұрлым ластаушы зат тұрақты болса, оның қоршаған ортада жиналу эффекті жоғары. Кез келген ластаушы затты үш параметрі бойынша бағалауға болады: қоршаған ортаға түсетін көлеміне, улылығына және тұрақтылық дәрежесіне қарай. Ластаушы заттарға негізінен топырақ эрозиясының өнімдері, минералдық тыңайтқыштар, улы химикаттар және тағы басқа заттар (азот, фосфор және басқа биогенді элементтер мен олардың қосылыстары, органикалық заттар, тұрмыстық қалдықтар, мұнай және мұнай өнімдері) жатады. Ластаушы заттардың басым бөлігін атмосфералық жауын-шашын әкеледі. Сулардың канализация ағысымен, тұрмыстық қалдықтармен, өнеркәсіп орындарының қалдықтарымен, су транспортымен ластану үлесі де жоғары. Белгілі мәліметтер бойынша қазір мұхиттың суына жыл сайын 30-дан 50 млн. тоннаға дейін мұнай төгіледі. Оның әр тоннасы 12 км² суды қабықшамен жаба алады. 0,05 мг/л мұнай су құрамында болса, су ішуге жарамсыз, ал концентрациясы 0,5 мг/л болғанда көптеген су ортасымен байланысты ағзалар тіршілігін жояды. Ластанудың әсерінен балықтар мен тағы басқа ағзалардың миграциялық жолдары өзгереді. Қазіргі кезде химиктерге химиялық заттардың 4–5 млн түрі белгілі. Олардың саны жыл сайын 10% өсіп отырады.

Өскелең ұрпақтың денсаулығын сақтауды тек медициналық және әлеуметтік тұрғыдан ғана қарамау керек, сондай-ақ таяудағы онжылдықта бүгінгі балалар мен жасөспірімдер ел әл-ауқатының, оның қорғаныс қабілеттілігінің, экономикалық, ғылыми және мәдени әлеуетінің деңгейін белгілейтіндіктен елдің саяси стратегиясы мүддесін қарау қажет.

Тек экологиялық сипаттағы проблемалар ғана емес, сонымен қатар жасөспірім жасындағы анатомиялық-физиологиялық ерекшеліктерде, сондай-ақ бірқатар басқа да медициналық және әлеуметтік проблемалар осы жастағы балалар аурушандығының себептері болып табылады. Осы сияқты тағы басқа экологиялық проблемалардың жойылуына өсімдіктер де айтарлықтай септігін тигізеді. Өсімдіктер жылына ауа қабатына 400 млн. тонна оттегін бөліп шығарады. Жылына бір адам тыныс алу үшін 173 мың литр оттегін қабылдайтыны анықталған. Жасыл желектер ауаны улы газ бен шаңнан тазартады. Өсімдіктер ауада ауру тудыратын бактерияларды жоятын ерекше зат бөліп шығарады. Сондықтан өсімдіктің қызметін бірде-бір жетілген механизм атқара алмайды.

ПАЙДАЛАНҒАН ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Оспанова Г.С., Бозшатаева Г.Т. Экология. – Алматы: Экономика, 2002.
2. Бродский А.К. Жалпы экологияның қысқаша курсы. – Алматы: Ғылым, 1998.
3. Құсайынов А.Қ. Экология және табиғат қорғау. – Алматы: Мектеп, 2002.

Научный руководитель – кандидат химических наук Б.К.Масалимова

*Анна Таможанская, Алексей Денисов, Марина Прудникова
(Харьков, Украина)*

ПРОБЛЕМЫ ЗДОРОВЬЯ ДЕТЕЙ И ПОДРОСТКОВ ЗА ПЕРИОД НЕЗАВИСИМОСТИ УКРАИНЫ

За последнее время наблюдается постоянное увеличение масштабов поступления вредных химических веществ в окружающую среду. Действие данных веществ подвергает организм детей и подростков тяжелым испытаниям. Достаточно заметить, что за период

существования современной цивилизации в биосферу было внесено более 1 млн. новых химических веществ [13], синтез которых интенсивно осуществляется человеком и сегодня, достигая десятков тысяч наименований в год.

Причем с точки зрения охраны чистоты и постоянства внутренней среды организма большую опасность представляют чужеродные вещества, которые не только попадают в организм по пищевым цепям (через воду, воздух, продукты питания), но и аккумулируются во внутренних органах и тканях в течение длительного времени. Дети и подростки первыми попадают под удар неблагоприятных факторов окружающей среды, в силу повышенного в 2-3 раза воздухо- и водообмена по сравнению со взрослыми, в связи с чем проблемы здоровья данного контингента значительно увеличиваются [5].

Согласно резолюции организации объединенных наций (ООН) №38/54 от 1997 г., здоровье населения является основным критерием целесообразности и эффективности всех без исключения сфер человека. По данным экспертов ВОЗ около 75 % заболеваний взрослых является следствием условий жизни в детском и подростковом возрасте [9].

Именно охрана здоровья детей и подростков одно из приоритетных направлений государственной политики, которая предусматривает организацию качественной и доступной медицинской помощи с ориентацией на предупреждение заболеваний, а также развитой инфраструктурой, способствующей гармоничному физическому развитию [1].

Как считают многие специалисты, здоровье детей и подростков – это потенциал государства на перспективу, ресурс национальной безопасности, инвестиций в будущее, а также средство, которое позволяет плодотворную, полноценную и качественную жизнь [3, 13].

По данным исследователей [7], болезнь начинается с временного рассогласования процессов функционирования и изменений, информационного обмена, то есть с нарушения процессов управления физиологическими функциями организма в определенной окружающей среде. Благоприятные условия жизнедеятельности, а также сохранение здоровья детского и подросткового населения Украины, проживающих в пределах влияния очагов социально-экологического напряжения являются актуальным вопросом.

Проведенный нами анализ статистических данных за период с 1991 по 2014 годы показал, что только 11 % детей и подростков относятся к числу здоровых, 49 % имеют патологические заболевания и 40 % находятся в группе риска (рис. 1).

Рис. 1. Количество здоровых, с патологией и риска детей и подростков за период с 1991 по 2014 гг.

В этот же период выявлена положительная динамика заболеваемости (функциональное отклонение, хронические заболевания и инвалидность) детей и подростков непосредственно за период обучения в школе [5], где отмечено увеличение удельного веса функциональных отклонений, трансформирующихся в хроническую патологию на фоне разных экологических ситуаций [4].

Так, в первое десятилетие независимости Украины (1990-2000 гг.) функциональные отклонения у детей и подростков распределились следующим образом: сердечно-сосудистые (32%), зрительно-сенсорные (21%), эндокринно-обменные (20%), нервно-психические (15%) и костно-мышечные (12%) (рис. 2).

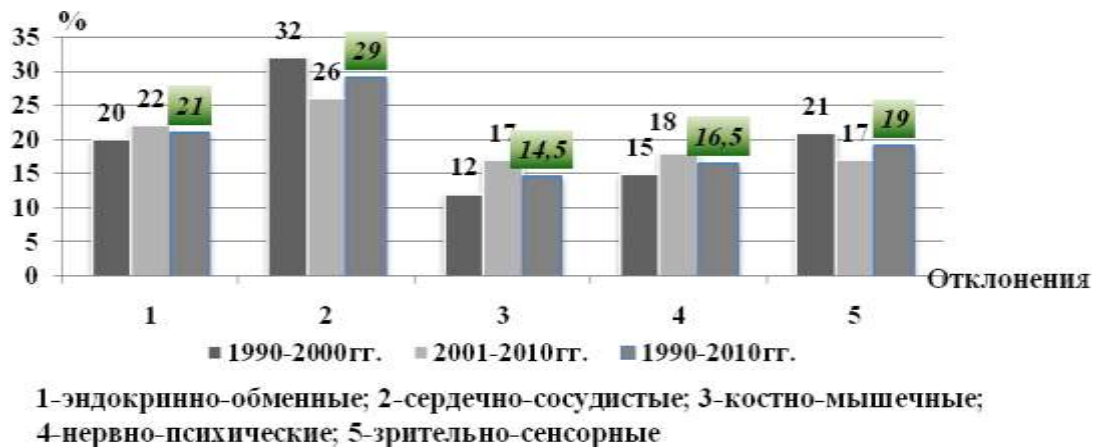

Рис. 2. Функциональные отклонения у детей и подростков за период обучения в школе (1990-2010 гг.)

В период с 2001-2010 гг. на 2% увеличился показатель эндокринно-обменных отклонений, на 5% костно-мышечных, на 3% нервно-мышечных, в то время, как на 6% уменьшился показатель сердечно-сосудистых, на 4% зрительно-сенсорных отклонений относительно периода с 1990 по 2000 гг. (рис. 2).

За весь период (1990-2010) в 29% отклонений выявлены сердечно-сосудистые заболевания, в 21% эндокринно-обменные, в 19% зрительно-сенсорные, в 16,5% нервно-психические и в 14,5% костно-мышечные (рис. 2).

Статистика заболеваемости по показателям систем организма (сердечно-сосудистая, дыхательная, пищеварительная, костно-мышечная, зрительно-сенсорная, нервная) детей и подростков за период обучения в школе показала, что у учеников 1-4 классов в 21% случаев выявлена заболеваемость сердечно-сосудистой системы, в 24% – дыхательной, в 18% – пищеварительной, в 17% – зрительно-сенсорной, в 11% – костно-мышечной, в 9% – нервной систем организма (рис. 3).

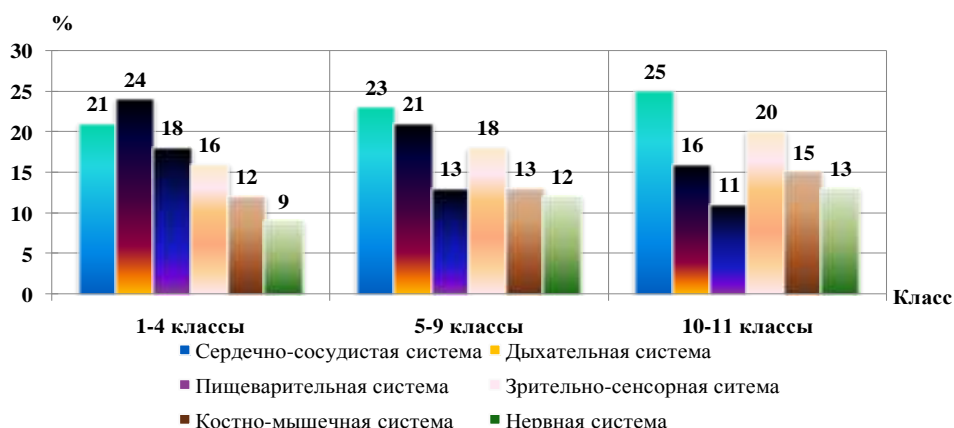

Рис.3. Заболеваемость по показателям систем организма детей и подростков за период обучения в школе (с 1991 по 2014 гг.)

У учеников 5-9 классов на 2% увеличились показатели заболеваемости сердечно-сосудистой системы, на 2% зрительно-сенсорной, на 1% костно-мышечной, на 3% нервной и на 3% уменьшились показатели дыхательной, на 5 % пищеварительной относительно показателей учеников младших школы.

Тогда как, у учеников 10-11 классов значительный объём учебной работы в школе и в дальнейшем дома отрицательно сказываются на показатели всех систем организма, в особенности сердечно-сосудистой, зрительно-сенсорной, костно-мышечной и нервной, которые увеличились на 2%-2%-2%-1% относительно показателей учеников 5-9 классов и на 4%-4 %-3 %-4 % показателей учеников 1-4 классов.

Также отмечается, что причинами формирования данных отклонений могут быть неблагоприятные экологические и семейно-бытовые условия в сочетании с быстрым (медленным) темпом роста и развития организма (6-7 лет, 11-13 лет у девочек, 13-15 лет у мальчиков), способствующих изменению, а в дальнейшем развитию патологических заболеваний [2, 5].

Проведенный анализ нервно-психического здоровья школьников показал, что абсолютно здоровыми и оптимально адаптированными можно считать 33% первоклассников, 22% шестиклассников и всего 14% десятиклассников (рис. 4) [11, 12].

Рис. 4. Показатели нервно-психического здоровья школьников в первом, шестом и десятом классах (2000-2014 гг.)

И как следствие, отмечены значительные изменения у детей и подростков по медицинским группам в школе (рис. 6).

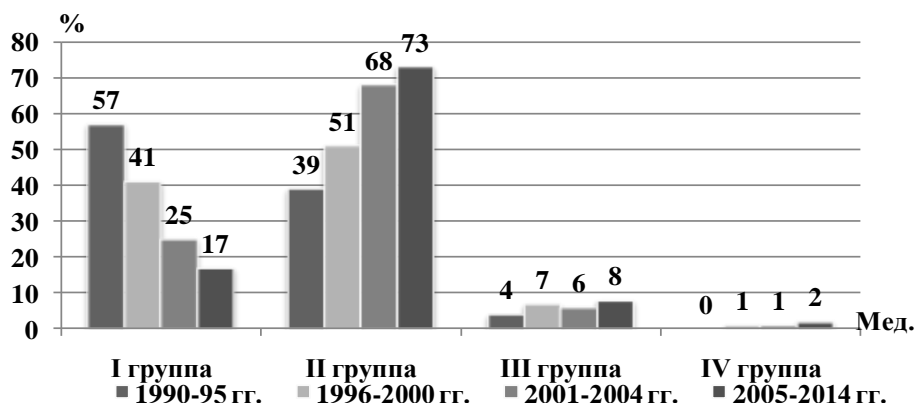

Рис. 6. Распределения по группам здоровья детей и подростков в школе (с 1990 по 2014 гг.)

Первая медицинская группа составила 57% детей и подростков с нормальным развитием и уровнем функций, не имеющих хронических заболеваний; не болевших или редко болевших за период наблюдения; имеющих соответствующее возрасту физическое и нервно-психическое развитие за период 1990 по 1995 годы, 41% за период с 1996 по 2000 гг., 25% за период с 2001 по 2004 гг., 17% за период с 2005 по 2014 гг. (рис. 6).

Вторая группа составила 39 % детей и подростков, имеющих функциональные и некоторые морфологические отклонения, а также сниженную сопротивляемость к острым и хроническим заболеваниям, не страдающих хроническими заболеваниями за период с 1990 по 1995 гг., 51 % за период с 1996 по 2000 гг., 68 % за период с 2001 по 2004 гг., 73 % за период с 2005 по 2014 гг., что подтверждает факт удельного веса детей с хроническими заболеваниями [4, 6]

В третьей и четвертой группе здоровья выявлена положительная динамика соответственно 4% – 7% – 6% – 8% и 0% – 1% – 1% – 2% относительно остальных групп за период с 1990 по 2014 гг. (рис. 6).

Как отмечают специалисты [4, 5, 8] проблема «школьных болезней» существует еще с 20 века, причем основные из них не претерпели изменений, что не могло, не сказаться на физическом здоровье детей и подростков. По данным выборочных исследований общеобразовательных школ Украины в период с 2000 по 2014 годы 36,4 % учеников имеют низкий уровень физического здоровья, 33,5 % – ниже среднего, 22,6 % – средний уровень и только 6,7 % – выше среднего, 0,8 % – высокий (рис. 7)

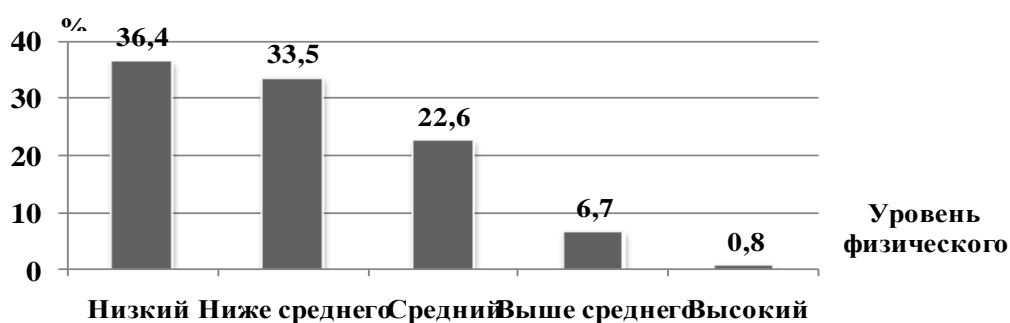

Рис. 7. Уровень физического здоровья детей и подростков общеобразовательных школ Украины (2000-2014 гг.)

Также нами выявлено, что состояние здоровья детского и подросткового населения Украины наметило множество неблагоприятных тенденций: повышение частоты врожденных и наследственных заболеваний, прогрессирующий рост хронических норм соматической патологии и, как результат, повышение общего числа детей с ограниченными возможностями [9].

Исследования, проведенные в рамках Национальных программ «Дети Украины» в период с 1996-2006 гг. выявили, что в структуре заболеваний инвалидов детей и подростков первое место занимают болезни органов кровообращения (31,8 %), второе – органов дыхания (28,3 %), третье – органов пищеварения (18,8 %), четвертое – соматические отклонения (10,4 %), пятое – органов мочеполовой системы (7,7 %) и шестое – эндокринопатия (3,0 %) (рис. 8) [10].

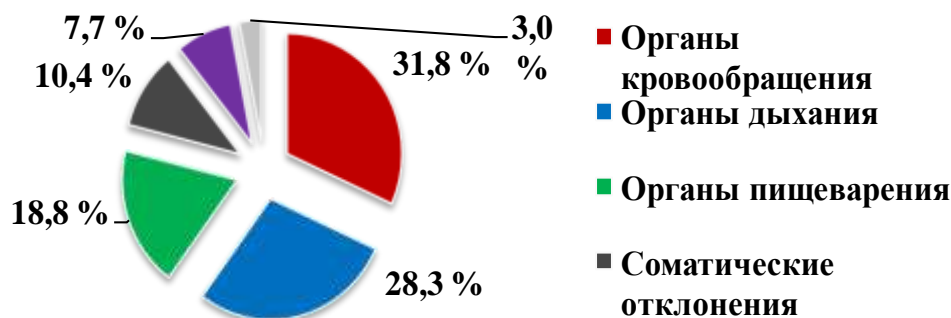

Рис. 8. Структура заболеваний инвалидов детей и подростков с 1996 по 2006 гг.

Установлено, что кроме нарушений в одной системе, приведших к ограничению жизнедеятельности ребенка, диагностируются различные изменения и со стороны других органов и систем [12].

Нами выявлено, что в последние годы состояние здоровья населения Украины, а в частности детей и подростков, обусловленной социально-экономической обстановкой общества и агрессивными условиями окружающей среды имеет отчетливую тенденцию к ухудшению.

Поэтому необходимо внедрение специальных методик с учетом медицинской группы подростка (ребенка) после занятий в школе, способствующих гармоничному физическому развитию и укрепляющих здоровья, особенно в период роста и развития всех систем организма.

ИСТОЧНИКИ И ЛИТЕРАТУРА:

1. Агаджанян Н.А., Баевский Р.М. Экология человека и проблема здоровья / Н.А. Агаджанян, Р.М. Баевский // Вестн. АМН СССР. – 1989. – № 9. – С. 68–73.
2. Башкиров П.Н. К вопросу об ускорении роста и возрастнo-половой дифференцировки детей и подростков / П.Н. Башкиров // Архив анатомии, гистологии и эмбриологии. – 1967. – Т. 53. – Вып. II.
3. Бердник О. В., Добрянська О. В., Сидоренко Т. П. Структура фонду і втрат здоров'я дитячого населення, що проживає в різних екологічних умовах / О.В. Бердник, О.В. Добрянська, Т.П. Сидоренко // Східноєвропейський журнал громадського здоров'я. – 2010. – № 1 – С. 98–99.
4. Борисова Т.С., Лавриненко Г.В., Болдина Н.А. Динамика состояния здоров'я школьников в условиях вариативных образовательных сред / Т.С. Борисова, Г.В. Лавриненко, Н.А. Болдина // Донозология. – 2009. – С. 82–84.
5. Вакуленко О., Жажіло Л., Комарова Н., Левін Р., Солоненко І. Стан здоров'я дітей і молоді України: [Електроний ресурс]: <http://www.health.gov.ua>.
6. Волосовець О.П. Аналіз роботи дитячої кардіоревматологічної служби та шляхи її поліпшення в Україні / О.П. Волосовець // Педіатрія, акушерство та гінекологія. – 2008. – № 4. – С. 70–71.
7. Гендерні проблеми сталого розвитку України: Методичні рекомендації / Лобанова Л.С., Николаенко Т.С., Бердник О.В. – Мін. освіти та науки: Київ, 2000. – 35с.
8. Дряхлицына, С.А. Особенности социализации молодежи с нарушением опорно-двигательного аппарата: по данным социологического исследования в Республике Карелия: дисс ... канд. соц. наук: 22.00.04 / Дряхлицына Светлана Анатольевна. – СПб, 2009. – 171 с.
9. Зайковська В.Ю. Здоров'я населення як чинник сталого розвитку суспільства / В.Ю. Зайковська // Гендерні проблеми сталого розвитку України. – К.: Фенікс, 2004. – С. 70–92.
10. Зелинская Д.И. Детская инвалидность как проблема здравоохранения / Д.И. Зелинская // Здравоохранение Российской Федерации. – 2008. – №2. – С. 23–25.
11. Кучма В.Р., Чубаровский В.В. Проблема психогигиены и психопрофилактики у детей и подростков / В.Р. Кучма, В.В. Чубаровский // Мат. Всерос. научно-практ. конференции: Актуальные вопросы психогигиены и охраны психического здоровья детей и подростков на современном этапе. М.: Издатель НЦЗД РАМН, 2007. – С.11–19.
12. Психическое здоровье детей и подростков в контексте психологической службы / Под ред. И.В. Дубровиной. М.: Академия, 2000. – 528с.
13. Прогнозування імовірності формування порушень здоров'я у дітей, що проживають у різних екологічних умовах: Методичні рекомендації // Бердник О. В., Зайковська В.Ю., Полька, Н.С, Добрянська О.В., Сидоренко Т.П., Джурињська С.М. – Київ, 2007 (затвержені Міністерством охорони здоров'я та АМН України від 20.08.2006 р.).

Людмила Лобозова
(Дніпропетровськ, Україна)

ЕКОЛОГІЧНА ОСВІТА І ВИХОВАННЯ СТУДЕНТІВ У ДНІПРОПЕТРОВСЬКОМУ МОНТАЖНОМУ ТЕХНІКУМІ

На межі XXI століття антропогенна дія на біосферу набула безповоротного характеру, різко загострилися протиріччя між зростаючими потребами суспільства і можливостями біосфери підтримувати гомеостаз і відтворювати природні екосистеми. У зв'язку з цим *Екологічна освіта* була висунута ЮНЕСКО і Програмою ООН з охорони довкілля в розряд основних засобів гармонізації взаємовідносин Людини і Природи. Міжнародна конференція у Ріо-де-Жанейро у 1992 році в своїх документах і рішеннях також підкреслила величезне значення *екологічної освіти* в реалізації стратегії виживання людства і збалансованого стійкого розвитку (Sustainable development).

Україна зазнає гостру необхідність у формуванні нового суспільства: більш розвинутого інтелектуально, екологічно й духовно, орієнтованого на світле майбутнє. Тому формування *екологічного світогляду, екологічної свідомості та культури* є важливою складовою у вихованні студентської молоді Дніпропетровського монтажного технікуму (ДМТ) і практиці підготовки спеціалістів різноманітних професій.

ДМТ відзначено грамотою обласного методичного об'єднання (ОМО) викладачів екологічних дисциплін за високий рівень, різноплановість і творчість та за підсумковими результатами огляду-конкурсу на *кращу організацію екологічної освіти, просвіти і виховання студентів ВНЗ I-II акредитації м. Дніпропетровська і області*. Починаючи з 2008 р., викладач екології ДМТ Лобозова Л.А. приймає участь в обласних науково-практичних конференціях ОМО викладачів екології «Екологія. Хімія. Освіта – 2008 - 2014», де її доповіді різнопланової екологічної тематики відзначено дипломами I ступеню.

На заняттях з екології у студентів ДМТ виховується екологічна культура особистості, яка включає такі складові:

- ❖ любов до природи, усвідомлення себе її частиною;
- ❖ знання, практичні уміння й навички раціонального природокористування, передбачення наслідків своїх дій, професійної діяльності;
- ❖ здатність оцінювати стан навколишнього середовища та приймати відповідальні рішення щодо його поліпшення та відновлення;
- ❖ прагнення до пізнання навколишньої природи в поєднанні з морально-етичними переживаннями;
- ❖ відчуття відповідальності за природу як національну і загальнолюдську цінність, основу життя на Землі.

На заняттях природничого циклу у технікумі впроваджено *особистісно-орієнтоване навчання, концепція життєтворчості, програма розвитку творчої особистості*. Мистецтво й майстерність екологічного навчання і виховання полягає в тому, щоб розкривши сили і можливості кожного студента, визнати його як *самоцінність*, дати йому *радість успіху*.

Щорічний моніторинг обдарованих та талановитих студентів у ДМТ визначає критерії обдарованості: надзвичайна пам'ять; здатність до спостереження; особистий світогляд; креативність мислення, високі вимоги до себе; творчий пошук; багатство уяви; великий словниковий запас; виконання складних і довгострокових завдань; почуття гумору, життєрадісність, навчання з задоволенням.

Обдарованість студентів ДМТ – це індивідуальний когнітивний, мотиваційний і соціально-особистісний потенціал, що дозволяє отримати високі результати в різних конкурсах, змаганнях, олімпіадах, конференціях тощо. Починаючи з 2006 року студенти III курсу ДМТ займали перші місця в обласних олімпіадах з екології на звання «Кращий еколог». Студенти показали кращі знання термінів, визначень, законів екології, розв'язання нестандартних ситуацій і складних задач з екології з тем «Екосистеми, популяції, біосфера»,

«Визначення забруднення атмосфери, ґрунтів, стічних і питної води».

Студенти ДМТ щорічно приймають активну участь в науково-практичних конференціях технікуму, області, регіону. Студентські науково-практичні конференції є вищою формою обговорення і прийняття рекомендацій з вирішення наукових, екологічних, просвітницьких проблем у відповідних галузях господарства. Участь у конференціях формує в студентів екологічного світогляду, який дозволить майбутнім фахівцям не лише визначати рівень забруднення довкілля, величину завданої йому шкоди, але й вести ефективну цілеспрямовану роботу з його охорони і відновлення [7].

Молодь за своєю природою є противником консерватизму і застою. Вона здатна до *творчості*, спроможна генерувати незвичні *інноваційні ідеї*, відходити від традиційних схем, швидко розв'язувати і сприймати *когнітивні технології*, що наочно показала міська студентська науково-практична конференція «*Нанотехнології – високі технології в біології, екології, медицині*». Запрошені викладачі біології і екології технікумів і коледжів м. Дніпропетровська відмітили високий рівень наукових доповідей 26 учасників, студентів першого курсу ДМТ [4].

Ця конференція є складовою частиною *пілотних проектів «Конвергенція наук і технологій прорив у майбутнє» і «Для тих, хто вступає у самостійне життя»*. Сподіваємось, що *інтелект, творчість, обдарованість студентів ДМТ* дозволять втілювати у самостійне життя, у майбутню професійну і громадську діяльність, в справу охорони навколишнього середовища при вирішенні енергетичних та інших проблем досягнення *чотирьох проривних технологій*:

<i>Нанотехнології</i>	}
<i>Біотехнології; НВІС</i>	
<i>Інформаційні; НБІК</i>	
<i>Когнітивні</i>	

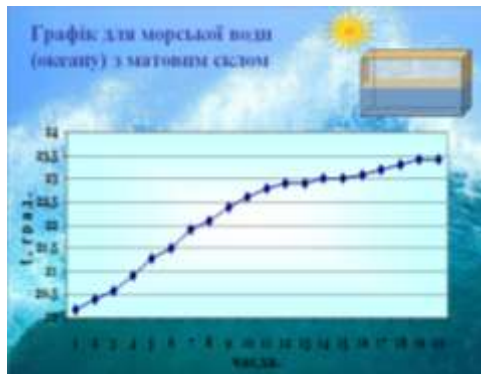
У монтажному технікумі велика увага приділяється позааудиторній роботі зі студентами. Протягом року працює екологічний гурток «Екомайбутнє». На його засіданнях формується екологічна культура, прищеплюються навички і уміння спостерігати, досліджувати і пояснювати явища природи. Студенти вчать:

- ❖ вести діалог, приймати участь у громадських слуханнях щодо екологічних проблем, у засіданнях круглого столу, «брейн-рингах», «мозковому штурмі», рольових іграх, тощо;
- ❖ підбирають матеріал до відкритих занять; « Від чистої води - до чистої душі. Вода. Проблеми та рішення. Розв'язання проблеми утилізації відходів»; заняття-конференції «Здорова їжа, здорове майбутнє» та ін.;
- ❖ презентують власні ролики з екології до наукових конференцій. випускають плакати, стіннівки, малюнки, роблять фото до різних екологічних свят;
- ❖ підбирають об'єкти дослідження;
- ❖ готуються до міських олімпіад з біології і обласних олімпіад з екології;
- ❖ приймають участь у волонтерських програмах технікуму: «Для тих, хто вступає в самостійне життя»;
- ❖ вивчають складові здорового способу життя, збалансованого харчування, способи адаптації, захисту від промислових забруднень, радіації, нітратів, небезпечних домішок в продуктах харчування;
- ❖ відвідують природоохоронні об'єкти (Кільченський заказник), стають щирими прихильниками захисту природи, довкілля.

Творчий пошук студентів проявляється в наукових дослідженнях, виготовленні наочності до відкритих занять, конференцій.

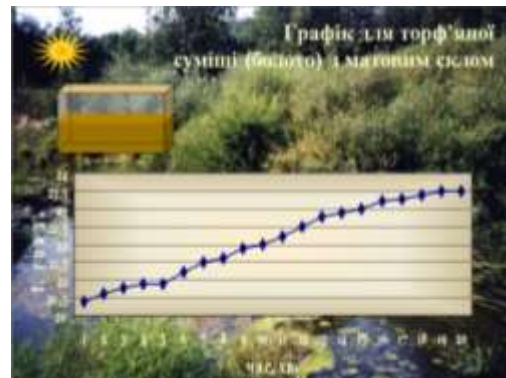
1. Наукове забезпечення національної екологічної політики України на період до 2020 року спрямовуватиметься в тому числі на *моделювання* та прогнозування можливої зміни клімату з метою пом'якшення її наслідків. У позааудиторний час ми провели зі студентами спрощене моделювання явища парникового ефекту. Моделлю в нашому експерименті був

скляний акваріум, місткістю 13 літрів, який по черзі заповнювався 3-х сантиметровим шаром солоної води (океан), зволоженою торф'яною сумішшю (болото), світлим ґрунтом (пісок) і чорноземом. Над акваріумом на висоті 25 см була встановлена електрична лампочка у 100 Вт (імітація Сонця), яка нагрівала термометр в акваріумі. Збільшення температури в середині акваріума занотовували кожну хвилину протягом 20 хв., встановивши на акваріум прозору скляну кришку, матову скляну кришку, знявши кришку. Після виключення лампочки досліджували термін часу, за який температура всередині охолонула до кімнатної. За результатами експерименту побудували 4 графіка (абсциса час, ордината температура). Моделювання довело, що океан це гігантський «котел» центрального опалення планети. Він повільно запасає і повільно віддає тепло, і тим самим зменшує коливання температури на всій планеті (Мал.1). Таку ж саму функцію виконує і болото (Мал.2). Тобто це два найкращі захисники клімату на планеті Земля, які потребують охорони.

Мал. 1. Модель

«Океан - регулятор клімату планети»

Мал. 2. Модель «Болото»

У 2008 році, 19 березня студент групи БЕ-07 1/11 Комлев В.К. отримав диплом I ступеню на обласній студентській науково-практичній конференції «Екохім 2008» за найкращу доповідь «Глобальні зміни клімату планети. Моделювання парникового ефекту»[5].

2. Головачанська Ольга, студентка групи А- 10 2/9 отримала диплом I ступеню на обласній студентській науково-практичній конференції «Екохім – 2012» за доповідь «Вплив води різної якості на розвиток рослин і здоров'я людини»[2]. В практичній частині цієї роботи ми дослідили, як впливає вода різної якості на зростання зелених пір'їв у цибулини. Найкращий урожай зеленого пір'я (висота 23 см) дала тала вода, потім водопровідна вода + Ag, водопровідна вода + Si. В солоній воді зелене піро висотою всього 3 см з'явилося тільки через 18 діб, в кислій воді цибуля загинула (Мал. 3, 4, 5, 6).

Мал. 3. Тала вода

Мал. 4. Водопровідна вода

Мал. 5. «Кисла»

Мал. 6. Солоня

3. Для міської студентської науково-практичної конференції «Нанотехнології - високі технології в біології, екології, медицині» (ДМТ, 29 лютого 2012 р.) студенти I курсу

виготовили моделі нанотрубок і фулеренів (Мал. 7) [3].

Мал. 7. Моделі нанотрубок і фулеренів

4. Для доповіді „Творчій пошук студентів у виготовленні моделі «пасивного розумного будинку» на обласній студентській науково-практичній конференції «Екобіохім - 2013», яка відбулася 5 березня у ДМТ студентки групи А-10 1/9 Дробашко Д., Черечеча М., Качан А. виготовили модель «пасивного розумного будинку», яка імітувала проект **СНІР HOUSE** (екологічний енергозберігаючий будинок-матрац, на даху якого є сонячна батарея), представлений на міжнародному архітектурному конкурсі **Solar Decathlon 2011** (Мал. 8).

Мал. 8. Модель «Пасивного розумного» енергозберігаючого

5. В Дніпропетровському монтажному технікумі значна увага приділяється вихованню у студентів здорового способу життя. Впровадження методів та технологій формування здорового способу життя у студентів технікуму і забезпечення ціннісного ставлення молоді до власного здоров'я висвітлено у матеріалах III міжнародної науково-практичної конференції у Державному ВНЗ «Національний гірничий університет» і в матеріалах Обласної науково-методичної конференції «Екологія. Хімія. Біологія. Освіта – 2012» [8].

6. Досвід і інноваційні підходи в екологічній освіті, просвіті і вихованні студентів висвітлено в матеріалах обласної науково-методичної конференції «Екологія. Хімія. Освіта - 2014» у доповіді Лобозової Л.А. «Впровадження інтерактивних технологій навчання на заняттях з біології та екології в Дніпропетровському монтажному технікумі». На відкритому занятті було зроблено 90 фотографій студентів, які, використовуючи більше 100 кольорових малюнків, ілюстрацій, схем змодельовали різноманітні ланцюги живлення, екологічні піраміди, екосистеми, кругообіги хімічних елементів в біосфері, декламували вірші з даних тем.

Студенти спеціальності «Комерційна діяльність» побудували із навмисною помилкою екологічну піраміду в океані (відсутній 3-ій рівень «Риби» після фітопланктону і зоопланктону). Студенти «Архітектурне проектування та внутрішній інтер'єр» виправили цю помилку (Фото 1, 2).

Фото 1. Екологічна піраміда в океані (з помилкою) – відсутня ланка «Риби»

Фото 2. Правильна піраміда в океані

7. Крім навчальної і виховної роботи зі студентами, в ДМТ ведеться науково-дослідна робота, створюються екологічні проекти. Сьогодні існує гостра проблема забезпечення фермерських господарств України енергетичними ресурсами, що особливо актуально для негазифікованих районів. Шляхи вирішення цієї проблеми ми показали на прикладі створеного нами проекту «Еко-Ферма» (Фото 3). Для житлового невеликого будинку «Еко-ферми» ми використали теплову енергію ґрунту для обігріву та вентилявання приміщень (теплові насоси), плоский сонячний колектор для гарячого водопостачання й опалення. Будинок також має вітроагрегат і водяне колесо для отримання електроенергії. В нашому проекті екологічної ферми вирощуються також енергетичні плантації швидкоростучих порід верби та тополі для отримання пелет і спалювання їх в котлах. Для тракторів ферми ми використовуємо біоетанол (із кукурудзи, пшениці,) і біодизельне паливо (із олійних культур). Для покращення родючості чорноземів ферми ми запропонували використати біотехнологію *вермикультивування* [1]. З цією метою ми вирощуємо каліфорнійський гібрид червоного черв'яка. Створення подібних «Еко-Ферм» сприятиме збереженню традиційних енергоресурсів, покращенню екології, стабілізації клімату на планеті, а для студентів, майбутніх фахівців, це наочний приклад раціонального природокористування, ресурсо- і енергозбереження.

Фото 3. Проект «Еко-ферма»

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Біотехнології в екології: навч. посібник / А.І.Горова, С.М. Лисицька, А.В.Павличенко, Т.В.Скворцова. Д.: Національний гірничий університет, 2012. С.150-151.
2. Головчанська О., Лобозова Л.А. Вплив води різної якості на здоров'я людини і стан рослин / Головчанська О., Лобозова Л.А. // Матеріали обласної науково-практичної конференції «Екохім 2012». Секція 1. Основні забруднювачі навколишнього середовища. Дніпропетровськ, ДВНЗ „Придніпровський енергобудівний технікум”, 14 березня 2012.
3. Дробашко Д.Є., Черечеча М.Д., Качан А.М., Лобозова Л.А. Творчий пошук студентів у виготовленні моделі «Пасивного розумного» будинку / Д.Є.Дробашко та ін., Л.А.Лобозова // Матеріали обласної студентської науково-практичної конференції «Екобіохім 2013», Дніпропетровськ, Дніпропетровський монтажний технікум, 5 березня 2013. С. 13-17.
4. Збірник тез доповідей студентської науково-практичної конференції «Нанотехнології - високі технології в біології, екології, медицині» / Під ред. В.В.Ватагіної. Дніпропетровськ: ДМТ, 29 лютого 2012. 65 с.
5. Комлев В.К., Лобозова Л.А. Глобальні зміни клімату планети, України. Моделювання „Парникового ефекту” / В.К.Комлев, Л.А.Лобозова // Збірник тез доповідей матеріалів обласної студентської науково-практичної конференції «Еко-Майбутнє 2008». Дніпропетровськ. Технікум ракетно-космічного машинобудування Дніпропетровського національного університету, 2008. С. 15.
6. Кучер І.Г., Лобозова Л.А., Архіпова Л.П. Інноваційний проект «ЕКО-Ферма» / І.Г.Кучер, Л.А.Лобозова, Л.П.Архіпова // Матеріали Обласної студентської науково-практичної конференції «ЕКОХІМ – 2014». Дніпропетровськ, ДВНЗ «Дніпропетровський політехнічний коледж», 4 березня 2014. С. 42-44.
7. Лобозова Л.А. Екологічна освіта і виховання студентів у Дніпропетровському монтажному технікумі / Л.А.Лобозова // Розвиток соціальних ініціатив студентської молоді: матеріали доповідей Всеукраїнської науково-практичної конференції 4 квітня 2013 року // Під ред. В.В.Ватагіної. Дніпропетровськ: ДМТ, 2013. С. 43-49.
8. Лобозова Л.А. Ні небезпечним звичкам! Так здоровому способу життя! / Л.А.Лобозова // Здоровий спосіб життя: проблеми та досвід. матеріали ІІ міжнар. наук.- практ. конф., 5-7 лист. 2013 р., м.Дніпропетровськ / ред. кол. А.І.Горова [та ін.]. Д.: Національний гірничий університет, 2013. С. 66-69.

СЕКЦИЯ: ЭКОНОМИКА

*Оксана Одаренко
(Киев, Украина)*

АКТУАЛЬНЫЕ ТРЕНДЫ РЫНКА ТЕЛЕКОММУНИКАЦИЙ

Постановка проблемы. В украинском научном пространстве отсутствуют детальные исследования, посвященные актуальным трендам рынка телекоммуникаций, что существенно осложняет анализ рисков на этом рынке и выработку эффективных стратегий риск-менеджмента. Актуальность данной статьи определяется необходимостью восполнить данный методологический пробел, лишаящий возможности адекватно проанализировать риски современного рынка телекоммуникаций Украины.

Анализ трендов рынка телекоммуникаций также существует в свете усиления рискованных явлений в экономике последнего времени. Ситуация неопределенности является основополагающей как для глобального рынка, так и региональных и национальных рынков телекоммуникаций. Именно технологические и управленческие тренды определяют горизонт рисков для компаний рынка телекоммуникаций.

Анализ последних исследований и публикаций. Глубокий анализ основных трендов рынка телекоммуникаций, как на глобальном, так и региональном уровнях, осуществляется, прежде всего, ведущими международными аудиторско-консалтинговыми агентствами и агентствами по управлению рисками - аудиторско-консалтинговой компанией Ernst & Young (с 2013 г. - под торговой маркой EY) (официальный веб-сайт компании <http://www.ey.com/OurLocations>), группой компаний Marsh & McLennan Companies (веб-сайт Marsh Ukraine <http://ukraine.marsh.com/>), компанией, специализирующейся на оказании консалтинговых услуг McKinsey (официальный веб-сайт компании <http://www.mckinsey.com>), аналитической компанией IDC, специализирующейся на исследованиях рынка информационных технологий (официальный веб-сайт компании <http://www.idc.com/home.jsp>), исследовательской и консалтинговой компанией Gartner, в сферу интересов которой входит анализ рынков информационных технологий (официальный веб-сайт компании <http://www.gartner.com/technology/home.jsp>) и т.д.

Однако доступность аналитики существенно снижена, ввиду языкового барьера (большинство аналитических материалов – на английском языке) и финансовых ограничений, налагаемых на аналитику – как правило, данные отчеты доступны за весьма существенную плату или же представляются только топ-менеджерам компаний.

Проблема наличия актуальной аналитики является одной из существенных теоретико-методологических проблем реализации риск-менеджмента в компаниях рынка телекоммуникаций Украины. Поэтому укажем некоторые пути ее решения.

Анализ технологических трендов рынка телекоммуникаций возможен на основании ежегодных прогнозов, предоставляемых ведущими консалтинговыми агентствами. Так, например, для 2015 года – это Gartner Identifies the Top 10 Strategic Technology Trends for 2015 (данный материал доступен по адресу <http://www.gartner.com/newsroom/id/2867917>).

Весьма плодотворным является обращение к открытым аналитическим отчетам, предоставляемым рядом компаний. Например, отчетам компании J'son & Partners Consulting. Библиотека исследований J'son & Partners Consulting в области Telecom, Digital Media, Mobile & Entertainment Markets доступна по адресу http://www.json.ru/markets_research/new_research/.

Еще один официальный источник информации об основных трендах рынка телекоммуникаций новости и аналитика Международного союза электросвязи (ITU). В большинстве своем эти материалы доступны только для профессионалов телекоммуникационной отрасли, в силу сложности терминологии и специфики тематики. Официальный веб-сайт ITU доступен по адресу: <http://www.itu.int/ru/pages/default.aspx>

Именно ITU оперирует весьма обширной статистикой, о чем не двусмысленно свидетельствует данное положение: «ITU collects ICT statistics for 200 economies and over 100 indicators» [1].

Особое место занимают исследования потребительского рынка, так как именно динамическое изменение потребительского спроса на рынке телекоммуникаций является одной из основных черт последнего времени. В этом плане весьма продуктивным является обращения к отчетам компании J'son & Partners Consulting, посвященным анализу потребительских предпочтений (отчеты доступны по адресу http://www.json.ru/markets_research/new_research/).

Постановка целей исследования. Однако, нам представляется важным не только определить основные тренды развития рынка телекоммуникаций, но и экономический эффект, ожидаемый от их реализации. Объектом нашего исследования являются ведущие современные тренды глобального рынка телекоммуникаций, оказывающие существенное влияние на развитие компаний рынка телекоммуникаций Украины и формирующие риск-горизонт для этих компаний. Предметом исследования является риск-горизонт (набор ожидаемых рисков), формируемый трендами для компаний рынка телекоммуникаций.

Целью - определение рисков явлений, продуцируемых актуальными трендами рынка телекоммуникаций. Задачами исследования является определение этимологических особенностей слова «тренд», определение ведущих трендов современного рынка телекоммуникаций, выделение рисков, формирующихся данными трендами. В исследовании применяются стандартные аналитические методы. В частности, расширенный вариант исследования предполагает обращение к экспертам – т.е. использование метода Дельфи, карточек Кроуфорда и т.д.

Изложение основного материала. Слово «тренд» (от англ. *trend* – тенденция) является весьма популярным в современном лексиконе. Существует целый ряд толкований слова «тренд», которые можно обнаружить, например, на Интернет-ресурсе «Тренд» <http://figak.com/?q=%D1%82%D1%80%D0%B5%D0%BD%D0%B4>. Под «трендом» понимается «направление изменений экономических показателей, определяемое посредством обработки отчетных статистических данных, и выявление тенденций экономического роста или спада» [2].

В данной статье будем использовать понимание тренда как «долговременной тенденции изменения исследуемого временного ряда» [2], как важное направление, ориентир развития (в нашем случае, рынка телекоммуникаций).

Также часто, применительно к факторам, влияющим на рынок телекоммуникаций при переходе его из одного состояния в другое, используется термин «драйвер». Драйверы являются своеобразными катализаторами развития рынка – техническими, технологическими или потребительскими.

На основании аналитических отчетов компаний IDC, Gartner, J'son & Partners Consulting, McKinsey и статистических данных ITU был выделен целый ряд актуальных трендов, определяющих развитие глобального рынка телекоммуникаций в 2015 году.

Анализ материалов позволил выделить следующие группы актуальных трендов рынка телекоммуникаций:

- **Технические и технологические тренды.** На фоне ожиданий замедления темпов роста IT-рынка, начинают доминировать тренды, в основе которых – перспективные технические и технологические решения. Одним из основных трендов является развитие «всеобъемлющего Интернета», продуцирующее рост мобильного трафика.

Данный тренд весьма существенен для телекоммуникационных компаний, так как требует модернизации сетей и строительства новых. В этом же ряду стоит отметить дальнейшее развитие облачных технологий, в частности аналитические сервисы в облаке, а также сервисы аналитики в облаке, разнообразные облачные сервисы по поддержке как ИТ-инфраструктуры, так и разработчиков. Существенным риском данного тренда по-прежнему остается безопасность облачной среды. Развитие сервисов безопасности, также один из

ведущих трендов 2015 года. Актуальным трендом, приближающим IT-сферу к бизнесу, также является развитие аналитики BigData, в свою очередь, требующее модернизации сетей.

- **Потребительские тренды.** Актуальным трендом в этой области являются так называемые «инновационные» (в противоположность традиционным) высокотехнологические услуги и сервисы, ориентированные на «новых (прежде всего, мобильных, потребителей). Существенно видоизменяется профиль потребителя телекоммуникационных услуг, на что мы неоднократно указывали в своих научных публикациях. Одним из существенных рисков для компаний рынка телекоммуникаций в условиях кризиса является снижение интереса клиентской аудитории к «прорывным» технологиям, быстрая потеря интереса к «инновационным» услугам. Одним из путей минимизации данного риска мы считаем изменение философии телекоммуникационных услуг. Такая услуга должна формировать «целостную картину мира» для потребителя, создавая новые функциональные возможности для его жизнедеятельности.

- **Маркетинговые тренды.** Актуальный тренд – «продажа» клиентам не отдельных услуг, а компании, что требует определенной квалификации сотрудников. По мнению аналитиков на потребительские предпочтения ныне влияет целый ряд факторов. И, прежде всего, ожидание кризиса на фоне девальвации денежных единиц, роста цен, снижение уровня занятости, консолидации бизнеса. Существенным фактором влияния на динамику потребительских предпочтений остается Интернет. Использование Интернет-площадок, социальных сетей для продвижения услуг и сервисов телекоммуникационных компаний.

Ведущим трендом на протяжении последних лет остается изменение управленческой культуры телекоммуникационных компаний в рамках оппозиции «компания – клиент». Внедрение инновационных услуг влечет за собой смену маркетинговых стратегий телекоммуникационных компаний. Реализуются агрессивные формы маркетинга, компании все чаще прибегают к стратегии «конструирования» услуг при участии клиентов. Также важным направлением является клиентская аналитика на платформе «Больших данных» (Big date), что связано с необходимостью структурирования все возрастающей информации о пользователях (абонентах) и их действиях.

Актуальным является также привлечение информации о пользователях, содержащейся в социальных сетях.

- **Управленческие тренды.** Одним из ведущих трендов такого типа является управленческий консалтинг. Основные управленческие инновации реализуются на рынке телекоммуникационных стартапов. Именно стартапы являются наиболее динамичными бизнес-единицами современной телекоммуникационной сферы. Управленческие инновации тесно сопряжены с технологическими и маркетинговыми инновациями.

- **Венчурные тренды.** Данный вид трендов является очень важным для рынка телекоммуникаций, где последнее время наблюдается лавинообразное развитие стартапов. Кризисные явления на рынке продуцируют появление стартапов. В 2015 году прогнозируется интенсификация работы бизнес-ангелов и развитие глобальной сети акселераторов. Также прогнозируется сосредоточение венчурных инвестиций на «прорывных инновациях», в частности, в области «всеобъемлющего Интернета», а также появление интересных с технологической и коммерческой точек зрения стартапов. Основным риском данного вида трендов является сложность перевода фундаментальных исследований в коммерческую плоскость, не всегда высокий уровень экономической отдачи стартапов, «угасание» перспективных стартапов после покупки их ведущими компаниями.

- **Кадровые тренды (HR-тренды).** По-прежнему, актуальным остается положение о сотрудниках как репрезентантах образа компании. Среди кадровых трендов также – *IT-управленческий* консалтинг. Его популярность обусловлена увеличением неопределенности, ростом кризисных явлений и усложнением телекоммуникационной

бизнес-среды. Актуальным трендом является рекрутирование сотрудников телекоммуникационных компаний через социальные сети.

Выводы из проведенного исследования. Данное исследование не претендует на полноту, ввиду ограниченного объема текста. Однако, сам ход мыслей отображает логику, необходимую при анализе рисков и риск-менеджмента в компаниях современного рынка телекоммуникаций. Без учета актуальных трендов развития рынка телекоммуникаций не возможен анализ рисков, в частности, выделение «новых» рисков для компаний рынка телекоммуникаций, прогнозирование развития рискового фона. Очевидно, что формулы расчета рисков должны включать в себя такие переменные, как «актуальные тренды рынка телекоммуникаций».

Особенно данный аспект актуален для компаний украинского рынка телекоммуникаций, испытывающих существенное влияние процессов, происходящих на глобальном рынке телекоммуникаций. Регуляторная политика на телекоммуникационном рынке также должна учитывать актуальные тренды и драйверы развития телекоммуникаций

Данное исследование также обнажило проблему прогнозов для рынка телекоммуникаций. Очевидно, что необходимы прогнозы, не только и не столько описательного характера, сколько прогнозы, учитывающие риски компании телекоммуникационного рынка как в краткосрочной и среднесрочной перспективе, так и отложенные риски, рассматриваемые в отдаленной перспективе.

ИСТОЧНИКИ И ЛИТЕРАТУРА:

1. Statistics [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.itu.int/en/ITU-D/Statistics/Pages/default.aspx>, свободный. – Назв. с экрана (дата обращения 18.02.2015).
2. Тренд [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://figak.com/?q=%D1%82%D1%80%D0%B5%D0%BD%D0%B4>, свободный. – Назв. с экрана (дата обращения 18.02.2015).

*Ігор Брітченко (Ужгород, Україна),
Тетяна Ольшанцева (Полтава, Україна)*

КОНКУРЕНТНІ ПЕРЕВАГИ ВНЗ В УМОВАХ РЕФОРМУВАННЯ ТА ЄВРОІНТЕГРАЦІЇ ОСВІТИ УКРАЇНИ

Постановка проблеми. Сьогодні, для якісного формування демократичного середовища країни необхідною умовою є реконструкція всіх соціальних інститутів. Так, особливої уваги набуває питання реформування та модернізації освітніх закладів вищої школи. Рівень розвитку вищої освіти в будь-якій державі визначає економічний благоустрій та соціальне благополуччя суспільства.

Інтеграція України до Європейського союзу стала початком перетворення системи вищої освіти та зближення її з європейською системою. Головна ціль такої інтеграції це підвищення якості освітніх послуг. До Болонського процесу Україна приєдналася у 2005 році на Конференції міністрів європейських країн. Цей крок вважається великим досягненням, оскільки він є незаперечним фактом міжнародного визнання вітчизняної системи вищої освіти.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблема реформування вищої освіти України та її якості займалися такі науковці як А. Алексюк, С.М. Ілляшенко, О.В. Пашук, Я. Болюбаш, В. Базелевич, О. Сухомлинська та багато інших вітчизняних науковців.

Формування цілей статті. Метою статті є дослідження перспектив підвищення конкурентоспроможності ВНЗ в умовах реформування освіти України.

Вклад основного матеріалу дослідження. Структура вищої освіти України перебудована у відповідності до структури розвинених країн світу яку визначають

ЮНЕСКО, ООН та інші міжнародні організації. В Україні протягом 2012-2013 років діяло 823 вищих навчальних заклади (ВНЗ) різних рівнів акредитації, що у порівнянні з попереднім періодом менше на 23 ВНЗ. При цьому кількість студентів у ВНЗ I-II рівнів акредитації зменшилася на 3,2% – до 345,2 тис. осіб, у ВНЗ III-IV рівнів акредитації – на 6,6% (1 млн. 824,9 тис. осіб).

Однією із основних проблем розвитку освіти у ВНЗ є проблема відповідності освітньої системи потребам суспільства. Спираючись на документацію ЮНЕСКО ми можемо виділити три основних аспекти освітньої діяльності, які найбільше впливають на якість вищої освіти. По-перше, це якість персоналу, яка підтверджується високою кваліфікацією викладачів та інших співробітників. По-друге, це якість підготовки студентів, котра може бути досягнута лише шляхом диверсифікації освітніх програм. По-третє, якість інфраструктури ВНЗ, включаючи їх інформатизацію та комп'ютеризацію.

Сьогодні, в Україні спостерігається брак фахівців відповідної кваліфікації робочих спеціальностей, з одного боку, та не працевлаштування випускників численних ВНЗ, з іншого боку. Одна з причин дисбалансу – поширення платної форми навчання. Співвідношення потреб ринку праці і кількості випускників порушується контрактними формами навчання. Незважаючи на зростання кількості безробітних випускників саме з вищою правовою чи економічною освітою з непрофільних ВНЗ, майже всі приватні ВНЗ продовжують намагатися збільшити набір абітурієнтів за цими напрямками, адже вони є перспективними. Якість освіти в такому контексті відходить на другий план. Скорочення кількості ВНЗ, яке пропонує Міністерство освіти і науки України (МОН), має покращити ситуацію за рахунок саме якісних, а не кількісних підходів.

Проте, приватні ВНЗ все ще відіграють суттєву роль в освітній системі України, створюючи конкурентне середовище державним ВНЗ. Як зазначають експерти Світового банку, помилково вважати, що безкоштовна освіта є справедливою. Скоріше навпаки, адже такий підхід нерідко призводить до протилежних результатів. На думку Джаміла Салмі, координатора освітньої мережі Світового банку, «в ім'я рівності, ми поширюємо посередність» [7]. Сучасний стан розвитку освіти в Україні характеризується процесами реформування сфери вищої освіти, що проявляється у стрімкому збільшенні кількості абітурієнтів які віддають перевагу платному навчанню навіть в державних ВНЗ.

Сьогодні нормативна і законодавча база України в області освіти недостатньо регулює процес підвищення конкурентоспроможності ринку освітніх послуг. До нормативних документів які регулюють якість вищої освіти ми можемо віднести закон України «Про освіту», «Про вищу освіту», постанову Кабінету Міністрів України «Про перелік напрямків та спеціальностей, за якими здійснюється підготовка фахівців у ВНЗ за відповідними освітньо-кваліфікаційними рівнями», «Про затвердження Положення про державний вищий навчальний заклад освіти» та багато інших. Крім цього, особливої уваги заслуговують стандарти ISO, оскільки вони описують мінімальні вимоги, яких необхідно дотримуватися установам, для того щоб довести свою здатність виготовляти якісний товар або надавати якісну послугу. Для контролю якості вищої освіти використовують засоби діагностування якості вищої освіти, які визначають стандартизовані методики, які призначені для кількісного та якісного оцінювання досягнутого рівня знань, вмінь та навичок.

Сьогодні, вітчизняна система освіти функціонує в таких ринкових умовах за яких, всі знання та навички отримані під час навчання створюють освітній капітал. Крім того, ринок освітніх послуг на сучасному етапі потерпає не лише від економічної але й від демографічної кризи. Стрімке зменшення кількості абітурієнтів означає пропорційне скорочення й доходів від платних послуг.

Більшість провідних економістів вважають, що за таких ринкових умов залишаться функціонувати лише ті ВНЗ, які вчасно переорієнтуються та зосередять свою увагу на науково-інноваційній діяльності.

Під інноваційною діяльністю розуміється ефективне застосування інноваційних технологій в процесі навчання. Мова йде в першу чергу про дистанційне навчання, яке

дозволить отримувати вищу освіту й тим абітурієнтам які із різноманітних причин не можуть відвідувати очну чи заочну форму навчання. Так, за рахунок впровадження дистанційної освіти у ВНЗ з'являється можливість розробляти різноманітні міжнародні проекти, завдяки яким студенти зможуть отримувати освіту не лише в Україні, а й фактично за кордоном. Впровадження дистанційних курсів дозволить навчатися й тим абітурієнтам, які не можуть сплачувати за денну форму навчання, оскільки дистанційне навчання коштуватиме набагато дешевше. Дистанційна освіта є інтернаціональною за своєю суттю, оскільки для її отримання не потрібно змінювати місце чи країну проживання. Отже, потенційний клієнт не є обмеженим територіальними рамками, в свою чергу він завжди буде намагатися знайти та обрати для себе найкраще по відношенню ціни до якості.

ВНЗ матимуть змогу створювати науково-інноваційні парки, які будуть стимулювати викладачів до ефективнішої роботи та самовдосконалення, що дозволить доповнити звичну для нас систему освіти.

В процесі дослідження конкурентоспроможності ВНЗ не менш актуальним є питання присвячене впровадженню маркетингової інновації у ВНЗ. Маркетингові інновації в першу чергу орієнтовані на впровадження нових методів залучення абітурієнтів за допомогою новітніх технологій. До таких методів ми можемо віднести інтернет-маркетинг. Основною метою даного методу є залучення відвідувачів на офіційний сайт ВНЗ та їх подальше активне відвідування цього сайту, що в майбутньому призведе до споживання запропонованих на ньому освітніх послуг.

На сьогоднішній день ефективний сайт є основною складовою успішного впровадження інтернет-комунікацій ВНЗ. Функціонуючи на ринку освітніх послуг ВНЗ необхідно розповсюджувати інформацію про свою діяльність як потенційним абітурієнтам так і їх батькам, також випускникам та роботодавцям. Тому для максимально ефективного функціонування сайту ВНЗ повинні використовувати пошукову оптимізацію.

Пошукова оптимізація (Search Engine Optimization (SEO)) – оптимізація Html-Коду, структури й зовнішніх факторів сайту з метою підняття його у видачі пошукової системи [5]. Отже, SEO підвищує рейтинг сайту ВНЗ через найчастіше використовувані пошукові терміни. Однією із основних вимог успішного використання SEO є підбір відповідних ключових слів, популярність посилань та наповнення контенту сайту.

Соціальні мережі в Інтернет сьогодні виступають чи не найважливішим інструментом для створення та підтримання ділових контактів. Вони дозволяють забезпечити накопичення та автоматизацію управління соціальним капіталом – зв'язком між людьми [2]. На думку авторів можливості соціальних мереж потрібно обов'язково використовувати ВНЗ. Освітні установи повинні знаходитися там, де розташовані їхні потенційні клієнти. Так, Інтернет створює унікальні можливості для використання традиційних та нетрадиційних методів маркетингових комунікацій вищими навчальними закладами.

Ще одним видом інноваційного маркетингу на ринку освітніх послуг є вірусний маркетинг який здійснюється за допомогою медіа вірусу, який має емоційне забарвлення, тому легко запам'ятовується потенційним споживачем. Для отримання найбільш максимального ефекту потрібно використовувати тільки позитивні й конструктивні людські емоції: цікавість, радість, надію та задоволення. Розробленням вірусної реклами повинні займатися професіонали в цій сфері, тобто рекламні агенції.

Розробленням вірусної рекламної кампанії включає такі етапи [2]:

1. Креатив. На даному етапі розробляється основа всієї рекламної кампанії. Для цього формується перелік ідей, де методом «мозкового штурму» проводиться їх відсів, залишаючи дві-три ідеї, які є найцікавішими.

2. Виробництво медіа вірусу. На цьому етапі здійснюється перетворення ідеї в життя. Від цього і залежить успіх просування медіа вірусу через мережу Інтернет. Найбільш розповсюдженим форматом вірусу в Інтернеті є відеоролик. На сьогодні існує понад 10 різних форматів вірусу, тому виникає необхідність підготовки нових професій.

3. Посів (розповсюдження) медіа вірусу. Для будь-якого медіа вірусу потрібне його

розміщення у вузлах комунікації користувачів Інтернету: блогах, соціальних мережах, різних сайтах. Це робиться для того, щоб вірус розійшовся у правильному напрямку й досяг цільової аудиторії.

4. Звіт. Після того, як медіа вірус запущений у мережу, трекінг-менеджер повинен підбити підсумки проведеної кампанії, визначити її ефективність за такими показниками:

- кількістю контактів із аудиторією;
- кількістю коментарів;
- співвідношенням позитивних та негативних коментарів;
- загальною кількістю відвідувачів сайту в період рекламної кампанії.

Отже, основною перевагою вірусної реклами є її бюджетність та позитивне сприйняття.

Не менш важливим інструментом виступає і Event-маркетинг. Сучасний ринок розвивається досить швидкими темпами. Споживачі постійно отримують велику кількість рекламної інформації, що призводить до зниження ефективності застосування традиційних видів реклами. Event-маркетинг – це просування товарів чи послуг за допомогою створення й організації спеціальних заходів, що створюють емоційний зв'язок між споживачем і виробником (брендом).

З точки зору використання Event-маркетингу вищими навчальними закладами його можна назвати як маркетинг подій, що передбачає систематичну організацію заходів з метою презентації освітніх послуг для того, щоб з допомогою емоційного впливу активізувати увагу цільової аудиторії до послуг освітнього закладу. Залежно від формату і контенту події відбувається позиціонування як освітнього закладу, так і його того чи іншого виду освітньої послуги. Причому, це відбувається ефективніше, ніж при використанні традиційних засобів реклами.

Маркетинг подій являється одним із найпоширеніших напрямів комунікаційної політики ВНЗ, проте його потрібно поєднувати з іншими її елементами. Для найбільш ефективного застосування Event-маркетингу в маркетинговій діяльності ВНЗ необхідні кваліфіковані спеціалісти, що зможуть ефективно представити подію, яка відбувається у ВНЗ, цільовій аудиторії та запросити її до участі.

За допомогою всіх вище перерахованих маркетингових заходів ВНЗ зможуть виділитися на фоні конкурентів, збільшити увагу цільової групи споживачів, оптимізувати та зменшити витрати на рекламу та просування освітніх послуг, зміцнити свій авторитет, розширити та закріпити свої відносини із ринком праці, тим самим забачити себе відповідними умовами для подальшого розвитку.

Як вже зазначалося раніше, теперішня ситуація на ринку освітніх послуг України вимагає постійного впровадження оновлених нововведень. Для успішного функціонування ВНЗ повинні вдосконалювати свої освітні послуги, перетворюючи їх на актуальний та сучасний товар. Бенчмаркінг (Benchmarking) – це процес визначення, розуміння й адаптації до існуючих прикладів ефективного функціонування організації з метою покращення власної діяльності [6].

Він складається з двох процесів: оцінювання і співставлення. Метод бенчмаркінгу був розроблений та впроваджений у 1972 році для оцінювання ефективності бізнесу Інститутом стратегічного планування в Кембріджі.

Зарубіжні науковці дають декілька визначень бенчмаркінгу, який використовується в освіті. Так, бенчмаркінг – це процес вивчення, який потребує довіри, розуміння, це відбір і адаптація кращої практики з метою її вдосконалення. Бізнес-школа Копенгагена визначає бенчмаркінг як метод, «який залучає організацію до пошуку кращих практик: не просто, що зроблено, а яким чином це зроблено». Агентство із забезпечення якості (QAA) у Великобританії дає наступне визначення: «Бенчмаркінг – це професійне товариство, яке точно описує суть і стандарти кваліфікації, на основі яких будуються очікування знань від випускника». Для цього агентство опублікувало критерії для ряду дисциплін, які дозволяли чітко встановлювати академічні характеристики і стандарти програм для ВНЗ

Великобританії.

Використання ВНЗ бенчмаркінгу на ринку освітніх послуг України дозволить досягти наступних переваг:

1. Можливість провести аналіз своїх сильних та слабких сторін;
2. Постійне вивчення своїх конкурентів дасть можливість визначитися зі стратегічними орієнтирами для того, щоб знаходитися завжди попереду.
3. Освоєння нових ідей як в організації навчального процесу, так і в сфері маркетингу освітніх послуг.
4. Бенчмаркінг виступить як альтернатива традиційному стратегічному плануванню, що дозволить здійснювати планування на основі показників конкурентів.

На практиці ВНЗ можуть застосовувати бенчмаркінг у своїй діяльності наступним чином:

- 1) дослідження власних процесів управління навчальною, науковою та інноваційною діяльністю ВНЗ;
 - 2) аналіз діяльності конкурентів та їх порівняння;
 - 3) впровадження відповідних змін в діяльність ВНЗ для ефективного функціонування.
- Науковці розрізняють внутрішній та зовнішній бенчмаркінг. Внутрішній передбачає співставлення та порівняння результатів діяльності в межах одного ВНЗ, тобто між факультетами в межах університету. Такий вид бенчмаркінгу необхідний для того, щоб проводити моніторинг внутрішньої системи якості освітніх послуг.

Зовнішній (конкурентний) бенчмаркінг дозволяє відслідковувати та аналізувати відмінності в ключових показниках у порівнянні із ВНЗ-конкурентами, переймати у них кращий досвід.

Висновки. Освіта є однією із найвагоміших складових людського розвитку, тому вона покликана якісно задовольняти потреби потенційних споживачів у отриманні знань, вмінь та навичок. Конкурентоспроможність таких послуг у ВНЗ є головним показником ефективності їх функціонування. Для досягнення максимально позитивного ефекту ВНЗ повинні впроваджувати в свою повсякденну діяльність новітні технології навчання та максимально використовувати у своїй повсякденній діяльності засади інноваційний менеджмент.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Волынкіна, М.В. Інноваци и предпринимательство: соотношение понятий [Текст] / М.В. Волынкіна // Закон. – 2006. – №4. – С. 33.
2. Интернет-маркетинг в вузах [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://shevm.blogspot.com/2011/02/blogpost_09.html.
3. Маркетинг. Менеджмент. Інноваци: монографія [Текст] / за ред. докт. економ. наук, проф. С.М. Ілляшенка. – Суми: ТОВ «ТД «Папірус», 2010. – 624 с.
4. Національна стратегія розвитку освіти в Україні на 2012–2021 роки [Електронний ресурс] // Міністерство освіти і науки, молоді та спорту України: [сайт]. – Режим доступу: <http://www.mon.gov.ua/images/files/news/12/05/4455.pdf>.
5. Оксентюк, Р. Особливості методів просування інформаційного продукту в мережі Інтернет [Електронний ресурс] / Р. Оксентюк // Соціально-економічні проблеми і держава. – 2011. – Вип. 1 (4). – Режим доступу: <http://sepd.tntu.edu.ua/images/stories/pdf/2011/11/orapmi.pdf>
6. Пащук, О.В. Інноваци на ринку освітніх послуг в Україні [Текст] / О.В. Пащук // Вісн. Ін-ту екон. прогнозування. 2004. – № 1. – С. 77–81.
7. Redden E. Access and Equity: A Comparative Perspective. Inside Higher Ed. – 2008. – March, 17. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://insidehighered.com/news/2008/03/17/fulbright>

Наталія Сомик, Оксана Смолінська
(Вінниця, Україна)

ШЛЯХИ ПІДВИЩЕННЯ ПРИБУТКОВОСТІ ПІДПРИЄМСТВ МАЛОГО БІЗНЕСУ

Постановка проблеми. Малий бізнес є невід'ємним провідним сектором економіки будь-якої держави, оскільки, саме він створює до 60% валового внутрішнього продукту та забезпечує до 70% зайнятості населення в країнах з ринковою економікою, становить основу дрібного виробництва, дає життя великому бізнесу, сприяє розвитку конкуренції, найбільше забезпечує ринок товарами і послугами повсякденного користування, мобілізує фінансові та виробничі ресурси, забезпечує значний рівень надходжень до бюджету та може стати вирішальним фактором у подоланні ряду соціально-економічних проблем суспільства. На сьогоднішній день, в умовах фінансово-економічної кризи, наша держава саме з малими підприємствами пов'язує надію на швидкі позитивні структурні зміни в економіці. Проте, в Україні не створено сприятливого середовища для функціонування малого бізнесу, що проявляється у низці причин економічного, організаційного, правового, соціально-психологічного характеру, які стримують їх розвиток. Тому підтримка розвитку малого бізнесу, особливо в умовах подолання світової фінансово-економічної кризи, повинна бути складовою загальної системи державної політики регулювання і розвитку економіки країни в цілому.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Вагомий внесок у вивчення проблем розвитку малого бізнесу зробили такі вітчизняні та зарубіжні вчені, як: Р. Рудик, А. Гринюк, З. Воронов, С.Румянцева, Б. Варналій, В. Кредісов, М. Хурса, Г. Цегелик, В. Грушко, М.Дем'яненко та ін. Такі науковці, як О.Благодарний, О. Карпова у своїх роботах приділяють увагу аналізу окремих показників діяльності малих підприємств. Проблеми та перспективи діяльності малого підприємництва перебувають у полі зору таких українських вчених, як В. Збарський, С. Герасименко, О. Гончар, Т.Греджева, І. Максименко, Т. Меркулова, Є. Свідерський, В. Сопко, А. Чухно та ін.

Постановка завдання. Проаналізувати сучасний стан розвитку малих підприємств України та запропонувати шляхи їх підвищення на основі виявлених проблем.

Виклад основного матеріалу. Найважливішими перевагами малого бізнесу для будь-якої країни є надання численних робочих місць та значний внесок даних структур у ВВП країни. В Україні ж частка малих підприємств у ВВП та загальній зайнятості країни не перевищувала 12% та 30% у 2013 році відповідно [5].

За офіційними даними в Україні малі підприємства складають нині 93,7% від загальної кількості усіх підприємств – суб'єктів підприємницької діяльності. Так, станом на кінець 2014 року їх число склало 160,2 тис. підприємств [2].

Таблиця 1

Класифікація підприємств за їх розміром [5]

Тип підприємства	Критерії визнання	
	Середньооблікова чисельність працюючих за звітний рік, осіб	Річний дохід від будь-якої діяльності, млн. євро.
Велике	≥ 250	≥ 50
Середнє	51-250	10- 50
Мале:	X	X
- суб'єкт малого підприємництва	≤ 50	≤ 10
- мікропідприємство	≤ 10	≤ 2

Проаналізуємо інформацію про кількість підприємств, обсяги виробленої ними продукції та структуру персоналу [5].

Аналіз статистичних даних щодо тенденцій розвитку малого підприємництва в Україні свідчить, що кількість малих підприємств в тому числі і мікропідприємств за останні три роки мають тенденцію до скорочення. Так, в 2014 році в порівнянні з 2013 роком кількість малих підприємств скоротилась на 13193, мікропідприємств на 13984. Кількість зайнятих в них скоротилась на 122,9 тис. осіб за аналізований період, а обсяги реалізації продукції збільшилися на 18%.

Такий статистичний аналіз свідчить про певне згортання діяльності малих підприємств на фоні нарощування темпів реалізації продукції (товарів, робіт, послуг) та про латентний характер статистичних даних.

Основні показники розвитку малих підприємств за 2011-2014 роки подано в таблиці 2.

Таблиця 2

Основні показники діяльності малих підприємств в Україні за 2011-2014рр. [5]

Показник	Роки			
	2011	2012	2013	2014
Кількість підприємств у розрахунку на 10 тис. осіб наявного населення, одиниць	75	70	70	63
Кількість зайнятих працівників, тис. осіб	2152	2073,6	2070,8	2054,7
Кількість найманих працівників, тис. осіб	2067,8	1992,5	1991,1	1990,5
Середня заробітна плата по малих підприємствах, грн.	950,21	1185,5	1317,7	1623,15
Частка обсягу реалізованої продукції малих підприємств до загального обсягу реалізації, %	16,7	14,2	13,8	12,2
Частка підприємств, що одержали збитки, до загальної кількості малих підприємств, %	39,9	41,4	42,5	45,6

Дані таблиці 2 свідчать про погіршення даного сектора економіки. Всі показники, окрім середньої заробітної плати, яка збільшилась за аналізований період на 672,94 грн., що в більшій мірі зумовлено зростанням мінімальної заробітної плати, відображають зростання негативних тенденцій. З 2011 по 2014 роки спостерігається зменшення кількості малих підприємств на 10 тис. наявного населення на 12 одиниць, зайнятих і найманих працівників майже на 5% та 4% відповідно. Також відбувається зменшення частки обсягу реалізованої продукції малими підприємствами до загального обсягу реалізації.

Проаналізувавши вище зазначене, можна стверджувати, що основні фактори, які гальмують розвиток малих підприємницьких структур це:

- недостатня державна підтримка (фінансова, інформаційна, консультаційна);
- неспроможність уряду виконати пункти зазначені в ЗУ «Про державну підтримку малого підприємництва» та Національній програмі сприяння розвитку малого підприємництва в Україні, основними напрями якої є: вдосконалення нормативно-правової бази у сфері підприємницької діяльності; формування єдиної державної регуляторної політики у сфері підприємницької діяльності; активізація фінансово-кредитної та інвестиційної підтримки малого підприємництва; сприяння створенню інфраструктури розвитку малого підприємництва; впровадження регіональної політики сприяння розвитку малого підприємництва [4].

Проблема державної підтримки полягає також у тому, що в Україні малий бізнес практично не бере участі в тендерах на закупівлю державою товарів, робіт і послуг. Таким чином, механізм державних закупівель не використовується як інструмент державної політики сприяння розвитку малого бізнесу, порушується принцип права рівної участі всіх

суб'єктів підприємницької діяльності у тендерах. Основні причини того, що малий бізнес майже не бере участі в системі державних закупівель – це висока корумпованість системи державних закупівель та відсутність належного рівня прозорості процесу державних закупівель [4].

Ще одним важливим фактором, який гальмує розвиток малого бізнесу є недосконала, нестабільна та обтяжлива ситема оподаткування. Розвитку системи оподаткування малого бізнесу в Україні характеризується постійним зростанням на нього податкового навантаження. Прийняття нового Податкового кодексу також не дало очікуваних позитивних змін, а навпаки ускладнило проблему вибору оптимальної системи оподаткування та сприяє розвитку лише великому бізнесу.

Найбільш неприємне нововведення нового Податкового кодексу для фізичних осіб – спрощенців. Витрати на придбання товарів, оплату послуг, робіт, а також інших матеріальних і нематеріальних активів у фізичної особи - підприємця, який сплачує єдиний податок, не можуть бути віднесені контрагентом на витрати при визначенні оподатковуваної податком прибутку. Дане нововведення призвело до того, що платники податку на прибуток відмовляються від співпраці з підприємцями-спрощенцями, що нівелює всі переваги цього способу оподаткування [3].

Відчутною перешкодою на шляху розвитку малого бізнесу є проблеми в отриманні кредитів. Позитивним зрушенням у сфері малого бізнесу стала постанова прийнята Кабінетом міністрів України щодо умов його кредитування, де зазначається, що Український фонд підприємництва на конкурсній основі надає кредити малому бізнесу за умови їх повернення та сплати 1,5 % облікової ставки Національного банку України на момент підписання договору. Проте, як свідчать офіційні дані загалом стан кредитування малого бізнесу знаходиться в досить скрутному становищі. Через ризик неповернення кредитних зобов'язань та недосконале державне регулювання і систему правового захисту, переважна більшість українських банків відмовляються співпрацювати з малими суб'єктами господарювання.

Для отримання фінансової допомоги суб'єкт повинен надати безліч документаційних підтверджень про свій фінансовий стан, конкурентноспроможність продукції, повинен мати позитивну ділову репутацію, належати до відповідної вікової категорії (не менше 21 року на момент отримання кредиту та не більше 65 років на кінцевий термін його погашення) та багато інших перепон [3].

Отже, перед підприємствами малого бізнесу постають такі проблеми, пов'язані з банківським кредитуванням: високі відсоткові ставки; потреба ліквідної застави для забезпечення гарантій повернення кредитних; коротко- та середньостроковий характер кредитів, що пропонуються банківськими установами (суб'єкти малого бізнесу потребують невеликі за обсягом довгострокові кредити з погашенням рівними частинами); недостатня поінформованість суб'єктів господарювання про умови надання кредитних фінансових ресурсів; загроза втрати контролю за своїм підприємством [4].

Слід зазначити, що останнім часом малі підприємства України постійно зазнають тиску з боку великих корпорацій та конкурують між собою. Окрім цього, новий Податковий кодекс своєю постановою про заборону великому бізнесу вносити до валових витрат витрати на купівлю товарів чи послуг, отриманих від підприємців, що працюють за спрощеною системою оподаткування робить їх співпрацю не вигідною [3].

Необхідно також врахувати негативну динаміку основних макроекономічних показників, наприклад обмеженість внутрішнього попиту та наявність кризи збуту; недостатня урегульованість відносини між суб'єктами підприємницької діяльності і органами влади; негативні інфляційні процеси, що ведуть до збільшення витрат підприємства на сировину, матеріали та всі інші елементи, що включаються до собівартості.

Дані проблеми функціонування та розвитку малого бізнесу в Україні потребують кардинального перегляду державної регуляторної політики у цій сфері.

Одним із інструментів підвищення прибутковості малих підприємств є широке впровадження системи коопераційних зв'язків між малим та великим бізнесом на основі таких форм як аутсорсинг, лізинг, венчурне фінансування та субпідряд.

Особливо ефективною для України є одна із видів венчурного фінансування – бізнес-інкубатор. Кількість бізнес-інкубаторів на території України є дуже низькою (75 інкубаторів на кінець 2014 року), порівняно з провідними країнами ринкової економіки, де дані структури в короткі терміни дали свій результат. Головним їх завданнями є надання суб'єктам малого підприємництва комплексних послуг: юридичної, консалтингової, інформаційної підтримки, підготовки кадрів для малих підприємств, пошук інвесторів, надання в оренду обладнаних оргтехнікою приміщень тощо [4].

Та все ж таки, головною причиною низького рівня розвитку провідного сектора економіки – малого бізнесу – є непродуманий та неефективний механізм держаної підтримки.

Висновки. В результаті проведеного дослідження було проаналізовано основні показники діяльності малих підприємств України. За аналізований період спостерігається відчутне зменшення кількості малих підприємств на 10 тис. наявного населення та збільшення кількості збиткових підприємств майже на 15%. Також було визначені головні причини, які гальмують розвиток даних підприємницьких структур. На основі визначених проблем було запропоновано інструменти підвищення прибутковості малих підприємств на основі поданого механізму змін регуляторної політики.

Означена у дослідженні проблематика потребує подальшої наукової розробки з метою покращення умов функціонування та розвитку підприємств малого бізнесу в Україні та підвищення їх прибутковості.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Офіційний сайт Державної податкової служби України [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://sts.gov.ua/>
2. Офіційний сайт Міністерства фінансів України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.minfin.gov.ua/>
3. Податковий кодекс України від 02.12.2012 р. №2755-VI [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2755-17>
4. Про розвиток та державну підтримку малого і середнього підприємництва в Україні: Закон України від 22.03.2014 р. №4618-VI [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/4618-17>
5. Сайт Державного комітету статистики України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ukrstat.gov.ua/>

Науковий керівник – кандидат економічних наук А.О.Крисак

*Мавлуда Таурова, Шахноза Болтаева
(Бухара, Узбекистан)*

ЭФФЕКТИВНОСТЬ СТРАТЕГИИ ТЕХНИЧЕСКОГО И ТЕХНОЛОГИЧЕСКОГО ПЕРЕВООРУЖЕНИЯ ПРЕДПРИЯТИЙ

Основным направлением повышения конкурентоспособности национальной экономики выступает ускорение научно-технического прогресса, технического и технологического перевооружения, реконструкции производства, интенсивного использования созданного производственного потенциала. Ведущая роль в обеспечении и реализации этого курса принадлежит самим предприятиям отраслей промышленности.

В условиях углубления рыночных реформ и структурных преобразований возникает объективная необходимость в создании эффективной системы регулирования экономического развития, в разработке механизмов стимулирования развития и размещения, конкурентоспособных экспортоориентированных производств, с учётом специфики местных особенностей. Происходящая трансформация социально-экономических отношений требует критически подойти к старым стереотипам по регулированию экономики индустриальных отраслей и осмыслить новые тенденции и закономерности обеспечения их устойчивого экономического развития, используя конкурентные преимущества в территориальных и географических условиях региона.

В концепции, формирующей цели и задачи социально-экономического развития страны на длительную перспективу, должны быть определены основные экономические пропорции и инвестиционная политика, задачи в области реконструкции и технического перевооружения производственного аппарата, цели в области технологии, обеспечивающие ресурсосбережение, дана оценка сложившегося технико-экономического уровня производства. Также должна быть задействована инновационная деятельность предприятия.

Инновационная деятельность предприятия есть система мероприятий по использованию научно-технического и интеллектуального потенциала с целью получения нового или улучшенного продукта, новейшего способа их производства для удовлетворения как индивидуального спроса, так и потребностей общества в новшествах в целом. Целесообразность выбора способа и варианта технико-технологического обновления зависит от конкретной ситуации, характера нововведения, его соответствия профилю, ресурсному и научно-техническому потенциалу предприятия, требованиям рынка, стадиям жизненного цикла, техники и технологии, особенностям отраслевой принадлежности. При этом важное значение приобретает разработка инновационной стратегии предприятия, включающей долгосрочные цели развития с учётом внешних и внутренних условий функционирования.

Инновационные стратегии можно разделить на две группы: стратегии проведения НИОКР и стратегии внедрения и адаптации нововведений. Первая группа стратегий связана с проведением предприятием исследований и разработок. Данная стратегия определяет характер заимствования идей, инвестирования НИОКР, их взаимосвязь с существующими продуктами и процессами. Вторая группа стратегий относится к системе обновления производства, вывода продуктов на рынки, использования технологических преимуществ.

На данный момент существуют два вида технологических инноваций: продуктовые и процессные. Внедрение нового продукта определяется как радикальная продуктовая инновация. Такие новшества основаны на принципиально новых технологиях либо, на сочетании существующих технологий в новом их применении. Усовершенствование продукта - инкрементальная продуктовая инновация - связана с существующим продуктом, когда меняются его качественные или стоимостные характеристики. Следующий вид инновации процессная инновация это освоение новых или значительно усовершенствованных способов производства и технологий, изменения оборудования или организации производства. По степени новизны инновации подразделяются на принципиально новые, т. е. не имеющих аналогов в прошлом в отечественной и зарубежной практике, и на новшества относительной новизны.

Принципиально новые виды продукции, технологии и услуг обладают приоритетностью, абсолютной новизной и являются оригинальными образцами, на основании которых тиражированием получают новшества – имитации, копии. Среди инноваций-имитаций различают технику, технологию и продукцию рыночной новизны, новой сферы применения и новшества сравнительной новизны, имеющих аналоги на лучших зарубежных и отечественных предприятиях, и нововведения усовершенствования. В свою очередь нововведения-усовершенствования по предметно-содержательной структуре подразделяются на вытесняющие, заменяющие, дополняющие, улучшающие и прочие.

Состав и структура циклов жизни новой техники и технологии тесно связаны с параметрами развития производства. Так, например, на первой стадии жизненного цикла

новой техники и технологий производительность труда низкая, себестоимость продукции снижается медленно, медленно возрастает прибыль предприятия либо экономическая прибыль даже отрицательна. В период быстрого роста выпуска продукции заметно снижается себестоимость, окупаются первоначальные затраты.

Частая смена техники и технологий создаёт большие сложности и нестабильность производства. В период перехода на новую технику и освоение новых технологических процессов снижаются показатели эффективности всех подразделений предприятия. Вот почему инновациям в области технологических процессов и орудий труда должны сопутствовать новые формы организации и управления, пооперационный, попроцессорный и поддетальный расчёт экономической эффективности.

Жизнециклическая концепция инноваций играет важную роль в определении как максимального объёма продаж и прибыли, так и продолжительности цикла жизни конкретного новшества. Принципиальные отличия инновационной деятельности предприятия от текущего производства заключается в том, что оценка текущего состояния предприятия, в том числе и техники и технологии, строится на выявлении условий успеха на основании прошлого опыта и сложившихся тенденций. Для такого анализа характерно применение ретроспективной корреляции между итогами хозяйственной деятельности и издержками. Характерными подходами являются: комплексный экономический анализ эффективности хозяйственной деятельности, анализ технико-организационного уровня производства, анализ использования производственных ресурсов и анализ взаимосвязи себестоимости, объёма продукции и прибыли.

В условиях расширяющегося рыночного пространства, множественной диверсификации усиливаются темпы обновления и увеличивается разнообразие видов продукции и применяемых для их производства техники и технологий. В производстве одновременно оказываются товары, техника и технология на разных стадиях жизненного цикла, принадлежащие к разным моделям и поколениям. В связи с этим резко возрастает изменчивость технологии и необходимость приспособления производственного аппарата к этим изменениям. Растёт необходимость специальными приёмами увеличить эффект «приживаемости» новых технологических решений к уже существующим производственным условиям.

При внедрении новых технологий в промышленность республики следует обратить особое внимание и на её последующую эффективную эксплуатацию квалифицированным персоналом. Без параллельного повышения интеллектуальных навыков персонала, стимулирования роста производительности труда на основе эффективного использования трудовых ресурсов, об эффективности стратегии перевооружения производства не может быть и речи.

В рыночной экономике решающая роль в инновационной деятельности принадлежит хозяйствующим субъектам. Они самостоятельно принимают инновационные решения и за счёт собственных, кредитных и привлечённых средств финансируют проекты. Финансирование инновационной деятельности представляет собой направление и использование денежных средств на проектирование, разработку и организацию производства новых видов продукции, на создание и внедрение новой техники, новой технологии, внедрение новых организационных форм и методов управления. Важно обеспечить последовательное финансирование всех этапов инновационной деятельности. Решению этой задачи способствуют разработка и финансирование инновационных программ, проектное финансирование, создание специальных организаций и финансовых институтов, инновационных фондов, инновационных банков, финансирующих инновационную деятельность.

Необходимость государственной поддержки НИОКР в промышленности вызвана, с одной стороны, важной ролью технологического прогресса в обеспечении экономического роста, с другой – тем, что частный сектор далеко не всегда готов финансировать необходимые для поддержания конкурентоспособности НИОКР в полном объёме. Очевидно,

что в разных отраслях промышленности могут существовать различные причины для вмешательства или, наоборот, невмешательства государства в инновационный процесс. Соответственно от этих причин зависят общий объём и механизмы государственной помощи. Стоит отметить, что в одну из таких отраслей промышленности, которой отведено особое место в государстве, входит мукомольно-крупяная промышленность. Мукомольно-крупяная промышленность республики обеспечивает потребность населения страны в стратегически жизненно важным продуктом. Реконструкция этой отличительно важной отрасли позволит в полной мере удовлетворять потребности потребителей в качественном продукте, снизит себестоимость хлебопродуктов, позволит сэкономить ресурсы и материалы, повысить прибыль на предприятиях, обеспечить устойчивое развитие. Так как основные производственные мощности мукомольно-крупяной промышленности были пущены в строй в значительно давнем периоде, многие из них практически морально и технически устарели. Этим обуславливаются растущие издержки производства.

Существуют неконкурентоспособные виды продукции как на внутреннем, так и на внешних рынке. Не в значительных мерах используется потенциал стратегии диверсификации производства, которая помогает сохранить экономическую стабильность производства.

С ускорением темпов научно-технического прогресса в отрасли всё более значительным источником экономии энергоресурсов становится применение энергосберегающего оборудования. Так как все предприятия мукомольно-крупяной промышленности в основном зависят от электроэнергии, оснащения предприятий новейшими оборудованиями и технологиями, это позволит резко сократить потребление энергоресурсов и сэкономить большие средства, которые можно будет направить на расширение ассортиментной конъюнктуры мелькомбинатов республики. Внедрение новых технологий в предприятия мукомольно-крупяной отрасли должны обеспечить выпуск группы новых конкурентоспособных видов продукции, повысить производительности труда, снизить себестоимость продукции, повысить прибыль, что, в свою очередь, позволит обеспечить экономическую устойчивость предприятия.

*Мавлуда Таирова, Зумрад Кайимова
(Бухара, Узбекистан)*

РАЗВИТИЕ ТРАНСПОРТНОЙ ИНФРАСТРУКТУРЫ УЗБЕКИСТАНА

В Узбекистане осуществляются глубокие и крупномасштабные экономические реформы, направленные на формирование социально-ориентированной рыночной экономики. Главной целью проводимых реформ являются обеспечение достойного уровня жизни народа, рост эффективности производства, повышение качества и конкурентоспособности отечественных товаров (услуг) и укрепление экономической независимости страны.

В осуществлении экономических реформ в стране достаточно весома роль отрасли автомобильных дорог, являющейся ключевой отраслью производственной и социальной инфраструктуры. Дороги всегда играли весьма важную роль в жизни любого общества, выступая в качестве мощного фактора в формировании его государственно-территориального устройства, внутреннего и внешнего рынков. Они объединяют в единое целое все отрасли народного хозяйства, производство и потребление, обеспечивают жизненно необходимые экономические связи предприятий и регионов, способствуют сближению народов.

Укрепление политической и экономической независимости республики и активное вхождение ее в мировое сообщество предполагают проведение стройной автодорожной политики, нацеленной на более высокий уровень обеспечения страны скоростными автомагистралями, что объективно требует приоритетного развития транспортных

коммуникаций, прежде всего, автомобильных дорог, с учетом новых тенденций и факторов, складывающихся на внешнем и внутреннем рынках.

В решении данной проблемы руководство Узбекистана выбрало дальнейшее развитие исторически существовавших маршрутов, в том числе Великого Шелкового пути. Основной целью возрождения Великого Шелкового пути является поиск новых путей и возможностей интеграции транспортных систем, налаживания транспортно-коммуникационного коридора Азии и Европы, развития современной транснациональной дорожной инфраструктуры региона этого маршрута. И сегодня он рассматривается в контексте трансконтинентального моста между Европой и Азией.

В этой связи приоритетными задачами для страны являются совершенствование национальных дорожно-транспортных коммуникаций и их эффективная интеграция с региональными и международными транспортными системами, а также гармонизация действующей и разрабатываемой законодательной и нормативно-правовой базы, использования унифицированных транспортных технологий в соответствии с требованиями и параметрами, установленными международными конвенциями и соглашениями.

Узбекистан придает этому огромное значение и целенаправленно ведет работу по строительству и реконструкции всех участков транзитных автомобильных дорог Андижан – Ташкент – Нукус – Кунград, связывающих восточные и северо-западные регионы республики. По своим техническим характеристикам данная автомагистраль соответствует предъявляемым международным требованиям и включена в перечень основных дорог направления «запад-восток» в рамках Европейского соглашения о международных автомагистралях в качестве главной основной дороги E-40.

В 2013 году высокими темпами велись строительство и реконструкция дорожно-транспортной и инженерно-коммуникационной инфраструктуры.

Последовательно проводились работы по строительству и реконструкции автомобильных дорог, входящих в состав Узбекской национальной автомагистрали, осуществлены строительство и реконструкция 530 километров автомобильных дорог общего пользования. Завершены работы по устройству четырехполосного цементобетонного покрытия автомобильной дороги Гузар-Бухара-Нукус-Бейнеу протяженностью 141 километр, 18-километрового четырехполосного асфальтобетонного покрытия на автомобильной дороге Ташкент-Ош, пролегающей через перевал Камчик, 15-километрового участка автодороги Ташкент-Ош в обход города Коканда, а также нового направления Ташкентской обводной дороги и транспортной развязки на обводной дороге города Бухары.

Для реализации этих проектов в истекшем году привлечено средств Республиканского дорожного фонда и международных финансовых институтов в размере, эквивалентном 565 миллионам долларов США.

В 2013 году ускоренно продолжались работы по дальнейшему развитию железнодорожных транспортных коммуникаций. В течение года на эти цели было направлено капитальных вложений в эквиваленте 477 миллионов долларов. Это позволило провести работы по модернизации 240 километров железнодорожных путей, изготовлению собственными силами 550 грузовых и 30 пассажирских вагонов. В истекшем году активно велись работы по электрификации железнодорожных участков Мараканд-Карши и Карши-Термез, что имеет огромное значение для дальнейшего развития экономического потенциала южных областей нашей страны.

В 2013 году совместно с китайскими партнерами к реализации еще одного крупного проекта в сфере транспортных коммуникаций, имеющего, без преувеличения, огромное стратегическое значение для развития экономики страны в перспективе. Речь идет о строительстве новой электрифицированной железной дороги Ангрэн-Пап с прокладкой 19-километрового железнодорожного тоннеля, которая не только надежно свяжет центральную часть Узбекистана с областями Ферганской долины, обеспечит завершение формирования единой по всей территории республики железнодорожной транспортной системы, но и будет

служить важнейшим звеном транснационального транспортного коридора, соединяющего Европу с Азией.

Строительство узбекского участка трансконтинентальной автомагистрали станет продолжением строящихся участков дорог в КНР, что мотивирует строительство в соседних странах и в Закавказье.

Сегодня, в век динамичного развития процессов интеграции между странами и целыми регионами, реализация идеи возрождения исторического Великого Шелкового пути, бесспорно, служит делу укрепления мира и стабильности, развитию общественного прогресса, экономического роста и повышения благополучия людей. Следует отметить, что устойчивое развитие дорожно-транспортных коридоров является гарантией единства экономического пространства, свободного перемещения товаров и услуг, конкуренции и свободы экономической деятельности.

Проводимые в стране экономические реформы дали определенные положительные результаты в формировании и развитии сети национальных автомобильных дорог. Созданы правовые основы и получают дальнейшее развитие механизмы регулирования отрасли. Переход на индикативные методы планирования и прогнозирования развития отрасли обеспечил в значительной мере экономическую самостоятельность предприятий дорожного хозяйства. Формируются хозяйственно-правовые основы для укрепления самостоятельности предприятий и обеспечения их самофинансирования.

Сеть автомобильных дорог республики по основным параметрам развитости занимает одно из ведущих мест среди стран СНГ, в том числе Центральной Азии. Практически все населённые пункты, включая отдалённые, имеют дороги с твёрдым покрытием.

В 2014 году завершены строительство и реконструкция 540 километров автомобильных дорог общего пользования. На участках протяженностью 116 километров осуществлен перевод с 2-полосного движения на 4-полосное, что обеспечило повышение пропускной способности на этих участках в 3 раза.

В истекшем году в ходе реализации проектов по строительству, реконструкции и электрификации железных дорог, восстановлению и модернизации железнодорожного грузового и пассажирского транспорта освоено в эквиваленте свыше 630 миллионов долларов, более половины из которых направлено на продолжение опережающей реализации проекта по строительству электрифицированной железнодорожной линии Ангрэн - Пап. Наряду с этим произведена реабилитация железнодорожных путей протяженностью 240 километров, собственными силами построены 650 грузовых и 20 пассажирских вагонов, реконструирован железнодорожный вокзал в городе Карши. Скоростными поездами "Афросиёб", курсирующими между Ташкентом и Самаркандом, в 2014 году перевезено свыше 180 тысяч пассажиров.

Грузооборот авиационного транспорта составил 126,3 миллиона тонно-километров, или с ростом против 2013 года на 8,5 процента. В 2014 году НАК "Узбекистонхавойуллари" стала полноправным членом Международной ассоциации воздушного транспорта (IATA), которая объединяет более 270 авиакомпаний по всему миру.

Созданный на базе аэропорта города Навои международный центр логистики объединяет грузовые авиаперевозки в Европу, Индию, Китай и Юго-Восточную Азию. За весь период с начала его открытия было перевезено свыше 200 тысяч тонн грузов.

Продвижения и структурные преобразования экономики на 2015 год невозможно без создания развитой инфраструктуры, в первую очередь, информационно-коммуникационных систем, дорожно-транспортного и инженерно-коммуникационного строительства.

Особое внимание должно быть обращено на реализацию Комплексной программы развития Национальной информационно-коммуникационной системы Республики Узбекистан на период 2013-2020 годы. Продолжаются работы по дальнейшему увеличению технических возможностей доступа в сеть интернет, расширению оптических сетей широкополосного доступа и строительству оптоволоконных линий связи, завершить перевод всех регионов, включая труднодоступные районы, на цифровое телевидение.

С учетом высокой оценки стратегического значения проводимых работ по строительству и реконструкции участков автомобильных дорог, входящих в состав Узбекской национальной автомагистрали, ГАК "Узавтойул", Республиканскому дорожному фонду, Совету Министров Республики Каракалпакстан, хокимиятам областей и города Ташкента поручено принять действенные меры по безусловному выполнению намеченных на 2015 год параметров строительства, реконструкции и ремонта автомобильных дорог и развития придорожной инфраструктуры.

Важные задачи стоят и по развитию железнодорожных коммуникаций. Для обеспечения надежной и бесперебойной транспортировки пассажиров и грузов в 2015 году намечается реабилитация 260 километров железнодорожных путей. Предусмотрена реализация 13 инвестиционных проектов. Прежде всего таких, как строительство новой электрифицированной железнодорожной линии Ангрен - Пап протяженностью 124,1 километра, электрификация железнодорожного участка Мараканд - Карши протяженностью 140 километров и Карши - Термез протяженностью 325 километров, реализация второго этапа строительства двухпутной электрифицированной железнодорожной линии Джизак - Янгиер.

ГАЖК "Узбекистонтемирийуллари" совместно с Министерством экономики, хокимиятами Ташкентской и Наманганской областей начатосвоевременное и качественное строительство железной дороги Ангрен - Пап.

Из вышеизложенного следует, что в Узбекистане осуществляются широкомасштабные работы по развитию дорожно-транспортной инфраструктуры и в настоящее время республика присоединилась ко многим международным конвенциям в транспортной сфере, которые всемерно развивают взаимовыгодные отношения и продолжают многоплановое сотрудничество с различными организациями и союзами. В результате этих отношений разработаны проекты на среднесрочную и долгосрочную перспективу по совершенствованию проектирования, строительства и реконструкции автомобильных дорог общего пользования Республики Узбекистан.

Развитие рынков дорожно-транспортных услуг малого и частного бизнеса объективно расширяет сферу применения автомобильного транспорта. Темпы наращивания парка личных и коммерческих автомобилей позволяют говорить о массовой автомобилизации страны, которая носит необратимый характер. Одной из приоритетных задач в республике является создание современной системы дорожно-эксплуатационного обслуживания и терминального хозяйства в пунктах взаимодействия различных видов транспорта.

Развитие современной и эффективной дорожно-транспортной инфраструктуры, обеспечивающей ускорение движения потоков пассажиров, товародвижения, снижение транспортных издержек в экономике позволят обеспечить экономический рост и социальное развитие. Укрепление связей между регионами Узбекистана повысит конкурентоспособность и эффективность других отраслей экономики, будет способствовать росту предпринимательской и деловой активности, оказывающей непосредственное влияние на качество жизни и уровень социальной активности населения.

*Мавлуда Таурова, Саёра Таджиева
(Бухара, Узбекистан)*

НЕКОТОРЫЕ МЕТОДИЧЕСКИЕ ПОДХОДЫ К ОТБОРУ РЕГИОНАЛЬНЫХ ПРОГРАММ ЛОКАЛИЗАЦИИ В УЗБЕКИСТАНЕ

В Узбекистане в рамках расширения структурных преобразований в экономике, модернизации и активной диверсификации ведущих отраслей промышленности осуществляется разработка программ, обеспечивающих дальнейшее развитие и повышение конкурентоспособности промышленности.

Одним из важнейших приоритетов для развития промышленности является углубление локализации производства и расширение межотраслевой промышленной кооперации.

С целью оптимизации импорта за счет расширения отечественных производств по углубленной переработке местного сырья и материалов в Узбекистане периодически разрабатывается Программа локализации и производства готовой продукции, комплектующих изделий и материалов.

Локализация производства и ее эффективность в значительной степени зависит от формирования методических подходов к отбору региональных программ локализации.

Задачей государства является обеспечение наилучших результатов в этом плане с позиции рыночной эффективности, принимая на себя риск инвестиционных решений, выступая партнером частных инвесторов и способствуя росту их производственного капитала.

Программа «Локализации производства» – обособленная часть реализуемого портфеля реальных инвестиций, сформированная из инвестиционных проектов, сгруппированных по отраслевому, региональному или иному признаку в целях удобства управления.

Программа «Локализации производства» не может быть директивной, так как в ней принимают участие полностью самостоятельные рыночные субъекты. Обязательными для исполнения остаются только решения контролирующих государственных органов в отношении действующего законодательства, соблюдения экологических требований и строительных норм, землепользования и т.д.

Программа призвана быть индикативно-контрактной в отношении участвующего в ней на договорной основе частного капитала. Государство через своих представителей решает вопросы гибкого регулирования процесса производственного капиталобразования на уровне отдельных секторов и отраслей экономики.

Процедуры реализации оперативной корректировки программы с государственным участием должны быть вписаны в механизм согласования интересов государства и частного бизнеса.

Отбор эффективных для финансирования проектов в рамках программы «Локализации производства» базируется на методических рекомендациях, ориентированных на определение их целесообразности. Рекомендации основываются на методологии, широко применяемой в мировой практике.

Основными задачами разработки программы «Локализации производства» являются:

1. Реализация положений государственной стратегии устойчивого развития, приоритетного решения экономических, оборонных, научных, социальных и других важнейших задач.

2. Обеспечение координации и согласованности деятельности участников решения крупномасштабных региональных и отраслевых проблем.

3. Достижение конкретного конечного результата и получение необходимого социально-экономического эффекта в период от одного до пяти лет.

4. Взаимная ответственность заказчиков и исполнителей программы.

Разработка программы включает стадии: отбор проблем; принятие решения о разработке; обоснование намечаемых мероприятий; экспертиза и оценка эффективности; утверждение (одобрение); контроль за ходом выполнения.

Инициаторами постановки проблем и обоснования необходимости их решения программными методами могут выступать органы законодательной и исполнительной власти Республики Узбекистан, юридические и физические лица.

При обосновании проблем для их решения руководствуются приоритетами и целями социально-экономического развития, прогнозами общегосударственных потребностей и

финансовых ресурсов, результатами анализа экономического, социального и экологического состояния страны, внешнеполитическими условиями.

В качестве обосновывающих материалов для включения в программу «Локализации производства» рассматриваются:

1. *Краткая характеристика проекта* (или его резюме). Содержатся выводы по основным аспектам разработанного проекта после рассмотрения всех альтернативных вариантов, когда концепция проекта, ее обоснование и формы реализации уже определены.

2. *Предпосылки и основная идея проекта*. Перечисляются наиболее важные параметры проекта, служащие определяющими показателями для его реализации; рассматривается регион расположения проекта в увязке с рыночной и ресурсной средой; приводится график реализации проекта и характеризуется его инициатор.

3. *Анализ рынка и концепция маркетинга*. Излагаются результаты маркетинговых исследований, обосновывается концепция маркетинга и разрабатывается проект его бюджета.

4. *Сырье и поставки*. Раскрывается классификация используемых видов сырья и материалов; объем потребности в них; наличие основного сырья в регионе и обеспеченность им; программу поставок сырья и материалов и связанные с ними затраты.

5. *Месторасположение, строительный участок и окружающая среда*. Подробно описывается месторасположение проекта; характер естественной окружающей среды; степень воздействия на нее при реализации проекта; социально-экономические условия в регионе и инвестиционный климат; состояние производственной и коммерческой инфраструктуры; выбор строительного участка с учетом рассмотренных альтернатив, оценка затрат по освоению строительного участка.

6. *Проектирование и технология*. Определяется производственная программа и характеристика производственной мощности предприятий; выбор технологии и предложения по ее приобретению или передаче; подробная планировка предприятия и основные проектно-конструкторские работы; перечень необходимых машин и оборудования и требования к их техническому обслуживанию; оценка связанных с этим инвестиционных затрат.

7. *Организация управления*. Приводится организационная схема и система управления предприятием; обосновывается конкретная организационная структура управления по сферам деятельности и центрам ответственности; рассматривается подробный бюджет накладных расходов, связанных с организацией управления.

8. *Трудовые ресурсы*. Основываются требования к категориям и функциям персонала, оценка возможностей его формирования в рамках региона, организация набора, плана обучения работников и оценка связанных с этим затрат.

9. *Планирование реализации проекта*. Обосновываются отдельные стадии осуществления проекта, приводится график его реализации, разрабатывается бюджет реализации проекта.

10. *Финансовый план и оценка эффективности инвестиций*. Этот раздел содержит финансовый прогноз и основные виды финансовых планов, совокупный объем инвестиционных затрат, методы и результаты оценки эффективности инвестиционных рисков.

Срок жизни проектов устанавливается на уровне сложившихся в данном секторе экономики периодов окупаемости или возвратности долгосрочных вложений.

*Мавлуда Таурова, Хулкар Турובה
(Бухара, Узбекистан)*

ҚИШЛОҚ ЖОЙЛАРДА ФАРОВОНЛИКНИ ОШИРИШ ВОСИТАСИ

Мамлакатимизда амалга оширилаётган ижтимоий-иқтисодий ислохотларнинг пировард мақсади инсон манфаатларини ҳимоя қилиш, халқнинг турмуш даражасини муттасил ошириб бориш, кишиларга ўз салоҳиятларини намоён қилиш ва ўз меҳнати эвазига муносиб турмуш даражасини барпо этиш учун шарт-шароитлар яратиш бериш, ижтимоий барқарорликни таъминлашдан иборат.

Иқтисодий барқарорликка эришишнинг асосий мезонларидан бири бу – ижтимоий сиёсий ҳаётни мувозанатлаштирилганлигини таъминлаш, аҳолининг турмуш даражасини мумкин қадар тутиб туриш ва яхшилаш ҳисобланади. Бугунги кунда халқимизнинг аксарият қисми, яъни 50 % га яқинини қишлоқларда яшашини инобатга олиб, қишлоқ жойларида ижтимоий ҳимояни янада юксалтириш учун қуйидаги ишларни амалга ошириш лозимлигини барчамиз биламиз: биринчидан, кенг фаолият турларини, биринчи навбатда қишлоқ хўжалик хомашёсини қайта ишлаш, халқ истеъмолчи молларини, қурилиш материалларини тайёрловчи хусусий кичик корхоналар ва яқка тартибда тадбиркорлик қилувчилар учун кенг шароит яратиш бериш; иккинчидан, хизмат соҳасини, айниқса, қишлоқ жойларида ижтимоий – маиший ва қурилиш бўйича хизматлар турини анча кенгайтириш; учинчидан, ишдан бўшаган ходимларни қайта тайёрлаш, касби бўлмаган шахсларга бозор иқтисодиётига мос касблар ўргатиш, уларга иқтисодий ва рухий мослашишга ёрдам бериш марказларини очиш; тўртинчидан, вақтинча ишга жойлаштириш имкони бўлмаганларни давлат томонидан ишончли ижтимоий ҳимоялаш, улар ўта зарурий эҳтиёжларини қондириши учун қафолатли тирикчилик манбааларига эга бўлиши зарур.

Кўпчилик ривожланган хориж давлатларида юқоридаги муаммоларга ечимни кооперацияга бирлашиш орқали топилган. Бозор иқтисодиёти шароитида кооперация самарали тадбиркорлик фаолияти йўли билан ўз аъзолари ва аҳолининг маҳсулот, ишлар ва хизматларга бўлган ижтимоий эҳтиёжларини қондириш учун ихтиёрий равишда бирлашган жисмоний ёки юридик шахсларнинг мулкига асосланган ижтимоий хўжалик юритиш шаклини ўзида намоён этади. Кооператив – ихтиёрий ташаббускор ва ўз-ўзини бошқарувчи жамоат ташкилоти бўлиб, ўз олдига аъзоларининг ҳаёт ва меҳнат шароитларини яхшилашга қўмаклашиш мақсадини қўяди ва жамоа (гурух) мулкига асосланган корхона шаклида ижтимоий-оммавий фаолият кўрсатиш билан бирга юридик шахс сифатида ҳаракат қилади.

«Кооперация – нафақат иқтисоднинг бир қисми, – дейди Х.Холлай, – балки ижтимоий ҳаёт соҳаларидан бири ҳамдир. М.Н.Соболев кооперациянинг энг муҳим аҳамиятини у томонидан янги иқтисодий кучлар ва фаолият кўрсатувчиларни ишлаб чиқаришда кўриш мумкинлигини айтади. Кооператив муассасалар шахсий хўжалик манфаати таъсири остида эмас, жамоа фаровонлиги мақсадларида иш юритувчи фаолият юритувчиларнинг янги турини яратади. Албатта, кооперация панацея эмас: бу инсоният яхши ҳаёт яратиш воситаларидан биридир. Кооперация-бозор иқтисодиётига эга бўлган ривожланган ва ривожланаётган мамлакатлар иқтисодий тузилмасининг муҳим ва ажралмас қисми ҳисобланади [1]. Халқаро меҳнат ташкилотининг маълумотларига кўра, кооперациялашган хўжаликларининг у ёки бу шакллари жаҳоннинг 140 мамлакатада ривож топган. Кооперация тарқалишининг сони ва кўлами бўйича қишлоқ хўжалиги соҳасида етакчи ўрин тутади. Маълумотларга кўра, жаҳон аҳолисининг 20 % га яқини бир ёки бир неча турдаги қишлоқ хўжалиги кооперациясининг аъзоси ҳисобланади. Мисол учун Жанубий Кореяда ҳар бир қишлоқда кредит кооперативлари мавжуд бўлиб, улар аҳолини жамғармаларини жалб қилиб, маркетинг, ҳисоб-китоб хизматларини, ўз аъзоларининг малакасини оширишга ҳаракат қилади. Бу кооперативларга мамлакатнинг 80 % дан ортиқ фермер хўжаликлари аъзо ҳисобланади. Бу мамлакатда кредит кооперативлари муваффақиятли ривожланаёпти.

20 асрнинг 90 йилларида Хитойда 44 минг қишлоқ кредит кооперативлари ҳисобга олинган бўлиб, улар хитой деҳқонларининг ярмидан ортиғини қамраб олган. Ҳар учта қишлоқнинг биттасида шундай кооперативлар мавжуд. Уларга қўйилган омонатлар мамлакатдаги қўйилган умумий омонатларнинг 14% ини, қишлоқ хўжалигига киритилган кредитларнинг 60 % ини ташкил қилган бўлиб, шунинг 70 % и фермер хўжалиқларига берилган қарзлар ҳисобланади.

Қишлоқ хўжалигини ривожлантириш учун қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини миқдор ва сифат жиҳатдан кўпайтириш, уларни қайта ишловчи корхоналарни кўпайтириб, уларни маблағ билан таъминлашда ҳам кооперацияга бирлашишнинг аҳамияти каттадир. Ривожланган мамлакатларда қишлоқ хўжалигида кооперативлар самарали фаолият юритиб, мамлакат иқтисодиётига салмоқли ҳисса қўшиб келяпти. Масалан, Бразилияда кооператив ҳаракат тарихи қарийиб 100 йилга яқин вақтни қамраб олади. Ҳозирги вақтда мамлакатда 3144 та кооператив¹ корхона фаолият кўрсатади ва улар 3,32 млн. аъзони бирлаштиради. У ёки бу турдаги кооперативнинг пайчи аъзолари ўз аъзолари билан бирга мамлакат аҳолисининг 10 %ини ташкил қилади. Кооперативнинг энг катта қисми – бу қишлоқ хўжалиги кооперативлари бўлиб, уларнинг сони 1352 тани, пайчи аъзоларнинг сони 1,3 млн. кишини ташкил қилади. Бундан ташқари, қишлоқ хўжалиги кооперативлари ҳар йили 150 мингтагача кишини мавсумий ишчилар сифатида ёллайди. Қишлоқ хўжалиги кооперативларининг ҳар йиллик умумий даромади 8 млрд. АҚШ долларини ташкил қилади. Уларнинг улушига мамлакатда ишлаб чиқариладиган буғдойнинг 75%, шакар қамишнинг 40 %, соянинг 37 %, арпанинг 41%, сутнинг 52 % тўғри келади. Қишлоқ хўжалиги кооперацияси тизимига 300 та қайта ишловчи корхона ва 600 та турли хилдаги хизматларни кўрсатувчи корхоналар ҳам киради [4]. Қайта ишловчи корхоналар энг замонавий ускуналар билан жиҳозланган бўлиб, илғор технологияларга эга.

Кооперация буйича Германия ҳам бой тажрибага эгадир. Германия кооперативлари немис ўрта корхоналарининг аграр сектордаги табиий шериклари бўлиб, биргаликдаги кооператив корхона юритиш орқали ўз аъзолари хўжалиқлари ва иқтисодий фаолиятига кўмаклашиш мақсадини кўзлайди. Кооперативнинг асосий вазифаси тадбиркорлик фаолиятининг у ёки бу соҳасида хўжалик ютуқларига эришиш, кооператив аъзолари ривожланишига кўмаклашиш, шунингдек ўз хўжалиқлари манфаатларини аъзоларга ёрдам кўрсата олиш имкониятини узоқ вақтга сақлаб қолиш мақсадида ҳимоялашдир. Бугунги кунда ҳар бир бешинчи немис кооператив аъзосидир ёки кооператив билан бирон – бир хўжалик муносабатларидадир. Ишчилар, хизматчилар, идора ходимлари, фермерлар ва нафақахўрлар кооператив аъзоси бўла олади.

Райффайзен ташкилоти Германия иқтисодининг аҳамиятли секторива айниқса, қишлоқ жойларида йирик иш берувчи. Ҳозирги кунда қишлоқ хўжалик кооперативларида 140000 га яқин мутахассислар банд бўлиб, уларнинг бир қисми юқори малакали мутахассислардир [2].

Бугунги кунда ҳунармандчилик кооперативлари халқаро даражада турли фаолият турлари билан шуғулланувчи юқори мажмуали инновацион гуруҳлардан иборат. Улар тақлиф этувчи хизматлар товар ассортиментларидан ташқари ишлаб чиқариш ва тадбиркорлик фаолияти тўпламини қамраб олади, бунга халқаро янги бозорлар очилиши, ахборот ва коммуникацион тизимлардан фойдаланиш, турли маркетинг фаолияти, рационал логистика ўтказилиши киради. Хизматлар соҳасини маслаҳат ва ўқитишлар буйича дастурлар тўлдирди.

Айни пайтда мамлакатимизда қишлоқ жойлардаги инфратузилма тармоқларини – бу уй-жой қурилиши бўладими, табиий газ, тоза ичимлик суви, электр энергияси таъминоти

¹ Ш.Эргашходжаева. Қишлоқ жойларида кооперацияни ривожлантиришнинг маркетинг стратегияси. Тошкент - 2006. 30-31 бетлар.

бўладими, йўлларнинг ҳолати, транспорт ва коммуникация хизматлари масаласи бўладими буларнинг барчасини янада ривожлантириш зарур. Бу борада ҳам юқорида таъкидлаганимиздек, ривожланган мамлакатлар тажрибаси яъни, кооперативларни ташкил этиш орқали ушбу муаммоларга ечим топиш мумкин. АҚШ ва Европада кам тарқалган кооператив шакллари мавжуд. Масалан, энергия таъминоти, телефон тармоқларига хизмат кўрсатиш ва асосан қишлоқ ҳудудларида кабелли телевидение хизматлари, шунингдек тўғри келувчи нархларда университет талабаларига яшаш жойи тақдим этувчи уй-жой кооперативлари ҳисобланади.

БМТ Бош Ассамблеясининг 2009 йил 18 декабрдаги 64/136-рақамли резолюциясида кооперативларнинг қoшшoқликни камайтириш, аҳоли бандлигини таъминлаш ва ижтимоий интеграцияни ривожлантиришдаги ролини ҳисобга олиб, 2012 йилни Халқаро кооперативлар йили деб эълон қилиниши ҳам бежиз эмас. Жаҳон кооператив ҳаракати - кўпсонли замонавий иқтисодий-ижтимоий ҳаракатдир. Кооператив хўжаликлари, ахборот-реклама хизматлари ва маданий-таълим муассасалари хизматларидан жаҳон ҳамжамиятининг 40 % аҳолиси фойдаланади.

Юртимиз янада обод, халқимиз ҳаётининг янада фаровон бўлиши ва олдимизда турган юксак вазифаларнинг бажарилиши, қишлоқларимизнинг тақдири ва келажаги билан боғлиқ эканини барчамиз яхши англаб, қишлоқ жойларда истеъмол кооперативларини хориж тажрибаларини пухта ўрганиб, мамлакатимизда қўллаш мумкин бўлган жиҳатларини олиб, самарали ташкил қилиш зарур ҳисобланади. Бунинг учун истеъмол кооперативларини ташкил этиш буйича ташаббускор гуруҳ аъзоларини йиғиш; кооперациянинг аҳамияти ҳақида оммавий ахборот воситаларида тарғибот ва ташвиқот ишларини амалга ошириш; қишлоқ хўжалик маҳсулотларини қайта ишловчи маҳаллий технологияларни такомиллаштириш ва уни йўлга қўйишни ташкил этиш; қишлоқ жойларда яшовчи аҳоли ва деҳқон, фермер хўжаликлари аъзоларини кооперацияга бирлашишга қизиқтириш каби амалларни бажариш лозим. Кооперативлар ўз аъзоларининг ва харидорларнинг мақсадларига эришишларига кўмаклашишдан ташқари, шу ҳудуд ва соҳаларнинг ижтимоий-иқтисодий муаммоларини ҳал қилиниши ҳамда уларнинг ривожланишига бевосита ва билвосита таъсир кўрсатади.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Вахитов. Кооперация: теория, история, практика. – М., 2006. – С.30.
2. Маматқулов Б., Бошбеков Б. Бирни кўриб фикр қил // Ўзбекистон қишлоқ хўжалиги. – Т., 2006. – №3. – Б. 8.
3. Туган-Барановский М.И. Социальные основы кооперации. – М., 1989. – С. 76.
4. Эргашхаджаева Ш.Ж. Қишлоқ жойларида кооперацияни ривожлантиришнинг маркетинг стратегияси. – Т., 2006. – Б. 140.

*Хулқар Туробова, Шахноза Болтаева
(Бухара, Ўзбекистон)*

ЕРДАН САМАРАЛИ Фойдаланиш йўллари

Ер-чекланган ва қайта тикланмайдиган табиий ресурсдир. Бугунги кунда унинг шўрланиши, саҳроланиши, ирригацион ва шамол эрозияси, тупроқнинг ҳар хил техник чиқиндилар билан ифлосланиши, гумус ва озика элементларнинг камайиб кетиши каби салбий ҳолатлар ушбу ресурсга жиддий хавф солмоқда. Шундай мураккаб шароитда улардан оқилона ва тежамли фойдаланиш, тупроқнинг мелиоратив ҳолати ҳамда унумдорлигини яхшилаш орқали экинлар ҳосилдорлигини ошириш – давр талабидир.

Суғориладиган майдонлар 4,3 млн. гектарни ташкил қилиб, ушбу ерлар республикамизнинг «олтин фонди» ҳисобланади. Улар жами ер фондининг 10 фоизга яқинини ташкил этиб, ялпи қишлоқ хўжалик маҳсулотларининг 95 фоизини етказиб беради.

Бу эса республикамиз иқтисодиёти тармоқлари ишлаб чиқариш фаолиятини белгилаб бериб, давлатимиз иқтисодий салоҳиятини оширишда бош омил бўлиб хизмат қилади. Бугунда республикамизда суғориладиган ерларнинг 49 фоизи турли даражада шўрланган бўлиб, бунинг қарийб 18 фоизи кучли ва ўрта даражада шўрланган ерлардир. 23 фоиздан ортиғи эса бонитети паст ерлар тоифасига киради [1]. Мелиоратив ҳолати қониқарсиз ерларнинг катта қисми Қорақалпоғистон Республикаси, Хоразм, Бухоро, Жиззах ва Фарғона вилоятларига тўғри келади. Республика ер фондида сўнгги 20 йилда қишлоқ хўжалик экин ерлари 103,4 минг гектарга, жумладан, суғориладигани 91,4 минг гектарга камайди. Иқтисодий қимматли бўлган пичанзор ва яйловлар майдонлари 2698,4 минг гектарга қисқарди. Суғориладиган ерлар майдони камайиши билан бирга уларнинг сифат кўрсаткичлари ҳам пасайиб бормоқда. Ўзбекистон минтақаларида суғориладиган ерларнинг сифати сўнгги 25 йилда 8 баллга, охириги 15 йилда эса 2 баллга пасайди ва 2010 йилда 55 баллни ташкил этди. Охириги 15 йил ичида сифати ёмонлашиши натижасида 30 минг гектардан ортиқ суғориладиган ерлар қишлоқ хўжалигида фойдаланиб бўлмаслиги боис, суғориладиган ерлар айланмасидан чиқарилган [5]. Бухоро вилоятида ҳам суғориладиган ерларнинг мелиоратив ҳолати сўнгги 20 йил ичида 15 фоизга ёмонлашган, чўллашган ерлар майдони 25 фоизга ўсган, суғориладиган ерларнинг 90,4 фоизи турли даражада шўрланишга дучор бўлган. Суғориладиган ерларнинг ирригацион-мелиоратив ҳолати ёмонлашиши натижасида ерларнинг умумий шўрланиш даражасининг ошиб борганлиги, алмашлаб экиш тизимининг бузилганлиги, нотўғри суғориш натижасида тупроқдан ҳар йили кўп миқдордаги фойдали элементларнинг оқиб кетиши, уларнинг ўрнини қопланмаслиги, минерал ўғитларни қўллашнинг мақбул нисбатларига амал қилмаслик натижасида, тупроқ сифат кўрсаткичларининг пасайиши оқибатида, бир гектардан олинаётган маҳсулот бирлигининг кам бўлишига олиб келмоқда. Масалан, 1 т пахта ҳосил билан тупроқдан 56 кг азот, 23 кг фосфор, 53 кг калий; 1 т кунгабоқар билан 50 кг азот, 27 кг фосфор, 228 кг калий; 1 т маккажўхори билан (силос учун) 2,4 кг азот, 0,9 кг фосфор ва 3,6 кг калий чиқиб кетади [3].

Олимлар таҳлилларига қараганда, республикамиз тупроқлари ҳосилдорликни оширувчи муҳим элемент – гумус билан кам таъминланган бўлиб, ерда дегумусификация жараёни кечмоқда. Яъни, гумуснинг парчаланиши ва йўқ бўлиши кузатилмоқда. Тупроқдаги гумуснинг 1 фоиз йўқолиши қишлоқ хўжалиги экинлари ва ғалла ҳосилдорлигининг гектарига 2-3 центнер пасайишига олиб келади [6]. Тупроқнинг дегумусификация бўлиши сабаби кўп йиллик дуккакли экинлар ва бедани алмашлаб экилмаётгани ва органик ўғитларнинг етишмаслигидадир. Бунинг олдини олиш, яъни тупроқда гумус элементини кўпайтириш мақсадида алмашлаб экишни самарали вариантларини қўллаш мақсадга мувофиқдир.

Тадқиқотимизнинг асосий мақсади пахтачилик хўжаликларида ер ресурсларидан самарали фойдаланиш яъни унинг унумдорлигини ҳамда ҳар бир гектаридан олинadиган даромад улушини янада оширишга хизмат қилувчи механизмларни ишлаб чиқишдан иборат. Шу мақсаддан келиб чиқиб олдимизга бир нечта вазифаларни қўйдик. Бунинг натижасида пахтачилик хўжаликлари ер ресурсларининг унумдорлигини янада оширишда кооперацион алоқалар амал қилиш шароитида алмашлаб экиш схемасининг мақбул вариантини ишлаб чиқишга; тупроқнинг унумдорлик кўрсаткичлари ҳамда фермер хўжаликларининг иқтисодий кўрсаткичларини баҳолашга эришилади.

Республикамизнинг кўпгина олимлари ва мутахассисларининг илмий ва амалий тадқиқот ишлари билан танишиб чиқишимиз натижасида суғориладиган ерлардан фойдаланиш самарадорлигини юксалтириш, ерларнинг мелиоратив ҳолатини яхшилаш ва тупроқ унумдорлигини оширишда алмашлаб экишнинг аҳамияти ўта долзарблиги ва муҳимлигини англаш мумкин [1, 2, 3, 4].

Алмашлаб экишнинг аҳамияти тўғрисида Д. Н. Прянишников –“Ер ориқласа минерал ўғитлар қўллаб, табиий хоссалари ёмонлашса органик ўғитлар солиб, кўп йиллик экинлар экиб ва тўғри ишлов бериб қарши курашишимиз мумкин, аммо касаллик ва зарар кунандалар кўпайса, алмашлаб экишни жорий этмасдан туриб уларга қарши кураша олмаймиз”, деб

такидлаган эди [3].

Бизнингча, алмашлаб экишнинг ахамияти қанчалик муҳимлигини билиб туриб ҳам, унга амал қилинмаяпти. Айниқса пахта ва ғалла етиштирувчи хўжаликларни мисол қилиб олишимиз мумкин. Пахта етиштирувчи хўжаликлар учун алмашлаб экишда озуқа экинларининг ўрни жуда ҳам каттадир. Бухоро вилоятида ҳозирги пайтда озуқа экинлари экиш майдонлари жами экин майдонларининг 2012 йилда 10 фозини, 2013 йилда эса 9 фозини ташкил қилмоқда (1-жадвал). Мутахассисларнинг фикрича, хўжаликларда алмашлаб экишни йўлга қўйилганда озуқа экинлари майдони 20-22 фоизни ташкил қилиши зарур экан [1]. Озуқа базаси ширали, дағал ва қисман концентрат (маккажўхори дони) озуқалар етиштиришга мўлжалланади. Шу боисдан озиқабоп экин майдонларининг 35 фоизида беда, ва 65 фоизида икки маротаба озуқабоп экинлар (тритикале, сули, арпа, хашаки нўхат, рапс) аралашмасини сенаж учун ва сўнгра маккажўхорини силос ва дони учун жойлаштириш мақбул ҳисобланади.

1-жадвал.

Бухоро вилоятида қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари етиштириш таҳлили

Ўсимлик турлари	Жами экилган майдон					
	2012 йил	улуши	2013 йил	улуши	2014 йил	улуши
Жами экин майдони	240570,5	100	240484,0	100	240484,0	100
Дон ва дуккакли экинлар	92326	38.3	92141	38.3	92141	38.3
Техника экинлари	110245	45.8	112340	46.7	112340	46.7
Картошка	4204	1.7	4433	1.8	4433	1.8
сабзавотлар	7826	3.2	8162	3.4	8162	3.4
Озиқа экинлари	23810	10	21348	8.9	21348	8.9
Мева ва резаворлар	11681	4.8	11593	4.8	11593	4.8

Бухоро вилоятида озуқа экинлари ва унга мос равишда чорвачилик маҳсулотлари етиштириш таҳлилини олиб борадиган бўлсак, озуқа экинлари етиштириш 2012 йилда 23810 минг гектарни ташкил этган бўлса, 2013 йилда 21348 минг гектарни ташкил этган. Бу кўрсаткич 10,5 фоизга камайганини кузатиш мумкин (2-жадвал).

2-жадвал

Бухоро вилоятида озуқа экинлари етиштириш таҳлили

Хўжаликлар	Жами экилган майдон					
	2012 йил	Улуши	2013 йил	улуши	2014 йил	улуши
Барча тоифадаги хўжаликларда	23810	100	21348	100	21348	100
Фермер хўжаликлари	20550	86.4	18644	87.3	18644	87.3
Дехқон хўжалиги	2225	9.3	1807	8.5	1807	8.5
Қишлоқ хўжалиги корхоналари	1035	4.3	897	4.2	897	4.2

Жадвал маълумотларидан кўриниб турибдики, озуқа экинларининг 86-87 фоизи фермер хўжаликлари майдонларига экилган. Вилятда чорва махсулотлари етиштириш кўрсаткичларини кузатадиган бўлсақ, масалан гўшт ва сут етиштиришда катта улушни яъни 95-96 фоизи дехқон хўжаликлари ва аҳоли ҳиссасига тўғри келмоқда. Жун ва қоракўл тери етиштиришда ҳам шу ҳолатни кузатиш мумкин (3-жадвал). Озуқа экинларининг катта қисми фермер хўжаликлари далаларига экилаётган бўлсада, махсулот етиштиришда эса улар ҳиссаси жуда ҳам пастдир.

Мамлакатда озиқ-овқат махсулотларини ишлаб чиқаришга катта эътибор қаратилганлигини ҳисобга олган ҳолда, аҳолини чорвачилик махсулотларига бўлган талабини тўлароқ қондириш мақсадида бу соҳани ҳам ривожлантириш долзарб муаммо ҳисобланади. Шу мақсадда республикада пахта майдонларини камайтирилганини, озиқ-овқат махсулотлари ишлаб чиқаришга катта эътибор берилаётганлигини ҳисобга олиб пахтачилик фермер хўжаликларининг бу соҳадаги улушини ошириш мақсадга мувофиқдир деб ҳисоблаймиз. Ушбу хўжалиқларда пахта ва ғалла билан биргаликда чорвачилик махсулотлари ҳам етиштириш имкониятлари мавжуд, яъни ушбу хўжалиқлар ўртасида кооперацион алоқалар ташкил этилганда алмашлаб экишга, бошқа тармоқларни ривожлантиришга, озиқ-овқат махсулотлари етиштиришга, фермерларнинг манфаатдорлигини янада оширишга имкониятлар туғилади. Озиқ-овқат хавфсизлиги глобаллашуви жараёнида озиқ-овқат махсулотларини ишлаб чиқариш ва уни экспорт қилиш, ушбу соҳага тўғридан-тўғри хорижий инвестицияларни жалб қилиш мақсадида ҳамда юқорида келтирилган имкониятларни янада ошириш ва муаммоларни бартараф этиш учун халқаро кооперациявий алоқаларни йўлга қўйиш, уни ривожлантириш ва самарали фаолият юритишнинг иқтисодий механизмларини ишлаб чиқиш зарурдир.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Икромова С.А., Рустамова Д.Р. Қишлоқ хўжалигида ер ресурсларидан фойдаланиш самарадорлигини ошириш муаммолари // Қишлоқ хўжалигини ривожлантиришда давлатнинг аграр сиёсати ва унинг устувор йўналишлари. – Т., 2010. – 170-172 б.
2. Сиддиқов З., Рашидов Д. Қишлоқ хўжалигида ер ресурсларидан оқилона фойдаланиш йўллари. // Қишлоқ хўжалигини ривожлантиришда давлатнинг аграр сиёсати ва унинг устувор йўналишлари. – Т., 2010. – 179 б.
3. Тўраходжаев Т.И. Қишлоқ хўжалигида ишлаб чиқариш технологияси. Ўқув кўлланма. – Т., 2004.
4. Хушматов Н.С., Абдулазизов Ш. Қишлоқ хўжалигида ер ресурсларидан фойдаланиш иқтисодий самарадорлигини ошириш имкониятлари // Ўзбекистонда аграр иқтисодий ислохотлар: эришилган ютуқлар, муаммолар ва уларнинг ечимлари. – Т., 2006. – 41-51 б.
5. Явмутов Д.Ш. Иқтисодиётни модернизациялаш шароитида суғориладиган ерлардан фойдаланишнинг ҳудудий хусусиятлари. И. ф. н. дис... автореферати. – Т., 2012.
6. Ўзбекистон қишлоқ хўжалиги. Статистик тўплам. 2014 йил.

*Хулкар Туробова, Нозима Гиязова
(Бухара, Ўзбекистон)*

ФЕРМЕР ХЎЖАЛИКЛАРИ ФАОЛИЯТИНИ РИВОЖЛАНТИРИШ: ДИВЕРСИФИКАЦИЯ ВА АГРОТУРИЗМ

Жаҳонда юз бераётган молиявий-иқтисодий инқироз барча мамлакатлар иқтисодиётига ўз таъсирини кўрсатмай қўймайди. Тармоқлар ичида эса энг таъсирчани қишлоқ хўжалиги соҳаси ҳисобланади. Юз бераётган молиявий-иқтисодий инқироз таъсирини камайтириш, саноат ва аҳолини қишлоқ хўжалик махсулотларига бўлган талабини тўлароқ қондириш, ҳамда мулкдорлар манфаатдорлигини ошириш мақсадида қишлоқ

хўжалик корхоналари фаолиятини диверсификациялаш мақсадга мувофиқдир. Диверсификация- лотинча Diversification – ўзгариш, хилма-хил тараққиёт маъносини билдириб, у корхоналарнинг фаолияти соҳалари ва ишлаб чиқарадиган маҳсулотлари турининг кенгайиши, янгиланиб туришини англатади [1]. Диверсификация ишлаб чиқаришда юқори самарадорликка эришиш, иқтисодий фойда олиш, банкротликка барҳам бериш ва бошқа мақсадларда амалга оширилади. Илгари бир соҳада ихтисослашган фирмаларнинг (саноат, қишлоқ хўжалиги, транспорт, молия ва ҳоказо) бошқа ишлаб чиқариш тармоқлари, хизмат кўрсатиш соҳаларига, биринчи навбатда, юқори фойда берадиган соҳаларга кириб бориши уларнинг хўжалик фаолияти соҳалари ва имкониятларини кенгайтиради. Диверсификациялаш натижасида хўжаликларнинг самарадорлик кўрсаткичлари: асосий воситалардан фойдаланиш, иш билан бандлик, ҳосилдорлик, аҳолининг озиқ-овқат маҳсулотларига бўлган талабини қондириш даражаси оширилишига эришилади.

Бундай шароитда фермер хўжаликлари қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари етиштириш билан биргаликда ўз хўжаликлари фаолиятига боғлиқ бўлмаган диверсификациялашни ривожлантиришлари мумкин. Бундай фаолият турларига қуйидагилар киради:

- етиштирилган қишлоқ хўжалик маҳсулотларини қайта ишлаш;
- қишлоқ жойларда маданий-маиший ҳамда қишлоқ хўжалик корхоналарига хизмат кўрсатиш;
- туристик хизматларни ташкил этиш;
- савдо-сотиқ;
- касаначилик ва ҳунармандлик;
- қурилиш ва бошқа хизматлар.

Бевосита қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқарувчилари шуғулланиши мумкин бўлган туризмнинг бир соҳаси мавжудки, бу агротуризмдир. Жаҳон амалиётида туризмнинг бу тури билан кўпчилик мамлакатлар шуғулланади. Агротуризм Европада пайдо бўлиб, ривожланиб келмоқда. Лекин республикамиз иқтисодиёти учун агротуризм тушунчаси янгилик ҳисобланади. Бизда агротуризмни ташкил этиш ва ривожлантириш учун имконият етарли бўлиб, лекин бу имкониятдан самарали фойдаланилмапти.

Мамлакатимиз иқтисодиётида олиб борилаётган ислохотлар туризм соҳасига ҳам қаратилган бўлиб, бу соҳани янада қўллаб-қувватлаш ва ривожлантириш бўйича чоратadbирлар кўриломоқда [2]. Туризм ҳар бир минтақанинг иқтисодий ривожланиши, аҳолини иш билан таъминлашнинг муҳим омилларидан бири ҳисобланади. Бошқа давлатларда туризмдан тушган даромад ЯИМнинг 10-45%ни ташкил этган ҳолда, бу кўрсаткич бизнинг мамлакатда 1,8 % ташкил қиломоқда. Мутахассислар томонидан бу кўрсаткич 2013-2023 йиллар мобайнида 5,6 %га ошиши башорат қилинган[3]. Ҳозирги вақтда республикамизда 865 та туристик ташкилотлар фаолият юритмоқда. Маълумотларга қараганда, 2012 йилда хорижий ва маҳаллий туристлар сони 1,2 млн кишига етди, бу олдинги йилга нисбатан 17,5 % га кўп дегани. 2012 йилда хорижий туристларга кўрсатилган хизматлар 178,8 млн.долларни ташкил қилиб, бу 2011 йилгана нисбатан 15% га кўпдир. 2012 йилда туризм соҳасида жами 110 минг ишчи банд бўлган бўлиб, бу жами иш билан бандларнинг 0,8 % ни ташкил қилади. Кейинги ўн йилликда бу кўрсаткич 151 минг кишига етади яъни 3,4 %га ошади[3]. Эксперт таҳлил натижасида аниқланишича, Ўзбекистонга келадиган туристларнинг 41 %и экотуризм билан қизиқишар экан. Экотуризм агротуризмнинг бир йўналиши эканлигини ҳисобга олган ҳолда, мамлакатимизда агротуризмни ҳам ривожлантириш зарур деб ўйлаймиз.

Бизда агротуризмни ташкил этиш ва ривожлантириш учун имконият етарли бўлиб, лекин бу имкониятдан самарали фойдаланилмапти. Биздаги мавжуд имкониятлардан самарали фойдаланиш зарурлиги Вазирлар Маҳкамасида бўлиб ўтган йиғилишда таъкидлаб ўтилган эди. Унда 2014 йил учун мўлжалланган иқтисодий дастурнинг муҳим йўналишларидан бири сифатида иқтисодиётни ўстиришнинг барқарор юқори суръатларини таъминлаш бўйича қабул қилинган стратегияни давом эттириш, бунинг учун мавжуд резервлар ва имкониятларни сафарбар этиш зарурлиги тўғрисида сўз боради [8].

Агротуризм тушунчасига олимлар ва шу соҳа мутахассислари томонидан турли хил таърифлар берилган. Агротуризм ассоциацияси (Agro tourism association) мутахассислари томонидан агротуризм тушунчасига қуйидагича таъриф беради. Агротуризм – бу қишлоқ жойларда ташкил этиладиган фаолият бўлиб, меҳмонга келувчиларга комплекс хизмат кўрсатиш яъни яшаш, дам олиш, овқатланиш, экскурсия хизматлари, бўш вақтни ва спорт тадбирларини самарали ташкил этиш, туризмнинг фаол кўринишлари балиқ ови, хайвонларни овлаш билан шуғулланиш ҳамда билим ва янгиликларга эга бўлиш демакдир. Россиялик олим А.Б. Здоров томонидан агротуризм тушунчаси қуйидагича таърифланади яъни агротуризм қишлоқ хўжалигига йўлдош тармоқ бўлиб, дам олишни ташкил этиш орқали қишлоқ аҳолисини иш билан таъминлаш ва контингентни жалб этиш орқали фукараларнинг даромадлари ва асосий ишлаб чиқариш хажмини оширишдир [4]. Агротуризм тушунчасига М.Турковский қуйидагича аниқлик киритади. Агротуризм – каникул дам олиш имкониятлардан бири бўлиб, мавжуд табиат ресурсларидан фойдаланиш ёки бўш бинолардан, хўжалик иморатлари ҳамда жонли меҳнат резервларидан фойдаланишни амалга оширишдир [4]. Бизнингча, Агротуризм ассоциацияси ишлаб чиққан таърифда агротуризм тушунчасига аниқроқ ёндашилган. Юқоридаги таърифларни таъкидлаган ҳолда, бу борадаги ўз қарашимизни ҳам айтиб ўтмоқчимиз. Агротуризм-туризмнинг тармоқларидан бири бўлиб, табиат, маданий-тарихий ва бошқа қишлоқ жойлардаги ресурсларни ва ўзига хос туристик маҳсулотлар мажмуасини тузишдан иборатдир.

Агротуризм-иқтисодий муносабатнинг учта субъектини ўзида ифодалайди. Булар туристик фирмалар, хўжалик субъектлари яъни агротуристик хизматларни кўрсатувчилар ва туристнинг ўзидир.

Агротуризмнинг ўзига хос хусусияти шундаки, туристни дам олиши давомида, қишлоқ хўжалиги хайвонлари, қушлари ва ўсимликлари, қишлоқ ҳаёти ва қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқариши билан танишишдан иборат. Бу шаҳарнинг сершовқин кўчаларидан ва одамларидан чарчаган, рухий зўриққан инсонларга эмоционал дам олиш имконини беради.

Мамлакатимизда қишлоқ хўжалигини модернизациялаш жараёнида инновацион фаолият бўлмиш агротуризмни ташкил этиш ва ривожлантиришга қуйидаги омиллар таъсир этиши мумкин. Биринчи навбатда, қишлоқда туризмни ташкил қилиш учун унинг инфратузилмасини яхшилаш зарур. Иккинчидан, агротуризмни ташкил этишда ва ривожлантиришда давлатнинг қўллаб-қувватлаши муҳим ҳисобланади. Учинчидан, туристик брендни яратиш ва уларнинг рекламасини ташкил этиш. Тўртинчидан, информацион-туристик базани шакллантириш.

Жаҳон амалиётида агротуризм қишлоқ жойларни ва қишлоқ хўжалигини ривожлантириш ва қўшимча даромад манбаи бўлиб қолмоқда. Агротуризм 1972 йилдан бошлаб иқтисодиётнинг алоҳида тармоғи сифатида ажралиб чиқди. Ҳозирги кунда қишлоқ туризми тез суръатлар билан ривожланиб бориб, хорижий туристларнинг диққатини ўзига тортмоқда. Агротуризм Италия, Ирландия, Франция, Швецария, Скандинавия мамлакатларида, Испания давлатларида ривожланиш бўйича етакчи ҳисобланади. Уларнинг даромадлари йилига 100 млн. долларни ташкил этмоқда. Агротуризмдан келадиган даромад туризмдан келадиган даромаднинг 10-20 %ини ташкил қилмоқда [7].

Францияда агротуризм дам олиш ва яшил туризм миллий ташкилоти томонидан тақдим этиб келинмоқда. Бу ташкилот дам олишнинг сертификатланган юқори сифатли хизматларни кўрсатиб келмоқда. Ҳар йили қишлоқларда дам олиш учун 7 млн. турист таъриф буюради. Францияда мактаб каникуллари вақтида 3-13 ёшгача бўлган болаларга қишлоқ жойларда дам олиш дастурлари ишлаб чиқилган ва амалиётда қўлланилиб келинмоқда. Дастурга мувофиқ болалар оилаларга жойлаштириб, қишлоқ хайвонлари билан танишиш, фаол уйинлар ташкил этиш, хунар ўрганиш имконияти яратиб берилади.

Агротуристик хизматлар бозорида Францияга асосий рақобатчи бўлиб Испания ҳисобланади. Бу хизматлардан фойдаланувчи хорижий туристлар сони (йилига 1,2 млн.

киши) ички фойдаланувчилардан сонидан ошиб бормоқда. Испанияда 5000 хилдан кўп агротур хизматларни таклиф қилишади.

Польшада махсус “Яшил мактаб” таълим дастури мавжуд бўлиб, шаҳар болалари мажбурий икки ҳафта давомида қишлоқда вақтларини ўтказишади. Бундай дам олиш болаларга хордиқ чиқаришдан ташқари, қишлоқ ҳаёти билан танишиш, махсус билимларга эга бўлиш имконини яратади. Хўжалиқда махсус курслар ташкил қилинган. Шулар бири “дондан-буханкагача” бўлиб, бу болаларга нон ишлаб чиқаришда иштирок этиш имконини беради. Буғдойни тегирмонда майдалаш, хамир қориш, нонни пишириш кабилар билан танишишади [5].

Кузатишларимиз натижасида, жаҳон амалиётида агротуризмни ривожланишининг куйидаги ташкилий-ҳуқуқий шакллари аниқланди.

1. Агротуризм қишлоқ хўжалигининг ишлаб чиқаришининг бир тури сифатида ривожланиши. Қишлоқ хўжалиги корхонасининг ўзи баҳо-сифат билан боғлиқ масалаларни ҳал этади. Имидж ва обрў ҳақида ўзи ўйлайди. Агромахсулотлар ва агротуристтик хизматларни ривожланишидан унинг даромади ҳам ошади.

2. Оилавий агротуристтик бизнес хорижда доимо истиқболли ҳисобланган. Харажатлар минимал даражада бўлади. Бу 2 хил вариантда ташкил этилиши мумкин. 1. Оила туристик фирма билан шартнома асосида ишлайди. 2. Оила ўзи тадбиркорлик субъекти сифатида бу иш билан шуғулланади.

3. Қишлоқ хўжалиги корхонаси ва туристикфирмаларнинг ўзаро ҳамкорлиги (кооперативи)ни ташкил этиш орқали агротуристтик хизматларни кўрсатиш.

Бизнингча, биринчи ҳолатда мамлакатимиз қишлоқ хўжалиги корхоналарининг иқтисодий салоҳиятини инобатга оладиган бўлсак, уларнинг агротуризмни ташкил қилиш имконияти анча чекланганлигини кўришимиз мумкин. Яъни қишлоқда туризмни ташкил этиш ва уни ривожлантириш учун анча маблағ талаб қилинади. Ундан ташқари сифатли сервис хизматлари ва юқори малакали кадрлар талаб этилади.

Иккинчи йўналишда ҳам худди шундай маблағ, сифатли сервис хизматлари ва юқори малакали кадрлар талаб этилади.

Бизнингча, учинчи йўналишда фаолият юритиш анча самарали ҳисобланади. Сабаби, ҳамкорлик (кооператив) да – тадбиркорлик фаолиятини амалга ошириш учун ҳиссадорлик асосида юридик ва жисмоний шахсларнинг ихтиёрий бирлашуви орқали ташкил этилади ва ўз-ўзини молиялаштириш асосида фаолият кўрсатилади. Бунда маълум соҳада ўз маблағлари ва ҳаракатларини бирлаштириб кооператив аъзолари йирик хўжалик ташкилотнинг турли имкониятларидан фойдаланиш ҳуқуқига эга бўладилар. Қишлоқ хўжалик корхоналари асосий фаолиятлари билан шуғулланишда давом этиб, кўшимча фаолият сифатида агротуризм билан шуғулланишлари мумкин. Маблағларни тежаш, ресурслардан самарали фойдаланиш, ҳар бир ишни мутахассиснинг ўзи амалга оширишини инобатга олиб агротуризм билан шуғулланувчилар кооперативини ташкил қилиш зарур деб ўйлаймиз.

Фермер хўжалиқларини ва туристик фирмалар (ФХТФ)нинг ортикча маблағ сарфламасдан даромадларини оширишлари учун улар ўртасидаги кооперация алоқаларни ҳар бир минтақанинг ўзига хос хусусиятидан келиб чиқиб ташкил этиш зарурдир. Бундан ташқари диверсификациялаш кооперацион алоқалар йўлга қўйилган тақдирда юқори самара беради.

Мамлакатда агротуризмни ривожлантиришда туристик фирма ва қишлоқ хўжалиги корхоналари ўртасидаги ташкил этилган кооперация алоқалари натижасида улар фаолиятининг синергетик самарадорлиги юқори бўлади.

Улар фаолиятининг синергетикаси натижасида куйидагиларга эришилади (2-расм):

1. Институционал имижд
2. Стандартлаштирилган фаолият
3. Ҳамкорликдаги мулкдорлик
4. Ҳамкор ресурслар
5. Шартномавий бирдамлик

Агротуризмни куйидаги ҳудудларда ўзига хос тарзда хизмат турларини ташкил этиш мумкин:

1. Чўлда (агроекотуризм)
2. Тоғлик ҳудудларда (экотуризм)
3. Агроэтнотуризм

Агротуризм хизматлари ва агротур маҳсулотларига куйидагиларни киритиш мумкин:

1. Қовун сайли, гуллар сайли;
2. Туяда, отда, тракторда саёҳат;
3. Чўл ёки тоғнинг ўсимлик ва ҳайвонот олами билан танишиш;
4. Турли хил миллий таомларни тайёрлаш ва истеъмол қилиш;
5. Мактаб болалари учун соғломлаштириш лагерларида (қишки, ёзги, баҳорги ва кузги) дам олишларни ташкил этиш;
6. Шаҳар болалар учун “қишлоқ ҳаёти” билан танишув дарсларини ташкил этиш;
7. Болалар учун “Яшил табиат” дастурларини ташкил этиш;
8. Болалар ва талабалар учун “ишлаб чиқариш ва саноат” дастурини ташкил этиш, масалан, “буғдойдан нонгача”, “ипак қуртидан-ипаккача”, “пахтадан-толагача” дастурлари;
9. Хорижий туристлар учун ҳам “ишлаб чиқариш ва саноат” дастурини ташкил этиш;
10. Ҳунармандчилик маҳсулотларини яратилиши ва хариди;
11. Қишлоқ ҳаёти билан танишув;
12. Миллий урф-одатлар билан танишиш ва унда иштирок этиш;
13. Чорвачилик маҳсулотларидан турли хил тайёр маҳсулотлар тайёрлаш. Масалан, жундан гилам, туя жундан фойдали ашёлар, қорақўл теридан кийим-бошлар ва ҳоказолар.

Мамлакатимизда агротуризмни ташкил этиш учун куйидаги ишларни амалга ошириш зарур. Буни бир неча босқичда амалга оширилиши мумкин:

1-босқич. Агротуристлик хизматларга бўлган талабни ўрганиш ва туристлар қандай дам олиш жойини афзал кўришини аниқлаш. Масалан, хорижий тадқиқотчиларнинг натижасига кўра, агротуризмнинг экотуризм ва этнотуризм кўриниши билан қизиқишган. Агротуристлик хизматларни сотиб олувчиларни ўрганиш ва агротуристлик хизматларга қандай нарх белгилаш зарурлиги. Бозорни ўрганиш-агротуристлик маҳсулотлар ҳаракатини аниқлаш.

2-босқич. Агротуризм билан шуғулланмоқчи бўлган фермер хўжаликларининг зарур бўлган моддий-техник базаси ўрганиш. Қишлоқнинг инфратузилмаси ўрганилади ва камчиликлар бартараф этиш.

3-босқич. Туристлик фирма ва фермер хўжаликларини кооперацион алоқалар ташкил этиш. Ҳамкорликни ташкилий-ҳуқуқий шаклини танлаш. Минтақаларнинг хусусиятларидан келиб чиқиб, кооперативнинг ишлаш механизми ишлаб чиқиш.

4-босқич. Агротуризм ташкил этишдаги иштирокчиларнинг вазифалари белгилаб олинади. Агротуризмни ривожлантириш дастурини ишлаб чиқиш.

Агротуризмни минтақаларда ривожлантириш учун агротуризмни ривожлантиришнинг ҳуқуқий базасини шакллантириш; молиявий ва ҳуқуқий манбасини яратиш; ички туризмни ривожлантириш; иқтисодий кооперацияни тадбиқ этиш механизминини жорий этиш зарур.

Хулоса қилиб шуни айтиш мумкинки, агротуризмни ташкил этиш орқали қишлоқда янги ишчи ўринлари яратилади; экологик тоза маҳсулот ишлаб чиқаришга ҳаракат қилинади; қишлоққа пул маблағлари, шу билан бирга хорижий валюта оқиб кириши ортади; қишлоқнинг фаровонлиги ошади; қишлоқда замонавий ижтимоий-маиший инфраструктура яхшиланади ва янгилари яратилади; янги сервис хизмат билан боғлиқ бўлган касблар ҳосил бўлади; ҳунармандчилик ривожланади. Агротуризмнинг мавсумий характерга эга эканлиги, яратилаётган турхизматлар ва агротурмаҳсулотларнинг импорт маҳсулотлар билан рақобалаша олиш қобилияти, юқори малакали кадрлар етишмаслиги, ҳудудлардаги маданий

мухитга зарар етказилиши мумкинлиги унинг бир маромда ўсишига ва ривожланишига салбий таъсир қилиши мумкин.

ФЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР:

1. Ўзбекистон миллий энциклопедияси. –Т. – Т.3. – Б. 289.
2. Ўзбекистон Республикасида туризм соҳасиниянадақўллаб-қувватлаш вивожлан тиришчора-тадбирлар итўғрисида. ВМ 288-сон қарори. 2012 йил 10 октябрь.
3. Travel and tourism Economic impact 2013 Uzbekistan. The Authority on World Travel & Tourism.
4. Здоров А.Б. Организационно-экономические основы развития аграрного туризма. Автореферат диссертации на соискание ученой степени доктора экономических наук. – М., 2011.
5. Волков С.К. Сельский туризм в РФ: тенденции и перспективы развития // Экономика, предпринимательство и право. – 2012. – № 6 (17). – С. 30-38.
6. Муаллиф ишланмаси.
7. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: [www. agriturismo.ru](http://www.agriturismo.ru)
8. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://stat.uz>

*Вікторія Гнатюк
(Вінниця, Україна)*

ЗАРУБІЖНИЙ ДОСВІД СПРИЯННЯ СИСТЕМІ ОПОДАТКУВАННЯ РОЗВИТКУ БІЗНЕСУ ЧЕРЕЗ ПРИЗМУ ПОДАТКУ НА ПРИБУТОК

Постановка проблеми. Сьогодні, коли Україна знаходиться у кризовому економічному становищі, а самі підприємства здійснюють свою господарчу діяльність під значним податковим тягарем, доцільно розглянути систему оподаткування нашої держави у порівнянні з більш економічно розвинутими зарубіжними країнами. Ефективність системи оподаткування в цілому та кожного податку окремо досліджується через вивчення об'єкта оподаткування, механізмів справляння даного податку, ставки, а також строки сплати. Особливої уваги потребує визначення оподаткування прибутку підприємств.

Виклад основного матеріалу. Підтримка малого підприємництва через спрощення податкової політики може стати одним із способів вирішення деяких проблем його розвитку. На перших етапах становлення системи оподаткування в Україні малому підприємству надавались певні пільги, які згодом було практично ліквідовано. Все це призвело до спаду ділової активності суб'єктів господарювання і відтоку національного капіталу за кордон, що стало об'єктивною причиною скорочення надходжень до бюджету, що, в свою чергу знову примушувало державу вводити нові податки та збільшувати базу існуючих. Тобто, утворилося замкнене коло, що не давало можливості суб'єктам малого підприємництва успішно розвиватися.

Розквіт малого бізнесу у США значною мірою забезпечила належна підтримка з боку держави. Ще у 1953 році на правах федерального відомства було створено Адміністрацію у справах мало бізнесу, чітко зорієнтованої на єдину задачу – системне сприяння розвитку малого підприємництва, показники економічної ефективності якого мають засвідчувати набуття ним прогнозованих суспільно значимих ефектів. До її компетенції входить інформаційно-консультативна та кредитно-фінансова підтримка дрібного приватного бізнесу, що включає забезпечення підприємців-початківців довідковою літературою, інформування про досвід найбільш успішних фірм, про нормативно-правове забезпечення виробництва та збуту, зовнішньоекономічної діяльності, а також умови одержання пільгових позик під господарські проекти [2, с. 200].

Досить цікавим є досвід США, де податок на прибуток корпорацій стягується за шкалою: перші 50,0 тис. дол. – 15%, за подальші 25,0 тис. дол. – 25%, і лише на суму, що перевищує 75,0 тис. дол. – становить 35%. Податковим періодом є рік. Але сплата здійснюється чотири рази на рік. У цьому разі застосовуються оціночні платежі. Суть їх полягає в тому, що підприємство попередньо оцінює можливі річні доходи, витрати та пільги і визначає мінімальну суму платежу. Ця сума сплачується до бюджету рівними частками до 12 квітня, 12 червня і 12 грудня поточного року. Після закінчення року здійснюється кінцевий розрахунок з бюджетом згідно з поданою декларацією. Якщо за розрахунком згідно з декларацією сума податку є більшою, ніж оціночні платежі, то платник здійснює доплати. Якщо ж навпаки, то провадиться або повернення зайво сплачених сум, або зарахування в рахунок майбутніх періодів.

Порівнюючи показник податкового навантаження України з іншими країнами з розвинутою ринковою економікою, можемо побачити, що даний показник у нашій державі є середнім. Проте тоді постає проблема нерівномірного перерозподілу податкових надходжень. Варто також згадати про вплив пільг на розподіл податкового навантаження в Україні. Для платників податків, які не мають пільг і виконують свої платіжні зобов'язання, податковий тиск є удвічі більшим. Через це податкові зобов'язання нерівномірно розподіляються між галузями економіки і підприємствами. Тому, певною мірою, проблема нерівномірного розподілу податкового навантаження в Україні є значно гострішою, ніж проблема його загального рівня. Також для визначення податкового навантаження в країні необхідно звернути увагу на ставки податків [6, с. 6].

В ряді країн відбулось зниження ставок податку на прибуток в Польщі з 34% до 19%, в Латвії – з 25% до 15%, в Литві – з 29% до 15%. У Великобританії розмір податку на прибуток дорівнює 33%. Але для малих підприємств застосовується зменшена ставка – 25%. Причому малі підприємства визначаються за ознакою розміру отриманого прибутку. При визначенні прибутку до оподаткування від валових доходів віднімаються всі витрати, пов'язані з науково-дослідними роботами. Нафтодобувні підприємства, навпаки, крім податку за основною ставкою, вносять до бюджету ще 50% доходу, який у них залишається.

Особливості в оподаткуванні прибутку мають місце і в Німеччині. Так, зокрема, тут встановлені дві ставки: на прибуток, який не розподілений, – 50%, та на прибуток, який розподілений, – 36%. Це робиться з урахуванням того, що при нерозподіленому прибутку оподатковуються дивіденди акціонерів прибутковим податком. Широко застосовується прискорена амортизація, яка дає змогу в перший рік придбання обладнання списувати до 50% його вартості, а в перші три роки – до 80%. У Франції існує податок на чистий прибуток, при цьому прибуток визначається з урахуванням усіх його операцій. Він розраховується як різниця між доходами підприємства та витратами, пов'язаними з виробничою діяльністю. Основна ставка оподаткування – 34%.

Особлива система сплати податку на прибуток існує і в Японії. Він має назву прибутковий податок з юридичних осіб. При цьому встановлюється три види цього податку: державний прибутковий податок – 30% від прибутку; префектурний прибутковий податок – 5% від державного, що становить 1,67% від загального розміру прибутку; міський, районний – 12,8% від державного, що становить 4,12% від прибутку. Оподаткування прибутку має свої особливості і в Норвегії. Найвища ставка оподаткування становить 28%. Прибуток до оподаткування розраховується як різниця між балансовим прибутком, який зменшений на суму витрат на виробництво та реалізацію і на суму сплачених податків у норвезькі податкові органи. Суму бази оподаткування зменшують також амортизаційні відрахування.

У Швеції при сплаті національного податку на прибуток усі платники податку поділяються на резидентів і нерезидентів. Резиденти сплачують податок з усієї суми доходів, а нерезиденти – тільки з прибутку, отриманого у Швеції. Ставка податку на прибуток – 28%. Не існує місцевих податків для корпорацій, а також немає різниці між розподіленим і нерозподіленим прибутком. При розрахунку прибутку акції підприємства оцінюються за нижчою ринковою ціною їх вартості. База оподаткування зменшується на витрати, пов'язані

з бізнесом, у тому числі відсотки по кредитах, по інвестуванню філій або придбанню нового обладнання, прибуток від реалізації матеріальних і нематеріальних основних засобів та інших активів. Збитки, яких зазнали при реалізації капітальних активів, також списуються за рахунок сукупного прибутку [3, с. 77].

В Австрії, з метою подолання наслідків світової фінансової кризи, було введено в дію закон щодо реформування податкової системи, головною метою якого було зменшення податкового навантаження. Одним із заходів цього закону було збільшення з 2010 року податкових знижок для підприємств з 10% до 13%. Також було впроваджено прискорену амортизацію в розмірі 30% на рік, що дозволило цій країні отримати інвестиції за 2009-2010 рр. на суму 700 млн. євро. Внаслідок цих заходів частка податку на прибуток корпорацій у ВВП зменшилась на 0,1%. У Бельгії в 2010 році було запроваджено податкові стимули для використання автомобілів з низьким рівнем викидів у підприємницькій діяльності та розширено податкову базу за рахунок зменшення можливостей врахування витрат на паливо у витратах підприємств із 100% до 75%. В 2010 році ці заходи призвели до збільшення частки податку у ВВП на 0,5%. У Великобританії, починаючи з 2009 року, знижено ставку СІТ з 30% до 28% та відкладено заплановане на 2009 рік збільшення ставки корпоративного податку для малих підприємств на квітень 2011 року.

У Греції в 2007 році було знижено ставку СІТ з 29% до 25%, а на період 2010-2014 рр. передбачено поступове її зменшення щороку на один процентний пункт. Водночас, для великих прибуткових корпорацій на 2009- 2013 рр. було запроваджено додатковий внесок СІТ (за базу взято прибуток 2008 року). Це призвело до збільшення частки податку у ВВП на 0,4% у 2010 році, у 2011 році очікується збільшення частки цього податку у ВВП на 0,3%. В Ірландії у 2009 році відбулося послідовне збільшення податку на приріст капіталу спочатку з 20% до 22%, а з 8 квітня того ж року до 25%. Крім того, були перенесені терміни сплати СІТ і податку на приріст капіталу для корпорацій. Іспанський уряд протягом 2007-2008 рр. зменшив ставку СІТ з 35% до 32,5% та до 30% відповідно. На період 2009-2011 рр. передбачено тимчасове зменшення на 5% ставки податку на прибуток для малих підприємств, які підтримують сталюю або збільшують кількість найманих працівників [2, с. 201].

Італія, у свою чергу, вдалася до масштабних заходів у сфері податкового регулювання доходів підприємств: з 2008 року було зменшено загальну ставку СІТ з 37,3% до 31,4%; з липня 2009 до червня 2010 року було запроваджено 50% податковий кредит для інвестицій у машини та устаткування для підприємств, що отримують дохід від комерційної діяльності, що в цілому призвело до втрат бюджету в розмірі 0,13% від ВВП 2009 року та 0,14% від ВВП 2010 року; в 2009 році з податку на прибуток вираховувались 10% коштів, що сплачувались роботодавцями на IRAP (Industrial Research Assistance Program). Наслідком цього стало зменшення частки податку у ВВП на 0,04%; було зменшено кількість податкових платежів для акціонерних компаній; у 2009 році впроваджено додатковий СІТ в розмірі 5,5% та підвищено його до 6,5%. Цей податок застосовується до компаній, що працюють в галузі дослідження і використання вуглеводнів, переробки нафти, виробництва і продажу бензину, газу і аналогічних продуктів, а також виробництва та продажу електроенергії; в 2010 році було прийнято пакет анти-ухилення від сплати СІТ, метою якого було вдосконалення контролю за трансфертними цінами.

З метою підтримки суб'єктів малого та середнього бізнесу в умовах посткризової економіки Португалія в 2009 році ввела нову ставку корпоративного податку в розмірі 12,5% для оподаткованого прибутку, що не

перевищує 12 500 євро та зменшила кількість авансових платежів з даного податку. Крім того, було запроваджено податкові пільги для інвестицій – вирахування з оподаткованого прибутку і звільнення від сплати комунального податку на нерухомість, муніципальної нерухомості, податку з продажу і гербового збору. Швеція зменшила ставку податку на прибуток, починаючи з 2009 року, з 28% до 26,3%. Внаслідок прийнятих заходів, надходження від даного податку зменшились на 0,2% від ВВП у 2009 році. Схожі зміни в

механізмі оподаткування прибутку підприємств відбувались і в країнах – нових членах ЄС протягом аналізованого періоду. Середня ставка СІТ в цих країнах зменшилась до 19,4% у 2007 році і продовжила зменшуватись до 18,3% у 2010 році.

У Болгарії, з початком світової фінансової кризи, ставку податку на прибуток було зменшено з 15% до 10%, а у 2010 році було підвищено її розмір в частині оподаткування доходів, одержаних у сфері грального бізнесу до 15%. Такі заходи призвели до збільшення частки податку на прибуток у ВВП на 0,07%. У Чехії в 2009 році були тимчасово скасовані попередні умови оподаткування малого бізнесу (з кількістю працівників до 5 осіб) та зменшено номінальну ставку СІТ до 20%, а в 2010 – до 19%. Уряд Кіпру у 2009 році запровадив для напівурядових організацій ставку СІТ на рівні 10% (попередньо ставка податку складала 25%), в той же час період 2010-2011 рр. характеризується збільшенням так званої «солідарної плати» на 1%, тобто ставка податку на прибуток збільшилась до 11% [6, с. 9].

У Литві ставка податку на прибуток у 2009 році спочатку була збільшена з 15% до 20%, але потім знову зменшена до попереднього рівня (15%). Спеціально для малих підприємств на період 2009-2010 рр. ставку податку на прибуток було зменшено з 13% до 5%. Внаслідок прийнятих заходів надходження від податку зменшились на 0,2% від ВВП країни. Більш сприятливий режим оподаткування доходів сільськогосподарських підприємств у 2010 році був замінений на спеціальну 10% знижену ставку податку на прибуток, за якою відбувається оподаткування доходів, отриманих від сільськогосподарської діяльності. З 2011р. цю ставку було збільшено до 15%. Збільшення надходжень податку на прибуток в 2010 році склало 0,1% ВВП. Угорщина в 2010 році скасувала 4% податок солідарності для корпорацій і приватних осіб з високим рівнем доходу, як наслідок – частка такого податку у ВВП зменшилась на 0,8%. На 1 січня 2010 року відбулося розширення бази СІТ, що призвело до збільшення частки даного податку у ВВП на 0,2%. З 1 січня 2010 року відбулося підвищення ставки СІТ (з 16% до 19%), це в свою чергу також призвело до збільшення частки податку у ВВП на 0,4%. Також, уряд виклав програму дій з відновлення економіки і бюджетного балансу. Станом на 1 липня 2010 року податок на прибуток організацій справляється за ставкою 10% для податкової бази до 500 млн. форинтів, для податкової бази, що перевищує 500 млн. форинтів, застосовується податкова ставка в розмірі 19%. В рамках урядової програми відбулися зміни і в оподаткуванні банків.

У Румунії протягом 2009-2010 рр. застосовувалося тимчасове звільнення від податків на приріст капіталу від операцій з цінними паперами на румунському ринку акцій. З січня до червня 2010 року застосовувалося відстрочення податкових зобов'язань з податку на прибуток. У 2010 році Словенія збільшила податкові пільги для інвестицій у сфері НДДКР з нинішніх 20% до 40% від суми, вкладеної в НДДКР. Поступово зменшила ставку податку на прибуток з 22% до 21% в 2009 році і далі до 20% в 2010 році. Внаслідок прийнятих заходів, надходження від податку зменшились на 0,1% від ВВП у 2009 році та на 0,21% від ВВП у 2010 році. На період 2009-2010 рр. було вжито заходи щодо стимулювання інвестицій. У 2010 році було запроваджено нові податкові пільги для працевлаштування (робота в певні категорії праці, наприклад, працевлаштування громадян у віці до 26 або старших 55 років, які були зареєстровані не менше 6-ти місяців як безробітні).

Словаччина запровадила державні субсидії та пільги з податку на прибуток у сфері НДДКР, що виконувалися підприємницьким сектором в 2009-2010 рр. Це спричинило зменшення надходжень цього податку у 2009 році на 0,04% та на 0,1% ВВП у 2010-му році. В 2010 році податкова база для авансових платежів податку на прибуток могла коригуватись на суму будь-яких податків, кредитів, що погашались. Також в 2010 році було збільшено період перенесення збитків на майбутні періоди, отриманих платниками податку на прибуток з 5 до 7 років [3, с. 123].

Зміни в механізмі оподаткування прибутку підприємств відбулися не лише в країнах-членах Європейського Союзу, а майже в усіх країнах світу. Зокрема, Норвегія збільшила податкові пільги для компаній у сфері НДДКР, затверджених дослідницькою радою Норвегії.

Результатом нововведення стало зменшення корпоративного податку в розмірі 0,01% ВВП. Японія в 2010 році зменшила ставку податку на прибуток з 42% до 30%, для малих та середніх підприємств ввела механізм перенесення операційних збитків на зменшення податкових зобов'язань податку попереднього податкового року. Антикризова програма дій уряду Австралії у сфері оподаткування передбачає комплекс заходів щодо підтримки малого бізнесу (20-відсоткове зниження авансових платежів) та стимулювання інвестицій (введення інвестиційної податкової знижки за ставками 10 або 30% від суми інвестицій на придбання нових та в реконструкцію наявних основних засобів зі зменшенням порогу застосування пільги для малих підприємств). У перспективі Австралія має намір знизити ставку СІТ з 30% до 29% з 1 липня 2013 року, а потім до 28% з 1 липня 2014 року. США ввели для суб'єктів малого бізнесу прискорену амортизацію основних засобів за рахунок списання частки їх вартості (загальна сума пільгових інвестицій – 250 тис. дол.) у період здійснення інвестицій та передбачили звільнення будь-якої компанії від сплати податку на приріст вартості капіталу за умови цільового використання вивільнених коштів на інвестиції в підприємства малого бізнесу. Основу податкової політики Китаю на період подолання наслідків світової фінансової кризи, склали заходи щодо податкового стимулювання інвестицій та інновацій, зокрема, ставку податку на прибуток було зменшено з 33% до 25%. Протягом 2009 року в Російській Федерації було реалізовано комплекс заходів з протидії негативним проявам кризи, які стосуються реформування основних податків. Зменшено ставку податку на прибуток з 24% до 20%, а також зменшено базу оподаткування за рахунок: вирахування повної суми витрат на навчання та професійну підготовку, сум відшкодування витрат працівників зі сплати відсотків з позик на придбання й (або) будівництво житлового приміщення в розмірі до 3% від суми виплат на оплату праці та внесків роботодавців на додаткове пенсійне страхування. Грузія у 2008 році, з метою оптимізації податкового навантаження на платників, теж зменшила ставку податку на прибуток підприємств з 20% до 15%.

Висновки. На відміну від вітчизняної практики, механізм оподаткування прибутку юридичних осіб у світовій практиці активно використовується для регулювання соціально-економічних процесів. Вдосконалення справляння податку на прибуток в Україні повинне не тільки враховувати світовий досвід, але й особливості вітчизняної посткризової економіки. Доцільним, на наш погляд, є застосування таких заходів: зменшувати рівень оподаткування прибутку підприємств реального сектора економіки до рівня цього податку в країнах-нових членах ЄС; передбачити стимулюючі важелі оподаткування прибутку для підприємств малого та середнього бізнесу; здійснювати податкове стимулювання інноваційно-інвестиційних процесів; передбачити стимули із сплати податку на прибуток, шляхом зменшення ставки податку на прибуток на 5% для малих підприємств, які підтримують сталою або збільшують кількість найманих працівників, за умови забезпечення рівня нарахованої заробітної плати працівникам не нижче від середньої за галузями; покращити контрольну діяльність податкових органів за сплатою податку на прибуток.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Дрига С.Г. Програмно-цільовий підхід та інституційний стан державної політики підтримки малого підприємництва / С.Г. Дрига // Економіка та держава. – 2010. – №2. – С. 11-15.
2. Заярна Н.М. Міжнародний досвід підтримки малого бізнесу та сучасні українські реалії [Електронний ресурс] / Н.М. Заярна, Н.А. Гнат // Науковий вісник НЛТУ України. – 2011. – Вип. 21.1. – С. 198-202. – Режим доступу: <http://www.nbu.gov.ua>.
3. Литвиненко Я. В. Податкові системи зарубіжних країн : навч. посібн. / Я. В. Литвиненко, І. Д. Якушик. – К. : МАУП, 2010. – 208 с.
4. Малишко В. Аналіз, проблеми та перспективи розвитку підприємництва в Україні [Електронний ресурс] / В. Малишко // 2009. – Режим доступу: <http://www.nbu.gov.ua>.
5. Небава М.І. Тенденції розвитку малого бізнесу в умовах нового Податкового кодексу [Електронний ресурс] / М.І. Небава, Ю.І. Черкасова // Всеукраїнський науково-

виробничий журнал. Сталий розвиток економіки. – 2011. – С. 87-89. – Режим доступу: <http://www.nbuiv.gov.ua>.

6. Оприсюк М. Європейський досвід діяльності інституцій розвитку підприємництва та можливості його використання в Україні [Електронний ресурс] / М. Оприсюк // Галицький економічний вісник. – 2013. – №01(30). – С. 5-10. – Режим доступу: <http://www.nbuiv.gov.ua>.

Науковий керівник – кандидат економічних наук А.О.Крисак

*Ірина Котенко, Катерина Грабчак
(Вінниця, Україна)*

УТРИМАННЯ ПДФО ІЗ ЗАРОБІТНОЇ ПЛАТИ ЗА НОВИМИ ПРАВИЛАМИ

Постановка проблеми. Податок з доходів фізичних осіб (далі ПДФО) відіграє важливу роль у формуванні державного бюджету та стосується кожного члена суспільства. Він є загальнодержавним, встановлюється Верховною Радою України та справляється на всій території країни. Звідси випливає, що будь-яке реформування в сфері законодавства, яке регулює прибуткове оподаткування громадян, має особливе значення. Загальновідомо, що 1 січня 2011 року вступив в дію Податковий кодекс України (далі по тексту ПКУ) від 02.12.2010 року № 2755-17. На сьогоднішній день порядок сплати ПДФО регулюється розділом IV ПКУ. Основним джерелом оподаткування доходів населення виступає заробітна плата. Тому важливо проаналізувати, які все ж таки зміни відбулися у порядку утримання ПДФО з доходів у формі заробітної плати.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Правилам утримання ПДФО із заробітної плати присвячені роботи таких дослідників, як Б.І. Андрущак, Н.І.Журавлева, Н.О. Івлева, О.І. Коблянська Т.В. Мойсеєнко, К.С. Скрипкіна, Л.В. Ушакова та інші.

Виклад основного матеріалу. Згідно із ст. 162 ПКУ платниками податку є фізична особа – резидент, яка отримує доходи як з джерел їхнього походження в Україні, так і за її межами; фізична особа – нерезидент, яка отримує доходи з джерела їхнього походження в Україні; податковий агент [1].

Перелік виплат, які входять до загального місячного (річного) оподаткованого доходу платника податку, встановлений п. 164.2 ПКУ. До цих виплат належать доходи у вигляді заробітної плати, нараховані платнику податку відповідно до умов трудового договору. Згідно з пп. 14.1.48 Податкового кодексу заробітна плата це основна та додаткова заробітна плата, інші заохочувальні та компенсаційні виплати, які виплачуються (надаються) платнику податку у зв'язку з відносинами трудового найму [1].

Під час нарахування доходів у формі заробітної плати база оподаткування визначається як нарахована заробітна плата, зменшена на суму єдиного внеску на загальнообов'язкове державне соціальне страхування (далі по тексту ЄСВ), страхових внесків до Накопичувального фонду, а у випадках, передбачених законом, – на суму обов'язкових страхових внесків до недержавного пенсійного фонду [1]. Варто наголосити на тому, що ЄСВ почав утримуватися з 01.01.2011р. замість внесків до фондів соціального страхування. Таким чином, при нарахуванні доходів у вигляді заробітної плати база обкладення ПДФО визначатиметься за такою формулою:

$$BO = ЗП - ЄСВ - ПСП,$$

де БО – база обкладення ПДФО;

ЗП – заробітна плата, що нараховується платнику податку;

ПСП – податкова соціальна пільга (далі по тексту ПСП).

Під час нарахування доходів у будь-якій грошовій формі базою оподаткування є вартість такого доходу, розрахована за звичайними цінами, правила визначення яких встановлені згідно з ПКУ, помножена на коефіцієнт, який обчислюється за такою формулою:

$$K = 100 / (100 - Cп),$$

де К – коефіцієнт;

Сп – ставка податку, встановлена для таких доходів на момент їхнього нарахування.

У такому порядку також визначається об'єкт оподаткування та база оподаткування для коштів, надміру витрачених платником податку на відрядження або під звіт і неповернутих у строки, встановлені законодавством (п. 164.3 ПКУ). Вищенаведений пункт також містився у Законі України "Про податок з доходів фізичних осіб", проте він був некоректно сформульований, що не сприяло його застосуванню на практиці. Але починаючи з 01.01.2011 р. використання підвищеного коефіцієнта є обов'язковим.

Ставка ПДФО щодо доходів у формі заробітної плати становить 15% бази оподаткування. У разі, якщо загальна сума доходів, отриманих платником податку у звітному податковому місяці, перевищує десятикратний розмір мінімальної заробітної плати, встановленої на 1 січня звітного податкового року, ставка податку складає 20% суми перевищення з урахуванням податку, сплаченого за ставкою 15%.

Десятивідсоткову ставку застосовують до бази оподаткування з заробітної плати шахтарів – працівників, які видобувають вугілля, залізну руду, руди кольорових і рідкісних металів, тощо [1].

Розглянемо приклад розрахунку ПДФО, якщо працівник отримав заробітну плату більше, ніж 10 прожиткових мінімумів (далі по тексту ПМ). Згідно з листом Державної податкової адміністрації України від 03.02.2011р. №2919/7/17-0717 спочатку потрібно зменшувати на ЄСВ суму доходу, який оподатковується за ставкою 15%, а потім – 20% [5].

Приклад 1. Працівникові нараховано зарплату 15000,00 грн. Обчислити ПДФО.

Під 15% податку підпадає 12180,00 грн. від зарплати.

Під 20% податку – різниця 2820,00 грн. (15000,00-12180,00).

Відповідні суми і розміри ЄСВ, що припадають на загальний дохід 12180,00 грн. і різницю 2820,00 грн., зменшують доходи, тим самим отримуємо базу оподаткування і застосовуємо ставки податку.

$$\text{ПДФО} = (12180,00 - 12180,00 \times 3,6\%) \times 15\% + (2820,00 - 2820,00 \times 3,6\%) \times 20\% = 1761,23 + 543,70 = 2304,93 \text{ грн.}$$

Якщо ж працівник є внутрішнім сумісником, тобто виконує на одному підприємстві, крім своєї основної роботи, передбаченої трудовим договором, іншу роботу за сумісництвом, для цілей оподаткування, зокрема застосування ставок 15% і 20%, роботодавець повинен порівнювати з межею (10 мінімальних зарплат) загальну суму заробітної плати, нараховану працівнику за основним місцем роботи та за сумісництвом.

Як і раніше, платник податку має право на зменшення суми загального місячного оподаткованого доходу, отриманого від одного роботодавця у вигляді заробітної плати, на суму ПСП. У п. 169.1 ПКУ подані розміри ПСП, які тепер залежать від розміру ПМ, встановленого законом на 1 січня звітного податкового року, а не від мінімальної заробітної плати, як було раніше за нормативами Закону України "Про податок з доходів фізичних осіб". Загальний розмір ПСП становить 100% від ПМ. Однак у Прикінцевих положеннях (п. 1 розділу XIX ПКУ) встановлено, що до 1 січня 2015 року ПСП надається в розмірі 50% від ПМ, встановленого законом на 1 січня звітного податкового року.

Розрізняють такі види ПСП, які подаються у таблиці 1.

Таблиця 1

Види податкової соціальної пільги та її розмір

Вид ПСП	Розрахунок розміру ПСП	Розмір ПСП, грн.
Звичайна ПСП	100% x 50% x ПМ	609
ПСП «на дітей»: Звичайна Підвищена	100% x 50% x ПМ x кількість дітей	609 x кількість дітей
	150% x 50% x ПМ x кількість дітей	913,50 x кількість дітей
Підвищена ПСП	150% x 50% x ПМ	913,50
Максимальна ПСП	200% x 50% x ПМ	1218

Розмір прожиткового мінімуму на 2015 рік затверджено Законом України «Про Державний бюджет України на 2015 рік» від 28.12.2014 р. № 80-VIII. На 1 січня 2015 року він становить 1218 грн. [6].

Якщо платник податків має право на отримання ПСП за двома і більше підставами, то до його заробітної плати застосовується лише одна ПСП за підставою, що передбачає її найбільший розмір. Виняток робиться тільки для осіб, які утримують двох і більше дітей віком до 18 років, у тому числі дитину-інваліда (дітей-інвалідів). У цьому випадку ПСП у розмірі 100% звичайної ПСП у розрахунку на кожну дитину віком до 18 років та ПСП у розмірі 150% звичайної ПСП у розрахунку на кожну дитину-інваліда віком до 18 років підсумовуються (пп. № "б" п.п. 169.1.3 ПКУ).

Право на застосування "звичайної" ПСП дає дохід, який не перевищує прожитковий мінімум працездатної особи, помножений на 1,4 і округлений до найближчих 10 гривень (у 2015 році 1710 грн.; $1218 \times 1,4 = 1710$ грн.) Виняток становить ПСП для платника податку, який утримує двох чи більше дітей віком до 18 років: для неї граничний розмір доходу одному з батьків визначається кратно кількості дітей [4]. «Підвищену», «максимальну» ПСП мають право отримувати певні категорії громадян, які перелічені в пп. 169.1.3 та пп. 169.1.4 ПКУ.

Головні зміни, які ПСП зазнала в ПКУ, виражаються в наступних положеннях:

1. ПСП тепер можна надавати в місяці, в якому звільняється працівник (п.п. 169.3.4 ПКУ).

2. Сьогодні ПСП застосовується до зарплати працівника, який одночасно є приватним підприємцем, здійснює незалежну професійну діяльність (п.п. 169.2.3 ПКУ).

3. При наданні пільги "на дітей" граничний дохід розраховується кратно кількості дітей тепер тільки в одному випадку – якщо ПСП надається на підставі п.п. 169.1.2 ПКУ особам, які мають двох і більше дітей віком до 18 років. При цьому в Заяві платник має зазначити, що його дружина (чоловік) не користується правом збільшення доходу кратно кількості дітей.

4. При наданні ПСП «на дітей» додаткова ПСП «на себе» тепер не надається. Єдиний виняток – наявність двох і більше дітей до 18 років, один з яких інвалід.

5. «Підвищена» ПСП тепер надається учасникам бойових дій на території інших країн у період після Другої світової війни. А якщо такі особи є інвалідами I або II групи, то їм надається ПСП у максимальному розмірі (у 2015 році – 1218 грн.).

6. Вдови (вдівці) тепер мають право на ПСП тільки за наявності в них дітей віком до 18 років (з розрахунку на кожну дитину) [4].

Розглянемо приклад розрахунку ПДФО, якщо платник податку має право на застосування ПСП.

Приклад 2. На підприємстві працює подружжя, які виховують чотирьох дітей віком до 18 років, одна дитина – інвалід. Зарплата батька становить 7000,00 грн., зарплата дружини становить 5000,00 грн.

Батько скористатися ПСП не має підстав. А так як дохід матері менший за 6840,00 грн. ($1710,00 \text{ грн.} \times 4$), то вона може скористатися ПСП у сумі 3349,50 грн. після подання заяви та підтвердних документів:

- на здорових дітей: $3 \times 609,00 = 1827,00$ грн.;
- на хвору дитину: $150\% \text{ від } 913,50 \text{ грн.} = 913,50$ грн.;
- на себе – 609,00 грн.

Разом: 3349,50 грн.

Із зарплати матері буде утримано ПДФО в сумі 220,58 грн.

$\text{ПДФО} = (5000,00 - 5000,00 \times 0,036 - 3349,50) \times 0,15 = 220,58$ грн.

Із зарплати батька буде утримано ПДФО в сумі 1012,20 грн.

$\text{ПДФО} = (7000,00 - 7000,00 \times 0,036) \times 0,15 = 1012,20$ грн.

Щодо терміну «податковий кредит», то він був замінений в ПКУ на «податкова знижка». Право на застосування податкової знижки матиме виключно резидент. А її загальна сума, нарахована платнику податку у звітному податковому році, як і раніше, не може перевищувати нарахованої йому заробітної плати. Якщо платник податку не скористався

правом на нарахування податкової знижки за наслідками звітного податкового року, то таке право на наступні податкові роки не зберігається (пп. 166.4.3 ПКУ).

З 20 листопада 2010 року набув чинності Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо строків виплати заробітної плати» від 23.09.2010 р. № 2559-VI, і тому з урахуванням нових вимог заробітна плата має виплачуватися працівникам [4]:

1) не рідше 2 разів на місяць через проміжок часу, що не перевищує 16 календарних днів;

2) не пізніше 7 днів після закінчення періоду, за який здійснюється виплата.

Розмір заробітної плати за першу половину місяця має бути не менше оплати за фактично відпрацьований час із розрахунку тарифної ставки (посадового окладу) працівника. За умови почасової системи оплати праці розмір авансу має бути не менше 50% тарифної ставки (посадового окладу) працівника з урахуванням фактично відпрацьованого ним часу. Ці вимоги поширюються на всіх роботодавців, як на юридичних, так і на фізичних осіб – підприємців [7].

Розглянемо на конкретному прикладі бухгалтерський облік операцій з нарахування та виплати заробітної плати.

Приклад 3. Заробітна плата працівника загальновиробничого відділу за січень 2015 року склала 5000 грн. Клас професійного ризику виробництва – 2. Ставка ЄСВ у частині нарахувань – 36,77%. Згідно з колективним договором, укладеним на підприємстві, розмір авансу становить 55% посадового окладу з урахуванням фактично відпрацьованого часу, дати виплати заробітної плати – 15 і 30 числа.

Сума заробітної плати за першу половину січня 2015 року склала 2750,00 грн. (5000,00 × 0,55)

15 січня 2015 року працівнику виплачено аванс у розмірі 2337,50 грн. (2750,00 - 2750,00 × 0,15).

Бухгалтерський облік операцій з нарахування та виплати заробітної плати за січень 2015 року наведемо в таблиці 2.

Таблиця 2

Приклад розрахунку податку та відображення в обліку його утримання

№ з/п	Зміст господарської операції	Кореспондуючі рахунки		Сума, грн.
		Дт	Кт	
1	Перераховано ЄСВ у частині нарахувань (2750 × 0,3677)	657	311	1011,18
2	Перераховано податок на доходи фізичних осіб (2750 × 0,15)	641/ПДФО	311	412,5
3	Виплачено заробітну плату за першу половину січня 2015 року на картковий рахунок працівника (2750 – 412,50)	661	311	2337,5
4	Нараховано заробітну плату за січень 2015 року	91	661	5000
5	Нараховано ЄСВ (5000 × 0,3677)	91	657	1838,5
6	Утримано ЄСВ (5000 × 0,036)	661	657	180
7	Утримано податок на доходи фізичних осіб ((5000 - 180) × 0,15)	661	641/ ПДФО	723
8	Перераховано ЄСВ (1838,50 + 180 – 1011,18)	657	311	1007,32
9	Перераховано податок на доходи фізичних осіб (723-412,5)	641/ ПДФО	311	310,5
10	Виплачено заробітну плату за другу половину січня 2015 року на картковий рахунок працівника (5000 - 180 - 723,00 – 2337,5)	661	311	1759,5

ПДФО сплачується (перераховується) до бюджету податковими агентами під час виплати оподаткованого доходу платникам податку (пп. 168.1.2 ПКУ). Згідно з п. 176.2 ПКУ податковий агент зобов'язаний подавати:

- податковий розрахунок суми доходу, нарахованого на користь платників податку, а також суми утриманого з них податку. Порядок та строки подання податкового розрахунку за формою № 1ДФ залишилися без змін. Він подається протягом 40 календарних днів після закінчення звітного кварталу;

- декларація з податку на доходи, яка вступила в дію 01.01.2011 року. В ній вказується загальна сума нарахованого (виплаченого) доходу платникам податків, загальна сума утриманого та перерахованого до бюджету ПДФО за підсумками звітного місяця. Звітність передбачена пп. 176.2 ПКУ, а її форма була затверджена 9 лютого 2011 р. за № 165/18903.

Висновки. Отже, основним нововведенням в ПКУ вважаємо встановлення диференційованої ставки податку, оскільки згідно Закону України «Про податок з доходів фізичних осіб» від 2003 року загальна ставка ПДФО становила 15%, але тепер для заробітної плати застосовується 15% і 20% залежно від розміру нарахованого доходу.

В ПКУ зросла відповідальність податкових агентів, яких тепер прирівнюють до платників цього податку. Як і раніше, дохід, нарахований у вигляді зарплати, зменшується для цілей обкладення ПДФО на суму утриманого ЄСВ та суму ПСП. Проте відзначимо, що підстави для надання ПСП та її розміри в ПКУ дещо змінені.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Податковий Кодекс України від 23.12.2010р. № 2755-17: [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=2755-17>.
2. Про збір та облік єдиного внеску на загальнообов'язкове державне соціальне страхування, Закон України від 02.12.2010р. № 2755-VI: [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=2464-17>
3. Журавлева Н. Податок на доходи фізичних осіб по-новому: [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://ukr.buhgalter.com.ua/articles/details/4616/>
4. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо строків виплати заробітної плати, Закон України від 23.09.2010р. № 2559-VI: [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=2559-17>.
5. Про розгляд листа, Лист ДПАУ від 03.02.2011р. № 2919/7/17-0717: [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.dpa.dn.ua/s/208/1698>
6. Про Державний бюджет України на 2015 рік, Закон України від 28.12.2014р. № 80-VIII: [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/80-19/page2>.
7. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо строків виплати заробітної плати, Закон України від 23.09.2012р. № 2559-VI: [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=2559-17>.

Науковий керівник – кандидат економічних наук А.О.Крисак

СЕКЦИЯ: ИСТОРИЯ

*Куралай Сарсембина
(Астана, Казахстан)*

**ҚАЗАҚСТАН ӘЙЕЛДЕРІНІҢ САЯСИ, ҚҰҚЫҚТЫҚ, ӘЛЕУМЕТТІК
ЖАҒДАЙЫНЫҢ ӨЗГЕРУІ (1920-1930 ЖЖ.)**

Әрбір қоғам, әрбір мемлекет әйелдерге қатысты саясат жүргізіп, өз көзқарасын қалыптастырады. Кеңес өкіметі құрылған күннен бастап әйелдерді, әсіресе қазақ әйелдерін социалистік құрылысқа тарту ісіне терең мән беріп, үгіт-насихат жұмыстарын мемлекеттік деңгейде жүргізді. Сондай-ақ қазақ қоғамының дәстүрлі дамуында анықталған қазақ әйелдерінің әлеуметтік мәртебесіне саяси мән беріліп, нәтижесінде қазақ әйелінің “ауыр жағдайы” мемлекеттік дәрежеде ескеріліп, осыған орай арнайы қаулылар, заңдар қабылдана бастады. Партия көтерген “әйелдерге тең құқық беру” мәселесі саяси қуғын-сүргінмен ұласты. Себебі, қазақ әйелдерін кеңестік құрылысқа тарту саясаты қазақ қоғамының дәстүрлі даму жолын күйретуге бағытталған еді.

Орта Азия республикаларының ішінде Қазақстан бірінші болып 1920 жылы 28 желтоқсанда қалың малға тиым салу туралы декретті қабылдады [1]. Осы заңды бұзғандардың қалыңға берілген мал мен өзге де мүліктері екі есе дәрежеде тәркіленіп, екі жақта 1-жылға дейінгі мерзіммен бас бостандығынан айырылу жазасына кесілетін еді. Сонымен қатар РСФСР Қылмыстық Кодексінің 196-бабымен сотталғандарға заң қорғау орындары тарапынан қорғалу құқығын пайдалануға тиым салынады [2]. Қалың малға тиым салынған декреттің қабылданған алғашқы жылдарында РСФСР қылмыстық кодексінің 196-бабымен сотталғандар саны көп болмады. Осы декреттің құрметіне арнап Қазақстанда 10 жыл бойына “Қазақ қыздарының азат етілген күні” мейрамы аталынып өтілді. Осылайша республикада тұрмыстық қылмыспен күресудің механизмдері жасала бастады. Мәселен, 1922 жылы күйеуге мәжбүрлеп беруді қылмыс деп санайтын, ал 1924 жылы екі немесе көп әйел алушылыққа қарсы, 1925 жылы кәмелетке толмағандармен некелесуге, әменгерлікке қарсы заңдар шығарылады. 1928 жылы тұрмыстық қылмысқа қатысты заңдардың барлығы бір жүйеге келтіріліп, РСФСР қылмыстық кодексінің “Рулық тұрмыс қалдықтарын құрайтын қылмыстар туралы (о преступлениях, составляющих пережитки родового быта)” деп аталатын 10-шы тарауында жинақталады [3]. Осы заңдар негізінде кінәлілерді қылмыстық жауапкершілікке тарту басталады. 1926-29 жылдардағы тұрмыстық қылмыс түрлерін талдағанда, оның шамамен 60 проценті қазақ әйелдеріне қатысты қозғалған [4]. Ал, сол кезеңде А.Штуссер қазақ халқының арасында 1924 жылдан бастап қалың мал мен көп әйел алушылыққа қарсы күрес шаралары күшейгенімен, тұрмыстық қылмыстың азаймағандығын, керісінше жылдан жылға өскендігін көрсетеді [5].

Отбасы-некелік құқық туралы декрет қазақ қоғамында дәстүрлі тұрғыда қалыптасқан отбасы, некеге байланысты заңдар жүйесін өзгертті. Қазақ әйелдерін социалистік құрылысқа тарту арқылы, олардың саяси-құқықтық және әлеуметтік мәртебесін өзгерту оңай болмады. Осыған орай қазақ әйелінің қалыптасқан санасын өздеріне тиімді мақсатта, түбегейлі өзгерту үшін берік идеологиялық негіз қажет болды. Сондықтан да, Кеңес мемлекеті әрбір ұлттың ерекшеліктерін ескере отырып, әйелдерге арналған үгіт-насихат жұмыстарын қарқынды деңгейде жүргізеді.

Орынбор мен Қызылордада әйелдерді Кеңестік құрылысқа тарту мақсатында көптеген кітапшалар шығарылды. Олар әйелдер қозғалысын ұйымдастырушы құрал ретінде, аталған мәселенің мән, мағынасын түсіндіру есебінде қолданылады. Осындай кітапшалармен бірге әйелдер мәселесі 1920-1930 жылдардағы мерзімді басылым беттерінде кеңінен қозғалады. “Новый Восток”, “Работница”, “Делегатка”, “Крестьянка”, “Коммунистка” деген басылымдарда Шығыс әйелдеріне арнайы бөлім арналды [6]. Сонымен бірге қазақ тілінде “Жетісу әйелдері”, “Әйел теңдігі”, “Азат әйел”, “Ана мен бала”, “Бостандық әйел”, “Еңбекші

әйел” секілді басылымдар жарық көрген. Әсіресе, “Әйел теңдігі” журналында Қазақстандағы әйелдер қозғалысы кеңінен насихатталған [7, 22б.].

“...Ұлы Қазан революциясына дейін әйелдер күң ретінде пайдаланылған, енді Кеңес өкіметі орнағаннан кейін қазақ әйелінің күні туды...” [2, 7б.] – деген мазмұндағы ой-пікірлер баспасөзден берік орын алады. Сөйтіп, әйелдерге қатысты саясат өзінің “идеологиялық” негізін жасап та үлгереді. Нәтижесінде “әйел теңдігі” мәселесіне саяси мән беріледі. Сондай-ақ осы тұста Кеңес мемлекетінің жергілікті ұлт өкілдерінің әйелдері арасынан өз саясатын жүргізуге көмек беруші кадр даярлау ісіне де терең мән бергендігін айта кету қажет. Алайда бұл мәселе көптеген қиыншылықтарға тап болды. Әйелдердің арасынан кадр даярлау ісін жоғары деңгейге көтеру мақсатында арнаулы курстар ашылады. Осындай курстар қызыл отаулар жанындағы сауатсыздықты жою, жұмысшы, шаруа әйелдеріне кеңес өкіметінің саясатын түсіндіру мақсатында кадр даярлаумен айналысқан. 1926 жылы әйелдерге арналған 6 айлық курстар ұйымдастырылды [8].

1923 жылы 13 желтоқсанда Қазақстанда Орталық Атқару Комитеті жанынан әйелдердің тұрмысын жақсарту бойынша комиссия ұйымдастыру туралы қаулы қабылданды [9]. Алайда комиссия әйелдердің құқықтық, экономикалық және тұрмыстық жағдайына қатысты түрлі деңгейдегі шараларды 1926 жылдың 14 қазан айынан бастап жүргізген [10]. Әйелдердің еңбегі мен тұрмысын жақсарту бойынша комиссия өз жұмысын әйелдер бөлімдерінің қызыл отаулары арқылы жүргізді. 1920-1930 жылдары Қазақ өлкелік БК(б)П комитетінің әйелдер бөлімі, әйелдердің саяси-құқықтық және экономикалық жағдайын өзгертуге бағытталған саясатты жүргізетін, демек партия нұсқауларын орындаушы органға айналды. 1933-1934 жылдары әйелдер бөлімінің көп ашылу себебін дүние жүзілік соғыс қаупіне байланысты жетекші кадрларға мұқтаж болмау мақсатынан туындаған саясат деген пікірлер де айтылады [11].

Қазақстандағы өкіл әйелдердің жиналыстары әйелдерді республиканың өндірістік және қоғамдық өміріне тартуға әсер етті. Жылдан-жылға делегаттар саны арта түсті [12]. 1929-1930 жылдары 30793 делегат болса, оның 6852 қазақ қыздары болған [13]. Делегат қыздар санының артуы әйелдердің қоғамдық-саяси белсенділігін көтеру мақсатында жасалынған жұмыстардың нәтижесін көрсететін еді. Әйелдер клубтары мен жиналыстарының негізгі мақсаты мен міндеті ескі тұрмыс қалдықтарымен күресу ісіне әйелдерді тарту болатын. БК(б)П Орталық Комитеті 1927 жылы 14-қаңтарда “Кеңестік Шығыстағы әйелдер клубының міндеттері” туралы қаулы қабылдап, олардың жұмысына нақтылы бағыттар береді [14].

1925 жылдан бастап құрылған қызыл отаулар да әйелдер арасында Кеңес мемлекетінің саясатын түсіндіру, партия нұсқауын орындау жұмысымен кеңінен айналысты. 1926-жылы республикада 13 көшпелі қызыл отаулар болса, ал 1930-жылы олардың саны 74-ке өседі [15]. Сонымен қатар, қызыл отаулардың әйелдер арасында кеңес өкіметінің саясатына қатысты “көңіл күйді” қадағалау ісімен де айналысқандығына терең назар аудару қажет. Мәселен “мұсылман әйелдері үгіт-насихат жұмыстарына онша назар аудармайды, олардың арасында кеңестерге қарсы көңіл-күй басым”-деген жолдар партия хаттамаларында өте жиі кездеседі [16].

1927-жылы жарияланған “Қазақстан кәсіподақтарындағы әйелдер арасындағы жұмыс туралы атты еңбекте”... Партияның басты мақсаты жұмысшы табының ішіндегі әйелдердің ерекше мәдениетін қалыптастыру болып табылады. Теңдік туралы, әйелдерді дамыту жөніндегі мәселелерді біз ортақ мақсат, шешімдерден шығара отырып шешуіміз қажет...” [17, с.5]-деп жазылған жолдар кеңес мемлекетінің әйелдерге арналған саясатының мәні мен мазмұнын айқын көрсетеді. Жоғарыда аталынған заңдар қазақ қоғамының дәстүрлі дамуын бүлдіріп, қылмыскерлерді қолдан көбейтуге, қазақ даласында түрмелер мен еңбекпен түзету лагерлерінің көптеп ашылуына жол ашты. Ол заңдар халықтың салт-дәстүрінің қадір-қасиетіне зиянын тигізіп, беделін түсіріп, ежелден қалыптасқан отбасы институтын, ұлттық мәдениеттің құндылықтар жүйесін шайқалтты. Кеңес өкіметі қазақ қыздарының “надандығын”, нағыз ұлтжанды зиялылардың басын біріктірген Алашорда

үкіметіне кінә етіп те артты [2, с. 28]. Әйелдерді партияға тарту арқылы олардың қызметін өсіріп, социалистік құрылысты насихаттап қызды. Бірте-бірте аталған шаралар өз мақсатына жете бастады. Мәселен, кәсіподақ қатарындағы әйелдер 1925-жылы 12.828 болса, ал 1927-жылы 22662-ке өскен [17, с. 10]. Қазақ әйелдерінің партия мен комсомол, кәсіподақтардағы мардымсыз саны “артта қалушылық” ретінде бағаланады. Осы мәселе бойынша ОК арнайы қаулыларды жиі қабылдап, үсті-үстіне бұйрықтар беріп жатты. 1927 жылы Қазақстан партия ұйымдарында 2337, ал қосшы одақтарында 704 қазақ қыздары болған. Осы жылы әйелдерге арналған 356 конференция өткізіліп, оған 11777 қазақ қызы қатыстырылады. “Сауатсыздықты жою” мақсатында 133 әйелдер курсы ұйымдастырылған [3, 4п.].

Сондай-ақ, “әйел теңдігін” қамтамасыз ету үшін әйелдер әсіресе, қазақ әйелдері заң органдары жүйесіне де көптеп тартыла бастады. Мәселен, 1926-1927 жылдары Округтік сот мүшесі 4 әйел болса, 1927-1928 жылдары 3; 1928-1929 жылдары 16 болған. Ал, 1926-1927 жылдары прокурор немесе прокурор көмекшісі 4 әйел, ал 1927-1928 жылдары да 4, 1928-1929 жылдары 7 болған. 1927-1928 жылдары халық сотында 9 әйел, ал 1928-1929 жылдары 25 әйел жұмыс жасаған. 1928 жылы юстиция қызметкерлері тұрмыстық қылмысқа қатысты, кенес заңы, әйелдер құқығы туралы әйелдер арасында 276 баяндама жасаған. Осы жылы Қазақстан халық соттары тарапынан ұйымдастырылған 738 көрсеткіш сот процестерінің шамамен 50 проценті әйелдерге қатысты қозғалған тұрмыстық қылмыс болды [18, 14 п.]. Әрбір губерниялар “қалың мал мен көп әйел алушылыққа қарсы күрес” туралы баяндамаларды жиі жасап, орталық комитетке арнайы есеп беріп отырған. 1928 жылғы 10 желтоқсандағы қазақ өлкелік БК(б)П комитетінің отырысында “әйелдерді кері кетірудің барлық түрлеріне қарсы белсенді күресу” қажеттілігі қатаң бұйырылады. Мәселен, “...Убийство и насилие в данных случаях должно рассматриваться, как контрреволюционное преступление со стороны байства, кулачества и духовенства на одном из участков классовой борьбу на участке ракрепощения женщин...”-деген жолдардан жалпылама айып тағу үрдісінің бастамасын көруге болады. Әйелдерді азат ету “ісін” күшейту мақсатында Сырдария округіне Розыбакиев, Алматыға Ибрагимов, Қарақалпаққа Сарымолдаев жіберіледі [18, 15 п.]. Қазақстанда әйелдерді жетекші қызметке тарту 1920 жылдың соңына таман басталады. 1929-жылы 10-сәуірдегі Кеңестердің ҮІІ съезінде қазақ әйелдерінің барлық салада белсенді қатысу деңгейі ерекше аталынады [3, 62 п.]. 1927-1928 жылдары кенестік және әкімшілік органдарға 37 әйел, сот органдарына 26 әйел, шарушылық органдарына 2, өлкелік жетекші қызметке 13 әйел тартылады [19, 15п.]. Қазақ әйелдерін жетекші қызметке тарту ісі партия алдындағы аса маңызды, кезекті шешімдердің біріне айнала бастайды. 1928 жылғы 25 тамыз бен 21 қазандағы өлкелік БК(б)П комитетінің қаулысынан үзінді келтірсек “Одновременно и наравне с выдвигением рабочих от станка, батраков, крестьян от плуга и скотоводов должно производиться выдвигение женщин работниц, крестьянок, батрачек и в особенности женщин казашек...” [19, 38п.]. Осы нұсқау негізінде Алматы, Ақмола, Ақтөбе, Петропавл, Қостанай, Гурьев, Орал, Семей және Қарқаралы партия комитеттері арнайы қаулы қабылдайды. Петропавл мен Қызылорда округтері әйелдерді қызметке тарту ісінің нақтылы жоспары мен оның орындалу мерзімін белгілеп үлгерсе, ал Ақмола мен Алматы округтері жұртшылыққа танымал белсенділерді әр-түрлі деңгейдегі қызметтерге бекітеді [19, 35п.]. Мұрағат құжаттарына қарай отырып, жоғарыдан келген нұсқауларды жете түсінбеген жағдайлардың да жиі кездескендігін байқаймыз. Оның себебі, кәсіби білімге мән берілмегендікте болса керек. Мысалы, Ақмола округтік БК(б)П комитеті жетекші қызметке тартамыз деп, әйелдерді сатушылық жұмысқа “тағайындаған”. 1929-жылы 1-ақпанда 11 округтан 165 әйел округтік, қалалық деңгейдегі, ал 118 әйел аудандық дәрежедегі қызметтерге тартылады [19, 38п.]. Алайда, осы мәселеге қатысты мәліметтер өз уақытында барлық округтерден жүйелі түрде жиналмағандықтан әйелдерді социалистік құрылысқа тартудың тұтас немесе толық есебін көрсете алмаймыз.

Аталмыш шаралар жылдан-жылға күшейген. Дәлел келтірер болсақ, Қызылорда округінде 1.10.1927ж.-1.10.1928 ж. аралығында жетекші қызметке тартылған 58 адамның 4-уі (6,8 %), ал 1928 жылдың желтоқсаны мен 1929 жылдың маусым айлары аралығында жетекші

қызметке тартылған 22 адамның 10-ы (45 %) әйел болған. Орал округінде 1927 ж. 1.X–1928 ж. 1.X аралығында аталған орынға 61 адам тартылып, оның 3-еуі әйел болса, ал 1928 ж. 1.X – 1929 ж. 1.X аралығында 15 әйел әр-түрлі қызметке тағайындалады [19, 39п.]. 1929 жылы Қазақстанның барлық округтарында Кеңес қызметкерлерінің курсы ұйымдастырылып, оған 368 әйел, оның 200-і қазақ ұлтының өкілдері тартылады [3, 60п.]. Осылайша партия саясаты аздап болса да жүзеге аса бастайды. Сонымен қатар партия өзінің жүргізген шараларының орындалу деңгейін үнемі бақылып отырған. Мәселен әйелдерді жетекші қызметке тарту жөнінде қандай округтің, қандай газетке немесе журналға неше мәрте мақала жариялағандығы туралы да есеп жүргізілген. Аталған мәселе төңірегінде қоғамдық пікірдің дұрыс қалыптаспағандығы партия жиналыстарында 1928-1929 жылдары қызу талқыланған. Мысалы, Қостанайдағы “Степной крестьянин” газеті 9.09.1928 - 11.10.1929 жылдар аралығында әйелдер мәселесіне қатысты 1 ғана мақала жарияласа, ал Орал мен Ақтөбе газеттері әйелдер туралы әңгіме де қозғалмаған,- деген жолдардан қатаң қадағалау жұмысы көрінеді. Осындай бақылаудың нәтижесінде әйелдерді қызметке тарту ісінің жоспары 77 процентке орындалады [19, 37п.]. Осы тұста халық арасында әйелдерді жетекші қызметке тарту жұмысына қарсы пікірлердің де болғандығын айта кету қажет. Сонымен қатар, тағы бір айта кететін нәрсе, қызметке тартылған әйелдер кәсіби білім, яғни теориялық және практикалық білімдерінің ұшғаспауы салдарынан көп қиындық көрген. 1929 жылы 5 қаңтарда өткізілген өлкелік әйелдері бөлімі жанындағы жоғары қызметке тартылған әйелдер мәжілісінің 1 номерлі хаттамасында Кеңестік қызметке тартылған әйелдердің көрген қиыншылығы, еңбекке жарамды теориялық және практикалық білімінің жоқтығы айтылады [18, 3п.]. Дәлел келтірсек: Жоғары сот мүшесі Ниязова жиналыста “Мен теориялық білімнің жетіспеушілігін қатты сезінудемін. Сондықтан да заң курсына сұранамын. Алайда жұмыстағы жолдастар және басшылығым менің талап-тілегіме қарсылық танытуда. Қазірге жұмыстың көптігі сондай мойын бұруға да уақыт жоқ”-деп мәлімдейді. Ал, май одағы басқармасының мүшелігіне кандидат Ярлыкамышева “Мен жұмысқа арнайы дайындықсыз тап болдым. Май одағы төрағасынан көмек сұрадым. Ол маған, егер көңілсіз болса “Молочное хозяйство” журналын оқып Крайженотделге қатыс...”-деп айтты. Маған деген көзқарастары нашар. Жұмыс бабындағы кемшіліктерді маған ысырып салады “Ярлыкамышева ештеңе білмейді” деген пікірді айтады-деп өз наразылығын танытады. Колхозсекциясының округтік басқармасының мүшесі Завалишина “Басқарма мүшелерінен көмек сұрасам олар бір-біріне сілтейді” – деп мәлімдеген. Жиналыста “За безработное, недопустимое отношение надо бить через партийный комитет”- деген қорытынды жасалады [18, 4-5пп.]. “Жөнсіз іс-әрекеттерді реттеу” мәселесі партияға тапсырылғанымен, оларды түзеу ісіне келгенде партия комитеті сот-тергеу орындарына жүгінген. Әйелдерді саяси өмірге тарту жұмысы жылдан-жылға өте қарқынды деңгейде жүрген. 1926 жылға қарағанда 1935 жылы ауылдық кеңес құрамындағы әйелдер саны 11 есе артса, ал КСРО Орталық Атқару Комитеті мүшелерінің 101-і әйелдер болған.

1930 жылдың ортасына таман қазақ әйелдері арасында В.И.Лениннің “Мемлекет және революция”, “Империализм капитализмнің жоғарғы сатысы ретінде”, К.Маркстің “Капитал” еңбектерін оқыту белсенді түрде ұйымдастырылып қана қоймай, жоғарыдан қатаң бақыланады. Тіпті, шындығына келсек, қанша адамға неше мәрте қандай кітап оқығандығы да арнайы зерттелінген [20, 51п.]. Көрсетілген кинолар да осылайша іріктелген. Демек, қоғамдық өмір саясаттандырылып, мемлекет жеке адам өміріне ашық араласып, нәтижесінде адамдар таңдау құқығынан да айырыла бастайды. Әйелдер ісі жөніндегі нұсқаушыларға партия ұйымдарымен тығыз байланыс орнату бұйырылып, партия қатарындағы әйелдер үнемі тексеріліп тұрған. Қазақтар көп шоғырланған аудандарда әйелдердің партия қатарына кіруі өте төмен дәрежеде болғандықтан “қазақы аудандар артта қалған” деген көзқарас қалыптасады [21, 41п.]. Әйелдердің партия қатарында аз болуы “коммунист әйелдердің дұрыс жұмыс жасамауынан” деп көрсетіліп, партия комитеті арқылы “жұмыс жасамайтындарды тәртіптеу” қажеттілігі де бұйырылады. Сөйтіп, бір адам үшін бірнеше адамды жауапқа тарту үрдісі әйелдер арасындағы кеңестік саясаттан да көрініс тауып,

әйелдерді социалистік құрылысқа тарту ісіне сот-тергеу орындары да жұмылдырылады. Қатаң бақылаудың нәтижесінде 1938 жылы әйелдерді саяси өмірге араластыру саясаты жемісті болады.

Әйелдерді кеңестік құрылысқа тарту науқанында орын алған кемшіліктерді “реттеуде” саяси қуғын-сүргін шаралары бас көтереді. Тіпті, әйелдерді социалистік құрылысқа тарту ісі барысындағы қиыншылықтар төменгі партия ұйымдарының қолдау көрсетпей, кедергі жасауынан деп те бағаланады. “Жөнсіз іс-әрекеттерді реттеу” мәселесі партия комитетіне тапсырылғанымен, оларды түзеу ісіне келгенде партия комитеті сот-тергеу орындарына жүгінген. Нәтижесінде саяси қуғын-сүргіннің өзіндік жүйесі қалыптасты.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ДЕРЕК ПЕН ӘДЕБИЕТ ТІЗІМІ:

1. Протоколы заседания секретариата КазЦИКа и СНК // ҚРОММ. – 5-қ; 19-т., 79-іс.- 1-п.
2. Ряднин М. Из рабства на леса социалистической стройки. – Алма-Ата-М.: Политиздат, Казахстанское отделение, 1933. – 46 с.
3. Қазақ өлкелік ВКП(б) комитеті // ҚРПМ. – 141-қ; 1-т., 2828-іс. -50-п.
4. Материалы по выполнению постановления правительства КССР за 1929 г. // ҚРПМ. – 141-қ; 1-т., 2829-іс. -15-п.
5. Шгуссер А. Пережитки родового строя в Казахстане. – Новый Восток. –1929. – Книга 26-27. – С. 162-181.
6. Периодическая печать в СССР (1917-1949). – М.: Политиздат, 1958. – Т.1., Вып. 2. – 330 с.
7. Материалы о работе среди женщин // ҚРПМ. –141-қ; 1-т., 2357-іс. -91-п.
8. Великий Октябрь и раскрепощение женщин Средней Азии и Казахстана (1917-1936 г.г.). – М.: Мысль, 1971. – 463 с.
9. Протоколы заседания секретариата КазЦИКа // ҚРОММ. – 5-қ; 7-т., 6 А.-іс.- 25-п.
10. Маннинг Р.Т. Женщины советской деревни накануне второй мировой войны 1935-1940 // Отечественная история. – 2001. – № 5. – С. 89-100.
11. Коваль В.И. Славный путь борьбы и побед (Женщины Казахстана-активные строители нового общества).-Алма-Ата: Казахстан, 1978. – 20 с.
12. Бейсенова М. Что дала советская власть женщине казашке. – Алма-Ата: Казахстан, 1957. – 250 с.
13. Женские клубы на Востоке. – М.: Политиздат, 1927. – 120 с.
14. Сводка, сведения, выписки из протоколов 1930 г. // ҚРПМ. –141-қ; 1-т., 2367-іс. -16-п.
15. Политические донесения и др. Переписка ПП ОГПУ в Казахстане, 1930 г. // ҚРПМ. – 141-қ; 1-т., 139-қ; 1-т., 200-іс.-4-п.
16. О работе среди женщин в профсоюзах Казахстана /Директивное письмо Казсовпрофа. – Кызылорда: Изд Казсовпрофа, 1927. – 36 с.
17. Протоколы заседания президиума парт. тройки за 1928-29 гг. // Ақтөбе ОММ. – 9-қ; 1-т., 622-іс.- 193-п.
18. Протоколы заседания за 1928 г. // ҚРПМ. – 141-қ; 1-т., 8-іс. -5-п.
19. Протоколы совещаний крайженотдела за 1929г. // Ақтөбе ОММ. – 9-қ; 1-т., 371-іс.- 3-п.
20. Протоколы совещаний крайженотдела за 1936 г. // Ақтөбе ОММ. – 13-қ; 5-т., 1-іс. -40-п.
21. Докладные записки по работе среди женщин за 1937 г. // Ақтөбе ОММ. – 13-қ; 6-т., 506-іс.- 16-17-п.

*Сергій Цимай
(Черкаси, Україна)*

РОЛЬ ЧЕХОСЛОВАЦЬКОГО КОРПУСУ В ПЕРШІЙ СВІТОВІЙ ВІЙНІ

Актуальність теми. В останні роки ми спостерігаємо зростаючий інтерес до суперечливих подій Першої світової війни, громадянського протистояння в Росії, до його причин і наслідків. Історичні факти свідчать про те, що Чехословацький військовий корпус виявився активним учасником даних подій, багато в чому сприяв розгортанню військових дій. Активна наукова дискусія демонструє потребу заново осмислити та зрозуміти драматизм тієї епохи, місце і роль Чехословацького корпусу в даний період.

Метою даної статті є дослідження ролі чехословацького корпусу в роки Першої світової війни та громадянського протистояння в Росії.

Важливими з огляду на досліджувану проблематику є праці Крючкова І.В. [1], Шульги С. А. [2], Недбайло Б. М. [3] та Салдугеїва Д. В. [4].

З початком Першої світової війни серед чехословаків пожвавилися спроби, які, по суті, й ніколи не припинялися, домогтися національної незалежності. Значна кількість чехів, яка проживала в межах Російської імперії, була готова зі зброєю в руках боротися за свободу своєї Батьківщини [1].

У першій половині ХХ ст. чехословацькі громади становили більше як два мільйони осіб. На Волині станом на 1897 р. проживало 27 670 чол., що становило 55 % усіх чехів, які оселилися в Російській імперії (50385 чол., з них в європейській частині – 30 299 чол.). На теренах України чехи компактно проживали в Київській, Подільській, Волинській губерніях та Криму. У переддень Першої світової війни в Україні нараховувалося близько 44 тис. чехів, які мешкали в 254 поселеннях.

Значна кількість чехів проживала в Москві, Санкт-Петербурзі, Варшаві та інших великих містах імперії. Чеські країни здебільшого мали російське громадянство, а ті, що залишалися підданими Австро-Угорщини, наразі стали «недружніми іноземцями» і підлягали депортації у внутрішні губернії та Сибір; майно підлягало конфіскації [2].

Такі обставини змусили представників чеської громади висунути на перший план діяльності своїх товариств правовий захист своїх краян у Росії. На засіданні найбільш авторитетної громадської організації чехів Києва – товариства ім. Яна Амоса Коменського – було прийнято рішення скликати великі збори чехів Волинської, Київської, Подільської губерній для прийняття петиції до царя Миколи II із висловленням своєї підтримки у війні та проханням про перехід у російське підданство [1].

Почин у створенні військових частин з представників слов'янських народів Австро-Угорщини належав «Чеському національному комітету» (ЧНК) – організації чехів-колоністів в Російській імперії. Уже 25 липня 1914 р., в день офіційного оголошення війни, ЧНК прийняла звернення до імператора Миколи II, в якому зазначалося, що «на російських чехів падає обов'язок віддати свої сили на визволення нашої батьківщини і бути пліч-о-пліч з росіянами, братами-богатирями». А 7 вересня під час аудієнції у царя чеська делегація вручила йому меморандум, в якому підкреслювалося, що «вільна і незалежна корона Святого Вацлава скоро буде сяти в променях корони Романових». Тим самим засновники майбутнього чехословацького корпусу з початку війни активно підкреслювали свою готовність не тільки до боротьби з німцями у складі Російської армії, але і включенню звільненій Чехії до складу Російської імперії.

Вже 11 серпня 1914 р. російська військова рада ухвалила рішення про організацію «Чеське Дружине» (також чехи називали ці військові утворення «гуситськими загонами») [3].

9 жовтня 1914 р. чеські добровольці виїхали на фронт. Чеська дружина була введена до складу 3-ї армії під команду генерала Радко Дмитрієва (болгарина за національністю). Дружина була поділена на півроти і взводи. Підрозділи виконували завдання розвідувального характеру в тилу ворога і на передових позиціях, служили перекладачами,

охоронцями штабів тощо. Особливо ефективною виявилась агітаційна робота, яку вели чехи в австрійських військах, де було багато слов'янських частин.

Бойове хрещення дружина пройшла 19 листопада 1914 р. в Галичині біля Тарнова. Чеські стародружинники відзначалися дисциплінованістю, хоробрістю, відвагою. Уже в перші місяці боїв нагородами були відзначені Теодор Вігнер з Чеського Малина, Франтішек Оліверус із Квасилова (посмертно) [4].

Найвдалішою агітаційною операцією Чеської дружини можна вважати організацію переходу на бік російської армії навесні 1915 р. двох батальйонів 28-го Празького полку австрійської армії. У квітні 1915 р. розвідники під командуванням Вацлава Клецанди виявили біля Зборова ділянку фронту, яку обороняв Празький полк чехів, і домовилися із солдатами про мінімальний опір під час наступу російських військ 3 квітня; тоді в полон потрапило 1 400 солдат та офіцерів. Такі ж операції були проведені щодо 2-го Чаславського і 36-го Младоболеславського піхотних полків

Лютнева революція відкрила нову еру в розвитку чехословацького війська. Вона породила нові надії і нові можливості. Вище командування дозволило виробляти призов до війська і формування військових частин в необхідних розмірах [3].

Успішні дії чехословацької бригади влітку 1917 р. стали переконливим доказом її боєздатності, що послугувало ще одним аргументом для Т. Масарика у його спробах переконати Тимчасовий уряд у необхідності чисельного збільшення чехословацьких формувань. Голова Тимчасового уряду князь Львов та О. Керенський дали дозвіл на необмежений набір до чехословацького війська військово-полонених австро-угорської армії. Разом з тим у чехословацьких військах приймався устав французького зразка (французького легіону) і чеською командною мовою. До кінця 1917 р. до лав корпусу (із жовтня за наказом начальника генштабу Духоніна – корпус) записалося від 32 до 35 тис. добровольців [5].

15 січня 1918 філія Чехословацької національної ради в Росії проголосила чехословацькі збройні сили в ній «складовою частиною чехословацького війська, що складається у веденні Верховного головнокомандування Франції» [2].

Корпус повністю перейшов на утримання союзників. До березня 1918 р. чехословацькі частини дислокувалися в тилу Південно-Західного фронту на території Волинської та Полтавської губерній, які стали до того часу складовими частинами «Самостійної України». В лютому 1918 р. голова ЧНС Т. Масарик заявив членам президії Національної ради, що ним і французькими дипломатичними представниками вирішено питання про фінансування корпусу і перекидання його на Західний фронт. «Французи, – інформував Масарик, – прийняли рішення: дати нам ці гроші і закликати нас, щоб ми негайно вирушили до Франції. Шлях – через Владивосток». Підписання Брестського мирного договору більшовиками в березні 1918 р., означавшого фактичну ліквідацію Східного фронту, зробило процес перекидання Чехословацького корпусу до Франції незворотнім. Радянський уряд був занепокоєний проблемою наявності зброї у частин корпусу. 26 березня 1918 р. в Пензі між представником Ради народних комісарів Сталіним і представниками Чехословацького корпусу було підписано угоду, за якою гарантувалася безперешкодна відправка чеських підрозділів від Пензи до Владивостока [3].

Дозволивши евакуацію чехословаків по Транссибірській магістралі, радянський уряд, ймовірно, розраховував, що Чехословацький корпус загубиться на просторах Сибіру і не представлятиме серйозної небезпеки, на відміну від евакуації через Архангельськ. Але розрахунки радянського уряду не виправдалися, чехословаки зберігали боєздатність. Спроби роззброїти корпус місцевою владою, зокрема на Уралі та Західному Сибіру, виявлялися безуспішними і приводили лише до загострення конфлікту. Ускладнила ситуацію з просуванням чехословацьких ешелонів і висадка японського десанту у Владивостокі 5 квітня 1918 р. Більшовицьке керівництво порохувало це достатньою підставою для розриву щойно встановленої угоди з корпусом. 9 квітня з Москви до Красноярська було надіслано підписане Сталіним роз'яснення. Фактично скасовується колишня угода.

Незабаром стався інцидент, який ще більше розпалив і без того складну обстановку. 14 травня на вокзалі Челябінська металевим предметом, кинутим з поїзда з колишніми австрійськими військовополоненими, який проїжджав повз, був важко поранений чеський солдат. У відповідь чехи і словаки лінчували винного. Більшовицькі влади Челябінська зреагували на самосуд, затримавши ешелон корпусу і заарештували декілька чоловік. Чехи мали на цей рахунок іншу думку. А окрім думки мали ще й зброю, щоб свою позицію аргументовано відстояти. Це, в свою чергу, не влаштовувало більшовиків [6].

І 25 травня наркомвійськмор РРФСР Лев Троцький розіслав телеграму: «Всі Ради на залізниці зобов'язані, під страхом тяжкої відповідальності, роззброїти чехословаків. Кожен чехословак, який знайдений буде озброєним на залізничній лінії, повинен бути розстріляний на місці; кожен ешелон, в якому виявиться хоча б один озброєний, повинен бути викинутий з вагону і ув'язнений у табір військовополонених... Жоден вагон з чехословаками не повинен просунути на Владивосток» [7]. Але Лев Давидович дещо погарячкував. Чисельність Чехословацького корпусу в Росії на той момент часу – 40 000 багнетів. Крім того, пройшов слух, що більшовики планують для роззброєння чехів залучити їх одвічних ворогів – полонених німців і австрійців. Дізнавшись про це, 27 травня 1918 р. чехословаки силою звільнили товаришів з Челябінської тюрми, а заодно розігнали місцеву раду, роззброїли червоногвардійців і захопили міський арсенал. Чехословаки почали просуватися до Омська і Іркутська, звільняючи по шляху міста від радянської влади: Петропавловськ, Курган, Ново-Миколаїв та Мар'їнськ [1].

Почавши свій виступ, чехословаки приєдналися до військ інтервентів, що вже діяли в Росії. Адже, як вже було сказано, Чехословацький корпус був частиною французької армії. Актуально з'ясувати причини вибору шляху просування чехословаків і початку бойових дій між частинами чехословацького корпусу і з'єднаннями Червоної Армії. Очевидно, відповіді слід шукати в діях обох сторін. Радянський уряд не бажав мати на своїй території збройні іноземні частини і дуже завзято взявся за їх роззброєння, при цьому переоцінивши свої сили. Чехословацькі частини виконували розпорядження союзного командування, яке вважало, що чехословаків буде корисніше залишити в Росії і використовувати в своїх цілях. Про це красномовно свідчать слова майбутнього президента Чехії, також учасника виступу Едуарда Бенеша: «... Наша армія в Росії для союзників була лише однією з шахових фігурок, (вони) дуже матеріалістично, просто, навіть безжально реалістично вважали, що там стільки-то людей, якими можна пожертвувати в потрібний момент... але тоді в Сибіру ми відстоювали не тільки нашу свободу, ми билися і за вільну Росію...» [7].

18 листопада в Омську відбувся переворот, в результаті якого влада демократичної Уфимської директорії була ліквідована, а на чолі білого руху на сході Росії став адмірал Олександр Колчак. Ця подія була зустрінута чехословаками досить «прохолодно». Незабаром чеські частини були зняті з фронту і відправлені в тил на охорону Транссибірської залізниці. Тріщина, яка пролягла між чеським командуванням та урядом Колчака, все більше розширювалася в міру поглиблення кризи білого руху. Чехословаки хотіли дистанціюватися від політики, що проводилася колчаківцями. Про це вони прямо заявили в меморандумі від 13 листопада 1919 р.: «Під захистом чехословацьких багнетів місцеві росіяни, військові органи дозволяють собі дії, перед якими жажнеться весь цивілізований світ. Випалювання сіл, побиття мирних російських громадян цілими сотнями, розстріли без суду представників демократії по простій підозрі в політичній неблагонадійності – складає звичайне явище, і відповідальність за все перед судом народу усього світу лягає на нас. Чому ми, маючи військову силу, не протистоїмо цьому беззаконню? Така наша пасивність є прямим наслідком принципу нашого нейтралітету і невтручання у внутрішні російські справи. Ми самі не бачимо іншого виходу з цього становища, як лише в негайному поверненні додому» [4].

У цих обставинах чехословацьке командування приймає рішення про відхід чехословацьких частин з Росії. Чехословацький корпус в Росії в боях проти радянських військ втратив 12 тис. чол., що становило його четверту частину. Солдати і офіцери

чехословацького корпусу вправі були вважати, що вони заплатили високу ціну за свободу своєї Батьківщини. У Чехословаччині їх чекали як національних героїв. 2 вересня 1920 р. від причалу Владивостоцького порту відійшов морський транспорт, на борту якого знаходилося останній підрозділ чехословацького армійського корпусу [2].

Отже, значення участі Чехословацького корпусу в роки Першої світової війни та громадянського протистояння в Росії неоднозначно оцінюється істориками. Тривала наукова дискусія ще не вичерпала свого потенціалу. Але, на нашу думку, патріотизм Чехословацького корпусу, готовність відстоювати не лише свої інтереси, а й їхнє небажання бути в «нейтралітеті», коли на їхніх очах коїться беззаконня, має бути оцінено позитивно.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Крючков И. В. Чехословацкая идея и «венгерский вопрос» в годы Первой мировой войны. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.rsijournal.net/chexoslovackaya-ideya-i-vengerskij-vopros-v-gody-pervoj-mirovoj-vojny/>
2. Шульга С. А. Чеські легіони у Першій світовій війні. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ukrajinci.cz/ua/dopovid-dlja-skil/detail/nnn-n-n-nnn-nnnn-nn/>
3. Недбайло Б. Чехословацкий корпус в России (1914-1920 гг.) : Историческое исследование. Автореферат дисертації. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.dissercat.com/content/chekhoslovatskii-korpus-v-rossii-1914-1920-gg-istoricheskoe-issledovanie>
4. Салдугеев Д. В. ЧЕХОСЛОВАЦКИЙ ЛЕГИОН В РОССИИ. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.lib.csu.ru/vch/1/2005_02/011.pdf
5. Європейський лідер, який цінував українців. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://vgolos.com.ua/articles/ye-vropeyskyu_lider_yakyy_tsinuvav_ukraintsiv_106593.html?print
6. Чехословацький корпус і Громадянська війна в Росії. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.znaimo.com.ua/Чехословацький_корпус
7. Демидова Е. И., Рыбков А. Г. Чехословацкий военный корпус: документы и материалы. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.vestarchive.ru/2014-2/2896-chehoslovatskii-voennyi-korpys-dokumenty-i-materialy.html>

Науковий керівник – кандидат історичних наук, доцент О.І.Овчаренко

*В'ячеслав Гордієнко
(Умань, Україна)*

СУЧАСНА РОСІЙСЬКА ІСТОРІОГРАФІЯ РЕЛІГІЙНО-ЦЕРКОВНОГО ЖИТТЯ В УКРАЇНІ ПІД ЧАС ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

Історія православ'я в Україні в період Другої світової війни і нацистської окупації займала поважне місце в дослідженнях радянських і російських істориків. Особливо активно релігійно-церковні проблеми воєнного лихоліття розглядаються упродовж останніх 15-20 років. У 90-х рр. минулого століття російських істориків, які досліджували долю православної церкви під час війни було небагато. Частина з них розпочинали свою наукову кар'єру ще за комуністичного режиму як атеїстичні пропагандисти. Як тільки з'явилися можливості вільної наукової роботи, вони активізували свої дослідження. До старшого покоління російських істориків – дослідників минулого православної церкви можна віднести В.А. Алексеєва [1], М.І. Одінцова [6], О.Ю. Васільєву [2; 3], М.В. Шкаровського [9].

У 2000-х роках кількість публікацій в Росії з теми православ'я в період німецько-радянської війни зростає. Поряд зі старшими істориками розпочинають активні дослідження представники молодшого покоління. Оприлюднюють свої роботи В.М. Якунін [10; 11], Г.В.

Вишиванюк [4; 5], В.Г. Підгайко [7]. Дослідники старшого покоління розглядали питання релігійно-церковного життя в окупованій нацистами Україні як світські дослідники. Більшість представників молодшого покоління російських авторів позиціонують себе як церковні історики. Отож, ми маємо намір у цій роботі виявити особливості сучасної російської історіографії релігійно-церковного життя в Україні періоду Другої світової війни і встановити відмінність і спадковість у поглядах на об'єкт дослідження істориків старшого і молодшого поколінь.

На тлі політики демократизації і гласності в роки перебудови ряд російських істориків спробували відійти від радянських ідеологічних штампів в питанні релігійно-церковного життя в роки німецько-радянської війни і під нацистською окупацією. Історики В.А. Алексеев і М.І. Одінцов по-новому осмислили проблему різкого повороту в релігійній політиці радянського режиму, який відбувся у вересні 1943 р. Дослідниця О.Ю. Васільєва у своїй роботі висвітлила стан православної церкви напередодні німецько-радянської війни, подала статистичні дані щодо чисельності православних парафій в означений період. Водночас, торкаючись подій у релігійно-церковному житті в окупованій Україні, вона повторює ідеологічні кліше радянських атеїстичних пропагандистів. Для неї діяльність керівників Автономної Православної Церкви митрополита Олексія (Громадського) і Української Автокефальної Православної Церкви Полікарпа (Сікорського) однозначно є «профашистською» [2, с. 24]. Згодом, дослідниця головні висновки своїх публікацій широко розгорнула в дисертації [3].

Нові акценти в інтерпретації подій церковно-православного життя на окупованих землях містяться в публікаціях М.І. Одінцова, приурочених до 50-ї річниці перемоги над нацистською Німеччиною. Автор схвально оцінює діяльність Голови Ради у справах РПЦ при РНК СРСР Г. Карпова. Автор намагається показати позитивні наслідки всеохоплюючої опіки радянського режиму для розвитку РПЦ. Негативних наслідків тотального контролю радянських спецслужб над Московським патріархатом історик не виявив. Водночас М.І. Одінцов у своїх статтях вперше вводить у науковий обіг низку архівних документів, які проливають світло на зміст релігійно-церковної політики нацистів, а також на формування нових стосунків між радянським режимом і Московським патріархатом.

Церковний автор В. Ципін, використовуючи архівні матеріали, які стали доступними для дослідників у період перебудови, подав стислу характеристику становища православ'я на окупованих землях [8]. Протоієрей В. Ципін належав до кліру РПЦ, у результаті чого його бачення ситуації в релігійно-церковному житті окупованих земель СРСР було чітко визначене офіційною позицією Московського патріархату. Він ідеалізує стосунки Московського патріархату і місцеблюстителя патріаршого престолу РПЦ (з вересня 1943 р. – патріарха) Сергія (Страгородського) з радянським режимом. Всі ухвали Московського патріархату, щодо частини своєї пастви на окупованій території протоієрей-дослідник вважав абсолютно адекватними, а діяльність церковних груп, які стали на шлях відособлення від РПЦ різко засуджував, безапеляційно підкреслюючи їхню співпрацю з нацистами.

Істотний внесок у розробку теми православ'я в роки нацистської окупації зробив російський дослідник М.В. Шкаровський. Серед чисельних публікацій автора особливе місце займають монографії, які містять раніше неопубліковані документи. Історик, чи не єдиний з російських науковців, працював у німецьких архівах (Бундесархів у Берліні, Політичний архів Міністерства закордонних справ у Бонні, Бундесархів-Мілітарархів у Фрейбурзі, Архів інституту сучасної історії у Мюнхені) і тому його дослідження базується на солідній джерельній базі. В одній з перших своїх праць М.В. Шкаровський акцентує свою увагу на взаємодії російського духовенства з радянськими партизанами, оцінюючи її як патріотичну діяльність. Остання об'ємна монографія автора під заголовком, що перегукується з деякими радянсько-атеїстичними пропагандистськими брошурами і, особливо, з заголовком книги Х. Фейерсайда «Ікона і свастика», присвячена аналізу нацистської релігійної політики щодо російського православ'я [9]. Тут дослідник використовує нові, раніше не опубліковані джерела, для підтвердження своїх, сформульованих у попередніх публікаціях, висновків.

Аналізуючи релігійну політику радянського і нацистського режимів, М.В. Шкаровський обґрунтовує тезу, що ставлення до РПЦ сталінського партійно-урядового керівництва мало більше позитивних наслідків ніж політика гітлерівців. Причому, нацистську релігійну політику він реконструює, використовуючи теоретичні праці ідеологів нацизму за принципом, що могло б статися з РПЦ, якби нацисти перемогли і реалізували свої неоязичницькі новації. Окремий підрозділ монографії присвячений православ'ю в окупованій нацистами Україні. Автор доволі точно і об'єктивно розкрив специфіку політики нацистів щодо релігійно-церковного життя на українських землях. Точними є зауваження історика щодо двох центрів формування цієї політики і відповідні суперечності в її реалізації. Він доводить, що ставлення нацистів до православ'я в Україні визначалось Міністерством Східних територій з одного боку і окупаційною адміністрацією рейхскомісаріату «Україна» з іншого боку. Автор переконливо показав прагнення нацистів не допустити створення в Україні єдиної цілісної православної церкви. Водночас, оцінюючи діяльність двох православних конфесій – Автономної Православної Церкви (АПЦ) на чолі з митрополитом Олексієм (Громадським) і Української Автокефальної Православної Церкви (УАПЦ) на чолі з митрополитом Полікарпом (Сікорським), російський історик втрачає об'єктивність. Недобросовісно використовуючи історичні джерела, застосовуючи замовчування, пересмикування, підтасування, а то й свідому фальсифікацію він намагається довести, що УАПЦ активно співпрацювала з окупаційним режимом, а АПЦ і в несприятливих умовах залишалася на позиціях «патріотизму». Як приклад того, що М.В. Шкаровський у своєму тексті відходить від базових принципів науковця свідчить наступний фрагмент «...Однак частина українських націоналістів добровільно брала участь у знищенні євреїв. Переважно вони відносились до Грекокатолицької Церкви, але деякі також до автокефальної Української Церкви. Саме про послідовників останньої йде мова в жахливому донесенні оперативної команди СС №5 восени 1941 р. У ньому говориться про знищення 229 євреїв у м. Хмільнику, а також про те, що населення міста з таким ентузіазмом сприйняло звістку про звільнення від них, що відслужило вдячний молебень». Керівництво ж автокефальної Української Церкви хоча й не схвалювало антиєврейських акцій, але й не засуджувало їх» [9, с. 315-316]. На нашу думку, оцінювати позицію автокефальної церкви в такому делікатному питанні не згідно з офіційними її документами, заявами і діями її керівників, а за вчинками окремих її «послідовників» (не доведених), це те ж саме, що називати Російську православну церкву антисемітською через діяння її «послідовників» із числа членів «Чорної сотні» на початку ХХ ст. Крім того, автор, доктор історичних наук, добре знає, що УАПЦ було створено не восени 1941 р., а в лютому 1942 р., про що він і пише у іншому місці своєї монографії. Йому також відомо, що «не засуджувало» антиєврейські акції нацистів не тільки керівництво УАПЦ, але й керівництво АПЦ, яке зберігало канонічний зв'язок з Московським патріархатом. М.В. Шкаровський всіляко вигороджує діяльність під час нацистської окупації Автономної церкви. Виділивши цілий абзац для розповіді про відвідання архієпископом Полікарпом 24 січня 1942 р. рейхскомісаріату в Рівному і виголошення ним своєї заяви про лояльність до окупаційного режиму, російський історик замовчує факт такого ж візиту до рейхскомісаріату глави Автономної церкви митрополита Олексія, який відбувся 27 січня 1942 р. [9, с. 433]. Здійснивши підрахунки чисельності парафій УАПЦ і АПЦ, автор дійшов висновку що автономісти мали більший вплив на релігійно-церковне життя в окупованій Україні. На основі цього М.В. Шкаровський стверджує, що релігійне відродження на українських землях мало «патріотичний характер», не вказуючи, щоправда, російський це, чи український патріотизм.

Молодший колега вищезначених авторів В.М. Якунін присвятив вивченню патріотичної діяльності РПЦ у роки німецько-радянської війни і становленню нових державно-церковних відносин кандидатську і докторську дисертації. На основі цих дисертацій, самарський історик підготував і оприлюднив низку монографій. Окремий розділ однієї із своїх монографій він присвятив ліквідації греко-католицької церкви в Західній Україні радянським режимом у 1946 р. [11] Автор, спирається на солідну джерельну базу.

Але загальна схема реконструкції цього важливого процесу істориком співпадає з офіційно-церковною позицією РПЦ. Про це вже свідчить назва розділу «Возз'єднання греко-католиків (уніатів) з Московською Патріархією». В.М. Якунін послідовно і детально показав діяльність державних структур у взаємодії з Московською патріархією з ліквідації УГКЦ, водночас стверджуючи, що Патріарх РПЦ не був ініціатором цієї акції. Маючи на меті виправдати Московську патріархію, історик з Самари, багато місця в розділі виділив для повторення давніх антикатолицьких і антиуніатських тез, посилаючись іноді на пропагандистсько-атеїстичних авторів типу К. Дмитрука. Виправдовуючи позицію РПЦ, В.М. Якунін стверджує, що участь Московського патріархату в ліквідації УГКЦ сприяла збереженню релігійно-церковного життя в Західній Україні.

В іншій монографії, яка вийшла в ювілейний рік, В.М. Якунін окремий параграф виділив для висвітлення розвитку релігійно-церковного життя в окупованій нацистами Україні [10]. Як і М.В. Шкаровський, В.М. Якунін, висвітлюючи причини церковного розколу на окупованих українських землях, всю вину покладає на єпископа Полікарпа. Слідуючи за визначенням Московського Патріархату, В.М. Якунін стверджує, що, незважаючи на те, що єпископ Полікарп не писав заяву про визнання юрисдикції місцеблюстителя патріаршого престолу митрополита Сергія (Страгородського) і не їздив до Москви, він брав участь у спільних богослужіннях і хіротонії, що і є визнанням юрисдикції РПЦ. Дотримуючись цієї хибної думки, автор висвітлює розвиток релігійно-церковної ситуації в окупованій Україні. Доктор історичних наук, повторивши офіційні визначення Московського патріархату у справі «розкольніцької діяльності» Полікарпа навесні 1942 р., навіть уявлення не має про заяву єпископів-автономістів, в якій ті відмежовувалися від ухвал Собору єпископів РПЦ щодо Полікарпа і вказували про неправомірність втручання місцеблюстителя патріаршого престолу в релігійно-церковне життя України. Текст В.М. Якуніна пересипаний такими пропагандистськими штампами як «ярый націоналист, не стеснявшийся подчеркнуть свой украинизм», «петлюровщина», «бендеровцы» і т.п. Автор всіляко вигороджує єпископів-автономістів, ігноруючи загальновідомі факти їх контактів з окупантами. Врешті, наприкінці параграфу В.М. Якунін, спираючись на дійсний факт чисельного переважання парафій АПЦ над УАПЦ, робить узагальнюючий висновок про те, що український народ у своїй більшості усвідомлював свою спільність з російським народом і ця спільність полягала у спільній вірі предків – православ'ї [10, с. 177].

Крім світських авторів питаннями релігійно-церковного життя в Україні періоду нацистської окупації сьогодні займаються й церковні дослідники. Так, В.Г. Підгайко оприлюднив статтю «Єпископ Володимир-Волинський і Ковельський Мануїл (Тарнавський) в історії українських церковних розділів 1941–1943 років» [7]. У публікації автор подає маловідомі факти з життя архієрея, зокрема про його арешт органами НКВС, тимчасове перебування в Луцькій в'язниці і звільнення напередодні німецько-радянської війни. Посилаючись на особисті матеріали архієреїв Московського патріархату післявоєнного періоду, В.Г. Підгайко повідомляє, що після того, як священник Тарнавський був рукопокладений в єпископи УАПЦ і призначений на Білоцерківську кафедру правлячим єпископом, він перейшов до Автономної церкви і тут у результаті повторної хіротонії отримав єпископський сан. Однак, слід зазначити, що це не підтверджується архівними історичними джерелами. Причини і обставини загибелі єпископа Мануїла історик розкриває в руслі концепції, яку сформували ще радянські автори.

До числа російських церковних істориків належить і Г.В. Вишиванюк, яка опублікувала роботи про митрополита Олексія (Громадського) і про відносини між АПЦ та УАПЦ у роки війни. Вона ставить в заслугу митрополитові, що той зберіг православну церкву в Україні від «повного відпадиння в розкол». Дослідниця, в основному, повторює давно усталені в російській церковній і радянсько-атеїстичній літературі твердження про вбивство митрополита українськими націоналістами у помсту за його прагнення зберегти канонічну єдність з Московським патріархатом. УАПЦ періоду нацистської окупації авторка однозначно вважає неканонічною і цим виражає повною мірою позицію сучасної РПЦ. В.Г.

Підгайко і Г.В. Вишиванюк належать до групи церковних істориків, які гуртуються довкола Православного Свято-Тихонівського гуманітарного університету і який функціонує під егідою Московського патріархату. Слід відзначити, що їх об'єднує ґрунтовне знання історичних джерел і сучасної української історіографії з питань релігійно-церковного життя в окупованій нацистами Україні. Водночас, архівні документи і здобутки світських істориків використовуються ними задля підтвердження сформульованої Московським патріархатом ще упродовж 1942 – 1945 рр. позиції щодо українського православ'я.

Отож, сучасна російська історіографія релігійно-церковного життя в Україні періоду Другої світової війни є доволі продуктивною. Але істотна залежність її від концепту «русского мира» гальмує об'єктивну історичну реконструкцію цієї важливої частини історії ХХ століття.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Алексеев В.А. Иллюзии и догмы / В.А. Алексеев. – М.: Политиздат, 1991. – 396 с.
2. Васильева О.Ю. Третий рейх и православная церковь / О.Ю. Васильева. // Наука и религия. – 1995. – №5. – С. 22–25.
3. Васильева О.Ю. Русская Православная Церковь в политике Советского государства в 1943 – 1948 гг. / О.Ю. Васильева. – М.: ИРИ РАН, 2001. – 348 с.
4. Вишиванюк А.В. Митрополит Алексей (Громадский) – екзарх Украинской Автономной Православной Церкви (1941 – 1943) / А.В. Вишиванюк. // Вестник ПСТГУ II: История. История русской Православной Церкви. 2007. – Вып 4 (25). – С. 71–95.
5. Вишиванюк А.В. Об отношениях между Украинской Автономной Православной Церковью и «Украинской Автокефальной Православной Церковью» на Западной Украине в годы немецкой оккупации (1941 – 1944 гг.) / А.В. Вишиванюк. // Вестник церковной истории. – М., 2014. № ? (Сдано в печать). – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.sedmitza.ru/lib/text/5122580/>
6. Одинцов М.И. Религиозные организации в СССР накануне и в первые годы Великой Отечественной войны (1938–1943) / М.И. Одинцов. // Отечественные архивы. – 1995. – №2. – С. 37–67; Религиозные организации в СССР в годы Великой Отечественной войны (1943–1945) // Отечественные архивы. – 1995. – №3. – С. 41–70.
7. Підгайко В.Г. Епископ Владимир_Волынский и Ковельский Мануил (Тарнавский) в истории украинских церковных разделений 1941–1943 годов / В.Г. Підгайко. // Вестник ПСТГУ II: История. История русской Православной Церкви. 2010. Вып 2 (34). – С. 303–322.
8. Цыпин В. Патриотическое служение Русской православной церкви в Великой Отечественной войне / В. Цыпин. // Новая и новейшая история. – 1995. – №5. – С. 41–45.
9. Шкаровский М.В. Крест и свастика. Нацистская Германия и Православная Церковь. / М.В. Шкаровский. – М.: Вече, 2007. – 512 с.
10. Якунин В.Н. Внешние связи Московской Патриархии и расширение её юрисдикции в годы Великой Отечественной войны 1941 – 1945 гг. / В.Н. Якунин. – Самара, 2002. – 200 с.
11. Якунин В.Н. Правовой статус, положение, деятельность, внешние связи Русской Православной церкви в годы Великой Отечественной войны 1941 – 1945 гг. / В.Н. Якунин. – Тольятти: Изд-во ТГАС, 2004. – 272 с.

*Іван Пасічник
(Київ, Україна)*

СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНІ ПОГЛЯДИ ПАВЛА СКОРОПАДСЬКОГО В ТРАКТУВАННІ ЛІДЕРІВ УПСР

Суспільно-політичні погляди такої неоднозначної постаті в історії України, як гетьман Павло Скоропадський, завжди привертали до себе увагу та піддавалися численним інтерпретаціям.

Одними з перших, хто складав та поширював різноманітні трактування цих поглядів, були політичні опоненти гетьмана – українські державотворці, які брали безпосередню участь у революційних подіях 1917–1921 рр. Найбільше виділялися з-поміж них вихідці з соціалістичних партій, в першу чергу з Української партії соціалістів-революціонерів (УПСР), що займали ключові владні пости в Українській Народній Республіці (УНР) як за Центральною Радою, так і за Директорією. Дослідження суспільно-політичних поглядів гетьмана Української Держави П. Скоропадського в інтерпретаціях лідерів УПСР сприятиме об'єктивному та всебічному їх розгляду та розумінню.

Мета – виокремити та проаналізувати основні інтерпретації лідерами УПСР суспільно-політичних поглядів П. Скоропадського.

В результаті гетьманського перевороту 29 квітня 1918 р. від влади була відсторонена УПСР – наймасовіша та найвпливовіша українська партія, яка становила більшість у Центральній Раді. Тому не дивно, що якраз ця політична сила дуже негативно поставилася до нової влади на чолі з П. Скоропадським.

13–16 травня 1918 р. на IV з'їзді УПСР, присвяченому партійній тактиці стосовно гетьманської влади, із-за низки принципових питань відбувся розкол есерів на праве та ліве крило.

Праве крило, яке пізніше оформилося в Центральну фракцію УПСР, стояло на націонал-державницьких позиціях та обстоювало дотримання компромісу. На їхню думку, революція була закінчена, а нинішній час треба було використати для легальної чи напівлегальної партійної діяльності з організації мас і проведення культурно-просвітницької роботи серед них.

Ліве крило, пізніше «боротьбисти», закликало до підпільної діяльності та виступало за продовження революції, за класову боротьбу робітництва та селянства не тільки з Гетьманатом, а й із капіталістично-буржуазним світом загалом. Національне питання вони вважали таким, що роз'єднує народні маси, тому виступали лише за соціальну інтернаціональну революцію до повної перемоги. При цьому ліві есери не виключали співпраці з більшовиками.

Після тривалих дискусій на з'їзді була прийнята поміркована резолюція, запропонована правими, за якою переворот 29 квітня називався «результатом насильної узурпації влади елементами, що не мають опори в країні», а тактичним завданням партії проголошувалася боротьба проти гетьманського уряду за демократизацію політично-державного ладу в Україні [6, с. 21].

Ліва течія УПСР, яка обрала шлях збройної боротьби з Гетьманатом, стала найбільш непримиренним ворогом нової влади серед усіх українських політичних сил. Вона не увійшла в Український Національний Союз (УНС), оскільки українські соціал-демократи, праві есери, консерватори, самостійники були для неї ворогами, які роз'єднували сили революції. У своїх численних революційних зверненнях до населення боротьбисти представляли прихід до влади П. Скоропадського як переворот «міжнародної контрреволюційної панської зграї». Для них він був генералом російської армії, поміщиком, представником великого панства, «яке ради шкурних інтересів зразу пошилося в самостійники-“українці” і пішло на оброті німецької буржуазії» [8, арк. 7]. Режим, встановлений гетьманською владою, вони характеризували як поміщицьку монархію.

Незважаючи на свою поміркованість, праві есери недалеко відійшли від лівих у своєму баченні суспільно-політичних поглядів П. Скоропадського. Це яскраво простежується як зі слів головних лідерів УПСР, так і за їхньою діяльністю.

Так, одним із перших, хто поділився своїми інтерпретаціями стосовно ідейних орієнтацій П. Скоропадського, був провідний член ЦК УПСР П. Христюк, котрий працював в урядах В. Винниченка і В. Голубовича та являвся співавтором суперечливого закону про соціалізацію землі.

Він розцінював погляди гетьмана як проросійські, антиукраїнські, контрреволюційні, монархічні, спрямовані на підтримку великої буржуазії та поміщиків. В Гетьманаті П. Христюк вбачав «грядуще царство буржуазії», «монархічний лад», «російсько-жидівсько-польсько-малоросійську буржуазію», «тільки форму української державності» [6, с. 7, с. 12, с. 30]. Свою точку зору він підкріплював різними звинуваченнями на адресу гетьмана: запровадження російської як другої державної мови, розгін демократичних земств, переслідування робітників, репресії політичних опонентів, підтримка чорносотенців, цензура, ще сильніша, ніж за царських часів, тощо. П. Христюк не вірив заявам Скоропадського у пресі про його демократизм і прагнення розбудови української державності, вважаючи гетьмана лицеміром та брехуном.

Цей провідний член УПСР також піддав інтерпретаціям погляди Скоропадського на зовнішню політику. П. Христюк представляв їх як антибільшовицькі та спрямовані на відбудову «єдиної та неділимої» Росії. Він засуджував відносини Української Держави із Всевеликим Військом Донським, оскільки для нього це був союз із контрреволюцією (реакціонерами). В непідписанні мирного договору із більшовицькою Росією П. Христюк звинувачував якраз гетьмана, який замість налагодження мирних відносин готувався до війни з більшовиками. Причина цього полягала у бажанні П. Скоропадського допомогти «реакційним» силам Росії. Стосовно поглядів гетьмана щодо розбудови української армії, то тут думка Христюка досить проста – Скоропадський нічого не зробив для створення української армії, бо боявся її і «не міг приступити до цього завдання при тому страшному терорі, який він вчинив над селянством і робітництвом» [6, с. 118]. Загалом П. Христюк підсумовував, що як першою, так і останньою своєю грамотою (про федерацію), П. Скоропадський ліквідував українську державність [6, с. 121].

Також відомим інтерпретатором суспільно-політичних поглядів П. Скоропадського був визначний лідер УПСР М. Шаповал – співорганізатор антигетьманського повстання та голова УНС. В УНР він займав різні важливі державні посади, зокрема працював міністром пошт і телеграфу в уряді В. Винниченка за Центральної Ради та міністром земельних справ в уряді В. Чехівського за Директорії.

У його сприйнятті П. Скоропадський – російський генерал, малорос зі зросійщеного роду, великоземельний поміщик, який пішов будувати українську державність не за власним бажанням, а за волею німецьких генералів і московських поміщиків [7, с. 112]. Гетьманат для нього був ворогом українського народу, диктатурою російської буржуазії та царських офіцерів, російською монархією під фальшивим гаслом «гетьманщини» [7, с. 115].

М. Шаповал, не далеко відійшов від П. Христюка у трактуванні суспільно-політичних поглядів П. Скоропадського. Для нього вони також проросійські, антиукраїнські, антинародні, монархічні, направлені на підтримку великих землевласників та буржуазії. Він також заявляв про наміри гетьмана шляхом тимчасової підтримки ідей української державності відновити «неділиму» Росію [7, с. 117]. Свідчень для цього в Шаповала було вдосталь. Наприклад, зустріч П. Скоропадського з донським отаманом П. Красновим на станції Скороходово, про яку він висловлювався так: «Промови, що там були виголошені, не залишились в секреті: умовились вони про відновлення “єдиної та неділимої”, а цю справу мав проводити в життя Скоропадський» [7, с. 119]. Як наслідок, на Україні створювалися різні російські добровольчі армії (Астраханська, Північна та ін.). При цьому Шаповал наголошував, що «української ж армії, хоч би гетьманської, ген. Скоропадський не організував» [7, с. 120]. На думку цього есера, такі дії гетьмана та передача влади росіянам

яскраво демонстрували ці погляди. Проголошення П. Скоропадським федерації з «недлімою» Росією 14 листопада 1918 р. лише підтвердило впевненість у цьому лідера УПСР.

При врахуванні інтерпретацій М. Шаповала, варто зазначити, що цей політик характеризувався одіозністю та радикалізмом поглядів. Він називав усіх гетьманів і князів гнобителями українського народу, а священників, буржуазію та інтелігенцію – ворогом, картав усіх, хто возвеличує таких неприємних йому відомих постатей, як Володимир Великий, Б. Хмельницький, Г. Квітка-Основ'яненко, Андрей Шептицький. Натомість для нього авторитетами були Т. Шевченко, І. Франко, М. Драгоманов. М. Шаповал відзначався різкістю і щодо своїх політичних опонентів. Він вбачав у гетьманцях поміщиків і ворогів українського народу, націоналістах – фашистів і ворогів, петлюрівцях – також ворогів і новітніх фашистів, комуністах – брехунів та ін [7, с. 51–61].

Загалом подібні інтерпретації поділяли більшість діячів УПСР. Так, зокрема, Н. Григорієв, який був міністром освіти в уряді В. Голубовича, а за Директорії – керівником пресової служби армії УНР, обурювався, що все суспільно-політичне життя за нової влади перейшло в підпілля, а сам гетьман виражав інтереси московських та змосковщених капіталістів і землевласників [2].

Цікавою статтю в середовищі есерів був М. Грушевський, відомий історик, голова Центральної Ради, якого в національно-демократичних колах часто ще шанобливо називало «батьком». В часи Гетьманату М. Грушевський зник із політичної арени та займався науковою роботою. Втім він устиг відмовитися від пропозиції В. Вернадського увійти до складу Всеукраїнської академії Наук, ініційованої гетьманом. Відомий історик пояснював, що гетьман хоче «придобритися до мене якимось призначенням – наприклад президентом академії». Але М. Грушевський відхилив цю пропозицію, оскільки не хотів мати нічого спільного з «гетьманською академією» [1, с. 100].

Прихід П. Скоропадського до влади він вважав не тільки німецьким втручанням, а й зрадою української буржуазії. М. Грушевський не зв'язувався з УНС, бо, на його думку, там головували праві сили, які співпрацювали з німцями проти Центральної Ради і «тепер ляля її та пробували організувати буржуазне українське правительство в порозумінні з гетьманом і німцями – поки гетьман не пустив остаточно з нічим і українську буржуазію, зв'язавшись з російською буржуазією на відбудову єдиної Росії» [1, с. 100-101]. М. Грушевський поділяв думку інших есерів щодо проросійських поглядів П. Скоропадського, спрямованих на підтримку великих фінансистів та землевласників і повернення України до складу «недлімої» Росії. Відомий дослідник Г. Папакін каже про Грушевського, що він був «засліплений ненавистю до режиму, який прийшов на зміну очолюваній ним УНР та особисто до його репрезентанта» [5, с. 82].

При врахуванні цих інтерпретацій Грушевського треба також зважати, що вже з 1919 р. колишній голова Центральної Ради наголошував на поспішності проголошення Україною незалежності, робив постійні заяви про відкидання боротьби з Радянською Росією, з якою закликав створити свігову федерацію [3, с. 233–234].

Серед українських соціалістів поодинокими винятками були ті, хто з часом переосмислював власні помилки та бачив не лише негативні, а й позитивні сторони П. Скоропадського.

Саме таким уже в еміграції став М. Ковалевський – дворянин, голова УПСР з липня 1917 р., міністр продовольчих справ в урядах В. Винниченка й В. Голубовича за Центральної Ради та міністр земельних справ в урядах С. Остапенка, Б. Мартоса, І. Мазепи.

Він, як і багато його колег по УПСР, під час бурхливих подій 1917–1921 рр. різко таврував П. Скоропадського. Однак в еміграції М. Ковалевський вбачав заслугу П. Скоропадського перед українською справою в тому, що в листопаді 1917 р. майбутній гетьман на чолі 34-го корпусу на Правобережній Україні став заслоном проти більшовицьких загонів та був ніби «островом мілітарної дисципліни і сили в хаосі розкладу й деморалізації південно-західного фронту». Він підкреслював, що цю заслугу не можна

зменшувати чи забувати тільки тому, що гетьман сам по собі був «експонентом» консервативних і реакційних кіл і в силу свого російського виховання, як і аристократичного становища в імперії Романових, бачив майбутнє України в пов'язанні її з Росією, у відродження якої вірив [4, с. 318].

М. Ковалевський визначив і чотири помилки гетьманської політики, що призвели до краху П. Скоропадського: 1) російський реакційний елемент відіграв вирішальну роль в Українській Державі, а національні свідомі консервативні сили (В. Липинський та Д. Дорошенко) не змогли виявити свої сили та «пленталися у хвості подій»; 2) гетьманський уряд намагався повернути дореволюційний соціальний лад, що неможливо було зробити, в результаті виник тяжкий конфлікт із селянством та іншими верствами населення; 3) гетьманська влада не знайшла спільної мови з українським середнім станом та інтелігенцією, яка опинилася по «інший бік барикади»; 4) Грамота про федерацію Гетьмана [4, с.530–531].

Загалом М. Ковалевський характеризує Скоропадського як тактовного та обережного політика, тому й не вірить у різні чутки про привселюдні його заяви з приводу повернення України під монархічну Росію. Однак лідер УПСР все ж підкреслює, що в часи розбудови української державності П. Скоропадському були притаманні федеративні погляди, як і більшості російських генералів українського походження.

Примітно, що М. Ковалевський заради об'єктивності говорить і про самостійницькі погляди П. Скоропадського, що сформувалися в еміграції під впливом українського оточення та власних особистісних переосмислень. Зокрема, мова йде про женевський меморандум П. Скоропадського до Ліги Націй, в якому він визнавав свої помилки 1918 р. і підкреслював, що український народ в своїй масі прагне самостійності і що ніяка інша форма державного устрою його не задовольнить [4, с. 532].

Така детальна зупинка на інтерпретаціях М. Ковалевського пов'язана з тим, що він – можливо чи не єдиний соціалістичний державотворець УНР, який намагався показати різносторонність гетьмана, в той час як інші його колишні колеги продовжували десятиліттями триматися різко негативних, таврувальних поглядів на П. Скоропадського.

Отже, суспільно-політичні погляди П. Скоропадського сприймалися УПСР та її лідерами вкрай негативно. Вони представляли їх як проросійські, монархічні, реакційні (прагнення повернути самодержавство та придушити революцію), які були спрямовані проти українців та української державності та висловлювали лише інтереси великого капіталу, а не селян і робітників. Інтерпретації лідерів УПСР мали багато спільного. Особливо це простежується в тезах, що гетьман прагнув відновлення «єдиної та неділимої» Росії, знищивши при цьому українську державність. Лідери УПСР не бачили нічого позитивного в постаті гетьмана П. Скоропадського. Винятком були такі постаті, як М. Ковалевський, що відзначали федеративні погляди очільника Української Держави, намагалися пояснити їх і вбачали певні його заслуги в українському державотворенні. Втім, досліджуючи інтерпретації цих постатей, треба мати на увазі і їхні світоглядні позиції та умови, за яких формувалися ці трактування суспільно-політичних поглядів П. Скоропадського. В багатьох моментах висловлені цими діячами думки часто суперечили їхнім подальшим діям та заявам.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Автобіографія Михайла Грушевського, 1914–1919 // Український історик. – 1966. – Ч. 1–2 (9–10). – С. 98–101.
2. Григорій Н. Українська боротьба за державу в роках 1917-1920. Чому українці не вдержали своєї держави / Н. Григорій. – Скрантон: Народня Воля, 1934.– 48 с.
3. Грушевський М. Українська партія соціалістів-революціонерів та її завдання. Замітки з приводу дебат на конференціях закордонних членів партії / М. Грушевський // Хто такі українці і чого вони хочуть. – К: Т-во «Знання» України, 1991. – С. 225–236.
4. Ковалевський М. При джерелах боротьби. Спомини, враження, рефлексії / М. Ковалевський. – Інсбрук: Накладом Марії Ковалевської, 1960. – 717 с.

5. Папакін Г. Павло Скоропадський та Михайло Грушевський: начерк історії особистих стосунків / Г. Папакін // Павло Скоропадський: патріот, державотворець, людина. Історико-архівні нариси. – К, 2003. – С. 73–84.
6. Христюк П. Замітки і матеріали до історії української революції. 1917-1920 рр. / П. Христюк. – Т. III. – Український соціологічний інститут, 1921. – 160 с.
7. Шаповал М. Велика революція і українська визвольна програма / М. Шаповал. – Прага: Вільна спілка, 1927. – 324 с.
8. Центральний державний архів громадських об'єднань України (ЦДАГО України), ф. 43, оп. 1, спр. 12, 13 арк.

*Гульнара Шарипова
(Алматы, Казахстан)*

КУЛЬТУРНОЕ НАСЛЕДИЕ КАЗАХСТАНА В ЕВРОПЕЙСКОМ ПРОСТРАНСТВЕ

*«Казахстан – это бесценное культурное наследие.
Овладение культурным наследием – это
основа исторической памяти народа, без
которой не бывает истинного патриотизма»
Н.А.Назарбаев*

Принимая во внимание неопределимую роль нематериального культурного наследия в качестве фактора, способствующего сближению, обмену и взаимопониманию между людьми, 17 октября 2003 года на 32-й сессии Генеральной конференции Организации Объединенных Наций (ООН) по вопросам образования, науки и культуры (ЮНЕСКО) в Париже, была принята **Международная конвенция об охране нематериального культурного наследия**. Основанием для создания Конвенции явились процессы глобализации и социальных преобразований, которые не только создают условия для возобновления диалога между сообществами, вместе с тем являются источниками серьезной угрозы деградации, исчезновения и разрушения нематериального культурного наследия.

Цели Конвенции (статья 1):

1. охрана нематериального культурного наследия;
2. уважение нематериального культурного наследия соответствующих сообществ, групп и отдельных лиц;
3. привлечение внимания на местном, национальном и международном уровнях к важности нематериального культурного наследия и его взаимного признания;
4. международное сотрудничество и помощь.

«Нематериальное культурное наследие» означает обычаи, формы представления и выражения, знания и навыки, – а также связанные с ними инструменты, предметы, артефакты и культурные пространства, – признанные сообществами, группами и, в некоторых случаях, отдельными лицами в качестве части их культурного наследия. Такое нематериальное культурное наследие, передаваемое от поколения к поколению, постоянно воссоздается сообществами и группами в зависимости от окружающей их среды, их взаимодействия с природой и их истории и формирует у них чувство самобытности и преемственности, содействуя тем самым уважению культурного разнообразия и творчеству человека. (1) Для целей настоящей Конвенции принимается во внимание только то нематериальное культурное наследие, которое согласуется с существующими международно-правовыми актами по правам человека и требованиями взаимного уважения между сообществами, группами и отдельными лицами, а также устойчивого развития.

21 декабря 2011 года президентом Республики Казахстан Н. А. Назарбаевым в закон Республики Казахстан внесено распоряжение о Ратификации Конвенции об охране нематериального культурного наследия от 17 октября 2003 года.

Ссылаясь на статью 19 Конвенции о «Сотрудничестве» международное сотрудничество содействует обмену информацией и опытом, совместным инициативам, а также созданию механизма оказания помощи государствам-участникам в их усилиях по охране нематериального культурного наследия.

Государства-участники признали, что охрана нематериального культурного наследия представляет общий интерес для человечества, и с этой целью обязуются сотрудничать на двустороннем, субрегиональном, региональном и международном уровнях.

Казахский народ имея многовековую историю, владеет культурными ценностями, вошедшие в сокровищницу мировой цивилизации. По количеству и разнообразию памятников, Казахстан является своеобразным музеем под открытым небом. Это – свыше 25 тысяч недвижимых памятников истории, археологии, архитектуры и монументального искусства, более 2 млн. 56 тысяч единиц культурных ценностей, находящихся в экспозициях и фондах 89 государственных музеев, 66 млн. 840 тысяч томов книг, редких рукописей и изданий, хранящихся в 3495 библиотеках республики. Геополитическое расположение Казахстана обусловило его причастность ко многим важным процессам цивилизации и событиям. Наследием древней эпохи являются многочисленные памятники истории и культуры. По степям Казахстана проходил Великий Шелковый путь, связывавший Восток и Запад. На маршрутах Шелкового пути были представлены обычаи и традиции, многие культуры, религии – исламская, христианская, буддистская. Они являются настоящим богатством древнего, средневекового, восточного архитектурного искусства и культуры. 218 таких объектов вошли в Государственный список памятников истории и культуры Казахстана. Многие из этих памятников ЮНЕСКО признало наследием всемирного значения. К ним относятся мавзолей Ходжа Ахмеда Яссави и комплекс петроглифов Тамгалы в Алматинской области. Культурными достопримечательностями Казахстана стали памятники Алтын Адам («Золотой человек»), мавзолей Ходжи Ахмеда Яссави, города Отрар, Туркестан. Уникально музыкальное наследие Казахстана. В народе бытует мнение, что «Бог вложил в душу каждого казаха частицу кюя с момента его рождения». Известны естествоиспытатели и путешественники, наблюдавшие за жизнью и бытом казахов в 18-19 веках отмечали способность народа к творчеству, стремительной музыкально-поэтической импровизации, широкую вовлеченность в музыкальное творчество всего населения уже с детства.

Кочевой и полукочевой образ жизни и хозяйствования предопределил своеобразие народных музыкальных инструментов и традиций. В мировое культурное наследие по линии ЮНЕСКО включена одна из самых популярных лиро-эпических казахских поэм «Кыз-Жибек». Труды выдающихся ученых мыслителей и просветителей прошлого, как Аль-Фараби, Коркыт-ата, Абая, Шакарима, а также памятники устного народного творчества по праву считаются не только литературным наследием Казахстана, но и жемчужинами мировой гуманистической духовной культуры.

Государственная программа «Культурное наследие», разработанная по инициативе Президента Республики Казахстан Н. А. Назарбаева, предусматривает создание целостной системы изучения огромного культурного наследия народа, в том числе и современной национальной культуры, фольклора, традиций и обычаев; воссоздание историко-культурных и архитектурных памятников, имеющих особое значение для национальной истории; обобщение многовекового опыта национальной литературы и письменности; создание на государственном языке полноценного фонда гуманитарного образования на базе лучших достижений мировой научной мысли, культуры и литературы.

В настоящее время в нашей республике насчитывается более 25 тысяч недвижимых памятников истории, архитектуры и монументального искусства, более 10 тысяч библиотек и музеев, 8 историко-культурных заповедников-музеев и свыше 200 архивов.

С целью обеспечения комплекса мер по сохранению и развитию многовековых традиций, приняты и действуют законы РК «Об охране и использовании историко-культурного наследия», «О культуре», «О национальном архивном фонде и архивах».

Культурное наследие Казахстана тепло воспринимают во всем мире.

За двадцать лет независимости Казахстан наряду с сохранением наследия демонстрирует следование современным ритмам высокой культуры. Казахстанским деятелям искусств рукоплещут ценители искусства во многих концертных залах мира. Из этого следует, что все больше людей в мире узнают Казахстан в области культуры и искусства

В Послании народу Казахстана в апреле 2003 г. Президент Нурсултан Назарбаев уделил большое внимание необходимости обобщить многовековой опыт национальной литературы и письменности, художественных и научных серий. Основные источники национального культурного наследия остаются в Казахстане, но немало ценностей сохранено за пределами республики. Наши соотечественники, проживающие за рубежом, всегда ценили и стремились к сохранению своего языка, культуры, национальных духовных ценностей, самобытности, национальных историко-культурных памятников и произведений искусства, так как они не утратили любви к исторической родине. Большую работу в сборе, систематизации и издании сведений о культурных ценностях, проводит **Всемирная ассоциация казахов**.

Всемирная ассоциация казахов – международная негосударственная организация республиканского значения, зарегистрированная в Республике Казахстан 2 ноября 1992 года. Организация образована 29 сентября 1992 года в г. Алматы при проведении I Всемирного курултая казахов, в котором участвовали более 800 представителей казахской диаспоры с 33 стран мира. Основная цель Ассоциации – поддержание связи с зарубежными соотечественниками по вопросам культурно-духовного развития, образования и бизнеса. В уставе ассоциации, поставленные задачи сводятся к облегчению интеграции соотечественников в зарубежное общество, участие в развитии двустороннего политического, экономического и культурного сотрудничества, а также созданию позитивного имиджа Казахстана за границей.

Помимо оказания, по мере возможности, практической помощи соотечественникам, ассоциацией проводятся различные мероприятия: празднование национальных праздников, организации совместных спортивных и культурных мероприятий, нацеленных на укрепление межкультурного диалога. Например, проведение вечеров-встреч с участием Олжаса Сулейменова, Жакыпа Мырзахана, Кабдеша Жумадила и других известных писателей и ученых, различного рода семинаров и «круглые столы», научно-практических конференций, посвященных суверенному Казахстану.

Одним из самых злободневных вопросов казахской диаспоры за рубежом является языковая проблема. Посылка из Казахстана книг, газет и журналов на казахском языке при поддержке Всемирной ассоциации казахов, является мощной поддержкой в решении этой проблемы. Нашими соотечественниками организовываются культурно-просветительские общества, где выпускаются периодические издания как «Бюллетень общества турецких казахов «Вакиф» (с 1988 г.), «Бюллетень казахских тюрок Европы» (с 1993 г., г. Мюнхен), где помещались материалы по этнографии и истории казахского народа, информация о событиях, происходящих в казахских общинах Европы и США, публиковались сообщения о достижениях суверенного Казахстана. В России, благодаря поддержке Ассоциации выпущено несколько учебников на казахском языке, работает училище, готовящее воспитателей для детского сада, открыт при Астраханском университете факультет, где обучаются будущие учителя для преподавания на казахском языке.

Для совершенствования казахстанской правовой базы с использованием позитивного европейского опыта в рамках Указа Главы государства «О Государственной программе "Путь в Европу" на 2009-2011 годы», было основано общественное объединение «Англо-Казахстанская юридическая Ассоциация». В сферу деятельности Ассоциации входит

изучение правовых систем Казахстана и Великобритании, сотрудничество с государственными, негосударственными организациями, деловыми кругами двух стран; осуществление и оказание информационной и консультативной помощи членам Ассоциации; разработка рекомендаций по вопросам практики применения британского и казахстанского законодательства.

В рамках Программы "Путь в Европу" одними из значимых и важных для казахской диаспоры событий являются проведение «Года Казахстана в Германии» г. Мюнхен, где была зарегистрирована Федерация ассоциации казахов Европы, объединяющая под своей эгидой казахов их 8 европейских стран. В Кельне был проведен Казахстанско-Германский форум «Межкультурный диалог в Казахстане - прогресс через разнообразие», в Мюнхене проведена Европейская конференция казахской диаспоры на тему «Вопросы идентичности и интеграции молодежи казахской диаспоры в немецкоязычных странах» и первая встреча молодежи казахской диаспоры в странах Европы.

В сентябре 2010 г. в Париже была зарегистрирована «Ассоциация казахстанцев во Франции» (АКФ). В устав ассоциации входят задачи облегчения интеграции соотечественников во французское общество, участия в развитии двустороннего политического, экономического и культурного сотрудничества между Францией и Казахстаном, а также создания позитивного имиджа Казахстана во Франции и Франции в Казахстане. Одним из знаменательных мероприятий проводимых Ассоциацией является празднование Наурыза. В данном мероприятии приняли участие постоянный представитель Казахстана в ЮНЕСКО О.Сулейменов, представители дипломатического корпуса Казахстана во Франции, представители казахстанской диаспоры, а также французские друзья ассоциации.

Одним из важнейших приоритетов Главы государства за годы Независимости являются вопросы повышения уровня и качества образования молодого поколения казахстанцев. Несмотря на экономические трудности в 1993 году Президентом была международная стипендия по программе «Болашақ», сыгравшая важную роль в подготовке в лучших зарубежных университетах кадров нового поколения. За прошедшие годы в рамках программы «Болашақ» были обучены тысячи стипендиатов. Преподаватели

Каз НПУ им. Абая, успешно прошедшие научную стажировку и обучение в магистратуре и докторантуре по программе «Болашақ» вносят достойный вклад в социально-педагогическое, индустриально-инновационное развитие Казахстана. Принятие государственной программы «Интеллектуальная программа 2020» также направлена на развитие конкурентно-способного поколения казахстанцев. В целом культурно-гуманитарное сотрудничество Казахстана с мировым сообществом учитывает основные направления многовекторной внешней политики Республики Казахстан. Такие грандиозные мероприятия, как председательствование Казахстана в ШОС, ОИК, ОБСЕ, углубление интеграционных процессов с отдельными государствами Европы, США и Китая способствуют развитию Казахстана - как одного из важных международных центров межкультурного и межконфессионального диалога.

ИСТОЧНИКИ И ЛИТЕРАТУРА:

1. Постановление Правительства Республики Казахстан от 29 апреля 2013 года № 408 «О Концепции об охране и развитии нематериального культурного наследия в Республике Казахстан».
2. Международная Конвенция об охране нематериального культурного наследия. – Париж, 17 октября 2003.

СЕКЦИЯ: МАТЕМАТИКА

Тойдык Ахмурзина
(Атырау, Қазақстан)

БІРДЕЙ МОНОТОНДЫ ТІЗБЕКТЕРДІҢ ҚҰРЫЛЫМЫ МЕН ҚОЛДАНЫЛУЛАРЫ

n элементтен құралған $\{1, 2, 3, \dots, n\}$ тізбегін алмастыру деп осы сандық тізбекті өзіне-өзін биективті түрлендіруді айтамыз. Алмастыруды δ арқылы белгілесек, онда $\delta(1), \delta(2), \dots, \delta(n)$ тізбегі алынып, алмастыру мына түрде жазылады:
$$\begin{pmatrix} 1 & 2 & \dots & n \\ \delta(1) & \delta(2) & \dots & \delta(n) \end{pmatrix}.$$

Енді a_1, a_2, \dots, a_n және b_1, b_2, \dots, b_n екі нақты сандар тізбегін қарастырайық.

Анықтама. a_1, a_2, \dots, a_n және b_1, b_2, \dots, b_n тізбектерін *бірдей реттелген* деп айтамыз, егер бұл тізбектердің монотондылығы бірдей болса.

Сонымен, тізбектер бірдей реттелген болуы үшін олардың сәйкес мүшелерінің индекстері бірдей болғанда бірінші тізбектегі ең үлкен мүшесіне екінші тізбектен ең үлкен мүшесі, бірінші тізбектегі шамасы бойынша екінші санға, екінші жинақтан шамасы бойынша екінші сан және т.б., ал ең кішісіне ең кішісі сәйкес келсе.

Берілген тізбектерді *кері реттелген* деп атаймыз, егер бірінші тізбектегі ең үлкен санға, екінші жинақтан ең кішісі сәйкес келсе, бірінші жинақтағы шамасы бойынша екіншісіне, екінші жинақтан соңынан екіншісі сәйкес келсе және т.б., ал ең кішісіне ең үлкені сәйкес келсе.

Дәлелдеулерді жүргізу ыңғайлы болуы үшін бірдей реттелген тізбектерді мына түрде анықталық.

Анықтама. $\{a_n\}$ және $\{b_n\}$ тізбектерін *бірдей реттелген* деп атаймыз, егер барлық $k, m = 1, 2, \dots, n$ натурал сандары үшін

$$(a_k - a_m)(b_k - b_m) \geq 0$$

теңсіздігі орындалса.

$\{a_n\}$ және $\{b_n\}$ тізбектерін *кері реттелген* деп атаймыз, егер мына теңсіздік орындалса:

$$(a_k - a_m)(b_k - b_m) \leq 0$$

Мысалға, $a_1 \geq a_2 \geq \dots \geq a_n$ және $b_1 \geq b_2 \geq \dots \geq b_n$ бірдей реттелген, ал a, b, c және $\frac{1}{a}, \frac{1}{b}, \frac{1}{c}$ кері реттелген тізбектер болады.

Кез-келген екі $a_1 \geq a_2 \geq \dots \geq a_n$ және $b_1 \leq b_2 \leq \dots \leq b_n$ жинақтары үшін a_1, a_2, \dots, a_n және $b_{\delta(1)}, b_{\delta(2)}, \dots, b_{\delta(n)}$ жинақтары бірдей реттелген болатындай δ алмастырылымы бар болады. Осылайша, кез-келген екі жинақтар үшін a_1, a_2, \dots, a_n және $b_{\delta(1)}, b_{\delta(2)}, \dots, b_{\delta(n)}$ жинақтары кері реттелген болатындай δ алмастырылымын да табуға болады.

Берілген бірдей реттелген $(a_1 a_2 \dots a_n)$ және $(b_1 b_2 \dots b_n)$ тізбектерін ыңғайлы болу үшін матрицалық түрде жазамыз:
$$\begin{pmatrix} a_1 & a_2 & \dots & a_n \\ b_1 & b_2 & \dots & b_n \end{pmatrix}.$$

Анықтама. Бірдей реттелген $(a_1 a_2 \dots a_n), (b_1 b_2 \dots b_n), \dots, (d_1 d \dots d_n)$ тізбектерінің көбейтіндісі деп, олардың сәйкес мүшелерінің көбейтіндісінің қосындысын айтамыз.

Бұл анықтаманы қолдану ыңғайлы болуы үшін оны мына түрде жазамыз:

$$\begin{pmatrix} a_1 & a_2 & \dots & a_n \\ b_1 & b_2 & \dots & b_n \\ \dots & \dots & \dots & \dots \\ d_1 & d_2 & \dots & d_n \end{pmatrix} = a_1 b_1 \dots d_1 + a_2 b_2 \dots d_2 + \dots + a_n b_n \dots d_n.$$

Енді $k = 1, 2, 3, \dots, n$ болған жағдайлардағы реттелген тізбектерді көбейтудің құрылымын қарастыралық.

$k = 1$ болса, онда тізбектер бір элементтен құралып, көбейтінді мына түрде болады:

$$\begin{bmatrix} a_1 \\ b_1 \end{bmatrix} = a_1 b_1.$$

$k = 2$ болса, онда тізбектер екі элементтен құралып, көбейтінді мына түрде жазылады:

$$\begin{bmatrix} a_1 & a_2 \\ b_1 & b_2 \end{bmatrix} = a_1 b_1 + a_2 b_2.$$

I – қасиет. Егер (a_1, a_2) және (b_1, b_2) бірдей монотонды теңсіздіктер болса, онда

$$\begin{bmatrix} a_1 & a_2 \\ b_1 & b_2 \end{bmatrix} \geq \begin{bmatrix} a_1 & a_2 \\ b_2 & b_1 \end{bmatrix}.$$

Дәлелдеуі. Өрнектердің сол және оң жағының айырымын қарастыралық:

$$\begin{bmatrix} a_1 & a_2 \\ b_1 & b_2 \end{bmatrix} - \begin{bmatrix} a_1 & a_2 \\ b_2 & b_1 \end{bmatrix} = a_1 b_1 + a_2 b_2 - a_1 b_2 - a_2 b_1 = (a_1 - a_2) \cdot (b_1 - b_2).$$

(a_1, a_2) және (b_1, b_2) тізбектері бірдей монотонды болғандықтан, $a_1 - a_2$ және $b_1 - b_2$ сандары бірдей таңбалы болады. Олай болса, бұлардың көбейтіндісі теріс емес болады, яғни $(a_1 - a_2) \cdot (b_1 - b_2) \geq 0$. Демек мына теңсіздік орындалады:

$$\begin{bmatrix} a_1 & a_2 \\ b_1 & b_2 \end{bmatrix} - \begin{bmatrix} a_1 & a_2 \\ b_2 & b_1 \end{bmatrix} \geq 0.$$

Мысалға a және b оң сандары үшін, $a^3 + b^3 \geq a^2 b + b^2 a$ теңсіздігінің орындалатындығын көрсетелік.

Теңсіздіктің екі жағыда симметриялы болатындықтан $a \geq b$ немесе $b \geq a$ деп алуға болады. Сонда (a, b) және (a^2, b^2) тізбектері бірдей реттелген болады. Демек, бірдей

реттелген тізбектерді көбейтудің анықтамасынан мынаны аламыз: $a^3 + b^3 = \begin{bmatrix} a^2 & b^2 \\ a & b \end{bmatrix}$,

$$a^2 b + b^2 a = \begin{bmatrix} a^2 & b^2 \\ b & a \end{bmatrix}.$$

(a, b) және (b, a) тізбектері әр түрлі реттелген болғандықтан:

$$\begin{bmatrix} a^2 & b^2 \\ a & b \end{bmatrix} \geq \begin{bmatrix} a^2 & b^2 \\ b & a \end{bmatrix}.$$

Ал, бұл $a^3 + b^3 \geq a^2 b + b^2 a$ екенін көрсетеді.

Осы сияқты нақты a және b - оң сандары үшін мына теңсіздіктің ақиқат болатындығын көрсетелік: $\frac{a^3}{b} + \frac{b^3}{a} \geq a^2 + b^2$.

Теңсіздіктің оң және сол жағын алдымен мына түрде жазуға болады:

$$a^2 + b^2 = \begin{bmatrix} a^3 & b^3 \\ \frac{1}{a} & \frac{1}{b} \end{bmatrix}, \quad \frac{a^3}{b} + \frac{b^3}{a} = \begin{bmatrix} a^3 & b^3 \\ \frac{1}{b} & \frac{1}{a} \end{bmatrix}.$$

Енді (a^3, b^3) және $(\frac{1}{b}, \frac{1}{a})$ тізбектерінің бірдей монотонды болатындығынан, мынаны аламыз:

$$\begin{bmatrix} a^3 & b^3 \\ \frac{1}{b} & \frac{1}{a} \end{bmatrix} \geq \begin{bmatrix} a^3 & b^3 \\ \frac{1}{a} & \frac{1}{b} \end{bmatrix}.$$

$k = 3$ болса, онда берілген тізбектер үш элементтен құралып, олардың көбейтіндісі мына түрде жазылады:

$$\begin{bmatrix} a_1 & a_2 & a_3 \\ b_1 & b_2 & b_3 \end{bmatrix} = a_1 b_1 + a_2 b_2 + a_3 b_3.$$

2 – қасиет. Егер $(a_1 a_2, \dots, a_n)$ және $(b_1 b_2, \dots, b_n)$ бірдей монотонды тізбектер болса, онда олардың көбейтіндісі бағандардың орнын алмастырғаннан өзгермейді.

Дәлелдеуі. Алдымен тізбектердің мүшелері екі элементтен құралған жағдайын қарастыралық. Сонда

$$\begin{bmatrix} a_1 & a_2 \\ b_1 & b_2 \end{bmatrix} = a_1 b_1 + a_2 b_2 = a_2 b_2 + a_1 b_1 = \begin{bmatrix} a_2 & a_1 \\ b_2 & b_1 \end{bmatrix}.$$

Сонымен $k = 2$ үшін мынаны аламыз: $\begin{bmatrix} a_1 & a_2 \\ b_1 & b_2 \end{bmatrix} = \begin{bmatrix} a_2 & a_1 \\ b_2 & b_1 \end{bmatrix}.$

Енді $k = 3$ болған жағдайды қарастыралық. Сонда

$$\begin{aligned} \begin{bmatrix} a_1 & a_2 & a_3 \\ b_1 & b_2 & b_3 \end{bmatrix} &= a_1 b_1 + a_2 b_2 + a_3 b_3 = (a_3 b_3 + a_2 b_2) + a_1 b_1 = \\ &= \begin{bmatrix} a_3 & a_2 \\ b_3 & b_2 \end{bmatrix} + \begin{bmatrix} a_1 \\ b_1 \end{bmatrix} = \begin{bmatrix} a_3 & a_2 & a_1 \\ b_3 & b_2 & b_1 \end{bmatrix}. \end{aligned}$$

$k = n$ болса, онда алдыңғы жағдайды ескере отырып, мынаны аламыз:

$$\begin{aligned} \begin{bmatrix} a_1 & a_2 & \dots & a_n \\ b_1 & b_2 & \dots & b_n \end{bmatrix} &= a_1 b_1 + a_2 b_2 + \dots + a_n b_n = \\ &= (a_2 b_2 + \dots + a_n b_n) + a_1 b_1 = \begin{bmatrix} a_2 & \dots & a_n \\ b_2 & \dots & b_n \end{bmatrix} + \begin{bmatrix} a_1 \\ b_1 \end{bmatrix} = \\ &= \begin{bmatrix} a_2 & \dots & a_n & a_1 \\ b_2 & \dots & b_n & b_1 \end{bmatrix}. \end{aligned}$$

3– қасиет. (a_1, a_2, a_3) және (b_1, b_2, b_3) бірдей монотонды тізбектер болып, (b'_1, b'_2, b'_3) тізбегі b_1, b_2, b_3 сандарының кез-келген алмастырылымы болса, онда

$$\begin{bmatrix} a_1 & a_2 & a_3 \\ b_1 & b_2 & b_3 \end{bmatrix} \geq \begin{bmatrix} a_1 & a_2 & a_3 \\ b'_1 & b'_2 & b'_3 \end{bmatrix}.$$

Дәлелдеуі. Егер (b'_1, b'_2, b'_3) тізбегінің (b_1, b_2, b_3) -тен айырмашылығы болса, онда k және l ($1 \leq k < l \leq 3$) нөмірлері табылып, (a_k, a_l) және (b_k, b_l) тізбектері бірдей монотонды емес болады. Олай болса, b_k мен b_l сандарының орнын ауыстырып, барлық қосындымен арттырамыз, яғни

$$\begin{bmatrix} a_m & a_k & a_l \\ b_m & b_k & b_l \end{bmatrix} \leq \begin{bmatrix} a_m & a_k & a_l \\ b_m & b_l & b_k \end{bmatrix},$$

өйткені

$$\begin{bmatrix} a_m \\ b_m \end{bmatrix} + \begin{bmatrix} a_k & a_l \\ b_k & b_l \end{bmatrix} + \begin{bmatrix} a_k & a_l \\ b_l & b_k \end{bmatrix}.$$

2 – қасиетті теңсіздіктерді дәлелдеуде тиімді пайдалануға болады. Мысалға, a, b және c – оң нақты сандары үшін мынаны дәлелделік:

$$a^3 + b^3 + c^3 \geq a^2 b + b^2 c + c^2 a$$

Бірдей реттелген теңсіздіктерді көбейтуді анықтауымыз бойынша

$$a^3 + b^3 + c^3 = \begin{bmatrix} a^2 & b^2 & c^2 \\ a & b & c \end{bmatrix},$$

және

$$a^2 b + b^2 c + c^2 a = \begin{bmatrix} a^2 & b^2 & c^2 \\ b & c & a \end{bmatrix}.$$

(a^2, b^2, c^2) және (a, b, c) тізбектері бірдей монотонды болатындықтан

$$\begin{bmatrix} a^2 & b^2 & c^2 \\ a & b & c \end{bmatrix} \geq \begin{bmatrix} a^2 & b^2 & c^2 \\ b & c & a \end{bmatrix}.$$

Ал, бұл $a^3 + b^3 + c^3 \geq a^2 b + b^2 c + c^2 a$ болатындығын көрсетеді.

Енді күрделілігі жоғары теңсіздікті қарастыралық. a, b және c – оң нақты сандары үшін теңсіздікті дәлелделік:

$$\frac{a}{b+c} + \frac{b}{c+a} + \frac{c}{a+b} \geq \frac{3}{2}.$$

Анықтауымыз бойынша

$$\frac{a}{b+c} + \frac{b}{c+a} + \frac{c}{a+b} = \left[\frac{1}{b+c} + \frac{a}{c+a} + \frac{1}{a+b} \right]$$

және берілген теңсіздіктің симметриялы болатындығынан (a, b, c) мен $\left(\frac{1}{b+c}, \frac{1}{c+a}, \frac{1}{a+b}\right)$ тізбектері бірдей монотондығы шығады. Сонда:

$$\left[\frac{1}{b+c} + \frac{1}{c+a} + \frac{1}{a+b}\right] \geq \left[\frac{1}{c+a} + \frac{1}{a+b} + \frac{1}{b+c}\right],$$

$$\left[\frac{1}{b+c} + \frac{1}{c+a} + \frac{1}{a+b}\right] \geq \left[\frac{1}{a+b} + \frac{1}{b+c} + \frac{1}{c+a}\right].$$

Осы теңсіздіктерді қоссақ, онда

$$2\left(\frac{a}{b+c} + \frac{b}{c+a} + \frac{c}{a+b}\right) \geq \frac{a}{c+a} + \frac{b}{a+b} + \frac{c}{b+c} + \frac{a}{a+b} + \frac{b}{b+c} + \frac{c}{c+a}.$$

Оң бөлігінде бөлімдері бірдей бөлшектерді топтаймыз:

$$\begin{aligned} & 2\left(\frac{a}{b+c} + \frac{b}{c+a} + \frac{c}{a+b}\right) \geq \\ & \geq \left(\frac{c}{c+a} + \frac{a}{c+a}\right) + \left(\frac{a}{a+b} + \frac{b}{a+b}\right) + \left(\frac{b}{b+c} + \frac{c}{b+c}\right) = 3. \end{aligned}$$

$(a_1 a_2 \dots a_n)$ және $(b_1 b_2 \dots b_n)$ бірдей монотонды тізбектерді алып, олардың қарапайым қасиеттерін қарастыралық. Монотонды екі тізбекті көбейтуді анықтауымыз бойынша:

$$\left[a_1 a_2 \dots a_n\right] \left[b_1 b_2 \dots b_n\right] = a_1 b_1 + a_2 b_2 + \dots + a_n b_n.$$

$(a_1 a_2 \dots a_n)$ мен $(b_1 b_2 \dots b_n)$ бірдей монотонды тізбектер болсын. Сонда мына ұйғарым ақиқат болатындығын көрсетелік.

2 - ұйғарым. b'_1, b'_2, \dots, b'_n тізбегі $b_1 b_2 \dots b_n$ тізбегінен қандай да бір алмастырудан алынса, онда

$$\left[a_1 a_2 \dots a_n\right] \geq \left[b'_1 b'_2 b'_3\right].$$

Дәлелдеуі. $(b'_1, b'_2, \dots, b'_n)$ тізбегінің реттелуі жөнінен (b_1, b_2, \dots, b_n) тізбегінен айырмашылығы болса, онда k, l ($1 \leq k < l \leq n$) индекстер жұбы табылып, (a_k, a_l) және (b_k, b_l) тізбектері бірдей монотонды болмайды. Яғни b_k және b_l сандарының орнын ауыстырып, біз барлық қосындыны арттырамыз, ал олай болса барлық $\left[\frac{a_1 a_2 \dots a_n}{b'_1 b'_2 b'_3}\right]$ қосындысын да өседі. Яғни

$$\left[\frac{a_m \dots a_k a_l \dots a_n}{b_m \dots b_k b_l \dots b_n}\right] \leq \left[\frac{a_m \dots a_k a_l \dots a_n}{b_m \dots b_l b_k \dots b_n}\right],$$

өйткені

$$\left[\frac{a_m \dots a_n}{b_m \dots b_n}\right] + \left[\frac{a_k a_l}{b_k b_l}\right] \leq \left[\frac{a_m \dots a_n}{b_m \dots b_n}\right] + \left[\frac{a_k a_l}{b_l b_k}\right].$$

Салдар. Кез-келген $n \in \mathbb{N}$ үшін $\frac{a_1}{a_2} + \frac{a_2}{a_3} + \dots + \frac{a_n}{a_1} \geq n$.

Дәлелдеуі. Тізбектердің көбейтіндісін анықтауымыз бойынша

$$\frac{a_1}{a_2} + \frac{a_2}{a_2} + \dots + \frac{a_n}{a_1} = \left[\frac{a_1}{a_2} \quad \frac{a_2}{a_3} \quad \dots \quad \frac{a_n}{a_1}\right]$$

және

$$n = \left[\frac{a_1}{a_1} \quad \frac{a_2}{a_2} \quad \dots \quad \frac{a_n}{a_n}\right].$$

(a_1, a_2, \dots, a_n) және $(\frac{1}{a_1}, \frac{1}{a_2}, \dots, \frac{1}{a_n})$ тізбектері бірдей монотонды емес, олай болса, 2 – ұйғарымды тікелей қолдана алмаймыз.

Бірақ бұл тізбектер кері монотонды болатындықтан, орналасқан реті бойынша ең үлкеніне ең кішісі сәйкес келеді, ал ең кішісіне ең үлкені сәйкес келеді. Ал кері монотонды тізбектерден бірдей монотонды тізбектерді жасау өте қарапайым екінші жолдағы барлық сандарды минус таңбасымен алу жеткілікті. Сонда (a_1, a_2, \dots, a_n) және $(-\frac{1}{a_1}, -\frac{1}{a_2}, \dots, -\frac{1}{a_n})$ тізбектері бірдей монотонды болады. Сондықтан

$$\begin{bmatrix} a_1 & a_2 & \dots & a_n \\ -\frac{1}{a_1} & -\frac{1}{a_2} & \dots & -\frac{1}{a_n} \end{bmatrix} \geq \begin{bmatrix} a_1 & a_2 & \dots & a_n \\ \frac{1}{a_2} & \frac{1}{a_3} & \dots & \frac{1}{a_1} \end{bmatrix}.$$

Бұдан ізделінді теңсіздік шығады.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Маршалл А., Олкин И. Неравенства: теория мажоризации и ее приложения. – М.: Мир, 1983.
2. Харди Г.Г., Литлвуд Дж. И., Д. Пойа. Неравенства. – М., ИЛ, 1948. – 456 с.
3. Храбров А.И. Элементарное введение в теорию мажоризации // Петербургские олимпиады школьников по математике 2000–2002. – СПб.: Невский Диалект, 2006.

*Кастер Баделқан, Нуржан Батырханов
(Аркалық, Қазақстан)*

ИРРАЦИОНАЛ ТЕНДЕУЛЕРДІ ШЕШУДІҢ ӘДІСТЕРІ

1. Анализ әдісі

Иррационал тендеулер арасында осыған дейін көп айтылған әдістермен шығарылмайтын еептер жиі кездеседі. Ондай жағдайда функцияның анықталу обылысын зерттеу арқылы, n-дәрежелі түбірдің қасиеттерін, функцияның монотондығын пайдаланған тиымды.

Түбірдің қасиеттерін еске алайық

1. Барлық жұп санды санды түбірлердің және түбірлердің астындағы өрнектің мәндері теріс емес болуы шарт:

$$((\sqrt{f(x)} = g(x) \quad f(x) \geq 0 \quad g(x) \geq 0)$$

2. Барлық тақ санды түбірлер айнымалының кез келген мәнінде табылады.

1. $y = \sqrt[n]{x}$ және $y = \sqrt[n+1]{x}$ функциялы барлық анықталу обылыстарында өспелі болып тыбылады.

Анықталу обылын зрттеу арқылы шешу

1. Мысалы

$$\sqrt{4-x} - \sqrt{7-x} = 2$$

$$\text{АО: } \begin{cases} 4-x \geq 0 \\ x-7 \leq 0 \end{cases} \begin{cases} x \leq 4 \\ x \geq 7 \end{cases} \quad \text{Бұл теңдеулердің түбірі жоқ.}$$

Жауабы: жоқ.

2. Мысал

$$\sqrt{x+1} + \sqrt{20} = \sqrt{5}$$

$\sqrt{x+2} = -\sqrt{5}$ арифметикалық түбір теріс бола алмайды. Сондықтан бұл теңдеудің түбірі жоқ.

Функцияның монотондығын пайдалану

Теңдеудің құрамына кіретін функциялардың монотондығын пайдалану кейбір есептердің шешуін жеңілдетеді. Монотонды функцияларды қасиеттерін және түбір туралы теореманы еске түсірейік:

1. Өспелі (кемімелі) функциялардың қосындысы өспелі (кемімелі) олардың ортақ анықталу облысында жатқан функция болады.

Өспелі және кемімелі (яғни кемімелі және өспелі) функцияларды айырмасы олардың ортақ анықталу облысында жатқан – өспелі (кемімелі) функция болып табылады.

Түбір туралы теорема:

Егер $y=f(x)$ - белгілі бір аралықты монотонды функция (осы аралықта тек өспелі немесе тек кемімелі), a - кез келген сан болса, онда $f(x)=a$ теңдеудің осы берілген аралықта бір ғана шешімі бар.

Бұл теорема бойынша $y=f(x)$, $y=a$ монотонды функциялар графиктері бір ғана нүктеде қилысады [1.18 б].

2. Теңдеудің екі бөлігін бірдей дәрежеге шығару арқылы шешу әдісі.

жалпы теңдеулердің екі жағын дәрежелену тепе-тең түрлендіруге жатпайды. Дәрежелену тепе-тең түрлендіруге жатады, егер теңдеудің екі жағы теріс емес болса. Сондықтан есепті басынан ол теңдеудің ММЖ –сын анықтап алған дұрыс. Бұл әдісте келесі теңдік арқылы көруге болады:

$$\sqrt{f(x)} = \sqrt{g(x)} \iff f(x) = g(x)$$

Деп шығарсақ, онда есептің соңында бөгде номерлерден құтылу керек болады. Егер түбірлер қарапайым болса, онда осы жол тиімді болып табылады.

Мысал 8.

$$\sqrt{x^3 - 5x^2 + 4} = x - 2 \Leftrightarrow$$

$$\begin{cases} x^3 - 5x^2 + 4 = (x-2)^2 \\ x-2 \geq 0 \end{cases} \Leftrightarrow \begin{cases} x^3 - 5x^2 + 4 - x^2 - 4 + 4x = 0 \\ x \geq 0 \end{cases} \Leftrightarrow$$

$$\begin{cases} x^3 - 6x^2 + 4x = 0 \\ x \geq 2 \end{cases} \Leftrightarrow \begin{cases} x(x^2 - 6x + 4) = 0 \\ x_1 = 0 \\ D = 0 \\ x_{2,3} = \frac{6 \pm \sqrt{20}}{2} = 3 \pm \sqrt{5} \end{cases} \Leftrightarrow \begin{cases} x_1 = 0 \\ x_2 = 3 - \sqrt{5} \\ x_3 = 3 + \sqrt{5} \\ x \geq 2 \end{cases} \Rightarrow x_3 = 3 + \sqrt{5} \Rightarrow x_3 = 3 + \sqrt{5}$$

Жауабы: $x_3 = 3 + \sqrt{5}$

3. Қосымша көбейткіштерге көбейту арқылы шешу тәсілі

Негізгі формула: $(\sqrt{a} - \sqrt{b})(\sqrt{a} + \sqrt{b}) = a - b$

Мысалы: $\frac{\sqrt{x+2} - \sqrt{x-2}}{\sqrt{x+2} + \sqrt{x-2}} = \frac{x}{2}$

$$\text{АО: } \begin{cases} x+2 \\ x-2 \end{cases} \Leftrightarrow \begin{cases} x \geq -2 \\ x \geq 2 \end{cases} \Leftrightarrow x \geq 2$$

Негізгі формуланы пайдаланып, теңдеуді шешміз:

$$\begin{aligned} \frac{\sqrt{x+2} - \sqrt{x-2}}{\sqrt{x+2}} \cdot \frac{\sqrt{x+2} - \sqrt{x-2}}{\sqrt{x+2} - \sqrt{x-2}} &= \frac{x}{2} \Leftrightarrow \\ \Leftrightarrow \frac{(\sqrt{x+2} - \sqrt{x-2})^2}{\sqrt{x+2} - \sqrt{x-2}} &= \frac{x}{2} \Leftrightarrow \frac{x+2+x-2-2\sqrt{x^2-4}}{4} = \frac{x}{2} \Leftrightarrow \\ \frac{2x-2\sqrt{x^2-4}}{4} = \frac{x}{2} &\Leftrightarrow \frac{x-\sqrt{x^2-4}}{2} = \frac{x}{2} \Leftrightarrow \\ \Leftrightarrow x-2\sqrt{x^2-4} &\Leftrightarrow \sqrt{x^2-4} = 0 \Leftrightarrow x^2-4=0. \\ \begin{cases} x = \pm 2 \\ x \geq 2 \end{cases} &\Leftrightarrow x = 2 \end{aligned}$$

Жауабы : $x = 2$

4. Көбейткіштерге жіктеу тәсілі:

Бұл тәсіл қолданғанда, келесі ережені ойда ұстаған жөн: көбейтінді нөлге тең, егер көбейткіштің біреуі немесе бірнешеуі нөлге тең, ал қалған көбейткіштердің мәні бар болған жағдайда.

$$\sqrt{f(x)} * g(x) = 0 \Leftrightarrow \begin{cases} 1) \begin{cases} f(x) = 0 \\ g(x) = \text{мәні бар} \end{cases} \\ 2) \begin{cases} g(x) = 0 \\ f(x) \geq 0 \end{cases} \end{cases}$$

Осы екі жүйенің шешімі берілген теңдеудің шешімі болып табылады.

Мысалы:

$$\begin{aligned} \sin 2x \cdot \sqrt{4-x^2} = 0 &\Leftrightarrow 1) \begin{cases} 4-x^2 = 0 \\ \sin 2x - \end{cases} \text{ мәні бар} \Leftrightarrow \{x = \pm 2 \\ 2) \ 1) \begin{cases} 4-x^2 \geq 0 \\ \sin 2x = 0 \end{cases} &\Leftrightarrow \begin{cases} x \geq 4 \\ 2x = \pi k \end{cases} \Leftrightarrow \begin{cases} -2 \leq x \leq 2 \\ x = \frac{\pi k}{2} \end{cases} \Leftrightarrow \begin{cases} -2 \leq x \leq 2 \\ x = \frac{\pi}{2}, k = 1 \\ x = 0, k = 0 \end{cases} \end{aligned}$$

$$\text{Жауабы: } x \in \left\{0; \frac{\pi}{2}; \pm 2\right\}$$

5. Жаңа айнымалы енгізу арқылы шешу әдісі:

Мысалы:

Егер теңдеуде бір белгілі өрнек бірнеше рет кездесетін болса жаңа айнымалыны енгізу әдісін пайдаланған тиымды.

$$\begin{aligned} (x+4)(x+1) - 3\sqrt{x^2+5x+2} = 6 &\Leftrightarrow x^2+5x+4-6-3\sqrt{x^2+5x+2} = 0 \Leftrightarrow \\ \Leftrightarrow x^2+5x+2-4-3\sqrt{x^2+5x+2} &= 0 \end{aligned}$$

$$\sqrt{x^2+5x+2} = a,$$

$$x^2+5x+2=0,$$

$$a \geq 0$$

Берілген теңдеуді квадрат теңдеу түріне келтірейік:

$$x^2-3a-4=0 \quad D=9-4 \cdot (4-)=9+16=25$$

$$\Leftrightarrow a_1 = \frac{3-5}{2} = -1 \quad a_2 = \frac{3+5}{2} = 4$$

$$a \geq 0 \Leftrightarrow a = 4$$

$\sqrt{x^2 + 5x + 2} = 4$ - қарапайым иррационал теңдеу шықты.

$$x^2 + 5x + 2 = 16 \Leftrightarrow x^2 + 5x - 14 = 0, D = 81, x_1 = \frac{-5-9}{2} = -7, x_2 = \frac{-5+9}{2} = 2$$

Бұл жерде $a \geq 0$ - шарт бөгде шешімдерден бірден құтылу үшін (немесе ММЖ-анықтайды); Жауабы: $x \in \{-7; 2\}$ [2.38 б].

6. Модулі бар теңдеулерді шешу.

Бұл әдіс түбірдің астында толық квадрат тұрғанда пайдаланылады.

Мысалы:

$$\sqrt{x+2} - 4\sqrt{x-2} - \sqrt{x-1} - 2\sqrt{x-2} = 1$$

$$1) \quad x+2 - 4\sqrt{x-2} = (\sqrt{x-2})^2 + 4 - 4\sqrt{x-2} = (\sqrt{x-2}-2)^2$$

$$2) \quad x-1 - 2\sqrt{x-2} = (\sqrt{x-2})^2 + 1 - 2\sqrt{x-2} = (\sqrt{x-2}-1)^2$$

$$\Leftrightarrow \sqrt{(\sqrt{x-2}-2)^2} - \sqrt{(\sqrt{x-2}-1)^2} = 1 \Leftrightarrow |\sqrt{x-2}-2| - |\sqrt{x-2}-1| = 1$$

$$\sqrt{x-2} - a - \text{деп белгілесек} \Leftrightarrow |a \geq 0|$$

$$|a-2| - |a-1| = 1 \text{ деген қарапайым модульдік теңдеу шығады.}$$

$$a_1 = 2, \quad a_2 = 1.$$

Бұл теңдеуді интервалдар әдісімен шығарамыз.

$$\underline{a-2} \quad - \quad - \quad +$$

$$\underline{a-1} \quad - \quad 1 \quad + \quad 2 \quad -$$

Әрине интервалдағы таңбалар ауысуын қарастырайық:

$$1) \quad a \in (-\infty; 1] \quad 2) \quad a \in (1; 2] \quad 3) \quad a \in (2; \infty)$$

$$-a+2+a-1=1 \quad -a+2-a-1=1 \quad a-2-a+1=1$$

$$1=1-2a=-2 \quad -1=1, \text{ шешімі жоқ.}$$

кез. келген. $a \geq 0 \quad a = 1$

$$0 \leq a \leq 0$$

$$0 \leq \sqrt{x-2} \leq 1$$

$$0 \leq x-2 \leq 1$$

$$2 \leq x \leq 3$$

$$\text{Жауабы: } x \in [2; 3]$$

7. Жоғары дәрежелі түбірлері теңдеулерді шешу

Жоғары дәрежелі түбірлері бар теңдеулерді шешу үшін екі қосымша айнымалыларды енгізу тиімді.

Мысалы:

$$\sqrt[3]{2-x} = 1 - \sqrt{x-1}$$

$$|\sqrt[3]{2-x} = a, \quad 2-x = a^3, \quad \sqrt{x-1} = b, \quad x-1 = b^2|$$

Және $x-1 \geq 0$ - шарты ұмытпау керек

$$\text{АО: } x-1 \geq 0 \Leftrightarrow x \geq 1$$

Ендеше теңдеуіміз теңдеулер жүйесіне айналады:

$$\begin{cases} a = 1 - b \\ a^3 + b^2 = 2 - x + x - 1 \end{cases} \Leftrightarrow \begin{cases} a = 1 - b \\ a^3 + b^2 = 1 \end{cases} \Leftrightarrow$$

$$(1-b)^3 + b^2 = 1, \quad 1 - 3b + 3b^2 - b^3 + b^2 = 1, \text{ Место для формулы.}$$

$$-b^3 + 4b^2 - 3b = 0 \quad \Leftrightarrow$$

$$-b^3(b^2 + 4b^2 + 3) = 0$$

$$e_1 = 0 \quad e^2 - 4e + 3 = 0, \quad D = 4$$

$$e_2 = 1 \quad e_3 = 3$$

$$\begin{cases} e_1 = 0 \\ a_1 = 1 \end{cases} \quad \begin{cases} e_2 = 1 \\ a_2 = 0 \end{cases} \quad \begin{cases} e_3 = 3 \\ a_3 = -2 \end{cases} \Leftrightarrow$$

$$\begin{cases} \sqrt[3]{2-x} = 1 \\ \sqrt{x-1} = 0 \end{cases} \quad \begin{cases} \sqrt[3]{2-x} = 0 \\ \sqrt{x-1} = 1 \end{cases} \quad \begin{cases} \sqrt[3]{2-x} = -2 \\ \sqrt{x-1} = 3 \end{cases} \Leftrightarrow$$

$x_2 = 1, x_2 = 2, x_3 = 10$, бұл шешімдердің бәрі де АО кіреді [3.52 б].

Жауабы: $\{1; 2; 10\}$

ПАЙДАЛАНҒАН ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Колмагоров А.Н., Абрамов А.М., Дудицын Ю.П., Ивлев Б.М., Шварцбурд С.И. Алгебра және анализ бастамалары. – Рауан, 1998.
2. Данилюк С.Н. Сборник решений задач повышенной сложности по математике. – «Келешек 2030», 2008.
3. Вавилов В.В., Мельников И.И., Олейник С.Н., Писаченко П.И. Задачи по математике. уравнения и неравенства. – М.: Наука, 1987.

Научный руководитель – старший преподаватель Б.З.Узакова

*Азамат Базарбаев
(Арқалық, Қазақстан)*

ШЫҒЫНСЫЗДЫҚ НҮКТЕСІ ҰҒЫМЫ ЖӘНЕ АНЫҚТАМАСЫ

Қазіргі экономикалық қоғамда кез-келген ұйымның (кәсіпорындардың) қызметінің негізгі мақсаты ол – тауар өндіруден пайда табу екені барлығына аян. Дәл осы шарт компанияның тұрақты өмір сүруі үшін және перспективалы негізді қамтамасыз ету үшін негізгі болып табылады. Фирманың тұрақты пайдасы пайыздар түрінде салынған капиталдан көрінеді, компанияға жаңа инвесторларды тартуға көмектеседі, және соның негізінде компанияның жеке капиталы өседі. Жоғарыда айтылғаннан, кәсіпорынның рентабельділігінің проблемаларына деген қызығушылықты түсінуге болады. Бұл сұрақтың ең маңызды аспектісі компанияның шығынсыздық идеясы, ол болашақта компанияның бухгалтерлік қана емес экономикалық пайдаға әкелуі мүмкін.

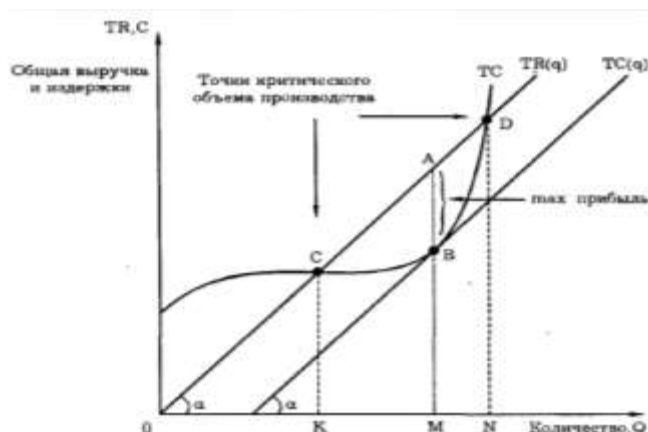
Шығынсыздықты талдаудың екі моделі бар:

- экономикалық (экономикалық теория курсына қарастырылады);
- бухгалтерлік (кәсіпорын экономикасы курсына қарастырылады).

Экономикалық теорияда шығынсыздық – ұзақ тепе-теңдікте орналасқан, бәсекеге қабілетті мемлекеттегі фирманың оңтайлы жағдайы болып табылады. Бұл жағдайда біз экономикалық табысты қарастырамыз, яғни фирманың шығыннан инвестицияланған капиталдың орташа нарықтық бағамның табысы, сондай-ақ кәсіпорынның қалыпты табысы қосылады. Берілген шарттарға сәйкес шығынсыздық нүктесін төмендегідей сипаттауға болады:

Шығынсыздық нүктесі – ол сатылымнан түскен пайда өндіріске кеткен барлық шығынды, сонымен бірге фирманың өз капиталының орташа нарықтық пайызы мен

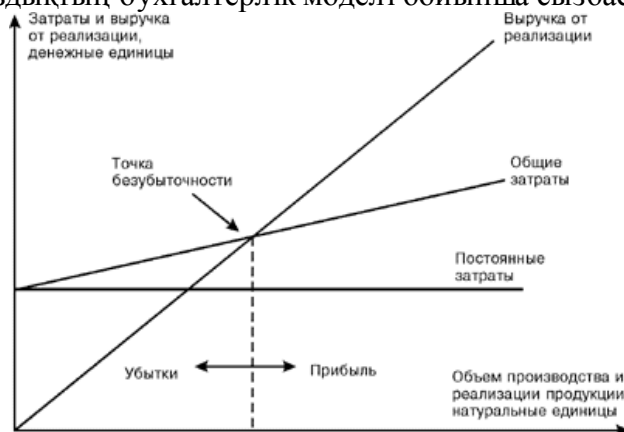
кәсіпорынның қалыпты табысын өтейтін фирма өндірісінің сатылым көлемі. 1-ші суретте экономикалық теория бойынша шығынның, өндіріс көлемі мен пайданың үлгісі:

Сурет 1. Экономикалық теория бойынша шығынның, өндіріс көлемі мен пайданың үлгісі

Бухгалтерлік модельге сәйкес айнымалы шығын және өнімді өткізу бағасы туралы жорамал жасалынады. Соған сәйкес сатылымнан түсетін табыс және жалпы шығын, өндіріс көлемінің өзгеруі және сатылым сызықтық қасиет бар деген қорытынды жасауға болады.

2-суретте шығынсыздықтың бухгалтерлік моделі бойынша сызбасы көрсетілген.

Сурет 2. Шығынсыздық диаграммасы (бухгалтерлік моделі)

Екі сызбаны салыстыра отырып бухгалтерлік модельде шығынсыздықтың бір нүктесі, ал экономикалықта екі нүктесі бар екенін байқауға болады. Яғни, өнімнің көлемін ұлғайту арқылы табыс аймағын кеңейтуге болады және максималды өндірістік қуаты бойынша әрекет жасау ең табысты болы табылады [1, с. 10].

Басқаша айтқанда, бухгалтерлік табыс – бұл сату мен сатылған тауарлардан өндірістік шығындардан түскен табыстың оң сальдосы болып табылады.

Шынында, егер кәсіпорынның бухгалтерлік табысы болса, онда ол экономикалық пада тұрғысынан рентабельділік шегіне жетпеуі мүмкін. Мысалы, компания табысы өзінің капиталының орташа нарықтық пайызынан төмен болуы мүмкін. Осыған байланысты, капиталды қолдануда жоғары пайда табуға мүмкіндік беретін ең тиімді әдістер мен құралдар бар.

Жоғарыда айтылғаннан мынадай қорытынды жасауға болады: шығынсыздық нүктесі ұғымы кәсіпорын іс-әрекетінің тиімділігінің критеріі болып табылады. Яғни, шығынсыздық нүктесіне жетпеген фирма ағымдағы нарықтық жағдай тұрғысынан тиімді әрекет етпеуде. Бірақ, бұл факт қызметті тоқтатуға және фирманы жоюға себеп болып табылмайды. Бұл сұраққа жауап беру үшін кәсіпорынның шығынға ұшырау құрылымын толық зерттеу қажет.

Компания оптимальды түрде жұмыс істеу үшін фирманың табысын барынша ұлғайту керек. Пайданы ұлғайту процесі экономикалық тұрғыдан шығынсыздық нүктесін іздеуге тең [2, с. 20].

Пайданы ұлғайту процесіне анализ жасау үшін мынадай негізгі ұғымдарды пайдаланамыз:

Осындай, сатылымнан түскен пайда өндіріске кеткен барлық шығынды, сонымен бірге фирманың өз капиталының орташа нарықтық пайызы мен кәсіпорынның қалыпты табыс өндірістің рентабельді шегі деп аталады.

Шекті пайда – жалпы өнімі бір бірлікке ұлғайғанда өзгертін фирманың жиынтық табысының сомасы;

Шекті шығын - жалпы өнімі бір бірлікке ұлғайғанда өзгертін фирманың жиынтық шығынының сомасы;

$$\text{МаксПриб} = \frac{\text{СредПолнИзд} - (\text{ПостИзд} + \text{ПеремИзд} + \text{НевозвИзд})}{\text{ЕдПродук}}$$

Макс Приб- максималды пайда

СредПолнИзд- орташа жалпы шығындар

ПостИзд- тұрақты шығын

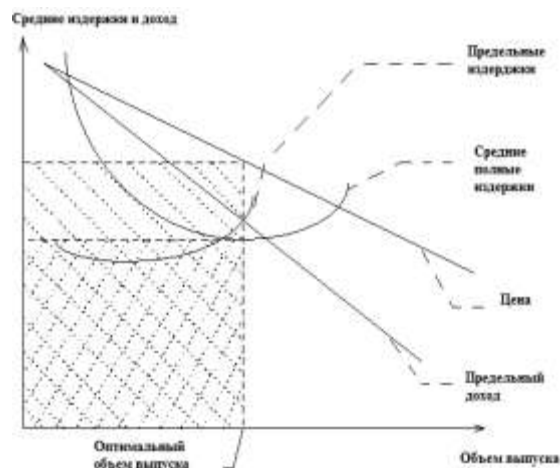
ПеремИзд – айнымалы шығындар

НевозвИзд- қайтымсыз шығындар

ЕдПродук – өнім бірлігі

Микроэкономика теориясына сәйкес, кейбір өнімдердің өндірісінен бастап қисық айнымалы шығын ұлағаяды, ал қисық шекті пайда кемиді. Кәсіпорын өнімін өндіруді бір бірлікке ұлғайту, шекті пайда мен шекті шығынның қатынасы табысты ұлғайтуда негізгі мақсат болып табылады. Соған орай, шекті шығын шекті пайдадан аз болғанда, өндірісті ұлғайту табыстың өсуіне әсер етеді, және керісінше, шекті шығын шекті пайдадан көп болғанда өндірісті азайту компания табысын ұлғайтады. Осы мәліметті негізге ала отырып өлшем нүктесінің тұжырымын береміз, ол арқылы максималды пайда көруге болады. Кәсіпорынның максималды пайдасы шекті пайдадан шекті шығынға тең болған жағдайдағы өндірістен келеді.

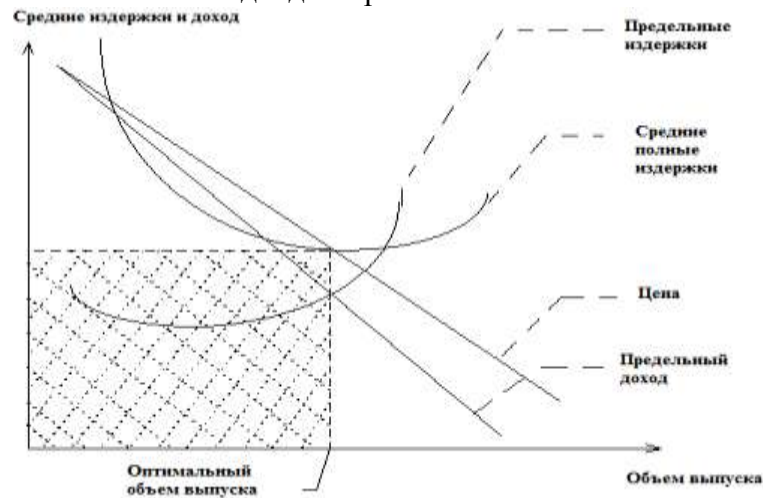
Соңында оңтайлы нүктеге пайда немесе шығын жеткенін түсіну үшін, ұйым өнімінің бағасы мен орташа жалпы шығынның қатынасын қарау керек. Тек қана сызба арқылы берілген жағдай туралы толық мәлімет алуға болады. Бірнеше жағдайды қарастырайық [3, с. 22].

Сурет 3. I жағдай. Ұйым өнімінің бағасы мен орташа жалпы шығынның қатынасы

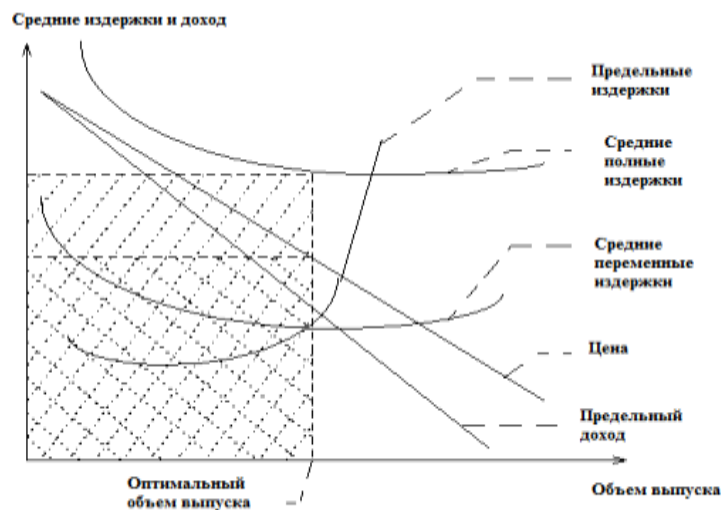
Сызбадан көріп тұрғандай, шекті пайда мен шекті шығынның теңдігі берілген өнім санының бағасы орташа жалпы шығыннан жоғары болған кезде ғана болады. Яғни, берілген жағдайда компания өзін ің экономикалық пайдасын барынша ұлғайтады.

Сонымен қатар, берілген ажғдайда экономикалық пайданын сомасын оңай анықтауға болады. Шекті шығынды фирма өнім өндіруге, өнімді сатудан толық пайда. Сонда тек штрихталған аумақ - бұл фирманың экономикалық пайдасы болып табылады. 1.4. суретінде көрсетілген сызба бойынша келесі жағдайды көрейік.

Сурет 4. II жағдай. Фирма өнімінің бағасы мен орташа жалпы шығынның қатынасы.

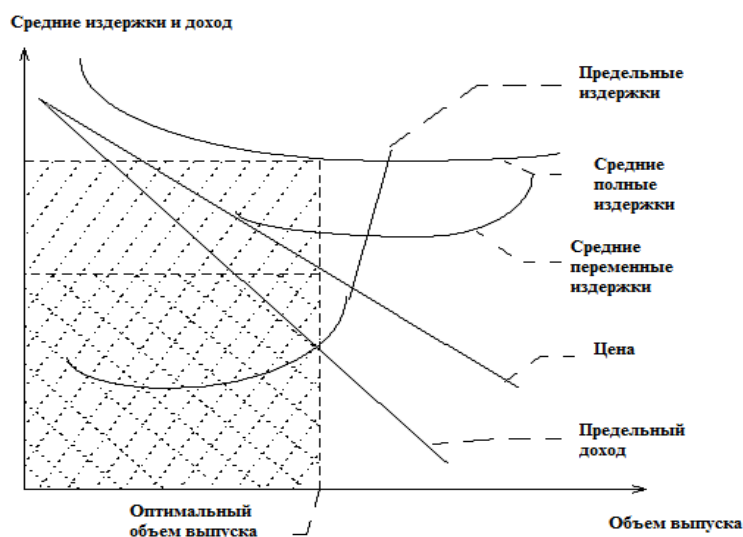
Фирманың толық шығыны жиынтық пайданың оптимальды нүктедегі өндірісіне тең болғандайқтан, фирма экономикалық пайда көрмейді. Үшінші жағдай 1.5. суретінде көрсетілген.

Сурет 5. Фирма өнімінің бағасы мен орташа жалпы шығынның қатынасы

Сызбада көрсетілгендей оптимальды нүктедегі өнім өндірісінен түсетін жалпы пайда жиынтық шығынды өтеуге жеткіліксіз. Бірақ, баға мен шығын қатынасы айнымалы шығынды толықтай өтейді. Қорытынды: кәсіпорын экономикалық шығынмен жұмыс істеуде, бірақ қысқа уақыт аралығында жұмыс істей алады. Бұл жағдайда өндірісті жалғастырған ұтымды, себебі өндіріс көлеміне қарамастан тұрақты шығындар болып тұрады[4. с 35].

Экономикалық шығынның болуы бухгалтерлік шығынның бар екенін көрсетпейтінін атап өту керек. Шынында, өндіріске инвестицияланған капитал пайызының төмендеуінен экономикалық шығындар болуы мүмкін.

Сурет 6. IV жағдай. Фирма өнімінің бағасы мен орташа жалпы шығынның қатынасы

Көрініп тұрағандай, жалпы пайда тіпті айнымалы шығынды өтеуге де жетпейді. Сондықтан бұл жағдайда ең тиімді шешім өндірісті тоқтату болып табылады.

Өндіріс көлемінің өзгеруіне байланысты шығын «тәртібі» топталуы немесе компанияның іскерлік белсенділігі дәрежесіне байланысты топталуы жоспарлау және басқару үшін ең қолданбалы болып табылады. Өндіріс көлемінің өсуіне немесе кемуіне байланысты белгілі шығынның деңгейі өседі немесе кемиді. Айнымалы деп қызмет көлемінің өзгеруіне байланысты өзгеретін шығынды айтады. Айнымалы шығындарға көлемі сатылған тауар мен көрсетілген қызмет көлеміне байланысты шығындар жатады. Сатылған өнімдер мен көрсетілген қызметтер көлеміне байланысты шығын ұлғаюы немесе төмендеуі мүмкін.

Бекітілген шығындар – бұл өндіріс көлемінің, қызметтің (мысалы, тозу, жалдау ақысы) көлемінің өзгеруіне байланысты тұрақты шығындар (шамалы ғана өзгереді). Бекітілген шығындар сатылған өнімдер мен көрсетілген қызметтің көлемінің өзгеруіне кері пропорционал өзгеріп отырады.

Көптеген өнеркәсіптік ресурстар күрт өзгеруіне байланысты негізгі шығындар пайдалы және пайдасыз (жұмыс істемейтін) деп бөлінеді.

Бұл сәт бекітілген шығынға анализ жасайтын маңызды критерий болып табылады. Басқаша айтқанда, бекітілген шығынды барлық пайдалы және пайдасыз, өндіріс кезінде қолданылмайтын, шығындардың жиынтығы.

Бір түрге жататын шығындар әртүрлі әсер етуі мүмкін. Бұл кезді шығындарды тұрақты және тұрақсыз деп бөлер сәтте есте ұстау керек. Шығындардың әр кезде әртүрлі әсер ететін кездері бар.

Шығындардың тәртібіне әсер ететін факторларды атап өтсек (айнымалы немесе тұрақты):

А) уақыт факторы, яғни қарастырылатын кезең ұзақтығы; ұзақ уақыт аралығында барлық шығындар айнымалыға айналады;

Б) шешім қабылданатын өндірістік мәселе. Мысалы, кәсіпорын кредит бойынша пайыздарын төлейді, бұл пайыздар, сомасы қызмет көлеміне байланысты болмағандықтан, қарапайым өміре тұрақты шығынға жатады. Өндіріс жағдайы өзгерген кезде осы пайыздар айнымалыға айналады, мысалы, кәсіпорын жабылған жағдайда.

В) өндіріс факторларының бөлінуінің жеткіліксіздігі. Осы факторды ескере отырып өнімдер мен қызметтердің ұлғаюына қадам жасау бірте-бірте емес, кезең кезеңімен болады. Олар күрт өсті, ал содан кейін белгілі бір кезең үшін тұрақты болып қалады, кейін бұл

шығындар өндіріс көрсеткіштерінің белгілі бір саны үшін белгіленеді. Өкімшілік және басқару персоналдарының шығындары, сондай-ақ техникалық қызмет көрсету шығындары осындай тербелмеліліктің жарқын мысалы болып табылады.

Берілген жүйеге өндірістің факторы және іскерлік белсенділіктің деңгейін орналастырған кезде, негізгі ара-қатынасы «шығын-пайда» болып өзгертіледі. Сондықтан, ол «құны-көлемі-пайда» болады [5, с. 25].

Кәсіпорын әрекеті факторы шығынды айнымалы және тұрақты деп бөлуге мүмкіндік береді, ол басқарудағы маңызды шешімдерді қабылдауға көмектеседі.

Микроэкономика теориясы бойынша шығарылымның кейбір көлемінде қисық айнымалы шығындары өсіп, ал қисық шекті пайда кемиді. Өндірісті бір бірлікке ұлғайтқанда шекті пайда мен шекті шығынның арасындағы өзара қатынас пайданы өсіру үшін маңызды болып табылады. Соған орай, шекті шығын шекті пайдадан төмен болғанда, өндірісті ұлғайту фирма табысын ұлғайтады, және керісінше, шекті шығын шекті пайдаға қарағанда көп болса, өндірісті төмендету көп пайда әкеледі. Осы мәліметті негізге ала отырып өлшем нүктесінің тұжырымын береміз, ол арқылы максималды пайда көруге болады:

Кәсіпорынның максималды пайда шекті пайда шекті шығынға тең болған жағдайдағы өндірістен келеді.

Басқару шешімдерін қабылдау үшін көп жағдайда шығынды айнымалы және тұрақты деп бөлуді қажет етеді. Бірақ берілген регистрларды негізге ала отырып бөлуді жүзеге асыру қиын болып табылады, соған орай басқа да сандық, сонымен қатар экономикалық математикалық әдістер қолданылуы мүмкін.

Сонымен, шығынсыздық нүктесі қаржылық бағытта табыстың минималды көлемі болып келеді, оның негізінде барлық шығын төленеді (пайда нөлге тең):

$$BEP = \frac{TFC}{\frac{C}{P}} = \frac{TFC}{\frac{(P - VC)}{P}}$$

BEP (ағл. Break-evenpoint) шығынсыздық нүктесі,

TFC (ағл. totalfixedcosts) – тұрақты шығын көлемі,

VC(ағл. unitvariablecost) - бір бірлікке айнымалы шығынның көлемі,

P (ағл. unitsaleprice) – өнім бірлігінің құны (сатылым),

C(unitcontributionmargin) – негізгі шығындарды есептемегенде, өнім бірлігінің пайдасы (өнім құны (P) және айнымалы шығын өнім бірлігінде (VC)).

Өнім бірлігіндегі шығынсыздық нүктесі – өнімді сатудан түскен пайда оны өндіруге кеткен барлық шығынды өтейтін минималды саны:

$$BEP = \frac{TFC}{C} = \frac{TFC}{P - VC}$$

ПАЙДАЛАНҒАН ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Краюхин Г.А. Планирование на предприятиях: Учебник. – М: Высшая школа, 2007.

2. Басовский Л.Е., Басовская Е.Н. Комплексный экономический анализ хозяйственной деятельности: Учебное пособие. – М.: ИНФРА-М, 2004.
3. Экономика предприятия (фирмы): Учебник / Под ред. проф. О.И.Волкова и доц. О.В.Девяткина. – 3-е изд., перераб. и доп. – М.: ИНФРА-М, 2008.
4. Экономика предприятия. Задачи, ситуации, решения. Учебное пособие под редакцией доктора экономических наук, профессора Покропивного С.Ф. – Киев: «Знания – Пресс», 2005.
5. Акимова Т.А., Хаскин В.В. Основы экоразвития. Учебное пособие. – М.: Издательство Российской экономической академии им. Г.В. Плеханова, 1994.

Научный руководитель – старший преподаватель М.Т.Абдрахманова

*Сауле Джакетова, Жалгасбек Ерік, М.Төкен
(Арқалық, Қазақстан)*

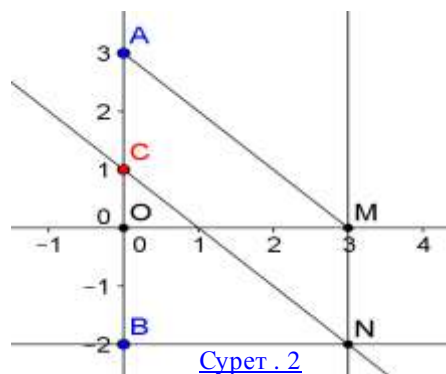
ГЕОГЕВРА ОРТАСЫНДА ГЕОМЕТРИЯЛЫҚ МОДЕЛЬДЕУ АРҚЫЛЫ ОҚУШЫЛАРДЫҢ ҒЫЛЫМИ-ІЗДЕНУШІЛІК ҚАБІЛЕТТЕРІН АРТТЫРУ

GeoGebra ортасында нақты сандарға қолданылатын амалдар: қосу, азайту, көбейту, бөлу және түбірден шығару сияқты амалдарды геометриялық түрлендіруге болады. Бұл геометриялық түрлендірулерді әртүрлі салулар арқылы орындаймыз. Нақты сандарға қолданылатын амалдарды геометриялық модельдеу дегеніміз кейбір функцияның графиктерін сала отырып, оларға геометриялық түрлендірулер жүргізу. Сандарды қосудың және көбейтудің геометриялық тәсілі функцияға қолданылатын амалдар негізінде орындалады.

1. Нақты сандарды геометриялық қосу. Бәрімізге белгілі векторларды қосудың «Үшбұрыш» ережесін еске түсірейік. \overrightarrow{AB} векторына \overrightarrow{CD} векторын қосу үшін \overrightarrow{CD} векторына тең болатын \overrightarrow{BE} салу керек. Сонда \overrightarrow{AB} векторына \overrightarrow{CD} векторын қосу деп, басы бірінші вектордың басы болатын және соңы екінші вектордың соңы болатын векторды айтамыз. $\overrightarrow{CE} = \overrightarrow{AB} + \overrightarrow{CD} = \overrightarrow{AB} + \overrightarrow{BE} = \overrightarrow{AE}$.

Осы векторларды қосудың ережесін негізге ала отырып, координаттары сәйкесінше $(0, a)$ және $(0, b)$ болатын a және b нақты сандарын қосып көрейік.

a нақты санына b нақты санына қосу үшін ординат осінде $A(0, a)$ және $B(0, b)$ нүктелерін орналастырамыз.

Кейін \overrightarrow{OA} векторына \overrightarrow{OB} векторын қосамыз. Егер $\overrightarrow{OA} + \overrightarrow{OB} = \overrightarrow{OC}$ болса, онда $C(0, c)$ нүктесін аламыз және $a + b = c$ теңдік орындалады[1].

Нақты сандарды қосу (сурет 2).

1) Ординат осінде $A(0, a)$ және $B(0, b)$ нүктелерін орналастырамыз.

2) Қосу үшін қосымша түзу саламыз. Ол үшін координаттар бас нүктесінде жатпайтын M нүктесін абцисса осінде орналастырып, ол арқылы перпендикуляр жүргіземіз.

3) Қосу үшін B нүктесінің проекциясын түсіреміз. Ол үшін B нүктесі арқылы абцисса нүктесіне параллель түзу жүргіземіз және перпендикуляр түсірілген түзумен қиылысу нүктесін N нүктесімен белгілейміз.

4) A және M нүктелерін кесінді арқылы қосамыз.

5) N нүктесі арқылы осы AM кесіндісіне параллель түзу жүргіземіз және ордината осімен қиылысу нүктесін C нүктесі арқылы белгілейміз[2].

C нүктесінің ординатасы $a + b$ -ке тең. A және B нүктелерін ордината осі бойынша жылжыта отырып, қашанда C нүктесінде қосындыны аламыз. Сондықтан бұл GeoGebra ортасында салынған суретті нақты сандарды қосудың виртуалды құралы ретінде қарастыруға болады.

Сонымен қосу үшін қолданылатын циркуль және сызғыш құралдарына сүйенбей, бұл амалды векторды параллель көшіру арқылы орындауға болады.

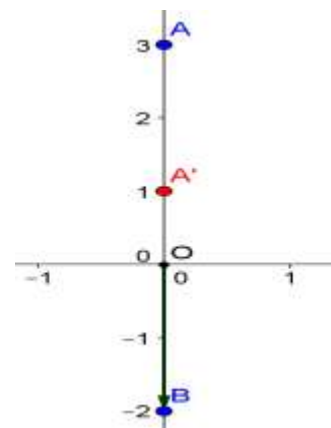
Салу тәртібі (сурет. 3).

1) Алдымен координаттар басы O нүктесін орналастырып аламыз да, $A(0, a)$ және $B(0, b)$ қосылғыштарын ордината осінде орналастырамыз.

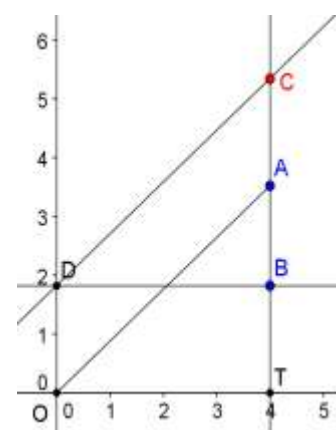
2) \overrightarrow{OB} векторын саламыз.

3) A нүктесінің проекциясы A' нүктесін \overrightarrow{OB} векторын параллель көшіру арқылы анықтаймыз. Сөйтіп ізделінді $A'(0, a + b)$ нүктесін аламыз. Салу аяқталды.

Қосылғыштардың координаттар осінде орындарын ауыстыру арқылы қашанда A' нүктесінде $a + b$ қосындыны анықтай аламыз.

Сурет. 3

Сурет. 4

Ары қарай тігінен орналасқан нүктелердің қосындысын тауып көрейік. $A(x, a)$ және $B(x, b)$ нүктелерінің қосындысы деп $C(x, a + b)$ нүктесін айтамыз. Мұндай нүктелердің қосындысын табуды салып көрейік.

Салу тәртібі (сурет. 4).

1) Координата осьтерінің қиылысу нүктесін O деп белгілейміз.

2) Ордината осінде жатпайтын және оған параллель түзу сызамыз. Ол үшін абцисса осінен T нүктесін белгілеп, осы нүкте арқылы ордината осіне параллель түзу жүргіземіз. Бұл түзудің бойынан A және B нүктелерін орналастырамыз.

3) Бірінші қосынды A нүктесін координаттар басы O нүктесімен қосамыз, ал екінші қосынды B нүктесінің ордината осіне проекциясын түсіріп, оны D деп белгілейміз. D нүктесі арқылы AO кесіндісіне параллель түзу жүргіземіз. T нүктесі орналасқан түзу мен D нүктесі арқылы жүргізілген параллель түзудің қиылысу нүктесін C нүктесі деп белгілейміз. C нүктесі A және B нүктелерінің қосындысын береді.

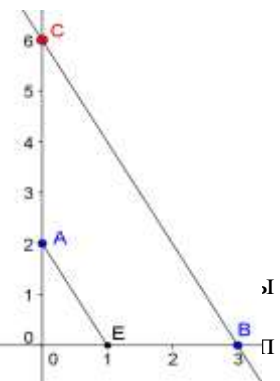
2. Нақты сандарды геометриялық көбейту. GeoGebra ортасында нақты сандарды геометриялық көбейтудің виртуалды құралын компьютер арқылы салуға болады.

Салу тәртібі (сурет. 5).

1) Ордината осінде бірінші көбейткіш $A(0, a)$ нүктесін орналастырамыз, ал екінші көбейткіш $B(b, 0)$ нүктесін абцисса осінде орналастырамыз.

2) $E(1, 0)$ бірлік нүктесін абцисса осіне орналастырамыз.

3) Бірінші көбейткіш A нүктесін E бірлік нүктесімен қосамыз. AE кесіндісіне параллель жүргіземіз, ордината осімен қиылысу нүктесін D деп белгілейміз. C нүктесі $a \cdot b$ көбейтіндісін береді.

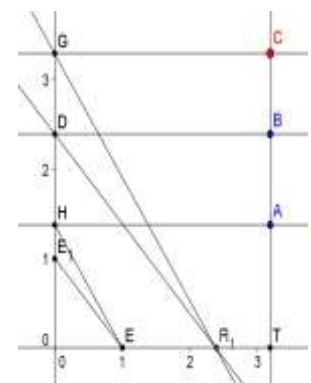
Сурет. 5

Салынған сызбаны нақты сандарды көбейтудің виртуалды құралы деп атауға болады. Сонымен A және B нүктелерін қозғау арқылы қашанда C нүктесінде олардың көбейтіндісін алуға болады. Сонымен қатар көбейтудің басты заңдылықтары оң санды теріс санға көбейту және теріс санды теріс санға көбейтуді қатаң түрде сақтап отырады.

Тігінен еркін орналасқан түзу бойынша жатқан кез келген x, a, b нүктелерінің көбейтіндісін анықтау үшін $(x, a) \cdot (x, b) = (x, ab)$ көбейтінді орындалуы керек. Мұндай нүктелердің көбейтіндісін салып көрейік.

Салу тәртібі (сурет. 6).

1) Абцисса осінде T нүктесіне перпендикуляр түзу

Сурет 6

жүргіземіз және оның бойынан көбейтетін A және B нүктелерін орналастырамыз.

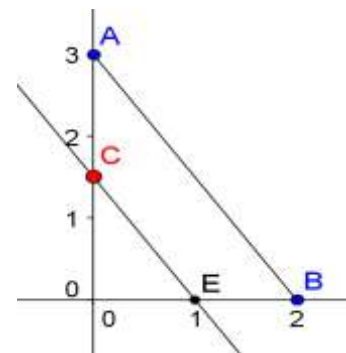
2) A және B нүктелерінің ордината осіндегі проекцияларын салып, сәйкесінше C және D деп белгілейміз.

3) C және D нүктелеріне сәйкес келетін сандарды көбейту үшін D нүктесіне сәйкес санды абсцисса осінде орналастырамыз. Ол үшін координат осінің бойынан E және E_1 бірлік нүктелерін белгілеп, оларды кесінді арқылы қосамыз. D нүктесі арқылы осы EE_1 кесіндісіне параллель түзу жүргіземіз де, абсцисса осімен қиылысу нүктесін F деп белгілеп аламыз.

4) C және F нүктелерінің көбейтіндісін салып, нәтижесінде G нүктесін аламыз. (5 суреттің салу тәртібі қарау керек).

5) G нүктесі арқылы абсцисса осіне параллель түзу жүргізіп, T нүктесі орналасқан түзумен қиылысу нүктесін H деп белгілейміз. Нәтижесінде $A \cdot B = H$ көбейтіндіні анықтаймыз.

3. Нақты сандарды геометриялық бөлу. Бөлу амалы көбейту амалына қарама-қарсы амал екені мәлім. Осыған сүйене отырып, $\frac{a}{b}$ табатындай салу құралын нәтижесінде $\frac{a}{b} \cdot b$ көбейтіндісін беретіндей етіп саламыз. (5 суретті салу тәртібіне қарап). Сонымен нақты сандарды бөлудің виртуалды құралын салайық.

Сурет. 7

Салу тәртібі (сурет. 7).

1) $A(0,a)$, $B(b,0)$, $b \neq 0$ болатындай нүктелерді және $E(1,0)$ бірлік нүктесін салайық.

2) Бөлшектің алымы болатындай A нүктесін бөлшектің бөлімі болатын B нүктесімен кесінді арқылы қосамыз. Абсцисса осінде орналасқан E нүктесі арқылы AB түзуіне параллель түзу жүргіземіз. Абсцисса осімен қиылысқан нүктені C деп белгілейміз. Сәйкесінше геометриялық көбейтуге кері амал геометриялық бөлудің салу тәртібі алдық. $C \cdot B = A$. Сәйкесінше, $C(0, \frac{a}{b})$.

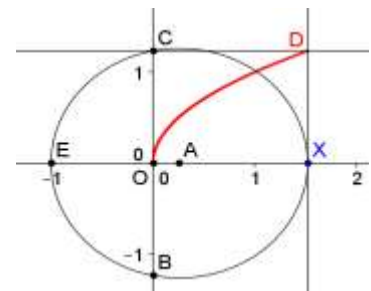
Нүктелерді бөлудің виртуалды құралын құру үшін координаталар тілінде келесі анықтаманы аламыз: $(x, y) : (x, z) = (x, \frac{y}{z})$ кез келген $x, y, z \in \mathbf{R}$ үшін, мұндағы $z \neq 0$.

4. Квадрат түбірден геометриялық шығарып алу. Квадрат түбірден шығарып алудың виртуалды құралын кез келген теріс емес x санына ғана орындай аламыз.

Салу тәртібі (сурет.8).

1) $E(-1,0)$ және $X(x,0)$ нүктелерін саламыз

2) EX кесіндісінің ортасы болатын A нүктесін анықтаймыз. Центрі A нүктесінде орналасқан және E нүктесі арқылы өтетін шеңбер сызамыз. Ординат осі мен шеңбердің қиылысу нүктесін C деп белгілейміз.

Сурет.8

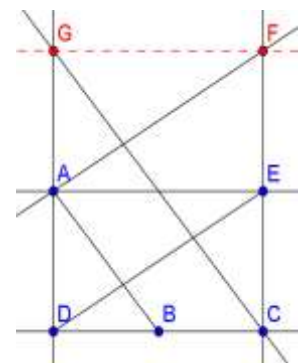
3) C нүктесі арқылы абцисса осіне параллель түзу жүргіземіз, X арқылы ордината осіне параллель түзу жүргіземіз және оладың қиылысу нүктесін D деп белгілейміз. Салу аяқталды.

E және X нүктелерін C нүктесімен кесінділер арқылы қосатын болсақ, онда ECX тікбұрышты үшбұрышын аламыз. Мұндағы OC тікбұрышты үшбұрыштың гипотенузаға түсірілген биіктігі, яғни гипотенузада пайда болған кесінділердің орташа пропорционалы, оны келесі қатынастарда бөледі:

$$\frac{1}{y} = \frac{y}{x}, \text{ бұдан шығатын } y = \sqrt{x}.$$

Егер X нүктесіне анимация жасау кезінде D нүктесі із қалдыру керек болса, онда сызда $y = \sqrt{x}$ функциясының графигі пайда болады. Сонымен ізделініп отырған санды квадрат түбірден шығару $y = \sqrt{x}$ функциясының графигінің мәдеріне сәйкес келеді (сурет. 8).

5. Теңдіктерді геометриялық модельдеу. Бізге белгілі нақты сандарды геометриялық қосу мен көбейту қасиеттерін дәлелденді деп отырып, сәйкесінше геометриялық теоремаларды аламыз. Мысал келтірейік

Сурет.9

Есеп 1. Келесі салуларды орындаңыз (сурет. 9).

1) D нүктесі арқылы өтетін бір-біріне өзара перпендикуляр болатын екі түзуді салып, оларды вертикаль деп атайық, ал келесі горизонталь деп аталады. Вертикаль түзудің бойынан A нүктесін, горизонталь түзудің бойынан C нүктесін белгілеп, CD кесіндісінің ортасын B деп белгілейміз. A және B нүктелерін қосып, оған C нүктесі арқылы параллель түзу жүргіземіз. AD түзуәімен қиылысу нүктесін G деп белгілейміз.

2) C нүктесі арқылы вертикаль түзуге параллель түзу жүргізейіп, A нүктесінің проекциясын E нүктесінде аламыз.

3) D және E нүктелерін қосып, A нүктесі арқылы параллель түзу жүргіземіз. C нүктесі арқылы жүргізілген вертикаль түзумен қиылысу нүктесін F деп белгілейміз.

4) F және G нүктелері арқылы түзу жүргіземіз.

FG түзуінің CD түзуіне параллель болатынын дәлелдеу керек.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Ларин С.В. Компьютерная анимация в математике в среде GEOGEBRA. – Красноярск, 2014.
2. GEOGEBRA бағдарламасы.

Гулбеке Джумагалиева
(Атырау, Қазақстан)

СТРОЕНИЕ АЛГЕБРЫ БИЧИСЕЛ

Рассмотрим множество упорядоченных пар действительных чисел [1]:

$$P = \{(a, b) | a \in \mathbb{R}, b \in \mathbb{R}\}.$$

Элементы этого множества назовем бичислами и обозначаем их через z, u, t, \dots . Два элемента a и b называются *упорядоченной парой*, если указано, какой из этих элементов первый, какой второй, при этом

$$[(a, b) = (c, d)] \Leftrightarrow [a = c; b = d].$$

Упорядоченную пару элементов a и b обозначают символом $(a; b)$.

Во множестве всех бичисел вводим операцию сложение и умножение, а также умножение на действительное число следующим образом:

$$(a; b) \oplus (c; d) = (a + c; b + d),$$

$$(a; b) \otimes (c; d) = (ac + \alpha bd; ad + bc),$$

$$k \odot (a; b) = (ka; kb),$$

где $\alpha = \pm 1, 0$.

Так как сложение бичисел сводится к сложению действительных чисел, то сложение бичисел коммутативно и ассоциативно:

$$1^\circ (a; b) \oplus (c; d) = (c; d) \oplus (a; b);$$

$$2^\circ ((a; b) \oplus (c; d)) \oplus (e; f) = (a; b) \oplus ((c; d) \oplus (e; f)).$$

Из уравнение $(a; b) \oplus (x; y) = (a; b)$ находим, что $x = y = 0$. Следовательно, нейтральным элементом сложения будет бичисло $\theta = (0; 0)$. Отсюда имеем

$$3^\circ (a; b) \oplus (0; 0) = (a; b).$$

Из уравнение $(a; b) \oplus (x; y) = (0; 0)$ получим, что $x = -a, y = -b$. Итак, симметричным к элементу $z = (a; b)$ будет бичисло $-z = (-a; -b)$. Отсюда получим, что

$$4^\circ (a; b) \oplus (-a; -b) = (0; 0).$$

Итак, мы получили истинность следующих утверждений.

Теорема – 1. Алгебра $\langle P; \oplus \rangle$ – образует коммутативную группоид.

Теорема – 2. Алгебра $\langle P; \oplus \rangle$ – образует полугруппу.

Теорема – 3. Алгебра $\langle P; \oplus, \theta \rangle$ – образует моноид.

Теорема – 4. Алгебра $\langle P; \oplus, \ominus, \theta \rangle$ – образует группу.

Непосредственной проверкой аксиомы умножения и сложения получим следующие свойства.

$$5^\circ (a; b) \otimes (c; d) = (c; d) \otimes (a; b);$$

$$6^\circ ((a; b) \otimes (c; d)) \otimes (e; f) = (a; b) \otimes ((c; d) \otimes (e; f));$$

$$7^\circ [(a; b) \oplus (c; d)] \otimes (e; f) = [(a; b) \otimes (e; f)] \oplus [(c; d) \otimes (e; f)].$$

Решением уравнения $(a; b) \otimes (x; y) = (a; b)$ будет $x = 1, y = 0$. Следовательно, нейтральным элементом умножения бичисел будет $e = (1; 0)$. Итак,

$$8^\circ (a; b) \otimes (1; 0) = (a; b).$$

Из истинности этих свойств бичисел вытекает следующие утверждения.

Теорема – 5. Алгебра $\langle P; \otimes \rangle$ – образует коммутативную группоид.

Теорема – 6. Алгебра $\langle P; \otimes \rangle$ – образует полугруппу.

Теорема – 7. Алгебра $\langle P; \otimes, e \rangle$ – образует моноид.

Теорема – 8. Алгебра $\langle P; \oplus, \otimes, e \rangle$ – образует кольцо.

Из аксиоматического определение умножение бичисел на действительное число имеем:

$$9^\circ (k + l) \odot (a; b) = k \odot (a; b) \oplus l \odot (a; b);$$

$$10^\circ k \odot ((a; b) \oplus (c; d)) = k \odot (a; b) \oplus k \odot (c; d);$$

$$11^\circ k \odot (l \odot (a; b)) = (kl) \odot (a; b);$$

$$12^\circ 1 \odot (a; b) = (a; b).$$

Из этих свойств получим истинности утверждения.

Теорема – 9. Алгебра $\langle P; \oplus, \otimes \rangle$ – образует векторное пространство.

Покажем, что подмножества $M = \{(a, 0) | a \in \mathbb{R}\}$ всех бичисел изоморфна множеству всех действительных чисел \mathbb{R} . Для этого рассмотрим отображение $h: (a; 0) \rightarrow a$, т.е. $h(a; 0) = a$. Тогда отображение h является гомоморфизмом. Имеем,

$$h((a; 0) \oplus (b; 0)) = h((a + b; 0)) = a + b = h(a; 0) + h(b; 0),$$

$$h((a; 0) \otimes (b; 0)) = h((ab; 0)) = ab = h(a; 0) \cdot h(b; 0).$$

Если $(a; 0) = (b; 0)$, то по определению $a = b$. Следовательно, $M \cong \mathbb{R}$. Поэтому отождествляем бичисло $(a; 0)$ с действительным числом a : $(a; 0) \equiv a$.

Далее имеем, что

$$(a; b) = (a; 0) \oplus (0; b) = (a; 0) \oplus (b; 0) \otimes (0; 1) \equiv a + bi,$$

где $i^2 = \alpha = \pm 1, 0$.

В зависимости от $\alpha = \pm 1, 0$ эту форму назовем алгебраическую форму эллиптических, гиперболических и параболических чисел [2].

Пары $z = (a, b)$ и $\bar{z} = (a, -b)$ назовем сопряженными. Умножив сопряженные пары получим:

$$z\bar{z} = (a, b)(a, -b) = (aa - \alpha bb, ab - ab) = (a^2 - \alpha b^2, 0),$$

т.е. $z\bar{z} = a^2 - \alpha b^2$, так что их произведение равно действительному числу, которое равно нулю, если: $b^2 = a^2 = 0$ при $\alpha = -1$, $b^2 = a^2$ при $\alpha = 1$, $a^2 = 0$ при $\alpha = 0$.

Свойства сопряженных бичисел:

$$13^\circ \bar{\bar{z}} = z,$$

$$14^\circ \overline{z \oplus u} = \bar{z} \oplus \bar{u},$$

$$15^\circ \overline{z \ominus u} = \bar{z} \ominus \bar{u},$$

$$16^\circ \overline{z \otimes u} = \bar{z} \otimes \bar{u},$$

$$17^\circ z \oplus \bar{z} = 2a \in \mathbb{R},$$

$$18^\circ z \otimes \bar{z} = a^2 - \alpha b^2, \alpha = \pm 1, 0.$$

Доказательство. Пусть $z = (a; b)$ и $u = (c; d)$ тогда имеем:

$$1. \bar{\bar{z}} = \overline{\bar{z}} = \overline{(a; -b)} = (a; b) = z.$$

$$2. \overline{z \oplus u} = \overline{(a + c; b + d)} = (a + c; -(b + d)) = (a + c; -b + (-d)) = (a + c; -b) \oplus (b; -d) = \bar{z} \oplus \bar{u}$$

$$3. \overline{z \ominus u} \oplus \bar{u} = \overline{(z \ominus u)} \oplus \bar{u} = \overline{z + \theta} = \bar{z} \Rightarrow \overline{z + u} = \bar{z} \ominus \bar{u}$$

$$4. \overline{z \otimes u} = \overline{(a; b) \otimes (c; d)} = (a; -b) \otimes (c; -d) = (ac + \alpha bd; -bc - ad) = (ac + \alpha bd; -(bc + ad)) = \overline{(ac + \alpha bd; bc + ad)} = \overline{z \otimes u}$$

$$4. z \oplus \bar{z} = (a; b) \oplus \overline{(a; b)} = (a; b) \oplus (a; -b) = (2a; 0) = 2a.$$

Итак, двумерные числа построенные на основе порядочных пар составляют коммутативное, ассоциативное кольцо с единицей и является частным случаем поличисел. Поэтому их назовем бичислами.

ИСТОЧНИКИ И ЛИТЕРАТУРА:

1. Абиров А.К., Орынбасарова Г.Т. Строеие одной модели плоских чисел // Материалы III международного научно-методической конференции «Математическое моделирование и информационные технологии в образовании и науке». – Алматы, 2005. – Т. I. – С. 8-12.
2. Лаврентьев М.А., Шабат Б.В.. Проблемы гидродинамики и их математические модели. – М., Наука, 1977.

Научный руководитель – кандидат физико-математических наук, доцент А.К.Абиров

*Артем Заріпов
(Ніжин, Україна)*

**АНАЛІТИЧНІ МЕТОДИ РОЗВ'ЯЗАННЯ ДИФЕРЕНЦІАЛЬНИХ
РІВНЯНЬ З ВІДОКРЕМЛЮВАНИМИ ЗМІННИМИ**

Серед звичайних диференціальних рівнянь першого порядку існують такі, в яких можливо змінні x та y розвести по різні сторони від знака дорівнює. В рівняннях виду $f(y)dy = g(x)dx$ змінні вже розділені, а в рівнянні $f_1(x)g_1(y)dx = f_2(x)g_2(y)dy$ змінні розділяються шляхом перетворень. Крім того, деякі диференціальні рівняння зводяться до рівнянь з відокремлюваними змінними після введення нової змінної.

Розглянемо методи розв'язання рівнянь з відокремленими змінними, рівнянь з відокремлюваними змінними, а також диференціальних рівнянь, які зводяться до рівнянь з відокремлюваними змінними.

Диференціальне рівняння з відокремленими змінними.

Найбільш простим диференціальним рівнянням 1-го порядку є так зване рівняння з відокремленими змінними. Таким є рівняння виду

$$f(x)dx + g(y)dy = 0 \quad (1)$$

Тепер зрозуміло, чому розглянуте диференціальне рівняння носить вищевказану назву: в ньому один доданок $f(x)dx$ залежить тільки від x , а другий $g(y)dy$ тільки від y – змінні відокремлені [1, с.27]. Для розв'язання рівняння (1) достатньо проінтегрувати це рівняння, що дає

$$\int f(x)dx + \int g(y)dy = C.$$

Знаходячи написані інтеграли, отримаємо

$$F(x) + G(y) = C. \quad (2)$$

Якщо розв'язати рівняння (2) відносно y , то отримаємо рівність

$$y = \varphi(x, C) \quad (3)$$

що і є загальним розв'язком рівняння (1) [7, с. 503].

Приклад

Розв'язати диференціальне рівняння

$$\frac{xdx}{1+x^2} + \frac{ydy}{1+y^2} = 0.$$

Інтегруючи, дістанемо $\int \frac{xdx}{1+x^2} + \int \frac{ydy}{1+y^2} = C_1$, звідки $C_1 = \frac{1}{2}C$. Після

потенціювання матимемо

$$(1+x^2)(1+y^2) = C.$$

Це і є загальний розв'язок заданого рівняння. Оскільки $1+x^2=0$ і $1+y^2=0$ не мають дійсних коренів, то всі розв'язки диференціального рівняння належать загальному розв'язку [6, с. 261].

Диференціальне рівняння з відокремлюваними змінними.

Рівняння виду

$$y' = f(x)g(y), \quad (4)$$

де $f(x)$ і $g(y)$ – задані і неперервні на деякому інтервалі функції, називається диференціальним рівнянням з відокремлюваними змінними.

Права частина рівняння (4) являє собою добуток двох множників, кожен з яких є функцією лише однієї змінної. Щоб розв'язати рівняння (4), треба відокремити змінні. Для цього замінимо y' на $\frac{dy}{dx}$, поділимо обидві частини рівняння (4) на $g(y)$ (вважаємо, що $g(y) \neq 0$) і помножимо на dx , тоді рівняння (4) запишеться у вигляді [8, с. 421].

$$\frac{dy}{g(y)} = f(x)dx. \quad (5)$$

Диференціальне рівняння виду (5), в якому множник при dx є функцією, яка залежить лише від x , а множник при dy є функцією, яка залежить лише від y , і є диференціальним рівнянням з відокремленими змінними [2, с.12].

Оскільки рівняння (5) містить тотожно рівні диференціали, то відповідні невизначені інтеграли відрізняються між собою на сталу величину, тобто

$$\int \frac{dy}{g(y)} = \int f(x)dx + C.$$

Диференціальне рівняння (4) є окремим випадком рівняння виду

$$f_1(x)g_1(y)dx = f_2(x)g_2(y)dy \quad (6)$$

Для відокремлення змінних у цьому рівнянні досить обидві його частини поділити на функцію $g_1(y)f_2(x)$. Варто зауважити, що при діленні обох частин рівняння (4) на $g(y)$ можна загубити деякі розв'язки. Дійсно, якщо $g(y_0) = 0$ то стала $y = y_0$ є розв'язком рівняння (4), оскільки перетворює це рівняння в тотожність. Цей розв'язок може бути як частинним, так і особливим.

Аналогічне зауваження стосується коренів функцій $g_1(y)$ та $f_2(x)$ у рівнянні (6) [3, с.427].

Приклад

Розв'язати рівняння

$$(xy^2 + y^2)dx + (x^2 - x^2y)dy = 0.$$

Оскільки це рівняння можна записати у вигляді

$$y^2(x+1)dx + x^2(1-y)dy = 0,$$

То воно є рівнянням з відокремлюваними змінними. Поділивши обидві частини цього рівняння на функцію $x^2y^2 \neq 0$, дістанемо рівняння

$$\frac{x+1}{x^2}dx + \frac{1-y}{y^2}dy = 0,$$

інтегруючи яке, знаходимо загальний інтеграл

$$\int \frac{x+1}{x^2}dx + \int \frac{1-y}{y^2}dy = C, C \in \mathbb{R},$$

або

$$\int \left(\frac{1}{x} + \frac{1}{x^2}\right)dx + \int \left(\frac{1}{y^2} - \frac{1}{y}\right)dy = C,$$

звідки

$$\ln|x| - \frac{1}{x} - \frac{1}{y} - \ln|y| = C.$$

або

$$\ln\left|\frac{x}{y}\right| - \frac{x+y}{xy} = C.$$

Рівняння $xy = 0$ має розв'язки $x = 0$ і $y = 0$, тому прямі $x = 0$ та $y = 0$ є інтегральними кривими даного рівняння. Вони не утворюються із загального інтеграла ні

при якому значенні C . Отже, розв'язки $x = 0$ та $y = 0$ є особливими і їх слід виписувати додатково до загального інтеграла.

Диференціальні рівняння, які зводяться до рівнянь з відокремлюваними змінними

➤ **Рівняння виду $y' = f(ax + by)$, $a \neq 0, b \neq 0$.**

У цьому рівнянні a та b – постійні величини, які заміною змінних $z = ax + by$ перетворюють дане рівняння в рівняння з відокремлюваними змінними. Переходячи до нових змінних x та z , будемо мати

$$\frac{dz}{dx} = a + b \frac{dy}{dx}, \quad \frac{dz}{dx} = a + bf(z).$$

чи

$$\frac{dz}{a + bf(z)} = dx.$$

і змінні розділились. Інтегруючи, отримаємо

$$x = \int \frac{dz}{a + bf(z)} + C. \quad [5, \text{с.24}]$$

Приклад

$$\frac{dy}{dx} = 2x + y.$$

Беремо $z = 2x + y$, і отримаємо

$$\frac{dy}{dx} = \frac{dz}{dx} - 2, \quad \frac{dz}{dx} - 2 = z.$$

Відокремлюючи змінні та інтегруючи, отримаємо

$$\frac{dz}{z + 2} = dx, \quad \ln|z + 2| = x + \ln c, \quad z = -2 + ce^x,$$

$$2x + y = -2 + ce^x, \quad y = ce^x - 2x - 2.$$

➤ **Однорідні диференціальні рівняння 1-го порядку, які мають вид**

$$\frac{dy}{dx} = f\left(\frac{y}{x}\right)$$

Дійсно, після підстановки $z = \frac{y}{x}$ чи $y = xz$ отримаємо

$$\frac{dy}{dx} = x \frac{dz}{dx} + z, \quad x \frac{dz}{dx} + z = f(z), \quad \frac{dz}{f(z) - z} = \frac{dx}{x},$$

$$\int \frac{dz}{f(z)-z} = \ln|x| + \ln c. \quad x = ce^{\int \frac{dz}{f(z)-z}} \dots [5, \text{с.25}; 4, \text{с.26}]$$

Приклад

$$\frac{dy}{dx} = \frac{y}{x} + \operatorname{tg} \frac{y}{x}.$$

Взявши $y = xz$, $\frac{dy}{dx} = x \frac{dz}{dx} + z$ та підставляючи в початкове рівняння отримаємо

$$x \frac{dz}{dx} + z = z + \operatorname{tg} z, \quad \frac{\cos z dz}{\sin z} = \frac{dx}{x},$$

$$\ln|\sin z| = \ln|x| + \ln c, \quad \sin z = cx, \quad \sin \frac{y}{x} = cx.$$

➤ **Рівняння виду** $\frac{dy}{dx} = f\left(\frac{a_1x + b_1y + c_1}{a_2x + b_2y + c_2}\right)$

Дане рівняння перетворюється в однорідне рівняння шляхом переносу початку координат в точку перетину $(x_1; y_1)$ прямих

$$a_1x + b_1y + c_1 = 0 \quad \text{та} \quad a_2x + b_2y + c_2 = 0.$$

Вільний член в рівняннях цих прямих в нових координатах $X = x - x_1$, $Y = y - y_1$

буде рівний нулю, коефіцієнти даних координат залишаються незмінними, а $\frac{dy}{dx} = \frac{dY}{dX}$ і

початкове рівняння приходить до виду

$$\frac{dY}{dX} = f\left(\frac{a_1X + b_1Y}{a_2X + b_2Y}\right)$$

чи

$$\frac{dY}{dX} = f\left(\frac{a_1 + b_1 \frac{Y}{X}}{a_2 + b_2 \frac{Y}{X}}\right) = \frac{Y}{X}$$

і є вже однорідним рівнянням.

Цей метод неможливо застосувати лиш у випадку паралельності прямих $a_1x + b_1y + c_1 = 0$ та $a_2x + b_2y + c_2 = 0$. Але у цьому випадку коефіцієнти даних координат

пропорційні $\frac{a_2}{a_1} = \frac{b_2}{b_1} = k$, і наше початкове рівняння може бути записане у такому виді

$$\frac{dy}{dx} = f\left(\frac{a_1x + b_1y + c_1}{k(a_1x + b_1y) + c_2}\right) = F(a_1x + b_1y),$$

і відповідно, як вже вказувалося раніше, заміна змінних $z = a_1x + b_1y$ перетворює розглядуване рівняння в рівняння з відокремлюваними змінними. [5, с.26]

Приклад

$$\frac{dy}{dx} = \frac{x - y + 1}{x + y - 3}.$$

Розв'язуючи систему рівнянь $x - y + 1 = 0, x + y - 3 = 0$ отримаємо $x_1 = 1, y_1 = 2$. Взявши $x = X + 1, y = Y + 2$ матимемо

$$\frac{dY}{dX} = \frac{X - Y}{X + Y}.$$

Заміна змінних $z = \frac{Y}{X}$ чи $Y = zX$ приведе до рівняння з відокремлюваними змінними

$$z + X \frac{dz}{dX} = \frac{1 - z}{1 + z}, \frac{(1 + z)dz}{1 - 2z - z^2} = \frac{dX}{X},$$

$$-\frac{1}{2} \ln|1 - 2z - z^2| = \ln|X| - \frac{1}{2} \ln c.$$

$$(1 - 2z - z^2)X^2 = c, X^2 - 2XY - Y^2 = c,$$

$$x^2 - 2xy - y^2 + 2x + 6y = c_1$$

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Айнс Э.Л. Обыкновенные дифференциальные уравнения / Э.Л. Айнс. – Харьков: ОНТИ, 1939.
2. Гурса Э. Курс математического анализа. Т. 2, Ч. 2. Дифференциальные уравнения / Э. Гурса. – М.-Л.: ГТТИ, 1933.
3. Дубовик В. П., Юрик І. І. Вища математика: [навч. посібн.] / В. П. Дубовик, І. І. Юрик. К.: А.С.К., 2006. – 648 с.
4. Еругин Н.П. Книга для чтения по общему курсу дифференциальных уравнений (3-е изд.) / Еругин Н.П. Мн.: Наука и техника, 1979.
5. Эльсгольц Л.Э. Дифференциальные уравнения и вариационное исчисление: [учеб. пособ.] / Л.Э. Эльсгольц. – М.:Наука, 1969. 425 с.
6. Коваленко І. П. Вища математика: [навч. посіб.] / І. П. Коваленко. – К.: Вища шк., 2006. 343 с.
7. Натансон И. П. Краткий курс высшей математики / И. П. Натансон. СПб.: Издательство «Лань», 2001. 736 с.
8. Шипачёв В. С. Высшая математика: [Учеб. для вузов] / В. С. Шипачёв. М.: Высш. школа, 2001. 479 с.

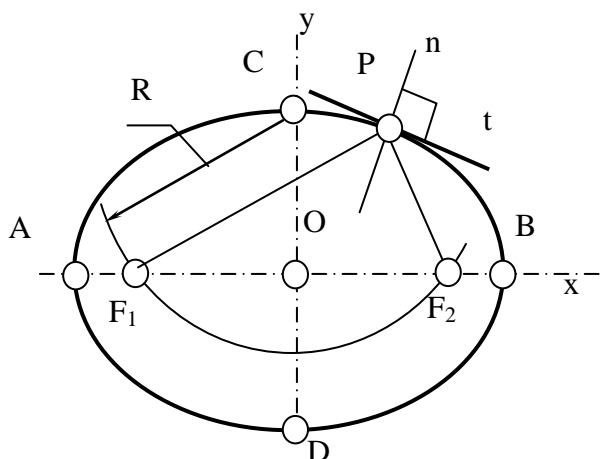
Қызылгул Иманберлина
(Арқалық, Қазақстан)

ЕКІНШІ РЕТТІ ҚИСЫҚТАРДЫҢ ИНЖЕНЕРЛІК МАМАНДЫҚТА ҚОЛДАНЫЛУЫ

Қисықтың түйіндесу нүктелері – бұлар нүктелер, түйіндескен қисықтар жалпы жанамалық мәнге ие. Қисықтар жанасу құрылымы аталмыш нүктеде жанама ыңғайлының өрбуіне әкеледі.

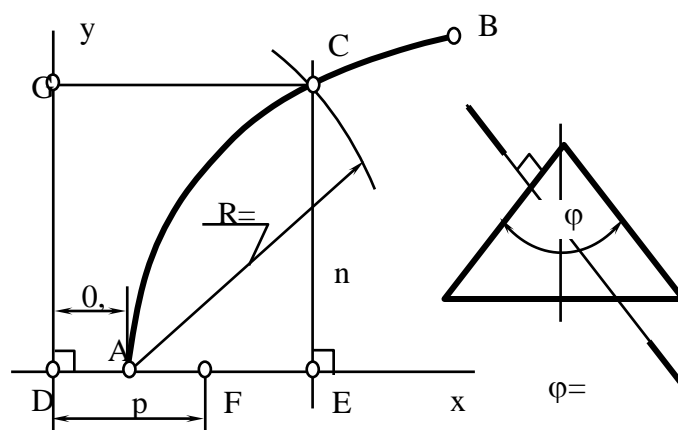
Эллипс (1-сурет) – овалдың бір түрі. АВ және CD эллипс өстері. Р нүктесі – туынды нүктесі, ол арқылы жанаманы өткіземіз.

$R = OA$ радиусы көмегімен эллипстің F_1 және F_2 фокусын табамыз ($CF_1 = CF_2 = R = OA = OB$). Р нүктесін F_1 және F_2 фокустарымен біріктіреміз. F_1PF_2 бұрыш биссектрисасы n қалыпты болады, осы орайда жанасу t құрылады. $R = OA = PF_1 + PF_2 = AB$ [1].

АВ және CD – эллипстер өсі, F_1 және F_2 – фокустар
1 сурет – Р нүктесінде эллипске жанама құрылымы

Парабола (грек. parabole – теңдік) – жазық қисық, барлық нүктелері F фокусынан және директрисадан тең қашықтықта орналасқан. Директриса мен фокус арасындағы қашықтық параболаның фокальды параметрі деп аталады. Параболалар тік дөңгелек конустың бірі. Қисық параболаның атауы $\varphi = 90^\circ$ теңдігімен байланысты (2- сурет)[2].

x – парабола өсі, y – директриса, А – биіктік, p – фокальді өлшем, F – фокус

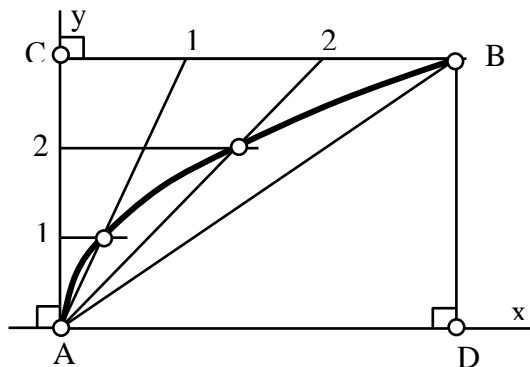
2 сурет – Парабола тармағының құрылымы

Қисықтың А түйіндесу нүктесінен В түйіндесу нүктесіне дейінгі парабола: А биіктігі, F фокусы және директриса ыңғайы белгілі (2-сурет). Парабола осіне туынды түрде алынған Е

нүктесіне перпендикуляр тұрғызамыз. $R = DE$ радиусты доғасымен F нүктесінен n перпендикулярна белгі қойып, C нүктесін табамыз.

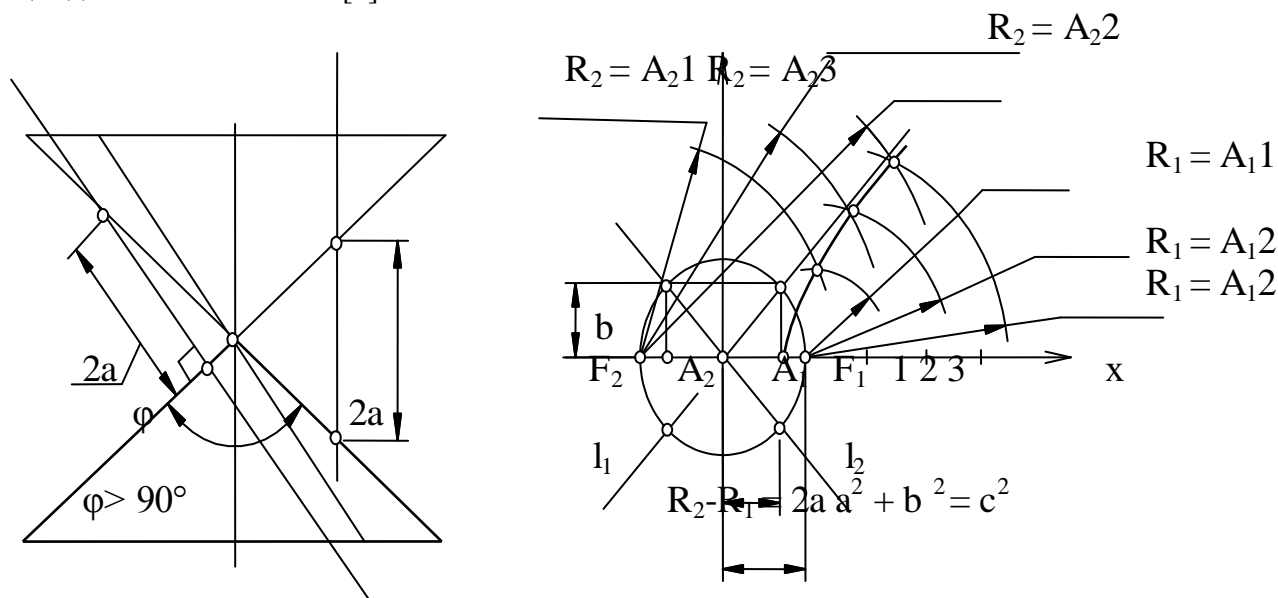
Парабола тармағын құруда A және B нүктелері ескеріледі, A нүктесі – биіктік, B нүктесі – параболаның туынды нүктесі (3-сурет).

$ABCD$ тік төрт бұрышын құраймыз, тең бөлікке AC және BC кесінділерін бөлеміз, AC кесінді бөлігінің нүктесінен түзу жүргіземіз, ол түзу параболаның остеріне параллель келеді, ал BC кесіндісінің бөлу нүктелерін A нүктесімен қосамыз. Жүргізілген түзулердің қиылысында парабола нүктелерін табамыз [3].

A – биіктік, B – туынды нүкте, x – парабола осі
3-сурет – Парабола тармағының құрылымы

Гипербола (гректің hyperbole – күшейту, ұлғайту) – жазық қисық, барлық нүктелер орналасуы бойынша, F_1 және F_2 нүкте – фокусына дейінгі қашықтықтың алуан түрлілігі (4-сурет) тұрақты және A_1 және A_2 тармақтары аралығындағы биіктік қашықтығына тең. Гипербола – конусты қима. Гиперболаларды жазықтық қимасы арқылы алуға болады, яғни екі параллель түзуші, түзу дөңгелек конус арқылы (4-сурет). Қисық гипербола атауы $\phi > 90^\circ$ теңсіздігімен байланысты [4].

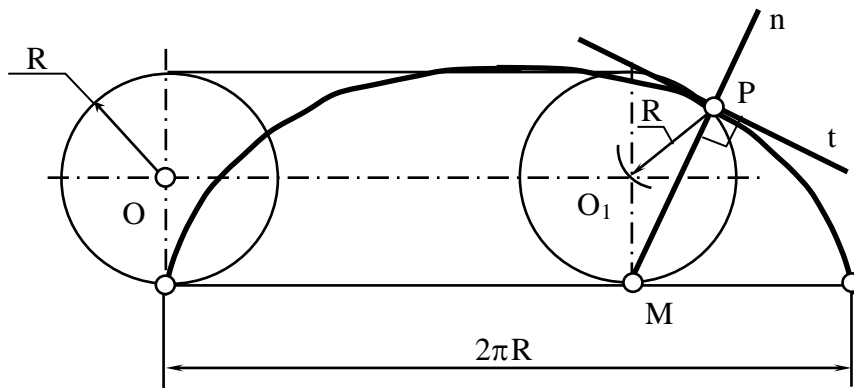
X – нақты әрекет өсі, y – жорамал өсі, l_1, l_2 – асимптотталар, нүктелер: O – гипербола ортасы; A_1 және A_2 – тармақтар биіктігі, F_1 және F_2 – фокустар; $2a$ – A_1 және A_2 биіктіктері арасындағы қашықтық; $2c$ – F_1 және F_2 аралығындағы қашықтық.

4-сурет – Гиперболаның тармағының жартылай құрылымы

Туынды шеңбер $R = OC$ радиусын пайдалана отырып және осы шеңберлердің центрлік сызығын назарға алып, шеңбер ортасының ыңғайын табамыз, P нүктесі – O_1

нүктесімен ыңғайлас. Төменгі нүкте М тік диаметрде туынды шеңбердің қарастырылған жағдайында Р нүктесімен қосамыз. МР түзуі – циклойдта Р нүктесінде нормаль. t жанамасы n нормаліне перпендикуляр.

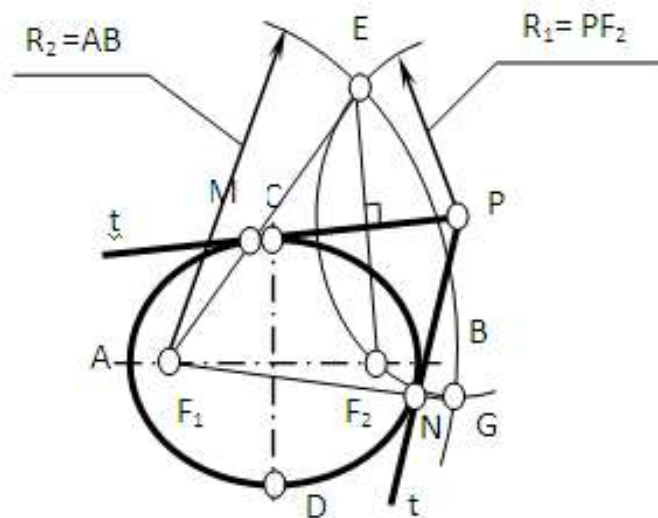
Эллипске, гиперболаға, параболаға нүктелерден жанама құрылымы қисықтан тыс орналасқаны, 1, 2, 3-ші суретте көрсетілген.

5-сурет – Жанаманың циклойдқа тән құрылымы

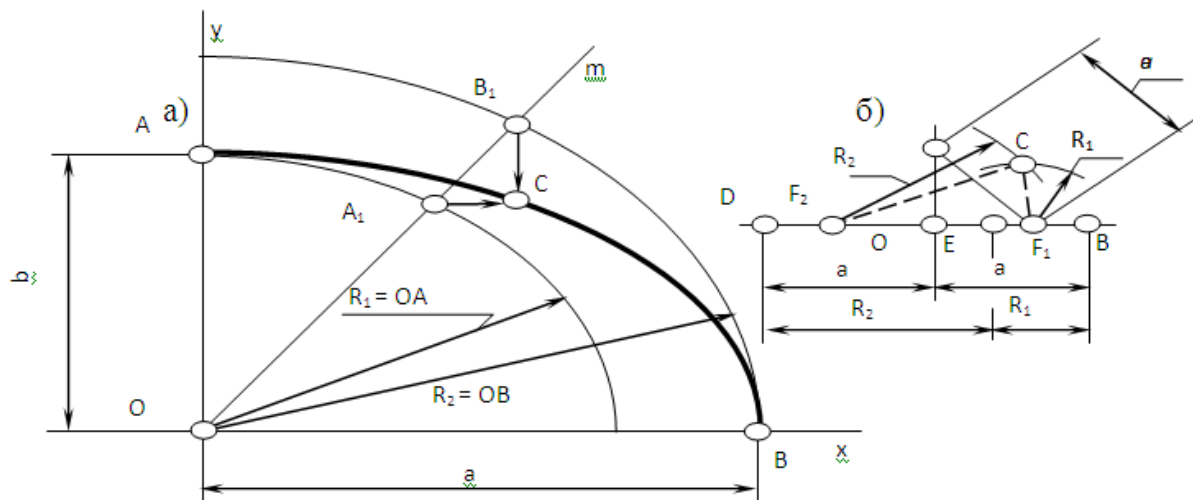
5-ші суретте жанаманың циклойдқа туынды Р нүктесінде орналасуы көрсетілген.

Жанаманың эллипске тән құрылымы (6-сурет) келесі үлгіде орындалады. Шеңбер доғалары $R_1 = PF_2$ және $R_2 = AB$ жүргізіледі, доғалар қиылысында Е және G нүктелерін аламыз да оларды F_1 - мен қосқанда М және N жанана нүктелері табылады[5].

6-сурет – Жанамалардың Р нүктесінен эллипске тән құрылымы.

Мысал есеп: эллипс атауы мынамен байланысты, ежелгі гректер конустың қиылысты қарастыруда жазықтықты тұтастай перпендикуляр түзілісіне қойды (7 б сурет) және назарға алғаны, қиылыста эллипс, егер конус бұрышы 90° -тан кем болмаса ғана көрініс алады. А және В түйіндесу нүктелері арқылы үлескіде орын алған қисық – эллипстің төрттен бірі (7 а сурет), эллипс АО және ВО – оның жартылай өстері. Эллипстің С туынды нүктесін келесі тұрғыда орын алады. Шеңбер доғасын мына радиуста құрып: $R_1 = OA$ және $R_2 = OB$, туынды m сәулесін жүргіземіз және алынған А1 және В1 нүктелерінен эллипстің жартылай өсіне параллель екі сәуле С нүктесімен қиылысқанына дейін жүргіземіз.

$$BD = 2a$$

$$R1 = BE$$

$$R1 = DE$$

$$R1 + R1 = 2a$$

a – OA және OB жартылай өстері бойынша; б - BD өсі және F_1, F_2 фокусы бойынша

7-сурет – Эллипстің ширегінің құрылымы

Қорытындылай келе, қадағалау нәтижесінде сызған нүктелердің ауыспалылығын сызып көрсеттім. Яғни ол, екінші ретті қисықтар деп аталады. Зеттеу жұмысымдағы (Суклое грек сөзінен: des – «Дөңгелек бейне» қисық циклоида) деп аталады. Екінші ретті қисықтар тек инженерлік салада ғана емес. Сонымен қатар, өмірде де кездесіп жатады. Мысалы: біз шұжықты кескенде, оның кесіп алынған бөлігі эллипстік пішін аламыз. Бақшашылар сопақша гүлзарларды отырғызу үшін эллипсті пайдаланады. Сонымен қатар Кеплер айтуы бойынша, ғаламшарлар күн орбитасында эллипстік бойымен айналады. Қар тауының көшкіні циклоида түрінде орындалады. Циклоида материалдық қозғалыс нүктесінде жүру керек, себебі оның тербеліс кезеңі амплитутаға тәуелді болмайды.

Х. Гюгенс циклоиданы сағаттарды құрастыру үшін пайдаланды. Маятниктің соңғы жүрген траекториясында циклоида болады.

ҚОЛДАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕРІ:

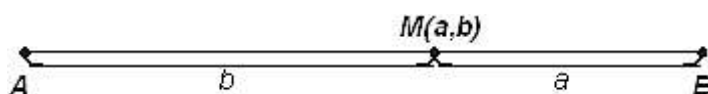
1. Миронова Р. С., Миронов Б. Г. сборник заданий по черчению: учеб. пособие для немашиностр. спец. техникумов. – М. : Высш. школа, 1984. – 264 с.
2. Могильный М. М. Техническое черчение. – М. : Машгив, 1971. – 456 с.
3. Посвянский А. Д. Краткий курс начертательной геометрии. – М. : Высшая школа, 1974. – 450 с.
4. Федоренко В. А., Шошин А. И. Справочник по машиностроительному черчению. – Л. : Машиностроение, 1981. – 358 с.
5. Чекмарев А. А., Осипов В. К. Справочник по машиностроительному черчению. – М. : "Высшая школа", 2000. – 545 с.

Научный руководитель – старший преподаватель С.Д.Джакетова

Арна Мадиева
(Атырау, Қазақстан)

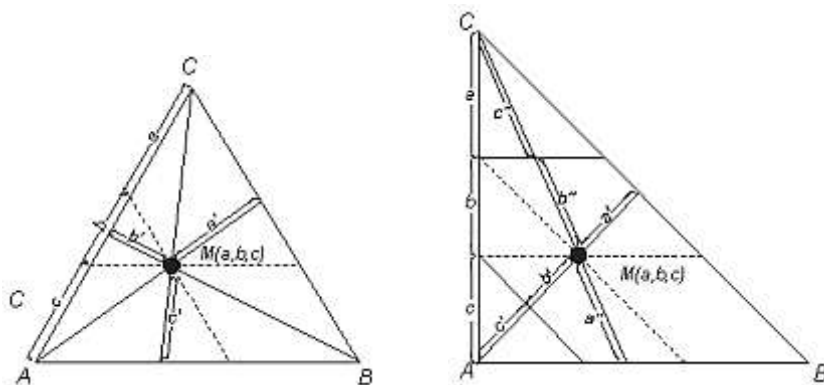
БАРИЦЕНТРЛІК КООРДИНАТАЛАРДЫҢ ГЕОЛОГИЯДА ҚОЛДАНЫЛУЫ

Барицентрлік координаталардағы парагенезис – құрамды диаграммалардың құрылымы және минералдардың құрамының бейнесі көп қолданылады [1]. Барицентрлік координаталар, аты айтып тұрғандай, ауырлық центрі принципі бойынша тұрғызылған [2]. Егер A және B екі компоненттен тұратын жүйе бар болса, онда кез келген екікомпонентті құрам, мысалы $M(a,b)$ фазасы былай өрнектеледі: $M(a,b) = \frac{a}{a+b}A + \frac{b}{a+b}B$, a және b - M фазасындағы A және B компоненттерінің сәйкес құрамдары.

1-сурет. Барицентрлік координаталардағы құрамдардың екікомпонентті диаграммасы.

Кез келген ұзындықтағы кесінді алып, кесіндінің шеттеріне таза A және B құрамдарын орналастыратын болсақ, M нүктесінің орнын иін ережесі бойынша аламыз: кесіндіні $a+b$ бөлікке бөліп, B нүктесінен (A нүктесіне қарай) M -дағы A құрамын беретін a бөліктерін, немесе керісінше, A нүктесінен (B нүктесіне) M -дағы B құрамын беретін b бөлікке қалдырамыз (1-сурет).

2-сурет. Барицентрлік координатадағы құрамдардың үшкомпонентті диаграммасы

$$M(a,b,c) = \frac{a}{a+b+c}A + \frac{b}{a+b+c}B + \frac{c}{a+b+c}C$$

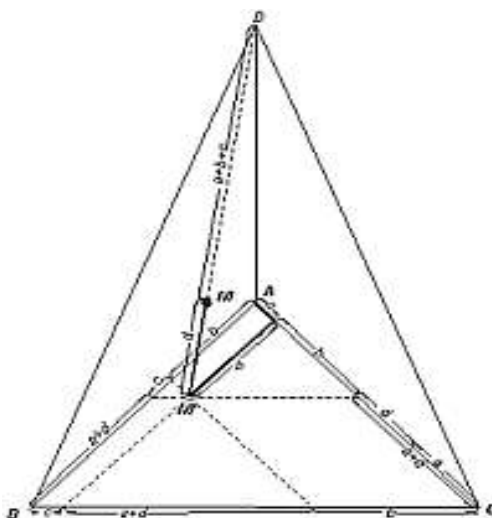
үшкомпонентті құрамын жазықтықта құрамдар үшбұрышында бейнелеуге болады.

Кез келген өлшемдегі үшбұрышты таңдап (құрылымды құруды оңайлату үшін әдетте, тікбұрышты немесе теңқабырғалы үшбұрыштар қолданылады), әрбір төбесіне A, B және C таза құрамдарын орналастырамыз. Сонда M үшкомпонентті құрамның орны сәйкес A, B, C

нүктелеріне қойылған aA , bB және cC салмақтарының ауырлық центрі ережесі бойынша анықталады (2- сурет).

Фигуралық M нүктесін келесі түрде оңай белгілеуге болады: үшбұрыштың кез келген бір қабырғасын (мысалы, 2 суреттегі AC қабырғасы) $a+b+c$ бөлікке бөлейік. Әрбір төбеден ұзындығы өзге төбедегі компоненттің құрамын беретін кесінді қалдырамыз (мысалы C төбесінен a кесіндісі және A төбесінен c кесіндісі) және кесінділердің шеткі нүктелерінен үшбұрыштың қабырғаларына параллель болатын сызықтар жүргізе отырып, (2-суреттегі параллель CB және AB , сәйкес үзік сызықтар) олардың қиылысуынан ізделінді M нүктесін табамыз. M құрамдағы b компоненттің құрамы AC қабырғасында a және c кесінділерінің ортасындағы b кесінділерімен бейнеленеді) $M(a,b,c)$ фигуралық нүктесін басқа да әдістермен бейнелеуге болады. Оның мәні 1- суреттегі құрылымнан көрініп тұр.

Төрт компонентті құрам $M(a,b,c) = \frac{aA+bB+cC+dD}{a+b+c+d}$ үшөлшемді тетраэдрінде бейнеленеді. Теңбүйірлі тетраэдрді қолданғаннан оңай. Кез келген бір қырын $a+b+c+d$ бөлікке бөліп (3-сурет), мысалға, AC қырында A төбесінен сәйкес төбеге дейін c және b (қалың сызықтар) кесінділерін қалдырамыз. MD сызығындағы (ол да $a+b+c+d$ бөлікке бөлінген) M' нүктесінен d кесіндісін қалдырамыз. M нүктесінің c, b және d координаталары белгілі, a кесіндісінің шамасын кез келген қабырғасындағы $a+d$ кесіндісінен d есептеу арқылы аламыз (ABC үшбұрышы бойынша). (3-сурет AC қабырғасы).

3 – сурет

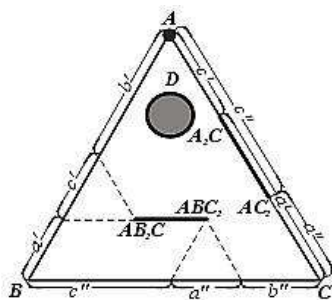
Тұрақты құрамды минералдар (фазалар) барицентрлік координаталардағы диаграммада үнемі фигуралық нүкте арқылы өрнектеледі. Айнымалы құрамды минералдар айнымалы компоненттің санына орай сызық (екікомпонентті қатты ерігінді) өріс (поле)(үшкомпонентті қатты ерігінді) және фигуралық көлем (төрткомпонентті қатты ерігінді) болуы мүмкін. 4-суретте abc құрамды үшбұрыш бейнеленген. Онда тұрақты (A)

айнымалы ($A_2C - AC_2, AB_2C - ABC_2$) құрамды минералдар көрсетілген (мұнда екікомпонентті құрамы және үшкомпонентті қатты ерігіндінің өрісі болып келетін D минералы айнымалы болып табылады). Екікомпонентті қатты ерігінділерді диаграммада белгілеу қиын емес: жоғарыда айтылған әдіспен қатты ерігіндінің соңғы мүшелері белгіленіп, сәйкес фигуралық нүктелері сызықпен байланыстырылады. Үш және төрт компонентті қатты ерігінділер үшін изоморфизм облысының пішінін толықтай білу керек.

Барицентрлік координаталарда тұрғызылған диаграммадағы кез келген фигуралық нүктенің координаталары диаграмманың төбелерінде орналастырылған компоненттер мөлшерінің қосындысы ретінде анықталады. Сондықтан компоненттердің бірлік мөлшері таңдалуы диаграмманы тұрғызуда маңызды рөл атқарады.

Диаграмма тұрғызуда белгілі бір шамаға сәйкес алынған компоненттердің мөлшері *бірлік* деп аталады. Парагенезис – құрам диаграммалары салмақтық немесе мольдік мөлшерде тұрғызылады.

Бірлік мөлшер ретінде әрбір компоненттің 1 г немесе 1 г-моль алынады. Бұл диаграмманың кез келген нүктесінде кез келген құрам үшін компоненттер қосындысы 1 г немесе 1 г-моль, яғни, компоненттердің бірлік мөлшеріне тең болатынын білдіреді.

4 – сурет

Мысалға, $Al_2O_3 - SiO_2$ жүйесінде бірлік мөлшер ретінде, Al_2O_3 және SiO_2 грамм – молі қабылданған. Сонда кез келген Al_2SiO_5 (мысалға, андалузит) полиморфтың құрамы былай өрнектеледі:

$$\frac{1}{2} Al_2O_3 + \frac{1}{2} SiO_2 = \frac{1}{2} Al_2Si_2O_5$$

$Al_6Si_2O_{13}$ муллит құрамы сәйкесінше:

$$\frac{3}{5} Al_2O_3 + \frac{2}{5} SiO_2 = \frac{1}{5} Al_6Si_2O_{13}$$

Бұдан компоненттердің грамм-мольдерінің қосындысы андалузитте де, муллитте де бірге тең.

$$\frac{1}{2}(Al_2O_3 + SiO_2) \frac{1}{5}(3Al_2O_3 + 2SiO_2)$$

Егер бірлік мөлшер үшін Al және Si грамм-атомын немесе $AlO_{\frac{3}{2}}$ және SiO_2 грамм-молін

алсақ, онда андалузит және муллит құрамдары келесі түрде өрнектеледі:

$$\frac{2}{3}Al_{\frac{3}{2}} + \frac{1}{3}SiO_2 = \frac{1}{3}Al_2SiO_5$$

$$\frac{6}{8}AlO_{\frac{3}{2}} + \frac{2}{8}SiO_2 = \frac{1}{8}Al_2Si_2O_{13}$$

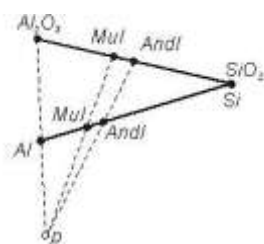
Мұнда, андалузит және муллит катиондарының грамм-атом қосындысы катионның 1 г-ат бірлік мөлшеріне тең.

Муллит және андалузит құрамдары Al_2O_3 және SiO_2 грамм –мольдері және Al және Si грамм-атомдары арқылы өрнектелген, 5 суретте көрсетілген. Компоненттердің бірлік мөлшерінің өзгерісі құрамдар диаграммасында Andl және Mul фигуралық нүктелерінің орындарының өзгерісіне әкелетінін көру қиын емес.

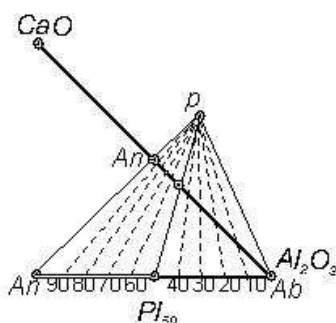
5 сурет. Бинарлық диаграммадағы бірлік мөлшерлі: I 1г-моль Al_2O_3 – 1г-моль SiO_2 , II г-атом Al- 1г-атом Si андалузит және муллит құрамдарының фигуралық нүктелері.

Бірлік мөлшердің өзгерісі диаграмманың проективті түрленуінде графикалық түрде өрнектелетінін көрсетуге болады. Мысал үшін 6-суретте Al_2O_3 - SiO_2 және Al-Si диаграммаларының проективті сәйкестігі көрсетілген. Бинарлық барицентрлік диаграмманың проективті түрлендіруін жүргізу үшін нүкте координаталарының орнынан басқа қандай болмасын бір (бірлік немесе масштабты) нүктенің сәйкестігін анықтау керек. Екі диаграммада да (6-сурет) фигуралық андалузит нүктесін белгілейміз, оны бірлік деп қабылдаймыз. Содан кейін SiO_2 координаталарын беттестіреміз және Al_2O_3 , Al координаталық нүктесі және Andl бірлік нүктелері арқылы сызық жүргізе отырып, олардың қиылысуынан P проективті түрлендіру центрін аламыз. Al-Si және Al_2O_3 - SiO_2 диаграммаларының кез келген нүктелері түрлендіру центрі арқылы өтетін сәуледе жатса проективті сәйкестікте болады.

6 – сурет

Осылайша, Al-Si диаграммасына Mul нүктесін салып және ол арқылы P центрінен сәуле жүргізіп, сәуле мен $Al_2O_3-SiO_2$ өсінің қиылысуынан осы диаграммадағы сәйкес Mul нүктесін аламыз.

7 - сурет

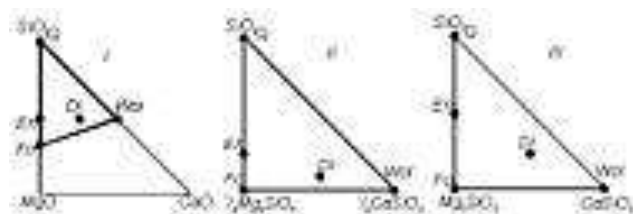
Проективті түрлендіру компоненттердің бірлік мөлшерінің өзгеруіне тең болғандықтан, парагенезис талдауларында бинарлық диаграммаларды түрлендірудің графикалық проективті әдісі жиі қолданылады. Мысалға, $CaO-Al_2O_3$ жүйесіндегі альбит-анортит қатарының плагиоклаз аралық құрамдарын бейнелеу үшін барлық құрамдарын есептегеннен гөрі анортит-альбит диаграммасын кесіндіні пропорционал салу жолымен тұрғызылған проективті түрлендіруін қолданған ыңғайлы.

Ол үшін (7 сур.) екі диаграммаға Ab нүктесінің координатасын беттестіреміз, бір бірімен бұрыш арқылы орналасқан координаталық кесінділерге An_{100} құрамын беретін координаталық нүктесін және кез келген бірлік нүктені, мысалы, Pl_{50} құрамын саламыз. An_{100} және Pl_{50} нүктелері арқылы сәуле жүргізіп, олардың қиылысуынан P проективті түрлендіру центрін аламыз. Енді $Ab-An$ кесіндісін кез келген тең бөлікке бөлсек (мысалы, 10 бөлікке) және P центрінен осы нүктелер арқылы сәулелер жүргізсек, $CaO-Al_2O_3$ диаграммаларымен қиылысуынан плагиоклаздың аралық құрамының ізделінді фигуралық нүктесін аламыз. (10 мол.% An)

Проективті түрлендіруге үш және төрткомпонентті диаграммалар келтірілуі мүмкін. Дегенмен, үшкомпонентті диаграммалардың өзінде графикалық тұрғызулар күрделі,

сондықтан бірлік мөлшерлі компоненттері өзгертілген жаңа диаграмманы тұрғызу оңай болып келеді.

Парагенезистердің физика-химиялық талдауында бір, координаталы парагенезис – құрам диаграммасынан өзге жеке жағдайға және керісінше өтуге тура келеді. Мысалы, $SiO_2 - MgO - NaO$ диаграммасынан төбелерінің координатасы кварц-форстерит-волластонит болатын диаграмманы бөліп алып, қарастыруға болады. Бұл ауысымда фигуралық нүктенің бұрынғы орнын сақтау үшін компоненттердің бірлік мөлшерін сақтау керек.

8 суретте парагенезис құрам диаграммасы келтірілген $SiO_2 - CaO - MgO$ координатасындағы минералдық фациядің бірінің кварц-форстерит-волластонит парагенезис-құрамының жаңа диаграммасының үшбұрышы бөлінген. $SiO_2 - Na_2O - MgO$ диаграммасының бірлік мөлшері қышқылдың 1 молі болып табылады.

Энстатит координатасы: $\frac{1}{2}MgO + \frac{1}{2}SiO_2 = \frac{1}{2}MgSiO_3$; диопсид:

$\frac{1}{4}MgO + \frac{1}{4}CaO + \frac{2}{4}SiO_2 = \frac{1}{4}CaMgSi_2O_6$, форстерит: $\frac{2}{3}MgO + \frac{1}{3}SiO_2 = \frac{1}{3}Mg_2SiO_4$, волластонит:

$\frac{1}{2}CaO + \frac{1}{2}SiO_2 = \frac{1}{2}CaSiO_3$.

Бұл жағдайда диаграммадағы әрбір фазадағы катиондар саны координаталық қышқылдарда бірдей және бірге тең.

Кварц-форстерит-волластонит диаграммасында энстатит, диопсид және өзге минералдар өзінің бұрынғы орнын сақтау үшін, жаңа диаграмманың бірлік мөлшері қышқылдың 1 молі болып қалуы керек және координаталар ретінде $SiO_2 = \frac{1}{3}Mg_2SiO_4 - \frac{1}{2}CaSiO_3$ алу керек, яғни диаграмманы эквиваленттік мөлшерде тұрғызу керек. Мұндай диаграмма 8, II суретте көрсетілген. Бастапқысымен сәйкес екендігіне қандай болмасын бір нүктенің координаталарын анықтау арқылы көз жеткізуге болады. Мысалы, энстатит координаталары:

$$\frac{1}{2}MgSiO_3 = \frac{1}{4}SiO_2 + \frac{3}{4}\left(\frac{1}{3}Mg_2SiO_4\right),$$

диопсид координаталары:

$$\frac{1}{4}CaMgSi_2O_6 = \frac{1}{8}SiO_2 + \frac{3}{8}\left(\frac{1}{3}CaMgSi_2O_6\right) + \frac{4}{8}\left(\frac{1}{2}CaSiO_3\right)$$

Парагенезис-құрам диаграммаларын эквиваленттік мөлшер, яғни бірлік мөлшер үшін катионның 1 грамм-атомын алып тұрғызған дұрыс. Бұл 8, I,II суретте көрсетілген. Салыстыру үшін 8, III суретте $SiO_2 - Mg_2SiO_4 - CaSiO_3$ диаграммасы келтірілген, мұнда бірлік мөлшер ретінде осы компоненттердің мольдері алынған. Бұл диаграммада минералдардың фигуралық нүктелері компоненттердің жаңа бірлік мөлшеріне сәйкес өздерінің орнын өзгертті. Бұл диаграммада энстатиттің координаталары $\frac{1}{2}Mg_2SiO_4 + \frac{1}{2}SiO_2 = MgSiO_3$,

$$\text{диопсидтікі: } \frac{1}{4}SiO_2 + \frac{1}{4}Mg_2SiO_4 + \frac{1}{2}CaSiO_3 = \frac{1}{2}CaMgSi_2O_6$$

Бұл жағдайда минералдардың бірлік мөлшерінің мольдері диаграмманың әр нүктесінде әр түрлі екендігін көруге болады. Бұл қосымша, қажет емес диаграмма қиындықтарын туғызады. Барицентрлік координатаны проективті түрлендіру проекция центрі мен минералдардың фигуралық нүктелерінің кеңістіктік қатынасына байланысты оң координаталары бар фигуралық нүктелердің түрлендіруден кейін өзге оң координаталары болуы мүмкін немесе теріс координаталары болатын, соңғысы шексіздікке түрленетін жағдайға әкелуі мүмкін.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Войткевич Г.В., Мирошников А.Е., Поваренных А.С., Прохоров В.Г. Краткий справочник по геохимии. Недра, – 1977. – 180 б.
2. Балк М.Б., Болтянский В.Г. Геометрия масс. – М: Физматлит, 1987. – 160 б.

Научный руководитель – кандидат физико-математических наук, доцент А.К.Абиров

*Балнұр Намазбаева, Ұлтан Құдабай, Ұлжан Аймағанбет
(Аркалық, Қазақстан)*

ЫҚТИМАЛДЫҚТАР ТЕОРИЯСЫ МЕН МАТЕМАТИКАЛЫҚ СТАТИСТИКАНЫҢ ӘР САЛАДАҒЫ АЛАТЫН ОРНЫ МЕН РӨЛІ

Мектеп бағдарламасына стохастика элементтерінің енгізілуі оқушылардың қоршаған ортаның әртүрлі құбылыстарының ықтималдылық табиғатымен танысуына, жалпы мәдени потенциалды өсіруге, жаңа пәнаралық байланыстардың пайда болуына зор ықпал етеді.

Қазіргі таңда әр адам ықтималдықтың терминологиясын ғылыми жұмыстарда, саяси шараларда және күнделікті ауыз-екі сөйлескенде жиі қолданып жүр. Ауа райын болжағанда жаңбыр жауу ықтималдығы, саясаткер сөйлегенде статистикалық берілгендерді талдай отырып әрбір оқиғаның пайда болу мүмкіндігін болжауы, сондай-ақ, өндірісті

ВЫПУСК 1 (21-22 февраля 2015 года)

ұйымдастырушылар да әртүрлі болжамдар жасауы т.б. ықтималдықтың терминологиясын қолдану арқылы жүзеге асырылады. Футбол ойындарында жанкүйерлер әрбір матчтың нәтижесін болжау үшін, осы ойын нәтижесіне әсер ететін факторларды салыстырады.

Оқушылар кездейсоқтық туралы түсінікті күнделікті өмірді бақылау арқылы алады. Бақыланып отырған құбылыстардың ерекше сипаттары туралы мағлұматтарды жинақтап статистикалық мәліметтер алу және оларды көрнекті жаза білудің маңызы зор. Ал статистикалық мәліметтерді жинақтау және оларды қарапайым кесте арқылы жазу, графиктер, диаграммалар арқылы көрсету оқушының белгілі бір статистикалық тәжірибесінің бар екендігін білдіреді. Сөйтіп оқушы санасында нақты құбылыстардың бірімәнді болмайтындығы, өзгеріп отыратындығы, нәтижелердің кездейсоқ, ақиқат және мүмкін емес болатындығы қалыптасады. Статистикалық жинақтардың түрлерімен танысады, олардың ерекшеліктері және жалпы қасиеттері туралы ой түзейді.

Орта мектеп бітірушілер күнделікті тұрмыста, жұмыста кейбір мәліметтерді жинақтау және оларды көрнекті жазу қажеттігімен кездеседі. Химия, физика, биология пәндері бойынша лабораториялық және практикалық сабақтарда тапсырманы орындап оның нәтижелерін ыңғайлы жаза білулері керек. География, тарих, қоғамтану сабақтарында әртүрлі кестелерді, анықтамаларды пайдалана білулері қажет. Сөйтіп статистикалық материалдармен жұмыс істеу дағдысын қалыптастыру қажет. Мұндай материалдармен күнделікті газеттерде, журналдарда, телеарнада көрнекті рекламаларда т.б. кездесіп отыратыны белгілі. Зерттеп отырған стохастикалық құбылыстардың сипатын түсіну үшін оның басты ерекшелігін байқап білудің, кестелерді, диаграммаларды, графиктерді зерттегенде белгілі тенденцияларды анықтай білудің маңызы өте зор [1, б. 18].

Графиктер мен кестелерді «оқи» білудің қарапайым дағдысы зерттеп отырған құбылыстың заңдылықтарын анықтауға, ал статистикалық берілгендерді ыңғайлы жазу түрлері олардың ерекшеліктерін байқауға мүмкіндік береді.

Көп жағдайда зерттеп отырған құбылыстың кейбір сипаты, олардың өзгеруінің жалпы тенденциясы статистикалық берілгендердің орташа сипаттамаларын анықтау арқылы жүргізіледі. Қарапайым орташа сипаттаманың мағынасын түсіне білу оқушы үшін өте қажетті. Шынында да, бұқаралық ақпарат құралдарында орташа сипаттамаларды жиі қолданады. Олар: орташа еңбекақы, орташа температура, орташа жанұя, орташа кіріс т.б. Бұлардың мағынасын білгенде ғана күнделікті ақпараттарды түсіне біледі және сәйкес шешім қабылдай алады.

Математиканы оқытуда әрбір тақырыпқа сәйкес мысалдарды таңдап алудың маңызы зор екені белгілі. Сол себепті статистикалық заңдылықтарды анықтау үшін сәйкес мысалдарды кітаптардан, газеттерден, журналдардан, арнайы статистикалық жинақтардан алуға болады. Бірақ та өзі жүргізген тәжірибеден немесе сұрақнамалар негізінде жинақталған статистикалық мәліметтердің көрнектілік әсері өте зор болады.

Жалпы математиканың кез келген бөлімін оқу, оны өз деңгейінде меңгеру оқушының жадының, ақылының дамуына игі әсер ететіні белгілі. Ол оқушының анық логикалық ойлау қабілетін, нақты түсініктерді орынды қолдану әдетін арттырады.

Тәжірибеде және ғылымның көпшілік бағытырында статистикалық әдісті қолдану тенденциясы күннен күнге артуда. Химия, физика, биология, экономика ғылымдарында статистикалық әдіс негізгі зерттеу құралына айналууда.

Қазіргі кезде ықтималдықтар теориясы мен математикалық статистика идеялары мен әдістері барлық жаратылыстану және техника ғылымдарында, экономикада, өндірісті жоспарлау және ұйымдастыру мәселелерінде, байланыс саласында, тіпті математикадан алшақ жатқан педагогика, психология, лингвистика, археология, геология сияқты ғылымдарда да қолданылады. Қазір кездейсоқ оқиғалар мен ықтималдықтар туралы түсініктерді жеткілікті дәрежеде игермей, құбылыстар мен үдерістердің қатаң анықталған заңдылықтарға емес, одан күрделі заңдылықтарға бағынатынын түсінбей тұрып, физика, химия, биология саласында жұмыс істеу, өндірістік үдерістерді басқару мүмкін емес. Мысалға, физика материяның молекулалық құрылымына байланысты ретсіз қозғалып

соғылысатын сансыз көп бөлшектердің әрекеттерін зерттейді. Физикалық зерттеулердің мақсаты осы хаостың негізінде алынатын нәтижелердің қандай заңдылықтарға бағынатынын айқындау және мүмкін болатын ауытқулардың шамасы мен жиілігін анықтау. Математикалық статистика әдістерін қолданбай химиялық үдерістерді терең түсіну және эксперимент нәтижелерін өңдеу мүмкін емес. Ықтималдықтар теориясы мен математикалық статистиканың әдістері биология ғылымында да қолданылады.

Мысалы, бір жердің топырағы өңделіп, сол жерге бидай егілсін. Күзде осы жердің бірдей бөлінген аудандарының әрбөлігінен жиналатын өнімнің мөлшері де, тіпті бірдей тұқымнан өсіп шыққан масақтардағы дәндердің саны да әр түрлі болады. Әрбір дәннің салмағын мұқият өлшеп көрсе, олардың салмақтарында да айырмашылық болады. Бұл биологиялық құбылыстарды зерттеу үшін ықтималдық әдістердің қажет болатындығын көрсететін бір мысал ғана.

Сол сияқты биологияның генетика, популяция өсімі және т.б. салаларындағы зерттеулерде ықтималдықтар теориясының әдістері қолданылады. Ықтималдықтар теориясының басқа да салалардағы қолданбалы қырларына толығырақ тоқталайық.

Телефон станциясында 20 минут ішінде абоненттерден қанша шақыру (қоңырау шалу) түсуі мүмкін? Бұл сұраққа әрине ешкім де алдын-ала дәл жауап бере алмайды. Шынымен, телефон станциясына бірдей уақыт аралығындағы түсетін шақырулар саны жеткілікті дәрежеде ауытқиды. Ал шақырулардың түсу заңдылықтарын білу телефон станциясының жұмысын ұйымдастыру ісінде өте маңызды болмақ. Бұл байланыс жүйесінде кездейсоқ құбылыстардың заңдылықтарын білу қажеттігін көрсетеді. Осыған ұқсас медицина саласынан мысал келтірейік. Дәрігерлік жедел жәрдем көрсету станциясына кез келген уақытта аурулардан шақырулар түседі. Жедел жәрдем станциясының жұмысын қалай тиімді ұйымдастыру керек? Бір жағынан аурулар көмекті ұзақ күтіп қалмайтындай, екінші жағынан артық штат пен машиналарды қамтамасыз етіп, көп шығын шығармайтындай кезекші дәрігерлер мен машиналардың тиімді санын анықтау керек.

Тасымалдау саласында да ықтималдық-статистикалық білімнің қажеттілігін мынадай мысал арқылы көрсетуге болады. Ақтау теңіз портына жүк таситын кемелер келеді. Бір тәуліктің ішінде 0, 1, 2, 3, ... кемелің келу жиіліктері қандай болуы мүмкін? Бұл әрине алдын-ала жасалған кесте немесе жоспар арқылы анықталмайды, себебі кемелер портқа әр түрлі елдерден келеді және олар жолда көптеген ойда болмаған жағдайларға (теңіз дауылы, жүк тиеу кезінде кешігу т.с.с.) кездесуі мүмкін. Осылардың барлығы қозғалыс графигіне өзгеріс әкеліп, кемелер портқа дәл белгіленген уақытында жете алмауы мүмкін. Соның нәтижесінде порттағы жүк түсіру жұмыстары кездейсоқтық сипатқа ие болды, өйткені кей кезде бірнеше кемелің жүгін түсіру керек болса, кейде портта ешқандай кеме болмауы мүмкін. Бұл ықтималдық заңдарын білу мамандарға порт жұмысын ұйымдастыру мәселесін шешуде тиімді жолды табуға көмектеседі [2, б. 23].

Біздің күнделікті өмірдегі маңызды роль атқаратын ауа-райы құбылыстарында да статистикалық заңдылықтар байқалады. Ауа-райының өзгеруі, жауын-шашынның мөлшері, температураның өзгеруі т.б. құбылыстарды зерттеуге ықтималдықтар теориясы мен математикалық статистика әдістері кеңінен қолданылады. Тіпті педагогикалық іс-әрекетте де әртүрлі кездейсоқ құбылыстарды ескеру керек болады. Әрбір сыныпта қабілеттіліктері, ықыластары, дене және психологиялық қасиеттері, темпераменттері (сангвинник, холерик, меланхолик, флегматик) әр түрлі оқушылар оқиды. Осы жағдайларды ескере отырып, жақсы нәтижеге жететіндей сабақ беру тәсілін таңдап алу керек. Бұл кәдімгі кездейсоқ құбылысты басқару жағдайы. Сөйтіп, педагогика ғылымында да теориялық-ықтималдық әдістер қолданыс табуда, онсыз педагогикалық экспериментті жүргізу және өңдеу мүмкін емес. Біздің еліміздегі экономикалық өзгерістер жақын болашақта қоғамға өндірістің жаңа буын ұйымдастырушылары мен жұмысшылары қажет болады және олардың көпшілігі бүгінгі мектеп бітірушілер болуы тиіс деп ұйғаруға мүмкіндік береді. Оларды іс-әрекеттері үшін ауадай қажет статистикалық мәдениетті жас кездерінен бастап мектепте тәрбиелеу керек. Бұл мәселеге экономикасы дамыған елдерде зор көңіл бөліп отыруы тегін емес:

ықтималдықтар теориясы мен математикалық статистиканың элементтерімен оқушылар мектепте бірінші жылдан-ақ таныса бастайды да, оқуды бітіргенге дейін күнделікті өмірде кездесетін ықтималдық-статистикалық жағдайлардың негіздерін игереді. Біздің елімізде де, әлеуметтік-экономикалық өзгерістерге және де ғылыми-техникалық прогрестің дамуына байланысты, ықтималдық-статистикалық материалдарды мектепте міндетті математикалық білім берудің негізгі тарауы ретінде енгізу жайлы түбегейлі шешім қабылданған. Жалпы орта білім беру мектептерінің жоғары сыныптарында математика курсына енгізілген стохастика саласының мазмұнын екі блокқа бөлуге болады: инвариантты және вариативті.

Инвариантты блокқа (бағдарламада анықталған) стохастикалық ұғымдар мен ережелер, фактілер кіреді, яғни оқушылар аталған саланың «ядросымен» танысады. Ал, вариативті блокта әр түрлі бағыт бойынша оқитын оқушылар үшін стохастикалық саланың мазмұны мен оны оқыту әдістемесі жан-жақты қарастырылу қажет. Мұнда қандай да бір бағыт бойынша (біздің елімізде іс жүзінде екі бағыт бойынша жұмыстар жүргізілуде) жұмыс жоспарын құруда оқушылардың қажеттіліктері, олардың дербес психологиялық ерекшеліктері, бейімділігі мен қызығушылықтары ескерілу керек. Мысалы, жаратылыстану-математикалық бағыттағы сыныптар болса, онда бағдарлама бойынша оқытылатын тақырыптармен қоса мынадай бөлімдерді толығырақ қарастыруға болады: комбинаторика бөлімі бойынша (Бином Ньютонын), ықтималдықтар теориясы бойынша (толық ықтималдық пен Байес формуласын, тәуелсіз қайталамалы сынақтарды, кездейсоқ шаманың түрлерін және оларды беру әдістерін, үлкен сандар заңын); математикалық статистика бойынша (статистикалық бағалау және статистикалық болжамды, корреляция теориясының элементтерін). Техникалық және технологиялық салаларды таңдап алған оқушылар үшін ықтималдықтар теориясының негізін, яғни «ядросын» мынадай тақырыптармен толықтыруға болады: толық ықтималдық және Байес формуласы (мысалы, көптеген факторларға тәуелді болған ракета сынығының ықтималдығын табу), тәуелсіз қайталамалы сынақ (мысалы, бірдей құрылғыдан тұратын аспаптың тоқтаусыз жұмыс істеуі жайлы есеп), кездейсоқ шама және оның түрлері (мысалы, байланыс жұмысы жайлы есеп), ал, математикалық статистиканы оқытуда мынадай тақырыптарды қарастырған дұрыс: статистикалық болжамды тексеру (мысалы, құрылғыға диодты қосқанда оның жұмыс жасауына әсерін тигізу) және корреляция теориясының элементтері (мысалы, жұмыс істеп тұрған құрылғының температурасының өзгеруімен және оның жұмыс уақыты арасындағы байланыс тығыздығын анықтау).

Қоғамдық-экономикалық бағыттағы сыныптарда ықтималдықтар теориясы мен математикалық статистика негізін мынадай сұрақтармен толықтырылған дұрыс: толық ықтималдық және Байес формуласы (мысалы, әртүрлі әлеуметтік топтарда сұрақ-жауап алу арқылы нақты пікір алу мүмкіндігінің ықтималдығын бағалау), кездейсоқ шаманың түрлері (мысалы, маркетинг саласындағы есеп), статистикалық болжамды тексеру (мысалы, психологтар жүргізген тренинг бойынша респонденттің «алдында» және «соңында» мазасыздану (тынышсыздығы) деңгейінің өзгеруі), корреляция теориясының элементтері (мысалы, халықтың сатып алуына қарай товар бағасының тәуелділігін анықтау) және регрессиялық талдау (мысалы, сұраныс және ұсыныс тәуелділігін құру).

Спорттық-қорғаныс саланы таңдап алған оқушыларды толық ықтималдық және Байес формуласымен (мысалы, әр түрлі қарудан атылған оқтың нысанаға тию ықтималдығы жайлы есеп), тәуелсіз қайталанатын сынақтармен (мысалы, бір мылтықтан бірнеше рет нысанаға ату жайлы есеп), кездейсоқ шаманың түрлері және оларды беру әдістерімен (мысалы, снарядтың қаншалықты алысқа ұшуы жайлы есеп), статистикалық болжамды тексеру тақырыптарымен (мысалы, екі қарудың тең мүмкінділігі жайлы есеп) таныстырған дұрыс [3, б. 51].

Мектеп программасында статистикалық-ықтималдықтық сипаттағы тақырыпты өткенде қолданылатын материалдардың жалпыбілімділік маңыздылығы ескерілуі керек. Мұнда қоршаған ортаны бақылай білу дағдысы өте маңызды. Белгілі құбылысты жүйелі түрде бақылағанда ғана статистикалық материал жинақталады.

Сонымен статистика және ықтималдықтар теориясының элементтерін оқып үйрену және оны ой елегінен өткізе білу, қазіргі ақпараттар тасқыны өршіп тұрған өмірде қажеттілікке айналып отыр. Бірақта бұл тақырыптарды мектеп математика курсы көлемінде оқыту кейбір қиындықтарға келтіруде. Ең бірінші, мектеп мұғалімдерінің бұл тақырыпты оқытуға даяр болмауы, ал екіншісі, қажетті оқу әдістемелік құралдардың жоқтығы. Мектепте математиканы оқытып қана қоймай, математика көмегімен болашақ тұлғаны қалыптастыру талабы қойылып отырғанда, оқушылардың ықтималдылық интуициясын және статистикалық ойлау қабілетін дамыту қажеттілік болып отырғаны күмән туғызбаса керек. Өйткені қазіргі өскелең заманда әлеуметтік, саяси, экономикалық ақпараттарды түсініп, талдап сәйкес шешім қабылдау үшін белгілі бір деңгейде ықтималдылық-статистикалық сауаттылық қажетті екені айқын.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Бектаев Қ.Б. Ықтималдықтар теориясы және математикалық статистика. – Алматы: Рауан, 1991. – 432 б.
2. Жаңбырбаев Б.С. Ықтималдықтар теориясы және математикалық статистика. – «Мектеп» баспасы, 1988.
3. Маневич Д.В. Теория вероятностей и статистика в школьном образовании. – Ташкент, 1989.

Научный руководитель – старший преподаватель Б.З.Ұзақова

*Ольга Павленко
(Ніжин, Україна)*

МЕТОД АДОМІАНА ДЛЯ ДИФЕРЕНЦІАЛЬНИХ РІВНЯНЬ У ЧАСТИННИХ ПОХІДНИХ

Як відомо, переважна більшість реальних процесів, які зустрічаються у фізиці, хімії, біології тощо, володіють нелінійною природою, тобто математично їх описують нелінійними рівняннями. Зазвичай це нелінійні диференціальні рівняння у частинних похідних та їх системи, для яких дуже часто не можна знайти точного аналітичного розв'язку. На жаль, на відміну від звичайних диференціальних рівнянь, для яких добре розроблені методи розв'язування, для диференціальних рівнянь у частинних похідних таких методів недостатньо.

Одним з методів розв'язування диференціальних рівнянь у частинних похідних є метод декомпозицій Адоміана. Цей метод запропонував Жорж Адоміан у 1984 році. Він полягає в розкладі заданого рівняння на лінійну і нелінійну частини, заміни старшої похідної лінійним оператором, що відповідає початковим умовам і першому члену ряду розв'язку, розкладі нелінійної функції в спеціальний многочлен, який називається многочленом Адоміана і знаходженні наступних членів ряду розв'язку за рекурентним співвідношенням, використовуючи многочлен Адоміана. Метод Адоміана може бути успішно застосований до розв'язання великого класу лінійних і нелінійних проблем, таких як алгебраїчні рівняння, звичайні диференціальні рівняння та їх системи, диференціальні рівняння у частинних похідних та їх системи [3].

Основною перевагою методу є те, що він може бути застосований безпосередньо для всіх типів диференціальних та інтегральних рівнянь, лінійних або нелінійних, однорідних або неоднорідних, з постійними коефіцієнтами або зі змінними коефіцієнтами. Важливою перевагою є те, що метод може значно знизити розмір обчислень роботи при збереженні високої точності числового розв'язку[4].

У даній статті розглянемо застосування методу декомпозиції Адоміана для розв'язування рівняння теплопровідності.

Розглянемо теплове рівняння

$$\frac{\partial u}{\partial t} = \frac{\partial^2 u}{\partial x^2} + q(x, t), \quad 0 < x < 1, 0 < t \leq T \quad (1)$$

з початковими умовами:

$$u(x, 0) = f(x), \quad 0 \leq x \leq 1 \quad (2)$$

і не локальними граничними умовами

$$u(0, t) = \int_0^1 \varphi(x, t) u(x, t) dx + g_1(t), \quad 0 < t \leq T, \quad (3)$$

$$u(1, t) = \int_0^1 \psi(x, t) u(x, t) dx + g_2(t), \quad 0 < t \leq T, \quad (4)$$

де $f, g_1, g_2, \varphi, \psi$ є достатньо гладкими відомим функціями і T – задане стале число. А. Ченігуел та А. Аяді запропонували новий метод, який базується на методі декомпозицій Адоміана і дає точний розв'язок задачі (1)-(4).

Спочатку визначено кроки для отримання розв'язку проблеми (1)-(4) методом Адоміана. Для цього запишемо рівняння (1) у вигляді

$$L_t(u) = L_{xx}(u) + q(x, t), \quad (5)$$

де оператор диференціювання визначається як

$$L_t(\cdot) = \frac{\partial}{\partial t}(\cdot), \quad L_{xx} = \frac{\partial^2}{\partial x^2}.$$

І обернений оператор L_t^{-1} , при умові, що він існує, визначається формулою

$$L_t^{-1} = \int_0^t (\cdot) dt. \quad (6)$$

Застосувавши обернений оператор до обох частин рівняння (5) і, використавши початкові умови, отримаємо

$$L_t^{-1}(L_t(u)) = L_t^{-1}(L_{xx}(u)) + L_t^{-1}(q(x, t)). \quad (7)$$

Розклавши (7), отримаємо

$$u(x, t) = f(x) + L_t^{-1}(L_{xx}(u)) + L_t^{-1}(q(x, t)). \quad (8)$$

Тепер розкладемо невідому функцію $u(x, t)$ в ряд

$$u(x, t) = \sum_{k=0}^{\infty} u_k(x, t), \quad (9)$$

де u_0 відповідає $u(x, 0)$. Члени $u_k(x, t)$ отримані за рекурсивною формулою

$$\sum_{k=0}^{\infty} u_{k+1}(x, t) = f(x) + L_t^{-1}(L_{xx}(\sum_{k=0}^{\infty} u_k(x, t))) + L_t^{-1}(q(x, t)). \quad (10)$$

Чи

$$u_0(x, t) = f(x) + L_t^{-1}(q(x, t)). \quad (11)$$

$$u_{k+1}(x, t) = L_t^{-1}(L_{xx}(u_k(x, t))), \quad k \geq 0. \quad (12)$$

Рекурсивне співвідношення побудоване на основі того, що компонент $u_0(x, t)$ визначається усіма початковими умовами. Решту компонентів $u_k(x, t), k \geq 1$ можна повністю визначити рекурсивно.

Відповідно, розглянувши перші декілька членів, рівняння (8) і (9) матимуть вигляд

$$\begin{aligned} u_0 &= f(x) + L_t^{-1}(q), \\ u_1 &= L_t^{-1}(L_{xx}(u_0)), \\ u_2 &= L_t^{-1}(L_{xx}(u_1)), \end{aligned} \quad (13)$$

і т. д.

В результаті, всі компоненти u_0, u_1, u_2, \dots визначені, а отже розв'язок повністю знайдений у вигляді ряду.

Приклад 1.

Розглянемо задачу (1)-(4), де

$$f(x) = x^2, \quad 0 < x < 1,$$

$$g_1(t) = \frac{1}{4(t+1)^2}, \quad g_2(t) = \frac{3}{4(t+1)^2}, \quad 0 < t \leq 1,$$

$$\varphi(x, t) = x, \quad \psi(x, t) = x, \quad 0 < x < 1,$$

$$q(x, t) = \frac{-2(x^2 + t + 1)}{(t + 1)^3}, \quad 0 < x < 1, \quad 0 < t \leq 1.$$

Точний розв'язок задачі:

$$u(x, t) = \left(\frac{x}{t + 1}\right)^2.$$

Перепишемо цю задачу використовуючи оператор диференціювання і застосуємо вищенаведену теорію для отримання першого елемента у вигляді

$$u_0(x, t) = x^2 + L_t^{-1}\left(\frac{-2(x^2 + t + 1)}{(t + 1)^3}\right).$$

Використовуючи (12), отримаємо

$$u_0(x, t) = x^2 + \int_0^t \frac{-2(x^2 + t + 1)}{(t + 1)^3} dt = \left(\frac{x}{t + 1}\right)^2 + \frac{2}{t + 1} - 2,$$

$$u_1(x, t) = L_t^{-1}(L_{xx}(u_0)) = \int_0^t \frac{2dt}{(t + 1)^2} = \frac{-2}{t + 1} + 2,$$

$$u_k(x, t) = 0, k \geq 2.$$

Застосувавши (9), отримаємо розв'язок у вигляді ряду

$$u(x, t) = \left(\frac{x}{t + 1}\right)^2,$$

який співпадає з точним розв'язком.

Приклад 2.

Тепер нехай

$$f(x) = x^6, \quad 0 < x < 1,$$

$$g_1(t) = \frac{4}{5}t^6, -\frac{1}{35}, \quad g_2(t) = \frac{3}{5}t^6, \quad 0 < t < 1,$$

$$\varphi(x, t) = 0,2, \psi(x, t) = 0,4,$$

$$q(x, t) = -30x^4 + 6t^5, \quad 0 < x < 1, \quad 0 < t \leq 1.$$

Аналогічно, як і у попередньому прикладі, отримаємо перший елемент

$$u_0(x, t) = x^6 + L_t^{-1}(-30x^4 + 6t^5).$$

І

$$u_0(x, t) = x^6 + \int_0^t (-30x^4 + 6t^5) dt = x^6 - 30x^4t + t^6.$$

Використовуючи (12), отримаємо

$$u_1(x, t) = L_t^{-1}(L_{xx}(u_0)) = L_t^{-1}(30x^4 - 360x^2t) = \int_0^t (30x^4 - 360x^2t) dt = 30x^4t - 180x^2t^2,$$

$$u_2(x, t) = L_t^{-1}(L_{xx}(u_1)) = L_t^{-1}(360x^2t - 360t^2) = \int_0^t (360x^2t - 360t^2) dt = 180x^2t^2 - 120t^3,$$

$$u_3(x, t) = L_t^{-1}(L_{xx}(u_2)) = L_t^{-1}(360t^2) = \int_0^t 360t^2 dt = 120t^3,$$

$$u_k(x, t) = 0, k \geq 4.$$

Зрештою, використовуючи (9), знайдемо розв'язок у вигляді

$$u(x, t) = u_0 + u_1 + u_2 + u_3.$$

Тобто отримаємо точний розв'язок

$$u(x, t) = x^6 + t^6.$$

Отже, наведений метод є швидким і ефективним у порівнянні з іншими класичними методами. Обчислення показують, що отримані розв'язки збігаються з точними [2].

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Adomian G. Solving Frontier Problems of Physics: The Decomposition Method / G. Adomian – Dordrecht: Kluwer Academic Publishers, 1994.
2. Cheniguel A., Ayadi A. Solving Heat Equation by the Adomian Decomposition Method / A. Cheniguel // Proceedings of the World Congress on Engineering 2011, Vol I. – London, 2011. – July 6–8.
3. Jebari R., Ghanmi I., Boukricha A. Adomian Decomposition Method for Solving Nonlinear Heat Equation with Exponential Nonlinearity / R. Jebari // International Journal of Mathematical Analysis, Vol. 7. – Villupuram, 2013. – № 15. – С. 725–734.
4. Somali S., Gokmen G. Adomian Decomposition Method for Nonlinear Sturm-Liouville problems / S. Somali // Surveys in Mathematics and its Applications. - Târgu Jiu, 2007. – №2. – С.11–20.

*Жумагуль Табулдиева
(Атырау, Казахстан)*

ДОСТАТОЧНОЕ УСЛОВИЕ УСТОЙЧИВОСТИ СИСТЕМЫ МАШИНА-РЕГУЛЯТОР

Устойчивость системы дифференциальных уравнений (1)

$$\begin{cases} f^1(x) = \psi \\ f^2(x) = n^2 \omega^2 \sin \varphi \cos \varphi - \frac{g}{L} \sin \varphi - \frac{b}{m} \psi \\ f^3(x) = \frac{k}{J} \cos \varphi - \frac{F}{J} \end{cases}$$

Исследуем устойчивость стационарного решения, для чего положим $\varphi = \varphi_0 + \Delta\varphi$;
 $\psi = \psi_0 + \Delta\psi$; $\omega = \omega_0 + \Delta\omega$.

Определим элементы матрицы A

$$\begin{aligned} a_1^1 &= \frac{\partial f^1}{\partial \varphi} \Big|_{x=x_0} = 0; \\ a_1^2 &= \frac{\partial f^1}{\partial \psi} \Big|_{x=x_0} = 1; \\ a_1^3 &= \frac{\partial f^1}{\partial \omega} \Big|_{x=x_0} = 0; \\ a_2^1 &= \frac{\partial f^2}{\partial \varphi} \Big|_{x=x_0} = n^2 \omega_0^2 \cos 2\varphi_0 - \frac{g}{L} \cos \varphi_0 = \frac{g \cos 2\varphi_0}{L \cos \varphi_0} - \frac{g}{L} \cos \varphi_0 = -\frac{g \sin^2 \varphi_0}{L \cos \varphi_0}; \\ a_2^2 &= \frac{\partial f^2}{\partial \psi} \Big|_{x=x_0} = -\frac{b}{m}; \\ a_2^3 &= \frac{\partial f^2}{\partial \omega} \Big|_{x=x_0} = n^2 \omega_0 \sin 2\varphi_0 = \frac{g \sin 2\varphi_0}{L \omega_0 \cos \varphi_0}; \\ a_3^1 &= \frac{\partial f^3}{\partial \varphi} \Big|_{x=x_0} = -\frac{k}{J} \sin \varphi_0; \\ a_3^2 &= \frac{\partial f^3}{\partial \psi} \Big|_{x=x_0} = 0; \\ a_3^3 &= \frac{\partial f^3}{\partial \omega} \Big|_{x=x_0} = 0; \end{aligned}$$

Тогда система дифференциальных уравнений возмущений движения запишется:

$$\begin{cases} \Delta\dot{\varphi} = \Delta\dot{\psi} \\ \Delta\dot{\psi} = -\frac{g \sin^2 \varphi_0}{L \cos \varphi_0} \Delta\varphi - \frac{b}{m} \Delta\psi + \frac{2g \sin \varphi_0}{L \omega_0} \Delta\omega \\ \Delta\dot{\omega} = -\frac{k}{J} \sin \varphi_0 \Delta\varphi \end{cases} \quad (2)$$

Характеристическое уравнение для системы (2)

$$\begin{vmatrix} -\lambda & 1 & 0 \\ -\frac{g \sin^2 \varphi_0}{L \cos \varphi_0} & -\frac{b}{m} - \lambda & \frac{2g \sin \varphi_0}{L \omega_0} \\ -\frac{k}{J} \sin \varphi_0 & 0 & -\lambda \end{vmatrix} = 0$$

Откуда:

$$\lambda^3 + \frac{b}{m} \lambda^2 + \frac{g \sin^2 \varphi_0}{L \cos \varphi_0} \lambda + \frac{2kg \sin^2 \varphi_0}{L \omega_0} = 0 \quad (3)$$

Для оценки корней уравнения (3) воспользуемся теоремой, являющейся частным случаем теоремы Гурвица [1 – 3].

Теорема: Многочлен $\lambda^3 + a\lambda^2 + b\lambda + c$ с действительными коэффициентами тогда и только тогда имеет корни с отрицательными действительными значениями, если

- 1) $a > 0; b > 0; c > 0;$
- 2) $ab > c.$

Все коэффициенты многочлена (3) положительны, и потому необходимым и достаточным условием его устойчивости является выполнение неравенства

$$\frac{b}{m} \frac{g \sin^2 \varphi_0}{\cos \varphi_0} > 1 \cdot \frac{2kg \sin^2 \varphi_0}{J \omega_0},$$

или, иначе, неравенства

$$\frac{bJ}{m} > \frac{2k \cos \varphi_0}{\omega_0} = \frac{2F}{\omega_0}.$$

Для того чтобы выяснить смысл правой части последнего неравенства, введем играющее важную роль в технике понятие неравномерности хода паровой машины. Из соотношений видно, что при изменении величины $F = P - F_1 + k \cos \varphi^*$ (т.е. при изменении нагрузки P) меняется стабильная скорость ω_0 . Величина $\frac{d\omega_0}{dP}$ характеризует скорость изменения величины ω_0 при изменении нагрузки P , ее абсолютная величина $v = \left| \frac{d\omega_0}{dP} \right|$ (как мы сейчас увидим, производная $\frac{d\omega_0}{dP}$ отрицательна) и называется *неравномерностью хода* паровой машины, т.к. $F\omega_0^2 = const$, и потому, дифференцирую, получаем

$$\frac{d\omega_0}{dP} = -\frac{\omega_0}{2F}.$$

Таким образом,

$$v = \frac{\omega_0}{2F}$$

и условие устойчивости переписывается окончательно в виде

$$\frac{bJ}{m} \cdot v > 1. \quad (4)$$

ИСТОЧНИКИ И ЛИТЕРАТУРА:

1. Матвеев Н.М. Дифференциальные уравнения. – Минск: Изд-во "Высшая школа", 1968.
2. Четаев Н.Г. Устойчивость движения. – М.: "Наука", 1990. – С. 176.
3. Малкин И.Г. Теория устойчивости движения. – М.: Гостехиздат, 1952.

Научный руководитель – кандидат физико-математических наук, профессор А.Д.Сариев

Тәукебай Шырынгул
(*Арқалық, Қазақстан*)

ҮШ ЕСЕЛІ ИНТЕГРАЛ ҰҒЫМЫ ЖӘНЕ ОНЫҢ ЕСЕПТЕЛУІ

Айталық, $f(x, y, z)$ функциясы шектелген тұйық кеңістіктік T облысында анықталған болсын. T облысын кез келген әдіспен диаметрлері d_1, d_2, \dots, d_n және көлемдері $\Delta V_1, \Delta V_2, \dots, \Delta V_n$ болатын T_1, T_2, \dots, T_n - n элементар облыстарға бөлшектейік. Әрбір элементар облыста кез келген $P_k(\xi_k, \eta_k, \zeta_k)$ нүктесін таңдап алайық және функцияның P_k нүктесіндегі мәнін осы облыстың көлеміне көбейтейік.

$f(x, y, z)$ функциясы үшін T облысы бойынша *интегралдық қосындысы* деп келесі түрдегі қосындыны айтады:

$$\sum_{k=1}^n f(\xi_k, \eta_k, \zeta_k) \Delta V_k .$$

Интегралдық қосындының ΔV_k элементар облыстарының диаметрлерінің ең үлкені нөлге ұмтылған кездегі шегін $f(x, y, z)$ функциясынан T облысы бойынша алынған үш еселі интеграл деп атайды және ол келесі түрде белгіленеді:

$$\iiint_T f(x, y, z) dV = \lim_{\max d_k \rightarrow 0} \sum_{k=1}^n f(\xi_k, \eta_k, \zeta_k) \Delta V_k .$$

Бұл түрдегі ақырлы шек тек қана шектелген функция үшін ғана бар болады..

Егер T облысында $f(x, y, z) > 0$ болса, онда $\iiint_T f(x, y, z) dV$ үш еселі интегралы T облысын алып жататын және $\gamma = f(x, y, z)$ тығыздығы айнымалы болатын дененің массасы болады (үш еселі интегралдың физикалық мағынасы).

Үш еселі интегралдың негізгі қасиеттері екі еселі интегралдың қасиеттеріне сәйкес болады.

Декарттық координаталарда үш еселі интеграл келесі түрде болады :

$$\iiint_T f(x, y, z) dx dy dz .$$

Айталық, T интегралдау облысы $x_1 \leq x \leq x_2, y_1(x) \leq y \leq y_2(x), z_1(x, y) \leq z \leq z_2(x, y)$ (мұнда $y_1(x), y_2(x), z_1(x, y), z_2(x, y)$ - үзіліссіз функциялар) теңсіздіктерімен анықталсын.

Сонда $f(x, y, z)$ функциясынан T облысы бойынша алынған үш еселі интеграл келесі формуланың көмегімен есептеледі:

$$\iiint_T f(x, y, z) dx dy dz = \int_{x_1}^{x_2} dx \int_{y_1(x)}^{y_2(x)} dy \int_{z_1(x,y)}^{z_2(x,y)} f(x, y, z) dz.$$

Егер үш еселі интегралды есептегенде x, y, z айнымалыларынан осы айнымалылармен $x = x(u, v, w)$, $y = y(u, v, w)$, $z = z(u, v, w)$ өрнектері арқылы байланысатын u, v, w айнымалыларына көшу керек болса (мұнда $x(u, v, w)$, $y(u, v, w)$, $z(u, v, w)$ - өздерінің бірінші ретті дербес туындыларымен бірге үзіліссіз функциялар), $Oxyz$ кеңістігінің T облысы мен $Ouvw$ кеңістігінің T' облысының нүктелерінің арасында өзара бірмәнді және екі жаққа да үзіліссіз сәйкестік орнатылады және T' облысында J якобианы нөлге айналмайды:

$$J = \begin{vmatrix} \frac{\partial x}{\partial u} & \frac{\partial x}{\partial v} & \frac{\partial x}{\partial w} \\ \frac{\partial y}{\partial u} & \frac{\partial y}{\partial v} & \frac{\partial y}{\partial w} \\ \frac{\partial z}{\partial u} & \frac{\partial z}{\partial v} & \frac{\partial z}{\partial w} \end{vmatrix} \neq 0,$$

онда келесі формуланы пайдалану керек.:

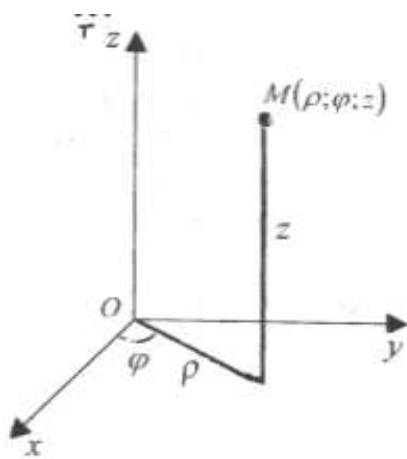
$$\iiint_T f(x, y, z) dx dy dz = \iiint_{T'} f[x(u, v, w), y(u, v, w), z(u, v, w)] \cdot |J| du dv dw.$$

Дербес жағдайда, x, y, z декарттық координаталардан осы координаталармен $x = \rho \cos \varphi$, $y = \rho \sin \varphi$, $z = z$ ($0 \leq \rho < +\infty$, $0 \leq \varphi \leq 2\pi$, $-\infty < z < +\infty$) өрнектері арқылы байланысатын ρ, φ, z цилиндрлік координаталарға көшу кезінде түрлендіру якобианы $J = \rho$ болады және үш еселі интегралды цилиндрлік координаталарға түрлендіру формуласы келесі түрде болады (19-сурет):

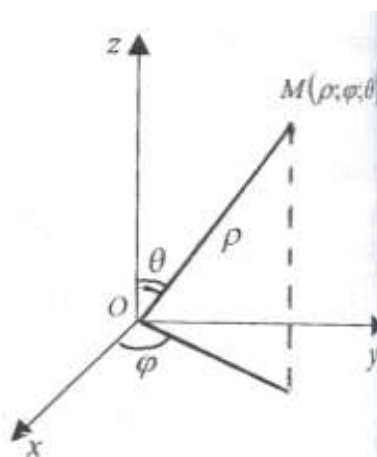
$$\begin{aligned} \iiint_T f(x, y, z) dx dy dz &= \iiint_{T'} f(\rho \cos \varphi, \rho \sin \varphi, z) \rho d\rho d\varphi dz = \\ &= \int_{\varphi_1}^{\varphi_2} d\varphi \int_{\rho_1}^{\rho_2} \rho d\rho \int_{z_1}^{z_2} f(\rho \cos \varphi, \rho \sin \varphi, z) dz. \end{aligned}$$

x, y, z декарттық координаталардан осы координаталармен $x = \rho \sin \theta \cos \varphi$, $y = \rho \sin \theta \sin \varphi$, $z = \rho \cos \theta$ ($0 \leq \rho \leq +\infty$, $0 \leq \varphi \leq 2\pi$, $0 \leq \theta \leq \pi$) өрнектері арқылы байланысатын ρ, φ, θ сфералық координаталарға көшу кезінде түрлендіру якобианы $J = \rho^2 \sin \theta$ болады және үш еселі интегралды сфералық координаталарға түрлендіру формуласы келесі түрде болады (20-сурет):

$$\begin{aligned} \iiint_T f(x, y, z) dx dy dz &= \iiint_{T'} f(\rho \sin \theta \cos \varphi, \rho \sin \theta \sin \varphi, \rho \cos \theta) \rho^2 \sin \theta d\rho d\varphi d\theta = \\ &= \int_{\varphi_1}^{\varphi_2} d\varphi \int_{\theta_1}^{\theta_2} \sin \theta d\theta \int_{\rho_1}^{\rho_2} \rho^2 f(\rho \sin \theta \cos \varphi, \rho \sin \theta \sin \varphi, \rho \cos \theta) d\rho. \end{aligned}$$

1-сурет

2-сурет

Мысалдар

1. T облысы $0 \leq x \leq 1/2$, $x \leq y \leq 2x$, $0 \leq z \leq \sqrt{1-x^2-y^2}$ теңсіздіктерімен анықталса,

$I = \iiint_T z dx dy dz$ үш еселі интегралды есептеңіз.

Шешуі:

$$\begin{aligned}
 I &= \int_0^{1/2} dx \int_x^{2x} dy \int_0^{\sqrt{1-x^2-y^2}} z dz = \frac{1}{2} \int_0^{1/2} dx \int_x^{2x} z^2 \Big|_0^{\sqrt{1-x^2-y^2}} dy = \\
 &= \frac{1}{2} \int_0^{1/2} dx \int_x^{2x} (1-x^2-y^2) dy = \frac{1}{2} \int_0^{1/2} \left[y - yx^2 - \frac{1}{3} y^3 \right]_x^{2x} dx = \\
 &= \frac{1}{2} \int_0^{1/2} dx \int_x^{2x} (1-x^2-y^2) dy = \frac{1}{2} \int_0^{1/2} \left[y - yx^2 - \frac{1}{3} y^3 \right]_x^{2x} dx = \frac{1}{2} \int_0^{1/2} \left(2x - 2x^2 - \frac{8}{3} x^3 - x + x^3 + \frac{1}{3} x^3 \right) dx = \\
 &= \frac{1}{2} \int_0^{1/2} \left(x - \frac{10}{3} x^3 \right) dx = \frac{1}{2} \left[\frac{1}{2} x^2 - \frac{5}{6} x^4 \right]_0^{1/2} = \frac{1}{2} \left(\frac{1}{8} - \frac{5}{6} \cdot \frac{1}{16} \right) = \frac{7}{192}.
 \end{aligned}$$

2. T облысы $x=0$, $y=0$, $z=0$, $x+y+z-2=0$ жазықтықтарымен шектелген болса,

$I = \iiint_T x^2 y z dx dy dz$ үш еселі интегралын есептеңіз.

Шешуі: T облысы жоғарыдан $z=2-x-y$ жазықтығымен, төменнен $z=0$ жазықтығымен шектелген. Дененің xOy жазықтығына проекциясы $x=0$, $y=0$, $y=2-x$ түзулерімен жасалған үшбұрыш болады. Демек,

$$I = \int_0^2 x^2 dx \int_x^{2-x} y dy \int_0^{2-x-y} z dz = \int_0^2 x^2 dx \int_x^{2-x} y \frac{(2-x-y)^2}{2} dy =$$

$$= \frac{1}{2} \int_0^2 x^2 \left[\frac{(2-x)^4}{2} + \frac{(2-x)^4}{4} + \frac{2(2-x)^4}{3} \right] dx = \frac{1}{24} \int_0^2 x^2 (2-x)^4 dx = \frac{16}{315}.$$

3. T облысы $x^2/9 + y^2/4 + z^2 \leq 1$ эллипсоидының жоғарғы жағы болса, $I = \iiint_T z dx dy dz$ үш еселі интегралын есептеңіз.

Шешуі: Дененің xOy осіне проекциясы $x^2/9 + y^2/4 \leq 1$ эллипсі болады. Сондықтан:

$$\begin{aligned} I &= \int_{-3}^3 dx \int_{-(2/3)\sqrt{9-x^2}}^{(2/3)\sqrt{9-x^2}} dy \int_0^{\sqrt{1-x^2/9-y^2/4}} z dz = \frac{1}{2} \int_{-3}^3 dx \int_{-(2/3)\sqrt{9-x^2}}^{(2/3)\sqrt{9-x^2}} \left(1 - \frac{x^2}{9} - \frac{y^2}{4}\right) dy = \\ &= \frac{1}{2} \int_{-3}^3 \left[\left(1 - \frac{x^2}{9}\right) \cdot \frac{4}{3} \sqrt{9-x^2} - \frac{1}{12} \cdot \frac{16}{27} (9-x^2)^{3/2} \right] dx = \frac{4}{81} \int_{-3}^3 (9-x^2)^{3/2} dx = \frac{8}{81} \int_0^3 (9-x^2)^{3/2} dx = \\ &= \frac{8}{81} \int_0^{\pi/2} 81 \cos^4 t dt = 8 \int_0^{\pi/2} \frac{(1+\cos 2t)^2}{4} dt = 2 \left[t + \sin 2t + \frac{t}{2} + \frac{1}{8} \sin 4t \right]_0^{\pi/2} = 2 \cdot \frac{3}{2} \cdot \frac{\pi}{2} = \frac{3\pi}{2}. \end{aligned}$$

(интегралдау кезінде $x = 3 \sin t$, $dx = 3 \cos t dt$ алмастыруы жасалды).

4. T облысы $x^2 + y^2 + z^2 \leq R^2$ шары болса $I = \iiint_T x^2 dx dy dz$ үш еселі интегралын есептеңіз.

Шешуі: Сфералық координаталарға көшеміз. T облысында ρ, φ, θ координаталары былайша өзгереді: $0 \leq \rho \leq R$, $0 \leq \varphi \leq 2\pi$, $0 \leq \theta \leq \pi$. Демек,

$$\begin{aligned} I &= \iiint_T \rho^4 \sin^3 \theta \cos^2 \varphi d\rho d\varphi d\theta = \int_0^\pi \sin^3 \theta d\theta \int_0^{2\pi} \cos^2 \varphi d\varphi \int_0^R \rho^4 d\rho = \\ &= \frac{R^5}{5 \cdot 2} \int_0^\pi \sin^3 \theta d\theta \left[\varphi + \frac{1}{2} \sin 2\varphi \right]_0^{2\pi} = \frac{\pi R^5}{5} \int_0^\pi (\cos^2 \theta - 1) d(\cos \theta) = \frac{4\pi R^5}{15}. \end{aligned}$$

5. T облысы $x^2 + y^2 = 2x$ цилиндрімен және $y = 0$, $z = 0$, $z = a$ жазықтықтарымен шектелсе $I = \iiint_T z \sqrt{x^2 + y^2} dx dy dz$ үш еселі интегралын есептеңіз.

Шешуі: Цилиндрлік координаталарға көшеміз. Бұл координаталарда цилиндрдің теңдеуі келесі түрде болады: $\rho^2 \cos^2 \varphi + \rho^2 \sin^2 \varphi = 2\rho \cos \varphi$ немесе $\rho^2 (\cos^2 \varphi + \sin^2 \varphi) = 2\rho \cos \varphi$, яғни $\rho = 2 \cos \varphi$. Демек, T облысында ρ, φ, z координаталары былайша өзгереді: $0 \leq \rho \leq 2 \cos \varphi$, $0 \leq \varphi \leq \pi/2$, $0 \leq z \leq a$. Сондықтан

$$\iiint_T z \sqrt{x^2 + y^2} dx dy dz = \iiint_T z \rho \cdot \rho d\rho d\varphi dz = \int_0^{\pi/2} d\varphi \int_0^{2 \cos \varphi} \rho^2 d\rho \int_0^a z dz = \frac{1}{2} a^2 \int_0^{\pi/2} d\varphi \int_0^{2 \cos \varphi} \rho^2 d\rho =$$

$$= \frac{4}{3} a^2 \int_0^{\pi/2} \cos^3 \varphi d\varphi = \frac{4}{3} a^2 \int_0^{\pi/2} (1 - \sin^2 \varphi) d(\sin \varphi) = \frac{4}{3} a^2 \left[\sin \varphi - \frac{1}{3} \sin^3 \varphi \right]_0^{\pi/2} = \frac{8}{9} a^2.$$

6. T облысы $x^2 + y^2 + z^2 \leq r^2$ шарының жоғарғы жағы болғанда

$I = \iiint_T (x^2 + y^2) dx dy dz$ үш еселі интегралын есептеңіз.

Шешуі: Сфералық координаталар енгіземіз; жаңа

айнымалылар $0 \leq \rho \leq r$, $0 \leq \varphi \leq 2\pi$, $0 \leq \theta \leq \pi/2$ аралығында өзгереді. Сонымен,

$$\begin{aligned} \iiint_T (x^2 + y^2) dx dy dz &= \iiint_V \rho^4 \sin^3 \theta d\rho d\varphi d\theta = \int_0^r \rho^4 d\rho \int_0^{\pi/2} \sin^3 \theta d\theta \int_0^{2\pi} d\varphi = \\ &= 2\pi \int_0^r \rho^4 d\rho \int_0^{\pi/2} (\cos^2 \theta - 1) d(\cos \theta) = 2\pi \int_0^r \rho^4 d\rho \left[\frac{1}{3} \cos^3 \theta - \cos \theta \right]_0^{\pi/2} = \frac{4}{15} \pi r^5. \end{aligned}$$

ПАЙДАЛАНҒАН ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Фихтенгольц Г.М. Математикалық анализ негіздері Том1,2. – М., 1971-72.
2. Ибрашев Х.И., Еркегүлов Ш.Т. Математикалық анализ, т. 1. – "Мектеп", 1987; т.2. – "Анатілі". – А., 1991.
3. Темиргалиев Н. Математикалық анализ т. 1. "Мектеп". – А., 1971-72; т.2. – "Анатілі". – А., 1991.

*Научный руководитель – магистр педагогических наук,
старший преподаватель С.Д.Джаскетова*

*Боранкул Узакова
(Арқалық, Қазақстан)*

МАТЕМАТИКА САБАҒЫНДА БЫҚТИМАЛДЫҚТАР ТЕОРИЯСЫНЫҢ ЭЛЕМЕНТТЕРІН ПАЙДАЛАНУ АРҚЫЛЫ ОҚУШЫЛАРДЫҢ БІЛІМ ДЕҢГЕЙІН АРТТЫРУ

Елбасымыз Н.Ә.Назарбаев биылғы жылғы Жолдауында оқыту үрдісінде қазіргі заманғы әдістемелер мен технологияларды енгізу, педагогтар құрамының сапасын арттырудың маңызы зор делінген. Осы Жолдауды қолдай отыра, оқушыларға білім берудегі басты мақсат жеке ұрпақтың білім деңгейін көтеруге және жан-жақты жеке дамыған тұлға қалыптастыруға міндеттіміз.

Жаңа технологияны жүзеге асыруда мұғалімнің белсенділігі, шығармашылық ізденісі, алдындағы шәкірттің білімін бағалауы, оқу барсында шешуші роль атқарады. Оқу процесінде компьютерлік технологияны қолдану ойды кеңейтуді іске асырып жаңа әдістің пайда болуына, оны ұйымдастыру түріне әкеледі. Компьютерлік оқыту бағдарламалары интерактивті тәртіппен компьютер арқылы қандай да болсын пәнде оқып-үйренуді көздейтін бағдарламалар болып табылады. Оқытуда компьютерлік технологияны қолдану адамның қабілетін кеңейтуге жол ашады. Жаңа технологиялардың өріс алуына орай оқыту үрдісінде «Интерактивті әдістер», «интерактивті оқыту» терминдерімен жиі кездесеміз. Интерактивті әдістер-оқушылардың өзара әрекет етуіне жағдай жасайтын әдістер, ол интерактивті оқытуды өзара әрекеттесуге негізделіп құрылған оқыту деп түсінсе де болады. Интерактивті оқыту әдістері оқушылардың өз өмір тәжірибесіне, біліміне сүйенулеріне негізделген.

Қазіргі дамыған қоғам деңгейінде еліміздің ертеңі үшін шығармашылық қабілеті дамыған, әлеуметтік белсенділігі жоғары тұлғаларды тәрбиелеп шығару қажеттілік деп санасақ, оның негізі осы математика пәнін оқытуда жатыр.

Математика-жеке тұлғаның ақыл-ой қабілетінің көзін ашу және оның үздіксіз дамуы мен жетілуін қамтамасыз ететін пәннің бірі.

Мектеп бағдарламасына стохастика элементтерінің енгізілуі оқушылардың қоршаған ортаның әртүрлі құбылыстарының ықтималдылық табиғатымен танысуына, жалпы мәдени потенциалды өсіруге, жаңа пәнаралық байланыстардың пайда болуына зор ықпал етеді.

Қазіргі таңда әр адам ықтималдықтың терминологиясын ғылыми жұмыстарда, саяси шараларда және күнделікті ауыз-екі сөйлескенде жиі қолданып жүр. Ауа райын болжағанда жаңбыр жауу ықтималдығы, саясаткер сөйлегенде статистикалық берілгендерді талдай отырып әрбір оқиғаның пайда болу мүмкіндігін болжауы, сондай-ақ, өндірісті ұйымдастырушылар да әртүрлі болжамдар жасауы т.б. ықтималдықтың терминологиясын қолдану арқылы жүзеге асырылады. Футбол ойындарында жанкүйерлер әрбір матчтың нәтижесін болжау үшін, осы ойын нәтижесіне әсер ететін факторларды салыстырады [1, б 26].

Оқушылар кездейсоқтық туралы түсінікті күнделікті өмірді бақылау арқылы алады. Бақыланып отырған құбылыстардың ерекше сипаттары туралы мағлұматтарды жинақтап статистикалық мәліметтер алу және оларды көрнекті жаза білудің маңызы зор. Ал статистикалық мәліметтерді жинақтау және оларды қарапайым кесте арқылы жазу, графиктер, диаграммалар арқылы көрсету оқушының белгілі бір статистикалық тәжірибесінің бар екендігін білдіреді. Сөйтіп оқушы санасында нақты құбылыстардың бірімәнді болмайтындығы, өзгеріп отыратындығы, нәтижелердің кездейсоқ, ақиқат және мүмкін емес болатындығы қалыптасады. Статистикалық жинақтардың түрлерімен танысады, олардың ерекшеліктері және жалпы қасиеттері туралы ой түзейді.

Орта мектеп бітірушілер күнделікті тұрмыста, жұмыста кейбір мәліметтерді жинақтау және оларды көрнекті жазу қажеттігімен кездеседі. Химия, физика, биология пәндері бойынша лабораториялық және практикалық сабақтарда тапсырманы орындап оның нәтижелерін ыңғайлы жаза білулері керек. География, тарих, қоғамтану сабақтарында әртүрлі кестелерді, анықтамаларды пайдалана білулері қажет. Сөйтіп статистикалық материалдармен жұмыс істеу дағдысын қалыптастыру қажет. Мұндай материалдармен күнделікті газеттерде, журналдарда, телеарнада көрнекті рекламаларда т.б. кездесіп отыратыны белгілі. Зерттеп отырған стохастикалық құбылыстардың сипатын түсіну үшін оның басты ерекшелігін байқап білудің, кестелерді, диаграммаларды, графиктерді зерттегенде белгілі тенденцияларды анықтай білудің маңызы өте зор.

Графиктер мен кестелерді «оқи» білудің қарапайым дағдысы зерттеп отырған құбылыстың заңдылықтарын анықтауға, ал статистикалық берілгендерді ыңғайлы жазу түрлері олардың ерекшеліктерін байқауға мүмкіндік береді.

Көп жағдайда зерттеп отырған құбылыстың кейбір сипаты, олардың өзгеруінің жалпы тенденциясы статистикалық берілгендердің орташа сипаттамаларын анықтау арқылы жүргізіледі. Қарапайым орташа сипаттаманың мағынасын түсіне білу оқушы үшін өте қажетті. Шынында да, бұқаралық ақпарат құралдарында орташа сипаттамаларды жиі қолданады. Олар: орташа еңбекақы, орташа температура, орташа жанұя, орташа кіріс т.б. Бұлардың мағынасын білгенде ғана күнделікті ақпараттарды түсіне біледі және сәйкес шешім қабылдай алады.

Математиканы оқытуда әрбір тақырыпқа сәйкес мысалдарды таңдап алудың маңызы зор екені белгілі. Сол себепті статистикалық заңдылықтарды анықтау үшін сәйкес мысалдарды кітаптардан, газеттерден, журналдардан, арнайы статистикалық жинақтардан алуға болады. Бірақ та өзі жүргізген тәжірибеден немесе сұрақнамалар негізінде жинақталған статистикалық мәліметтердің көрнектілік әсері өте зор болады.

Жалпы математиканың кез келген бөлімін оқу, оны өз деңгейінде меңгеру оқушының жадының, ақылының дамуына игі әсер ететіні белгілі. Ол оқушының анық логикалық ойлау қабілетін, нақты түсініктерді орынды қолдану әдетін арттырады.

Тәжірибеде және ғылымның көпшілік бағытырында статистикалық әдісті қолдану тенденциясы күннен күнге артуда. Химия, физика, биология, экономика ғылымдарында статистикалық әдіс негізгі зерттеу құралына айналууда.

Қазіргі кезде ықтималдықтар теориясы мен математикалық статистика идеялары мен әдістері барлық жаратылыстану және техника ғылымдарында, экономикада, өндірісті жоспарлау және ұйымдастыру мәселелерінде, байланыс саласында, тіпті математикадан алшақ жатқан педагогика, психология, лингвистика, археология, геология сияқты ғылымдарда да қолданылады. Қазір кездейсоқ оқиғалар мен ықтималдықтар туралы түсініктерді жеткілікті дәрежеде игермей, құбылыстар мен үдерістердің қатаң анықталған заңдылықтарға емес, одан күрделі заңдылықтарға бағынатынын түсінбей тұрып, физика, химия, биология саласында жұмыс істеу, өндірістік үдерістерді басқару мүмкін емес. Мысалға, физика материяның молекулалық құрылымына байланысты ретсіз қозғалып соғылысатын сансыз көп бөлшектердің әрекеттерін зерттейді.

- Математиканы оқыту әдістемесі соңғы жылдары қарқынды дамып, мазмұны жағынан да кемелденіп, әр алуан методикалық әдебиеттер кеңес-шетел әдіскерлердің, әсіресе Ф.Шаталовтың, П.Эрдниевтің және т.б. озат тәжірибелерімен қорлана түсті [2, б. 55].

Математика мұғалімінің шығармашылық жұмысы ең бірінші сабаққа даярлықтан басталады, яғни, өтілетін сабақтың жоспарын құру, оны өткізу әдістемесі, оқушылардың қабілеттерін, жас ерекшеліктерін ескере отырып, иллюстрация, техникалық құралдарды, дидактикалық материалдарды пайдалану.

Бағдарламалық-ақпараттық жиынтық «Интерактивті тақта» дегеніміз бұл дәстүрлі мектеп тақтасының барлық сапасына ие және мынадай кең мүмкіндіктері бар тақта:

- экрандық кескіндердің графикалық түсініктемелерін беру;
- бір мезгілде сыныптың барлық оқушыларының істеген жұмысына сараптама жүргізуге және тексеруге мүмкіндік туғызады;
- табиғи амалмен (ұсынылатын ақпарат ағынын арттыру есебінен) сыныпта оқушылардың оқу жүктемесін арттырады;
- оқытуға жаңа құлшыныстың алғы шарттарны дайындайды;
- сұхбатқа құрылған оқытуды жүргізеді;
- кей әдістерді пайдаланып, қарқынды әдістеме бойынша оқытады

Мысалы, мұғалім математика сабағында ықтималдық пен статистика элементтерін пайдалану тақырыбын түсіндіру барысында интерактивті тақтада мынадай кестені (1 кестеде көрсетілгендей) пайдалана алады:

8-ші сынып оқушыларының бір тоқсанға математикадан алған үздік бағаларының саны 1-ші кестеде көрсетілген.

1 - кесте

	Аты- жөні	Үздік баға саны	№	Аты- жөні	Үздік баға саны
	Алмас	7	11	Парқат	3
	Ажар	4	12	Сабыр	9
	Байкен	7	13	Сатай	10
	Бағлан	3	14	Сабыржан	1
	Берік	4	15	Сәкен	2
	Маржан	4	16	Сәрсенбі	7

0	Медет	1	17	Тәкен	0
	Науат	8	18	Тыныштық	2
	Нағима	5	19	Ыбырай	7
	Нартай	0	20	Шәкен	8

Кестедегі үздік бағалардың сандары: 7,4,7,3,4,4,1,8,5,0,3,9,10,1,2,7,0,2,7,8 болған. Бұлар статистика тілінде статистикалық қатар деп аталады. Бұл қатарға зер салып қарасақ, үздік бағаны 10 рет алған оқушы Сатай, үздік баға алмаған оқушылар Нартай мен Тәкен. Ең көп үздік баға мен ең аз үздік бағаның айырмасын аталған статистикалық қатардың «құлашы» дейміз. Біздің мысалымызда ол $10 - 0 = 10$ -ға тең.

Статистикалық қатардың орташа санын (арифметикалық ортасын) тапсақ,

$$\frac{1}{20}(7 + 4 + 7 + 3 + 4 + 4 + 1 + 8 + 5 + 0 + 3 + 9 + 10 + 1 + 2 + 7 + 0 + 2 + 7 + 8) = 4,4$$

Арифметикалық ортаны қатарда кездесетін сандардың жиілігін (қайталауын) ескеріп есептеуді жеңілдетуге болады. Ол үшін жиілікті және үздік баға санын анықтайтын кесте құрайық (2 кестеде көрсетілгендей)

2 - кесте

Үздік баға саны	Жиілік	Үздік баға саны	Жиілік
0	2	5	1
1	2	7	4
2	2	8	2
3	3	9	1
4	3	10	1

Арифметикалық ортаны табу үшін бірінші бағанадағы сандарды сәйкес екінші бағанадағы сандарға көбейтіп, қосып, ол қосындыны жиіліктер санының қосындысына бөлсек:

$$\frac{0 \cdot 2 + 1 \cdot 2 + 2 \cdot 2 + 3 \cdot 3 + 4 \cdot 3 + 5 \cdot 1 + 7 \cdot 4 + 8 \cdot 2 + 9 \cdot 1 + 10 \cdot 1}{2 + 2 + 2 + 3 + 3 + 1 + 4 + 2 + 1 + 1} = 4,4$$

Арифметикалық ортаны екінші тәсілмен есептеу статистикалық қатардағы сандар өте көп болғанда жеңілдік туғызады. Бұл қатардағы көп қайталанатын сан 7, оның жиілігі 4 - ке тең. Статистикалық қатардағы жиілігі көп санды «мода» сан дейміз. Сондықтан осы мысалдағы мода сан 7-ге тең.

1- мысал. Мекемедегі 20 қызметкердің 19-ның жалақысы 7000 теңгеден. Директордың жалақысы 14000 теңге. Мекеменің қызметкерлерінің орташа жалақысы:

$$\frac{19 \cdot 7000 + 14000}{20} = 7350$$

9-қызметкер 7000 теңгеден жалақы алатындықтан статистикалық қатардың мода саны 7000-ға тең. Бұдан мода санының кейде арифметикалық ортадан шындыққа жақын боллатынын көреміз.

Мұғалімнің интерактивті тақтаны пайдалануы мына жағдайда да өз пайдасын тигізеді. Енді мынадай мысалдарға көңіл бөлейік.

2 - мысал. Оқытушы емтиханға 30 билет құрастырды. Оқушының нөмірі 20 - билетті алу ықтималдығын табайық.

Тәуекел деп оқушы билетті алғанда 1- ден 30- ға дейінгі сандар мен нөмірленген билеттердің қолға іліну ықтималдықтары бірдей, сондықтан оқушының нөмірі 20 - билетті алуықтималдығы $\frac{1}{30}$ - ге тең.

3-мысал. Ойын сүйегінің әрбір жағымен қарап жату мүмкіндігі бірдей. Олардың ішінде 1, 2, 3 цифрлармен белгіленген жақтарының жоғары қарап жатуы, тәжірибеге қолайлы жағдайлар саны 6- ға тең екені белгілі, сондықтан бұл оқиғаның ықтималдығы $\frac{3}{6} = \frac{1}{2}$ -ге тең.

4-мысал. Сатылған 250 лотерея билетінің 10 билетіне ұтыс шығатыны белгілі. сатып алған бір билетке ұтыс шығу ықтималдығын табайық.

Лотерея билеттерінің әр қайсысына ұтыс шығу мүмкіндіктері бірдей. Сондықтан бұл оқиғаның ықтималдығы $\frac{10}{250} = \frac{1}{25}$ -ге тең [3.83 б].

Түсіндірілген мысалдарды кесте түрінде жазайық:

Тәжірибе	Тәжірибе саны	Оқиға	Оқиғаға қолайлы жағдайлар саны	Ықтималдығы
Билет аламыз	30	Билетті алу	1	$\frac{1}{30}$
Ойын сүйегін тастау	6	Сүйекті лақтыру	3	$\frac{1}{2}$
Билет сатып алу	250	Лотерея ойнау	10	$\frac{1}{25}$

Осы үлгідегі оқытудың әдіс-тәсілдері оқушылардың есте сақтау қабілеттерін арттырып, оларды жинақылыққа, дәлдікке, шығармашылыққа баулуға көмектеседі деп ойлаймын.

Қазіргі оқыту жүйесіндегі жаңаша мазмұны жас ұрпақтың әлемдік сапа деңгейіндегі білім, білік негіздерін меңгеруінің басты нысаны. Тұлғаға бағытталған білім оның жан-жақты дамуына ықпал етеді.

ПАЙДАЛАНҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Білім көкжиегі // Республикалық ғылыми – әдістемелік журнал. – №2. – 2014.
2. 8-сынып «Алгебра» оқулығы, Қ.Қаңлыбаев, Н.Майкотов. – Алматы: «Білім», 2001.
3. Современное образование в школе, колледже и ВУЗе // Республикалық ғылыми-әдістемелік журнал. – №3 (20). – 2014.

*Гулжахон Умарова
(Бухара, Узбекистан)*

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ЛОГИЧЕСКИХ ЗАДАЧ НА УРОКАХ МАТЕМАТИКИ В НАЧАЛЬНОЙ ШКОЛЕ КАК СРЕДСТВО РАЗВИТИЯ МАТЕМАТИЧЕСКОГО МЫШЛЕНИЯ ДЕТЕЙ

«Главная задача обучения математике, причём с самого начала, с первого класса, – учить рассуждать, учить мыслить», – писал ведущий учёный методист А.А. Столяр.

Среди первоклассников в среднем 15–20% детей сталкиваются с трудностями при принятии новой для них социальной позиции школьника, иначе говоря, вхождение в школьную жизнь для них затруднено. Школьная жизнь воспринимается ими, прежде всего, с формальной стороны, а содержательные стороны учебной деятельности – ориентация на самоизменение и присвоение научного знания – не выступают для них в качестве актуальных.

Исходя из вышесказанного, важно на начальном этапе обучения создавать для детей условия, органично сочетающие игровой и учебный типы жизнедеятельности: необходимо организовать своеобразную комплементарную деятельность детей, являющуюся игровой по форме, знакомой и привлекательной для ребёнка, но учебной по своей направленности. Такая деятельность должна предполагать достижение целей, связанных с занятием ребёнком позиции субъекта по присвоению нового учебно-игрового опыта.

Развитие мышления происходит при условии овладения тремя формами мышления: наглядно-действенным, наглядно-образным и логическим.

Роль логических задач в развитии математического мышления исключительно велика. Причина столь исключительной роли математики в том, что это самая теоретическая наука из всех изучаемых в школе. В ней высокий уровень абстракции и в ней наиболее естественным способом изложения знаний является способ восхождения от абстрактного к конкретному. Как показывает опыт, в младшем школьном возрасте одним из эффективных способов развития мышления является решение школьниками нестандартных логических задач.

Кроме того, решение нестандартных логических задач способно привить интерес ребёнку к изучению математики. В этом отношении весьма характерен следующий пример. Крупнейший математик современности, создатель московской математической школы, академик Николай Николаевич Лузин, будучи гимназистом, получал по математике сплошные двойки. Учитель прямо сказал родителям Н.Н. Лузина, что их сын в математике безнадежен, что он туп и что вряд ли он сможет учиться в гимназии. Родители наняли репетитора, с помощью которого мальчик еле-еле перешёл в следующий класс.

Однако репетитор этот оказался человеком умным и проницательным. Он заметил невероятную вещь: мальчик не умел решать простые, примитивные задачи, но у него иногда вдруг получались задачи нестандартные, гораздо более сложные и трудные. Он воспользовался этим и сумел заинтересовать математикой этого, казалось бы, бездарного мальчика. Благодаря такому творческому подходу педагога из мальчика впоследствии вышел учёный с мировым именем, не только много сделавший для математики, но и создавший крупнейшую математическую школу.

Значительное место вопросу обучения младших школьников логическим задачам уделял в своих работах известнейший отечественный педагог В.А. Сухомлинский. Суть его размышлений сводится к изучению и анализу процесса решения детьми логических задач, при этом он опытным путём выявлял особенности мышления детей.

Логика – во-первых, наука о законах мышления и его формах. Во-вторых, ход рассуждений, умозаключений [5, с. 282]. Также, логический – относящийся к интеллектуальному содержанию высказывания, к предложению как реализации суждения [1, с. 222].

Математическая логика – область знания, которая сложилась в результате применения в логике формальных методов математики и логического исследования математических рассуждений и доказательств [8, с. 266].

Значит, логика – это наука о законах правильного мышления, о требованиях, предъявляемых к последовательному и доказательному рассуждению. Отсюда следует, что мы должны научить учащихся анализировать, сравнивать, выделять главное, обобщать и систематизировать, доказывать и опровергать, определять и объяснять понятия, ставить и разрешать проблемы. Овладение этими методами и означает умение мыслить. Нельзя сформировать логическое мышление, не изучая логику, нельзя надеяться, что логическое

мышление развивается в полной мере спонтанно на уроках математики, литературы и др. Во многих ситуациях учащиеся поступают интуитивно, полагаясь на сообразительность и смекалку, а иногда жизненный опыт или подсказку старших. Но логическая интуиция нуждается в прояснении.

Традиционные задачи начальной школьной программы по математике не учитывают этого обстоятельства. Поэтому они не реализуют многих возможностей, таящихся в процессе интеллектуального развития ребёнка. В этой связи практика внедрения в начальный школьный курс математики логических задач должна стать нормальным явлением.

Логические задачи обладают высоким потенциалом. Они способствуют воспитанию одного из важнейших качеств мышления – критичности, приучают к анализу воспринимаемой информации, её разносторонней оценке, повышают интерес к занятиям математикой.

Известно, что великие учёные-философы мира сего обладали особым логическим мышлением. Этот дар был их надёжным оружием от многих бед. Например, Махмуд Газнави (завоеватель многих стран Средней Азии) имел привычку издеваться над учёными. После завоевания им Гургенча (Ургенч – столица Хорезма) он собрал учёных-членов Мамунской академии, среди которых был и Абу Райхан Беруни.

Султан Махмуд задал ему вопрос: «Скажи-ка звездочёт, в этой болохоне (второй этаж куполообразного дворца) 4 двери. Из какой из этих дверей сейчас я выйду. Ответ свой запиши на бумаге и положи на полку».

Беруни взял бумагу и написал что-то, сложил и положил на полку. Тогда Султан позвал мастеров и сказал прорубить новую дверь из восточной стены дома. «Вот из этой двери я и выйду» – сказал Махмуд и достал записку звездочёта, где было написано «О почтеннейший Султан, вы особенный умнейший из всех умнейших, поэтому вы откроете новую свою дверь из восточной стены этого дома». На самом деле он логически вычислил план разрушителя [2, с. 31].

Дидактическая ценность таких задач неоспорима. Попадая в заранее приготовленную ловушку, ученик испытывает досаду, сожаление от того, что не придал особого значения тем нюансам, из-за которых он попал в неловкое положение. Простое сообщение детям о том, что учащиеся, как правило, допускают в заданиях такого рода ошибки, малодейственное. Ибо оно, несмотря на общность и адресность, не является для конкретно взятого ученика лично значимым. Во-первых, событие, о котором сообщается, происходило когда-то давно, в прошлом, а во-вторых, каждый из учеников наивно полагает, что в число неудачников сам Он не попадает.

Под логическими задачами обычно понимают такие задачи, которые решаются с помощью одних лишь логических операций. Логические задачи могут решаться обычными рассуждениями. Иногда решение их требует длительных рассуждений, необходимое направление которых заранее нельзя предугадать. Эти трудности преодолеваются, если для решения этих задач использовать аппарат алгебры, высказываний. Правда, в этом случае возникают другие трудности, связанные с переводом условий задач на язык алгебры высказываний и с использованием аппарата этой алгебры. Умение решать задачи средствами обычной алгебры (составление и решение уравнений) помогает им преодолевать эти трудности [6, с. 12].

Чтобы получить целостное представление обо всём многообразии логических задач, их возможностях в развитии критичности мышления младших школьников, приведём одну из имеющихся типологий этих задач.

I тип. Задачи, условия которых в той или иной мере навязывают неверный ответ. (Сколько прямоугольников можно насчитать в изображении окна?)

II тип. Задачи, условия которых тем или иным способом подсказывают неверный путь решения (Тройка лошадей проскакала 18 километров. Сколько километров проскакала каждая лошадь?).

Хочется выполнить деление $18 : 3$ и тогда ответ: 6 км. На самом деле деление выполнять вовсе не нужно, поскольку каждая лошадь проскакала столько же, сколько и вся тройка, т.е. 18 км.)

III тип. Задачи, вынуждающие придумывать, составлять, строить такие математические объекты, которые при заданных условиях не могут иметь места. (Используя цифры 1 и 4 запишите трёхзначное число, дающее при делении на 3 остаток, равный 2. Придумать такое число невозможно, поскольку любое число, удовлетворяющее условию задачи, делится на 3 без остатка.)

IV тип. Задачи, вводящие в заблуждение из-за неоднозначности трактовки терминов, словесных оборотов, буквенных или числовых выражений. (На листке бумаги написано число 606. Какое действие нужно совершить, чтобы увеличить это число в полтора раза? Здесь имеется в виду не математическое действие, а просто игра с листком бумаги. Если перевернуть лист, на котором написано число 606, то увидим запись 909, т.е. число, которое в полтора раза больше числа 606.)

V тип. Задачи, которые допускают возможность «опровержения» семантически верного решения синтаксическим или иным нематематическим способом. (Крестьянин продал на рынке трёх коз за 3 рубля. Спрашивается: «По чему каждая коза пошла?». Очевидный ответ: «по одному рублю» – опровергается: козы по деньгам не ходят, а ходят по земле).

Описанные разновидности задач не исчерпывают всего их многообразия, но дают представление о способах их составления и использования в обучении математике.

Логические задачи способствуют формированию умения рассуждать, овладению приёмами правильных рассуждений. Так как их решение не опирается на специальные знания, объектом усвоения в процессе решения являются приёмы рассуждений. Информация, из которой необходимо сделать выводы, задаётся текстом, описывающим вполне обычные ситуации. Решение таких задач учит до конца придумывать незнакомые ситуации, не отступать перед трудностями, вселяет уверенность в свои силы.

«Логическое мышление при решении задач проявляется в том, что ребёнок соотносит суждения о предметах, отвлекаясь от особенностей их наглядных образов, рассуждает, делает выводы. Умение мыслить логически, сопоставлять суждения по определённым правилам – необходимое условие усвоения учебного материала» [3, с. 32].

После решения задач на логическое мышление с опорой на наглядно представленное условие целесообразно проводить работу только с текстовой частью условий этих задач (то есть без изображения суждений), чтобы дети практиковались рассуждать. Наряду с этим полезно также предлагать детям самостоятельно составлять подобные задачи. Здесь возможны два этапа. На первом этапе учитель предлагает два звена условия, где говорится о предметах и их признаках, а суждения, характеризующие связи предметов и признаков, дети придумывают сами. На втором этапе дети сами сочиняют всю задачу.

Особенно нравятся учащимся начальных классов логические задачи со сказочным сюжетом. Являясь занимательным по форме, они усиливают интерес к самой задаче, побуждают ребёнка решать проблему, вызывают желание помочь любимившимся героям. Красота решения, неожиданный поворот мысли, логика рассуждений, всё это усиливает эмоциональное восприятие детей.

Очень важно подобрать посильные для учеников задания, соответствующие их возможностям, развитию. Полезно и дать первый толчок для побуждения ребёнка заняться решением, а затем усилить его сопротивляемость перед встающими трудностями. Ведь часто бывает, что даже способный ученик не хочет просто прочитать задачу, не то что решать её, и поэтому целесообразно использовать внешнюю занимательность текстов. Цель может быть достигнута, если условие задачи будет похоже на сказку.

Важно учесть, что математика в начальной школе принадлежит к числу основных предметов обучения. Чтобы поднять на более высокий уровень качество уроков, надо использовать логические задачи, содействующие упражнению мыслительных способностей,

силы и быстроты воображения, так как степень мыслительной деятельности учащихся – барометр интеллектуального роста личности. Как говорил Цицерон “Каждый человек – отражение своего внутреннего мира. Как человек мыслит, такой он и есть”.

ИСТОЧНИКИ И ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Ахманова О.С. Словарь лингвистических терминов. – М.: Наука, 1966. – С. 222.
2. Ахмедов Б. Аждодлар ўғити (Советы наставления предков). – Ташкент: Чўлпон, 1991. – С. 31.
3. Зак А.З. Задачи для развития логического мышления // Начальная школа. – 1989. – № 5. – С. 32.
4. Махмутов М.И., Ибрагимов Г.И., Чошанов М.А. Педагогические технологии развития мышления учащихся. – Казань, 1993. – 88 с.
5. Ожегов С.И. Словарь рус. языка: 70000 слов / Под ред. Н.Ю. Шведовой; АН СССР, Ин-т рус. яз. – 23-е изд., испр. – М.: Рус. яз., 1991. – С. 282.
6. Терентьева Л.П. Решение нестандартных задач: Уч. пособие. – Ч.2002. – С. 12.
7. Тихомирова Л.Ф. Развитие интеллектуальных способностей школьника. – Ярославль: Академия развития, 1997. – 240 с.
8. Фролова И.Т. Философский словарь. – М.: Изд-во политической литературы. – 1986. – С. 266.

*Ольга Якименко
(Переяслав-Хмельницький, Україна)*

ВПРОВАДЖЕННЯ КОМПЕТЕНТІСНОГО ПІДХОДУ ДО ВИКЛАДАННЯ МАТЕМАТИКИ У 6 КЛАСІ

Нині людина живе і працює у світі, що постійно змінюється. З 2014-2015 навчального року учні 6 класу перейшли на навчання за новими Державними стандартами, і саме тому завдання сучасного вчителя – навчити учнів орієнтуватися в нових умовах і адаптуватися до змін, не втрачаючи своєї індивідуальності. Для того щоб учень став активним учасником створення нового і прогресивного в майбутньому, навчання і виховання мають спрямовуватися на формування творчої особистості, яка здатна до самовдосконалення. Необхідно так організувати навчання учнів, щоб водночас достатньо повно реалізовувалися формування й розвиток умінь учнів як творчого, так і критичного мислення. Розв'язанню цієї проблеми певною мірою сприяє посилення спрямованості навчання на активізацію пізнавальної діяльності учнів. Це призводить до формування в освітньому процесі нової культури навчання, під час якої знання й уміння здобуваються в діяльності та розв'язанні проблем в умовах активної позиції учня з урахуванням його індивідуальних особливостей.

Завдання вчителя не доносити істину, а вчити її знаходити. Дитину спочатку потрібно зацікавити, навчити хотіти й прагнути, а вже потім – знати й уміти. Процес навчання є своєрідним процесом самостійного «відкриття» учнем уже відомих у науці знань. «Людина досконало володіє лише тим, що сама здобуває власною працею» – писав психолог С. Л. Рубінштейн. Під час навчання математики необхідно систематично збуджувати, розвивати та зміцнювати пізнавальний інтерес учнів і як важливий мотив навчання, і як стійку рису особистості. Одним із засобів пробудження й підтримки пізнавального інтересу до вивчення математики є формування в дітей стійких компетентностей на уроках математики та в позаурочний час. Це має суттєве освітнє та виховне значення. Компетентнісний підхід до освіти – це спроба привести у відповідність освіту і потреби ринку праці. Він не є чимось новим, штучно створеним, а гармонійно поєднує традиційний підхід викладання, головним завданням якого було формування стійких знань, умінь та навичок, і особистісно-орієнтовану форму навчання, метою якої є створення умов для розвитку та самореалізації кожного учня.

Виходячи з того, що компетентність – це не проста сума знань, умінь та навичок, а психосоціальна риса, яка надає учневі сили та впевненості у власній успішності, можливість ефективно взаємодіяти з навколишнім середовищем, змінюються самі підходи до викладання предметів, форми роботи, зміст освіти, оцінювання результативності роботи педагога. Компетентнісний підхід сприяє формуванню ключових і предметних компетентностей.

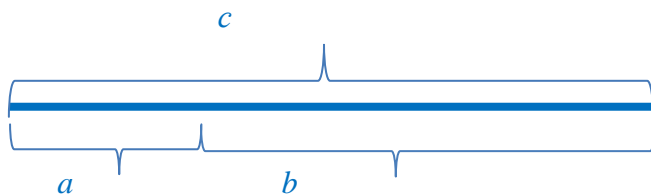
До ключових компетентностей належить уміння вчитися, спілкуватися державною, рідною та іноземними мовами, математична і базові компетентності в галузі природознавства і техніки, інформаційно-комунікаційна, соціальна, громадянська, загальнокультурна, підприємницька і здоров'язбережувальна компетентності, а до предметних (галузевих) – комунікативна, літературна, мистецька, міжпредметна естетична, природничо-наукова і математична, проектно-технологічна та інформаційно-комунікаційна, суспільствознавча, історична і здоров'язбережувальна компетентності. Розглянемо впровадження ключових компетентностей при вивченні теми «Відношення та пропорції» в 6 класі.

Загальнокультурна компетентність. *Мета:* ознайомити з відомостями з різних галузей знань; формувати логічне мислення. *Завдання.* Організувати самостійне вивчення окремих параграфів підручника (переказати або пояснити прочитане, виділити, позначити, підсумувати, підкреслити, перерахувати). Формувати вміння складати математичний словничок термінів, писати математичні диктанти, виконувати завдання, спрямовані на формування грамотності, промовляння і використання числівників, математичних термінів. Формувати вміння складати пам'ятки – опорні конспекти для однокласника з певної теми.

Приклад завдань. Методичний прийом «Джерела інформації».

Для активізації роботи й зацікавленості учнів на початку уроку вчитель роздає газети, журнали, посібники або сторінки цих видань, де розміщено інформацію, що стосується теми уроку. Учитель просить звернути увагу на конкретну інформацію, наголошуючи на важливості її використання.

1. Термін «пропорція» походить від латинського *proportion* – «співвідношення»
2. За допомогою пропорцій розв'язували різні задачі ще в стародавні часи. Повну теорію пропорцій було створено в стародавній Греції ще в IV ст. до н. е. в основному працями видатних старогрецьких учених Евдокса Кнідського (з м. Кніда) і Теетета. Цю теорію докладно висвітлено в «Началах» Евкліда; зокрема, там доведено і основну властивість пропорції.
3. Учення про відношення і пропорції стародавні греки називали музикою, яку вважали галуззю математики. Вони знали, що чим слабкіше натягнуто струну, тим нижчий («товщий») звук, який вона дає, а чим гучніше натягнута струна, тим вищий вона дає звук. Але в кожному музичному інструменті не одна, а кілька струн. Щоб усі струни під час гри звучали «узгоджено», приємно для вуха, довжина звучачих їх частин повинна перебувати в певному відношенні. Тому вчення про відношення і пропорції і називалось у греків музикою.
4. Сучасний запис пропорції за допомогою двокрапки і знака рівності, тобто у вигляді $a : b = c : d$ ввів на початку XVIII ст. німецький математик і філософ Г. Лейбніц.
5. Золотим перерізом називають поділ відрізка c на дві нерівні частини a і b , за якого менша частина так відноситься до більшої частини, як більша частина відноситься до всього відрізка, тобто $a : b = b : c$. значення цього відношення приблизно дорівнює 0,618.

Вважають, що поняття золотого перерізу було відоме в Стародавньому Єгипті. І справді, пропорції піраміди Хеопса, храмів барельєфів, предметів побуту і прикрас із

гробниці Тутанхамона свідчать, що єгипетські майстри користувалися відношенням золотого перерізу при їх створенні.

Примітка. Використовується під час вивчення нових понять, на етапі усної роботи, для організації хвилинок-цікавинок. До створення таких завдань можна залучати й дітей, а результати їх роботи висвітлювати на сайті в розділі «Математична скринька».

Комунікативна компетентність. *Мета:* удосконалювати навички роботи в групі, вміння працювати на результат, аргументувати власну думку, вести діалог, доводити власну думку тощо. *Завдання.* Формувати вміння визначати помилку в твердженнях, міркуваннях; формувати вміння формулювати означення, правило, твердження, вислуховувати відповіді однокласників.

Приклад завдань. Методичний прийом «Так - ні».

Позначте істинні твердження позначкою «+», а хибні — позначкою «-».

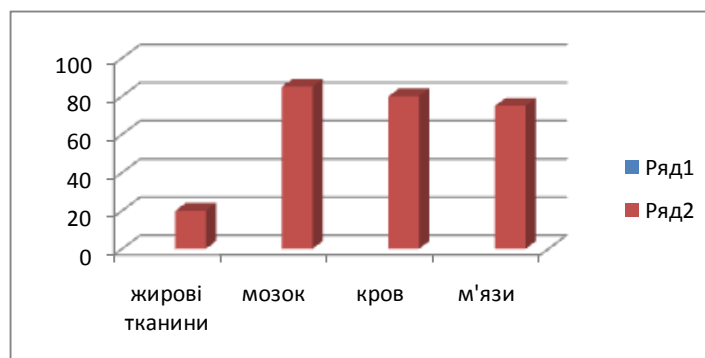
Твердження	Позначка
Пропорцією називають рівність двох відношень.	
$\frac{a}{b} = \frac{c}{d}$. Числа a і d називають крайніми членами пропорції.	
Чи правильно, що відношенням є число.	
Значення відношення однойменних величин є числом без найменування	
Чи є дана рівність пропорцією: $12+8=15+5$?	
Відношення 7 до 2 і 2 до 7, як і дроби $\frac{2}{7}$ і $\frac{7}{2}$, називають взаємно оберненими.	
Основна властивість пропорції. Добуток крайніх членів дорівнює добутку її середніх членів.	
Чи правильно, що значення не зміниться, якщо його члени зменшити у 3 рази.	

Примітка. Перевірити правильність виконання завдання можна в різні способи: взаємоперевірка; перевірка за зразком, зачитування лише тих завдань, де були поставлені позначки «+» або «-»; обґрунтування власного вибору.

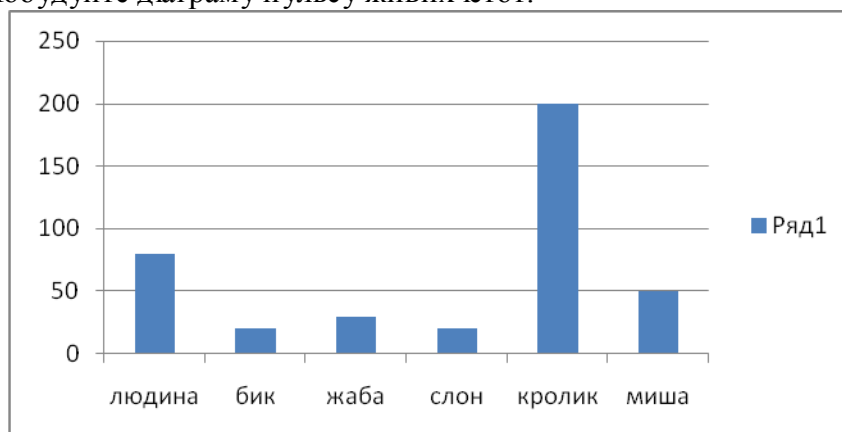
Інформаційно-комунікаційна компетентність. *Мета:* формувати вміння здобувати потрібну інформацію, використовуючи доступні джерела (довідники, підручники, словники), та передавати її. За один-два тижні до уроку-практикуму з розв'язування задач учитель роздає картки з даними, необхідними до уроку. Можна запропонувати учням самостійно підібрати дані з мережі Інтернет, підручників і скласти авторську задачу. Діти збирають дані, використовуючи доступні джерела. Учитель адаптує дані під час підготовки до уроку.

Приклад завдань, які розв'язуються за допомогою програми Microsoft Excel 2010.

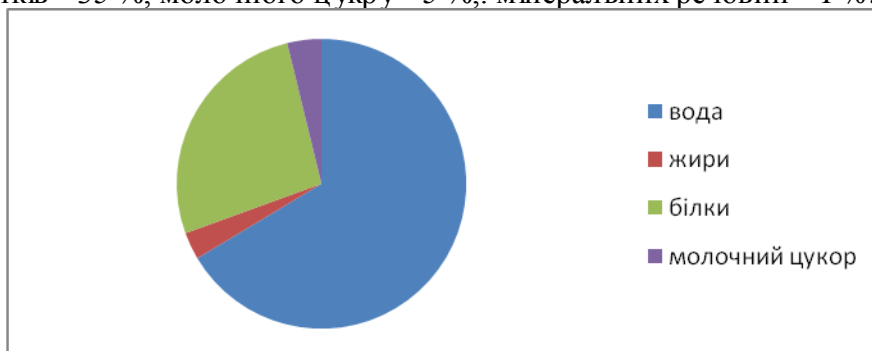
1. Організм людини містить близько 60 % води. У жирових тканинах — 20 % води, у м'язах - 75 %, у крові — 80 % і в мозку - 85 % води від загальної маси. Складіть стовпчасту діаграму розподілу води в організмі людини.

2. Нормальний пульс у стані спокою в дорослої людини становить 80 ударів на хвилину, у слона - 20 ударів, у бика - 25 ударів, у жаби – 30 ударів, у кролика – 200 ударів, у миші - 50 ударів. Побудуйте діаграму пульсу живих істот.

3. Побудуйте діаграму складу коров'ячого молока, якщо вміст води становить 87 %, жирів - 4 %, білків - 35 %, молочного цукру - 5 %, мінеральних речовин - 1 %.

Примітка. Робота проводиться упродовж року, будують діаграми учні, коли починають вивчати цю тему. Можна запропонувати учням спільними зусиллями підготувати матеріал для книжечки «Діаграми в нашому житті». Якщо працювати протягом навчання в школі, вийде чималий збірничок. Можна спробувати побудувати з учнями діаграми за відомими даними в програмі Microsoft Office Excel, де діти зможуть побачити міжпредметні зв'язки з інформатикою.

Здоров'язбережувальна компетентність. Мета: навчати дбайливо ставитися до власного здоров'я та здоров'я інших людей. Задачі такого типу можна розробити й розмістити в кабінеті математики або на персональному сайті вчителя, щоб діти могли розв'язувати задачі, запропоновані на ньому, завантажувати власні на сайт. Такі задачі можна використовувати на етапі мотивації на уроках, адже все, що стосується дитячого життя та здоров'я, є для учнів цікавим, спонукає до роботи, активності на уроці.

Приклад завдань. Методичний прийом «Шерлок Холмс».

Учням пропонується прочитати задачу і скласти до неї якнайбільше запитань, не користуючись даними задачі. Питання мають охопити весь матеріал і враховувати найменші дрібниці. Визначають найдовший список питань. Учні дають відповіді на них.

1. Кожна цигарка скорочує життя людини на 6 хв. На скільки хвилин скорочує життя той, хто викурює пачку цигарок (20 шт.)?

2. Щогодини один легковий автомобіль викидає в атмосферу 1 кг вихлопних газів. Скільки вихлопних газів викине в атмосферу далекобійний за одну добу в дорозі?

3. Який, відсоток зараження горобців кліщами та іншими паразитами, якщо із 640 горобців 480 заражені?

Примітка. Це допоможе вчителю виховувати в учнів економне та бережливе ставлення до власного здоров'я, природних ресурсів. Можна підібрати мелодії і створити диск з музикою для проведення фізкультхвилинок або запропонувати конкурс «Міс задача»,

у якому учням потрібно скласти задачу про шкідливий вплив деяких звичок на організм дитини.

Громадянська компетентність. *Мета:* навчити учнів відповідально ставитись до своїх прав та обов'язків з метою розвитку демократичного суспільства. *Завдання.* Розв'язувати задачі економічного змісту. Уміння знаходити вихід з будь-якої ситуації. Доцільно пропонувати на уроках учням задачі економічного характеру, оскільки це сприятиме розвитку ощадливості.

Приклад завдань. Методичний прийом «Місткий кошик».

На аркуші діти малюють кошик, в який вкладають розв'язані задачі. Головне, щоб «кошик» був заповнений доверху. Переможцем виявиться учень, у якого більше за правильно розв'язано задач, тобто в якого найбільш місткий кошик для знань.

1. За чинною в Україні системою оподаткування прибутковий податок з прибутку в 5 000 грн. сплачують 560 грн. Який прибуток потрібно сплатити з 10 000 грн.?

2. Заробітна платня токаря становила 2500 грн. її підвищили спочатку на 10 %, а через рік - на 20 %. На скільки підвищилася заробітна платня токаря порівняно з початковою?

Примітка. Робота проводиться з виховною метою, щоб довести учням, що тему «Відношення та пропорції» потрібно вивчати, адже вона має прямий зв'язок з життям та добробутом громадян нашої країни.

Міжпредметна компетентність. *Мета:* навчити учнів використовувати здобуті знання з математики під час виконання завдань з інших предметів. Довести учням, що знання та вміння, набуті на уроках математики, є необхідною складовою нашого життя. *Завдання.* Сприяти формуванню вміння самостійно здобувати знання та вміння; сприяти розширенню кругозору в інших галузях знань; формувати вміння застосовувати набуті знання з математики під час вивчення інших предметів, поповнювати словниковий запас з інших предметів на уроках математики.

Фрагмент уроку. Урок проводиться у вигляді зустрічі за «круглим столом». На зустріч запросили «кулінарів», «фермерів», «представників» промислових галузей, мистецтва, науки тощо (ці ролі виконують учні, які готувалися до уроку заздалегідь, виконуючи проектну роботу оформлену у вигляді презентацій (на 1, 2 слайди) програми Power Point). Отож почнемо розмову за «круглим столом».

1. **«Кулінар».** Я – представник кулінарії. У нашій професії без пропорцій не обійтись. Іноді при виготовленні деяких страв дозволяється один продукт замінити іншим. Але одразу постає питання: яку кількість нового продукту треба взяти? Дати відповідь допомагають пропорції. Розглянемо конкретну задачу.

У кулінарії допускається заміна 50 г риби на 45 г рибних консервів у томаті. Скільки потрібно консервів для заміни 7,5 кг риби?

Розв'язання.

50 г риби – 45 г консервів,

7,5 кг риби – x кг консервів.

$$50:7,5=45:x,$$

$$x = \frac{7,5 \cdot 45}{50},$$

$$x = 6,75.$$

Відповідь: потрібно 6,75 кг консервів для заміни 7,5 кг риби.

2. **«Архітектор».** «Золотий переріз» було визначено за один з канонів краси, якого дотримувалися ще в стародавньому живопису та античній архітектурі. Ним керувалися митці, які споруджували піраміду Хеопса, афінський Парфенон, славнозвісний Колізей. «Золота пропорція» виявлена в архітектурі багатьох сучасних храмів та церков.

Якщо в споруді наявна «Золота пропорція», то така споруда справляє на людину приємне враження, захоплює своєю красою. Вчені пояснюють особливості сприймання золотого перерізу, або «золотої пропорції», специфікою електромагнітних хвиль мозку. Однією з умов краси будинку є правильне відношення його висоти до довжини. Висота будинку має відноситися до довжини як 0,62:1. Тож давайте розв'яжемо задачу.

Якою повинна бути довжина будинку заввишки 8 м, щоб споруда створювала відчуття гармонії?

Розв'язання.

Нехай довжина будинку x м.

Тоді маємо пропорцію:

$$0,62:1=8:x,$$

$$x = \frac{8 \cdot 1}{0,62},$$

$$x = 13.$$

Отже, довжина будинку 13 м.

Відповідь: довжина будинку заввишки 8 м повинна бути 13 м, щоб споруда створювала відчуття гармонії.

3. **«Флорист»**. Вважають також, що коли необхідно розбити на дві частини квітник (наприклад, одну смугу засіяти травою, а другу – квітами), то не слід ці смуги робити однакової ширини. Краще буде, якщо ширина однієї смуги відноситься до ширини другої смуги як 5:8 або 8:13, тобто необхідно використати «золоту пропорцію» або гармонійний поділ ширини всього квітника.

Задача. Перед гімназією необхідно зробити квітник, шириною 2,6 м і довжиною 5 м так, що одну смугу засіяти травою, а іншу засадити «айстрами».

Розв'язання.

Нехай спільна міра частин квітника x м. Оскільки ширина однієї смуги повинна відноситися до ширини другою смуги як 5:8, то травою буде засіяно $5x$ м, а квітами – $8x$ м. Маємо рівняння:

$$5x + 8x = 2,6,$$

$$13x = 2,6,$$

$$x = 2,6:13,$$

$$x = 0,2.$$

Отже, травою буде засіяно 1 м, а квітами «айстри» засаджено 1,6 м ширини.

Відповідь: необхідно травою засіяти 1 м, а квітами «айстри» засадити 1,6 м ширини.

4. **«Літературознавець»**. «Золота пропорція» – один з характерних критеріїв краси в композиціях багатьох літературних творів. Так. У більшості творів О. С. Пушкіна кульмінаційні моменти співпадають із «Золотою пропорцією». Наведу приклад. Шостий розділ повісті Пушкіна «Пікова дама» має 212 рядків. У ній розповідається, що головний герой Герман, щоб дізнатися таємницю трьох карт, проник у будинок графині і чекає на її повернення. І ось він почув далекий стукіт карети. Неймовірно хвилювання охопило його. «Карета під'їхала і зупинилася...». Це кульмінаційний момент. З цієї фрази починається новий відлік часу і для Германа, і для графині. Ш читача несподівано охоплює неймовірна напруга: що ж буде далі? Фраза «Карета під'їхала і зупинилася» припадає на 131 рядок. Давайте знайдемо відношення: $212:131=1,618$. Неймовірно! «Золота пропорція»! Настільки фантастично інтуїтивно володів Пушкін законами гармонічної композиції! Це свідчить про його надзвичайний талант.

Примітка. Діти дуже люблять розгадувати такі завдання, це збагачує їх рівень знань з інших предметів. Можна запропонувати учням підібрати цікаві матеріали з природознавства,

української мови та літератури, історії рідного краю, біології та зоології, у яких зустрічаються статистичні дані. Це допоможе вчителю створювати власні задачі, не витрачаючи часу на пошук інформації, та допоможе довести дітям, що математика тісно пов'язана з будь-яким предметом шкільного курсу.

Соціальна компетентність. *Мета:* готувати дітей до життя, наводити їм приклади задач, узяті з життя. *Завдання.* Демонструвати на уроках математики зв'язок із життям.

Приклад завдань. Методичний прийом «Інтелектуальна розминка».

Інтелектуальна розминка – це завдання для розмірковування, основна мета такої розминки – налаштування дитини на роботу.

Під час вивчення теми «Пропорція» можна запропонувати таку задачу.

Наташа зателефонувала до Вікторії рівно о 14-годині і проговорила з нею на кухні цілу годину. А коли закінчила розмову і зайшла до кімнати, мама зробила дівчині зауваження про те, що, розмовляючи по телефону на кухні, дочка не вимкнула світло і телевизор у кімнаті. Наталка образилася і сказала: «Нічого ж поганого не сталося?». Обчисліть, скільки коштів витратить даремно родина, якщо щодня забуватиме на 1 годину вимикати люстру з 4 лампочками на 100 Вт і телевизор на 150 Вт за місяць і за рік.

Примітка. Учні 6 класу люблять працювати в групах, парах або команді, виконуючи при цьому цікаві завдання, які задовольняють їх допитливість та цікавість. Наведені завдання виховують в учнів бережливе ставлення до грошей, уміння економити природні ресурси, сімейний бюджет.

Предметна компетентність. *Мета:* формувати в учнів уміння визначати проблеми, які можна розв'язати засобами математики, формулювати ці проблеми мовою математики, тобто складати математичні моделі, розв'язувати сформульовані проблеми; готувати учнів до участі в шкільних та районних олімпіадах. *Завдання.* Використання нестандартних задач, у яких пошук зв'язків між відомими і шуканими величинами потребує наполегливої праці.

1. Маса яйця курки становить 60 г, а маса шкаралупи – 11 % загальної маси яйця. Для годування курей із шкаралупи готують борошно, на яке йде 85 % маси шкаралупи. Скільки тонн борошна можна отримати з 1,5 млн. яєць?

2. Глянувши на годинник, який показував час 22:37, Іринка зауважила, що всі цифри на табло є простими числами. Через яку найменшу кількість хвилин вона знову побачить на табло цього годинника час, записаний лише цифрами, які є простими числами?

Примітка. Слід звернути увагу на те, що завдань, які формують вищезазначені вміння, в підручниках обмаль. Тому доводиться звертатись до Інтернету, вибирати із завдань конкурсів «Кенгуру» та «Золотий ключик» або складати самому, що створює певні труднощі під час підготовки до уроків. Розв'язування таких задач потребує не тільки міцних автоматичних навичок, але й розвитку критичного мислення (інтуїції, логічного мислення тощо). Систему таких задач можна розмістити на власному сайті і щоразу поповнювати.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Тарасенкова Н. А., Богатирьова І. М., Бочко О. П., Коломієць О. М., Сердюк З. О. підручник «Математика 6» / Н. А. Тарасенкова, І. М. Богатирьова, О. П. Бочко, О. М. Коломієць, З. О. Сердюк. – К.: Видавничий дім «Освіта», 2014. – 304 с.
2. Мерзляк А. Г., Полянський В. Б., Якір М. С. Математика 6 клас: Книга для вчителя / А. Г. Мерзляк, В. Б. Полянський, М. С. Якір. – Х.: Гімназія, 2006. – 160 с.
3. Рафальська О. Д. Теоретичні та методичні засади реалізації нового Державного стандарту освітньої галузі «Математика» в 6 класах / О. Д. Рафальська // Математика. – 2014. – № 16-18. – С. 2-68.
4. Бродський Я. С., Павлов О. Л. Математика в дії. Посібник для додаткового навчання математики в 5-6 класах / Я. С. Бродський, О. Л. Павлов. – Львів: Каменяр, 2013. – 172 с.

*Мейрамкул Абдрахманова
(Арқалық, Қазақстан)*

ЖЕЛ ЭНЕРГЕТИКАЛЫҚ ҚОНДЫРҒЫЛАРЫН ЖОБАЛАУ

Жел энергиясының басқа энергия көздерінен экологиялық және экономикалық артықшылықтары көп. Жел энергетикасы қондырғыларының технологиясын жетілдіру арқылы оның тиімділігін арттыруға болады. Жел энергиясын тұрақты пайдалану үшін жел энергетикасы қондырғыларын басқа энергия көздерімен кешенді түрде ұштастыру қажет.

Республиканың шығыс, оңтүстік-шығыс, оңтүстік аймақтарында су электр станциялары мен жел электр станцияларын біріктіріп электр энергиясын өндіру өте тиімді. Қыс айларында жел күші көбейсе, жаз айларында азаяды, ал су керісінше, қыс айларында азайса, жаз айларында көбейеді. Сөйтіп, энергия өндіруді біршама тұрақтандыруға болады.

Алматы облысының Қытаймен шекаралас аймағындағы 40-ендікте Еуразия мегабассейніндегі орасан зор ауа массасының көлемі ауысатын Орталық Азиядағы “жел полюсі” деп аталатын Жетісу қақпасындағы желдің қуаты мол.

Ол екі таудың ең тар жеріндегі (ені 10-12 км, ұзындығы 80 км) табиғи “аэродинамикалық құбыр” болып табылады. Қақпа Қазақстанның Балқаш-Алакөл ойпатын Қытайдың Ебінүр ойпатымен жалғастырады.

Осы жердегі жел ерекшеліктерін зерттеу нәтижесінде оның электр энергиясын өндіруге өте тиімді екені анықталды. Қыс кезінде желдің соғатын бағыты оңтүстік, оңтүстік-шығыстан болса, жаз айларында солтүстік, солтүстік-батыстан соғады. Желдің орташа жылдамдығы 6,8 - 7,8 м/с, ал жел электр станциялары 4 - 5 м/с-тан бастап энергия бере бастайды. Желдің қарама-қарсы бағытқа өзгеруі сирек болуына байланысты мұнда турбиналы ротор типті жел қондырғысын орнату тиімді. Желдің жалпы қуаты 5000 МВт-тан астам деп болжануда. Бұл өте зор энергия көзі, әрі көмір мен мұнайды, газды үнемдеуге және, әсіресе, қоршаған ортаны ластанудан сақтап қалуға мүмкіндік береді [1, б. 10].

Жел энергиясы негізінен Күн энергиясының Жер бетін бірқалыпты қыздырмауынан туындайды. Сағат сайын Жер Күннен 1014 кВт сағ энергия алады. Күн энергиясының 1-2 % - і жел энергиясына түрленеді. Бұл көрсеткіш жер бетіндегі барлық өсімдіктердің биоқалдыққа айналғанда бөлініп шығатын энергиясынан 50-100 есе асып түседі. Бірнеше мыңдаған жылдар бойы адамдар желді – энергия көзі ретінде пайдаланған. Жел энергиясын пайдаланып желкен көмегімен жүзген. Жер суландыру кезінде, жел диірмені ретінде дәнді-дақыл өнімдерін ұнтақтау үшін қолданған.

Жел энергиясының қоры бүкіл планета өзендерінің гидроэнергиясынан 100 есе асып түседі. Ылғи да және барлық жерде жел соғып тұрады. Жаздың қоңыр салқын самал желін, апат, зардап шығын әкелетін керемет дауылдарды атап өтуге болады.

Қалпына келтіретін дәстүрлі емес жел энергиясының келешегі зор, экологиялық таза, қоры ешуақытта сарқылмайды, әрі арзан, тиімді. Бұларды пайдалану табиғат баланстарын бұзбайды. Жел энергиясын қолдану таулы аймақтардың жоғары бөктерінде толқынды теңіз жағалауларында ыңғайлы екені бәрімізге танымал. Жел энергетикасын дамытуға қолайлы аймақтар өте көптеп табылады. Жел күші жер бетінің ойлы-қырлы болуына тікелей байланысты. Мысалы, таулы аймақтың екі бөлігін қарастырайық, Күн көзінің екі бөлікке түскен энергиясы бірдей болғанымен, жердің кедір-бұдыры әр қилы болғандықтан, жел күшінің ықпалы, бағыты да әр түрлі болады. Жел күшінің ықпалы жыл мезгілінің ауысуына, ауа райының өзгеруіне байланысты өзгеріп отырады.

Жел күшінен өндірілетін энергия мөлшері желдің тығыздығына, жел турбинасының қалақшаларының ауданына, жел жылдамдығының кубына тәуелді болады.

Желқондырғылардың қалақшалары ауа массасының қозғалысының әрекетінен айналады. Ауа қабатының массасы үлкен болса, соғұрлым жел двигателінің қалақшалары жылдам қозғалып, электр энергиясын көп өндіреді. Физика курсынан мынаны білеміз, қозғалатын дененің кинетикалық энергиясы оның массасына тура пропорционал, ендеше жел энергиясы ауа қабатының тығыздығына тура пропорционал. Тығыздық бірлік көлемге

келетін молекулалар санына тәуелді. Қалыпты атмосфералық қысымды температура 150С болған кезде, ауаның тығыздығы 1,225кг/м³. Ылғалдылық өскен сайын ауаның тығыздығы азаяды. Қыс мезгілінде тығыздық жоғары болғандықтан, желдің бірдей жылдамдығына қарамастан, жазбен салыстырғанда жел генераторы көп энергия береді [2, б. 30].

Желтурбинының қозғалатын бөлігін ротор деп атаймыз. Ротор жел ағынының энергиясын көп қамтыса, соғұрлым көп электро энергия өндіреді. Ротордың ауданы ротордың диаметрінің ауданының квадратына тура пропорционал, жел қондырғысының өлшемдерін екі есе арттырып, төрт есе энергия өндіріп алуға болады. Желқондырғысының өлшемдерін өзгерте отырып, энергияны қалағанымызша өндіреміз деп айтуға жеңіл, практикада басқаша. Айналдыру барысындағы қамтитын қалақшаларының ауданын біртіндеп үлкейту арқылы, біз істейтін жүйеге артық күш, салмақ түсіреміз. Осындай асқын салмақты көтеру үшін жүйенің кейбір механикалық құрамдас бөліктеріне зақым келмеуін ескеру өте маңызды.

Жел жылдамдығы – желқондырғысының энергия өндіруіне әсер ететін маңызды өлшемі болып табылады. Желдің үлкен жылдамдығы ауа массасының ағынының көлемін үлкейтеді. Жел энергиясы жел жылдамдығының кубына тура пропорционал өзгереді. Ендеше, ротордың кенетикалық энергиясы жел жылдамдығын екі есе үлкейткенде 8 есе артады. Мына төмендегі кестеде жел жылдамдығының жел энергиясына тәуелділігі көрсетілген. (құрғақ ауаның тығыздығы – 1.225 кг/м³, атмосфералық қысымның шамасы 760 мм.сын. бағанасы кезіндегі қалыпты жағдай).

м/с	Вт/м ²
1	1
3	17
5	77
9	477
11	815
15	2067
18	3572
21	5672
23	7452

Энергия мөлшері мына формуламен есептеледі:

$$E_k = \rho v^3 / 2$$

v - желдің жылдамдығы, ρ - ауаның тығыздығы.

Энергия өлшем бірлігі ретінде (В/м²) алып отырмыз. Табиғи жағдайларға байланысты, желдің жылдамдығы да өзгеріп отырады. Желқондырғылардың конструкциялары жел жылдамдығының 3-30 м/с диапазон аралықтарында жұмыс істейтіндей етіп жабдықталған. Үлкен дауылдар желқондырғасын бүлдірмеу мақсатында, үлкен желқондырғысын тежеуіш механизммен жабдықтайды. Кішкентай желқондырғысы жел жылдамдығы 3 м/с кем болған жағдайда жұмыс істей береді.

Жел жылдамдығының шкаласы	
Жел жылдамдығы, м\с.	Жел түрлері
0-1.8	Жел жоқ кезде
1.8-5.8	Әлсіз
5.8-8.5	Қоңырсалқын
8.5-11	Әдеттегі
11-17	Күшті

17-25	Өте күшті
25-43	Теңіз дауылы
43 – тен жоғары	Құйын дауыл

Жердің кедір-бұдыр құрылымы мен ондағы өсімдіктер жел жылдамдығының төмендеуіне ықпалын тигізеді. 1 км. жоғары қабатта кедір-бұдыр желдің жылдамдығына әсерін де тигізбейді. Жел жылдамдығының кемуі, атмосфераның төменгі қабаттарында жел ағынының жер бетінің кедір- бұдырының үйкелеуінен туындайды. Жел жылдамдығы орман-тоғайлы аудандарда, үлкен қалалы жерлерде кемісе, ал сулы аудандарда, аэропорт территориясында жел жылдамдығы баяуламайды. Үй, ғимараттар, орман-тоғайлар және басқа объектілер жер жылдамдығын баяулатып қана қоймайды, сонымен қатар турбулентті ағыстар туғызады.

Желқондырғысын орналастыру үшін, мамандар сол аймақтың жарамдылығын бағалай отырып, жер бетінен кедір-бұдырын классификациялау үшін жел потенциалын енгізді. Мысалы, жер бетінің кедір-бұдырын жоғары класс ретінде теңіз беті есептеледі [3, б. 20].

Жер бетінің кедір-бұдырының классификацияларын төмендегідей бағалаймыз.

	Жер бетінің кедір-бұдырының классификациялары	
1	0	су беті
2	0,5	аэропорт ашық алаңы
3	1	ашық ауыл шаруашылық алқабы
4	1,5	алыс ораласқан үйлерден тұратын ауыл
5	2-2,5	үйлері бар, аздаған ағаштары бар ауыл
6	3	поселок, үлкен ауыл
7	4	үлкен қалалар

Жел ығысуы деген түсінік бар, ол жер бетіне жақындағанда, жел жылдамдығының өзгерісін (төмендеуін) сипаттайды. Жел турбинасының диаметрі үлкен болып, мұнараның биіктігі онша үлкен болмаса, жел ығысуы кезінде жоғары позицияда тұрған қалақшаның жылдамдығы жоғары болып, төменгі позициядағы қалақшаның жылдамдығы төмендеп, желқондырғысының бүлінуіне әкеп соғады.

Бірнеше мыңдаған жылдар бойы адамдар желді - энергия көзі ретінде пайдаланған. Қоғам мәдениетінің жаңа қалыптасқан кезінде жел энергиясын теңіз саяхатында пайдаланған. Ертедегі мысырлықтар 5 мың жыл бұрын жел энергиясын пайдаланып желкен көмегімен жүзген. Біздің заманымыздың 700 жылдары қазіргі Ауғанстан жерінде тік бекітілген осі бар жел машинасымен дақылдарды ұнтақтау үшін қолданған. Жерорта теңізінде орналасқан Крит аралында ұзын мұнараға бекітілген жел күшімен қозғалатын диірмен жер суландыру жүйесінің жұмысын атқарған. 14 ғасырда голландықтар жел диірменін жетілдіріп, дәнді-дақыл өнімдерін ұнтақтау үшін қолданды [4, б. 15].

1854 жылы АҚШ-та жел энергиясымен жұмыс істейтін су тарту насосы іске қосылды. Су тарту насосының моделі жел диірменінен қалақшалар санының көптігімен және жел бағыты мен жылдамдығын анықтайтын аспап флюгердің болуымен ерекшеленеді. 1940 жылдары осындай жел күшімен қозғалатын диірменнің саны 6 миллиондай еді, оларды су тарту және электроэнергия алу мақсатында қолданды.

Желэнергетикасының күннен-күнге дамуы қарқынды өсуде. Желэнергетика ассоциациясының мәліметтерін негіздей отырып, алдыңғы қатарлы 10 елдің жел энергия даму қуатының көрсеткіштеріне назар аударайық.

Мемлекет	2005 ж. ғана іске қосылған жел агрегат өндірілген қуат, МВт	2005 ж өсуі, %	2005 ж. барлық өндірілген қуат, МВт
Германия	1798.8	10.8	18427.5
Испания	1764.0	21.3	10027.0
АҚШ	2424.0	36.0	9149.0
Үндістан	1430.0	47.7	4430.0
Дания	4.0	0.1	3128.0
Италия	452.4	35.8	1717.4
Біріккен король ұйымындағы мемлекет	465.0	52.4	1353.0
Қытай	496.0	64.9	1260.0
Нидерланд	141.0	13.1	1219.0
Жапония	143.8	16.0	1040.0
Европа бойынша	6174.0	18.0	40932.0
Барлығы	11310.0	24.0	58982.0

Жыл	Бүкіл әлемдегі МВт өндірілетін қуат, МВт	Европадағы өндірілетін қуат, МВт
1980	10	-
1995	4821	2515
1999	13 594	9307
2001	23 857	17 241
2004	47 671	34 758
2005	58 982	40 932

Ашық ландшафтағы төбе және тау жотасына желқондырғысын орнату тамаша орын болып есептеледі. Төбеде жел жылдамдығы жазық тегіс жерге қарағанда ылғида жоғары. Егер 2 немесе бірнеше қондырғылар орнататын болсақ, онда олардың арасы мұнараның биіктігімен кем дегенде 5 есе артық болу керек, олай болмағанда жұмыс істегенде бір-біріне кедергі жасайды.

Жылдамдық артқан сайын, ауа ағысының сипаты өзгере түседі. Ауа қабаттары бірімен-бірі ретсіз араласып кетеді, үйірім пайда болады. Мұндай ағысты турбулентті деп атайды. Турбулентті ағыс жел энергиясын тиімді пайдалану мүмкіндігін азайтады, сонымен қатар машинаның тозуын тездетеді. Сондықтан турбина мұнарасының биіктігін барынша биік етіп қалайды, біріншіден жер бетіндегі пайда болатын турбулентті ағысты болдырмау үшін, екіншіден жел жылдамдығын арттыру үшін. Жел қуаты оның жылдамдығының кубына тура пропорционал. Мысалы, жерден 30 м биіктікте орнатылған желтурбинасы мен жерден 10 м биіктікте орнатылған турбинаның жылдамдықтарының айырмашылықтары 100% болады. 10м биіктікте орнатылған екі жел генераторы мен 30м биіктікте орнатылған бір генератордың өндірілген ток қуаты бірдей. Басында айтып кеткендей, желқондырғының орнын тағайындаған соң, сол аймақтағы орташа жылдамдық мәнін білуіміз керек. Ол үшін айлар бойы зерттеулер жүргізіп немесе метостанцияның көмегіне жүгінуіне болады [5, б. 15].

Жел жылдамдығын өлшеу үшін үш шыныдан жасалған, вертикаль оське бекітілген анемометр аспабы пайдаланылады. 1 минуттағы айналым санын электрондық құрылғы тіркейді. Анемометр жел бағытын анықтайтын аспап, флюгермен жабдықталған. Жел бағытын анықтаудың тағы бір тәсілі, сол аймақтың өсімдік ағаштарын бақылау. Жалғыз және өсіп тұрған ағашты алып қарасақ, жел соққан жағының жапырағы сирек, қураған,

бұтақтары ұзын және горизонталь болып келеді. Өз аймағымыздың климаттық жағдайы, бізге керекті энергия мөлшері, орташа жел жылдамдығы, орнын тағайындаған соң, желгенераторын шығаратын мамандардан мәлімет алған соң, желқондырғысының керекті моделін таңдауға болады.

ПАЙДАЛАНҒАН ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Берновский Ю.Б.М. Возобновляемые источники энергии на службе человека. – М.: Наука, 1987.
2. Стефанова В.Э. Возобновляемые источники энергии на сельскохозяйственных предприятиях. – М.: «Агропромиздат», 1989.
3. Нетрадиционные возобновляемые источники энергии / В. А. Брылева, Л. Б. Воробьева. – М., 1996.
4. Безруких П.П. Экономические проблемы нетрадиционной энергетики // Энергия: Экон., техн., экол. – 1995. – №8.
5. Богуславский Э.И., Виссарионов В.И., Елистратов В.В., Кузнецов М.В. Топливные и энергоресурсы, их источники и понятие / Л.Ю.Тавронов. – М., 2007.

*Юрій Холковський
(Київ, Україна)*

МОДЕЛЮВАННЯ ПРОСТОРОВИХ ОБ'ЄКТІВ ТА БАГАТОПАРАМЕТРИЧНИХ СИСТЕМ НА ОСНОВІ ДИСКРЕТНО-ІНТЕРПОЛЯЦІЙНОГО ПІДХОДУ

Розвиток математичного моделювання, технологій проектування та виготовлення складних технічних форм потребує суттєвого підвищення рівня вимог щодо якості результатів моделювання та подальшого проектування об'єктів. У переважній більшості таких задач йдеться про моделювання складних криволінійних форм у вигляді певних поверхонь. Досить часто такі складні криволінійні форми не піддаються аналітичному опису, тобто не можливо отримати аналітичну континуальну модель поверхні. Стає зрозумілим, що у таких випадках математична модель поверхонь такого типу повинна бути дискретною. Необхідно зазначити, що дискретний спосіб представлення, зокрема, геометричної інформації про об'єкт, що моделюється, є універсальним і одним з раціональних, а дискретний підхід можна вважати більш загальним, тому що від неперервно-аналітичної моделі практично завжди можна перейти до дискретної, а в нашому випадку в подальшому розгляді до дискретно-інтерполяційної. Тому питання розробки раціональних алгоритмів моделювання складних криволінійних поверхонь, та ще й з наперед заданими умовами, є актуальними.

У багатьох роботах їх авторами розглядалися різноманітні підходи та способи моделювання, проте, наприклад, такий чинник, як моделювання складної просторової форми за наперед заданими умовами щодо форми є доволі складним і розглянутий недостатньо. Саме тому у даній роботі й розглядається підхід, який є нетрадиційним, щодо моделювання складних криволінійних форм на основі дискретно-інтерполяційного підходу. В роботі пропонується використати інтерполяційні схеми на основі інтерполяційних поліномів Лагранжа для отримання дискретних геометричних моделей різних криволінійних поверхонь із врахуванням наперед заданих умов щодо форми.

Дискретно-інтерполяційні схеми дозволяють отримати однопараметричну множину певних об'єктів, зокрема поверхонь. Вибір інтерполяційних поліномів Лагранжа є оптимальним, на наш розсуд, тому що обумовлений відносною простотою, необов'язковою рівномірністю розташуванням вузлів інтерполяції, можливістю представлення по кожній змінній своєї кількості вузлів інтерполяції.

Нетрадиційність підходу, що розглядається, і саме це є найбільш суттєвим та оригінальним, полягає у тому, під вузлами інтерполяції розуміються не точки, а більш складні математичні об'єкти, наприклад, лінії, матриці, тензори, поверхні, що представлені у вигляді деяких функціоналів, як сукупності їх властивостей та параметрів. Надалі під схемою інтерполяції будемо розуміти схему розташування саме таких її вузлів.

Функції, що однозначно не можуть бути спроекційовані на жодну з координатних осей чи площин, задаються неявно чи параметрично. Тоді їх інтерполювання зводиться до розміщення у вузлах інтерполяції певних базових функцій, наприклад, дискретних масивів. Це дає можливість отримати деякий функціонал $\Phi(\mathbf{p}_{i,j})$, з вектором параметрів, що включає в себе інтерполяційний параметр, координатні змінні, параметри, що характеризують форму та положення об'єктів, певні параметричні характеристики об'єктів, процесів та систем. Однопараметричні множини, що можуть бути отримані таким чином, є дискретними математичними моделями багатопараметричних об'єктів, процесів та систем. І елементом таких множин є деяка дискретна функція, або ж функціонал $\Phi(\mathbf{p}_{i,j})$, що у загальному випадку може бути представлений, як дискретний чисельний масив, розмірність якого може варіюватись. Для моделювання поверхонь це лінії, як прямі, так і криві.

Нехай $\mathbf{F}(\mathbf{p}_1, \mathbf{p}_2, \mathbf{p}_3, \dots, \mathbf{p}_k, \dots, \mathbf{p}_m)$ – неявно задана вузлова функція. Сформуємо її у вигляді деякого функціонала $\Phi(\mathbf{p}_{i,j})$, що заданий матрицею $\mathbf{M}[i, j]$.

$$\mathbf{F}(\mathbf{p}_1, \mathbf{p}_2, \mathbf{p}_3, \dots, \mathbf{p}_k, \dots, \mathbf{p}_m) = \mathbf{M}[i, j] \quad (1)$$

Розглядаючи (1) у якості певного вузла інтерполяції, використаємо інтерполяційний поліном Лагранжа. У випадку одномірної інтерполяції отримуємо $\mathbf{M}[i, j]$ як

$$M_n[i, j] = \sum_{i=0}^{n-1} M_i(i, j) \prod_{\substack{j=0 \\ j \neq i}}^{n-1} \frac{u - u_j}{u_i - u_j} \quad (2)$$

де n – кількість вузлів інтерполяції, u – параметр $M_i[i, j]$, відповідний проміжному перерізу поверхні.

Формування вузлових функцій (ліній), як перша стадія процесу, здійснюється у розробленому автором програмному забезпеченні, що дає можливість отримати дискретні чисельні моделі вузлових функцій (ліній).

Наступним етапом моделювання є визначення схеми інтерполяції, а саме, кількості її вузлів та їх розташування. Його особливість полягає у тому, що приведені параметри суттєво впливають на форму поверхні, що моделюється, навіть, якщо використовуються одні й ті ж самі вузлові функції в схемі інтерполяції. Зазначимо, що вузлові функції можуть змінювати своє положення у просторі у відповідних носіях-площинах. У свою чергу, носії-площини також можуть змінювати своє положення, впливаючи таким чином безпосередньо на схему інтерполяції.

Пропонується така класифікація поверхонь, що моделюються: одновузлові поверхні, двовузлові, ..., n -вузлові поверхні. Вираз (2) є остаточною формулою дискретно-інтерполяційного підходу щодо моделювання складних просторових форм у вигляді поверхонь із використанням різних вузлових функцій та схем інтерполяції.

Зазначимо, що такий підхід дозволяє включити в однопараметричну множину об'єкти, що мають навіть різну структуру і властивості. Особливо актуальним це є для великої кількості багатопараметричних процесів та систем, параметри яких можуть змінюватись як у просторі, так й у часі. Це стосується, наприклад, екологічних систем, які, як відомо, є багатопараметричними системами, що складаються з багатьох компонентів. Побудова континуальної математичної моделі такої системи є складною задачею, яка часто взагалі не може бути розв'язана. Зазначимо, що параметри таких систем є суттєво неоднорідними. Більш того, вони ще й суттєво залежать від певних зовнішніх факторів, які інколи неможливо передбачити. Зрозуміло, що поєднати таку різноманітну компонентність у одній аналітичній (континуальній) математичній моделі просто неможливо. Таку ситуацію

можна прослідкувати на прикладі такого великого об'єкту, як, скажімо, аеропорт, де існує багато чинників, пов'язаних із забрудненням довкілля та негативним впливом на здоров'я людей.

Важливим є той факт, що певні параметри, або ж компоненти фактично вимірюються в деякий час і в певних місцях. Тобто ця інформація, яка з часом змінюється, носить чітко виражений дискретний характер. Тому логічним є дискретно-інтерполяційний підхід щодо моделювання багатопараметричних екологічних систем, у якому передбачається побудова певних однопараметричних дискретних множин, що включають деяку сукупність параметрів таких систем. З геометричної точки зору це може бути поверхня, або гіперповерхня, як n -вимірний модель певного середовища, що задана аналітично чи дискретно. Зазначимо, що такий підхід щодо моделювання екологічних систем, процесів чи екологічних ситуацій у літературі відсутній.

Отже, однопараметричні множини, отримані таким чином, є дискретними математичними моделями об'єктів та екологічних процесів. Елементом таких множин є деяка дискретна функція, що у загальному випадку може бути представлена, як дискретний чисельний масив, розмірність якого може варіюватись. Такий підхід дозволяє включати в однопараметричну множину об'єкти, що мають різну структуру і навіть властивості, а до того ж, ще й анізотропність, що саме й притаманно екологічним системам.

Проте, як вже було зазначено вище, екологічні системи – це досить складні багатокомпонентні системи, параметри яких змінюються у часі й можуть мати різну векторну направленість. Геометрично модель такої системи фактично являє собою деяку гіперповерхню. Тому побудова моделі такої системи на основі дискретно-інтерполяційного підходу потребує використання n -вимірної інтерполяції. Зокрема, у випадку двовимірної інтерполяції можна знайти вид степеневого многочлена $\Phi_{m,n}(u,v)$ степеня m по u та n по v , та визначити значення функціонала F у довільній точці з параметрами (u,v) . Геометрично це означає, що при двовимірній інтерполяції через вузлові точки проходить деяка поверхня $z = \Phi_{m,n}(u, v)$. Тоді отримуємо таку формулу для двовимірної інтерполяції за Лагранжем:

$$\Phi_{m,n}(u,v) = \sum_{i=0}^{m-1} \sum_{j=0}^{n-1} F_{i,j}(p_1, p_2, \dots, p_t) \prod_{\substack{p=0 \\ p \neq i}}^{m-1} \prod_{\substack{q=0 \\ q \neq j}}^{n-1} \frac{(u - u_i)(v - v_j)}{(u_p - u_i)(v_q - v_j)} \quad (3)$$

На основі виразу (3) отримуємо відповідну дискретно-інтерполяційну модель певного екологічного процесу або ж екологічної системи, підставляючи у вузол інтерполяції дискретний чисельний масив із сукупністю компонентів (навіть різноякісних та анізотропних) цієї системи.

Висновки: Запропонований підхід дозволяє моделювати досить складні об'єкти, екологічні процеси й системи, що характеризуються великою кількістю параметрів та властивостей, які можуть мати різноманітну структуру, а також і певну анізотропність цих властивостей у часі й просторі.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Холковський Ю.Р. Моделювання складних просторових форм із використанням дискретно-інтерполяційного підходу // Труды 14-й Международной научно-практической конференции «Современные проблемы геометрического моделирования». – Мелитополь: ТГАТУ, 2012. – С.
2. Холковський Ю.Р.. Моделювання багатопараметричних процесів та систем на основі дискретно-інтерполяційного підходу в екології // Праці VIII Всеукраїнських наукових Талівських читань. – Харків: ХНУ ім. В. Н. Каразіна, 2012. – С.204-208.

*Тетяна Чупринська
(Бердичів, Україна)*

СУЧАСНІ МЕТОДИ ВИКЛАДАННЯ МАТЕМАТИКИ

Методика викладання математики – педагогічна наука про мету, зміст, методи, форми і засоби передачі учням математичних знань, про виховання в процесі навчання. Вимоги, що стоять перед школою, визначають основні напрямки роботи. Математика – один з обов'язкових предметів шкільного курсу. І це не випадково. Визнання математики є обов'язковим навчальним предметом загальноосвітньої школи безпосередньо пов'язане з її роллю в науково – практичній діяльності людства. «Красунею» називали математику стародавні індуси, а стародавні греки проголосили її «гімнастикою розуму» [1].

В II ст. до н. е. римляни розробили систему навчальних предметів, в яку входили граматики, риторика, діалектика, арифметика, геометрія, астрономія та музика. Ці «сім вільних мистецтв» були основою навчальних планів і в часи середньовіччя.

На значення математики як науки і навчального предмета наголошували генії людства. «Ніякі людські дослідження не можна назвати справжньою наукою, якщо вона не пройшла через математичні доведення», – стверджував Леонардо да Вінчі (1452 – 1519). Роки не стерли з пам'яті цей вислів. Нині він став ще актуальнішим. Застосування математики вийшло за межі технічних наук, її методи проникли в біологію, медицину, суспільні науки [2].

Важливим завданням математики є розвиток пізнавальних здібностей у учнів. Необхідно розвинути у них уміння спостерігати й порівнювати, виділяти риси схожості та відмінності у порівнюваних об'єктах, виконувати такі мислительні операції, як синтез, узагальнення, абстрагування, конкретизацію.

Отже, провідна роль математики полягає у розвитку логічного мислення, формуванні алгоритмічного мислення, вихованні навичок розумової пам'яті. Формування уміння логічного мислити нерозривно пов'язане з розвитком у них правильної, точної, лаконічної математичної мови. Заняття математикою мають бути школою виховання характеру і почуттів. Навчання математикою має формувати такі риси особистості, як працьовитість, охайність, сприяти розвитку волі, уваги. Вивчення математики має сприяти реалізації завдань виховання патріотизму, гуманності, чесності. Характерною рисою вихованості має стати готовність учнів долати труднощі, боротися зі злом.

Освітні системи в будь – яких країнах світу повинні сприяти організації основних завдань соціально – економічного та культурного розвитку суспільства [2].

Поняття «технологія» у педагогіці може вживатися в чотирьох значеннєвих аспектах:

- а) педагогічна технологія, яка містить у собі всі засоби педагогічної взаємодії;
- б) технології навчання – система методів, прийомів і дій вчителя й учнів у процесі навчання;
- в) технології виховання – система методів, прийомів і дій вихователя і вихованців у спільній діяльності, у зміст якої включене освоєння норм, цінностей, відносин;
- г) навчальна технологія – інформаційні технології, які можна використовувати для організації процесу навчання.

Сучасна педагогічна технологія охоплює коло теоретичних та практичних питань керування, організації навчального процесу, методів та засобів навчання. Своім походженням вона зобов'язана реалізації педотехнічних ідей, які висловлювали на рубежі ХХ ст. засновники прагматичної психології та педагогіки, представники «індустріальної педагогіки». Науково-педагогічна революція, яка торкнулася всіх галузей науки, техніки, суспільного життя, освіти, наповнює педагогіку новим змістом [3].

Розвиток педагогічної технології у світовому освітньому просторі можна умовно розділити на три етапи, кожен із яких характеризується перевагою тієї чи іншої тенденції.

Основною тенденцією **першого етапу (1920 – 1960-ті роки)** було підвищення якості викладання, яке розглядалося як єдиний шлях, що приводив до ефективного навчання. Здійснювалися спроби підвищення ефективності викладання шляхом інформаційного рівня навчання при використанні засобів масової комунікації.

Другий етап (1960 – 1970-ті роки) характеризувався перенесенням акценту на процес, що пов'язано з розвитком концепції програмованого навчання, яке вимагало врахування вікових та індивідуальних відмінностей учнів.

Третій етап, сучасний, характеризується розширенням сфери педагогічної технології, яка претендує на провідну роль у плануванні, організації процесу навчання, в розробці методів і навчальних засобів. До засобів навчання належать: документи, матеріальні об'єкти, люди, взаємодія з якими веде до здобуття знань. Засоби навчання поділяються на навчальні засоби, які фахово створені для навчання, та об'єкти довкілля [4].

Ретельне планування діяльності вчителів та учнів робить прогнозування результатів навчання більш обґрунтованим.

Таким чином, педагогічна технологія включає в себе дві групи питань, перша з яких пов'язана з застосуванням технічних засобів у навчальному процесі, друга – з його організацією.

Педагогічна технологія (освітня технологія) – системний метод створення, застосування і визначення всього процесу викладання і засвоєння знань з урахуванням технічних і людських ресурсів і їх взаємодій, що своїм завданням вважає оптимізацію форм освіти.

Отже, використання педагогічних технологій – це об'єктивний процес, новий в еволюції освіти, на якому будуть переглянуті підходи до супроводу і забезпечення процесу розвитку дитини [5].

Одним із стратегічних завдань реформування освіти в Україні згідно з державною національною програмою «Освіта» є формування освіченої, творчої особистості, становлення її фізичного та морального здоров'я. Розв'язування цього завдання передбачає психолого-педагогічне обґрунтування змісту і методів навчально-виховного процесу, спрямованого саме на розвиток особистості учнів.

Особистісно орієнтоване навчання – це таке навчання, центром якого є особистість дитини, її самобутність, самоцінність.

Метою особистісно орієнтованого навчання є процес психолого-педагогічної допомоги дитині в становленні її суб'єктивності, культурної індетифікації, соціалізації, життєвому самовизначенні.

Технологія особистісно орієнтованого освітнього процесу передбачає спеціальне конструювання навчального тексту дидактичного матеріалу, методичних рекомендацій до його використання, типів навчального діалогу, форм контролю за особистісним розвитком учня в ході навчально-пізнавальної діяльності.

Найпростішою ланкою, з яких складається особистісно орієнтована технологія, є **особистісно орієнтована педагогічна ситуація**. Це така навчальна ситуація, опинившись в якій учень повинен шукати сенс, пристосовувати її до своїх інтересів, побудувати образ чи модель свого життя, вибрати творчий момент, дати критичну оцінку [6].

Групова форма навчальної діяльності виникла як альтернатива існуючим традиційним формам навчання. В їх основу покладено ідеї Ж.-Ж. Руссо, Й.Г.Песталоцці, Дж. Дьюї про вільний розвиток і виховання дитини. Й.Г.Песталоцці стверджував, що вміння поєднати індивідуальної і групової організації навчальної діяльності допомагає успішному навчанню учнів, а їх активність і самодіяльність підвищують ефективність уроку.

Мета технології групової навчальної діяльності – розвиток учня як суб'єкта навчальної діяльності.

В основі технології розвивального навчання лежить уявлення про розвиток учня як суб'єкта особистої діяльності. Розвивальне навчання – основа формування творчої

особистості, а в подальшому – креативної особистості, яка має внутрішні передумови, що забезпечують її творчу активність, тобто не стимульовану зовнішніми факторами [7].

Розвивальне навчання – такий процес діяльності учнів, у ході якого кожна дитина повинна самостійно або за допомогою вчителя осмислити матеріал, творчо застосувати його в нестандартних умовах та свідомо запам'ятати для подальшого навчання. При цьому відбувається самовдосконалення та самовираження дитини. Модель розвивального навчання розрахована на вдосконалення розумових процесів з урахуванням можливостей кожної дитини.

Головною метою розвивального навчання є формування активного, самостійного творчого мислення учня і на цій основі поступового переходу в самостійне навчання.

Метод проектів застосували російські педагоги на початку ХХ ст.

Проект – цільовий акт діяльності, в основі якого лежать інтереси дитини.

Навчальне проектування орієнтоване перш за все на самостійну діяльність учнів – індивідуальну, парну або групову, яку учні виконують вздовж визначеного відрізка часу. Технологія проектування передбачає розв'язування учнем або групою учнів якої-небудь проблеми, яка передбачає, з одного боку, використання різноманітних методів, засобів навчання, а з другого – інтегрування знань, умінь з різних галузей науки, техніки, творчості.

Проектна технологія передбачає використання педагогом сукупності дослідницьких, пошукових, творчих за своєю суттю методів, прийомів, засобів.

Метою навчального проектування є створення педагогом таких умов під час освітнього, за яких його результатом є індивідуальний досвід проектної діяльності учня.

Сутність технології колективного творчого виховання – формування особистості в процесі роботи на користь інших людей; в організації певного способу життя колективу, де все ґрунтується на засадах моральності та соціальної творчості [5].

Технологія колективного творчого виховання дасть можливість удосконалювати пізнавально – світоглядну, емоційно – вольову та дієву сферу особистості учня й педагога.

Ця технологія – особистісно орієнтована, бо кожній дитині знайдеться справа для душі, яку вона може організувати, зробити краще, ніж інші.

Мета технології – забезпечувати соціальне замовлення на людину нового, демократичного суспільства, якій притаманна активна життєва позиція.

В основі цієї технології лежить особистісно орієнтований підхід до процесу навчання та виховання.

Ситуація успіху – це суб'єктивний психічний стан задоволення наслідком фізичної або моральної напруги виконавця справи, творця явища. Сутність успіху досягається тоді, коли сама дитина визначає цей результат як успіх.

Головна **мета** діяльності вчителя – створення ситуацію успіху для розвитку особистості дитини, дати можливість вихованцю відчувати радість досягнення успіху, усвідомлення своїх здібностей, віри у власні сили [3].

Завдання педагога – допомогти учневі зрости в успіху, дати відчувати радість від здолання труднощів, дати зрозуміти, що задарма в житті нічого не дається, скрізь необхідно прикласти зусилля. І успіх буде еквівалентним витраченим зусиллям.

Технологія формування творчого учня орієнтована на особистість. Це означає максимальну індивідуалізацію і диференціацію навчального процесу, побудову його на діагностичній основі. Але кожний вчитель має свою систему роботи. Готовність учителя до творчого пошуку разом з учнем, вміння створювати атмосферу продуктивного пізнання на уроці залежить від його обізнаності та володіння арсеналом педагогічних умінь та навичок, знання предмета, глибокого інтересу до нього.

Головна **мета** даної технології – подолання відчуження учня від довкілля та надання йому можливостей самому активно освоювати його. Тільки в процесі самостійної діяльності в дитини можуть бути сформовані навички безперервного інтелектуального саморозвитку. Важливим для вчителя є опанування вміннями повсякчас ставити учня в такі умови, коли він самостійно прийме рішення [7].

Розробка комп'ютерних технологій навчання на теренах України почалося в середині 70 – х років і розвивалася переважно в ВНЗ. Точкою відліку поява нових інформаційних технологій в масовій школі вважається урядова постанова «Про заходи щодо забезпечення комп'ютерної грамотності учнів середніх навчальних закладів і широкого впровадження техніки і електронно-обчислювальної техніки і навчальний процес», прийнята в 1985 році.

Інформатизація освіти – це процес забезпечення сфери освіти теорією і практикою розробки й використання сучасних нових інформаційних технологій, орієнтованих на реалізацію психолого-педагогічної мети навчання і виховання.

Нові інформаційні технології – сукупність методів і технічних засобів, організації, збереження, опрацювання, передачі і подання інформації за допомогою комп'ютерів і комп'ютерних комунікацій.

Основною метою НІВ навчання є підготовка учнів до повноцінної життєдіяльності в умовах інформаційного суспільства.

Нові інформаційні технології відкривають учням доступ до нетрадиційних джерел інформації, підвищують ефективність самостійної роботи, дають цілком нові можливості для творчості, знаходження і закріплення усяких професійних навиків, дозволяють реалізувати принципово нові форми і методи навчання.

Комп'ютер у школі може надати істотну інформаційну підтримку вчителю в організації навчального процесу, підвищити якість та ефективність навчальних методик, реалізувати індивідуальний підхід до кожного учня [7].

В основу технології проблемного навчання, створення вчителем самостійної пошукової діяльності школярів із розв'язання навчальних проблем, у ході якої формується нове знання, уміння, навички та розвиваються здібності дитини, активність, зацікавленість, ерудиція творче мислення та інші особисто значущі якості.

Проблемна ситуація – це ситуація, яка виникає внаслідок такої організації вчителем взаємодії учня з об'єктом пізнання, яка допомагає виявити пізнавальне протиріччя. Проблемна ситуація характеризується інтелектуальним утрудненням і потребою розв'язувати його. Сутність пізнавального протиріччя міститься у неможливості за допомогою тих знань і способів діяльності, якими володіють учні, вирішити протиріччя, що виникли.

Ігрові технології навчання відрізняються від інших технологій тим, що гра, це добре відома, звична й улюблена форма діяльності для людини будь – якого віку. Сучасна педагогіка вбачає цінності гри як педагогічного методу у комплексі з іншими методами.

Технологія розвитку критичного мислення формує творче мислення, сприяє розвитку креативності. Критичне мислення необхідне під час розв'язування проблемних задач. Формування висновків, оцінювання та прийняття рішень.

Сприймання, розуміння, усвідомлення та засвоєння навчальної інформації вимагає активної розумової діяльності, у тому числі критичного мислення. Критичне мислення – складовий процес, який починається з ознайомлення з інформацією, а закінчується прийняттям рішення [2].

Інтерактивне навчання – це спеціальна форма організації пізнавальної діяльності, яка має конкретну, передбачувану мету ставити комфортні умови навчання, за яких кожен учень відчуває свою успішність, інтелектуальну спроможність.

Сутність інтерактивного навчання полягає в тому, що навчальний процес відбувається за умови постійної, активної взаємодії всіх учнів, де і учень і вчитель є рівноправними, рівнозначними суб'єктами навчання.

Парна і групова робота організується як на уроках засвоєння, так і на уроках застосування знань, навиків і навичок. Це може відбуватися одразу ж після викладу нового матеріалу, на початку уроку замість опитування, на спеціальному уроці, присвяченому застосуванню знань, умінь та навичок, або бути частиною повторювально-узагальнюючого уроку.

Технологія особливо ефективна на початкових етапах навчання учнів роботі у малих групах. Її можна використовувати для досягнення будь-якої дидактичної мети: засвоєння, закріплення, перевірки знань тощо. Робота в парах дає учням час обдумати, обмінятися ідеями з партнером і лише потім озвучити свої думки перед класом.

Використання такого виду співпраці сприяє тому, що учні не можуть ухилятися від виконання завдання, які за інших умов потребують великої затрати часу.

Робота в групах – це спільна діяльність для досягнення загальних цілей. За такої діяльності учні прагнуть отримати результат, що буде найкращим для кожного і для всіх членів групи [6].

До цієї групи входять інтерактивні технології, що передбачають одночасну роботу всього класу.

Такий вид діяльності надає можливість кожному сказати щось швидко, по черзі, відповідаючи на запитання або висловлюючи свою думку чи позицію.

Цей прийом дає можливість ґрунтовніше працювати над формою висловлення власних ідей, порівнювати їх з іншими. Робота за такою методикою дає присутнім змогу долати стереотипи, вільніше висловлюватися щодо запропонованих тем, відпрацьовувати вміння говорити коротко, але по суті й переконливо

Це метод розв'язування проблеми, коли всі учасники розмірковують над однією проблемою і «йдуть на неї в атаку». Мозковий штурм застосовують коли треба мати кілька варіантів розв'язання конкретної проблеми. Мозковий штурм спонукає учнів проявляти уяву та творчість, дає можливість їх вільно висловлювати свої думки.

Мета «мозкового штурму» чи «мозкової атаки» в тому, щоб зібрати якомога більше ідей щодо проблеми від усіх учнів протягом обмеженого періоду часу.

Проте слід пам'ятати, що хоча педагогічні технології й вимагають високої активності вчителя й учня, враховують психологічні й особисті риси всіх учнів, вносять індивідуальні корективи в навчальний процес, сприяють прояву та зростанню самостійності учнів, все ж таки вони не забезпечують усім учням однаково високого результату розвитку й навченості.

Викладання – це мистецтво, а не ремесло – у цьому самий корінь учительської справи... вічно винаходити, вимагати, удосконалюватися – от єдиний можливий курс сучасного вчителя. (М. А. Рибникова).

Нам, вчителям, часто здається, що ми володіємо ключами від знань і, що саме ми, маємо передати їх дітям, вдало і старанно пояснивши, розтлумачивши. Але життя змінилось так, що школа більше не є монополістом знань і тому необхідно використовуючи сучасні інформаційні технології, йти в ногу з життям, щоб не бути викинутими на узбіччя [5].

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Андреева В.М., Григораш В.В. Настільна книга педагога. – Х.: Основа, 2006. – 352 с.
2. Державний стандарт базової і повної середньої освіти.
3. Наволокова Н.П., Андреева В.М. Практична педагогіка для вчителя. – Х.: Основа, 2009. – 120 с.
4. Пехота О.М., Кіктенко А.З. та ін. Освітні технології. – К.: Вид-во «А.С.К.», 2004. – 255 с.
5. Пометун О., Пироженко Л. Сучасний урок. Інтерактивні технології навчання. – К.: Вид-во «А.С.К.», 2004. – 192 с.
6. Урок математики в сучасних технологіях: теорія і практика. (Метод проектів, комп'ютерні технології, розвивальне навчання). – Х.: Основа, 2007. – 176 с.
7. Урок математики в сучасних технологіях: теорія і практика. (Модульне навчання, розвиток критичного мислення). – Х.: Основа, 2007. – 125 с.

*Арайгуль Шамишева
(Атырау, Қазақстан)*

ЖЕЛІДЕГІ ЕСЕПТЕР ЖӘНЕ ГЕОМЕТРИЯЛЫҚ ГРАФТАРДАҒЫ ДИФФЕРЕНЦИАЛДЫҚ ТЕНДЕУЛЕР

Аталған жұмыста геометриялық графтың негізгі ұғымдары, желідегі есептердің негізгі қойлымдары, талдауға байланысты ерекшеліктері, сәйкес дифференциалдық теңдеулердің негізгі әдістемелері қарастырылады.

Алдымен геометриялық графтардағы есептерде кездесетін ұғымдардың үлгілік терімін қарастырайық.

1 анықтама. Геометриялық граф деп стратификацияланған бір өлшемді көпбейне аталады.

2 анықтама. Графтың қабырғасы – жүйелі тегіс бір өлшемді көпбейне (қисық) болады.

3 анықтама. Графтың төбесі – нүкте.

Жалпы қабылданған анықтама бойынша граф абстрактілі жиын болып табылады және оны R^2 немесе R^3 жиындарына еңген деп есептеледі. Мұнда, графтың қабырғалары төбелерді-нүктелерді қосатын кәдімгі кеңістіктік қисықтар болып саналады. Осы қисықтар көптеген есептерде қарапайым түзу сызықтық кескіндер болып келеді.

Графтың қабырғалары γ немесе γ_i арқылы, төбелері – a немесе a_i арқылы, ал геометриялық графтың өзі Γ әріпімен белгіленеді.

Негізінде, геометриялық графтардағы теңдеулерде және желідегі есептерде келесі типтілік қойлымдар кездеседі. Атап айтатын болсақ, олар физикалық түптегі үлгілер, математикалық түптегі үлгілер және қойлымдардың әртүрлі өрістеулері болып келеді.

Енді әрқайсысын толығырақ қарастырайық.

Физикалық түптегі үлгілер (модели).

Физикалық түптегі үлгілерге ішектердегі тордың кішкене көлденең тербелістері, өзекшедегі тордың тербелістері, гидросеть (су желісі), электр торы, жылу өткізушілік теңдеуі мен диффузия теңдеуі және молекуладағы электрондардың стационарлық күйі жатады.

Ішектердегі тордың (сетка) кішкене көлденең тербелістері. Тордың әрбір бірөлшемді үзіндісі (фрагмент) тербелістердің кәдімгі теңдеуімен беріледі, яғни

$$q(x) \frac{\partial^2 u}{\partial t^2} = \frac{\partial}{\partial x} p(x) \frac{\partial u}{\partial x}. \quad (1)$$

Мұнда, $u(t, x)$ – деформация. Тордың түйіндерінде байланыстың шарттары берілген. Олар, әрбір ішектің түйініне жалғасатын жағынан түйінге әрекет жасап жатырған деформацияның үзіліссіздігі мен күштердің теңдігі болып келеді. Аналитикалық жағынан бұл күштердің әрқайсысы бірінші біржақты туынды арқылы сипатталады. Шекарада тордың бекітіліп тұрғанын Дирихле шарттары көрсетеді. Осындай қойылымдардың мысалдарын [1] – де кездеседі. Ішектің үлгісіне оның «геометриялық» күші арқасында үлкен мән беріледі, яғни табылған шешім тор қабылдайтын пішін болады.

Өзекшедегі тордың (решетка) тербелістері. Мұнда, әрбір үзіндінің көлденең деформациясыда скалярлық дифференциалдық теңдеулер арқылы анықталады, тек олар түйіндерде буындасу шарттары берілген төртінші ретті теңдеулер болып келеді, яғни

$$q(x) \frac{\partial^2 u}{\partial t^2} = -\frac{\partial^2}{\partial x^2} p(x) \frac{\partial^2 u}{\partial x^2} + \frac{\partial}{\partial x} r(x) \frac{\partial u}{\partial x}. \quad (2)$$

Ішектердегі өзекшелердің буындасуы торға қарағанда физикалық сипаттық жағдайларда айтарлықтай түрлі-түрлі болып кездеседі. Мұнда, біржақты үшінші квазитуындылардың

$$\frac{\partial}{\partial x} p(x) \frac{\partial^2 u}{\partial x^2} - r(x) \frac{\partial u}{\partial x} \quad (3)$$

қосындысына тең болатын аталған деформацияның үзіліссіздігі мен сыртқы күштердің теңдігінен басқа, түйіндердегі өзекшелердің нығайтулар түрі есептелуі тиіс. Ол, топсалыдан қатты дәнекерге дейін түрлене алады. Мұнда, топсалы дәнекер – барлық біржақты екінші туындылардың нөлге теңдігі, ал қатты дәнекер – барлық үштік жанама векторлардың компланарлық шарттары және тордың жазықтығына айналма болатын жағдайлар кескінің екі теңдік шартты. Шекарада (шекара төбелерінде) өзекшелерге дәстүрлі (қатты немесе топсалы) тордың бекігілу шарттары беріледі. Осындай қойылымдардың мысалдарын [2] – ден табуға болады.

Гидросеть (су желісі). Мұнда, желінің әрбір сызықтық үзіндісінде сығымдалатын сұйықтық үшін анықталған бірөлшемді Навье – Стокс теңдеуі табылады, яғни

$$\frac{\partial u}{\partial t} + u \frac{\partial u}{\partial x} - \mu \frac{\partial^2 u}{\partial x^2} = 0, \quad (4)$$

$u(t, x)$ – ағыстың жылдамдығы. Тордың түйіндерінде қысымдардың үзіліссіздік шартты мен жалпы шығынның теңдік шартты берілген. Мұнда, қысымдардың үзіліссіздік шартты дегеніміз x айнымалы бойынша $u(t, x)$ функциялардың туындылары болса, жалпы шығынның теңдік шартты – барлық жалғасатын қабырғалар бойынша шығындардың қосындысы нөлге теңдігі. Аталған шығын, құбырдың көлденең қимасының (сечение) ауқымына көбейтілген u жылдамдығына тең.

Ұқсас үлгілер акустикалық торлар мен су толқындарының үлгілеулерінде (моделирование) табылады.

Электр торы (сеть). Мұнда, тордың әрбір сызықтық үзіндісінде таратылған сиымдылығы, индукциялығы және кедергісі бар өткізгіштегі электр тербелістердің теңдеуі беріледі. Ол, (1) теңдеуден диссипативті мүше пайда болуымен ерекшеленетін екінші ретті дербес туындылы теңдеуімен анықталады. Тордың түйіндерінде потенциалдың үзіліссіздік шартты мен Кирхгоф заңымен белгілі тоқтардың теңдік шартты берілген.

Ұқсас үлгілер нейрон торлардың сипаттамасы үшін де кең қолданылады.

Жылу өткізушілік теңдеуі мен диффузия теңдеуі. Мұнда, әрбір қабырғада (жылууды өткізетін элементе) келесі түрдегі классикалық жылу өткізушілік теңдеуі берілген:

$$C(x) \frac{\partial u}{\partial t} = \frac{\partial}{\partial x} p(x) \frac{\partial u}{\partial x} \quad (5)$$

Тордың түйіндерінде температураның табиғи үзіліссіздік шартты мен жылу ағынның (тасқынның) теңдік шартты беріледі. Осындай үлгілер [3] – те қолданылған.

Жоғарыда көрсетілген барлық есептер дербес туындылы теңдеулермен анықталады және динамикалық болып есептеледі. Теңдеудің стационарлық шешімдерін тапқан кезде дербес туындылы теңдеулер қарапайым дифференциалдық теңдеулермен алмастырылады. Өздік (меншікті) тербелістер туралы есептеде Фурье әдісінің қолданылуы графтағы спектралды есепке алып келеді.

Молекуладағы электрондардың стационарлық күйі қабырғаларда анықталған келесі

$$-u''(x) + q(x)u = k^2 u \quad (6)$$

теңдеулер арқылы спектралды есеппен сипатталады. Тордың түйіндерінде, біржақты бірінші туындылар қосындысымен сипатталатын үзіліссіздік шартты мен ағынның

(тасқынның) теңдік шартты орындалады. Шекарада ішек пен өзек жүйелерінің үлгілерінен басқа Дирихле түрі бар шарттар емес Нейман түрлі шарттар беріледі. Мұнда, Нейман түрлі шарттар – бірінші туындының нөлге теңдігі.

Молекуланың «сыртқы кеңістікпен» өзара әрекеті екі операторлардың бірлесе өзгүйдес өрістеу (расширение) атауында (термины) сипатталады. Олар, желідегі

$$-u''(x) + q(x)u \quad (6')$$

операторы және кәдімгі үшөлшемді кеңістіктегі Лаплас операторы. Негізінде, желідегі молекуланың сыртқы кеңістікпен өзара әрекеті «түйіндер арқылы» орындалады, соның ішінде қоршаған кеңістіктегі потенциалдың ерекшеліктері желідегі потенциалдың ерекшеліктерімен байланысты болады.

Молекуланың «сыртқы ортамен (мир)» өзара әрекет есебінде ұқсас қойылады, егер келесі жағдай орын алып жатырса, яғни осы «сыртқы орта (мир)» желі түйіндерінен шығатын шексіз сәулелерден құралатын болса.

Математикалық түптегі үлгілер.

Математикалық түптегі үлгілерге «Тоқылған мембрана» мен бифуркация диаграммасын жатқызады.

«Тоқылған мембрана» (Тканая мембрана). Аймақтағы екі өлшемді Лаплас операторы осы аймақты жақындататын жеткілікті қою желідегі, жергілікті (локально) бір өлшемді операторға ауыстырылады. Мұндай, аппроксимация кәдімгі дискретизацияға қарағанда «барлық ені бойынша» аппроксимацияланатын мембрана спектрінің толық суреттің береді, яғни «төменнен» емес «жоғарыдан». Мұнда, «төменнен» ұғымы тек қана бірен – сарандап дегенді, ал «жоғарыдан» термины салуді білдіреді.

Бұл үлгілерде шегіне жетіп өту ұғымы перфориланған аймақтар үлгілеріндегі шегіне жетіп өту түсінігіне ұқсайды, айырмашылығы тек қана перфориланған аймақтар үлгілеріндегі тордың сызықтық үзінділері нөлдік емес қалыңдықта деп есептеледі.

Бифуркация диаграммасы. Егер $f(x): R^2 \rightarrow R$ – шексіздікте өсетін жеткілікті тегіс функция болса, онда әрбір $C \in R$ үшін денгейдің сызығы өзіменқиылыспайтын тұйық қисықтардың (циклдардың) шексіз немесе шекті сандар біргеуін білдіреді. C өзгерген кезде өте қиын тыс мәндерде қисықтар үзіліссіз деформацияланады және әрбір үзіліссіз деформацияланатын циклдардың жиынтығын (семейство), әрбір нүктесі өзінің циклына сәйкес келетіндей, кейбір сызықтық кескінмен салыстыруға болады. C өте қиын тыс мәндерден өткен кезде циклдар бірігеді (немесе ажырайды). Ұйқас сызықтық көріністер атауында бұл нәрсе екі әр түрлі көріністердің «түйісуі» (стыковка) және біреуінің арғаратай жалғасуы ретінде анықталады. Мұнда, параметрланатын жиын ретінде кейбір граф табылады. Егерде осы графтың әрбір нүктесіне сәйкес келетін циклдың ана немесе мына сипаттамаларын қоятын болсақ, онда осы параметрлардың өзгеру динамикасын, түйісу нүктелерінде баланс түріндегі шарттары бар, дифференциалдық теңдеулер арқылы анықтауға болады.

Ұқсас үлгілер, сұйықтықтағы құйынды ағыстын бифуркацияларын зерттеуде кездеседі [5].

Қойлымдардың әртүрлі өрістеулері.

Қойлымдардың әртүрлі өрістеулеріне сызықтық емес модификацияларды, векторлық есептерді, кері (қайтымды) есептерді, шектік басқарылымдылық есебін және стратификациялық көпбейнелердегі теңдеуді жатқызады.

Сызықтық емес модификациялар. Мұнда желідегі сызықтық емес толқындар, сызықтық емес теңдеулер үшін спектралды есептер [4], сызықтық емес теңдеулер үшін аймақтық (шеттік) есептер және т.б. жатады.

Векторлық есептер. Мысал ретінде аралар ұясының (соты) үлгісін алайық: яғни әрбір қабырғасында екінші ретті бір теңдеуден және төртінші ретті екі теңдеулерден тұратын

жүйе берілген гексагональдық тор. Мұнда, екінші ретті теңдеу ұзыннан (продольные) тербелістерді бейнелесе, төртінші ретті теңдеулер көлденең (поперечные) тербелістерді сипаттайды.

Тордың түйіндерінде үзіліссіздік мен күштің теңдік шарттары беріледі.

Есептің өзгешелігі мынада, координаталар өсінің кескінінде бір қабырғаларға қимыл жасайтын ұзындық күштері екінші қабырғаларда қимыл жасайтын көлденең күштеріне теңдеседі. Осының арқасында қарастырылып жатырған есеп шектік шарттармен «қатты байланыстырылған» («сильно перевязанной») деп есептеледі.

Кері (қайтымды) есептер. Графтағы теңдеулер үшін *кері есептер* барлық жағдайда табылады тек қана дәстүрлі қойлымдарда емес. Мұнда, дәстүрлі қойлымдар дегеніміз Штурм–Лиувилль есебі үшін спектр бойынша потенциалді қалпына келтіру. Графта маңызды болып келетін «Қац есебі» – де бар. Ол – графтың спектрі бойынша оның пішінін (құрылымын) қалпына келтіру туралы есеп. Алайда, бұл бағыттағы алғашқы нәтижелер теріс сипатта болды.

Шектік басқарылымдылық есебі. Эволюциялық жүйенің түрі алғашқы күйінен бастап желідегі шектік төбелеріне ықпал етудің арқасында берілген күйге ауыстырылады. Белгілі болған жайт, қазір шектік басқарылымдылық теория қағидасында В. А. Ильинның жұмыстарымен ашылған жаңа ғылыми бағыттар пайда болды. Олар конструктивті және салыстырмалы басқарылымдылықтар.

Осындай қойылымдар лайықты даму жолдарын табатын желілердегі басқарылымдылықтар үшін де табиғи болып келеді.

Стратификациялық көпбейнелердегі теңдеу. Бұл ең бірі болып табылатын желідегі теңдеудің табиғи жалпылауы: бір өлшемді үзінділерден тұратын жиынның орнына, көбіне көп өлшемді үзінділерден құралған жиын қарастырылады. Мұндай жиындар стратификациялық деп аталады. Шетелдік басылымдарда аталған ұғым бұтақталған (ветвящееся) кеңістік атымен қолданылады. Осылайша, кәдімгі куб бір үш өлшемді, алты екі өлшемді және сегіз нөл өлшемді страттардан тұратын стратификацияланған көпбейне болады. Осындай түрдегі үлгілерді, мысалы серпінді есептерде кездестіруге болады. Мұндай жиынның мысалы ретінде мембранамен тартылған ұйымдары бар ішектік тор қарастырылады.

Дифференциалдық теңдеулер атауларында ұқсас болып стратификацияланған жиында қатты қабырғалары бар қабатты (пластинчатая) құрылыс сипатталады.

ИСТОЧНИКИ И ЛИТЕРАТУРА:

1. Покорный Ю.В., Пенкин О.М. Теоремы Штурма для уравнений на графах // ДАН СССР. – 1989. – №6. – С. 1306-1308.
2. Боровских А. В., Мустафокулов Р., Лазарев К.П., Покорный Ю.В. Об одном классе дифференциальных уравнений четвертого порядка на пространственной сети // Доклады РАН, 1995. – №6. – С. 262-268.
3. Каменский М.И., Пенкин О.М., Покорный Ю.В. О полугруппе в задаче диффузии на пространственной сети // Доклады РАН, 1999. – №2. – С. 157-159.
4. Прядиев В.Л. О структуре спектра одного класса нелинейных краевых задач второго порядка // Дифференциальные уравнения, 1999. – №11. – С. 1575.
5. Шафаевич А.И. Дифференциальные уравнения на графах, описывающие локализованные асимптотические решения уравнений Навье–Стокса и вытянутые вихри в несжимаемой жидкости // Препринт №604. Ин-та проблем механики РАН, 1997. – С. 1-41.

Научный руководитель – кандидат физико-математических наук, доцент Н.К.Шаждекеева

СЕКЦИЯ: ИСКУССТВО

*Галияш Бакирова, Гульнар Шагитова, Альфия Абуева
(Шымкент, Казахстан)*

**СТРУКТУРНО-КОМПОНЕНТНАЯ МОДЕЛЬ ФОРМИРОВАНИЯ
ПРОФЕССИОНАЛЬНОГО ИМИДЖА БУДУЩЕГО ПЕДАГОГА-ХОРЕОГРАФА В
ВУЗЕ**

Различные виды деятельности реализуются в рамках различных компонентов учебного процесса соответственно и условия будут группироваться в соответствии с компонентами педагогического и хореографического процессов. Безусловно, компоненты образовательного процесса подчинены социально-экономическим, санитарно-гигиеническим, нормативно-правовым, информационно-методическим, материально-техническим, финансовым условиям. Структура педагогического процесса универсальна, присуща как в целом процессу формирования личности в условиях определенной системы, так и любому локальному по целям и задачам процессу воспитательного взаимодействия [6, с. 335].

При моделировании процесса формирования профессионального имиджа будущих педагогов-хореографов в вузе необходимо разрабатывать систему организации данного процесса исходя из интеграции разнообразных по содержанию форм как учебной, так и внеучебной деятельности студентов. Организационный блок формирования профессионального имиджа будущих педагогов-хореографов представляет собой как интеграцию содержания учебного материала различных наук, так и интеграцию форм различных видов творческой деятельности. В данном блоке предполагается создание педагогических условий формирования профессионального имиджа студентов:

- формирование профессиональной компетентности будущих педагогов-хореографов с учетом специфики их деятельности;
- направленность содержания учебных дисциплин, на формирование профессионального имиджа будущего педагога-хореографа;
- диагностика личностных новообразований будущего специалиста, способствующих формированию профессионального имиджа будущих педагогов-хореографов в вузе.

Имидж-моделирование по существу – практическая форма рефлексии над освоенным творческим методом и в целом над собственным опытом творческого саморазвития в его совокупном теоретико-методологическом и практическом выражении. Именно в этом процессе имиджмейкер более всего выступает социальным архитектором, создающим и утверждающим новые социокультурные реальности, ценности, идеалы.

Процесс формирования профессионального имиджа будущих педагогов-хореографов идет практически на протяжении всей жизни человека. Учеными разработаны критерии, с помощью которых можно измерить уровень профессионального имиджа конкретной личности на данном временном отрезке. Это эмпирически проверяемые показатели, т. е. измерение происходит при помощи методов конкретного психолого-педагогического и социологического исследования.

Т.В. Барт [2, с. 48] выделяет в имидже:

- визуальное восприятие человека (степень физической привлекательности; степень выразительности манер и их привлекательность; одежда и аксессуары как отражение личной незаурядности, элегантности.
- интеллектуальное восприятие человека (личностные характеристики, проявляющиеся в разговорах и поступках);
- статусное восприятие человека (оценка стратификационного статуса, положения в обществе; профессия; должность; социальный фон, влияющий на восприятие конкретного человека;

- личностные характеристики окружения (семья, друзья, знакомые, коллеги);
- стратификационные характеристики окружения (к какой социальной группе относится и степень престижа положения этой группы);
- влияние интерьера на восприятие человека (качество, стиль; цветовое оформление; звуковое оформление; пространственные характеристики).

Критерии сформированности имиджа индивидов можно определить как возможность и готовность к профессиональной творческой педагогической деятельности в сфере культуры и искусства. Основные эмпирически проверяемые критерии сформированности профессионального имиджа будущих педагогов-хореографов:

- профессиональная компетентность (самостоятельность мышления; креативность; знания педагогики и психологии);
- владение современной техникой танца; умение управлять хореографическим коллективом);
- профессиональная направленность (осознание ценности профессии и потребность в ней);
- адекватность самооценки достижений; эмоциональное принятие профессиональной деятельности;
- ориентированность на профессиональный рост;
- профессионально-творческая активность (развитость коммуникативных и организаторских способностей);
- положительный эмоциональный настрой в процессе профессионально-педагогической деятельности;
- дисциплинированность, ответственность, мобильность; рефлексивные способности; артистизм).

Под педагогическими условиями формирования профессионального имиджа будущих педагогов-хореографов мы понимаем совокупность внешних и внутренних обстоятельств образовательного процесса, от реализации которых зависит процесс формирования их профессионального имиджа. Педагогические условия выступают при этом необходимым компонентом процесса профессиональной подготовки студентов, которые учитывались при организации образовательного процесса и которые позволят обеспечить высокий уровень сформированности имиджа будущих педагогов-хореографов.

Исходя из анализа психолого-педагогической литературы и обобщения опыта профессиональной подготовки будущих педагогов-хореографов, мы считаем, что условиями, обеспечивающими формирование профессионального имиджа будущих педагогов-хореографов, являются:

- 1) формирование профессиональной компетентности педагогов-хореографов с учетом специфики их деятельности;
- 2) направленность содержания учебных дисциплин на формирование профессионального имиджа будущего педагога - хореографа в вузе культуры;
- 3) диагностика личностных новообразований будущих специалистов, способствующих формированию профессионального имиджа будущих педагогов - хореографов в вузе.

Охарактеризуем каждое из обозначенных условий.

Первое педагогическое условие формирование профессиональной компетентности педагогов-хореографов с учетом специфики их деятельности находится во взаимосвязи с другими и является определяющим в подготовке будущих специалистов в области искусства [8, с.81-88; 9, с.3-5]. Процесс профессионального образования как процессуальная система имеет два аспекта. Один из них связан с овладением знаниями, умениями и навыками, необходимыми для успешной профессиональной деятельности. Другой – с осмыслением их ценности для развития личности и будущей профессиональной деятельности [10, с.96-100].

Первое направление профессиональной деятельности педагога-хореографа художественно-творческое определяется спецификой хореографического искусства.

Хореография, являясь одним из пространственно-временных видов искусств, видоизменяется соответственно развитию общественных отношений и требованиям настоящего времени, провозглашающим возвращение к общечеловеческим ценностям, глубоким народным традициям и культуре. Ментальность общества раскрывается через культуру и искусство, поэтому забвение народной хореографической культуры оказывает прямое влияние на культурный и духовный уровень молодого поколения [12, с. 198]. Влияя на развитие эмоциональной сферы личности, совершенствуя тело человека физически, воспитывая через музыку духовно, хореография помогает обрести уверенность в собственных силах, даёт толчок к самосовершенствованию, к постоянному развитию. На различных этапах своего развития человечество постоянно обращалось к танцу как к универсальному средству воспитания тела и души человека – средству гармонизации воспитания личности.

Второе направление профессиональной деятельности будущего педагога-хореографа педагогическое, связанное с физическим, эстетическим, нравственным развитием подрастающего поколения. Профессиональная педагогическая деятельность отмечается высокой общественной значимостью. Реализуясь в той или иной системе образования, она осуществляет воспроизводство ценностей общества в сознании последующих поколений, оказывая существенное влияние на их развитие. Профессиональная деятельность педагога-хореографа направлена на освоение продукта первичной художественной деятельности и создание собственного исполнительского образа; центральным содержательным звеном внутренней деятельности хореографа является создание идеального образа, являющегося образно-концептуальной моделью интерпретации художественного произведения; основным направлением внешней постановочной деятельности является формирование реального художественного образа [13, с.188]. В иерархии ценностей будущего педагога-хореографа ведущее место занимает профессиональная направленность. Профессиональная направленность личности будущего педагога-хореографа характеризуется принятием ценностей профессиональной деятельности; принятием творческого характера труда; активностью в профессиональной деятельности.

Понятие ценностей профессиональной деятельности.

Ценности профессиональной деятельности обусловлены социальной функцией будущего педагога-хореографа, утверждением его личности в обществе. Взяв за основу характерные потребности личности, и, соотнеся их с профессиональной деятельностью, мы предлагаем следующую классификацию ценностей деятельности педагога-хореографа:

ценности, связанные с утверждением личностью своей роли в профессиональной и социальной среде (общественная значимость педагогической деятельности, ее престижность, признание профессии ближайшим личным окружением и др.);

ценности, удовлетворяющие потребность в общении и расширяющие круг общения (общение с широким кругом творческих людей и воспитанников, общение со зрителями);

ценности, ориентирующие на развитие творческой индивидуальности (возможности развития профессионально-творческих способностей, самореализация в достижениях воспитанников, постоянное самосовершенствование и др.);

ценности, позволяющие осуществлять самореализацию (творческий, вариативный характер профессиональной деятельности, традиционное общественное признание профессии педагога, возможность решать общественно значимые и общественно одобряемые задачи по воспитанию подрастающего поколения и др.);

ценности, дающие возможность удовлетворять прагматические потребности (возможность получения достойной оплаты труда, создания собственной школы танца и т.д.).

Третье направление профессиональной деятельности будущего педагога-хореографа организационно-управленческое определяется необходимостью руководить творческим коллективом.

Для успешного решения проблемы формирования профессионального имиджа студентов необходимо обеспечить повышение уровня профессиональной компетентности студентов. Это явилось основанием для выбора второго педагогического условия – направленность содержания учебных дисциплин на формирование профессионального имиджа будущего педагога-хореографа.

Изучение структуры профессиональной деятельности специалиста педагога - хореографа показывает, что формирование профессиональных целей, выполнение профессиональных действий, а также действий контроля и оценки напрямую зависит от уровня сформированности ценностного отношения к профессиональной деятельности [18, с. 233]. В свою очередь, ценностное отношение к профессиональной деятельности зависит от уровня развития творческого потенциала будущих специалистов.

К профессионально важным качествам личности будущего педагога-хореографа относятся:

1. Профессиональную направленность личности (принятие ценностей профессиональной деятельности, принятие творческого характера труда, активность в профессиональной деятельности);

2. Качества личности (чувство долга и социальной ответственности, готовность к сотрудничеству и принятию быстрых решений, экспрессивность, справедливость, тактичность, высокий интеллект, самообладание, требовательность, терпеливость, прагматизм, оптимизм, профессиональная наблюдательность, интуиция, стрессоустойчивость).

Следующий раздел требований к профессиональной подготовке будущих педагогов-хореографов отражает теоретическую основу их деятельности, представленную в виде знаний и умений. Предметная и содержательная сторона деятельности характеризуется степенью обобщенности знаний, перехода от количественного характера (знания о явлениях, процессах, объектах) к качественному характеру (знания о методологии, методах и принципах). Причем количественный показатель определяет широту знаний, а качественный - глубину проникновения в сущность познаваемого явления или объекта.

Следующие умения будущего специалиста: аналитико-прогностические, конструктивные, коммуникативные, организаторские, оценочные.

Аналитико-прогностические умения: умение изучения процесса межличностного взаимодействия в производственном коллективе; умения прогнозирования развития ситуации производственной деятельности, умения планирования управления ситуацией взаимодействия, обоснованного выбора наиболее эффективных методов решения задач профессиональной деятельности, средств организационных форм воздействия; умения прогнозирования результатов решения производственных задач.

Конструктивные умения: обладать твердой и непреклонной волей, уметь контролировать свои эмоции и чувства, волю других людей в условиях опасности и риска, умения установления профессионально целесообразных отношений с коллегами и подчиненными; умения сотрудничества и налаживания партнерских отношений с коллегами; умения моделирования производственной ситуации; умения управления ситуацией (уточнения, изменения, дополнения ранее запланированного); умения регулирования взаимоотношений в системе «личность – профессия – общество».

Коммуникативные умения: умения установления контакта с начальством и подчиненными; умения налаживания оптимального характера взаимоотношений с коллегами; умения опираться на положительное в личности; умения сочетания требовательности с уважением личности другого человека, обладать культурой межнационального общения, уметь сплачивать коллектив для достижения цели, оптимистическое отношение к жизни.

Организаторские умения: умения организовать ситуацию профессионального взаимодействия; умения привлечения различных средств, для решения задачи; уметь принимать обоснованные решения в нестандартных условиях и организовывать их

выполнение, самостоятельно действовать в пределах предоставленных прав; умения использования различных форм управления производственным коллективом.

Рефлексивные умения: умения оценки полученных результатов и постановки новых задач; умения анализа и использования передового профессионального опыта; умения анализа и обобщения своего опыта, стремлением к совершенствованию своих профессиональных качеств и практических навыков.

Профессиональная компетентность – система знаний по основам психологических, педагогических, специальных наук отсутствует, характерен незначительный набор стандартных знаний. Студент испытывает затруднения в поиске и применении современной информации, не владеет в полной мере современными профессиональными технологиями. В практической работе характерно использование стандартных приемов и методов, не владеет навыками работы с творческим коллективом.

Для успешного решения проблем профессионального имиджа будущих педагогов - хореографов необходимо установить взаимосвязи вычлененных компонентов профессионального имиджа будущих педагогов-хореографов, определить условия и особенности протекания каждого этапа подготовки. Систематическая и своевременная диагностика личностных новообразований будущих специалистов, способствует формированию профессионального имиджа будущих педагогов-хореографов в вузе.

Модель формирования профессионального имиджа будущих педагогов-хореографов и педагогические условия ее реализации обеспечивают динамичность процесса профессиональной подготовки будущих педагогов-хореографов в условиях вуза культуры, позволяют оперативно реагировать на изменения социального заказа и учебно-профессиональной деятельности студентов.

ИСТОЧНИКИ И ЛИТЕРАТУРА:

1. Квеско Р.Б., Квеско С.Б. Имиджелогия: учебное пособие / Р.Б. Квеско, С.Б. Квеско. – Томск: Изд-во Томского политехнического университета, 2008. – 116 с.
2. Маскалянова С.А. Формирование профессионального имиджа будущего социального педагога. Дисс...к.п.н., 13.00.08, Елец, 2005. – 203 с.
3. Святкина Н.А. Педагогические условия становления профессиональной деятельности будущего учителя: Поведенческий аспект. Дисс...к.п.н., 13.00.01, Москва, 2003. – 185 с.
4. Попова, Л. Г. Формирование имиджа специалиста социально-культурной сферы в системе повышения квалификации: дис. ... канд. пед. наук: 13.00.08. – М., 2003. – 185 с.
5. Варданын М. Р. Имидж педагога как фактор здоровья сбережения субъектов образовательного процесса в основной школе: дис. ... канд. пед. наук: 13.00.01. – Омск, 2007. – 192с.
6. Психологический словарь. – 2-е изд, перераб. и доп. / под ред. В. П. Зинченко, Б. Г. Мешерякова. – М., 1996. – 574 с.
7. Барт Т. В. Имидж менеджера: Методические рекомендации для студентов 5 курса специальности «Менеджмент» / Т. В. Барт. – Ульяновск: УлГТУ, 2001. – 48 с.
8. Юрьева М.Н. Компетентностная модель выпускника хореографа / М. Н. Юрьева, Л. Н. Макарова // Высшее образование сегодня, 2010, №4. – С. 81-88.
9. Слостенин В.А. Профессионализм учителя как явление педагогической культуры // Педагогическое образование и наука. – М., 2004. – С. 3-5.
10. Наби Ы.А., Мендигалиева Г.К. Целеполагание как системообразующая основа модели оценки качества профессионального высшего образования. – Алматы: Образование, 2005. – №3. – С. 96-100.
11. Кившенко Ю.А. Средства профессиональной подготовки педагогов-хореографов в вузе Дисс...к.п.н., 13.00.08, Самара, 2011. – 196 с.
12. Телегина Л.А. Психологическая подготовка педагогов-хореографов к будущей профессиональной деятельности. Дисс...к.п.н., 19.00.07. – Казань, 2004. – 198 с.

13. Красноженова Г.Ф. Управление трудовыми ресурсами: учеб. пособие / Г. Ф. Красноженова, П. В. Симонин. – М.: ИНФРА-М, 2008. – 188 с.
14. Психологический словарь. – 2-е изд, перераб. и доп. / под ред. В. П. Зинченко, Б. Г. Мещерякова. – М., 1996. – 574 с.
15. Герасимова Ю.А. Развитие педагогических качеств в профессиональной подготовке хореографов в вузах культуры и искусств. Дисс...к.п.н., 13.00.08, Москва, 2007. – 172 с.
16. Юрьева М.Н. Профессионально - педагогическое взаимодействие субъектов в процессе подготовки педагога-хореографа в вузе. Дисс...к.п.н., 13.00.08, Тамбов, 2001. – 192 с.
17. Богачева Ю.В. Формирование профессиональной готовности к практической деятельности педагогов-хореографов в вузах культуры и искусств. Дисс...к.п.н., 13.00.08, Москва, 2007. – 215 с.
18. Борисов А.И. Психолого-педагогические аспекты подготовки педагога-хореографа. Дисс...к.п.с.н., 19.00.07, Самара, 2001. – 233 с.

*Юлия Бегишева, Ольга Крылова, Балжан Тлеубаева
(Шымкент, Казахстан)*

ПЕДАГОГИЧЕСКОЕ ВОЗДЕЙСТВИЕ ХОРЕОГРАФИИ НА ПОВЫШЕНИЕ АКТИВНОСТИ ДЕТЕЙ

В творческой деятельности заложены огромные возможности воспитательного характера. Воспитывает все, что связано с участием детей в коллективе: художественный педагогический уровень репертуара, планомерные и систематические учебные занятия, взаимоотношения с педагогом, окружающим миром. Посещения спектаклей, концертов, художественных выставок, специальные беседы, лекции на этические темы формируют маленького человека, развивают в нем чувство прекрасного. Проводится эта работа постоянно и опирается на систему различных форм, методов и средств. Преподаватель использует для этого либо специально организованное внеурочное время, либо непосредственно учебные занятия.

Формы можно условно разделить на основные, дополнительные и формы художественно-эстетического самообразования. К основным формам относятся: просмотр балетных спектаклей, прослушивание музыки, знакомство с творчеством мастеров хореографии. Такой работой можно охватить весь коллектив во время занятий, репетиций. Дополнительные формы включают: коллективные или индивидуальные посещения спектаклей, фильмов, дискотек, но их проведение организуется в свободное и удобное для детей время. К формам художественно-эстетического самообразования относятся: самостоятельное изучение вопросов теории музыки, балета, чтение книг по хореографии и другим видам искусства с определенной целевой установкой на расширение своих знаний в области хореографии.

Методы можно разделить на словесные, практические, наглядные [1, с. 38].

Словесные методы основываются на объяснении, беседе, рассказе. Практические – на обучении навыкам хореографии. Важным методом воздействия на детей является наглядный метод. Исполнительское мастерство педагога-руководителя, его профессиональный показ порой восхищает детей, вызывает стремление ему подражать. Поэтому преподаватель должен обладать достаточно грамотным и выразительным показом. Этот метод имеет решающее значение в воспитании детей, особенно в младших классах. Они воспроизводят методику исполнения движений своего педагога, впитывают не только грамотный и выразительный показ, но и его возможные ошибки. Дети подражают своему педагогу в манере и характере исполнения движений, порой копируют и постановку рук, корпуса, головы. По исполнению детей можно определить качество знаний педагога, его стиль

работы. Поэтому, пользуясь методом наглядного показа, необходимо быть предельно внимательным, чтобы исключить те недочеты, которые проявляются в исполнении.

Педагог применяет в своей работе наиболее целесообразные методы с учетом возраста детей, их специальной подготовки, уровня эмоциональной отзывчивости, наличия интереса к хореографическому искусству. Увлечение и вдохновение – источник интеллектуального роста личности. Интеллектуальное чувство, которое испытывает ребенок в процессе овладения знаниями – это та ниточка, на которой держится желание учиться. Если обучение сопровождается яркими и волнующими впечатлениями, познание становится очень крепким и необходимым. Занятия становятся интересными, и тогда ребенок видит результаты своих усилий в творчестве. Задача педагога – не дать угаснуть творческому интересу ребенка, всячески его развивать и укреплять.

В целях повышения эффективности воспитательной работы важно использовать проблемную методику. В отличие от традиционной, когда детям сообщается «готовая» информация обучения, проблемная методика предлагает более активную умственную и эмоциональную деятельность. В процессе занятий возможно предложить детям дополнить танцевальную комбинацию или сочинить ее полностью, исполнить то или иное движение, которое не касается их программы обучения. Дети сначала робко, а потом и смело, при поддержке преподавателя, активно включаются в творческую работу. Важно, чтобы ребенок смог применить свои знания, желания в осуществлении задуманного. Необходимо поощрять творческую инициативу детей, так как многие из них впоследствии, становясь старше, помогают своим педагогам в работе с младшими детьми. Разумный педагог доверяет своему ученику, направляет его в учебной и постановочной работе. Таким образом, дети, столь активно включившись в творческую хореографическую атмосферу, выбирают профессию хореографа. Увлекаясь хореографией, они начинают приобретать книги, собирать вырезки и фотографии из газет и журналов с артистами балета, ансамблями, прослушивать диски с музыкой различных направлений, просматривать специальные видеокассеты и т.д. Здесь уместно привлечь детей к аналитической работе, организовав различные беседы, диспуты, чтобы дети правильно понимали содержательную сторону хореографического искусства.

Каждый педагог, в зависимости от степени владения теми или иными методами, предпочитает использовать определенный путь воздействия на детей. Чаще всего это метод убеждения. Этот метод используется не от случая к случаю. Он должен быть целенаправленным, систематическим, и тогда он станет действенным. Метод убеждения требует от педагога огромного терпения, образованности и тактичного поведения. Дети порой не сразу понимают педагога. Это бывает от неумения ребенка слушать и слышать, что от него требуется. Это качество характера воспитывается постепенно в культуре общения ребенка. Поэтому педагогу надо проявить максимум педагогического мастерства и любви к детям при использовании этого метода.

Для повышения нравственного потенциала личности ребенка, развития его активности, важно постоянно обновлять и обогащать используемые формы и методы. Воспитательную функцию берут на себя и органы самоуправления – лидеры в группе, старосты. Наличие у детей в коллективе единой, нравственно-привлекательной цели сплачивает коллектив, настраивает на единый творческий ритм, ставит во главу общий, реально выполнимый интерес.

У начинающих детей не всегда хватает терпения заниматься длительное время, если они не видят результата своего труда. Целесообразно поступают педагоги, которые на начальном этапе работы применяют элементарные знания детей, делая для них небольшую постановочную работу на несложных танцевальных элементах. Это придает стимул детям в учебно-тренировочной работе, приучает их к сценическому поведению, к ответственности за свое исполнение. Конкретные успехи доставляют радость детям. И, наоборот, отсутствие радостной творческой работы делает ее бессистемной, бесперспективной. Не надо ставить перед детьми таких целей, достижение которых требует больших возможностей, чем те, которыми они обладают [1, с. 39].

Это делается, как правило, для того, чтобы отличаться на смотре, фестивале, конкурсе, получить поощрение, выделиться. В связи с этим появляется повышенная притязательность детей, необоснованные планы, что наносит ущерб их нравственному развитию. В таких случаях дети либо покидают коллектив, либо молчаливо со всем соглашаются, либо выступают против руководителя. Чаще всего это бывает в скрытной форме: невыполнении его требований, формировании противоборствующих групп. Все это способствует нездоровой атмосфере в коллективе. То есть отсутствие или неверное определение творческих задач в коллективе могут стать весьма серьезным тормозом совершенствования учебно-творческой и воспитательной деятельности педагога.

Каждое занятие, каждый шаг в овладении детей исполнительским мастерством рассматривается как поступательное звено в единой цепи воспитания. Это облегчает труд педагога в классе, делает его содержательным, осмысленным и радостным. В.Л. Сухомлинский писал: «Влиять на коллектив воспитанников – значит воодушевлять его стремлениями, желаниями. Коллективное стремление – благороднейшее идейное, моральное единство. Там, где есть коллективное стремление к чему-то высокому и благородному, возникает та великая, непобедимая сила воспитательного влияния коллектива на личность, о которой мечтает вдумчивый воспитатель» [2, с. 49].

К одному из основных факторов, обеспечивающих активность детей на занятиях, относятся строгие морально-этические нормы, которые имеют большое воспитательное воздействие. Открытые отношения между детьми, педагогом и учениками, наличие здорового мнения в коллективе и активного творческого процесса побуждает детей соотносить интересы личные с групповыми, коллективными. У них воспитывается чувство ответственности за других, дисциплинированность, если у каждого есть определенная обязанность и они знают, что ее никто не выполнит. Это приносит детям большое удовлетворение и, естественно, их активная позиция в коллективе становится выразительнее.

В коллективе возникают неформальные объединения детей. В силу определенных обстоятельств они могут разделиться на группы.

Если это произошло, не надо пытаться разобщать эти группы, противопоставлять их друг другу. Нужно умело использовать эти неформальные объединения для улучшения художественного, нравственно-эстетического воспитания. Через группу можно воздействовать на каждого ребенка, формируя его интерес, вкус, поведение. Каждая группа – это часть коллектива, и от того, насколько правильно складываются отношения, зависит общая нравственная атмосфера.

Воспитательный процесс и активность детей обогащаются присутствием традиций в коллективе – посвящения в хореографы, празднования дня рождения, проведения выходных дней, оформления стенгазет, проведения вечеров 8 марта, новогодних утренников и вечеров, выпуска балетного спектакля, проведения торжественных концертов в честь коллектива, торжественного перехода из младшей группы в старшую, передачи лучших номеров программы следующему поколению. Эти традиции делают перспективной жизнь коллектива, помогают сплотить детей. У каждого ребенка появляется чувство причастности к важной деятельности, которая поощряется окружающими. Организация, развитие и осуществление традиций – дело педагога-руководителя, всех детей и актива в коллективе. Если они поддерживаются и передаются из поколения в поколение, проводятся систематически – это позволяет оценить социальную значимость деятельности коллектива, важность той роли, которую он играет в городе, районе или области.

Для придания стабильности, общей значимости коллектива необходимо его включение в более широкий круг общения с другими коллективами, обращение к иным жанрам и направлениям в искусстве. Это поможет детям в творческом и человеческом общении. У них укрепляется сознание общественной роли своего творчества, своего авторитета, осознаннее становятся мотивы поведения. Этому поможет установление постоянных и прочных творческих связей между педагогами не только внутри учреждения, но и в городе.

У каждого преподавателя свой стиль работы, своя методика и система требований. От их характера, последовательности и содержания зависит развитие коллектива, его нравственных основ. Практика показывает, что чем выше и обоснованнее требования преподавателя, тем выше организация его работы, нравственный настрой детей. И, наоборот, чем ниже уровень требований, тем ниже показатели в коллективе. Но в любом случае, если педагог правильно формирует свои требования и они отвечают определенным условиям, он должен помнить, что они должны быть: последовательны, понятны, оправданы, посильны для выполнения [1, с. 39].

Одним из первых требований преподавателя является соблюдение дисциплины. Дисциплина – это фактор качества организации художественного и учебно-воспитательного процесса. Насколько умело руководитель использует весь комплекс своих профессиональных и педагогических знаний, настолько зависит организация всей воспитательной работы с детьми, их активность на занятиях и других мероприятиях. В коллективе должен быть порядок, которому подчиняются все дети. Отсутствие дисциплины, нарушающее развитие коллектива, – всегда препятствие для творчества. «...Существует одно средство – железная дисциплина. Она необходима при всяком коллективном творчестве» – писал К.С. Станиславский [3, с. 345]. Там, где обучение поставлено на профессиональную основу, дисциплина приносит большую пользу в нравственном и моральном воспитании. Педагогу необходимо проявить предельную строгость к самому себе, к своей дисциплинированности, к своей внешности, к своему душевному состоянию перед встречей с детьми в классе.

Для хорошей организации занятий педагог ведет журнал посещаемости. Это другая сторона воспитания, которая дисциплинирует и очень хорошо влияет на детей психологически. При возможных недоразумениях с родителями, кстати, ответом будет журнал посещаемости и успеваемости детей. Журнал поможет педагогу ничего не забыть и разрешить конфликтные ситуации, возникающие из-за пропусков занятий и оценок учеников. Существуют индивидуальные карты детей, в которых ежегодно оценивается успеваемость, дается характеристика профессиональных успехов ребенка, развитие его психофизических возможностей. Это трудоемкая работа преподавателя, но ее результаты в последствии представляют интерес. При анализе записей можно проследить успехи и недочеты детей на занятиях. Может оказаться, что леность и инертность ученика при начальном этапе обучения перерастает в профессиональный интерес, что происходит активное развитие профессиональных данных, изменение в характере ребенка в процессе занятий. Тщательный анализ этих записей поможет преподавателю совершенствовать методы своей работы, придать целенаправленность и определенную перспективу педагогическому воспитательному процессу в коллективе.

ИСТОЧНИКИ И ЛИТЕРАТУРА:

1. Пуляева Л.Е. Некоторые аспекты методики работы с детьми в хореографическом коллективе: Учебное пособие. – Тамбов: Изд-во ТГУ им. Г.Р. Державина, 2001. – 80 с.
2. Сухомлинский В.А. Избранные педагогические сочинения: В 3 т. – М., 1981. – Т. 3.
3. Станиславский К.С. Этика. – М., 1981.

СЕКЦИЯ: ПЕДАГОГИКА

*Бахтиёр Адизов, Нигора Адизова
(Бухара, Узбекистан)*

**ПЕДАГОГ КАДРЛАР КАСБИЙ КОМПЕТЕНТЛИГИНИ РИВОЖЛАНТИРИШДА
ИННОВАЦИОН ФАОЛИЯТ**

Бугунги кунда модернизация жараёнлари ижтимоий ҳаётнинг барча жабҳаларини қамраб олган. Жумладан, таълим соҳасини ривожлантириш, биринчи навбатда, ушбу жараённи ташкил этувчи, бошқарувчи, назорат қилувчи ўқитувчиларнинг дунёқараши ва тафаккуридаги ўзгаришларга бевосита боғлиқ.

Узлуксиз таълим тизимида таълим-тарбия жараёнини ривожлантириш, такомиллаштириш эҳтиёжи билан бу жараённи амалга оширувчи ўқитувчиларнинг тайёргарлик даражасининг талаб даражасида эмаслиги ўртасидаги позитив (ижобий) зиддиятлар натижасида педагогикада “инновация”, “инновацион фаолият”, “инноватор”, “инновацион педагогика”, “таълимда инновацион жараёнларни бошқариш” каби тушунчалар XX асрнинг 60-йилларида дастлаб АҚШ ва Ғарбий Европа мамлакатларида “Таълим технологияси” тушунчаси эътироф этилган вақтда пайдо бўлди. И.Шумпатер ва Н.Кондратевлар “инновация” тушунчасининг илк ва улкан назариячиларидан ҳисоблансалар, К.Ангеловский, В.А.Сластёнин ва бошқалар ўз илмий тадқиқотларида инновацион фаолият педагогик фаолиятнинг алоҳида шакли эканлигини исботлашга ҳаракат қилдилар ҳамда бу борада муайян натижаларга эришган олимлар деб тан олиндилар.

В.А.Сластёнин фикрича, инновация мақсадга қаратилган ўзгариш бўлиб, қўлланиш соҳасидаги тизимни бир ҳолатдан сифат жиҳатдан янги ҳолатга ўтказиш, уни тубдан такомиллаштиришни, инновацион жараён-янгиликни яратиш, ўзгартириш, қўллаш ва тарқатишдаги комплекс фаолиятни англатади.

В.А.Сластёнин тадқиқотларига кўра, ўқитувчини инновацион фаолиятга тайёрлаш кетма-кетлиги қуйидаги босқичлардан иборат:

- биринчи босқич – ўқитувчининг ижодий индивидуаллигини ривожлантириш, талабаларда ижодий педагогик масалаларни аниқлаш, ифодалаш, таҳлил қилиш ва ечиш қобилиятини шакллантириш: шунингдек, ижодий изланишнинг умумий технологиясини ривожлантириш: илгари эгалланган билим ва кўникмаларни янги вазиятга мустақил кўчириш, таниш вазиятларда муаммони, объектнинг янги функциясини кўра олиш, объект тузилмасини аниқлай олиш, муқобил ечим ёки унинг усулини топиш, илгари эгалланган фаолият усуллари вужудга келган муаммо ечимида қўллаш олиш, танқидий тафаккурни ривожлантириш;

- иккинчи босқич – илмий билиш методологияси, педагогик тадқиқот, инновацион педагогикага кириш асосларини эгаллаш. Талабалар инновацион педагогиканинг вужудга келишидаги ижтимоий ва илмий сабаблар, унинг асосий тушунчалари билан танишишади, мактабни ташкил этишга оид муқобил ёндашувларни ижодий изоҳлашга ҳаракат қилишади, муқобил мактабларни ривожлантиришнинг асосий манбаларини ўрганишади, инновацион ўқув муассасаларининг турли турлари билан танишишади ва хоказо;

- учинчи босқич – инновацион фаолият технологиясини ўзлаштириш. Талабалар мактабдаги синов ишлари босқичлари билан, муаллифлик дастурларини тузиш методикаси билан танишишади, муаллифлик дастурларини тузишда ишгирик этишади, янгиликларнинг кейинги ривожланишини, уларни жорий қилишдаги қийинчиликларни таҳлил ва башорат қилишади;

- тўртинчи босқич – янгиликни педагогик жараёнга жорий қилиш бўйича синов майдонидаги амалий ишлар, тузатишлар киритиш, синов натижаларини кузатиб бориш, касбий фаолиятни мустақил таҳлил қилиш, бу босқичда ўқитувчининг инновацион муносабати янгиликка нисбатан қарашлари ва кўрсатмалари тизим сифатида шаклланади;

Ўқитувчини инновацион фаолиятга тайёрлаш жараёни маълум даражада бошқарилувчи жараён бўлиши мумкин, агар бир қатор махсус ташкил этилган шартларни қаноатлантирилса:

- кўп даражали педагогик таълим барча босқичларининг узвийлиги;
- олий таълим муассасаларидаги ўқитишнинг ўқитувчини инновацион фаолиятга тайёрлашнинг умумлаштирилган моделига йўналтирилиши;
- бўлғуси ўқитувчининг ушбу фаолиятга тайёрлигини психологик ташхислаш;
- талабаларда ижодий фаолликни ва педагогик инновацияларга мотивацияли яхлит муносабатни шакллантириш;
- ўқитувчининг методологик, махсус, умумпедагогик, психологик ва методик тайёргарлигининг ўзаро боғлиқлиги;
- босқичлараро ва фанлараро ўзаро таъсирнинг амалга оширилиши, билимларнинг инноватиканинг умумий муаммолари оқидамида интеграциялашуви;
- талабаларда инновацион маданиятни, янгиликни ҳис эта олишни шакллантириш;
- педагогик амалиётнинг тизим ташкил қилувчи функцияларини унинг танқидий тайёргарлиги билан яхлитликда таъминлаш;
- ўқитувчининг инновацион фаолиятни ўзлаштириш динамикасини ўрганиш ва мезонли баҳолаш.

Амалиётнинг кўрсатишича, ҳар қандай Инновация мавжуд фаолият доирасидан четга чиқади ва олға интилишга ҳаракат қилади. Лекин шу билан биргаликда аввалги тажрибаларга эътибор қаратиш, фаолиятни мавжуд тажриба билан солиштириш керак бўлади инновациялар одатда бир неча қарама-қарши муаммолар кесишган вазиятда вужудга келади ва мутлақо янги масалаларни ҳал қилади, педагогик жараённинг узлуксиз янгиланиб боришига олиб келади.

“Янгиликларни киритиш” тушунчасини биз ҳам янгилик, ҳам ана шу янгиликни амалиётга жорий этиш жараёни сифатида таърифлаймиз. Янгилик

- бу алоҳида олинган шахс учун янги бўлган ғоядир, бу ғоянинг объектив равишда янги ёки янги эмаслиги аҳамият касб этмайди, биз уни вақт бўйича;
- бу янгилик очилган пайт ёки ундан биринчи марта фойдаланилган пайт бўйича аниқлаймиз.

Янгиликлар киритишни турли асослар тўплами бўйича гуруҳлаш мумкин.

Предмет мазмунига кўра янгиликлар киритиш учта асосий гуруҳга бўлинади:

- 1) техник-технологик;
- 2) маҳсулдор;
- 3) ижтимоий, буларга қуйидагилар қиради: иқтисодий, ташкилий-бошқарув, хусусий – ижтимоий, ҳуқуқий.

Олдинги воситага нисбатан: “ўрнини босувчи” ва “бекор қилувчи” янгиликларни киритиш. Янгиликлар жорий қилишдаги бу фарқлар уларни амалга оширишнинг тезкорлиги ва тўлақонлилиги нуқтаи назаридан муҳим аҳамият касб этади.

Амалга ошириш усулига кўра, янгиликлар киритиш синови, яъни апробация, текшириш босқичидан ўтувчи ва бевосита, яъни синовлар амалга оширилмайдиган янгиликларга ажратилади.

Ҳажмига кўра: нуқтали, тизимли, стратегик.

Вазифасига кўра: янгиликлар киритиш ишлаб чиқариш самарадорлиги, меҳнат шароитларини яхшилаш, ташкилотни бошқариш сифатини ошириш, маҳсулот сифатини оширишга қаратилган бўлади.

Ижтимоий оқибатларига кўра: ижтимоий харажатлар келтириб чиқарувчи ва ижтимоий даромад келтирувчи янгиликлар киритиш.

Фаоллик даражасига кўра: “нофаол”, яъни бирданига юзага келган ёки олдингилари келтириб чиқарган ўзгаришларга мослашиш мақсадида қўлланиладиган; “ташаббускор”, яъни истакдаги жараённи мустақамлаш учун мустақил ўзгартириш мақсадида ишлаб чиқилладиган янгиликлар киритиш.

Режалашгириш манбаига кўра: марказлашган, локаллашган (махаллий), спонтонлашган (ўз-ўзидан пайдо бўладиган) янгиликлар киритиш.

Самарадорлигига кўра: жорий қилинган ва тўлиқ фойдаланиладиган; жорий қилинган ва қисман фойдаланиладиган; жорий қилинмаган.

Жараённинг давомийлигига кўра: ишлаб чиқиш ва лойишашгиришга кетадиган вақт харажатлари; лойиҳадан истеъмолчигача, шу жумладан жорий этиш учун сарфланган вақт оралиғи.

Ўқитувчиларнинг инновация яъни янгиликларга бўлган муносабатларига асосланиб Роджерс уларни қуйидагича таснифлайди:

1) новаторлар (янгиликка мунтазам қизиқадиган, янгиликка доимо очиқ ва ҳар қандай тажрибадан янгилик излайдиганлар);

2) илгарилаб амалга оширувчилар (новаторлар изидан борувчилар, лекин янгилик кетидан кўр-кўрона бормай, ўз жамоаси фикрини қадрлайдиганлар);

3) олдинги сафдагилар (янгиликни амалга оширишда илгарилаб кетишни ҳам , орқада қолишни ҳам хохламайдиганлар);

4) кейинги сафдагилар (кўпчилик томонидан янгилик қабул қилинишини ва янгилик ижобий натижа беришини кутиб турувчилар);

5) иккиланувчилар (анъанавий қадриятларга содиқ, янгиликларни энг охири сафларда қўлловчи, янгиликнинг кириб келишига тўсиқ бўлувчилар).

Таълим тизимидаги инновациялар, уларни амалиётга киритиш, инновацион жараёнларни бошқаришни таҳлил қилиш орқали инновацион фаолият тушунчасини таърифлаш имконият пайдо бўлди. Инновацион фаолият-педагогик жамоани ҳаракатга келтирувчи, олға бошловчи, тараққий эттирувчи кучдир. Инновацион фаолият – узлуксиз равишда янгиликлар асосида ишлаш бўлиб, у узок вақт давомида шаклланади ва такомиллашиб боради. Ўқитувчи инновацион фаолияти хусусиятларини ўрганиб чиққан педагог олимлар фикрларига таянган ҳолда, қуйидагиларни инновацион фаолиятнинг асосий белгилари деб ҳисоблаш мумкин:

- ижодий фаолият фалсафасини эгаллашга интилиш;
- педагогик тадқиқот методларини эгаллаш;
- муаллифлик концепцияларини яратиш қобилияти;
- тажриба-синов ишларини режалашгириш ва амалга ошира олиш;
- ўзидан бошқа тадқиқотчи-педагоглар тажрибаларини қўллаш олиш;
- ҳамкасблар билан ҳамкорлик;
- фикр алмашиш ва методик ёрдам кўрсата олишлик;
- зиддиятларнинг олдини олиш ва бартараф этиш;
- янгиликларни излаб топиш ва уларни ўз шароитига мослаштириб бориш.

Ўқитувчиларни инновацион фаолиятга тайёрлаш муаммосига мурожаат этиш жамиятда инновацион жараёнлар динамикасининг ўсиб бораётганлигини тушуниш натижасида вужудга келди. Унинг таҳлили фақат фан ва техника эришган замонавий ютуқлардан фойдаланишни ўз ичига олмасдан, балки янгиликларни излаш, яратиш, мослаштириш, тадбиқ этиш ва олинган натижаларни қайта текшириш каби жараёнларни ҳам камраб олади.

Ўрта махсус таълим тизимида фаолият олиб бораётган ўқитувчиларнинг инновацион фаолиятга бўлган эҳтиёжларини қондириш, уларда бу фаолиятни амалга ошириш кўникмаларини ривожлантириш масалаларига педагог кадрларни қайта тайёрлаш ва уларнинг малакасини ошириш марказлари алоҳида эътиборни қаратмоғимиз лозим. Педагог кадрларни касбий компетентлигини ривожлантиришда педагог кадрларни қайта тайёрлаш ва уларнинг малакасини ошириш марказларида инновацион педагогик фаолиятни қуйидаги босқичлар асосида ташкил этиш мақсадга мувофиқ:

1. Ўрта махсус таълим тизимида таълимнинг инновацион муҳитини яратиш ва тингловчиларни бу муҳитнинг субъекти сифатидаги иштироки асосида уларда таълимнинг

мақсади, мазмуни, усули, воситаси, ташкилий шакли ва қафолатланган натижалардаги янгиликлар тўғрисидаги билимларини ривожлантириш;

2. Педагогика, психология каби фанлардан эгаллаган билимларни ўзи ўқитадиган фанни ўқитишнинг инновацион муҳити янгиликлари билан қиёслаш асосида янгиликни англаш, уни баҳолаш, аниқ шароитларга тадбиқ этиш имкониятларини таҳлил қилишга ўргатиш орқали янгиликка бўлган эҳтиёж ва мотивацияни ривожлантириш;

3. Кўчма машғулларда ўқитувчиларда шаклланган назарий ва амалий билимларга таянган ҳолда инновацион педагогик фаолиятни лойиҳалаш, ташкил этиш, бошқариш, назорат қилиш ва унга тузатишлар киритиш билан боғлиқ бўлган амалий кўникмаларини ривожлантириш;

4. Педагог кадрларни қайта тайёрлаш ва уларнинг малакасини ошириш курсларида ўқитувчиларнинг инновацион педагогик фаолиятга тайёгарлигини ва инновацион фаолият малакасини ривожлантириш мақсадга мувофиқ.

АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ:

1. Жуманиёзова М. Инновацион фаолият – таълим сифатининг қафолатидир // Узлуксиз таълим – Т., 2004. – № 6. – Б. 88-92.
2. Пригожин А.И. Опыт систематизация элементов инновационных процессов: Диалектика и системный анализ. – М.: Наука, 1986. – С. 314-322.
3. Таубаева Ш.Т., Лактионова С.Н. Педагогическая инноватика как теория и практика нововведений в системе образования: научный фонд и перспективы развития. – Алматы: Научно-изд. центр Гылым, 2000. – 296 с.
4. Слостёнин В.А., Подымова Л.С. Педагогика. Инновационная деятельность. – М.: ИЧП Изд-во Магистр, 1997. – 224 с.
5. Хомерики О.Г. Системное управление инновационными процессами в общеобразовательной школе: Дисс....канд.пед.наук. – М., 1995. – 150 с.

*Арайгуль Байкулова
(Алматы, Казахстан)*

ФОРМИРОВАНИЕ ЛИДЕРСКИХ КАЧЕСТВ В УСЛОВИЯХ СРЕДНЕЙ ШКОЛЫ

Формирование активного человека, целеустремленного, готового творчески подходить к любому делу, умеющего мыслить нестандартно, – актуальная проблема современного общества. В последние годы интерес к проблемам развития жизненных ориентаций, социальной активности, лидерских качеств вызван модернизацией образовательной системой, порождающей динамичные изменения в обществе. Современное образование зависит от людей, способных провозглашать идеи, от активных и креативных, принимающих самостоятельно решения, реализующих свои познавательные возможности. Они способны к дальнейшему саморазвитию и самосовершенствованию, она способны ориентироваться в многочисленном потоке информации, могут ее анализировать, иметь свою точку зрения, планировать свою жизнедеятельность. Данные лидерские качества формируют активную жизненную позицию и актуализируют внутренний потенциал личности, влияющего на интеллектуальную, волевую, эмоциональную сферу человека.

Слово «лидер» в переводе с английского означает «ведущий». Лидер это член группы, который обладает сильными личностными характеристиками и оказывает влияние на мнение и поведение других членов группы.

Лидерство определяет как процесс социального влияния, при котором лидер ищет добровольного участия подчиненных в деятельности по достижению организационных целей (П. Шрисхайн); или как процесс оказания влияния на групповую активность, которое

направлено на достижение целей (Р. Стогдилл). Лидерство определяют так же, как конкретные действия лидера по координации и управлению деятельностью группы (О. Фридлер) – автор Жеребова Н.С. [1].

Формирование лидера – сложный процесс, включающий необходимые способы и приемы в обучении и воспитании, где человек сам открывает свои потенциальные возможности, реализует собственные возможности и скрытые резервы. Лидеры могут быть успешными в жизни, конкурентоспособными, достигать поставленных целей, стремиться к собственному развитию.

Процесс становления лидера обеспечивает именно реализация компетентностного подхода в средней школе. Компетентностный подход – попытка построить образовательный процесс, обеспечивающий становление у учащегося собственной системы работы, компетентности и др. характеристик образованности, которые нельзя сложить из набора знаний и умений – автор Сериков В.В. [2].

Именно компетентностный подход по своей сути означает постепенную переориентацию доминирующей образовательной парадигмы с преимущественной трансляцией знаний, формирования умений и навыков на создание условий для овладения комплексом компетенций, означающих развитие потенциала способностей обучающихся к выживанию, устойчивой жизнедеятельности в условиях современного социально-политического, рыночно-экономического, информационного и коммуникативно насыщенного общества – автор Звягинцева Н.Ю. [3].

Реализация компетентностного подхода актуальна и в системе 12 летнего образования Республики Казахстан, так как актуальной проблемой казахстанского общества является формирование конкурентоспособной личности, становление которой происходит с требованиями времени быть лидером.

Компетентностный подход помогает учащимся в средней школе осваивать роль лидера, формируя его умения решать проблемы в следующих ситуациях:

- творческой активности, выражаемой в идеях и собственных суждениях;
- освоения современной техники и педагогических технологий;
- приобретения опыта в самостоятельной познавательной деятельности;
- овладения информацией, оперирования ею.

Компетентностный подход в воспитании лидера требует от педагогов применения совершенно новых приемов, методов и форм работы. Необходимо применять активные методы обучения, развивающие прежде всего познавательную, коммуникативную, личностную активность нынешних школьников. Социальный заказ общества ориентирован на учителя, владеющего широким спектром фундаментальных знаний, компетентного в осуществлении профессиональной педагогической деятельности в школе, готового к педагогическим инновациям и способного к использованию инновационных подходов к проектированию учебной деятельности учащихся на уроках – автор Покладова В.А. [4].

Педагогам следовать такой логики в разработке компетентностно ориентированных заданий, которые способствуют становлению лидерского потенциала учащихся:

- воспроизводящие – обзор электронных источников по заданной проблеме, составление плана и тезисов по определенным темам;
- самостоятельно-алгоритмические – выполнение сравнительных таблиц, конструирование проблемных вопросов, подготовка докладов, участие в олимпиадах, выполнение дифференцированных заданий;
- творческие – подготовка презентаций, составление схем, денотатного графа, диаграммы Исикавы, кластера, оформление дневников;
- исследовательские – написание проектов, подготовка рефератов и докладов, участие в семинарах.

Особенности активных методов позволяют реализовать следующие принципы компетентностного подхода в развитии личности, помогают ей обладать следующими лидерскими качествами выражаемые в:

- самоактуализации – поддержка стремления школьника проявить свои способности и возможности;
- индивидуализации – создание условий, для формирования индивидуальной личности школьника;
- субъективности – учащийся является субъектом учебной деятельности;
- творчества и успеха – коллективная и индивидуальная творческая деятельность;
- уважения, доверия и поддержки – поддержка устремлений школьников к самоутверждению.

Активные формы и методы неразрывно связаны друг с другом. Их совокупность образует определенный вид занятий, на которых осуществляется активное обучение. Методы наполняют формы конкретным содержанием, а формы влияют на качество методов. Если на занятиях определенной формы используются активные методы, можно добиться значительной активизации учебно-воспитательного процесса, роста его эффективности. В этом случае сама форма занятий приобретает активный характер – автор Покладова В.А. [4].

Активные формы и методы позволяют решать задачи по формированию лидерства учащихся в различных видах деятельности:

- учебно-познавательной (определять цели и порядок работы, самостоятельно планировать свою учебную деятельность и учиться, устанавливать связи между отдельными объектами, применять освоенные способы в новых ситуациях, осуществлять самоконтроль);
- коммуникативной (сотрудничать, оказывать помощь другим, участвовать в работе команды);
- информационной (самостоятельно искать, анализировать и отбирать информацию, структурировать, преобразовывать, сохранять и передавать её);
- личностного самосовершенствования (анализировать свои достижения и ошибки, обнаруживать проблемы и затруднения в сообщениях одноклассников, осуществлять взаимную помощь и поддержку в затруднительных ситуациях).

Именно такая личность может проявлять самостоятельность, инициативу, настойчивость, что является важнейшей предпосылкой и необходимым условием развития для будущего лидера.

У будущего лидера появляется возможность в овладении различных видов компетенций:

- межличностные – способность работать в команде, способность взаимодействовать с педагогом, со сверстниками, способность опираться на ценности;
- инструментальные – способность к анализу, классификации, обобщению, планированию, способность решать различные жизненные ситуации, коммуникативное взаимодействие – способность четко действовать;
- системные – способности к практическому применению знаний, способность предлагать идеи и собственные предложения, способность достигать намеченные цели;
- коммуникативные – способность обмениваться информацией, сотрудничать с людьми;
- информационно-технические – способность анализировать, сохранять, преобразовывать знания с помощью современных информационных технологий;
- культурологические – способность стремиться к научному познанию и познавательной деятельности;
- учебно-познавательные – решать проблемные ситуации, оценивать результат своих действий;
- компетенции личностного развития – способность учиться всю жизнь, готовность к саморазвитию.

Советом Европы определены пять основных ключевых компетенций: политические и социальные; компетенции, связанные с жизнью в поликультурном обществе; с владением устной и письменной коммуникацией; готовность работать с большими информационными потоками и способность учиться на протяжении всей жизни.

Данные компетенции направлены на то, что будущие лидеры могут обладать следующими навыками:

- учиться самостоятельно добывать знания, применять их в различных ситуациях;
- постоянно совершенствовать образовательный уровень;
- актуализировать творческие способности;
- стремиться к достижению высоких результатов.

Важными факторами успешной деятельности школьников могут быть освоение различных видов деятельности, раскованность и свобода в действиях, формирование познавательных мотивов.

Лидер формирует видение, ставит цели, задачи. Лидер находится в поле системы: окружении и информации. Он может уметь выделять из непрерывного потока информации нужные сведения, реализовывать свои планы.

Таким образом, средняя школа является мощным потенциалом в области развития лидерского потенциала школьников. Так как дальнейшее развитие общества зависит от людей, обладающих нестандартным мышлением, творческим воображением, различными идеями, то потребность, способность и возможность осваивать роль лидера в школе позволяет школьнику видеть жизненные перспективы, достигать конкретные цели, учиться самостоятельности.

Совершенствование содержания овладения современной системой знаний и способов деятельности в конкретных условиях служат средствами получения конечного образовательного продукта – развитой, творческой, нравственно зрелой, конкурентоспособной личности. Возникает общественная потребность в новом содержании, средствах, методах и формах образовательного процесса. Так как происходят изменения, трансформация социально-экономических условий, меняется социальная ситуация обучения, развития и социализация личности, где проблема становления школьника как лидера становится актуальной.

ИСТОЧНИКИ И ЛИТЕРАТУРА:

1. Жеребова Н.С. Лидерство в малых группах как объект социально-психологического исследования // Руководство и лидерство. Под ред. Б.Д. Парыгина. – Л.: ЛГПИ, 1973. – 143 с.
2. Сериков В.В. Обучение как вид педагогической деятельности. – М.: Академия, 2008. – 256 с.
3. Звягинцева Н.Ю. Инновационные проблемы в современном Российском образовательном пространстве // Известия Южного Федерального университета. – 2010. – №2 – С. 16-21.
4. Покладова В.А. Активные методы обучения в процессе подготовки специалистов в вузе // Инновации в образовании. – 2013. – №2. – С. 124-131.

*Артур Бобро
(Ніжин, Україна)*

РЕФЛЕКСИВНИЙ КОМПОНЕНТ СОЦІАЛЬНОГО ЗДОРОВ'Я СТУДЕНТСЬКОЇ МОЛОДІ

Після здобуття незалежності Україна пережила широкий спектр криз, а надто – у соціальній та економічній сферах, що серйозно вплинуло на спосіб життя населення.

Зубожіння, безробіття, екологічні небезпеки, зміни соціальних норм і цінностей негативно впливають на стан соціального здоров'я та розвиток людей в усіх вікових групах, але особливо небезпечним це виявилось для студентської молоді, як для майбутнього духовного і матеріального потенціалу України.

Нині спостерігається дезадаптація студентів у суспільстві, занепад цінностей здоров'я, низький рівень соціальної активності, сексуальної культури, культури спілкування, безвідповідальність, високий рівень девіантної поведінки, конфліктності. Все це свідчить про низький рівень соціального здоров'я студентської молоді.

Соціальне здоров'я, ми розглядаємо, як гармонійне функціонування особистості у соціальній, економічній, політичній, ідеологічній сферах на засадах взаєморозуміння, взаємоприйняття, взаємоповаги, взаємодопомоги, що сприяє досягненню її самоактуалізації, створює комфортні відносини з реальністю та зумовлює якісний стрибок духовного розвитку в процесі соціалізації.

На основі вивчення наукової літератури, одним із компонентів структури соціального здоров'я студентської молоді ми виділили рефлексивний, на аналізі якого і зупинимось.

Аналізуючи джерельну базу ми зіткнулись з тим, що проблема рефлексії і до нині є суперечливою для психологів, соціологів, філософів і педагогів. Навіть сам термін рефлексія вченими тлумачиться по різному. У перекладі з латинської "рефлексія" (reflexio) різні вчені перекладають як самопізнання, звернення назад, роздум про свій внутрішній стан тощо.

Теоретична невизначеність терміна створює складності вирішення практичних завдань з розвитку рефлексії в процесі формування соціального здоров'я студентської молоді. Але ми спробуємо узагальнити існуючі точки зору і виокремити основні положення для подальшої практичної діяльності.

У філософії рефлексія стала предметом обговорення ще в стародавньому світі. Сократ вважав першочерговим завданням людини самопізнання, предметом якого є духовна активність в її пізнавальній функції [1]. Платон і Аристотель розуміли мислення і рефлексію як атрибути, які мають відношення до божественного розуму, в якому можна спостерігати єдність усвідомленого і свідомості [1].

В.І. Даль однозначно визначає рефлексію як відображення та аналіз смислових підвалин певної системи знання, зміна старих парадигм досконалішими [2].

Р. Декарт ототожнював рефлексію зі здатністю особистості зосередитися на змісті своїх думок, абстрагуватися від усього зовнішнього і тілесного. Філософ вважав, що рефлексія – це спосіб досягнення достовірних основ свідомості [6].

Д. Локк розділив відчуття і рефлексію. Він трактував останню як особливе джерело знань, унікальний внутрішній досвід, який суттєво відрізняється від зовнішнього тим, що він не орієнтований на інформацію від зовнішніх органів чуттів [6].

Е. Кант говорив, що рефлексія – це відношення знань і уявлень до певних пізнавальних здібностей. Саме рефлексія визначає джерела пізнання [1].

Г. В. Ф. Гегель дослідив види і прояви рефлексії, ввів розуміння базової, порівняльної і визначальної рефлексії. Народження базової рефлексії пов'язують з виникненням самосвідомості особистості і появою перших меж між зовнішнім і внутрішнім світом. Появу порівняльної рефлексії пов'язують з ідентифікацією особистості дитини із соціальним світом дорослих, яка призводить до формування цілісного образу самої і стійкого уявлення про світ. Усвідомлення особистих бажань і можливостей – це результат визначальної рефлексії, яка виникає в процесі ідентифікації особистості з осмисленням і переосмисленням внутрішніх об'єктів. Процес рефлексії може направлятися в минулу (ретроспективна рефлексія), в майбутню (проспективна рефлексія) і в реальну дійсність. Філософ ввів розуміння рефлексії світового духу, яка виступає силою його руху і розвитку, внутрішньою формою історичної самосвідомості і саморозвитку культури людства [10]. Саме визначальний вид рефлексії, у нашому дослідженні, ми будемо розвивати для підвищення рівня показників рефлексивного компоненту соціального здоров'я студентської молоді.

Психологами і філософами рефлексія розглядається як спосіб виходу особистості за межі проживання існуючого життя, як засіб осмислення і перетворення не тільки оточуючої дійсності, а самого себе. Рефлексію вважають інструментом самодослідження [4, 8].

Аналіз психолого-педагогічних джерел свідчить про те, що частіше за все, рефлексію розглядають як результат усвідомлення самості, який характеризується тріадою особистих компонентів:

- афективна рефлексія – усвідомлення суб'єктом своїх емоцій і відчуттів (емоційного ставлення суб'єкта до того, що він відчуває);
- когнітивна рефлексія – направлення мислення на самого себе (здатність усвідомлювати, розуміти своє мислення, знання меж своїх знань і своїх проблем);
- поведінкова рефлексія – усвідомлення своєї поведінки (причини, наслідки) [4, 10].

Л.Б. Орбан-Лембрик розглядає рефлексію як перцептивний механізм, який реалізується як внутрішнє уявлення людини про думки і мислення тих, із ким вона контактує. В цьому розумінні можливо вести мову про соціальний компонент рефлексії [9]. Існує погляд на рефлексію як на вид пізнання, у процесі якого суб'єкт сам стає об'єктом свого спостереження [10].

А.В. Карпов говорить про рефлексію як психічну реальність, яка має вивчатися у трьох базових аспектах, відповідаючи трьом основним модусам психічного – психічний процес (рефлексування), психічна властивість (рефлексивність як психічна властивість, що виступає частиною інтегральної психічної реальності) і психічний стан. Завдяки якості свідомості людина розуміє, що вона має такі унікальні якості, яких немає у жодної живої істоти, – здатності усвідомлювати. Здатність людини неодноразово звертатися до початку своїх дій, думок, умінь, можливість зайняти позицію стороннього спостерігача, розмірковувати над тим, що ти робиш, як пізнаєш, у тому числі і самого себе – це рефлексія [5].

У «Психологічному словнику» за редакцією В. І. Войтка рефлексія трактується як осмислення людиною передумов, закономірностей і механізмів власної діяльності, соціального та індивідуального способу існування; самоаналіз. Теоретична рефлексія розглядається як усвідомлення парадигмальних засад, стандартів та процедур пізнавального процесу та його результату – об'єктивованого знання [7]. Дане трактування важливе для нашого дослідження, оскільки ми розглядаємо рефлексивний компонент соціального здоров'я студентської молоді, як перехід неявного знання в явне, формалізоване і логічно розчленоване, із застосуванням гіпотез та ідеалізацій; збагачення суб'єкта пізнання шляхом самостійного осмислення і виявлення ним концептуальних структур більш високого порядку узагальнення. Тобто, студент самостійно переосмислює свої життєві цінності, прагнення, відношення до оточуючого світу і самого себе враховуючи основи соціально здорової поведінки.

А. В. Петровський розглядає рефлексію як процес самопізнання суб'єктом внутрішніх психічних актів і станів, а також роздуми індивіда про те, що відбувається в його свідомості. Рефлексія – це не тільки знання чи розуміння суб'єктом самого себе, а і розуміння того, як інші знають і розуміють рефлексуючого, його особистісні якості, емоційні реакції, когнітивні уявлення [6].

М.Л. Смутьсон у своєму дослідженні говорить що відповідно до концепції інтелекту, ознаки, які є достатніми для інтеграції всіх видів інтелекту у єдине і для диференціації їх від інших психічних конструктів, можуть бути описані як спільні метакогніції, це і є рефлексія. Саме рефлексія як метакогнітивний механізм виступає раціональним початком організації психічного в його інтелектуально-пізнавальних проявах [8].

Цікаві думки знаходимо у Б. Д. Карвасарського, який описує рефлексивне вислуховування, як здатність реагування на іншу людину з виникненням емпатії. Здатність рефлексивного вислуховування – це засіб підтримки відкритих стосунків, які базуються на довірі. На думку вченого, якщо сформулювати у студентів навички рефлексивного слухання це

дасть підгрунття гармонійних взаємовідносин у соціумі [4]. Дане положення є важливим для нашого дослідження, оскільки в ньому підкреслюється один із важливих моментів соціального здоров'я студентської молоді – гармонійна взаємодія.

Аналіз наукової літератури, не зважаючи на неоднозначність думок учених щодо розуміння поняття рефлексії та її структури, дозволив нам визначити особливості рефлексивного компонента соціального здоров'я студентської молоді.

Рефлексивний компонент соціального здоров'я студентської молоді ми визначили, як розвиток самосвідомості студента:

- самоорганізацію активності на принципах соціально здорової поведінки;
- самоаналіз себе, свого психологічного стану, своєї діяльності, зокрема, здатності критично ставитися до себе та оточення;
- характеризує пізнання й аналіз явищ власної свідомості та життєдіяльності.

Рефлексивний компонент соціального здоров'я студентської молоді ми розглядаємо як одну з важливих умов усвідомлення, критичного аналізу і конструктивного самовдосконалення у сфері соціальних відносин.

Критерієм рефлексивного компонента соціального здоров'я студентської молоді ми визначили *здатність до самоаналізу*, який складається з трьох показників: саморозуміння й розуміння іншого, самооцінювання й оцінювання іншого, самоінтерпретація та інтерпретація іншого.

Саморозуміння – результативна складова пізнання, зверненого людиною на саму себе, сукупність інформації про себе, представлена в індивідуальній свідомості. У процесі самопізнання суб'єкт має справу зі збором даних, аналізом і синтезом нових відомостей про себе. Чим вище рівень саморозуміння особистості, тим усвідомленіша в неї потреба в самоактуалізації та самовизначенні [3].

Розуміння іншого ми розглядаємо як спосіб усвідомленого чи неусвідомленого ототожнення іншої людини із собою, намагання зрозуміти стан, настрої людини, її ставлення до світу й до себе, поставивши себе на її місце.

Самооцінка – особистісне утворення, яке дає людині можливість оцінити свій фізичний і духовний стан, свої можливості, спрямованість, активність, суспільну значущість, свої відносини із зовнішнім світом та іншими людьми. Самооцінка є обов'язковою умовою реалізації двох важливих станів самокерованої поведінки: самоконтролю і самовдосконалення [7].

Самоконтроль – інтегративна здатність аналізувати і оцінювати власну поведінку та діяльність з метою перевірки досягнутих результатів та приведення їх у відповідність із поставленими цілями, суспільно значущими нормами, правилами, еталонами, а також суб'єктивними вимогами та уявленнями [7].

Існує три типи *самоінтерпретації*: “незалежна”, “взаємозалежна” і “метаособистісна” самоінтерпретації. Незалежна самоінтерпретація – це спосіб саморозуміння, що являє собою усвідомлення своєї особистості як цілісного і стабільного Я, відокремлене від соціального. Взаємозалежна самоінтерпретація – це спосіб саморозуміння, що акцентується на зовнішніх властивостях оточення, таких як статус, ролі, взаємостосунки, приналежність і пристосовність, власна позиція і залучення в відповідну діяльність. Метаособистісна самоінтерпретація визначається як почуття ідентичності, яке виходить за межі індивіда чи особистості і охоплює ширше коло людського існування, життя, душі чи космосу [11].

Інтерпретація іншого - процес, який передбачає сприйняття зовнішніх ознак іншої людини, співвіднесення їх із особистісними характеристиками, інтерпретацію і прогнозування на цій основі вчинків іншого.

Отже, рефлексивний компонент соціального здоров'я студентської молоді передбачає здатність до адекватної оцінки себе як особистості, суб'єкта своєї життєдіяльності у соціальній, економічній, політичній, ідеологічній сферах. Також він передбачає усвідомлення власної відповідальності за дотримання принципів соціального здоров'я, адекватну самооцінку себе як суб'єкта соціального життя.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Васильев В. В. История философии / В. В. Васильева, А. А. Кротов, Д. В. Бугай. – М.: Академический Проект, 2005. – 680 с.
2. Даль В. И. Толковый словарь живого великорусского языка В 4 т. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://ru.wikisource.org/wiki>.
3. Знаков В.В. Самопонимание субъекта как когнитивная и экзистенциальная проблема / В.В. Знаков // Психологический журнал. – 2005. – Т. 26. – № 1. – С. 13-28.
4. Карвасарский Б. Д. Психотерапия / Б. Д. Карвасарский. – М., 1985.
5. Карпов А. В. Рефлексивность как психическое свойство и методика ее диагностики / А. В. Карпов // Психологический журнал. – 2003. – Т. 24. – № 5. – С. 45-57.
6. Психологический словарь / Под общ. ред. А. В. Петровского, М. Г. Ярошевского. – 2-е изд., испр. и доп. – М.: Политиздат, – 494 с.
7. Психологічний словник / за ред. В. І. Войтко. – К. : Вища школа, 1982. – 215 с.
8. Смутьсон М. Л. Развитие интеллекта в ранней юности: разновозрастные группы / М. Л. Смутьсон // Психолого-педагогические проблемы одаренности: теория и практика: матер. VI Международной конференции: в 2 т. / под ред. проф. Л. И. Ларионовой. – Иркутск, 2009. – Т. 1. – С. 689–694.
9. Соціальна психологія [Текст]: посібник / Л. Е. Орбан-Лембрик. – К. : Академвидавництво, 2003. – 446 с.
10. Український Я. І. Рефлексія як засіб саморозвитку особистості / Я. І. Український, Н. Я. Штопало // Вісник Київського універ. ім. Т. Шевченка: Соціологія. Психологія. Педагогіка. – 1999. – № 7. – С. 24-27.
11. DeCicco, T. L. & Stroink, M. L. (2007). A third model of selfconstrual: The metapersonal self. *International Journal of Transpersonal Studies*, 26, 82-104.

*Надія Болюбаш
(Золочів, Україна)*

ФОРМУВАННЯ ПРОФЕСІЙНОЇ КУЛЬТУРИ ВИКЛАДАЧА

В умовах реформування освітньої галузі в Україні особливої значущості набуває проблема підготовки високоосвіченого компетентного фахівця, який буде конкурентоспроможним на сучасному ринку праці та зможе успішно самореалізуватися в соціумі як громадянин, професіонал, носій культури.

Саме в цьому розумінні значно підвищується необхідність удосконалення освітнього процесу у вищих навчальних закладах, ефективність якого залежить від його організації та рівня педагогічної майстерності викладача, що ставить визначену проблему в ряд актуальних.

Педагогічна діяльність у вищому навчальному закладі має надзвичайно важливе соціальне значення, оскільки йдеться про формування майбутнього фахівця, від рівня підготовленості якого значною мірою залежить економічний, політичний, соціальний, культурний розвиток суспільства.

Педагогічна діяльність у вищому навчальному закладі – діяльність, спрямована на підготовку висококваліфікованого спеціаліста, спроможного знайти своє місце на ринку праці, активно залучитися до політичної, суспільної, культурної та інших сфер життя суспільства.

Специфіка педагогічної діяльності ставить перед викладачем ряд вимог до особи педагога, які в педагогічній науці визначаються як загальна і професійна культура.

Загальна культура викладача генерує в собі такі критерії: гуманність, громадянська відповідальність, соціальна активність, справжня інтелігентність, правдивість, справедливість, порядність, чесність, гідність, працьовитість, самовідданість, інноваційний

стиль науково-педагогічного мислення, готовність до створення нових цінностей і ухвалення творчих рішень, любов до дисципліни, здібність до міжособистісного спілкування, ведення діалогу, переговорів, наявність педагогічного такту, що визначає стиль поведінки викладача, викликає впевненість в його доброзичливості, чуйності, доброті, толерантності.

Якості викладача, які допомагають йому в спілкуванні й навчанні студентів, які є складовими його загальної культури: привітність, почуття гумору, артистизм, мудрість (наявність життєвого досвіду), зовнішня привабливість.

Сукупність таких якостей викладача створює його авторитет, що, як і авторитет представника будь-якої іншої професії, здобувається працею. Якщо в межах інших професій звично звучить вислів «визнаний в своїй галузі авторитет», то у викладача може бути лише авторитет особи.

Якості викладача, які характеризують його негативну культуру: байдужість до студентів, упередженість, зарозумілість, мстивість, невірноваженість, байдужість до предмета, який викладається, неухажність.

Уміння розуміти викладачем що таке загальна культура викладача, для чого вона потрібна, є одним з головних чинників успішної роботи викладача. Іншим чинником є уміння генерувати в собі ці критерії, вчитися їм і вміти впроваджувати їх в свою педагогічну діяльність.

Професійна культура викладача складається з сукупності умінь, які він може ефективно реалізовувати під час своєї педагогічної діяльності.

Для професійної культури сучасного викладача ВНЗ важливі педагогічні уміння – це сукупність послідовно розгорнутих дій, що базуються на теоретичних знаннях. Частина цих дій може бути автоматизованою (навички). Через педагогічні уміння розкривається структура професійної компетентності педагога.

Зміст теоретичної готовності викладача виявляється в узагальненому вмінні педагогічно мислити, що передбачає наявність у педагога аналітичних, прогностичних, проєктувальних і рефлексорних умінь.

Аналітичні уміння припускають наявність здатностей: аналізувати педагогічні явища; осмислювати роль кожного елементу в структурі цілого та у взаємодії з іншими; знаходити в педагогічній теорії положення, висновки, закономірність, що відповідає логіці даного явища; правильно діагностувати педагогічне явище; формулювати головне педагогічне завдання (проблему); знаходити способи оптимального його виконання.

Прогностичні уміння пов'язані з управлінням педагогічним процесом і передбачають чітке відображення в свідомості викладача, який є суб'єктом управління, мета його діяльності спрямована на очікуваний результат.

Проєктувальні уміння забезпечують конкретизацію цілей навчання і виховання та поетапну їх реалізацію. Проєктувальні уміння припускають:

- перетворення мети і змісту освіти та виховання в конкретні педагогічні завдання;
- пояснення способів їх поетапної реалізації;
- планування змісту і видів діяльності учасників педагогічного процесу з урахуванням їх потреб та інтересів, можливостей матеріальної бази, власного досвіду і особово-ділових якостей;
- планування індивідуальної роботи зі студентами з метою розвитку їх здібностей, творчих сил і талантів;
- планування системи прийомів стимулювання активності студентів.

Рефлексорні уміння мають місце при здійсненні педагогом контрольної-оцінної діяльності, спрямованої на себе, на осмислення і аналіз власних дій. Для педагога важливо встановити рівень результативності (позитивної або негативної) власної діяльності.

Зміст практичної готовності викладача виражається в зовнішніх (наочних) вміннях, тобто в діях, які можна спостерігати. До них належать організаторські й комунікативні уміння. Організаторська діяльність педагога забезпечує залучення студентів до різних видів

діяльності й організації діяльності колективу, яка перетворює його з об'єкта на суб'єкт виховання. Організаторські вміння педагога бувають мобілізаційними, інформаційними, розвивальними і орієнтаційними.

Мобілізаційні вміння викладача обумовлені залученням уваги студентів і розвитком у них стійких інтересів до навчання та інших видів діяльності.

Інформаційні вміння пов'язані не тільки з безпосереднім викладом навчальної інформації, але й з методами її отримання і обробки. Серед них уміння і навички роботи з джерелами і бібліографією, вміння здобувати інформацію з інших електронних джерел і переробляти її відповідно до цілей і завдань педагогічного процесу.

Розвивальні вміння передбачають: створення проблемних ситуацій та інших умов для розвитку пізнавальних процесів, відчуттів і волі студентів; стимулювання пізнавальної самостійності й творчого мислення, потреби у встановленні логічних і функціональних відносин; формування та постановку питань, які потребують застосування засвоєних раніше знань; створення умов для розвитку індивідуальних особливостей, здійснення з цією метою індивідуального підходу до студентів.

Орієнтовані вміння спрямовані на формування морально-ціннісних установок студентів і наукового світогляду, організації спільної творчої діяльності, яка розвиває соціально значущі якості особи.

Комунікативні вміння викладача – це взаємопов'язані групи перцептивних умінь, власне умінь спілкування (вербального) та умінь і навичок педагогічної техніки.

Перцептивні вміння допомагають розуміти інших (студентів, викладачів). Для цього необхідно вміти проникати в індивідуальну сутність іншої людини, визначати її ціннісні орієнтири, які знаходять відбиття в його ідеалах, потребах та інтересах. Крім того, необхідно знати, яке уявлення про себе має студент.

Уміння педагогічного спілкування – це уміння розподіляти увагу і підтримувати її стійкість; обирати найдоцільніші способи поведінки і спілкування; аналізувати вчинки студентів, визначати мотиви, якими вони керуються, їх поведінку в різних ситуаціях; створювати досвід емоційних переживань студентів, забезпечувати атмосферу благополуччя в групі; управляти ініціативою в спілкуванні, використовуючи для цього багатий арсенал засобів, які підвищують ефективність взаємодії.

Педагогічна техніка є сукупністю умінь і навичок, необхідних для стимулювання активності, як окремих студентів, так і колективу в цілому. До неї зараховують уміння обирати правильний стиль і тон в спілкуванні, управляти їх увагою, темпом діяльності, навичками демонстрації свого ставлення до вчинків студентів.

Серед умінь і навичок педагогічної техніки особливе місце посідає розвиток мовлення педагога, що є одним з важливих виховних засобів і містить такі аспекти: правильна дикція, поставлений голос, ритмічне дихання і розумне сполучення мовлення з мімікою та жестами. Крім названих до умінь і навичок педагогічної техніки належать: уміння управляти своїм тілом; регулювати власний психічний стан; викликати «на замовлення» відчуття подиву, радості, гніву та ін.; володіти технікою інтонації для вираження різних відчуттів (прохання, вимоги, запитання, наказ, порада, побажання і т. ін.). Уміння в сукупності допомагають викладачу ВНЗ йти до головної своєї мети – бути професіоналом.

Педагогічна взаємодія передбачає особистісний контакт викладача і студентів, який має наслідком взаємні зміни їхньої поведінки, діяльності, відносин, установок.

Педагогічне спілкування – це основна форма здійснення педагогічного процесу. Його продуктивність визначається насамперед цілями та цінностями спілкування, які мають бути прийняті всіма суб'єктами педагогічного процесу як імператив їхньої індивідуальної поведінки.

Метою педагогічного спілкування є передача суспільного і професійного досвіду від викладача студентам та обмін особистісними сенсами, пов'язаними з об'єктами, що вивчаються. В процесі спілкування відбувається розвиток та становлення індивідуальності як студентів, так і викладача.

Педагогічне спілкування – це спілкування між викладачем і студентами, в процесі якого педагог розв'язує навчальні, особистісно-розвивальні та виховні завдання.

Щоб сприяти успішному виконанню педагогічних завдань, мовлення вчителя повинне відповідати певним вимогам, тобто мати певні комунікативні якості. Поняття культури мовлення викладача визначається такими його комунікативними якостями: правильність, термінологічна точність, доречність, лексичне багатство, змістовність, послідовність, виразність, чистота.

Культура мовлення – широке і об'ємне поняття, але передусім це – грамотність побудови фраз, простота і зрозумілість викладу, виразність, яка досягається вмінням дібрати потрібні слова, синтаксичні конструкції та активним використанням основних компонентів виразності усного мовлення – тону, динаміки звучання голосу, темпу, пауз, наголосів, інтонації, дикції, правильна вимова слів, правильне використання спеціальної термінології, не багатослів'я. Безсумнівно, для успішності професійної діяльності викладача необхідними є такі риси його мовлення, як бездоганна дикція, дотримання всіх орфоепічних норм сучасної української літературної мови, добре поставлений голос, уміння керувати диханням, тобто професійне володіння технікою мовлення. Не можна собі уявити живого мовлення без інтонації. Кожне осмислення думки, власної або чужої, може бути правильно виражено й так само сприйнято слухачами лише в тому разі, коли читець (мовець) правильно використовує всі компоненти мовлення (системи його звуків, складобудови, словесного наголосу) та інтонації (органічної єдності пауз, логічної та емоційної функції наголосів, мелодики, темпу, ритму й голосового тембру).

Педагогічне спілкування можна розглядати як одну з важливих умов ефективного навчання, до якого доцільно зарахувати педагогічний такт, педагогічну техніку, педагогічну етику (знання гуманістичних норм своєї професії).

Педагогічний такт являє собою відчуття розумної міри на основі співвідношення задач, умов і можливостей учасників спілкування. Такт – це вибір і застосування міри педагогічної дії, заснованої на ставленні до особи студента як головної цінності; це тонка грань між окремими діями, природність, простота спілкування без фамільярності, ширість без фальші, довіра без потурання, прохання без упрощування, рекомендації та поради без докучливості, дії у формі попередження, навіювання і вимоги без придушення самостійності, серйозність без нещирості, гумор без глузування, вимогливість без уїдливості, наполегливість без упертості, діловий тон без зверхності.

Педагог має володіти також сукупністю прийомів і вмінь педагогічної техніки. Її елементи: уміння педагогічного спілкування, емоційна чуйність (емпатія); техніка мовлення; виразне передавання відчуттів і відносин за допомогою міміки; зовнішній вигляд; саморегуляція психічних станів; уміння бачити себе із сторони.

За допомогою педагогічної техніки викладач може глибше, яскравіше, талановитіше виразити себе, досягти максимальних результатів в навчанні та вихованні за мінімуму затрачених сил, засобів і часу. Якщо викладач ними не володіє, він неспроможний ні захопити справу, ні переконати правотою, ні впливати особистим прикладом.

Оволодіння педагогічною технікою – шлях до свідомого формування індивідуального виду діяльності. Викладач немислимий без уміння привертати і утримувати увагу, переконувати, викликати інтерес, впливати на настрої.

Взаємовідносини, які виникають у процесі педагогічної взаємодії, не мають бути стихійними. Позитивні, турботливі, чуйні, довірливі взаємовідносини між викладачем і студентами впливають на успішність педагогічної діяльності, психологічний мікроклімат, авторитет викладача, самооцінку студентів, їхню задоволеність перебуванням у колективі.

Копітка робота над собою дасть викладачеві змогу виробити власний індивідуальний стиль педагогічної діяльності як ознаку творчого рівня педагогічної майстерності.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Педагогічна майстерність: підручник / І.А. Зязюн, Л.В.Крамущенко, І.Ф. Кривонос та ін.; за ред. І.А. Зязюна. – К.: Вища освіта, 2009. – 422 с.
2. Вишневецький О., Кобрій О.М., Чепіль М.М. Теоретичні основи педагогіки: Курс лекцій / За ред. О.Вишневецького. – Дрогобич: Відродження, 2001. – 268 с.
3. Волкова Н.П. Педагогіка: Посібник для студентів вищих навчальних закладів. – К.: Видавничий центр "Академія", 2001. – 576 с.
4. Олійник Г.А.. Виразне читання. Основи теорії: Посібник для вчителів. – Тернопіль: Навчальна книга – Богдан, 2001. – 224 с.
5. Терлецька Л. Основи психології спілкування. – К., 2002.
6. Томан І. Мистецтво говорити. – К.: Україна, 1996. – 268 с.

*Вікторія Валюк
(Умань, Україна)*

ФОРМУВАННЯ ЗНАТЬ УЧНІВ ПРО НАУКОВИЙ ЕКСПЕРИМЕНТ ПРИ НАВЧАННІ ХІМІЇ

Експеримент як метод пізнання і його роль в створенні цілісного уявлення про шлях наукового пізнання мають величезне значення. Широке застосування експерименту в шкільному навчанні дозволяє опанувати його як метод пізнання, але тільки за умови правильно організованого навчального процесу.

У зміст навчального експерименту, орієнтованого на формування методологічних знань включають :

- вивчення явищ, особливостей їх протікання в певних умовах;
- вивчення причинно-наслідкових зв'язків між властивостями речовин або явищами;
- вивчення і порівняння властивостей речовин;
- ілюстрація законів, сформульованих на основі дослідів або в результаті логічних висновків;

- виведення закономірностей на основі емпіричного досвіду;

- самостійне висунення гіпотези і її експериментальна перевірка;

- опис спостереження (досвіду);

- ознайомлення з історичними дослідженнями та спостереженнями, що зіграли велику роль в розвитку науки.

Розрізняють два основні експериментальні методи пізнання: спостереження і досвід. З методологічної точки зору вміння спостерігати має величезне значення для формування знань про науковий експеримент. В узагальненому вигляді оволодіння умінням спостерігати як методом пізнання проходить наступні три етапи [1, с.14].

І етап. Виконання учнями фронтальних спостережень (наприклад, лабораторної роботи або демонстраційного експерименту). Етап характеризувався активною участю учителя. Спостереження за роботою учителя є важливим для вироблення уміння спостерігати, помічати закономірності спостережуваних явищ. Відомо, що О.М. Бутлеров працював в лабораторії разом зі своїми учнями, на очах у всіх, розкриваючи свої ідеї, висловлюючи припущення. Кожен міг стежити за роботою учителя, спостерігати його прийоми експериментування. На цьому етапі учитель:

- формулює мету спостереження;
- показує прийоми спостереження;
- знайомить учнів з різними способами вираження результатів спостереження (словесний опис, знаковий запис - за допомогою схем, малюнків і так далі).

Дійсно, те, як учні роблять висновок - показник уміння систематизувати і упорядковувати інформацію. І чим вона більше впорядкована і систематизована, тим легше

виділити істотні ознаки явища (предмета), що вивчається, його зв'язки (безпосередні і опосередковані) з іншими явищами.

II етап. Виконання самостійних робіт учнями, в результаті яких учні закріплюють отримані знання під контролем учителя і набувають знань та умінь, необхідних для самостійних спостережень.

III етап. Надання учням відносно повної самостійності при проведенні спостережень. Як правило, це відбувалося при виконанні практичних робіт і в дослідницькій діяльності.

Вказані етапи не співвідносяться з роками навчання, оскільки в кожному курсі з'являється своя специфіка, методи і прийоми ведення спостережень. Оволодіння умінням спостерігати має як би циклічний характер, на кожному черговому витку навчання підвищується рівень володіння цим методом пізнання.

I етап навчання умінню спостерігати.

Мета запропонованих завдань – спрямувати увагу учнів на дослідження заданого об'єкту; на виявлення його окремих ознак, істотних для виконання навчального завдання.

Нижче наведені приклади спеціальних завдань при вивченні тем «Речовини», «Чисті речовини і суміші», які сприяють формуванню методологічних знань учнів на цьому етапі. Наведені вправи вносять перший внесок у розвиток уміння спостерігати, порівнювати речовини, знаходячи в них ознаки схожості і відмінності. Порівняння - перший ступінь пізнання речовин за допомогою індукції. У учнів виробляється уміння виділяти істотні властивості речовин і абстрагуватися від несуттєвих. Завдання спрямовані також на виховання уміння висувати припущення, гіпотезу, що пояснює спостережуване явище.

- Наведіть приклади речовин і фізичних тіл (при цьому заповнюється таблиця з двох стовпчиків; якщо учні наводять як приклад речовин називають суміші речовин, починається заповнення третього стовпця, назва якого позначається знаком питання і може бути розглянуте як логічне продовження на наступному уроці при розгляді чистих речовин і сумішей).

- Підкресліть назви чистих речовин: сталь, чавун, залізо, морська вода, дистильована вода, алюміній, лимонад, спиртова настоянка йоду, нафта, глюкоза, повітря, кисень, бронза.

- Морська вода кипить при температурі вище 100 °С, а замерзає при температурі нижче 0 °С. Чому морська вода відрізняється від дистильованої води за фізичними властивостями?

Учням часто важко описувати властивості речовин не тому, що не знайомі з речовинами і їх властивостями, а тому, що не вміють планомірно обстежувати речовину, не знають, на що звертати увагу в першу чергу. Тому на першому етапі навчання умінню спостерігати ми надавали їм досить повний план опису речовин [2, с. 42].

II етап навчання умінню спостерігати. Самостійні дослідження учня по певній темі, особливо у тому випадку, якщо за ним слідує звіт про його результати перед усім класом, викликає глибокий інтерес і бажання працювати. Цю обставину ми використали при навчанні експериментальним методам дослідження, тим більше, що багато спостережень і експеримент, корисний учням з точки зору формування методологічних знань, вимагає часу і не може бути проведений на уроці. Особлива увага при складанні завдань була приділена таким, які давали учням можливість виявляти закономірності в спостережуваних явищах і властивостях спостережуваних речовин.

При формуванні методологічних знань учнів ми на даному етапі опиралися на життєвий досвід учнів, та рівень знань, отриманих раніше при вивченні інших предметів. Метод - це «шлях пізнання, що опирається на деяку сукупність раніше отриманих загальних знань (принципів)». У зв'язку з таким розумінням методу для формування методів пізнання важливо використати попереднє пізнання учнів, яке часто є «ненауковим, неметодичним, стихійним» [3, с. 23]. Ми вважали за доцільне формувати методологічні знання із використанням якомога більшої кількості вже наявних знань про методи пізнання - буденного знання. Перша стадія формування методів пізнання безпосередньо опирається на

буденне пізнання і значною мірою виростає з нього. Спираючись на психологічні дослідження [4, с. 112], ми використали особистий досвід дітей, але тільки шляхом істотної перебудови форми наукового знання, яке не відповідає і не може відповідати простому життєвому досвіду. Знання життєвого порядку включали в навчання лише як загальні передумови, не специфічні для змісту і форми наукових понять. Тому на первинному етапі формування методологічних знань особливо важливим представлялося для нас «перевести» життєві уявлення школярів на рівень наукових понять.

В результаті такої роботи в учнів формуються наступні методологічні уміння: описувати спостереження і досвід; відрізнити істотне від другорядного в експерименті; помічати відмінність між тим, що очікувалося і що дійсно вийшло; передбачати подальший хід експерименту; самостійно висувати гіпотезу (робити висновок), що пояснює отримані результати; проектувати додатковий експеримент, який зміг би підтвердити або спростувати запропоновану гіпотезу

III етап навчання умінню спостерігати. На даному етапі розвитку методологічних умінь учням надавалася велика самостійність: учні самостійно планували, обговорювали і ставили досліди. Тут ми повною мірою використали дослідницький метод, який, в першу чергу, покликаний забезпечити оволодінням методами наукового пізнання в процесі діяльності по пошуку цих методів, формувати риси методологічного мислення.

Творчі радощі і прикраси, супутні цьому процесу, допомагали учням усвідомити роль експерименту як методу пізнання, допомагали опанувати його на більш високому рівні, усвідомити глибокий зв'язок між експериментом і теорією. При обговоренні і оцінці такої роботи звертали увагу на їх записи, уміння оформити результати своєї роботи, зробити висновок; відмітити чи правильно відбиває учень суть роботи, допомагали позбавитися від другорядного. Виховували уміння методологічного характеру – уміння описати спостереження або експеримент; уміння відрізнити в експерименті істотне від другорядного; уміння помічати відмінність між тим, що очікувалося отримати і що дійсно вийшло в ході хімічного експерименту; зробити передбачення подальшого ходу експерименту; вивести закономірність на основі емпіричних даних; висунути гіпотезу, зробити висновок, що пояснює отриманий результат; будувати графіки і таблиці.

У організації такого роду діяльності допомагає колективна дослідницька діяльність. Учні при цьому отримують задоволення «наукового» спілкування. Учні мають можливість обговорити хід і результати дослідження. При колективній дослідницькій діяльності було важливо, щоб кожен учень був залучений в роботу, ніхто не був стороннім спостерігачем, як це буває в групах, де знаходяться сильні і слабкі учні.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Егорова Г. И. Формирование кругозора учащихся при реализации гуманитарной концепции химического образования: автореф. Дис. на соискание уч. ст. к.п.н. / Г. И. Егорова. – Омск, 1995. – 18 с.
2. Загорский В. В. О границах научного познания при обучении химии в средней школе / В. В. Загорский. – Химия: методика преподавания в школе, 2001. – №5. – С. 36-43.
3. Зорина Л. Я. Дидактические принципы. Принцип систематичности и системности / Л. Я. Зорина. – Химия: методика преподавания в школе, 2001. – №4. – С. 17-29.
4. Зорина Л. Я. Дидактические основы формирования системных знаний старшеклассников / Л. Я. Зорина. – М. : Педагогика, 1978. – 128 с.

*Мағрипа Ибраева
(Алматы, Қазақстан)*

ЕРТЕ ЖАСТАҒЫ БАЛАЛАРДА ТАНЫМ БЕЛСЕНДІЛІГІН ДАМУДА ТАБИҒИ ОРТАНЫҢ РОЛІ

Қазақстан Республикасының Президенті Н.Ә.Назарбаевтың әр жылдардағы халыққа жолдауы – әр адамның жан-жақты дамуына мол мүмкіндік жасайтын мемлекеттік құжаттың бірі. Н.Ә.Назарбаев – “Еліміздің ертеңі бүгінгі жас ұрпақтың қолында, ал жас ұрпақтың тағдыры ұстаздардың қолында. Біздің болашаққа барар жолымыз қазақстандықтардың әлеуетін ашатын жаңа мүмкіндіктер жасауға байланысты. ХХІ ғасырдағы дамыған ел дегеніміз – белсенді, білімді және денсаулығы мықты азаматтар. Ұлттық білім берудің барлық буынының сапасын жақсартуда бізді ауқымды жұмыс күтіп тұр. 2020 жылға қарай Қазақстандағы 3-6 жас аралығындағы балаларды мектепке дейінгі біліммен 100 пайыз қамту жоспарлануда. Сондықтан оларға заманауи бағдарламалар мен оқыту әдістемелерін, білікті мамандар ұсыну маңызды», – деді.

Қазақстан Республикасының “Білім туралы” заңында мемлекеттік саясат негізінде ең алғаш рет “Әр баланың жеке қабілетіне қарай интеллектуалдық дамуы, жеке адамның дарындылығын дамыту” сияқты өзекті мәселелер енгізіліп отыр.

Ал, БҰҰ Бас Ассамблеясы қабылдаған (1989 г.) ҚР «Баланың құқықтары туралы» Конвенциясына сәйкес баланың білім алуы оның толық мөлшердегі тұлғалық, ақыл-ойының, дарындарының дамуы мен физикалық қабілеттеріне қарай бағытталуы тиіс (29 - бап) – делінген.

Қай мемлекеттің де негізгі тірегі – білімді де білікті, іскер де белсенді адамдар. Сондықтан қоғам талабына сай ол қоғамды көркейтетін, дамытатын жастар тәрбиелеу ең маңызды мәселе екені белгілі.

Кез-келген елдің жоғары дамуы олардағы өсіп келе жатқан жастардың жоғарғы шығармашылық және талпыныс күшіне байланысты.

Әрбір бала жеке дара. Ол өзінің мүмкіншіліктерін біртіндеп, ретімен, түсіне отырып, белгілі қарқынмен дамиды.

1 жастан бастап 3 жасқа дейінгі ерте балалық шақ бала өмірінің ерекше кезеңі. Бұл уақытта бала ағзасы тез қарқынмен өсіп, дамиды. Сөйлеу белсенділігі қалыптасады. Бала жеке сөздерді анық айта бастайды. Бұл жаста бала тілді тек меңгеріп қана қоймай, оған деген ерекше сезімталдық танытады. Егер баланың естіп көруіне, сезінуіне, байқап көруі мен емін-еркін қозғалуына барлық жағдайлар жасалса, олар барлығын түгел дерлік меңгере алады. 1 жастан бастап 3 жасқа дейінгі кезеңде бала өзін тұлға ретінде сезіне бастаса, оған сол тұлға ретінде қарым-қатынас жасау қажет.

Бала отыруды, тұруды, жүруді, сурет салуды, оқуды және жазуды қалай және қашан бастауы керек... Осыдан келіп ерте даму дегеніміз не? – деген сұраққа жауап іздеп көрелік.

Психолог-педагогтардың, дәрігер мамандардың, мектепке дейінгі мекеме қызметкерлерінің берген зерттеулері бойынша: ерте даму дегеніміз – ол баланы туғаннан 6 жасқа дейінгі оқыту мен тәрбиелеу; ерте даму дегеніміз – ол баланың ерте жасынан бастап қабілеттілігін дамыту; ерте даму дегеніміз – ол баланың өз қатарынан ілгері дене құрылысы және ой-өрісі жағынан ертерек дамытуға бағытталған арнайы әдіс; ерте даму дегеніміз – ол қиял.

Осы жауаптардың бәрін тұжырымдай отырып, біз мынадай қорытындыға келдік, *ерте даму дегеніміз* – ол баланың қабілетін (алты жасқа дейін) ертерек және тиімді түрде ашып және нығайтуға арналған іс-әрекеттер жиынтығы.

Балалар жасына байланысты осы мәселені зерттеу бірқатар кеңестік ғалымдардың жұмыстарында қарастырылған: Н Рыбникова, Л Гордон, М. Беляева, И. Цветкова, Л. Маневцова, Н. Постникова, К. Романова, Р.Римбург, П. Сирбиладзе.

Қазақстанда мектепке дейінгі тәрбиенің ғылыми-теориялық және әдістемелік мәселелерін зерттеген еңбектерді де атап айтарлықтай. Олар: В.Андросова, Р.К.Аралбаева,

Б.О.Арзанбаева, Ә.С.Әмірова, Б.Б.Баймұратова, Н.Б.Баримбеков, С.Г.Бәтiбаева, Л.А.Давиденко, М.С.Сәтiмбекова, Ф.Н.Жұмабекова, Р.Ж.Жұмағожина, А.К.Меңжанова, Қ.М.Меңдаяқова, Г.Ж.Меңлібекова, А.Е.Манкеш, М.Т.Тұрыскелдина, Т.Ж.Қалдыбаева, Н.Д.Храпченкова, Т.И.Иманбеков, Ж.А.Исмайлова, Ш.С.Сапарбаева, Т.А.Левченко, Ғ.З.Таубаева, С.Н.Жиенбаева, Г.М.Метербаева, А.Ж.Салиева, Н.С.Сайлауова т.б.

Мектепке дейiнгi тәрбие мен оқытуға арналған: Б.Б. Баймұратова, М.С. Сәтiмбекова, С.Г. Бәтiбаева, Ә.С.Әмірова, Ф.Н.Жұмабекова т.б «Балбөбек», Татаурова Н.Л т.б «Мектепалды дайындық», Берғалиева А.Б, «Жеке тұлға», М.И.Нүсiпбекова, «Қарлығаш», Т.Н. Доронова, Т.А. Левченко, «Қайнар», Т.М.Калашникова, Г.Н.Новогренко т.б «Алғашқы қадам», «Зерек бала», «Бiз мектепке барамыз» т.б авторлық бағдарламалары тәжiрибелiк байқаудан өткiзiлсе, Ресейде мектепке дейiнгi ұйымдарға арналған төмендегiдей бағдарламалар тәжiрибеге енгiзiлген: Л.А.Венгер, О.М.Дияченко «Развитие», Т.Н.Доронова «Радуга», В.И.Логинова, Т.И.Бабаева «Детство», К.В.Тарасова «Одаренный ребенок», Т.И.Ерофеева «Из детства в отрочества», Л.Г.Петорсон «Игралочка», «Раз ступенка, два ступенка», «Старт», «Наследие», «Гармония» т.б. Аталған бағдарламалар мектепке дейiнгi бiлiм мазмұнын жаңартуда басшылыққа алатын нормативтiк құқықтық құжат болып отыр.

Ресейде Данилова Е.А. өзiнiң ғылыми еңбегiнде жазған: «Ерте даму – ол, үнеми балаңыздың өмiрiне араласатын, қызу шығармашылықты талап ететiн, құрал-жабдықтарды дайындауға көп уақытыңызды алатын көпжылдық және еңбектi көп қажет ететiн жұмыс». Ынта болса, уақыт табылады.

Ерте балалық шақтағы даму – бұл баланың ерте жасындағы белсендi дамуының мүмкiншiлiктерi. Бiрақ балаға назар аударып, онымен сөйлесiп, бiрге ойнап, кiтаптар оқып тыңдата бастасақ, ол сол кезден бастап дами бастайды, балаға мұның бәрi қызық болады, ол өзiмен үлкендердiң әрi қарай айналысқанын қалайтын болады.

Ерте балалық шақтағы даму – бұл анасының баламен алғашқы жылдардағы қарым-қатынасының белсендi ұстанымы. Бұл үздiксiз үрдiс, бұл бала өмiрiне үнеми «араласуды» талап ететiн, шығармашылық тұрғысында күш жұмсауды қажетсiнетiн баға жетпес үлкен еңбек. Шығармашылық танытыңыз, жаңа тапсырмалар ойлап табыңыз. Барлық ойындар мен сабақтарды «өте оңайдан оңайға, оңайдан күрделiге, содан кейiн барып өте күрделiге» қағидасы бойынша өткiзiңiз. Егер бала берiлген тапсырманы меңгере алмай жатса, ол тiптi нұсқауға сәйкес келмесе де, тез арада тапсырманы жеңiлдету қажет. Бастапқыда берiлген тапсырманы бiрге орындаңыз, содан кейiн бала өзi орындап көрсiн. Егер де бiр нәрсе мүлдем iске аспаса, оған ешқандай қобалжымаңыз. Оны артқа қарай ысыра тұрыңыз да, бiршама уақыт өткеннен кейiн қайтадан түсiндiрiңiз. Сiз рекорд жасауға емес, ең бастысы баламен қарым-қатынас жасауға, жалпы өмiрдiң сырын, өзiнiң ақылын толықтыруға және қимыл-қозғалысын басқара алуға көмектесiңiз.

Баламен көбiрек сөйлесуге қоғамдық көлiктерде де, серуенге шыққанда да сөзге тартуға тырысыңыз. Үлкендердiң сөзi кез-келген әдiстемелiк құралдардан да артық болатынын естен шығармаңыз. Балаға бiлiмдi өзiнiң игерiп қабылдауына көмектесiңiз. Оған бұл жағдайда шығармашылық еркiндiк берiңiз. Өз балаңыздың әр жетiстiгiне қуанышпен қараңыз. Бiлуге құмарлық – бала табиғатына тән қасиет, ол баланың көргендерiн тануына, оған терең енуiне көмектеседi. Баланың мұндай құмарлығы өзiн қоршаған дүниенi көруге, бiлуге, ұстануға деген қызығуынан байқалады. Ерте жастағы балалық даму – бұл сiздiң балаңызбен өзара түсiнiсудiң жолы. Бұл ата-ананың бала өмiрiн қызыққа толтыру және бiрлескен шығармашылығын арттыру тiлегi. Бұл мектепке дейiнгi шақтың тез өте шығатындығын түсiну, баланың осы кезеңiн неғұрлым айқын, ашық, толыққанды және әдеми өткiзуге деген түсiнiстiк.

Баланың даму барысында *таным белсендiлiгi* артады. Мектеп жасына дейiнгi балалар заттарды түсiне, формасына қарап ажырата бастайды, олардың құрылысын, пайдалану тәсiлдерiн бiлгiсi келедi. Балалардың бiр нәрсенi құмартып, бiлуге талаптануын таным ынтасы дейдi. Балалар өте байқағыш, әр нәрсеге үңiле қарайды, кейде терең ойға шомылады. Мысалы, Жапырақ неге жасыл? Жаңбыр қайдан пайда болады? – деген сияқты сұрақтарды

үлкендерге әрдайым қойып, жауап күтеді. Мұндай ерекше сұрақтар балалардың ақыл ойын дамытып, табиғи орта туралы алғашқы ұғымдарын қалыптастыруға мүмкіндік береді. Күнделікті өмір барысында бала шындық дүниенің құбылыстарын анықтай білуге, адам баласының жинақтаған бай тәжірибесін үйренуге талаптанады.

Бала белсенділігінің ең алғашқы формасының бірі *қарым-қатынас* жасау таным белсенділігі. Бұл адамның бүкіл өмірінде дамитын белсенділік. Балалардың жас ерекшеліктеріне сәйкес басқа адамдармен қарым-қатынас жасау белсенділігінің мазмұны өзгеріп отырады. Мектеп жасына дейінгі балалар ересек адамдардың әрекеттеріне еліктеу арқылы үйренеді. Бұл жастағы балалардың үлкендердің әрекеттеріне және олармен өзара қатынас жасауға еліктеуі рөлді ойындарды атқару барысында байқалады. Бала еліктеу, қабылдау арқылы түрлі рөлді ойындарды атқара отырып, *табиғи ортамен қарым-қатынас жасау белсенділігі* артады.

Үш жастағы бала ересектерге еліктей отырып, ойын образдарын жасай келе, белсенді түрде қимылдап, қоршаған әлемімен танысады. Айналасындағы ортада болып жатқан барлық оқиғаларға назар аударып, мән беріп, ересектің соңынан сөйлемдер мен сөздерді қайталап отырады. Заттардың қасиеттеріне, табиғатқа, жан-жануарлар әлеміне деген қызығушылығы қалыптасады.

Табиғатпен таныстыру – балалардың танымын дамытудың басты құралдардың бірі. Мұнда балалардың қоршаған орта жөніндегі ұғым түсініктерін байытатын жалпы және нақты мәліметтер алуының маңызы зор.

К.Д.Ушинский "Баланы табиғатпен жастай таныстыра дамыту, оның өзіндік логикалық ойлауын, сөздік қорын, санасының жетілуіне әсері мол екенін" – атап көрсеткен.

Бүлдіршіндерді айналадағы табиғи ортамен үнемі қарым-қатынаста болуға үйрету, табиғатқа деген жанашырлыққа тәрбиелеу қазіргі балабақшадағы тәрбие ісінің өзекті мәселелерінің бірі болып табылады. Балабақшадағы тәрбиенің мақсаты – табиғатты аялап, оны қамқорлыққа алып күту, табиғат жөнінде қарапайым білім бере отырып, табиғаттағы құбылыстар жөнінде алғашқы ұғымдармен таныстыру. Мұнда балалардың қоршаған орта жөніндегі ұғым түсініктерін байытатын жалпы және нақты ғылыми мәліметтер алуының маңызы зор. Табиғат балаға күнделікті әсер етеді. Бірақ балалар көп нәрсені байқай бермейді, үстірт қабылдайды. Табиғат сұлулығы рухани қайырымдылыққа тәрбиелеуде үлкен рөл атқарады, яғни, балаларды мейірімділікке, адамгершілікке, жақын адамдарға қамқор бола білуге көмектеседі. Балалар үшін табиғат – бұл әр түрлі табиғи құбылыстарды танудың және сөздік қорын байыту көзі. Табиғат баланың тұлғалық қалыптасуына зор ықпал етеді.

Табиғи объектілер мен табиғат құбылыстарын *бақылауды ұйымдастыру* балаларды табиғатпен таныстырудың негізгі тәсілі болып табылады. Бақылауды ұйымдастыру – өсімдіктер мен жануарлардың өмір сүру ортасымен өзара байланыста болу, балалардың сол ортаға деген бейімділігін танудың алғы шарты. Бақылау балаларға табиғат жөніндегі нақты түсініктерді меңгертіп, ойлау қабілетін, тілін дамытады. Өсімдіктерді, жәндіктерді, құстарды бақылау арқылы бала көптеген жаңалықтарға тап болады. Бақылау баланың жеке басының бақампаздығын аңғартады, осының әсерінен баланың дүниетанымы кеңейіп, қоршаған ортаға деген өзіндік көзқарасы пайда болып, білуге деген ынтасы арта түседі.

Өсімдіктер туралы ұғымдары кеңейтіліп, олардың сондай-ақ өсуі үшін белгілі бір жағдайлар – топырақ, ылғал, күннің нұры, жылуы керек екені түсіндіріледі. Тәрбиеші балаларды өсімдіктерді қорғауға, оларды жұлмауға баулиды.

Кейбір жануарлардың өсіп дамуы жөнінде балалардың білімі толықтырылады, құстар жұмыртқалайды, балапан басып шығарады, оларды азықтандырып асырайды және түйе ботасын, сиыр бұзауын, ит күшігін, мысық баласын өз сүтімен асырайтындығы түсіндіріледі. Балалардың жабайы хайуандар (қасқыр, аю, түлкі, қоян, кірпі) олардың тіршілігі, қорек табу әрекеті жөніндегі ұғымдары кеңейтіледі.

Серуен кезінде балаларды жылдың барлық мезгілінің табиғат құбылыстарына бақылауды жүйелі жүргізуіне ынталандырады, ауа-райындағы өзгерістер мен мезгілдік өзгерістерге байқауға үйретеді.

Туған өлкеге сүйіспеншілікті тәрбиелеудің негізгі құралы – ұлттық тілі, мәдениеті, көркем өнер туындыларды, әдеби шығармаларды: өлең, ертегі, жұмбақ, жаңылтпаш, мақал-мәтел, аңыз-әңгіме, батырлар жырын тыңдау арқылы ана тілінің құдіреттілігін сезінумен қатар, оны сүюді үйренеді.

Қорыта айтқанда баланың дамуы қай бағытта болатыны, нақтырақ айтқанда, оның іс-әрекеті үлкендердің қарым-қатынасына байланысты. Және де баланы тәрбиелеудегі үлкендердің белсенді қатысуы - міндетті түрде бақылау мен араласу емес, өсіп келе жатқан адамнан ең алдымен өзіндік көзқарасы қалыптасқан және болмысты өзінше түсіне білетін танымдық белсенділігі артқан баланы көре білуі қажет.

ҚОЛДАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Қазақстан Республикасының мемлекеттік жалпыға міндетті білім беру стандарты. Мектепке дейінгі тәрбие мен оқыту. Негізгі Ережелер. ҚР МЖМБС. 1.001 – 2009. Астана.
2. Қазақ балабақшаларында тәрбиелеу, оқыту мазмұнын жаңарту тұжырымдамасы. ҚР БҒ министрлігі. – А., 1991.
3. Калашникова Т.М. т.б «Зерек бала», «Біз мектепке барамыз». – Астана. 2010.
4. Жұмабекова Ф.Н Мектепке дейінгі педагогика. Оқу құралы. Фолиант. – Астана, 2008.
5. Манкеш А.Е. Экологиялық тәрбиені сабақтастықта жүргізудің педагогикалық негіздері. – Алматы: АГУ, 2006.

*Файзулло Касимов, Мохинур Саидова
(Бухара, Узбекистан)*

MASALA YECHISHDA YO`L QO`YILADIGAN AYRIM XATOLAR VA ULARNI BARTARAF ETISH CHORALARI

Ta`lim jarayonida o`qitiladigan har bir fan bugungi kun yoshlarini har tomonlama barkamol shaxs qilib tarbiyalashga munosib hissa qo`shadi. Ayniqsa, matematika darslari yetuk shaxslarni tayyorlash uchun asosiy dasturilamal bo`lib xizmat qiladi. Bu fan o`quvchilarning aqliy imkoniyatlarini oshirishga, mantiqiy fikrlashlarini rivojlantirishga xizmat qiladi.

Matematika aqlni charxlash, xotirani mustahkamlash va mantiqiy fikrlash uchun keng imkoniyat beradigan fandır. Ayniqsa, qiziqarli mantiqiy va tarkibli masalalar o`quvchi tafakkurini o`tkirlashtiradi. Matematika haqida A.I.Markushevich shunday deydi: "Kim bolalikda matematika bilan shug`ullansa, u diqqatini rivojlantiradi, o`z miyasini, o`z erkini mashq qildiradi, Maqsadga erishish uchun o`zida chidamlilik va tirishqoqlikni tarbiyalaydi" [3, 33-b].

Matematik masalalar o`quvchida maqsadga intilish, tirishqoqlik, zukkolik, kabi xislatlarni tarbiyalaydi. S. Koval ta`biri bilan aytganda, masalani bir qal`aga qiyoslash mumkin, uning yechilishi esa g`olib uchun mukofot sanaladi [4, 33-b]. Masalalar bilan tanishtirish boshlang`ich sinfdan boshlanadi. Kuzatish va tajribalar shuni ko`rsatadiki, boshlang`ich sinflarda masalalar yechish jarayonida o`qituvchi hamda o`quvchilar tomondan ayrim xatoga yo`l qo`yilmoqda. Bunday kamchiliklarga yo`l qo`yilishining asosiy sabablaridan biri o`qituvchilar tomonidan matnli masalalar ustida ishlash metodikasiga rioya qilinmasligidir. Masala matni bilan dastlabki tanishtirishda, masala qisqacha shartini ifodalashda, masala muhokamasida, masala yechilishini yozishda, yechilgan masala ustida ishlash kabi bosqichlarida ayrim xatoliklarni kuzatish mumkin. Ularning asosiy kamchiligi masalani qisqacha shartini tuzishda ko`proq ko`zga tashlanadi.

Buni ayrim o`qituvchilar tajribasidan ham ko`rishimiz mumkin. Agar bugungi faoliyat natijasi shunday bo`lsa, ertangi kun yoshlaridan, ularning mustaqil fikridan nimani kutishimiz mumkin? Axir bu bilan o`quvchilarning teran fikrlashiga oz bo`lsa-da to`sqinlik qilib

qo`ymayapmizmi? Xo`sh nega o`qituvchi kamchilikka yo`l qo`yadi? O`qituvchining asosiy xatosi shundaki u masala ustida ishlash rejasini to`liq bilmaydi. Masala ustida ishlashning rejasini quydagicha:

Masala ustida ishlash rejasini	
1.	Masalani o`qib chiqing, masalada nima haqida gap borayotganini o`zingiz tasavvur qiling.
2.	Masalada nima ma`lum va nimani topish kerakligini aniqlab oling. Agar masala matnini tushunib olish qiyin bo`lsa, uni qisqa yozing (yoki masalaga oid chizma tayyorlang).
3.	Qisqa yozuv bo`yicha har bir son nimani ko`rsatishini tushuntiring va masala savolini takrorlang.
4.	O`ylab ko`ring, masala savoliga birdaniga javob berish mumkinmi, agar mumkin bo`lmasa, nega? Oldin nimani, keyin nimani bilish mumkin? Masalani yechish rejasini tuzing.
5.	Yechishni bajaring va javobini yozing.
6.	O`z yechimingizning to`g`riligini tekshirib ko`ring.
7.	O`zingizga qiziqarli savollar bering va ularga javob bering.

Masalaga doir qisqa shart tuzishda quyidagi qoidalarga amal qilish kerak.

1. Qisqa shart masala mazmuni bilan tanishilgandan keyin tuziladi va yechish yo`llarini izlashning muhim vositasi bo`lib xizmat qiladi, o`quvchilar qisqa yozuvga asoslanib, o`qituvchi boshchiligida masalani tahlil qilishadi.

2. Qisqa shart ixcham, aniq bo`lishi va miqdorlar orasidagi bog`lanishlarni aynan aks ettirishi kerak. U har xil shaklda, ya`ni jadval, chizma, rasm, sxema, qisqa yozuv, diagramma ko`rinishida va hokazo tasvirlanishi mumkin.

3. Qisqa shartning har bir yangi ko`rinishini o`quvchilar o`qituvchi boshchiligida bajaradi.

4. Darsning maqsadlari va masalaning qiyinlik darajasiga qarab qisqa shartni o`qituvchi yoki o`qituvchi rahbarligida biror o`quvchi doskada bajarishi mumkin. Istalgan masalada qisqacha shart masala shartidan kelib chiqqan ko`rgazmali quroldir.

Pedagogik amaliyot davrida dars jarayonida ayrim o`qituvchilar tomonidan masala rejasini tuzishga e`tibor bermaslik, qisqacha shartni tuzishda xatoga yo`l qo`yilishining guvohi bo`ldik. 2-sinf matematika darsligining 13-betida berilgan 4-masalani bajarish jarayonida kuzatilgan ayrim kamchiliklar xususida to`xtalib o`tamiz. Masala matni o`qildi:

Bir to`pda 48 m, ikkinchi to`pda undan 8 m kam shoyi bor. Ikkala to`pda necha metr shoyi bor?

Masala matni bo`yicha yetarli savol-javob o`tkazilmadi. Ayrim fikrlarga izoh berilmadi. Vaholanki, berilgan masala matni o`quvchilarga yaxshilab tushuntirish, masalada nima haqida gap borayotgani, masalada nima berilgan-u, nimalarni topish talab qilinayotganini aniqlash masala mazmunini o`zlashtirish bosqichida amalga oshirilishi kerak. O`qituvchi tomonidan masalaning qisqacha sharti quydagicha tuzildi va masalaning yechimi quydagicha berildi:

Bir to`pda – 48 m

Ikkinchi to`pda – ? 8 m

Hammasi – ?m

Yechish:

$48 - 8 = 40$

$48 + 40 = 88$

Javob: Hammasi – 88m

Bu masalaning qisqacha shartini tuzishda va uning yechimini yozishda qator metodik xatoliklar mavjud. Vaziyatni aniqlash shu masalaning qisqacha shartini tuzishda yo`l qo`yilgan kamchiliklardan ayrimlarini keltiramiz:

a) o`qituvchi masala matnidagi birinchi, ikkinchi to`pdagi shoyilarni rim raqam yoki son bilan berishi maqsadga muvofiq.

b) ikkinchi to'pda birinchi to'pdagi shoyidan 8m kam deyilgani uchun ikkinchi to'pdagi shoyi miqdori noma'lum. So'roq belgisidan keyin albatta "vergul" qo'yish kerak.

d) "hammasi" so'zi o'rniga maxsus qavsdan foydalanilsa qisqa shart ixcham va tushunarli bo'ladi.

Masalaning qisqa shartini tuzish uchun dastavval masala matnini o'zlashtirish bilan bog'liq holda yo'naltiruvchi savol-javoblar tuziladi. Masala matnida birinchi to'pda 48 metr shoyi borligi, ikkinchi to'pda undan 8 metr kam shoyi borligi, masalaning bosh savoli hammasi bo'lib necha metr shoyi borligini aniqlovchi (?) belgini o'zida mujassamlashtirgan qisqa shartning qisqa ko'rinishi quydagicha bo'ladi:

$$\left. \begin{array}{l} \text{I to'pda } -48 \text{ m} \\ \text{II to'pda } -?, 8\text{m kam} \end{array} \right\} ?\text{m shoyi}$$

Masalaning qisqa sharti masalani muhokama qilish uchun yechim berilganlar bilan izlanadiganlar orasidagi bog'lanishini aniqlash uchun zarur. Bu tuzilgan qisqa shartga qarab quydagicha muhokamani o'tkazish maqsadga muvofiq.

- Masala savoli bizdan nimani topishni talab qilayapti?
(Ikkala to'pda necha metr shoyi borligini topish talab qilinayapti)
- Uni darhol topa olamizmi?(Yo'q)
- Nima uchun?(Chunki ikkinchi to'pda necha metr shoyi borligi noma'lum.)
- U haqida nima deyilgan?(Birinchi to'pdan 8 metr kam shoyi borligi aytilgan.)
- Uni topa olamizmi?(Ha)
- Qanday qilib?(48dan 8ni ayrib)
- Endi masala savoliga javob bera olamizmi?(Ha)
- Qanday qilib?(Birinchi to'pdagi shoyi miqdoriga ikkinchi to'pdagi topilgan shoyi miqdorini qo'shib)
- Demak, masala necha ish bilan yechiladi?
(Ikki ish bilan. Dastlab ayirish va keyin qo'shish amallari bilan masala yechimi topiladi)

So'ngra masala yechimini yozilishini qaysi usuli qo'llanilishini o'qituvchi aytadi. Ammo shuni inobatga olish kerak-ki, masala yechimini yozish shakli o'tkazilgan masala muhokamasiga bog'liq bo'ladi. Yuqoridagi masala uchun masala yechimini yozish keyin birin-ketin amal bajarish, izoh bermasdan yozish shaklidan foydalanamiz.

Yechish:

$$1) 48 - 8 = 40(\text{m})$$

$$2) 48 + 40 = 88(\text{m})$$

Javob: Ikkala to'pda 88 metr shoyi bor.

Ko'rinib turibdiki, birgina masalaning qisqacha shartini tuzishda va uni yechishda o'qituvchi bir qancha xatoliklarga yo'l qo'yadi. Ko'pgina hollarda o'qituvchilar masalani yechib, javobini topgach "masala to'liq yechildi" deb o'ylaydi. Yo'q, unday emas "Masala to'g'ri yechildimi?"-degan savolga ham javob berish kerak. Yechilgan masala ustida ishashning turli yo'llari bor: topilgan javobni o'rniga qo'yib tekshirish, berilgan masalaga teskari masala tuzib yechib tekshirish masalani boshqa usulda yechib tekshirish, masala yechimini har bir ishida "nimani topdik?"degan savolga to'g'ri javob berish. Yuqoridagi masalaning yechimi to'g'riligini tekshirish shart.

Masala yechish jarayonida yo'l qo'yiladigan ayrim metodik xatolar turkumiga quydagilarni kiritish mumkin.:

1. Masala mazmuni bilan tanishtirishga yo'naltiruvchi savollarning noto'g'ri qo'yilishi hamda savollar tizimida nomutanosiblikning bo'lishi.

Bu holatda masala matnini o'quvchilar yaxshi tushunmay qoladi. Natijada o'quvchi masala matnidagi sonlar ustida ongsiz holda amallar bajaradi. Amaliyotda shunday holatni kuzatish mumkin. Masala o'qilgach, "Masala savoliga qanday javob beramiz?" degan noo'rin savolga bolalar masala matnidagi sonlarni qo'shib, ayrib, ko'paytirish, bo'lib noto'g'ri natijalarni aytishadi.

2. Masala qisqa shartini tuzishda masala matnini o'zida mujassam eta olmagan shartlarga tuzilishi: masala qisqa shartida matnda berilganlarining ayrimlarini kiritmaslik, ortiqcha berilgan ma'lumotlarning kiritilishi, yozuvda xatolarga yo'l qo'yishlik, qisqartma so'zlar yoki so'zlarning bosh harflarini qo'yishda "nuqta"ning qo'yilmasligi, izohlovchi tinish belgilar: "tire (-)", "vergul (.)", "so'roq belgisi (?)"larning qo'yilmasligi, o'z o'rnida ishlatmaslik. Masala qisqa shartini tuzish talablariga rioya qilmaslik, masala turi, xususiyatlariga qarab qisqa shartning optimal variantidan foydalanmaslik kabi xatolar amaliyotda ko'p uchraydi.

3. Ko'p hollarda masala qisqa sharti masala yechimidan so'ng, masala javobi topilgandan so'ng beriladi. Zero, masala qisqa sharti masalani muhokama qilish, berilganlar bilan izlanadigan miqdorlar orasidagi bog'lanishlarni oydinlashtirish uchun kerak. "Masala qisqa sharti nima uchun kerak?" degan savol har bir o'quvchining diqqat markazida bo'lishi zarur.

4. Masala muhokamasini o'tkazishda ham kamchiliklarga yo'l qo'yilishini tajriba ko'rsatmoqda. Masala muhokamasida beriladigan savollarning o'rinsizligi, izchil emasligi, masala yechimini izlashda o'quvchilarning xato qilishlariga sabab bo'ladi. Ayniqsa, masala muhokamasi oxirida masala yechish rejasini tuzishda "Masala necha usulda yechiladi?" degan savol o'quvchini masala necha ish bilan yechilishi aniqlashga imkon bermaydi.

5. Masala yechimi yozishda ayrim tipik xatolar jumlasiga quydagilarni kiritish mumkin.

a) masala yechimini yozish shakliga, yechish usuliga e'tibor bermaslik. Metodikaga oid adabiyotlarda masalalarni uch usulda (ifoda tuzib, birin-ketin amal bajarib, tenglama tuzib) yechish to'g'risida ma'lumotlar keltirilgan. Har bir usulda masala yechimini yozish shakli ham turlicha bo'ladi. (Masalan, izohlab, izoh bermasdan, birin-ketin savol tuzib yechimini yozish shaklida). Masala yechimini tanlangan usul va bu usulning yozilish shakliga to'la rioya qilib bajarishga alohida e'tibor berish kerak.

b) masala yechimini yozishda ismli sonlar albatta har amal natijasi oxirida qavsda yozilgan bo'lishi kerak. Ko'pincha, o'quvchilar ismli sonni yozmay qo'yishadi yoki yozsa ham qavs ichiga olmaydi.

d) masala yechimini yozish jarayonida o'quvchilar amal tanlashda xatoga yo'l qo'yish hollari tez-tez uchrab turadi. Buning sababi masala mazmunini to'la o'zlashtirmaslik, shuningdek, masala matnidagi ayrim atamalar ("ta ortiq", "ta kam", "marta ortiq", "marta kam")ning o'z o'rnida ishlata bilmaslik oqibatida sodir bo'ladi. Masalan, "Nargizada 15ta daftar bor. Uning daftarlari Azizaning daftarlaridan 5 ta ortiq. Azizada nechta daftar bor?" Bu masalani o'quvchi yechayotga 15ga 5ni qo'shadi va "Azizaga 20ta daftar bor" degan noto'g'ri yechimni aytadi. Bunday xatoga yo'l qo'yilishi sababi, u "ta ortiq" desa "qo'shamiz" degan fikrga asoslanadi. Bunday "bilvosita" ko'rinishdagi masalalarni "bevosita" ko'rinishga keltirib yechish, har doim ham "ta ortiq" desa qo'shish amalini bajarish to'g'ri bo'lavermasligi ko'rsatiladi.

6. O'quvchilar masala javobini yozishda ham xato qilishadi. Agar masala yechimlari izohlansa, masala javobi qisqa, masala yechimlari izohlanmasa masala javobi to'liq yozilishi kerak.

Bundan tashqari darslikda berilgan ayrim noaniqliklar tufayli ba'zi pedagoglar xatolikka yo'l qo'yishmoqda. Boshlang'ich sinf matematika darslikarining deyarli barchasida rasm berilgan bo'lib, masala tuzish kerakligi ta'kidlangan. Lekin o'qituvchilarimiz bu so'zning mohiyatini to'liq anglab yetayaptimikin? Avval o'qituvchi masalaning o'zi nimaligini anglab yetishi zarur. "Matematik masala - ixcham hikoya bo'lib, unda ba'zi kattaliklarning qiymatlari kiritilgan bo'lib, ularga bog'liq va masala shartida ular bilan ma'lum munosabatlar orqali bog'langan boshqa kattaliklarning qiymatlari izlanadi" [2, 269-b]. Lekin bugungi kun o'qituvchisi uning mazmunini to'liq anglab yetmay masalaning qisqacha shartini tuzdirib qo'ya qoladi. Lekin topshiriq bizdan buni talab qilmayapti-ku?! Balki shunday xatoliklar oldini olish uchun darsliklarda: "Masala matnini tuzing va uni yeching" deb kiritilsa, maqsadga muvofiq bo'larmikin?

O'qituvchi doimo yurt va uning ravnaqi uchun xizmat qiladigan yoshlarni tarbiyalaydi. Shunday ekan, o'qitiladigan va o'rgatiladigan har bir fan va elementga alohida e'tibor berish lozim. Zero masalani to'g'ri va aniq ishlashga o'rganish, mantiqiy tafakkurni rivojlantirishga xizmat qiladigan asosiy vosita sanaladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Bantova M.A., Belt'yukova G.V., Pevshikova A.M. Matematika o'qitish metodikasi. – Toshkent, 1996.
2. Bikbayeva N. Sidilkova va boshqalar. Boshlang'ich sinflarda matematika o'qitish metodikasi. – T.: "O'qituvchi", 1986. – 269 b.
3. Saitov Y. Matematika va matematiklar haqida. – T.: "O'qituvchi", 1992. – 33 b.
4. Koval S. Matematika va matematiklar haqida. – T.: "O'qituvchi", 1992. – 33 b.

*Миргул Қуанышбекова
(Өскемен, Қазақстан)*

**МЕКТЕПАЛДЫ ДАЯРЛЫҚ ТОП БАЛАЛАРЫНЫҢ ОЙЫН АРҚЫЛЫ ТІЛІН
ДАМУ**

Кез келген ұстаздың басты мақсат-міндеті – оқушыларға сапалы білім беру, жан-жақты жетілдіру, оқуға деген қызығушылығын арттыру.

Ойын үлгісінің технологиясы баланың нақ осындай белсенділіктерін арттырады. Кез-келген бала да адамның мәдениеті де ойын арқылы дамиды. Ал бүгінгідей динамика ғасырында, оқу процесінде ойын алдыңғы орында, яғни ойын технологиясы арқылы баланың оқуға ынтасын, қызығушылығын арттыру жеңіл болмақ.

Адамзаттың көптеген жылдар бойғы ойнау тәжірибесі ойынның білімдік құндылығын дәлелдеді. Ойынның шығу сырын ғалымдар жүздеген жылдар бойы зерттеп келеді. Оның шығу тарихы жайлы көптеген пікірлер бар.

Көп тұжырымдардың бірі бойынша ойын қоғамның діни, әлеуметтік-экономикалық және мәдени дамуы кезіндегі бос уақыт пен демалысты өткізу мәселесінен туындаған. Ерте заманда ойын қоғамдық өмірдің бір бөлігі болып, оған діни-саяси маңыз берілген. Ерте гректер ойынды Құдайлар қолдаған десе, Қытайда мерекелік ойындарды император ашып, өзі де қатысқан. Ойын өмірде пайдасыз көрінгенмен аса қажетті көрініс-құбылыс.

Сабақта тиімді қолданылған ойын түрлері – мұғалімнің түсіндіріп отырған материалын оқушылардың аса зор ілтипатпен тыңдап, жемісті, сапалы меңгеруіне сенімді көмекші бола алады. Өйткені, кіші жастағы оқушылар жас ерекшеліктеріне байланысты ойынға өте ынталы келеді. Балалар тез сергіп, тапсырмаларды тез, әрі қызығып орындайтын болады. Ойын балалардың оқуға, еңбекке деген белсенділігін, қызығушылығын арттырудағы басты құрал. Ойын барысында балалардың белсенділігі, шығармашылығы дамиды.

Ал мұғалімнің міндеті – балаларды ойынға өз қызығушылығымен, ынтасымен қатысуын қамтамасыз ету. Ойын мен адам мәдениетінің өзара байланысы ғылыми түрде анықталды. Олардың тұлғаны дамытудағы маңызы анықталды, оның психологиялық және әлеуметтік факторлармен келісімі жөнінде кең қарастырылуда.

Ойын – дегеніміз не? Ойын дегеніміз – халықтың баланы әдептілікке, сауаттылыққа баулитын құралдың бірі. Баланы дамытатын, өсіретін әрі тәрбиелейтін негізгі іс-әрекет – ойын. Ойын- баланың алдынан өмірдің есігін ашып, оның шығармашылық қабілетін оятып, танымдық қасиеттерін дамытады. Ойын- баланың өмір тынымының алғашқы қадамы. Ойын-сабақ, ойын-жаттығу, сергіту ойындары, дидактикалық мақсаттағы ойындар, сөздік ойындар, логикалық ойындар, ұлттық ойындар баланы жан-жақты дамиды. Ойындар баланың зейінін, есте сақтау қабілетін, ауыз екі сөйлеу мәдениетін дамытады. Ойын арқылы баланың болашаққа көз қарасы қалыптасады. Қандай ойын түрі болсын, дидактикалық па, шығармашылық па, сюжетті ме, әлде драмалық болсын баланың ой-өрісін дамытады, сөздік қорын молайтады, адамгершілік қасиеттерін қалыптастырады, қиялдау, ойлау, есте сақтау қабілеттерін жетілдіреді. Баланы нәресте шағынан бастап адалдыққы, мейірімділікке, еңбек етіге тәрбиелеудің негізгі құралы- ойын. Ойын – тәрбиенің бастауы. Ойын тәрбие берудегі ең тиімді тәсілдің бірі. Мектептеде тәрбиеленушілердің танымдық іс-әрекетін қалыптастыруда негізгі жұмыс түрі – ойын әрекеті. Бала саналы, мәдениетті, адамгершілігі мол болып, жан-

жақты дамуы үшін және тілін дамытып, сөз байлығын дамыту үшін және айналадағы өмір құбылысын ұғыну үшін пайдаланудың маңызы зор [3].

Ойын үстінде баланың түрлі қасиеттері, қабілеті мен белсенділігі де көрінетіні туралы аса көрнекті педагог А. С Макаренко былай дейді: «Ойында бала қандай болса, өмірде кәсіби қызмет саласында, көбінесе сондай болады». Сондықтан келешекке адамды тәрбиелеу - бәрінен бұрын ойын арқылы жүзеге асыралады. Ойын – балалар үшін айналадағы танып, білу тәсілі [6].

Ойын әрекеті мазмұнынан әлеуметтік сипаты баланың қоғамдық өмір сүретіндігімен байланысты. Ол алғашқы айлардан бастап – ақ маңайындағылармен қарым-қатынас жасауға ұмытылады, соның арқасында жасау құралы, күш қуаты тілді біртіндеп меңгереді. Ойын-бала әрекетінің негізгі түрі. Ойын ойнағанда бөлме теңіз де, ұшақ та темір жол вагоны да болуы мүмкін. Балалар ойын кезінде тыныш отыра алмайды. Тіпті жалғыз баланың өзінде де сөйлесіп жүреді. Сондықтан, ойын барысында тілдесім үлгісі қалыптасады. Ойындар мазмұнына қарай, өзіне тән ерекшеліктеріне қарай сюжетті-рольді, драматизациялық, дидактикалық құрылыс ойындары, қимылды ойындар, ұлттық ойындар болып бөлінеді.

Ойынның түрлері өте көп. Мысалы: рөлдік ойындар, дене шынықтыру ойындары, сюжеттік ойындар, дидактикалық ойын элементерін пайдаланудың маңызы өте зор. Дидактикалық ойындар баланың ақыл – ойын дамытып, сабаққа деген қызығушылықтарын арттырады. Тіпті нашар оқитын балалардың өздері де ойын элементтері араласқан сабаққа зор ынтамен, жігерімен араласатыны анық.

«Ұлттық қазақ ойындары: «Қыз қуу», «Орамал тастау», «Асықтар», «Бәйге» ойындары. Бала өмірінің кезеңі ойын арқылы жетіледі. Ойындар әр топта жас ерекшелігіне сай жүргізіледі. Мен өз тәжірибемде ойындарды көп қолданамын. Сабақ барысында да, күннің жартысында да жүргіземін. Мектепте балалар табысты, жақсы оқу үшін баланың тілдік функциялары толық дамыған болуы керек. Баланың тілін жетілдіру үшін оны әңгімеге тарта отырып, баланың сөздік қорын жаңа сөздермен толықтырып, түсінігін молайту қажет. Баланың тілін дамытуда ойын түрлерін жүргізу арқылы, ойын шарттарын айта отырып та байытуға болады. Мысалы: «Қуыршаққа қонаққа бару», «Мен кімін», «Қуыршақты киіндіреміз», «Шарбақты құрастыру», «Көлемі бойынша қой» деген секілді ойын түрлерін қолдануға болады [7]. Мен кез келген ойын түрлерін сабағымен тақырыбына сай таңдап аламын. Әсіресе дидактикалық ойындарды тіл дамыту сабақтарында пайдаланудың тиімділігін тәжірибе көрсетіп отыр. Сабақты бекіту, баланың шығармашылығын дамыту, тіл байлығын молайту үшін ойындар сабақтың тақырыбына, мазмұнына сай таңдап аламын. Мысалы: «Телефон» ойынында диалогтық сөйлеудегі әңгіменің мақсаты – бір нәрсе жайында сұралап, баланың оған жауап беруге, белгілі бір әрекетке түрткі болуға үйрету болып табылады.

Қимыл ойындары – балаға дене тәрбиесін беру құрылды. Балалардың жүгіру, секіру өрмелеу, лақтыру, қағып алу қабілеттерін жетілдіруге, дамытуға мүмкіндік береді. Қимыл ойындары баланың жүйке қалыптасуына зор ықпал етеді. Қимыл ойынында ережелер ұйымдастырушы роль атқарады, олар ойынның барысын, жүйелілігін, ойнаушылардың қарым – қатынасын, баланың мінез – құлқын белгілейді. Қимыл ойындары үйдің ішінде және серуен кезінде бірнеше баламен немесе бүкіл топпен өткізіледі. Олар сондай-ақ дене шынықтыру сабақтарының құрамына енеді. Балалар ойынды игерген соң өздігінен ойнай алады. Ойын балаларға сабақта серуенге де өте қажет, тіпті бала жай дем алып отырғанын өзінде де ойын үстінде болады. Қимылды ойындар баланың барлық жас кезеңінде өтеді.

Рөлдік ойындар мектепке дейінгі балалар өмірінде елеулі орын алады. Бұл ойындар ұзақ та, қысқа да болуы мүмкін. Сюжетті – рөлді ойындар бейнелеу құралы роль мен ойын әрекеті болып табылады. Өзінің сипаты жағынан бұлар көбінесе еліктеу, шындықты көрсету болып табылады. Мысалы «Дүкен» ойынын ойнағанда балалар сатушы сатып алушының әрекеттеріне еліктейді. «Шашгараз», «Отбасы» ойындары арқылы айналадағы өмірді бақылауға, күнделікті өз өмірлерінен алған білімдерін ойын сюжетіне пайдалануға төселендіруге болады. Педагог өтіпген ойынға талдау жасап, оның балаларға тигізген

тәрбиелік ықпалы бағалауға, өз тобындағы сюжетті-рөлді ойындарының одан әрі басшылық ету тәсілдерін ойластыруға тиіс.

Қойылымдық ойындарда рольдер, ойын әрекеттері қандай шығарманың, ертегінің т.б. Сюжеті мен мазмұны шарттас болады. Ол сюжетті-рөлді ойынға ұқсас. Барлық балалар ертегіні жақсы көреді, ертегі айтып берсең бар ынтасымен тындайды. Ертегі балалардың ой-қиялын, сөздік қорын дамытады.

Құрылымдық ойындар- балалар әрекетінің бір түрі. Оның негізгі мазмұны қоршаған өмірді алуан түрі құбылыстарды және соларға байланысты іс-әрекеттерді бейнелеу болып табылады. Құрлыс ойыны бір жағынан сюжетті-рөлді ойнауға ұқсас келеді. Балалар ойын үстінде көпірлер, стадиондар, темір жолдар, театрлар, цирктер т.б. ірі құрылыстар салады.

Дидактикалық ойындар кішкене балаларға мейлінше тән оқыту формасы болып табылады, оның арғы тегі ойынды өлең мен қимылмен ұштастыру негізінде көп нерсені үйрететін ойындарды жасаған халық педагогикасына жатыр. Мысалы: «Сиқырлы қалпақтың сырын ашайық» – деген ойынды ересек топтарда тәрбиеші балаларды зат туралы айта білуге үйрету, олардың жүйелі сөйлеу қабілетін дамыту міндетін алға қояды. Ойын міндеті-қалпақтың астында не бар екенін білу. Дидактикалық ойындар айналамен танысу сабағында, көркем әдебиет, тіл дамыту сабақтарында жиі қолдануға болады. Бала тәрбиесі қиын да, жауапты міндет. Ұрпақ тәрбиесі қоғамнан тыс, оқшау тұрған емес. Ол қоғамның, заманың бағыт- бағдармен, тыныс-тіршілігімен бірге жүріп отырады. Осы орайда кез-келген бұлдіршін үшін бала тәрбиесі ата-анасына берілген тәлім-тәрбиені одан әрі жалғап, жандыратыны сөзсіз.

Мектепалды даярлық топ балаларының тілін дамытуда ойындардың рөлі зор. Ойын үстінде балалардың тілі дамып, бір затқа бейімділігі, қызығушылығы артады. Ойын мазмұны мен түріне қарай: мазмұнды-бейнелі, қимыл-қозғалыс, дидактикалық, құрылыс кейіптендіру ойындары болып бөлінеді. Мазмұнды-бейнелі ойында бала ойын мазмұнын түсінікті етіп жеткізуге тырысады, оған қажетті құрал-жабдықтарды табуға талпынады, оларды дайындау үшін еңбектенеді, ал еңбек ұжымдық іс-әрекетке біріктіреді және шығармашылық іс-әрекетке бағдарлайды. Ойын жағдайы оған араласқан әрбір баладан тіл қарым-қатынасы дамуының белгілі бір деңгейін талап етеді. Егер бала ойынның барысына қатысты өз тілегін анық айтуға мүмкіндігі болмаса, егер ол бірге ойнап отырған өз жолдастарының сөз арқылы берілген нұсқауларын түсінуге қабілеті жетпесе, онда ол құрдастарына масыл болады. Құрдастарымен түсіну қажеттігі ұйқасымды тілдің дамуына себепші болады. «Ойын өсіп келе жатқан бала организміне ауадай қажет. Балалардың ойынға деген қызығушылығы және оның бала өміріндегі мәні психологиялық-педагогикалық мақсаттарда пайдаланылады. Балаларды физикалық, тілдік тұрғыдан дамытуда, өлшем бірлігімен, түс және форма ұғымдарымен таныстыруда дидактикалық ойындар таңдалып алынады. Бұл ойындар балалардың ерік, күшін, тілін, қимыл-қозғалысын, ақыл-ойы мен қажырлығын қалыптастырады. Балалардың қозғалысқа құрылған дидактикалық ойындарды меңгеруі өзіндік жеке ойындардың дамуына ықпал жасайды. Баланың әрбір жас кезеңіне сәйкес келетін ойындардың мүмкіндіктері мол. Ойынның мектепалды даярлық топ балаларына тәрбиелік тұрғыдан ықпал ететін мүмкіндіктерінің бар екені күмәнсіз: дұрыс ұйымдастырылған ойын балалардың тілін дамытып қана қоймайды, сабаққа деген қызығушылығын арттырады. Ауызша ойланатын дидактикалық ойындарда сұрақ, өтініш келісімді білдіретін дауыс ырғақтарына еліктеу қабілеттері жетіледі. Ертегі немесе әңгіменің мазмұны бойынша бөлек-бөлек суреттерді пайдаланғанда оларды белгілі бір тәртіппен жинау, топтастыру үшін тапқырлық, байқағыштық, зеректілік көрсетеді. Құрылыс ойынында әдемі ғимараттар құрылысын жасап, оның бояуларының бір-бірімен келісімді болуын жоспарлайды, қадағалайды. Құрылыс материалдарын пішіні, түсі бойынша симметриялы орналастырып, белсенділік көрсетеді. Өзінің жеке жолдастарының тұрғызған құрылыстарының сапасына баға береді. Ұлттық қимылды ойынында балалар санамақтар, өлеңдер, тақпақтар, қолданады. Бұндай ойындарда балалардың тілі, сөздік қоры дамып, қалыптасады, кеңістікте уақытты бағдарлауға үйренеді, батылдық, тапқырлық, қайраттылық,

шапшаңдылық, ұжымшылдық сияқты қасиеттерге тәрбиеленеді. Кейіптендіру ойындары балаларға таныс ертегі, әңгіме негізінде құрылады. Жан дүниесіне жақын рөлдерді өздері орындауға талпынады. Бұндай ойындарда ауыз әдебиеті үлгілері пайдаланатындықтан, олар балалар өміріне жарқын сезім, қуаныш, белсенділік, шығармашылық енгізеді, тілін дамытады. Осындай қасиеттер тәрбиеленушінің тұлғасының қалыптасуына маңызды рөл атқарады. Балалардың тілін дамытуда ұлттық ойынның орны ерекше. Ойында адамдар өмірінің сан қыры, тұрмыс-тіршілігі, еңбегі, дүниетанымы, арман-тілегі, болашаққа деген сенімі, ержүректілік пен жігерлікке құлшынысы көрініс табады. Халық педагогикасында ойындар өте көп және мазмұндары да, бағыттары да бірін-бірі қайталамайтындай сан-алуан, әрі қызғылықты. Олар, «Алақан соқпақ», «Тақия тастамақ», «Айгөлек», «Аңдардың айтысы», т.б. Мысалы: «Аңдардың айтысы» атты ойында жүргізушінің талабына сай әндер орындап, онда аңдардың дауыстарын, қылықтарын бейнелеп, олардың өздеріне тән ерекшеліктерін сипаттап көрсетеді. Мұның өзі хайуанаттар әлемі жөнінде нақты ұғымды, шығармашылық қабілетті, жеке және топтасып ән айту дағдысын жетілдіріп, тілін дамытады. Ойын ережелерінің тәрбиеленуші үшін үлкен тәрбиелік маңызы бар. Олар ойын барысын белгілейді, тәрбиеленушінің тәртібі мен іс-әрекеттерін, олардың өзара қарым-қатынасын бақылап, ерік-жігерінің қалыптасуына ықпал етеді. Ұлттық ойындардың мазмұндық ерекшеліктері, біріншіден, ұлттық ойындар мазмұн жағынан да мәнерлі әрі түсінікті. Ойын балалардың ақыл-ойының белсенді жұмыс істеуіне, дүние танымының кеңеюіне, қоршаған ортаға деген көзқарасын нақтылап, барлық психикалық процестерді жетілдіруге мүмкіндік жасайды. Екіншіден, ойын ережелерінде жеке тұлғаның қалыптасуына әсер ететін үлкен тәрбиелік мән бар. Ұлттық ойындар тәрбиеленушіге халықтық салт-дәстүрі мен тұрмыстық шаруашылық еңбегінен түсінік береді. Үшіншіден, тәрбиеленушінің қимыл-қозғалысын дамытып, дене тұлғасының дұрыс қалыптасуына мүмкіндік жасайды. Төртіншіден, бала қиялын, ақыл-ойын дене қимылын дамытатын тәрбие құралы. Бесіншіден, ұлттық ойындар баланың тілін ширатады, ойын дамытады, зейінділікті, ұстамдылықты, ойлылықты, зерделілікті, кеңістікті бағдарлай білуді, әрекет үйлесімділігін, өжеттілікті, тапқырлықты, шапшаңдықты, төзімділікті, мергендікті, батылдықты дамытады. Тақырыбымызға орай таңдап алынған мектепалды даярлық топ балаларымен ойналатын ұлттық ойындар: «Қасқыр қақпан», «Арқан тарту», «Ақсерек-көксерек», «Асық ойыны», «Айгөлек» т.б. балалардың ширақтық, қозғалғыштық, жинақылық сияқты жеке тұлғалық қасиеттерін қалыптастырып, тілі дамып, сөздік қоры молаяды және физиологиялық дамуын жетілдіре түседі деп ойлаймыз. Бала өміріндегі ойынның маңызы туралы В.А.Сухомлинский былай деп жазды: «Ойын дегеніміз - орасан зор жарық терезе, осы терезе арқылы баланың рухани дүниесіне қоршаған дүние туралы түсініктердің, ұғымдардың ширек тасқыны келіп құйылады. Ойын дегеніміз- бұл ынталық пен құмарлықтың отын жағатын ұшқын» [8].

Сабақта ойын түрлерін пайдалану сабақ түрлері мен әдістерін жетілдіру жолындағы ізденістердің маңызды бір буыны. Ойын түрлерін оқу процесін пысықтау, жаңа сабақты қорытындылау кезеңдерінде, қайталау сабақтарында пайдалануға болады. Ойын түрлерінің материалдары сабақтың тақырыбы мен мазмұнына неғұрлым сәйкес алынса, оның танымдылық маңызы да арта түседі.

Оны тиімді пайдалану сабақтың әсерлігін, тартымдығын күшейтеді, оқушылардың сабаққа ынтасы мен қызығушылығын арттырады.

Ойынмен ұйымдастырылған сабақ балаларға көңілді, жеңіл келеді. Ойынды іріктеп алуға нақтылы сабақтың мақсаты, мүмкіндіктері мен жағдайларын ескеруге ерекше назар аударған жөн. «Ойыннан басталады», – десек, баланың ойын жетілдіріп, сабаққа қызығушылығын, белсенділігін арттыру үшін бастауыш сынып мұғалімінің басты қолданатын тәсілі – ойын [9].

Педагогикалық ойынның маңызы зор. Ойын біріншіден, білу және үйрену, екіншіден, адамның ойнай отырып, өзіндік білім алуы өмір тәжірбесін жинақтауға көмектеседі. Ойынның кәсіптік, әуестену, оқу-жаттығу ойындары сияқты түрлері бар. Ол дем алу, көңіл көтеру бола тұра оқуға, шығармашылыққа, емдеуге, адам қарым-қатынасының типтерінің

модельдеріне, еңбекте көрініс табады.

Ойынды ерте заманнан үлкендердің іс-тәжірибесін жеткіншек ұрпаққа жеткізу үшін пайдаланған. Ойын халық педагогикасында, мектепке дейінгі және мектептен тыс мекемелерде кеңінен пайдаланылады. Қазіргі мектепте ойын әрекеті ойын пәнінің тарауын және тақырыбын түсіну үшін өздік технология ретінде, жалпы технологияның элементі ретінде, сабақ немесе оның бір бөлігі ретінде, сыныптан тыс жұмыстың технологиясы ретінде қолданылады.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. 12 жылдық білім беруге көшуге байланысты жасалған мемлекеттік білім стандарты.
2. МДЖББ стандарты. Негізгі ережелері, 2007.
3. «Зерек бала» бағдарламасы, 2010.
4. Педагог қызметкерлердің біліктілігін арттырудың оқу бағдарламалары және оқытақырыптық жоспарлары. – Алматы: «Кредосс-Трейд», 2013.
5. Көшімбетова С.А. Оқу-тәрбие үрдісінде оқытудың инновациялық әдіс-тәсілдерін пайдаланудың педагогикалық шарттары (гуманитарлық пәндер бойынша). – Алматы, 2004. – 30 б.
6. Қалиев Ж.Н. Халық педагогикасы құндылықтары негізінде оқушыларға патриоттық тәрбие беру (5-9 сыныптардағы гуманитарлық пәндер негізінде). – Астана: Б.ж., 2005. – 27 б.
7. Мұсаева С. А., Бегалиев Т. Б. Жас ерекшелік педагогикасы [Мәтін]. – Астана: Фолиант, 2006. – 472 б.
8. Өстеміров К. Қазіргі педагогикалық технологиялар мен оқыту құралдары [Мәтін] / К. Өстеміров. – Алматы: б. ж., 2007. – 144 б.

*Елена Лисицкая
(Харьков, Украина)*

ОБУЧЕНИЕ АНГЛИЙСКОМУ В МНОГОУРОВНЕВОЙ ГРУППЕ

В современных условиях обучение студентов английскому языку в технических вузах Украины предполагает разный уровень владения иностранным языком. Многоуровневые группы столь же разнообразны, как и студенты в них. В группе могут оказаться студенты, достаточно хорошо владеющие иностранным языком, так и практически не знакомые с английским алфавитом. Такая ситуация является довольно редкой, чаще всего, многоуровневая группа включает студентов с различным уровнем знаний грамматики и лексики, она включает студентов разного типа обучения: тех, кто изучал и/или практиковал язык устно, и тех, кто учился, в основном, по учебникам. И, наконец, термин *многоуровневый* могут быть использован для обозначения группы студентов, работающих вместе, которые в значительной степени отличаются по возрасту. Причины такого явления могут быть совершенно разные. Несмотря на большое количество часов, выделенных на обучение иностранному языку в школе, только единицы способны свободно говорить на иностранном языке. Не всегда присутствует мотивация у школьников, не всегда школьные учебники и учебные пособия соответствуют уровню требований по дисциплине, большое число учеников в группах также не способствуют улучшению уровня знаний. Поступив в вуз, студенты не всегда воспринимают иностранный язык как необходимую для изучения дисциплину. Как показывает практика, дифференцирование студентов по уровню знаний при поступлении при помощи проведения тестирования, может существенно, но не полностью облегчить задачу преподавателя. К сожалению, тестирование и распределение студентов по подгруппам не отражает реальной картины знаний и не может создать такие условия, при которых цель обучения может быть с легкостью достигнута. Даже по результатам отбора, в

группе оказываются около половины студентов среднего уровня подготовки и несколько «продвинутых» студентов. В группу также могут попасть и очень слабые студенты, поскольку деление осуществляется только на 2 подгруппы. Обучение многоуровневых групп – это сложная методическая задача, с которой достаточно тяжело справиться даже опытному профессионалу, поэтому, учитывая всё вышеперечисленное, многие преподаватели предпочитают этот факт просто игнорировать, ориентируясь на тот уровень студентов, который им удобен.

Преподаватель таких групп, как правило, испытывает затруднения, связанные с подбором необходимых материалов для занятия и организацией работы на занятии. Сталкиваясь с проблемой обучения многоуровневой группы, многие преподаватели не знают, с чего начать. Они опасаются, что подготовка займет гораздо больше времени, и что студенты будут более требовательными. Тем не менее, при использовании определенных стратегий для преодоления проблем такого рода преподаватели могут добиться успеха.

Преимущества обучения в многоуровневой группе:

- Студенты могут учиться в своем собственном темпе
- Студенты могут учиться хорошо работать в группе
- Студенты становятся независимыми в обучении
- Студенты развивают тесные отношения со сверстниками
- Студенты становятся партнерами в процессе обучения

Проблемы, возникающие при обучении в многоуровневой группе:

- Поиск соответствующих учебных ресурсов и материалов
- Организация надлежащей группировки внутри группы
- Построение эффективной самоподготовки в группе
- Определение индивидуальных потребностей каждого студента
- Обеспечение того, чтобы все студенты опрашивались и были заинтересованы в обучении
- Обеспечение такого процесса обучения, при котором студенты работают в небольших группах или парах

Одна из первых вещей, которую преподаватель многоуровневой группы должен сделать, это определить проблемы и пробелы отдельных студентов. Если это возможно, то это должно быть сделано еще до первого занятия.

Есть множество способов проведения оценки потребностей, в зависимости от размера группы и доступа к компьютеру. Многие вузы используют стандартизированный тест для новых студентов. Такое тестирование только иногда может помочь преподавателям определить уровень владения языком студентами многоуровневой группы, да и к тому же стандартизированные тесты не могут определить личные потребности отдельных студентов. В небольших группах можно пригласить студентов для короткого разговора, чтобы определить, каковы цели ваших студентов являются (напр. совершенствование общих навыков письма, обучение разговорному английскому, понимание правил грамматики). Мозговой штурм в группе может также помочь выяснить это в небольшой группе. Его можно начать словами: продолжите предложение " I need English to/for...".

Преподаватель может обнаружить, что некоторые студенты являются слабыми, чувствуют себя некомфортно и требуют особого внимания преподавателя, а другие слишком сосредоточены на навыках, которые они никогда не будут использоваться в профессиональной деятельности.

Как в этом случае преподаватель может организовать и улучшить процесс обучения в многоуровневой группе неязыкового вуза?

Одним из подходов может быть поиск многоуровневого учебника, но преподаватель ограничен учебной программой, поэтому возможно использование другого варианта, основанного на тематике. Студенты должны быть задействованы в мероприятиях и заданиях урока, основанных на одной и той же теме. Это является отличным способом поддержания групповой атмосферы. Такой подход не только поможет студентам чувствовать себя членами

одной группы, но и спасет преподавателя от длительной подготовительной работы. На одной тематике могут быть основаны все виды упражнений, а также такие виды деятельности, как ролевые игры и дискуссии.

Мероприятия, которые можно предложить для эффективной работы в группе:

- разминка для всей группы: занятие можно начать с разминки, которая является прекрасным способом укрепления чувства общности в многоуровневой группе;
- упражнения на заполнение пробелов: этот способ отлично подходит для работы в парах.

- Кроссворды: этот способ также хорошо использовать при работе в малых группах или парах, при этом, несмотря на разный уровень знаний лексики английского языка, каждый студент может принести широкий спектр знаний в группу, чтобы помочь заполнить головоломки.

- Материалы самоподготовки: материалы готовятся самими студентами и поэтому отражают их реальный уровень знаний, каждый из них способен подготовить такой материал, который может осилить.

- Подготовка сообщений. Для студентов-юристов разного уровня подготовки по языку возможной работой, которая совершенствует навыки, как чтения и сбора информации, адаптации ее, так и говорения, является подготовка сообщения. Такие сообщения могут быть предложены по истории криминалистики, биографии известных сыщиков или преступников, по содержанию исторических документов, таких, как Магна Карта или 12 таблиц.

- Изображения: визуальные картинки могут служить прекрасным обучающим инструментом. Можно использовать их в качестве основы для обсуждения на занятии, выполнения письменных заданий и пополнения словарного запаса. Студенты разного уровня подготовки могут участвовать в описании фотографий, схем, таблиц. Можно предложить студентам принести их собственные фото и картинки и найти способ, чтобы построить задания, связанные с ними. Одним из видов парной деятельности, которая развивает как навыки говорения, так и аудирования, является такая работа, при которой один студент описывает картинку или событие, явление, предмет, а другой рисует, пишет название или воспроизводит другим способом тот объект, о котором говорят.

- Задания, которые выполняются на компьютере: если преподаватель имеет доступ к компьютерному классу, онлайн уроки внесут разнообразие и помогут подобрать задания для всех студентов многоуровневой группы.

Материалы преподавателя должны отражать потребности и интересы студентов в группе. Преподаватель должен иметь арсенал дополнительных заданий разного типа (для совершенствования навыков письма, говорения, лексики, грамматики и пр.) для разного уровня студентов группы. Такие задания являются важным инструментом в каждой многоуровневой группе.

Методические стратегии обучения

Можно поэкспериментировать с различными студентами в группе, чтобы найти те пары, которые работают лучше всего. Возможно, преподаватель обнаружит, что пары с разным уровнем знаний работают лучше при выполнении одних заданий, в то время как пары с одинаковым уровнем лучше проявляют себя при выполнении других.

Для достижения стойкого эффекта можно использовать простую последовательность действий и заданий для каждого занятия:

1. разминка с привлечением всей группы;
2. работа в малых группах: преподаватель выделяет часть группы и разбивает ее для работы в парах, в то время как другая часть группы будет работать над выполнением общего задания по проверке упражнений, грамматики и пр.;
3. работа с материалами самоподготовки: группа разбивается на малые подгруппы для работы с материалами самоподготовки. Такая работа будет комфортной для студентов со

слабым уровнем знаний, так как выполнение задания будет проверяться одноклассниками, а не преподавателем;

4. работа всей группы: группа снова объединяется для выполнения коллективного задания.

Следуя этому шаблону, преподаватель приучает студентов к разным видам работы, имея при этом возможность контролировать и проверять студентов разного уровня знаний и подготовки. В этом случае, и студентам, как слабым, так и сильным, гораздо легче сосредоточиться на выполнении того или иного задания, поскольку они знают последовательность видов выполняемой работы. При таком сценарии студенты себя чувствуют увереннее, и есть вероятность как повышения мотивации к обучению, так и совершенствования знаний, полученных в ходе совместной работы.

Еще одним способом, или видом стратегии обучения, является привлечение студентов для индивидуальной работы со слабыми в качестве преподавателя. Для этого нужно выделить студентов, заинтересованных в таком виде работы. Это не должны быть студенты с самым высоким уровнем знаний английского языка. Студенты со средним уровнем подготовки всегда стремятся к достижению более высокого уровня компетентности, поэтому стоит лишь напомнить им, что лучший способ, чтобы практиковать и совершенствовать язык, это научить ему кому-то еще.

При работе в многоуровневой группе следует придерживаться принципа разнообразия видов деятельности [1], поддержания темпа выполнения разных видов заданий, а также поддержания постоянного интереса к выполняемым упражнениям [2]. Все задания, предлагаемые преподавателем для выполнения, должны быть актуальными с точки зрения изучения языка, а также должны содержать информацию, которая может заинтересовать студентов. Тематика упражнений должна затрагивать проблемы современной науки и жизни студентов.

Эти и другие стратегии и методы позволяют преподавателю эффективно организовать работу в многоуровневой группе и помочь студентам в совершенствовании знаний по иностранному языку.

ИСТОЧНИКИ И ЛИТЕРАТУРА:

1. Peterson M. Principles of Authentic Multi-level Instruction [Электронный ресурс] / M. Peterson, Members of the Authentic, Multi-level Teaching Work Group Whole Schooling Consortium // Michigan. – 2002. – Режим доступа до ресурсу: <http://www.roe11.k12.il.us/GES%20Stuff/Day%204/Content/Authentic%20Multi-level%20Instruction-Peterson.pdf>.
2. Hess N. Teaching Large Multilevel Classes [Электронный ресурс] / Natalie Hess // Cambridge University. – 2001. – Режим доступа до ресурсу: <http://catdir.loc.gov/catdir/samples/cam031/2001025090.pdf>.

*Татьяна Мельникова, Анна Осколкова
(Усть-Каменогорск, Казахстан)*

СУЩНОСТЬ РАБОТЫ СТУДЕНЧЕСКОГО НАУЧНОГО КРУЖКА В УНИВЕРСИТЕТЕ

Студенческий научный кружок университета (далее по тексту СНК) является добровольным некоммерческим объединением студентов, активно участвующих в научно-исследовательской работе.

СНК действует в соответствии с законодательством государства, Уставом университета и действующим положением.

Работа СНК ведется в тесном сотрудничестве с научно-организационным отделом, кафедрами, студенческим центром университета. Основной целью СНК является содействие развитию и популяризации методики преподавания и филологической науки среди студентов университета [2, с. 185].

Для достижения цели СНК ставит перед собой следующие задачи:

- подготовка научных кадров;
 - помощь в организации и координация деятельности всех направлений действующего студенческого научного кружка при кафедре;
 - пропаганда и популяризация научно-исследовательской деятельности в среде студентов;
 - привлечение студентов к участию во внутривузовских, областных, региональных и международных студенческих конференциях;
 - организация и проведение научных конференций, семинаров и круглых столов совместно с руководством;
 - содействие публикации студенческих научных работ, а также использованию их результатов в учебном процессе и преподавательской деятельности;
 - освещение деятельности СНК в периодических и других печатных изданиях, а также на сайте университета;
- содействие в представлении научных работ студентов на соискание грантов, именных стипендий, премий и других форм морального и материального поощрения [1, с. 17].

Для реализации своих целей СНК имеет право:

- свободно распространять информацию о своей деятельности;
 - участвовать в подготовке к изданию научной и научно-популярной литературы;
 - представлять информацию на сайт университета, а также иметь свой собственный сайт в сети Интернет;
- представлять и защищать свои права, а также законные интересы своих членов перед руководством кафедры.

Непосредственно курирует деятельность СНК куратор СНК из числа профессорско-преподавательского состава, назначаемый приказом президента университета по представлению вице-президента по научной работе. Ответственным за взаимодействие между органами СНК и за связь с другими структурными подразделениями и научными организациями является координатор СНК из числа преподавателей университета, назначаемый приказом президента университета по представлению вице-президента по научной работе.

Студенческий научный кружок (СНК) – одна из основных форм организации научной деятельности студентов на кафедре, направленная на расширение научного потенциала и формирование навыка научно-исследовательской деятельности. СНК функционирует при кафедре, проводится во внеучебное время, существует на добровольной основе [4, с. 75].

Основной целью СНК является предоставление возможности каждому студенту вне рамок учебной программы расширять и углублять свои знания в области языкознания и смежных дисциплин.

К основным задачам СНК относятся:

- привлечение к научной работе студентов, проявляющих интерес к научной деятельности;
- подготовка научных кадров;
- развитие научного потенциала студентов;
- формирование профессиональных и личностных качеств.

Научным руководителем СНК является представитель профессорско-преподавательского состава кафедры. Научный руководитель осуществляет общий контроль и организацию деятельности СНК, ежегодно разрабатывает годовой план работы СНК в

соответствии с планом работы СНК, подводит итоги работы членов СНК и формирует годовой отчёт о работе СНК кафедры.

Отчёт о работе СНК составляется научным руководителем СНК и подаётся в научно-организационный отдел совместно с отчётом о научно-исследовательской работе.

СНК кафедры соответствующего профиля включает в себя следующие секции: "Язык и межкультурная коммуникация", "Когнитивно-дискурсивные исследования в лингвистике", "Способы конструирования гендера в современной английской фразеологии", "Прагматика текста", "Сопоставительный анализ грамматических явлений современного английского языка в традиционной лингвистике и лингвистике текста", "Вопросы о современной методике преподавания иностранных языков" [3, с. 45].

Секции СНК могут быть представлены в Совете СНК председателем или активистами СНК соответствующего профиля.

Совет СНК организует и осуществляет выполнение уставных задач, координирует и планирует работу СНК.

Председатель Совета СНК руководит деятельностью Совета СНК, избирается Советом СНК из числа членов СНК по согласованию с куратором СНК. Председатель Совета СНК осуществляет контроль над выполнением решений Совета СНК, отчитывается о работе СНК и Совета СНК за истекший год.

Совет СНК проводит заседания для решения текущих организационных вопросов по мере необходимости, но не реже одного раза в два месяца.

Состав Совета СНК избирается сроком на один год на последнем Собрании Совета СНК в учебном году из числа членов СНК по согласованию с научным руководителем СНК [2, с. 187].

Членом СНК может быть любой студент университета, активно занимающийся научной-исследовательской деятельностью, а также преподаватели, научные сотрудники, принимающие участие в организации деятельности общества.

Члены СНК имеют право:

1. участвовать во всех мероприятиях, проводимых СНК;
2. вносить предложения и замечания, касающиеся деятельности СНК и работы Совета СНК;
3. получать информацию по всем вопросам деятельности СНК;
4. избирать и быть избранными в Совет СНК;
5. предоставлять свои работы для участия в конкурсах и конференциях, предусмотренных планом работы СНК.

Члены СНК обязаны:

1. соблюдать Устав и настоящее Положение;
2. систематически вести научно-исследовательскую работу в одном из студенческих научных кружков;
3. исполнять решения, принятые руководящими органами СНК, и отчитываться о проделанной работе;
4. пропагандировать деятельность СНК, содействовать повышению авторитета и престижа СНК;

За нарушение и несоблюдение обязанностей, описанных ранее, студенты могут быть исключены из состава студенческого научного общества. Наоборот, члены СНК и преподаватели (кураторы кружка, руководители научных докладов) могут награждаться грамотами, ценными подарками за успехи, достигнутые в ходе научно-исследовательской работы. Кроме того, самые интересные и актуальные работы членов кружка могут быть рекомендованы на участие в различных конкурсах, олимпиадах и даже конференциях [4, с. 17].

Те студенты, которые сочетают активную научно-исследовательскую деятельность и научно-организованную работу с отличной успеваемостью в учебе, могут быть рекомендованы к поступлению в магистратуру. Решение принимает совет СНК (в

присутствии председателя, руководителей кружка и преподавателей кафедры) по согласованию с вице-президентом по научной работе.

Что касается работы СНК, необходимо отметить, что заседания по каждому направлению должны проходить не реже 1 раза в месяц. Заседания могут проходить в различных формах. К этим формам можно отнести заслушивание докладов, их обсуждение, оценка, комментарии относительно недостатков и неточностей, внесение корректировок, рекомендации и пр. Также в рамках заседаний кружка проводится индивидуальная работа студента с его научным руководителем. Вся организация работы СНК полностью лежит на студентах, входящих в состав кружка, и руководителе. То есть члены СНК кроме основной учебной деятельности должны значительную часть своего времени посвящать организации и участию в заседаниях, конкурсах, конференциях и пр.

График заседаний СНК определяется и составляется старостой СНК по согласованию с научным руководителем перед началом учебного года, затем на первом заседании кружка он рассматривается и обсуждается всеми членами СНК, и только тогда данный график утверждается [3, с. 50].

Старостой СНК может быть назначен студент любого курса соответствующих специальностей, проходящий обучение на кафедре и принимающий активное участие в работе СНК. Староста СНК избирается членами кружка ежегодно. К обязанностям старосты можно отнести следующие:

- регулярное посещение всех заседаний кружка;
- планирование, подготовка и проведение заседаний;
- протоколирование заседаний кружка и предоставление протоколов председателю;
- информирование членов СНК о месте и времени встречи.

В ходе работы СНК также следует отметить, что необходимо проводить итоговые заседания кружка для координации работы СНК и проведения корректирующих мероприятий. Данного вида заседания рекомендуется проводить два раза в год в конце семестра.

Говоря о результатах деятельности СНК, можно сказать, что в большинстве случаев приоритетным направлением работы является участие в конференциях. По итогам заседаний СНК большая часть студенческих докладов после доработки, рекомендованной членами СНК во время заседаний, публикуются в сборнике научно-практической конференции. Это, безусловно, служит мотивацией студентов-членов СНК продолжать свою научно-исследовательскую деятельность.

В целом, можно сказать, что деятельность СНК направлена на популяризацию участия студентов в научной деятельности и организацию мероприятий, дополняющих основное обучение.

Необходимо отметить, что в рамках проведения различного рода корректирующих мероприятий СНК большой акцент делается на активизации работы студентов младших курсов в деятельности студенческого научного кружка. Большое внимание уделяется также проведению мероприятий, направленных на позиционирование СНК как крупной студенческой организации, а также развитию спонсорских отношений, заключению долгосрочных соглашений о финансировании научных мероприятий СНК [4, с. 69].

Участие студентов в СНК помогает им выработать профессионально значимые качества, такие как четкость, дисциплинированность, ответственность, а также навыки самостоятельной работы в ходе научно-исследовательской деятельности. Кроме того, формируются коммуникативные навыки при коллективных или групповых видах работ. Это позволит студентов в будущем легче адаптироваться к их профессиональной деятельности, ощутить на себе потребность в постоянном повышении профессионального мастерства и

углублении теоретических знаний в области их деятельности, необходимых для реализации определенного рода практических задач.

ИСТОЧНИКИ И ЛИТЕРАТУРА:

1. Коровина И.А. Студенческое научное общество как пространство самообразовательной деятельности / И.А. Коровина // Интеллект. Инновации. Инвестиции. – Оренбург, 2011. – № 2. – С. 185-188.
2. Косарецкая С. В., Синягина Н. Ю. О неформальных объединениях молодежи. – М.: Владос, 2004.
3. Марков А.Р. Что значит быть студентом. – М., 2005.
4. Платова Е. Э. Воспитание студентов в современных условиях: проблемы и пути их решения / Е. Э. Платова, Ф. Ю. Сафин, В. В. Фортунатов. – СПб.: ГУАП, 2006.

*Андрій Никифоров
(Суми, Україна)*

ДОСЛІДЖЕННЯ КУЛЬТУРНО-ПРОСВІТНИЦЬКОЇ ДІЯЛЬНОСТІ НИКАНОРА ОНАЦЬКОГО ЙОГО СУЧАСНИКАМИ

Актуальністю нашого дослідження є необхідність вивчення кращих надбань української педагогічної думки, наукового аналізу та творчого осмислення освітньо-просвітницьких ідей визначних діячів – просвітителів першої половини ХХ ст., до когорти яких належить Никанор Харитонович Онацький – педагог, краєзнавець, художник, поет, археолог, культурно-просвітницький діяч, засновник Сумського історико-художнього музею, що нині носить його ім'я. Особистість педагога-художника, його творчий здобуток привертала увагу учених, біографів, громадських діячів у різні періоди розвитку вітчизняної науки. Для історіографічного аналізу педагогічної та культурно-просвітницької діяльності Н.Онацького на Слобожанщині науковцями, громадськими діячами, дослідниками важливим є початковий, перший етап – дослідження спадщини Н.Онацького його сучасниками (перша половина ХХ ст.). Дослідження праць цього періоду ускладнюється обмеженістю джерельної бази: основна інформація носить вибіркового характеру і міститься, переважно, у відомостях місцевої преси, архівних матеріалах, коротких біографічних довідках, відгуках про творчість митця, про його перші кроки на культурно-просвітницькому шляху тощо.

В роки революційного піднесення Никанор Онацький веде активні творчі пошуки, приймає участь у художніх виставках, з'являються публікації його поетичного доробку в українських збірниках. Перший вірш "Погук", опублікував полтавський журнал-тижневик "Рідний край" (1906) (який видавала мати Лесі Українки Олена Пчілка) поряд із творами Лесі Українки, Панаса Мирного, Івана Франка, Михайла Коцюбинського, Василя Стефаника, що засвідчує високу оцінку його творчості сучасниками [3, с. 167]. Поетична антологія "Українська муза" (1908) за редакцією Олекси Коваленка, крім п'яти поезій Н. Онацького, подала і його коротеньку біографію [16, с. 1137]. Олена Пчілка, на сторінках журналу "Рідний край" (1911) у статті "Українська артистична виставка", написала враження від виставки художніх творів, що відбулася у Києві, в якій дає схвальний відгук про творчість Н.Онацького взагалі, та твір "Місячна ніч" зокрема [9, с. 29]. Згодом з'явилися відомості про активну участь Никанора Онацького у інших художніх виставках Києва, Полтави (1910-1911) [3, с. 167]. У 1911 році Н.Онацького обирають делегатом Всеросійського з'їзду художників у Петрограді, який відбувся в грудні 1911 – січні 1912, знаходимо його прізвище в переліку делегатів з'їзду: "(...) Я.Р. Порубіновський (Суми); Н.Х. Онацький (Лебедин), І.В. Дмитрієвський (Конотоп), В.А. Мохов. (Глухів) ..." [10].

Про вагомий здобуток Н.Онацького, безпосередньо у педагогічній роботі, свідчить Відзнака, присуджена педагогу в Харкові за перемогу в конкурсі вчителів з методики

викладання образотворчого мистецтва, про що свідчить схвальний відгук та свідоцтво про його отримання. У Почесному відгуку зазначено: "Распорядитель комитета педагогической выставки при Харьковском Учебном округе, основываясь на отзывах экспертной комиссии, постановил: удостоверить почетного отзыва Лебединскую женскую гимназию за выставленные экспонаты по постановке рисования. Харьков, 20 августа 1913 года" [11]. Ця Відзнака послужила потужним поштовхом до подальшої педагогічно-освітньої діяльності Н.Онацького на Сумщині.

Сумська преса за квітень 1914 року сповістила про першу художню виставку картин в Сумах, яку підготував Н.Онацький. Там вказано, що "Выставка картин сумских и иногородних художников, организованная Н.К. Евлампиевым, Н.Х. Онацким и И.Г. Еременком, будет открыта в помещении торгово-промышленного собрания 7-го апреля. На выставке будут экспонироваться картины следующих художников: Я.Д. Андреева, XX ст. (инспектор Академии Художеств), И.Я. Владимирова (Петербург), П.О. Безсонова (Казань), Н.К. Евлампиева (Сумы), П.Кузнецовой (Москва), Н.Х. Онацкого (Сумы), Рубо (професор Академии Художеств), И.Г. Еременко (Сумы), Н.И. Фешина (Казань) и др" [14].

У архівних фондах Сумського художнього музею імені Н.Онацького зберігся каталог першої художньої виставки в м. Сумах (1914), натхненником і активним учасником якої був Н.Онацький, який представив більше п'ятидесяти робіт в експозиції виставки [13]. Наступною художньою виставкою, яку теж організував Н.Онацький у січні 1914 року, була експозиція полотен художника Є. Волошинова. Значення виставки в культурно-освітньому просторі міста і внесок Н.Онацького в її створення описав Г.Ярема в статті "К посмертной выставке картин Е.И. Волошинова" в "Сумском вестнике" від 12 січня 1914 року [20, с. 4]. Не менш насиченими, як свідчать наукові розвідки і архівні матеріали, в освітньо-просвітницькій діяльності Н.Онацького були 20-ті роки ХХ ст. Зокрема, про організацію у березні 1920 року при округовій Наросвіті секції образотворчого мистецтва на чолі з Н.Онацьким, метою якої була краєзнавча робота, а також, про затвердження Повітовим виконкомом вироблений Н.Онацьким проект організації музею, і, нарешті, про заснування художньо-історичного музею в м. Сумах, на посаду директора якого, наказом від 1 березня 1920 року, призначено Н.Онацького, дізнаємося із архівних документів [11]. Показовими для цього періоду є два листи з Наросвіти в квітні 1920 року. Перший - Н.Онацькому, з відмовою зняти з нього призначення на посаду директора музею (оскільки основним місцем роботи є викладання на Піхотних курсах командного складу Червоної армії); другий до керівництва Піхотних курсів з проханням не заважати Н.Онацькому "...виконувати обов'язки директора Художнього музею, в зв'язку з тим, що він є єдиним спеціалістом в м. Сумах, як художник і звільнити його з цієї посади Наросвіта не може" [15]. Про заснування музею в газеті "Влада Радам" від 22 січня 1920 року розміщено оголошення про відкриття в Сумах "Палацу праці" [7, с. 3]. Два дні поспіль, ця ж газета від 24 січня 1920 року констатує відкриття "Палацу Праці" і публікує стислу інформація про відкриття виставки картин у ньому [6, с. 4]. Згодом, 19 травня 1921 року в газеті "Прапор праці" надруковано оголошення про відкриття 20 травня художньо-історичного музею [7, с. 3]. В зазначений період велика увага приділялася краєзнавчій діяльності: як у культурно-освітній роботі з населенням так і в педагогічній практиці. Так, наприклад, Г.Яловий, дописувач періодичного видання "Наша освіта" (1926) в статті "Краєзнавство як ґрунтовний момент в педагогічній підготовці вчителя" вказує на важливе значення вивчення рідного краю [19, с. 1-3]. Свідченням проведення краєзнавчої роботи Н.Онацьким на Слобожанщині є низка архівних документів: Мандат №5268 від 23 серпня 1923 року про відрядження Н.Онацького на "...изъятие в Сумской окружной музей художественных ценностей и предметов старины..." [18, с. 47]. Посвідченні інспектури наросвіти від 23 квітня 1928 року зазначається, що Н.Онацький був направлений до комуні "Новий світ" Ворожбянського району для розслідування та відкриття родинного склепу Хрущових [18, с. 48]. О.Федоровський в статті "Краєзнавча робота в Харкові і на Слобожанщині" зазначає: "... краєзнавча робота, не дивлячись на найтяжчі обставини, не припинялася, а з відновленням нормальних умов швидко росте й розвивається.

Ми в останній час бачимо, як виникають цілі низки невеликих повітових музеїв, що все ведуть ту або іншу краєзнавчу роботу, зустрічаємо спроби організації гуртків чи товариств вивчення місцевого краю ..." [17, с. 192]. Таким осередком краєзнавчих розвідок на Сумщині була заснована Никанором Онацьким художня студія при художньо-історичному музеї. 27 лютого 1920 року газета "Влада Радам" надрукувала повідомлення про те, що при "Палаці Праці", "діє художня студія, в якій 10 відділів", в тому числі і "пояснення художнього зібрання Палацу, яке проводили Н.Онацький і П.Бессонов", крім цього, вмістила розклад занять художньої студії [8, с. 4].

В середині цього етапу дослідження діяльності Н.Онацького його сучасниками необхідно виокремити кінець 20-их - початок 30-их років ХХ ст. В цей час Н.Онацький публікує багато наукових розвідок краєзнавчого, педагогічного, історичного, мистецтвознавчого, літературознавчого напрямку. Праці Н.Онацького, його внесок у педагогічну та культурно-освітню діяльність на Слобожанщині взагалі, та музейно-просвітницька робота зокрема, були високо оцінені його сучасниками. Про свої досягнення Н.Онацький регулярно доповідав на засіданні міськради. Яскравим свідченням цього є низка архівних матеріалів із фондів сумського художнього музею: "Резолюція по доповіді Онацького на секції міськради в січні 1927 року, в якій констатуються "надзвичайні досягнення в галузі організації музею", а також, "Подяка Н.Онацькому від президії міськради за труди, положені при організації музею" [18, с. 47]. У Посвідченні інспектури народ освіти №7515 від 12 вересня 1930 року зазначається: "У наслідок десятирічної праці тов. Онацького в м. Суми виник цінний музей, що має тепер коло тридцяти тисяч різних експонатів великої художньої і історичної вартості всеукраїнської, а в деяких відношеннях і всесоюзного значення й користується популярністю серед трудящих мас Сумщини" [18, с. 48]. Слід зауважити, що музеї України, в тому числі і Сумський художньо-історичний музей, на початку радянської доби виконували велику культурно-просвітницьку роботу серед населення. Музеєзнавство потребувало теоретичного підґрунтя, а музеї – захисту держави, тим більше, що хаос часів громадянської війни позначився на збереженні безцінних експонатів. Саме тому голова музейної секції Управління наукових установ Народного комісаріату освіти (Укрнауки) В.В. Дубровський присвятив свою працю класифікації українських музеїв і надав коротку характеристику кожному, в тому числі, в цьому ж контексті, один із розділів присвятив Сумському художньо-історичному музею [1, с. 44], а також, опублікував короткий матеріал, присвячений діяльності Н.Онацького [1, с. 14]. Крім цього, автор розміщує стислу біографічну довідку про Н.Онацького у бібліографічному покажчику [1, с. 58]. Деякі відомості про активну просвітницьку діяльність Н.Онацького і стислі біографічні дані знаходимо на сторінках енциклопедичних видань того періоду "Наука и научные работники СССР", Ч. VI (1928) [5, с. 291] й "Наукові установи та організації УСРР" (1930) [6, с. 273]. Більш емкий життєписний нарис про Н.Онацького знаходимо у збірнику наукових статей "1905 рік на Сумщині" (1930); тут же, в передмові до статті Н.Онацького "Селянський революційний рух на Сумщині в 1905 році" вміщено його портрет [2, с. 37-38]. Щодо кінця 30-их років ХХ ст., дослідження спадщини Н.Онацького в період хвилі репресій, що безповоротно поглинула Н.Онацького у 1937 році, на певний час перериваються. Суспільно-політична обстановка в Україні, репресії проти української інтелігенції взагалі, та нещадна критика працівників музею, зокрема, зайшли відображення у роботах В. Баумштейна "Кладовище історичних цінностей" в газеті "Комуніст" (1937), А.Вескера "Хаос в музеях" в газеті "Комуніст" (1937), А. Гріншпона "Вороги в музеях" в газеті "Комсомолец України" (1937) [4, с. 316]. Таким чином історіографічний аналіз педагогічної та культурно-просвітницької діяльності Н.Онацького на Слобожанщині науковцями, громадськими діячами, дослідниками, його сучасниками, ускладнюється слабкою, нерозвиненою джерельною базою. Таке становище пояснює суттєві прогалини у межах, навіть десятиліть, як ми спостерігаємо, наприклад, відсутність досліджень про Н.Онацького у 40-х – 50-х роках ХХ ст. з політичних причин. Відтак, джерельна база першої половини ХХ ст. є окремим історіографічним матеріалом, який ще не дає об'єктивної оцінки

ні педагогічній ні культурно-освітній діяльності Н.Онацького, проте висвітлює суспільно-політичні та соціально-культурні умови становлення його педагогічної, наукової, творчої та просвітницької роботи. Основна педагогічна діяльність Н.Онацького, нажаль, залишається поза увагою сучасників митця. Але, разом з тим, ці окремі, вибіркові й маловідомі факти дозволяють зробити певні висновки стосовно динаміки та розмаїття освітньо-культурного життя Слобожанщини, безпосередню і активну участь у якому приймав Н.Онацький, а також дають уявлення про педагогічну, культурно-просвітницьку, музейну та науково-публіцистичну роботу Н.Онацького з початку ХХ ст. і до 1937 року включно.

Наша стаття не вичерпує глибину історико-педагогічних досліджень педагогічної і культурно-просвітницької діяльності Никанора Харитоновича Онацького на Слобожанщині у досліджуваний період, а є лише поштовхом для подальших розвідок із даної проблеми.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Дубровський В.В. Музеї на Україні / В.В.Дубровський. – Х.: Держ. видав. України, 1929. – 60 с.
2. Збірник наукових статей. – Суми: Плуг і молот, 1930. – С. 37-45.
3. Коцур Я.М., Титаренко Ю.В. Творче життя визначного митця, представника українського "розстріляного відродження" (до біографії Н.Х.Онацького) / Я.М. Коцур, Ю.В. Титаренко // Актуальні питання вітчизняної та світової історії : збірник матеріалів Всеукраїнської наукової конференції, 23-24 квітня 2010 року / За заг. ред. С.І. Дегтярьова. – Суми : СумДУ, 2010. – С. 166-168.
4. Маньківська Р. Музейні установи та музейники у період «Великого терору» (1937-1938 рр.). – С. 316.
5. Наука и научные работники СССР, Ч. VI. – М.: Гос.издат, 1928. – С. 291.
6. Наукові установи та організації УРСР. – Х.: Держ. видав. України, 1930. – С. 273.
7. Побожій С. Початок: Сумському художньому музею виповнилося 70 років / С.Побожій // Червоний промінь. – 1992. – №6 (8 лютого). – С. 3.
8. Побожій С. До ніг пролетарія – мистецтво / С. Побожій // Червоний промінь. – №4 (28 січня). – 1995. – С. 4.
9. Пчілка О. Українська артистична виставка / О. Пчілка // Рідний край. – К., 1911. – № 28. – С. 29.
10. Сумський художній музей імені Никанора Онацького (далі СХМ), НДФ – 121.
11. СХМ. КП – 10146, МФ – 37.
12. СХМ. КН – 10114, МФ – 4.
13. СХМ. КП – 10170, МФ – 60.
14. Сумський краєзнавчий музей (далі СУКМ), КН – 32386, Д – 5925, 4 с.
15. СУКМ. КН – 31983, Д – 5754, 2 с.
16. Українська Муза. Поетична антологія : історична хрестоматія : од початку до наших днів / [під ред. О. Коваленка]. – [Факсимільне відтворення видання 1908 р.]. – К. : Обереги, 1993. – Вип. 11. – С. 1137-1140.
17. Федоровський О. Краєзнавча робота в Харкові і на Слобожанщині / О.Федоровський // Червоний шлях. – 1923. – № 3. – С. 186-194.
18. Юрченко Н. До питання походження старої колекції музею. / Н.Юрченко // Художній музей: Минуле та Сучасність. Матеріали наукової конференції, присвяченої 80-річчю заснування Сумського художнього музею ім. Н.Онацького. – Суми: ДОУНБ ім. Н.К. Крупської, 2001. – С. 46-52.
19. Яловий Г. Краєзнавство як ґрунтовний момент в педагогічній підготовці вчителя / Г. Яловий // Наша освіта. – 1926. – №10 (9 квітня). – С. 1-3.
20. Ярема Г. К посмертній виставке картин Е.И. Волошинова / Г.Ярема // Сумской вестник. – 1914. (12 янв.). – С. 4.

*Віктор Ніколаєнко
(Сєвєродонецьк, Україна)*

ОРГАНІЗАЦІЯ НАВЧАЛЬНОГО ПРОЦЕСУ ЗА УМОВ ЕВАКУАЦІЇ УНІВЕРСИТЕТУ

Вступ. Зростання конкурентних відносин на ринку освітніх послуг актуалізує проблему вдосконалення процесу професійної підготовки кваліфікованих фахівців у вищій школі. У найближчі роки нас очікують серйозні реформи в сфері освіти. Такі розвинені країни як Великобританія, США, Канада вкладають великі гроші в розвиток WEB-технологій в освіті. Україна тільки починає рухатися в цьому напрямку. Порівняно недавня інтеграція Болонського процесу в систему освіти України – тому підтвердження. У матеріалах Болонського семінару (Словенія, 2004, Берген, 2005 та ін.) зазначається, що одним з основних завдань вищої освіти є формування творчої особистості фахівця, здатного до саморозвитку, самоосвіти, інноваційної діяльності. Вища освіта повинна ставати все більш конкурентоспроможною, але знання швидко застарівають, це протиріччя може бути подолане за допомогою гнучкої системи освіти, чому сприяє широке впровадження інформаційно-комунікативних технологій у повсякденне життя суспільства. Розвиток таких систем одна з причин зміни парадигми освіти.

Постановка проблеми. Важливою і головною інноваційною складовою якості електронної освіти є можливість дистанційного навчання. У травні 2013 року наказом МОН України [1] було затверджено Положення про дистанційну освіту, яке дало можливість почати впровадження нової форми освіти – дистанційної. У Східноукраїнському національному університеті ім. В. Даля (м. Луганськ) повномасштабне впровадження дистанційної освіти на платформі MOODLE почалося з вересня 2013 року.

Події 2014 р. на Донбасі, де розташований навчальний заклад, вимагали термінового впровадження в навчальний процес прогресивних рішень і гнучких підходів до надання освітніх послуг у зв'язку з евакуацією ВНЗ із зони АТО. Такими рішеннями став перехід на дистанційне навчання. Слід зазначити, що до цього, враховуючи всю багатогранність даної проблеми, вже були зроблені в навчальному закладі перші кроки щодо її застосування. Проблема посилювалася і виїздом студентів і викладачів з Луганська та їх переміщенням в різні куточки України та зарубіжжя. Крім того, проблема ускладнювалася знаходженням всіх учасників освітнього процесу, як студентів, так і викладачів, на різних територіях від лінії розмежування і зони АТО.

Метою даного дослідження є теоретичне обґрунтування впровадження форм дистанційного навчання студентів на платформі MOODLE за умов термінової евакуації навчальних закладів та за відсутності можливостей організувати класичну освіту студентів очної форми навчання.

Виклад основного матеріалу. За даними прес-служби Департаменту зв'язку та інформатизації Міністерства транспорту та зв'язку України [2] кількість користувачів мережею Інтернет в країні станом на кінець 2010 р. склало 11,3 млн. осіб або 24,59% від загальної кількості населення. Для порівняння: у 2000 р. – 1,038 млн. осіб (2,1%); 2005. – 4,492 млн. осіб (9,5%). Причому тільки за один рік з 2009 р. цей приріст склав 4,2 млн. користувачів.

У той же час тенденція стрімкого зростання інтернет-аудиторії в Україні в 2010 р. в 10 разів у порівнянні з 2000 р. не можуть зрівнятися з відповідними показниками європейських країн [3]. Для Німеччини, наприклад, приріст інтернет-аудиторії для цього часового періоду становить 171,3%, для Франції – 425%, Туреччини – 1650%.

Широкій інформатизації освіти сприяє в цілому ставлення суспільства і, особливо, юної його частини. Фундаментальна людська особливість – цікавість – і прагнення бути on-line завжди і скрізь докорінно змінюють підхід до розвитку і навчання. Сучасні підлітки – це "цифрове" покоління, яке виросло з комп'ютерами, смартфонами та інтернетом. Не уявляючи життя без електронних технологій, молодь має радикально інше поняття про те, що таке створювати, ділитися і спілкуватися. До 2020 року кількість такої молоді буде складати 3,5

мільярда - 50% населення планети. Саме тому традиційним освітнім системам і підходам до навчання необхідно адаптуватися і навчитися отримувати користь від нових технологій.

У той час статистичні дані Євростату свідчать [3], що Україна займає одне з останніх місць за кількістю персональних комп'ютерів на 100 осіб. Цей показник в нашій країні становить 2,5; Польщі – 14,2; Німеччині – 48,5; США – 85 од. У загальноосвітніх навчальних закладах України – 1,3 комп'ютера на 100 учнів. Для порівняння: у Польщі – 14,6; Німеччині – 52; США – 95.

Інформатизації освіти сприяє створення і застосування електронних освітніх ресурсів, що сприяють формуванню та розвитку навчальної автономії студентів і забезпечують диференціацію та індивідуалізацію навчання.

У педагогічній літературі до поняття «електронний освітній ресурс» (ЕОР) відносять будь-який, відтворений за допомогою комп'ютера інформаційний продукт [4], або припускають цілу систему представленого за допомогою комп'ютерної техніки упорядкованого навчального матеріалу (у форматі текстів, графічних зображень, аудіо, відео і т. і.), що дозволяє його активне освоєння учнями з метою формування у них сукупних послідовних знань і практичних навичок у певній науковій галузі [2].

Новий крок у цьому напрямку – комплексні ЕОР, що представляють собою цілісну систему різного виду і формату навчального матеріалу (в тому числі логічно вибудований комплекс завдань як для спільної діяльності викладача і студентів, так і для самостійної роботи студентів) і супроводжуючого процес навчання контролю. Комплексні ЕОР називають також мультимедійними ЕОР або відкритими освітніми ресурсами.

У науково-методичній літературі [5] до числа основних особливостей, які технології дистанційної освіти внесли в навчання, відносять :

- інтерактивна взаємодія між викладачем і учнем у діалоговому режимі, що в ряді випадків може наближатися за формою до взаємодії при традиційному аудиторному навчанні;

- швидке постачання навчальних матеріалів в електронному вигляді;
- оперативний доступ до баз знань, що розміщені в мережі інтернет;
- тестування знань у дистанційному режимі;
- проходження віртуального лабораторного практикуму;
- реалізація віддаленого мережевого доступу до реального лабораторного обладнання;
- створення «віртуальних груп» (оперативну взаємодію учнів між собою).

При цьому слід взяти до уваги, що згідно сучасним вимогам до організації навчального процесу у ВНЗ до 50% від загальної кількості навчального навантаження відводиться на самостійну роботу студентів. Це ще більше актуалізує перехід до дистанційної форми роботи зі студентом і вимагає її вдосконалення. Тому перед викладачем цілком логічно гостро постає актуальне питання: як управляти цим процесом. При цьому під управлінням самостійною роботою студентів розуміється наступне:

- формування завдань, що направлені і спонукають студента до самостійного навчання, розвиваючи при цьому необхідні компетенції;
- розподіл завдань у тимчасовому контексті, що дозволяє розвивати навички самоорганізації студента;
- організація консультативної підтримки;
- чітке формулювання вимог щодо оцінювання завдань, що надають можливість кожному студенту самостійно визначати якісний рівень їх виконання у відповідності зі своїми інтересами та амбіціями;
- контроль виконання завдань, що передбачає забезпечення ефективного зворотного зв'язку щодо якості самостійної роботи студента.

Дистанційне навчання за сучасних умов є однією з головних форм самостійної роботи студентів. Основною характеристикою такого утворення є підвищена ступінь інтерактивності, що особливо виявляється у використанні мережних комп'ютерних технологій, що сприяють активізації навчально-освітнього процесу.

У своїй практичній діяльності широко використовуються викладачами окремі елементи дистанційних технологій, такі як спілкування зі студентами в on-line; розміщення різноманітних навчально-методичних матеріалів для організації самостійної роботи студентів в локальній мережі університету. Крім цього дистанційне навчання реалізується і на застосуванні сучасного електронного продукту MOODLE – системи управління навчанням, що дозволяє створювати дистанційні навчальні курси (мережеві курси). Такі продукти включають в себе всі необхідні навчальні, допоміжні та контролюючі матеріали (або посилання на них), а також методичні інструкції відповідно до робочої програми дисципліни.

До основних можливостей системи MOODLE відносяться:

- широкі можливості з розміщення та актуалізації упорядкованого навчально-методичного забезпечення освітнього курсу в різному форматі (не тільки у вигляді текстів і графічних зображень, а й форматі аудіо, відео, фільмів і т. і.),
- інструментарій для дистанційного консультування учнів за допомогою форумів;
- можливість регулярного моніторингу роботи слухачів за допомогою перегляду статистики відвідувань;
- широке використання елемента курсу «Завдання», до якого студенти прикріплюють файли з виконаною контрольною роботою;
- система може використовуватися як для дистанційного, так і для очного навчання [5].

Система дистанційного навчання MOODLE має в розпорядженні інструменти для контролю знань, що володіють наступними функціональними можливостями:

- автоматичний контроль результатів тестування під час створення тесту (викладач може самостійно визначити необхідність перегляду учнями результатів або, навпаки, не відображати їх);
- можливість коригування та оцінювання виконаних завдань, вправ, рефератів, есе, проектів (викладач має можливість прокоментувати кожен відповідь учня при перевірці (наприклад, залишити свої зауваження) для того, щоб студент розумів, за що йому поставили таку кількість балів або оцінку);
- забезпечення швидким зворотним зв'язком (після перевірки завдань студент також, як і вчитель може дізнатися результати виконаної роботи);
- формування протоколів-звітів про виконані завдання, практичні роботи;
- для кожного завдання викладач може створити свою шкалу оцінок, наприклад, стандартну (100 балів, залік, незалік і ін.) і оцінювати результати роботи учнів на свій розсуд.

У СХУ ім. В. Даля на факультеті «Машинознавства та електромеханіки» спеціальності «Обладнання переробних і харчових виробництв» частина викладачів залишилася працювати на окупованій території, зайнятій сепаратистами. Патріотично налаштовані викладачі переїхали з вузом до Сєвєродонецька. Основна частина студентів також побажали продовжити навчання в Сєвєродонецьку. Так, для прикладу, на п'ятому курсі з 20 студентів спеціальності побажали продовжити навчання в рідному вузі 18 осіб.

Ситуація вимагала термінового вирішення цілого ряду питань, що виникли при цьому. По-перше, необхідно було в електронному або телефонному режимі визначити місцезнаходження студентів, з'ясувати їх поштові та електронні адреси, наявність інтернету. Особлива увага при спілкуванні приділялася питанням їх психологічної підтримки, оскільки більшість з них пережили дуже важкі моменти в період перебування у зоні АТО, евакуації, переїзду через блок-пости зони бойових дій, втрати близьких, втрати житла тощо. Студенти евакуювалися в основному до родичів практично у всі куточки країни та за кордон.

Наступне питання полягало в перерозподілі курсів дисциплін серед викладачів, що виявили бажання працювати на новому місці розташування навчального закладу, враховуючи, що не всі працівники кафедри розділяли такі погляди. Робилася спроба згрупувати споріднені курси з урахуванням досвіду та побажань кожного. У підсумку навантаження кожного викладача виявилось більше прийнятої норми, однак, за умов, що

склалися, ніхто з викладачів не висловлював невдоволення, всі відчували велику відповідальність за події в державі, за долю рідного закладу і країни: в 30 км від Северодонецька перебувала лінія роз'єднання сторін.

За наявних соціально-економічних умов: відсутності студентського гуртожитку для всіх бажаючих; територіального віддалення з об'єктивних причин учасників освітнього процесу і, як наслідок, неможливості організації класичного очного навчання перехід на дистанційну освіту був єдиним виходом.

Всі викладачі мали досвід роботи на платформі MOODLE. За 2013-14 навчальний рік кожен підготував курс для роботи в дистанційному режимі. За іншими курсами були підготовлені матеріали для їх впровадження на платформу MOODLE. Досвід, отриманий у мирний час, дозволив досить оперативно викласти курси в інтернет-ресурс навчального закладу і дати можливість студентам працювати з матеріалом.

По кожній темі курсів був перероблений лекційний матеріал у необхідному обсязі. Кожна з тем доповнювалась набором питань для самоконтролю. Крім лекцій були розроблені методичні рекомендації до практичних занять. До кожної теми обов'язково надавались приклади розв'язування подібних завдань, що стало практичною допомогою студентам в освоєнні нового матеріалу.

Точками контролю стало проходження тестів з використанням різних типів питань (вірно/невірно, множинний вибір) і виконання завдань по кожній вивченій темі. Бали, отримані студентом при проходженні навчального курсу, стали підсумковою оцінкою за семестр. По кожному з курсів було проведено аналіз, який дозволив внести поправки в організацію навчально-методичної роботи.

Використання даної системи в рамках дистанційного навчання для студентів очної форми навчання дозволило сформувати необхідний обсяг завдань; чітко розподілити їх у тимчасовому контексті семестру відповідно до навчального плану, надавши можливість студенту виконувати завдання протягом усього семестру, а не лише напередодні сесії; донести до кожного студента методичні рекомендації щодо виконання всіх завдань та курсових робіт та проєктів; своєчасно надавати консультативну допомогу студенту як в режимі on-line, так і в реальному часі; більш об'єктивно оцінювати роботу студента протягом семестру.

Широкі можливості з розміщення та актуалізації упорядкованого навчально-методичного забезпечення освітнього курсу у форматі графічних зображень, відео і фільмів істотно спрощує і робить більш доступним для учнів представлення матеріалу з багатьох інженерних дисциплін, що вимагає наочної демонстрації уявлень. А при нестачі у вузі наочних посібників, сучасних електронних освітніх систем і активно-діючих форм навчання дистанційна форма навчання дозволяє зробити освіту повноцінною і частково замінити такі види занять, як екскурсії на підприємства: розміщення на платформі MOODLE відео матеріалів і фільмів, на яких представлені сучасні технології та обладнання переробки харчової сировини, що не завжди доступно в реальному житті.

Такий вид організації навчального процесу викликав інтерес з боку студентів, бо як для сучасного студента робота з ресурсами і різними інструментами в on-line режимі абсолютно природна. Вони активно працювали, відстежували результати виконаної роботи, брали участь в обговоренні проблемних питань на форумі, консультувалися з викладачем.

Широке впровадження цифрових систем допомагають зробити дистанційне навчання повноцінним, що передбачає їх комплексний зміст і систематизацію контенту

Висновки. Для викладача створення дистанційного курсу – це складна але творча робота, пов'язана з освоєнням нових технологій, підбором, розробкою і розміщенням навчально-методичного матеріалу, впровадженням курсу в навчальний процес, управлінням процесом самостійної роботи студентів у віртуальному освітньому просторі.

Перевага дистанційного курсу полягає в тому, що він дозволяє створювати підсумковий контролюючий тест після кожного модуля. За результатами виконання слухачами завдань викладач може виставляти оцінки і давати коментарі; гнучко змінювати

структуру лекційних матеріалів та практичних занять відповідно до поставлених завдань, рівня підготовки аудиторії. Таким чином, MOODLE є центром створення навчального матеріалу і забезпечення інтерактивної взаємодії між учасниками навчального процесу.

При цьому дистанційне навчання може не тільки доповнювати аудиторне навчання, а й в екстремальних умовах його замінювати, а також збагачувати введенням нового матеріалу, що виходить за межі навчальної програми, тим самим розширюючи можливості організації самостійної роботи студентів.

Такий вид навчання стає зовсім незамінним для умов, в яких опинилися навчальні заклади Луганської та Донецької областей.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Про затвердження положення про дистанційне навчання: Наказ МОН України від 25. 04. 13 № 466 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://ov.u.com.ua/articles/478-ministersvo-osviti-inauki-ukrayni/publisher/> (10.02.14).
2. Министерства транспорта и связи Украины [Електронний ресурс]. – Режим доступа: <http://www.mintrans.gov.ua/>
3. Статическая информатизации о компьютеризации населения [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://ec.europa.eu/>
4. Проблеми впровадження ДО в Україні [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.kpi.kharkov.ua/ru/education/do/> (14.02.2014).
5. Анисимова Т. И. , Краснова Л. А. Дистанционное обучение как одна из интерактивных форм подготовки специалистов в вузе // Современные направления теоретических и прикладных исследований 2013: сборник научных трудов SWorld. Материалы международной научно-практической конференции – Вып. 1., Т. 16. – Одесса: КУПРИЕНКО СВ, 2013. – С. 78-81.

*Асель Нурманова, Алмагул Рамазанова, Гаухар Тлепбергенова
(Орал, Қазақстан)*

БАСТАУЫШ СЫНЫП ОҚУШЫЛАРЫНА ШЕТ ТІЛІ ПӘНІН БІРЛЕСКЕН ІС - ӘРЕКЕТ АРҚЫЛЫ ОҚЫТУ НЕГІЗДЕРІ

«Ұрпағы білімді халықтың болашағы бұлыңғыр болмайды» дегендей, жас ұрпаққа саналы, мағыналы, өнегелі тәрбие мен білім беру бүгінгі күннің талабы.

Тілдің адам өміріндегі ең шешуші рөл атқаратыны әркімге де түсінікті. Ол танудың, түсінудің, дамудың құралы.

Көп тіл білу біздің мемлекетіміздің халықаралық байланыстарын дамытуға мүмкіндік беретін тұлғааралық және мәдени аралық қарым-қатынастардың аса маңызды құралы болып табылады.

Қазақстан Республикасының шетелдер халықаралық байланыстары күннен-күнге арта түсуде. Сол байланыстарды дамыту үшін шет тілін білетін мамандар қажет.

Президентіміз Н.Ә. Назарбаев Қазақстан халқына Жолдауындағы білім беру жүйесінде үшпінді-мемлекеттік тіл ретінде қазақ тілін, ұлтаралық қатынас тілі ретінде орыс тілін және әлемдік экономикаға кірігу тілі ретінде ағылшын тілін меңгерген, бәсекеге қабілетті маман даярлау міндетін атап көрсеткенін білеміз. Бұл дегеніміз оқу орындарына – жаңа міндеттер, жаңа талап, жаңа мақсаттар қойып отыр дегенді түсіндіреді. Негізгі мақсаты- өмірден өз орынын таңдай алатын өзара қарым-қатынаста өзін еркін ұстап, кез келген ортаға тез бейімделетін, белгілі бір ғылым саласында білімі мен білігін көрсете алатын, көп тілді және көп мәдениетті құзіреттіліктерді игерген полимәдениетті жеке тұлға қалыптастыру. Тек қана жоғарғы оқу орындарда ғана емес, сонымен бірге, мектептерде де көптілді білім беру жұмыстары дұрыс шешілуі тиіс.

Көптілді білім беру – бұл мектепте оқу пәндерін екі немесе одан да көп тілдерде аудармасыз оқыту, жас ұрпақтың білім кеңістігінде еркін самғауына жол ашатын, әлемдік ғылым құпияларына үңіліп өз қабілетін танытуына мүмкіншілік беретін бүгінгі күнгі қажеттілік.

Жалпы адам неғұрлым көптілдерді білген сайын, солғұрлым мүмкіндіктері де арта түседі. Өз ана тілінен басқа шет тілді меңгерген адамның келесі тілдерді меңгеруі әлдеқайда жеңіл болатынын психолог ғалымдар дәлелдеген. «Қандай да болмасын бір өзге тілді білетін адамға екінші тілді меңгеру біріншіге қарағанда айтарлықтай жеңіл және тез болады. Себебі, бірінші өзге тілді меңгергенде, адамда ана тіліне қосымша үйренуші тіл сезімі қалыптасады, сонымен қатар, жалпы тіл ерекшеліктерін айыра білу қабілеті дамиды, осы қабілеттің арқасында адам тек қана үйренетін тілдің емес, жалпы тілдердің арасындағы ерекшеліктерді айыра алады» [1, б.24]. Сондықтан қазіргі кезде оқу жүйесінде негізгі пәндерді оқытуда бірлескен іс-әрекеттің маңыздылығы артуда. Осыған байланысты оқыту жұмысының бірлескен (топтық және ұжымдық) формалары мұғалімдер арасында көптеген жақтастарды тауып, мектептің сабақтарында қолдануда. Оқушы бірлескен іс - әрекетте құрбыларымен немесе ересектермен өзінің өзара іс - әрекетін тиімді ұйымдастырып, білімді, іскерлікті және дағдыны саналы меңгеруге тырысады. Серіктестерімен өзара әрекетке түсуге деген бағытталғандығы оқытуда бірлескен оқу әрекетіне деген мотивациясының бар екенін көрсетеді. Сөйтіп, әлеуметтік мотивтердің қалыптасқандығының түрлі деңгейлерін қарастыруға мүмкіндік береді.

Көптеген жағдайда оқу әрекетінің бірлескен формасы жекелікке қарағанда жоғары мотивациясының пайда болуына мүмкіндік туғызатынымен практика көрсетіп отыр. Бірлескен форма пассивті, мотивациясы әлсіз оқушыларды оқу әрекетіне белсенді қатынасуға мәжбүрлейді. Сонымен бірге басқалармен жарысқа түсуге деген, басқалардан кем болмауға ниет пайда болады деген [2, б.32].

Н.И.Обозовтың бірлескен іс-әрекетке берген анықтамасы педагогикада және психология ғылымдарында кеңінен таралды: "Бірлескен іс-әрекет - бұл өзара байланысқан жекелік іс-әрекет, мұнда біреулердің әрекеті, операциялары басқа қатысушылардың бар уақыттағы немесе алдын ала болған әрекетіне операцияларына тәуелді болады" Бірлескен іс-әрекеттің белгілері деп тұтастық оны айрықшаландыратын ерекшеліктері және салыстырмалы дербес феномені деп түсіндіріледі [3, б.12].

Бірлескен іс-әрекеттің негізгі белгілері ретінде мыналар саналады:

- 1) іс-әрекетке енгізілген қатысушылар үшін бірыңғай мақсат;
- 2) жалпы мотивация;
- 3) бірыңғай тұтастық құрылым ретінде түсінілетін бірлесу, жеке іс-әрекеттерді сәйкестендіру немесе үйлестіру;
- 4) қатысушылардың жекелік іс-әрекетін үйлестіру [4, б.47].

Бірлескен іс-әрекет психологиялық бірқатар құрамалардан тұрады: жалпы мақсат, мотив, әрекет және нәтиже. Бірлескен іс-әрекеттің психологиялық құрылымының міндетті компоненті жалпы мотив болып табылады. Ол индивидтерді бірлескен іс-әрекетке қатысушылардың бір-біріне деген қатынаста мінез-құлықтың бірнеше типтік стратегиялары қолданылады:

- а) табысқа жетуде басқаларға әсерлі көмек ретінде, бірлескен іс-әрекеттің жалпы мақсатын орындауға белсенді септігін тигізу;
- ә) мақсатты орындауға кесел келтіретін, ортақ іске кері әсер ететін әрекеттерге бару;
- в) қойылған мақсатты орындауға қажет өзара әрекеттен бас тарту.

Зерттеушілер өзара әрекеттің бірқатар әлеуметтік-психологиялық типтерін бөліп шығарады:

- 1) ынтымақтастық: әрбіреуінің мақсатын және бірлескен іс-әрекеттің жалпы мақсатын орындауда серіктестер бір-біріне көмектеседі, белсенді іс-әрекет жасайды;
- 2) қарама-қарсылық: әрбіреуінің жеке мақсатын орындауда партнерлер бір-біріне қарама-қарсылық көрсетеді;

3) өзара әрекеттен бас тарту: екі партнер де белсенді өзара әрекеттен қашқақтайды;

4) бір бағыттағы жәрдемдесу бір қатысушының басқаның мақсатының орындалуына септігін тигізеді, ал басқасы онымен өзара әрекеттен бойды аулақ салады;

5) бір бағыттағы қарама-қарсылық: бір партнер екіншісінің мақсатты орындауына кедергі жасайды, ал екіншісі онымен өзара әрекеттен бойды аулақ салады;

6) контрастық өзара әрекет: бір қатысушы басқасына жәрдемдесуге тырысады, ал екіншісі оған қарама-қарсы белсенді стратегиясын ұстанады;

7) компромистік өзара әрекет: екі серіктестік те жәрдемдесудің және қарама-қарсы элементтерін жүзеге асырады [5, б. 32].

Бірлескен іс-әрекеттің негізгі белгілері және бірлескен іс-әрекеттің субъектісінің қасиеттері өзара тығыз байланыста. Бірлескен іс-әрекеттің субъектісінің негізгі сипаттамаларының арасындағы мотивтілігін бөліп шығарудың қажеттігі бар. Бұл жағдайда мотивтің заттық мазмұны құрылымдық сипатқа және жоғары орнықтылыққа ие болады.

Оқу және оқыту үдерісі ұжымда жүреді. Оқушылардың ұжыммен байланысы, онда құрылып жатқан қатынастар оқудың қосымша стимулдарының пайда болуына немесе пайда болмауына әсерін тигізеді.

Кіші мектеп жасындағы оқушыларда бірлескен іс-әрекеттің принциптері үш бағытта жүзеге асырылады: оқушылардың бірлескен шығармашылыққа деген бағыт болғандығы, қойылған міндетті орындауда әрбір оқушының белсенді қаынасуы, оқыту процесінде жекелікті қамтамасыз ететін іс-ірекеттің тұлғалық-мәнді пәнін көрсетілуінің тәсілдері және ондағы таңдаулары [6, б.14]. Оқу ынтымақтастығының өзіндік мәселесінде екі жағы белгіленеді:

а) баланың дамуына, оның оқуға деген іздестігіне, топтың, ұжымның қалыптасуына бірлескен іс-әрекеттің әсері;

ә) бірлескен әрекеттің өзін және оның балаларда іс-әрекеттің жаңа түрлерінің пайда болуындағы рөлін зерттеу.

К.Н.Волковтың пікірінше, сабақтарда топтық жұмыстарда іскерлікпен қолданса, бастапқыдағы қарым-қатынасқа ұйымдасқан дербес қызығушылыққа, қозғаушы күшке айналады. Сонымен бірге, топтағы оқу жұмысы фронтальдық және жекелік жұмыстармен алмастырылып отыру керек, себебі топтық жұмыс оқушылардан үлкен ой жұмысын талап етеді [7, б. 56].

Оқу материалын қайталағанда бірлескен жұмыс оқушылардың белсенділігін арттырады, себебі оларда жауап берген оқушыны толықтыруға мүмкіндік пайда болады. Шет тілін оқығанда оқу материалының көп бөлігін фронтальды түрде оқытып, ал бірлескен жұмыста бекігудің және қайталаудың формасы ретінде қолданған абзал. Айта кету керек, жоспарлау іскерлігін, міндеттерді қоюды дамыту мотивацияға тікелей тәуелді. Өз кезегінде шәкірттердің бірлескен оқу әрекетін дұрыс ұйымдастырлуы, олардың барынша тиімді дамуына жол ашады. Бірлескен оқу тапсырмаларын орындау процесінде оқушыларға мотивациялық аясын дамытуға жағымды жағдай жасалынады. Арнайы ұйымдастырылған өзара әрекеттің көмегімен мұғалім оқушыларға мотивацияны қалыптастыруды жүргізе алады және біртіндеп жоғары деңгейге жеткізуге мүмкіндігі болады. Бірлескен әрекеттің мотивациясын қалыптастырудың басты шарты ретінде оқушыларды бірлескен оқу жұмысына енгізу болып табылады, онда оқушы өз құрбыларымен белсенді өзара әрекетке түседі.

Шамамен бірдей деңгейдегі оқушылардан құралған топта бірлескен оқу жұмысының нәтижесі болады. Бұлай болудың себебі, оқушылар өзара тең екендігін сезініп, өзара әрекетті, тапсырманы орындауға бірдей қатысуға ұмтылады.

Л.Я.Коломинский пікірінше, балалардың бірлескен іс-әрекетке бірігуінің себебі мотивте жатыр, ол эмоционалдық формада қарым-қатынасқа сұраныс бар екендігін көрсетеді қарым-қатынас жағдайында жекелік танымдық процеске партнерден алынған ақпарат қосылып, қарым-қатынасқа түсуі ақпараттың "жалпы жинағына" қолы жетеді. Міне, осылай қарым-қатынас жағдайында танымдық процестің динамикасының ерекшелігі және жоғары

тиімділігі анықталады. Жалпы алғанда бірлескен іс-әрекеттің психологиялық мазмұны жекелікке қарағанда едәуір байырырақ болады. Бұл әрекетке қатысушы әрбір оқушы бұған өзіндік бірегей тәжірибесін қосады. Қарым-қатынастың арқасында ақпараттың жалпы жиыны құрылады және әрбіреуі оны пайдаланатын болады. Психологтардың қортындысы бойынша, көптеген жағдайда оқытуда ұжымдық әрекет жекеліктің алдында болу керек, себебі талас, пікір алмасу болу керек, жарыс, салыстырушылық және т.б. сияқты бірлескен әрекеттің атрибуттары пайымдауды, қатынастарды бағалауды, эмоционалды реакцияны және т.б. сияқты тұлғаның көріністерін туғызады [8, б. 48].

Оқытуда бірлескен іс-әрекет процесінде балалар есеп шығарғанда, дағдыларды жаттықтырғанда мыналарға қол жеткізіледі:

- меңгеретін материалдың көлемі және оны түсінудің тереңдігі өседі;
- фронтальдық оқытуға қарағанда ұғымдарды, іскерліктерді, дағдыларды қалыптастыруға аз уақыт жұмсалады;
- кейбір тәртіптік қиыншылықтар азаяды (мысалы, сабақта жұмыс істейтін оқушылар болмайды);
- оқушылардың сабақтарға көңілі толады, мектепте өзін жақсы сезінеді;
- оқушылардың танымдық белсенділікті және шығармашылық дербестігі артады;
- балалардың арасындағы өзара әрекеттің сипаты өзгереді: бейтараптылық жойылады, қатынастарды татулық, адамшылық пайда болады;
- сыныптың ынтымақтастығы өседі;
- балалар өздерін және бір бірін жақсы түсіне бастайды;
- оқушының өзін сынау өседі: құрдастарымен жұмыс тәжірибесі бар бала өзінің мүмкіндігін дәлірек бағалайды, өзін қадағалауы жақсарайды;
- өз жолдастарының оқуына көмектескен балалар, мұғалімнің еңбегіне сыйлаушылықпен қарайды;
- қоғамдағы өмірге қажетті дағдыларға ие болады: жауапкершілік, әдеп, басқа адамның позициясын ескере отырып өз мінез - құлқын құру, мінез - құлқының гуманистік мотивтері;

- мұғалім оқушыларға жекелік қатынасты жүргізу мүмкіндігіне ие болады: олардың өзара ынтасын, қабілетін, сыныпты топтарға бөлгенде жұмыс қарқынын, топтарға тапсырма бергенде ескеруге, нашар оқитындарға көбірек көңіл бөледі;

- топтық оқытуда мұғалімнің тәрбиелік жұмысы қажетті шарт болады, себебі топтардың құрылу кезеңінде тартыстық қатынастарды басынан кешірді.

Топтық оқытуда мыналар орын алатынын уақыт көрсетті:

1) Оқу ынтымақтастығын ұйымдастырудың көп ғасырлық практикасы бұл оқыту әдісінің кең мүмкіндігі бар екенін көрсетті;

2) психологтар балалардың ересектермен қарым-қатынасымен бірге психологиялық дамуының негізгі факторының бірі, олардың құрбылармен қарым- қатынасы және бірлескен әрекеті қажетті шарт екенін мойындады;

3) кіші мектеп жасындағы оқушылардың оқу әрекетінде балалардың өзара әрекетінің бай мүмкіншіліктері толығымен пайдаланылмайды.

Арнаулы зерттеулер көрсеткендей кіші мектеп жасындағы балаларда өзара әрекет ету стильдері жеткілікті орнықты жеке сипаттама болмай, бірлескен әрекеттің мазмұнына және ұйымдастыру тәсілдеріне тәуелді екенін көрсетті. Осыған орай, мұғалімнен бірлескен оқу жұмысын ұйымдастырудың теориясы мен практикасын жақсы талап етіледі.

Топтарда оқу ынтымақтастығы интеллектуалдық тартысы туғызу керек, оларды мазмұнды шешу топтық әрекетке байланысты болады. Мұнда әрбір қатысушы өз пікірін түсіндіріп және дәлелдеуге қажет, сонда топтық процесс пікірталас деңгейіне көтеріледі. Сондықтан балаларды пікірталасқа және ондағы тартыстарды шешуге арнайы үйретуді қажет етеді.

Кіші мектеп жасындағы оқушыларда оқу дербестігін тәрбиелеу міндеті тұрды. Осы стратегиялық міндетке сәйкесті тактикалық мақсат пен құралдар анықталды.

Балалардың бірлескен оқу жұмысын ұйымдастырудың мақсаты:

1) Әрбір балаға эмоционалдық және мазмұндық қолдау көрсету, онсыз бірінші сынып оқушылары сыныптың жана жұмысына өздігінен қатысу қиынға соғады;

2) Әрбір балаға өздігінен бекуге мүмкіндік беру;

3) Әрбір балаға рефлексивті мұғалімдік функциясын орындау тәжірибесін беру. Бірінші сыныпта - бұл бақылау және бағалау функциясы, кейінірек - мақсат қою және жоспарлау.

Оқылатын пәннің өзі - шет тілінің көптеген қасиеттері және жақтары баршылық, бастапқы оқытуды құрғанда бірқатар кезеңдерін ұжымдық - бөлушілік формада орындаған абзал. Біз мұнда Л.С.Выготскийдің бүкіл әрекеттің жекелік формаларының пайда болуы әлеуметтік табиғатынан деген идеясынан шығып отырмыз.

Оқудың жағымды мотивациясын дамытатын қалыптастыруға қажетті оқудың дербес жұмысының тәсілдері мыналар:

-мәдени оқудың, тыңдау мәдениетінің, қысқа және барынша тиімді жетудің тәсілдері;

-еске сақтаудың жалпы тәсілдері (оқу материалын құрылымдау, образдық және есте есте сақтауға сүйенген мнемотехниканың тәсілдерін қолдану);

-өз жұмысын кезеңмен тексеруге, өзін қадағалаудың әр түріне қолдануға негізделген зейінді шоғырландыру тәсілдері;

-қосымша ақпаратты іздеудің жалпы тәсілдері (сөздіктермен, энциклопедиялармен және т.б. жұмыс).

Мұғалімнің жұмысының бұл формалары танымдық мотивтердің құрылуына септігін тигізді, яғни оқу танымдық мотивіне және өздігінен білім алу мотивіне. Жалпы алғанда оқыту процесінің барлық жақтары, яғни оқыту курсының ұғымдар жүйесі, оқыту әдістері, сабақтың құрылымы, оқушылардың өздерінің әрекеті үлкен мотивациялық әсер етеді, оқушылардың танымдық белсенділігінің барлық түрлерін дамытады.

Оқушыларда оқудың әлеуметтік мотивін қалыптастыру үшін бірлескен әрекеттің қажеттігі бар, әсіресе ұжымдық іс-әрекетке деген мотивациясының болуы, яғни топтық жұмысқа деген қатысуға ұмтылысы, топтың басқа мүшелерінен баға алуға деген сұранысы. Оқу мотивациясының құрылуына әр түрлі ойындық және коммуникативті жағдаяттар қолданылады.

Бірлескен іс-әрекет жағдайында жекелікке қарағанда есепті шығару мүмкіндігі жоғары екендігі туралы мәліметтер баршылық. В.А.Кольцова жекелік және талқылау және пікірталасы бар кіші топ жағдайында ұғымның меңгеру процесін қарастырған [9, б. 18].

В.А.Кольцованың мәліметтері бойынша қарым-қатынастың ұғымдарды меңгеруге қоғамда әсер ететінін қуаттайды. Шет тілі сабақтарында қарым - қатынас дұрыс ұйымдастырылса, әрбір оқушының нәтижесін арттыруға болады.

Ал Г.А.Китайгородскаяның пікірінше, топтық оқыту тұлғада оқуға деген қосымша әлеуметтік - психологиялық стимулдардың пайда болуына әкеледі, адамнан әлеуметтік - психологиялық сұранысын қалыптастыруға мүмкіндік береді. Автордың айтуынша, пәнді меңгерудің негізгі құралы топтағы серіктестіктер қарым-қатынасы болып табылады [10, б. 89].

Кіші мектеп жасындағы оқушыларды шет тіліне оқытқанда, оларда ішкі мотивтерді стимулдаудың қажеттігі бар: қызығушылықтарын, сұраныстарын, танымға деген ұмтылысын, оқудың процеске және нәтижесіне қазіргі кезде оқытудың жекелік және ұжымдық формаларын ұйымдастыруға деген ізденістер қатар жүргізіледі. Ғалымдардың пікірінше, жекелік жұмыс пен оқытудың ұжымдық формаларының әр түрлі варианттары бірге жүргізілуге тиіс. Оқушылардың мотивациясы мәселесі, әсіресе шет тілін меңгеруде басты мәселелердің бірі болып табылады. Оның жағдайында оқушылардың шет тілін меңгеру процесі баланың тұлғасына, оны шынайы сұраныстарына және мотивтеріне бағытталған болу керек. Сонымен бірге, мұғалім әрбір оқушының оқуға деген мотивациясын анықтауға тиісті. Оны шет тілін сәтті меңгеруге бағыттап, оқушылардың өзіндік белсенділігін көрсетуге ынталандыру қажет.

Сонымен, балаларда бірлескен оқыту мәселесін зерттеу барысында алынған ақпаратты талдау мынадай қорытынды жасауға мүмкіндік береді. Біріншіден, жекелік іс-әрекетке қарағанда бірлескен әрекет оң мотивациясына жасайды. Кіші мектеп жасындағы оқушылардың әр түрлі деңгейде қалыптасқан әлеуметтік деңгейлерді қарастыруға мүмкіндік береді; екіншіден мектеп жасындағы оқушылардың бірлескен оқу әрекеті олардың мотивациялық аясын тиімді дамытуға септігін тигізеді және балалардың психологиялық дамуының негізгі факторларының бірі болып табылады; үшіншіден уақытша ұжым кіші мектеп жасындағы оқушыға кешенді әсер етеді. Уақытша ұжымдарда оқушының болуы тұрақты, негізгі оқушы ұжымына оң әсерін тигізеді.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Жалғасбаев Е.Б. «Қазақ тілінің тағдыры және көптілділік»// «Қазақстан-2050» Стратегиясы: мемлекеттік тіл және көптілді білім беруді дамыту мәселелері» атты республикалық ғылыми-тәжірибелік конференция материалдары. – Орал, 2013. – Б.88-92.
2. Ильин Е.П. Мотивация и мотивы. С-П., 2002. – 501 б.
3. Обозов Н.Н. Психические процессы и функции в условиях индивидуальной и совместной деятельности. -В кн.: Проблема общения в психологии. – М.: Наука, 1981. – С.24.
4. Шевандрин Н.И. Основы психологической диагностики: В 3 ч. – М.: Гуманит. Изд. Центр ВЛАДОС, 2003. – Ч.2. – С.132.
5. Рубцов В.В. Совместная учебная деятельность: Социальные взаимодействия и обучение // Вопросы психол. – 1998. – №5. – С.56-58.
6. Зимняя И.А. Педагогическая психология-2-е изд., доп., исправ. и перераб. – М.: Логос, 1999. – С.294.
7. Волков К.Н. Психологи о педагогических пролемах / Под ред. А.А. Бодалева. – М., Просвещение, 1981. – С.113.
8. Коломинский Я.Л. Психология взаимоотношений в малых группах. – Минск.1976. – С.205.
9. Кольцова В.А. Усвоение понятий в условиях непосредственного общения. В кн.: Проблема общения в психологии. – М.: Наука, 1981. – С.60.
10. Методика интенсивного обучения иностранным языкам / Под. ред. В.А. Бухбиндера и Г.А. Китайгородской. – К.: Выща школа, 1988. – С.97.

*Ольга Пилипів
(Івано-Франківськ, Україна)*

ОРГАНІЗАЦІЯ НАВЧАЛЬНО-ВИХОВНОГО ПРОЦЕСУ У ПОЧАТКОВІЙ ЛАНЦІ ПРИВАТНИХ КАТОЛИЦЬКИХ ШКІЛ

Час іде... Змінюється життя та світогляд людини, умови розвитку, незмінними залишаються педагогічні істини, що супроводжують навчально-виховний процес протягом десятиків, сотень років.

Як влучно підмічає відомий соціолог релігії Ж.-П. Віллем, школа є одним із найбільш вдалих об'єктів аналізу для дослідника, який цікавиться стосунками між державою, суспільством та релігіями. Адже у тому, якою уявляється суспільству роль держави в справі шкільного виховання та яким чином воно реалізує її у практичному житті, розкривається не лише ставлення держави до громадянського суспільства та її відповідність вимогам і правам родини, але й спосіб, у який вона встановлює свої стосунки з релігіями, яким “завжди були притаманні педагогічні наміри” [1, с. 138].

Проблеми, які постали сьогодні в Україні з приводу співвідношення світської та релігійної освіти, звертають нашу увагу на необхідність дослідження позитивного досвіду вирішення подібних питань. Зокрема, досить цінним видається досвід католицької церкви, яка розгортає надзвичайно широку діяльність з освіти та виховання в межах своєї соціальної доктрини.

Дослідженням соціального вчення католицької церкви займаються українські та зарубіжні дослідники. Освітньо-виховна робота католицької церкви в тих чи інших аспектах вивчається педагогами, теологами та істориками, зокрема, аналіз цієї роботи знаходимо у роботі таких дослідників, як І. Мищисин, Л. Генік, Ю. Щерб'як та ін.

Суспільне вчення католицької церкви передбачає велику увагу освітньо-виховній проблематиці, адже саме характер освіти та виховання закладає основи для формування світогляду у дитини, багато в чому визначаючи розвиток її особистості. Право на виховання церква віддає виключно до компетенції родини, адже в процесі виховання сім'я розвиває людину у всій повноті її особистої гідності й у всіх вимірах, включаючи суспільний. Однак, за умов панування так званого "неповноцінного земного устрою", коли батьки повинні працювати, сім'я практично не має можливості виховувати дітей. Тому католицька церква намагається забезпечити гідне виховання підростаючим поколінням як власними зусиллями, так і заручившись допомогою держави, закликаючи її підтримати це право і прагнення.

Зрозуміло, що таке виховання ґрунтується на релігійних принципах, тому важливе прийняття батьками дитини принципів тієї релігії, з позицій якої відбуватиметься освітньо-виховний процес. За такого стану речей виникає низка питань, які необхідно вирішувати на рівні діалогу держави та церкви.

Варто зазначити, що розглядаючи питання про шляхи співпраці держави та церкви в освітньо-виховній сфері, необхідно враховувати обставини релігійної ситуації, а також особливості законодавчої бази, адже кожна країна має свої особливості сполучення світського та релігійного навчання, а тому визначення стосунків між школами і релігіями виступає достатньо складною справою, адже форми, у яких представлена ця співпраця, сильно варіюються, залежно від країни чи регіону.

Щодо підходів до викладання в школах європейських країн предметів релігійного спрямування, можна виділити такі моделі:

1. У школах на офіційному рівні (конституційно, законодавчо, на основі положень укладеного між державою та конкретною організацією договору, розпорядження органом управління освітою тощо) введено курс релігійної освіти: починаючи від курсів навчання релігії (наприклад, навчальний предмет "Християнська етика" або аналогічні йому) до обов'язкових для всіх учнів релігійно-культурологічних курсів. Викладання цих предметів може здійснюватися як штатними вчителями, так і спеціалістами, які готуються релігійними організаціями.

2. Окрім вказаних шляхів поєднання релігійного та світського освітніх компонентів, у багатьох європейських країнах існує практика функціонування приватних загальноосвітніх шкіл, заснованих релігійними організаціями, навчально-виховний процес у яких має яскраво виражене конфесійне спрямування, на основі якого будується викладання багатьох предметів. Такі школи визнаються державою та діють на одному рівні зі світськими освітніми установами.

Особливим же чином, відповідно до декларації, "присутність Церкви в шкільній галузі проявляється у католицькій школі". Зазначається також, що остання переслідує культурні цілі та гуманітарну освіту молоді "не менш, ніж інші школи" (GE, 8) [2, с. 462].

Однак католицькі школи значно відрізняються від інших шкіл, адже для них "характерне створення в шкільному середовищі атмосфери сповненої євангельським духом", що має допомагати дітям не лише у їхньому моральному та інтелектуальному особистісному зростанні, але також у релігійному, щоб у кінцевому результаті "узгодити всезагальну людську культуру із звісткою про спасіння таким чином, щоби знання про світ, життя та людину, які вихованці поступово набирають, освіплювались вірою". Тим самим католицька

церква намагається виховувати своїх підопічних у готовності до “дієвої праці на благо земного граду”, виконуючи разом з тим виключно християнське завдання підготовки їх “до служіння для розповсюдження Царства Божого, щоби через здійснення взірцевого та апостольського життя вони стали немов би закваскою людського суспільства”. Як бачимо – цілі католицької церкви в освітньо-виховній справі цілком відповідають її соціальним прагненням (GE, 8) [2, с. 462].

Важливу роль у здійсненні завдань, покладених на такі школи, відводиться вчителям, від рівня освіченості яких, а також від уміння застосовувати найновіші досягнення педагогічних наук, істотно залежатиме здійснення основних цілей та завдань католицької школи. Тому підготовці вчителя приділяється особлива увага: він має отримати ґрунтовні знання як зі світських, так і з релігійних наук, а його освітній рівень має підтверджуватись відповідними дипломами (GE, 8) [2, с. 462].

Окремий аспект у соборній декларації ставиться на необхідності католицьких шкіл відповідати вимогам та потребам сучасності, адже організовані католицькою церквою школи мають досить високий освітній рівень та добру репутацію. У будь-якому випадку, батьки розуміють, що навчальний процес у релігійній школі має свої особливості.

Саме приватні загальноосвітні навчальні заклади є свідченням демократичних перетворень в галузі освіти. А приватні католицькі школи – це не просто освітні заклади, а центр культурного і духовного життя, що базується на багатокомпонентному варіативному змісті освіти. У навчальних закладах створене сприятливе середовище, в якому дитина може не тільки реалізувати свої можливості, а й досягти значних успіхів у тій сфері, що відповідає особистим обдаруванням; уміти використати свій потенціал як для самореалізації у професійному і особистому житті, так і в інтересах суспільства, держави; бути здатним до вибору численних альтернатив, що пропагує сучасне життя; використовувати знання як інструмент для розв’язання життєвих проблем; приймати нестандартні рішення і нести відповідальність за них; критично мислити.

В основі навчально-виховного процесу приватних католицьких шкіл I ступеня є повага до дитини, врахування її інтересів, способів навчання, створення ситуацій успіху, формування позитивної самооцінки дітей, високий та добрий рівень навчальних досягнень, впровадження сучасних методів навчання, робота з батьківським колективом у формуванні християнської, національно-свідомої родини, духовного потенціалу як найвищої цінності нації, держави.

Стратегічна мета приватних католицьких шкіл – формування якісної системи приватної освіти, створення сприятливого інноваційного навчально-виховного середовища для духовного, творчого, інтелектуального, соціокультурного розвитку і самореалізації особистості учня, який зможе успішно конкурувати у сучасному світі.

Рядки написані С. Русовою багато років тому не залишають байдужими педагогів сучасності, чарують своєю простотою і в той же час великим значенням та актуальністю в педагогічній роботі вчителя приватної початкової школи: “Українська дитина...занадто вразлива..., до неї треба підходити з ласкою, привернути її до себе повагою до її індивідуальності” [3, с. 17].

На сучасному етапі розвитку навчання і виховання учня приватної католицької початкової школи, на жаль, не завжди дослухаються до цих раціональних думок минулого. І в наслідок цього у школяра з’являються певні труднощі у навчанні, а інколи й взагалі зникає інтерес до окремих предметів.

Вчитель повинен бути добре підготовленим, озброєним сучасними знаннями про виховання дитини, з широким світоглядом, національно вихованим. Маючи гарного фахівця, ми отримуємо школярів, які добре володіють знаннями в теорії та практиці. С. Ф. Русова зазначала: “Велике слово – школа! Це скарб найкращий кожного народу, це ключ, що розмикає пута несвідомості, це шлях до волі, до науки, до добробуту. У вселюдській житті тільки той народ бере перемогу, який має найкращу школу...” [4, с. 4]. Ці слова повинні стати девізом життя всього українського суспільства, адже народний добробут залежатиме від того, яких громадян виховає наша школа.

Цілком зрозуміло, що, на відміну від освітньо-виховного процесу, який відбувається у власне католицьких школах, присутність церкви у некатолицькій школі веде до неминучого виникнення низки спірних питань, якщо припустити, що не всі учні такої школи є католиками чи навіть християнами. Оскільки конфесійна освітня та виховна діяльність досить тісно переплігається з місіонерською діяльністю, таке прагнення католицької церкви здається досить природнім: відстоюючи право на свою присутність у школі, церква, по-суті, розраховує на вирішення одразу двох важливих завдань: першим є виховання у християнській традиції дітей з християнських сімей, другим – донесення християнських цінностей до тих дітей, батьки яких не надто дбають про їхнє релігійне виховання, будучи або людьми нерелігійними, або такими, що належать до церкви лише номінально, тобто, йдеться саме про ту категорію “позбавлених дару віри”, що вже згадувалася вище.

Католицька церква визнає необхідність викладання загальноосвітніх предметів у католицьких школах, згідно з навчальною програмою, схваленою компетентними органами державної влади, а також визнає право держави контролювати навчальний процес. Окрім основних дисциплін, спільних із державними школами, католицькі школи залишають за собою можливість збагачувати шкільну програму додатковими предметами та передбачати факультативну діяльність, важливу для гармонійного і всебічного формування молоді. Наприклад, це можуть бути додаткові курси з філософії, релігієзнавства, християнської етики, культури та мистецтва, краєзнавства. Окрім додаткових навчальних курсів, у католицьких навчальних закладах, як правило, існують різні форми роботи, яка передбачає можливість неформального спілкування: екскурсійні програми, гуртки за зацікавленнями тощо. На прикладі Івано-Франківської приватної католицької школи святого Василя Великого, можна побачити функціонування гуртків найрізноманітнішого спрямування: від іноземної мови до футболу. А ще – екскурсії, організація та проведення численних конкурсів, вікторин та пам'ятних днів, підтримання глибоких традицій, що стосуються як шкільного, так і церковного життя, включаючи розвиток активної суспільної позиції учнів.

Таким чином, католицьким школам вдається підтримувати високий освітній рівень, зберігаючи значну увагу морально-етичним засадам виховання учня, чого дуже часто не вистачає у сучасному суспільстві. Такий підхід до освітньо-виховного процесу робить ці школи привабливими як для батьків, які прагнуть дати своїй дитині всебічну освіту та виховати у ній свідоме ставлення до свого життя та життя всього суспільства, так і для дитини, яка отримує можливість всебічно розвиватися та реалізовувати власний потенціал.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Віллем Жан-Поль / Жан-Поль Віллем ; Європа та релігії. Ставки XXI століття / [Пер. з фр. Д. Каратеев] – К. : ДУХ І ЛІТЕРА, 2006. – 331 с.
2. Декларация о христианском воспитании (Gravissimum Educationis) // Второй Ватиканский собор. Конституции, декреты, декларации. – Брюссель : Жизнь с Богом, 1992. – 573 с.
3. Проблеми національного виховання у спадщині Софії Русової : Матеріали Всеукраїнських педагогічних читань, присвячених 140-річчю з дня народження С. Ф. Русової / під ред. Коваленко Є. І. – Чернігів, 1996. – Кн. 2. – 70 с.
4. Проблеми шкільної педагогіки і психології навчання і виховання у творчій спадщині Софії Русової : матеріали Всеукраїнських педагогічних читань, присвячених 140-річчю з дня народження С. Ф. Русової / під ред. Коваленко Є. І. – Чернігів, 1996. – Кн. 3. – 125 с.

*Нурзода Тошева, Зилола Ядгорова
(Бухара, Узбекистан)*

БОШЛАНҒИЧ СИՒФ ʻҚУВЧИЛАРИНИՒГ БИЛИШ ФАОЛИЯТИНИ ʻСТИРИШ ЙʻЛЛАРИНИ ШАКЛЛАТИРИШ

Маълумки, ҳар қандай давлатнинг ривожланиши унинг интеллектуал салоҳиятига боғлиқ. Интеллектуал салоҳият халқаро андозалардаги замонавий тараққиётни таъминлай оладиган мустақил фикрли, малакали, билимли, юксак инсоний ғазилатларга эга кадрларнинг мажмуидир.

Давлатимиз эса мустақилликни қўлга киритган дастлабки кунларданок интеллектуал салоҳияти юқори кадрларнинг янги авлодини шакллантиришга йўналтирилган давлат сиёсатини юритиб келмоқда. Бу йўлда амалга оширилган асосий вазифалардан бири мустақил Ўзбекистонни ривожлантиришга асос бўладиган янги таълим тизимининг ташкил этилишидир. 1997 йил 29 августда Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси IX сессиясида қабул қилинган “Таълим тўғрисида”ги қонун ва “Кадрлар тайёрлаш миллий дастури” уни амалга ошириш учун ҳуқуқий асос бўлиб хизмат қилмоқда. Жумладан, “Кадрлар тайёрлаш миллий дастурига мувофиқ, таълим тизимининг асосий бўғини – бу умумий ўрта таълим эканига гувоҳ бўламиз. Ҳақиқатдан ҳам, мактабда олинган билимгина касбий билимларни эгаллаш учун замин бўла олади. Бу ўринда мактабнинг энг муҳим вазифаси – ўқувчиларнинг илмий билимларни чуқур ва пухта ўзлаштириш, уларни амалиётда қўллаш малака ва қўникмаларни ишлаш, илмий дунёқараш ва ахлоқий-эстетик маданиятни шакллантиришга эришишдан иборат.

Ахборотлар жадаллик билан интеграциялашиб бораётган ҳозирги даврда замонавий таълимнинг асосий вазифалардан бири атроф-олам воқеа-ҳодисаларини билиш орқали мустақил таҳлил қила оладиган шахсни камол топтиришда намоён бўлади. Бу мақсадга, албатта, ўқувчиларнинг билиш фаоллигини ошириб бориш орқали эришиш мумкин. Чунки инсон ҳамиша ўзини қуршаб турган олам ҳақида тобора кўпроқ билишга интилиб келган.

Фикрнинг билмасликдан билишга қараб, тўла ва мукамал бўлмаган билимдан тўла ва мукамал билимга қараб ҳаракат қилишдан иборат чексиз жараён билиш деб аталади. Бу таъриф эса унинг тафаккурлаш, англаш, фикр юритиш билан бевосита боғлиқлигини кўрсатиб турибди. Яъни билиш – бу аввало фикрлаш, оламни бевосита англашдир.

Биобарин, жамият ва инсон алоқалари ўзаро сабаб ва оқибат шаклида амал қилиб, ривожланган жамият тараққий этган фуқароларни, тараққий этган фуқаролар ривожланган жамиятни тақозо қилади.

Келажакда буюк “давлатни соғлом мафқурали, маънавий баркамол авлод барпо эта олишини назарда тутиб, комил инсонни тарбиялаш борасидаги изланишларни истиқболда ҳам давлат сиёсати даражасида узлуксиз кучайтириб бориш ва умумхалқ ҳаракатига айлантириш” авж олган ҳозирги тарихий шароитда болаликнинг илк босқичларидан бошлаб ёшларда ижтимоий аҳамиятга эга фаолиятни шакллантириш долзарб муаммо бўлиб қолмоқда.

Ўтган давр мобайнида ушбу муаммони ҳал қилиш учун етарли педагогик асос ва шарт-шароитлар вужудга келди. Ўқув фанлари бўйича концепциялари, давлат таълим стандартлари, ўқув дастурлари ва янги типдаги дарсликлар, педагогика фани концепциясининг яратилганлиги, педагогик назарияга янги ғояларнинг олиб қилинганлиги бунга яққол далил бўла олади.

Ўқув-билув жараёни таълимнинг моҳияти, мазмуни, йўналиши ижтимоий омилларига кўра аниқланадиган, истиқболга йўналтирилган дидактик ҳодиса бўлиб, у «ўқиш, ўрганиш, ривожланиш» тизимида амал қилади. У таълим жараёнида амалга ошади. Таълим ўқитиш, ўқиш, ривожланиш мужассам амалга ошириладиган жараёндир. Бугунги кунда таълим жараёни ўқувчи шахсига йўналтирилиши билан алоҳида қимматга эга. Таълимга нисбатан «педагогик жараён», «ўқув жараёни», «таълим жараёни» иборалари қўлланилади.

Ҳозирги пайтда «педагогик жараён» атамаси кенг маънода қўлланилиб, таълим-тарбия бирлигини англатади. «Ўқув жараёни» атамаси эса таълим субъектларидан бири – ўқиш фаолияти нуктаи назаридан қўлланилиб, нисбатан тор маънони англатади. «Ўқув жараёнида ўқувчиларни маълумотли қилиш, тарбиялаш ва ривожлантириш биргаликда амалга оширилади».

Ўқувчиларнинг билиш фаолиятларини жадаллаштириш тушунчаси кўпқиррали ходисадир. Бу муаммо ўз навбатида, кўплаб олимларнинг эътиборларини ўзига жалб қилган. В.А. Аверин, В.И. Дружинин, Е.В. Коротаева, Н.В. Кухарев, А.М. Матюшкин, М.П. Осипова, И.Ф. Харламов, Т.И. Шамова, Г.И. Щукина, Н.В. Бордовский, Л.В. Занков, Н.В. Кузьмина, А.С. Белкин, Э.Ғозиев, О.Розиқов, Р.Сафарова, Б.Адизов, Р.Ибрагимов, Г.Нажмиддиноваларнинг ишлари шулар жумласидандир.

Манбаларда таъкидланишича, ўқув жараёнининг ташқи ва ички белгилари мавжуд: ўқитувчининг тушунтириши, суҳбат, мустақил ишлар учун кўрсатмалар, ўқув жараёнининг ташқи белгилари; билиш, тушуниш, топшириқларни бажаришга интилиш, қизиқиш унинг ички белгиларидир.

Шундай қилиб, бошланғич таълим дидактикаси китобида «ўқув жараёни» атамаси қўлланилиб, унда ўқувчиларнинг ўқув-билув фаолиятини таҳлил қилиш назарда тутилган. Ўқув фаолияти натижасида ўқувчининг ижтимоий ҳаёт учун зарур бўлган билим, кўникма, малакаларни қай даражада эгаллаганлиги аниқланади. Эгалланган билимлар кичик мактаб ёшидаги ўқувчи изчил шакллантириб боришни таъминлайди. Ўқув-билув жараёни тақдим этилган ўқув юкмасини ўқувчилар томонидан ўзлаштирилиши учун ўқитиш ва ўқиш фаолиятларининг уйғунлиги натижасида уларда муайян кўникмалар шаклланиб боради.

Ҳозирги пайтда таълимни ўқитиш ва ўқиш фаолиятларининг ўзаро таъсирига кўра шарҳлаш дидактикада етакчи концепция ҳисобланади. Зеро, таълим ижтимоий педагогик ходиса бўлиб, унинг натижалари шахс, жамият, давлат, фан-техника ва ишлаб чиқаришни ривожлантиришга хизмат қилади.

Ҳар бир ўқувчининг умумий ривожланиши учун дидактик жиҳатдан қулайлик яратиш керак. Бунинг учун ўқув-билув жараёнида авваломбор, психологик қулайлик бўлиши мақсадга мувофиқдир. Бу, ўз навбатида, ўқув-билув жараёнида ўқувчининг ҳар томонлама ривожланиши учун қулай педагогик шарт-шароит вужудга келишига имкон беради. Турли-туман ўқув ҳамда коммуникатив кўникма ва малакаларнинг шаклланиши таълим жараёнининг муваффақиятли бўлишини таъминлайди. Ўқувчиларнинг рухий саломатлигини мустаҳкамлаш имкониятини яратади. Ўқув жараёнининг барча қулайликлар асосида ташкил этилиши натижасида ўқувчида рухий ишонч қарор топади. Бу эса, ўқув-билув фаолиятини жадаллаштиради. Ўқув фаолиятига бундай қулайлик ҳар бир ўқувчининг ДТСда кўзда тутилган таълим мазмунининг асосий негизини тўлиқ ўзлаштириш учун имконият яратади. Таълим жараёнида ўқувчиларнинг ўқув материалларини пухта ўзлаштирилишлари, билимларининг мустаҳкам бўлиши учун қулай педагогик муҳитни вужудга келтиради деб ёзади педагог олима Р.Сафарова [Халқ таълими 2005 №1].

Ўқув-билув фаолияти ижтимоий қимматга эга бўлиш билан бир қаторда ўзига хос шаклларга ҳам эга. Биз таълим вазиятида ўқувчиларнинг ўқув-билув фаолияти деганда, уларнинг таълим жараёнида билиши, тушуниши, таҳлил қилиши, умумлаштира олиши, татбиқ қилиши, билим ва малакаларни янги-янги шароитларга кўчириши, ўзи ва ўзгалар фаолиятини ҳолисона баҳолашини тушунамиз

Ўқув-билув жараёнида ўқитиш ва ўқиш фаолиятининг ўзаро таъсири педагогик ходисанинг ўзига хослиги билан ажралиб туради.

Таълим жараёнида ўқув меҳнатининг маҳсули ўқувчи эгаллаган билим, кўникма, малакаларда акс этади. Ўқитиш фаолияти ўқув-билув жараёнининг ўқув юкмаси билан ўзаро алоқадорлигини вужудга келтиради. Бундай таъсир натижасида амалга ошириладиган ўқув-билув жаранининг самарадорлиги юкори бўлади.

Ўқитувчи учун «замонавий билим»нинг икки хил қиммати бор: ўз ихтисосига оид фанни ва шу фан асослари (ўқув предмети, уни лойихалашнинг замонавий кўринишлари,

ўқув предметини ўзлаштирадиган ўқувчи, унинг ўқув-билув фаолияти ва уни ўқувчиларда шакллантириш воситаларини билиш. Ўқувчининг дунёкараши, диди, салоҳияти шаклланадиган бошланғич синфларга энг етук, энг тажрибали мураббийлар биркитиб кўйилишини оддий мантиқнинг ўзи талаб қилади.

Тажрибали, етук ўқитувчилар билим бериш билан бир қаторда ўқувчиларда ўқув-билув фаолиятини ҳам шакллантирадilar. «Норасида боланинг мияси, онги нимани ўзига сингдира олади, нимани қабул қилмайди? Ким бу масалани илмий жиҳатдан тадқиқ қилган?».

Ўзбекистон Республикаси Президенти И.А.Каримов қўйган саволлар кўпқамровли муаммолар бўлиб, улар таълим мазмуни ва уни лойиҳалаш, ўқувчилар ўрганиш даражалари, лаёқатларини аниқлаш масалалари билан узвий боғлиқ. Бошланғич синф ўқувчиларининг ўқув-билув фаолиятини шакллантиришни педагогик жиҳатдан ўрганиш муаммосини тадқиқ этиш Ўзбекистон Республикаси Президенти томонидан белгилаб берилган ижтимоий буюртмани маълум даражада ечиш, ҳал этиш учун қўйилган қадамдир.

Ўқувчиларда ўқув-билув фаолиятини шакллантиришга ота-она, қариндош-уруғлар, маҳалла, ёшлар ташкилотлари, давлат ғамхўрлик қилади. Ўзбекистон Республикаси Конституцияси, «Таълим тўғрисида»ги қонун ва меъёрий ҳужжатларда ўқувчиларнинг ўқув-билув фаолиятини шакллантириш зарурияти қонунлаштирилган. Давлат ўқувчиларда ўқув-билув фаолиятини шакллантириш меъёрларини давлат таълим стандартлари ва ўқув дастурлари орқали белгилаб беради. Мактабни ўқув-методик қўлланмалар билан таъминлайди, ўқув фаолиятини амалга ошириш ўрни ва вақтини белгилайди, уларнинг физиологик-гигиеник меъёрлар даражасида фаолият кўрсатишини кафолатлайди.

Ўқувчилардаги билиш фаоллиги кенг маънода, уларнинг биологик ўзига хосликлари билан боғлиқдир. Бунда, асосий эътибор, ўқувчиларнинг муайян фаолиятга йўналтирилганликлари ва ўз эҳтиёжларини қондириш имкониятларининг кенгайтирилишига қаратилади.

Билиш фаолиятига муносабат ҳақида фикр юритар эканмиз, бу ўқувчиларда билиш майллари, унга эришиш йўллари, ахборотлардан фойдаланиш, ақлий фаолият кўникмаларининг шаклланишида намоён бўлади, деган фикрда қатъий туриш кераклигини алоҳида таъкидлаймиз. Бу, ўз навбатида, маҳсулдор ўқув-билув фаолиятининг вужудга келишини таъминлайди.

ФОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ:

1. Белкин А.С. Основы возрастной педагогики: Учеб. Пособие для студентов высш. Пед. учеб. заведений. – М.: Издат. Центр «Академия», 2000. – 192 с.
2. Лернер И.Я. Дидактические основы методов обучения. – М.: Педагогика, 1981. – 186 с.
3. Сафарова Р., Мусаев У. ва б. Умумий ўрта таълим мазмунини модернизациялашнинг дидактик параметрлари. – Т.: Фан, 2008. – 222 б.
4. Ғозиев Э. Психология: Ёш даврлари психологияси. –Т., 1994. – 224 б.

*Меҳринисо Ҳакимова, Дилдора Давронова
(Ўзбекистан, Бухара)*

BOSHLANG`ICH SINIF MATEMATIKA DARSLARIDA INTERFAOL USULLARDAN FOYDALANISH BARKAMOL AVLODNI TARBİYALASH VOSITASI SIFATIDA

Davlatimiz tamonidan ta'lim sohasiga, o'quvchilarning intellektual salohiyati, mustaqil va ijodiy fikrlash qobiliyatlari, tafakkurini rivojlantirish, egallagan bilimlarini amaliyotda qo'llay olishlari, amaliy ko'nikma va malakalarini hosil etishga katta e'tibor berilmoqda. Ushbu vazifalarni amalga oshirish uchun o'quv-tarbiya jarayonining barcha imkoniyatlari, pedagogik texnologiya va

axborot texnologiyalari, didaktik vosita va usullaridan samarali foydalanish zarurati davlat ta'lim siyosatida muhim o'rin tutadi [2, 23-b].

Bola hayotida bog'chadan so'ng maktabning dastlabki davrlari muhim o'rin tutadi. Shu bois boshlang'ich ta'lim davri o'quv-tarbiya jarayonidagi eng mas'uliyatli davrdir. Bu paytda bolaning savodi chiqishi bilan birga, uning dunyoqarashi shakllanadi, tafakkur qilish malakasi rivojlanadi.

Bu davrda bolaning zehni o'stirishga qaratilgan har bir mashg'ulot bola aqlining tarkib topishi va rivojlanishiga katta ta'sir ko'rsatadi. Shuning uchun ham bu davrda, avvalo, ta'lim jarayonini qiziqarli, ta'sirli qilib tashkil etishga, ijobiy o'quv motivlarini hosil qilish va uni rivojlantirishga e'tibor qaratish lozim. Chunki, bu muddat bolaning o'yin faoliyatidan aqliy faoliyatiga, ya'ni o'quv faoliyatiga o'tganligi bilan xarakterlanadi [1, 31-b].

Bugungi kunda zamonaviy ta'lim-tarbiya jarayonining dolzarb masalalaridan biri ta'limning barcha bo'g'inlarida bo'lgani kabi boshlang'ich ta'lim muassalari matematika darslarida yangicha pedagogik texnologiyalar asosida ta'lim jarayonini tashkil etishdan iboratdir.

Yangi pedagogik texnologiyalar asosan pedagogik o'yinlar orqali amalga oshiriladi. Bolalarni matematika darslariga bo'lgan qiziqishlarini orttirishda, bilim va tushunchalarni puxta o'rganib olishlarida, idrok va xotirasini mustahkamlashda yangi pedagogik texnologiyalar oqituvchi va o'quvchilarga qulay sharoit yaratadi.

Mamlakatimiz Prezidenti I.Karimovning "Barkamol avlod O'zbekiston tarakqiyotining poydevori" nomli asarida hayotimizni hal etuvchi muhim masalalar qatorida ta'lim-tarbiya tizimini tubdan o'zgartirish, uni yangi zamon talabi darajasiga ko'tarish barkamol avlodimiz kelajagiga dahldor", "Biz o'sib kelayotgan yosh avlodni ta'lim tarbiyasini ularni zamonaviy ilg'or bilimlarga ega bo'lgan holda ulug' bobokalonlarimiz merosiga munosib bo'lishlarini davlatimiz ustuvor yo'nalishi deb bilamiz", degan fikrlari kelajakka barkamol avlodni tarbiyalab berishda, ta'lim tarbiya ishlari yangicha mazmun kasb etayotgan hozirgi zamonda boshlang'ich ta'lim oqituvchilariga juda katta mas'uliyat yuklab, ta'lim-tarbiya mazmunini tobora o'zgartirib borishimiz zarurligini ko'rsatadi.

Bu jarayonga yangicha tafakkur tarzida, zamonaviy pedagogik texnologiyalar bilan yondashuv ta'lim samaradorligini oshirish bilan bir qatorda ta'lim jarayonida o'quvchining bilim olishga bo'lgan qiziqishlari rivojlanadi va rag'batlantiriladi.

Boshlang'ich ta'lim muassalari faoliyatida montisoriy, triz, rolly kabi o'yinlar, unda tarbiyalanuvchilar tafakkur tarzini namoyon etadilar.

Har bir yosh bola kelishi bilanoq atrofdan axborot olib uni tahlil etadi va bu orqali hayotni tanishda triz elementlarini qo'llash esa bolalarga atrofdagi voqealarni tahlil qilish, ularni faqat tuzilishini emas, balki vaqt mobaynida o'rganib ko'rishda yordam beradi.

Bolalar biron bir o'yin bilan shug'ullanishi, bir-biri bilan chiqishishi, o'rtoq bo'lish har bir bola ongiga singdirilishi bu usuldan dunyoni anglashni kaliti sifatida foydalanishi mumkin bo'lib, dunyo to'g'risida bola o'zining fikr-mulohazalarini to'g'ri va haqiqiy bayon eta oladi.

Boshlang'ich ta'lim matematika darslarida zamonaviy pedagogik texnologiyalarni qo'llashda bolaning yosh xususiyatlarini inobatga olish zarur olti yoshli bolalar uchun "Pochta qutisi", "Naqsh yasa", "Nima nimalaydi", "Hosil yig'ib olish", "Minora ko'ramiz". "Xatosini top", "Uyinchoqni tuzat", "Xuddi mendek bajar", 2-3-sinflar uchun "boshqotirmalar", "Shakllar ustaxonasi", "Ajoyib xaltacha", "Kesma suratlar", "Sportchilar saflanmokda", "Uy quramiz"; "Hayvonot bog'i" "Qo'g'irchoq kiyimi", "Rangli uylar", "Turli rangli suv", "Nima o'zgardi", "Suratlarni eslab qol" "Asalari qaerga yashirindi", "Aksini ayt", 6 yoshli bolalar uchun "O'zing yasa", "Gilam do'koni" "Arxitektor", "Sehrli ranglar", "Yashiringan narsani top", "Suratlar jufti", "Sirlar", "To'rtinchisi ortiqcha", "Poezd", "Qo'shnisini ayt", "Qaysi qo'limda nechta", "Sehrgar", "Topchi men kimman", "Sehrli o'rmon" kabi pedagogik texnologiya usulidagi o'yinlardan foydalanish bolalarni aqli-qobiliyatlarini o'stirishga yordam beradi.

Yuqorida ko'rsatib o'tilgan yangi texnologik o'yinlardan 6 yoshli bolalar uchun quyidagilarni tavsiya etamiz:

Qo'g'irchoqning xonasi. Bu o'yin bolaning tevarak-atrofnı anglash malakasini oshirishga yordam beradi va obrazli tafakkurnı o'stiradi, qo'g'irchoq va uning xonasi kerak bo'ladi. Qo'g'irchoq xonasi - yon tomonlarida deraza va eshiklari bo'lgan kopkotsiz quticha. Mebellarnı gugurt

qutichasidan yasasa bo'ladi. Muhimi ularning soni uchtadan kam bo'lmasligi va turli shaklda bo'lishi kerak. O'yin uchun avvaldan qog'oz betiga xonaning tasvirini chizib qo'yish kerak.

Chizma tayyor bo'lgach, bolaga quyidagi voqeani aytib bering:

"Qo'g'irchoq Lolaxon uyiga mebel sotib olibdi, faqat ularni qanday joylashtirini bilmabdi.-. Ayiqcha Lolaxonga yordam bermoqchi bo'ldi. U qog'oz varag'ini olib, mebelni qanday joylashtirishni ko'rsatib berdi. Mana bunday (chizma ko'rsatiladi). Bola shu chizma asosida xonaga o'yinchoq mebelni qo'yib chiqishi kerak. O'yinni-tashkil etishda shuni yodda tutish kerakki, xonadagi anjomlarni fazodagi joylashuv va chizmadagi ko'rinishi bir xil bo'lishi lozim (eshik doim shu tomonda bo'ladi). O'yinni-takroran o'tkazganda yangi anjomlar qo'shiladi.

4-5 yoshli bolalarga qo'llaniladigan rangli uylar noan'anaviy o'yini quyidagi tartibda amalga oshiriladi: bunday uylarni bolalar o'z sevimli o'yinchoklari uchun qurishlari mumkin. Uy o'rnida stullardan foydalanish mumkin. Bola o'zi hohlagancha rangdagi narsalar yordamida o'z uyini shartli ravishda "ranglaydi". Har kim o'zi tanlagan rangdagi narsalarni topish bo'yicha musobaqa uyushtiring: siz yashil rangdagi narsalarni oling, bolalar sariq rangdagi narsalarni ajratsin. Bolaga bir-ikki marta g'olib chiqishiga imkoniyat yarating. Bu bolaning ishtiyoqini hamda qiziqishini oshiradi.

Matematika darslarida pedagogik texnologiyalarni qo'llashning quyidagi psixologik, pedagogik xususiyatlari mavjud buladi:

-bolalarda interfaol darslar jarayonida kuzatishlar shuni ko'rsatadiki, ularning ba'zi birlari boshqalar bilan tez muloqotga kirishuvchan bo'lib, jamoaga darrov kirishib ketsa yana biri buning aksi bo'ladi;

-o'qituvchiga oquvchilarni qiziqishlarini diqqat bilan kuzatib, ularning ijobiy tomonlarini rivojlantirish uchun sharoit yaratish va ularga kerakli yo'nalishda tarbiya berishga imkon yaratadi;

-jamoaviy o'yinlar davomida ayrim o'quvchilar bir-birlaridagi ijobiy tabiiy xususiyatlarni o'zlashtiradilar;

-o'quvchilar berilayotgan ta'limiy axborotni harakatlar asosida o'zlashtiradilar. Bunda axborotni xotiraga saqlabgina qolmay, amaliy jarayonda xam qo'llaydilar.

Bolalar kuniga 5-6 soat davomida boshlang'ich ta'lim muassasasida bo'ladilar. Demak, ular kunning asosiy qismini shu erda o'tkazadilar. O'qituvchi esa tabiiyki, o'zining har bir hatti-harakati, so'zi, ishi fikri bilan bolaga bevosita va bilvosita ta'sir etadi.

O'qituvchining shaxsiy sifatleri mutaxassisligi u bajarayotgan kasbiy faoliyat xarakteriga mos tushsagina ishida muvaffaqiyat bo'lishi mumkin.

O'qituvchi darslarni bolaning yoshi individual xususiyatlariga qarab qayta ishlay oladigan pedagogik jarayonni to'g'ri rejalashtirib amalga oshiradigan, o'z faoliyat va bolalar faoliyatini to'g'ri rejalashtiradigan bo'lmog'i lozim.

Shunday qilib, biz mavzu atrofida izlanishlar, qidirishlar boshlang'ich ta'lim dasturi va mavzu atrofida ilg'or tajribalarni o'zlashtirib, mavzuni to'la yoritishga harakat qildik. Ilg'or tajribalardan kelib chiqib quyidagilarni tavsiya qilishni ma'qul topdik:

1. Boshlang'ich ta'lim matematika darslarda pedagogik texnologiyalarni qo'llash masalalari dolzarb pedagogik muammo ekanligi aniqlandi.

2. Boshlang'ich ta'lim matematika darslarida pedagogik texnologiyalarni qo'llash uchun ilmiy asoslangan tavsiyalar ishlab chiqish zaruriyatiga ehtiyoj mavjud.

3. Matematika darslari interfaol usullarda olib borilsa bolalarda matematikaga qiziqish uyg'otish jarayoni samarali kechar ekan.

4. Darslar uchun interfaol usullar muayyan pedagogik talablar va me'zonlar asosida tanlab olinishi shart va zarurdir.

5. Darslarda pedagogik texnologiyadan foydalanishning mazmuni, shakl va metodlari, ilmiy jihatdan asoslangan holda ishlab chiqilsa darslar mazmunini integrasiyalash jarayoni samarali kechar ekan.

Mening nazirimda bu tavsiyalar har bir matematika darsida qo'llanilsa, foydadan xoli bo'lmas edi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Abdurahmanova N., Jumaev M., O'rinboeva L. Boshlang'ich sinflar uchun matematikadan didaktik materiallar. – T.: Istiqlol, 2004. – 65 b.
2. Karimov I.A. Barkamol avlod – O'zbekiston taraqqiyotining poydevori. – Toshkent: Sharq, 1999. – 15 b.
3. Ziyomyhammadov B., Abdullayeva Sh. Ilg'or pedagogik – texnologiyalar. – Toshkent. 2001. – 80 b.
4. Saidaxmedov N. Pedagogik mahorat va pedagogic texnologiya. – T., 2001.
5. Xo'jayev N. Pedagogik texnologiyalar. – T., Moliya, 2008.

*Гулноз Хасанова, Ойгул Тураева
(Бухара, Узбекистан)*

**ИНДИВИДУАЛЬНЫЙ ПОДХОД К УЧАЩИМСЯ НА БАЗЕ ПЕДАГОГИКИ
СОТРУДНИЧЕСТВА**

Идеи педагогики сотрудничества не только остаются актуальными по сей день, но и особенно значимы сегодня, так как корректируются с процессами, происходящими в обществе. Ведь что означает ориентация образовательной деятельности на личность ребенка? То, что учитель должен видеть в ученике самостоятельную, социально и интеллектуально развивающуюся личность. Задача учителя - помочь ученику развиваться. Если этого нет, то образование, мягко говоря, неэффективно.

За последние двадцать с лишним лет радикально изменились экономика страны и общественные демократические институты. Появились иные ценности. Пришло новое поколение обучающихся. Современная молодежь и мыслит, и ведет себя по-другому. И многое в наших сегодняшних школьниках симпатично: стремление иметь собственную позицию, осознание своих прав, чувство собственного достоинства. И потребность, чтобы старшие их соответствующе воспринимали, вели с ними диалог.

Жизнь и развитие общества требуют от современного учителя инновационного поведения, то есть активного и систематического творчества в педагогической деятельности. Применительно к образованию инновация означает введение нового в цели, содержание, методы и формы обучения и воспитания, в организацию совместной деятельности учителя и учащихся, в организацию образовательного процесса и управление. Развитие школы без инноваций невозможно.

Педагогика сотрудничества – это не одномоментное явление, она постоянно развивается, идеи педагогического сотрудничества остаются практически неизменными. Это отношение к ученику как субъекту образовательного процесса, учение без принуждения, идея трудной цели, идея опережения (работа в зоне ближайшего развития ребенка), идея свободного выбора, личностный подход и другие. В школе всегда были учителя-предметники и учителя-воспитатели; одни идут с предметом к детям, а другие с детьми идут к предмету. Вот это и есть сотрудничество с детьми. Воспитывая сотрудничеством сотрудничество, мы воспитываем коллективизм и целеустремленность. В сотрудничестве, если вдуматься, глубинно совпадают цели и средства, обучение и воспитание.

Чтобы идея сотрудничества не осталась пустым словом, она должна быть подкреплена методикой. Сотрудничество с детьми нельзя объявить или ввести с новой четверти, его приходится годами добиваться. Долгие годы выработывалась такая педагогика, которая неотвратимо ведет к сотрудничеству с учениками. Она родилась в общении с детьми, и главное, что нас объединяет, – перемена в отношениях со школьниками. Именно отношения выходят сегодня на одно из первых мест.

Исключение из наших методов является метод принуждения к учению, является центральной точкой сегодняшней педагогики. Мы должны обойтись без принуждения по

соображениям гуманности. Попытки принуждать детей без силы и возможности принуждать изматывают педагога, подрывают его веру в свои силы, в разумность происходящего в школе. Педагогика сотрудничества делает работу учителя хоть и напряженной, но радостно напряженной. «...Для того чтобы ребенок успевал, хорошо учился, – писал В. А. Сухомлинский, – надо, чтобы он не отставал, учился хорошо. Но в этом кажущемся парадоксе и заключена вся сложность педагогического дела. Интерес к учению есть только там, где есть вдохновение, рождающееся от успеха». Педагогика сотрудничества вся направлена на одно – дать ребенку уверенность в том, что он добьется успеха, научить его учиться, не допускать, чтобы он отстал и заметил свое отставание. Чтобы дети чувствовали себя сотрудниками педагога в учении, надо, где только можно, предоставлять им свободный выбор. Свобода выбора – самый простой шаг к развитию творческой мысли. Многие дети не способны к изобретению, выдумке, но даже самые нетворческие из них способны сделать выбор. Трудность школьного учения состоит, и в частности, в том, что не может вести самоанализ, это единственный вид работы, которую человек сам не может оценить – он нуждается в оценке учителя. Между тем лишь того можно назвать самостоятельным, независимым человеком, кто может сам вынести точную оценку своей работе, не завышенную и не заниженную, кто научен и приучен анализировать свою деятельность. Оказалось, что все мы, хоть и по-разному, учим детей индивидуальному и коллективному самоанализу. Обучение ребят коллективному самоанализу – дело долгое и трудное. Оно требует большого мастерства от педагога, но именно так возникает и укрепляется атмосфера сотрудничества детей и взрослых, ученики чувствуют себя хозяевами, приучаются следить за ходом общей работы, болеть за общее дело; быстро развиваются их общественные навыки. Когда ученики знают, что их труд будет оценен не только учителем, но и всем коллективом, они и ведут себя достойно, и работают гораздо старательнее. Если в классе сильно общее стремление к знаниям, к достижению высоких целей, то и каждый ученик будет лучше учиться. Чтобы создать обстановку сотрудничества, учитель старается усилить стремление к знаниям разного рода, а не только к программным. Это великое множество разных экскурсий, чтение художественной литературы, сбор газетных вырезок с важными статьями и т.д. За долгие годы придумано множество коллективных творческих дел на пользу людям, для школы, для своего класса.

Сколько бы ни говорили о необходимости индивидуального подхода, учитель, перегруженный уроками и делами, не может осуществить его в полной мере. Педагогика сотрудничества вырабатывает такие приемы, при которых каждый ученик чувствует себя личностью, ощущает внимание учителя лично к нему. Это проявляется и в том, что каждый на каждом уроке получает оценку своего труда, и в том, что каждый выбирает задачи по своему вкусу, и в том, что внешкольное творчество каждого ребенка получает признание и оценку, и наконец, в том, что никто не оскорбит ребенка подозрением в неспособности, все защищены в своем классе и в своей школе.

Молодежь, которая растет в атмосфере сотрудничества, можно описать так: все они умеют и любят думать, все обладают дидактическими способностями: каждый может объяснить материал другому; все обладают организаторскими и коммуникативными способностями; все в той или иной степени ориентированы на людей; все способны к творчеству; все обладают чувством социальной ответственности.

Может показаться, что педагогика сотрудничества очень сложна, неприменима, недостижима. Но опыт говорит, что любой учитель может осуществить ее принципы, хотя, конечно, не в один месяц и не в одну четверть. Кто будет хотя бы держать эту новую педагогику в уме, скоро заметит улучшение его работы. Ведь для педагогики сотрудничества не нужно никаких особых условий – при тех же самых программах и учебниках каждый может начать перестройку в своем собственном классе, в своей собственной школе. Хотелось бы, чтобы идеи педагогики сотрудничества распространились как можно шире, но не сопоставляя одних учителей с другими, чтобы кого-то хвалили за применение нового, а другого кого-то осуждали за то, что он учит по-своему. Нельзя противопоставлять детей в

классе, нельзя и учителей противопоставлять друг другу. Учителя работают с детьми, оттого они и сами отчасти как дети – в этом их профессиональная сила, а не слабость. Только сохраняя в себе некоторую детскость, детское самолюбие, ранимость, способность к воодушевлению, тонкость чувств, можно понять ребенка, почувствовать детей, принимать каждого ребенка как личность. Надо обновлять свои методы, надо обновлять свои отношения с детьми, надо обновляться самим, надо сотрудничать с детьми и между собой.

ИСТОЧНИКИ И ЛИТЕРАТУРА:

1. Амонашвили Ш.А. Личностно-гуманная основа педагогического процесса. – Минск: Университетское, 1990. – 559 с.
2. Амонашвили Ш.А. Школа жизни: Трактат о начальной ступени образования, основанного на принципах гуманно-личностной педагогики. – М.: Издательский дом Шалвы Амонашвили, 2000. – 144 с.
3. Вархотова С.К. и др. Экспресс-диагностика готовности к школе. Практическое пособие для педагогов и школьных психологов. – М.: Генезис, 2003. – 48 с.
4. Калмыкова З.И. Педагогика гуманизма. – М.: Знание, 1990. – 79 с.
5. Кукушкин В.С. Современные педагогические технологии. Начальная школа: Пособие для учителя. – Ростов-на-Дону: Феникс, 2003. – 448 с.

*Сафия Ходжаева
(Узбекистан, Бухара)*

АЖДОДЛАРИМИЗНИНГ ШАХС ЎЗИНИ-ЎЗИ ТАРБИЯЛАШИ МАСАЛАСИГА ОИД ТАРИХИЙ-МИЛЛИЙ ЁНДАШУВ ВА ТАЖРИБАЛАРИ

Ўзбекистон Республикасининг мустақилликка эришиши ўқувчи ёшларни ўзини-ўзи тарбиялашга ўргатишда халқимизнинг кўп асрлик педагогик меросидан унумли фойдаланишга кенг имкониятлар очиб берди. Ўқувчиларнинг ўзини-ўзи тарбиялаш мазмуни, моҳияти ва воситалари тубдан ўзгартирилиши, бунда миллий ўзига хосликни ҳисобга олиш зарурияти туғилмоқда. Миллий ўзига хосликни таъминлаш учун эса ўқувчилар миллий қадриятларни чуқур ўзлаштиришлари зарур.

Бугунги кунга келиб ўқувчилар онгига миллий қадриятларни сингдириш учун кенг имкониятлар очилмоқда. Янгича дунёқарашга эга бўлган хурфиқрли, эркин шахсни шакллантиришда миллий қадриятлар ва аждодларимиз мероси алоҳида педагогик имкониятларга эга. Чунки маънавий мерос ёрдамида ўқувчиларда ижобий хислатлар таркиб топтирилади. Бу хислатлар шахснинг ижтимоий фаоллигини оширади, жамият тараққиётига муносиб ҳисса қўшишга сафарбар қилади. Буни Ўзбекистон Республикаси Президенти И.А.Каримовнинг қуйидаги фикрлари яққол тасдиқлайди: «Келажак бугундан бошланади. Ҳозир тарбия масаласига эътибор қилинмаса, келажак бой берилади. Тарбиядан ҳеч нарсани аямаймиз! Маънавий ва ахлоқий покланиш, имон, инсоф, диёнат, ор-номус, меҳр-оқибат ва шу каби чинакам инсоний фазилатлар ўз-ўзидан келмайди. Ҳаммасининг замирида тарбия ётади» [2, б. 53].

Маълумки, қадрият-бу инсон ва жамиятнинг муайян эҳтиёжини қондирадиган, манфаатларига хизмат қиладиган қадрли нарсалар ва туйғулардир. Шундай экан, ўқувчиларнинг ўзини-ўзи тарбиялашида умумбашарий ва миллий қадриятлардан таъсирчан восита сифатида фойдаланиш алоҳида аҳамиятга эга.

Ўзбекистон Республикаси Президенти И.А.Каримов таъкидлаганидек «Хулоса қилиб айтганда, бугунги шиддатли даврда чинакам маънавийатли ва маърифатли одамгина инсон қадрини билиши, ўз миллий қадриятларини, миллий ўзлигини англаши, эркин ва озод жамиятда яшаш, мустақил давлатимизнинг жаҳон ҳамжамиятида ўзига муносиб ўрин эгаллаши учун фидойилик билан кураша олиши мумкин» [1; 16].

Бугунги кунда ўқувчиларни аждоқларимизнинг маънавий меросидан хабардор қилиш учун қулай педагогик шарт-шароитлар мавжуд. Бу соҳада ислом динида илгари сурилган ҳаётбахш ғоялардан фойдаланиш алоҳида аҳамиятга эга.

Маълумки, турли экстремистик оқимлар ўз манфаатлари йўлида диний эътиқод ва қадриятлардан қурол сифатида фойдаланмоқдалар. Ваҳоланки, ҳақиқий диний таълимот ёшларни вайронкорликка эмас, ишонч, эътиқодга чорлайди, уларни поклаб, маънавий жиҳатдан юксалтиради. Шу билан бир қаторда, ёшларни ҳаёт синовларидан муваффақиятли ўтиш, иродали бўлиш сари ундайди. Иродалилик эса ўзини-ўзи тарбиялашда муҳим аҳамиятга эга. Дин инсонни доимо ўз ҳаёт тарзи, маънавий олами, умуман, ўзига танқидий қарашга даъват этиб, ўзини-ўзи тарбиялаш қуроли бўлиб келган. Ўзи ва ўзгаларнинг хатти-харакатларига инсоф, диёнат, ҳалоллик, поклик, инсонийлик, эркинлик, хурфиқрликлик нуқтаи-назаридан ёндашган ҳолда баҳолашга ундайди. Бу жиҳатдан дин кишиларнинг руҳий, ахлоқий, маънавий покланиш воситаси, ўзини-ўзи тарбиялаш қуроли сифатида хизмат қилган.

Биз ёшлар ва уларнинг ўзини-ўзи тарбиялаши тўғрисида фикр юритар эканмиз, аждоқларимиз тажрибасида синовдан ўтган инсонга кучли таъсир қилувчи воситалар, йўллар орқали ўқувчиларни ўзи-ўзини тарбиялашга ўргатишимиз лозим.

Жаҳон илм-фани тараққиётига катта ҳисса қўшган, буюк мутафаккирлар Ал-Хоразмий, Абу Наср Фаробий, Абу Райхон Беруний, Абу Али Ибн Сино, Абул Қосим аз-Замахшарий, Нажмиддин Кубро, Аҳмад Яссавий, Юсуф Хос Хожиб, Аҳмад Югнакий, Саъдий Шерозий, Мирзо Улуғбек, Алишер Навоий, Захриддин Муҳаммад Бобур, Хусайн Воиз Кошифий ва бошқалар ёшларнинг ўзини-ўзи тарбиялаши учун муҳим аҳамиятга эга бўлган қимматли педагогик мерос қолдирганлар. Уларнинг бадиий, ижтимоий-фалсафий ва илмий асарлари мазмунида ёшларни ўзларини-ўзлари тарбиялашлари учун маънавий асос сифатида хизмат қиладиган қимматли ғоялар ўз ифодасини топган.

Хусусан, шахсни ҳар томонлама камол топтириш, бунинг учун уни маънавий-ахлоқий, эстетик жиҳатдан тарбиялаш, ўзини-ўзи тарбиялаш хусусидаги алломалар фикрлари, ноёб ва нодир ғояларлар турли ўқув предметлари ва синфдан ташқари таълим-тарбия жараёни мазмунига сингдирилиши лозим.

Жумладан, А.Н.Фаробий «Инсоний вужуддан мақсад – энг олий бахт-саодатга эришувдир: Аввало, у бахт-саодатнинг нима ва нималардан иборат эканлигини билиши, унга эришувни ўзига ғоя ва энг олий мақсад қилиб олиши, бутун вужуди билан мажтун бўлиши керак. Кейин бу бахт-саодатга олиб борадиган иш-амал ва воситаларнинг нималардан иборатлигини билиб олиши зарур. Сўнгра эса, бахт-саодатга эриштирадиган ишларни шахсан бажаришга керишмоғи лозим бўлади»-деб таъкидлайди [2, б. 182].

Мутафаккирнинг фикрларини ўрганиш натижасида ҳар бир ўқувчида ўзини англаш, ўзини-ўзи тарбиялашга интилиш ҳосил бўлади.

Абу Наср Фаробийнинг инсон ва унинг руҳияти ҳақидаги ахлоқий-фалсафий мушоҳадлари «Фозил одамлар шахри», «Масалалар моҳияти», «Фалсафий саволлар ва уларга жавоблар», «Жисм ва акциденцияларнинг шакллари қараб бўлиниши», «Шарҳлар», «Ҳикмат маънолари», «Ақл маънолари тўғрисида» каби қатор асарларида баён қилинган.

Фаробийнинг маънавият ва маърифат ҳақидаги фалсафий-педагогик таълимоти негизида инсон ва унинг ақл-идроқи масаласи турганлиги эътиборга сазавордир. Унинг фикрича, инсон ўзининг фаол ақл-идроқи, қобилияти, истеъдоди, тафаккури ёрдами билан табиат, борлиқни, ижтимоий ҳодиса ва жараёнлар моҳияти ва маъносини билади. Бунинг натижасида у бахтга эришади. Аммо, кимки ўзини ўз даражасидан юқори қўйса ундай киши учун камолот йўли тўсилади, деган фикрларни илгари суради.

Фаробийнинг фикрича, ахлоқ ва одоб, илм-маърифат кабилар инсон маънавий камолотида муҳим аҳамият касб этади. Ахлоқ, одоб, билим, истеъдод, ақл-идроқ ва тафаккур заминида инсонда ишонч, эътиқод, ихлос, виждон, иймон шаклланади. Фаробийнинг айтишича, ёшларда моддий борлиқ, ижтимоий ҳаётнинг мазмуни, моҳияти ва мақсадлари асосида муайян дунёқараш, эътиқодлар тизими шаклланади ва ривожланади.

«Ақли деб шундай кишига айтамизки -деб ёзади Фаробий, унда ўткир зеҳн-идрок бўлиши билан бирга фазилати ҳам бўлсин. Бундай киши ўзининг бутун қобилияти ва идрокини яхши ишларни амалга оширишга, ёмон ишлардан ўзини сақлашга ва тортишга қаратган бўлмоғи лозим. Шундай одамнигина ақли ва тўғри фикр юритувчи деб аташ мумкин» [3, б. 186].

Кўриниб турибдики, Фаробий таълимотидан ҳам ўқувчиларни ўзини-ўзи тарбиялашга ўргатишда кенг фойдаланиш мумкин.

Абу Райхон Беруний «Қадимги халқлардан қолган ёдгорликлар» китобида инсон ҳаётига, унинг тарбиясига доир жуда кўп маълумотларни келтирган. Олим кишиларнинг жисмоний тузилиши, умрларнинг узун-қисқалиги тўғрисида ҳам ўз мулоҳазаларини баён қилган. Беруний ўзининг «Ҳиндистон», «Минерология» асарлари ҳамда Ибн Сино билан савол-жавобларида одам узоқ умр кўришининг сабабларини биологик ва ирсий омиллар билан боғлаб тушунтирган.

Абу Райхон Берунийнинг инсон тўғрисидаги ғояларини ўрганиш, бахт-саодат йўлида олиб борган ишларини ўқувчиларга тушунтириш, унинг ҳикматларини ёд олдириш уларнинг ўзини-ўзи тарбиялашига замин ҳозирлайди.

Абу Райхон Беруний инсон ўз ахлоқий қиёфаси ва турмуш тарзини ўзгартиришга қодирлигини уқтириб, агар у хирслардан устун тура олса ўзидаги бор нуқсонларни йўқотиб, уларни яхши сифатларга айлантириши мумкинлиги тўғрисидаги ғояни илгари суради. Беруний асарларида кишиларнинг ўз билимлари, қобилиятлари ва ахлоқий хислатларига мувофиқ бўлмаган юксак мавқени эгаллашга интилишларини қаттиқ қоралайди. Бундай фикрлар ўқувчиларни ўзларига-ўзлари тўғри баҳо беришлари ва тарбиялашларига имкон беради [5, б. 22].

Ибн Сино ўзининг «Тиб қонунлари» асарида, инсон жисми, унинг асаб тизими тузилиши билан боғлиқ руҳий жараёнлар ҳақида батафсил маълумотлар берган. У ўзининг «Донишнома» асарида мавжуд илмларни икки: амалий ва назарий илмларга ажратади. Амалий илмларни ўз навбатида уч турга бўлади:

- 1) мамлакатни идора қилиш;
- 2) ўз уйини идора қилиш;
- 3) ўзини-ўзи идора қилиш [6, б. 64].

Кўриниб турибдики ибн Сино амалий илмлар сифатида инсоннинг ҳатти-ҳаракатини ташкил этишга асос бўладиган илмларни тушунган. Кишилиқ жамияти, муайян бир мамлакат ва халқни идора қилиш, ўзи яшаб турган уй хўжалигини бошқариш, оилавий муносабатларни тартибга солиш, шахснинг ўз-ўзига муносабатини ифодаловчи амалий билимлар мутафаккирнинг таъбирича маънавият, одоб-ахлоқ ҳақидаги билимлардир. Унинг фикрича, объектив зарурият шахснинг билим эгаллашга бўлган эҳтиёжини вужудга келтиради. Инсон ўз эҳтиёжларини қондириш, вужудга келган муаммоларни ҳал этишда ақл-идроки, иродаси, билимларига таянади. Шахснинг билимлари, истеъдоди, амалий тажрибаси асосида шаклланган маънавият унинг фаолиятини такомиллаштиради.

Ибн Сино инсонлар ҳамиша ўзини ёмон нуқсонлардан онгли равишда тийиб юриши керак деб таъкидлайди ва бундай салбий иллатларни алоҳида кўрсатиб ўтади: очкўзлик, зулмкорлик, алдов, рашқ, ўч олиш, тухмат қилиш кабилар. Мазкур таълимот ўқувчиларнинг ўзини-ўзи тарбиялашида муҳим педагогик аҳамиятга эга.

Улуғ мутафаккир ва шоир Алишер Навоийнинг «Ҳазойин ул-маоний» [8, б. 200], «Маҳбуб ул-қулуб» [8, б. 104] асарларида етук, баркамол инсон одоби, маънавияти, маданияти, атрофдагиларга бўлган муносабати, истеъдоди ва қобилияти тўғрисида қимматли фикрлари айтилган. А.Навоий асарларида бола шахси камол топишида ота-она, айниқса онанинг ўрнига алоҳида эътибор қаратилган. Унинг асарларида инсон иродаси, мардлиги, ички кечинмалари, инсонпарварлиги бадиий бўёқларда акс этади. А.Навоий дунёда инсон камолотидан улкан нарса йўқ, чунки унга табиат ва жамият сир-асрорлари ва юксак чўққиларини билиш қобилияти, ақл-заковат, куч ҳада этилган деб уйлайди. Шунинг учун ҳам халқнинг осойишга ва бунёдкорона ҳаётини бузувчи ёмонлик, зўравонликка қарши

чиқади. А.Навоий ахлоқ меъёрлари бола тафаккури ва тарбиясининг асоси деган фикрни илгари суради. Ҳар бир шахсда болалик йилларидан бошлаб ҳаётга ўз инсоний бурчи нуктаи-назаридан ёндашиш кўникмаси шаклланиши лозим. Шунинг учун, А.Навоий саховат ва ҳимматни юксак фазилат деб ҳисоблайди, яхшилик сари ва муҳтож кишига фойдали бўлишга интилиш ҳар бир тарбияланган шахсга хосдир. Шундай фазилатга эга бўлмаган кишиларни дурсиз чиғаноқ, кўклам фасли ёмғир келтирмайдиган булутга ўхшатади. А.Навоий асарларида илгари сурилган ёмон хулқли болаларни тарбиялаш ғояси ўқувчиларни ўзини-ўзи тарбиялашга ўргатишда муҳим аҳамиятга эга.

Кўриниб турибдики, аждодларимиз болаларга ёшлиқдан бошлаб ўзини-ўзи тарбиялаш кўникмасини шакллантиришга алоҳида эътибор қаратганлар. Уларнинг фозил шахс, комил инсон, ахлоқ-одоб ҳақидаги ғоялари ўқувчиларни ўзини-ўзи тарбиялашга ўргатишда дастурул амал бўла олади. Шунинг учун ҳам, улардан ўқувчиларни ўзини-ўзи тарбиялашга ўргатишда фойдаланиш мақсадга мувофиқдир.

Ўқувчиларнинг ўзини-ўзи тарбиялашини ташкил этишда аждодларимиз меросидан фойдаланишда ўқитувчилар ижодкорлик билан ёндашишлари талаб этилади. Музкур меросдан фойдаланишда улар қуйидагиларга амал қилишлари керак:

1. Аждодларимизнинг маънавий-ахлоқий таълим-тарбияга оид тарихий тажрибаларини пухта ўзлаштириш;
2. Юқори даражадаги педагогик маҳоратга эга бўлишлари;
3. Ўқувчилар билан изчил мулоқотга кириша олишлари;
4. Ўқитувчиларнинг ўзлари юксак маданият эгаси бўлишлари.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Каримов И. Юксак маънавият-енгилмас куч. – Тошкент.: Ўзбекистон, 2008. – 53 б.
2. Каримов И. Барқамол авлод-Ўзбекистон тараққиётининг пойдевори. – Т.: Ўзбекистон, 1998. – 53 б.
3. Абу Наср Фаробий Фозил одамлар шахри. – Т.: Абдулла Қодирий номидаги халқ мероси нашриёти, 1993. – Б. 182, 186.
4. Абу Райҳон Беруний. 100 ҳикмат. – Т.: Фан, 1993. – 22 б.
5. Абу Райҳон Беруний. Рухият ва таълим тарбия ҳақида. – Тошкент: Ўқитувчи, 1992. – 54 б.
6. Абу Али ибн Сино. Зийнат. – Тошкент: Чўлпон, 1992. – 64 б.
7. Бобоев Ҳ. З. Ғафуров. Ўзбекистон сиёсий ва маънавий-маърифий таълимотлар тараққиёти. – Т.: Янги авлод, 2001. – 200 б.
8. Буюк сиймолар, алломалар (Ўрта Осиёлик машхур мутафаккир ва донишмандлар). К. 1.- Нашрга тайёрловчи М. М. Хайруллаев. – Т.: А. Қодирий номидаги нашриёти, 1995. – 104 б.

Рая Чойкиева
(Алматы, Қазақстан)

ШЕТ ТИЛН ОҚИТУДА ЖАҶА ТЕХНОЛОГИЯЛАРДЫ ҰТЫМДЫ ҚОЛДАНУ

Қазіргі заман талабына сай шет тилін оқыту және оны қолдану аясын кеңейту кезек күтгірмес мәселенің бірі болып табылады. Білім беру саласында түрлі технологиялар енгізілуде, олардың ішінен қажеттісін таңдап, сабақтың әр кезеңіне сай тиімді қолдану оқытушының шеберлігіне байланысты. Шет тилін оқытуда жаңа технологияларды, техникалық құралдарды жан-жақты қолдану, оқытушының көптеген қиындықтарын жеңілдетіп, жаңа тәсілдерін іске асыруына жол ашады. Солардың ішінен бірнеше түрлеріне тоқталып өтейін. Олар компьютермен жұмыс, электронды оқулық, интерактивті тақта, слайд-шоу және коммуникативті мақсатта оқыту.

ВЫПУСК 1 (21-22 февраля 2015 года)

Шет тілі сабағында компьютерлік бағдарламамен жұмыс істеу кең таралған. Компьютерді білім беру құралы ретінде ғалымдар төмендегідей саралайды.

1. Компьютер шексіз ақпарат әлеміне еруге және ақпаратты жүйелі түрде талдап, сараптауға мүмкіндік береді. Ақпаратты алудағы жоғарғы жылдамдық адамның ақпараттық мәдениетінің өсуіне жағдай жасайды.

2. Компьютер адамның зерттеу-танымдық әрекетінің әмбебап құралы ретінде ерекшеленеді.

3. Өзге құралдардан компьютердің ерекшелігі – оның қатысымдық құрал ретінде бола білуі. Компьютер арқылы тілдік әрекеттердің барлық түрлері жүзеге асады.

4. Құрал білімгерлеге өз әрекеттерінің нәтижелерін айқын көрсете алады. Білім алуда дұрыс шешім жасай білуге деген студенттердің өзіндік тәсілін, стратегиясын қалыптастырады.

5. Компьютердің көмегімен жаттығулардың кешенді түрлерін аз уақытта орындау мүмкіншілігі туады.

Шет тілі сабағында компьютерді қолдану мәтіндер мен ақпараттарды білуге жол ашады. Тіпті нашар оқитын студенттердің өзі компьютермен жұмыс істеуге қызығады, өйткені кейбір жағдайда компьютер білмеген жерін көрсетіп, көмекке келеді.

Инновациялық технологияны қолдану, сабаққа дайындалу деңгейін арттырып қана қоймай, оқу үдерісін жүргізуді тиімді, тартымды етеді. Сонымен қатар кәсіби дағдыларды қалыптастырып, жаңа мүмкіндіктер туғызып, біліктілікті арттырады. Мультимедиялық жүйелерді пайдалану арқылы қазіргі таңда электрондық оқулықтар жасауға болады. Электронды оқулықтар сабақ беру процессін бұрынғыданда көрнекі және қызықты өткізуге жағдай туғызады. Оқулық құрамында бейне фильмдер, дыбыстық мәтіндер, грамматикалық, лексикалық жұмыс тапсырмалары беріледі. Электронды оқулықтарды пайдалану кезінде оқытушы жұмысы жеңілдеп, студент қызығушылығы артады.

Жаңа технологияларды қолдану барысында кеңінен қолданысқа енген жаңа түрдегі құрал интерактивті тақта болып табылады. Интерактивті тақтамен жұмыс жасау кезінде студенттер танымдық әрекеттерге араласа алады. Интерактивті тақтаның сабақ процессіне енуіне байланысты жаңаша бір оқытудың өзегі, әдісі пайда болды. Бұл әдіс өз тәсілдерімен ерекшеленеді. Интерактивті сөзі- «inter» бірлесу, «act» әрекет жасау ұғымын білдіреді.

Интерактивті тақтамен оқыту әдісін қолданғанда студенттердің:

- ойлау қабілеті дамиды
- тіл байлығы жетіледі
- ұжымдық іс-әрекетке бейімделеді
- шығармашылық белсенділігі артады
- еркін ойлауға мүмкіндік туады
- жан-жақты ізденушілігі артады

Әр технологияны пайдаланбас бұрын оқытушы студенттердің білім деңгейін ескере отырып, өзінің шеберлігіне сай таңдап алады. Интерактивті тақтаны дұрыс пайдалану, студенттердің ойлау және сөйлеу қабілетін дамытуға, нақтылы құбылыстарды қарастыру және талдау негізінде қиындық келтіретін мәселелерді шешуіне көп көмегін тигізеді. Бұл тақтамен жұмыс жасау, тапсырмалар орындау бір мақсатқа бағытталған, өзара байланысты әрекеттердің тұтастығын, бір ізділігін білдіретін, растайтын бірден бір әдіс. Интерактивті тақтамен жұмыс жасау студенттердің жан-жақты дамуына, білімдерінің толығыуына жағдай жасайтын әдістемелік және электрондық құбылыс.

Слайд-шоу арқылы сабақ өту, дәріс беру ең маңызды, әрі қызықты. Мен үшін бұл әдіс дәріс оқыған кезде көп көмегін тигізеді. Ұзақ сонар сөзден гөрі тақырып бойынша қысқаша мағлұматты жазбаша түрде көрсетіп, оған сәйкес суреттерді үйлестіру арқылы студент жүрегіне жақын тілмен түсіндіру дәрістің мазмұнын толығымен аша түседі деп ойлаймын. Сонымен қатар заман талабына сай тек сабақ процессі кезінде ғана емес, есеп беру кезінде де слайд арқылы көрсету кеңінен орын алған. Слайд жасау барысында қолданылатын сөздер мен терминдерді таңдау кезінде оқытушы тақырыпқа сай алуы керек. Тұрақты сөз тіркестері

неғұрлым жиі болса, соғұрлым студенттің сөздік қоры байый түспек. Слайдтың түсінің де атқаратын рөлі ерекше. Студент көзіне айқын, ашық түс оның көңіл –күйін көтереді. Бірінші слайд көрсетпес үшін «миға шабуыл» ретінде студенттерді сабаққа дайындау үшін тақырып бойынша сұрақтар қойылуы тиіс. Слайд формалары да ерекше талғаммен қойылуы керек. Форманың немесе кескіннің тақырыппен сәйкес келуі де оқытушының шеберлігін, талғамын көрсетеді. Слайд түсі біркелкі болуы тиіс.

Келесі жаңа технологиялық әдіс немесе тіл дамытушы тәсіл шет тілін оқытудың коммуникативті мақсаты. Шет тілін оқытудың коммуникативті мақсатын жүзеге асырудың алғы шарты- оқыту барысында коммуникативтік бағдар беру. Демек, студенттерді ауызекі сөйлеуге үйрету. Шет тілі маманы болғандықтан, біздің басты мақсатымыз студенттерді шет тілінде сөйлетіп шығару. Шет тілін оқытудың коммуникативті мақсаты екі бағытта көрініс табады:

- 1) Студенттер мен оқушылардың филологиялық білімін арттыру
- 2) Олардың ой – өрісін кеңейту, сөздік қорын дамыту

Бұл мақсат студенттің өз сөзін жоспарлай білу икемділігін, мәтін мазмұны мен шет тілін үйрету құралдарын ұштастыра отырып, сөйлеу этикасын дұрыс пайдалана алуын талап етеді. Шет тілін оқытудың алдында тұрған мақсат және маңызды мәселенің бірі- коммуникативтік біліктілікті (тілдік, сөйлеу) дамыту жолдарын анықтау, яғни білім беру жүйесінде берілетін әлеуметтік тапсырыстарды құрайтын жеке және қоғамдық қажеттіліктерді қанағаттандыру мақсатында нәтижелі іс-әрекеттерге қол жеткізу үшін, ішкі және сыртқы ресурстарды тиімді жаңғыртуға дайындық. Коммуникативтік біліктілікті арттыру тек қана техникалық түрде емес, шет тілінде өткізілетін түрлі кездесулер мен кештер, қойылымдар, концерттік бағдарламалар арқылы да жүзеге асады. Осындай кездесулерде студенттер бағдарламаны шет тілінде жүргізеді, өз ойларын, пікірлерін шет тілінде айтып жеткізуге тырысады. Тек сабақ процессінде ғана емес, сабақтан тыс іс-шараларды жүргізу студенттің коммуникативтік біліктілігін дамытуға үлкен әсерін тигізеді. Коммуникативтік мақсат оқытушыдан да, студенттен де тілдік шеберлік пен сөздік қордың байлығын талап етеді. Сондықтан сабақ барысында оқытушы студенттің сөйлеу және тілдік стиліне көп көңіл бөлгені дұрыс.

Еуропа Одағы материалдарында шет тіліне қатысты екі түрлі біліктілік айтылады. Олар жалпы және коммуникативтік біліктілік. Коммуникативтік біліктілікке: лингвистикалық, социолингвистикалық, прагматикалық біліктіліктер жатады. Лингвистикалық біліктілік тілдегі грамматикалық және синтаксистік формаларды қарастырады. Ал, социолингвистикалық біліктілік лингвистикалық формалар мен тілдік қатынастарды дамыту, сөйлеушінің қоғамдағы орны бойынша сөйлеу білу болып табылады. Прагматикалық біліктілік дегеніміз – оқытудың мәдениетаралық коммуникациялық қабілетін дамыту. Жалпы біліктілік екіге бөлінеді; толеранттық және шығармашылық. Толеранттық дегеніміз- өзге мінез – құлықты түсіну қабілеті, мәдениетарлық айырмашылықтар мен ерекшеліктерді көру қабілеті және шет тілдерін іс-жүзінде дұрыс пайдалану. Шығармашылық дегеніміз; эмоциялар, интеллект оқуға деген құштарлық, әлеуметтік қарым-қатынас. Шет тілін оқыту мәдениетаралық қарым-қатынасты дамытып қана қоймай, елімізді бүкіл әлемге танытады. Ғылымның түрлі салаларынан хабары мол маман ғана шын мәнінде коммуникативтік тұлға деңгейіне жетеді.

Осы жаңа технологияларды сабақ барысында қолданған кезде біздің қол жеткізетін жетістіктеріміз мынадай болмақ:

- фонетикалық, лексикалық, грамматикалық материалды интенсивті түрде меңгеру;
- оқу-тәрбие процессін өмір шындығына жанастыру ;
- студенттер мен оқушылардың сабаққа деген қызығушылығын арттыру;
- тындап түсінуде кездесетін қиындықтарды жеңу, сөйлесім барысында сөздік қорды байытуға көп көмегін тигізу;
- оқытушылардың жұмысын жеңілдету.

Сонымен, шетел тілдерін оқытуда оқытушының сенімді көмекшісі, жұмысын жеңілдетуші жаңа технологиялар болып табылады. Оқытушы жаңа технологияны дұрыс және ұтымды қолдану үшін жылма-жыл өз білімін жетілдіріп отыруы тиіс.

Қорыта келгенде, заман талабына сай жаңа технологияларды қолданып сабақ беруге үлкен мән беріліп отыр. Ғылымның өсіп өркендеуіне байланысты техникалық прогреске жол ашылып отырған жағдайда, оқу- тәрбие жұмысында жақсы табыстарға жету үшін ғылыми–техникалық жетістіктерді оқыту процессінде кеңінен пайдалану керек. Қазіргі жастардың техниканы толық меңгеруі- сабақ процессін жеңілдетіп қана қоймай, уақытты үнемдеуге, оқытушы мен студент арасындағы қарым – қатынасты еркін дамытуға мүмкіндік береді.

ҚОЛДАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Назарбаев Н.Ә. Қазақстанның әлемдегі бәсекеге барынша қабілетті 50 елдің қатарына кіру стратегиясы // Егемен Қазақстан газеті. 19/1-2006. – №16.
2. Байнеш Ш.Б. Шет тілін оқыту әдістемесі
3. Гальскова Н.Д. Современная методика обучения. – М, 2000.
4. Концепция развития образования РК до 2015 г.
5. Мильруд Р.П. Компетентность в изучении языка // Иностраннне языки в школе. – 2004. – №7.
6. Шадриков В. Д. Новая модель специалистов инновационная подготовка и компетентный подход // Высшее образование сегодня. – 2004. – №8.
7. Государственный общеобразовательный стандарт образования РК. Министерство образования и наука РК. Официальное издание. – Астана, 2004.
8. Лapidус Б.А. Обучение второму иностранному языку как специальное. – М.: Высшая школа, 1980.
9. Бим И.Л. Концепция обучения второму иностранному языку. – М.: Вентана Граф, 1997.
10. Яковлева Л.Н. Межкультурная коммуникация как основа обучения второму иностранному языку // Иностран. языки в школе. – 2001. – №6.
11. Щепилова А.В. Когнитивный принцип в обучении второму иностранному языку.
12. Китайгородская Г.А. Интенсивное обучение иностранным языкам. Теория и практика. – М.: Русский язык, 1992.

*Жанна Асанова, Жазира Сейсеке, Тоты Султанова
(Қызылорда, Қазақстан)*

БІЛІМ БЕРУДЕГІ СЫН ТҰРҒЫСЫНАН ОЙЛАУ

Сын тұрғысан ойлау «ойлау туралы ойлану» деп сипатталады. Ол маңызды мәселелерді талқылау және тәжірибені ой елегінен өткізуді қамтиды. Мұғалімдер педагогикалық білімі бар және қосымша оқытумен өз біліктілігін арттырушы субъектілер болғандықтан, оларда бұл дағдылар дамыған және іс-тәжірибеде қолданылады деп ойлаймыз. Сын тұрғысынан ойлау – Қазақстандағы білім беруді дамыту үшін маңызды болып табылатын қазіргі ең басты педагогикалық түсінік.

Сын тұрғысынан ойлау дегеніміз – ой қозғай отырып, студенттің өз ойымен өзгелердің ойына сыни қарап, естіген, білгенін талдап, салыстырып, реттеп, сұрыптап, жүйелеп, білмегенін өзі зерттеп, дәлелдеп, тұжырым жасауға бағыттау өз бетімен және бірлесіп шығармашылық жұмыс жасау. Басты мақсат студенттерге кез келген мазмұнға сыни тұрғыдан қарап, екі ұйғарым бір пікірдің біреуін таңдауға саналы шешім қабылдауға үйрету.

Бенджамин Блумның жіктеуінде сын тұрғысынан ойлау «бағалау» деген атпен ойлаудың алты дағдысының ең жоғарғы сатысы болып табылады.

Жалпы сын тұрғысынан ойлайтын студент белсенді болады, олар сұрақ қойып, дәлелдерді талдайды, мағынаны анықтау үшін саналы түрде стратегиялар қолданады; олар

ауызша, жазбаша, көзбен шолу дәлелдеріне сенімсіздікпен қарай отырып, ештеңеге сенбейді, мұндай адамдар жаңашыл идеялар мен келешекке ашық болады [1, б. 47].

Сын тұрғысынан ойлау мәнмәтінді есепке ала отырып, бақылау мен тыңдау арқылы дәлелдер жинастыру және шешім қабылдау үшін талапқа сай өлшемдерді қолдану сияқты дағдыларды дамытуды қарастырады. Сыни тұрғыдан ойлаудың бұл дағдылары төмендегідей сипатталады:

- бақылау;
- талдау;
- қорытынды;
- интерпретация [1, б. 49].

Сын тұрғысынан ойлау технологиясының мақсаты сынауға емес, ұшқыр ойлауға үйрету. Бұл технологияны білім беру процесінде үш кезеңге бөліп қарастыруға болады:

1. Қызығушылықты ояту;
2. Мағынаны тану;
3. Рефлексия;

Бірінші кезеңде студенттің білімі мен тәжірибесін өзекті ете отырып белсенділігін арттыру. Оқуға деген мотивациясын арттыру (топтық, жұптық) жұмыстар.

Екінші кезеңді жаңа білімді алу деп қарастыруға болады. Белгілінің жаңамен арақатынасын білу, түсіну және жүйелеу. Жауаптар іздеу және мәселені зерттеу арқылы студенттердің өздеріне сабақ барысында алдына қойған мақсаттарына жетуге ұмтылысы.

Үшінші кезең ой толғаныс. Бұл кезеңде игерілген материалға бүтіндей қайта оралады. Мысалы, өрісін кеңейту, оқу іс – әрекетіне жаңа мақсаттар қою. Білім алушының өзін-өзі бағалауы. Мұның нәтижесі қандай болмақ?

Осындай кезеңдермен сабақ процесін үнемі жүргізу білім алушыны шығармашылыққа баулуға, ұшқыр ойлауға, креативтілікке, шәкірт бойындағы белгісіз талант көзін ашуға, өз бетінше ізденуге септігін тигізеді.

Дегенмен жоғарыдағы кезеңдерді базалық сабақ үлгісі ретінде қарастырамыз. Бір сабақта үнемі барлық үш кезеңді іске асыру барлық уақытта мүмкін де емес деп ойлаймын. Кейбір кезде сабақтың бірінші және екінші кезеңі ғана қамтылады. Ал үшінші кезеңді көбінесе студенттің оқытушымен орындалатын өзіндік жұмыстарында қолданып жатамын. Ол әрине педагогтың шеберлігі мен білім алушылардың білім деңгейіне де байланысты.

Сондықтан оқытушы да әрбір сабаққа жоспар құрар алдында сыни ойлану қажет. Менің студенттерім не жасай алады? Мен оларды қалай сын тұрғысынан ойлауға жетелей аламын? – дегендей сұрақтар төңірегінде ой қозғау қажет. Сабақ жоспарын студенттердің өз беттерімен меңгеруіне ыңғайлы және топтың ерекшеліктерін ескере отырып құру. Бұл студенттердің белсенділігі мен жауапкершілігін арттырып қана қоймай, өзін-өзі бағалаулары үшін де тиімді болады.

Сонда сыни тұрғыдан ойлай білетін студент өзіне мынадай сұрақтарды қоя біледі:

- Мен не білемін, нені білгім келеді?
- Менің жаңаша көзқарасым қалай өзгерді?
- Менің қызығушылығым неден артты?
- Мен осы білімді қалай қолдана аламын, қалай жетілдіре аламын?

Сын тұрғысынан ойлау технологиясында жүзге жуық стратегиялар бар. Оны сабақ жоспарының қажеттілігіне және топ ерекшелігіне сәйкес өзіңіз таңдай аласыз. Қазіргі кезде қолданылып жүрген стратегиялар «Ақылдың алты қақпағы», «Дананың кілттері», «Ойлау карталары», «Блум таксономиясы», эссе, қарлы кесек, соңғы бес минут, кластерлер, БТЗО кестесі, инсерт, кубизм, ой қозғау, синквизм және т.б. Бұл стратегиялардың қай – қайсысын алсақ та білім алушының белсенділігін, ойлау қабілетін, шығармашылығын жан-жақты дамытуға септігін тигізетінін байқадым.

Білім алушыларды сын тұрғысынан ойлауға қалай үйретеміз? Ол үшін біріншіден, педагог ретінде сын тұрғысынан ойлау қабілеттерін қадағалау мен арттыру мақсатында топты үздіксіз бағалау және рефлексияны пайдалану қажет.

Екіншіден, бірлескен оқуға жағдай жасаңыз. Топтарға немесе жұптарға бөлінуді сабақ барысында араластырып отырыңыз. Бірлескен оқу сын тұрғысынан ойлауды дамытудың тамаша тәсілі. Бұл жағдайда білім алушылар бір бірінен және оқытушыдан тұрақты қолдау мен кері байланыс арқылы белсенді сын тұрғысынан ойлауға тартылады.

Үшіншіден, сұрақтарды пайдаланыңыз. Бірқатар сапалы сұрақтарды қоя білуге үйрету сын тұрғысынан ойлаудың және жақсы ойшыл болып қалыптасудың негізгі кілті болып табылады. Ашық сұрақтар, жоғары деңгейлі сұрақтар, блум таксономиясы бойынша қойылатын сұрақтар. Түрлі тапсырмалар дайындау, диалогтар мен пікіргаластар, эксперименттер мен деректермен жұмыс. Білім алушыларға нақты ақпаратты бермей, олардың ойлануына мәжбүрлейтін даулы ақпарат беріңіз.

Сонымен қатар тиімді ойлаудың алты қадамын да пайдалану алға қойған мақсатқа жетуге жетелейді:

1. Мәселені анықтаңыз. – «Біздің алдымызда қандай нақты мақсат тұр?»
2. Мәнмәтінін анықтаңыз. – «Бұл проблеманы қандай фактілер мен мән-жайлардан көруге болады?»
3. Таңдауды санамалаңыз. – «Қандай нұсқалар шындыққа сияды?»
4. Нұсқаларды талдаңыз. – «Әрекеттеріміздің ұтымды дамуы қандай болмақ, бәрі ескерілді ме?»
5. Ақиқат себептердің тізімін жасаңыз. – «Тап осыны неге таңдағанымызды түсінейік?»
6. Өзін – өзі түзету. – «Жақсы, нені ескермедік, тағы да бір рет қарап алайық?» [2, б. 51].

Мен өз тәжірибемде көбінесе сабақ жоспарының Блум таксономиясының ойлау деңгейлеріне сәйкес құрамын. Осы арқылы білім алушылардың ойлау әрекеттеріне тікелей әсер ете отырып сын тұрғысынан ойлауға бағыттауға болады.

Сабақ барысында студенттердің бірлескен оқу ортасын құру топтасып, жұптасып жұмыс жасауына көңіл беремін. Топта жұмыс жасауға да үйрету уақытты қажет етеді екен. Себебі басында топта біріге алмай, бірін-бірі тыңдамай көп қозғалыс болатын. Оларға топтық ережені түсіндіру, топтағы мүшелердің әрбірінің қызметін бөлісу арқылы уақыт өте келе өздері жағдай жасауға тырысады. Топ мүшелері өз ойларын, жазған жұмыстарын талдауға үйренді. Белсенді емес студенттердің өздері сабақ барысына араласа бастайды. Өзара білім алмасуға жағдай жасайды. Топтық жұмыс ұтымды, тиімді болу үшін белгіленген тапсырмалар мен топтың қызметі стратегиялық тұрғыдан дұрыс құрылуы тиіс, оларды топта тиімді жұмыс істеуге ынталандырып, жоғары деңгейді оқытуды, ойлауды дамыту үшін қолданылуы қажет. Жақсы ұйымдастырылған топтық және жұптық жұмыс:

- Проблеманы шешуде бірлесіп ойластыруға және талқылауға;
- Өзгелердің пікірін түсінуге;
- Тәжірибе және идеялармен алмасуға;
- Барынша жоғары ұжымдық нәтижеге қол жеткізуге;
- Топ мүшелерін оқыту және оларға көмек көрсету
- Уақытты ұтымды пайдалану – дағдыларын дамытады.

Осындай ортада студенттердің білімі нәтижелі бола отырып болашақ өмірге бейімделе түседі. Білім берудің маңызды шарты оқу үрдісін жаңарта отырып, студенттердің өздігінен білім алуға құштарлығын жетілдіру, қол жеткізген табыстарды сын көзбен бағалай отырып саралауды үйрету. Алған білімі мен дағдысын өмірлік тәжірибесінде қолдана білу.

ҚОЛДАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Мұғалімге арналған нұсқаулық, үшінші (негізгі) деңгей, 2012ж. – 305 б.
2. Үлестірме материалдар, үшінші (негізгі) деңгей, 2012ж.
3. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: www.cpm.kz

Владислава Бережок
(Ніжин, Україна)

ФОРМУВАННЯ ЕКОЛОГІЧНОЇ КУЛЬТУРИ МОЛОДОГО ПОКОЛІННЯ ЯК РЕЗУЛЬТАТ ЕКОЛОГІЧНОГО ВИХОВАННЯ

Ціннісне ставлення до природи і формування на його основі екологічної культури є обов'язковою умовою сталого розвитку суспільства, узгодження економічних, екологічних і соціальних чинників його розвитку. Поява суттєвих екологічних проблем більшою мірою й обумовлена низьким, а у деяких громадян початковим, рівнем екологічної грамотності, свідомості [1].

Екологічна освіта та наука переживають важкі кризові часи. Їх спричинили труднощі перехідного періоду держави: розбудова нового демократичного суспільства, реформування національної свідомості і культури, переоцінка цінностей у зв'язку з утвердженням незалежності та необхідністю подолання економічної, екологічної і духовної криз [2].

Нині екологічну освіту й виховання розглядають як аспект гуманізації шкільної освіти, що передбачає засвоєння суспільних духовних цінностей, оскільки духовність немислима без усвідомлення єдності людини й природи.

Система шкільної освіти України має національні традиції щодо формування екологічної свідомості учнів. Майже кожна навчальна дисципліна пропонує розвивально-виховний природоохоронний матеріал. Але існує проблема неефективності таких підходів через безсистемну «екологізацію» змісту освіти та заміні дидактичного підходу до формування змісту освіти на окремі заходи з екологічного виховання, неузгодженості змістових ліній окремих навчальних предметів щодо екологічних питань [3].

Як зазначають І. Білявський, В. Бродвій, Л. Німець, Н. Пустовіт, Г. Пустовіт, Д. Трайтак та інші дослідники, одним із найважливіших завдань сучасної школи є підвищення екологічної грамотності учнів, озброєння їх навичками економного, бережливого використання природних ресурсів, формування активної, гуманної позиції у ставленні до природи.

Результатом екологічного виховання є формування екологічної культури кожної людини й суспільства загалом. *Екологічна культура* – це поведінка й життя людини й суспільства на основі пізнання та використання законів розвитку природи з урахуванням близьких і віддалених наслідків змін природного середовища під впливом людської діяльності [3].

Систему пізнавальних завдань екологічного змісту пропонують Н.А. Пустовіт, Л.П. Вороніна, Л.Д. Руденко [4].

Вони зазначають, що:

1. Екологічна культура включає 4 тісно пов'язані компоненти: пізнавальний, емоційно-ціннісний, поведінковий та діяльнісний.
2. Основу базового компонента екологічної культури – екологічних знань – становлять екологічні ідеї. У змісті шкільного навчання за рівнем узагальнення можна виділити кілька їх видів:
 - часткові, які виводяться на основі групування екологічних фактів і понять, що вивчаються на окремих заняттях;
 - тематичні, які формуються через узагальнення екологічних знань у процесі вивчення великих розділів програми;
 - предметні, в яких узагальнено екологічні знання кількох великих розділів і предмету в цілому;
 - філософські, які є наскрізними для кількох чи всіх навчальних предметів.
3. Формування екологічної культури школярів є за своєю суттю проблемою міжпредметною. Суть і види зв'язків у системі «Людина – навколишнє середовище» повноцінно можна розкрити, спираючись на все розмаїття зв'язків шкільних предметів: змістовних, операційних, мотиваційних, методичних, світоглядних.

4. Процес формування екологічної культури школярів включає два періоди, які суттєво різняться методикою навчання.

I період (1 – 9 класи). Учні ще не вивчали курсу «Основи екології», тому увага зосереджується на виявленні і усвідомленні екологічних залежностей під час вивчення хімії, фізики, біології, географії тощо.

II період (10 – 11 класи). Учні ознайомлюються з основними поняттями і закономірностями екологічної науки в курсі «Основи екології», оперують ними, вивчаючи інші предмети. На основі теоретичних даних екології аналізують, оцінюють екологічні явища, беруть участь у розв'язанні екологічних проблем.

Формування навичок екологічно доцільної поведінки й практичної діяльності можливе тільки через залучення учнів до спеціально спроектованих уявних та реальних ситуацій, безпосередньо природоохоронної діяльності. У зв'язку з цим важливо, щоб у змісті й структурі системи завдань було враховано сфери екологічної поведінки та види практичної екологічної діяльності, що відповідають віковим особливостям учнів [5].

Щоб система екологічних завдань ефективно сприяла розвитку особистості, була дійовою, гнучкою, потрібно дотримуватися загальних вимог до змісту, структури й застосування системи завдань для учнів, а саме: в ній має бути відображено різні типи пізнавальної діяльності учнів, враховано принцип поступового ускладнення пізнавальних, мотиваційних, оцінних процесів тощо.

Розроблена авторами статті [4] система завдань відповідає вимогам і складається з чотирьох підсистем, які відповідають основним структурним компонентам екологічної культури (табл.1).

Таблиця 1

Система завдань екологічного змісту

Підсистема	Мета завдання
I.	Формування пізнавального компоненту екологічної культури (екологічні знання та уміння учнів).
II.	Формування мотиваційно-ціннісного компоненту (позитивне ставлення до навколишнього середовища, духовна потреба в спілкуванні з природою, морально-естетична насолода від нього; переконаність у збереженні та забезпеченні самовітворення природи).
III.	Формування нормативного компоненту (володіння уміннями і звичками екологічно доцільної поведінки в природі, яка відповідає правовим, морально-естетичним та санітарно-гігієнічним вимогам).
IV.	Формування діяльнісного компоненту (діяльність і вивчення, збереження та поліпшення довкілля, уміння і звички здорового способу життя).

Кожна підсистема завдань ґрунтується на всіх попередніх і є базою для наступних. Розроблену систему завдань можна використовувати на всіх етапах уроку: під час опитування, вивчення нового матеріалу, закріплення і узагальнення знань, а також на різних за формою заняттях – уроках, семінарах, дидактичних іграх, диспутах, конференціях, екскурсіях і в позакласній роботі [6].

Таким чином, актуальність і комплексність проблем екології, об'єктивна необхідність їх вирішення з метою забезпечення сприятливих умов існування теперішніх і майбутніх поколінь, ставить перед школою нові задачі екологічного виховання і освіти учнів. На сучасному етапі взаємодії суспільства і природи не можна обмежитися лише розвитком почуття любові до природи у кожної людини.

Відповідальне ставлення школярів до оточуючого середовища проявляється, головним чином, в культурі індивідуальної поведінки.

Формування екологічної культури школяра як певної якості особистості зумовлене актуальністю проблем сучасного захисту людини від багаточисельних небезпек, якими й

загрожує подальший неконтрольований технічний розвиток. Інакше кажучи, мова йде про збереження природи для людини.

Формування екологічного досвіду особистості, складовою частиною якого є екологічна культура, не повинно закінчитись після школи, необхідно продовжувати екологічну освіту в училищах, технікумах, коледжах, вузах.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Кондрашова, Л.В. Методика організації виховної роботи в сучасній школі: навчальний посібник / Л.В.Кондрашова, О.О.Лаврентьєва, Н.І.Зеленкова. – Кривий Ріг : КДПУ, 2008 – 187 с.
2. Міністерство охорони навколишнього природного середовища України, Програма Розвитку ООН, Глобальний Екологічний Фонд [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.un.org.ua/files/national_ecology.pdf
3. Мазуркевич І.В. Організація екологічної освіти та виховання в загальноосвітніх навчальних закладах [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://kristti.com.ua>
4. Пустовіт Н.А. Система пізнавальних завдань екологічного змісту / Н.А. Пустовіт, Л.П. Вороніна, Л.Д. Руденко // Педагогіка і психологія. –1997. – №2. – С. 80-88.
5. Форми навчання в школі: кн. для вчителя / за ред. Ю. І. Мальованого. – К. : Освіта, 1992. – 160 с.
6. Богоявленский Д.Н., Менчинская Н.А. Психология усвоения знаний в школе / Д.Н. Богоявленский, Н.А. Менчинская. – М.: АПН РСФСР, 1959. – 347 с.

*Мерей Даутова, Нурайм Ибрагимова
(Қызылорда, Қазақстан)*

ИНФОРМАТИКА ПӘНІНЕН ОҚУШЫЛАРДЫҢ ӨЗДІГІНЕН БІЛІМ АЛУ ДАҒДЫЛАРЫН ДАМУ

Қазіргі заманғы ауқымды коммуникациялық ақпараттық қоғамның даму кезеңі қоршаған ортаның масштабты өзгерістерімен сипатталады. Ол білім беруге деген әлеуметтік талаптарды қайта қарап, оның білім алушыға тек белгілі бір білім көлемін игертуге ғана бағытталуымен шектелмей, жеке тұлғаны, оның танымдық және шығармашылық қабілеттерін дамытуға бағытталуымен сипатталады.

Қазіргі мектепке қоятын қоғамның негізгі талабы-өз бетінше ғылыми, өндірістік, қоғамдық есептерді творчестволықпен шеше білетін, сындарлы ойлайтын, өз көзқарасын, пікірлерін қалыптастырып, оны қорғай алатын, өз бетімен білімін жүйелі және үздіксіз толықтырып және жаңартып отыратын, біліктілігін жетілдіріп, оны практикада творчестволықпен қолдана білетін жеке тұлғаны қалыптастыру болып табылады. Осыған орай білім берудің «қолдаушы» немесе «ағартушы» парадигмасының орнына «өмір бойы білім алу» немесе үздіксіз білім беру идеясы маңызды орын алатын білім берудің жаңа парадигмасы туындады. Демек, мектептегі оқу үрдісі оқушылардың танымдық белсенділігін арттырып, шығармашылық қабілеттерін дамытуы қажет. Оқушының даму деңгейі оның жаңа білімді өз бетімен тауып, алған білімін оқу және практикалық іс-әрекетінде қолдана алуымен өлшеніп бағаланады.

Информатика пәнінің ерекшеліктері пәннің қолданбалы сипатына байланысты ақпараттық технологияларды тиімді пайдалануды жүзеге асырудағы үлкен мүмкіндіктерді анықтайды. Қоғамдық процестер, техника мен жаңа ақпараттық технологиялардың қарқынды дамуы, тиісті ақпаратты өз уақытында алуға деген қажеттілік, алынған ақпаратты өңдей білу қоғамның талаптарына сай зерттеледі. Информатиканы мектепте оқытудың тиімділігін арттыру оқушылардың өздігінен білім алу дағдыларын қалыптастыру және дамытуды жүзеге асырмай мүмкін болмайды. Сонымен қатар, ақпараттық технология

құралдары оқытуды даралау, оқушылардың қызығушылығын, қабілеттері мен мүмкіндіктерін дамытуда маңызды рөл атқарады.

Орта мектепті бітірушілерге әр түрлі теориялық және қолданбалы есептерді шешуде, олардың ойлау қабілетінің қалыптасу деңгейіне, әр түрлі құбылыстар мен процестерді жүйелі, интегративті талдау жүргізе білуіне үлкен талаптар қойылуда. Оқушылардың жеке тұлғалық ресурстарын дамытуда информатика мен АКТ облысында оқушылардың АКТ құралдарымен жұмыс істеу дағдылары мен біліктіліктерін қалыптастырумен байланысты оның технологиялық аспектісі ғана емес, оқушылардың дүниетанымын, шығармашылық және танымдық қабілеттерін дамытушы оның теориялық аспектісінің де үлкен мүмкіндіктері бар.

Оқушылардың шығармашылық белсенділігін қалыптастыратын факторлардың арасында маңызды роль атқаратын –бұл оқушылардың өздігінен білім алуын ұйымдастыру. Тек әр оқушының нәтижеге бағытталған жүйелі түрде өздігінен жұмыстануы ғана білімді терең меңгеріп, ой еңбегінің сәйкес біліктерін қалыптастырып және орнықтыруға мүмкіндік береді. Оқушылардың білімін тереңдете түсуде, білімін шығармашылық деңгейге көтеруде өз бетімен жұмыс істеуді ұйымдастыру маңызы үлкен. Өз бетімен білім алу, өз білімін өзі бақылай алу қағидасы, негізінен, оқушының өзін-өзі бағалай білу шеберлігі мен өзі білімін белсенді түрде толықтыру мен жетілдіру қабілетін дамытуға қарай бет алады. Бұл оқушылардың интеллектуалдық және эмоционалдық дамуын жетілдіріп, қалыптастыруға ықпалын тигізеді.

Оқушыларға өз бетімен жұмыс істеп дағды беру ұзақ, жүйелі жүргізілетін жұмыстардың нәтижесінде қалыптасады. Бастапқыда жеңіл, кейін біртіндеп күрделі тапсырмаларды орындау барысында салыстыру, қорытынды жасау, түрлі жағдайда өздігінен ойлау үрдісіне өтеді.

Өзіндік жұмыс – оқушылардың ойлау қабілетін, ақыл ой және іс-тәжірибесінен туындайтын оқу, тану әрекеті.

Оқушылардың оқу- танымдық іс- әрекеттің нәтижесі – олардың білімді өз бетінше талдап және бір жүйеге келтіре алатын тапсырмаларды орындауы болып табылады.

Оқушылардың оқудағы танымдық ізденімпаздылығы мен белсенділігін қалыптастыру проблемаларын іс-жүзінде шешудің әртүрлі жолдары бар:

- танымдық іс-әрекеттің дербестігін қалыптастыратын өзіндік жұмысты ұйымдастыру мен оқу міндеттерін іріктеп шешу;
- танымдық іс-әрекеттің тәсілдерін қалыптастыру;
- іс-әрекеттің бағдарланушылық негізін құрайтын жалпылама білімдер енгізу;
- оқу іс-әрекетін өздігінше бақылауды дамыту.

Оқушылардың танымдық қызығушылығын дамытпай, оқытудың интенсификация процесін жүзеге асыру мүмкін емес екені іс-жүзінде белгілі. Танымдық қызығушылық белгілі компоненттерді қамтитын динамикалық жүйе. Оқушылардың пәнге деген қызығушылықтарын анықтаудың негізі, мұғалімнің белсенділігі мен пәнге деген қызығушылығы және педагогика мен психологияның проблемаларына дұрыс бағдар беру болып табылады.

Қазіргі кезде негізгі талап- оқушылардың белсенді іс-әрекетін сезімін оята отырып, оларды басқара білу. Оқушылардың өз бетінше іздену арқылы білімін көтеруі, біліктілікке талпынуы, ептілікке дағдылануы оқу процесінде белсенділігін арттырудың бір жолы екендігі ертеден белгілі. Орта мектептің 8-сыныбына дейін оқушыларда логикаға жатқызуға болатын жеткілікті түрдегі білім мен дағдылар қалыптасады. Бұған диспуттар мен сөз таластыруда логика заңдарын қолдану, теоремаларды дәлелдеу, алғышарттарды пайдаланып дұрыс қорытынды жасау жатады. Бірақ бұл білімдерді пайдалану кезінде олар жүйелі, дәлелденген түрде емес, интуитивті түрде жұмыс істейді. Сондықтан, жинақталған білім жүйелендіруді, яғни, бұл жүкті «әр қатарға» өз орнына қойып, жаңадан түскен ақпараттар жадының түкпірінде жоғалып кетпей, дайындалған жерге жинақталуы үшін белгілібір жалпы заңдылықтар мен ережелер қабылдауды талап етеді.

«Білім» және «ақпарат» түсініктерінің мазмұнын салыстыру, сәйкестендіру, қарым-қатынасын анықтауға арналған еңбектерді талдау «білім дегеніміз қабылданған, түсінілген және жеке тұлға үшін мәнді ақпарат» деген қорытындыға алып келді. Оқыту процесінде ақпарат беріледі, ал белгілі бір шарттар(талаптар) орындалған кезде ол оқушының алған білімінің бір бөлігі болуы(болмауы да) мүмкін. Дидактиканаң бұл жағдайдағы міндеті-оқушылар оқыту кезіндегі қабылдаған ақпараттардың басым көпшілігін оқушының біліміне «айналдыру» болып табылады. Ал информатикаға келетін болсақ, ақпаратпен жұмыс істеу дағдысын қалыптастыру, оны білімге «айналдыру» информатиканың зерттеу мәселесі болып табылады. Информатиканы оқыту әдістемесінің дамуына әсер ететін маңызды факторлар қатарына қазіргі заманғы білім беру жүйесі, жалпы білім беру жүйесіндегі және қоғамдық-мәдени өмірдегі информатиканың алатын орны жатады.

Қазіргі заман талабына сай келетін адамды қалыптастыру, ақпараттарды білімге сапалы «айналдыру» логика негіздерін игермей мүмкін емес.

Бұл тақырыпты информатика курсына енгізудің екіжақты мақсаты бар:

1. Информатиканың басқа тақырыптарын оқыту үшін қажетті ақпаратты оқушыларға беру;
2. Оқушыларда жаңа білімдерді игеруде, тез өзгеріп отырған заманға сай жеке тұлға дайындауда қажетті логикалық мәдениет қалыптастыру.

Информатиканың қай тарауында бұл білім қажет екенін дәлірек қарастырайық. Логикалық мәдениет «Информатика» пәнінен мектептің негізгі сатысының білім мазмұны бойынша төмендегідей желілер бойынша мына тақырыптарды игеруде қажет:

«Ақпаратты бейнелеу» мазмұндық желісі бойынша ақпаратты енгізу, шығару, сақтау және өңдеу тәсілдері;

«Компьютерлер» мазмұндық желісі бойынша компьютердің дербес мүшелері және олардың функциялары, компьютерде ақпаратты кодтау, компьютер қызметінің логикалық негіздері, логикалық амалдар мен функциялар;

«Ақпараттық технологиялар» мазмұндық желісі бойынша деректер базасында ақпаратты берілген шаблон бойынша реттеу және іздеу, сұраулар құру, математикалық формулалар құру және олар бойынша есептеу, графикте формулалық тәуелділік құру және т.б.

«Информатика» пәні бойынша оқушыларға берілетін міндетті(минимум) мазмұнынан көріп отырғанымыздай, тақырыптарды қандай ретпен өткенімен, формальды логикалық амалдармен оқушылар үнемі-деректер базасы мен Интернеттен ақпарат іздеу шарттарын құрастырғанда, алгоритмдеу негіздерін игеруде, компьютердің құрамды бөліктерін оқығанда-кездесіп отырады. Сондықтан, бұл тараудың информатика курсының бастапқы кезеңінде жеке желі бойынша оқытылып, одан әрі информатиканың басқа тарауларындағы есептерді шығару кезінде бекітіліп, қайталануының толық негізі бар.

Бір жағынан, информатиканы оқытуда бірінші мақсат, яғни, логиканың практика жүзінде информатикада қолданылуы жеткілікті сияқты көрінгенімен, қазіргі заман білім беру саласының негізгі мақсаты болып табылатын “жеке тұлғаның дамуы” тұрғысынан екінші мақсаттың басымдылық етеді.

Бұл тұрғыдан логиканың мәнінің арту себебі:

1. Ғылымның әр түрлі салаларының, өнер, саяси өмірдің терминологиясы мен түсініктерін қатаң және айқын қолдана білу, тез өзгеріп жатқан оқиғалар мен фактілер заманында дұрыс бағыт ала білу- қазіргі заман талабына сай үлкен қажеттілік болып отыр.
2. Қазіргі заман диалог заманы түрінде сипатталады, ал бұл замандастардан дәлелдеу және мойындату дағдыларының болуын, өз тұрғысынан аргументтер қолданып, қарсыластарының жалған, дәлелденбеген пікірлерін жоққа шығара білуін талап етеді.
3. Логика негіздерін меңгеру, оларды автоматты түрде қолдану дағдыларын қалыптастыру әр түрлі болжам, бос әңгімелерді жоққа шығаруда үлкен көмегін тигізеді.

4. Логиканы оқыту оқушы мәдениеттілігінің жалпы деңгейін көтереді, себебі, білімнің кез келген облысында логикалық ойлаудың формалары (түсінік, пікір айту, ой қорыту, тұжырымдау) қолданылады, логика заңдары орындалады.

Логиканы оқыту анық және айқын ойлауды, ойлау затын дәл анықтай білу қабілетін, дәлелді, нақты, таза, аса маңыздылықпен ой тұжырымдауды, нақты мазмұннан абстракцияланып өз ойына зейін тоқтата білуді дамытады. Логикалық ойлаудың дағдыларын меңгерген оқушы өз ойын қоршаған адамдарға түсінікті жеткізе біледі, маңызды жұмыс бойынша әңгіме кезінде, іс-қағаздарды даярлауда екі жақты түсінілетін пікір жіберілмейді, ақпаратты өңдеу кезінде жүйесіздікке жол бермейді. Ол пікір таластарда тұжырымдардың дәлелді жақтарын бағалай біледі, басқа біреудің шашыраңқы пікірінен түйінді мәселені таба біледі, қателерді жөндеудің дұрыс және ең қысқа жолын таба біледі, яғни, логиканы оқыту дидактиканың негізгі міндеттерінің бірі- барлық оқу курсы бойынша жалпы логикалық дағдылар мен икемділіктері қалыптастыруды- шешеді. Сонымен, бұл тарауды оқыту басқа оқу пәндері бойынша сапалы білім жинақтауға себебін тигізеді [1].

Информатика- ақпараттық технологияларға қызмет ететін ғылым. Бірақ, бұл ғылымның фундаментальды жетістіктері болып технологиялардың өзі емес, жүйелерді құрудың және күрделі есептерді шешудің жалпы әдістері саналады. Бұл әдістердің негізгі алгоритмдер мен есептерді шешудегі жүйелілік. Сондықтан информатика алгоритмдік ойлауды дамытады және есептерді жүйелі түрде шешуге үйретеді.

Осы мақсатта 5–6 сынып оқушыларына арнап «Информатикадан қызықты есептерді шешу» факультативтік курсы енгізу мына мәселелерді шешуге бағытталған:

- оқушылардың танымдық, интеллектуальды және танымдық қабілеттерін, оладың бейнелік, алгоритмдік және логикалық ойлауын дамыту;
- информатика пәніне деген қызығушылығын, оқыту барысында игерілген білімді басқа пәндерді оқытуда және өмірде қолдана білуге тәрбиелеу;
- информатика мен АКТ құралдары мен әдістері негізінде жалпыбілімдік біліктілік пен дағдыларды, оның ішінде ақпараттың әр түрімен жұмыс істеу дағдыларын меңгеру, жеке және ұжымдық ақпараттық іс әрекетті өз бетінше жоспарлап, жүзеге асыру және оның нәтижелерін көрсете білу мен бағалауды жүзеге асыруды қалыптастыру.

«Информатикадан қызықты есептерді шешу» факультативтік курсы ұйымдастырудың міндетті шарты- АКТ-ды есепті шығару кезеңінде және алынған шешімді көрсету кезінде пайдалану болып табылады. Бұл оқушылардың ақпараттық әрекеттерін қалыптастыруға көмектеседі. «Өткелдер», «Разъезды», «Қайта құю», «Қара жәшік», «Орын алмастыру» және «Өлшеу» есептері қарастырылады [2,3]. Сонымен қатар, Paint графикалық редакторын кіші зерттеулерге қолдануды ұйымдастыруды жүзеге асыруға және есептердің анимациялық шешімдері мен алынған нәтижелерді PowerPoint презентация редакторын пайдалануға болады.

Білімді түсіністілікпен игеруге, яғни, формальды емес, жақсы түсінуге логиканың тигізер мүмкіндігі зор. Оқушылардың мектепке қабылдану жасының төмендетілуі, сонымен қатар мектептегі оқылатын пәндер жүйесіндегі информатиканың ролінің артуы мектеп курсына логиканың элементтерін оқытудың маңыздылығын арттырады.

ҚОЛДАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Лыскова, В. Ю., Ракитина Е. А. Логика в информатике. – М.: Лаборатория Базовых Знаний, 2001. – 160 с.
2. Богомолова О. Б. Логические задачи по информатике. – Серия “Информатика в школе”. – М.: Информатика и образование, 2001. – 160 с.
3. Босова Л.Л. Развивающие задачи по информатике (задачник). – М.: Образование и информатика, 2000. – 98 с.

*Научный руководитель – кандидат педагогических наук,
старший преподаватель Н.Ж.Ибрагимова*

*Лариса Зданевич
(Бердичів, Україна)*

ШЛЯХИ ВДОСКОНАЛЕННЯ МЕТОДИЧНОЇ РОБОТИ

Науково-методична робота – один із важелів управління навчально-виховним процесом, який має бути спрямований на розвиток у викладачів вимогливості до себе, пошук раціональних методів роботи.

Цілеспрямовано здійснювана робота є обов'язковим компонентом педагогічної праці кожного викладача, майстра виробничого навчання та вихователя, а також тією рушійною силою, яка потребує постійного оновлення знань педагогів, спонукає їх до самоосвіти і самовдосконалення.

Оскільки центром усієї навчальної та науково-методичної роботи в ПТНЗ є методична служба – основний компонент підвищення професійної кваліфікації усього складу педагогічних працівників, важлива ланка в системі їх безперервної освіти та самоосвіти, один із засобів управління навчально-виховним процесом, який потребує постійного покращення [1].

В основному методична робота у ПТНЗ здійснюється з використанням традиційних форм. Проте, раціональне поєднання традиційних і інноваційних форм забезпечує активізацію діяльності педагогічного і дитячого колективів, демократизацію і гуманізацію навчально-виховного процесу. Різноманітні форми проведення методичної роботи, які запроваджуються є досить динамічними і перебувають у постійному розвитку. Вибір кожної з них залежить від педагогічної культури педагогів, морально-психологічного клімату в закладі, матеріально-технічних можливостей закладу, інноваційної відкритості та активності педагогів.

Ми задали питання нашим викладачам: «Які форми методичної роботи на вашу думку є найефективнішими?». Найрозповсюдженими відповідями є: індивідуальна науково-методична робота, методичні дні, методичні оперативні наради, робота з молодими педагогами, взаємовідвідування занять і масових заходів, творчі звіти, тижні педагогічної майстерності, педагогічні читання.

На думку викладачів, однією з найбільш результативних колективних форм методичної роботи в закладі є творча лабораторія, яка є місцем спілкування, навчання, творчого пошуку нових форм і методів навчання, місцем обміну думками, знахідками, ідеями, інноваційними технологіями, їх впровадженням в практичну діяльність [2].

На сьогоднішній день зростає роль творчої особистості педагога і це відбувається шляхом індивідуальної науково-методичної роботи, у процесі якої педагог поглиблює свої знання з методики проведення гурткового заняття, вивчає нову літературу з педагогіки, психології, досвід кращих педагогів.

З метою підвищення педагогічного хисту педагоги проводять методичні дні.

Для забезпечення трансформації в педагогічний колектив інформації про нову методичну літературу, методичні листи, нормативні документи, накази, інструкції, нові знахідки педагогів тощо навчальний заклад використовує методичні оперативні наради.

Ініціативні творчі групи допомагають впроваджувати в практику досягнення педагогічної науки і передового педагогічного досвіду. Тут члени творчих груп розробляють методичні рекомендації, проводять консультування тощо [3].

Одним із важливих напрямів методичної роботи закладу є робота з молодими педагогами. За кожним малодосвідченим керівником гуртка закріплюється педагог-наставник, який надає консультації з питань організації навчально-виховного процесу.

Важливо приділяти увагу і такій формі методичної роботи як взаємовідвідування занять і масових заходів, яка є школою обміну досвідом.

У період атестації важливими є творчі звіти досвідчених педагогів, які мають супроводжуватися демонстраціями досвіду.

Творчі пошуки в удосконаленні вже відомих методів і засобів навчання та опанування новими, інноваційними методами поширюються на всю систему методичної роботи. Тому важливим є проведення в закладах інноваційних форм роботи: тиждень нестандартних гурткових занять, виставка педагогічної творчості, калейдоскоп методичних розробок гурткових занять, методичний турнір, методичний день, тренінг, коло ідей [4].

Інноваційні форми методичної роботи дають змогу залучати педагогів до пошукової діяльності, попередженню конфліктних ситуацій у педагогічному колективі, розвитку уміння спілкуватися з колегами, вихованцями, батьками.

З метою втілення у практику перспективного педагогічного досвіду необхідно систематично проводити тижні педагогічної майстерності.

Відомо, що педагог існує до тих пір, поки сам вчиться. Навчати сьогодні молоде покоління без постійного оновлення й збагачення своїх наукових знань, які дають можливість педагогу передбачити хід навчального процесу, які стають опорою для творчості, неможливо. Тому доцільними тут є педагогічні читання.

Доцільно також використовувати такі сучасні форми методичної роботи: майстер-клас, дебати, методичний тиждень, тренінг, методичний фестиваль, ярмарок педагогічних ідей, педагогічні виставки, методичні гостини, коло ідей, прес-конференція, рольова гра, аукціон, педагогічні ігри, фестиваль ідей, клуби.

З точки зору педагогічної технології повинно бути не тільки удосконалення професійного росту педагога, але й досягнення його належного рівня професійної майстерності [5].

Успішність методичної роботи не відокремлюється від успішності навчально-виховного процесу взагалі. Отже, якщо навчальний заклад забезпечує привабливість і ефективність процесу навчання для учнів і досягає запланованих цілей, то це і є результатом усіх педагогічних, зокрема методичних зусиль усіх педагогів навчального закладу.

Для того щоб створити відповідні умови підвищення ефективності методичної роботи педагогів у ПТНЗ, необхідно спочатку відокремити критерії оцінки результатів цієї роботи. Такими критеріями можуть бути:

- ріст задоволення педагогів власною діяльністю;
- позитивний психолого-педагогічний клімат;
- висока зацікавленість педагогів у творчості та інноваціях;
- оволодіння сучасними методами навчання та виховання;
- високий рівень професійної самодіяльності педагогів;
- відношення адміністрації до потреб робітників;
- стилі та методи роботи керівника.

Важливим чинником ефективності методичної роботи педагогічних працівників являється стимулювання педагогічної активності. Адміністрація стосовно кожного педагога повинна вміти відокремлювати найбільш коректні стимулюючі засоби, ретельно визначивши при цьому, що найбільш важливе саме для цієї людини [6].

Було проведено анкетування педагогів з питань діагностики якості праці педагога з метою його подальшого стимулювання.

Аналізуючи результати анкетування, ми дійшли до висновку, що на першому місці за значущості для якісної праці постають такі чинники: задоволені наявністю чинників, мотивуючих працю, відповідно: у першому випадку – 50% педагогів, у другому – 17%, у третьому – 66%.

Уздовж дослідницької роботи було виявлено також резерв стимулювання, який складався відповідно: у першому випадку – 34%, у другому – 66%, у третьому – 0.

Методична робота у професійно-технічному навчальному закладі тримається осторонь від реальних запитів, інтересів і реальних проблем, практично методична робота в значній мірі обслуговує саму себе, виконуючи функції з документального та формального забезпечення навчального процесу, але не з утворення умов для підвищення якості роботи

педагогів. Тому можна зробити висновок, що педагогічними умовами для підвищення якості методичної роботи педагогів можуть бути:

- сформованість методологічної культури керівника, стилі та методи його управління;
- постійна увага адміністрації до діяльності педагогів, наявність системи стимулювання педагогічної діяльності;
- інформаційне та методичне забезпечення навчально-виховного процесу;
- створення в навчальному закладі педагогічного середовища та відповідного психолого-педагогічного клімату;
- якісно організована система підвищення кваліфікації педагогів;
- висока зацікавленість педагогів у творчості і інноваціях.

Важливим чинником якості методичної роботи у професійно-технічному закладі постає завдання вирошення педагога – «професіонала» і педагога – «творця», педагога, який вміє перенести переваги вільного спілкування у площину зацікавленої діяльності, здатного шукати стимули розвитку у самому процесі діяльності, педагога, що вміє формувати в діях перехід від цінностей низького порядку до переорієнтації, ціннісному перегляду, до признання істинних цінностей. Такий педагог прагне збудувати увесь комплекс ідей і дій, які необхідно закласти у навчальний процес [6].

В ПТНЗ необхідно постійно впроваджувати нові освітні технології, що дає можливість вдосконалювати професійну кваліфікацію педагогічних кадрів, підвищувати результативність та якість навчального процесу.

Основними завданнями на шляху досягнення поставленої мети є:

1. Постійне підвищення рівня педагогічної майстерності всіх ланок педколективу, професійної (робочої) кваліфікації майстрів виробничого навчання;
2. Удосконалення та розширення комплексно-методичного забезпечення предметів, професій, спеціальностей;
3. Удосконалення класичних педагогічних технологій, пошук, вивчення, впровадження інноваційних активних, інтерактивних педагогічних технологій, в тому числі на основі інформаційно-комунікаційних технологій;
4. Пошук, апробація, адаптація та впровадження в навчально-виробничий процес новітніх виробничих технологій.

Не менш важливим є залучення керівників методичних комісій. Робота методичних комісій в межах методичної проблеми училища має бути спрямована на пошук, розробку та впровадження у навчальний процес інноваційних освітніх технологій, на підвищення педагогічної компетентності та покращення фахової майстерності педагогічних працівників; поліпшення матеріально-технічної та навчально-методичної бази кабінетів та лабораторій; впровадження у навчальний процес передового педагогічного досвіду [1].

При наявності доступу до мережі Internet адміністрація, педагогічні працівники та учні мають змогу отримати додаткову інформацію як з метою використання її у навчальних цілях, так і з метою самовдосконалення при здійсненні самоосвіти.

На базі методичних комісій створюються творчі групи, які займатимуться вивченням та впровадженням інновацій в навчально-виховний процес училища.

З метою вдосконалення комп'ютерної грамотності педагогічних працівників проводяться заняття з оволодіння ними необхідними у роботі комп'ютерними програмами [8].

Важливим у вдосконаленні методичної роботи є вдосконалення уроків теоретичного навчання. 90% майстрів виробничого навчання зазначили, що ефективність проведення виробничого навчання залежить від того, наскільки якісно був поданий теоретичний матеріал.

У процесі навчання, в результаті якого в учнів формується система знань, умінь і навичок, одночасно формуються пізнавальні здібності та мислення, які можуть бути ефективними тільки при умові їх пізнавальної самостійності, яка керується і спрямовується викладачами. Тому одним із шляхів удосконалення уроків теоретичного навчання є

формування в учнів пізнавальної активності. Також удосконалювати уроки теоретичного навчання необхідно шляхом індивідуалізації самостійної роботи учнів.

Основними шляхами удосконалення уроків теоретичного навчання є посилення організаційної чіткості уроку, підвищення пізнавальної активності і самостійності учнів, формування у них мотивів навчання і мотивація навчальної діяльності, здійснення між- і внутріпредметних зв'язків, удосконалення технології та структури уроків [3].

Не менш важливим є вдосконалення уроків теоретичного навчання шляхом прогнозування виробничих ситуацій.

Використання методів активного навчання дають змогу розвивати в учнів логічне мислення, уміння критично оцінювати і творчо засвоювати навчальний матеріал.

Розв'язання виробничих задач з використанням аналізу конкретних технологічних ситуацій, пов'язаних зі спеціальністю, характером виробництва особливостями робочого місця тощо, дозволяє значно підвищити активність учнів на уроці, сформувати професійні уміння, пов'язані з майбутньою професією учнів.

Використовуючи метод активного навчання – ділову гру – можна провести урок, на якому на протязі певного часу учні виконують ролі контролерів ВТК, нормувальників, інструкторів з охорони праці, технологів чи бригадирів учнівських бригад, в процесі якого вирішують виробничі задачі з реальними діями в межах своїх посадових функцій [5].

Таким чином, всі методи, які приводять до позитивних результатів і спрямовані на формування професійних умінь і навичок мають право на їх використання в навчальному процесі.

Удосконалення процесу навчання й виховання учнів значною мірою залежить від забезпечення навчально-виховного процесу навчальною та методичною літературою, наочними приладдями та технічними засобами навчання, дидактичними матеріалами, тобто від комплексного методичного забезпечення навчального закладу для якісної підготовки фахівців з робітничих професій.

Тому дуже важливим у процесі навчання є удосконалення комплексно-методичного забезпечення [4].

Комплексне методичне забезпечення з певної професії покликане давати повну уяву про забезпеченість навчально-методичними засобами для підготовки певної кількості кваліфікованих робітників з даної професії при одночасному навчанні за визначеними навчальним планом і програмою, щоб не допускалося зайвого дублювання окремих навчальних засобів та літератури.

Підбір та застосування засобів навчання має здійснюватися комплексно, з урахуванням основних характеристик і компонентів навчально-виховного процесу.

Комплексний підхід до методичного забезпечення навчально-виховного процесу вимагає, щоб засоби навчання в комплексі забезпечували навчальну діяльність викладача, майстра виробничого навчання та навчальну пізнавальну діяльність учнів на всіх етапах навчально-виховного процесу: на етапі подачі та сприйняття навчального матеріалу, на етапі закріплення та удосконалення знань і вмінь, на етапах їх застосування та контролю.

Навчально-виховний процес має три основні функції: освітню, виховну та розвивальну. Комплексність в методичному забезпеченні навчально-виховного процесу передбачає реалізацію через засоби навчання всіх трьох функцій процесу навчання [6].

У результаті широкого запровадження нових інформаційних технологій навчання, вдосконаленню комп'ютерів та їхнього програмного забезпечення відбувається корінна перебудова процесу навчання, яке стає якісно відмінним від традиційного. Тому постає проблема перегляду теорії навчання та розробки дидактичної технології. Нові інформаційні технології навчання вносять зміни не тільки в усі компоненти методичної системи навчання. Але й збагачують зміст традиційних дидактичних принципів навчання. Потребують перегляду й уточнення їхнього традиційного змісту з позицій навчання в нових умовах.

В умовах оновлення змісту професійної освіти важливого значення набуває розробка та впровадження в навчальний процес новітніх підручників, посібників, методик викладання, нового парку обладнання, комп'ютерної та електронно-обчислювальної техніки тощо.

Для підготовки кваліфікованих робітників, здатних швидко адаптуватися в умовах сучасного виробництва, необхідно підвищувати ефективність уроків теоретичного й виробничого навчання.

Поряд з теоретичними знаннями велику роль відіграють трудові прийоми й навички, реалізація дидактичного принципу наочності, що має надзвичайно важливе значення. Наочні посібники допомагають розкрити суть певного теоретичного положення, конкретизувати уявлення учнів про будову верстатів, інструменту, технології виробничого процесу.

Під час навчання на тренажері здійснюється автоматичний контроль та облік помилок оператора, імітуються аварійні ситуації та видаються супровідні пояснення [2].

Плакати в навчальному процесі мають важливе дидактичне значення для засвоєння знань учнями, тому рекомендується створювати свої робочі варіанти плакатів для кожного уроку.

Найбільш складним є дидактичний аналіз аудіовізуальних засобів навчання (мультимедіа, кінофільмів, діафільмів). Впровадження в навчальний процес відеотехніки значно підвищує ефективність професійного навчання.

Впровадження в навчальний процес комп'ютерної техніки дозволяє значно підвищити ефективність самонавчання за умови відповідного програмного забезпечення.

Найбільш розповсюдженою є систематизація методичної документації по темах навчальної програми, тематичних заліках, розділах письмової роботи.

Досить важливим в удосконаленні методичної роботи є самоосвіта викладачів.

Самоосвіта викладача є основною формою підвищення педагогічної компетентності, яка складається з удосконалення знань та узагальнення педагогічного досвіду шляхом цілеспрямованої самоосвітньої роботи. Самоосвіта здійснюється індивідуально або колективно. Суто індивідуально її може виконувати високорозвинена особистість, діяльність якої продуктивна і творча [9].

«Удосконалення методичної майстерності – це передусім самоосвіта, особисті ваші зусилля, спрямовані на підвищення власної культури праці і в першу чергу культури мислення» – В.Сухомлинський.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Абасов З.А. Проектування інновацій у структурі педагогічної діяльності / З.А. Абасов // Вища освіта сьогодні: реформи, нововведення, досвід: журнал. – М., 2004. – №6. – С. 8-12.
2. Аналітика та експертиза інноваційних проектів / сост. Є.В. Рачкова, М.М. Мельникова. – М.: Еврика, 2003. – 80 с.
3. Барабанова Н.В. Методичний супровід інноваційної діяльності школи з поглибленим вивченням окремих предметів / Н. В. Барабанова, С. А. Ноздріна // Методист: наук.-метод. журн. – М.: АПК і ППРО. – 2006.
4. Беляєва В.А., Петренко А.А. Діяльність педагога-методиста в системі муніципального освіти: Методичні рекомендації. – М.: Аркто, 2005. – 160 с.
5. Горностаєв А.О. Розвиток освіти: методологія, теорія і практика управління. Методична діяльність. Збірник статей. – Красноярськ, 2006. – 96 с.
6. Кларін М.В. Інновації у світовій педагогіці: навчання на основі дослідження / М. В. Кларін. – Рига: Експеримент, 1995. – 176 с.
7. Ксензова Г.Ю. Інноваційні технології навчання і виховання школярів: навч. посібник / Г. Ю. Ксензова. – М.: Педагогічне товариство Росії, 2005. – 128 с.
8. Кустов О. Роль інновацій у розвитку освіти і науки / А. Кустов // Офіційні документи в освіті: інформ. бюл. : Журнал. – М., 2004. – № 28. – С. 50.

*Мавлуда Касимова, Файзулло Касимов
(Бухара, Узбекистан)*

O'QUVCHILARDA FIGURA YUZI TUSHUNCHASINI SHAKLLANISHI YUZASIDAN BOSHLANG'ICH SINIF O'QITUVCHILARI UCHUN USULIY TAVSIYALAR

“Ta’lim to’g’risida”gi Qonun, “Kadrlar tayyorlash milliy dasturi”da ta’lim sifati va samaradorligini yanada oshirish, o’qituvchilarni ilg’or pedagogik texnologiyalar bilan qurollantirish to’g’risida chuqur fikrlar bildirilgan. Zero yangi pedagogik va axborot texnologiyalari asosida dars mashg’ulotlarini tashkil etish, o’quvchilarni aqlan va jismonan yetuk, ma’naviy dunyoqarashi keng, har qanday vaziyatda o’zining sog’lom fikri bilan munosabat bildira oladigan barkamol shaxslarni tarbiyalashga katta yordam beradi.

Kuzatish va tajribalar shuni ko’rsatadiki boshlang’ich sinf o’quvchilari yuza birliklari orasidagi munosabatlarga oid o’quv topshiriqlarni bajarishda ayrim juz’iy xatolarga yo’l qo’yishadi. Figura yuzi tushunchasi boshlang’ich sinf matematika kursida o’rganiladigan qiyinroq mavzulardan biri hisoblanadi. Ushbu mavzu yuzasidan boshlang’ich sinf o’quvchilari bilan so’rovnomalar o’tkazganimizda bu so’rovnomalar javobidan shu narsa ayon bo’ldiki, ayrim o’quvchilar figura yuziga doir savollarga javob berishga qiyinlashishdi.

So’rovnomada quyidagi savollar kiritildi:

1. Figura yuzi nimada o’lchanadi?
2. Figura yuzi o’lchov birliklaridan qaysilarini bilasiz?
3. Eng katta yuza birligi nomini ayting
4. Eng kichik yuza birligi nomini ayting
5. Bir gektar necha kvadrat metr?
6. Bir ar necha kvadrat metr?
7. 1 kv m necha kv dm?
8. 1 kv m necha kv sm?

Ushbu so’rovlar 4-”a” va 4-”b” o’quvchilariga tarqatildi. Jami 62 ta o’quvchidan so’rovnoma savollariga javob olindi. Shu savollarga to’liq javob berganlar soni 12 o’quvchi (19,5 %), 32 o’quvchi 50% dan kam savollarga javob berishdi. Ko’pchilik o’quvchilar yuza birligini bir ismdan boshqa ismga o’tkazishda xuddi uzunlik birliklari orasidagi munosabatga o’xshash bajrinishgan. Boshlang’ich sinf o’qituvchilari orasida o’tkazilgan so’rovnomaga figura yuzi, yuz o’lchov birliklari tushuntirilishida qiyinchilikka yo’l qo’yishlarini aytishdi.

Figura yuzi tushunchasini yaxshi o’zlashtirish bo’yicha bo’lajak boshlang’ich sinf o’qituvchilariga quyidagi tavsiyalarni berish mumkin:

1. Shakl yuzi tushunchasiga xos o’quv materiallarning boshlang’ich sinf matematika o’quv dasturida tutgan o’rnini bilish. Ushbu mavzu yuzasidan bilim, malaka va ko’nikmalar tizimini aniqlash va o’quv jarayonini loyihalash.

O’qituvchi Davlat ta’lim standarti va o’quv dasturi talablariga rioya qilgan holda 2-, 3-, 4-sinflarda o’zlashtiriladigan figura yuzi tushunchasiga xos ma’lumotlar bazasini to’g’ri tasavvur qilgan holda ta’lim tarbiyani amalga oshirishi maqsadga muvofiq.

2. Boshlang’ich sinflarda shaklning yuzi tushunchasini o’tishda o’qituvchi o’qitishning mahsuldor bo’lgan metodlaridan, jumladan interfaol metodlardan to’g’ri foydalanishi kichik maktab yoshidagi o’quvchilarda bu tushunchaning yaxshi shakllanishiga keng imkoniyat yaratadi. Dars jarayonida ”Aqliy hujum”, ”6*6*6”, ”Klaster”, ”Rasmlarni tog’ri joylashtir”, ”B.B.B (bilaman, bilishni xohlayman, bilib oldim)”, ”Zig-zag”, ”Ven diagrammasi”, ”Insert” kabi yangi pedagogik texnologiyaning interfaol metodlari yordamida shaklning yuzi tushunchasiga xos ma’lumotlar mazmuni o’quvchilar tomonidan puxta o’zlashtirilishini kafolatlaydi.

3. Shaklning yuzi tushunchasi o’zlashtirilishida amaliy metodlaridan o’rinli foydalanish yaxshi samara beradi. Ayniqsa, o’quv vositalaridan to’g’ri foydalanib, chizish, qirqish, buklash, ustma-ust qo’yish, yasash kabi faoliyatlar shakllanib boradi.

Boshlang'ich sinf matematika darslarida amaliy ish tarzida bajariladigan o'quv topshiriqlari juda ham ko'p. To'g'ri to'rtburchakni uning o'chamlari bo'yicha chizish, turli shakldagi figuralarni to'g'ri to'rtburchaklarga ajratish, turli shakllarni shakl almashtirishlardan foydalanib, ularni to'g'ri to'rtburchak yoki kvadrat ko'rinishiga keltirish, ularning perimetrini, yuzasini topish, geometrik shakllardan turli xildagi naqshlar yasash, rangli qog'ozlardan turli xildagi geometrik shakllarni qirqish va ulardan naqshlar yasash kabi qator ishlar bevosita o'quvchini mustaqil amaliy ishini tashkil etadi. O'quvchilarning bunday ishlarini mustaqil bajarishlari ularning amaliy topshiriqlarni to'g'ri bajarishlariga olib keladi, ularda mehnat ko'nikmalari shakllanishini ta'minlaydi.

4. Shaklning yuzi tushunchasining o'quvchilarda yaxshi shakllanishida o'qitish vositalarini to'g'ri tanlay olish maqsadga muvofiqdir. Ayniqsa, figura yuzi tushunchalarini o'quvchilarga yetkazishda harakatli ko'rgazmali qurollar, geometrik figuralar naborlari, video proyektor, kompyuter, rangli qog'ozlar, o'quv vositalari, chizg'ich, sirkul, goniya, rangli qalamlar, qaychi, yelim va boshqa predmetlar juda ham zarur. Dastlab o'quvchilar tayyor ko'rgazmadan foydalanib o'quv topshiriqlarini bajarishsa, sekin-asta o'quvchi o'zi ko'rgazma tayyorlab undan o'quv topshiriqlarini tuzib, so'ngra ularni bajarish yo'llarini topishni o'rganib borishadi.

5. Boshlang'ich sinf o'quvchilarining o'quv faoliyatlarini tashkil etishning ratsional yo'llarini tanlash o'quvchilarda figura yuzi mavzusini yaxshi o'zlashtirishlariga yordam beradi. O'quvchilar o'quv faoliyatini tashkil etish shakllari – umumsinf ishi, guruh va yakka (individual) ko'rinishlardan iborat. Shaklning yuzi to'g'risida o'quvchilarda ma'lumotlar yaxshi o'zlashtirilishi uchun umumsinf, guruh va yakka tartibdagi o'quv faoliyatlari uzviyligini, mutanosibligini to'g'ri ta'minlash o'qituvchidan katta mahorat talab qiladi.

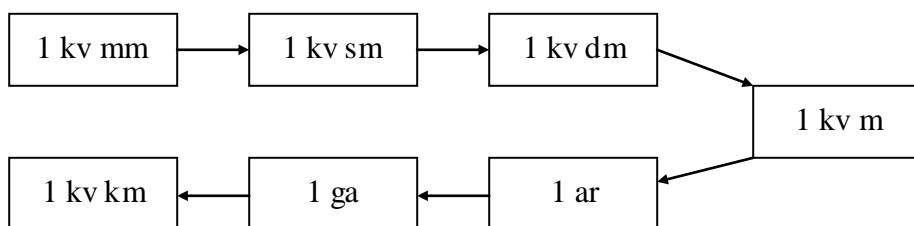
6. Shaklning yuzi yuza birliklari bog'lanishlarni o'tishda uzunlik va uning birliklariga qiyoslab o'rgatish, bu tushunchani o'quvchilar tomonidan puxta o'rganilishiga yordam beradi. Ma'lumki uzunlik birliklari orasidagi munosabatlar o'nli sanoq tizimiga asoslanadi. Ya'ni

$$\begin{aligned} 1 \text{ km} &= 1000 \text{ m} & 1 \text{ dm} &= 10 \text{ sm} \\ 1 \text{ m} &= 10 \text{ dm} & 1 \text{ sm} &= 10 \text{ mm} \end{aligned}$$

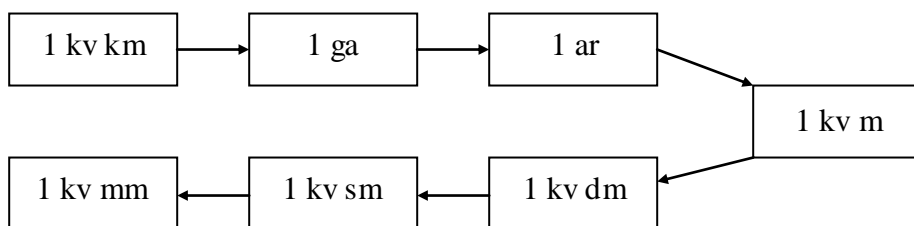
Ammo, yuza birliklari orasidagi munosabat ham o'nli sanoq tizimiga asoslanadi, lekin bir ism ikkinchi ism bilan yuz marta farq qiladi.

$$\begin{aligned} 1 \text{ kv km} &= 1000000 \text{ kv m} & 1 \text{ kv dm} &= 100 \text{ kv sm} \\ 1 \text{ kv m} &= 100 \text{ kv dm} & 1 \text{ kv sm} &= 100 \text{ kv mm} \end{aligned}$$

Kichik yuza o'lchov birligidan katta yuza birligiga o'tish va aksincha katta yuza o'lchov birligidan kichik yuza birligiga o'tish bo'yicha tizimli olib borilgan ish, bu o'chovlarni to'g'ri, bexato tushunishlariga olib keladi.

Ko'rsatkich bo'yicha yurilsa, har bir o'lchov birligi o'zidan oldingi o'lchov birligidan yuz marta katta ekanligini o'quvchilar yaxshi tushunmoqlari zarur.

Ushbu sxemada har bir yuza birligi o'zidan oldingi yuza birligidan yuz marta kichik ekanligi o'quvchi ongiga singdirilishi kerak.

7. Yuza birliklari bilan berilgan sonlarni taqqoslashda nihoyatda ehtiyotkorlik bilan ish tutish zarur. O'qituvchi bunga alohida e'tibor qaratmog'i kerak. Chunki turli ismlar bilan berilgan yuza birliklarini taqqoslashda o'quvchilar xatolarga yo'l qo'yishlari tajribada ko'p kuzatilmoqda. Bunday xatolarning oldini olish uchun yuza birliklari jadvaliga rioya qilib dastlab bir ism bilan berilgan sonlarni taqqoslash, masalan:

5 kv m * 7 kv m

6 ga * 5 ga

3 kv sm * 7 kv sm

Ko'rinishdagi ismli sonlarni solishtirish topshirig'i bajariladi. Asta-sekinlik bilan turli ism bilan berilgan sonlar taqqoslanadi. Masalan,

12 kv m * 24 kv dm

2 kv sm * 20 kv mm

6 kv dm * 600 kv sm

Shunday qilib bo'lajak boshlang'ich sinf o'qituvchisi kelgusida figura yuzi mavzusi bo'yicha to'liq ma'lumotga ega bo'lib, o'quvchilarni ushbu mavzu yuzasidan dasturiy bilim malaka va ko'nikmalariga ega bo'lishi uchun mas'uldir.

FOYDALANGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Bantova M.A., Belt'yukova G.V., Poevshikova A.M. Matematika o'qitish metodikasi. – Toshkent, 1996.
2. Jumayev M.E, Tadjiyeva Z.G`. Boshlang'ich sinflarda matematikadan fakultativ darslarni tashkil etish metodikasi. – Toshkent: “TDPU”, 2005 yil.
3. Tadjiyeva Z.G`. Boshlang'ich matematika darslarida tarixiy materiallardan foydalanish. – Toshkent: “Uzkomzentr”, 2003 yil
4. Таджикиева З.Г., Абдуллаева Б.С., Жумаев М.Э., Сидельникова Р.И., Садыкова А.В. Методика преподавания математики. – Т.: Турон-Икбол, 2011. – 336 с.

Fariza Kuanyshebekova
(Ust-Kamenogorsk, Kazakhstan)

AUTHENTIC MATERIAL IN TEACHING READING COMPREHENSION

Reading is something that we do almost every day, an integral part of our daily life. But we always take reading for granted and assume it as something that can be done by everyone. Reading always has a definite purpose. We personally consider reading as an opportunity to teach pronunciation and practice speaking. Talking about pronunciation and speaking practice we cannot but mention the use of authentic materials in the classroom. It is highly recommended to use authentic material to provide students with real language being used in a real context. We can't deny some other aspects which prove positive when using authentic materials are that they are highly motivating, giving a sense of achievement when understood and encourage further reading. They also reflect the changes in the use of language, there is a wide variety of text types, they are also very versatile (they can be used in different ways to promote different skills) and can be used more than once as well as be updated.

Authentic texts have been defined as “...real-life texts, not written for pedagogic purposes” [7] They are, therefore, written for native speakers and contain “real” language. According to they are “...materials that have been produced to fulfill some social purpose in the language community.” [6], in contrast to non-authentic texts that are especially designed for language learning purposes. The language in non-authentic texts is artificial and unvaried, concentrating on something that has to be taught and often containing a series of “false-text indicators” that include:

- They are specially designed for learning purposes;

- The language used in them is artificial;
- They contain well formed sentences all the time;
- They are useful for teaching grammar. [5]

Let us consider the sources of authentic materials. They are as follows: newspapers, menus, magazines, the Internet, TV programs, movies, CDs, songs, brochures, comics, literature (novels, poems and short stories), catalogues, leaflets, tickets, postcards, bills, receipts, wrappings, recipes, business cards, labels, stamps, etc. [6].

All of them can be used as authentic materials but for developing reading skills one of the most useful resources is the Internet, with large amounts of varied material being easily accessible. There are some other reasons in favor of the Internet:

- The Internet is modern day reality;
- The Internet is continuously updated;
- The Internet is the mine of information available 24 hours;
- The Internet is an easier access to endless amounts of many different types of materials;
- The Internet is more visually stimulating as well as being interactive, therefore promoting a more active approach to reading rather than a passive one;
- The Internet provides cheap educational materials of wide range: often by having unlimited access to the Internet in the work place, looking for materials costs nothing, only time.

Authentic materials should be the kind of material that students will need and want to be able to read when travelling, studying abroad, or using the language in other contexts outside the classroom. Authentic materials enable learners to interact with the real language and content rather than the form. Learners feel that they are learning a target language as it is used outside the classroom.

Breen (1985) identifies four types of authenticity within language teaching. He indicates that these types are in continual interrelationship with one another during any language lesson. These types include:

1. Authenticity of the texts which we may use as input data for our learners.
2. Authenticity of the learners' own interpretations of such texts.
3. Authenticity of tasks conducive to language learning.
4. Authenticity of the actual social situation of the language classroom.

Each one of these types will be discussed below.

1. Authenticity of the texts which we may use as input data for our learners:

This refers to the authentic qualities of a given text. Authentic texts for language learning are any sources of data which serves as a means to help the learner to develop an authentic interpretation.

2. Authenticity of the learners' own interpretations of such texts:

Learner authenticity means that the learner must discover the conventions of communication in the target language which will enable him or her to gradually come to interpret meaning within the text in ways which are likely to be shared with fluent users of the language.

3. Authenticity of tasks conducive to language learning:

Task authenticity reflects the purpose to which language input is put. It means that the chosen tasks should involve the learners not only in authentic communication with texts and others in the classroom, but also in learning and the purpose of learning.

4. Authenticity of the actual social situation of the language classroom:

The authenticity of the classroom is a special social event and environment wherein people share a primary communicative purpose that is learning. The authentic role of the language classroom is the provision of those conditions in which the participants can publicly share the problems, achievements and overall process of learning a language together as a social activity [6].

When choosing text for your classroom work, you should check whether your text meets the requirements abovementioned. Talking of our experience in teaching reading through authentic materials, we can admit that materials downloaded from the Internet such as articles or piece of

news were then adapted, with tasks being designed to use the different reading skills. The skills concentrated upon were Extensive & Intensive reading and skimming & scanning. Extensive reading is good for larger texts that contained a lot of information, while intensive reading is used to obtain an exact understanding of the text. Skimming & scanning are used in the pre-reading activities, either for getting a general idea of the text or the main points (so as to activate the students' schemata) or finding a specific piece of information. Our work was concentrated on pair & group work (peer learning) and peer correction.

Larimer and Schleicher present another contribution - a lesson plan for using a newspaper article. The procedure outlined includes:

1. teacher finds an interesting article;
2. teacher prepares a vocabulary list and a worksheet with questions;
3. students read the article;
4. students do the worksheet;
5. students write a summary;
6. students discuss worksheets and summaries;
7. students discuss the ideas in the article;
8. teacher lists the ideas on the board.

The estimated class time is 45 minutes to an hour, and the preparation time is 20 minutes. All of these activities are reasonable and worthwhile. Notice, though, that only one piece of authentic material (in this case, an article containing no more than 300 words) is encountered during what amounts to an hour of class.

Another authentic newspaper lesson plan. Suppose the teacher were to spend 20 minutes finding several interesting articles from the newspaper, with no vocabulary list or worksheet. Each article could be read aloud by the teacher during class, with the students following along in their copies. This would give them excellent input with normal intonation and pronunciation of unfamiliar words and names. The students could then ask questions about any words or phrases that puzzled them. The teacher could lead a class discussion of the content of the article, following up on whatever points were of particular interest to the students.

These activities would be more authentic and spontaneous than most of Connell's lesson plan. They are more learner-centered, because the students themselves select the vocabulary and ideas to be addressed. Furthermore, by skipping the worksheets and related activities, it is likely that the teacher could present several articles in an hour-long class, exposing the students to as many as a thousand words of authentic material. All of this would require about the same teacher preparation time (20 minutes or so).

The role of the teacher in the classroom was a very low profile one, with most of the work being done outside of the classroom. Most of the preparation involved looking for suitable material and designing tasks. In the classroom after having set up the activity, very little had to be done, which included monitoring, giving advice and any eventual feedback. The role of the teacher is not to delude the language learner but to prepare him, giving the awareness and necessary skills so as to understand how the language is actually used.

The students were highly motivated and preferred working with the authentic material, finding it more interesting, more up to date than the textbooks as well as generally more stimulating.

REFERENCES:

1. Byrne D. (1998). Teaching writing skills. – London: Longman.
2. Carrell P.L., & Eisterhold J.C. (1987). In M.H. Long, & J.C. Richards (Eds.), Methodology in TESOL; A book of readings (pp. 218–232). – New York: Newbury.
3. Carroll J.B. (1985). The nature of the reading process. In R.B. Ruddell (Ed.), Theoretical models and process of reading (3rd ed.) (pp. 25–34). – Newark: International Reading Association.

4. Day, R.D., & Bamford, J. (1998). The cult of authenticity and the myth of simplification. In *Extensive reading in the second language classroom* (pp. 53–63). – Cambridge: Cambridge University Press.
5. Day R., & Bamford, J. (2002, October). Top principles for teaching extensive reading. *Reading in a Foreign Language* (14) 2, 1–6. Retrieved August 04, 2006.
6. Peacock M. (1997) The Effect of Authentic Materials on the Motivation of EFL Learners in *English Language Teaching Journal* 51, pp 2.
7. Wallace C. (1992) *Reading Oxford, O.U.P.*

Научный руководитель – магистр педагогических наук В.В.Герсонская

*Наталія Мельник
(Київ, Україна)*

ФАКТОРИ ЕФЕКТИВНОЇ ТРАНСФОРМАЦІЇ НАЦІОНАЛЬНИХ СТАНДАРТІВ ПРОФЕСІЙНОЇ ПІДГОТОВКИ ПЕДАГОГІВ У КРАЇНАХ ЗАХІДНОЇ ЄВРОПИ ДО ЄВРОПЕЙСЬКОЇ КВАЛІФІКАЦІЙНОЇ РАМКИ

Постановка проблеми. Сучасний розвиток вітчизняної педагогічної освіти в Україні в умовах глобалізаційних процесів перебуває на етапі інтенсивної інтеграції в європейський та світовий освітні простори; активно здійснюється реформування та модернізація професійної підготовки майбутніх педагогів. Зазначена актуалізує пошук механізмів та умов трансформації вищої педагогічної освіти України до європейських освітніх стандартів. Однак складність розв'язання питання пов'язана з тим, що у вітчизняній вищій педагогічній освіті на даний момент відсутні чіткі орієнтири, які виконували б функцію перехідного етапу, а вирішення проблеми лежить у площині формування національних стандартів професійної підготовки фахівців, і педагогів зокрема. *Аналіз джерел та публікацій.* Зазначимо, що питання професійних стандартів у вищій школі для вітчизняної науки і практики все ж не нове, стандарти були предметом аналізу В. Лугового, В. Кременя, П. Сауха, В. Нікітіна, І. Зязюна, Н. Ничкало, Н. Протасової, В. Олійника, Л.Пуховської, А.Парінова, А.Сбруєва, та ін. [2, с. 7].

Для вітчизняної практики формування стандартів професійної педагогічної підготовки є досить складним процесом, який вимагає ґрунтовного аналізу та виокремлення специфічних професійних характеристик майбутнього педагога, які б відповідали сучасному рівню професійної підготовки в Україні та за кордоном. Особливої уваги в цьому аспекті заслуговує досвід інших європейських країн з впровадження та адаптації професійних стандартів підготовки педагогів, що визначає *мету даної статті*.

Вимоги до компетентності майбутнього педагога вищого навчального закладу в Україні визначені в освітньо-кваліфікаційній характеристиці (ОКХ) та освітньо-професійній програмі (ОПП), що є стандартами вищої освіти. В освітньо-професійній програмі встановлюються вимоги до змісту, обсягу, рівня освітньої та професійної та підготовки, програма це – основа при розробці навчальних планів і програм усіх навчальних дисциплін, визначенні засобів діагностики рівня освітньо-професійної підготовки фахівця. Якщо ж аналізувати Європейський досвід, то стандарти професійної підготовки педагогів визначаються сформульованими та загальноприйнятими для певної країни Національними стандартами професійної підготовки [3, с. 5], які узгоджені з Європейською кваліфікаційною рамкою [3, с. 10]. Так, у країнах Західної Європи за останні десятиліття склалась позитивна та ефективна практика адаптації Національних стандартів професійної підготовки до Європейської кваліфікаційної рамки. Тож, на нашу думку, в процесі розробки вітчизняних

професійних стандартів педагогічної освіти важливим є врахування досвіду західноєвропейських країн, як взірців для якісного здійснення цього процесу.

Насамперед, важливо встановити сутність Європейської кваліфікаційної рамки, визначити сутнісні особливості. Європейська кваліфікаційна рамка (ЄСК) це інструмент, який забезпечує співставлення та порівняння систем кваліфікацій в країнах Європи. В ньому визначено вісім загальноєвропейських рекомендованих рівнів професійної підготовки фахівців, які описані у формі результатів навчання: знання, вміння та компетенції. Це дозволяє будь-яким національним кваліфікаційним вимогам, національним кваліфікаційним рамкам різних країн адаптуватися до рівнів професійної підготовки прийнятих у Європі. Учні, випускники, педагоги і роботодавці можуть використовувати ці рівні, щоб зрозуміти і порівняти кваліфікації, присвоєних в різних країнах і в різних системах освіти і професійної підготовки. [4].

Наступним кроком в нашому дослідженні є здійснення *аналізу факторів*, які сприятимуть ефективній та якісній *адаптації Національних стандартів до ЄСКР*. Вивчення «Підсумкового звіту з правового забезпечення та професійних стандартів» (далі по тексту Звіт Європейської комісії) дозволило встановити, що в процесі розробки Національних стандартів професійної підготовки (далі Національні стандарти або НСПП) в західноєвропейських країнах (Німеччині, Франції, Великобританії) враховувались такі фактори: *результати навчання фахівців та аналіз професійної діяльності* (виробничий процес).

Оскільки ЄСКР визначає результати навчання передбачається, що освітній процес у вищій школі орієнтується на кінцевий результат, на формування компетентності завдяки інтеграції знань, умінь та навичок (компетенцій).

Професійні стандарти тісно взаємопов'язані з результатами навчання, якщо ж вони відповідають результатам сформульованих у ЄСКР, то це сприятиме кращій трансформації національних стандартів професійної підготовки до європейських вимог. Чітке *визначення результатів навчання* є першим кроком на шляху до адаптації рівня підготовки фахівців до ЄСКР.

В багатьох країнах Європи як і раніше освітній процес вузько орієнтований і зосереджено на формі навчання, а не на якості та практикоорієнтованості результатів. Такий висновок можна зробити аналізуючи системи кваліфікацій країн, в яких немає офіційно прийнятих стандартів професійної підготовки фахівців освітньої сфери. Прикладом таких країн є Словаччина, Польща, частина Великобританії (Ірландія), окремі регіони Італії тощо, що свідчить про те, що багатьом країнам Європи ще судилося пройти довгий шлях трансформації системи вищої освіти, і педагогічної зокрема, до загальноєвропейського високоякісного рівня підготовки фахівців. Водночас, зауважимо, що в останні кілька років у цих країнах було здійснено помітний крок до формування чітких результатів професійної підготовки педагогів, які взаємоузгоджені з професійними стандартами та кваліфікацією. В контексті цього підкреслимо значення розробки нових освітніх програм у вищих навчальних закладах України, адже саме в програмах формулюються очікувані результати професійної підготовки педагогів.

Найбільш прогресивний досвід з розробки Національних стандартів та їх адаптації до ЄСКР має Великобританія та Північна Ірландія, в яких ці стандарти були сформульовані ще в 1980-х роках. Особливості професійної підготовки педагогів відображені у Національних стандартах та кваліфікаціях професійної підготовки. Національні стандарти є практико орієнтованими та базуються на компетентнісній парадигмі кваліфікаційної підготовки, ці стандарти визначають навички та знання, необхідні для майбутньої професії та зорієнтовані на те, щоб продемонструвати, що випускник вузу є компетентним у своїй галузі. В НСПП подано характеристику та опис компетенції особи, що компетентна людина повинні робити.

Процес формування НСПП комплексний і передбачає залучення великої кількості людського та часового ресурсу, що пов'язане з необхідністю оцінювання результатів навчання студентів не тільки викладачами вищої школи, але й роботодавцями, які теж дають

свою незалежну оцінку та беруть участь у розробці стандартів та рекомендаціях щодо професійної підготовки фахівців.

Окремі країни Західної Європи, наприклад Німеччина, роблять спроби переглянути свої стандарти педагогічної освіти [1, с. 89]. Так, Німеччині зараз запроваджено багато пілотних проектів спрямованих на формулювання професійних профілів кількох професій, а також визначення нової моделі адаптації професійних профілів до ЄКР.

Не менш вагомим фактором, який впливає на ефективність адаптації НСПП до ЄКР – особливості професійної діяльності. Професійні профілі, наприклад, офіційні освітні кваліфікації та пов'язана з ними системами настільки відрізняються не тільки в межах різних країн Західної Європи, але й можуть різнитися в межах однієї країни, що ставить питання сумісності кваліфікаційних вимог, національних стандартів під сумнів. Проте є очевидним той факт, що зміст професійної діяльності педагогів у різних західноєвропейських країнах (Німеччина, Франція, Великобританія та інші) практично однаковий і мета діяльності досягнення освітньої мети. Зважаючи на це розроблена європейськими науковцями ЄКР, яка використовує спільні аспекти у професійній діяльності педагогічного профілю різних європейських країн в якості основи для формулювання загальних компетенцій та/або здібності, що робить ЄКР співвідносно з різними НСПП. Якщо існує загальна основа для визначення необхідних результатів навчання (це також має на увазі загальне розуміння процес, якому деякі здібності, пов'язані з роботою), це повинно звужити спектр характеристик ключових компонентів ЄКР.

Висновок. Порівняльний аналіз дозволяє зробити висновок про те, що навіть за відсутності в окремих західноєвропейських країнах НСПП активно здійснюється робота по підвищенню рівня професійної підготовки педагогів, а також враховуються окремі вимоги ЄКР. Така робота регулює процеси для забезпечення визначення співвідносності професійної діяльності та вимогами до компетентності, підлягає постійному контролю і оновленню. Саме з цих причин врахування зв'язку між професійними стандартами і професійною діяльністю сприяє ефективності процесу адаптації Національних стандартів до ЄКР. В свою чергу, це вкотре актуалізує необхідність виокремлення в кожному профілі професій чіткого формулювання та орієнтації на кінцевий результат навчання, які представлені у характеристиці ЄКР. Наукова дискусія щодо врахування взаємозв'язку між професійними стандартами та діяльністю мала місце в Австрії та Німеччині, де дуалістична система професійної підготовки педагогів призвела до цілісного розуміння професійних профілів, професій, які не можуть бути охарактеризовано і зольовано лише за допомогою результатів навчання. Сукупність «Berufliche Handlungskompetenz» – цілісного об'єднання професійних компетентностей, які також можуть бути охарактеризовані як професійної ідентичності були в центрі уваги цієї дискусії. Підсумком дискусії став висновок про те, що якщо формулювати лише результати навчання, то існує ризик фрагментації (не цілісності) професійної підготовки педагогів. Якість професійної підготовки і діяльності забезпечується, якщо результати навчання представлені та описані комплексом необхідних для оволодіння професії знань, навичок та компетенцій, таким чином відбувається формування професійної компетентності, яка і запобігатиме такій фрагментації.

Питання забезпечення узгодженості та адаптації професійної підготовки педагогів у країнах Західної Європи є багатоаспектним, окремого аналізу потребує визначення не лише факторів впливу на цей процес, але й принципи та механізми за якими буде здійснюватись адаптації професійної підготовки педагогів, що і становить перспективу подальшого вивчення проблеми.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Авраменко М.М. Реформування педагогічної освіти в Німеччині / М.М. Авраменко // Науковий часопис НПУ імені М.П.Драгоманова. Серія №11. Соціологія. Соціальна робота. Соціальна педагогіка. Управління: Зб. наук. праць. – К.: НПУ імені М.П.Драгоманова, 2006. – Вип. 6. – С. 88-93.

2. Моніторинг стандартів освіти / за ред. Альберта Тайджмана і Т. Невіла Полсвейста. – Львів: Літопис, 2003. – 328 с.
3. Comprehensive Report on Legal Regulations/ Occupational Standards. – Prepared by: Hanna Schrankel, IG Metall (DE), Claudia Ball & Gerald Thiel, DEKRA (DE) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.project-predict.eu
4. Learning Opportunities and Qualifications in Europe Information about courses, work-based learning and qualifications. – European Commission > Learning Opportunities and Qualifications in Europe > Search [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://ec.europa.eu/ploteus/search/site?f%5B0%5D=im_field_entity_type%3A97.

*Мавжуда Нигматова, Гулбахор Ниёзова
(Бухара, Узбекистан)*

БАРКАМОЛ АВЛОД ТАРБИЯСИДА ХУСАЙН ВОИЗ КОШИФИЙ МЕРОСИГА ТАЯНИШ

Миллий мустақиллик шарофати билан бобокалонларимизнинг маданий педагогик меросини ўрганиш ва тадқиқ қилиш ҳамда улардан баркамол авлод таълим тарбиясида фойдаланиш учун кенг имкониятлар яратилди. Шундай маданий педагогик қадриятлардан бири XV асрда яратилган, жавонмардларнинг расм – русумлари ва одатлари ҳисобланмиш ҳаётини дўстлар хизматиға бағишлаш, яхшилик қилишни ўйлаш, эзгу ният хулқ- атворға эға бўлиш, мухтожларға ёрдам бериш, устоз- шогирдлик фазилатларини эғаллаш, дўст- биродарлар номуси, шарафини ҳимоя қилиш, камтарлик хусусиятини қўлга киритиш, зоҳиран ва ботинан пок юриб, ҳалол инсонлар суҳбатидан баҳраманд бўлиш каби фазилатлар ҳақида маълумот берувчи Хусайн Воиз Кошифийнинг “Футувватномаи султоний” рисоласидир.

“Футувватномаи султоний”да устоз-шогирдлик ва унинг касбий, инсоний фазилатларининг шартлари, шогирд тушиш одоби, шартлари, шогирд танлаш талаблари кенг талқин қилинади. Маълумки халқимизда “Устоз отангдан улўғ” деган нақл бор. Бу нақлнинг маъноси шуки, агар ота вужуд ва фоний ҳаёт сабабчиси бўлиб, фарзандни ҳаётға келтирган бўлса, устоз фарзандға илм ўргатиб, уни фоний ҳаёт қийинчиликларини енгиб ўтишға, турли офатлардан, балолардан сақланишға ўргатади ва шогирднинг, яъни фарзанднинг абадий ҳаёт сабабчиси ҳисобланади. Бунинг учун пир (устоз), Воиз Кошифий фикрича, муайян устозлик (пирлик) шартларидан воқиф (хабардор) бўлиши ва уларға риоға қилиши лозим.

Маълумки, “Кадрлар тайёрлаш Миллий дастури” талабларига кўра “...юксад маънавий ва ахлоқий талабларға жавоб берувчи, юқори малакали кадрлар тайёрлаш”да устоз- мураббийнинг касбий билим ва малакалари, шахсий инсоний ахлоқий ҳамда фуқоролик маданияти муҳим роль ўйнаши алоҳида таъкидланган.

Буни қарийб олти аср муқаддам кўра олган Воиз Кошифий “Футувватномаи султоний”да шогирд тутиш шартларини йигирма гуруҳға бўлади: “Агар сўрасалар шогирд сақлаш одоби неча гуруҳдан иборат, йигирмата шarti бор, деб айт. Шу шартларға риоға қилган киши комил пир ҳисобланади ва мурид тарбиялаш ҳуқуқиға эға бўлади. Унда;

– Устознинг эътиқоди пок бўлиши, токи мурид унинг ақидасига эрғашиб, тўғри йўлдан адашмасин, даҳр ва тариқат илмини ҳам чуқур ўзлаштирган бўлсин.

– Муридда тариқатға тааллуқли ҳар қандай мушкул савол туғилганда, уни осонлик билан ҳал қилиб берадиган бўлсин, ўз аҳдида устувор ва тариқат қоидаларини сақлашға мустаҳкам туриб кун кечирадиган бўлсин, токи мурид тарбияси шартларига қатъий амал қилсин.

– Одамларнинг маломати ва фитнасида кўркмайдиган, руҳан шижоатли бўлсин ва ҳар кимнинг сўзига кириб, муридни рад этмасин, пок ва покдомон, хаёли, диёнатли бўлсин, олийҳиммат ва мурид молидан таъма қилмасин.

– Мушфик-меҳрибон бўлсин, муриддан марҳаматини дариг тутмасин, ҳалим бўлсин, токи муриднинг ҳар бир ҳатти-ҳаракатидан жаҳли чикмасин, кечиримли бўлсин, мобо до мурид томонидан тариқатга номуносиб ҳаракат содир бўлса, авф эта олсин.

– Хулқи ёқимли, латиф бўлсин, токи мурид унинг суҳбатида дағал одамга айланмасин, кўли очик бўлсин, ўзидан орттириб, муридга етказа олсин.

– Киришимли бўлсин, токи баланд ҳиммати орқали муридни ўзидан баҳраманд эта олсин, моҳир мураббий бўлсинки, муридни тарбиялай олсин, ризо ва таслим (итоаткорлик)ни шиор этсин, ортиқча ҳирсу ҳавасга берилмасин.

– Викорили, оғир ва талқинли бўлсин, токи муридлар ичида ҳурмати сақланадиган, хотиржам ва осойишта бўлсин, ҳайбат ва салобатини йўқотмасин, токи шуқушу шавкати мурид хотирасида сақланиб, унинг ҳозир уғйибида ҳурматини бирдай сақлайдиган бўлсин.

– Комил муриднинг хизматини ўтасин, унинг тарбиясини олган бўлсин, токи ўз пиридан олганларни муридларига сарфлай олсин”.

Асарнинг иккинчи боб учинчи фаслида шогирднинг одоби, вазифалари ҳақида сўз юритилади. Шогирдлик ҳам катта санъат деган хулосага келинади. Айниқса, шогирдлик йўлига ихлос билан кириш, унинг шартларини матонат билан бажариш, сабрли-иродали бўлиш орқали саодатга эришиш мумкинлигининг қайд этилиши бугунги кун талаба – шогирдлари учун муҳим бўлган ҳислат ҳисобланади. Дарҳақиқат, аллома ёзганидек: “... Агар муриднинг нечта сифати бўлиши керак, деб сўрасалар, ўнта деб айтгил. Аввал шуки, у балоғат ёшига етган бўлиши керак. Чунки балоғатга етмаган кишини тавбага келтириб бўлмайди ва тавба қилмаган одам муридликка муносиб эмас. Иккинчидан, у оқил одам бўлиши лозим, чунки ақлли бўлмаса, сўзнинг пасту-баландини, рамзий- ботиний маъноларини англамайди. Учунчидан, муслим бўлсин, зеро агар мусулмон бўлмаса, тавба келтириши мумкин эмас. Тўртинчидан, талабгор бўлсин, яъни талаб йўлига жидду жаҳд билан қадам қўймаса, тараққий этмайди. Бешинчидан, садоқатли бўлсин, чунки агар сидқу дилдан киришмаса, пирнинг маърифати кўнглидан жой олмагай ва агар пирнинг сўзи дилига таъсир этмаса, у мақсадига етолмайди. Олтинчидан, тобеъ бўлсин, яъни пирнинг ихтиёридан бир қадам ҳам чекинмасин. Еттинчидан, баланд идрокли бўлсин. Яъни ўткир зеҳн ва зийраклик билан тўғри йўлни топа олсин. Саккизинчидан, қабул этувчи бўлсин, яъни пирнинг сўзларини рост деб қабул қилсин ва пирга мақбул тушсин. Тўққизинчидан, қаноатли бўлсин, яъни фақат зарурий эҳтиёжга яраша нарсалар (еб, ичиш, кийиниш) билан қаноатлансин, ортиқчасини талаб қилмасин, зеро, ортиқча талаблар кишини тариқат шартидан четлаштиради. Ўнинчидан, солим (бугун) бўлсин, яъни бошқа пирга қўл бермаган бўлсин, бошқа киши билан келишиб, аҳд қилмаган бўлсин, чунки аҳду паймон битта бўлади”.

Бу ҳислатлар шогирд бажариши лозим бўлган касб одоби, фазилатлари ҳисобланиб, улар устозни ҳам, шогирдни ҳам улуғлайди ва эзгулик сари етаклайди.

Аллома асарда шогирднинг устоз олдидаги бурчи, масъулиятини эл-юрт, халқ, миллат олдидаги бурчи деб ҳисоблайди, шунинг учун шогирд кибру ҳаво, гина-адоват, мансабни севиш, ғафлат, такаббурлик, ёлғон, бўҳтон, бадниятликдан доимо йироқ бўлишини, унинг одоби, ҳислатлари, жавҳари (мағзи)ни зийнатининг гултожи деб билади: “... Агар муриднинг сармоясини (бойлигини) нима, деб сўрасалар, пок эътиқот, равшан кўнгил, деб айт”.

Демак, шогирдликнинг муҳим пойдевори меҳнатсеварлик, тинмай изланиш, сабр-тоқат. Қийинчиликлардан кўркмаслик, сулук йўлида собитроқ, чаққонроқ ҳаракат қилиб, мақсад сари ҳушёрлик, огоҳлик, зукколик билан интилишдир. Бу интилиш тариқатни эгаллаш учун кучли маслак бўлиб хизмат қилади.

Хулоса қилиб айтиш мумкинки, Хусайн Воиз Кошифийнинг устоз-шогирдлик тўғрисидаги таълимоти барча асрларда ёшларни ҳар томонлама баркамол инсон сифатида

камолга етказиш, уларни меҳнатсеварлик, ўз устозига хурмат, касбига садоқат руҳида тарбиялаш учун хизмат қилиб келган ва шундай бўлиб қолади.

FOYDALANGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Хусайн Воиз Кошифий. Фугувватномаи султоний ёхуд жавонмардлик тариқати. Н. Комилов таржимаси. – Тошкент, 1994.
2. Нишонова С., Ҳасанова Б. Педагогика тирихи. 2-қисм. – Т., 2002.
3. Кенжаев Қ. Буюклар изидан. – Т.: “Шарк”, 2006. – 240 б.

*Гулбахор Ниязова, Мавжуда Нигматова
(Бухара, Узбекистан)*

СОВЕРШЕНСТВОВАНИЯ ПРАКТИЧЕСКОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ СОВРЕМЕННОГО УЧИТЕЛЯ ПРОВЕДЕНИЯ ИНТЕГРИРОВАННЫХ УРОКОВ В НАЧАЛЬНОЙ ШКОЛЕ

Проблема интеграции обучения и воспитания в начальной школе важна и современна как для теории, так и для практики. Ее актуальность продиктована новыми социальными запросами, предъявляемыми к школе. Она обусловлена изменениями в сфере науки и производства.

Педагогическая система каждой исторической эпохи переживает существенные изменения. Однако на всех этапах развития общества следует уделять особое внимание качественной подготовки младшего поколения к самостоятельной жизни. Учащиеся сегодня имеют высокий умственный потенциал, но хорошо владея знаниями, часто не могут применить их в практической деятельности. Одним из эффективных средств решения данной проблемы может стать интеграция содержания образования, способствующая формированию у учащихся начальных классов представления о целостной картине мира. Интеграция в психолого-педагогической литературе понимается как процесс, в ходе которого разобщенные элементы посредством синтеза объединяются в систему, обладающую свойством целостности.

Проблема интеграции содержания образования рассматривалась в педагогике еще во времена Я.А. Коменского, но систематическое исследование ее началось только во второй половине XX века. Г.Ф. Федорец рассматривает интеграцию в разнообразных связях и зависимостях между структурными компонентами педагогической системы. И.Д. Зверев за основополагающий признак интеграции принимает всю целостность системы обучения. О.И. Бугаев интеграцию содержания образования объясняет необходимостью установления межпредметных связей с целью формирования у учащихся целостной картины мира.

Н.М. Буриная в интеграции видит кардинальное обновление содержания образования.

Проблему научного понимания интеграции в образовании исследуют ученые и практики в различных областях знания. Можно сказать, что в теоретическом плане интеграция как методическое явление в начальной школе рассмотрена недостаточно. Зато в практике школы мы можем наблюдать довольно положительное ее применение в виде интегрированных курсов и интегрированных уроков. Но если разработкой курсов должен заниматься творческий коллектив, то проведение интегрированных уроков под силу каждому учителю, которое будет способствовать лично значимому и осмысленному восприятию знаний, усилению мотивации, будет позволять более эффективно использовать рабочее время за счет исключения дублирования и повторов.

Интеграция, на мой взгляд, – процесс сближения и связи наук, происходящий наряду с процессами дифференциации. Он представляет собой высокую форму воплощения

межпредметных связей на качественно новой ступени обучения, способствующей созданию нового целого «монолита знаний».

Интеграцию обучения сегодня пытаются внедрить прежде всего на его первом этапе – в начальной школе. Сущность интеграции многокомпонентного содержания начального образования заключается в том, что она дает возможность ребенку воспринимать предметы и явления целостно, разносторонне, системно и эмоционально.

По существу, интеграция обучения имеет целью уже в начальной школе заложить основы целостного представления о природе и обществе и сформировать собственное отношение к законам их развития. Вот почему младшему школьнику важно посмотреть на предмет или явление действительности с разных сторон: в логическом и эмоциональном плане, в художественном произведении и научно-познавательной статье, с точки зрения биолога и художника слова, живописца, музыканта.

Очень часто у одного ребенка школьные знания так и остаются разрозненными сведениями, искусственно расчлененными по предметному признаку. В результате этого ученик не воспринимает целостно ни учебный материал, ни тем более картину окружающего мира.

Интеграция в начальной школе должна иметь количественный характер – «немного обо всем».

Нарастающий поток общественной, научной технической информации при традиционных способах отбора содержания образования неизбежно влияет на него. Это экстенсивный путь развития содержания образования, когда все проблемы разрешались простым включением новых тем программы и новых предметов – в учебные планы, себя исчерпал. Расширение количества обязательных дисциплин в учебном плане школы часто усложняет содержание, нарушает стабильность, значительно увеличивает объем учеников по всем предметам учебной информацией, не имеющей общеобразовательного значения привело к необоснованной физической и умственной перегрузке школьников и вследствие этого – к снижению качества их знаний.

Интеграция же многокомпонентного содержания начального образования дает возможность учителю рационально распределить время на изучение предметов инвариантной части, уменьшить количество часов на их изучение за счет освободившихся часов организовывать работу, направленную на развитие творческих способностей учащихся, реализацию их личностного потенциала. Интеграция содействует расширению проблемы перераспределения времени на реализацию образовательных программ в новых условиях индивидуализации обучения. Интенсификация содержания и структуры образования в значительной степени может помочь созданию новых учебных предметов вследствие объединения (слияния) двух и даже нескольких родственных курсов. Такой подход даст возможность, не меняя основного содержания образования уменьшить количество изучаемых дисциплин, сократить обязательную перегрузку, избавиться от малоэффективного изучения предметов, на которое отводится меньшее количество часов.

Очевидно, что сейчас о полном интегрировании говорить еще слишком рано: настолько специфичны программы и умения по разным предметам, что нарушить их целостность нельзя. Ни школоведение, ни дидактика, не отдельные методики к этому не готовы. Придавая актуальность данной теме, но не владея достаточными теоретическими знаниями, отыскивают возможности соединять общие блоки знаний, темы, разделы, чтобы избежать дублирования и повысить интерес учащихся к изучаемым предметам.

Различные способы осуществления интеграции не могут быть абстрактно хорошими или плохими. Суть проблемы заключается в том, чтобы не отвергать один из них и применять другой, а ввести систему интеграционных мер с учетом возрастных (физиологических и психологических) особенностей учащихся всех уровней образования.

Рассматривая проблему интеграции с позиции ее практической реализации, следует помнить, что интеграция учебных предметов – далеко не механический процесс, а интегрированный учебный курс – это не случайное объединение отдельных дисциплин.

Ведь, объединившие два или несколько предметов можно нарушить логику и внутрипредметную преемственность той дисциплины, на основе которой осуществляется интеграция. Кроме этого обязательно следует учитывать, что содержание предметов, которые подлежат интеграции, обязаны находиться на одинаковом информационном уровне. Интеграция – это не смена деятельности и не простое перенесение знаний или действий, которые усвоили дети из одного предмета в другой для ликвидации утомительных повторных объяснений уже известного, или для ускорения процесса обучения, или для закрепления переноса знаний, умений и навыков. Процесс такого рода традиционно называется в педагогике и в методике использованием внутри – и межпредметных связей в обучении, что, конечно же, есть проявление тенденций, предпосылок к будущей интеграции, но никак не сама интеграция. Интеграция – это создание нового целого на основе выявленных однотипных элементов и частей в нескольких прежде разных единицах (учебных предметах, видах деятельности и т.д.), а затем приспособление этих элементов и частей и их объединение в не существовавший ранее монолит особого качества.

В практике начального обучения надо использовать, развивать и внедрять внутри – и межпредметные связи как «зону ближайшего развития» для дальнейшего постепенного и осторожного использования интеграции учебных предметов. Но и с ними нужно действовать на профессиональном уровне. Случаи, когда на уроке чтения дети по заданию учителя отыскивают в художественном произведении слова, отвечающие на вопрос *кто?* или *что?*, или слова с разделительными *ъ* и *ь* знаками, случаи, когда на уроках чтения вместо чтения художественного произведения поют песни – это педагогический ляпсус, а не межпредметные связи и тем более не интеграция.

Следует иметь в виду, что для интеграции в начальном обучении существуют как благоприятные, так и не благоприятные факторы. Первый негативный фактор – ограниченное число учебных предметов – можно компенсировать тем, что содержание небольшого объема усваиваемых знаний должно отражать действительную картину мира, взаимозависимость ее частей. Следующий негативный фактор для интеграции – необходимость формирования чрезвычайно важных навыков чтения, письма и счета. Это, казалось бы, требует попредметного обучения. Однако даже традиционный опыт обучения чтению и математике свидетельствует о широких интеграционных возможностях, которые можно еще и усилить.

Третий негативный фактор – трудности изложения интегрированных курсов так, чтобы детям данного возраста было понятно и интересно. Думается, что пути преодоления этого фактора лежат в области разработки оптимальных методик, выверенных практикой обучения, а также в специальной системе подготовки учителя.

Реальность современной начальной школе определяет такие перспективы применения интеграции многокомпонентного содержания начального образования;

- создание новых интегрированных курсов и обеспечение преемственности в их преподавании;
- создание интегрированных программ факультативов, курсов, что входят в вариантную часть базового учебного плана;
- создание интегрированных программ для малокомплектных школ;
- создание интегрированной технологии индивидуального обучения и пр.

Начинать реализацию идей интеграции в начальной школе следует достаточно осторожно. Полезно при этом вспомнить высказывание великого педагога XVIIIв. Я.А. Коменского о том, что начальная школа должна учить не только чтению, письму и счету, но и полезным детям сведениям, которые входят в фонд общих знаний, основанных на интересах детей. При этом следует объяснять увлекательно, почти играя, в четверть часа (чтобы не наскучить). Школа, по мысли Я.А. Коменского, должна стать мастерской, в которой происходит взаимное обучение, обсуждение, экспериментирование. Этой цели, прежде всего и должны способствовать обновленные учебные курсы, формы и методы обучения.

Межпредметные связи в школьном обучении являются конкретным выражением интеграционных процессов, происходящих сегодня в науке и жизни общества. Эти связи играют важную роль в повышении практической и научно-теоретической подготовки учащихся, существенной особенностью которой является овладение школьниками обобщенным характером познавательной деятельности. Обобщенность же дает возможность применять знания и умения в конкретных ситуациях.

С помощью многосторонних межпредметных связей не только на качественно новом уровне решаются задачи обучения, развития и воспитания учащихся, но также закладывается фундамент для комплексного видения, подхода и решения сложных проблем реальной действительности. Именно поэтому межпредметные связи являются важным условием и результатом комплексного подхода в обучении и воспитании школьников.

Интегрирование на межпредметной основе в дидактической системе предполагает адекватность действий учителя (обучающая деятельность) и действий учащихся (учебно-познавательная деятельность). Обе деятельности имеют общую структуру: цели, мотивы, содержание, средства, результаты, контроль, однако содержание деятельности учителя и учащихся имеет различие.

1. На целевом этапе учитель ставит общепредметную цель. Учащиеся под руководством учителя должны осознать межпредметную сложность, осуществить отбор необходимых знаний из различных предметов, направив внимание, мысль не только на усвоение обобщенных знаний, но и на развитие умений переноса и синтеза, качеств личности, способностей и интересов.

2. На мотивационном этапе учитель стимулирует учащихся к мировоззренческим знаниям, к обобщению понятий из различных предметов. Учащиеся мобилизуют волевое усилие, направляя их на познавательный интерес к мировоззренческим обобщенным знаниям.

3. На этапе содержательной стороны деятельности учитель вводит новый учебный материал, одновременно привлекая опорные знания из других предметов на уровне интеграционных фактов, понять, комплексных проблем. Учащиеся усваивают общепредметные понятия, проблемы на уровне обобщенных знаний.

4. На этапе выбора средств учитель определяет наглядные пособия, учебники, таблицы, схемы, вопросники и задания, практические задания, способствующие обобщению знаний различных предметов. Учащиеся выполняют действия переноса, синтеза, обобщения при решении интеграционных задач с помощью наглядных пособий.

5. Следующий этап – результативный. Учитель применяет педагогические умения осуществлять интеграцию в целях образования, развития, воспитания. Учащиеся, используя системность знаний, умение обобщать, применяют знания на практике.

6. На этапе контроля учитель осуществляет самооценку, взаимоконтроль подготовленности учащихся по связываемым друг с другом предметам, оценивает качество усвоения. Учащиеся проявляют самооценку знаний и самоконтроль по различным предметам, а также умения их синтезировать.

Организация учебно-воспитательного процесса в новых инновационных технологиях требует от современного учителя совершенствования практической деятельности путем поиска новых ценностных приоритетов в определении целей и содержания, форм и методов построения учебной деятельности учащихся.

Одно из направлений методического обновления уроков в начальных классах – конструирование интегрированных уроков и проведение их на основе интеграции учебного материала с нескольких предметов, объединенного вокруг одной темы.

Целью уроков, построенных на интеграции содержания должны быть разностороннее изучение определенного объекта, явления, осмысленное восприятие окружающего, приведение знаний в определенную систему, побуждение фантазии и интереса, развитие позитивно-эмоционального настроения. Привлечение интересного материала дает

возможность с разных сторон познать явление, понятие, добиться целостности знаний. И это не случайно, ведь младший школьник воспринимает окружающий мир целостно.

Чем же отличаются уроки интегрированного содержания от использования меж предметных связей? Это – разные дидактические понятия. Меж предметные связи предусматривают эпизодическое включение в урок вопросов и заданий по материалу других предметов, что имеют дополнительное значение для изучения его типа. Это – отдельные кратковременные моменты уроков, которые содействуют глубокому восприятию и осмыслению любого конкретного понятия. Допустим, на уроках чтения 3-м классе по теме «Приди весна с радостью!» учитель в беседе активизирует признаки картины природы в середине или конце весны, приобщает детские рисунки на весенние темы. В этом случае имеет дело с меж предметными связями уроков природоведения и рисования. Если же учитель проводит урок по теме «Художественный образ весны», на котором интегрировано содержание с различных предметов, и учащиеся включаются в различные виды деятельности, чтоб в их сознании и представлении возник литературно-художественный образ весны. То такой урок считаем интегрированным. Особенность его в том, что тут объединяются блоки знаний с разных предметов подчиненные одной теме. Поэтому очень важно четко определить главную цель данного интегрированного урока и, как эпизодическое, он будет способствовать целостности обучения, формированию знаний на качественно новом уровне.

На интегрированном уроке решаются дидактические задачи двух и более учебных предметов. При подготовке к такому уроку необходимо знать требования к планированию и организации их проведения.

- познакомиться с психологическими и дидактическими основами протекания интеграционных процессов в содержании образования;
- выделить в программе по каждому учебному предмету сходные темы, имеющие общие аспекты социальной жизни;
- определить связи между сходными элементами знаний;
- изменить последовательность изучения тем, если в этом есть необходимость;
- получить консультации учителя-предметника, если на уроке решаются задачи учебного предмета, который учитель обычно не ведет;
- тщательное планирование каждого урока, выделение главной и сопутствующих целей;
- моделирование (то есть, отбор, многократная переподготовка) содержания урока, наполнение его только тем содержанием, которое поддерживает главную цель;
- выявление оптимальной нагрузки детей впечатлениями.

Особое значение для активации познавательной деятельности учащихся на уроках имеют проблемные вопросы, которые содержат видимое или подразумеваемое противоречие. Оно может отражать связь знаний из разных предметов и стать интегрированным вопросом. Однако применительно к урокам в начальной школе, с помощью подобных вопросов лучше создавать проблемную ситуацию.

Поскольку интеграция – это не самоцель, а определенная система в деятельности учителя, то должен быть и вполне конкретный результат интегрированного обучения. В чем же он заключается?

В повышении уровня знаний по предмету, который проявляется в глубине усваиваемых понятий, закономерностей за счет их многогранной интеграции с использованием сведений интегрируемых наук.

В изменении уровня интеллектуальной деятельности, обеспечиваемого рассмотрением учебного материала с позиции ведущей идеи, установлением естественных взаимосвязей между изучаемыми проблемами.

В эмоциональном развитии учащихся, основанном на привлечении музыки, живописи, литературы и т.д.

В росте познавательного интереса школьников, проявляемого в желании активной и самостоятельной работы на уроке и во внеурочное время.

Во включении учащихся в творческую деятельность, результатом которой могли быть их собственные стихотворения, рисунки, панно, поделки, являющиеся отражением личностного отношения к тем или иным явлениям и процессам.

Что же касается количества интегрированных уроков, то здесь однозначного ответа быть не может. Все зависит от умения учителя синтезировать материал, органично связать между собой и проводить интегрированный урок без перегрузки детей впечатлениями и не был без ладной мозаикой отдельных картин. Пока не созданы в достаточном количестве интегрированные учебники, отбор и систематизация материала – нелегкая задача для учителя.

В последнее время в практике работы наблюдается тенденция к построению интегрированных уроков. Интеграция некоторых дисциплин позволяет за более короткое время овладеть необходимыми знаниями, умениями, не снижая при этом уровня знаний, а более того, способствуя активации учебной деятельности. Однако ныне новый этап подхода к единству школьных предметов, когда о стадий реализации межпредметных связей, допуская рядоположенность явлений из разных предметов, их независимое, как бы параллельное существование, надо перейти к интеграции этих предметов, к рождению новых целостностей, то есть подлинной интеграции. Интегрированные уроки расширяют рамки обычного урока, а, значит, увеличивается возможность развития творческих способностей каждого ученика. Интеграция позволяет научить учащихся добывать знания самостоятельно, повышать интеллектуальный уровень, развивать интерес к учению, расширить их кругозор, развить потенциальные возможности младших школьников. При проведении интегрированных уроков успешнее решается такая проблема, как индивидуальный дифференцированный подход в обучении детей с разными способностями. Интегрированные уроки нравятся детям, вызывают у них интерес к познанию, дают им много нового, полезного, в них содержится большой эмоциональный заряд. Эти уроки помогают формированию орфографической зоркости, развитию речи и обогащению словарного запаса ребят, развивают эстетический вкус, умение понимать и ценить произведения искусства, красоту и богатство родной природы, творческий потенциал.

В учебных программах часто одна и та же тема изучается несколькими дисциплинами. Такое дублирование в определенной степени дезориентирует ученика. Проведение интегрированных уроков позволяет ликвидировать дублирование материала. На устранение умственной и физической перегрузки при проведении интегрированных уроков должен быть направлен выбор методов и форм уроков. Прежде всего, это игровые ситуации, музыкальные паузы, методы словесного рисования при работе над художественным текстом, прослушивание музыкальных произведений. Кроме того, интеграция нескольких предметов является средством интенсификации урока, расширяет его информативную емкость, способствует развитию интереса к предметам.

ИСТОЧНИКИ И ЛИТЕРАТУРА:

1. Зверев И.Д., Максимова В.Н. Межпредметные связи в современной школе. – М.: Педагогика, 1981 – 160 с.
2. Бахарева Л.Н. Интеграция учебных занятий в начальной школе на краеведческой основе // Начальная школа. – 1991. – №8. – С.48-52.
3. Жукова Т.Н. Интеграционные тенденции в обучении грамоте // Начальная школа. – 2001. – №9. – С.37-40.
4. Иванова И.Н. Реализация идеи интеграции науки в системе базового образования // Начальная школа. – 1993. – №2. – С.51-53.
5. Ильченко Л.П. Опыт интегрированного обучения в начальных классах // Начальная школа. – 1998. – №9.

6. Ляшина В.Н. Интегрированные уроки – одно из средств привития интереса к учебным предметам // Начальная школа. – 1995. – №10-11. – С. 21-25.
7. Светловская Н. Об интеграции как методическом явлении и ее возможностях в начальном обучении // Начальная школа. – 1990. – №5. – С.57-60.

ПРИЛОЖЕНИЕ

Разработка интегрированного урока во 2-м классе

Русский язык + чтение

Общее понятие о глаголе. Л.Пантелеев «Две лягушки».

Цели урока:

Ознакомление учащихся с новой частью речи – глаголом; формирование умений выделять в речи и правильно употреблять глаголя; развитие орфографической зоркости.

Способствовать развитию мышления; формирование умения принимать участие в обсуждении поставленных вопросов⁴ развитие речи учащихся, обогащение их словарного запаса.

Воспитание трудолюбия; осторожности; чувства сопереживания к попавшим в беду; доброго отношения к окружающим; формирование понятия, что в любой ситуации можно найти выход.

Оборудование: схемы – опоры «Существительное», «Глагол», карточки со словарными словами, карточки с пословицами, кроссворд.

Ход урока.

1. Организационный момент.

Все начинается со школьного звонка.

В далекий путь отчаливают парты...

Там, впереди, покруче будут старты

И посерьезней, будут, а пока...

2. Постановка темы урока.

• А пока у нас интересный урок русского языка и чтения.

Интересная часть речи

В русском языке живет

Кто что делает, расскажет:

Чертит, пишет иль поет,

Вышивает или пашет,

Или забивает гол.

Варит, жарит, моет, чистит –

Все расскажет нам...

• А вот что это за часть речи нам предстоит узнать сегодня на уроке, и поможет нам в этом произведение Л.Пантелеева «Две лягушки».

3. Актуализация знаний детей.

Словарная работа.

• Посмотрите на эти слова

П. Б. Д.

Р. Б. Т.

• Прочитайте эти слова. Почему их нельзя прочитать?

• Что надо сделать, чтобы прочитать их?

• Какие слова получились? Что вы знаете об этих словах? Прочитайте их с ударением и объясните их правописание.

• К какой части речи относятся эти слова?

• Что вы знаете об именах существительных? (Существительное – часть речи, которая обозначает предмет, явления природы и отвечает на вопросы кто? или что? Существительные бывают одушевленными и неодушевленными.)

• Образуйте от данных существительных однокоренные слова, которые обозначают действие предмета. Запишите парами, выделите корень. Что получилось?

- Что обозначают полученные слова? (Действие предмета)

Работа с пословицами.

- Подберите пословицы, в которых встречаются эти слова.

Игра «Идеальная пара».

У четырех учеников начало пословиц, им необходимо подобрать окончание из слов, которые имеются у остальной части ребят.

Кто не работает, тот ... не ест.

Смелый побеждает, а трус ... погибает

Лентяй от лени и ... умирает.

Лентяй поленился, упорный ... добился.

- Молодцы. Последнюю пословицу запишем.

• Объясните все орфограммы. Найдите однокоренные слова, выделите корень, подберите проверочное слово.

- Объясните смысл пословицы.

- Найдите в пословице слова, которые обозначают действие предмета.

- На какой вопрос отвечают эти слова?

Вопрос – шутка.

- Догадайтесь, в каком слове отрицание «нет» встречается сто раз? (стонет)

- Что обозначает слово?

- На какой вопрос отвечает?

Вывод.

- Посмотрите, что у нас получилось.

- Группа слов обозначает ... (действие предмета)

отвечает на вопросы ... (что делать? что делает? что делал?)

Упражнение в подборе слов.

Самостоятельная работа.

1 ряд

движение

птицы

змея

рыба

2 ряд

звуки

воробей

ворона

утка

3 ряд

звуки

колокольчик

дверь

листья

• Какие слова вы написали? Что означают эти слова? На какие вопросы отвечают?

Разгадывание кроссворда.

1. кузнечик что делает? ...

2. собака что делает? ...

3. ворона что делает? ...

4. гусь что делает? ...

5. волк что делает? ...

6. овца что делает? ...

- Прочитайте, какие слова вы написали?

- Какой глагол лишний? Почему?

- Посмотрите на вертикальные столбцы. Какое слово получилось? (глагол)

• Как называются слова, которые обозначают действие предмета и отвечают на вопросы что делать?

Физминутка.

- Посмотрите на эту строчку.

- Какие слова здесь спрятались?

прыгаетквакуаетскачетплаваетныряет

- К какому существительному можно отнести эти глаголы?

Разбор правописания слова, запись слова в словарик.

- Что же делает лягушка?

Работа над произведением.

- Откройте учебник на странице 35.
- Прочитайте, кто автор произведения.

Краткое сообщение о жизни и творчества автора Л.Пантелеева подготовленное сильным учеником.

- Прочитайте название произведения. Как вы думаете, о чем говорится в этом произведении?

Подготовка к чтению текста.

- Прочитать по слогам, затем целыми словами.
- Что вы можете сказать об этих словах? Докажите, что это глаголы.

Чтение текста.

- Я буду читать, а вы определите, к какому жанру относится произведение?
- Докажите, что это сказка?

Повторное чтение сказки детьми.

Задание:

Назовите главных героев сказки.

Какая лягушка вам понравилась больше? Почему?

Работа по содержанию сказки.

- Как случилось, что лягушки оказались в погребе? Найдите этот отрывок в тексте.

- Что привлекло внимание лягушек? Что делали лягушки в погребе?
- Какой глагол автор употребил два раза? Как вы думаете почему?
- Прочитайте, как они попали в горшок?
- Как вы думаете, почему одна лягушка утонула, а другая – нет?
- Найдите в сказке слова, в которых заключена главная мысль сказки.
- Чему учит сказка?
- Найдите глаголы, которыми автор показал веселье лягушек.
- Прочитайте глаголы, которые показывают действия лягушек в трудном

положении.

- Почему именно барахтались?

Итог урока.

- Посмотрите на пословицы еще раз. Какая из них подходит к содержанию сказки?

Почему?

- Что нового узнали на уроке?
- Что такое глаголы? Для чего в речи нужны глаголы?
- Как вы поняли, что надо делать, чтобы добиться цели?

*Гүлмира Нұртаева
(Алматы, Қазақстан)*

КЕЙС-СТАДИ ӘДІСІ ЖӘНЕ ОНЫҢ ҚҰЗІРЕТТІЛІКТІ ҚАЛЫПТАСТЫРУДАҒЫ РӨЛІ ЖӨНІНДЕ

Оқытудың басқа технологияларына қарағанда күрделі жүйе болып табылатын кейс-стади әдісінің негізгі мақсаты- студенттердің бойында жаңа қасиеттер мен іскерліктерді

калыптастыру, әр түрлі жағдаяттарды талдау және оларды шеше білу қабілетін дамыту болып табылады.

XX ғасырдың басында АҚШ-тың Гарвард университетінің бизнес-мектебінде еңгізілген кейс –стади әдісі – шынайы және ойдан шығарылған жағдайларға негізделген қысқа мерзімді оқытуға арналған интерактивтік технология. Студенттердің білім алуға деген қызығушылықтарын оятып, жоғары білікті маман ретіндегі дамуын қалыптастыруға ықпал ете білетін бұл әдіс оқытушы тарапынан үлкен шығармашылықты талап етеді және оның ой-өрісінің нақты бейнесін көрсетіп бере алады [1, б. 67].

Ең алдымен осы әдістің қалыптасу тарихына үңілетін болсақ, кейс әдісі алғаш рет Америка Құрама Штаттарының Гарвард университетінің құқық мектебіндегі оқу үрдісінде 1870 жылдан бастап қолданылған екен, ал 1920 жылдан бастап сол жердегі бизнес мектебінде қолданысқа ене бастапты [2, б. 67].

Оқытудың нақты жағдаяттар жинағын шығарып, кейс-стади амал-тәсілін қолдану жолдарын көрсеткен американдық ғалым Коупленд ең алғашқылардың бірі болып өз еңбектерінде осы термин атауын пайдаланған екен (1921ж.)

Кейс әдісінің, осы термин атауының алғаш рет жан-жақты талқылануы да Гарвард университетінің бизнес жайлы жасаған есебінде көрініс тауыпты (1925 ж.). 1973 жылы жиырма екі жоғарғы оқу орнының бастамасы бойынша құрылған The Case Clearing House of Great Britain and Ireland ұйымы осы кейс әдісін құрастыру және тарату ісінде көшбасшы болып келеді, 1991 жылдан бастап бұл ұйым European Case Clearing House (ECCN) деп аталады [3, б. 28].

ECCN – әлемнің әртүрлі елдеріндегі кейс әдісімен айналысатын ұйымдармен тығыз қарым-қатынас жасап отыратын коммерциялық емес ұйым. Қазіргі кезде бұл ұйым құрамында 340 бірлестік бар, оның ішінде The Harvard Business School Publishing, Лозанна мен Швейцариядағы Менежментті дамыту институты, Фонтенблодағы INSEAD (Франция), Барселонадағы IESE (Испания), Лондон бизнес мектебі, Кранфилдегі Менежмент мектебі бар. Олардың әрқайсысының өздері құрастырған кейс әдісі жинақтары бар және оларды таратуға ECCN ұйымының құқықтары белгіленген.

Қазіргі кезде кейс-стади әдісімен айналысатын екі классикалық мектеп бар, олар – Гарвард (америкалық) және Манчестер (европалық) мектептері. Бірінші мектептегі кейс әдісінің басты мақсаты ретінде әділ шешімді табуға үйрету қарастырылса, екінші мектепте мәселелерді шешудің көптүрлілігі қарастырылады. Америкалық кейстердің көлемдері үлкен, мәтіндері 20-25 беттен тұрады, оған қосымша иллюстрацияланған 8-10 бет беріледі. Европалық кейстердің көлемі оларға қарағанда 1,5-2 есе кішірек болып келеді.

Гарвард (америкалық) бизнес мектебі оқу үрдісінің 90% кейс әдісінің нақты мазмұнын сақтай отырып талдап-талқылаумен айналысады. Видеоматериалдарды, компьютерлік және бағдарламалық құрылғыларды пайдалана отырып оқушылардың білімге деген қызығушылықтарын арттыру – Гарвард мектебінің ең басты талабы. Статистикалық мәліметтерге қарағанда Гарвард мектебінің немесе кез-келген бизнес мектебінің студенті білім алу барысында жүздеген кейс жасап шығарады. Жыл сайын бұл мектепте кейс жинағына еніп отыратын жүздеген жаңа кейстер мен оларды толықтырып отыратын әдістемелік құралдар шығып отыратынына толық көз жеткізуге болады.

Манчестер (европалық) мектебі XX ғасырдың басындағы Гарвард бизнес мектебінің идеяларын ары қарай дамытушы мектеп болып табылады, олар Гарвард мектебі негізін қалаған кейс әдісінің теориялық негіздеріне сүйенеді, бірақ басқа қырынан дамытуды қарастырады. Бұл мектеп өкілдері осы әдіс туралы теориялық білімдердің аясында қалып қоймай, оны практика жүзінде қолдана білу дағдысын дамытуды басты талап етіп қойған. Манчестер мектебі Гарвард мектебіне қарағанда жағдаяттарды қысқаша сипаттауды, олардың шешімдерін тез әрі ашық түрде табуды және талқылауды топпен жүргізуді ұсынады.

Кеңестік дәуірдегі біздің елімізге кейс әдісін өткен ғасырдың жиырмамыншы жылдарында экономика пәнінің оқытушылары алып келген. 1924-1925 жылдары Гарвард

университетінің «Экономика» сериясы бойынша шыққан журналдар жинағында оқытушылар кейс әдісімен кеңінен таныса бастайды. 1926 жылдың қыркүйегінде Ресейде кенестік партия мектептерінде экономика пәндері оқытушыларының ғылыми-тәжірибелік конференциясы өтеді. Осы конференцияда оқыту әдістемесінде кеңінен қолданылып жүрген әдістер, жобалық әдіс және кейс әдісі қарастырылады.

Қазіргі заманғы оқыту әдістемесінде кейс-стади амал-тәсілдерін жан-жақты зерттеп, оларды қолданысқа енгізуді қарастырып жатқан көптеген ғалымдар бар. Солардың қатарында С.Д.Смирнов, М.В.Антипина, Л. Барис, В.А. Ясвин, К. Кристенсен, Э.Хансен, М.В. Коротков, М.В. Кларин, А.И.Наумова, А.М.Зобина, М.С.Керимбаева, Н.Д.Никандров, Б.Н.Киселева, И.В. Липсина, Г.А.Полонский, Д.Экинсон, И.Уилсондардың есімдерін атап өтуге болады.

Кейс амал-тәсілінде басты назар студенттердің ұсынылған реальды немесе қиялды (алдын-ала құрастырылған) жағдаяттарды талдауы және осы жағдаятқа өзіндік баға беруі, өзінң ой-пікірін нақты әрі толық айтып беруі және олардың жекетұлғалық қабілеттерін жетілдіруге аударылады. Сонымен қатар студенттердің бойында жаңа қасиеттер мен іскерліктерді қалыптастыруға, әр түрлі мәселелерді талдауға және оларды шеше білу қабілетін дамытуға, сондай-ақ алынған ақпаратпен жұмыс жасауды үйретуге үлкен көңіл бөлінеді. С.Д.Смирновтың пікіріне сүйенетін болсақ, «в кейсе (буквально-частный случай, конкретное дело) описывается конкретная ситуация, которая могла иметь место или реально происходила. Рассматриваются факты, решения, принятые в течение определенного времени, которые описываются не как абсолютно исчерпывающие, а скорее как система ориентиров. Недостающую информацию участники обсуждения и принятия решения (включая студентов) могут домысливать и строить на основе этого прогноза» [4, б. 201].

Кейс-бірегей ақпараттық кешен, ережеге сәйкес ол үш бөліктен тұрады:

- кейсті талдауда қолдануға болатын қосымша ақпараттар;
- нақты жағдаяттар сипаттамасы;
- кейске арналған тапсырмалар.

Кейстердің көптүрлілігіне қарамастан барлығының да типтік құрылымы төмендегідей болады:

- Жағдайлар – кездейсоқ жағдай, түйінді мәселе, шынайы өмірден алынған оқиға;
- Жағдайдың толық сипаты - хронологиялық жағдай, тарихи жағдай, жағдай барысында орындалған іс- әрекеттердің немесе жағдайға қатысушылардың ерекшеліктері;
- Автор ұсынған жағдайға түсіндіктеме беру;
- Кейспен жұмыс істеуге арналған сұрақтар мен тапсырмалар;
- Қосымшалар.

Ал көлемі бір беттен басталып бірнеше бетке дейін құрала береді, олар баспа түрінде болады және мультимедиялық материалдар мен видеоматериалдарды да қамти алады [5].

Кейс әдісі – талдау әдістерін қамтитын жалпы білімнің технологиялық ұғымы. Бұл әдіс студенттердің пәнге деген қызығушылықтарын оятып, оны терең меңгеруге, білім алу барысында алған ақпараттарын өңдеп, талдауға ынталандырады.

Оларды құрудың негізгі сатылары төменде көрсетілгендей белгіленген:

- білім жүйесіндегі кейстің алатын орнын, мақсатын анықтау;
- тақырып моделін құру немесе таңдау;
- әр түрлі жағдайларға критерийлерді тағайындау;
- қажет ақпарат көздерін белгілеу;
- қосымша ақпаратты жинау барысындағы орындалатын іс-әрекеттер жоспарын құру;
- сараптама жасау, оны қолдану барысында әдістемелік материалдар дайындау [6].

Кейс әдісін қолданудағы оқытушының негізгі мақсаты – студенттерді бір топта жұмыс істеуге, тез арада шешім қабылдай білуге үйрету, олардың бойында жаңа қасиеттер мен іскерліктерді қалыптастыру, әр түрлі проблемаларды талдау және оларды шеше білу қабілетін дамыту және ақпаратпен жұмыс жасауды үйрету болып табылады, оның іс – әрекеті екі кезеңнен тұрады. Бірінші кезеңге кейс (жағдай) таңдап алу және сұрақтар құрауға

арналған шығармашылық жұмыс, жағдайларды тақырыпқа сәйкес таңдап алу, мақсат пен міндеттерді анықтау, жағдайды құрастыру және суреттеу жатады. Ал екінші кезеңді оқытушының аудиториядағы іс – әрекеті құрайды. Аудиториядағы кейс әдісін қолдану кезеңі төмендегідей кезеңдерді қамтиды:

- кейске кіріспе;
- жағдайдың талдануы (шағын топтарда);
- пікірталас;
- қорытынды шығару [7].

Кейстермен жұмыс жасау технологиясында кейс материалдарын зерттеушілердің атқаратын жеке өзіндік жұмыстары, негізгі мәселені енгізуге және оны шешуге байланысты шағын топтармен жұмыс жасау және олардың белсенділіктері өте маңызды рөл атқарады.

Кейстерді құрудың кезеңдері бірнеше сатылардан тұрады:

1. *Бірлескен іс-әрекетке жұмылу сатысы.* Бұл сатының негізгі міндеті: бірлескен іс-әрекетке дәлелдеме құру, талқылауға қатысушылардың бастамаларының айқындалуы. Бұл сатыда келесі жұмыс нұсқалары болуы мүмкін. Кейс-стади мәтіні студенттерге өз бетімен зерделеу және сұрақтарға жауап дайындау үшін сабақ басталғанға дейін таратылып берілуі мүмкін. Сабақ басында тыңдаушылардың кейс-стади материалдарын білуі және талқылауға қызығушылығы анықталады.

2. *Біріккен іс-әрекетті ұйымдастыру сатысы.* Мәселелерді шешуге арналған іс-әрекетті ұйымдастыру осы сатының негізгі міндеті болып табылады. Іс-әрекет кішігірім топтарға біріктірілуі және жеке болуы мүмкін. Тыңдаушылар оқытушы берген қандай да бір анықталған уақыт көлемінде сұраққа ұжымдық жауап дайындау үшін уақытша кішігірім топтарға бөлінеді. Әрбір кішігірім топтарда (басқа топтардан тәуелсіз) жауаптарды салыстырулар, оларды өңдеу, тұсаукесер үшін рәсімделетін жеке бір көзқарасты өндіру жұмыстары жүреді. Әрбір топта шешімді айтып жеткізетін «спикер» таңдалады немесе тағайындалады. Егер кейс сауатты құрылған болса, онда топтардың шешімдері сәйкес келмеуі керек. Спикерлер топтардың шешімдерін таныстырады және сұрақтарға жауап береді. Оқытушы жалпы дискуссияны ұйымдастырады және бағыттайды.

3. *Талдау және біріккен іс-әрекеттің рефлекстік сатысы.* Бұл сатының негізгі міндеті: кейспен жұмыстың нәтижелерімен білімдік және оқытулық нәтижелерін айқындау. Сонымен қатар, бұл сатыда сабақтың ұйымдастырылуының тиімділігі талданады, біріккен іс-әрекетті ұйымдастырудың түйінді мәселелері анықталады, ары қарай жұмыс жасау үшін міндеттер қойылады. Оқытушы әрекеттері келесідей болуы мүмкін: оқытушы кейс-стадиді талқылау үрдісін және барлық топтардың жұмысын талдай отырып пікірталасты аяқтайды, оқиғаның шынайы дамуына қысқаша түсініктеме береді, қорытынды шығарады.

Кейс әдісінің шетелдік тәжірибесін жан-жақты талдап-зерттеп жүрген Н.Федянин мен В.Давыденконың пікіріне сүйенетін болсақ, кейстерді төмендегідей топтауға болады:

-«Құрылымдық кейстер» – қосымша мәліметтер аз беріледі, олармен жұмыс істеу барысында студенттер нақты модельдер мен формулаларды қолдана білулері керек.

-«Кішкентай сілтемелер» – бір беттен он бетке дейін құралатын мәтіндерден тұрады, оларға бір-екі бет қосымшалар беріледі, бұл мәтіндер бір мәселе төңірегінде бастапқы түсінік қана беруі мүмкін, студенттер үшін ол аз, сол себепті олар өздерінің білімдеріне сүйенеді.

-«Үлкен құрылымдық емес кейстер» – олардың көлемі елу бетке дейін болады, олар барлық оқу кейстерінің ішінде ең күрделі кейс болып табылады. Ол жердегі ақпараттар легі көп, қажет болып табылатын да қажет емес те артық ақпараттар берілген, тіпті кей жағдайда сол көп ақпараттың ішінде ешқандай маңызы жоқ материалдар да болуы мүмкін, студенттер өздері керекті таңдап алады, олар қажетті материалдарды дұрыс тандай білулері керек.

-«Алғаш қолданысқа енгізіліп отырған кейстер» – бұл кейстермен жұмыс жасау барысында студенттер сол уақытқа дейін өздері игеріп алған теориялық білімдері мен практикалық дағдыларын қайтадан қолданып қана қоймай өздері жаңа материалдар қосып, толықтыра білулері керек, яғни бұл жерде студенттер мен оқытушылар зерттеуші ретінде көрінулері керек [8, б. 19].

Кейс әдісі оқу, білім және ізденіс мазмұнын біріктіру арқылы оқытушының кәсіптік құзыреттілігін жоғарылатудың нақты тәсілдерінің бірі. Себебі, кейсті даярлау барысында оқытушы көп ізденеді. Ақпаратпен жұмыс істей отырып одан сапалы, талапқа сай кейс жасау үшін тапсырмалар әзірлейді. Оның үстіне педагогтың шеберлігін қажет етеді. Себебі, кейсті қолданудың қатып қалған қағидасы жоқ. Әр кейстің атқаратын қызметіне байланысты жұмыс түрлерін өзгертіп отыруға болады. Жұмыс барысында оқытушылардың жас ерекшеліктерін, олардың дайындық деңгейін де есепке алу қажет [9].

Кейсті көрсетудің арнайы нұсқаулықтары жоқ. Кейстер баспа түрінде де, электронды түрде де ұсыныла береді. Мультимедиалық кейстер, бейнелік (кино, фото) кейстер және аралас кейстер де кездеседі. Кейстерде фотолар, диаграммалар мен кестелер қолдану олардың көрнекілігін арттырады. Баспа түрінде берілген кейстер мен электронды түрдегі кейстермен жұмыс істеу, оларды талдау аудио-видеоварианттағы материалдармен жұмыс жасағаннан анағұрлым жеңіл. Соңғы кездері мультимедиалық кейстер жиі қолданылып жүр. Мультимедиалық кейстердің артықшылығы- мәтіндік ақпараттың мол болуымен және интерактивті видеокөрсетілімнің мүмкіншілігі көп болуымен ерекшеленеді [10].

Кейс сюжеттері сюжетті және сюжетсіз болып бөлінеді. Сюжетке негізделген кейстер болған оқиға желісімен жазылған әңгімелерден тұрады, оларда кейіпкерлер және олардың ұйымдары анық көрсетіледі. Сюжетсіз кейстер әңгіме желісін (сюжетін) анық көрсетпейді, статистикалық материалдар берілгенімен мәселе анық көрсетілмейді.

Кейстің жанрлық ерекшелігіне тоқталатын болсақ, материалдың уақытпен сәйкестендіріліп берілуі маңызды рөл ойнайды. Өткен шақтан бастап қазіргі уақытқа дейін сипатталған оқиға желісі бойынша себептік-салдарлық байланыстар оңай анықталады. Кейіпкерлер белгілі бір оқиғаны еске түсіре отырып артқа қарай шегініс жасайды, яғни уақытты «кері айналдырады». Дегенмен де бұл кезеңнің де өз алдына кездесетін қиыншылықтары бар, кейіпкерлер өткенді еске алу барысында бір жүйеде болмайды, олар өткенді үзіп-үзіп еске оралтуы мүмкін, жекелей бір бөліктерін ғана еске түсірулері мүмкін, ал студенттер соның барлығын жинастырып, бір жүйеге келтірулері керек.

Кейстер қосымшамен де қосымшасыз да болып келеді. Қосымшасы бар кейстер статистикалық ақпараттарды талдайды [10].

Кейстердің көлемі де әртүрлі болуы мүмкін, олар бірнеше сөйлемдерден құралуы мүмкін немесе бір беттен басталып бірнеше бетке дейін құрала береді. Өте көлемді кейстерді қолданудың тиімділігі жоқ: себебі сабақта уақыт шектеулі, әрі кең көлемді кейстердің студенттерді жалықтырып жіберулері мүмкін. Төменгі курстарда кейспен жұмыс 10-15 минуттан асып кетпегені дұрыс, ал жоғары курстарда 20-25 минут жұмыс істеген тиімді болады. Бір кейс бір ұйымдағы бір оқиғаны сипаттауы мүмкін немесе бірнеше ұйымның бірнеше жылдар бойғы даму тарихын да сипаттай алады. Олар баспа түрінде болады және мультимедиалық материалдар мен видеоматериалдарды да қамти алады [11].

Кейс –стади әдісі және оның оқу үдерісінде қолданылуына шолу жасай отырып біз кейс- стади әдісін өмір практикасынан алынған уақиғаның жазбаша түрде даярланған мазмұны ретінде қарастыруға болады деген тұжырым жасаймыз, яғни ол – уақиғалық-проблемалық сабақ өтудің белсенді формасы. Ол оқыту кезінде де, нақтылы практикалық істерді талдауда да, зерттеу ісін жүргізуде де қолданылады.

Кейс әдісін қолдану тек оқытумен ғана шектелмейді, бұл әдіс зерттеу әдісі ретінде де белсенді қолданылады. Сонымен қатар, білім және ізденіс мазмұнын біріктіру арқылы студенттің кәсіби құзыреттілігін көтеруге болатындығы белгілі. Бұл әдістің тиімділігі, ол басқа оқу әдістерімен оңай байланысуы мүмкін. Сол кездерде өзгенің ойын тыңдай білу мен адамның өз пікірін өзгелерге жеткізе алу қабілеттері ашылады. Адам өзінің ойын өзгелерге қалай жеткізе алғандығын немесе ондай қабілетінің жетіспей жатқан жақтарын аңғарып үйренеді. Сондай кездерде туындаған моральдық-этикалық мәселелер мен оларды шешу нормалары адамның мінез-құлықтық дағдыларын және адамның әлеуметтік салықалылығын қалыптастырады [11].

ҚОЛДАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Еремін А.С Кейс-метод // Инновации в образовании. – 2010. – №2. – С. 67–81.
2. Еремін А.С Кейс-метод // Инновации в образовании. – 2010. – №2. – С. 67–81.
3. Беляева Е. И. Образовательные технологии: кейс-технология // Химия в школе. – 2010. – №6. – С. 30-34.
4. Смирнов С.Д. Педагогика и психология высшего образования. От деятельности к личности. – М, 2005. – С. 200-201.
5. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://kmib.net/publ/dopolnitelno/v_mire_pedagogicheskikh_dostizhenij/kejs_disini_keleshegi/21-1-0-430
6. Как построено обучение на основе кейсов [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.gslis.utexas.edu/~ssoy/usesusers/l391d1b.htm>
7. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.vkgu.kz/kz/gilim/innovacii/obrazov_tehnologii/tehnologiyalar_tizimi/Case-study_adisi.htm
8. Федянин Н., Давыденко В. Чем "кейс" отличается от чемоданчика. // Обучение за рубежом. – 2000. – №7. – С.19.
9. Давыденко В. Чем "кейс" отличается от чемоданчика? [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.mental-skills.ru/synopses/7094.html>;
10. http://www.vkgu.kz/kz/gilim/innovacii/obrazov_tehnologii/tehnologiyalar_tizimi/Case-study_adisi.htm
11. Смолянинова О.Г. Образовательный сайт по кейс методу обучения и методика его использования в учебном процессе КГУ [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://kmib.net/publ/dopolnitelno/v_mire_pedagogicheskikh_dostizhenij/kejs_disini_keleshegi/21-1-0-430

*Анар Оразымбетова, Индира Әміреева, Дина Архабаева
(Қызылорда, Қазақстан)*

ОТБАСЫ ЖӘНЕ БАЛАЛАРМЕН ӘЛЕУМЕТТІК ЖҰМЫС ЖҮРГІЗУДІҢ ӨЗЕКТІ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Демократиялық, құқықтық мемлекетіміздегі ең басты құндылық – бұл адамзат және оның өмірі, қауіпсіздігі мен бостандығы болып саналады.

Отбасы адамзаттың қалыптасуына ғана емес, сонымен бірге, адамның отбасы аясында да, одан тыс жерде де өзін-өзі жетілдіруге, өзін таныта білуіне де мүмкіндіктер туғызады, оның әлеуметтік, өндірістік және шығармашылық белсенділігіне жағдай жасап, ынталандырып отырады, адамның физикалық және психологиялық жай-күйін сақтауға және нығайтуға жағдай тудырып, оның өзіне тән ерекше қасиеттерінің ашылуына мүмкіндік жасайды.

Мемлекетіміздің қазіргі таңда алдына қойып отырған басты міндеті – отбасы, ондағы бала тәрбиесі мәселесі, бала құқының қорғалуы. Бұл біздің мемлекетіміздің ғана емес, бүкіл халықаралық ауқымды қамтып отырған міндет.

Зерттеу мәселеміз бойынша талдау жұмыстары қазіргі кезде отбасы және балаларға әлеуметтік қызмет көрсету саласының кеңінен дамып келе жатқандығын көрсетеді.

Отбасын әлеуметтік қолдау: отбасы және жеке тұлғаның тіршілік әрекетінің әлеуметтік-экономикалық психологиялық жағдайларына көмектесетін экономикалық, құқықтық, әлеуметтік, ақпараттық шаралар жүйесі. Ол өзінің мазмұны жағынан тиімді, кешенді болып келеді және қоғамның тіршілік әрекетінің негізгі салаларындағы мемлекет пен отбасы арақатынастарының айқын көрінісі болып табылады.

Әлеуметтік жұмыс отбасындағы клиенттердің категорияларына: мүгедектер, зейнеткерлер, әскери қызметтегілер, қашқындар және т.б. байланысты атқарылады және

соған сәйкес әлеуметтік жұмыстың әр түрлі технологиялары қолданылады. Мақсатты қолдауды қажет ететін отбасын әлеуметтік институт ретінде сақтау болып есептелетін әлеуметтік көмектің түрі мен формаларын: тез арада көмек ету, отбасының тұрақтылығына қолдау көрсету, отбасының және оның мүшелерінің әлеуметтік дамуына көмек көрсету деп бөліп қарастырамыз.

Отбасының ішкі қатыгездігіне тез арада көмек беруді талдайтын болсақ, мұндай қарым – қатынасты әдетте айналадағылардан жасырады. Бірақ бұл мәселені объективті зерттеушілер қазіргі кезде көптеп кездестіретінін дәлелдейді. Біздің елімізде бұл мәселені ғылыми зерттеуге енді көңіл қойылып жүр, бірақ жекелеген мәліметтер мысалы: тұрмыста жасалған өлім, тіркелген қылмыс, дәрігерлер мен педагогтардың, әлеуметтік қызметкерлердің және құқық қорғау органдарының дәлелдеуі бойынша оның өсіп келе жатқандығын айтады.

Қатыгездіктің формасы тек денесіне күш көрсету ғана емес, бұл отбасы мүшелерінің кез-келген тұлғасына оның физикалық және психологиялық қабілеттерін жүзеге асыру құқығын күштеп тежеу. Мысалы: көршілермен және достармен қарым-қатынас жасауға, білім алуға біліктілігін жетілдіруге тиым салу, қорлау, күлкі ету, балағаттау, негізсіз сынау, намысына тию т.с.с. Мұндай мінез-құлық актілері және психологиялық атмосфера отбасы мүшелерінің психосоматикалық саулығына әсер етеді.

Дене жағдайына және жыныстық зорлық-зомбылық отбасында тұлғаға, оның денсаулығына, өміріне қауіп төндіреді.

Денеге зорлық-зомбылық көрсетуге ұру, тұншықтыру, жаралау, әдейілеп күйдіру, тістеу және жоспарлы уландыру немесе психотроптық заттар (наркотик, дәрі-дәрмек т.с.с.).

Жыныстық зорлық-зомбылық күштеп жыныстық қатынасқа бару, балаға порнофильмдерді көрсету т.б. Көбіне балаларды мұндай әрекетке әкелу күш көрсету арқылы жүзеге аады. Бірақ көп жағдайда тастанда балалар, эмоционалдық шеттетілген баллар өздерінің жыныстық күйін үлкендерді өзіне қарату немесе қорғату мақсатында пайдаланады. Ал мұндай сексуалдық мінез-құлық ерекшелігі қиындықпен түзетіледі.

Дене және жыныстық зорлық-зомбылыққа ұшырағандар ұзақ депрессиялық жағдайда, қорқыныш, шеттетуді сезіну және өте төмен өзіндік бағалау жағдайында жүреді.

Отбасының ең әлсіз мүшесін, бірінші орында балаларды қорғау, отбасындағы қатыгездіктен қорғау әлеуметтік қызметкердің ең маңызды міндеттерінің бірі. Бұл үшін отбасындағы балалармен қатыгездік қарым-қатынастың тура және жанама белгілерін білу керек (агрессивтілік, ашуланшақтық, мейірімсіздік, шамадан тыс қорғанушылық, тартыншақтық, ұйқының тынышсыздығы, тамақтанудың дұрыс еместігі) балалармен үлкендердің қарым-қатынасының құпиялылығы, балалардың отбасының белгілі бір мүшесінен қорқуы, онымен оңаша қалмауға тырысуы да болуы мүмкін. Кейде ата-аналар балаларын мектепке барудан тияды немесе барса қоғаммен араласуына, белсенді болуына қарсы болуы, оның достарының аз болуына, достарынан артта қалып нашар оқуына себепші болады және көп жағдайда өзіне-өзі қол жұмсауға, болмаса үйден қашуға әкеп тірейді. Бұл отбасындағы қатыгездіктің куәсі болуы мүмкін.

Мұндай белгілер отбасындағы жағдайларды зерттеудің белгілі себептері болады. Зерттеуде: психолог, әлеуметтік қызметкер, дәрігер, құқық қорғау орган қызметкерлері баланың өміріндегі қатыгездікті жоюға көмектеседі. Ереже бойынша мұндай жағдайда балаларды отбасынан алып, әлеуметтік оңалту орталықтарына орналастыру қажет. Бұл жергілікті қорғаншылық орындарының меншігіндегі дүние. Отбасылық қатыгездік жағдайында қолданылатын технологияларға балалар мен әйелдерді, отбасылық тоқырау жағдайында қауіпсіз жерде ұстайтын әлеуметтік приюттерді ұйымдастыруды айтуға болады. Бірақ, жалғыз бұл жолмен шектелуге болмайды. Себебі, уақыт өткен сайын отбасындағы кикілжің қиындай түсуі мүмкін. Сондықтан тез арада жүзеге асатын отбасының тұрақтылығына, оның қызметтік байланыстарын қайта қалпына келтіруге жұбайлар арасындағы, ата-ана мен бала арасындағы, отбасының барлық мүшелерінің арасындағы қарым-қатынасын қалпына келтіруге бағытталған бағдарламалы көмектерге жүгінуге керек.

Тәрбиесі қиын балалармен, жеткіншектермен жұмыста отбасының және мектептің жағдайына диагностика жасау, баланың әлеуметтік ортасына, оның медициналық-әлеуметтік және интеллектуалдық-психологиялық деңгейіне міндетті түрде талдау жасау қажет. Алынған ақпараттар негізінде балалардың отбасымен жұмыста: оның мектептегі проблемаларын шешу, оны қайырымды әлеуметтік орта жағдайына тарту жұмыстары бойынша бағдарламалар құралады. Мұндай бағдарлама мамандардың командалық іс-әрекеті негізінде әлеуметтік қызметкер, психолог, әлеуметтік педагог, заң қызметкерлері, құқық қорғау органдарының, дене шынықтыру орталықтарының өкілдерін тартумен орындалады.

Осындай жұмыстармен қатар отбасындағы өзара түсініспеушілікті жою үшін әлеуметтік психолог-педагог кеңес беруді атқарады. Мұндай іс-әрекет көбіне әлеуметтік компоненттердің өзін, мысалы: ата-аналарды жұмысқа орналастыруға көмектесу, тұрғын жайларын жақсарту т.с.с қамтиды.

Ішімдікке салынған отбасыларымен жұмыста диагностика жасау жұмысында ішімдікті қолданудың себептері және сол кезеңдегі жағдайлардың негізгі себепін анықтау жатады. Бұл үшін отбасының барлық мүшелерінің тұлғасын және әлеуметтік биографияларын зерттеу қажетті болып есептеледі.

Ішімдікке салынудың себебі: тұлғалық деңгейдің кейбір ерекшеліктері (тұлғалық тұрақсыздық, тәуелділік), отбасының немесе әлеуметтік ортасының дәстүрі болуы мүмкін, кейбір проблемалардан қашу немесе ұмыту жағдайлары болуы мүмкін. Кей кездері отбасының конфликтілік жағдайына ішімдікке салыну емес, отбасындағы дау-дамай да апаратын кездері болады. Әлеуметтік көмек көрсетудің бұдан әрі жұмысы емдік шаралары, кеңес беру, психотерапия және психокоррекция, кей кездері әлеуметтік еңбектік оңалту жұмыстары бойынша бағдарлама жүзеге асырылады. Бұл жағдайда медициналық оңалту осы күнге дейін аз нәтиже беріп келе жатыр, көп жағдайда объект емнен кейін сол ортасына қайта келіп жатады немесе отбасы ерікті немесе еріксіз күйде бұрынғы қалпына түсетін жағдайлар болады. Егер адамның ішкі тұлғалық ерік-жігері мықты болмаса оған төтеп беру қиынға соғады.

Сондықтан мұндай отбасымен жұмыста: алғашқы қадам

- клиентті немесе отбасын ішімдіксіз өмір кешуге және өзара қарым-қатынастың басқа жүйесін құруға мотивін немесе себебін қалыптастыруға жүргізіледі;
- өз өмірінің қожайыны өзі болуға тұлғаны тәрбиелеуге бағытталған психокоррекциялық жұмыстар;
- клиентті ішімдіксіз өмір кешетіндер клубына немесе ұйымына мүше ету, немесе осындай ұйымдар құру әрекеттері орындалады. Алайда ең тиімді технология болып ішімдікке салынушыларды ұзақ уақыт айықтыратын қозғалыс жұмыстары (мысалы: «Жасырын ішімдікке салынушылар», «Ішімдікке салынушылардың жасырын балалары», «Жасырын наркокомандар» т.б.), жағымды орта құру жұмыстары есептеледі.

Конфликтілі отбасымен немесе эмоционалдық климаты қанағаттанарлықсыз болып келетін отбасылармен жұмыста әлеуметтік қызметкер алдымен отбасылардың проблемаларын, жұбайлардың тұлғасын және олардың некелік-отбасылық ұстанымдарын қалтқысыз зерттеуден бастайды. Себеп, аталған кез-келген мәселелерден болуы мүмкін. Отбасының ішкі қиындықтары-материалдық -экономикалық шектеулік, ертеңгі күнге деген сенімсіздік, жұмыссыздық т.б тек отбасындағы даудың нақты себебі болады және оны қиындата түседі. Бұл жағдайдағы тұлғаның жағымсыз әрекеттеріне: ашуға булығыу, шамадан тыс ашуланшақтық т.б. жағдайлар болуы мүмкін.

Некелік-отбасылық ұстанымның екі түрлілігі бала тәрбиесіндегі көзқарасқа, эмоционалдық, тұрмыстық, финанстық және т.б өзара қатынастар ұзақ уақытқа ашылмайтын, бірақ отбасының маңызды мәселесі болып есептеледі. Отбасылық **терапия** оның мәдени маңызды саласында жиналып қалған әлеуметтік-психологиялық қалпын түзету, конфликтісіз қарым-қатынас дағдыларына үйрету арқылы келісімділікті қамтиды. Мұндай жұмыс сұрақ жауап, жеке дара әңгімелесу сұрақ жауап алу, топтық психотерапия немесе ойын терапиясын өткізу арқылы жүргізіледі.

Белсенді қолданылатын әдіс болып есептелетін – терапия-аутодиагностикалық – психокоррекциялық әдістеме. Мұнда конфликтіге жиі келетін жұбайлар өздерінің жағымсыз эмоционалды-психикалық өзара қарым-қатынасын реттеуге көмектеседі. Мұның барысында жұбайларға түрлі, жан-жақты қарастырылған сұрақтарға «я» немесе «жоқ» деп жауап беру ұсынылады. Нәтижесінде жұбайлар өздерінің жағымды және жағымсыз жауаптарының балансы негізінде бір-біріне деген қарым-қатынастарындағы шын иетін анықтап, жұбайлық өмірлерін жақсартуға немесе ажырасуды қалайтынын анықтауға болады.

Тағы бір диагностикалық әдістеме. Отбасы мүшелері кішігірім топ құрып өзінің ойындағы отбасылық қарым-қатынасты елестетеді, оны талдауға отбасының әрбір мүшесінің орнын анықтауға шын көзқарасын білдіреді. Шын отбасылық мәселені меңгеруде анықталған және мойындалған қиындықтарды қайта қарау үшін те диагностикалық емес терапиялық жұмыстар да маңызды.

Бірден-бір көп жақты әдістеме отбасының **генограммасын** құру: отбасының ата – бабаларының, ата-аналарының өзара қарым –қатынасын көрсететін нақты ережемен құрылған отбасы тарихының кестесін құру. Бұл процесс өте қызықты себебі гендік ағашын құру әрбір адамның қажеттілігі болып есептеледі. Мұнымен қоса отбасы генограммасын құруда отбасы терапевтімен біріге жұмыста, ұзақ уақыт бойы бір –бірімен қарым-қатынасқа келмеген отбасы мүшелері бірігіп ауызбіршілікпен әрекет етуі әбден мүмкін. Әдістemenің қорытындысы отбасының тарихынан мысалы: жесірлердің немесе отбасы тармақтарында ажырасу жағдайының шамадан тыс көп болуы жайлы ақпаратты алуға мүмкіндік береді. Бұл отбасының жағымсыз биологиялық қалпын немесе тұлғалық мәселенің тұқымқуалаушылық сипатын анық көруге жағдай жасайды.

Диагностикалық іс-әрекет клиенттерге олардың отбасылық өзара қарым-қатынасын өзгерту қажеттілігін мойынсұнуға және мойындауға, өзін-өзі өзгертуге бағытталған өзіндік жағымсыз кейпін жоюға көмектеседі.

Отбасылық келісім әдістемесі мұндай мәселеде ең дұрыс шешім болып табылады. Оны жүзеге асыру, жұбайлардың бір-біріне қоятын талаптарын немесе бір-біріне тағатын мыс: «оның отбасына ешқашан уақыты жоқ», «ол ешқашан ештеңеге қанағаттанбайды» деген сияқты күнәларын анықтаудан басталады. Нәтижесінде екі жақты өзара келісілген өзгеруге тиісті міндеттер тізімі пайда болады. Бұл тізім екі жақты жұбайлардың екеуімен қол қойылған келісім болады. Бұл құжаттың құқықтық күші болмайды моралдық-әлеуметтік әсерін бағаламау мүмкін емес. Жұбайлардың алған міндеттемелері нақты және тексеруге мүмкін боларлықтай болуы тиіс.

Келісім уақыты біткеннен кейін жұбайлар әлеуметтік терапевтпен бірге оның орындалуын талқылайды қажеттілігіне қарай жаңа мазмұнды талаптар көрсетілген келісім жасауға болады. Уақыт өте келе жұбайлар бұл әдіске өз бетімен бағыну дағдыларын игереді де, әлеуметтік қызмеркердің қатысын қажет етпейтін жағдайлар болады.

Қорыта келе, отбасылық қарым-қатынасты түзету технологиялары көп жақты. Оны таңдау нақты әлеуметтік жағдайларда клиенттің мінез-құлық ерекшеліктерін ескере отырып және отбасы терапевтінің жеке тұлғалық сапаларына оның таңдауына және есептеулеріне байланысты анықталады.

Әлеуметтік қызметкер жағдайды қанша қиын болса да үмітсіз деп есептемеу керек, бірақ отбасылардың проблемаларын шешу өте жауапты және отбасы мүшелерінің еркін таңдауын, жауапкершілікті қарауын қажет ететінін есте сақтау керек. Сонымен бірге есте ұстайтын жағдай отбасы мүшелерінің ерік, күш-жігерінсіз ешқандай әлеуметтік технология табыс әкелмейді.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Холостова Е.И. Социальная работа с семьей. – М.: Издательско-торговая корпорация «Дашков и К», 2011. – 244 с.
2. Холостова Е.И. Социальная работа. – М.: Издательско-торговая корпорация «Дашков и К», 2012. – 612 с.

*Жазира Сейсеке, Жанна Асанова, Тоты Султанова
(Қызылорда, Қазақстан)*

АҚПАРАТТЫҢ БЕРІЛУ ФОРМАСЫНА ҚАРАЙ КОМПЬЮТЕРЛІК ҮЙРЕТУ БАҒДАРЛАМАЛАРЫН САРАЛАУ

Қазіргі кездегі қоғамды ақпараттандырудың басым бағытталған салаларының бірі – болашақ мамандар даярлайтын білім беру саласы. Жаңа ақпараттық технологияларды пайдалануға негізделген білім беруді ақпараттандыру, даярланатын маманның ақпараттық қоғам жағдайында қызмет ете білу дағдылары мен біліктіліктерін қалыптастыруға, оқыту үрдісінің қарқынын арттыруға, дамыта оқыту идеясын іске асыруға, оқытуды ұйымдастыру әдістері мен формаларын жетілдіруге бағытталған.

Білім беру жүйесін компьютерлендіру – оқытудың, тәрбиелеудің психологиялық-педагогикалық мақсаттарын іске асыруға бағытталған әдістемесін білім беру саласында компьютерлік технологияларды қолдану арқылы қамтамасыз ету үрдісі. Бұл үрдіс келесі мәселелерді шешуді қарастырады:

➤ коммуникациялық желілердің, ақпараттық-әдістемелік материалдардың ғылыми-педагогикалық автоматты-ақпараттандырылған қорлары мәліметтерін пайдалану негізінде білім беру жүйесін басқару механизмін жетілдіру;

➤ қазіргі заманғы ақпараттандырылған қоғам шарттарына сәйкес оқушы тұлғасын дамыту, тәрбиелей оқыту әдістері мен мазмұнын сұрыптау арқылы оқыту әдістемесін жетілдіру;

➤ оқушының интеллектуалдық әлеуетін дамытуға, өз бетінше білім игеру дағдыларын қалыптастыруға бағытталған оқытудың әдістемелік жүйесін құру, оқу-ақпараттық, тәжірибелік-зерттеушілік үрдістерді, ақпараттарды өңдеудегі өзіндік әрекеттің әртүрлілігін іске асыру;

➤ оқушының білім деңгейін бақылау және бақылауға арналған компьютерлік болжау, тестілеудің әдістемесін құру және пайдалану.

Қазіргі кездегі бағдарламаларды даму сатысына және периферияны қолдану дәрежесіне қарай классификациялау керектігі әлі де айтылып келеді. Біздің көзқарасымыз бойынша, классификациялау белгісі ретінде ақпаратты қабылдау түрін анықтайтын пайдаланушыға қай түрде беру керектігін айта кету керек. Ғылыми – әдістемелік әдебиетті талдау негізінде пайдаланушыға ақпаратты берудің формасына қатысты компьютерлік үйрету бағдарламасының келесі төрт деңгейлі түрлендірілуі беріледі:

1- деңгей: үйрету ақпаратын тек қана мәтіндік түрде беретін бағдарлама;

2-деңгей: үйрету ақпаратын мәтіндік түрде және де екіөлшемді графикалық түрде;

3-деңгей: үшөлшемді графикалық, дыбыстық сүйемелдеу, бейне, анимация түрінде берілетін «мультимедиа» (multimedia – көп орта) бағдарламасы.

Оқыту жүйесінде мультимедияны қолдану мәселелері көптеген авторлармен қарастырылуда. Оқытуды интенсификациялау және қазіргі заманғы берілген экран және алдыңғы экран аумағында визуалдық ақпараттың «манипуляциялау» (салу, ауыстыру) секілді аудиовизуалдық ақпаратты өңдеудің тәсілдерін қолдану есебінен

➤ мотивациясының жоғарылауы;

➤ әртүрлі аудиовизуалдық ақпараттың контаминациясы (ығысуы); анимациялық эффектілердің таратылуы;

➤ визуалды ақпараттың деформациялануы (нақты сызықтық параметрлердің үлкеюі немесе кішіреюі, кескіннің созылу немесе сығылуы);

➤ аудиовизуалдық ақпараттың дискретті берілуі;

➤ кескіннің күңгірттенуі;

➤ нақты өтіп жатқан процестің демонстрациялануы, нақты уақыттағы оқиғалар (бейнефильм) көрсетіледі.

Мультимедиа гипермедиа секілді ұйымдастырылған. Гипермедиа ақпаратты сақтаудағы негізгі бірлік болып табылатын және өзінің ішінде мәтін беттерін, графиканы, дыбыстық ақпаратты, бейнеклип немесе толық бір құжатты сақтайтын тараулардан тұрады.

Осылайша, гипермедиа өзіндік түрде мультимедиа мен гипермәтіндік құрылымның бірлесуі болып табылады.

4-деңгей: «виртуалдық шындық» (ВШ) тек қана дыбыстық және кеңістіктегі көрініс ақпаратын беріп қоймай, сонымен қатар, тактильдік (сезіну) ақпаратын береді. Жаңа виртуалдық шындық жүйесінің психологиялық-педагогикалық мүмкіндіктері осы күнге дейін талданған. Виртуалдық шындық жүйесіне көшуде ақпаратты қабылдау сапа жағынан өзгеріске ұшырайды, енді ол көру мен есту арқылы ғана емес, сонымен қатар, ақпаратты дәм және иіс сезу арқылы да қабылдай алады. Үлгілік ақпаратты теориялық тұрғыда ойлануға қарағанда, практикалық ойлану аз ғана күш салуды керек етеді, сондықтан да жоғарғы деңгейдегі бағдарламалар оқу материалын жақсы түсініп, меңгеруді қамтамасыз ете алады. Бірақ та, бағдарламаның деңгейі жоғарылаған сайын, оны құрастыру да қиынға соғады және оған керекті аппараттық құралдар да аса жетілген болуы тиіс [1].

Компьютерлік оқыту құралдары. Компьютерлік техниканың тез әрі қарқынды таралуы біздің өмірімізді түбегейлі өзгертіп жіберді. Компьютерлік технология білім саласына да елеулі өзгерістер енгізді. Ірі компаниялар өздерінің оқыту және сертификация бағдарламаларына компьютерлік білімдендіру технологиясы мен тестілеу бағдарламаларын ендіруде. Егер IT-индустрияны қарастыратын болсақ, онда бұған Microsoft та, Novell да, Oracle және тағы да басқа компаниялар кіреді. Сонымен қатар, Интернет арқылы онлайн – оқыту мен сертификациясын ұсынатын көптеген жаңа компаниялар қосылуда. Сонымен, көпжақты компьютерлік және желілік технологияларды пайдалануды талдай отырып, олардың атқаратыны туралы тұжырым жасай аламыз: Мақсатты зерттеу ретінде, мысалға, бағдарламалау тілдері, сәулет, Microsoft Office түрлеріндегі бағдарламалық қамсыздандыру, TCP/IP желілік хаттамалардың стегі ретінде, және т.б.

Білімді жеткізу және көрсету құралы ретінде, мысалы, лекция конспектісін Word-та немесе Page Maker-де дайындау, тест сұрақтарын Quiz Maker-де дайындап, Ispring Free конвертер бағдарламаларын пайдалану арқылы ұжымдық қол жеткізу үшін мәтінді www беті секілді жариялау, Power Point-та тарату материалдарын құрастырып және оларды пошталық конференция арқылы тарату, CD-ROM-да электрондық мультимедиялық анықтамалық құру, интерактивтік бағдарламалық оқыту жүйесінің негізінде оқыту процесін интенсификациялау [2].

Қазіргі кездегі оқыту жүйесінде пайдаланылып жүрген компьютерлік технологияларды үш үлкен категорияға бөлуге болады:

* Интерактивтік емес (электрондық түрдегі мәтіндік ақпарат, CD-ROM-дағы аудио-бейне ақпарат, электрондық анықтамалықтар мен энциклопедиялар);

* Компьютерлік оқытудың интерактивтік құралдары (электрондық оқулықтар, компьютерлік тестілеу және білімді бақылау, мультимедияның жаңаша құралдары, электрондық дауыс беру жүйесі);

* Электрондық конференция, чаттар, форум түрінде араласу құралдары – жетілдірілген аудиоарна, бейнеарна және компьютерлік желілік телекоммуникациялық құралдары. Интерактивті емес мәтіндік, аудио және визуалды компьютерлік тасымалдағыштарға оқу пайдалану. Оларға жоғарғы ұзақ уақыттық пайдалану мен төменгі коммуникациялық интерактивтілік қасиеті бар, тасымалдағыштарды дайындау, оқушылар санына тікелей байланысты. Мультимедиялық электрондық оқулықтармен оқыту оқыту процесін жеңілдетіп, көрнекі етеді [2].

ҚОЛДАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Григорьев С.Г., Гриншкун В.В., Макаров С.И. Методико-технологические основы создания электронных средств обучения // Научное издание. – Самара: Издательство Самарской государственной экономической академии, 2002. – 110 с.
2. Бидайбеков Е.Б., Григорьев С.Г., Гриншкун В.В. Информационное интегрирование и анализ образовательной области в разработке электронных средств обучения:

Монографія. – Алма-Ата: Министерство образования и науки Республики Казахстан, АГУ им.Абая, 2002. – 100 с.

*Юрій Сербалюк
(Кам'янець-Подільський, Україна)*

СОЦІАЛЬНО-ПЕДАГОГІЧНІ АСПЕКТИ ДУШПАСТИРСЬКОЇ ПЕДАГОГІКИ ОТЦЯ ДЖ. БОСКО

Для становлення інтегрованої особистості, здатної налагоджувати взаємовідносини з суспільством, державою, соціальними групами необхідно створювати відкриту педагогічну систему у мікросоціумі. Тут мають взаємодіяти сім'я, школи, громадські та релігійні організації, державні установи, соціальні служби задля впорядкування соціалізуючи впливів. Важлива роль у налагодженні їх функціональної життєздатності належить соціальному педагогу. У процесі його професійної діяльності доводиться вирішувати і питання безпосередньої роботи у середовищі дітей та молоді. Адже саме жива робота, безпосередній контакт з дітьми мають визначальний вплив на формування особистості майбутнього громадянина. Проблеми роботи соціального педагога у мікросоціумі досліджували О. Безпалько, І. Зверева, А. Капська, Л. Мельник, С. Харченко. Не викликає заперечень твердження, що запорукою успіху його діяльності буде творчий підхід до кожної педагогічної ситуації як унікальної і неповторної, врахування мінливих обставин соціального оточення для вибору оптимальних методів педагогічної взаємодії з вихованцями. У цьому плані, на наш погляд, доречним буде вивчення практичного досвіду роботи у середовищі дітей католицького священика ХІХ ст. Джованні Боско (16.08.1815-31.01.1888), проголошеного святим у 1934 р.

Виховна система отця Боско (далі – о. Боско) викликає суперечливе ставлення у сучасному світі. Так, навіть на батьківщині, в Італії, його педагогіку дехто називає “похоронною”, а організований ним чернечий орден – “промисловим підприємством з величезним оборотом” [4]. Але той факт, що сьогодні у всьому світі його послідовниками є тисячі членів Салезіанського товариства (“Товариство св. Франциска Салезького”) у 132 країнах світу, що його ідеї любові і самопожертви у справі опіки і виховання дітей з неблагополучних родин знаходять нових прихильників, заслуговує на вивчення його педагогічної спадщини. Серед дослідників життєвий шлях та педагогічні погляди о. Боско, методи і форми роботи салезіанців вивчали І. Антонюк, Б. Єржакова, М. Рудницька, В. Марко, Є. Муха-Шаєк, О. Сапеляк. Метою нашого дослідження є спроба узагальнити основні положення його вчення через призму значущості для соціального виховання в сучасних умовах.

Дитинство о. Боско пройшло на півночі Італії. З малих років, залишившись без батька, він зазнав поневірянь, принижень. За роки юності спробував опанувати різні професії (пастух, фокусник, акробат, кравець, коваль, булочник, бармен, музикант), які згодом стали йому у нагоді при роботі з молоддю. Закінчивши семінарію у 1841 р., він був висвячений на священика.

З дитинства о. Боско готував себе до виховної душпастирської діяльності. Об'єктом його уваги стали діти та молодь – вихідці з соціальних низів, які наповнювали вулиці Турина у пошуках роботи, їжі, притулку і могли становити загрозу для громадського спокою. На противагу різним радикальним політичним силам – анархістам, соціалістам, комуністам, які прагнули до руйнації існуючого ладу революційними методами і активно залучали до цього молодь, о. Боско шлях до зміни суспільства бачив у вихованні, яке він розглядав як частину евангелізації [10, с. 249]. Кінцевою метою своєї діяльності він вважав виховання хорошого християнина і добропорядного громадянина. І йому вдавалось це робити з колишніх

ув'язнених, безпритульних, відкинутих суспільством дітей та молоді, що викликало жвавий інтерес і захоплення у сучасників.

Основним місцем роботи о. Боско була ораторія (місце молитви), яка мала характер притулку, де діти жили, опанували грамоту, професії, отримували духовне виховання. На відміну від інших ораторій, які існували при храмах, куди відбирали кращих дітей і де священники працювали по кілька годин в неділю, в ораторії о. Боско робота проводилась у вихідні і у будні дні. Згодом такі осередки роботи з дітьми та молоддю стають дитячими притулками, де знаходили прихисток бездомні (максимальна кількість таких дітей сягала 800). Проявляючи турботу про освіту, професійну підготовку дітей, о. Боско відкриває вечірню школу, пансіон для студентів, де проживало у кращі часи більше 120 осіб, засновує Товариство взаємодопомоги для робітників. Для працевлаштування і отримання професії засновано кілька майстерень: шевську, кравецьку, палітурну, столярну, ковальську. Відкрита ним друкарня була однією з найсучасніших в Італії [4]. Все це робилось заради дітей. Весь свій вільний час о. Боско проводить з дітьми, замінюючи їм батька, духовного наставника, товариша. У нагоді йому стали всі професійні навички, набуті у попередні роки.

Як справжній педагог, о. Боско виробив свій власний стиль спілкування з вихованцями, сформував оригінальне педагогічне мислення. Свої виховні ідеї він намагався викласти у релігійній літературі доступною народною мовою, а також у численних листах до молоді. Однак він більше залишався практиком, присвятивши дітям весь свій час, здоров'я, все своє життя.

Базовими цінностями, на яких ґрунтувалась вся виховна система о. Боско, були розум, релігія і любов. “Розум” у вихованні передбачає прийняття молоді такою, якою вона є – з усіма чеснотами і вадами, що потребують виправлення. Тому методи виховної роботи, на думку педагога, мають бути гнучкі, правила школи, ораторію – раціональні і зрозумілі вихованцям, щоб вони самі змогли зрозуміти їх цінність. “Розум” передбачав також формування усвідомленої релігійності, під якою малось на увазі здійснення релігійної практики без понукань.

Друга базова цінність – релігія. З позицій сучасної світської педагогіки нам важко відшукати місце релігійному вихованню в сучасній системі цінностей. Робота вихователя, соціального педагога в умовах сучасної системи освіти і виховання не передбачає акцентування уваги на цій сфері суспільної свідомості. Але молодь, в силу своїх вікових особливостей, завжди шукає віри і духовності, шукає ідеали, які будуть їй зрозумілі, доступні, пов'язані з повсякденним життям. Крім того, залишається фактом, що більша частина людства виховує своїх дітей в дусі віри і релігії, яку вона сповідує. Роль релігійних громад у формуванні суспільної думки, у впливі на виховне середовище за роки незалежності України значно посилилась. Тому не зважати на це сьогодні не варто. На думку деяких дослідників, у парафіяльній спільноті є безмежне поле для соціально-педагогічної діяльності [5, с. 95].

Як католицький священник і засновник Салезіанського товариства, о. Боско надзвичайно великої уваги приділяв саме релігійному вихованню. Поки людина не зміцніла у своїх поглядах, у вірі, їй потрібно супроводжувати до того моменту, доки вона сама не зможе вибирати свою дорогу віри. Для молодої людини присутність Бога має бути в її житті в усьому. Але не фанатично чи бездумно – краще не молитися взагалі, ніж молитися погано. Кінцевим результатом такої виховної системи мала стати глибоко віруюча людина, яка успадковує ідеал людини, втіленої в Ісусі Христі [6, с. 85-88].

Третя засадова цінність педагогіки о. Боско – любов. Саме вона є формою та головною методикою превентивної педагогіки і передбачає повну віддачу себе справі виховання дітей. Тому педагог повинен постійно бути серед своїх учнів. Його любов має бути терпеливою, лагідною, вимогливою і мудрою, вона має заохочувати до співпраці. Це – теологічна любов, яка є милосердям [2, с. 147].

Побудована на таких засадах превентивна система виховання здійснювалась о. Боско і здійснюється сьогодні його послідовниками – салезіанами у всьому світі – “Душу мені дай, все решта забирай!” [6, с. 86].

Аналіз джерел дає можливість виокремити основні складові педагогічної системи о. Боско. Оскільки головне призначення його превентивної педагогіки попередити відхилення у поведінці, то вихователі, наставники повинні бути постійно з вихованцями. Не епізодично, а по можливості якомога більше: в школі, на прогулянці, на спортивному майданчику, у театрі, під час розваг тощо. І не лише супроводжувати, а приймати активну участь в іграх, забавах, невимушеному спілкуванні як товариші, приятелі і порадики. о. Боско закликав любити те, що любить молодь, зрозуміти вподобання, захоплення молоді і використовувати це для здобуття поваги, авторитету, для впливу на неї.

Для виховної системи о. Боско важливе значення мало організація дозвілля. Поширюючи ідеї превентивної педагогіки на теренах України, християнська молодь, отці салезіани заснували у 2008 р. у Львові Школу Християнського аніматора. Її мета – підготовка фахівців з організації дозвілля дітей та молоді, поживлення життя молоді місцевих парафій, сприяння можливостям молодим активним людям зростати у християнському дусі [5, с. 95].

Стосунки між наставниками і дітьми мають ґрунтуватись на довірі. Сам о. Боско вважав, що без довіри немає виховання. Кожен вихованець, навіть занедбаний, має певні струни, які відгукнуться на довіру, дають йому сили утриматись від зла. До молоді, щоб здобути взаємну довіру, слід ставитись з теплотою, відкривати їй своє серце. Тоді і вона відплатить вдячністю та відданістю.

Поряд з довірою має бути присутній і оптимізм. Система о. Боско закликає опиратись на позитивні характеристики, що є у кожній людині. Головне завдання їх віднайти і розвинути. Лише у такому оптимістичному кліматі можна сформувати гармонійну особистість, де життєві цінності тісно переплітаються з цінностями релігійними [7].

Важливою складовою впливу на дитину є індивідуальний підхід. Вихованця потрібно пізнати, за ним необхідно спостерігати, виявляти проблеми, слабкі та сильні сторони. Одне з основних завдань виховання вбачалось у виявленні вроджених здібностей та у сприянні їх подальшого розвитку, щоб допомогти молодій особі стати самою собою. У зв'язку з цим вважалось, що ні в якому разі не слід застосовувати стандартний підхід до всіх вихованців. Важливо відчувати стан кожної дитини, вибрати доцільні і виправдані методи взаємодії з нею.

Педагогіка о. Боско часто йшла врозріз із загально прийнятими поглядами на теорію і практику виховання. Вона відкидав примус, досягнення послуху будь-якою ціною, педантичний зовнішній порядок, обмеження дитячої активності, недопущення пустувань. На його думку, дитина має бути активною, необхідно задовольняти її природне прагнення руху, радості. Тому для дитини природно бігати, скакати, кричати. Таким чином, о. Боско один з перших у педагогіці піднімає питання шанування гідності дитини та її свободи [10, с. 253].

Наймогутнішим виховним чинником у педагогічній системі о. Боско, його засадовою цінністю, як уже зазначалось, є любов до вихованця. Їй о. Боско приділяє багато увагу у своїх настановах. Саме любов виступає животворчою силою, що формує особистість. о. Боско вважав, що якщо вихователь хоче, щоб його слухались, потрібно, щоб його полюбили. Тобто, хто хоче здобути авторитет, той має здобути любов дітей. А це можливо, коли сам вихованець відчує любов вихователя. Ця любов має бути не прихованою, а дівою, видимою і зрозумілою. о. Боско стверджував, що хто хоче, щоб його любили, має показати, що він любить. Любов має проявлятись у вчинках і словах Він закликав на цій ниві не шкодувати праці, обдаровувати дітей усмішкою, лагідним словом, сердечним зацікавленням, теплим співчуттям, веселим жартом. Багато з вихованців о. Боско були сиротами, дітьми, позбавленими батьківського тепла, уваги, ласки. Ця ситуація є неприпустимою для зростання повноцінної особистості. Людина, яка не бачить любові, сама не вміє любити. Тому в ораторіях о. Боско створювалась атмосфера родинного дому, родинної любові і підтримки. Своїм послідовникам він заповідав бути батьками, а не просто наставниками. Вихованцям

слід нагадувати постійно, що вони мають родину саме тут, тому не цуратись теплих слів, які мали б замінити вихованцям пестощі матері чи поцілунок батька [8].

Особливий підхід напрацьований був і до системи заохочення і покарання. Як нагорода своїм вихованцям душпастирська педагогіка о. Боско допускає лагідний погляд, добре слово, маленький дарунок, довіру, прихильність. Не заохочується привселюдна похвала, оскільки це, на думку о. Боско, може негативно вплинути на формування характеру дитини, сприяти розвитку зарозумілості, зверхнього ставлення до товаришів.

Що стосується форм покарання, то вважалось, що добрий вихователь може взагалі без них обійтись, або, принаймі, використовувати мінімально. Категорично засуджувалось будь-яке фізичне покарання, насильство стосовно дитини, використання лайки. Тут також не припустимим вважалось покарання на показ у присутності інших дітей чи дорослих. Не припустимим вважалось принижувати дитину, глузувати над нею. Зауважувалось, що дитина швидко забуває, коли її карають батьки, але не забуває довго образливих покарань вихователів. В інструкціях своїм співробітникам о. Боско вказував, що необхідно спочатку впевнитись, чи розуміє дитина свою провину, чи зможе вона прийняти покарання як справедливе. Допускались покарання лише морального характеру – непривітний погляд, стримана поведінка стосовно винуватця. І навіть у такому випадку необхідності покарання вихователь має бути завжди готовий до прощення, неохочим до покарання, до забуття провини [8; 10, с. 254].

Як вже зазначалось, кінцевою метою виховної системи о. Боско було формування релігійної людини. Тому його педагогіку можна назвати душпастирською. В цьому сенсі як заходи виховного впливу о. Боско використовував сповідь, причастя, культ Богородиці, участь вихованців у Службі Божій і спільній вечірній молитві тощо.

Для наших сучасників, хто опікується проблемами соціального виховання цінними можуть виявитись погляди о. Боско стосовно людських та професійних якостей вихователя, педагога, наставника молоді. Головне його призначення він вбачав у запобіганні провинам вихованців, у створенні здорової атмосфери, яка б унеможлиблювала зародження злих помислів. Превентивна педагогіка о. Боско покликана наповнювати все життя дитини і не залишати часу на порушення моральних, етичних, релігійних засад поведінки. Вихователь повинен бути готовим до своєрідного акту самопожертви на користь інтересів справи. Він має разом з тим бути компетентним, любити автентичне життя, позитивно мислити, бути терпеливим, справедливим і тактовним, працьовитим, любити своїх вихованців, бути для них справжнім батьком. Вихователь, зауважував о. Боско, має бути всебічно розвиненим, готовим нагодувати вихованців, пошити їм одяг, навчити ремеслу, музиці організувати гру, розважити дітей тощо. Він вмів робити це сам і закликав до цього своїх послідовників. Такі вимоги, з поправкою на реалії сьогодення, залишаються актуальними і для наших сучасників.

Педагогічні ідеї о. Боско знайшли своїх послідовників і на вігизняних теренах. Ще у 30-і роки ХХ ст. салезіани поширили свою діяльність на Західну Україну. На початку 90-х років вони відновлюють свою присутність в Україні. У 2012 році Декретом Генерального настоятеля Салезіанського Згромадження для українських салезіан було створено окрему провінцію з центром у Львові. Цей історичний крок був зумовлений зростом кількості салезіан, їх активності, а також необхідністю поширення їх діяльності в Україні [1; 9].

Ідеї душпастирської педагогіки о. Боско багато в чому співзвучні з викликами сучасності. У них можна знайти раціональні зерна, які можуть дати такі необхідні сьогодні плоди вихованої роботи – людяність, гуманність, самодостатність. Їх вивчення і раціональне використання сприятиме більш ефективному виконанню завдань соціального виховання в умовах розмаїття духовних цінностей, моральних настанов, ідеологічних розбіжностей, що характеризують сьогоднішню українську спільноту.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Антонюк І. Освітньо-виховна спрямованість діяльності отців Салезіянського Згромадження в незалежній Україні / І. Антонюк // Парадигма етнокультурологічної спрямованості педагогічного середовища Поліського регіону: зб. наук. праць / за ред. О. С. Березюк, О. М. Власенко. – Житомир : Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2013. – С. 33-37.
2. Гром С. Моральне виховання дошкільнят у релігійній площині / С. Гром // Молодь і ринок. – 2009. – №12. – С. 132-136.
3. Джираудо Альдо Пишу вам, молодые: заметки о Салезианской духовности : [о Дж. Боско : перевод] / А. Джираудо. – М. : СЦДБ, 2009. – 36 с.
4. Джованні Боско (Дон Боско) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.christusimperat.org/uk/node/22092>
5. Марко В. Особливості соціально-педагогічної праці на парафії / В. Марко // Молодь і ринок. – 2014. – №3. – С. 92-96.
6. Муха-Шаек Е. Некоторые элементы превентивной системы св. Джованни Боско / Е. Муха-Шаек // Sententiae. – 2008. – XIX (№2/2008). – С. 81-90.
7. о. Боско – знавець системи виховання [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.sdbua.net/index.php/ua/diyalnist/parafiya?id=41:db-znavets-vyhovannia>
8. о. Іван М. “Запобіжна система” виховання св. Івана Боско [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.livingrosary.org.ua/spirituality/items/zapobizhna-sistema-vyovannja-sv-ivana-bosko.html>
9. Салезіани східного обряду [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.sdbua.net/index.php/ua/salesiany/salesiany-shidno-go-obryadu>.
10. Сапеляк О. Превентивна система виховання Товариства Салезіян / О. Сапеляк // Народознавчі зошити. – 2012. – №2. – С. 249-255.

*Сергій Старченко, Юлія Топчій
(Полтава, Україна)*

НЕОБХІДНІСТЬ ПРОВЕДЕННЯ СЕКСУАЛЬНОГО ВИХОВАННЯ МОЛОДІ

В сучасному суспільстві соціальна роль сім'ї руйнується. Причиною цього є те, що під впливом соціальних віянь відбувається перерозподіл соціальних ролей між статями. Чоловікам нав'язуються андрогінні якості, тобто характерні ознаки жіночої статі (поведінка, образ життя, стиль...). З цим пов'язані випадки, коли суспільство нав'язує чоловіку бажання вступити в гомосексуальні стосунки, незважаючи на те, що він біологічно є гетеросексуальним. За останнє століття жінки також істотно змінили свою соціальну роль. Фемінізм, боротьба за рівноправ'я, але як результат – не рівноправ'я, а однаковість. Жінки все частіше починають проявляти поведінку і манери «чоловіка-хижака». Це все має пагубні наслідки, оскільки відбувається внутрішній конфлікт між біологічною необхідністю (алгоритм поведінки, що сформований протягом десятків тисячоліть) і мінливою та нестабільною соціальною модою.

Станом на 2012 рік в Україні зареєстровано розлучень молодих сімей більше ніж 60 % [1]. До основних причин виникнення конфліктів у сім'ях можна віднести відсутність взаєморозуміння, взаємодопомоги та взаємопідтримки (невідповідність реальних та ідеальних уявлень про свого партнера); незадоволенні сексуальних потреб; нереалізація потреби у цінності та значущості власного «Я»; пристрасті одного з подружжя до алкогольних напоїв, азартних ігор; фінансові проблеми тощо [2, с. 30]. Це все свідчить про невідповідність до подружнього життя, в тому числі і неосвіченість статей у плані сексуального виховання.

Більшість батьків вважає, що дитині достатньо шкільних предметів біологічного цтклу (ботаніки, зоології, анатомії і фізіології людини) достатньо для правильної статевої освіти та виховання. У свою чергу, вищі навчальні заклади зовсім не мають дисциплін, які б формували сексуальну культуру молоді, готували її до створення гармонійної здорової сім'ї. Тому, сексуальна обізнаність більшості, не лише серед молоді, а й інших вікових категорій українців, отримана із ЗМІ (телебачення, Інтернет). Сексуальні подробиці та сексуальні характеристики героїв, що тиражуються ЗМІ, стоять на заваді нормальному процесу сексуального самовизначення хлопців і дівчат. Підлітки обох статей залишаються малоінформованими з питань сексуального розвитку, сексуальних відчуттів, переживань інтимних стосунків [3, с. 22; 4, с. 368]. Більш прогресивна, але відносно невелика частина українців, цю інформацію отримала шляхом поверхневого знайомства з примітивними науково-популярними виданнями, що переповнені описом та ілюстрованим матеріалом. Проте, ці знання важко вписуються в рамки реального життя. Оскільки ця інформація в переважній більшості випадків не відображає суть реального життя та інтимних стосунків [5, с. 158].

Сучасна мода пропагує секс без жодних обов'язків, що веде до спонтанних ранніх статевоїх стосунків, які не можуть реалізувати навіть базові потреби людини, в першу чергу жіночої статі. Ці стосунки не можуть дати необхідний рівень щастя і задоволення від сексу, тому формується цинічне відношення до нього. Ці процеси супроводжуються знеціненням кохання, глибокими психічними травмами та розчаруванням. Цей досвід, в майбутньому провокує ще більші проблеми, що пов'язані з формуванням характеру особистості і його патологій (згідно вченню Фрейда: психологічні проблеми і патології особистості дорослої людини визначаються проблемами дитинства) [6, с. 176; 2, с. 20].

Вищевикладене обгрунтовує необхідності проведення сексуального виховання молоді. Це необхідно для того, щоб сформувати основу здорової і благополучної нації, зробити життя людей безпечнішим, усвідомленішим та повноціннішим. В анкетному опитуванні, проведеному авторами, 40 студентів (100%) вважає, що сексуальне виховання молоді має проводитися. 93 % опитаних заявляють, що їх особисте життя стане більш повноцінне, якщо вони будуть більш обізнані в цих питаннях. Взагалі результати анкетного опитування показали, що є деякі аспекти особистого життя, суть і природу яких не розуміють навіть самі респонденти, але про це буде в іншій нашій роботі.

Сексуальне виховання має починатися з дитинства. Першорядне значення потрібно надавати родинному вихованню. Педагогічна культура родини зумовлює комплекс якостей, які є вихідними і мають вирішальний вплив на формування особистості конкретного індивідуума. В сім'ї батьки повинні закладати основи моральності, гігієни, поважливого відношення до протилежної статі тощо. В школі сексуальне виховання має починатися у віці до 12 років (до того моменту, поки дитина відчує фізіологічну можливість реалізації своїх біологічних інстинктів). В цей процес мають включатися кваліфіковані медичні працівники (прикладом ефективного впровадження цього підходу може бути Швейцарія).

У ВУЗах ця робота, по сексуальному вихованню, має бути продовжена. Адже, основна ціль сексуального виховання молоді – формування майбутньої сім'ї, що характеризується високими моральними якостями, знаннями особливостей анатомо-фізіологічних і психологічних нюансів статі, серйозного підходу до супутника (супутниці) життя, поваги до фізіологічних потреб і функціональних змін в період інтимних відносин тощо [4, с. 370].

Наш авторський колектив вважає за доцільне введення у ВУЗах курсів по сексології. Адже молодь, саме у віці з 17 до 25 років, знаходиться у завершальній стадії формування, зокрема статевого. Ці курси мають розглядати наступні аспекти:

- основи статевого виховання (розгляд теоретичних уявлень про сексуальність, ознайомлення з медичною термінологією, дослідження природи інтимних відносин тощо);
- анатомо-фізіологічні відмінності статей і розвиток почуттів;

- психологію інтимних відносин (відносини між чоловіком і жінкою в інтимному плані; передумови і перешкоди сексу, еротики, інтиму; гігієна статевих відносин; інтимність чоловіків, жінок тощо).

Не варто уникати обговорення цих проблем, адже це перший крок у їх вирішенні. Людям варто відмовлятися від стереотипів, нав'язаних шаблонів, релігійних чи інших морально-етичних табу і зайнятися самопізнанням, саморозвитком в плані сексуальної обізнаності. Люди не повинні розцінювати секс, який заснований на обопільних почуттях, як неправильну чи аморальну річ, в т.ч. і гріховну дію. Це життя, це наша невід'ємна частина. Для тих, хто не хоче цього усвідомлювати, є прекрасний шанс вступити в суперечку з життям. Однак, результат цього протистояння відомий – хто не приймає життя, від того саме життя відмовляється. Автори в жодному разі не піримують безвідповідальні сексуальні стосунки чи стосунки, що засновані на спортивному азарті і не підріплені почуттями. Такі дії особи свідчать про її дисбаланс, дисгармонію внутрішнього світу, і це потрібно лікувати. Секс не варто розглядати як просто статевий акт, що приносить людині задоволення. Секс – це складне життєве явище, що характеризує статеві відносини, психологічні реакції, переживання, дії, вчинки, статевий інстинкт тощо. Секс не лише дарує життя, але й допомагає пізнати його суть. Не варто розглядати сексуальне виховання як розбещення молоді, це осмислення і диференціювання усвідомлення (чистого від вульгарного, істинного від надуманого).

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. В Украине процент разводов достиг 61% [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.unian.net/society/799809-v-ukraine-protsent-razvodov-dostig-61.html>
2. Давидюк Н. Типові причини формування конфліктних взаємин у подружній діаді / Давидюк Н. // Український соціум. – 2004. – № 2 (4). – С.29-33.
3. Івахненко Т.П. Проблема формування сексуальної культури молоді – інноваційна концепція сучасної освіти наукові записки НДУ ім. М. Гоголя. Психолого-педагогічні науки. – 2012. – № 1. – С. 22-24.
4. Рукавицина О. А. Сексуальная культура современной молодежи [Текст] / О. А. Рукавицина // Молодой ученый. – 2012. – №4. – С. 367-371.
5. Чумаков Б.Н. Валеология / Б.Н. Чумаков. – Учеб. пособие. – 2-е изд. испр. и доп. – М.: Педагогическое общество России, 2000. – 407 с.
6. Левицкий В. Сексуальное просвещение детей и подростков : Партнер. – 2010. – №11. – С. 158.

*Тоты Султанова, Жазира Сейсеке, Жанна Асанова
(Қызылорда, Қазақстан)*

БІЛІМ БЕРУ ЖҮЙЕСІНДЕ ЖАҢА ИННОВАЦИЯЛЫҚ ТЕХНОЛОГИЯЛАРДЫҢ ТИІМДІЛІГІ

Қазіргі кездегі шапшаң жүріп жатқан жаһандану үрдісі әлемдік бәсекелестікті күшейте түсуде. Елбасы Н. Ә. Назарбаев Қазақстанның әлемдегі бәсекеге қабілетті 50 елдің қатарына кіру стратегиясы атты жолдауында «Білім беру реформасы – Қазақстанның бәсекеге нақтылы қабілеттілігін қамтамасыз етуге мүмкіндік беретін аса маңызды құралдарының бірі» деп тап көрсетті. ХХІ ғасыр – бұл ақпараттық қоғам дәуірі, технологиялық мәдениет дәуірі, айналадағы дүниеге, адамның денсаулығына, кәсіби мәдениеттілігіне мұқият қарайтын. Кез келген ғылым саласын ақпараттандыру, сол ғылым ерекшеліктеріне тән, оның ішкі дүниесін сипаттайтын алгоритмдерін анықтау және оның ақпараттық қорын жасау болып табылады. Білім беру жүйесін ақпараттандыру – өте күрделі және ұзақ орындалатын үдерісі екені белгілі. Дамыған елдердегі білім беру жүйесінде ерекше маңызды болып табылатын мәселелердің бірі - оқытуды ақпараттандыру, яғни оқу

үрдісінде ақпараттық технологияларды пайдалану болып табылады. Қазіргі таңда да елімізде білім беру жүйесінде жаңашылдық қатарына ақпараттық кеңістікті құру еніп, көкейкесті мәселе ретінде күн тәртібінен түспей отырғандығы мәлім.

Ақпараттандыру жағдайында оқушылар меңгеруге тиісті білім, білік, дағдының көлемі күннен күнге артып, мазмұны өзгеріп отыр. Мектептің білім беру саласында ақпараттық технологияларды пайдалану арқылы білімнің сапасын арттыру, білім беру үрдісін интенсификациялау мен модернизациялаудың тиімді тәсілдерін іздестіру жұмыстары жүргізіліп жатыр. Бұл жұмыстардың тиімділігі мен нәтижелілігі бірнеше оқу-әдістемелік, психологиялық-педагогикалық мәселелердің шешімін ғылыми түрде негіздеуді талап етеді. Оларды бірнеше бағыттарға бөлуге болады:

- оқу үрдісінде ақпараттың технологияларды іске асырудың жүйелі ғылыми-әдістемелік жолын анықтау;

- оқушылардың тәжірибелік іс-әрекетінде ақпараттық технологияларды пайдаланудың әдістемесін жасау;

- мұғалімдердің ақпараттық технологияларды меңгеру және оқу үрдісінде пайдалану бойынша кәсіби біліктерін жетілдіру;

- оқушыларды білім, білік, дағдыны меңгеру үшін ақпараттық технологияларды пайдалануға үйрету;

- мектептің материалдық-техникалық базасын нығайту [1].

Оқу үрдісінде компьютер оқып-үйрену нысаны ретінде, сонымен бірге оқыту, тәрбиелеу, дамыту мен оқытудың мазмұнын меңгеруді диагностикалау құралы ретінде әрекет етеді. Мұның өзі ақпараттық технологияларды пайдаланудың екі бағыты бар екендігін анықтауға мүмкіндік береді. **Бірінші бағыт** тұрғысынан алып қарасақ, ақпараттық технологиялар білім, білік, дағдыны игеру үшін қажетті ресурс болып табылып, оқушылардың саналы тәрбие, сапалы білім алуына жағдай жасайды, ал **екінші бағыт** тұрғысында ақпараттық технологиялар оқу-тәрбие үрдісін ұйымдастыру тиімділігін арттырудың қуатты құралы болып табылады.

Бүгінгі таңда мектептің білім беру жүйесін ақпараттандыру жағдайында өзіндік қайшылықтардың да орын алып отырғанын айту қажет. Мәселен, мектептерде әлі де болса компьютерлердің саны жеткіліксіз, барлық пән мұғалімдерінің бағдарламашылармен тікелей жұмыс істеу мүмкіншілігі шектеулі, автоматтандырылған оқыту бағдарламаларының саны аз, оларды көбейту мәселесі нақты шешімін таппаған, ақпараттық технологияларды пайдалану арқылы информатикадан басқа пән сабақтары өткізілмейді десе де болады.

Сондықтан білім беруді жаңа сатыға көтеру үшін тек білім мазмұны мен оқыту әдістерін ғана емес, ақпараттық технологияларды кеңінен пайдалану арқылы оқытуды ұйымдастыру формаларын да жетілдіру керек. Мұның өзі мынадай оқу-тәрбие міндеттерін шешуге көмектеседі:

- оқу үрдісін дербестендіру. Мәселен, компьютер оқытуды нақты бір авторлық бағдарлама бойынша жүзеге асыруға мүмкіндік береді;

- нақты әрекетке негізделген кері байланысты қамтамасыз етеді. Мәселен, компьютер арқылы әрбір оқушы өзінің білімін бақылауға, тексеруге және бағалауға мүмкіндік алады;

- материалды меңгеру жылдамдығын арттыруға болады.

Ғылыми педагогикалық-психологиялық әдебиеттерді және мектеп тәжірибесін оқып-үйрену мен талдау негізінде ақпараттық технологияларды мектептің оқу үрдісіне енгізу үшін кешенді ақпараттық білім беру жүйесін құру қажеттілігі туындады. Бұл жүйенің негізін ақпараттық технологиялар құрайды. Енді оқытудың ақпараттық технологияларының мәнін ашып көрсетейік.

1. Компьютерлік және ақпараттық сауаттылық. Компьютерлік сауаттылыққа электронды есептеуіш техникасымен жұмыс істеу білігін жатқызуға болады. Ақпараттық

сауаттылық ақпаратты алудың, қайта жасаудың, жеткізудің, сақтаудың және пайдаланудың негізгі ережелерін білуді көздейді.

2. Оқу үрдісінде компьютерді пайдалану оқушылардың өзіндік жұмыстарын ақпараттық-әдістемелік тұрғыдан қамтамасыз етуге де елеулі өзгерістер енгізуге мүмкіндік береді, мұндай жаңашыл өзгерісті оқулықтардан бастауға болады. Мұнда дәстүрлі баспа оқулықтарымен қатар оқу үрдісінде электронды оқулықтарды пайдалану көзделеді.

Электронды оқулықтың автоматтандырылған оқу үрдісі ашық дамытын әдістемелік жүйе екендігі белгілі. Сонымен бірге электронды оқулық оқу ақпаратын тасымалдаудың жаңа құралы болып табылады. Онда оқу ақпараты толық мазмұндалып, әр түрлі қосымшалар, анықтамалық материалдар, бақылау тапсырмалары, ұсынылатын әдебиеттер тізімі және тақырыптық ресурстарға сілтемелер беріледі[2].

Электронды оқулықтың жетістіктері мыналар болып табылады:

- *шұғыл кері байланысты қамтамасыз етеді;*
- *дәстүрлі оқулықта көп іздеуді қажет ететін тиісті ақпаратты тез табуға көмектеседі;*
- *гипермәтінді түсіндірмелерді бірнеше рет қарап шығу барысында уақытты анағұрлым үнемдеуге мүмкіндік береді;*
- *қысқа мәтіндермен қатар көрсетеді, әңгімелейді, жобалайды, т.с.с. (мультимедиа-технологияның мүмкіндігі мен артықшылығы тура осы жерде көрінеді);*
- *әрбір студентке дербестік тұрғыдан қатынас жасауға мүмкіндік беріп, олардың өз бетінше білім алуын қамтамасыз етеді;*
- белгілі бір бөлім бойынша білімді тексеруге мүмкіндік туады.

3. Моделдеу. Моделдеу идеясы оқыту үрдісінде жаңа мүмкіндіктер береді. Атап айтқанда, оқу үрдісінде компьютерлік моделдеуді қолдану ойға негізделген болжамдарды тексеруге, сонымен қатар оқушының қоршаған ортамен байланысын анықтап, адамзат санасын жаңа деңгейге көтеруге ықпал етеді, компьютерлік графика адамның айтар ойын белгілі бір графикалық жүйеге келтіріп, адамның шығармашылық болжамын шыңдауға көмектеседі. Бұл моделдеу әдістемесі оқу бағдарламасының сапасын бағалау жолымен оқушылардың шығармашылық қасиеттерін және ғылыми зердесін дамытудың құралы болып табылады.

Компьютер ақпаратпен жұмыс істейді, нысандық жағдайлар жөніндегі мәліметтер модел ретінде оның сөздік, сандық "сипаттамасы" қаралады. Сондықтан да ақпараттық моделді күрделі жүйе ақпаратының көзі ретінде қарауға болады.

4. Компьютерлік оқыту бағдарламалары. Олар интерактивті тәртіппен компьютер арқылы қандай да болсын пәнді оқып-үйренуді көздейтін бағдарламалар болып табылады. Бұл бағдарламаларда теориялық материал мен блоктар болады, олар оқушылардың берілген білім көлемін меңгеруінің сапасын анықтауға мүмкіндік береді.

Ақпараттық кеңістікті құру жұмысын ұйымдастыру мына мәселелерді анықтауы тиіс: сол кеңістік және оған бағынышты бөлімдердің құрылымының сипаттамасы, ақпараттар ағынының анықтамасын, ақпараттық кеңістікке қатынасушылар санын, олардың қызығушылық бағыттарын және өзара қарым қатынастарын (ішкі/сыртқы). Бұл жағдай білім беру мекемесінің ақпараттық кеңістігі мәліметтер қорының және нақты қолданушылар модулінің бірлесіп жұмыс істеуі түрінде қарастырылады [3].

Білім беру мекемесінің бірыңғай ақпараттық-білім кеңістігі дегеніміз, келесі мәселелерді қамтитын жүйе:

1. материалдық-техникалық, ақпараттық және мамандар ресурсын қамтиды;
2. педагогикалық және басқару үрдістерін автоматтандыруды, ақпараттарды келісілген түрде өндеуді және пайдалануды, толық түрдегі апарат алмасуды қамтамасыз етеді;
3. нормативтік – ұйымдастыру базасының бар болуын, техникалық және әдістемелік көмек көрсету мүмкіндігін.

Коммуникация құралдары ақпараттар қорына қатынасуды, тасымалдауды, сақтауды, хабар алмасуды қамтамасыз етеді. Сонымен қоса бұл топта телеконференцияларға,

бейнеконференцияларға, on line сабақтарға, т.с.с. жұмыс түрлерін орындауды қамтамасыз ету кіреді. Қорыта келгенде, білім беру ұйымдарында бірыңғай ақпараттық кеңістігін құру және оны оқу-тәрбие үрдісінде пайдалану оқушылардың білімге деген қызығушылықтарын арттырып, олардың түрлі мәліметтерден жан-жақты хабардар болуына толық мүмкіндік береді [4].

ҚОЛДАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Кулагин В.П., Найханов В.В., Краснова Г.А., Овезов Б.Б., Роберт И.В., Юрасов В.Г. Информационные технологии в сфере образования. – М., 2004.
2. Бидайбеков Е.Ы. Білімді ақпараттандыру және оқыту мәселелері. Алматы, 2011. Тезисы докладов Международной конференции «Актуальные проблемы современной математики, информатики и механики – II». – Алматы, 2011. – С. 309-310.
3. Жаңа ақпараттық технологиялардың тиімділігі. Г.Бейсенова, Қазақстан мектебі №6. – 2006ж
4. Бөрібаев Б, Балапанов Е. Жаңа ақпараттық технологиялар. – Алматы, 2001ж.

*Бакыт Токтасынова
(Зайсан, Қазақстан)*

АТА-АНАЛАРҒА КЕҢЕС: ҮЙ ТАПСЫРМАСЫ ЖӘНЕ КҮН ТӘРТІБІ

Бала тәрбиесі – өмірдің ең өзекті мәселелерінің бірі. Қай кезде болсын отбасы, бала тәрбиесінің мәселелері назардан тыс қалған емес. Өйткені, бала- ата-ананың адамгершілік өмірінің айнасы.

Өскелең ұрпақтың рухани жан-дүниесін білім нәрімен сусындатып, халқының ерте заманнан жинақталған асыл мұрасымен байытып, ұлттық дәстүрлердің озық үлгілерін санасына сіңіріп, Абайша сөйлесек, «көкірек көзін оята тәрбиелеу» – ата-анадан басталып, мектепте жалғасып, бүкіл қоғам болып атсалысатын жауапты міндеттердің ең бастысы.

Мектепке барған бала еңбектің жаңа түрі – оқумен шұғылдана бастайды. Бірінші сынып оқушыларының көбінің оқуға деген талабы болады. Бұл бірақ алғашқы мектепке, оқуға деген сыртқы еліктеу. Сондықтан оқушының осы бастауыш сыныптан бастап оқуға деген қызығушылығын қалыптастырмаса, оқу жылының соңында бірінші сынып оқушысының оқуға, тіптен мектепке бару талабы жойылады. Сол себепті ата-ана баласының оқып жүргеніне немқұрайды қарамауы тиіс. Ата-ана осыған байланысты баласының мектепке барған күннен бастап оның оқуына, тәртібіне көңіл бөліп, тиісті дәрежеде қадағалап көмектесуі керек. Сіздерге ұсынылып отырған бұл әдістемелік жинақта бастауыш сынып оқушыларының мектепке дайындығынан басталып, күн тәртібі, үй тапсырмасына берілген уақыт мөлшері, бос уақытын ұйымдастыру бағытында кеңестер берілген. Сонымен бірге ата-аналар үшін жағдаяттар, сұрақтар қарастырылған.

Бірінші сынып ата-аналарына: Бірінші сынып оқушылары үшін, оқу жылының басталуы маңызды, әрі қиын кезең. Оқу жылының басталуымен баланың өмір сүру салты өзгереді. Оқуда жақсы көрсеткіш көрсету үшін, үй жұмысын уақытында орындау, мұғалімнің талаптарын бұлжытпау, мектеп тәртібіне мойын ұсыну, күн тәртібін сақтау, жүйелі және кернеулі еңбек ету, ойынның орнына күнделікті мектепке келуімен басталады. Осы жүйеге сай оқушылар бейімделулері қажет. Алғашқы 1-2 аптада балалар үшін қиынға соғады, ал 5-6 апталарда жайлап төселе бастайды. Ата-аналар мектеп мұғалімдерімен кездесіп отыру пайдалы ғана емес, қажет. Ол кездесулер мектеп пен жанұя арасында тығыз байланыс орнатуға, оқушылардың оқуы мен тәртібінде кемшіліктерді болдырмауы үшін дер кезінде шара қолдануға мүмкіндік береді.

Ата-аналарға:

1. Таңертен (не түсте) сабаққа барарында баланы жайлап қана оятыңыз. Сіздің биязы үніңіз бен күлкіңіз-ақ ұйқысын ашуы тиіс. Кешегі бір теріс қылықтарын айтып, басқа

түкке тұрмайтын нәрсеге жүйкесін жұқартпаңыз. Тамағын ішпей жатып ұрыс-керіс ұйымдастырмаңыз.

2. Егер балаңыз сабақтан кешігетіндей болып жатса, онда «Бол да болдың!» астына алып айғайламаңыз.

3. Баланы сабаққа (әсіресе таңертен) ашқұрсақ жібермеңіз;

4. «Тентек болма!», «Тыныш жүр!», «Бүгін 2 алсаң.....!» деген ескертулерді жиі айта бермеңіз. Керісінше, оған жылу сыйлап, жақсы баға алып келуіне тілектестік білдіріңіз; Егер бала әлденеге ренжіп келсе, бірдеңені айтпақшы болса, «сені тындауға уақытым жоқ» демей, арнайы көңіл бөліп, мұқият тыңдаңыз;

5. Бала бірдеңеге ашуланып жүрсе, үндемеңіз. Сабасына түскен соң, ол болған жайды өзі – ақ айтады;

6. Бала бірдеңеге қылығы үшін мұғалім сізді шақыртып алса, өзара әңгімеге баланы қатыстырмаңыз;

7. Мектептен келе сала баланы отырғызып қойып сабаққа дайындалтпаңыз. Олар да 2-3 сағат ойнап, демалған жөн, түсте ұйықтап тынықсын.

8. Бір мезгілдіе барлық сабаққа әзірленуді талап етпеңіз. Әр сабаққа әзірленген кезде үзіліс жасау дұрыс;

9. Сабаққа әзірленіп жатқан баланың желкесінен төніп тұрмаңыз. Дөрекі сөйлемеңіз. Одан да көмектесіп, бірлесіп дайындалыңыз.

10. «Егер, сен, осы сабақты орындамасаң!» деп басталатын тәртіпке шақыру баланың жүйкесіне әсер етеді. Одан да өзіңіз кірісіп, жайлап жетектеп отырыңыз.

11. Күнде жарты сағат ештеңеге алаңдамай балаларыңызбен емін-еркін, жақын тартып әңгімелесіп тұрыңыз.

12. Балаңыздың көңіл-күйі нашар болса, онда бірден назар аударыңыз. Ол сабақтан зорығуы мүмкін.

13. Егер балаңыз айтқаныңызды тыңдамайтын болса, онда ұстазымен, психолог маманымен, дәрігермен кеңесіңіз [3].

Баланы тәрбиелеу үшін ата-ана өзіміз тәрбиелі болуымыз керек. Тәрбие-беру-ақыл айту емес. Бірінші сынып балаларына оқуға және алғашқы мұғаліміне деген сүйіспеншілік пайда болады. Ата-ана мұны әрқашан қолдауы тиісті. Ата-ана баласының кейбір мәселені білмей, шеше алмай жатқан кезінде оған түсіністік танытып, қолдау көрсетіп, көмектесу керек, себебі ол баланың алғашқы қадамдары.

Кейде ата-аналар мұғалімнің бірінші сынып оқушыларына қоятын баға жөнінде. Кейбір ата-ана баласын тек ғана «4» пен «5» алуы тиіс деп те айтады. Мұны естіген бала ата-анасының жазалауынан қорқып «2» немесе «3» бағасы тұрған күнделіктің бетін жыртуға, бағаны түзетуге немесе басқаша жолдар арқылы оларды алдауға барады. Сол себепті ата-ана баға баланың оқуындағы маңызды, бірақ басты мәселе емес екендігін білулері керек. Тек жақсы баға үшін оқыған балада танымдық қызмет пен қызығушылықтың жақсы дамуы екі талай. Сонымен қатар бала өтірік айтуға, тек өзіне пайдалы жаққа ғана әдістенуге, жағымсыз қылықтарға үйренеді. Ата-ана баласының сабақ дайындау барысында қиын мәселелерді шеше алмай жалғыз қалуына жол бермеуі керек. Егер баласы «2» алса, оның себебін біліп, оны тез арада жою шараларын қолдануы керек.

Балаңыздың қуана мектепке баруы үшін не істеуге болады?

• Оның уақытылы ұйықтауға жатуын қадағалаңыз. Ұйқысы қанбаған бала – сабақта мұңаюлы құбыжық.

• Мектеп туралы жаман айтпаңыз, Баланың көзінше мұғалімдерді сөз қылмаңыз.

• Бала тапсырмаларға, мектептен әкелген кітаптарына сіздің қызығушылық танытып, қадағалайтыныңызды көрсін.

• Өзіңіз оқыңыз, бала ата-аналарының бос уақытын тек теледидар мен компьютер алдында өткізбейтінін білсін, көрсін.

• Компьютерлік ойында ойнауды бала күнінде 20 минуттан асырмауы тиіс.

• Балаға өз ойын жазбаша жеткізуді үйретіңіз: онымен хат жазып алмасыңыз, бірге хат жазыңыздар. Егер бала сізбен қатты әсер алған оқиғасымен бөліссе – сол оқиға жайлы әңгіме құрастырып жазуын өтініңіз, ал кешкісін оны барлық отбасы мүшелеріне оқып беріңіз.

• Мектеп пен сынып өміріне үнемі белсенділік танытыңыз. Балаға оның мектебінің сіздің өміріңіздің маңызды бөлігіне айналуы жақсы әсер етеді.

• Мектепте сіздің балаңыз өзіне деген өте жағымсыз қатынасқа қақтығысып қалуы мүмкін. Және де барлығы әрқашан іске аса бермейді. Осы сәтте балаға өзіне деген сенімін жоғалтпауға көмектесіңіз.

• Кейде бала барлық мектептік жағымсыз жағдайларды жүректеріне жақын қабылдап қалуы мүмкін. Әркез оған ненің маңызды, ненің аса маңызсыз екенін үйретіңіз.

• Балаңызға ұрыссаңыз, «сен әрқашан», «сен мүлдем», «әркез сен» деген сөздерді қолданудан аулақ болыңыз... Негізінде сіздің балаңыз әрқашан жақсы, тек бүгін ғана бір нәрсені дұрыс істемеді. Осы туралы оған айтыңыз. Әдетте бала жаман қылық істегенде ол ұялу сезімін бастан кешіреді. Ал сіз оны жазалағанда, оның ұялу сезімі өшеді. Ал бұл қауіпті.

«Бірінші сынып оқушыларының ата-аналары үшін және басқаларға...»

Бірінші қыркүйекке дейін санаулы күндер қалды. Барлығы дайын. Бәрі дайын. Мектепте жөндеу жұмыстары аяқталды, барлығы сатылып алынды, балалар қобалжуда, ата-аналарды үрей биледі.

Бейімделу. Барлық балалар демалыстан кейін мектепке бейімделу кезеңін міндетті түрде өтеді. Бейімделу бұл жаңа жағдайға дағдылану, ынғайлану. Барлығы мерзім мен осы үдерістің маңыздылығында. Бүгін біз бірінші сынып оқушылары туралы айтамыз. Оларға бейімделуге ең көп уақыт: екі тоқсан беріледі. Әдетте оларға бір тоқсан да жетеді, бір жарым ай. Бұл үдеріс жатық өтеді, себебі бірінші сынып оқушылары жағымды сезімде болады, олар мектепке барғылары келіп, өзгеріске дайын, оқуға ниеттенген, олар ересек, оқушы болғылары келеді [6].

Олар неге бейімделулері қажет? **Бірінші сынып оқушылары оқуға, мектепке баруға қажет екенін, педагогтың қатал талаптары мен үй тапсырмасын орындау қажеттілігін ұғыну қажет.** Күн тәртібі өзгереді. Енді бала қалаған уақытына дейін қыдырып, ұйықтай алмайды. Оның уақытының минутына дейін тіркеліп жазылып қойылған. Ересектер қандай көмек көрсете аламыз? Біріншіден бұл оқу жылына икемделу. Бұған алдын ала дайындалған қажет. Тамыздың орта кезінен бастап күн тәртібін өзгерткен дұрыс. Ерте тұрып, ерте ұйқыға жату қажет. Өзіңіз үлгі болыңыз. Белсенді демалу қажет (таза ауада). Алдағы оқуға дайындалу (кітап оқу, сурет салу, қию, құрастыру, әңгімелесу ...). Компьютерде ойнауды, теледидар көру уақытын шектеп отыру. Бала таза ауада үш, үш жарым сағат қыдыруы қажет. Таза ауасыз бала дұрыс дамиды деп айтуға болмайды. Бала дұрыс тамақтануы қажет. Баланың миының дұрыс жұмыс істеуі үшін ас мәзірінде сүт, жұмыртқа, бауыр, балық тәрізді тағамдар болуы тиісті. Ал жармалар, бұршақ тұқымдастар, жержанғақ, шекілдеуік дәнегі, жаңғақ қуат үшін қажет. Организмді дәрумен мен микроэлементтермен толықтыру үшін – картоп, жеміс, көкөніс қажет.

Бірнеше тілек: Мектепке барған балаға рухани және эмоциялық қолдау қажет. Баланы тек жай мақтамай (ұрысуға қажеті жоқ), ол бір нәрсе істеп жатқан кезде мақтаған дұрыс. Баланың нәтижелерін басқа дұрыс орындаған баланың нәтижесімен салыстыруға болмайды. Баланы тек баланың өзімен ғана салыстыру қажет және оның нәтижелерін жақсарту үшін ғана мақтаған жөн.

Баламен жұмыс істеу барысында баланың қабілеті мен өздігінен дамуына көмек көрсету [12].

Балаңыз мектепке барам деп қуанғалы қашан... Міне, арманына да жетті, алғаш рет мектеп табалдырығын аттады. Оның балалық ермектеріне енді тіршіліктің жаңа қамы қосылды. Үй тапсырмасын орындауы керек, ертеңгі сабақтарға қажет оқулық, дәптер, жазу құралдарын әзірлеп, портфеліне салып қоюы керек. Оның алғашқы үй тапсырмалары, әрине, онша қиын емес. Ең алдымен үйде шәкірттің тұрақты жұмыс орны, жинақы столы, бойына шақ орындығы болуы керек, жарық күндіз де, түнде де сол жағынан түсуі тиіс. Оның

кітаптары, оқу құралдары үнемі бір орында тұруы, жазу столына жақын сөреде болғаны жөн. Балаңызды ұқыптылыққа баулу үшін өз столының маңындағы көрнекі жерге таблицалар, сабақ кестесін, күн режимін т.б. іліп қоятын арнайы бұрыш әзірленген дұрыс. Бала мектептен шаршап келеді. Ол тамақтанғаннан кейін 1,5-2 сағат ұйықтап тұрып, далада сонша уақыт ойнап келгеннен кейін үй тапсырмасын орындауға отырғызу керек. Екінші маусымда да оқитындарға да ұйқы, ойын уақыты осы айтылған мөлшерде болады.

Ата-ана, үй ішіндегі үлкендер бала сабаққа дайындалатын кезде, оны әр нәрсеге жұмсап алаңдатпай, орнықты әрі сергек отыруына жағдай жасаған жөн. Бала оқу еңбегіне әбден дайындалғанша ерінбей-жалықпай, ұрсып-зекімей, шыдамдылықпен күн сайын сабағын түсіндіріп оқуына көмектесу оның бірте-бірте өз міндеттеріне айналып, өзін соған қалыптастыруына мүмкіндік береді. Бала өзіне парасаттылықпен қарағанды ұнатады. Оған көмекті кеңес, ұсыныс түрінде берсе, жекіріп, бұйырудан әлдеқайда өтімді болмақ. «Баланы бастан» деген халық ғибраты айтқандай, бастауыш сыныпта берік қаланған дағды, машық өз жемісін берері хақ. Кейбір ата-аналар үй тапсырмаларын алдымен басқа қағазға, содан кейін ғана арнайы дәптерлеріне жаздырады. Бұл мүлде дұрыс емес. Ондай екі жұмыс баланы жалықтырып, шаршатып жібереді. Әрбір тапсырманы орындап болғаннан кейін бала 10-15 минут жазып, сергуі керек, бөгде бір іспен айналасуына да болады. Баланың тапжылмай, қимылсыз ұзақ уақыт отырып алуы денсаулығына зиян келтіреді. Мектеп практикасынан көріп жүргеніміздей, кейбір оқушылар бір немесе бірнеше пәндерден нашар үлгереді. Содан барып мұғалім алдында жалтақ, құрбылары алдында жасқаншаққа айналып, өзімен-өзі бөліктенуі ұшырасады. Бала бойындағы мұндай өзгерісті ата-аналар тез сезеді. Мұндайда балаға нақты және жүйелі көмек беру үшін істі оған қай пән, нендей тақырып қиынға түсетінін анықтап алудан бастаған жөн. Дереву мектеппен байланыс жасап, сынып журналымен танысып, баласының әлгіндей күйге түсуінің себептерін анықтауға болады. Ата-ана өз тарапынан не істеу керек екенін соған қарап шешуі тиіс. Сонда ғана олардың көмегінен күткен нәтиже шығып, баласының өзі тап болған қиыншылықты жеңіп, оқуға талпынуына игі ықпал ете алады. Дегенмен, көмектің де көмегі бар. Мектептен әрі шаршап, әрі көңілісіз келген баланы тамағын ішер-ішпестен желкелеп сабақ оқытып, отырғызып қоюдан келер пайда аз. Оны алдымен асықпай тамақтандырып, тынықтырып алу дұрыс. Қай пәннен болса да мұғалімнің кеңесі бойынша белгілі бір тақырыпты байыппен талдап, тиісті үзілістер жасай отырып, аспай-саспай түсіндіріп, оқушының сергек көңіл күйін сақтауды құнттау қажет. Кейде баланың сабаққа үлгермеуі оның өз күшіне сенбеуіне, күдіктенуден, күдер үзуден де болады. Бірнеше рет қиын пәнді меңгере алмай, беті қайтқан бала қабілетінен айрылғандай болады, ондайда зекіп, ренжітпеуге тырысу керек. Қайта оны жігерлендіріп, рухын көтерерлік қамқорлық қажет. Жеңіл тапсырмалар орындатып, қысқа мәтін оқытып, ол үшін мадақтап, көтермелеп отырған жөн, бұл жас шәкірттің көңілін көтеріп, өз күшіне сенім нығайта бермек. Осылайша оқушы баланың біртіндеп жақсы үлгеретіндер қатарына қосылып кетуі оның әрі қарай талпына, талаптарына түсуіне негіз болады. Біз бүгін алғаш мектеп табалдырығын аттаған кішкентай шәкірттің бойында оқу дағдысын қалай қалыптастырудың қарапайым амалдары туралы ғана әңгімеледік. Өмірде әрбір отбасының өзіне ғана тән жағдай бар, араласатын ортасына қарай қалыптасқан дәстүрлері бар, үй тұрмысында орныққан әдет-салты бар. Бірақ баланың оқуға ынта-ықыласын қалыптастыруға күнде көңіл бөліп отыру, тиісті уақытта тапсырма орындап, сабақ пысықтауға отырғызып, оның нәтижесін қадағалау, күн режимін орындауды баланың дағдысына айналдыру-баласы мектеп табалдырығын аттаған барлық ата-ананың ортақ міндеті [10].

Сіздер кейбір адамдардың өзін дұрыс ұстамауларына назар аударған боларсыздар: әр уақытта асығыста, уақытында ұйқыға жатпайды, таңертеңгі жаттығуларды да жасауға үлгермейді – бір сөзбен айтқанда мүлдем күнделікті күн тәртібін орындамайды. Осындай өмір салты көптеген қиындықтардың, сонымен қатар аурулардың да себебі болуы мүмкін. Орыстың атақты физиологы Н.Е. Введенский өмірдің жоспарсыздық пен тәртіпсіздігі жүйке жүйесін тез қажытады және ағзаның әлсіздігіне әкеледі деп жазған болатын. Оның белгілеуі

бойынша адам көп жұмыс істегеннен соншалықты шаршап, шалдықпайды, керісінше өз жұмысын дұрыс ұйымдастырмағандықтан.

Дені сау баланы тәрбиелеудің негізгі шарттарының бірі – орынды гигиеналық тәртіп, яғни сауықтырушы жаттығулармен толтырылған айқын өмір тәртібі: дене шынықтыру, таза ауадағы ойындар, спорт.

Барлық физиологиялық процесстер адам ағзасында белгілі бір ырғақпен жасалады. Сондықтан баланы қатаң кезектесіп отыратын сергектік, ұйқы, ойын, демалу, тамақ ішу тәртібіне үйреткен маңызды. Міне осылай балалық шақтан пайдалы әдеттер мен білімдер қалыптасады. Оларды тәрбиелеу денсаулықты нығайту мен жұмыс қабілетін жақсартуға зор септігін тигізеді. Егер балалар қатаң тәртіпке үйретілмеген болса, онда олар күйгелек, шолжан, қызба жүйке жүйелі болып өседі. Олар өзінің біппейтін шолжандығымен өздерін ғана күйгелектендірмей ата-анасын да тепе-теңдіктен шығарады. Мұндай жағдайда тәжерибесіз ата-аналар өз балаларына тынышпандырғыш дәрілер және емдеу қажет деп санап дәрігерлерге хабарласады. Бірақ олар бала үшін ең жақсы дәрі болып оның дұрыс өсіп дамуына керекті күн тәртібін сақтау қажет екендігін түсінбейді. Бала белгілі уақытта тұруы жатуы, таңғы, кешкі, асын ішуі керек. Сонымен қатар күн тәртібінде серуендеу мен ойындарға да уақыт бөлу керек. Шулы қозғалмалы ойындар едәуір байсалды ойындарға ауыстырылуы керек.

Бала үшін күн тәртібін жоспарласаңыз дәрігер педиаторлардың ұсынатын осындай мысалды күн тәртібін ұсынуыңызға болады.

Мектепке дейінгі балаларды күніне төрт рет әр 3-4 сағаттан кейін тамақтандыру, 3-4 жасқа дейінгі балалар күніне 2 сағаттан, түнде 12 сағат ұйықтауы керек, ал 5-6 жастағы балалардың ұйқысы күндіз 1,5 сағат, ал түнде 11 сағатты құрайды. Балалармен қандай да болсын жыл мезгілінде және ауа райында серуендеу керек. Бұл олардың жақсы шынығуына және суық тию ауруларына тұрақты болуына көмектеседі. Қыс пен күз мезгілдерінде балалар күніне таза ауада 4-5 сағат болуы керек: 2-3 сағат түскі асқа дейін және 2 сағат күндізгі ұйқысынан кейін, ал көктемде және жазда ұйқыдан басқа барлық уақытты.

Баланың қозғалыстағы табиғи сұраныстарын қанағаттандыратын шынықтырушылық жаттығуларды міндетті түрде күн тәртібіне қосу керек. Дұрыс ұйымдастыралған дене шынықтырушылық жаттығулар арқылы бала өз уақытында бала өз уақытында қозғалу әдістемелерін және білімдерін ұғады. Күн тәртіпке ата-аналармен жаттығулар жасауды әрқашан да еңгізуге болады. Ол үшін сіздің отбасыңызға қолайлы уақытты таңдап алып, осы уақытта жаттығуларды жүргізіп отыруға тырысыңыз.

Күн сайын таңертеңгі гимнастиканы жасап отырған жөн, оған 5-10 мин. бөлінеді. Балаларға серуендеу уақытында қозғалмалы ойындар жасау керек, олар 10-20 мин. және күніне 2 реттен кем болмауы қажет [16].

Отбасында денешынықтырумен айналысу қозғалыс тапшылығын толтыруға көмектеседі. Қозғалыс көлемін күніне жасалған қадамдар санымен анықтауға болады. 3 жастағы балалар үшін күніне қадамдар саны 9-9,5 құрауы керек. Қадамдарды өлшеу үшін қадам өлшеуішті алуыңызға болады. Бақылау барысында бала өз жасы үшін аз қозғалатынын байқасаңыз жылдам түрде шара қолдануыңыз керек. Міндетті түрде баланың көбірек қозғалысына әсер етіңіз, әсіресе бала жүргісі келмей, шалдығып, отырғысы келгенде. Сәби қажетті қозғалыс білімдерін біртіндеп иеленеді. Күн тәртібін дұрыс сақтау және денешынықтырушы жаттығуларды уақытында орындау бала ағзасының дамуына белсенді және қарқынды әсер етеді.

Есіңізде болсын! Баланың мектепте жақсы оқуы мектеп пен ата-аналардың тиімді қарым-қатынасына байланысты. Тәжірибе көрсеткендей, ең жақсы мектеп отбасы мен отбасылық тәрбиені толық ауыстыра алмайды. Тәрбиенің ең маңызды принципі – отбасы мен мектептің бірдей талап етуі. Мектеп білім берсе, отбасы өмірлік тәжірибесін қамтамасыз етіп, жанашырлыққа тәрбиелейді.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Назарбаев Н. Қазақстандықтардың өсіп – өркендеуі, қауіпсіздігі және әл – ауқатының артуы. «Егемен Қазақстан», 11-қазан, 1997.
2. Жұмабаев М. Педагогика. – Алматы: «Рауан», 1993. – 154 б.
3. Жұмабаев М. Педагогика. – Алматы: Мектеп, 1992. – 122 б.
4. Аристотель
5. Қоянбаев Ж.Б., Қоянбаев Р.М. Педагогика. – Астана, 1998.
6. Жұмабаев М. Педагогика. – Алматы: «Рауан», 1992.
7. Асанова Г. «Отбасы – бастапқы тәрбие мектебі» // Қазақстан мектебі №1, 2007 ж.
8. Сухомлинский В.А. «Балаларға жүрек жылуы». – А., Мектеп. – 1973.
9. Керимов Л. Қиын бала және оны қайта тәрбиелеу. – А., 1990.
10. Назарбаев Н. Еліміздің болашақта гүлденуі бүгіннен басталады. «Егемен Қазақстан», 11 қазан, 1997.
11. Макаренко А.С. Ата-аналар кітабы. – А., 1985.
12. Тажибаев Т. Философские, психологические и педагогические взгляды. Абая Кунанбаева. – А-А., 1957.
13. Жумадуллаева А. «Отбасы некелік тәрбие негіздері». – Алматы, 2007. – 143 б.
14. Баланың құқығы туралы конвенция. – Алматы: «Дәнекер», 2000. – 24 б.
15. Қоянбаев Ж.Б. Педагогика. – Алматы, 1999.
16. Әсемжанова З. «Менің отбасым – менің үйім» // Бастауыш мектеп журналы. – 2005. – № 9. – 25-26 б.
17. Әтемова Қ. «Қазақ отбасындағы тәрбие үрдісі» // Қазақстан мектебі. – 2006. – №1.
18. Азимов М. «Жанұя ықпалы» // Бастауыш мектеп журналы. – 1998. – б. 12-13.

СЕКЦИЯ: ПОЛИТОЛОГИЯ

*Гульбаршин Иргебаева
(Алматы, Казахстан)*

РОЛЬ МЕЖДУНАРОДНОГО ПРАВА В МЕЖДУНАРОДНЫХ ОТНОШЕНИЯХ

Современный мир это многообразие международных отношений политического, экономического, научно-технического, культурного, гуманитарного, религиозного и правового характеров. Эти отношения осуществляются государствами, объединениями, международными организациями, создаваемыми комитетами и комиссиями, международными судебными учреждениями, народами. Все указанные субъекты и отношения, возникающие между, как на международной арене, так и в рамках национальных правовых систем, образуют в совокупности международную систему в широком смысле. При всем разнообразии указанных отношений они объединены и носят публичный характер, являясь предметом регулирования международного публичного права.

В международно-правовых документах используется термин «международное право», от римского понятия «право народов» (*jus gentium*), регулировавшего отношения римских граждан с иностранцами. Первым использовал термин «международное право» вместо «право народов» английский ученый XVII в. Р. Зеч [1.5]. И международное право как регулятор международных отношений публичного характера прочно вошло в международно-правовой обиход.

В отличие от международного публичного права международное частное право регулирует гражданско-правовые отношения между государствами и иностранными физическими и юридическими лицами или определяет правовой режим иностранных физических и юридических лиц на территории государства. Поэтому источниками международного частного права являются не только международные договоры и обычаи, но и внутреннее законодательство, государства. Таким образом, хотя международное частное право тесно связано с международным публичным правом имеет свои специфические субъекты и источники, являясь самостоятельной системой права.

Международное право представляет собой институты и отрасли международного права. Комплекс норм образует институты международного права: (признания, правопреемства, международно-правовой ответственности государств).

Отрасль международного права – это совокупность международно-правовых норм, объединенных единым предметом регулирования, и регламентирующих отношения субъектов международного права в определенной сфере сотрудничества. Объект национального права закреплен в кодексах, законах внутригосударственного права. Объект международного права в международно-правовых документах не закреплен и не является стабильным.

Объектом международного права является все то, что, по мнению государств, может быть предметом международно-правового регулирования. То есть все, что не относится к внутренней компетенции государства, может, по согласию государств, стать объектом международного права. Он расширяется по усмотрению государств, ранее относившихся к их исключительной внутренней компетенции. Так, вопросы обороны, экономики, защиты прав человека, борьбы с преступностью стали предметом совместного регулирования национального права и международного права. В тесных интеграционных объединениях (как ЕС) процесс расширения объекта международно-правового регулирования затрагивает практически все сферы, ранее входившие в исключительную внутреннюю компетенцию государств. В международном праве отсутствует единый орган, принимающий международно-правовые акты. Государства как субъекты международного права сами разрабатывают и принимают международные договоры в лице уполномоченных представителей. В силу равенства государств, процесс разработки и принятия международного договора - это длительный процесс согласования позиций государств. По

способу соблюдения норм национального права обеспечивается системой государственных органов и учреждений правоприменительного и право-обеспечительного характера: суд, прокуратура, министерство внутренних дел. В международном праве такая централизованная система органов отсутствует. Вследствие равенства государств, как основных субъектов международного права, нормы международного права носят преимущественно координационный характер. Так, если одно из государств – участников двустороннего договора не выполняет договорные обязательства, другое государство может приостановить или прекратить действия договора с государством-нарушителем.

В случае совершения тяжких международных правонарушений (международных преступлений) в рамках международных межправительственных организаций, применяются коллективные принудительные меры через создаваемые государствами специальные органы. СБ ООН наделен компетенцией принимать резолюции о санкциях политического или экономического характера против государства нарушителя, а в случае их недейственности о коллективных военных действиях. Кроме того, государства создают международные судебные учреждения для привлечения к уголовной ответственности физических лиц, непосредственных исполнителей международных преступлений т.к. Нюрнбергский военный трибунал 1945-1946 гг., Международный уголовный суд, действующий с 2002 г. В Уставе ООН демократическое содержание международного права проявляется в закреплении таких общечеловеческих ценностей, как: достоинство и ценность человеческой личности, равноправие мужчин и женщин, равенство больших и малых наций, неприменение силы и угрозы силой против территориальной целостности и политической независимости любого государства. Влияние международного права выражается в том, что реализация внешнеполитических задач любым государством может осуществляться лишь в рамках принципов и норм международного права, исключая диктат и насилие со стороны государства либо группы государств, признающих лишь дипломатические методы (переговоры, консультации) пригодными для достижения взаимоприемлемого баланса интересов при разрешении международных проблем. Нормы морали нашли отражение в Уставе ООН. Так, в Преамбуле Устава провозглашается, что все народы должны «проявлять терпимость и жить вместе в мире друг с другом, как добрые соседи», создавать условия, при которых может соблюдаться справедливость и уважение к международным обязательствам, вытекающим из договоров и других источников международного права [2.4].

Нормы морали применяются для обеспечения выполнения государствами резолюций международных межправительственных организаций, имеющих рекомендательный характер, а также заключений комитетов (Комитет по правам человека, Комитет по конвенциям и рекомендациям ЮНЕСКО), осуществляющих контрольные функции в области соблюдения государствами обязательств по правам человека, несоблюдение которых вызывает моральное осуждение. В современный период выполнение моральных норм является критерием цивилизованного поведения государства в международных отношениях. Моральные нормы применяются в практике деятельности международных судов при рассмотрении межгосударственных споров. Так, в Статуте Международного Суда ООН (ст. 38) указывается на то, что Суд может разрешать дело *ex aequo et bono* (по совести) при согласии на это сторон.

Большое значение имеет программная функция международного права, прогнозирующая развитие международных отношений, определяющая новые формы и сферы сотрудничества. Программными являются принципы международного права, лежащие в основе международного правопорядка и позволяющие противодействовать либо появлению таких форм международных отношений, либо действий со стороны их участников, которые противоречат целям и принципам международного права.

Значимость принципов международного права в Уставе ООН, была подчеркнута в Декларации тысячелетия ООН 2000 г., провозгласившей их неподвластными времени, актуальность и способность которых «служить источником вдохновения возрастает по мере того, как страны и народы становятся все более взаимосвязанными и взаимозависимыми».

В процессе международного сотрудничества государств формируется международное право. В доктрине международного права международное правотворчество определяется, как процесс согласования, государствами содержания норм и введения их в действие. Особенность международного правотворчества, в отличие от внутригосударственного, заключается в том, что каждое государство правомочно признавать или не признавать в качестве юридически обязательной, согласованное содержание нормы. Процесс международного правотворчества состоит из коллективных действий государств на этапе согласования содержания нормы и индивидуальных действий каждого государства [3]. Правотворческий процесс в международном праве не ограничивается заключением государствами международных договоров и признанием практики государств в качестве обычной нормы международного права. Сегодня роли международных организаций в процессе международного правотворчества усиливается. В этой связи особый интерес представляет изучение правотворческой деятельности международных организаций, как составной части международного правотворчества. В юридической литературе правотворческая деятельность международных организаций часто именуется, как их регулирующая функция. Регулирующая функция международных организаций, по В. Моравецкому, заключается в установлении норм и образцов морального, политического или юридического характера, призванных соответствующим образом формировать поведение участников международных отношений [4]. В настоящее время практически все юристы-международники, придерживаются мнения о наличии у международных организаций международной- правосубъектности. В международном праве не сразу сформировалась единая позиция относительно международной- правосубъектности международных межправительственных организаций. В доктрине международного права признается, что государства, создавая международные организации, наделяют их правами, признавая за ними права и обязанности, участвовать в создании и применении норм, контроль и соблюдение норм, международного права государствами-членами. В соответствии с этим признанием государства создают новый субъект международного права в сфере международного сотрудничества. Способность международных организаций совершать юридически действительные действия от своего имени предполагает наличие у них относительно обособленной правовой воли. Такая воля качественно отличается от каждой индивидуальной воли государств-членов. Согласованная воля международной организации носит межгосударственный характер, волевое обособление международных организаций лежит в основе их международной правосубъектности и признанной за ними способности выражать волеизъявления, принимать на себя права и обязанности по международному праву. При участии в правотворческом процессе государств международные организации сами не создают норм международного права, а лишь участвуют в правотворческом процессе государств. В рамках международных организаций, что предусматривается их учредительными актами [5]. В современном международном праве международные организации имеют достаточно эффективный механизм участия в правотворческой деятельности государств. В начальных фазах правотворческого процесса международная организация может:

- быть инициатором, выступающим с предложением о заключении определенного межгосударственного договора;
- выступить как автор проекта текста подобного договора;
- созвать в дальнейшем дипломатическую конференцию государств с целью согласования текста договора;
- сама сыграть роль такой конференции, осуществляя согласование текста договора и его утверждение в своем межправительственном органе;
- выполнять функции депозитария после заключения договора; пользоваться определенными полномочиями в области интерпретации или пересмотра договора, заключенного при ее участии [6]. Наиболее типичными случаями выполнения международными организациями вспомогательных функций в нормотворческом процессе

государств являются: разработка и принятие высшим органом организации проектов конвенций, технических стандартов и регламентов, созыв конференций для заключения договоров и др.

В современном международном праве наряду с универсальными международными организациями в кодификационном процессе повышается роль региональных международных организаций. Учредительные документы некоторых из них предусматривают осуществление подобной деятельности (например, Организация американских государств и Совет Европы) [7]. Последнее десятилетие XX и первые годы XXI веков стали важным периодом в истории международных организаций. Компетенция международных организаций по участию в правотворческой деятельности государств может быть весьма различной и определяется учредительными актами, другими документами, регламентирующими их деятельность в зависимости от целей и задач организаций.

ИСТОЧНИКИ И ЛИТЕРАТУРА:

1. Международное право: Учебник / Отв. ред. Ю. М. Колосов, Э. С. Кривчикова. – М., 2001. – С. 219.
2. Устава ООН. Архивировано из первоисточника 1 марта 2012 г.
3. Крылов Н.Б. Правотворческая деятельность международных организаций. – М., 1988. – С. 24.
4. Моравецкий В. Функции международной организации. – М., 1976. – С. 91.
5. Шibaева Е. А. Указ. соч. – С. 110-111.
6. Моравецкий В. Указ. соч. – С. 110.
7. Решение о Правилах процедуры Совета глав государств, Совета глав правительств, Совета министров иностранных дел и Экономического совета Содружества Независимых Государств // Информационный вестник Совета глав государств и Совета глав правительств СНГ "Содружество". – 2002. – № 2(41). – С. 168.

СЕКЦИЯ: ПРАВО

*Елена Мицкая, Алибек Есимгожа
(Шымкент, Казахстан)*

**ВОПРОСЫ ОБСТАНОВКИ, ОБУСЛОВЛЕННЫЕ ВООРУЖЁННЫМ
КОНФЛИКТОМ, КАК РАЗНОВИДНОСТЬ ОБСТАНОВКИ СОВЕРШЕНИЯ
ПРЕСТУПЛЕНИЯ ПО НОВОМУ УГОЛОВНОМУ КОДЕКСУ РЕСПУБЛИКИ
КАЗАХСТАН**

Многие государства, опережая кодификацию международно-правовых норм об ответственности за преступления против мира и безопасности человечества, стали объединять эти нормы в самостоятельные разделы (главы). По этому пути пошел и казахстанский законодатель, предусмотрев в новом УК самостоятельную главу об этих преступлениях, включив в нее пятнадцать составов преступлений [1]. Из них шесть не являются новыми - планирование, подготовка, развязывание или ведение агрессивной войны, производство или распространение оружия массового поражения, применение запрещенных средств и методов ведения войны, геноцид, экоцид и нападение на лиц или организации, пользующиеся международной защитой, а три состава преступления ранее были известны УК КазССР 1959 г.: пропаганда войны (ст.57), наемничество (ст.62-2) и нарушение национального и расового равноправия (ст.60).

В число обязательных признаков некоторых составов анализируемой группы преступлений входит предмет преступления. Как, например, это закреплено в действующем УК РК в ст. 158 и ч.2 ст. 159 УК – это химическое, биологическое и другие виды оружия массового поражения, запрещенные международным договором РК. Составы почти всех преступлений против мира и безопасности человечества являются формальными. Их объективная сторона в качестве обязательного признака включает только совершение общественно опасного деяния, а наступление общественно опасных последствий лежит за рамками состава. Исключение составляют квалифицирующие составы наемничества, нападение на лиц и организации, пользующиеся международной защитой, и возбуждение социальной, национальной, родовой, расовой или религиозной вражды. К смешанной конструкции можно отнести состав экоцида, где законодатель, характеризуя объективную сторону преступления, указал, что совершение этого деяния наказуемо при условии, что оно вызвало или способно вызвать определенное общественно опасное последствие – экологическую катастрофу.

Как справедливо отмечала Ж.О. Кулжабаева в отношении действующего УК РК, оно не содержит ряд преступлений, обычно совершаемых в период вооруженных конфликтов – нет ответственности за взятие заложников из гражданского населения во время вооруженных конфликтов; умышленное убийство граждан медицинского и духовного персонала [2]. Но в новом УК РК за данные преступные действия уже введена уголовная ответственность.

При имплементации международных договоров во внутригосударственном законодательстве часто применяются такие методы трансформации международных норм как рецепция, адаптация и/или отсылка к тексту основополагающего международного документа. Так, в ходе разработки Уголовного кодекса Республики Казахстан законодатель, применяя лишь метод рецепции, не смог проявить гибкость к международным стандартам имплементации международных норм о преступлениях против мира и безопасности человечества. Это привело в результате к отсутствию в Кодексе ряда признаков преступления против человечества, составляющих целый комплекс преступлений в виде «систематических и массовых нарушений прав человека». Данный состав международного преступления предусматривает те признаки и элементы преступлений против человечества, которые не возможно включить в составы преступлений в виде агрессии, нарушений законов и обычаев войны или геноцида, хотя имеют с ними взаимосвязь (Статьи 15, 21, 22 Проекта

кодекса преступлений против мира и безопасности человечества 1996 г.; пункт b ст.1 Конвенции о неприменимости срока давности к военным преступлениям и преступлениям против человечества от 26 ноября 1968 г.; и пункт с статьи 5 Статута Международного военного трибунала по Дальнему Востоку от 19 января 1949 г.). Более того, были бы также тщетными попытки находить соответствующие международно-правовые акты, указывающие на их прямую и открытую взаимосвязь. Такое утверждение обосновывается тем, что, например, военные преступления, согласно Женевским конвенциям 1949 г. и Дополнительному Протоколу I 1977 г., не обязательно требуют систематичность и массовость в их совершении для того, чтобы инкриминировать содеянное, т.е. грубое нарушение законов войны в отношении даже одного лица может служить доказательством совершения военного преступления. Что касается геноцида, то систематические и массовые нарушения прав человека отличаются от него по нескольким своим признакам. В качестве подобных признаков целесообразно указать этническую чистку, насильственное исчезновение, а также установление и поддержание в отношении лиц подневольного состояния. Более того, при геноциде определяющим условием является «полное или частичное физическое истребление», а систематические и массовые нарушения прав человека не предусматривают такое условие. С другой стороны, систематические и массовые нарушения прав человека могут быть совершены как в мирное время, так и во время войны, значит, возможно в результате акта агрессии, нарушения законов и обычаев войны или одновременно с геноцидом. Поэтому многие страны, такие как Канада, Австралия, Соединенное Королевство Великобритании в своих Статусах о военных преступлениях, а также Франция в своем новом Уголовном кодексе имеют положения, предусматривающие наличие взаимосвязи данного состава преступления с другими преступлениями против мира и безопасности человечества. К тому же, Статус Международного Трибунала по Югославии и Устав Международного уголовного суда [3] также предусматривают взаимосвязь.

Разумеется, при определении признаков данного состава международного преступления в новом Уголовном Кодексе Республики Казахстан следовало бы учитывать и статью 21 Проекта Кодекса преступлений против мира и безопасности человечества 1996 г. В ней указаны такие признаки как убийство, пытки, установление или поддержание в отношении лиц подневольного состояние или принудительного труда, депортация или принудительное перемещение населения, преследование. Более того, имеется ряд региональных и иных международно-правовых актов, которые добавляют данному виду международного преступления новые признаки, такие как насильственное исчезновение (насильственная пропажа без вести) (Межамериканская конвенция о насильственных исчезновениях людей, 1994г.; Декларация ООН о защите людей от насильственного исчезновения, 1992, – Резолюция 47/133 Генеральной Ассамблеи ООН, принятая на 47-й сессии) и этническая чистка.

В качестве сравнения в соответствии со ст.128 УК РБ «Преступления против безопасности человечества» депортация, незаконное содержание в заключении, обращение в рабство, массовое или систематическое осуществление казней без суда, похищение людей, за которым следует их исчезновение, пытки или акты жестокости, совершаемые в связи с расовой, национальной, этнической, принадлежностью, политическими убеждениями и вероисповеданием гражданского населения, наказываются лишением свободы на срок от семи до двадцати пяти лет или пожизненным заключением или смертной казнью. По ст. 135 УК РБ «Нарушение законов и обычаев войны» предусматривается наказание в виде ограничения свободы от трех до пяти лет или лишением свободы на срок от трех до семи лет за принуждение лиц, сдавших оружие или не имеющих средств защиты, раненых, больных, потерпевших кораблекрушение, медицинского, санитарного и духовного персонала, военнопленных, гражданского населения на оккупированных территориях или в районе военных действий или лиц, пользующихся во время военных действий международной защитой, к службе в вооруженных силах противника или к переселению, либо лишение их права на независимый и беспристрастный суд, либо ограничение права этих лиц на защиту в

уголовном судопроизводстве. Причинение же указанным лицам тяжких телесных повреждений, истязание, проведение над ними (даже с согласия) медицинских, биологических и других экспериментов либо использование их для прикрытия своих войск или объектов от военных действий, либо захват и удержание таких лиц в качестве заложников, либо угон гражданского населения для принудительных работ, наказываются лишением свободы на срок от 5 до 15 лет (квалифицированный состав). Уже умышленное убийство указанных лиц (особо квалифицированный состав) наказываются лишением свободы на срок от 8 до 25 лет, или пожизненным лишением свободы, или смертной казнью [4].

По УК Республики Азербайджан в главе 16 о преступлениях против мира и безопасности человечества предусмотрена уголовная ответственность за рабство, т.е. полное или частичное осуществление в отношении человека правомочий, присущих праву собственности (ст. 106), а также лишение свободы в нарушение норм международного права (ст. 112). В главе 17 УК Азербайджана «Военные преступления» в рамках ст. 115 «Нарушение законов и обычаев войны» также устанавливается ответственность за содержание в качестве заложников. Особенностью современного уголовного законодательства Азербайджана также является установление ответственности за насильственное удержание человека, которым признается задержание, арест или похищение лица с целью лишения законной защиты на длительный срок по заданию, при поддержке или по согласию государства либо политической организации, и последующее отрицание факта лишения свободы или отказ от сообщения сведений о его участии либо местонахождении с максимальным наказанием в виде пожизненного лишения свободы (ст. 110) в главе 16 «Преступления против мира и безопасности человечества» [5].

По УК Таджикистана в главе о преступлениях против мира и безопасности человечества предусмотрена ответственность за умышленное нарушение норм международного гуманитарного права, совершенное в ходе вооруженного конфликта (п.«ж» ч.2 ст.403) [6].

По нашему мнению, формулировка статьи 163 нового УК РК о применении запрещенных средств и методов войны, запрещенных международным договором Республики Казахстан существенно ограничивает применение данной статьи к тем условиям, когда запрещенные средства или оружие будет применено, но не будет соответствующего договора Казахстана с государством, которое его применило. Новый УК РК не содержит понятия «обстановка, обусловленная вооружённым конфликтом». Есть понятие «боевых действий» и «действий, совершенных в военное время» в ст. 453 «Халатное отношение к службе», ст. 454 «Оставление погибающего военного корабля», ст. 455 «Сдача или оставление противнику средств ведения войны». В казахстанском уголовном праве обстановка совершения преступления отнесена к числу факультативных признаков объективной стороны состава преступления. Учёт её играет важную роль для правильной квалификации совершённого общественно опасного деяния, а, следовательно, она должна приниматься во внимание при применении уголовного закона в соответствии с его духом и буквой. По нашему мнению, обстановка, обусловленная вооружённым конфликтом, как разновидность обстановки совершения преступления, явившаяся следствием необходимости усиления ответственности за преступления, совершаемые в условиях вооруженного конфликта, находит свое отражение в нормах уголовных законов начиная с древних времен по настоящее время. Можно дать определение обстановки совершения преступления как ограниченной пространственно-временными рамками совершенного преступления системы взаимодействующих элементов реального мира, оказывающих влияние на степень общественной опасности совершенного в их условиях деяния, и приобретающей в этой связи уголовно-правовое значение. Иначе говоря, обстановка вооруженного конфликта – это совокупность факторов и условий, обусловленных вооруженным конфликтом, в которых совершается общественно опасное посягательство, и влияющих на степень и характер общественной опасности преступления. Вооруженный конфликт – это любое столкновение,

противоборство, форма разрешения противоречий между государствами, народами, социальными группами с применением военной силы [7]. С учетом масштабов, политических и военно-стратегических целей, задач и других факторов вооруженный конфликт может принимать форму войны или иного международного вооруженного конфликта или вооруженного конфликта немеждународного характера.

Изучение проблемы обстановки совершения преступления в зоне вооруженного конфликта в рамках признака состава преступления и выработки ее определения указывает на необходимость анализа различных понятий и положений уголовного права, среди которых известные международному праву уголовному праву понятия, характеризующие вооруженный конфликт или имеющие к нему отношение: «военное время», «время боя», «район боевых действий», «боевая обстановка», «военные действия», «боевые действия», «боевые условия», «бой» и т.д. Зарубежные законодатели по иному отнеслись к учёту обстановки совершения преступления в зоне вооруженного конфликта. В их современном уголовном законодательстве обстановке, обусловленной вооруженным конфликтом, придается существенное значение при конструировании норм УК. Их изучение позволило выявить многообразные формы и виды исследуемой обстановки, которые можно классифицировать по трем большим группам: 1) временная характеристика обстановки в зоне вооруженного конфликта: время войны, военный период, время военных действий, время боевых действий, время боя, время сражения, время действия военного положения, время действия чрезвычайного положения, период вооруженного конфликта, время вооруженного конфликта, время международного или внутреннего вооруженного конфликта, и т.д.; 2) пространственная характеристика обстановки в зоне вооруженного конфликта: местность, объявленная на военном положении, район военных действий, поле сражения, зона военных действий, поле боя и т.д.; 3) содержательная характеристика обстановки в зоне вооруженного конфликта: условия военного времени, боевая обстановка, бой, условия военного положения, вооруженный конфликт, военные действия, боевые условия, обстановка, связанная с непосредственно существующей опасностью такой войны или вооруженного конфликта и т.д.

Что очевидно вызывает необходимость выработки универсального для любой формы вооруженного конфликта уголовно-правового понятия обстановки в зоне вооруженного конфликта, которую нами предлагается именовать «обстановкой вооруженного конфликта». В целом можно классифицировать все преступления, совершаемые в зоне вооруженного конфликта, по следующим основаниям: 1. По влиянию обстановки вооруженного конфликта на их совершение: а) обусловленные обстановкой вооруженного конфликта или на совершение которых она оказала влияние; б) совершаемые вне зависимости от ее наличия. 2. По субъекту совершения преступления: а) преступления, совершаемые участниками незаконных вооруженных формирований; б) преступления, которые совершаемые сотрудниками вооруженных сил, осуществляющих контртеррористическую операцию; в) преступления, совершаемые должностными лицами и сотрудниками местных органов власти и управления; г) преступления, совершаемые мирным населением.

Необходимость учета обстановки вооруженного конфликта как признака состава преступлений, совершаемых в условиях вооруженного конфликта, при квалификации преступлений, установлении уголовной ответственности и назначении наказания позволит определить следующие направления разработки законодательства военного времени: 1. Определение содержания законодательства военного времени. Оно должно устанавливать уголовно-правовой запрет на все преступления, совершаемые в зоне вооруженного конфликта, как международного, так и внутригосударственного характера. 2. Определение условий и оснований введения в действие законодательства военного времени. К условиям введения в действие законодательства военного времени следует отнести факт объявления войны, агрессию, начало военных или боевых действий, то есть факт возникновения международного или внутреннего вооруженного конфликта. Основанием введения в действие законодательства военного времени следует признать нормативно-правовую базу

функционирования государства в условиях международного вооруженного конфликта или внутреннего вооруженного конфликта. 3. Определение формы законодательства военного времени, которое будет представлять собой комплекс соответствующих дополнений и изменений, предлагаемых для внесения в действующий УК РК.

ИСТОЧНИКИ И ЛИТЕРАТУРА:

1. Уголовный кодекс Республики Казахстан от 3 июля 2014 года № 226-V [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.online.zakon.kz/>
2. Кулжабаева Ж.О. Имплементация норм международного гуманитарного права в национальном законодательстве Республики Казахстан // Российский ежегодник международного права. – СПб, 2000. – С. 144-145.
3. Устав Международного уголовного суда, часть 2, статья 5(1), 1997 г. // Международное уголовное право в документах / Сост. М.Б. Кудайбергенов. – Алматы, 1999. – Т. 3. – С. 152.
4. Уголовный кодекс Республики Беларусь / Вступ. ст. А.И. Лукашова, Э.А. Саркисовой. 2-е изд., испр. и доп. – Минск, 2001.
5. Сафаров Н.А. Преследование военных преступлений (вопросы Особой части Уголовного кодекса Азербайджанской Республики) // Законность. – 2002. – № 2. – С.39-44.
6. Уголовный кодекс Республики Таджикистан. – СПб., 2001.
7. Военная энциклопедия: В 8 т. – М.: Воениздат, 1989. – Т.2. – С. 310.

*Назым Сейдахметова, Лаззат Адилбекова
(Алматы, Казахстан)*

ПРАВОВОЙ АНАЛИЗ ПРАКТИКИ РАЗРЕШЕНИЯ СПОРОВ СУДОМ ЕВРАЗЭС

ЕврАзЭС с момента своего создания в 2000 году должен было стать стартовой площадкой для углубления интеграции государств постсоветского пространства в экономической и гуманитарной областях. Среди пяти членов организации: Беларусь, Казахстан, Кыргызстан, Россия и Таджикистан, наиболее активными участниками были Казахстан и Россия, так как Узбекистан вошел в сообщество в январе 2006 года и покинул его в октябре 2008 года, Украина и Молдова с 2002 года, Армения с 2003 года являлись лишь наблюдателями. По мнению ряда экспертов, ЕврАзЭС был успешной и продуктивной организацией, так, как на ее базе были сформированы Таможенный союз и Единое экономическое пространство.

Непосредственно Суд Евразийского экономического сообщества был создан в соответствии со ст. 3 и 8 Договора об учреждении Евразийского экономического сообщества от 10 октября 2000 г. [1]. Согласно положениям данных статей Суд ЕврАзЭС является одним из органов Сообщества и призван обеспечивать единообразное применение международных договоров, заключаемых в рамках ЕврАзЭС. Одной из целей создания Суда является разрешение споров экономического характера, возникающих между членами ЕврАзЭС по вопросам реализации решений органов Сообщества и положений договоров, действующих в его рамках.

Решением Межгоссовета ЕврАзЭС на уровне глав государств от 27.04.2003 г. № 122 был утвержден первый Статут Суда, который определил его основные принципы и задачи, организацию, порядок деятельности, компетенцию и структуру. Таким образом, правовой статус Суда был закреплен упомянутым выше международным договором, а организационные вопросы определены Статутом Суда [2].

С 2004 по 2012 год функции Суда ЕврАзЭС исполнял Экономический Суд СНГ. Суд ЕврАзЭС начал выполнять свои функции как самостоятельный судебный орган лишь с 2012 года и проработал до прекращения деятельности ЕврАзЭС, то есть до января 2015 года.

Поскольку тремя сторонами из состава ЕврАзЭС был создан Таможенный союз (ТС), было решено расширить компетенцию Суда и наделить его полномочиями по разрешению споров, возникших в рамках ТС [3]. С этой целью в 2007 г. в Договор об учреждении Евразийского экономического сообщества были внесены соответствующие изменения. Однако положение Статута Суда также требовали пересмотра. Решением Межгоссовета ЕврАзЭС от 27.11.2009 г. № 457 «О вводе в действие Статута Суда Евразийского экономического сообщества» было установлено: наделить Суд функциями органа по разрешению споров в рамках ТС и ввести в действие Статут Суда до 1 июля 2010 г. [4]. Как наглядно показывает практика, судебные органы интеграционных объединений действующие между бывшими республиками СССР являются взаимозаменяемыми. Остается надеяться, что только приступивший к своим обязанностям Суд Евразийского Экономического Союза оправдает возложенные на него ожидания и просуществует дольше и эффективнее, чем его предшественники.

Суд ЕврАзЭС начал выполнять свои функции как самостоятельный судебный орган лишь с 2012 года и проработал до прекращения деятельности ЕврАзЭС, то есть до января 2015 года.

За всё время работы по вопросу разрешения споров Суд ЕврАзЭС рассмотрел 10 дел сторонами которых являются юридические лица государств-членов Сообщества:

- Дело № 1-7/1-2012 по заявлению ОАО «Угольная компания «Южный Кузбасс» об оспаривании п. 1 Решения КТС от 17.08.2010 № 335;

- Дело № 1-7/2-2012 по заявлению ООО «ОНП» об оспаривании решения КТС от 18.10.2011 № 819;

- Дело № 1-6/1-2013 по запросу Кассационной коллегии Высшего Хозяйственного Суда Республики Беларусь о применении отдельных положений решений КТС от 27.11.2009 № 130, от 15.07.2011 г. № 728 по спору между иностранным частным производственно-сервисным предприятием «Тур Транс Компани» и Минской региональной таможней Государственного таможенного комитета Республики Беларусь;

- Дело № 1-7/2-2013 по заявлению публичного акционерного общества «Новокраматорский машиностроительный завод» об оспаривании Решения КТС от 09.12.2011 № 904;

- Дело № 1-7/4-2013 по заявлению ООО «СеверАвтоПрокат» об оспаривании отдельных положений п.4 Порядка применения освобождения от уплаты таможенных пошлин при ввозе отдельных категорий товаров на единую таможенную территорию ТС, утв. Решением КТС №728;

- Дело № 1-7/5-2013 по заявлению ООО «Джекпот» об оспаривании отдельных положений п. 4 Порядка применения освобождения от уплаты таможенных пошлин при ввозе отдельных категорий товаров на единую таможенную территорию ТС, утв. Решением КТС от 15.07.2011 № 728;

- Дело № 2-4/6-2014 по жалобе ООО «Вичюнай-Русь» о признании действия (бездействия) ЕЭК по отказу в направлении запроса в Суд ЕврАзЭС о толковании или разъяснении применения международных договоров, заключенных в рамках Таможенного союза;

- Дело № 2-4/3-2014 (1-7/6-2013) по заявлениям компаний GraphiteIndiaLimited и NEG Limited об оспаривании решения Коллегии ЕЭК от 25.12.2012 г. № 288;

- Дело № 2-4/7-2014 по заявлениям ООО «Забайкалресурс» и ООО «Ника» к ЕЭК об оспаривании п. 2 Решения КТС от 18.11.2011 г. № 851 и бездействия ЕЭК; [5]

По делу № 2-4/7-2014 по заявлениям ООО «Забайкалресурс» и ООО «Ника» к ЕЭК об оспаривании п. 2 Решения КТС от 18.11.2011 г. № 851 и бездействия ЕЭК В 2011 – 2012 годах между ООО «Забайкалресурс» (продавец) и компаниями «Baltimos Assets Corp.»,

Суйфэньхэйской торгово-экономической компанией «Сун Цюань», Маньчжурской торговой компанией с ограниченной ответственностью «Чуан Е», Маньчжурской торговой компанией с ограниченной ответственностью «Хэн Тун» и Маньчжурской торговой экспортно-импортной компанией с ограниченной ответственностью «Вань Шунь Да» (покупатели) были заключены внешнеэкономические контракты от 23 декабря 2011 года № HLSF-688-Z/D-1, от 1 ноября 2011 года № WSD-2009-01, от 23 декабря 2011 года № МСУ-ЗУ-01, от 23 января 2012 года № МНД-18N-F, от 18 ноября 2011 года № МНД-18N-B. 7 февраля 2011 года между ООО «Ника» (продавец) и компанией «Baltimos Assets Corp.» был заключен внешнеэкономический контракт. Во исполнение перечисленных контрактов ООО «Забайкалресурс» и ООО «Ника» осуществляли экспорт в КНР заготовок, полученных путем продольного и поперечного раздела бывших в эксплуатации рельсов, применяемых для изготовления сельскохозяйственных инструментов методом вторичного проката. Вывозимый товар декларировался по коду ТН ВЭД 7728 70 900 0 (уголки, фасонные и специальные профили).

Таможенный орган на основании результатов первичной идентификационной таможенной экспертизы пришел к выводу о том, что вывозимый товар представляет собой отрезки разделенных головки, шейки и подошвы бывших в употреблении рельсов и в решениях о классификации товара указал, что данный товар должен классифицироваться как отходы и лом черных металлов, прочие по коду ТН ВЭД 7204 49 900 0. В связи с принятыми решениями о классификации товара таможенный орган взыскал с ООО «Забайкалресурс» и ООО «Ника» суммы таможенной пошлины по коду ТН ВЭД 7204 49 900 0, а также пени за просрочку уплаты таможенных пошлин [6].

В судебном заседании представители ООО «Забайкалресурс» и ООО «Ника» поддержали заявления, просили признать пункт 2 Решения № 851 и бездействие ЕЭК по не приданию Пояснениям к ТН ВЭД ТС обязательной силы или их отмене не соответствующим международным договорам, заключенным в рамках Таможенного союза и Единого экономического пространства. Свои требования ООО «Забайкалресурс» и ООО «Ника» основывают на том, что согласно статье 7 Договора о Комиссии Таможенного союза от 6 октября 2007 года (далее – Договор о КТС) КТС вправе в пределах своих полномочий принимать решения, носящие исключительно обязательный характер.

По утверждению ООО «Забайкалресурс» и ООО «Ника», Решение № 851 не соответствует пункту 2 статьи 8 Конвенции, которая, как указано в Решении Коллегии Суда от 15 ноября 2012 года, является одним из актов таможенного законодательства Таможенного союза. Как указывают заявители, Пояснения, имеющие рекомендательный характер, не способны упорядочить юридическую практику, поскольку предоставляют правоприменительным органам право по своему усмотрению применять либо не применять Пояснения, что приводит к утрате правовой системой признаков стабильности и предсказуемости.

Суд ЕврАзЭС по данному делу принял решение отказать в удовлетворении заявлений общества с ограниченной ответственностью «Забайкалресурс» и общества с ограниченной ответственностью «Ника».

Также, Суд ЕврАзЭС вынес постановления по разъяснению соглашений и договоров в рамках ЕврАзЭС, 1 из которых был вынесен по запросу Министерства экономики и бюджетного планирования Республики Казахстан о толковании положений Соглашения о государственных (муниципальных) закупках [7].

Вместе с тем, Суд ЕврАзЭС вынес постановления по разъяснению соглашений и договоров в рамках ЕврАзЭС, по запросу физических лиц:

- Дело № 1-7/3-2013 по заявлению гражданина РБ Клевжица Э.Г. о применении положений Решения КТС от 20.05.2010 г. № 259 «О требованиях, применяемых к обустройству системы двойного коридора в местах прибытия товаров на там. тер. ТС и убытия с этой территории»;

- Дело № 2-2/1-2014 по запросу гражданина Российской Федерации Грушенкова К.Н. о разъяснении положений пунктов 5 и 6 статьи 13 Статута Суда Евразийского экономического сообщества.

То есть, исходя из практики разрешения споров Судом ЕврАзЭС, можно отметить достаточную компетенцию Суда и широкий круг субъектов, правомочных обращаться в Суд ЕврАзЭС, что и является главным различием Суда ЕврАзЭС и Экономического Суда СНГ. Нормативно-правовая база Суда ЕврАзЭС требовала некоторых доработок, которые, вполне вероятно, будут учтены при работе Суда ЕЭС. Опираясь на практику разрешения споров Судом ЕврАзЭС, можно будет вывести все слабые и сильные стороны нормотворческой базы ЕврАзЭС и использовать накопленный опыт для совершенствования деятельности новых организаций, появившихся на международной арене в рамках ЕврАзЭС.

ИСТОЧНИКИ И ЛИТЕРАТУРА:

1. Договора об учреждении Евразийского экономического сообщества от 10 октября 2000 г.
2. Статут Суда ЕврАзЭС от 5 июля 2010 г.
3. Ерджанов Т.К. Международное публичное право / Т.К.Ерджанов Международное публичное право. – Алматы: ТОО «АВК», 2006. – 478 с.
4. Решение Межгоссовета ЕврАзЭС от 27.11.2009 г. № 457 «О вводе в действие Статута Суда Евразийского экономического сообщества».
5. Интернет-ресурс: <http://www.evrases.com/>
6. Решение суда ЕврАзЭС №2-4/7-2014 по заявлениям ООО «Забайкалресурс» и ООО «Ника» к ЕЭК об оспаривании п. 2 Решения КТС от 18.11.2011 г. №851 и бездействия ЕЭК
7. Постановление Суда ЕврАзЭС №2-3/1-2014

Научный руководитель – доктор юридических наук, профессор С.Ж.Айдарбаев

*Ксенія Долідзе
(Запоріжжя, Україна)*

ВИЗНАЧЕННЯ ПОНЯТЬ ДЕРЖАВНОГО УПРАВЛІННЯ ТА ПУБЛІЧНОГО АДМІНІСТРУВАННЯ У СУЧАСНІЙ НАУЦІ

За період розвитку України як незалежної країни теорія державного управління накопичила певний набір понять і термінів, які використовуються широким колом фахівців і громадян. Терміни «публічне управління (врядування)», «публічне адміністрування», «публічна адміністрація» з'явилися в управлінській науці порівняно нещодавно. Незважаючи на активне дослідження цих категорій, вони, на думку багатьох науковців, не мають певного однозначного трактування [5, с. 113].

Згідно з енциклопедією державного управління категорія державне управління – це діяльність держави (органів державної влади), спрямована на створення умов для якнайповнішої реалізації функцій держави, основних прав і свобод громадян, узгодження різноманітних груп інтересів у суспільстві та між державою і суспільством, забезпечення суспільного розвитку відповідними ресурсами [3, с. 157].

Г. Атаманчук вважає, що державне управління – це практичний, організуючий і регулюючий вплив держави (через систему своїх структур) на суспільну і приватну життєдіяльність людей з метою її упорядкування, збереження або перетворення, що спирається на її владну силу [1, с. 33].

В. Мартиненко визначає, що державне управління є процес здійснення авторитарного врядування через формування та реалізацію системи державних органів виконавчої влади на всіх рівнях адміністративно-територіального поділу країни, які застосовують сукупність

способів, механізмів, методів владного впливу на суспільство [9, с. 21].

Таким чином, державне управління має владний характер і ключовими елементами для цієї системи є держава і державна влада. Що стосується публічного адміністрування, цей термін пішов з права та практики зарубіжних країн. Відповідно до глосарію ООН публічне адміністрування має багато визначень.

Категорія “публічне адміністрування” пішла із зарубіжної літератури. Спочатку переклад терміну “Public administration” був однозначним – “державне управління”, згодом було досліджено, що це поняття має полісемантичний характер і залежно від контексту перекладається ще як “публічне адміністрування” та “публічна адміністрація” і навіть “суспільне управління”, “управління на державному та місцевому рівні”, “громадська адміністрація”. Це стосується і термінів “public” і “administration”. У словнику Мюллера надано п’ять дефініцій “public” в якості прикметника: суспільний, державний; народний, загальнонародний; публічний, загальнодоступний; комунальний; відкритий, гласний, а в професійному онлайн-словнику МультиТран – 15: суспільний, народний, загальнонародний, комунальний, публічний, загальнодоступний, відкритий, державний, загальний, казенний, суспільного користування, колективний, гласний, несекретний, об’єднаний.

Ідея “публічного” відображена у працях М. Вебера, Ч. Барнарда, Д. Ганна, Л. Гуліка, Дж. С. Мілла, В. Парсонса, Г. Саймона, Д. Уальдо, М. Фоллет, Ю. Хабермаса, В. Мартиненка, С. Борисевича, А. Кузнєцова, Л. Лазор, В. Дзюндзюка, О. Мельничук та ін. У працях учених категорія “публічного” часто протиставляється категорії “приватного”.

Згідно з енциклопедією державного управління, публічне адміністрування є різновидом управлінської діяльності інституцій публічної влади, завдяки якій держава та громадянське суспільство забезпечують самокерованість (самоврядність) усієї суспільної системи та її розвиток у певному, визначеному напрямку.

Г. Зінченко вважає, що система публічного адміністрування – це організаційні структури державного апарату, персонал яких реалізує сукупність необхідних функцій, використовуючи при цьому комплекс відповідних форм, методів і процедур, а також прямі та зворотні зв’язки між державою та суспільством [4, с. 46].

На думку В. Коваленка публічне адміністрування розкриває основні напрями цілеспрямованої діяльності суб’єктів владних повноважень щодо виконання адміністративних зобов’язань [7, с. 214].

До визначення публічного адміністрування теж існує два підходи. У широкому сенсі під публічним адмініструванням розуміють всю систему адміністративних інститутів із ієрархією влади, за допомогою якої відповідальність за виконання державних рішень спускається зверху донизу. Тобто публічне адміністрування – це скоординовані групові дії з питань державних справ, які: пов’язані із трьома гілками влади (законодавчою, виконавчою і судовою; мають важливе значення у формуванні державної політики; є частиною політичного процесу; значно відрізняються від адміністрування у приватному секторі; пов’язані із багаточисельними приватними групами та індивідами, які працюють у різних компаніях та громадах.

У вузькому розумінні публічне адміністрування пов’язане із виконавчою гілкою влади і розглядається як: професійна діяльність державних службовців, яка включає всі види діяльності, спрямовані на реалізацію рішень уряду; вивчення, розробку та впровадження напрямів урядової політики [10, с. 4].

Таким чином, і державне управління й публічне адміністрування мають і широке й вузьке розуміння та за вищезазначеними визначеннями дуже схожі. Проте державне управління відноситься до авторитарного виду управління, а публічне адміністрування – до демократичного [5, с. 4].

“Публічне” є категорією більш широкою, ніж “державне”, а “адміністрування” – поняття більш вузьке ніж “управління”. Таким чином, публічне адміністрування є складовою публічного управління (врядування), метою якого постає розвиток держави на засадах демократії з використанням ефективних новітніх методів і технологій управління та

направлених на забезпечення громадян на рівні світових стандартів.

Процес здійснення публічного управління забезпечується через публічні адміністрації. Публічна адміністрація є сукупністю державних і недержавних структур та повноважних осіб, які здійснюють публічне урядування й адміністрування. До складу публічної адміністрації входять органи виконавчої влади, адміністративний апарат та виконавчі органи місцевого самоврядування [2, с. 21].

Метою управління є організація спільної діяльності людей, їх окремих груп та організацій, забезпечення координації взаємодії між ними, а його суттю здійснення керуючого впливу на відповідні об'єкти. Об'єкт управління – це система, яка підпорядковується владній волі суб'єкта управління і виконує його рішення, тобто система, якою управляють [8, с. 35].

У державному управлінні об'єктом виступає держава, а в публічному адмініструванні об'єктом є суспільство. Разом з тим, потрібно пам'ятати, що всі види управління підлягають конституційному та іншому правовому регулюванню, які встановлюють тісний взаємозв'язок державного управління з іншими видами управління; взаємопов'язані між собою, доповнюють, замінюють, посилюють або послаблюють одна одну; в кожний історичний момент володіють своїм рівнем розвитку, в якому висловлюється їх здатність управляти відповідними об'єктами управління. Не можна тому до якого-небудь виду управління підходити абстрактно, виходячи з яких-небудь переваг, як це робиться сьогодні стосовно менеджменту. Завжди треба бачити реальну керованість цих процесів, явищ і відносин, якими слід керувати з боку конкретних суб'єктів управління [1, с. 30].

У державному управлінні до суб'єктів управління належать: органи виконавчої влади (уряд, міністерства, державні комітети, інші центральні органи виконавчої влади, місцеві державні адміністрації); керівники і керівний склад цих органів (політичні діячі; посадові особи; службові особи, які наділені державно-владними повноваженнями). У публічному адмініструванні суб'єктом виступають публічні адміністрації.

Отже, огляду літературних джерел дозволяють зробити висновок, що дослідження стосовно формування та розвитку публічного адміністрування активно здійснюються.

Використання нової термінології означає трансформацію державного управління і розвиток процесів демократії та громадянського суспільства. «Публічне» є категорією більш широкою, ніж «державне», а «адміністрування» – поняття більш вузьке ніж «управління». Таким чином, публічне адміністрування є складовою публічного врядування та є процедурою втілення рішень, прийнятих у системі публічного управління. Задля розвитку держави на засадах демократії з використанням ефективних новітніх методів і технологій управління та направлених на забезпечення громадян на рівні світових стандартів, необхідно здійснити розподіл адміністративних і політичних функцій у системі виконавчої влади та запровадити сучасні демократичні принципи, такі як верховенство права, законність, відкритість, прозорість, дієвість, результативність, ефективність, підконтрольність, підзвітність та відповідальність [5, с. 30].

Підводячи підсумки, необхідно зазначити, що державне управління та публічне адміністрування є підвидами (складовими) соціального управління. Ключовими елементами для державного управління є держава і державна влада, а для публічного адміністрування – суспільство та публічна влада. У державному управлінні об'єктом виступає держава, а в публічному адмініструванні об'єктом є суспільство. Для державного управління характерний авторитаризм, а для публічного адміністрування – демократія. Таким чином, публічне адміністрування впроваджує демократичні цінності та сприяє сталому розвитку нашої держави в процесі спільної трансформації.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Атаманчук Г. В. Теория государственного управления: курс лекций, 4-е изд., дополн. / Г. В. Атаманчук. – М.: Омега-Л, 2006. – 584 с.
2. Демократичне урядування та публічне адміністрування: проблеми вимірювання та

- аудиту: наук.-метод. посіб. / авт. кол.: А.Ф. Колодій, М.З. Буник, П.М. Петровський та ін. – К.: НАДУ, 2011. – 56 с.
3. Енциклопедія державного управління у 8 т. – Т. 1. Теорія державного управління / Нац. акад. держ. упр. при Президентові України; наук.-редкол.: Ю.В. Ковбасюк (голова) [та ін.]. – К.: НАДУ, 2011. – 747 с.
 4. Зинченко Г. П. Соціологія управління: Учебно-метод. Комплекс / [Г. П. Зинченко, А. А. Иванова, В. Д. Лысенко, И. И. Рогов]. – Ростов-н/Д.: СКАГС, 2010. – 48 с.
 5. Колесникова К. О. Публічне адміністрування в Україні: огляд літературних джерел / К. О. Колесникова // Теорія та практика державного управління. – 2013. – Вип. 3. – С. 112-119.
 6. Колесникова К. О. Співвідношення державного управління та публічного адміністрування у процесі суспільної трансформації / К. О. Колесникова // Публічне управління: теорія та практика. – 2013. – Вип. 3. – С. 41-45.
 7. Курс адміністративного права України: підручник / В. К. Колпаков, О. В. Кузьменко, І. Д. Пастух [та ін.] / за ред. В. В. Коваленка. – К.: Юрінком Інтер, 2012. – 808 с.
 8. Малиновський В. Я. Державне управління: Навчальний посібник / В.Я. Малиновський. – Вид. 2-ге, доп. та перероб. – К.: Атіка, 2003. – 576 с.
 9. Мартиненко В.М. Демократичне врядування: проблеми теорії та практики / В.М. Мартиненко // Публічне управління: теорія та практика: Зб. наук. праць. – Х.: Вид-во "ДокНаукаДержУпр", 2010. – № 1. – С. 16-22.
 10. Оболенський О. Ю. Провісники нового публічного управління / О. Ю. Оболенський // Розвиток публічного адміністрування на засадах менеджменту: європейський контекст : матеріали наук.-практ. конф., м. Дніпропетровськ, 15-16 трав. 2009 р. / за заг. ред. С. М. Сergyоїна. – Дніпропетр.: ДРІДУ НАДУ, 2009. – 310 с.

Науковий керівник – кандидат юридичних наук, доцент О.Г.Бондар

*Галина Тернова
(Київ, Україна)*

СПЕЦІАЛЬНИЙ РЕЖИМ ОПОДАТКУВАННЯ ДІЯЛЬНОСТІ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКИХ ТОВАРОВАРОВИРОБНИКІВ

Для розкриття даної теми в першу чергу необхідно надати визначення поняттю «господарська діяльність». Під господарською діяльністю розуміють діяльність суб'єктів господарювання у сфері суспільного виробництва, спрямовану на виготовлення та реалізацію продукції, виконання робіт чи надання послуг вартісного характеру, що мають цінову визначеність [7, с. 6].

Господарським кодексом України, а саме ст. 3, також закріплено, що господарська діяльність, являє собою діяльність для досягнення економічних і соціальних результатів з метою одержання прибутку [2].

Згідно з пп. 14.1.235 п. 14.1 ст. 14 Податкового кодексу України сільськогосподарський товаровиробник – це юридична особа незалежно від організаційно-правової форми, яка займається виробництвом сільськогосподарської продукції [5].

Також, такий товаровиробник може займатися розведенням, вирощуванням та виловом риби у внутрішніх водоймах (озерах, ставках та водосховищах) та її переробкою на власних чи орендованих потужностях, у тому числі власновиробленої сировини на давальницьких умовах, та здійснює операції з її постачання.

Діяльність сільськогосподарського товаровиробника здійснюється ним на власний ризик, так як це передбачено ст. 1 Закону України «Про підприємництво» 7 лютого 1991 року N 698-XII, якою законодавцем визначено, що підприємництво – це безпосередня

самостійна, систематична, на власний ризик діяльність по виробництву продукції, виконанню робіт, наданню послуг з метою отримання прибутку, яка здійснюється фізичними та юридичними особами, зареєстрованими як суб'єкти підприємницької діяльності у порядку, встановленому законодавством [4].

Кожна особа, у разі отримання прибутку зобов'язана сплачувати встановлені Податковим кодексом України, законами з питань митної справи податки та збори.

Оподаткування доходів сільських господарств провадиться у порядку, встановленому для сільськогосподарських підприємств [1, с. 166].

Податковим кодексом України встановлено спеціальний режим оподаткування діяльності у сфері сільського та лісового господарства, а також рибальства, який стосується тільки резидентів України.

Для правильності розуміння ст. 209 Податкового кодексу України, якою і закріплено спеціальний режим оподаткування діяльності у сфері сільського та лісового господарства необхідно розкрити визначення поняття «резидент».

Резидент – юридична або фізична особа, що постійно зареєстрована або постійно проживає в даній країні незалежно від громадянства. Резиденти зобов'язані у своїх економічних діях дотримуватись законів даної країни, платити податки згідно з чинним законодавством [3].

Законодавцем в розумінні п. 209.6 ст. 209 Податкового кодексу України визначено, що сільськогосподарським вважається підприємство, основною діяльністю якого є постачання вироблених (наданих) ним сільськогосподарських товарів (послуг) на власних або орендованих основних фондах, а також на давальницьких умовах, в якій питома вага вартості сільськогосподарських товарів/послуг становить не менш як 75 відсотків вартості всіх товарів/послуг, поставлених протягом попередніх 12 послідовних звітних податкових періодів сукупно.

Слід зазначити що положення цієї статті діють з урахуванням того, що:

а) для новоутвореного сільськогосподарського підприємства, зареєстрованого як суб'єкт господарювання, який провадить господарську діяльність менше ніж 12 календарних місяців, така питома вага сільськогосподарських товарів/послуг розраховується за наслідками кожного окремого звітного податкового періоду;

б) з метою розрахунку такої питомої ваги до складу основної діяльності сільськогосподарського підприємства не включаються оподатковувані операції з постачання основних фондів, що перебували у складі його основних фондів не менше ніж 12 послідовних звітних податкових періодів сукупно, якщо такі операції не були постійними і не становили окремої підприємницької діяльності.

Пунктом 209.1 ст. 209 ПК України законодавцем надано право резиденту, який провадить підприємницьку діяльність у сфері сільського і лісового господарства та рибальства та відповідає критеріям, встановленим у пункті 209.6 (далі – сільськогосподарське підприємство) обирати спеціальний режим оподаткування.

Згідно із спеціальним режимом оподаткування сума **податку на додану вартість**, нарахована сільськогосподарським підприємством на вартість поставлених ним сільськогосподарських товарів/послуг, **не підлягає сплаті** до бюджету та повністю залишається в розпорядженні такого сільськогосподарського підприємства для відшкодування суми податку, сплаченої (нарахованої) постачальнику на вартість виробничих факторів, за рахунок яких сформовано податковий кредит, а за наявності залишку такої суми податку – для інших виробничих цілей.

Законодавцем також, передбачено, що зазначені суми податку на додану вартість **акумулюються сільськогосподарськими підприємствами на спеціальних рахунках**, відкритих в установах банків та/або в органах, які здійснюють казначейське обслуговування бюджетних коштів у порядку, затвердженому Кабінетом Міністрів України.

Постанова Кабінету Міністрів України «Про затвердження Порядку акумулювання сільськогосподарськими підприємствами сум податку на додану вартість на спеціальних

рахунках, відкритих у банках та/або органах, які здійснюють казначейське обслуговування бюджетних коштів» від 12 січня 2011 р. № 11 визначено механізм акумулювання сум податку на додану вартість на спеціальних рахунках, відкритих у банках та/або органах, які здійснюють казначейське обслуговування бюджетних коштів, що не підлягають сплаті до бюджету і нараховуються сільськогосподарськими підприємствами – суб'єктами спеціального режиму оподаткування діяльності у сфері сільського та лісового господарства і рибальства (далі – сільськогосподарські підприємства) на вартість поставлених ними сільськогосподарських товарів (послуг) [6].

Для перерахування суми податку із рахунку платника в системі електронного адміністрування податку на додану вартість на спеціальний рахунок платника в установах банків та/або в **органах**, які здійснюють казначейське обслуговування бюджетних коштів, центральний орган виконавчої влади, що забезпечує реалізацію податкової та митної політики, **не пізніше ніж за три робочі дні** до закінчення граничного строку, встановленого Податковим кодексом України для самостійної сплати податкових зобов'язань, надсилає органу, що здійснює казначейське обслуговування бюджетних коштів, в якому відкриваються рахунки платників у системі електронного адміністрування податку на додану вартість, реєстр платників, в якому зазначаються назва платника, податковий номер та індивідуальний податковий номер платника, звітний період та **сума податку, що підлягає перерахуванню**.

На підставі такого реєстру орган, що здійснює казначейське обслуговування бюджетних коштів, в якому відкриті рахунки платників у системі електронного адміністрування податку на додану вартість, не пізніше останнього дня строку, встановленого Податковим кодексом України для самостійної сплати податкових зобов'язань, перераховує суми податку на спеціальний рахунок платника в установах банків та/або в органах, які здійснюють казначейське обслуговування бюджетних коштів.

Також, п. 209.3 ст. 209 ПК України зазначено, якщо сума податку на додану вартість, сплачена (нарахована) сільськогосподарським підприємством постачальнику на вартість виробничих факторів, перевищує суму податку, нараховану за операціями з постачання сільськогосподарських товарів/послуг, то різниця між такими сумами не підлягає бюджетному відшкодуванню та зараховується до складу податкового кредиту наступного звітного (податкового) періоду.

При вивезенні сільськогосподарських товарів у митному режимі експорту сільськогосподарське підприємство - виробник таких товарів/послуг має право на бюджетне відшкодування податку на додану вартість, сплаченого (нарахованого) постачальникам товарів/послуг, вартість яких включається до складу виробничих факторів, що закріплено п. 209.4 ст. 209 ПК України. Таке відшкодування здійснюється в загальному порядку.

У разі придбання сільськогосподарських товарів чи послуг у сільськогосподарського підприємства, який обрав спеціальний режим оподаткування такий платник податку має право збільшити податковий кредит на суму сплаченого (нарахованого) податку в загальному порядку.

В обов'язковому порядку сільськогосподарське підприємство повинно надати покупцю податкову накладну на продану продукцію чи послуги, що і передбачає п. 209.9 ст. 209 ПК України.

Для того, щоб мати можливість перебувати на спеціальному режимі оподаткування, сільськогосподарське підприємство реєструється як суб'єкт спеціального режиму оподаткування з дотриманням правил та у строки, що визначені Податковим кодексом України для реєстрації платників податку на додану вартість.

Такому підприємству необхідно подати до контролюючого органу за своїм місцезнаходженням (місцем проживання) реєстраційну заяву.

Законодавець передбачив випадки обов'язкової реєстрації та добровільної реєстрації платника податку на додану вартість.

Обрання спеціального режиму оподаткування є правом сільськогосподарського підприємства, а не обов'язком.

Тому в п. 183.3 ст. 183 ПК України законодавцем закріплено, що у разі добровільної реєстрації особи як платника податку, реєстраційна заява подається не пізніше ніж за 20 календарних днів до початку податкового періоду, з якого такі особи вважатимуться платниками податку та матимуть право на податковий кредит і виписку податкових накладних [5].

Крім того, в обов'язковому порядку у реєстрі суб'єктів спеціального режиму оподаткування, крім відомостей, передбачених для реєстрації платників податку на додану вартість на загальних підставах, повинен міститися перелік видів діяльності такого сільськогосподарського підприємства, на які поширюється дія спеціального режиму оподаткування діяльності у сфері сільського та лісового господарства, а також рибальства, та дата внесення запису про такі види діяльності.

Сільськогосподарським товаровиробникам при здійсненні своєї господарської діяльності слід також враховувати, що якщо суб'єкт, який обрав собі спеціальний режим оподаткування, поставляє протягом попередніх 12 послідовних звітних податкових періодів сукупно несільськогосподарські товари/послуги, питома вага яких перевищує 25 відсотків вартості всіх поставлених товарів/послуг, то:

а) на таке підприємство не поширюється спеціальний режим оподаткування, встановлений статтею 209 ПК України. Таке підприємство зобов'язане визначити податкове зобов'язання з цього податку за підсумками звітного податкового періоду, в якому було допущено таке перевищення, і сплатити податок до бюджету в загальному порядку;

б) контролюючий орган зобов'язаний виключити таке підприємство з реєстру суб'єктів спеціального режиму оподаткування та може повторно включити його до такого реєстру після закінчення наступних 12 послідовних звітних податкових періодів;

в) таке підприємство вважається платником зазначеного податку на загальних підставах з першого числа місяця, в якому було допущено таке перевищення [5].

Треба пам'ятати, що при завданні збитків завдяки непереборній силі і якщо суб'єкти спеціального режиму оподаткування не можуть самостійно покрити збитки, такі суб'єкти мають право продовжити строк застосування спеціального режиму оподаткування без дотримання розміру питомої ваги, встановленої цим пунктом. У разі коли суб'єкт спеціального режиму належно застрахував ризики втрати товарів (запасів), то правило дотримання розміру питомої ваги не застосовується. У такому випадку суми одержаних страхових виплат враховуються при визначенні питомої ваги вартості сільськогосподарських товарів/послуг у загальному обсязі постачання за відповідний звітний період.

Слід пам'ятати, що рішення про наявність обставин непереборної сили, перелік суб'єктів, що постраждали внаслідок таких обставин, та терміни застосування спеціального режиму оподаткування без дотримання розміру питомої ваги, визначаються не суб'єктом спеціального режиму, а Верховною Радою Автономної Республіки Крим та обласними радами.

Законодавцем також, передбачені випадки коли сільськогосподарське підприємство виключається з реєстру суб'єктів спеціального режиму оподаткування, а саме коли:

а) підприємство саме з власної ініціативи подає заяву про зняття його з реєстрації як суб'єкта спеціального режиму оподаткування та/або про його реєстрацію як платника зазначеного податку на загальних підставах;

б) підприємство підлягає реєстрації як платник податку на загальних підставах;

в) щодо підприємства прийняте рішення про припинення шляхом ліквідації або реорганізації.

Сільськогосподарське підприємство – суб'єкт спеціального режиму оподаткування подає податкову декларацію у строки та в порядку, що встановлені для інших платників податку. Форма податкової декларації, яка подається сільськогосподарським підприємством – суб'єктом спеціального режиму оподаткування, затверджується центральним органом

виконавчої влади, що забезпечує формування та реалізує державну податкову і митну політику, зараз це Державна фіскальна служба України [5].

Суб'єкт спеціального режиму оподаткування здійснює оподаткування операцій з продажу (постачання) сільськогосподарської продукції за ставкою, визначеною підпунктом "а" п.193.1 ст. 193 ПК України, що становить в 2015 році 20 відсотків, а в разі експорту сільськогосподарської продукції застосовується ставка податку, визначена пп. "б" пункту 193.1 статті 193 ПК України, що становить в 2015 році «0» відсотків [5].

Проаналізувавши зазначені в даній статті нормативно-правові акти, постає питання про те, чи захищають вони діяльність сільських підприємств, чи сприяє спеціальний режим оподаткування українським сільськогосподарським товаровиробникам досягти європейського рівня технологій виробництва. Запровадження акумулювання на спеціальних рахунках сум податку на додану вартість сільськогосподарськими підприємствами повинно підтримати такі підприємства. Також, доцільно для розвитку таких підприємств розроблення спрощеного спеціального режиму, який мав би на меті збільшення прибутків товаровиробників за рахунок запровадження пільг.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Аграрне право України: Підручник / В.З. Янчук, В.І. Андрійцев, С.Ф. Василюк та ін.; За ред. В.З. Янчука. – 2-е вид., перероб. та доп. – К.: Юрінком Інтер, 2000. – 720 с.
2. Господарський кодекс України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/436-15>.
3. Економічна енциклопедія [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://slovopedia.org.ua/38/53408/383653.html>.
4. Закону України «Про підприємництво» від 7 лютого 1991 року N 698-ХІІ [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/698-12>.
5. Податковий кодекс України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/2755-17>.
6. Постанова Кабінету Міністрів України «Про затвердження Порядку акумулювання сільськогосподарськими підприємствами сум податку на додану вартість на спеціальних рахунках, відкритих у банках та/або органах, які здійснюють казначейське обслуговування бюджетних коштів» від 12.01. 2011 р. № 11 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/11-2011-%D0%BF>.
7. Щербина В. С. Господарське право. – К., 2003. – С. 6-7.

СЕКЦИЯ: ПСИХОЛОГИЯ

*Назиля Иргебаева
(Алматы, Казахстан)*

**ПСИХОЛОГИЧЕСКАЯ ГОТОВНОСТЬ БУДУЩЕГО СПЕЦИАЛИСТА К
ПРОФЕССИОНАЛЬНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ**

Меняется мир, меняется живущий в нем человек, которого не может удовлетворять стихийный характер изменений, что проявляется в постоянном поиске средств и способов произвольного преобразования себя и своей жизни, в котором заметная роль принадлежит психологической науке. Влияние происходящих изменений отражается и на развитии отечественной психологии как науки, в которой все больший вес приобретает тенденция к уравниванию соотношения между теорией и практикой.

Психология зримо обретает черты не только объясняющей, описательной, но и прикладной, практической науки. Развитие психологической науки, расширение сферы ее приложения ведут к усилению внимания к методам, направленным на решение задач моделирования, проектирования, прогнозирования и преобразования интеллектуальных характеристик человека, группы и организации. А, интеллектуальное развитие, интеллектуальный потенциал личности априори основывается на психологическую культуру, на психологическую зрелость, на «психологизированные» поступки и поведения человека.

Следовательно, психологическая подготовка высококвалифицированных кадров является важнейшей проблемой любого развитого общества. Функционирование и совершенствование системы психологического образования требует соответствующего научного, в частности, психолого-педагогического обеспечения.

В настоящее время психологической подготовке в системе профессионального образования уделяется особое внимание. Л.Н. Захарова, Л.А. Кандыбович, Е.А. Климов, Л.С. Колмогорова, К.К. Платонов и др. российские, белорусские, украинские исследователи разработали и разрабатывают концепции психологической подготовки студентов как подструктуру профессионального образования [1, с. 33].

В Республике Казахстан проблемы психологической подготовки студентов в контексте профессионально-педагогического общения исследуются Х.Т. Шеръяздановой, М.К. Бапаевой. Комплексный подход и полиметодологическое обоснование психологизации личности разрабатывается профессором Ж.И. Намазбаевой и ее учениками. Фундаментальные исследования по проблемам психологии обучения студентов проводятся С.М. Джакуповым. Когнитивная компонента психологического развития студентов изучается О.С. Сангилбаевым. Концепция и технология субъектной парадигмы психологической подготовки студентов исследуется А.Р. Ерментаевой [2, с. 91].

В современных условиях глобализации и конвергенции образовательных рынков и становление общего образовательного пространства высокое качество психологической подготовки будущих специалистов прочно ассоциируется с целями и задачами Болонского процесса: субъектность в учебно-воспитательном процессе, академическая мобильность, полное обеспечение учебно-методическими материалами, инновационные технологии обучения и управления знаниями, повышение и реализация интеллектуального потенциала.

Законом Республики Казахстан «Об образовании» от 27 июля 2007 года казахстанская система образования приведена в соответствие с положениями Болонской декларации и международным стандартам. Данным Законом закреплена трехступенчатая модель подготовки кадров высшего и послевузовского образования: бакалавр-магистр-доктор (PhD). Первоочередным приоритетом системы послевузовского образования Республики Казахстан является реализация Закона Республики Казахстан «Об образовании» и «Государственная программа развития образования на 2011-2020 годы». От таких важнейших нормативных

документов вытекают стратегические цели и задачи психологической подготовки в системе послевузовского непрерывного образования.

Субъектный подход в образовании, предполагающий активность, самостоятельность, инициативность, ответственность, ценностность в отношении к учебной деятельности и психологическому развитию личности изучается К.А. Абульхановой, М.И. Володиковой, Ф. Мухаметзяновой, А.Р. Ерментаевой и др.

Научно-психологическое образование способствует целостному развитию современных кадров, укреплению их психологического здоровья; гарантирует актуализацию адаптивных возможностей магистрантов и докторантов к требованиям международного рынка труда.

В психологии выделяют заблаговременную, общую (или длительную) готовность и временную, ситуативную (состояние готовности).

Заблаговременная готовность (общая или длительная) представляет собой ранее приобретенные установки, знания, навыки, умения, мотивы деятельности. На ее основе возникает состояние готовности к выполнению тех или иных текущих задач деятельности.

Временное состояние готовности – это актуализация, приспособление всех сил, создание психологически возможных для успешных действий в данный момент.

Ситуативная готовность – это динамичное, целостное состояние личности, внутренняя настроенность на определенное поведение, мобилизация всех сил на активные и целесообразные действия, то есть приведение их в активное состояние. Будучи целостными образованиями, общая и ситуативная психологическая готовность включают следующие компоненты:

1. Мотивационные – потребность успешно выполнить поставленную задачу, интерес к деятельности, стремление добиться успеха и показать себя с лучшей стороны.
2. Познавательные – понимание обязанностей, задачи; умение оценить ее значимость, знание средств достижения цели, представление возможных изменений обстановки.
3. Эмоциональные – чувство ответственности, уверенность в успехе, воодушевление.
4. Волевые – адекватная мобилизация сил (полное соответствие степени напряжения функциональных возможностей требованиям, предъявляемым конкретными условиями) сосредоточение на задаче, отвлечение от мешающих воздействий, преодоление сомнений, страха.

Готовность человека к успешным действиям складывается из его личностных особенностей, уровня подготовленности.

Личностный аспект представлен К.К. Платоновым [3, с. 190]. Ученым разработана структура личности, в которой показаны качества личности учителя, необходимые для педагогической деятельности.

Согласно его схеме структура личности состоит из четырех иерархически расположенных подструктур. Четвертая, низшая, в основном биологически обусловленная подструктура включает темперамент, возрастные, половые свойства, на которые невозможно повлиять социальными средствами. Третья подструктура состоит из индивидуальных особенностей психических процессов, сформированных путем упражнения на основе биологических задатков. Вторая подструктура представляет собой опыт, в который входят знания, навыки, умения и привычки, приобретенные путем обучения. Первая высшая, подструктура обусловлена исключительно социально и включает направленность, мотивационную сферу, нравственные качества и другие особенности, формирующиеся путем воспитания.

Такое представление личностной структуры показывает, что от слоя к слою уменьшается роль биологически обусловленных характеристик личности и возрастает роль характеристик социальных. Каждый из этих уровней, по справедливому мнению К.К. Платонова, вносит свой вклад в формирование готовности к педагогической деятельности учителя.

Исходя из такого представления структуры личности И. А. Зимняя [5, с. 57] выделяет 3 плана соответствия психологических характеристик человека деятельности педагога. Первый план соответствия – предрасположенность или пригодность в широком неспецифическом смысле. Пригодность определяется биологическими, анатомо-физиологическими и психологическими особенностями человека, подразумевает отсутствие противопоказаний к деятельности типа "Человек-Человек" и предполагает норму интеллектуального развития, эмпатийность, положительный эмоциональный тон (стеничность эмоций), а также нормальный уровень развития коммуникативно-познавательной активности.

Второй план – личностная готовность к педагогической деятельности. Предполагает отрефлексированную направленность на профессию, мировоззренческую зрелость, широкую и системную профессионально-предметную компетентность, дидактическую потребность и потребность в аффилиации.

Третий план – включаемость во взаимодействие с другими людьми, в педагогическое общение. Предполагает легкость установления контакта с собеседником, адекватность реагирования на его высказывания и действия, умение следить за его реакцией, получение удовольствия от общения. С педагогом, умеющим воспринимать и правильно интерпретировать реакцию учеников, учащиеся чувствуют себя комфортными и оказываются более мотивированы к учебной деятельности, чем при общении с учителем, не обладающим этими качествами. Пригодность, готовность и включаемость человека в педагогическую деятельность составляют три стороны его характеристики как потенциального субъекта данной деятельности. Полное развитие каждая из них получает лишь по мере вхождения субъекта в деятельность.

Мнение Н.В. Кузьминой [6, с. 57] на наш взгляд, касается прежде всего интеллектуального аспекта психологической готовности учителя к деятельности. Психологическая готовность учителя к профессиональной деятельности характеризуется наличием у специалиста знаний, умений и навыков, позволяющих ему осуществлять свою деятельность на уровне современных требований науки и техники. Поскольку любая деятельность есть решение бесчисленного ряда задач психологическая готовность в ней обнаруживается, прежде всего, в умении видеть задачи, их формулировать, применять методологию и методы, наиболее подходящие для их решения.

М.И. Дьяченко и Л.А. Кандыбович [7, с. 31] объясняют готовность как интегративное качество личности, включающее знания, умения, навыки, а также настрой на конкретные действия. Структура психологической готовности к различным видам деятельности характеризуется ими в следующих элементах: осознание своих потребностей, целей и задач, решение которых приводит к удовлетворению потребностей, осмысливание и оценка условий, в которых будут протекать действия, определение на основе опыта наиболее вероятных способов решения задач; оценка соотношения своих возможностей, в том числе уровня притязаний; мобилизацию сил в соответствии с условиями и задачами. Ими выделяются следующие компоненты готовности: мотивационный, ориентационный, познавательно-оценочный, эмоционально-волевой, оценочный. Готовность исследователями понимается как активно-действенное состояние личности, отражающее содержание стоящей перед ней задачи и условия предстоящего ее выполнения и сводят данное понятие к психологической предпосылке эффективной деятельности.

Для нас особое значение имеют работы, в которых готовность рассматривается не только как психическое состояние, но и как проявление устойчивой характеристики личности. Такая готовность является существенной предпосылкой успешной деятельности и относится к длительной или устойчивой готовности, имеет определенную структуру: положительное отношение к виду деятельности, в том числе профессиональной, адекватные требованиям к профессиональной деятельности, черты характера, способности, темперамент, мотивацию, а также необходимые знания, умения, навыки.

Ряд ученых, исходя из понятия "психической готовности" к педагогической деятельности рассматривают в своих исследованиях понятие «профессиональной готовности».

Компонентами профессиональной готовности автором выделяются мотивационный познавательно-оценочный, эмоционально-волевой, операционно-действенный, мобилизационно – неустойчивый.

Н.Д. Хмель [8, с. 53] определяет готовность к профессиональной деятельности как единство трех компонентов, взаимосвязанных между собой: личностного, содержательного, процессуального.

В.А. Сластенин [9, с. 44] определяет профессиональную готовность педагога к деятельности как совокупность профессионально обусловленных требований к нему, выделяя при этом 3 комплекса: общегражданские качества; качества, определяющие специфику педагогической профессии; специальные умения и навыки.

На основании вышеперечисленных характеристик этого феномена можно сделать вывод о том, что это сложная динамическая система, включающая интеллектуальные, эмоциональные, мотивационные, волевые стороны психики, осознанные и неосознанные установки, модели вероятного поведения, определение оптимальных способов деятельности, оценку возможностей учителя в их соответствии с предстоящими трудностями и необходимости достижения определенного результата.

Наука может развиваться лишь в том случае, если она пополняется новыми знаниями, приобретаемыми в процессе исследований.

Научно-педагогические исследования по их направленности подразделяются на фундаментальные, прикладные исследования и разработки.

Фундаментальные исследования своим результатом имеют обобщающие концепции, которые подводят итоги теоретических и практических достижений педагогики или предлагают модели развития педагогических систем на прогностической основе.

Прикладные исследования – это работы, направленные на углубленное изучение отдельных сторон педагогического процесса, раскрытие закономерностей многосторонней педагогической практики.

Разработки ведутся с целью обоснования конкретных научно-практических рекомендации, учитывающих уже известные теоритические положения.

Объективность полученного знания зависит прежде всего от выбора методологии исследования.

Методология (от греч. Methodos – путь исследования или познания, теория, учение и logos – слово, понятие) – это: 1) система принципов и способов организации и построения теоретической и практической деятельности; 2) учение о научном методе познания; 3) совокупность методов, применяемых в какой-либо науке.

Методология педагогической науки – это учение принципах, методах, формах и процессах познания и преобразования педагогической действительности.

В науке познано существование иерархии методологий. В структуре методологического знания выделяют четыре уровня: философский, общенаучный, конкретно-научный и технологический. Все уровни методологии образуют сложную систему, в рамках которой между ними существует определенное соподчинение. Рассмотрим более подробно, чем характеризуется каждый уровень.

Философский уровень методологии составляют общие принципы познания и категориальный строй науки в целом. Он выступает как содержательное основание всякого методологического знания, определяя мировоззренческие подходы к процессу познания и преобразования действительности. В настоящее время одновременно сосуществуют различные философские учения, выступающие в качестве методологии различных человековедческих наук, в том числе и педагогики: экзистенциализм, прагматизм, диалектический материализм, неотоцизм, неопозитивизм и др.

Следующий уровень методологии – общенаучный. В его основе лежат концепции, научные подходы, применяемые во многих науках. Общенаучный уровень методологии характеризуется подходом к явлениям жизни как к системам, имеющим определенное строение и свои законы функционирования.

Третий уровень методологии – конкретно-научный – представляет собой совокупность методов, принципов исследования и процедур, применяемых в той или иной научной дисциплине.

Технологический уровень методологии составляют методика и техника исследования, т.е. набор процедур, обеспечивающих получение достоверного эмпирического материала и его первичную обработку, после которой он может включаться в массив научного знания. На этом уровне методологическое знание носит четко выраженный нормативный характер.

В целом методология указывает, как надо осуществлять научно-исследовательскую и практическую деятельность.

В связи с этим, научно-психологическая подготовка магистрантов и докторантов (PhD) требует модернизации содержания, средств, методов и форм психологического послевузовского образования. На сегодняшний день психологической подготовке послевузовского образования имеется ряд проблем. В психологической науке и практике не разработана и не реализована теоретическая модель психологического образования магистрантов и докторантов (PhD) с учетом социокультурного развития современного общества. Для решения этих проблем необходимо, с одной стороны, определение научно-теоретических, дидактических и методико-технологических основ структуры и содержания психологического образования магистрантов и докторантов (PhD). Такой подход совершенствования психологической подготовки магистрантов и докторантов (PhD) будет проектироваться с опорой на субъектную парадигму обучения и воспитания молодежи.

ИСТОЧНИКИ И ЛИТЕРАТУРА:

1. Основы педагогики и психологии высшей школы / Под ред. А.В. Петровского. – М., 2006.
2. Ерментаева А.Р. Жоғары мектеп психологиясы: Оқулық. – Алматы: ЖШС РПБК «Дәуір», 2012. – 492 бет.
3. Закон Республики Казахстан «Об образовании». – Астана, 2007.
4. Смирнов С.Д. Педагогика и психология высшего образования: от деятельности к личности. – М., 2003.
5. Зимняя И.А. Педагогическая психология. – М.: «Логос», 2005.
6. Кузьмина Н.В. Профессионализм личности преподавателя и мастера производственного обучения. – М.: Высшая школа, 1990. – С. 55-61.
7. Дьяченко М.И., Кандыбович Л.А. Психология высшей школы. – М., 2008.
8. Хмель Н.Д. Теория и технология реализации целостного педагогического процесса.
9. Слостенин В.А. и др. Педагогика: Учеб. пособие для студ. высш. пед. учеб. заведений / В. А. Слостенин, И. Ф. Исаев, Е. Н. Шиянов. – М.: Издательский центр "Академия", 2002. – 576 с.

*Индира Нурпеисова, Қарлығаш Джуманиязова
(Алматы, Қазақстан)*

ЖЕКЕ ТҰЛҒАНЫҢ ПЕДАГОГИКАЛЫҚ-ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ ДАМУ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Адам – өзіне тән биологиялық құрылысы бар тіршілік иесі, сондықтан табиғат заңдары оның дамуына да әсер етеді. Қоршаған ортаға бейімделіп, өз тіршілігі үшін дайын заттарды пайдаланатын жануарларға қарағанда, адам өзіне керектіні өз қолымен жасайды.

Адам табиғатының өзгеруі адам өмірінің әлеуметтік жағдайларының әсерінен болады, адамның тектілігі тек биологиялық жағынан ғана емес, сонымен қатар тарихи дамуы нәтижесінде де пайда болады. «Әлеуметтік мұрагерлік» адамның қоғамдық тәжірибеге ие болуы нәтижесінде орын алады. Сонымен, адамның жалпы дамуында өзара байланысты биологиялық және әлеуметтік бағыттар әсер ететіндігі байқалады. Адам биологиялық тіршілік иесі болып туады, алайда өз дамуы барысында ғана ол әлеуметтік тіршілік иесіне айналады.

Психологияда «жеке тұлға» деген ұғымның әр түрлі түсіндірмелері бар, бірақ олардың көбісі мына түсінікке келіп тіреледі: жеке тұлға дегеніміз әлеуметтік қатынастар мен саналы іс-әрекеттің субъектісі ретіндегі индивид. Жеке тұлғаның ең басты белгісі – оның әлеуметтік мәнінің болуы және оның әлеуметтік функцияларды (қызметтерді) (болмысқа, адамдарға, өзіне, еңбекке, жалпы қоғамға қатысты) атқаруы. Жеке тұлға, сондай-ақ, психологиялық дамудың белгілі бір деңгейіне ие (темперамент, мінез-құлық, қабілеттілік, ақыл-ой дамуының деңгейі, қажеттіліктер, мақсат-мүдделер).

Жеке тұлға – бұл интегративті жүйе, әлдебір ыдырамайтын тұтастық. Алайда, жеке тұлғаны зерттеумен айналысатын ғалымдар бұл тұтастықтың «өзегі» бар деп мойындайды, олар оны «Мен -жүйе» немесе жай ғана «Мен» деп белгілейді. Жоғарыда келтірілген жеке тұлға туралы түсінік жалпылама ұғым болып табылады.

Жеке тұлғаның ең маңызды белгілері – оның саналылығы, жауапкершілігі, бостандығы, қадір-қасиеті, даралығы. Жеке тұлғаның маңыздылығы оның қасиеттері мен іс-әрекеттерінде қоғамдық прогрестің тенденцияларының, әлеуметтік белгілер мен қасиеттердің айқын және өзіне тән ерекшелігінің көрініс табуы, оның іс-әрекетіндегі шығармашылық қасиетінің деңгейі арқылы анықталады. Бұл орайда «адам», «жеке тұлға» деген ұғымдардың қатары «даралық» деген ұғыммен толықтырылуы қажет. Даралық бір адамның басқа бір адамнан, бір тұлғаның басқа бір тұлғадан айырмашылығын, оның ешкімге ұқсамайтынын, өзіне тән ерекшелігі бар екенін сипаттайды. Даралық, әдетте, адамның мінезі мен темпераментінің ерекше белгілері (мысалы, салмақты-жігерлі және мақсатты адам), шығармашылық қызмет-әрекеті мен қабілеттілігінің өзгешелігі арқылы ерекшеленеді. Осылайша, мұғалімнің даралығы оның терең білімдарлығы, педагогикалық көзқарастарының ауқымдылығы, балаларға деген ерекше қатынасы, жұмыстағы шығармашылық ниеті, т.б. арқылы көрінеді. «Даралық» ұғымы бір адамды басқа бір адамнан, бір тұлғаны басқа бір тұлғадан ажыратып, оған өзіне тән сұлулық пен қайталанбас қасиет беретін ерекшеліктерден тұрады.

Бала көптеген әлеуметтік-тұрмыстық және моральдық біліктерге, еңбек дағдылары мен әдеттерге ие болады. Алайда, адамның жеке тұлға ретінде дамуындағы ең бастысы – оның бойында болып жатқан сапалық өзгерістер (танымдық, сезім, моральдық-жігерлілік т.б.). Мінез-құлықтың реактивті формалары белсенді түрде қалыптасып келе жатқан іс-әрекеттілікке айналады, дербестік пен өз мінез-құлқын билей алу қабілеттілігі артады. Осы және басқа да өзгерістер адамның жеке тұлға ретінде даму процесін сипаттайды.

Жеке адамның қалыптасуы өмірге келген сәтінен басталады, жеткіншек және жасөспірім шақта жедел жүреді, ересек шақта өзінің біршама аяқталу кезеңіне жетеді.

Сондай-ақ жеке адамның дамуы деген ұғымды анықталық.

Даму ұғымына ағзаның өсуі мен пісіп жетілу процесін жатқызады. Бұл процестер психикалық дамумен өзара тығыз байланыста өтеді, оған ықпал жасайды, бірақ адамның жеке адам ретінде қалыптасуын белгілеп бере алмайды. Жеке адамның дамуы - бұл оның рухани өсуінің, жетілуінің процесі жеке адам үшін елеулі болып табылатын барлық сфераларды іс-әрекетте, өзін қоршаған құбылыстарға, адамдарға деген қарым-қатынасқа, танымдық процестерінде болатын сапалық өзгерістер процесі.

Педагогика мен психологияда жеке тұлғаның «қалыптасуы» термині жиі қолданылады. Бұл жеке тұлғаның дамуының нәтижесі дегенді және оның пайда болып, тұтастыққа, бір қалыпты қасиеттерге және сапаларға ие болғанын білдіреді. Қалыптастыру (қалыптасу) дегеніміз – бір нәрсеге пішін (форма) мен тұрақтылық беру; толықтық пен нақты

бір түр беру. Бұл арада тұқым қуалаушылықтың мәні өте зор – баланың ата-анасынан немесе ата-бабаларынан қалған биологиялық ерекшеліктердің жиынтығы. Тұқым қуалаушылық жер бетіндегі тіршіліктің тарихы және белгілі бір түрдің (біздің жағдайымызда – адамның) өмірінің тарихын анықтайды. Адамның тұқым қуалаушылығын екі түрге бөлуге болады: жалпы адамзаттық (тік жүру бейімділігі, сана, ақыл, сезім мүшелері дамуының бейімділігі, шартсыз рефлекстер, нәсілдік және ұлттық белгілер) және даралық (жүйке жүйесінің түрі, анатомиялық-физиологиялық (нышан) тума қабілеттер).

Жеке адамның әсіресе баланың және жасөспірім шақтарында дамып, жетілуі ең алдымен тәрбиенің ықпалы арқылы жүріп отырады. Бірақ тәрбие әсерінің дәрежесі мен сипаты көп жағдайда тәрбиенің даму заңдылықтарын қаншалықты ескергеніне байланысты болады. Сөйтіп, тәрбие мен дамудың арасында екі жақты байланысы болады.

Жеке тұлға мен қоғамдық ортаның қарым-қатынасы философия, психология, педагогика, т.б. қоғамдық ғылымдардың көптен айналысып жүрген көкейкесті мәселелері. Бұл жөнінде кейінгі жылдары жарық көрген философиялық, педагогикалық, психологиялық, этикалық, ұлтаралық қарым-қатынастарға арналған еңбектерден басқа П.И.Подласыйдың, М.Ф.Харламовтың "Педагогика" (М.1996-1997), Б.С.Гершунскийдің "XXI ғасырда білім берудің философиясы" (1993), Г.К.Нұрғалиеваның "Тұлғаның құндылық бағытын қалыптастырудың методологиясы, практикасы" (АД995) секілді ондаған монографиялық еңбектері жарық көрді.

Адам баласы материалдық және рухани өмірдің ортасында тіршілік етеді де, өзі өмір сүріп отырған қоғамның, ұжымның, ұлттың, рудық мүшесі ретінде өзіндік ақыл-парасатымен, жеке бастың өзіне тән ақыл-ой, ерік-жігер, мінез-құлық ерекшелігімен көрінуге тырысады. Қоғам мүшелерінің бәріне ортақ біркелкі мінез-құлықтың, қасиеттің болуы мүмкін емес. Әр адам өзінше жеке тұлға.

Қоғамдық тұлғаларға ортақ этикалық бірыңғай талаптардың болуына қарамастан, қоршаған орта жөнінде әр адамның қалыптасқан өзіндік ой-пікірінің, көзқарасының болуы, олардың өзі өсіріп-білген құбылысқа деген көзқарасын, ой-пікірін білдіруі заңды құбылыс. Мәселен, біреулер – айналасындағы құбылысқа таңдана, тамашалай қараса, енді біреулер – сын көзімен қарап, ой-қорытуы, сын пікірлер айтуы мүмкін.

Жас ерекшеліктері туралы ұғым. Белгілі кезеңдерге бөлінуі. Белгілі бір шақтық кезеңге тән анатомиялық-физиологиялық және психологиялық ерекшеліктерді әдетте жас ерекшеліктері деп атайды. Сондықтан педагогика және психология балалардың жас ерекшеліктеріндегі ширақтықты, өзгерімпаздықты айқындайды, тәрбиеленушінің және қоршаған ортамен жасайтын қарым-қатынастар жүйесіне тәуелді болатынын атап көрсетеді. Балалардың өсіп-жетілуінің бір сатысынан екіншісіне көшуі кездейсоқ емес. Әр жастағы кезеңге тән психологиялық ерекшеліктердің үштасуын жиі байқауға болады.

Сана-сезімнің, дене күш-қуаттарының дамуы адамдардың жас ерекшеліктеріне байланысты. Баланың жасы өскен сайын бойлары өсіп, денелері тұлғаланып, ақыл-саналары дамып, білімдері тереңдей бастайды. Балалардың жас ерекшелігін есепке алу, Оқыту мен тәрбие жүйесіндегі негізгі принциптердің бірі. Қоғамда атқаратын рөлі, белгілі құқығы бар адамды жеке адам деп түсінеміз. Ал, қалыптасу дегеніміз – адамның жеке басының дамуы мен тәрбиесінің нәтижесінде жетілуі, саналы өмір сүруге дайын болуы.

Жас ұрпақты қоғамдық өмірге және еңбекке араласуға дайындау міндетін іске асыруда, баланың жеке басын қалыптастыруға әсер ететін тәрбие, қоғамдық, әлеуметтік орта және тұқым қуалаушылық перзент сүю – ата-ананың бақыты, олардың қоғам алдындағы табиғи борышы. Ұрпақ жалғастыру – бүкіл тіршілік дүниесінің эволюциялық жемісі. Адам табиғат-тан тыс өмір сүрмейді, олай болса, оның табиғи зақына орай дүниеге ұрпақ әкеледі. Адам өзінің баға жетпес ұрпағы үшін бар жағдайды жасайды.

Тәрбие ісінде балалардың жас ерекшеліктерін ескеріп отыру қажеттігін педагогика ғылымы ерте кезде-ақ көрсеткен еді. Ал белгілі педагогтер Я.Коменский, Ж.Руссо тәрбие беру кезінде бала табиғатын, оның қабылдау, ойлау ерекшеліктерін еске алып отыруға үндеген болатын.

Қазіргі педагогика және психология ғылымдары балалар мен жеткіншектердің дамуындағы биологиялық фактордың рөлін айрықша көрсетеді. Педагогика ғылымы жас ерекшеліктерін анықтауға баланың дамуын үнемі қозғалыс үрдісі ретінде қарастыра отырып, бұл қозғалыстан сан жағынан жинақталу, сапа жағынан елеулі өзгерістер болатынын алға тартады. Мәселеге бұлайша қарау балалардың дене және психикалық дамуының бірқатар кезеңдерін белгілеуге мүмкіндік береді. Осының негізінде мектеп жасындағы балалар мен жасөспірімдердің өсіп-жетілуін мынадай кезеңдерге бөлу қабылданды:

- 1) төменгі сынып шағындағы кезең (7 жастан 11 жасқа дейін);
- 2) негізгі мектеп шағындағы жеткіншектік кезең (12 жастан 15 жасқа дейін);
- 3) орта мектеп шағындағы жасөспірімдік кезең (15 жастан 18 жасқа дейін).

Соңғы жылдары симпозиумда қабылданған жас кезеңдерінің сызбасына жаңа туған баладан бастап жасөспірімдік шаққа дейінгі өзгерістер кіреді. Олардың сатылары:

1. Жаңа туған бала (туған сәттен бір-екі айға дейін);
2. Нерестелік шақ (бір-екі айдан бір жылға дейін);
3. Ерте сәбилік шақ (бір жастан үш жасқа дейін);
4. Мектепке дейінгі балалық шақ (төрт жастан 7 жасқа дейін);
5. Бастауыш мектеп жасы (7 жастан 11,12 жасқа дейін);
6. Жеткіншек шақ (11, 12 жастан, 14, 15 жасқа дейін);
7. Жасөспірім шақ (14,5 жарым жастан, 17 жасқа дейін).

Тәрбие мен оқыту осы жас сатыларына сәйкес жүргізілуі керек. Өйткені, адам жасының табиғи негізі – жас сатылары немесе биологиялық жетілу сатылары.

Әрбір жас шағы психикалық дамудық ерекше сапалы кезеңі болып табылады және бала дамуының осы кезеңдегі жеке басының өзіндік құрылымының жиынтығын құрастыратын көптеген өзгерістермен сипатталады. Осыған байланысты әрбір педагог-маман орта мектеп оқушыларының жас кезеңдеріндегі ерекшеліктерге сергек те сезімтал көзқараспен қарап, олардың жан дүниесін түсіне білуі шарт.

Мектепке дейінгі балалық шақта, жас баланың 4 пен 7 жасының аралығындағы өзіне тән ерекшеліктері, оның айналасындағы болып жатқан құбылыстарды жіті аңғарып, көргені мен сезінгендерін зердесіне хаттай жазып ала қоятын зеректігін ала бөтен ескерген жөн. Әрдайым қозғалыс үстінде жетіле дамыған балалардың денесі мен салмағы да бір қалыпты мөлшерді сақтап өсіп отырады.

4-5 жасар балалардың салыстырмалы ойлай алатын қабілеттері ерекшелене түседі. Санамақтарды әжептәуір игеріп, аз және көп сандарды, айдық, күн, жыл мезгілдерін айыра алатын халге жетеді. Бұл жастағылардың ойыны, әрбір әрекеттері мазмұнға айналып, белгілі бір мақсаттарды орындауға ұмтылыс жасайды. Бұл жастағы балалар топ-топ болып, өзара бірігіп ойнағанды жақсы көреді. Балабақшаларының өмірге қанат қақтырар жеткіншектері – 6 жастан өтіп 7-ге толған балалар екені әркімге де аян. Баланың мектепке 7 жасында баруы – негізінен биологиялық және физиологиялық заңдылықтарды басшылыққа алудан деп түсінген жөн. Дендері сау боп дүниеге келген балалар, қашан да алғыр да зерек ұғымталдығышпен ерекшеленеді. Олар айналасындағы құбылыстарды тез байқап қабылдауға да бейімді. Жете түсінген құбылыстарын өмір бойы ұмытпайтындықтары да белгілі.

Төменгі сынып оқушысын дамыту және тәрбиелеудің ерекшеліктеріне тоқталсақ, бастауыш мектеп жасындағы баланың психологиялық ерекшеліктері баланың бұрынғы дамуында жинақталып, оны өз кезегімен дамудық келесі сатысына көшуге дайындап отырады. Бастауыш мектеп мұғалімі сынып оқушыларының ерекшеліктерін зерттей отырып, сол ерекшеліктерді мектепке дейінгі шағында қалыптасқан ерекшеліктерден бөлек алып қарай алмайды.

Мектептегі оқыту оның бүкіл өміріне түбегейлі, сапалы өзгерістер енгізеді. Алаңсыз балалық шақ аяқталып, баланың өмірінің іс-әрекеттің жаңа түрі - оқу енеді. Оқу міндетті іс болып табылғандықтан, ол баладан белгілі бір жауапкершілікпен еңбек етуді талап етеді. Мектепке бару баланың қоғамдағы және отбасындағы жағдайын өзгертіп, оған бірқатар жаңа

міндеттер жүктейді. Осының бәрі баланың қоғамдағы жағдайын өзгертіп, бұл өзгерісті ол біртіндеп сезінеді. Төменгі сынып оқушылары біртіндеп оқу ісіне, мектептің сан-салалы өміріне бауыр басып, өздерінің түсініктерін кеңейтіп, сөздік қорын молайып, оқуға, жазуға, санауға үйренеді. Оқытудық алғашқы сатысында олардың өмірлік тәжірибелері молая түседі. Бірлесіп оқу, жалпы оқу тапсырмаларын шешу, мінез-құлықтың жаңа ережелері мен нормаларын игеру балалар арасында қарым-қатынастардың қалыптасуына жағдай туғызады. Төменгі сынып оқушыларының ойлауын дамытуда екі негізгі саты байқалады. Бірінші сатыда ойлау әрекеті мектеп жасына дейінгі баланың ойлауын еске түсіреді. Екінші сатыда оқушылар заттар мен жағдайларды сыртқы белгісі бойынша бағалайды. Есейе келе ойлау сипаттары өзгереді. Оқушылар білуге әуесқой болғандықтан, олардың табиғат құбылыстары, адамдардық өмірі туралы сұрақтары көбейеді. Шығармашылық ойындар баланың ақыл-ойын дамытады.

Сезімдік көңіл-күйінің көтеріңкілігі - олардың маңызды бір ерекшелігі. Оқушылар ересек адамдармен, өзінің құрдастарымен қарым-қатынаста болғанды жақсы көреді.

Бұл жастағы балалардың негізгі іс-әрекеті - оқу. Бастауыш сынып оқушылары ұзақ уақыт бір қалыпты отыра алмайтындықтан, сабақта жазу мен оқуды алмастырып, сергіту сәттерін өткізіп, сыныптың ауасын тазартып, үзіліс кезінде мектеп ауласында ойындар ұйымдастыру керек.

ПАЙДАЛАНҒАН ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Жарықбаев Қ.Б. Психология. – Алматы: Білім, 1993.
2. Қоянбаев Ж., Қоянбаев Р. Педагогика. – Астана, 1998.
3. Электронный ресурс. – Режим доступа: <http://magistr.kz/referat/show/23459/55/4>
4. Электронный ресурс. – Режим доступа: <http://kazreferat.kz>

*Вера Омарова, Раиса Демиденко
(Павлодар, Казахстан)*

ПСИХОДИАГНОСТИКА В ПРЕДПРОФИЛЬНОМ И ПРОФИЛЬНОМ ОБУЧЕНИИ

Важную роль на этапе предпрофильного и профильного обучения имеет профдиагностика – система мероприятий, направленных на психологическое изучение индивидуальных особенностей, профессионально значимых качеств, профессиональной пригодности, изучение личности в целях профориентации, профотбора, повышении эффективности обучения и воспитания.

Диагностика – общий способ получения исчерпывающей информации об изучаемом объекте или процессе.

Диагностика – важнейший компонент педагогической и социально-педагогической деятельности, который отвечает на вопросы: что и зачем изучать, где и как использовать полученную информацию

Социально-педагогическая диагностика – теория и практика выявления социально-педагогических характеристик ребенка и условий среды, в которых он живет и имеет возможность для самореализации. Для социально-педагогической деятельности важно не только познать сами явления, но и определить причины их формирования.

В отечественной педагогической литературе понятие «педагогическая диагностика» в полной мере стало предметом исследования таких авторов, как Н.К. Голубев (1988), А.С. Белкин (1970), В.П. Беспалько (1989), А.И. Кочетов (1987), В.Г. Максимов (1993).

Диагностика присутствует в любом педагогическом процессе, начиная с взаимодействия учителя и ученика на уроке и кончая управлением системой образования в целом.

Цель современной психодиагностики – фиксировать в упорядоченном виде различия между школьниками и группами учеников.

Задача современной психодиагностики – установление индивидуальной степени выраженности психических свойств в их индивидуальных взаимодействиях.

Функции психодиагностики: установление обратной связи, оценка результативности, воспитательно-побуждающее воздействие, коммуникация, позволяющая обмениваться информацией, констатирование (на основе диагноза проектирования личности), прогноз как предсказание будущего, развитие (интеллектуального или личностного роста, профессиональной направленности), прогноз как предсказание будущего развития (интеллектуального или личностного роста, профессиональной направленности).

Задачи профессиональной психодиагностики можно свести к следующему:

1. Установление наличия у человека того или иного психического свойства и особенности поведения.
2. Определение степени развитости данного свойства и ее выражение в качественных и количественных показателях.
3. Описание диагностических психологических поведенческих особенностей человека в тех случаях, когда это необходимо.
4. Сравнение степени развитости изучаемых свойств у разных учащихся.

А. М. Кухарчук выделяют следующие основные принципы диагностического исследования [1]:

Принцип целостного изучения педагогического явления, который предполагает:

- максимальное использование системного подхода в исследовании;
- изучение связи изучаемого качества с сущностными силами личности;
- показ многообразия внешних явлений, воздействовавших на формирование качеств личности, на ход педагогического процесса, и изложение методики руководства этим влиянием со стороны педагога;
- раскрытие механизма изучаемого явления – движущие силы, их возникновение, развитие, взаимодействие, составные элементы и их взаимодействие, этапы развития, условия и факторы, от которых это развитие зависит;
- четкое определение места изучаемого педагогического явления в целостном воспитательном процессе.

Принципы комплексного метода исследования выдвигают следующие требования:

- многоцелевую установку при изучении педагогических явлений;
- охват как можно большего числа связей изучаемого процесса;
- учет всех внешних воздействий при проведении исследовательской работы, устранение случайных влияний, искажающих педагогический процесс;
- проверка одного и того же педагогического факта многократно с помощью различных методов исследования, постоянной проверки и уточнения полученных данных;
- принцип объективности;
- проверка каждого факта несколькими методами;
- проверка, уточнение полученного фактического материала;
- фиксация всех проявлений личности;
- сопоставление данных всего исследования с другими исследователями;
- получение объективных данных путем сравнения мнений учителя, родителей, товарищей и самого ребенка;
- принцип единства изучения и воспитания;
- принцип одновременного изучения коллектива и личности;
- принцип изучения явления в изменении, развитии.

Э. Ф. Зеер определяет следующие **требования к проведению диагностических процедур**:

- педагогическая диагностика всегда требует особого внимания, особой чуткости к ребенку, обязательного его согласия предрасположенности;
- педагогическая диагностика должна быть построена на совместной деятельности и взаимопомощи учителя и учащихся. Всем должно быть полезно и интересно;
- перед проведением педагогических диагностических процедур все учащиеся должны быть морально и психологически подготовлены к тому, чтоб воспринимать результаты диагностики спокойно, без всяких волнений и переживаний;
- во время проведения диагностических процедур необходимо исключить всякое постороннее влияние или взаимовлияние учащихся, для чего при тестировании рассаживать их на отдельные парты;
- работа с тестами должна проводиться в абсолютной тишине;
- психолог-педагог, занимающийся педагогической диагностикой, должен хранить профессиональную тайну. Сведения, полученные в процессе диагностического исследования, могут быть использованы только для совершенствования учебно-воспитательного процесса [2].

Социально-этические требования, предъявляемые к проведению психодиагностике, – это соблюдение тайны психодиагностики, научная обоснованность психодиагностических методик, не нанесение ущерба обследуемым, открытость для них результатов обследования, объективность выводов и эффективность предлагаемых практических рекомендаций.

При проведении психодиагностики необходимо соблюдать **морально-этические нормы**: нельзя подвергать психологическому обследованию человека против его воли; предупредить перед тестированием, что он может выдать информацию о себе, которую сам не осознает; доводить результаты обследования до испытуемого, а также где, кем, как они могут быть использованы; результаты сообщать в доступной форме.

Профессиональная диагностика – изучение личности учащегося и на этой основе выдача профессиональных рекомендаций. Изучение учащихся в целях профориентации (*предварительная профдиагностика*) – один из важнейших составных компонентов работы со школьниками.

На этапе предварительной диагностики *следует изучить характерные особенности личности*: ценностные ориентации, интересы, потребности, склонности, способности, профессиональную направленность, профессиональные намерения, мотивы выбора профессии, черты характера, темперамент, состояние здоровья.

Ценностные ориентации можно определить как направленность личности на усвоение (создание) общественных ценностей в соответствии с конкретными **потребностями**. Исходя из этого определения, ключ к пониманию понятия «ценностные ориентации» следует искать в системе взаимоотношений между потребностями личности и общественными ценностями.

Удовлетворение таких потребностей, как потребность в профессиональном самоопределении или самоутверждении, происходит в процессе практической деятельности человека, причем, только в том случае, если выбранная профессия, как принято говорить, по душе.

Потребности всегда отражают возможности их удовлетворения, поэтому их роль в ценностных ориентациях личности можно определить следующим образом: *потребности активизируют соответствующие возможности человека, направляют его деятельность в нужном направлении*. А реализуются все эти потребности через конкретные объективные ценности. Каждая личность стремится к усвоению тех ценностей, которые наиболее соответствуют ее целям и интересам. Применительно к профессиональной деятельности человека можно выделить следующие **ценности**:

- самоутверждение в обществе, в ближайшей социальной среде;
- авторитет в трудовом коллективе;

- признание родных, знакомых, друзей;
- самосовершенствование и самовыражение – интересная работа;
- применение своих знаний, умений, способностей;
- творческий характер труда;
- материально-практические, утилитарные ценности - хороший заработок;
- должность, удовлетворяющая личность, перспектива продвижения по службе.

Главную роль в выборе ценностей имеют **мотивы**, которые, в свою очередь, зависят от интересов и потребностей личности, целей этой личности.

По виду мотивы выбора профессии можно разделить на шесть групп:

- общая мотивировка;
- романтика профессий;
- мотивы познавательного характера;
- мотивы, в которых подчеркивается общественная значимость профессии;
- ссылка на пример;
- немотивированный выбор.

По характеру все мотивы можно разделить на четыре группы:

- мотив, четко и аргументировано обосновывающий целесообразность выбора данного направления трудовой деятельности;
- мотивация нечеткая, недостаточно мотивированная;
- мотивация неуверенная, неаргументированная;
- никак неаргументированная мотивация.

Выявление мотивов выбора профессии позволяет узнать, что именно побудило человека избрать данный вид труда и насколько четкие, аргументированные мотивы выбора. Это в свою очередь, дает возможность выяснить отношение личности к объективным ценностям.

Итак, мы рассмотрели ценностные ориентации в структуре личности человека. Во взаимосвязи с другими характеристиками личности их можно определить следующим образом: потребности – интересы – объективные ценности – мотивы – цели – выбор.

Предварительная профдиагностика предполагает выявление таких качеств человека, как *склонности*.

Склонности – это побуждения, имеющие в своей основе активное, созидательное отношение к объекту. Изучение особенностей характера школьника в целях профдиагностики и профотбора (подбора) выявляет психофизиологические особенности личности, что необходимо не только для определения его как исполнителя определенных видов трудовой деятельности, но и как будущего организатора, командира производственного процесса в различных областях физического и умственного труда.

Как правило, на занятиях, к которым учащийся более склонен, он тратит больше времени и к тому же трудиться с желанием. Если человек при этом добивается еще и определенных результатов в этой деятельности (учебной или трудовой), то можно говорить о способностях к данной деятельности. Основным показателем способности следует считать легкость усвоения новых знаний и быстроту совершенствования умений, достижение высоких результатов деятельности. Говоря о выявлении способностей учащихся в целях профориентации, мы имеем в виду склонности к овладению не только знаниями школьной программы, но и определенными профессиями.

Способности – это такие психологические особенности человека, от которых зависит успешность приобретения знаний, умений и навыков, но которые сами к наличию этих знаний, умений и навыков не сводятся. Способности обнаруживаются в быстроте, глубине и прочности овладения способами и приемами деятельности.

По отношению к знаниям, умениям и навыкам способности человека выступают как некоторая возможность. Будут ли приобретены человеком эти знания, умения и навыки

зависит от множества условий, например, от окружения, от того, как его будут обучать, как будет организована его трудовая деятельность и т. д.

Такой подход к данному вопросу дает педагогам и психологам возможность изучать те материальные предпосылки, физиологические процессы, на основе которых при благоприятных условиях могут развиваться у человека те или иные профессиональные способности.

Кроме способностей, к индивидуальным психологическим особенностям личности относятся *темперамент и характер*. Эти свойства консервативны и устойчивы.

Итак, мы рассмотрели группы психологических характеристик личности, необходимых для изучения школьников в профориентационных целях.

Учет особенностей темперамента (быстрота и точность реакции, правильность ориентировки в экстремальных условиях) в профориентационной работе с учащимися имеет большое значение для выявления наиболее оптимальных вариантов выбора «человек – дело», для определения наибольшей пригодности человека к тому или иному виду трудовой деятельности как исполнителя, например оператора, диспетчера, летчика и т. д.

Изучение особенностей характера школьника в целях профдиагностики и профотбора (подбора) выявляет психофизиологические особенности личности, что необходимо не только для определения его как исполнителя определенных видов трудовой деятельности, но и как будущего организатора, командира производственного процесса в различных областях физического и умственного труда.

Все этапы предпрофильного обучения сопровождается *диагностика*, содержанием которой являются:

1. Диагностика интересов, склонностей, способностей, других индивидуальных особенностей, которые в дальнейшем смогут определить характер и успешность образовательной деятельности учащегося.

2. Прогнозирование успешности овладения учащимся учебным материалом, предусмотренного соответствующими программами образовательных областей.

3. Диагностика готовности учащихся к самостоятельному выбору профиля обучения как ключевого этапа самообразовательной деятельности.

Реализация диагностических процедур, обеспечивает определение готовности школьников к самостоятельному выбору профиля обучения по следующим признакам:

- способных либо неспособных к самостоятельному формулированию запроса к образовательному учреждению;

- связывающих либо не связывающих дальнейшую образовательную и профессиональную деятельность с профильным обучением;

- обладающих либо не обладающих необходимым уровнем сформированности общеобразовательных способностей универсального характера.

Для реализации диагностики можно использовать:

- методы нестандартизированного интервью или эвристического сочинения на тему «Чего я жду от старшей школы?»;

- наблюдение за учащимися при презентации им возможностей профильного обучения;

- анализ выполнения учащимися серии заданий открытого типа, предполагающих соотнесение сценариев предстоящего профильного обучения и вариантов дальнейшей образовательной, предпрофессиональной и профессиональной деятельности, а также с реалиями рынка труда и образовательных услуг в данном регионе;

- анализ образовательных ситуаций, в которых создаются условия для формулирования учащимся суждений о своих основных затруднениях, проблемах для успешной учебной и внеучебной деятельности;

- владение алгоритмом поиска и обработки информации, ее систематизация, устное и письменное резюмирование, использование словарей, формулирование вопросов, аргументация и доказательное подтверждение собственной позиции, способность к участию

в дискуссии, самостоятельное создание нового текста, в том числе и использованием схем, таблиц и т.д.;

– поиск личностного смысла в профильном обучении, в том числе, через применение «матриц альтернативного выбора», адаптированных для целей выбора профиля обучения.

Оценка готовности школьников к самостоятельному выбору профиля обучения осуществляется с помощью следующих критериев:

– характеристика ценностей, связанных с выбором направления профильного обучения;

– представленность индивидуально выраженных целей профильного обучения;

– информационная подготовленность в отношении значимости профильного обучения для дальнейшего продолжения образования, жизненного и профессионального становления;

– общий уровень самопознания, актуального для осмысления результатов профильного обучения;

– наличие опыта социального взаимодействия, востребованного в профильном обучении.

Существует множество диагностических методик, которые могут быть использованы для изучения профессиональной направленности личности в работе по профориентации.

ИСТОЧНИКИ И ЛИТЕРАТУРА:

1. Кухарчук А. М. Психодиагностика в профессиональном самоопределении учащихся: пособие для классных руководителей, психологов, социальных педагогов общеобразовательных школ. – Мн.: Бел. навука, 2000. – 222 с.
2. Зеер Э. Ф. Основы профориентологии: Учебное пособие для вузов / Э. Ф. Зеер, А. М. Павлова, Н. С. Садовникова. – М.: Высш. шк., 2005. – 159 с.

СЕКЦИЯ: СОВРЕМЕННЫЕ ИНФОРМАЦИОННЫЕ ТЕХНОЛОГИИ

*Олег Бузовский, Алексей Алещенко
(Киев, Украина)*

СИСТЕМА ГЕНЕРАЦИИ ПРОГРАММНЫХ КОДОВ ПО ГРАФИЧЕСКОЙ НОТАЦИИ СХЕМ АЛГОРИТМОВ

В настоящее время существует большое количество CASE-систем (Computer-Aided System/Software Engineering), которые позволяют автоматизировать процесс разработки программных продуктов (ПП), повышая тем самым эффективность самого процесса. При этом подавляющее большинство CASE-систем ориентированы на применение унифицированного языка моделирования UML (Unified Modeling Language). Этот язык является основным инструментом CASE-технологий при объектно-ориентированном подходе к разработке ПП и включает в себя систему различных диаграмм, на основании которых может быть построено представление о проектируемом продукте.

Примерами программных средств, реализующих данный подход, являются: «Rational Software Modeler», «ARIS Toolset», «Borland Together», «Sybase PowerDesigner», «Enterprise Architect» и другие [1, с. 181]. Эти средства позволяют документировать проект и построить набор диаграмм и спецификаций, целью которых является получение каркаса ПП (диаграммы классов) который описывает структуру классов, интерфейсов и отношения между ними. Эта информация достаточна для генерации кода каркаса с так называемыми «заглушками», определяющими реализацию конкретных методов, но не позволяет получить полный исполняемый код.

Следовательно, CASE-средства не позволяют полностью автоматизировать процесс создания ПП, хотя большой процент затрат в рамках проекта связан именно с кодированием тел методов. Разрабатываемая в рамках данной тематики система призвана свести ручное кодирование к минимуму, а в конечной цели – полностью отказаться от него.

Одной из причин затруднения автоматического построения кода есть проблема, связанная с описанием типов и объявлением переменных [2, с. 18]. В процессе разработки системы рассматривались следующие варианты задания соответствия между переменными и их типами:

- именная;
- динамическая;
- явная.

Именная типизация означает, что в зависимости от данных, которые хранит в себе переменная, модифицируется её имя. Например, используется добавление к имени переменной символа «i» и т.п. [3, с. 66]. При этом нарушается семантика имён и затрудняется описание подтипов.

Динамическая типизация означает, что предварительно тип переменной не задаётся, а определяется по мере выполнения программы (динамически), соответственно значению присваивания. Так тип одной переменной может меняться в зависимости от значений, присваиваемых ему, и операций, в которых он принимает участие, что затрудняет как контроль типов и отладку программы, а также разработку транслятора.

В третьем случае описание типа и объявление переменной выполняются явно. Преимуществами явной типизации являются её наглядность, надёжность и распространённость.

Система представлена в двух вариантах. Первый вариант реализует структурную парадигму программирования, т.е. трансляцию кода структурной программы, заданной в виде граф-схемы алгоритма (ГСА). Кроме того, эта реализация используется в целях обучения структурной парадигме программирования. Второй вариант поддерживает

объектно-ориентированную парадигму и выполняет трансляцию внутреннего кода методов классов, заданного UML-диаграммой деятельности (activity diagram).

Применительно к первой технологии важно отметить, что ГСА не содержит нотации, предусматривающей описание типов. Поскольку, при разработке системы, предпочтение отдаётся явной типизации, соответствие между переменной и типом задаётся пользователем, т.е. требуются дополнительная информация, помимо ГСА и диаграммы деятельности. Эта информация может быть представлена в текстовом виде (например, как в языке Паскаль раздел типов и раздел переменных) или таблично. Именно второй способ использован в разработанной системе (рис. 1). Таблица предлагается системой, а пользователю в неё необходимо ввести соответствующие данные.

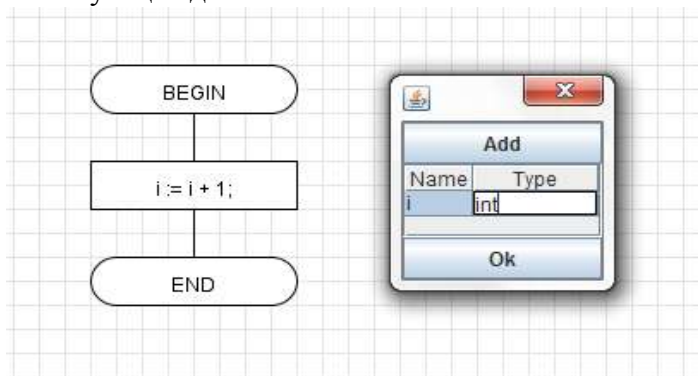

Рисунок 1 – Явная типизация в табличном виде

Во втором случае, при использовании диаграммы деятельности, также не предусмотрены средства описания типа переменных, однако информация о типах может быть получена из диаграммы классов. Эта информация в общем случае не является достаточной для автоматизации кодирования, поскольку требует описания типов локальных переменных (параметры цикла, буферные переменные и т.п.). Для того чтобы объявить эти переменные, также необходимы средства, которые описывались выше (либо текстовые, либо табличные).

Трансляция исходного кода заданного в графической форме с добавлением табличной типизации в исполняемый код возможна тремя способами. Первый из них – использование промежуточного языка, второй – трансляция в унифицированный код (например, байт-код в языке Java), и третий – трансляция непосредственно в исполняемый код. Сравнение методов и обоснование выбора не являются предметом данной статьи. В реализуемой системе предпочтение отдано первому способу, где в качестве промежуточного языка выбран язык Java. Пример работы разрабатываемой системы приведен ниже (рис. 2).

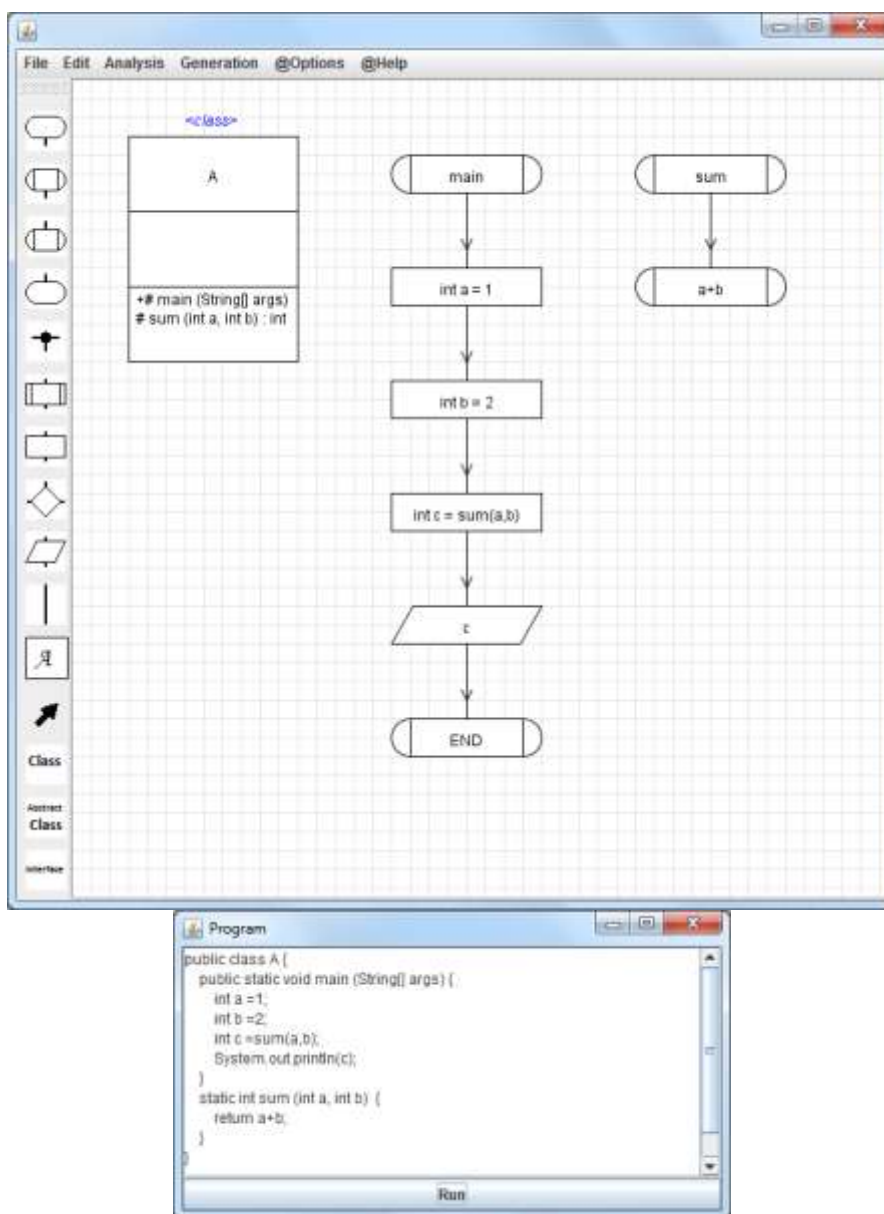

Рисунок 2 – Пример работы системы

Выводы:

В статье обсуждаются возможности графической нотации схем алгоритмов. Рассмотрены проблемы описания типов и объявления переменных (типизация) в случае использования ГСА или UML-диаграммы деятельности, а также способы их трансляции.

Приведено собственное решение данной задачи и его реализация в разрабатываемой системе для случая применения структурной парадигмы. Этот вариант системы может быть использован в целях обучения.

ИСТОЧНИКИ И ЛИТЕРАТУРА:

1. Гайнуллин Р. Ф. Разработка методов и средств анализа и контроля диаграмматики бизнес-процессов в проектировании автоматизированных систем: дис. ... кандидата технических наук : 05.13.12 / Гайнуллин Ринат Фаязович. – Ульяновск, 2014. – 189 с.
2. Вирт Н. Алгоритмы + Структуры данных = Программы / Вирт Н. – М. : Мир, 1985. – 406 с.
3. Роберт У. Себеста. Основные концепции языков программирования / Роберт У. Себеста. – М. : Издательский дом “Вильямс”, 2001. – 672 с.

Олег Бузовский, Александр Подрубайло
(Киев, Украина)

РАСПРЕДЕЛЕННЫЕ ХРАНИЛИЩА ДАННЫХ В ОПЕРАТИВНОЙ ПАМЯТИ

Накопление, хранение и использование хранимых данных – неотъемлемая часть человеческой деятельности, приобретающая в связи с развитием информационных технологий лавинообразный характер. В связи с этим требования к хранилищам данных постоянно повышаются.

Традиционно базы данных размещаются на магнитных носителях, но в последнее десятилетие, в связи с повышением требований к быстродействию систем хранения информации, появились целиком размещенные в оперативной памяти базы данных (*In-memory database, IMDB*). Вследствие ограниченного объема оперативного запоминающего устройства компьютера были созданы распределенные хранилища данных в оперативной памяти (*In-memory data grid, IMDG*).

Технология *in-memory database*, по сути, представляет собой традиционную реляционную базу данных, перенесенную на другой носитель, но сохранившую большую часть своей функциональности неизменной. Схема работы с такими хранилищами практически не отличается от работы с традиционной базой данных [1,3]: *IMDB* предоставляют полную поддержку языка *SQL* и поставляются с *JDBC/ODBC* драйверами, что минимизирует сложность перехода на эту технологию с традиционных хранилищ на магнитных носителях.

Идеология распределенных хранилищ данных в оперативной памяти резко отличается от этой концепции. Такие хранилища, как правило, не поддерживают *SQL*, предоставляя взамен возможности массово-параллельной обработки данных [2, 4]. В рамках этого подхода данные распределяются по гетерогенному кластеру и обрабатываются параллельно. Основным способом доступа к данным в *IMDG* является доступ по ключу, *MapReduce*-алгоритмы, а также ограниченный *SQL*-подобный язык запросов.

Структурно *in-memory data grid* – это распределенное хранилище объектов, схожее с многопоточной хэш-таблицей. Основными частями *IMDG* являются кэши (также называемые регионами). Кэш распределенного хранилища данных в оперативной памяти – это распределенный ассоциативный массив. Такой массив, в отличие от строго типизированных реляционных баз данных, содержит сериализованные объекты, что позволяет исключить затраты на создание экземпляров классов на стороне клиента при чтении данных из хранилища.

Такие хранилища обладают высокой степенью масштабируемости, т.е. количество узлов кластера может меняться в процессе работы без перезапуска всей системы.

Технология *IMDG* имеет ряд недостатков, среди которых:

- **энергозависимость**: так как все данные размещаются в оперативной памяти, даже кратковременное прекращение электропитания ведет к потере хранимой информации.

Для решения этой проблемы существует несколько подходов. Первый заключается в создании резервной копии данных на долговременном запоминающем устройстве (ДЗУ) [5]. Данные могут записываться на ДЗУ синхронно либо асинхронно, при этом синхронная запись гарантирует консистентность данных в хранилище и резервной копии, но низводит производительность записи до скорости используемого ДЗУ, которое минимум на порядок медленнее оперативной памяти.

Второй подход заключается в создании избыточных копий данных на другом узле кластера таким образом, чтобы хранилище могло перенести отказ заранее заданного количества узлов без потери данных.

Оба подхода можно использовать одновременно. На рисунке 1 приведен пример хранилища, способного перенести отказ любого из своих узлов, и способное к восстановлению при отказе более одного узла.

- При росте хранилища возможно полное заполнение оперативной памяти, что приведет к аварийному останову.

Для предотвращения таких ситуаций применяют очистку хранилища. Существуют две стратегии очистки:

а) *Устаревание данных (data expiration)*[6]: каждому объекту в кэше назначается заранее заданное время жизни, по истечению которого он удаляется.

б) *Изгнание данных (data eviction)*: для каждого узла определяется критический порог использования памяти, по достижению которого удаляется необходимый объем старых, относительно неиспользуемых, или относительно объемных данных.

Оба вышеуказанных подхода могут применяться совместно.

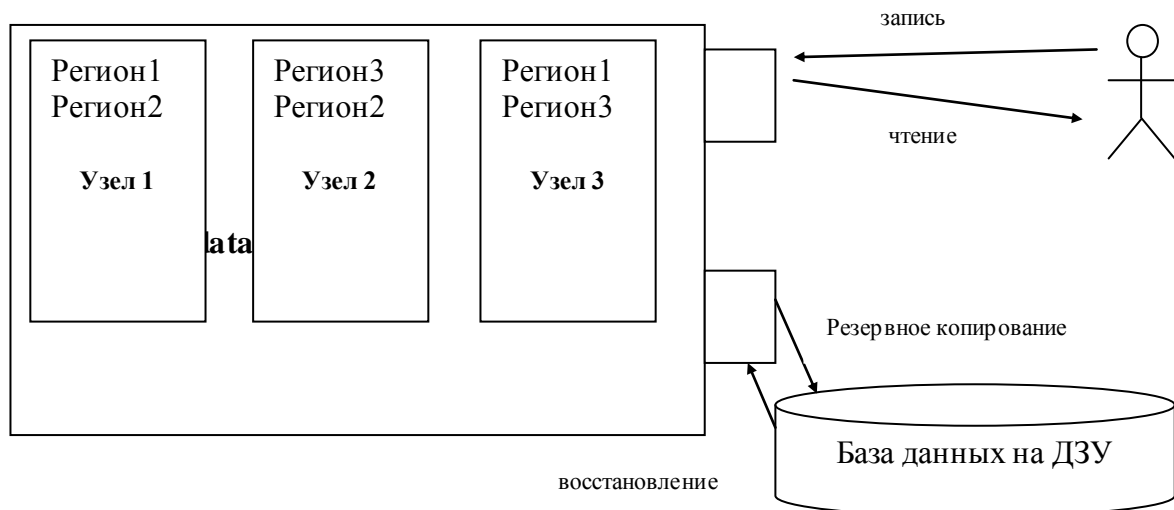

Рис.1 Пример отказоустойчивого хранилища данных в оперативной памяти с резервным копированием на долговременное запоминающее устройство

- Часть IMDG поддерживают SQL-подобный объектный язык запросов (*Object query language, OQL*), однако язык запросов в таких системах не стандартизирован [7]. Создание общепринятого и поддерживаемого всеми реализациями распределенных хранилищ в оперативной памяти стандарта языка запросов облегчило бы изучение новых версий IMDG и понизило бы риски при написании подобных запросов.

- **Отсутствие поддержки значительной части функциональности SQL** приводит к увеличению стоимости перехода на такие системы. Стоимость выполнения многих задач поиска и анализа данных увеличивается с отсутствием поддержки *распределенных объединений таблиц (distributed joins)* в современных распределенных хранилищах в оперативной памяти. Это приводит к необходимости выполнять такие объединения на стороне клиента путем запросов к разным регионам по одному ключу, и, как следствие, к потере производительности и перегрузке сети передачи данных. Существующей альтернативой является использование хранимых на узлах кластера функций, в которых при помощи клиентского кода можно описать логику объединения, однако это требует наличия собственной хранимой процедуры для каждого вида слияния и также ведет к высокой нагрузке внутренней сети передачи данных кластера.

- **отсутствие динамической загрузки классов** приводит к необходимости перезапуска всего хранилища в случае, если спецификация какого-либо из хранимых классов была изменена, или для добавления в хранилище новой хранимой процедуры.

- используемый в современных распределенных хранилищах данных в оперативной памяти механизм **блокировок** приводит к существенному снижению производительности, которое в пессимистичном сценарии (при синхронной репликации данных на магнитный диск) может достигать трех порядков. Возможным подходом к решению этой проблемы могло бы быть использование программной транзакционной памяти (*software transaction memory, STM*), что позволило бы синхронизировать хранимые данные без блокировок.

Несмотря на отмеченные особенности, рассмотренный тип хранилищ имеет существенное преимущество в виде малого времени доступа к данным. Недостатки IMDG могут быть частично устранены путем создания распределенных хранилищ данных в оперативной памяти, поддерживающего эффективные операции по распределенным слияниям таблиц, с полнофункциональным стандартизированным языком запросов и возможностью динамической загрузки классов. При решении этой задачи необходимо учитывать, что современные технологии передачи данных могут быть медленными по сравнению с обработкой данных в оперативной памяти. К примеру, сеть, построенная по технологии InfiniBand с номинальной пропускной способностью 40 Гбит/сек, показала 3 Гбит/сек на узле во время выполнения секционирования данных при помощи хэш-функции. При выполнении в оперативной памяти, секционирование на несколько тысяч частей выполняется со скоростью, приблизительно равной пропускной способности оперативной памяти [8,9]. Следовательно, алгоритм объединения таблиц для хранилищ в оперативной памяти должен минимизировать пересылки данных по сети.

Метод путевого объединения (track join), представленный в [10], минимизирует количество пересылок кортежей по сети. Основная идея этого метода состоит в определении цели отправки каждого конкретного кортежа. Использование путевого объединения существенно снижает использование сетевых ресурсов по сравнению с другими известными методами выполнения объединений распределенных таблиц. Однако он ориентирован на использование в реляционных базах данных, где хранимые кортежи строго типизированы и фактический объем хранимых данных в разных строках одной таблицы отличается несущественно. В отличие от них, IMDG хранят объекты, способные, в свою очередь, содержать другие объекты. Таким образом, объем хранимых данных в разных кортежах одной таблицы может отличаться на несколько порядков (а, теоретически, эта разница может быть и больше). Поэтому простой подсчет количества пересылаемых кортежей, используемый методом путевого объединения, не дает объективной количественной оценки объема пересылаемых данных. Эту проблему может решить модификация метода путевого объединения путем замены единицы измерения пересылаемых данных на объем памяти, занимаемой каждым пересылаемым объектом.

ИСТОЧНИКИ И ЛИТЕРАТУРА:

1. Gupta M. K., Verma V., Verma M. S. In-Memory Database Systems – A Paradigm Shift // International Journal of Engineering Trends and Technology (IJETT) – 12. 2013. – P. 333-336.
2. Williams J.W., Aggour K.S., Interrante J., McHugh J., Pool E. Bridging high velocity and high volume industrial big data through distributed in-memory storage & analytics // Big Data (Big Data), 2014 IEEE International Conference on – 10. 2014. – P. 932-941.
3. А. Обухов. In-Memory. База данных в оперативной памяти // ECM-journal.ru – 08.2014 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://ecm-journal.ru/post/In-Memory-Baza-dannykh-v-operativnoj-pamjati.aspx>.
4. N. Ivanov. In-Memory Database vs. In-Memory Data Grid: Revisited // GridGain Blog – 06.2014 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://gridgain.com/in-memory-database-vs-in-memory-data-grid-revisited>.
5. А. Александров. Ударные СУБД в оперативной памяти // Открытые системы. СУБД. – 2008. – №7. – С.36-44.
6. B. Babcock S., Babu M., Datar R., Motwani J. Widom. Models and issues in data stream systems // Proceedings of the twenty-first ACM SIGMOD-SIGACT-SIGART symposium on Principles of database systems. – 2002. – P. 1-16.
7. R. Cattell. Scalable SQL and NoSQL Data Stores // SIGMOD Record. – 12.2010 (Vol. 39, No. 4). – P. 12-27.
8. M.-C. Albutiu, A. Kemper, and T. Neumann. Massively parallel sort-merge joins in main memory multi-core database systems. // PVLDB, 5(10) –2012 – P.1064-1075.

9. C. Balkesen et al. Multicore, main-memory joins: Sort vs hash revisited // PVLDB, 7(1). – Sept. 2013. – P.85-96.
10. O. Polychroniou R. Sen and K. Ross. Track join: distributed joins with minimal network traffic // SIGMOD Conference.– 2014. – P. 1483-1494.

*Тетяна Помаз
(Київ, Україна)*

ІНФОРМАЦІЙНІ СИСТЕМИ УПРАВЛІННЯ І РОЗПОДІЛУ ЕЛЕКТРОЕНЕРГІЇ НА СУДНОРЕМОНТНОМУ ЗАВОДІ

Постановка проблеми. Сьогодні ефективне управління являє собою цінний ресурс для компанії, разом з фінансовими, матеріальними, людськими та іншими ресурсами. Тому, підвищення ефективності управлінської діяльності є одним з напрямів удосконалення діяльності компанії в цілому. Найбільш очевидним способом поліпшення ефективності протікання трудової діяльності є його автоматизація.

У сучасній економіці вимоги до автоматизованої системи управління підприємства змінюються досить швидко. Компанії стрімко розвиваються, отже, в одній компанії з'являються ще кілька інших видів діяльності і наявна в компанії автоматизована система вже не відповідає вимогам керівництва. Отже, необхідно володіти інформацією про багатооб'єкційні напрямки у сфері управлінського обліку. Компанія, що володіє найбільш своєчасної, повної та достовірної економічної інформацією має можливість закріпитися на ринку.

Більшість українських підприємств в процесі конкурентної боротьби шукає нові шляхи підвищення якості продукції та виконання робіт в задані терміни. Розвиток інформаційних технологій дозволяє вирішувати питання, використовуючи не тільки інформацію минулих періодів, але й інформацію в режимі реального часу. У сучасному виробництві інформація розглядається вже як виробничий ресурс, стаючи на один рівень з фінансами, матеріалами, енергією та іншим. Специфіка інформації як виробничого ресурсу полягає в тому, що дані, перетворені у форму, яка є значимою для підприємства, можуть використовуватися і забезпечувати раціональне управління підприємством, за допомогою інформаційних систем.

Метою статті є підкреслення універсальності ІСУ наведеному прикладі використання електроенергії при роботі на судноремонтному підприємстві.

Виклад основного матеріалу. Інформаційна система управління (ІСУ) – це особливий клас аналітичних систем, що представляють собою кінцеві рішення для управлінців та аналітиків. Історично склалося так, що технологічна основа реалізації таких систем істотно відрізняється. Одні з них побудовані на сучасних аналітичних інструментах, інші – із застосуванням базових інформаційних технологій. ІСУ підходять для задоволення подібних інформаційних потреб працівників різноманітних функціональних підрозділів або рівнів управління підприємством. Поставляється нею, містить відомості про минуле, дійсне і ймовірно: майбутньому. Ця інформація має вигляд регулярних або спеціальних управлінських звітів.

Основні компоненти ІСУ:

- Програмне забезпечення (програми EPR систем, АВК-5 та ін.).
- Технічні засоби.
- Обслуговуючий персонал.
- Інформаційне забезпечення.

До теперішнього часу найбільшого поширення набули наступні дві основні моделі функціонування ІСУ:

- каскадна модель;

- спіральна модель.

Для прикладу донної статті буде наведено робота спіральної моделі. Суть якої полягає в розбитті всієї побудови / розробки на етапи, причому перехід з одного етапу на наступний відбувається тільки після того, як буде повністю завершена робота на поточному (рис. 1.1). Кожен етап завершується досягненням результатів, достатніх для того, щоб перейти до наступної стадії.

Позитивні сторони застосування каскадного підходу полягають в наступному:

- на кожному етапі формується закінчений набір проектної документації, який відповідає критеріям повноти і узгодженості;
- виконувані в логічній послідовності етапи робіт дозволяють планувати терміни завершення всіх робіт і відповідні витрати.

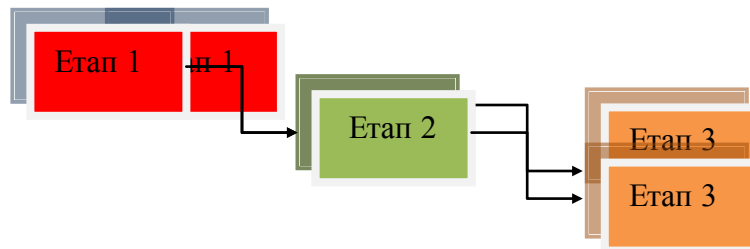

Рис. 1.1. Каскадна модель функціонування ІСУ

Основою ефективної роботи водного транспорту щодо забезпечення перевезень народногосподарських вантажів і пасажирів є гарний технічний стан суден, підтримуване правильною експлуатацією – своєчасним проведенням технічного обслуговування та якісним ремонтом при передових методах праці.

З 1992 року відбулося скорочення кола замовників судноремонтних підприємств та обсягів виробництва в галузі. Значний спад в галузі спостерігався з 1992 року (на 32%), найбільш істотний в 1994 році (в 2,5 рази). У наступні три роки обсяги судноремонтних робіт знижувалися в середньому на 15% на рік. Очевидно, що відносно стійка стагнація судноремонту в цей період викликана низкою наступних об'єктивних чинників:

- значне скорочення кількості великотоннажного і середньотонажного флоту;
- високі тарифи на тепло і електроенергію;
- відсутність запчастин та допоміжних матеріалів.

При цьому судноремонтні підприємства нерідко мали зайві, нераціонально використовувані виробничі потужності, необхідність утримання яких вносила додаткове навантаження на собівартість продукції і спричинила зниження конкурентоспроможності підприємств. Для зниження даних витрат підприємства були поставлені перед необхідністю розукрупнювати.

Слід зазначити, що на технічне обслуговування та ремонт витрачається більше 20% всіх експлуатаційних витрат.

Таблиця 1. Етапи в процесі судноремонтних робіт

№ етапу	Процес виконання робіт	Системні підрозділи основного етапу
1	Оцінка технічного стану судна і організація судноремонту	- Характеристика та класифікація дефектів. - Технічне діагностування. - Методи дефектоскопії. - Основні показники надійності судових та ін.
2	Технологія ремонту корпусів суден	- Дефектація металевих корпусів суден - Організація і методика проведення дефектації металевих корпусів суден - Визначення технічного стану корпусу по зносу зв'язків - Визначення оцінки технічного стану корпусу по зносу

		основних зв'язків та ін.
3	Ремонт суднових механізмів деталей	і - Демонтажні роботи. - Розбірних робіт. - Ремонт втулок циліндрів. - Ремонт поршнів. - Ремонт шатунів. - Ремонт підшипників та ін.
4	Збірка	- Структура і зміст технологічного процесу складання. - Обґрунтування і вибір методів забезпечення точності складання. - Збірка і центрування деталей і вузлів ДВЗ. - Монтаж суднового устаткування. - Етапи монтажу суднового устаткування та ін.

На кожному етапі вище приведеної таблиці 1 процесів робіт в судноремонті головною метою є раціональне, економне, швидке використання як трудових ресурсів, техніки, інформації так і матеріальної, енергетичної бази.

Електроенергія безпосередньо відіграє важливу роль в сучасному світі і в даному випадку в судноремонті. Без електрики важко уявити всі ті виконання робіт, які необхідно при виконанні наприклад зварювальних робіт, технічного огляду, різки, кріпленні, монтажу та інше, банальне освітлення підігрів приміщення, дока, судна також важко можливе без електрики.

Питання полягає не в тому що можна обійтися без неї, а втому як завдяки методиці ІСУ її можна правильно розподілити та економно витратити.

Середньостатистична судноремонтна база в рамках сучасного становища витрачає інфраструктурного електропостачання – 8 млн. кВт/год. на рік.

Згідно з постановою Кабінету Міністрів України від 15.08.2005 №745 «Про перехід до єдиних тарифів на електричну енергію, що відпускається споживачам» та постановою НКРЕКП від **26.01.2015 №68** роздрібні тарифи на електроенергію для споживачів (крім населення) з урахуванням граничних рівнів при поступовому переході до формування єдиних роздрібних тарифів для споживачів на території України у **лютому 2015 року** становить 1 грн. 30,04 коп.

В грошовому еквіваленті затрати на електроенергію на рік становить 10 420,30 тис. грн.

20,40% затрат електроенергії приходить на зварювальні роботи. На більшості підприємств застосовуються агрегати дугового зварювання, що в сучасний період є досить застарілим і енергозатратним інструментом.

Однією з найбільш інноваційних на даний момент технологій, застосованої в судноремонті, є лазерні технології.

Як показав техніко-економічний аналіз, результати якого наведені в табл. 1, комплексне застосування лазерної технології різання і зварювання в судноремонті дозволяє знизити сумарні витрати на кількість люд.-годин, час виконання роботи, електроенергію та інші складові при ремонті судна.

Таблиця 2.

Техніко-економічне порівняння використання різних технологій різання і зварювання в судноремонті

Показник	Технологія		
	Плазмова	Плазмова	Лазерна
Різка деталей			
Підготовка кромки під зварювання	На спеціалізованих машинах	За допомогою плазмового поворотного блоку на МТР	За допомогою поворотної лазерної головки на МТР лазерна
Зварювання корпусних конструкцій	Дугова	Плазмо-дугова	Лазерно-дугова
ВИТРАТИ, грн./ м			
Вирізка деталей:			
Обладнання	6,2	5,9	14
Матеріали	1,3	0,6	9,1
Заробітна плата	0,6	0,9	0,9
Обробка кромки під зварювання	6,5	2,3	0,8
Пригонючі роботи при складанні	20	10	0
Збірка зварювання:			
Обладнання	53,5	48	28,5
Матеріали	10,2	5,9	20,3
Заробітна плата	56,9	27,3	11,2
Правка конструкцій	10,6	2,5	1,5
Зварювання	42	9,6	0
Пригонючі роботи на стапелі	18	6,9	0,7
Збірка на стапелі	24	19,5	15
Зварювання на стапелі	27	22,5	19,5
Правка на стапелі	7,5	3	0
Всього:	284,3	164,9	121,5

Таким чином, можна зробити певні висновки:

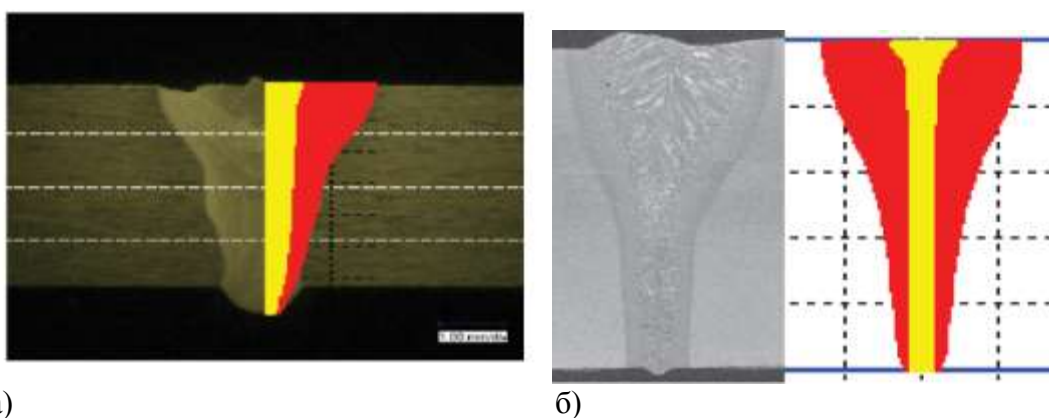
1. Використання технологічних лазерів в судноремонті дозволить перейти на новий рівень продуктивності праці, якості виготовлення корпусу судна, екологічної чистоти процесів і підвищення престижності суднобудівних професій.

2. Лазерне різання деталей корпусів суден на машинах з ЧПК, що забезпечує виготовлення деталей «в чистий розмір» і дозволяє повністю виключити пригонючі роботи при складанні конструкцій, може успішно використовуватися при розкрій листових деталей товщиною до 20 мм.

3. Лазерне зварювання корпусних конструкцій може застосовуватися на роботизованих та автоматизованих ділянках (рис.2) при виготовленні стільникових конструкцій, плоских і напівоб'ємних секцій з товщиною деталей до 16 мм. При цьому виключається необхідність правки конструкцій після зварювання, будуть забезпечені висока продуктивність процесу якості зварних швів (рис. 3) і зведений до мінімуму витрату присадних матеріалів.

Рис. 2. Роботизований комплекс для гібридного лазерно-дугового зварювання суднових мікропанелей

а)

б)

**Рис. 3. Експериментальна перевірка результатів моделювання:
а) лазерно-дугове зварювання алюмінієвого сплаву;
б) лазерно-дугове зварювання трубної сталі.**

4. Затрата електроенергії на зварювальні роботи зменшиться з 20,40% до 12,24%, що в грошовому еквіваленті балансує з 2122,253 тис. грн. до 1273,352 тис. грн. з економією 848,901 грн. в рік.

Крім впровадження нового обладнання необхідно позбутися частини виробництва, оновлення якого буде нерентабельним. До такого виробництва відноситься механообробне виробництво, що суттєво вплине на прибуток підприємства.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Потенціал цілей інформаційної системи управління та розподілення електроенергії на судноремонтному заводі в даній статті розкрито в малій долі, проте сам принцип та мета реалізації настанов в елементарних одиничних прикладах дає змогу більш поглиблено та зосереджено розкривати дану тему в будь-якій сфері управління виробництва.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Балякіна О.К. Технологія судноремонту / О.К. Балякіна. – М.: Транспорт, 1983. – 264 с.
2. Відецький А.Ф. Довідник з ремонту річкових суден. / А.Ф. Відецький. – М.: Транспорт, 1988. – 431 с.
3. Кравченко В.С. Монтаж суднових енергетичних установок / В.С. Кравченко. – М.: Суднобудування, 1990. – 269 с.
4. Кулик Ю.Г. Технологія суднобудування і судноремонту / Ю.Г. Кулик, Ю.В. Сумеркіной. – М.: Транспорт, 1992. – 252 с.
5. Михайлівський М. Архітектура інформаційної системи, оцінка ризиків і сукупна вартість володіння / М. Михайлівський // Директор ІС. – 2002. – №6. – С. 35-36.

6. Позін Б. Стандарти та методології в життєвому циклі програмного забезпечення інформаційних систем / Б. Позін // Директор ІС. – 2001. – №10. – С. 121-123.
7. Туричин Г. А., Цибульский И. А., Валдайцева Е. А., Лопота А. В. Гибридная лазерно-дуговая сварка металлов больших толщин // Сварка и диагностика. – 2009. – № 3. – С. 16-23.
8. Steen W. M., Eboo M. Arc augmented laser welding // Metal Construction. – 1979. – Vol. 11, No. 7. – P. 332-335.

Науковий керівник – доктор технічних наук, професор Ю.О.Гунченко

*Алтынзер Байганова, Гулгул Канатбай
(Актобе, Казахстан)*

СОЗДАНИЕ 3D КНИГИ В ISPRING SUITE 7

Электронные образовательные ресурсы позволяют реализовывать принципы дифференцированного и индивидуального подхода к обучению, и тем самым способствовать развитию личности в процессе собственной деятельности, эффективно влияет на повышение уровня успешности овладения предмета. Проекты, выполненные с использованием электронных образовательных ресурсов, помогают разнообразить занятия, проводимые по учебным пособиям, а также реализуют комплексный подход в обучении и значительно повышают мотивацию к предмету [1, с. 13].

Компания iSpring с 2005 года разрабатывает программные продукты для создания профессиональных презентаций и электронных учебных курсов. Продукты iSpring пользуются огромной популярностью во всем мире и позволяют даже начинающим пользователям разрабатывать современные, качественные электронные материалы для онлайн презентаций и дистанционного обучения. С 2005 года разрабатывает программные продукты для создания профессиональных презентаций и электронных учебных курсов. Продукты iSpring пользуются огромной популярностью во всем мире и позволяют даже начинающим пользователям разрабатывать современные, качественные электронные материалы для онлайн презентаций и дистанционного обучения.

Сегодня мы хотим вас ознакомить с продуктами iSpring, которые являются на сегодняшний день очень популярными. Программа iSpring Suite 7 является дополнением к PowerPoint, поэтому прост и удобен в работе. Позволяет превратить обычную презентацию в профессиональный учебный курс. Благодаря возможностям iSpring, информация в вашем электронном учебном курсе может быть представлена в интересной и удобной форме. Вы можете быстро и легко создать интерактивные блоки (интерактивности) с помощью кнопки «Интерактивность» на панели инструментов iSpring.

К сожалению, привычные методы обучения все чаще оказываются неэффективными. Поэтому многие преподаватели и учителя задумываются над тем, как привлечь внимание современных школьников и студентов к изучаемым предметам. Одним из самых эффективных решений данной проблемы является внедрение информационных технологий в процесс обучения [2, с.220].

Компания предлагает комплексное решение для разработки электронных курсов – [3]. Программа позволяет не просто создавать учебные курсы, но и вставлять в них тесты и интерактивные элементы, например, 3D-книгу.

С помощью этой интерактивности вы можете быстро создать собственную трехмерную книгу, украсить ее изображениями, оформить обложку и задать текстуру страниц. Эффект перелистывания страниц делает книгу особенно реалистичной. Примером является созданная 3D книга на тему «Алгоритм и его свойства. Виды алгоритмов».

Рисунок-1. Обложка 3D книги

Рисунок-2. Содержание

Рисунок-3. Исполнители алгоритма

Рисунок-4. Свойства алгоритма

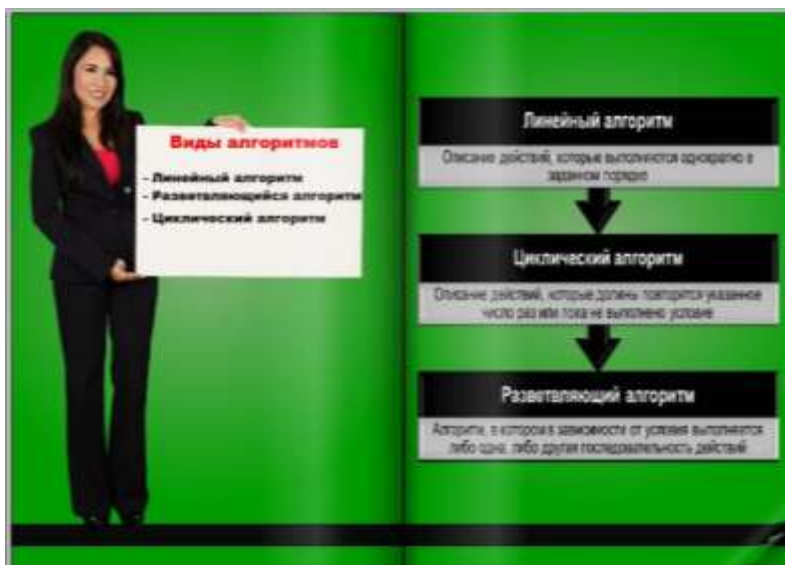

Рисунок-5. Виды алгоритмов

Рисунок-6. Блок- схема алгоритма

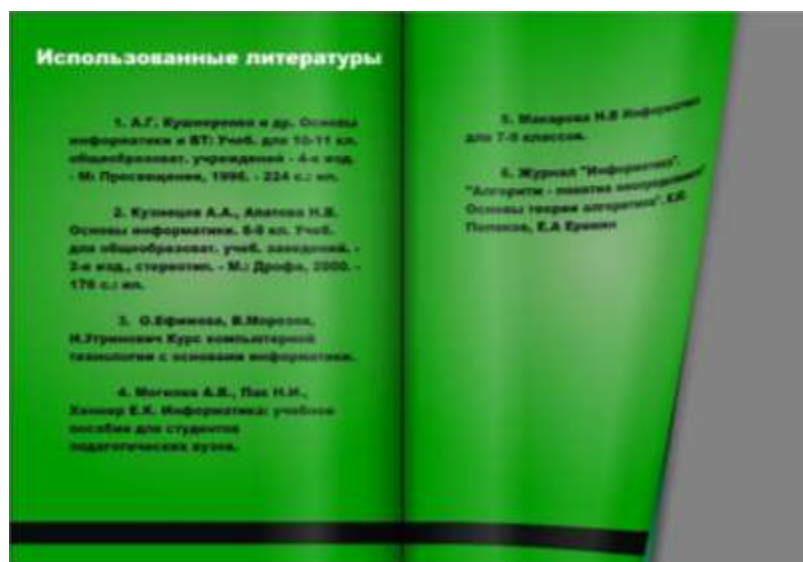

Рисунок-7. Литература

Интерактивная 3D-книга, разработанная с помощью iSpring Suite, может содержать как текстовую, так и графическую информацию. Причем, это будет не статичный документ, а настоящая виртуальная книга с эффектом перелистывания страниц. Вы сможете быстро опубликовать ее в интернете или использовать в качестве отдельного Flash-ролика.

Интерактивные книги могут быть полезны:

- учителям для демонстрации материалов урока;
- преподавателям ВУЗов для проведения лекций, семинаров и конференций;
- школьникам и студентам для создания творческих проектов и докладов.

ИСТОЧНИКИ И ЛИТЕРАТУРА:

1. Бидайбеков Е.Ы., Григорьев С.Г., Гриншкун В.В. Создание и использование образовательных электронных изданий и ресурсов.
2. Байганова А.М. Роль информационных технологий в образовательном процессе // Пятая Международная научно-практическая конференция ИНФО-СТРАТЕГИЯ 2013, Самара.
3. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.ispring.ru/ispring-pro>

*Научный руководитель – кандидат педагогических наук,
старший преподаватель А.М.Байганова*

*Дана Досжанова, Жумажан Кулмагамбетова
(Актобе, Казахстан)*

ЭЛЕКТРОНДЫҚ ОҚЫТУ (E-LEARNING) ЖҮЙЕСІНЕ АРНАЛҒАН БАҒДАРЛАМАЛАР

«Білім беруді дамытудың мемлекеттік бағдарламасы» – Қазақстан Республикасының 2020 жылға дейінгі стратегиялық даму жоспарын жүзеге асырудың өзекті бағыттарының бірі. Осыған орай жаңа бағдарлама қабылданған. Бағдарламада білім беру саласына электрондық оқыту жүйесін енгізу жеке бір бағыт ретінде қарастырылған.

E - learning (электрондық оқыту жүйесі) ұғымы, қашықтықтан оқыту, виртуалды оқыту, компьютерлік оқыту, он-лайн оқыту, интернет және мультимедиа көмегімен оқыту ұғымдарының қосындысын береді.

E - learning – бұл оқу және оқыту форматы, білім беру контенттерінің электрондық формасына электрондық құралдарды, компьютерді, ұялы телефонды, коммуникаторларды қолданып, білімді басқару жүйесі (LMS) және интерактивтік оқыту платформасына негізделген сабақ беру формаларының бірі.

Электрондық оқыту жүйесінде бірнеше немесе барлық элементтерді қолданып жұмыс жасау негізінде ауқымды оқыту формаларының бірі LMS (Learning Management System) немесе қашықтықтан оқыту жүйесі (СДО) қарастырылады. Бұл жүйе оқытудың барлық үрдістері жүргізілетін және ұйымдастырылатын платформаны ұсынады. Қашықтан оқыту жүйесі осы немесе басқа да желіде жұмыс істеуге қолайлы бірнеше құралдардың жиынтығынан тұрады: форумдар, чаттар, тестілеу жүйесі, файлдарды алмастыру жүйесі, электрондық тізім, виртуалды сынып бөлмелері, блогтар, виртуалды зертханалар және тағы басқалар.

Электрондық оқыту барлық білім беру ұйымдарының қызметкерлері үшін білімнің бірыңғай стандартын қамтамасыз етеді.

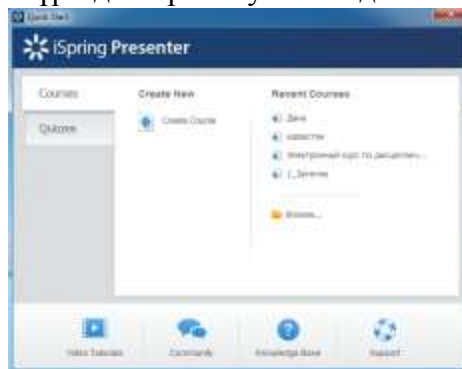
Бұл жүйені ұйымдастыру жағынан қамтамасыз етуді білім берудегі жаңа ақпараттық технологиялар орталықтары жүзеге асыратын болады [1].

Қазіргі кезде электронды оқыту жүйесіне арналған курстарды дайындайтын бағдарламалар баршылық деуге болады. Солардың бірі iSpring бағдарламалық өнімдері. Бұл бағдарламалық өнімдерге: iSpringSuite, iSpringPresenter, iSpring Online, QuizMaker, iSpringFree, Kinetics жатады.

Бұл мақалада мен осы бағдарламалардың ішінен iSpringPresenter бағдарламасына тоқталғым келіп тұр. Бұл бағдарлама кәдімгі өзімізге таныс PowerPoint презентацияларын қашықтан оқытуға арналған SCORM және AICC стандарттарымен үйлесетін Flash форматындағы электронды курстарға айналдырады. Бұл бағдарламада интерактивті тест жасайтын құрал QuizMaker іштестірілген, оның көмегімен 11 әртүрлі типтегі тест сұрақтарын және 12 әртүрлі сауалнамаларды жасауға болады [2].

Бағдарлама барлық мобильді құрылғыларда қарауға мүмкіндік беретін тартымды интерактивті курстар жасайды, PowerPoint бағдарламасының барлық мүмкіндіктерін толықтай қолдануға мүмкіндік береді.

Оқу материалдары түсінікті әрі шынайы болады, егерде оған бейне сүйемелдеу қосса. iSpringPresenter дәрісті аудио және бейне дәріске айналдырады. Сонымен бірге YouTube - тан видео және флеш роликтер қосуға болады. Тақырыпқа байланысты аудио, бейне сұрақтарды, тармақталу сценарийін, әртүрлі типтегі сұрақтарды, тесті бірегей безендіруді қолдана отырып нағыз тартымды тестер мен сауалнамалар жасауға болады. Оларды оқу курсына қосуға немесе жеке файл түрінде жариялауға болады.

Сурет 1. iSpringPresenter бағдарламасы терезесі

iSpringPresenter көмегімен жасалған курсты бірнеше тәсілмен сақтауға болады:

- сайтта немесе блогта;
- кезкелген қашықтан оқыту жүйесінде;
- iSpring Online қашықтан оқыту жүйесінде;
- CD/DVD – де.

Және де бұл бағдарлама курсты немесе тесті құрама Flash+HTML5 форматта сақтауға мүмкіндік береді, ал бұл қолданушылар курсты компьютерде, ноутбукте, және барлық мобильді құрылғыларда көре алады деген сөз.

Бағдарлама өте қарапайым, ешқандай арнайы маманның білімін қажет етпейді.

Сурет 2. iSpringPresenter бағдарламасы мүмкіндіктері

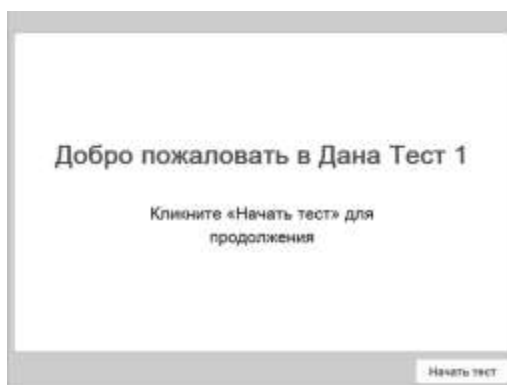
Бағдарламаның артықшылықтары:

- Курстарды кеңінен танымал Flash форматында тарату;
- SCORM және AICC стандарттарымен үйлесетін кез келген қашықтан оқыту жүйесіне оқу материалдарын жүктеу және PowerPoint бағдарламасынан тікелей веб сайтқа жүктеу;
- Әртүрлі типтегі сұрақтардан тест жасау;
- Видео комментарийлерді синхрондау және жазу;
- Youtube-видеоларды және Flash-роликтерді кіргізу;
- Аудио комментарийлерді жазу немесе қосу;
- Баяндамашы туралы мәліметтерді қосу;
- Плеердің бапталатын шаблондары көмегімен бірегей навигация мен дизайн жасау;
- Курсты лезде, шапшаң жариялау.

Мен iSpringPresenter-де «Delphi бағдарламалау ортасы» бойынша электронды курс жасадым. Осы бағдарламаның барлық мүмкіндіктерін қолдандым. Сол курстан төменде үзінділер келтірдім. (Сурет 3. Сурет 4)

Сурет 3. Курстың алғашқы беті

Сурет 4. Тест

iSpringPrezenter бағдарламасымен құрылған электронды курстар көмегімен оқу үрдісін ұйымдастыру кәдімгі презентацияны кәсіби оқу курсына айналдыруға мүмкіндік береді. Ал бұл - оқу материалын меңгеруді жеңілдетеді және визуальді қабылдауды күшейтеді деген сөз.

ӘДЕБИЕТ:

1. E-learning [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://ru.wikipedia.org/wiki/E-learning>
2. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: www.iSpring.ru

*Научный руководитель – кандидат технических наук, старший преподаватель
Ж.К.Кулмагамбетова*

*Диляра Омарбек, Алтынзер Байганова
(Актобе, Казахстан)*

БІЛІМДІ БАҒАЛАУ МЕН ҚОРЫТЫНДЫЛАУДА ISPRINGQUIZMAKER ПРОГРАММАЛЫҚ ӨНІМІН ҚОЛДАНУ

Әлемде тестік тапсырмалар арқылы білім сапасы мен деңгейін тексеру, жоғары технологиялар қатарына жатқызылады. Тестілеу әдісі көптеген дамыған елдерде қазіргі білімнің ажырамас бөлігіне айналған жастардың дайындық деңгейін және жалпы білім сапасын болжаудың тиімді құралы ретінде пайдаланылады [1, б.21]. Оқушылардың білімінің мемлекеттік стандарт талаптарына сәйкестігін бақылауды ұйымдастырудың бір түрі – *тесттік бақылау жүйесі*.

Тест (ағылш.– *test*) – оның қазақша аудармасы тексеру, сынау, байқау деген мағына білдіреді. Тест – оқытудың нәтижесінде объективті сандық баға алу үшін тағайындалған, қысқаша стандартталған сынақ. Ол оқушылардың өз бетінше жұмыс әрекетін арттырып, оқытудың тиімділігіне қол жеткізіп, ойлау қабілетін, шығармашылық әрекетін белсендіреді.

Соңғы жылдарда оқушылардың білім сапасын тексеруде тест тиімді тәсіл ретінде көрініс табууда. Тест оқушы білімінің деңгейін ғана анықтап қоймайды, оның ойын жүйелеп, жылдам есептеуіне, логикалық ойлау, есептеу дағдыларының қалыптасуына, тез шешім қабылдау қасиетінің дамуына тиімді әсер етеді.

Тест оқушының білім дәрежесі қандай екендігін анықтайтын және ол білімді түрлі жағдайларда қолдана білуін тексеруге мүмкіндік беретін тиімді жол. Тест сұрақтарын құрғанда төмендегі талаптарды ескеру қажет [2, б.32]:

- тест сұрақтары түсінікті, анық болуы, жауабына екі ұшты тақырыптар енгізілмейді;
- тест сұрақтары оңай және қиын тақырыптарды қамтып жасалады;
- бір сұраққа бірнеше жауап беріледі. Олардың екеу-үшеуі немесе бірнешеуі дұрыс жауап ретінде беріледі (дұрысын тауып белгі қою

керек);

- тест сұрақтары бойынша оқушылардың үлгерім дәрежесін, білім сапасын пайыз арқылы бағалап шығаруға да болады. Олардың дұрыс жауаптары 50% төмен болса, білім дәрежесі төмен, 50% асса орташа үлгерім, 75% болса, білім дәрежесі жақсы үлгерім, 80-90% болса, білім дәрежесі жоғары үлгерім деп есептеледі. Мұғалім бес балдық жүйе бойынша оқушылардың білім сапасын бағалай алады [3, б.11].

Қазіргі уақытта тест жүйесін құруға арналған көптеген программалар қолданылуда. Олар: MyTestPro, Master-Test, ISpringQuizMaker және т.б. Осыладың ішінде қазіргі таңда көп қолданыста жүрген ISpringQuizMaker бағдарламасы. ISpringQuizMaker ортасында тест құру қолайлы және тиімді болып келеді [4]. ISpring Quiz Maker- интерактивті тесттер жасауға және сауалнамалар жүргізуге арналған құрал болып табылады. Бағдарламаның ақылы нұсқасы 11 типті тест (бір жауабы бар тест, бірнеше жауаты тест, ашық тест, жабық тест, сәйкестікті анықтау тесті, ретімен орналастыру тесті және т.б.) және дәл осындай 12 типті сауалнама жасауға мүмкіндік береді. Әрбір сұраққа аудио, видеофайлдар және формула қосуға болады. Презентацияны тест, аудио және видеофайлдар, видеороликтер және басқаларымен толықтырғаннан кейін оны публикацияға, яғни жарияланымға жібереміз. Олар .swf немесе .html форматтары түрінде сақталады. Ал Flash файлдардың көлемі жағынан өте ыңғайлы, кез келген ортаға үйлесімді боп келеді.

Бағдарламаны іске қосу үшін келесі бағыттарды орындаймыз: *Пуск-Все программы - iSpringQuizMaker7*. ISpringQuizMaker қосылғаннан кейін негізгі әрекетке жол ашатын «Жұмыстың басы» терезені көресіз: жаңа бағаланатын тест немесе анкета құру, тестті ашу, тестті импорттау. Диалог ISpringQuizMaker веб ресурсына мүмкіндік береді – онлайн анықтама, қоғам, техникалық қолдау, өнімді сату.

1 - сурет. ISpringQuizMaker-дің негізгі беті

Тест білімді тексеруге қызмет етеді. Тест дұрыс жауап нұсқалары бар сұрақтардан тұрады. Жауаптар үшін балл есептеледі. Күйге келтіру көмегімен балл қалай есептелетінін, тест жүргізудің критерийлері қандай екенін көрсетуге болады. Анкеталар респонденттерден ақпарат алу үшін қызмет етеді. Анкеталық сұрақтарда дұрыс жауаптар болмайды. Тестте жоғарыда талған екі типтегі де сұрақтар болуы мүмкін. Мысалы, тест соңында оқушыны бағалауға қатысы жоқ, қосымша ақпарат алу мақсатында бірнеше анкеталық сұрақтар қосуыңызға болады.

iSpringQuizMaker 2 типті сұрақты қолдайды:

- Білімді тексеруге арналған бағалаушы сұрақтар
- Кері байланыс, ақпарат жинақтау үшін анкеталық сұрақтар

Жоғарыда келтірілген нұсқалардың ішінен ISpringQuizMaker ортасында тесттің төмендегі көрсетілген түрлерін жасай аламыз:

1-кесте.Тест түрлері

Дұрыс/Дұрыс емес		2-сурет.
Жалғыз таңдау		3-сурет.
Көп таңдау		4-сурет.
Тармақ енгізу		5-сурет.

Сәйкестік		6-сурет. Сол және оң жақ бөліктер тестілеу кезінде араласады.
Қатар		7-сурет. Элементтерді дұрыс реттілікпен орналастыру.
Санды енгізу		8-сурет.
Қалдыру		9-сурет. Мәтінде кездескен бос жерді толтыру
Салынған жауаптар		10-сурет. Дұрыс нұсқаны таңдау
Сөз банкі		11-сурет. Сөз банкінен сөздерді мәтіндегі бос жерлерге орналастыру
Белсенді аймақ		12-сурет. Суреттегі аймақты маркердің көмегімен белгілеу
Видео сұрақ		13-сурет.

ПАЙДАЛАНҒАН ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Сарманова К. Тест дайындау тәсілдері, «Қазақстан мектебі». – 1999 ж. – №9.
2. Мұқашева К. Тест әдісінің тиімділігі, «Ауыл мектебі». – 2004 ж. – №6.
3. Боранбаева А. Ұлттық біріңғай тестілеу – заман талабы, «Білімдегі жаңалықтар». – 2004ж. – №2.
4. www.ispring.ru

*Научный руководитель – кандидат педагогических наук,
старший преподаватель А.М.Байганова*

*Святослав Погляд
(Київ, Україна)*

АСПЕКТИ ДОБРОВОЛЬНОГО ЗАСТОСУВАННЯ ЕЛЕКТРОННОГО ЦИФРОВОГО ПІДПИСУ

Вступ. За період з 2005 по 2012 роки рівень електронної роздрібної комерції зріс у 15 разів до 1590 млн. грн. Проте, це складає тільки 1,5% від загального обсягу роздрібних торгів [1, 2]. Однією з ключових перешкод у подальшому розвитку електронної комерції в Україні є недостатня популярність послуг електронного цифрового підпису (далі — ЕЦП). Саме тому з'являється необхідність в дослідженні передумов використання послуг ЕЦП для їх популяризації. Аналіз аспектів добровільного використання послуг ЕЦП в Україні дозволить відповісти на питання: «За яких умов потрібний ЕЦП?».

Аналіз успішного досвіду впровадження послуг ЕЦП у країнах Європи [3, 4] показав, що в психологічному, організаційному, фінансовому, юридичному та технічному аспекті масове поширення цієї технології є досить складним завданням. Таким чином, при вирішенні даного завдання в Україні необхідний комплексний аналіз зазначених аспектів у вітчизняних реаліях. Юридичні та організаційні аспекти використання послуг ЕЦП в Україні вже розглянуті у численних працях українських науковців, тому автор не буде їх розглядати [5, 6].

Ціллю даної статті є аналіз психологічних та економічних аспектів добровільного використання послуг ЕЦП.

Аспекти добровільного застосування ЕЦП

У третьому кварталі 2013 року здійснювалося анкетне опитування щодо здачі статистичної звітності в електронному вигляді [7]. Із 175 респондентів 48% опитаних планують найближчим часом здавати звітність в органи статистики в електронному вигляді, 32% – розглядають цю можливість, але, швидше за все, не будуть здавати звіти в електронному вигляді, 20% – не планують цього робити.

Стримують респондентів від подання звітності в електронному вигляді наступні чинники:

- додаткові фінансові витрати – 65 опитаних респондентів;
- неналежна якість програмного забезпечення у сфері подання електронної звітності – 34 респонденти із опитаних;
- недовіра до електронної форми подачі звітності (паперовий варіант надійніший, оскільки на руках залишається копія заповненого бланка або поштова квитанція про відправлення звіту) – 32 респонденти;
- матеріально-технічна база (відсутність або недостатня кількість комп'ютерів, відсутність доступу до Інтернету, відсутність ЕЦП) – 22 респонденти із опитаних;
- відсутність бажання змінювати звичний порядок подання статистичної звітності – 9 опитаних;
- недостатня кваліфікація співробітників в сфері інформаційних і комунікаційних технологій – 7 респондентів.

Дане опитування не претендує на статистичну об'єктивність, але дозволяє оцінити мотивацію використання ЕЦП.

Зауважимо, що економічні аспекти добровільного використання послуг ЕЦП є найвагомими. Проблема недовіри до ЕЦП та електронного документообігу теж має вагомий вплив на мотивацію потенційних клієнтів ЕЦП.

Економічні аспекти

Врахування економічних аспектів добровільного застосування ЕЦП відіграє ключову роль при прийнятті рішення щодо впровадження систем електронного документообігу. Виділимо наступні аспекти:

- вартість послуги ЕЦП;
- вартість технічної та організаційної модернізації;
- економічний ефект від застосування послуг ЕЦП.

Очевидно, що зі зменшенням вартості послуги ЕЦП збільшується мотивація його використання. Але необхідно враховувати, що розробка та забезпечення інфраструктури ЕЦП вимагає значних капіталовкладень, тому зменшувати вартість послуг ЕЦП можливо до досягнення точки беззбитковості. В даному випадку доцільно змінювати вартість послуг ЕЦП шляхом здешевлення носія ключової інформації (далі – НКІ) та зміни стратегії супроводу ЕЦП.

На ринку України застосовуються такі основні типи НКІ: електронні диски (CD- та флеш- накопичувачі), на які записано зашифрований особистий ключ і захищені електронні ключі та картки (наприклад, серія «SECURE TOKEN» ТОВ «Автор»). У таблиці 1 подано зведені дані про носії ключової інформації.

Таблиця 1

Порівняння носіїв ключової інформації

Назва	Вартість	Переваги	Недоліки
Зашифрований особистий ключ на CD	Від 2 грн.	Звичний носій інформації	Можливість клонування ключа Залежність від приймача CD

Назва	Вартість	Переваги	Недоліки
Зашифрований особистий ключ на флеш-носії	Від 50 грн.	Легкість підключення	Можливість клонування ключа
Електронна картка	Від 50 грн.	Ключ захищено від клонування	Залежність від зчитувача електронних карт
Електронний ключ	Від 100 грн.	Ключ захищено від клонування Легкість підключення	Висока вартість

Застосування CD-накопичувача для зберігання особистого ключа є найдешевшим рішенням, але такий носій ключової інформації не має захисту від клонування особистого ключа, що діятиме як демотивуючий фактор в умовах зростання освіченості пересічних користувачів послуг ЕЦП у сфері захисту інформації (на даний момент це найпоширеніший НКІ). У даному випадку спостерігаємо взаємозалежність фінансових аспектів та психологічних.

Частина респондентів вказала, що вони не планують здійснювати зв'язність у електронній формі через застарілість чи відсутність комп'ютерів та відсутність доступу до мережі інтернет. В даному випадку при розробці засобів ЕЦП необхідно передбачати підтримку застарілого обладнання та програмного забезпечення. Також для забезпечення діяльності засобів ЕЦП необхідно передбачити витрати для підвищення кваліфікації або залучення більш кваліфікованого персоналу для обслуговування комп'ютерних систем.

Мала економічна мотивація населення і бізнесу у користуванні послугами ЕЦП також пов'язана з тим, що складно дати відповідь на питання: «На скільки вигідно мені витратити кошти та час на послуги ЕЦП?» Відповідь на це питання формується для кожного потенційного клієнта індивідуально. Наприклад, у статті «Електронні закупівлі як складова електронного урядування в Україні» [8] автор показує економічну доцільність користування послугами електронного торговельного майданчика «TENDER-ME». Автор на основі російського досвіду оцінює, що економічна вигода від проведення торгів в електронній формі досягає 50% від початкової ціни лота. Даний аргумент є ключовим у маркетинговій стратегії торговельного майданчика.

Для врахування аспекту економічної доцільності застосування послуг ЕЦП зацікавленим сторонам варто розробляти спеціалізовані калькулятори економічної вигоди від використання ЕЦП у конкретних сферах діяльності. На даний момент відсутнє програмне забезпечення, яке б надавало необхідну інформацію для прийняття рішення при придбанні послуг ЕЦП. Автором здійснюється розробка програмного компоненту, однією з функцій якого буде аналіз економічної доцільності використання послуг ЕЦП.

Економічні аспекти добровільного використання послуг ЕЦП на даний момент є вирішальними, але зі зростанням фінансових можливостей та освіченості населення в сфері інформаційних технологій зростатиме вплив психологічних аспектів.

Психологічні аспекти

Не зважаючи на очевидну фінансову вигоду, частина потенційних клієнтів відмовляється від застосування послуг ЕЦП через особисті переконання. Виділимо основні психологічні аспекти добровільного використання послуг ЕЦП:

- недовіра до технології ЕЦП;
- побоювання щодо несанкціонованого доступу до персональних даних;
- культурне та релігійне несприйняття.

Пошук інформаційного матеріалу, який би у доступній формі пояснив механізм ЕЦП показав, що відсутня національна програма популяризації ЕЦП. Виключення становлять окремі акредитовані центри сертифікації ключів (далі – АЦСК), які організують тематичні семінари та формують навчальний матеріал. Через нерозуміння механізмів ЕЦП виникає

недовіра до інфраструктури відкритих ключів та електронного документообігу.

Для оцінки важливості усунення недовіри до послуг ЕЦП автор брав участь в інформаційному семінарі, який регулярно проводить ТОВ «Універсальні електронні торгові системи». Першим етапом семінару є пояснення механізму ЕЦП із наведенням прикладів успішного використання ЕЦП в Україні та за кордоном. Далі проводиться презентація торговельного майданчика, на якому використовуються послуги ЕЦП. Більшість успішних договорів на участь у торгах підписується з клієнтами, які проходили інформаційний семінар двічі. Перший раз слухачі дізнаються про раніше невідомі технології, а наступного разу вже активно долучаються до обговорення. Тобто потенційні користувачі після пояснення механізму ЕЦП більше мотивовані до придбання послуг ЕЦП.

На довіру до ЕЦП також впливає тип носія ключової інформації, який використовується. При використанні CD-носія користувач не асоціює звичний носій інформації, як захищений, а також безвідповідально відноситься до зберігання такого носія. Використання електронних карт у зв'язку зі схожістю процедури використання банківської картки викликає більше довіри до ЕЦП, який формується у такий спосіб.

Питання довіри до технологій ЕЦП пов'язане також з нерозумінням, яким чином захищаються особисті дані у випадку використання електронного документообігу. Основним завданням технологій ЕЦП є захист особистих даних особи та унеможливлення підробки документів, що сприяє протидії організованій злочинності [9].

В Україні характерною є протидія поширенню технологій на основі ЕЦП з боку деяких релігійних громад. Здійснюється опір запровадженню засобів однозначної ідентифікації особи, який пояснюється релігійними переконаннями. Проте найбільші релігійні організації України не вбачають теологічних перепон у використанні цифрових методів ідентифікації особи. Наприклад, Синод Російської Православної Церкви, яка є досить впливовою в Україні, висловлює занепокоєння тим, що використання цифрового ідентифікатора разом з сучасними технічними засобами дозволить здійснювати тотальний контроль за людиною без її згоди, але підтверджує, що дане питання не несе духовного змісту [10].

Аналіз психологічних та економічних аспектів добровільного використання послуг ЕЦП показує, що окрім кількісних характеристик (ціна та економічна вигода), які впливають на рішення використовувати ЕЦП існують ще й якісні характеристики (довіра, особисті переконання). Також спостерігається нерівнозначність розглянутих факторів. Тобто для врахування цих факторів необхідно передбачити певну ієрархію. У подальших статтях пропонується дослідити питання розробки та дослідження моделей систем для різних ієрархічних рівнів у контексті застосування ЕЦП.

Врахування аспектів добровільного використання послуг ЕЦП

На даний момент АЦСК для залучення нових клієнтів враховують вартість послуги ЕЦП. Наприклад, АЦСК «MASTERKEY» надає пакети послуг для різних категорій споживачів за різною ціною. Ціна формується на основі терміну дії та цільового призначення сертифікату відкритого ключа. Деякі АЦСК починають розвивати тактику демонстрації клієнту економічного ефекту від застосування послуг ЕЦП. Наприклад, АЦСК «Юкрейн Проперті Групп» на основі статистики успішних торгів на електронному торговельному майданчику «TENDER-ME» залучає нових користувачів послуг ЕЦП.

Для забезпечення подальшого розширення ринку ЕЦП необхідно формувати пропозицію із комплексним врахуванням всіх аспектів. Для цього потрібні програмні компоненти, які забезпечать багатокритеріальний аналіз прийняття рішення щодо покупки послуг ЕЦП та дозволять надавати для кожної категорії користувачів відповідну пропозицію. Також необхідно визначати пріоритетність аспектів у кожному конкретному випадку для зосередження діяльності АЦСК на першочерговому вирішенні проблем, які принесуть найбільшу користь.

Оскільки параметри, які виділені у процесі аналізу аспектів добровільного застосування послуг ЕЦП несуть також якісних характер та їх важко оцінити, необхідно

обрати або розробити математичний апарат, який би враховував кількісно-якісні характеристики для прийняття рішення щодо добровільного застосування послуг ЕЦП.

Дані питання будуть розглянуті у наступних дослідженнях автора.

Висновок. Виділено такі аспекти добровільного застосування ЕЦП:

- вартість послуги ЕЦП;
- вартість технічної та організаційної модернізації;
- економічний ефект від застосування послуг ЕЦП
- недовіра до технології ЕЦП;
- побоювання щодо несанкціонованого доступу до персональних даних;
- культурне та релігійне несприйняття.

Аналіз психологічних та економічних аспектів добровільного застосування послуг ЕЦП показав, що існує множина факторів, які впливають на мотивацію користувачів придбавати послуги ЕЦП і не повністю враховуються АЦСК для охоплення більшого кола клієнтів. Як наслідок з'являється потреба у створенні інформаційно-вимірального забезпечення процесів захисту інформації (далі – ІВЗ) в частині застосування ЕЦП у комп'ютерних системах. Зазначене ІВЗ враховуватиме проаналізовані аспекти добровільного застосування послуг ЕЦП та дозволить відповідати на питання, чи потрібен ЕЦП конкретній групі потенційних клієнтів при заданих умовах.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Юдін О. М. Системи електронної комерції: створення, просування і розвиток : монографія / О. М. Юдін, М. В. Макарова, Р. М. Лавренюк. – Полтава : РВВ ПУЕТ, 2011. – 201 с.
2. Рынок электронной коммерции в Украине вырос на 45% // Інформаційне агенство ЛІГАБізнесІнформ, 2013. – Режим доступу: <http://biz.liga.net/all/it/novosti/2534422-rynok-elektronnoy-kommertsii-v-ukraine-vyros-na-45.htm> – Назва з екрану.
3. Report “The legal and market aspects of electronic signatures” / Jos Dumortier, Stefan Kelm, Yfns Nilsson, Georgia Skouma, Patick Van Ecke // Interdisciplinary centre for Law & Information Technology, 2004. – Режим доступу: http://skilriki.is/media/skjol/electronic_sig_report.pdf – Назва з екрану.
4. Minyan Wang “The Role of Economic, Cultural, and Legal Backgrounds in the ICT Law: A Particular Examination on the Regulation of Electronic Signatures” / M. Wang // 21st NILETA Conference: Globalization and Harmonisation in Technology Law, 2006, Malta. – Режим доступу: <http://www.bileta.ac.uk/content/files/conference%20papers/2006/The%20Role%20of%20Economic,%20Cultural,%20and%20Legal%20Backgrounds%20in%20the%20ICT%20Law.pdf> – Назва з екрану.
5. Імплементация юридично правомочних електронних документів / А. О. Мелашенко, О. Л. Перевозчикова, О. С. Скарлат. – Режим доступу: <http://dep145.org.ua/uk/node/261> – Назва з екрану.
6. Проблемы интероперабельности Национальной системы электронных цифровых подписей / А. О. Мелашенко, О. Л. Перевозчикова. – Режим доступу: <http://dep145.org.ua/sites/default/files/Interoperable.pdf> – Назва з екрану.
7. Повідомлення для респондентів за результатами проведення анкетного опитування щодо подання звітності в електронному вигляді // Головне управління статистики у Львівській області, 2013. – Режим доступу: lv.ukrstat.gov.ua/ukr/order/form1/doc/rez_el_zv.doc – Назва з екрану.
8. Лопушинський І. П. Електронні закупівлі як складова електронного урядування в Україні / І. П. Лопушинський. – Режим доступу: http://el-zbirn-du.at.ua/Lop_s.pdf – Назва з екрану.
9. Гуцалюк М. В. Впровадження сучасних ідентифікаційних документів як необхідний елемент протидії міжнародній організованій злочинності [Текст] / М. В. Гуцалюк // Боротьба з організованою злочинністю і корупцією (теорія і практика), 2009. т. Вип. 20. - С.195-199
10. Позиция Церкви в связи с развитием технологий учета и обработки персональных

данных // Освященный Архиерейский Собор Русской Православной Церкви, 2013. – Режим доступа: <http://www.patriarchia.ru/db/text/2775107.html> – Назва з екрану.

*Сніжана Ришко-Семенюк
(Київ, Україна)*

СУТНІСТЬ КОМП'ЮТЕРНО ОРІЄНТОВАНОГО СЕРЕДОВИЩА В НАВЧАННІ ІНФОРМАТИЧНИХ ДИСЦИПЛІН

Розвиток сучасної системи освіти України в умовах інформаційного суспільства зорієнтований на входження її у світовий інформаційно-освітній простір. Інформатизація виступає як основний механізм реалізації нової парадигми освіти і нової якості системи освіти, як засіб реалізації функції прогнозування системи освіти, системною ланкою науки та освіти; сприяє новому синтезу гуманітарних і природничо-математичних наук, розвитку інформаційної культури як складової загальної культури сучасної особистості (В.Г. Кремень, Н.В. Сороко) [1, 2]. Супроводжується цей процес актуалізацією проблеми підготовки майбутніх педагогів до застосування інформаційно-комунікаційних технологій та підвищенням ефективності професійної діяльності у навчальному комп'ютерно орієнтованому середовищі.

Результати аналізу сучасних досліджень переконливо доводять той факт, що формування і розвиток комп'ютерно орієнтованого середовища є ефективним чинником якісної професійної підготовки майбутніх фахівців у галузі інформатики (В.Ю. Биков, М.І. Жалдак, О.Б. Жильцов, І.В. Іванюк, І.І. Капустян, Т.І. Коваль, К.Р. Колос, Н.В. Морзе, С.О. Семеріков, Н.В. Сороко, О.М. Спирін, Ю.В. Триус та інші). Аналіз наукових публікацій К.Р. Колос надає можливість стверджувати, що таке середовище дозволяє застосовувати нові раціональні підходи, форми і методи організації та проведення навчально-пізнавального процесу; забезпечувати сприятливі умови для професійного розвитку соціально активної, самостійної, творчої, компетентної особистості, здатної до майбутньої діяльності [3].

Саме тому, метою статті є визначення сутності та виявлення тенденцій розвитку комп'ютерно орієнтованого середовища в навчанні інформатичних дисциплін. Основними завданнями дослідження висунуті такі:

- дати визначення поняття комп'ютерно орієнтованого середовища;
- встановити основні фактори ефективної реалізації комп'ютерно орієнтованого середовища;
- визначити роль та застосування інструментів і сервісів електронного навчання для створення комп'ютерно орієнтованого середовища в навчанні інформатичних дисциплін.

Розглядаючи проблему комп'ютерно орієнтованого середовища у навчанні інформатичних дисциплін, доцільним видається покликатися на відомого фахівця у галузі інформаційних технологій в освіті В.О. Бикова, який обґрунтував сутнісні ознаки відкритого навчального середовища сучасних педагогічних систем, а саме:

- розширений компонентний склад навчального середовища;
- розширення спектру засобів навчання і педагогічних технологій;
- необмеженість щодо обсягів ресурсів;
- створення додаткових умов для реалізації різних цілей, стратегій і траєкторій навчання і виховання людини, забезпечення адаптації компонентів навчального середовища до індивідуальних можливостей і потреб [4].

Подальший розвиток проблеми відкритого навчального середовища, відображений у працях М.І. Жалдака, який наголошує, що вивчення й обґрунтування необхідних напрямків використання ІКТ в навчальному процесі слід вважати одними з найважливіших педагогічних проблем, зокрема проблем гуманізації навчального процесу (і всієї освітньої системи) та гуманітаризації освіти, а розв'язання цих проблем є соціально-значимими завданнями педагогічної науки [5, с. 40].

У наукових доробках сучасних авторів ми зустрічаємо різні підходи до тлумачення поняття «комп'ютерно орієнтоване середовище навчання». Так, наукові публікації В.Ю. Бикова дають визначення комп'ютерно орієнтованого середовища навчання з точки зору моделей організаційних систем відкритої освіти: «Відкрите навчальне середовище – це таке навчальне середовище, будова якого передбачає цілеспрямоване використання в навчально-виховному процесі засобів, технологій та інформаційних ресурсів глобального освітнього простору, що утворюють освітньо-просторову компоненту навчального середовища» [6, с. 381].

Ю.О. Жук розглядає комп'ютерно-орієнтоване навчальне середовище з позицій особистісно-орієнтованого підходу до процесу навчання та визначає його як особистісно-орієнтоване навчальне середовище, у складі якого присутні, у міру необхідності, апаратно-програмні засоби інформаційно-комунікаційних технологій [7].

Для дослідження важливим є посилання на Н.В. Сороко, яка визначає комп'ютерно орієнтоване середовище як «відкрите або закрите ІКТ-навчальне середовище педагогічних систем, основними дидактичними функціями якого є педагогічно доцільне координоване й інтегроване використання комп'ютерно-орієнтованих засобів навчання, електронно-освітніх ресурсів і сервісів відкритих або закритих інформаційно-комунікаційних мереж, що орієнтовані на потреби учасників навчального процесу» [8, с. 41]. Вагомими є наукові розвідки дослідниці, присвячені комп'ютерно орієнтованим навчальним середовищам, створених у рамках міжнародних навчальних проектів компаній IBM, Microsoft, Google для розвитку інформаційно-комунікаційних компетентностей педагогів. На думку автора комп'ютерно орієнтоване навчальне середовище складається із взаємодії учасників процесу навчання з використанням електронних середовищ різного рівня (системи освіти, навчального закладу, глобальних електронних навчальних ресурсів та ін.) [2, с. 728]. Враховуючи попередні твердження, ми свідомі того, що комп'ютерно орієнтоване навчальне середовище постійно розвивається та дозволяє мобільно інтегрувати процес навчання для підвищення його ефективності.

Для з'ясування сутності комп'ютерно орієнтованого середовища необхідно визначити, у чому полягають особливості призначення і використання цього середовища у навчанні інформатичних дисциплін. Слушним є твердження Н.В. Сороко, що інформатизація навчального процесу вимагає не лише збільшення кількості та якості комп'ютерів, але й доступних і адаптованих до певного предмету навчальних середовищ, інструментальних засобів створення програм, а також сучасної відеотехніки. Особливо акцентуємо на необхідності впровадження методів і засобів збору, обробки, передачі, збереження даних на базі інформаційно-комунікаційних технологій [2, с. 704].

Особливої уваги заслуговує твердження Ю.О. Жука, що створення у вищому навчальному закладі комп'ютерно орієнтованого середовища в контексті особистісно-орієнтованого навчання повинно відбуватися на основі врахування таких умов:

- відповідність можливостей використання специфічних можливостей апаратно-програмних засобів інформаційно-комунікаційних технологій змістовно-значеннєвому наповненню фрагмента навчального процесу;
- орієнтація використання апаратно-програмних засобів інформаційно-комунікаційних технологій на формування цілісного навчального процесу (для досягнення цілей навчання);
- можливості реалізації засобами апаратно-програмних засобів інформаційно-комунікаційних технологій особистісно-орієнтованого процесу навчальної діяльності;
- усвідомлення можливості декомпозиції цілей навчання й методів їхнього досягнення використанням засобів апаратно-програмних засобів інформаційно-комунікаційних технологій у навчальному процесі [7].

Виходячи із попередніх тверджень, ми свідомі, що важливою умовою створення комп'ютерно орієнтованого середовища є також інструменти і сервіси електронного навчання (Internet, мультимедіа, електронні навчальні ресурси, системи дистанційного

навчання, соціальні сервіси Web 2.0, Web 3.0 та Web 4.0 та інш.), які сприятимуть підвищенню навчально-пізнавальної активності студентів, формуванню інформаційної культури та суттєвому поліпшенню їхньої професійної підготовки за умов, якщо ці технології будуть інтегровані в таке середовище.

Значуща перевага електронного навчання – це використання широкого діапазону різноманітних інструментів і засобів навчання, які мають сприяти покращенню умов організації навчального процесу, щоб:

- здійснювати навчання в різних формах, поєднуючи синхронне, асинхронне, змішане навчання;
- організувати взаємодію всіх учасників та колективну роботу слухачів електронного навчання;
- використовувати сучасні засоби навчання (тренажери, симуляції, імітаційне моделювання та ін.);
- вибудувати ефективне навчання;
- забезпечити доступ до сховищ електронних матеріалів.

Тому, під інструментами електронного навчання розуміються організаційні та методичні елементи педагогічного процесу, які необхідно реалізовувати за допомогою hi-tech, позаяк вибір інструмента може зробити вагомий вплив на весь освітній процес [9]. Адже, сервіси електронного навчання – це служби, які дозволяють здійснювати навчальний процес за допомогою інформаційних та електронних технологій. Оскільки на сучасному етапі все більше педагогів приділяють увагу використанню безкоштовних он-лайн інструментів як для розробки і створення формального рішення в галузі навчання для своїх студентів або стажистів, так і для особистого, професійного навчання та саморозвитку. Завдяки сервісам електронного навчання та їх доступності викладач із великим захопленням буде особисте навчальне середовище і є «центром кристалізації».

Джейн Харт – консультант соціального навчання і засновниця Центру навчання (Centre for Learning and Performance Technologies), одного з найбільш відвідуваних навчальних об'єктів в Інтернеті, веде нову щомісячну рубрику, в якій розповідає про цікаві інструменти, ресурси і продукти для навчання та підвищення класифікації. В результаті тривалої роботи вона сформулила список «Топ-100 Інструментів для навчання», який щорічно оновлюється [10]. Даний список також актуальний і для електронного навчання у вищому навчальному закладі, але хотілося б звернути увагу в даній статті на декілька сучасних та нових інструментів і водночас популярних, всі з яких є безкоштовними для використання, а також доповнити цей список засобами електронного навчання, які можна застосовувати при електронному навчанні студентів інформатичних дисциплін.

➤ Symbaloo (рис.1) – це особиста стартова сторінка користувача в Інтернеті. Студент може використовувати робочий стіл за замовчуванням, який складається з певного числа «піктограм», які містять посилання на веб-ресурси, або додати свої власні сайти. Водночас дозволяється переміщати, видаляти або додавати піктограми, які мають кольорове маркування. Тому Symbaloo може розглядатися як особисте середовище навчання або місце проведення навчання [11].

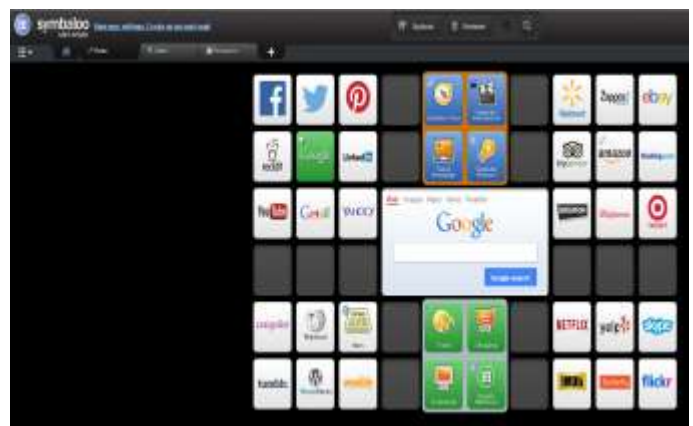

Рис. 1

➤ Read-it-later (рис. 2) – це програма, за допомогою якої студенту надається право зберігати інформацію, знайдену в Інтернеті, і читати її на будь-якому пристрої та в будь-який час, що є дуже корисно, якщо у користувача немає часу,

щоб прочитати щось відразу. Щоби зробити користувачеві життя ще простіше, є версія програми для Google Chrome, Firefox, Safari і Opera, а також додатки для iPhone, IPAD, Blackberry та інших мобільних пристроїв.

➤ Paper.li (рис. 3) – це он-лайн програма, призначена для автоматичного створення власної щоденної газети. Крім того, за допомогою даної служби дозволено читати всі твігги або повідомлення Facebook (приєднання автоматично). Також, якщо студент має бажання, то надається право підписатися на щоденні газети, створені іншими користувачами [12].

➤ Lino – це служба, для користування якої потрібен лише веб-браузер. Студент може використовувати Lino, як свій персональний інструмент або разом з групою, щоб поділитися своїми ідеями і файлами з колегами, також його можна встановлювати у власний блог або на веб-сторінку.

➤ CamStudio (рис. 4) – це відкритий інструмент для запису екрану і аудіо-активності на комп'ютері, створення стандартних AVI відео, які потім можуть бути перетворені в потокові Flash відео. Наприклад, студент може використовувати цей інструмент для створення демонстраційних відео або підручників.

➤ Web-сервіс Mind42 (рис. 5) являє собою додаток для створення діаграм зв'язків, який дозволяє користувачам візуалізувати своє мислення за допомогою методу інтелект-карти – діаграми зв'язків. Термін перекладається як «карти думок», «карти пам'яті», «ментальні карти», «асоціативні карти», «асоціативні діаграми» або «схеми мислення». Діаграма зв'язків реалізується у вигляді деревовидної схеми, на якій зображені слова, ідеї, завдання або інші поняття, пов'язані гілками, які відходять від центрального поняття або ідеї і показують нескінченну різноманітність

Рис. 2

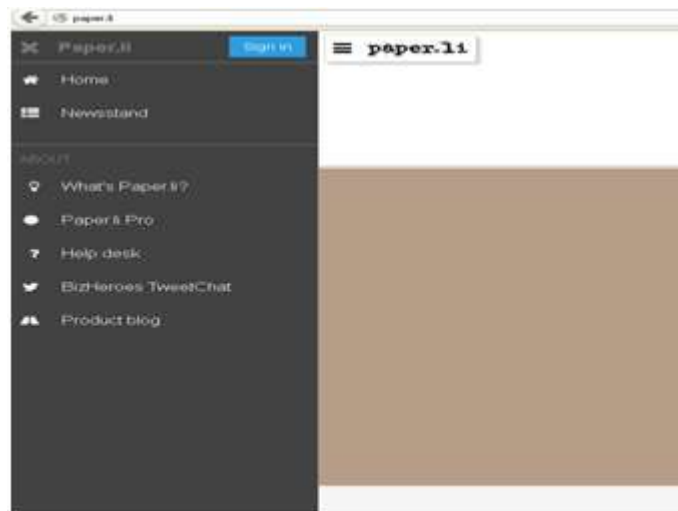

Рис. 3

Рис. 4

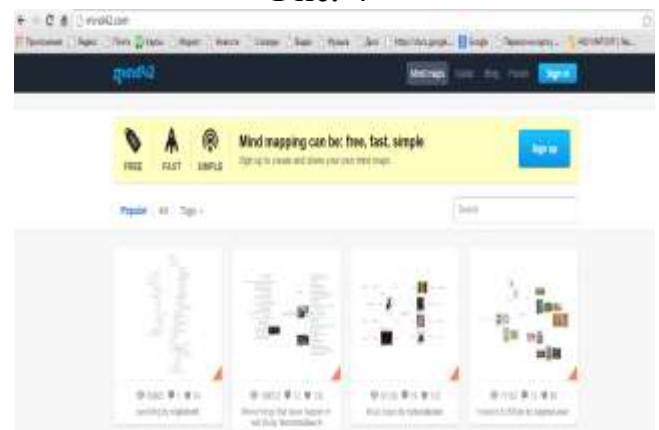

Рис. 5

можливих асоціацій. Подібний спосіб запису дозволяє діаграмі зв'язків необмежено рости і доповнюватися. Діаграми зв'язків використовуються для створення, візуалізації, структуризації та класифікації ідей, а також як засіб для навчання, організації, вирішення завдань, прийняття рішень, при написанні статей. Сервіс призначений в основному для колективного використання, тому так і називається «mind for two» - «розум для двох» [13].

➤ Evernote (рис. 6) – це хмарний сервіс для зберігання різних текстових заміток, документів, зображень з функцією їх подальшого перегляду і редагування. За рахунок реалізації хмарних технологій, де б студент не створював замітку – на комп'ютері, ноутбучі, смартфоні, планшеті, доступ до них буде завжди

на всіх пристроях, «прив'язаних» до аккаунту Evernote (при наявності доступу до мережі Інтернет).

➤ Easy Web Content Presenter (рис. 7) – це Інтернет-сервіс, який є зручним і потужним онлайн-інструментом для створення професійних мультимедійних цифрових продуктів (презентацій, банерів, інфографіки) без використання додаткового програмного забезпечення. Даний сервіс можна використовувати для

електронного навчання, а саме:

- графічне представлення інформації лекції, вебінару;
- створення відео-лекції, графіки до проекту, ілюстрацій до презентації;
- організація проектної діяльності;
- наповнення портфолію студента [14].

➤ Asana (рис. 8) – он-лайн-менеджер завдань для колективної роботи. Додаток Asana є одним з найбільш зручних онлайн-інструментів для планування та управління завданнями і організації освітнього процесу при колективній роботі викладача і студента [15].

➤ Simpoll (рис. 9) – це зручний сервіс для створення опитувань (анкет), голосувань і тестів, які викладач може встановити на свою сторінку в інформаційно-освітньому середовищі вищого навчального закладу і отримувати наочні та фільтровані результати в реальному часі [16].

За допомогою Simpoll дозволяється створювати опитування будь-якої складності:

- анкета-форма з декількох питань, на одній або декількох сторінках;
- голосування-опитування з одного питання з варіантами в відповідей;
- тестування-опитування з декількох питань з перевіркою правильності в відповідей.

Рис. 6

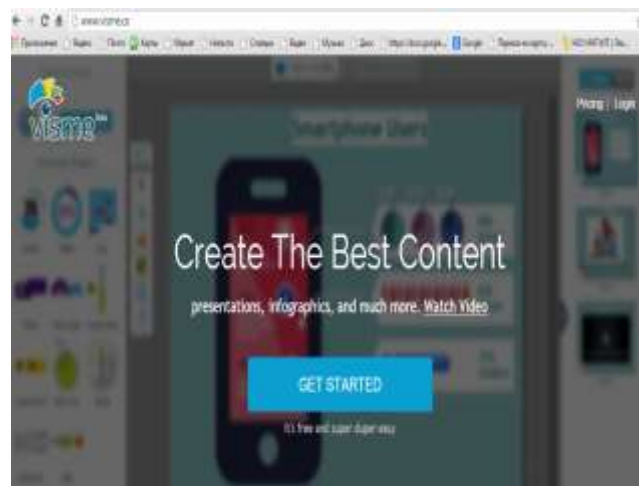
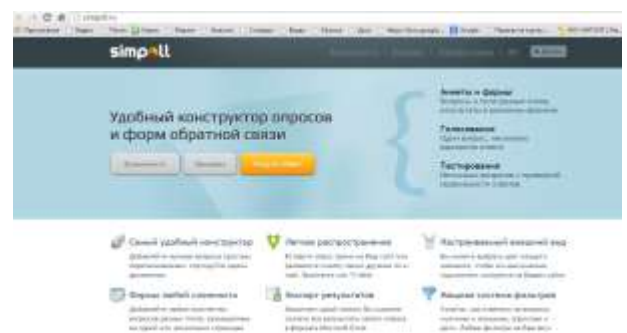

Рис. 7

Створювання опитування в Simpoll є різних типів:

- вибір одного або декількох варіантів зі списку;
- введення рядків і докладних коментарів;
- вибір оцінки за шкалою (рейтинг);
- ім'я, адреса та e-mail респондента;
- вибір дати з календаря;
- додаток файлу.

Можливості сервісу для освітнього процесу:

- створення анкет;
- аналіз знань учнів (дистанційно);
- опитування при проведенні дослідження, пошукової діяльності, проведення соціального опитування;
- створення тестів, що дозволяють визначити рівень знань студентів з певної теми;
- створення опитувань при організації електронного навчання, проектної діяльності студентів.

➤ Engrade.com [17] – он-лайн інструмент, створений в допомогу викладачеві для управління групою студентів, містить завдання, журнал відвідування занять, термінів домашніх завдань та виконання самостійної роботи з можливістю відстеження статистики студентами та їх батьками. На даному сервісі є опції розрахунку успішності студента, відомість відвідування, доступ в режимі реального часу до звітів по оцінках, відвідування сервісу, виконання завдань.

Звичайно, це не всі інструменти і сервіси електронного навчання, які можна застосовувати при створенні комп'ютерно орієнтованого середовища в навчанні інформатичних дисциплін. Різноманітність інструментів і сервісів постійно збільшується, та кожен з них допомагає вирішувати певні завдання у різних галузях знань і в діяльності як викладачів, так і студентів.

Комп'ютерно орієнтовані засоби навчання, ІКТ-обмін даними в комп'ютерних мережах та організаційно-технологічні процедури, ІКТ різного призначення, системне апаратно-програмне, організаційно-методичне забезпечення та інструменти і сервіси електронного навчання створюють для студентів можливість самостійно здобувати необхідні знання, вільно користуватися інформаційними ресурсами, сучасними ІКТ.

Виходячи із вищезначеного слід зазначити, що в основі комп'ютерно орієнтованого середовища, в його сутності лежить організація навчання інформатичних дисциплін з урахуванням особистісно-орієнтованого підходу, забезпечення оптимальної реалізації особистісного потенціалу студента, варіативності сучасних прогресивних інформаційно-комунікаційних технологій на основі хмарних технологій та інструментів і сервісів електронного навчання.

Подальше дослідження буде спрямовано на визначення шляхів фундаменталізації навчального процесу за напрямом підготовки «Інформатика» у сучасному комп'ютерно орієнтованому середовищі та критеріїв добору компонентів комп'ютерно орієнтованого навчального середовища в навчанні інформатичних дисциплін бакалаврів інформатики.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Кремень В.Г. Інформаційно-комунікаційні технології в освіті і формування інформаційного суспільства/ В.Г. Кремень // Інформатика та інформаційні технології в навчальних закладах. – 2006. – № 6. – С. 5–9.
2. Сороко Н.В. Современные стратегии развития информационно-коммуникационной компетентности учителей в условиях компьютерно ориентированной среды в международном измерении / Н.В. Сороко. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://scholar.google.com.ua/citations?user=rNx4184AAAAJ&hl=ru> (дата обращения 17.02.2015р.).

3. Колос К. Р. Основні компоненти комп'ютерно орієнтованого навчального середовища закладу післядипломної педагогічної освіти. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://lib.iitta.gov.ua/1422/1/Колос_21_01_2014.pdf (дата звернення 17.02.2015р.).
4. Биков В.Ю. Відкрите навчальне середовище та сучасні мережні інструменти систем відкритої освіти. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://enpuir.npu.edu.ua/bitstream/123456789/703/1/2.pdf> (дата звернення 17.02.2015р.).
5. Жалдак М.І. Інформатика – фундаментальна наукова дисципліна. Вона має вивчати закони природи, інформаційні процеси і відповідні технології // Комп'ютер у школі та сім'ї – 2010. – №2. – С. 40-43.
6. Биков В.Ю. Моделі організаційних систем відкритої освіти: монографія / В.Ю. Биков. – К.: Атіка, 2008. – 684 с.
7. Жук Ю.О. Особистісний простір учня в комп'ютерно-орієнтованому навчальному середовищі [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://lib.iitta.gov.ua/611/1/особистісний_простір_учня_в_КОНС.pdf (дата звернення 17.02.2015р.).
8. Сороко Н.В. Розвиток інформаційно комунікаційної компетентності вчителів філологічної спеціальності в умовах комп'ютерно орієнтованого середовища: дис. канд. пед. наук: 13.00.10 / Н. В. Сороко. – К., 2012. – 256 с.
9. Рубин Ю.Б. Инструментальные методы e-learning: путь к комплексному укоренению [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://cyberleninka.ru/article/n/instrumentalnye-metody-e-learning-put-k-kompleksnomu-ukoreneniyu> (дата обращения 17.02.2015р.).
10. Jane Hart. 2014 Top 100 Tools for Learning [E-resource]. –<http://c4lpt.co.uk/top100tools/>.
11. Symbaloo [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.symbaloo.com/home/mix/13ePGXCjg3>.
12. Paper.li. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://paper.li/>.
13. Web-сервіс Mind42 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://mind42.com/>.
14. Easy Web Content Presenter [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.visme.co/>.
15. Asana [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://te-st.ru/tools/asana/>.
16. Simpoll [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://simpoll.ru/>.
17. Engrade [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.engage.com/>.

Науковий керівник – кандидат педагогічних наук, доцент О.Б.Жильцов

*Камар Шонгалова, Оркен Тастанбеков
(Арқалық, Қазақстан)*

ЭЛЕКТРОНДЫҚ ОҚУЛЫҚТЫҢ МҮМКІНШІЛІКТЕРІ

Электрондық оқыту құралын пайдалану оқытушының ғылыми-әдістемелік потенциалын дамытып, оның сабақ үстіндегі еңбегін жеңілдетеді. Оқытудың әр сатысында компьютерлік тесттер арқылы білім алушыны жекелей бақылауды, графикалық бейнелеу, мәтіндері түрінде, мультимедиалық бейне және дыбыс бөлімдерінің бағдарламасы бойынша алатын жаңалықтарды іске асыруға көп көмегін тигізеді. Электрондық оқыту құралдары қарапайым оқулықтарға қарағанда пайдалану ыңғайлы және оларда өзін-өзі тексеру жүйесі бар. Осы электрондық оқыту құралдарының артықшылығы болып табылады. Сондықтан, өзін-өзі тексеру жүйесі оқытушы мен білім алушы арасындағы байланысын алмастырады.

Білім беру саласында "электрондық оқыту құралдарын" пайдалану үйренушілердің танымдық белсенділігін арттырып қана қоймай, логикалық ойлау жүйесін қалыптастыруға, шығармашылықпен еңбек етуіне жағдай жасайды. Ақпараттық технологияның дамуы білім

беруде жаңа әдістер мен әдістемелерді ойлап табуға және сол арқылы оның сапасын арттыруға толық мүмкіндік береді /1/.

Осы уақытқа дейінгі білім беру саласында тек мұғалімнің айтқандарын немесе оқулықты пайдалану қазіргі заман талабын қанағаттандырмайды. Сондықтан қазіргі ақпараттандыру қоғамында бұл оқулықтарды пайдаланбай алға жылжу мүмкін емес.

Соның нәтижесінде оқушылардың пәнге деген қызығушылығы артып, шығармашылықпен жұмыс жасауына кең мүмкіндік ашылды.

- Оқу материалдарын ұтымды игерудегі электронды оқу құралдарының атқаратын рөлі зор. Онда пәндегі теориялық тақырыптар кеңінен беріліп түсіндіріледі. Теориялық материалдарды графикалық иллюстрация түріндегі әртүрлі суреттер, сұлба тәсілдер арқылы толық тырып отырса, онда теориялық білімді оқып, көзбен көріп, түйсініп және оны мида бекіту үрдістері бір уақытта өтіп отырады да материалды қорыту үрдісі ұғымды болады [2].

Электрондық оқулықтар ғылыми негізде дайындалған педагогикалық ақпараттық өнім. Электрондық оқулық дайындаудың концептуальдық негізі модульдық оқытудың педагогикалық теориясы болып табылады. Сонымен қатар электрондық оқулық дайындаудың педагогикалық принциптер жүйесі оқытудың дидактикалық жүйесіне сәйкес келеді. Яғни, процесінің автоматтандырылған формасы іспетті. "Электрондық практикум" берілген. Оқушы оқулықты қажет етпей-ақ информатика негіздерінен кез келген мәліметті тауып алып, оқып-ақ үйренуіне болады. Зертханалық, практикалық жұмыстар компьютер көмегімен тез, жылдам түсіндіріледі. Бағдарламаны меңгеруге арналған тест сұрақтарымен қамтамасыз етілген.

Қазіргі кезде негізінен білім жүйесінің барлық сатылары үшін электронды оқулықтар жасаумен шұғылданып келеді. Электронды оқулық оқушы үшін дайын материал. Оқушылар үшін электрондық оқулық - мектепте оқыған жылдардың барлығында да өздері толықтырып отыра алатын және нәтижелік эмитианға дайындалуға көмектесетін мәліметтер базасы болып келеді. Электронды оқулықтармен жұмыс істеу әрбір оқушының өз мүмкіндігін есепке ала отырып, оқып үйрену ісін жеке дара жүргізу болып саналады [3].

Қазіргі уақытта негізгі мәселелердің бірі – оқыту үрдісінде білім, тәрбие берудің пәрменділігін, білімнің тәрбиелік, тәрбиенің білімдік мәнін жоғары дәрежеге жеткізу болып табылады. Білім берудің кез келген саласында "Электрондық оқыту құралдарын" пайдалану білім алушылардың танымдық белсенділіктерін арттырып қана қоймай, логикалық ойлау жүйесін қалыптастыруға шығармашылықпен еңбек етуіне жағдай жасайды. Солардың ішінде студент үшін электрондық оқыту құралдарын пайдалану арқылы:

- оқу материалдары туралы студенттерге дәл және толық ақпарат беру арқылы оқыту сапасын арттырады, оқытудың көрнектілігін арттырып, оқу материалын саналы игеруге жеткізеді;

- абстрактылы оқу материалдарын нақтылыққа жеткізіп, оқытудың тиімділігін жетілдіреді;

- оқу материалының маңызын арттырып, уақыттан ұтып, есте сақтау қабілеттерін жетілдіруге қол жеткізеді. Есте сақтаудың әсер алу, қайталау арқылы оқу материалдарын терең игеруге жеткізеді;

- оқытушы мен студент еңбектерін жеңілдетіп, пікір алысып, байланыстарын арттырады.

- қажетті материалдарды жылдам іздеп табуға мүмкіндік туғызады [4].

Электрондық оқыту құралын пайдалану студенттердің сабаққа деген ынтасын жоғарылатып, өздігінен оқытушының нұсқауынсыз тақырыптарды игеруіне және зертханалық жұмыстарға алдын ала дайындалуларына мүмкіндік туғызады. Электрондық оқыту құралын қолдану барысында графикалық безендірулер және сұқбат терезесі түрінде пайдаланушы интерфейсі білім алушының пайдалануға деген қызығушылығын арттырады.

Электрондық оқыту құралының қолдану саласы өте кең: электрондық – оқыту құралы қашықтан оқыту үшін, өздігімен ізденіс барысында, жалпы білімге деген талпыныс бар

студенттерге өте тиімді. Қазіргі заман талабына сай мүмкіндігі көп дербес компьютерлерді өңдей отырып, тарау бойынша оқушылардың дағдыларды қалыптастыру, білім бақылау жұмыстарын бағалауға мүмкіндік береді. Осы арқылы компьютерлік технологияның дамуының тереңдетілуі білім сапасын жоғарылата отырып, оқытушының жұмысын жеңілдетеді түседі.

Электрондық оқыту құралының тиімді жақтары: сабаққа қажетті материалдар, кестелер мен сызбалар, анимациялық көріністер, оқушыларды машықтандыру (практикалық және тәжірибелік) фильмдері, анықтама сөздік, студент білімін бекітетін дидактикалық материалдар. Әр тараудағы тест сұрақтары, әр тапсырманың өзіндік жұмыстары (есептер, диктант) студент білімін бақылауда және өз бетінше ізденісін туғызуда көмегі зор.

Электрондық оқыту құралын мынандай жағдайларға қолдануға болады:

- теориялық материалды өз бетімен оқып үйренуге, зерттеуге мүмкіндік береді;

- сабақты иллюстрациялық материал ретінде жабдықтауда көмектеседі;

- сабақта және сабақтан тыс уақытта өз бетімен әртүрлі деңгейлі, шығармашылық тапсырмалар орындауға мүмкіндік беріледі;

- емтиханға дайындық кезеңдерінде пайдаланылады [5].

Электрондық оқыту құралын пайдалану арқылы:

- сабақта техникалық құралдарды, дидактикалық материалдарды қолдану тиімділігі;

- мұғалімнің ақпараттық – коммуникациялық технологияны меңгеруі;

- оқушының пәнге қызығушылығы;

- алынған білім, дағды деңгейі;

- тексеру түрлері, бағалау;

- практикалық дағдыларды игеру мүмкіндігі артады.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Абубаева А. Электронды оқулықтарды пайдалану // Информатика негіздері. – 2006. – №4.
2. Бейсенова Г. Жаңа ақпараттық технологиялардың тиімділігі // Қазақстан мектебі. – 2006. – №6.
3. Матыкин В.Ю. Электронды оқу құралдарын құру мен пайдалану [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://festival.1september.ru/20032004/index.php?member=103576>
4. Электронды оқу құралдарының жалпы құрылымы [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://rusta.city.tomsk.net/str4.htm>
5. Оқудың әртүрлі формалары үшін электронды гиперсілтемелі оқу құралдарын жасақтау мен енгізу [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://cde.osu.ru/rec.doc>

Научный руководитель – старший преподаватель К.С.Шонгалова

СЕКЦИЯ: ФИЗИКА

*Жазира Батырхан, Гулзина Сатаева
(Астана, Казахстан)*

НАНОТЕХНОЛОГИЯНЫ МЕКТЕП БАҒДАРЛМАСЫНА ЕНГІЗУ

Әуестену, еліктеу, қиялға берілу секілді адами қалыптардың бірте-бірте ел сенгісіз жаңалықтарға бастайтыны әлмисақтан белгілі. Аңыз-ертегілердегі аспанға ұшатын ағаш ат пен кілем, желаяқ етіктер, аста-төк дастархан, қияндағыны көз алдыға алып келетін қол айна секілділер шындыққа айналып, дәл қазір "көне дүниелер" санала бастады. 200 жыл бойы ең кішкентай шама атом екендігіне ешкімнің күмәні болмады. XX ғасырда ғылым ең кішкентай элементар бөлшектерді (электрон, протон, нейтрон) ашып, бұл барлық әлемнің негізгі түсініктерін өзгертті [1]. Нанотехнология да өмірге осындай қиял мен әуестік нәтижесінде келгенін бәрімізге аян. XXI ғасырда нанороботтар әрбір заттың, әрбір адам ағзасының ішіне енгізіледі де, адамзат қоршаған әлеммен бірге тұтастай саналы компьютерге айналады.

Нанотехнологияны генетика, медицина, клондау, микроағзалардағы бактерияларға әсер ету және машина жасау, электроника, т.б. өндірістерге арналған жаңа материалдар алу, техника мен өндірістің барлық түрлерін жаңа сапа деңгейіне көтеру мәселелерін нанотехнологияны дамыту арқылы ғана шешуге болады. Қазақстанда наноқұрылымдарды зерттеу ҚР білім және ғылым министрлігінің іргелі ғылыми-зерттеулер бағдарламасы бойынша 2003 жылдан жүргізіле бастады. Нанотехнологиялық зерттеулерде белгілі жетістіктерге жеткен ғылым ұжымдарды топтастырып, олардың жұмыстарын үйлестіру мақсатында, Алматы қаласы маңындағы Алатау кентіндегі Ақпараттық технологиялар бағы аймағына кіретін физика-техника институты жанынан ұлттық нанотехнология зертханасы ұйымдастырылған. Мұндағы ғылыми-зерттеулер нақты жобалардан тұратын бағдарламалар бойынша жүргізіледі [2].

2007-2008 жылдары еліміздегі жоғары оқу орындарында инженерлік бағыттағы 15 ғылыми зертхана құрылып, жұмыс істей бастады. Бұл салаға республикалық бюджеттен азды-көпті қаражат та бөлінген. Алдағы 10-15 жылда нанотехнологиялық материалдарды қолдану тәсілімен шығарылатын бұйымдардың көлемі триллион доллар болады деп күтілуде.

Еуразия ұлттық университетінде 2005 жылдан бастап физика және жоғары технологиялар институты ашылып ядролық физика, жаңа материалдар және технологиялар халықаралық кафедрасымен бірлесе отырып жаңа технологияларды елімізде дамыту жолында еңбек етіп келеді. 2010 жылдан бастап наноматериалдар және технологиялар мамандығы бойынша магистратура ашылып болашақ жаңа ғылымға бет алған жас мамандарды тәрбиелеуде, және оларды әртүрлі келісім шарттармен алыс-жақын шетелдерден білім алуға, тәжірибе алмастыруға мүмкіндіктер туғызуда. Алдымыздағы жылы жаңа технологияны елімізде дамыту мақсатында оқу орнымызда материалтану мамандығы бойынша бакалауарият және магистратура ашуды жоспарға алып жұмыстар атқарылуда. Әрине, « Ғылым- ел дамуына қызмет етуі тиіс» – деп елбасымыз айтқандай ертеңгі ел болашағы үшін ғылымды, ғылымның нанотехнология, биотехнология сияқты жаңа салаларына мемлекет тарапынан көптеп қаржы бөлініп, жаңа мамандықтар ашылып жатса, елімізде де осы саладағы кадр жетіспеушілігі мәселесі де шешілген болар еді. Сонымен бірге еліміздің ғылым салалары да дамыған елдермен терезе теңестері анық.

Мен де осы университеттегі наноматериалдар және технологиялар мамандығы бойынша білім алып жатқан магистранттың бірі ретінде, өзіме «нанотехнология және оны мектеп бағдарламасындағы физика пәнімен пәнаралық байланысы» деген диссертациялық тақырыпта жұмыс жасап жатырмын. Нанотехнологияны болашақ ғылым иелеріне, яғни, жас буынға мектеп қабырғасынан, мектеп бағдарламасындағы физика пәнімен байланыстыра отырып игертуді мақсат етіп, өзімнің азды- көпті тәжірибеме сүйене отырып нанотехнологияны төмендегі әдістеме арқылы ұсынамын.

Қазіргі кезде модульдік оқыту кеңінен қолдануда. Модульдік оқыту технологиясында оқушы білімді жеке-жеке тараулар бойынша емес, біртұтас тақырып түрінде жүйеленген білім алады. Оқушылардың өзін-өзі дамытуға, қосымша әдебиеттен білім алуға, өзі дербес ойлануға, зерттеуге дағдыландырады.

Модульді оқыту теориясы мына қағидаларына негізделі отырып осы пәнді енгізуге болады:

- модульдік (Нанотехнологияға кіріспе, нано әлем ынсандары, көміртекті наноматериалдар, наноқабат);

- оқыту мазмұнынан жеке элементтерді бөлу; (Нанотехнологияға кіріспе. Нанотехнология тарихы, Наноәліппе, пәнаралық байланыс, нанотехнология, Нанометр, Нанофизика, Нанохимия, Нанобиотехнологиялар, Нанотехнология бойынша әдебиеттер, наноәлем нсандары, өлшемдер эффектісі, Нанобөлшектер, Нанокристаллдар, Наноөзектер, Наносақиналар, Наноталшық, Гигантық кластерлер, Гибридті наноматериалдар. Нанокұрлымдар, Наножелім, Наноматериалдар, Нанокерамика, көміртекті наноматериалдар, көміртекті нанотүтікшелер, Фуллерен, Графен, ғарыштық лифтің механикалық наножүйесі, көміртектіз нанотүтікшелер, беттік қабаттар, Коллоидты бөлшектер, беттік активтілік, Лэнгмюр – Блоджетт плинкалары, Мицеллдер, сұйық кристалдар, кеуекті қосылыстар, Блоксополимерлер, Нанотрибология);

- динамикалық; (көміртекті наноматериалдар, наноәлем нсандары, беттік қабаттар, Нанотехнологияға кіріспе);

- білім мен оның жүйесінің әрекеттілігі мен жеделдігі; (көміртекті наноматериалдар, беттік қабаттар);

- икемділік;

- саналы болашақтық; (көміртекті наноматериалдар, беттік қабаттар);

- әдістемелік кеңесінің жан-жақтылығы; көп жағдайда әлемдік тәжірибелер арқылы мысалдар келтіріледі;

- тепе-теңдік.

Модуль деп дидактикалық жетістіктерге жету үшін алдында мақсаты, өзіндік іс-әрекетінің бағдарламасы, жетекшілік әдістемелігі бар аяқталған ақпарат блогін атайды. Модульдік оқытудың мақсаты оқушының өздігінше жұмыс істей алуын дамыту, оқу материалын өңдеудің жекелеген әдістері арқылы жұмыс жасауға үйрету болып табылады. Бұл технологияда мұғалім кеңесші, хабарлаушы ролін атқарады да, шәкірттің іске белсене араласуына жағдай жасайды. Оқушы өзіне оқу әдісін таңдап ала алады. Бұл технология бойынша тақырыптың мазмұны арқылы оқытуды ұйымдастырудың формасы мен әдістері белгіленеді. Сонымен қатар жүйелілігінде әлеуметтік сұранысқа қарай мазмұнына өзгерістер енгізе алады. Мәселен, Н. Нечаев оқыту іс-әрекетіндегі мәселені шешуді қарастыру барысында нәтижесін көру жұмыстың іс-әрекет әдістеріне байланысты екеніне тоқтала келіп, модульдік оқытудың мақсаты тәжірибелік, дамытушылық және ойлауды қалыптастыратын іс-әрекет әдістері деп түйіндейді.

Мысалы Рубинштейн тәжірибелерінен әр оқушының қабылдауы әр түрлі болатыны белгілі. Ендеше бұл технология жеке тұлғаның ерекшелігіне байланысты оқыту үрдісіндегі әдістерді қолдануды көздейді. Мұнда оқушы өтіліп отырған үйрменің модульдік бағдарламасымен тиянақты танысып шығып, өзіне маңыздылығын, алдыңғы уақытта күтілетін нәтижесін түсіне білуі қажет. Модульдік оқытудың бағдарламасында күтілген нәтижеге байланысты жақын, орта, алшақ уақыттарда қол жету жолдары көрсетіледі.

Модульдік оқытуды құрастыру ережелері мынаған саяды:

- ақпарат материалының мақсаттылығы;

- жеке модульдегі оқыту материалының толық қамтылуы;

- модуль элементтерінің жеке-даралығы.

Модульдік оқытудың мынадай әдістерін қарастырған:

- ақпараттық оқыту әдісі (әңгімелесу, топтық оқыту, демонстрациялау, ақыл-кеңес, дәріс, емтихан, олимпиада);

- операциялық оқыту әдісі (алгоритм, зертханалық жаттығулар, өзара сын);
- ізденімпаздық оқыту әдісі (мәселені талдау, тыңда да ойлан, шығармашылық диалог, іс-әрекет шытырманы, миға шабуы);
- өздiгiнше оқу әдiсi (тыңдау, оқу).

Модульді оқыту технологиясы – оқытудың жоспарлаған нәтижесіне жетуге мәнді әрекеттер мен операциялар жүйесін бөлу жолымен жүргізілетін оқу процесін жүзеге асыруды айтады. бұл нанотехнологияны мектептегі физика пәнімен байланыстыра отырып мектеп бағдарламасына енгізуге тиімді әдістемелердің бірі болып табылады. Сонымен бірге мектеп қабырғасында сабақтан сыртқы «нанотехнология» үйрмесін ұйымдастыру кезінде де қолдануға болады.

Осындай құрылымына қарай оқу процесі – модульдік сипатқа ие болады.

Модуль – қандай да бір жүйенің бөлігі, яғни оқу процесі ортақ құрылымы, бірақ әр түрлі мазмұны бар жеке бөліктерден тұрады. Модульдік оқыту технологиясы оқушыны оқытып қана қоймай, оның танымдық іс-әрекетін ұйымдастыруға, оқу процесін – диалогтік қарым-қатынас негізінде құруға тырысу қажет.

Модульдік оқыту технологиясының құрылымы үш бөліктен тұрады, яғни, кіріспе, диалогтік және қорытынды. Әр оқу модулі әр түрлі сағат сандарынан тұрады, әрине бұл оқу бағдарламасы бойынша тарауға бөлінген сағат санына байланысты. Зерттеулер көрсеткендей, 7-12 сағаттан тұратын оқу модулі ең тиімді болып саналады. Оқу модульнің бірінші ерекшелігі жалпы қанша сағат бөлінсе де, кіріспе бөліміне 1-2 сағат, қорытынды бөліміне 2-3 сағат беріледі де, қалған сағаттың барлығы диалогтік бөлімде игеріледі. Мысалы, оқу модуліне 9 сағат жоспарланса, 1 сағаты – кіріспе бөліміне, 2 сағаты – қорытындыға, қалған 6 сағаты – диалогтік бөлімге берілуі керек. Егер оқу модулі 12 сағаттан тұрса 1 және 3 бөлімдегі сағат сандары өзгеріссіз қалады да, – диалогтік бөлімге 9 сағат беріледі. Бұл оқу материалын барлық оқушылардың 3 деңгейді күрделілікте өз деңгейіне сай оқып меңгеру қажеттілігіне байланысты. Яғни оқу модулінің мазмұны бойынша оқушылар қарапайым білім, білік, дағдыны меңгеруден бастап – білімді көшіру немесе пайдалануға дейінгі машықтарын көрсете білу керек. Бірнеше рет қайталау – қарапайымнан күрделіге қарай, репродуктивті тапсырмалардан шығармашылық ізденіске дейін итермелейді. Бұл әр оқушыға оқу материалын түсіну деңгейінен білімді көшіру деңгейіне дейін меңгеруге мүмкіндік берді.

Оқытушы еңбегі мынадай тізбектен тұрады:

1. Оқушыларды осы технологияның, сабақтан сыртқы үйірменің оқу мақсаттарымен таныстыру;
2. Сыныпт берілген блокты немесе тарауға байланысты видеоларды, ғылымның соңғы жаңалықтарын қысқаша таныстыру;
3. Оқу материалын мұғалімнің қысқаша (сызба, график, кестелер т.б. түрінде) баяндауға немесе зерттеу тұрғысында беруі);
4. Оқушылардың танымдық іс-әрекетін – диалогтік негізінде әрбір оқушының іс-әрекетінің нәтижесін әр сабақ сайын бағалай отырып ұйымдастыру, қортынды жасау;
5. Жалпы тарауға қарағанда оқу материалын 4-7 ретке дейін қайталап Оқыту;
6. Тарау, блок бойынша тест алу;
7. Тарау бойынша сын алу (немесе диктант, бақылау, дәстүрлі түрде олимпиада өткізу).

Бұл кезде 3 деңгейлі жүйеден тұратын карточкалармен білім тексеру әдісін қолдануға болады.

Оқытудың жаңа технологиялары оқыту теориясы бойынша белгілі бір субъектілердің қарым-қатынасындағы қасиеттерін өзгерте жаңа өрістегі белгілерді қалыптастыруға ұмтылады. Оған қажетті оқытудың құралдарын өзгерте жаңа мазмұнда, жаңа сипатта жетілдіре анықтауды көздеген. Осы оқыту технологиясының көздеген мақсатындағы ерекшеліктерін топтау арқылы анықтауға болады. Топтардағы оқытулар оқу пәнінің оқу материалдарын жетілдіре, жаңарта оқушының танымдық және психикалық қасиеттері мен

процестерін дамытуға байланысты оқытудың ақпараттық оқыту, бағдарламалап оқыту, модульдік оқыту, әр деңгейлі оқыту, кіріктіре оқыту технологиялары болып табылады.

Соңғы жылдарда Астана қ. Оқушылар Сарайы Әкімдігінің және Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті» Ядролық физика, жаңа материалдар және технологиялар халықаралық кафедрасы ұйымдастыруымен дәстүрлі түрде олимпиада өткізіліп келеді.

2014-жылы қазанның 18 жұлдызы Астана қаласы мектеп оқушылары арасында қалалық олимпиада өтті.

Қатысушы оқушылар кіші (7-сыныптар) және жоғары (10-11сыныптар) топқа бөлінеді. Осы екі деңгей бойынша әзірленген тапсырмалар өз қалаулары бойынша қазақ және орыс тілдерінде берілді. Тапсырманы шешуге 3 сағат уақыт беріледі. Астана қаласынан № 66, 22, 54, 53, 38, 65, 62 мектептер, №5 гимназия оқушылары қатысты.

Олимпиада жеңімпаздарын марапаттау рәсіміне Украина ҰҒА СМИ директорының ғылым жөніндегі орынбасары, физика-математика ғылымдарының докторы, профессор, Украина ҰҒА-ның корреспондент мүшесі Малюкин Ю.В. Физика және жоғары технология институтының директоры, профессор Мырзахмет Марат Күмісбекұлы қатысып дәріс оқыды және жеңімпаздарды марапаттады.

Олимпиаданың жеңімпаздары 1 дәрежелі дипломмен жоғары және кіші топтан Абуғазимов Арсен (№5 гимназия), Қоңіртай Ерасыл (№66 мектеп-лицей), 2 дәрежелі дипломмен Сансызбаев Нұржан (№5 гимназия), Мухамедианова Асель (№62 мектеп-лицей), Ибраев Мирас (№66 мектеп-лицей), Сағынбаев Анвар (№66 мектеп-лицей), 3 дәрежелі дипломмен Сапарбек Сара (№65 гимназия), Лигай Лидия (№1 мектеп-лицей), Вемерженский Артем (№5 гимназия), Жақсыбай Медет (№65 мектеп-лицей), Оразбаев Алибек (№5 гимназия), Серғалиев Елжас (№38 мектеп-лицей) марапатталады.

Қорта айтқанда, жаңа ғылымды дамыту, жаңа технологияны енгізу мектеп жасындағы жеткіншектерді тәрбиелеуден басталады. Нанотехнологияны оқытуды мектеп бағдарламасына енгізуде модульдік технологияны пайдалану өте тиімді. Соныммен бірге болашақ ғылым йелерін мектеп қабырғасынан бастап тәрбиелеу арқылы осы саладағы кадр жетіспеушілігі мәселесін де шешкен болар едік.

ПАЙДАЛАНҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Қазақ энциклопедиясы.
2. Нанотехнология в системе современного образования / сост. Вертягина Е.Н. – Астана, 2010.
3. Материалы и методы нанотехнологии: Учебное пособие. Старостин В.В. – М. БИНОМ, 2008.
4. Рыбалкина М. Нанотехнологии для всех.
5. Хартманн У. Очарование нанотехнологии. – М.: БИНОМ, 2008.
6. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: www.google.ru
7. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: www.nanometer.ru
8. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: www.nanonewsnet.ru
9. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: www.nanotech.ru

Научный руководитель – кандидат химических наук, доцент Г.Е. Сатаева

Гульсым Бектасова, Молдир Ахмадиева
(Усть-Каменогорск, Казахстан)

ОСОБЕННОСТИ ПРОВЕДЕНИЯ ЛЕКЦИОННЫХ ЗАНЯТИЙ ПРИ КРЕДИТНОЙ СИСТЕМЕ ОБУЧЕНИЯ

Мы считаем, повысить качество подготовки будущих учителей физики можно путем усовершенствования и разнообразия форм учебной деятельности.

Основной формой организации учебного процесса в системе высшего образования является лекция. Роль лекции объективно возрастает в условиях, когда поток информации по каждой теме растет, появляется множество разночтений и теперь роль лекции преподавателя состоит в том, чтобы правильно направить студентов на наиболее эффективное изучение учебных пособий, первоисточников, периодики. Во-вторых, значение лекций усиливается тем, что с введением кредитной системы обучения, количество планируемых лекций значительно сократилось, а объем знаний по каждому предмету объективно увеличился. Например, при традиционной системе обучения на лекции по молекулярной физике выделялось 72 часа, при КСО – 15 часов, с учетом СРСП – 30 часов, т.е. количество часов сократилось вдвое. Следовательно, в этих условиях необходимо находить новые методы донесения объема знаний через лекции, практические занятия, СРСП, СРС. Требуется постоянное совершенствование прежде всего лекции.

В учебном процессе лекционная форма обучения используется в следующих случаях [1, с. 62]:

- при отсутствии учебников по новым складывающимся курсам, когда новый учебный материал по конкретной теме не нашел еще отражения в существующих учебниках или некоторые его разделы устарели;
- отдельные темы учебника особенно трудны для самостоятельного изучения и требуют методической переработки лектором;
- по основным проблемам курса существуют противоречивые концепции. Лекция необходима для их объективного освещения;
- лекция незаменима в тех случаях, где особенно важно эмоциональное воздействие лектора на студентов с целью влияния на формирование их взглядов. Эмоциональная окраска лекции, сочетаясь с глубоким научным содержанием, создает гармонию мысли, слова и восприятия слушателями;
- лекция – весьма экономный способ получения в общем виде основ знаний;
- лекция активизирует мысленную деятельность, если хорошо понята и внимательно прослушана, поэтому задача лектора – развивать активное внимание студентов, вызывать движение их мысли вслед за мыслью лектора.

Развитие образовательной системы, ее гуманизация, тенденция к ориентации на отдельного человека, на реализацию его творческих способностей обусловили появление и разработку новых лекционных форм, таких как проблемная лекция, лекция-визуализация, лекция-пресс- конференция, лекция вдвоем. В основе этих нетрадиционных форм лекций лежат следующие принципы обучения:

- *Принцип проблемности.* Этот принцип предполагает представление учебного материала в виде проблемных ситуаций и вовлечение слушателей в совместный анализ и поиск решений. Проблемное содержание лекции должно передаваться в проблемной форме.
- *Принцип игровой деятельности.* Для активизации слушателей целесообразно использовать игровую деятельность с помощью игровых процедур: разыгрывание ролей, мозговой атаки, блиц-игры и т.д. Применение их в начале лекции способствует снятию эмоционального напряжения, созданию творческой атмосферы и формированию познавательной мотивации. Опыт последних десятилетий подтвердил, что использование игры не должно ограничиваться периодом детства. Сейчас успешно внедряются в практику

обучения и управления деловые игры, позволяющие в форме деловой игры решать серьезные профессиональные задачи как учебного, так и исследовательского плана.

- *Принцип диалогического общения.* Активизация лекции предполагает использование определенных методических приемов включения слушателей в диалогическое общение, протекающее в виде внешнего и внутреннего диалога.

- *Принцип совместной коллективной деятельности.* Проведение небольших дискуссий по ходу лекции при анализе и решении проблемных ситуаций позволяет создать активную, творческую и эмоционально положительную атмосферу. При этом создаются условия возникновения самоорганизации коллективной деятельности обучающихся.

- *Принцип двуплановости.* Двуплановость проявляется при внедрении в лекцию игровых элементов. В этом случае осуществляется два плана: первый план – условный, игровой; второй план – реальный, направленный на формирование и развитие умений и навыков по специальности.

Рассмотрим подробнее виды нетрадиционных лекций.

Проблемная лекция. Суть проблемной лекции заключается в том, что преподаватель в начале и по ходу изложения учебного материала создает проблемные ситуации и вовлекает слушателей в их анализ. Разрешая противоречия, заложенные в проблемных ситуациях, обучаемые самостоятельно могут прийти к тем выводам, которые преподаватель должен **сообщить** в качестве новых знаний. При этом преподаватель, используя определенные методические приемы включения слушателей в общение, как бы вынуждает их к поиску правильного решения проблемы. На проблемной лекции студент находится в социально активной позиции, особенно когда она идет в форме живого диалога. Он высказывает свою позицию, задает вопросы, находит ответы и представляет их на суд всей **аудитории**. Когда аудитория привыкает работать в диалогических позициях, **усилия** педагога окупаются сторицей - начинается совместное творчество [2, с. 58].

При проведении лекций проблемного характера процесс познания **обучаемых** приближается к поисковой, исследовательской деятельности. **Основная задача** лектора состоит не столько в передаче информации, сколько в приобщении обучаемых к объективным противоречиям развития научного **знания и способам** их преодоления. Это формирует мыслительную активность обучаемых, порождает их познавательную активность.

В отличие от содержания информационной лекции, которое вносится преподавателем как с самого начала известный, подлежащий запоминанию материал, на проблемной лекции новое знание вводится как неизвестное для обучаемых. Включение мышления обучаемых осуществляется преподавателем с помощью создания проблемной ситуации, еще до того, как они получают всю необходимую информацию, составляющую для них новое знание. В традиционном обучении поступают наоборот - вначале дают знания, способ или алгоритм решения, а затем примеры, на которых можно поупражняться в применении этого способа. Средством управления мышлением обучаемых на учебно-проблемной диалогической лекции является система заранее подготовленных преподавателем проблемных и информационных вопросов.

Лекция с запланированными ошибками (лекция-провокация). На такой лекции особое место занимает умение слушателей оперативно анализировать информацию, ориентироваться в ней и оценивать ее.

После объявления темы лекции неожиданно для слушателей преподаватель сообщает, что в ней будет сделано определенное количество ошибок различного типа: содержательные, методические, поведенческие и т.д. При этом преподаватель должен иметь перечень этих ошибок на бумаге, который он по просьбе слушателей обязан предъявить в конце лекции. Только в этом случае обеспечивается полное доверие аудитории к преподавателю.

Лекцию-провокацию лучше всего проводить в аудитории с одинаковым уровнем подготовки студентов по изучаемой теме. Среднее количество ошибок на 1 час лекции – 5-7. Слушатели в конце лекции должны назвать ошибки, вместе с преподавателем или самостоятельно дать правильные версии решения проблем. Для этого преподаватель

оставляет 10-15 минут (время зависит от общей продолжительности лекции и сложности темы). Исходная ситуация создает условия, как бы вынуждающие слушателей к активности: надо не просто воспринимать информацию, чтобы запомнить, а воспринимать, чтобы проанализировать и оценить. Немаловажен и личностный момент: интересно найти у преподавателя ошибку и одновременно проверить себя: могу ли я это **сделать**? Все это создает мотив, активизирующий психическую деятельность слушателя. После вводной информации преподаватель читает лекцию на объявленную тему. Вполне возможно, что в конце, когда проводится анализ ошибок, слушатели найдут их больше, чем было запланировано. Преподаватель **должен** это честно признать (а подтверждением будет перечень ошибок). Однако искусство преподавателя заключается в том, что он и эти **незапланированные** ошибки использует для реализации целей обучения. **Поведение слушателей** характеризуется двуплановостью: с одной стороны, **восприятие и осмысление** учебной информации, а с другой – своеобразная **"игра" с преподавателем**.

Лекция с запланированными ошибками требует большого лекторского **мастерства и** чувства ответственности, тщательного отбора материала для **ошибок и их** маскировки в ткани изложения. Для преподавателя конструирование такой лекции – своеобразная проверка на компетентность. Ведь с точки зрения методики необходимо в позитивном материале выделить наиболее сложные, узловые моменты и представить их в форме ошибки, при этом изложение материала должно быть естественным.

Подобная лекция выполняет не только стимулирующие, но и контрольные функции, поскольку позволяет преподавателю оценить качество освоения предшествующего материала, а слушателям – проверить себя и продемонстрировать свое знание дисциплины, умение ориентироваться в содержании. Такую лекцию целесообразно проводить как итоговое занятие по теме или разделу после формирования у слушателей базовых знаний и умений. Если они не сумели найти все запланированные ошибки или предположить правильные варианты ответов, это должно послужить тревожным сигналом для преподавателя, так как говорит о том, что он не смог достичь дидактических целей, а у студентов не сформированы критическое мышление и практические умения.

Наиболее частое опасение преподавателя связано с тем, что студенты запомнят ошибки, а не нужную информацию. Как показывает практика и опыт преподавателей, которые рискнули использовать такую форму в учебном процессе, эти опасения - преувеличены. Ошибки могут быть любые. Научить людей мыслить, давая им все время "правильную", кем-то утвержденную информацию, практически невозможно. Нужно противоречие, спор, борьба мнений, альтернатива. Именно эти условия и создает преподаватель на лекции с запланированными ошибками.

Лекция с заранее запланированными ошибками позволяет развить у обучаемых умение оперативно анализировать профессиональные ситуации, выступать в роли экспертов, оппонентов, рецензентов, выделять неверную и неточную информацию. Подготовка преподавателя к такой лекции состоит в том, чтобы заложить определенное количество ошибок содержательного, методического или поведенческого характера. Задача слушателей заключается в том, чтобы по ходу лекции отмечать в конспекте обнаруженные ошибки. В конце лекции 5-10 минут отводится на разбор ошибок.

Лекция вдвоем. Это работа двух преподавателей, читающих лекцию по одной и той же теме и взаимодействующих на проблемно-организованном материале как между собой, так и с аудиторией. В диалоге преподавателя и аудитории осуществляется постановка проблемы и анализ проблемной ситуации, выдвижение гипотез, их опровержение или доказательство, разрешение возникающих противоречий и поиск решений. Такая лекция содержит в себе конфликтность, которая проявляется как в неожиданности самой формы, так и в структуре подачи материала, который строится на столкновении противоположных точек зрения, на сочетании теории и практики. Методика чтения подобной лекции предлагает, прежде всего:

- выбор соответствующей темы, в содержании которой есть противоречия, разные точки зрения или высокая степень сложности;
- подбор двух педагогов, совместимых как с точки зрения стиля мышления, так и способа общения;
- разработку сценария чтения лекции (блоки содержания, распределение по времени).

Одной из трудностей при проведении лекции вдвоем (лекции-дискуссии многих специалистов), особенно при обучении взрослых, является привычная установка обучающихся на получение достоверной информации из одного источника.

Лекция-визуализация. Ее применение связано, с одной стороны, с реализацией принципа проблемности, а с другой – с развитием принципа наглядности. В лекции-визуализации передача аудиоинформации сопровождается показом различных рисунков, структурно-логических схем, опорных конспектов, диаграмм с помощью ТСО и ЭВМ (слайды, диафильмы, видеозапись, дисплеи, кинофильмы и т.д.). Такая наглядность компенсирует недостаточную зрелищность учебного процесса. Основной акцент в этой лекции делается на более активном включении в процесс мышления зрительных образов, то есть развития визуального мышления. Опора на визуальное мышление может существенно повысить эффективность предъявления, восприятия, понимания и усвоения информации, ее превращения в знания.

Форма лекции представляет собой своеобразную имитацию профессиональной ситуации, в условиях которой необходимо воспринимать, осмысливать, и оценивать большое количество информации.

Методика чтения подобной лекции предполагает предварительную подготовку визуальных материалов в соответствии с ее содержанием. В этой работе должны участвовать преподаватели и обучающиеся, поставленные в положение не только воспринимающих, но и "создающих информацию". С этой целью преподаватель дает задание слушателям подготовить наглядные материалы по прочитанной лекции, определив их количество и способы представления информации.

Анализ использования *лекции-визуализации* позволяет сделать следующие выводы:

- Подобная лекция создает своеобразную опору для мышления, развивает навыки наглядного моделирования, что является способом повышения не только интеллектуального, но и профессионального потенциала обучаемых;
- Выбор способов достижения и типов наглядности зависит от темы. Руководствуясь принципом посильной трудности, при изложении сложных для восприятия и понимания тем, содержащих большой объем концентрированной информации, целесообразно использовать сочетание изобразительной и символической наглядности. Например, схема является универсальным, но достаточно сложным для восприятия средством наглядности, поэтому ее конструирование рекомендуется осуществлять на основе рисунка, часто выполненного в гротескной форме. Это позволяет создавать ассоциативные цепочки, помогающие слушателям запоминать и осмысливать информацию.
- Основная сложность состоит в выборе средств наглядности, их создании и режиссуре всей лекции в целом. Большую роль здесь играют такие факторы как графический дизайн, цвет, оптимальность сочетания словесной и визуальной информации, технических средств и традиционных наглядных материалов, дозировка в подаче информации, мастерство и стиль общения лектора с аудиторией.
- Применение лекции этого типа должно основываться на учете психофизиологических возможностей слушателей, их уровня образования и профессиональной принадлежности, что позволит предотвратить негативные последствия чрезмерной перегрузки зрительного канала восприятия [3, с. 321].

Лекция-консультация. По типу она близка к предыдущей, отличие состоит в том, что приглашенный специалист слабо владеет методами педагогической деятельности.

Консультирование путем чтения лекции позволяет активизировать внимание слушателей и использовать профессионализм приглашенного специалиста.

Лекция-диалог. Содержание подается через серию вопросов, на которые слушатель должен отвечать непосредственно в ходе лекции. К этому типу примыкает лекция с применением техники обратной связи, а также программированная лекция-консультация.

Преподаватели нашей кафедры используют как традиционные, так и нетрадиционные формы организации учебного процесса: проблемные лекции, слайд-лекции, лекции с запланированными ошибками и др. Например, Павлов Александр Максимович при объяснении нового материала, на практических занятиях всегда создает проблемные ситуации путем постановки проблемных вопросов, задач, которые с интересом решаются студентами; особое внимание уделяет спорным моментам и ошибкам ученых; связывает изучаемую тему с историей физики, развитием техники, биологией. Бектасова Гульсым Сафуановна на лекциях рассматривает философские вопросы современной физики, тем самым, заставляя студентов размышлять о приблизительности существующих теоретических моделей и наших знаний о мире, о философском значении физических законов и т.д. Смолина Галина Спиридоновна использует интерактивные методы обучения: проводит видеолекции, слайд-лекции, пресс-конференции, осуществляет тестовый контроль знаний. Преподаватели нашей кафедры вовлекают студентов в научно-исследовательскую работу уже с первых курсов, проводя научные кружки, привлекая к участию в научных конференциях, олимпиадах, в разработке научных проектов, новых методов и технологий преподавания физики, электронных ресурсов, что позволяет повысить интерес к предмету и активизировать познавательную деятельность студентов, подготовить высококвалифицированных кадров [4, с. 351].

Приведем некоторые советы наших преподавателей по поводу организации лекционного занятия.

- Каждая лекция требует тщательного продумывания плана, отражающего основные положения программного курса. Это не означает, что все вопросы программы должны излагаться в лекции. Излагаются, прежде всего, главные вопросы и наиболее трудные для понимания студентов. Остальные вопросы нужно рассматривать на семинарах, практических занятиях, давать на самостоятельную подготовку студентов.

- В начале каждой новой темы подчеркивается ее логическая связь с предыдущей темой, затем раскрывается содержание данной темы. Идет логическое объяснение теоретических положений и взаимодействия вопросов темы. Приводятся практические данные.

- Лекции нельзя диктовать, это приводит к упрощенности и обедняет мысли. Монотонное чтение лекции по тексту, не поднимая головы, ослабляет внимание слушателей и приводит к потере связи преподавателя со студентами. Когда преподаватель устно и уверенно читает лекцию, студенты чувствуют, что он глубоко знает тему и рассказывает о самом необходимом для понимания проблемы.

- Основные положения полезно повторить, чтобы студенты могли записать. Тон лекции необходимо держать на одном уровне, говорить не быстро, внятно. Когда требуется обратить внимание на некоторые места можно немного изменить тон голоса.

- В лекции не должно быть лишнего, каждое предложение должно нести определенную смысловую нагрузку. Но, когда замечаешь, что студенты устали писать, можно привести интересный пример, подтверждающий мысли по ходу лекции. Это поможет снять напряжение. Однако, во время чтения лекции нельзя вдаваться в долгие экскурсы, что приводит к потере времени и отвлечению внимания студентов. Необходимо материал излагать логически стройно, четким и ясным языком.

- Важным моментом для преподавателя при чтении лекции является поддержание чувства единства со студентами и полного понимания его мысли аудиторией. Если замечаете, что некоторые студенты не записывают лекцию, можно подойти к ним, постоять и сделать намек, чтобы они не отвлекались.

ИСТОЧНИКИ И ЛИТЕРАТУРА:

1. Кифик Н. Особенности организации учебного процесса при кредитной системе обучения // Достояние нации. – 2007. – № 3. – С.62.
2. Каргин С.Т., Даугбаева Д.К., Активизация познавательной деятельности студентов в условиях кредитной системы обучения в вузе // БЫМ. Образование. – 2006. – №6. – С.58.
3. Смолина Г.С. Методические аспекты создания и применения слайдов на лекциях в Высшей школе // Проблемы совершенствования педагогического мастерства преподавателя ВУЗа в условиях внедрения кредитной системы обучения. – Усть-Каменогорск: Издательство ВКГУ им. С. Аманжолова, 2008. – С. 321.
4. Ерболатулы Д., Ерболатова Г.У. Проблемы подготовки высококвалифицированных кадров в условиях внедрения кредитной технологии обучения // Проблемы совершенствования педагогического мастерства преподавателя ВУЗа в условиях внедрения кредитной системы обучения. – Усть-Каменогорск: Издательство ВКГУ им. С. Аманжолова, 2008. – С. 351.

*Сания Жумабаева, Ашир Али Есиркепов
(Аркалык, Казахстан)*

КҮН БЕЛСЕНДІЛІГІ ТУРАЛЫ ТҮСІНІК

Күн магнит өрістері күн бетіне шыққанда, түрлі стационар емес процестер жүре бастайды, белсенді аймақтар түзіледі. Олардың бәрі күн белсенділігінің білінулері болып табылады. Күн белсенділігінің деңгейін сипаттайтын көптеген шамалар қолданылады, оларды күн белсенділігінің индекстері деп атайды. Олар ішіндегі ең жиі қолданылатын – Вольф сандары: $W = 10g + f$, мұндағы g – дақ топтарының саны, f – Күннің көрінетін жартышарындағы дақтардың толық саны. Күн белсенділігінің өзгерісінде түрлі периодтылықтар бақыланады, олар күн магнит өрістерінің өзгеруімен байланысты болады [1, б. 15].

Күн магнит өрістеріндегі өзгерістер мынадай сипатта болады. Ұсақ ауқымды магнит өрістер реттелген емес, бейберекет (хаостық) түрде өзгереді. Өсі бойынша симметриясыз өрістің секторлық құрылымы шамамен Күннің өз осі айналу мерзімімен өзгереді. Ал полоидал мен тороидал ірімшаштабты өрістер квазипериодты түрде, шамамен 22 жылға тең мерзімімен өзгереді. Диполь құраушысының төңкерісі және азимутал өріс бағытының алмасуы әр 11 жылда болады. Сендер, эрине, Күн белсенділігінің 11 жылдық циклі туралы естігенсіңдер. Хэйл күн белсенділігі көрсеткіштерінің бірі болып табылатын күн дақтарындағы спектрлік сызықтарының Зеeman жіктелуін тіркеген де, күн белсенділігінің 11 жылдық циклі мерзімі ~22 жылға тең Күн магнит циклінің бөлігі болып табылатындығын көрсеткен. Біртіндеп Күн бетіндегі және Күн беті үстіндегі барлық реттелген емес құбылыстар Күн бетіне шығатын магнит өрістерімен себептелінетіні айқындалды.

11 жылдық циклінің басында, Күн белсенділігінің минимумынан кейін, Күн экватордан жеткілікті алыс, ~300-400 ендікте, күшті азимутал магнит өрісімен бірге күн дақтары пайда болады. Цикл жүрісінде дақтар аумағы (азимутал магнит өрісімен бірге) экваторға қарай түседі, және де ~150 дейін магнит өрісі, Күн дақтар ауданы мен саны өседі (ол Күн белсенділігінің максимумы болып табылады), ал одан соң, ~80 дейін қозғалғанда, арғы (қарама- қарсы) жартышардың өрісімен әлсізденіп, азаяды (ол КБ-ң келесі минимумы болып табылады). Одан кейін жоғары ендіктерде жаңа циклінің дақтары (азимутал өрістермен бірге) пайда болады. Бұл заңдылықтар тек Күн дақтарына ғана емес, басқа да белсенді аймақтарға жарамды. Әдетте дақтар жалғыз емес, топ- тобымен кездеседі, және де топта олар көбінесе екі – жетекші (батыс) және тұйықтаушы (шығыс) – дақтар айналасында қоюланады. Жетекші және тұйықтаушы дақтардағы магнит өрістер полярлығы қарама- қарсы болады (N(+) және S (-)), және де дақтар үстіндегі белсенді аймақтың құрылымы

өрістің күш сызықтары бір дақтан шығып, екінші даққа кіретіндей болатындығын көрсетеді. Бір цикл ішінде бір жартышардағы барлық жетекші дақтар бірдей, басқа жартышардағы жетекші дақтарға қарама – қарсы, үйектелген (полярланған) болады. Бұл екі жартышардағы азимутал өрістің бағыты қарама- қарсы болатындығын көрсетеді. Келесі циклде полярлықтардың барлығы керісіншеге ауысады [2, б. 23].

Американдық астрономдар Бэбкок пен Лейтон түсініктері бойынша, белсенді аймақтардың тұйықтаушы бөліктерінің қалдықтары, ұзақ уақыт ішінде жойылмайтын протуберанецтермен бірге, Күннің сәйкес үйектеріне (полюстарына) ығысады да, содағы әлсіз полаидал өрісті теңестіріп, кері таңбалы өрісті түзеді. Үйектік күн магнит өрістері максимал кернеулігіне (~1 Э) күн белсендігі циклінің минимумы қасында жететді де, Күн белсенділігі максимумы кезеңінде жойылып, таңбасын ауыстырады. Сонымен, үйектік аймақтардағы құбылыстардың төмен ендіктердегілерден, белсенді аймақтар қалдықтарының экватор аймақтарынан үйек (полюс) аймақтарына ығысу уақытына байланысты, фаза бойынша артта қалуы байқалады. Мысалы, азимутал өріс таңбасын Күн белсенділігінің минимумында ауыстырса, полаидал (үйектік) өріс таңбасын Күн белсенділігінің максимумында ауыстырады. Паркер түсініктері бойынша таңбасын ауыстырған кезде полаидал өріс жойылмайды, бағытының өзгеруі дипольдің төңкерісі сияқты болады [3, б. 17].

Белгілі магнит жағдайына (яғни қаланған жартышардағы азимутал және үйектік (полюстық) магнит өрістердің белгілі үйектілігіне) қайта келуі 22 жылдан кейін болады, яғни магнит циклінің мерзімі 22 жылдан тұрады.

Мұнда келесіні ескерту керек. 11 жылға тең күн белсенділігі циклінің мерзімі (яғни 22 жылға тең магнит циклінің мерзімі) статистикалық (орташа) мерзімі болып табылады, күн белсенділігінің нақты периоды ~7 жылдан ~15 жылға дейін өзгереді.

Паркер Күннен сыртқа қарай тәж плазмасының үздіксіз ағыны болуға тиісті екендігін көрсетті. Бұл ағын Күн желі деп аталады да, шамамен радиал, бірақ изотропты емес таралады. Эксперимент тәж плазмасының ағындарын екі топқа бөлуге болатындығын көрсетті. Ол баяу ағындар ($v \sim 300 \text{ км/с}$) және шапшаң ағындар ($v \sim 600-700 \text{ км/с}$). Күн желі ағындарының бұл екі тобының бар болуын тәждің әртүрлі аймақтарындағы Күн магнит өрісінің әртүрлі геометриясымен түсіндіруге болады [4, б. 21].

Мысалы, тұтылу кезінде тәждік жасыл сызығының жарығында алынатын кеңістіктік айырушылығы жоғары суреттер және радио- мен рентген бақылаулар мынаны көрсетті: тәждің тәждік конденсациялары деп аталатын белсенді аймақтары мен тынық барлық дерлік тәждегі зат магнит күш сызықтарының шоқтары болып табылатын тұзақтарда шоғырланған екен (тынық аймақтардағы тұзақтар айқынсыздау білдірілген). Жоғарыда айтылғандай, магнит өрісі энергияның күш сызықтары бойымен тасымалдануына бөгет болып шықпайды, бірақ өріске көлденең бағыттағы тасымалдау құбылыстарын елеулі түрде қиындатады. Бірақ зат планета аралық кеңістікке босанып шығатын “жұбаныштар” да бар екен. Күн тәжінің кейбір аймақтарында тұзақтар жоқ болады. Рентген сәулелердегі жарықтылығы төмендеген болғанына байланысты бұл аймақтарды тәждік жыртықтар (тесіктер) деп атайды. Тәждік жыртықтарға мынау тән:

1) олар фотосфераның униполяр магнит аймақтары үстінен орналасқан, сондықтан магнит күш сызықтары планета аралық кеңістікке шығып, оның Күннен алыс жерінде тұйықталатын ашық магнит құрылымдар болып табылады;

2) тікелей тәждік жыртықтар үстіндегі тәждің тығыздығы көршілес аймақтарға қарағанда шамамен 3 есе төмен;

3) тәждік жыртықтар үстіндегі тәждің температурасы 10^6 К -ге дейін төмендеген болады (қалыпты аймақтар үстіндегі температура $T = 1,8 \cdot 10^6 \text{ К}$);

4) тәждік жыртықтардағы хромосфера мен тәждің арасындағы өтпелі қабаттың қалыңдығы олардан тыс қалыңдығынан шамамен 3 есе көп.

Соңғы 3 жағдай тәждік жыртықтардан энергия ағылуының екі негізгі механизмдері болып табылатын сыртқа қарай сәулелендірудің және хромосфера мен тәж арасындағы ∇T

температура градиенті арқылы болатын тәжден хромосфераға қайта қарай жылу өткізгіштігінің (тәж хромосферадан ыстық) әлсізденуіне әкеледі. Шынында да, сәулелену қарқындылығы зат тығыздығы кеміген сайын азаяды, жылу өткізгіштігі ∇T азайған сайын ортаяды, ал тәжілік астындағы температура градиенті өтпелі қабат қалыңдығының артқан және тәждік жыртықтардағы температура төмендеген болғанына байланысты ($\nabla T = \Delta T / \Delta x$) басқа аймақтардағыдан бірнеше есе аз болады [5, б. 26].

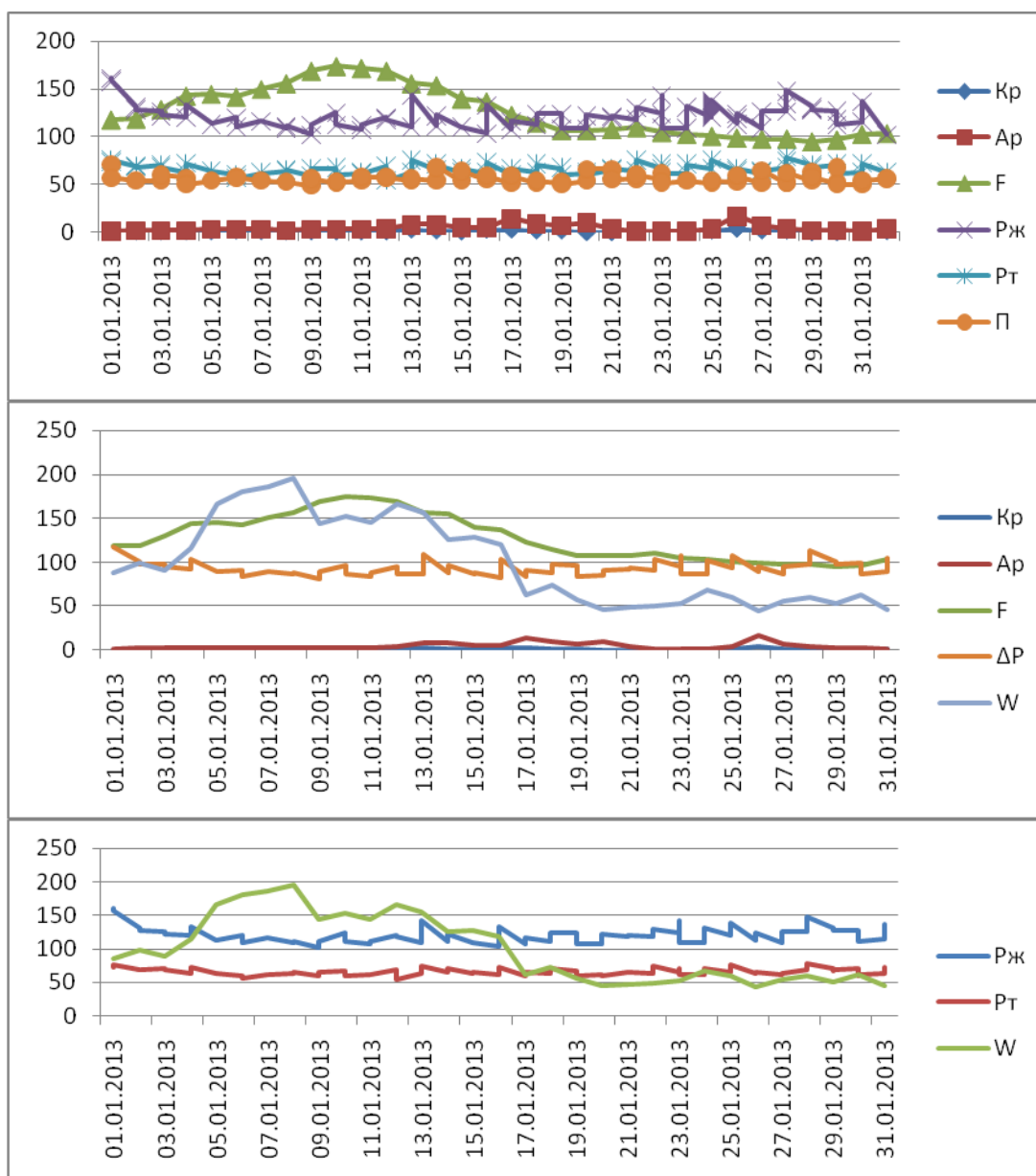
Бұнымен бір мезгілде тәжілік жыртықтармен көршілес аймақтарға энергияның келіп түсуі шамамен бірдей. Мұның нәтижесінде түзілетін энергия артығы, тәжілік жыртықтардағы магнит өрісінің конфигурациясы зат ағып кетуіне кедергі жасамайтындай болғандықтан, жыртықтардан ағып шығатын затпен әкетіледі, яғни күн желін үдетуге жұмсалады деген болжауды жасауға қисынды.

Бұл болжау тәжірибелік мәліметтермен расталады. Мысалы, Налт және басқалармен 1976 жылғы орындалған күн желінің шапшаң ағындарымен экватор қасындағы тәждік жыртықтар орналасқан жерлерін салыстыру нәтижесінде үш тәждік жыртықтармен байланысты үш жылдамдығы жоғары ағын табылды; тәждік жыртықтар аудандары мен олармен байланысты шапшаң ағындардағы күн желінің максимал жылдамдығы арасындағы корреляция коэффициенті өте жоғары болып шықты (0,96); шапшаң ағындардағы және тәждік жыртықтар негізіндегі магнит өрісінің үйектігі (полярьлығы) арасында нанарлық корреляция табылды. Келтірілген мәліметтер гелиоэкватор қасындағы тәждік жыртықтар Жер қасында байқалған Күн желінің шапшаң ағындарының көзі болып табылғандығын растайды [6, б. 31]. Бұл жерде мынаны айту қызық: 1979 жылы Нойс Күн үйектер (полюстар) қасында ұзақ уақыт ішінде жойылмайтын, ауданы гелиоэкватор қасындағылардан өте көп тәждік жыртықтар байқалатынын ескертіп, жоғары ендіктердегі Күн желі экватордағыдан айтарлықтай шапшаң болуы мүмкін деген болжау жасады. 1990-шы жылдары гелиомагнитсфераның жоғары ендіктерінде ұшқан ULYSSIS деген ғарыш кемесінде алынған нәтижелер бұл болжауды толығымен растады: Күннің үйектік (полюстық) аймақтардан ағып шығатын Күн желінің жылдамдығы өте жоғары болып шықты. (шамамен 700-800 км/с, экваторлық күн желінің орташа жылдамдығы шамамен 400 км/с) [7, б. 28].

Сонымен күн желінің шапшаң ағындары тәждік жыртықтармен тығыз байланысты екендігі тәжірибе арқылы дәлелденген деп айтуға болады. Баяу ағындар да ауданы аздау тәждік жыртықтардан ағылуы мүмкін. Бірақ, бұл ағындардың магнит өрісінің айтарлықтай тангенциал құраушысы бар аймақтардан ағылуы одан көрі ықтималдау болып көрінеді [8, б. 35].

Кеңею жүрісінде Күн желінің тығыздығы азаяды, ал жылдамдығы белгілі қашықтықтан бастап тұрақты дерлік қалады, сондықтан күн желінің қысымы күннен қашықтық өскен сайын кемиді де, белгілі бір қашықтықта жұлдызаралық орта қысымымен теңеседі. Бұның нәтижесінде күн желінің кеңеюі тоқталады, және де күн желінің кеңею жылдамдығы аса дыбысты болғандықтан, жұлдыз аралық ортамен шекарада соққы толқын фронты түзіледі. Яғни гелиомагнит сфера деп аталатын күн желімен толтырылған ғарыш кеңістігі аймағының анық шекарасы бар, бұл шекарадан әрі күн желі таралмайды. Менің жасаған жұмысымда мен Тесис телескоптар орталығынан геомагнитті активтілік коэффициенттерін A_p , K_p , F алып адам ағзасына, қысымның өзгерісіне әсерін сипаттап қарастырдым. Салыстырулар жасау барысында аталған индекстердің тәуелділік графигін тұрғыздым. Графиктен көріп тұрғанымыздай P_1 , P_2 , Π және және геомагнитті белсенділік коэффициенттері арасында сәйкестік бар. Оны тұрғызылған графиктерден де, есептеулерден де көріп отырмыз. сонымен қатар келесі графикте радиосәулеленудің ағыны мен адам қысымының өзгерісі арасындағы сәйкестіктің бар екенін көріп отырмыз [9, б. 42].

Жоғарыда айтылған мәліметтер қоры арқылы келесідей графиктер тұрғызылды:

ПАЙДАЛАНЫЛГАН ӘДБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Паркер Е. «Динамические процессы в межпланетной среде». – М.: Мир, 1965.
2. Сюняев Р.А. (ред.) – Физика космоса. – М.: Сов. энциклопедия, 1986.
3. Паркер Е. Космические магнитные поля, их образование и проявления. – М.: Мир, 1982.
4. Лонгейр М. Астрофизика высоких энергий. – М.: Мир, 1984.
5. Мурзин В.С. Введение в физику космических лучей. – М.: МГУ, 1988.
6. Топтыгин И.Н. Космические лучи в межпланетных магнитных полях. – М.: Наука, 1983.
7. Гершберг Р.Е. Солнечная активность в мире звезд. – М.: Знание, 1990.
8. Крюгер А. Солнечная радиоастрономия и радиофизика. – М.: Мир, 1984.
9. Железняков В.В. Радиоизлучение Солнца и планет. – М.: Наука, 1964.

Віктор Коляденко
(Київ, Україна)

ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ ПОЛЯРИТОННИХ ПРИСТРОЇВ

Важливим розділом оптики твердого тіла є вивчення нелінійних явищ. Такий тип нелінійних явищ, як лазерні дисипативні солітони досліджується вітчизняними та закордонними вченими вже близько 20 років. Українські вчені також приймають участь у співпраці із закордонними вченими. З 90-их років співпраця з західними колективами дала значні результати, щороку у фахових журналах виходили наукові праці ([1-3]). Різні міжнародні проекти дають вченим із різних країн та частин світу працювати разом. Вчені країн Європи співпрацюють із університетами Америки, Азії, Австралії.

У цій статті я хотів би розглянути такий фізичний об'єкт, як екситонні поляритони. У даному випадку екситон є зв'язаним станом електрону та дірки, що знаходяться у квантовій ямі. Поляритон представляє собою квантову суперпозицію екситона із фотоном у мікрорезонаторі.

Дисперсія поляритонів може бути представлена у вигляді, який було отримано у роботі [4]. Ця дисперсія зображена на рисунку 1 і має дві гілки, які називають нижньою (LP) та верхньою (UP) поляритонними гілками. У даному випадку енергія відрахована відносно енергії екситонного резонансу.

Час життя поляритонів залежить від часу життя їх екситонної та фотонної компонент. Час життя фотонною компоненти (для мікрорезонатора) визначається в основному поглинанням дзеркал. Час життя екситонів визначається швидкістю їх розсіяння при взаємодії з фотонами та фононами ([5]).

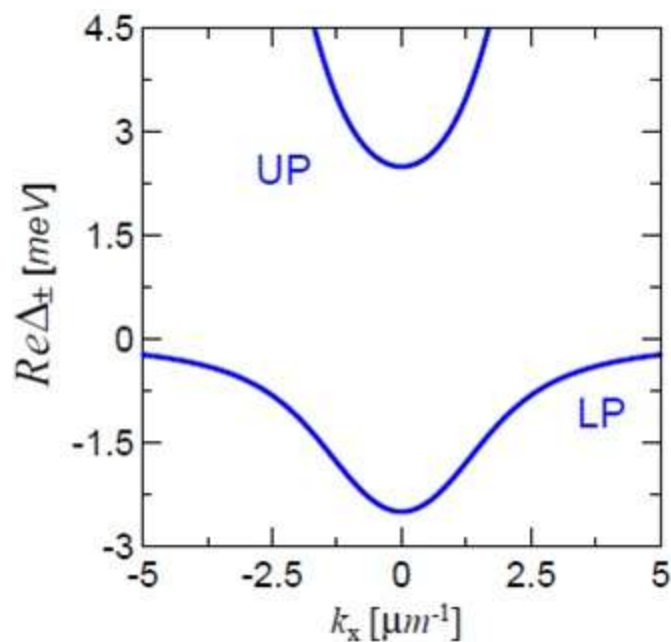

Рисунок 1. Розрахована дисперсія поляритонів.

Важливою для дослідження є можливість поляритонів до бозе-конденсації. Можливість до конденсації при значно більших температурах пов'язана з малою ефективною масою поляритонів – близько 5×10^{-5} мас електрона ([6]). Явище конденсації відбувається при досягненні концентрацією поляритонів такого значення, що одна частка займає об'єм порядку $(1/\lambda)^3$, де λ – довжина хвилі де Бройля частки. Менша ефективна маса поляритона (у порівнянні з масою вільного електрона) дає менший імпульс при однаковій температурі і це зменшує необхідну концентрацію.

1 ТИПОВІ ЕКСПЕРИМЕНТАЛЬНІ СХЕМИ

Типова схема мікрорезонатора для дослідження екситонних поляритонів зображена на рисунку 2. У представленому випадку на основу із GaAs нарощується кілька десятків шарів із складом AlAs/Al_xGa_{1-x}As. Кожен шар має товщину λ/4. У центрі схеми знаходиться середовище мікрорезонатора, яке може мати товщину λ/2, 3λ/2, 5λ/2 і т.д. Система квантових ям у центрі може мати розміри близько 40 нм і знаходиться у максимумі інтенсивності стоячої хвилі.

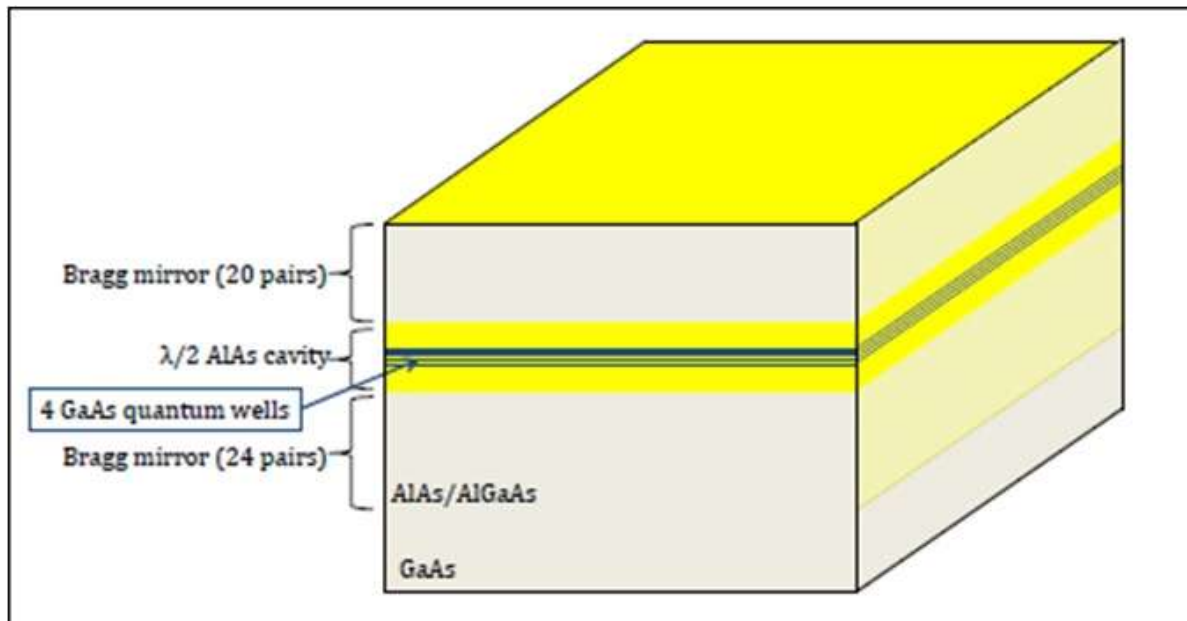

Рисунок 2. Типова схема мікрорезонатора.

Крім використання напівпровідників типу III-V (арсеніду галія) є схеми використання матеріалів типу II-VI (CdTe/CdHgTe, ZnO) та нітридів GaN/AlGaN. На активне середовище CdTe можуть наноситися дзеркала типу CdTe/CdMgTe ([7]). Матеріали ZnO та GaN використовуються для створення приладів, які можуть працювати при температурі 240–300 К. У випадку ZnO квантова яма має склад ZnO/ZnMgO, а РБВ мають склад HfO₂/SiO₂. Також на активне середовище GaN можуть наноситися РБВ із складом SiN/SiO₂, який є добре відомим у мікроелектроніці.

2 АНАЛІТИЧНІ МОДЕЛІ

Аналітичні моделі розглядають взаємодію двох компонент поляритонів – фотонної та екситонної. В загальному випадку фотони мають 2 поляризації – ліву та праву. Це відповідає 2 значенням проекції спіна – «+1» і «-1». Фотони можуть збуджувати екситони із тим самим значенням спіна. Екситони теж впливають на фотони та один на одного. Саме в це викликає нелінійні ефекти.

Рівняння, що описує процеси у резонаторі, можна взяти із роботи [8]:

$$\begin{aligned} \partial_t E^\pm - i\nabla^2 E^\pm + [\gamma_c - i(\Omega_p + \delta)]E^\pm &= i\Psi^\pm + E_p^\pm \\ \partial_t \Psi^\pm - id\nabla^2 \Psi^\pm + (\gamma_0 - i\Omega_p)\Psi^\pm + i(|\Psi^\pm|^2 + \alpha|\Psi^\mp|^2)\Psi^\pm &= iE^\pm \end{aligned} \quad (1)$$

Тут E^\pm та Ψ^\pm позначають середні значення операторів народження або знищення фотонів та екситонів, відповідно. Величина коефіцієнту дифракції фотонної компоненти береться рівною 1 та залежить від параметрів резонатора. В загальному випадку існує аналогічний параметр для екситонів, який залежить від їх ефективної маси (у цій моделі дифракцією екситонів нехтують). Величини γ_c та γ_0 описують обернений час життя фотонів у резонаторі та час релаксації екситонів, відповідно. Частота Δ рівна різниці між частотою накачування та частотою екситонного резонансу у найнижчій точці. Величина E_p^\pm описує амплітуду хвилі накачування і складається з двох кругових поляризацій. Тобто накачування може мати кругову поляризацію, лінійну або еліптичну. Параметр α описує співвідношення між енергією притягання та відштовхування екситонів з однаковими та різними напрямками

спіна. У скалярному випадку (лінійна поляризація накачування та розподілу частинок) він виключається із рівняння.

Рівняння (1) має однорідний, сталий у часі розв'язок. Для випадку лінійної поляризації при сталих інших параметрах можна знайти залежність комплексних величин E та Ψ від амплітуди накачування E_p^\pm . Ця залежність є неоднозначною, якщо розглядати лише модуль величини $|\Psi|$.

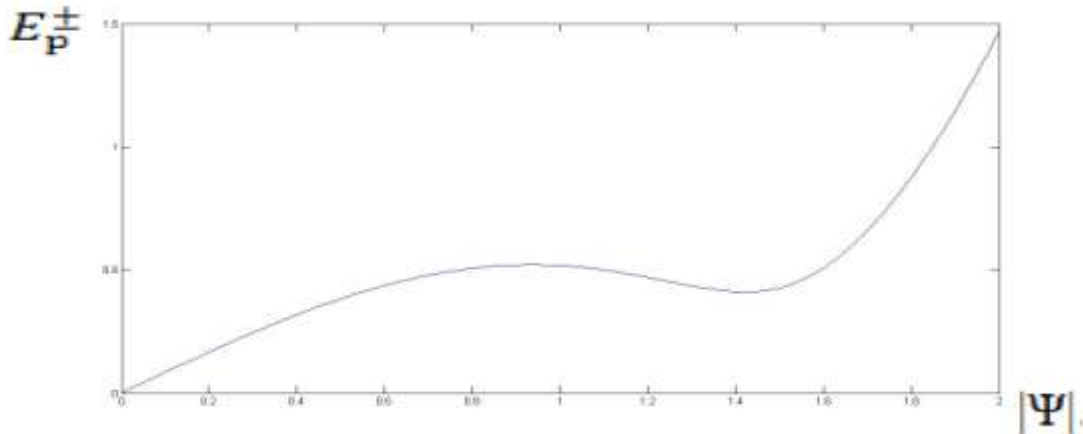

Рисунок 3. Залежність накачування від амплітуди екситонної компоненти.

Саме ця неоднозначність (зображено на рисунку 3) робить можливим явище *бістабільності*. У даному випадку існує можливість знайти однорідні розв'язки (E та Ψ) для будь-якого значення $|\Psi|$. Проте певним значенням амплітуди накачування будуть відповідати 2 (екстремуми графіка), або 3 значення амплітуди поля $|\Psi|$.

Саме наявність бістабільності робить можливим існування солітонів. Клас *дисипативних* солітонів характеризується тим, що в них втрати енергії (тут – розсіювання, втрати на дзеркалах) компенсуються надходженням із зовнішнього джерела (накачування). Деякі нелінійні ефекти у цій фізичній системі призводять до того, що одночасно може існувати як область із високою інтенсивністю випромінювання, так і область з низькою.

3 ОБЛАСТІ ВИКОРИСТАННЯ ЕКСИТОН-ПОЛЯРИТОННИХ СИСТЕМ

Вказані вище ZnO та GaN можуть бути основою для створення так званих екситон-поляритонних лазерів. Як приклад, у роботі [9] повідомляється про створення лазера, що має високу добротність навіть при температурі 300 К. Ширина спектру його випромінювання близько 1.2 меВ. При цьому екситон-поляритонні лазери мають менш жорсткі умови на порогову потужність накачування.

Іншим важливим використанням екситон-поляритонних систем є вивчення у них надплинності. Можна вважати, що у мікрорезонаторах виникає 2-вимірний поляритонний рідина, яка може створювати вихори. У роботі [7] було проведено вимірювання інтерференції випромінювання конденсату. Результати показали, що можливе утворення вихорів, які існують або у одній поляризації, або у іншій.

Можливість інтерференції випромінювання конденсату показує наявність когерентності. Вивчення когерентності (або міри кореляції) різних частин конденсату дає вивчати квантові властивості поляритонної рідини. Висока добротність та вузький спектр поляритонних лазерів (навіть при кімнатній температурі) показують можливість бозеконденсації частинок у таких системах.

Висновки. Розглянуті властивості екситон-поляритонних систем роблять їх важливими на сучасному етапі розвитку науки. На теперішній час в Україні складно проводити такі фундаментальні дослідження. Проте існує багато міжнародних проєктів, у яких можуть приймати участь українські вчені.

У області дослідження поляритонного конденсату та створенні поляритонних лазерів світова наука отримала значні практичні результати лише за останні 2-4 роки. Ще існує значна кількість недостатньо вивчених явищ та можливостей для практичної реалізації пристроїв на їх основі.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Staliunas K. Nonlinear Pattern Formation in Active Optical Systems: Shocks, Domains of Tilted Waves, and Cross-Roll Patterns / K. Staliunas, G. Slekyas, and C. O. Weiss // Phys. Rev. Lett. – 1997. – Vol. 79. – № 14. – P. 2658–2661.
2. Staliunas K. Moving spatial solitons in active nonlinear-optical resonators / K. Staliunas, V. B. Taranenko, G. Slekyas at all. // Phys. Rev. A. – 1998. – Vol. 57. – № 1. – P. 599–604.
3. Weiss C. O. Solitons and vortices in lasers / C. O. Weiss, M. Vaupel, K. Staliunas at all. // Appl. Phys. B. – 1999. – № 68. – P. 151–168.
4. Yulin A. V. Dark polariton-solitons in semiconductor microcavities / A. V. Yulin, O. A. Egorov, F. Lederer, and D. V. Skryabin // Phys. Rev. A. – 2008. – № 78. – 061801(R).
5. Gindele F. Excitons, biexcitons, and phonons in ultrathin CdSe/ZnSe quantum structures / F. Gindele, U. Woggon, W. Langbein, J. M. Hvam, K. Leonardi et al. // Phys. Rev. B. – 2014. – № 60. – P. 8773-8782.
6. Flayac H. Oblique half-solitons and their generation in exciton-polariton condensates / H. Flayac, D. Solnyshkov and G. Malpuech // Phys. Rev. B. – 2011. – №83. – 193305.
7. Lagoudakis K. G. Observation of Half Quantum Vortices in an Exciton-Polariton Condensate / K. G. Lagoudakis, T. Ostatnický, A.V. Kavokin at all. // Science. – 2009. – Vol. 326. – № 5955. – P. 974–976.
8. Werner A. Spin dynamics of dark polariton solitons / A. Werner, O.A. Egorov and F. Lederer // Phys. Rev. B. – 2012. – № 85. – 115315.
9. Li F. ZnO-Based Polariton Laser Operating at Room Temperature: From Excitonic to Photonic Condensate, Orosz L., Kamoun O. / F. Li, L. Orosz, O. Kamoun at all. // Phys Rev Lett. – 2013. – № 110. – 196406.

*Нұрлыбай Қонашов
(Арқалық, Қазақстан)*

ЭЛЕКТРОМАГНИТТІ ТОЛҚЫНДАРДЫ ҒАРЫШ ӘЛЕМІН ЗЕРТТЕУДЕ ҚОЛДАНУ

Космонавтика – космос кеңістігіне ұшу жерден басқарылатын немесе басқарылып ұшатын әр түрлі космос аппараттарын пайдаланып, космос кеңістігін игеруді қамтамасыз ететін ғылым мен техникалық салаларының жиынтығы. Космос мәселелеріне ұшу теориясы - траекторияларды есептеу т.б. ғылыми техникалық мәселелер – космос ракеталарын, двигательдер, басқару жүйелерін, ұшыру қондырғыларын, байланыс және ақпарат беру жүйесін, ғылыми жабдықтар жасау, медициналық – биологиялық мәселелері енеді. Космос дәуірінің басы – 1957 жылдың 4 қазанда болды. Дүние жүзіндегі ең тұңғыш Жердің жасанды спутнигі (ЖЖС) ұшырылды.

19 ғ-дың соңында орыс ғалымы К.Э.Циолковскийдің ғылыми еңбектерінде жердің тарту күшін жеңетін аппараттар жасау, космосқа ұшу жайлы мәселелер қамтылды. Ол 1903 ж. жариялаған «Әлем кеңістігін реактивті приборлармен зерттеу» және кейінгі еңбектерінде ракетаның ұшу көзінде массасының өзгеретіндігін ескере отырып, оның ұшу теориясын және космостық ұшудың техникалық мүмкіншіліктеріне негізделді [1, б. 25].

Циолковскийдің идеясы көптеген совет ғалымдары мен инженерлерін қызықтырды. 1921 ж. Москвада Н. И. Тихомировтың басшылығы мен ракета техникасы жөніндегі зерттеу және тәжірибелік конструкторлық лаборатория құрылды. Бұл лаборатория 1927 ж. Ленинградқа көшіріліп, Газодинамикалық лаборатория (ГДЛ) деп аталды. ГДЛ 1928 жылдан түгінсіз оқ-дәрімен ұшатын ракеталарды сынай бастады. 1932 ж. маусымда Мәскеуде Реактивті қозғалысты зерттеушілер тобы (ГИРД) құрылды. Бұл топты С. И. Королев басқарды. ГИРД 1933 ж. сұйық отынды кеңес одағында алғашқы ракеталарды ұшырып сынады. 1933 жылдың соңында ГДЛ мен ГИРД негізінде Ракеталық ғылыми зерттеу институты құрылды.

Жасанды спутник, планета аралы автомат станция және адамды космосқа ұшыру мәселелері бұлардың көмегімен шешілетін ғылыми және техникалық мәселелердің аумағын кеңейтті. Бұл мәселелерді шешу үшін көптеген теориялы және ғылыми-техникалық мәселелерді, атап айтқанда, ең алдымен қуатты ұшырғыш ракета, космодром, Жердің жасанды спутнигі, космостың корабль т.б. жасауды қажет етті. Жердің жасанды спутнигін ұшыру мәселесінің жылдамдатылуына 1957-58 ж. өткізілген Халықаралық геофизика жыл (ХГЖ) айтарлықтай әсерін тигізді. Дүние жүзінде бірінші болып 1957 ж. 4 қазанда Жердің жасанды серігі ұшырылды. Көп ұзамай-ақ әр түрлі аппаратуралармен жабдықталған ауыр салмақты спутниктер ұшырылды.

Кеңес Одағында 1957 жылдан бері әр түрлі аппараттар, ЖЖС, планета аралық станциялар және космос корабльдері (КК) жасалып ұшырылуда. Айға ұшырылған алғашқы ракета кеңес одағының ракетасы болды. Ол жасанды планетаға айналды. Басқа бір ракета Айға да жетті. Айға ұшырылған планета аралық автомат станциясы болды. Айдың арғы бетінің фотосуретін түсіріп алып келді. 1961 ж. 12 сәуірде кеңес ұшқыш космонав Ю. А. Гагарин дүние жүзінде тұңғыш рет космосқа ұшты. Ю. А. Гагаринен соң басқа кеңес космонавтары космосқа ұшты. Космосқа тұңғыш әйел-космонавт В. В. Телешкова көтерілді. 1904 ж. 12 қазанда үш кісілік «Восход» кораблімен космосқа В. М. Комаров, ғалым К. П. Феоктистов және дәрігер Б. Б. Егорое ұшты. 1965 ж. 18 наурызда ұшқыш-космонавт А. А. Леонов «Восход» корабелімен ашық космосқа шықты. 1967 ж. КК ЖЖС орбитасында автоматты түрде түйістірілді. Осылармен бір мезгілде Марсқа, Шолпанға, Айға ұшырылатын автомат станцияларды кемелдендіру жұмыстары жүргізілді [2, б. 20].

АҚШ космос кеңістігін зерттеу мақсатында көптеген ЖЖС-пен қатар Шолпанға («Маринер-2», «Маринер-5») және Марсқа («Маринер-4, 6, 7») планета аралық автомат станциялар ұшырылды.

Космос кеңістігін игеру саласындағы жетістіктер ұлттық Космос ұйымдарының қызметін жандандырылды. Ұлттық космостық жоспарларды іске асыратын арнайы мемлекеттік мекемелер құрылды.

Космостық байланыс – информация (телефондық, телеграфтық, телеметриялық, телевизиялық т. б.) тарату, космостық ұшу аппаратына (ҚҰА) басқару және командалық сигналдар беру, траекториялық өлшеулер жүргізу т. б. мақсаттар үшін пайдаланатын әр түрлі байланыс жүйесі. Бұл мақсатқа көбінесе, радио, кейде оптикалық байланыс жүйелері пайдаланылады. Космос басқа жүйелері орнатылған байланыс мақсатына сәйкес жер бетіндегі байланыс пункттері мен Жердің жасанды серігі (ЖЖС) немесе басқа ҚҰА арасындағы байланыс, жер бетіндегі пункттер арасындағы космос аппараттары арқылы іске асырылатын байланыс және ҚҰА арасындағы байланыс болып үш топтарға жіктеледі. Байланыс желісін пайдалану мақсаты мен ҚҰА түріне сәйкес пайдаланылатын жабдықтар мен информация беру жылдамдығы әр түрлі болады.

Қазақстанның тұңғыш жер серігі – “Kazsat”

Қазақстанның тұңғыш жер серігі – “Kazsat”. Жер серігінің навигациясы Астана қаласынан 100 шақырым қашықтағы Ақкөл қаласына орналасқан ғарыш аппараттарын жерден басқару кешені арқылы да басқарыла бастайды. Оның құрылысы 2005 жылғы наурыз айында қолға алынған болатын. Осындай аса маңызды кешен құрылысының жұмысы өте жоғары қарқынмен жүргізіліп, сол жылдың желтоқсан айында пайдалануға берілген. Мұнда жайғасқан диаметрі 9×11 дөңгелек табақшалар ғарышпен байланыс жасап, ол жақтан дабыл қағып, бәрін жерден басқарады. Барлығы 9 ғимараттан тұратын кешеннің екі қабаты технологиялық корпусы ең маңыздысы болып саналады [3, б. 35].

Бүгінгі күндері талай жұрттың аузында айтылып, құлағына күңгірлеп тұрған “Kazsat”-тың түпкі мағынасының өзі «Қазақ жер серігі» дегенді білдіреді. Бұл қосарланған нұсқадағы бастапқы “Kaz” буыны «Қазақ» деген ұғымнан алынса, оның екіншісі “Sat” бөлімі ағылшынның «Setellite» яғни «спутниктік жер серігі» деген сөзінен шыққан қысқартылып келіп отыр. Демек, біз «қазақтың тұңғыш жер серігі» дегенді тектен-тек айтып жүрген

жоқпыз. Сол тұңғышымыздың ұшырылған күнінен бастап АҚШ-тың ғарыштық басқару каталогына енгізіліп отыр. Оның мұндағы ретті нөмірі белгілі – 29230. Ақпараттың халықаралық таңбалануы 2006-022А осылайша қазақтың ең алғаш жер серігі әлемнің жұмысқа жарамды спутниктер тобынан орын алды.

«KazSat» Жер серігінің техникалық ресурсы 12 жылға шакталған. Ол ары кеткенде 15 жылда өз сапарын аяқтауы керек. Спутниктің ретрансляциялық кешенін Италияның «Алениа Спацио» деген фирмасы алдыңғы қатарлы жер серігі технологияларын қолдана отырып, жасап шығарған. Аппарат Ресей орбиталық ұстанымының 103-градустағы шығыс қашықтығынан уақытша ұсынылған геостационарлы орбитаға орналасып, жұмысын жалғастырмық. Спутниктік байланыс, ол тек телефон арқылы хабарласудың немесе телевизиялық бейнелерді тамашалаудың мүмкіндіктері ғана емес.

«ҚазСат» акционерлік қоғамы мен Ресейдің М. В. Хруничев атындағы мемлекеттік ғарыштық ғылыми өндірістік орталығы арасындағы келісімшарт бойынша жасалған.

Қазіргі “Kazsat” ғарыштық байланыс аппараты жердегі хабар беруші стансалардан тәулік бойы үздіксіз байланыс сигналдары мен телехабарларды қабылдап алуға лайықталып жасалған. Ол белгілі бір қайта жаңғырулар мен күшейтулер енгізілгенінен кейін сол сигналдарды жердегі қабылдау станцияларына қайта жөнелтеді. Спутниктің салмағы бар болғаны 820 кг ғана тартады, ал оның аппаратурасы 160 кг келеді. Жер серігі өзінің белсенді қызметін алғашқы 150 айдың ішінде жасай алады. Ол орналасқан геостанциянарлық орбита жер планетасы экватордың үстінен 40 мың шақырым қашықтықта. Мұның ерекшелігі сонда, осы орбитадан жердің айналу жылдамдығына тең жылдамдықпен планетамызды айналып шығып тұрады. Демек, жерден қараған кісіге спутник бір орнында тұрғандай болып көрінуі тиіс.

Өзі толық іске қосылғаннан кейін «KazSat» ғарыштық жүйесі еліміздің барлық аймағына телекоммуникациялық қызметтің қазіргі заманғы түрлерін көрсетуге қабілетті болады. Сонымен қатар жасанды жер серігі Ресей Федерациясының орталық бөлігін соның ішінде Мәскеу төңірегін, Кавказ маңайындағы елдер мен Орта Азия аумағын қамти алады.

Республикалық ғарыштық байланыс және радиоэлектронды құралдардың электромагниттік үйлесімділігі орталығының болжамы бойынша, 2009 жылға қарай қазақстандық операторлар 800 МГц-тік деңгейге жететін осы кезеңде спутниктік мүмкіндігін толық қуатында пайдалана алатын болды.

Барыс Жапаровтың, «КазРЕНА» Қазақстан ғылыми-білім беру компьютерлік желісін пайдаланушылар қауымдастығының бас директоры, техника ғылымдарының докторы, профессор «Айқын» газетіне берген интервьюсінде Қазақстанның бірінші жер серігі «КазСат» туралы былай деді: – Бір қарағанда Қазақстанда ақпараттық теңсіздікті төмендету үшін қыруар жұмыстар жасалып жатқан секілді. «КазСАТ»-ты ұшыру арқылы тіпті осы салаға дем бітетіндігі жиі айтылады. Ақпараттық технологиядағы сауаттылықтың саяси да, әлеуметтік те, экономикалық та маңызы бар [4, б. 17].

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Тұяқбаев.Ж.С. Электр және магнетизм. – Алматы, 2007.
2. Фриш С. Э. и А. В. Тиморева Жалпы физика курсы. – Алматы, 1970. – Т.2.
3. Ахизер А. И, Ахизер И. А. Электромагнетизм и электромагнитные волны. – М., 1985.
4. Фриш С. Э. и А. В. Тиморева Жалпы физика курсы. – Алматы, 1970. – Т.1.

Научный руководитель – преподаватель А.К.Тулегенова

*Анар Тулегенова, Айдос Турғара
(Арқалық, Қазақстан)*

БОЛАШАҚТЫҢ ЭНЕРГИЯСЫ

Қазіргі таңда әлемнің қарқынды дамуы, жер бетіндегі адам санының көбеюі, адамзаттың тұтынушылық қабілетінің өсуі әсерінен, біздің өмірімізге ең қажетті азық – түлік, ауыз судың тапшылығы көп елдерде сезілуде. Ал ХХІ – ғасырды электр құрылғыларыңыз (компьютер, теледидар, телефон, ас үй құрылғылары т. с. с) елестете алмаймыз. Біздің өмір сүруіміз үшін электр энергиясының алар орны ерекше. Күн сайын оған деген сұраныстың артуынан, тұтынушыларды электр энергиясымен толық қамтамасыз ету әлем елдерінің басты мәселесіне айналды. Біздің елімізде осы мәселені шешу жолында көптеген істер атқаруда. Атап айтар болсақ Астана қаласында «Болашақтың энергиясы» тақырыбымен өткізілетін ЭКСПО – 2017 көрмесі. Бұл көрмеде энергия өндірудің тиімді, арзан, табиғатқа зияны аз болатын тәсілдері мен технологиялары көрсетіледі деп жоспарлануда. Еліміз, бүкіл әлем энергия өндірудің жаңа әдісі мен үнемдеу жолын іздестіріп жатқанда, мен де оған азамат ретінде өз үлесімді қоспақшымын.

Қазіргі кезде электр энергиясын өндіру әлемнің басты мәселесіне айналды. Электр энергиясын өндіру үшін күніне мыңдаған тонна көмір, мұнай жағылып жатса оның табиғатқа деген зиянын есептей беріңіз. Пайдалы қазбалар азайып, ауа мен су ластанып, орман қоры аяусыз кесіліп жатқан заманда, келер ұрпаққа не қалдырамыз деп толғанып көрейік.

Әлемдегі энергия көзін алу ресурстары шектеулі болып келеді. Қазіргі таңдағыдай әлемдегі ірі кен орындарынан үнемсіз отын өндіру салдарынан алдағы 100 жыл көлемінде энергия көзі болып табылатын ресурстардың сарқылуына әкеліп соғады. Бұл әрине өз кезегінде қоршаған ортаға және энерготасымалдау көзінен айырылған ұрпағымызға үлкен зардаптар әкеледі. Сондықтан ертеңгі күні кеш қалмас үшін қазіргі кезеңнен бастап балама энергия көздерін іздестіру, әрі өндіру бұл жағдайдың алдын алудың бірден бір жолы болып келеді. Балама энергияны табиғаттың әртүрлі көздерінен алуға болады, алайда солардың ішінде күн энергиясына ерекше тоқталып өткім келіп отыр. Ерте кезеңде адамдар күн энергиясын қолдану мүмкіндігі жайлы ойлана бастаған болатын. 1953 жылы АҚШ Ұлттық аэроғарыштық агенттігі күн энергиясын электрге ауыстыратын құрылғы, күн батареясын ойлап тапты. Жер бетінде күн энергиясын электрде қолдануы шынайы жүзеге асуы үшін, ғалымдарға көптеген кедергілерден өту керек болды. Тек қана қазір 100 жылдан астам уақыт өткеннен кейін ғана, күн энергиясын электрлік қолдану мәселесімен айналысатын жаңа ғылым саласы – гелиоэнергетика пайда болды. Тек қана бүгінгі таңда ғана бұл саладағы жетістіктер жайлы сөз етуге болады. Күн энергиясы адамның қатысуынсыз, табиғи түрде қалпына қайта келетін энергия көзі болып табылады. Бұл қоршаған ортаны ластанмайтын, экологиялық қауіпсіз энергия көзі болып табылады. Күн энергиясын қолдану аясы шексіз болып келеді, сондықтан дүниежүзі ғалымдары күн энергиясының қолдану аясын арттыратын жүйені жетілдіру бойынша жұмыс істеп жатыр. Күннің бір шаршы метрі 62 900 кВт энергияны шашыратады. Бұл шамамен 1 миллион электр шамының жұмыс істеу қуатымен сәйкес келеді [1].

Күн жерге секунд сайын 80 мың миллиард кВт береді, яғни дүние жүзінің электрстанциясынан бірнеше есе көп деген сөз. Күн энергетикасы әлемдегі болашағы бар балама энергетика түрі болып табылады. Сіз үйіңіздегі қарапайым тұрмыстық техниканы қолдану үшін қанша қаражат кететіндігі жайлы және бұл рахат сізге қаншалықты зиян екендігі туралы ойланып көрдіңіз ба? Электрдің розеткаға түсуі үшін мұнай мен газды өндіру қажет, оларды электрстанцияға жеткізу қажет, ауаны оттегімен жандырып, бу алу керек, оны бу турбинасы арқылы электрогенераторға өткізеді, трансформатор арқылы жоғарғы вольтті электрөткізгіш желісімен тұтыну ауданына беру қажет, трансформатор арқылы ток кернеуін тұрмыстық 220В дейін азайту, 50Гц айналу жиілігімен, сымдар немесе кабельмен үйлерге бағыттау, энергия счетчигі арқылы өткізіп және тек содан кейін ғана розетка мен ажыратқышқа әкеледі. Электрді берудің бұндай ұзақ жолында электрстанция

өндiрген энергияның жартысына дейiн жоғалтады, бұл өз кезегiнде отын энергиясының жартысынан көбiне жоғалуына әкеледi, яғни шығын деңгейiн арттырады. Қорыты айтқанда, соңғы тұтынуға 20-25%-нан артық емес отын энергиясы келiп түседi, қалған 75-80% атмосфераны жылытады, бұл өз кезегiнде ғаламдық жылыну процесiн жеделдетедi.

Сондықтан әлем тәжiрибелерiне көз жүгiртiп өтейiк. Дүние жүзiнiң көптеген елдерiнде күн энергиясын қолдану аясын кеңейту мақсатында, түрлi бағдарламалар қабылданған болатын. Мысал ретiнде, Германиядағы «100 күн шатыры» және осыған ұқсас АҚШ-тағы «Миллион күн шатыры» атты бағдарламаларды атап өтсек болады. Сонымен қатар, 1996 жылы Германия, Австрия, Ұлыбритания, Греция және тағы да басқа елдер сәулетшiлерi құрылыс және сәулеттегi күн энергиясы туралы Европалық хартияны құрған болатын. Ал Азияда Қытай мемлекетi қазiргi заман технологиясы аясында ғимараттар құрылысында күн коллекторы жүйесiн ендiру және өндiрiсте күн энергиясын қолдану жөнiнде көшбасшылық етiп отыр. Ал, Жапония 833 МВт, АҚШ 153 МВт және Германия 353 МВт-қа балама энергия қорын ұлғайтып үлгердi. Осы елдер тәжiрибесiндегiдей үлгi алып, бұл салаға жаңа мамандар тартып, елдегi жетекшi энергетика компанияларын альтернативтi энергияға деген қызығушылықтарын арттырып және шетелдiк әрi отандық инвестициялардың тартылуына қолайлы жағдай жасау арқылы бiз отандық балама энергия көзiн жаңғырта аламыз. Ол әрине мемлекетке, отандық энергетика өндiретiн компанияларға және қарапайым халыққа өте тиiмдi болар едi.

Қазақстанның күн энергиясын қолдану мүмкiншiлiгiне тоқталып өтетiн болсақ, Қазақстан орта азиядағы күн энергиясының үлкен потенциалы бар республика болып табылады. Елдегi күн энергиясының ресурсы қолайлы климаттық жағдайдың арқасында

тұрақты, әрі жарамды болып келеді. Зерттеулердің қорытындысы бойынша елдің оңтүстік аудандарындағы күн энергиясының әлеуеті жылына 2500-3000 күн сағатқа жетеді. Бұл суды күнмен қыздырғыштарды (СКК) және күн батареяларын, атап айтқанда портативті фото электрлік жүйені пайдалануға мүмкіндік береді. Қазақстан Германиямен бірлесіп Астанада күн энергиясын пайдалану мақсатында «Күн шатыры» жобасын іске қосты. Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің шатырына 42 күн панелі орнатылды. Олар оқу орнының бірнеше аудиториясын электр қуатымен қамтамасыз ете алады. Қуаты 10 кВт бұл қондырғы жылына 12.350 кВт/сағат көлемінде энергия береді екен. «Күн шатыры» жобасын іске қосу ҚР ИЖТМ мен немістің Dena энергетикалық агенттігінің арасында өзара түсіністік туралы меморандум жасауға негіз болды [2].

Сонымен қатар, EXPO-2017 көрмесінің Қазақстан ұсынып отырған «Болашақ энергиясы» тақырыбы – қазіргі заманғы ең көкейкесті және жаһандық маңызы зор, бүкіл әлемді толғандырып отырған мәселе – энергияны тұрақты пайдалану болып табылады. Қазақстан энергетиканы дамытуға өз үлесін қосуға және Астанада альтернативтік энергетика саласында таңдаулы ойшылдар мен жобаларды жинауға ұмтылып отыр. Бұл тақырып энергия сақтау бойынша таңдаулы әлемдік технологиялармен, әлемде бар альтернативтік күн, жел, теңіз, мұхит және термалдық су энергияларын пайдалану бойынша жаңа жобалар мен технологиялармен кеңінен таныстыруға мүмкіндік береді деген ойдамыз.

Елімізде соңғы жылдары «жасыл» экономика деген тіркес жиі айтылуда. Мемлекет басшысы Нұрсұлтан НАЗАРБАЕВ бұл түсінікке асқан басымдық беріп, оны еліміздің ендігі дамуының ең негізгі бағыты деп бағалауда. Әрине, экономиканың «қызылы», «сарысы» мен «жасылы» болмайды. «Жасыл» деген мағына табиғи ресурстарды асқан тиімділікпен пайдаланып, тұтынушыдан қалған өнімді өндіріске қайта жарату. Оның негізгі мәні мұнай мен газ, пайдалы қазбалар сияқты жер бетінде күн санап сарқылып келе жатқан ресурстарды үнемді тұтыну, пайдаға барынша жарата отырып пайдалану

Мамандардың айтуынша, тек осы «жасыл» экономиканы дамыту арқылы ғана біздің еліміз экологиялық дағдарыстан қашып құтыла алады. Өйткені табиғи байлықтарын тиімсіз, аяусыз пайдаланған көптеген бұрынғы индустриялық мемлекеттердің қазір экологиялық дағдарыстың орны толмас салдарларымен бетпе-бет келіп отырғаны шындық.

Ел Президенті Нұрсұлтан Назарбаевтың бастамасымен жасалып, күні кеше Үкіметте бекітілген «Жасыл экономикаға» көшу тұжырымдамасы негізгі жеті бағыттан тұрады. [3, 2] Бірінші бағыт – жаңартылатын энергия көздерін енгізу. Болашақта пайдалы қазбаларды ары қарай сақтау мәселесі зор маңызға ие болады. Біздің мемлекет – табиғи байлықтарға бай ел ретінде әлемге танылған. Мұнай мен газ – әлем бойынша ең ірі энергетикалық ресурстардың бірі саналады, бірақ уақыты келгенде олар да сарқылады. Демек, болашақ үшін жаңа ресурстар табу қажет. Бұл ретте Қазақстанның жақсы экожүйеге, жер қыртысына және орманға ие болуы айғағы басқа елдер алдындағы өзінің ұстанымын айтарлықтай арттырады [4, 3].

Екінші бағыт – тұрғын үй-коммуналдық шаруашылығындағы қуат көздерін тиімді пайдалану. Қалалардағы тұрғын үй қорының маңызды бөлігі кеңестік дәуірден кейінгі уақытта салынғандықтан, тұрғын үй кешендерінің көпшілігі тиімсіз болатын жылу жүйелерімен жабдықталған. Бұл өз кезегінде үлкен шығындарға алып келеді.

Үшінші бағыт – ауыл шаруашылығындағы органикалық егін шаруашылығы. Бірінші кезекте біз түрлі азық қоспаларынан, синтетикалық тыңайтқыш өнімдерінен (пестицидтерден) бас тартуымыз керек. Дақылды өсімдіктердің шығымдылығын, өсуін қамтамасыз ету үшін органикалық тыңайтқыштарды пайдалану жайы сөз болып отыр. Ауыл шаруашылығының өнімділігін арттыру мен халықты азық-түлікпен қамтамасыз ету табиғи қорларға зиян келтірмей жасалуы тиіс.

Төртінші бағыт – қалдықтарды басқару жүйесін жетілдіру. Қалдықтарды басқару мәселесі болашақта маңызды мәселеге айналады. Лас көшелер, үйінділер және тазалыққа қатысты бақылаудың жоқтығы жиі кездесуде. Қалыптасқан жағдайға байланысты қалдықтарды қайта өңдеу технологияларын қолға алу қажет. Қазір қатты тұрмыстық қалдықтарды кешенді түрде қайта өңдеу және одан баламалы қуат алу технологиясы Алматы қаласында жүзеге асырылуда.

Бесінші бағыт – су қорларын басқару жүйелерін жетілдіру. Су – әлі де адамзаттың өмір сүруін және экожүйелердің тұтастығын қамтамасыз ететін шешуші табиғи ресурс болып қала береді. Осыған байланысты су қорларын тиімді пайдалану орасан маңызға ие болатын мәселе болып қала береді.

Алтыншы бағыт – «газа» көлікті дамыту. Қазақстандағы тасымалдардың көпшілігі дизель немесе бензиннің күшімен жүргізіледі. Бұл бірінші кезекте парник газдарының көптеп шоғырлануына себеп болуда.

Жетінші бағыт – экожүйелерді сақтау және тиімді басқару. Бұл бағыттағы жұмыстар негізінен еліміздің бірегей табиғи байлықтарын сақтауға бағытталған.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Қазақстанның заңдар жинағы [zakon.kz //http://www.zakon.kz/161467-u-kazakhstana-est-vse-neobkhodimoe-dlja.html](http://www.zakon.kz/161467-u-kazakhstana-est-vse-neobkhodimoe-dlja.html)
2. Аккумуляторы, батарейки и другие источники питания // Солнечная энергия [//http://www.powerinfo.ru/sun-power.php](http://www.powerinfo.ru/sun-power.php)
3. ҚР Президентінің «Қазақстан-2050» стратегиясы қалыптасқан мемлекеттің жаңа саяси бағыты» атты Қазақстан халқына Жолдауы Информационный портал.
4. «Литер» ежедневная республиканская общественно-политическая газета // «Актуально: Зеленый свет»-2013.

*Сания Жумабаева, Индира Түзелбек
(Арқалық, Қазақстан)*

ҚАЗІРГІ ФИЗИКА ЖӘНЕ БОЛАШАҒЫ

Физика қазіргі табиғат танудағы озат ғылымдардың бірі болып табылады. Ол ғылымның, техниканың, өндірістің әр түрлі салаларына ықпалын тигізіп отыр.

Қазіргі уақытта ғалымдарға космостық денелердің қойнауында (Күннің де) болып жатқан процестер жөніндегі мәліметтер жеткізіп тұратын нейтрондық астрономияның негізі қалануда. Бұл жетістік атомдық ядролар мен элементар бөлшектер физикасының табыстарының арқасында ғана мүмкін болды. Бірақ әлі де шешілмей жатқан көптеген проблемалар бар.

Плазма физикасы саласында плазма температурасын $\approx 10^9$ К дейін жоғарылатып және оны термоядролық реакция толық жүріп бітетін уақытқа дейін ұстап тұрудың әдістері қарастырылуда.

Кванттық электроникада лазерлердің пайдалы әсер коэффициентін арттыру және одан шығарылған сәулелердің толқын ұзындығының диапазонын кеңейту мәселесі тұр [1, б. 35].

Қатты денелер физикасы саласында алдын ала қасиеттері белгілі конструкциялық материалдар алу, әсіресе жоғары температуралық асқан өткізгіштерді алу жолдары.

Ядролық физикада – басқарылатын термоядролық синтездеуді жүзеге асыру және өте күшті өзара әсерлесу теориясын жасау проблемасын шешу.

Ал астрономия саласында квазарлар бөлшектерінің табиғатын және өте үлкен жұлдыздардағы жарқылдардың пайда болуын түсіндіру керек.

Қазіргі кезде биологиядағы революцияны, әдетте өмір процестерін молекулалық деңгейде зертейтін молекулалық биология мен генетиканың пайда болуымен қатар, оны дамытудың жолдары қарастырылуда.

Конструкциялық материалдарды жасауда үлкен химиямен бірге затқа физикалық әдістермен әсер етудің (электрондық, иондық және лазерлік шоқтар; аса күшті магнит өрістері; аса жоғары қысымдар мен температуралар, ультрадыбыс ж.т.б.) ролін арттыру мәселелері тұр[2, б. 9].

Осындай мәселелерді шешу ісіне физика – математика ғылымы орасан зор үлес қосуы тиіс.

Физика басқа жаратылыс ғылымдарымен қатар, бізді айнала қоршап тұрған материялық дүниенің объективтік қасиеттерін зерттейді. Физика материя қозғалысының неғұрлым жалпы формаларын (механикалық, жылулық, электромагниттік т.с.с) және олардың өзара бір – біріне айналуын зерттейді. Физикада зерттелген қозғалыс формалары қозғалыстың барлық жоғары және неғұрлым күрделі формаларына (химиялық, биологиялық процестерге т.т.) қатысып отырады және ол формаларды түгел қамтымағанымен, олардан айырылып – ажырамайды. Мысалы, жердегі және аспандағы бізге мәлім барлық денелер химиялық құрамы жағынан жай дене ме, әлде күрделі ме, немесе тірі ме, жоқ әлде өле ме – оған қарамастан, физика ашқан бүкіл әлемдік тартылыс заңына бағынады. Басқа процестердің өздеріне тән ерекше химиялық, биологиялық т.с.с. сипаттары болса да, олар физика тағайындаған энергияның сақталу заңына бағынады. Қозғалыстың жоғары және неғұрлым күрделі формаларын басқа ғылымдар (химия, биология т.т.) зерттейді [3, б. 15].

Физика мен кейбір жаратылыс ғылымдары арасында шекара орнатуға болмайды. Өйткені физика мен химияға ұштасып жатқан ерекше ғылым салалары: физикалық химия және химиялық физика шықты. Кейбір жеке мәселелерді зерттеу үшін физика методтарын қолданатын білім салалары қосыла келе дербес ғылым болады, мысалы, аспан объектілерінде болып жатқан физикалық құбылыстарды зерттейтін астрофизика, Жер атмосферасы мен Жер қыртысында болып жатқан физикалық құбылыстарды зерттейтін геофизика осылай шыққан. Физиканың жаңа табыстары көбінесе басқа ғылымдардың дамуын тездетті. Физиктер ойлап шығарған спектрлік анализ астрофизикасының бірден- бір негізгі методы болып қалыптасты т.с.с.

Басқа жаратылыс ғылымдарымен қатар физика мен химияның дамуы да материалистік көзқарастың дамуында үлкен роль атқарды. Физика өзінің теорияларын тікелей тәжірибе мен практика сынына салып тексере отырып, әрқашан дүниенің объективтік қасиеттерін ашу жолында дамыды. XIX ғасырдың аяғында, XX ғасырдың алғашқы жылдарында электрондар туралы ілім шыққанда, салыстырмалық теориясына негіз болған фактілер табылған кезде, физиканың жаңадан ашылған табыстарына сүйенеді – міс деген идеализмнің көптеген «дәлелдемелері» де шықты. Физика – материя қозғалысының жалпы және қарапайым формаларын, қасиеттерін зерттейтін ғылым. Табиғаттағы әрбір нәрсе материялық қозғалыста болады. Сөйтіп, материя қозғалысының механикалық, молекулалық, электромагниттік, атомдық және ядролық формалары бар.

Физика – табиғаттың алуан түрлі құбылыстары мен тәжірибелерге негізделген ғылым. Табиғат құбылыстары физикалық шамалар арқылы сипатталады. Физикалық шамалармен тәжірибе жасау негізінде физикалық заңдар ашылады. Сонымен қатар табиғаттану ғылымына математика, химия, биология, геология және т.б. ғылымдар жатады. Бұлар бір- бірімен өзара тығыз байланыста болады [4, б. 22].

Сол сияқты физика пәнінің мақсаты – табиғаттың жалпы заңдарын іздеу және солардың негізінде нақтылы процестерді түсіндіру.

Табиғаттағы өте кең тараған күштер электромагниттік күштер болып есептеледі. Олар атом ядросында, молекулада, микроскопиялық денелердің молекулаларының арасында да әсер етеді. Мұның себебі барлық атомдардың құрамына кіретін электрлік зарядталған бөлшектердің болуында. Электромагниттік күштердің әсері шағын аралықтарда да, ғарыштық ара қашықтарда да байқалады.

Қазіргі уақытта денелердің бір – бірімен өзара әсерлесуінің табиғатта төрт түрлі күші бар. Олар: гравитациялық, электромагниттік, ядролық және әлсіз өзара әсер күштері. Осы күштердің бәрі байқалатын жағдайларды біз әлемнің шексіз кеңістігінен, жердегі кез келген денелерден, атомдар мен атомдық ядролардан, элементар бөлшектердің барлық түрленулерінен кездестіреміз.

Физикада анықталған іргелі заңдар өзінің күрделілігі мен орнықтылығы жөнінен кез келген құбылыстарды зерттеу басталатын деректерден әлдеқайда асып түседі. Алайда олар тікелей бақыланатын қарапайым құбылыстар жөніндегі білімдер сияқты, әрі сенімді, әрі объективті. Бұл заңдар ешқашан да және ешбір жағдайда да бұзылмайды.

Басқа ғылымдар сияқты, физиканың да дамуына адамның практикалық талаптары себеп болды. Ерте замандағы египеттіктер мен гректер механикасының шығуы сол кездегі құрылыс пен әскери техника мүдделеріне тікелей байланысты болды. Сол сияқты дамып келе жатқан техника мен әскери істің ықпалымен XVII ғасырдың аяғы мен XVIII ғасырдың басында ірі ғылыми жаңалықтар ашылды.

Орыс физикасы мен химиясының негізін салған М.В.Ломоносов өзінің ғылыми жұмысын практика талаптарымен үйлестіріп отырған. Оның қатты және сұйық денелердің табиғаты туралы, оптика, метеорология, атмосфера электрі жайындағы толып жатқан әр түрлі зерттеулері белгілі практикалық мәселелермен байланысты болған.

XIX ғасырдың басында бу машиналарының қолданылуы жылуды механикалық жұмысқа неғұрлым тиімді жолмен айналдыру мәселесін шешуші қажет етті. Бұл мәселені тек техника тұрғысынан бір жақты қарап шешу мүмкін емес еді. 1824 жылы француз инженері Сади Карно жылудың жұмысқа айналуы жайындағы проблеманы жалпы түрде қарастырғаннан соң ғана бу машиналарының пайдалы әсер коэффициентін шынымен – ақ артыруға болатын болды. Сонымен қатар Карноның еңбегі энергияның берілу мен түрленуі туралы жалпы ілімнің шығуына негіз болды, ол ілім кейін термодинамика деп аталды. Сонымен практика талаптары физиканы жаңа табыстарға жеткізеді, ал бұл табыстар техниканың алға басып дамуына негіз болды. Физиканың алғашқы жалаң теориялық, дерексіз нәрсе болып көрінген жаңалықтарының бара – бара сан алуан орындарда, маңызды техникалық істерде қолданылғаны аз емес.

1831 жылы Фарадей ашқан электромагниттік индукция құбылысы электр құбылысын практикада кең түрде пайдалануға мүмкіндік туғызды.

1869 жылы Д.И.Менделеев элементтердің периодтық заңын ашты, ол заң тек атомдар және химиялық құбылыстар табиғаты жайындағы ілімдердің дамуына зор әсер етіп қана қойған жоқ, сонымен қатар ол химия мен физиканың орасан көп практикалық мәселелерін шешуде жетекші заң болды.

Өткен ғасырдың жетпісінші жылдарында Максвэлл электромагниттік процестердің жалпы теориясын ойлап шығарды. Осы теорияға сүйене отырып, ол электромагниттік энергияның толқын түрде таралуы мүмкін деген қорытындыға келді. Герц тәжірибе жүзінде дәлелдеді. Бірнеше жыл өткен соң Максвэлл- Герц ашқан жаңалықты А.С.Попов радиотелеграфия жасау үшін пайдаланды. Радиотехниканың дамып жетілуі физиктердің табиғат қасиеттерін зерттеп, тәжірибелер жасауына зор мүмкіншіліктер туғызды.

А.Г.Столетовтың «актин-электр» құбылыстары жөніндегі зерттеулері (1888-1889) фотоэлектрлік эффектін табиғатын анықтауда маңызды роль атқарды, ал бұл құбылыс осы күнгі техникада (телевидение, автоматика, т.т.) кең түрде қолданылып отыр.

Техника мен физиканың даму процестеріне бір – біріне тигізетін ықпалы жайындағы мысалдар өте көп, бірақ оның бәрін тізіп жатудың қажеті жоқ. Тек айта кететініміз мынау: техниканы негізінен өзгерте алатын, осы күнгі маңызы өте зор проблемаларды, мысалы күн

энергиясын тікелей іс жүзінде пайдалану немесе термоядролық реакция есебінен атомдық ішкі энергияны шығарып алу проблемаларын шешу үшін физикалық құбылыстарды одан әрі терең зерттеу керек болды. Физика қазіргі табиғаттанудағы озат ғылымдардың бірі болып табылады. Ол ғылымның, техниканың, өндірістің әр түрлі салаларына зор ықпалын тигізіп отыр [5, б. 13].

Қазіргі кезде ғалымдарға ғарыштық денелердің қойнауында болып жататын процестер жөніндегі мәліметтерді жеткізіп тұратын нейтриндік астрономия пайда болды. Бұл негізінен атомдық ядролар мен элементар бөлшектер физикасының арасында ғана мүмкін болады.

Биологиядағы революция процестерін зерттеу үшін молекулалық биология мен генетиканың ашылуы ерекше екіпін берді. Молекулалық биологияда өз объектілерін аңғару және зертеу үшін негізгі құрал- жабдықтар мен әдістері физикадан алып пайдаланылады. Физикалық лабораториядағы құрал- жабдықтар болмаса, биологтар тірі организмде болып жатқан процестерді зерттеуі қазіргі ғылымға сай болмас еді.

Сонымен қатар физиканың химияны, геологияны және т.б. жаратылыстану ғылымдарын жаңа бағытта қайта құрудағы ролі зор.

Физика сол сияқты техниканың барлық салаларындағы революциялық түрленулердің басты себепшісі болып табылады. Мысалы, энергетика, баланыс, теледидар, өнеркәсіп т.б. да өндірістердің дамуы тікелей физикамен байланысты.

Келешекте термоядролық электр станциялар адам баласы энергия көздері жөнінен қам жасаудан мәңгі – бақи құтқарды. Яғни, атомдық және термоядролық энергетиканың ғылыми негіздері түгелдей атомдық ядролар физиканың жетістіктеріне сүйенеді [6, б. 17].

Болашақтағы техника үшін қасиеттері алдын ала белгілі жасанды материалдар қолданылады. Мұндай материалдарды жасауда химия жетістіктерімен бірге затқа физикалық әдістермен әсер етудің ролі ерекше.

Күрделі өндірістерді автоматтандыру үшін оған епті автоматтық желілер, өндіріс роботтары, басқарушы микрокомпьютерлер және әр түрлі электрондық бақылау, өлшеу аппараттары керек. Осындай жетістіктер техниканың ғылыми негіздері радиоэлектроникамен, қатты денелер физикасымен, атомдық радио физикасымен, тағы да қазіргі физиканың бірқатар бөлімдерімен тығыз байланысты.

Сондай – ақ қазіргі физика электрондық есептеуіш машиналарын одан әрі шағындаудың, қимыл – әрекетін шапшаңдатудың және сенімділігін арттырудың жаңа жолдары мен әдістерін ашып отыр.

Қазіргі физиканың ғылыми- техникалық революцияға шешуші үлес қосатынына сеніміміз зор.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Горелов А.А. Концепции современного естествознания. – М., 1997.
2. Дагаев М.М., Демин В. Г., Климишин И. А., Чаругин В. М. Астрономия. – М.: Просвещение, 1983.
3. Башарұлы р. Қазақбаева Д. Физика және астрономия. – Алматы: «Мектеп», 2005.
4. Матвеев А.Н. Учебная пособия. – М.: Высшая школа, 1983.
5. Гершензон Е.М., Малов Н.Н. Курс общей физики. – М.: Просвещение, 1979.
6. Савельев И.В. Курс общей физики. – М.: Просвещение, 1976.

*Газиза Коржынбай
(Арқалық, Қазақстан)*

АСПАН ӘЛЕМІНДЕГІ ПЛАНЕТАЛАР ҚОЗҒАЛЫСЫ

Астрономия (грек. astron – жұлдыз және nomos – заң) – ғарыштық денелердің құрлысы, дамуы, олар құрайтын ғарыштық жүйелер және тұтас ғалам туралы ғылым. Адам баласының өмірлік қажеттілігінің негізінде пайда болған ежелгі ғылымдардың бірі. Шығыс

халықтарында б.з.б бғ-дың өзінде-ақ алғашқы астрон, түсініктер пайда болған. Ежелгі Қытай мен Вавилонда негізгі уақыт бірлігінен басқа, экватордың эклиптикаға көлбеулігі, Күн мен Ай тұтылуының қайталану периоды белгілі еді. Грекияда Жердің шар тәрізділігі туралы ілім қалыптасты. Ежелгі қазақ даласын мекендеген халық жұлдыздар мен шоқ жұлдыздардың орны бойынша жыл мезгілдері мен жер тараптарын айыра білген. Іле өзенінің орта ағысындағы Малайсары адырының батыс тұсынан б.з.б. 5-ғ-да жарты сақина түріндегі тастардан қаланған қорған табылған. Орыс ғалымы П.И. Мариковскийдің зерттеуінше батыс және шығыс тұстардағы екі қорған арасындағы тік сызық жазғы күн тоқырауы, солтүстік және шығыс қорғандар арасындағы тік сәтіндегі көкжиектен көріне бастаған Күн сәулесінің жолын көрсетеді. Б.з.б. 4-ғ-да Қытайда тұңғыш жұлдыз каталогы жасалды. Сол ғасырда Ежелгі Грекияда Аристотель дүние құрлысының жалпы жүйесін жасаған, оның орталығы Жер деп есептеген. Б.з.б. 3-ғ-да Александрия ғалымы Эратосфен Жердің мөлшерін анықтаған. Б.з.б. 2-ғ-да Гиппарх Жер дүниенің ортасында қозғалмай тұрады деп есептеп, планеталардың қозғалу теориясын жасаған. Ол 1022 жұлдыздың каталогын ұсынды. 13-ғ-да Әбу Жафар ат – Туси Оңтүстік Әзербайжанда обсерватория салдырып, планеталар қозғалысының жаңа кестесін жасады. Осы ғасырда Пекинде де обсерватория салынды. 1428-1429ж Ұлықбек Самарқанда салдырған обсерваториясын үлкен мәрмәр секстантпен жабдықтатып 1019 жұлдыздың каталогын және планеталар қозғалысының кестесін түзді. 1543ж поляк ғалымы Н.Коперник «Аспан сферасының айналысы туралы» еңбегінде дүниенің гелиоцентрлік жүйесін түсіндіріп берген. Г.Галилей өзі құрастырған телескоптың көмегімен 1609-1610 ж алғаш рет астрономиялық бақылаулар жүргізді. 17-ғ-дың басында И. Кеплер планеталар қозғалысындағы үш заңдылықты, ал сол ғасырдың аяғында И.Ньютон бүкіл әлемдік тартылыс заңын ашқан. 1718 жылы ағылшын астрономы Э.Галлей жұлдыздың меншікті қозғалысын тапқан. 1761жылы орыс ғалымы М.В.Ломоносов Шолпан планетасының атмосферасын ашты. 1755жылы И.Кант және 1776 жылы П.Лаплас Күн жүйесінің пайда болуы туралы алғашқы гипотезаны ұсынды. 19-ғасырдың ортасынан аспан денелерінің физиканың табиғаты жүйелі түрде зерттеле бастады. Қазіргі заманғы аспан денелерін зерттеудің тәсіліне қарай бірнеше бөлімге бөлінеді.

Астрометрияда аспан объектілерінің орындары мен қозғалысы анықталады. Жердің айналу заңдылықтары зерттеледі, астрономиялық тұрақты шамалардың мәндері анықталады.

Сфералық астрономияда аспан объектілерінің орны мен қозғалысы математикалық тәсілдермен анықталады.

Аспан механикасында бүкіләлемдік тартылыс күшінің әсерінен болатын аспан денелерінің, соның ішінде жасанды денелердің қозғалысы, сондай-ақ аспан денелерінің тепе-теңдік жағдайы зерттеледі.

Радиоастрономияда ғарыштан келген радиотолқындардың қасиеттері және олардың кеңістікте таралуы зерттеледі.

Космогония (грек. kosmos—ғарыш және gonea-туу, шығару, ұрпақ), ғарыштану-астрономияның ғарыштық денелер мен олардың жүйелерінің пайда болуы мен дамуын зерттейтін саласы. Ғарыштық жүйелердің құрамына жұлдыздар, жұлдыздар шоғыры, галактикалар, тұмандықтар, Күн жүйесі мен оған енетін денелер-Күн, планеталар, олардың серіктері, астероидтар құйрықты жұлдыздар, метеориттер енеді. Б.з.б. 4-1 ғасырларда грек философтары Левкипп, Демокрит, Лукреций еңбектерінде аспан денелерінің дамуы туралы айтылған жалпы идеялардан кейін, орта ғасырларда діни түсініктер үстемдік еткен кезең туды. Тек 17 ғасырда Р.Декарт дүниені құдай жаратты деген аңызды жоққа шығарып, барлық аспан денелері материяның ең ұсақ бөлшектерінің құйынды қозғалысы нәтижесінде пайда болды деген пікір айтты. Планеталар космогониясының ғылыми негізін И.Ньютон қалады. Ол планеталардың Күнді айнала қозғалуын басқаратын механиканың негізгі заңдарын және бүкіл әлемдік тартылыс заңын ашып, планеталар жүйесінің құрлысы кездейсоқ жағдайдың нәтижесі емес деген қортындыға келді. И.Кант алғаш рет планеталардың қозғалу заңдылығына космогония тұрғысынан түсінік берді. Ол планеталар жүйесі орталық дене-Күнді бірыңғай айналатын шашыранды материядан түзілген деген

болжам жасады. Бұл болжам Канттың «Жалпы жаратылыстану тарихы және аспан тарихы» (1775) деген кітабында жарияланған. 18 ғасырдың соңына қарай В.Гершель жұлдыздық аспанды өзі жасған телескоппен бақылап, пішіні сопақ тұмандықты ашты, оның орталық ядросына жақындаған сайын қоюлана түсіп, тығыздығы артатындығын байқады. Осыдан тұмандықтың «қоюлануы»-арқылы жұлдыздардың пайда болатындығы туралы болжам келіп шықты. Гершельдің осы бақылауына және планетелардың қозғалу заңдылығына сүйеніп, П.Лаплас Күн жүйесінің пайда болуы туралы Кант болжамына ұқсас өз болжамын ұсынды.

«Планета» деген сөздің өзі олардың осы ерекшелігіне байланысты, өйткені ертедегі гректер «қыдырма» шырақтарды осылай атаған. Аспан денелерінің тәулік бойы аспан әлемінде қозғалатынын бәріміз де байқаймыз. Түні бойы Ай мен жұлдыздардың да қозғалысын бақылауға болады. Мұнда жұлдыздардың бір-бірімен салыстырғандағы өзара орналасу қалпы өзгермейді.

Меркурий

Күнге ең жақын планета – Меркурий (қазақша аты – Болпан немесе Кіші Шолпан). Сондықтан да оны бақылау қиын. Әйтсе де, соңғы радио- бақылаулардың мәліметтері бойынша, Меркурийдің өте баяу айналатыны анықталды, яғни бұл планетадағы тәулік шамамен жердегі 176 тәулікке тең. Бірақ ол Күнге жақын орналасқандықтан, оның орбитасы Жердікіне қарағанда кіші. Меркурий өлшемдері жағынан да, массасы жағынан да кішкене болғандықтан, ол өзінің айналасында атмосфераны ұстап тұра алмайды. Күнге жақындығы және елеулі атмосферасының болмауы салдарынан онда температураның күрт өзгеруі болып тұрады. Мысалы, күндіз температура +300°C-ка дейін жетсе, ал түнде шамамен -200°C болады. Атмосфера болмаған соң, онда бұлт та болмайды. Аспан қап-қара болып, жұлдыздар жарқырап, орасан зор Күн тәжі анық көрініп тұрады.

Шолпан

Шолпан көлемі мен массасы жағынан Жерге жуық болғандықтан, ерте кезден-ақ ғалымдарды өзіне ерекше назар аударуға мәжбүр етті. Алайда, оны тұтасқан ақ бұлт қабаты қоршап жататындықтан, бұл планетаның табиғаты мен қозғалысын оптикалық бақылаулар арқылы анықтау қиындық келтіруде. Дегенмен, радиобақылаулар нәтижесі күтпеген мәліметке қол жеткізді. Шолпан (Уранды есептемегенде) барлық планеталар айналатын жаққа кері бағытта, яғни өз осінің төңірегінде өзінің Күнді айнала қозғалатын бағытына қарсы айналатын болып шықты. Ондағы күндік тәулік шамамен Жердегі 118 тәулікке тең.

Жер

Жер - Күннен қашықтығы бойынша үшінші планета. Жердің өз осінен айналуы салдарынан, өзен суы оның бір жағасын кеулеп шайып отырады, ауа құйындары және жел Жердің солтүстік жарты шарында оң жаққа, ал оңтүстік жарты шарында сол жаққа ауытқиды.

Жер Күнді эллипстік орбита бойымен айналады. Жердің Күнді айнала қозғалатынының бір дәлелі – бізге жақын орналасқан жұлдыздардың көрінерлік ығысуы болып табылады. Мұндай ығысулар ең алғаш рет XIX ғасырдың 30-шы жылдарында бақылған болатын. Жер бетіндегі жыл мезгілдерінің ауысып отыруы мынадай үш себептен болады, олар: Жердің Күнді айнала қозғалуы, Жердің айналу осінің орбита жазықтығына көлбеу болатыны және Жер Күнді айнала қозғалғанда оның осінің өзіне-өзі параллель қалпын сақтауы. Жердің орбитаның белгілі бір бөліктеріндегі орналасуына сәйкес оңтүстік және солтүстік жарты шарларға күн сәулесінің түсу бұрышы мен түсетін жылудың мөлшері өзгереді. Сол себепті оңтүстік жарты шарда жаз болғанда, солтүстік жарты шарда қыс болады. Осы кездегі астрономияның көптеген табыстары Жердің Күнді айнала қозғалу заңдарына сүйенеді.

Марс

Марс (қазақша аты – Аңырақай немесе Қызыл жұлдыз) диаметрі жағынан Жерден екі есе кіші. Соңғы жылдары Марсқа автоматты станция – зертханалар жіберіліп, соның арқасында бұл планета жайындағы мәліметтер шұғыл түрде өсті. Жерден берілген бұйрық бойынша олар планета бетін суретке түсіріп, көптеген ғылыми өлшеулер жүргізіп, радио

және теледидар арқылы хабарды Жерге жеткізіп отырды. Қазіргі зерттеулер бойынша Марстағы жыл Жердегіден екі еседей дерлік ұзақ. Марста жыл мезгілдері ауысып тұрады. Өйткені, оның айналу осі дәл Жердікі сияқты өзінің орбита жазықтығына көлбеу орналасқан. Ондағы тәуліктің ұзақтығы 24 сағат 37 минут 23 секунд болатыны аса дәлдікпен өлшенген. Жазда - ең жылы аймағында күндіз температура +20°C, ал қыста – түнде -125°C-қа дейін төмендейді. Көбінесе көмірқышқыл газдан тұратын атмосферасы Жердегіге қарағанда жүз есе сирек.

Юпитер

Ал енді алып планеталардың ішіндегі ең жақсы зерттелгені – Юпитер (қазақша аты – «Есекқырған»). Ол диаметрі бойынша Жерден 11 есе, ал массасы жағынан 300 есе үлкен. Оның Күнді айналу периоды 12 жылға жуық. Юпитердің айналу осі оның орбита жазықтығына перпендикуляр болғандықтан, онда ешқандай жыл мезгілдерінің ауысуы болмайды. Ондағы тәулік – 9 сағат 50 минут. Ол басқа алып планеталар сияқты өз осі төңірегінде өте тез айналады.

Сатурн

Күн жүйесіндегі ерекше бір түзіліс – Сатурн планетасы (қазақша аты – «Қоңырқай»). Оны айнала қоршаған жалпақ сақинаның қалыңдығы бірнеше километрге созылып жатады. Сақина планетаның экватор жазықтығында орналасқан, ал бұл жазықтықтың планета орбитасының жазықтығына көлбеулігі 27°. Сондықтан Сатурн 30 жыл ішінде Күнді бір рет айналып шыққанда, бізге бұл сақина бірде әжептеуір ашылып, бірде тура қырынан көрінеді. Қырынан келгенде оны жіңішке сызық түрінде үлкен телескоптың көмегімен ғана көруге болады. Ғаламшардың экваториалдық радиусы 60300 км тең, полярлық радиусы – 54000 км; Сатурн – Күн жүйесіндегі ең сопақ ғаламшар. Ғаламшардың массасы Жерден 90 есе асады, алайда Сатурнның орташа тығыздығы бар болғаны 0,69 г/см, бұндай шама оны Күн жүйесіндегі ең сирек атмосфералы ғаламшарлардың қатарына жатқызып қоймай, орташа тығыздығы судың тығыздығынан төмен ғаламшарына жатқызады. Өз осінен Сатурн 10 сағат 39 минутта айналып өтеді.

Атмосфера

Сатурнның жоғарғы атмосферасының 90%-ы сутегі және 7 пайызы гелийден тұрады. метан, су буының, аммиак және басқа газдардың қоспалары бар. Аммиак бұлттары Юпитерге қарағанда қоюырақ болады.

"Вояджердің" мәліметтері бойынша Сатурнда Күн жүйесі ең күштер болады, құрылғылар жел ағымдарының 500 м/с болатынын көрсетті. Жел көбінесе шығыс бағыты бойынша жүреді (осьтік айналымына байланысты). Олардың күштері экватор соқтығысқан кезде азаяды; экватордан алшақтаған сайын батыс атмосферлік ағымдар пайда бола бастайды. Кейбір мәліметтер бойынша, желдер бұлттардың жоғарғы қабатында соғып қана қоймай, ішке 2000 м бойлайды. Және де "Вояджер-2" көрсетуі бойынша, оңтүстік және солтүстік жартышарлардағы желдер экваторға симметриялы түрде бойлайды. Симметриялық ағымдардың көзге көрінетін атмосфераның түбінде бір-біріне байланысты екендігі болжанады.

Сатурнның атмосферасында кейде аса күшті құйын түріндегі орнықты түзілулер пайда болады. Ұқсас объекттер Күн жүйесі басқа да ғаламшарларында да байқалады (Юпитердегі Үлкен қызыл дақ, Нептундағы Үлкен қара дақ). Ірі "Үлкен ақ доғал" Сатурнның бетінде шамамен 30 жыл сайын көрінеді, соңғы рет ол Сатурн бетінде 1990 жыл жылы көрінген (одан кішігірім құйындар жиірек көрінеді). Күні бүгінге шейін Сатурнның бетіндегі Ірі гексагон табиғаты белгісіз болып отыр. Бұл орнықты түзіліс ғаламшардың солтүстік полюсінде орналасқан, ұзындығы 25 мың км. Атмосферада күшті найзағайлар, полярлық жарықтар, сутегінің ультракүлгін шашыратуы байқалады.

Ішкі құрылысы

Сатурн атмосферасының түбінде қысым мен температура өсе түседі де, сутегі біртене-біртене сұйық түрге айналады. 30 мың км тереңдікте сутегі метал түріне айналады. Металл

сутегіндегі электротоктардың айналымы магниттік ортаны түзеді (Юпитерден біршама басым). Ғаламшардың ортасында ауыр заттардан тұратын массивті ядро бар.

Сатурнды зерттеу

Сатурн – Күн жүйесіндегі көзге Жерден көрінетін бес ғаламшарлардың бірі. Шарықтау шегінде Сатурнның жарығы бірінші жұлдыздық шама асады.

Сатурнды алғаш рет бақылаған Галилео Галилей ғаламшарды біркелкі аспан денесі емес, бір-біріне жанасатын үш дене деп, бұлар Сатурнның екі ірі серіктері деп болжам жасады. Екі жылдан кейін жасаған бақылауында серіктердің орнында болмауы оны таңдандырды.

1659 жылы Гюйгенс өзінің одан қатты телескобымен қарап, серіктердің дене емес – жұқа және жалпақ сақина екенін және ғаламшарға тимей тұрғанын көрді. Және Гюйгенс Сатурнның ең үлкен серігі – Титан ашты. 1675 жылдан бастап ғаламшарды зерттеуді Кассини бастады. Оның байқағаны, сақина аралары ашық екі сақинадан, ал ортасындаға анық көрінетін қуыс, яғни Кассини қуысы тұрады, және тағы бірнеше ірі серіктерді ашады.

1979 жылы "Пионер-11" құрылғысы алғашқы рет Сатурнның қасынан ұшып өтеді, оның артынан 1980 және 1981 жылдары "Вояджер-1" және "Вояджер-2" өтеді. Бұл құрылғылар алғашқы рет Сатурнның магниттік ортасын байқап, оның магнитосферасын зерттеді, Сатурн атмосферасындағы құйындарды байқады, сақиналардың анық (детальды) құрылысын алды және құрамын анықтады.

1990 жылдары Сатурнды, оның серіктерін және сақиналарын Хаббл телескобы зерттеді. Ұзақ бақылаулар "Пионер-11" және "Вояджер" құрылғыларының ғаламшарлардың қасынан бір өтіп кетіп, толық зерттелмей қалған көптеген жаңа мәліметтер әкелді. 1997 жылы Сатурнға Кассини-Гюйгенс құрылғысы ұшып, жеті жылдан кейін 2004 жылдың 1 шілдесінде Сатурн жүйесіне жетіп, ғаламшардың орбитасына енді. Кем дегенде 4 жылға созылатын бұл миссияның негізгі тапсырмалары болып сақиналардың құрылысы мен динамикасын зерттеу және атмосферасы мен магнитосферасының динамикасын зерттеу болып табылады. Одан басқа, арнайы "Гюйгенс" зонды құрылғыдан ажырап, Қоңырқайдың серігі Титанға қонды.

Серіктері

2007 жылдың шілде айына Қоңырқайдың 60 серігі белгілі. Олардың 12-сі Вояджер-1 (1980), Вояджер-2 (1990), Кассини (2004–2007) миссияларының арқасында ашылған. 2006 жылы Гавай университетіндегі Дэвид Джуиттің басшылығындағы ғалымдар тобы Субару атты жапон телескобының көмегімен 9 серік ашқанын хабарлаған. Олардың барлығы иррегулярлы серіктерге жатады, олар созылға эллиптикалық орбитасымен ерекшеленеді, және болжам бойынша ғаламшарлармен қатар түзіліп, кейін олардың тартылыс күшімен тартылған. Джуиттің тобы 2004 жылдан бері барлығы 21 серік тапқан. Серіктердің ең үлкені – Титан. Ғалымдардың болжауы бойынша, бұл серіктегі орта біздің ғаламшарымыздың 4 миллиард жыл бұрынғы түріне, Жерде өмірдің жаңа туған кезіне ұқсас.

Сақиналары

Қоңырқай Күн жүйесі ең күрделі сақиналардың жүйесіне ие. Сақиналар жүйесінің шеттері экватордан 67 мың және 121 мың км қашықтыққа орналасқан. Сақиналар үлкендігі бірнеше микроннан бастап, бірнеше ондаған метрге жететін бөлшектерден тұрады, олардың құрамдарында мұз, тас пордалары, темір оксиді бар. Ортасында қуысы бар көптеген сақиналар белгілі, қуыстардың ең ірісі – Кассини қуысы.

Қоңырқайдың қатты беті жоқ, оның орташа тығыздығы Күн жүйесіндегі ең төмен шама. Ғаламшар негізінен кеңістіктегі ең көп тараған сутегі және гелий элементтерінен тұрады.

Уран

Планеталардың қозғалысы жөніндегі өзге деректер ішінде назар аударарлық бір факт: Уранның өз осінен айналу бағыты өзге планеталардың (Шолпаннан басқа) айналу бағытына қарама-қарсы. Оның осі орбита жазықтығымен небары 8° бұрыш жасайды, сондықтан ол бүйірінен қисайып жатып айналады. Осының салдарынан бұл планетада жыл мезгілдерінің

күрт ауысуы болып отырады. Урандағы жыл Жердегі 84 жылдай уақытқа созылады. Уран мен Шолпан – өз осьтерінен барлық басқа планеталар айналатын бағытқа қарсы айналатын бірден-бір планеталар.

Нептун

Ғылымдағы жетістіктердің бір айқын мысалы және табиғатты танып білуімізге шек болмайтынының айғағы - Нептун планетасының бар екенін алдын ала теориялық болжау арқылы есептеп табу. Францияда Урбен Леверье және Англияда Джон Адамс бір уақытта дерлік көп жылдар бойы ең шеткі деп саналып келген Уран орбитасын ауытқытып тұрған белгісіз планетаның орны мен өлшемдерін, орбитасын математикалық жолмен ете дәл есептеп тапты. Бұл планета ғалымдардың меңзеген тұсынан 1846 жылы телескоптың көмегімен табылды. Ол планета Нептун деп аталды. Нептунның бар екенін алдын ала есептеп шығарудағы Леверье әдісі ғалымдардың қиялын шарықтатып жіберді. Нептунның қозғалысын мұқият қадағалай отырып, көп ұзамай ғалымдар бұл жаңа шырақтың бақылау мәліметтерінен алынған орбитасы мен теориялық жолмен анықталған орбитасы арасында елеулі айырмашылықтың бар екенін байқады. Мұны Нептунның арғы жағында тағы бір планетаның бар болуымен ғана түсіндіруге болатын еді.

Плутон

Ақырында, жас астроном Клайд Томбо 1930 жылғы 18 ақпанда Американың Ловелл обсерваториясында Күн жүйесінің тағы бір жаңа планетасын тапқан еді. Бұл планета Плутон деген атқа ие болды. Ірі телескоптар көмегімен алынған фотосуреттерде ол кішкентай ғана әлсіз жұлдыз тәрізді көрінеді. Оның диаметрі 3000 километрге жуық. Ол Күннен шамамен 6 млрд километр қашықтықта баяу қозғала отырып, оны 248 жылда бір айналып шығады. Плутон - Күн жүйесіндегі планеталардың ең кішісі болып есептеліп келген еді. Алайда соңғы зерттеулер нәтижесінде алынған планеталар Әлемі жөніндегі делелді мәліметтер негізінде Халықаралық астрономиялық одақтың шешімімен Плутон «ергежейлі планета» аталып, оған ресми астероидтық 134340 нөмірі берілді. Сонымен қазіргі кезде Күн жүйесінің сегіз планетасы белгілі.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Бакулин П.И. Кононович Э.В., Мороз В.И. Курс общей астрономии. – М.: Наука, 1983.
2. Жаңабева З.Ж., Наурызбаева А.Ж., Ізтілеуов Н.Т. Жалпы астрономия «Қазақ университеті», 2010.
3. Башарұлы Р., Қазақбаева Д. Физика және астрономия. – Алматы: «Мектеп», 2005.

Научный руководитель – А.А.Аубакирова

*Олена Осипчук
(Бердичів, Україна)*

ВПЛИВ ЗМІН ФАЗ МІСЯЦЯ НА ОРГАНІЗМ ЛЮДИНИ

Про вплив небесних тіл на самопочуття людини говорилося достатньо, а як бути з єдиним супутником Землі – Місяцем?

Місячна гравітація викликає підйом рівня океану на 1,5 метра, а у вузьких затоках ця величина досягає 12-16 метрів. Навіть тверда оболонка Землі реагує на рух Місяця - вона піднімається на 50 сантиметрів (відбувається такий підйом досить рівномірно, тому ми не помічаємо цього). Тому не дивно, що людський організм, який складається на 80% з рідини, схильний до впливу Місяця.

Влада цього супутника над земним життям була відзначена ще Цицероном.

Пройшли часи, коли вплив Місяця на наш організм піддавали сумніву. Величезне значення для нас мають процеси, що відбуваються на Сонці. Без участі Сонця життя на Землі

взагалі було б неможливим. Але Місяць, що значно менший від Сонця за розмірами, знаходиться набагато ближче до Землі. Тому співвідношення маси Місяця і відстані до неї призводить до набагато більшого впливу Місяця на планету Земля і всі розташовані на ній об'єкти. У своїй роботі я хотів би дослідити даний вплив.

Поверхню Місяця можна поділити на два типи: дуже стара гірська місцевість з великою кількістю кратерів (місячні материки) і відносно гладенькі і молоді місячні моря. Місячні моря, які становлять приблизно 16% всієї поверхні Місяця, – це величезні кратери, що виникли в результаті зіткнень з небесними тілами, які були пізніше затоплені рідкою лавою. Більшу частину поверхні вкрито реголітом – сумішшю тонкого пилу і скелястих уламків, утворених зіткненнями з метеоритами. З незрозумілої причини місячні моря сконцентровано на зверненому до Землі боці: <http://uk.wikipedia.org>.

Більшість кратерів на оберненому до Землі боці Місяця названо іменами відомих осіб історії науки, таких як Тихо Браге, Коперник і Птолемей. Особливості ландшафту на зворотному боці мають сучасніші назви на кшталт Аполлон, Гагарін і Корольов – здебільшого це російські назви, оскільки перші знімки зворотного боку зроблено радянським кораблем «Луна-3». На додачу до цих особливостей, на зворотному боці Місяця є величезний басейн кратерів розміром 2250 км у діаметрі та 12 км завглибшки. Цей найбільший у Сонячній системі басейн є чудовим прикладом багатокільцевого кратера, який утворився внаслідок зіткнення. Він розташований у західній частині видимого боку (його видно з Землі) [6].

Також, виділяють другорядні деталі місячного рельєфу – бані, хребти, долини і тріщини, котрі називаються **місячними борознами (риллами)**.

Місяць – диференційоване тіло, він має кору, мантію і ядро, які різняться за хімічним складом. Оболонка внутрішнього ядра багата залізом, вона має радіус 240 км, рідке зовнішнє ядро складається в основному з рідкого заліза і має радіус приблизно 300-330 кілометрів. Навколо ядра розташовано частково розплавлений прикордонний шар радіусом близько 480-500 кілометрів. Ця структура, як вважають, утворилася в результаті фракційної кристалізації з глобального океану магми, незабаром після утворення Місяця – 4,5 мільярда років тому. Місячна кора в середньому має товщину приблизно 50 км: <http://uk.wikipedia.org>.

Серед супутників у Сонячній системі Місяць посідає друге місце за густиною (після Ю). Внутрішнє ядро Місяця мале, його радіус близько 350 км, це тільки приблизно 20% від розміру Місяця, на відміну від приблизно 50% у більшості інших землеподібних тіл. Складається місячне ядро із заліза, легovanого невеликою кількістю сірки й нікелю.

Місячний ландшафт своєрідний і унікальний. Місяць весь покритий кратерами різного розміру – від сотень кілометрів до пари міліметрів. Довгий час вчені не могли заглянути на зворотний бік Місяця, це стало можливо з розвитком технологій. Зараз вчені вже створили дуже докладні карти обох поверхонь Місяця. Детальні місячні карти складають для того, щоб в найближчому майбутньому підготуватися для висадки людини на Місяць, вдалого розташування місячних баз, телескопів, транспорту, пошуку корисних копалин, тощо: <http://uk.wikipedia.org>.

У колишньому СРСР було створено «Повну карту Місяця» у масштабі 1: 5 000 000 та глобус Місяця у масштабі 1:10 000 000. Для окремих ділянок є великомасштабні карти, масштабом від 1:1 000 000 до 1:40, створені в СРСР та США [5]. 2011 року в Інтернеті було опубліковано найдокладнішу фотографію зворотного боку Місяця [6]. Зображення було складене з безлічі світлин, отриманих зондом NASA під назвою LRO.

Фази Місяця – зміни видимої з Землі освітленої частини місячної поверхні. Внаслідок змін взаємного розташування Сонця, Землі та Місяця фази постійно змінюються.

Не будучи самосвітним, Місяць видний тільки в тій частині, куди падають сонячні промені, або промені, відбиті Землею, тобто фази Місяця. Кожен місяць наш супутник, рухаючись по орбіті, проходить між Землею і Сонцем, і звернений до нас темною стороною. В цей час настає молодий Місяць.

Через 1-2 дні після настання молодого Місяця на західній частині неба з'являється вузький «яскравий серп». Інша частина місячного диска в цей час слабо освітлена Землею.

Через 7 днів Місяць відходить від Сонця на 900 км. Після цього настає перша чверть, коли освітлена рівна половина диска Місяця і термінатор, тобто лінія розділу світлої і темної сторони, стає прямою – діаметром місячного диска [2].

У наступні дні термінатор стає опуклим, вид Місяця наближається до світлого кола і через 14-15 днів настає повний Місяць. Через 22 дні спостерігається остання чверть Місяця. Кутова відстань Місяця від Сонця зменшується, вона знову стає серпом і через 29.5 доби знову настає молодий Місяць: <http://referat.repetitor.ua>.

Проміжок між двома послідовними молодиками називається **синодичним місяцем**, що має середню тривалість 29.5 доби. Синодичний місяць більше сидеричного, тому що Земля за цей час проходить приблизно 113 обертів своєї орбіти. Місяць, щоб знову пройти між Землею і Сонцем, повинен здійснити додатково ще 113 обертів навколо своєї орбіти, на що витрачається не більше 2 діб.

Якщо молодий Місяць знаходиться поблизу одного з вузлів місячної орбіти, відбувається сонячне затемнення, а повний Місяць біля вузла супроводжується місячним затемненням. Система фаз Місяця послужила основою для ряду календарних систем: <http://uareferat.com>.

Вже давно відомо, що Місяць безпосередньо впливає на відливи і припливи води, життя рослин і клювання риби. Тоді справедливо стверджувати, що Місяць і людина також взаємопов'язані. Чи існує вплив Місяця на людину? <http://uadiets.com>.

Вчені вже відстежили залежність біоритмів людини від обертання Місяця навколо Землі. Всі ми знаємо, що всі небесні тіла в цьому світі мають свій цикл, так і Місяць, як одне з таких тіл має місячний цикл, який триває протягом 28-30 діб, і добовий цикл, коли Місяць робить оборот навколо Землі, який триває 24 години. Якщо з добовим циклом все зрозуміло, то про місячний цикл хочеться уточнити, що майже половина календарних місяців у році має незакінчений цикл і складається з 29 місячних днів. Зазвичай, коли місячний цикл має 29 місячних днів, практика показала, що він дуже важкий для людини, так як виявляється найчастіше дуже напруженим. Коли місяць випадає довжиною в 30 днів, то це більш сприятливо для людини, так як вплив Місяця на людину сприятливіший: <http://jijour.com>.

Люди, які охоче піднімають голову вгору і дивляться на Місяць, знають, що він проходить у своїй подорожі по нічному небу 4 фази, які пов'язані з положенням Місяця відносно Сонця, а саме, молодий-повний Місяць - дні першої (зростання) і третьої чверті (спадання). Кожна з фаз розтягнута в часі приблизно на тиждень. Всі ці фази по-своєму видовищні, але кожна з них по-своєму впливає на людину: <http://jijour.com>.

З цією метою ми задали питання учням і викладачам ДНЗ «Бердичівське ВПУ»: «Чи відчуваєте на собі вплив Місяця?».

Серед 284 опитаних осіб 184 (65%) відповіли позитивно на поставлене питання, 62 (22%) – негативно, 38 (13%) – не змогли дати відповідь на питання.

Діаграма 2.1.

Результати опитування

Чи впливає молодий Місяць на учнів нашого училища і чи відображається цей вплив на успішності учнів?

Відповідь на це питання вирішили дати, провівши опитування, суть якого полягало в наступному: з учнями групи 22 ТС та 13К проводили математичні диктанти під час молодого Місяця, повного Місяця і місячного затемнення. Диктанти були однотипні, нескладні, елементарні: множення, ділення, сума, різниця. Рівень складності був відповідний розвитку учнів. Диктанти проводилися в один і той самий час (друга пара).

Ось приклад проведеного диктанту:

1. $2\frac{3}{5} + 3\frac{1}{5}$
2. $3,99 + 2,01$
3. $0,7 - 0,06$
4. $3,1 \cdot 3,7 + 3,1 \cdot 6,3$
5. $8,1 + 2,99 + 1,01$
6. $(93 \cdot 7 + 141) \cdot 72$
7. $1,53 \cdot 54 - 0,42(512 - 491,3) + 1,116$

Результати оформимо у вигляді двох таблиць.

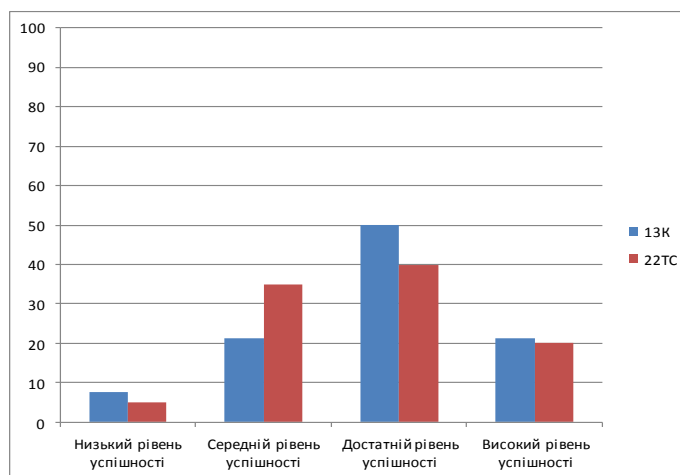
Таблиця 2.1.

Вплив молодого Місяця на рівень успішності

Група	Кількість учнів	Низький рівень успішності		Середній рівень успішності		Достатній рівень успішності		Високий рівень успішності	
		К-ть	%	К-ть	%	К-ть	%	К-ть	%
13 К	28	2	7,2	6	21,4	14	50	6	21,4
22 ТС	20	1	5	7	35	8	40	4	20

Діаграма 2.2.

Вплив молодого Місяця на рівень успішності

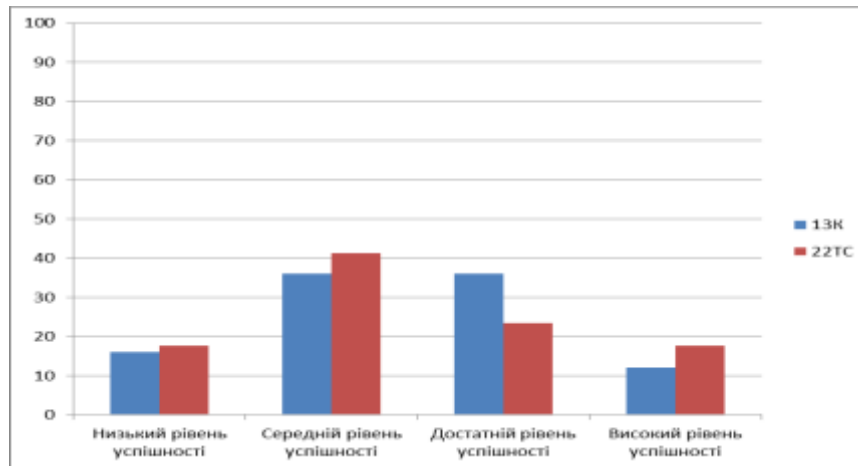
Таблиця 2.2.

Вплив повного Місяця на рівень успішності

Група	Кількість учнів	Низький рівень успішності		Середній рівень успішності		Достатній рівень успішності		Високий рівень успішності	
		К-ть	%	К-ть	%	К-ть	%	К-ть	%
13 К	25	4	16	9	36	9	36	3	12
22 ТС	17	3	17,7	7	41,2	4	23,4	3	17,7

Діаграма 2.3.

Вплив повного Місяця на рівень успішності

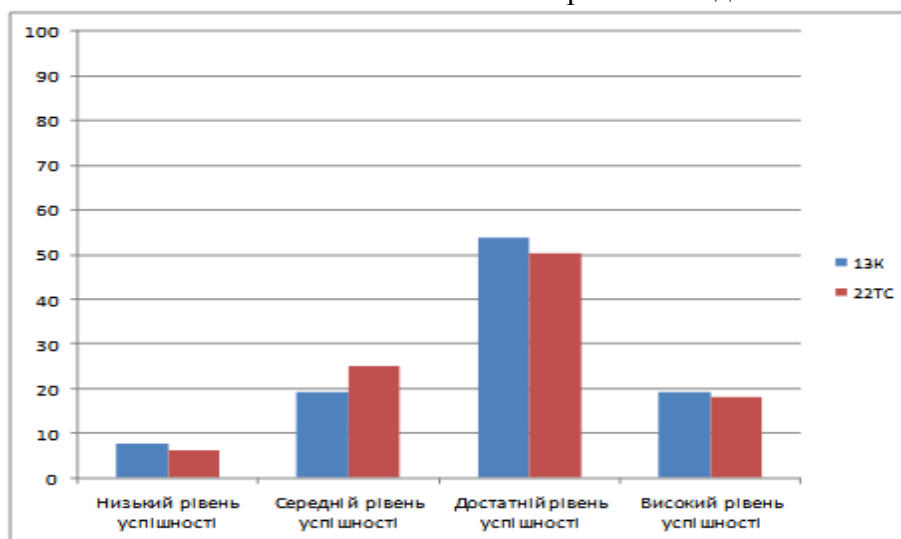
Таблиця 2.3.

Вплив місячного затемнення на організм людини

Група	Кількість учнів	Низький рівень успішності		Середній рівень успішності		Достатній рівень успішності		Високий рівень успішності	
		К-ть	%	К-ть	%	К-ть	%	К-ть	%
13 К	26	2	7,7	5	19,2	14	53,8	5	19,3
22 ТС	16	1	6,3	4	25,2	8	50,4	3	18,1

Діаграма 2.4.

Вплив місячного затемнення на організм людини

Результати диктанту, який проводився під час повного Місяця набагато гірші, ніж під час молодого. Низький рівень успішності учні групи 13 К показали в період молодого Місяця та місячного затемнення, і дорівнюють відповідно 7,2% та 7,7%, коли під час повного – 16%. Збільшилася і кількість середнього рівня успішності: з 21,4% та 19,2% до 36%.

Аналогічно розглянемо результати написання математичного диктанту учнями групи 22ТС. Високий рівень успішності учні показали в період молодого Місяця та місячного затемнення, і становить відповідно 21,4% та 19,3%, коли під час повного 12%. Зменшилась і кількість учнів, які написали диктант на достатній рівень успішності з 40% та 50,4% до 23,4%.

З цього випливає, що працездатність людини в повний Місяць знижується. Повний Місяць впливає на людей легко збудливих, у яких психіка нестабільна, вони елементарно не висипаються і, прийшовши вранці на навчання, не дуже успішно виконують запропонований

математичний диктант. Можливо, в період повного та молодого Місяця, не слід планувати серйозних контрольних робіт та іспитів. Щоб умови для всіх були однакові, краще проводити контроль знань в середній фазі Місяця.

Але, не варто забувати, що ніколи не можна точно визначити, як Місяць впливає на людину. Для кожної людини також існує і особистий ритм, в якому день народження слід приймати за перший місячний день.

Таким чином, кожна людина має власний місячний ритм, який не змінюється аж до її смерті. Знаючи власний місячний ритм, можна уникнути багатьох неприємностей і отримати максимум енергії з космосу: <http://forallgirls.info>.

Нам би хотілося підвести підсумки всієї роботи. Ідея цих дослідів належить не нам. Скористалися матеріалами багатьох авторів, використовували передачі по телевізору, читали різні статті в інтернеті, тощо. Дуже зацікавилися таким явищем. Поставили перед собою мету перевірити, чи дійсно Місяць впливає на людину. Вплив цей дійсно спостерігається, проте він не такий сильний. Це пояснюється тим, що століттями людський організм пристосовувався до нього. Але все ж, вплив на людський організм нашого супутника проявляється і в наші дні. Про вплив фаз Місяця на організм людини відомо з давніх часів, ми лише перевірили цей вплив і спробували з'ясувати причини. І загалом виділили наступне:

- ✓ перерозподіл приливних сил;
- ✓ зміна магнітного поля Землі в залежності від зміни магнітного поля Місяця при різних місячних фазах;
- ✓ в різній мірі намагнічування водного середовища, флори і фауни в залежності від місячних фаз;
- ✓ опосередкований вплив Місяця через атмосферу (зміна температури, вологості, атмосферного тиску);
- ✓ перерозподіл енергії при зміні місячних фаз.

Графік залежності кількості звернень до медичної сестри училища від зміни фаз Місяця

Результати роботи змусили нас замислитися над наступними питаннями.

За даними наших спостережень велика працездатність спостерігається під час молодого Місяця, а не у час повного. Ми спробували пояснити це таким чином. В експерименті брали участь в основному підлітки, які мають шкідливі звички (куріння), звідси маємо збільшення кількості осіб, що мають відхилення тиску, головного болю.

По перше, серед опитуваних більше схильних до перезбудження нервової системи, так як за роки навчання і навантаження психіка більш нестабільна.

По друге, над чим ми задумалися - це значення психологічного чинника.

По третє, ми зрозуміли, що робити такий експеримент для великої кількості людей без урахування біоритмів людини, його психіки, медичних показань недоцільно. Корисним вважаю висновок про те, що на повний і молодий Місяць, місячні затемнення та наближення Місяця до Землі на організм різних груп людей впливає по-різному.

По четверте, ми розуміємо, що поряд з Місяцем біосфера Землі відчуває вплив з боку Сонця та інших космічних тіл. Іноді спонтанний спалах на Сонці порушує будь-яку закономірність і не вписується ні в одну теорію.

Необхідно зазначити важливість врахування поєднаної дії Місяця та інших факторів середовища на організм людини, тут треба відзначити, що геофізичні явища накладаються на метеорологічні умови і відокремити їх одне від одного досить складно.

Наведені приклади результатів досліджень підтверджують вплив Місяця на організм людини, що є частиною загального впливу космічних факторів на динаміку ритмічних процесів живого організму. Саме ці фактори визначають багатогранність та особливості перебігу, а також різноманітність відповідних реакцій людини на вплив зовнішнього середовища.

ДЖЕРЕЛА І ЛІТЕРАТУРА:

1. Агаджанян Н.А., Горшков М.М. Астрономические факторы в биоритмологии (Гелио- и селенобиология) // Хронобиология и хронопатология. – М., 1981.
2. Болдуін Р. Що ми знаємо про Місяць. – М.: “Світ”, 1967.
3. Велика Радянська енциклопедія.
4. Воронцов-Вельямінов Б. А. Нариси про Всесвіт. – М.: “Наука”, 1975.
5. Дубров А.П. Лунные ритмы у человека (Краткий очерк по селеномедицине). – М.: Медицина, 1990.
6. Климишин І. А. та Корсунь А. О. Астрономічний енциклопедичний словник / За заг. ред. І. А. Климишина та А. О. Корсунь. – Львів: ЛНУ–ГАО НАНУ, 2003. – С. 298-300.
7. Космічна біологія і медицина. – М.: “Наука”, 1994.
8. Кузнецов Ю.Ф. Биоритмы человека: физический, эмоциональный, интеллектуальный. – М.: Амрита-Русь; Пенза: Золотое сечение, 2006.
9. Парнов Е. Звездные знаки. – М.: Знание, 1984.

*Жаңай Райна, Анар Тулегенова
(Арқалық, Қазақстан)*

ИНФРАҚЫЗЫЛ СӘЛЕЛЕРДІҢ ҚОЛДАНЫЛУЫ МҮМКІНДІКТЕРІ

Спектрдің қызыл бөлігінің сыртында байқалатын, толқын ұзындығы қызыл жарықтың толқын ұзындығынан ($\lambda > 7,9 \cdot 10^{-7} \text{ м}$) үлкен болып келетін сәулелер *инфрақызыл сәулелер* деп аталады. Инфрақызыл сәулелер электромагниттік толқындар шкаласында радиотолқындар мен көрінетін жарық арасындағы бөлікті алып жатады.

Инфрақызыл сәулені 1800 жылы ағылшын физигі Уильям Гершель ашқан болатын.

Инфрақызыл сәулелерді кез келген қызған дене шығарады.

Инфрақызыл сәуленің екі маңызды сипаттамасы бар: толқын ұзындығы (тербеліс жиілігі) және сәуленің интенсивтілігі.

Инфрақызыл сәулелер толқын ұзындығына байланысты үшке бөлінеді:

- жақын (0,75—1,5 мкм);
- орташа (1,5 – 5,6 мкм);
- алыс (5,6—100 мкм).

Инфрақызыл сәуле спектрі жекелеген сызықтардан, жолақтардан тұруы немесе үзіліссіз болуы мүмкін, ол инфрақызыл сәуле шығару көздеріне байланысты болады. Қоздырылған атомдар немесе иондар сызықтық инфрақызыл спектр шығарады. Ал қоздырылған молекулалар жолақ инфрақызыл спектр шығарады. Қыздырылған қатты және сұйық заттар үзіліссіз инфрақызыл сәуле шығарады [1, б. 53].

Бағзы замандардан бастап адамдар жылудың, ғылыми тілмен айтқанда инфрақызыл сәуленің адам ағзасына пайдалы екенін білген. Адам көзі бұл спектрді қабылдай алмайды,

бірақ дене жылуды сезеді. Инфрақызыл сәулелер сыну және шағылу заңдарына бағынады және затқа жұтылады. Жұтылған инфрақызыл сәулелер денені қыздырады. Бұл сәулелер жылу алмасу, жылу энергиясын беру қызметтерін атқарады.

Инфрақызыл сәулелері көмірқышқыл газына жұтылады, сол себептен жерге көп мөлшерде инфрақызыл сәуле жіберілмейді.

Инфрақызыл сәулелер ультракүлгін және рентген сәулелеріне қарағанда адам ағзасына зиянсыз болып келеді.

Инфрақызыл спектроскопия. Инфрақызыл сәулелердің шығару және жұтылу спектрі атомдардың электрондық қабатын зерттеу кезінде қолданылады. Сондай ақ күрделі молекулалық қосылыстардың сандық және сапалық талдамасын жасауда қолданылады, мысалы, мотор майы.

Инфрақызыл фотография. Инфрақызыл сәуледе суретке түсірудің артықшылығы кәдімгі жарықта суретке түсіргенде көрінбейтін нәрселер көрінеді. Атап айтар болсақ: жалған қолтаңбаны анықтау үшін, мөр мен штамптың дұрыстығын, өшіріліп немес сырылып қалған жазбаларды (егер бұл жазбалар инфрақызыл сәулені жұтқан болса, графит, типографиялық қара бояу және т.б.) қайта қалпына келтіруде, атылған оқтың іздерін анықтауда және т.б. қолданылады.

Өнеркәсіпте. Материалдарды қыздыру мен кептіруде қолданылады.

Дефектоскопияда. Бұйымдардың көрінбейтін ақауларын анықтауда қолданылады.

Көру құралдары. Биноколдер мен көздегіштер дайындауда инфрақызыл сәулеге сезімтал фотокатодтың арқасында қалыпты жағдайда көзге көрінбейтін заттар, инфрақызыл сәуледе көрінеді.

Адам денесі үздіксіз инфрақызыл сәулені жұтып және шығарып отырады. Бұл тұрақты процесс жылу алмасу деп аталады да, адам денесінің және қоршаған ортаның температурасына байланысты болады. Адам денесінің инфрақызыл сәуле шығаруындағы толқын ұзындығының жоғарғы шегі 9,3 мкм-ге жуық болып келеді. Инфрақызыл сәулелердің денеге алғашқы әсерінде дене температурасы және биологиялық молекулалардың функционалдық белсенділігі жоғарылайды [2, б. 43].

Қызыл және қысқа толқынды инфрақызыл сәулелер терінің беткі қабатында жұтылады, бірақ оның біршама бөлімі (25-30%) тереңірек еніп (3-4 см) тері асты малы қабатқа жетеді. Орташа және ұзын толқынды инфрақызыл сәулелер терінің сыртқы қабаты эпидермисте жұтылады. Инфрақызыл сәулелердің өтімділігі тек олардың толқын ұзындығына ғана емес, терінің ылғалдылығына, пигментация дәрежесіне және басқа да факторларға байланысты. Инфрақызыл сәулелердің адам терісіне әсерінен теріде төмендегі ерекшеліктерге ие инфрақызыл эритема пайда болады: 1) сәулелену кезінде пайда болады; 2) теріде дақ пайда болады, оның терімен шекарасы білінбейді; 3) сәулелендіру аяқталған соң кетіп қалады.

Инфрақызыл сәулелерді емдік гимнастикамен және массажбен бірге қолдану тиімді болып келеді.

Инфрақызыл сәулелердің әсерінен ұлпаларда биологиялық белсенді заттар (брадикинин, каллидин, гистамин, ацетилхолин және басқа да қан айналысын әсер ететін белсенді заттар) пайда болады. Брадикининнің күшті тамырды кеңітушілік әсері бар, ол тек сәулемен әсер еткен жерлерге ғана емес, сондай-ақ дененің басқа да бөліктеріне әсер етеді. Инфрақызыл сәулелердің жылулық та әсері бар, нәтижесінде терінің, кілегейлі қабат, қасаң қабық, орталық нерв жүйесінің – гипоталамус және жұлынның (оған келіп түскен қанның температурасының жоғарылауы нәтижесінде) терморцепторлары қозады. Терморцепторлардан шыққан импульс орталық термореттегішке (гипоталамус пен жұлын) келіп түседі. Осыдан кейін термореттегіш реакция нәтижесінде тері тамырлары кеңейеді, қан айналысының көлемі және тердің бөлінуі көбейеді.

Ұзын толқынды инфрақызыл сәулелердің адам ағзасына жұтылуы кезінде «резонансты жұтылу» деп аталатын құбылыс пайда болады. Бұл кезде ультракүлгін сәулелердің ішкі энергиясы ағзаға жақсы жұтылады. Осы әсердің нәтижесінде ағза

жасушаларының потенциалдық энергиясы жоғарылайды да, ағзадағы қажетсіз сулар сыртқа шығады, ферменттер мен эстрогендердің белсенділігі жоғарылайды. Иммуноглобулиннің мөлшері өседі және басқа да биохимиялық реакциялардың белсенділігі жоғарылайды. Бұл барлық түрдегі ағза жасушалары мен қанға тән.

Инфрақызыл сәуленің емдік қасиеті:

Ұлпалардың иілгіштігі (эластичность) артады. Бұл сіңірдің, байламдар мен бұлшық еттердің зақымдалуы кезінде қолданылады.

- ✓ Буынның қаттылығын төмендетеді.
- ✓ Бұлшық еттің созылуын төмендетеді.
- ✓ Ауырғандық сезімін азайтады.
- ✓ Қан айналу процесін жақсартады.

Жеңіл зақымдалған ұлпаларды қалпына келтіру, етеккір циклі кезінде, нейродермит, инфекциялық экзема, беттің салдануы, диарея, өкпе қабынуы және т.б.

Қатерлі ісік ауруларын емдеуге қолданылады (жаңа әдіс).

Жапон дәрігерлерінің көрсетуі бойынша: 400⁰С – 500⁰С температура аралығындағы инфрақызыл сәулемен денеге әсер еткенде күйік кезіндегі ауырғандық сезімі басылады, емдеу мерзімі азаяды, тыртық ізі азаяды, жоғары қан қысымы төмендейді.

- Жүрек пен тамыр ауруларын емдеу.
- Тері ауруларына.
- Денені қалдықтардан тазартуда.
- Целлюлитті емдеуге және т.б.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Конграт Б.А., Кем В.И., Қойшыбаев Н. ФИЗИКА / Жалпы білім беретін мектептің жаратылыстану-математика бағытына арналған оқулық. – Алматы: Мектеп, 2006.
2. Мякишев Г.Я., Буховцев Б.Б. ФИЗИКА / Орта мектептің 10-11 сыныптарына арналған оқулық. – Алматы: Мектеп, 2001.

Научный руководитель – А.К.Тулегенова

*Базаргуль Садыкова, Жаңай Райна
(Арқалық., Қазақстан)*

КҮН АКТИВТІЛІГІНІҢ ЖЕРДЕГІ ҮРДІСТЕРГЕ ӘСЕРІ

Соңғы онжылдықтағы зерттеу нәтижесінде Күндегі және Жердің төменгі атмосферасы мен биосферасындағы үрдістердің арасындағы өзара байланыс қалыптасқан ақиқат болып саналады. Бұл байланыс статистикалық сипатқа ие. Осылайша, Күн-Жер байланыстарының нақтылық мәселесі шешілді, бірінші жоспарға құбылыстың физикалық жағын зерттеу, Күн активтілігінің Жердегі үрдістерге әсерінің нақты механизмінің талдауы қойылды.

Күн активтілігі ұғымын қарастырайық. Күн заттары реттелген кейде бейберекет (ретсіз) қозғалыста тұратыны белгілі. Оның атмосферасы көптеген жағдайда бірдей емес, сондықтан да Күн атмосферасының әрбір жерлерінде температура, тығыздық, қысым, магнит өрісінің кернеулілігі әртүрлі өзгеріске ұшырайды. Сондықтан да Күн активтілігі және тыныш күн, яғни салыстырмалы түрде баяу және бірқалыпты өтетін күн активтілігі арасындағы нақты шекараны көрсету қиын.

Күн активтілігі деп Күн атмосферасының салыстырмалы үлкен қабатының физикалық сипаттамалары уақыт өте келе айтарлықтай өзгеріске ұшыраумен ерекшеленетін және көлденеңінен бірнеше мың шақырымды алып жатқан күн атмосферасында болатын түрлі құбылыстардың бүтіндей кешенін айтады. Жоғарыда айтылғандар негізінде «тыныш» және «белсенді» Күн арасындағы шекара тым шартты екендігін көрсетеді.

«Тыныш» және «белсенді» Күннің маңыздылығын ашуға себепші болатын Күндегі белсенді заттардың шағын құрылымын қысқаша қарастырайық.

Күндегі дақтар күн активтілігінің айқын сипаты болып табылады. Олар көптеген ғасырлар бұрын бақыланған. Оны ең алғаш рет 1610 жылы телескоппен Г.Галилей бақылаған. Ол алғаш рет телескопты Күнге бағыттаған, содан бері күн дақтарын жиі және жүйелі түрде бақылау басталды. Ал XVIII ғасырдың ортасынан бастап бұл бақылаулар ауа райы қолайлы болған жағдайда күнделікті жүргізілуде. Күн дақтары жүз жылдан астам зерттелуде, бірақ та күн активтілігі құбылыстарының арасында қазір де күн дақтарынан басқа көп жағдайда түсініксіз және күрделі нәрселер табу қиын деп есептеуге болады.

Күн дақтары Күн фотосферасының салқын жерлерінде болады. Олардың температурасы қоршаған ортаның температурасынан 1500^0 - 2000^0 К-ға төмен. Сондықтан олардың түсі қара болып көрінеді. Дақтар «түбінің» тереңдігі 700-1000 км болатын табақша тәрізді форма түріне ие. Күн дақтары күшті магнит өрісіне иеленеді. Магнит өрісінің кернеулігі 1500 Гс-тен 3000 Гс-ке дейінгі аралықта түрленеді. Кейде ол 5000 Гс-ке дейін жетеді. Күн дақтарының мөлшері бірнеше мыңнан он мың шақырымға дейін ауытқиды. Әдетте, дақтар топтасып орналасып, бірнеше сағаттан бірнеше тәулікке дейін болады. Әрбір топта екі маңызды ірі дақтар бар.

Топтың негізгі дақтары бастаушы және аяқтаушы дақтар болып табылады. Олардың біріншісі топтың батыс бөлігінде орналасқан, яғни оның «басында», екіншісі соңында немесе «аяғында» орналасқан. Бастаушы дақ көбінесе көп ядролық болып келеді, яғни жартылай көлеңке оны екі немесе одан да көп ядроға жиектейді. Әсіресе аяқтаушы дақ болбыр болып көрінеді және ол пайда бола бастағанда ұсақ дақтарға және саңылауларға ыдырайды. Топтың бастаушы және аяқтаушы дақтары, әдетте, қарама-қарсы полярлық магнит өрісіне ие.

Күн дақтарының топтары Күн сақинасы бойымен емес, тек қана Күн экваторының екі жағында шамамен 5^0 -тан 40^0 ара қашықтықта орналасқан «патшалық аймақ» деп аталатын жерлерде болады.

Шырақ алаңы – сызық ортасына қарағанда фотосфера жарығырақ, ақ жарықтағы Күн сақинасының жиегіндегі артықшылық көрінетін жарқыраған түзілулер. Шырақ алаңы Күн дақтарымен тығыз байланысты. Дақ топтары, әдетте, Күн сақинасындағы жарық түзетін жарық шырақтарымен қоршалған. Бірақ шырақтар ылғи да дақ түрінде бола бермейді. Негізінен шырақтар дақтардан бұрын, олардан орташа есеппен 3 есе көбірек өмір сүреді. Бұл дәйек жоғарғы қабаттағы шырақ температурасы фотосфера температурасынан жоғары (шамамен 300^0 -қа) екендігімен түсіндіріледі. Шырақтардағы энергияны тасымалдау сәуле шығарумен ғана емес, сондай-ақ конвекциямен де жүзеге асады.

Күн атмосферасында биіктікте орналасуына қарай шырақ алаңдарын, әдетте, фотосфералық және хромосфералық шырақтар деп атайды.

Фотосфералық шырақтар көбіне Күн дақтарын қоршаған және Күн сақинасының жиегіне жақын бақылауға қолайлы жарық түзілулер. Фотосфералық шырақтар олардың ішінде орналасқан топ дақтарымен қатар немесе одан да бұрын пайда болады. Әдетте, дақтар фотосфералық шырақтардан тыс бақыланбайды. Фотосфералық шырақтар күшейтілген магнит өрісінің аймағы және қозғалыс аймағы болып табылады. Бірақ олардың магнит өрісі күн дақтары өрісінен ондаған есе аз кернеулікке ие.

Фотосфералық шырақтар фотосфера мен хромосферадан өтіп кететін шырақ алаңдарынан төмен қабатта қызмет атқарады.

Әдетте, хромосфералық шырақтар екі типке бөлінеді: кальцийлік және сутектік. Бұлай бөліну себебі шырақтық пайда болулар фраунгоферлік сызықтар жарығында, әсіресе H және H, CaII барлық Күн сақиналарында көрінеді. Хромосфералық шырақтар деп жарық флюкулалар немесе кальцийлік флюкулаларды жиі айтады.

Фотосфералық шырақтардан хромосфералыққа ауысу үздіксіз. Көптеген жағдайда хромосфералық шырақтар фотосфералық шырақтарға ұқсас.

Шырақ алаңдары – әртекті, сондықтан да олардың әртүрлі сипаттамалары мен модификациясы бар. Олар жарықтың белгілі бір тербелістерімен, температураның елеулі

ерекшелігімен, заттың қозғалу жылдамдығымен, әртүрлі орындарындағы магнит өрісінің кернеулігімен сипатталады. Олардың өлшемі өте айбынды. Фотосфера бағалары бойынша шырақ аудандарының ені 700 км болса, хромосферада ол бірнеше есе көп, хромосферадан тәжге ауысу аймағы 15 мың км-ге тең [1, б. 43].

Фотосфералық, хромосфералық шырақтар оларды қоршап жатқан хромосферадан ыстығырақ. Шырақ алаңдары күн атмосферасының тыныш бөліктерімен өздерінің жарықтылығымен және температурасымен, магнит өрісінің 2 Гс кернеулігімен салыстырғандағы биіктігімен ерекшеленеді. Шырақтардың үстіндегі хромосфера спектрі ондағы орташа температураның жоғары және ыстық аймақтарды алып жатқан көлемі көбірек екендігін көрсетеді. Қолдағы бар дәйектерді түсіндіруге бағытталған әртүрлі механизмдер бар, бірақ та қазіргі таңда шырақ алаңдарының теориясы қанағаттанарлық жағдайда деп айтуға келмейді.

Күнде дақтар мен шырақтардан басқа да стационарлы емес үрдістер байқалады. Ондай үрдістердің бірі күннің жарқ етуі болып табылады.

Алғашқы рет күннің жарқ етуін XIX ғасырдың ортасында байқады, бұл кездейсоқ бақылау еді. Күн белсендігімен қатар күн дақтары, шырақ алаңдары бірнеше сағаттарды құрайтын «өмір» уақыты, күннің жарқ етуінің біразы бірнеше минуттан бірнеше сағатқа дейін созылады. Күнді үздіксіз бақылау үшін әртүрлі мемлекеттердің астрономдары жарқ етуді «күзету» қызметін құрды. Осы қызметтің негізінде Жердің әр жерінде Күннің шығуы тәуліктің әртүрлі уақытында (дүниежүзілік уақыт бойынша) болатындығы ескерілген. Соңғы 40 жылдан астам уақытта Күннің жарқ етуімен байланысты ақпараттардың молдылығы пайда болды. Бұл күтпеген әрі жағымсыз жағдайларды Жерге «тигізетін» Күннің жарқ етуінің алдын алуға үйренуге септігін тигізеді.

Күннің жарқ етуі Күн бетінің кейбір жерлерінің жарығының кенеттен күшеюінен болады.

Жарқ ету – өте күрделі құбылыс.

Хромосфераның белсенді аймақтарында бірден бірнеше спектрлік сызықтарда көрінетін, кенеттен және біршама қысқа уақыттағы жарықтың өсуі байқалады. Олар күннің жарқ етуі деп аталады (алғашқы атауы – хромосфералық жарқ ету). Ол алдымен толқын ұзындығы 1 \AA -дан аз болатын қатты рентген сәулелерінен, сирек жағдайда толқын ұзындығы шамамен $0,02 \text{ \AA}$ -дан километрлік радиотолқынға дейінгі гамма-сәулелерден толқын ұзындықтарының кең диапазонында электромагниттік сәулелердің аз уақыттағы күшеюі кезінде және үдемелі күн бөлшектерін, әсіресе өмірге өте қауіпті энергияға ие протондарды шығару кезінде байқалады. Өте қуатты жарқ ету кезінде 1 мегатон тротил эквиваленті бар екі миллиард сутекті жарылғышқа тең 10^{32} эрг-ке дейін шығарылуы мүмкін. Жарқ ету көбінесе магнит өрісі өзінің кернеулігін лезде өзгерткенде және тұрақсыз конфигурацияға ие болған кездегі аймақтардағы күн дақтарының маңайында болады.

Күннің жарқ етуі жұмсақ рентген сәулелерінің пайда болуына әкеліп соғатын тәж температурасы шамамен 40 миллион градусқа дейін жылдам артуымен сипатталады. Бұл үрдіс бір минуттан бірнеше минутқа дейін созылады. Қарама-қарсы таңбалы магниттік өрісі бар екі дақ бір-біріне жақын орналасқан кезде, ал магнит өрісінің бір нүктеден екіншіге ауысқан кездегі өзгерісі өте күшті болса, осы шартқа сәйкес болады. Сонда сызықтың екі жағы, бойлық магнит өрісінің кернеуі нөлге тең болғанда, яғни оның полярлығының бөлу сызығы жағында жарқ ету болады.

Бұндай «ғылыми болжам» жорамал негізінде жасалады, осыған сәйкес бағыттары бойынша қарама - қарсы, бірақ өлшемдері жағынан бірдей күш сызықтары «кездесетін» ескі және жаңа (конвективті аймақтан жаңа магнит ағынына жүзіп баратын) магнит өрісінің жақындасу аймақтарында бейтарап нүктелер мен сызықтар пайда болады, сол жерде магнит өрісі нөлге айналады [2, б. 53]. Олардың жан жағында магнит өрісінің ағыны қайта бөлінуі және олардың жалпы құрылысы өзгеруі тиіс. Өзгеше жағдайда магнит өрісінің айтарлықтай шамада энергия жиналуының бұл өзгерісі тұрақсыздық күйге әкелуі, үлкен электр

токтарының пайда болуына, жылу энергиясының жылдам бөлінуіне әкеліп соғуы мүмкін. Бұл үрдіс жоғарғы энергияға дейінгі плазмалық бөлшектердің артуымен, сондай-ақ плазмалық бұлттарды шығарып тастауымен болатын мыңдаған км/с жылдамдықпен планета аралық кеңістікке шығарып тастайтын үлкен жарылысты еске түсіреді.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Гордиец Б.Ф., Марков М.Н., Шелепин Л.А. Солнечная активность и земля. – М., 1980.
2. Солнечно-земные связи и их влияние на человека. Ермолаев Ю.И., Ермолаев М.Ю. – М., 2003.

Научный руководитель – Б.С.Садыкова

*Базаргуль Садыкова, Мұқият Сұңғыла
(Арқалық, Қазақстан)*

КҮН-ЖЕР БАЙЛАНЫСТАРЫ

Күн-Жер байланыстарының сипаттамасы сан қырлы, Күн – ауа райы-биосфера мәселелері айтарлықтай зерттелген. «Күн – ауа райы» мәселесі жалпы сипатқа ие болды және тәжірибелік қолдану мүмкіндігі, механизмі, байланыстары жоспарлы түрде зерттелу кезеңі жүрде.

«Күн-биосфера» мәселесі биосферадағы өзгерістер көбіне үрдістердің табиғи өзара байланысына араласатын әлеуметтік факторлардың қуатты әсеріне ұшырайтын болғандықтан және ғарыштық ортаның ықпалына үстем ететін күйде болғанда «тіршілік ету теоремасы» дәлелдеуі өзекті болады.

Бүгінде Күн энергиясының жалпы ағыны іс жүзінде тұрақты болып қала беретіні ақиқат, ал Күндегі үрдістердің өзі әжептәуір тұрақсыздығымен ерекшеленеді. Күн атмосферасында белсенді жерлер пайда болады (Күн дауылы). Олар магнит өрісінің ауытқуымен сипатталады. Магнит өрістерімен фотосферадағы, хромосферадағы және тәждегі белсенді заттар да байланысты. Күн атмосферасындағы барлық белсенді заттар стационарлы емес болып табылады. Дақтардың өмір сүру уақыты бірнеше сағаттан айларға дейін. Күн (оның экваторлық бөлігі) 27 тәулік ішінде өз осінің айналасында бір айналым жасайтындықтан, Күннің көрінетін жағындағы көп тіршілік ететін дақтардың мерзімді түрде пайда болуы Күн активтілігінің мерзімді (рекурентті) өзгерісіне себепші болады.

Күн активтілігінің мерзімді пайда болуында магнит өрісінің атқаратын ролі зор деп айтуға болады. Сәйкесінше, Күн активтілігі жиналған энергияны мерзімді баяу босату үрдісін тудырады, сондай-ақ 11 жылдық циклділік, басқа да мерзім бар, мысалға 90 жылдық цикл, тіпті 600 жылдық циклдің бар екені жөнінде көрсетулер бар.

Бірақ, Күнде ұзақ мерзімді циклдік өзгерістерден басқа төрт сағатқа созылатын жарылыстық сипатқа ие қатты ауытқулар жүреді, соның нәтижесінде хромосферада бірнеше минуттан бірнеше сағатқа созылатын уақыт ішінде көп энергия бөлінуі орын алады.

Осылайша, ұзақ мерзімді циклді өзгеріспен қатар әрбір берілген уақыт кезіндегі күн активтілігін білу қажет, яғни нақты «ауа райын» білу қажет. Бұл «ауа райы» күн атмосферасы күйімен анықталады: белсенді аймақтардың бар болуы және орналасуымен, мөлшерімен және энергия тұтануымен.

Бұл факторларды білу және оларды болжау Күн-Жер байланыстарын оқуда маңызды болып табылады. Бірақ та, күн «райын» болжау өзінің шешімінен алыс екендігін айта кеткен жөн. Бұл «райдың» Жер үрдістеріне әсерін ескеретін болсақ, онда келесі жағдайға мән берген жөн. Күн активтілігіне «мән беретін» жердегі көптеген үрдістер үшін маңызды болып күн активтілігінің жағдайы емес, яғни жерде көрінетін Жер атмосферасына тікелей жететін

зарядталған бөлшектер энергиясының ағыны мен геомагниттік өрістің ауытқу шамасы сияқтылар маңызды болып табылады [1, б. 32].

Зерттеу барысында Күн атмосферасының күйі мен Жердегі күн активтілігінің көрінуі арасында тікелей және біртүрлі байланыс жоқ екендігі анықталды. Бұл Күн желінің Жердің магнит өрісімен әрекеттесу сипатымен байланысты. Жер маңындағы ғарыштық кеңістікте қозғалатын зарядталған бөлшектер үшін белгілі бір тұрақсыздықтың болуында. Мысалға, геомагниттік өріспен алынған бөлшектің едәуір бөлігі Күннен тікелей келетін бөлшектер энергиясынан мың есе артық энергияға дейін үдейді. Пайда болған ұғымдар (ғылыми болжам) негізінде Күн желінің бөлшектерін геомагниттік торға түсірудің және олардың Жердің магнит өрісінде үдеуінің толық теориясы әлі де жоқ. Алайда жоғары энергиялық бөлшектердің төменгі атмосфераға әсер ету механизмі негізінде алынған нәтижелер атмосферадағы көптеген құбылыстар жер құбылыстарының ұзақ мерзімді болжамы мүмкін және табысты болу үшін қандай факторлар қай жерде белгілі болу керектігіне нұсқау берумен түсіндіріледі. Күн – Жер байланыстарының әртүрлі көрінулерінің ұзақ мерзімді болжамын ғарыштық кеңістік динамикасымен, сонымен қатар Күн активтілігі есебімен құру қажет. Осында геоцентрлі тұжырымдаманың бұзылу үрдісі болуы мүмкін.

Күн – Жер байланыстарының табиғатын түсінуде «ғарыштық дәуір» басталумен елеулі қозғалыс болды. Ғарыштық зерттеулердің геофизиканың ілгерлеуіне әсер ету жоспарында көрнекті ғалым академик М.В. Келдыш 1967 жылы былай деген: «...Ұзақ мерзімді болжамдар жайында айтатын болсақ, онда бұл салада барлық жасалынған әрекеттер бүгінде тереңірек қарастырылу қажет. Неліктен? Себебі ұзақ мерзімді болжамдарды есептеуде қолданылатын барлық теориялық аппарат соңғы уақытқа дейін атмосферада тұйық өтетін гидродинамикалық үрдістердің заңдылықтары негізінде құрылды. Сондай – ақ, төменгі қабаттағы үрдістерге біртіндеп әсер ететін атмосфераның жоғарғы қабатындағы жылу Күннің ықпалынан едәуір дәрежеде тәуелді біз бұрын білмейтін және Жердің жасанды серігі мен басқа да ғарыштық аппараттардағы зерттеулердің арқасында белгілі болды. Сондықтан да ұзақ мерзімді болжамның ілгерілеуін ауа райының ғарыштық теориясынан күту қажет шығар» [2, б. 48].

Соңғы онжылдықтағы зерттеу нәтижесінде Күндегі және Жердің төменгі атмосферасы мен биосферасындағы үрдістердің арасындағы өзара байланыс қалыптасқан ақиқат болып саналады. Бұл байланыс статистикалық сипатқа ие. Осылайша, Күн-Жер байланыстарының нақтылық мәселесі шешілді, бірінші жоспарға құбылыстың физикалық жағын зерттеу, Күн активтілігінің Жердегі үрдістерге әсерінің нақты механизмін талдауы қойылды.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Гордиец Б.Ф., Марков М.Н., Шелепин Л.А., Солнечная активность и земля. – М., 1980.
2. Ермолаев Ю.И., Ермолаев М.Ю. Солнечно-земные связи и их влияние на человека. – М., 2003.

*Андрій Шаповал, Юлія Сауліна
(Київ, Україна)*

КАПЛЯРНО-ПОРИСТІ МАТЕРІАЛИ ДЛЯ ЕФЕКТИВНИХ ДВОФАЗНИХ ТЕПЛОПЕРЕДАВАЛЬНИХ ПРИСТРОЇВ

Світові тенденції інтенсифікації двофазного теплообміну, зокрема, – у процесах кипіння, переконливо доводять, що застосування проникних пористих матеріалів (ПМ) та покриттів у теплопередавальних пристроях і системах є одним із дієвих методів вирішення проблеми. Поява у теплотехніці теплових труб (ТТ) і термосифонів (ТС), які вперше з'явилися у спеціальному та космічному приладобудуванні в результаті складних

інженерних рішень та проблем при відведенні надлишкового тепла, зумовила неабиякий інтерес до застосування в ТТ високо-проникних функціональних матеріалів.

Як свідчать відомі результати дослідників [1-3], що спеціалізуються у галузі розробок і конструювання систем охолодження, нагрівання і термостабілізації приладів та обладнання, вирішення проблем створення ефективних теплопередавальних пристроїв (зокрема і в першу чергу – теплових труб) потребує комплексних експериментальних досліджень впливу основних характеристик пористих матеріалів на визначальні параметри двофазного теплообміну.

Застосування високопроникних матеріалів у теплопередавальних пристроях здатне істотно підвищити інтенсивність двофазного теплообміну (критерієм інтенсивності є значення коефіцієнтів тепловіддачі α), зменшити температурні напори початку кипіння ($\Delta t_{\text{нк}}$), у декілька разів підвищити критичні (граничні) густини теплових потоків ($q_{\text{кр1}}$). Однак комплексні дослідження одночасного впливу основних фізичних характеристик пористих матеріалів (пористості Θ , теплопровідності λ , товщини структури δ) на параметри теплообміну до теперішнього часу не були належним чином здійснені. Практично були відсутні формули, які б дозволяли надійно розраховувати вплив зазначених характеристик високопроникних ПМ на процеси двофазного теплообміну в зонах нагрівання теплообмінного обладнання.

Крім теплофізичних, існує ряд матеріалознавчих та технологічних проблем створення ефективних капілярних структур (КС) для двофазних теплопередавальних пристроїв (ТТ і ТС). Довершені функціональні КС мають належним чином забезпечувати ряд оптимальних фізико-експлуатаційних характеристик теплопередавальних пристроїв, а саме: 1) високу проникність і, відповідно, високу швидкість просочування капілярних структур робочими рідинами-теплоносіями; 2) відносно високі значення висоти капілярного підняття рідин; 3) наявність необхідних розподілень пор КС за розмірами; 4) відсутність теплових гістерезисів, існуючих у деяких КС при зміні напрямів підведення (відведення) теплових потоків, тощо.

Рішення зазначених науково-технічних проблем, важливих для розробників і конструкторів сучасного приладо-, апарато- та машинобудування, теплопередавальних пристроїв і систем загальнотехнічного, космічного та спеціального призначення є важливою та актуальною науково-технічною проблемою.

Першочерговими задачами є розробка і створення науково-технічних основ і засад застосування високопроникних пористих матеріалів (у першу чергу – на основі металоволокнистих капілярних структур, розроблених у Інституті проблем матеріалознавства Національної академії наук України). Такі матеріали можуть досить ефективно застосовуватися у високоефективних теплопередавальних пристроях випаровувально-конденсаційного типу (в першу чергу, в теплових трубах і термосифонах); також – у теплообмінному та енергозберігаючому обладнанні: теплообмінниках, випарниках, геліоколекторах, тощо.

Для досягнення зазначеної мети вирішувались такі фізико-технічні та інженерні задачі, як:

1. Розробка і створення оригінального науково-експериментального обладнання, дослідних зразків нових високопроникних функціональних матеріалів (волоконистих, градієнтних та композиційних); розробка методик експериментальних досліджень впливу основних характеристик створених матеріалів на параметри двофазного теплообміну при кипінні ряду рідин на поверхнях із високопроникними матеріалами-структурами в умовах, типових для роботи термосифонів (вільний рух рідини) та теплових труб (капілярний транспорт рідини).

2. Розробка наближених напівемпіричних моделей складних процесів двофазного теплообміну на поверхнях із високопроникними матеріалами. Такі моделі мають враховувати вплив основних характеристик матеріалів на параметри теплообміну. Також необхідною умовою є перевірка роботоздатності фізичних моделей в реальних умовах кипіння рідин-теплоносіїв.

3. Розробка та дослідження ряду фізичних характеристик високопроникних пористих матеріалів нових типів: градієнтних та композиційних структур. Застосування таких матеріалів є особливо доцільним при вирішенні ряду складних задач евакуації тепла в системах охолодження апаратів і приладів.

4. Здійснення комплексних експериментальних досліджень впливу на теплообмін основних характеристик високопроникних матеріалів (волокнистих, градієнтних, композиційних), таких як: 1) пористість Θ [%]; 2) теплопровідність λ [Вт/(м·К)]; 3) товщина ПМ δ [м]; 4) середній (ефективний) діаметр пор D [м]; 5) контактний термічний опір R [К/Вт], на параметри двофазного теплообміну в умовах, типових для роботи теплових труб та термосифонів.

5. Отримання емпіричних формул, необхідних для здійснення інженерних розрахунків двофазних теплопередавальних пристроїв, з врахуванням впливу основних характеристик пористих металевих матеріалів на параметри процесів двофазного теплообміну (температурний напір початку кипіння рідин-теплоносіїв, коефіцієнти тепловіддачі α в режимі розвинутого кипіння, критичні густини теплового потоку в режимі вільного руху рідин).

6. Розробка і створення ефективних теплопередавальних пристроїв та дослідження ряду фізичних характеристик теплових труб і термосифонів з новими типами капілярних структур (зокрема – на основі композиційних КС), призначених, у першу чергу, для електронної, транспортної та космічної апаратури.

При розв'язанні поставлених задач використовувались аналітичні та експериментальні методи досліджень. Отримані результати ґрунтувались на: 1) сучасних методах розробки та досліджень характеристик функціональних пористих матеріалів; 2) способах створення високопроникних структур (отриманих, зокрема на основі методів металургії волокнистих матеріалів, за технологіями, розробленими під керівництвом академіка НАН України А.Г.Косторнова [1,3]); 3) сучасних уявленнях щодо фізичних процесів двофазного теплообміну (випаровування і кипіння) на поверхнях із пористими структурами (покриттями); уявлення базуються на дослідженнях українських (в першу чергу), російських та білоруських учених.

В дослідженнях використано комплекс традиційних та сучасних методів і методик, застосування яких дозволяє всебічно дослідити основні характеристики нових капілярних пористих матеріалів та ефективних теплопередавальних пристроїв, створених на їх основі.

Теплофізичні дослідження двофазного теплообміну на поверхнях із високопроникними матеріалами здійснено за допомогою оригінального експериментального обладнання, розробленого одним із авторів. Використано, зокрема, новітні конструкції датчиків теплового потоку (останні розробки Інституту технічної теплофізики НАН України), які з великою точністю дозволяють вимірювати густини теплових потоків у процесах теплопровідності, кипіння та конденсації.

Комп'ютерне моделювання впливу фізичних характеристик високопроникних матеріалів на параметри двофазного теплообміну здійснювалось за допомогою ряду сучасних програм-пакетів (Mathcad, Matlab, Ansys).

Планування експерименту та статистичну обробку результатів досліджень здійснено з використанням відповідних математичних методів (факторні моделі).

Для оцінок похибок результатів експериментальних досліджень застосовували стандартні методики, із врахуванням можливостей і способів зменшення похибок.

Нові науково-технічні результати є наступними:

– досліджено основні фізичні характеристики відомих і розроблених високопроникних матеріалів, в тому числі, вплив цих характеристик на двофазні теплообмінні процеси в зонах нагрівання пристроїв;

– обґрунтовано доцільність і перспективність застосування нових матеріалів, зокрема – у системах охолодження радіоелектронної та транспортної апаратури;

– обґрунтовано, що дослідження двофазних теплообмінних процесів при кипінні на пористих поверхнях має здійснюватися комплексно, із детальним врахуванням впливу на теплообмін всіх основних фізичних характеристик пористих матеріалів: пористості, теплопровідності, товщини, контактної термічної опору, тощо;

– доведено, що ігнорування впливу будь-якої із вищезазначених характеристик високопроникних матеріалів (незалежно від їх типу) приводить до істотних помилок при інженерних розрахунках двофазних теплопередавальних пристроїв, в конструкціях яких застосовано функціональні пористі матеріали.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Косторнов А.Г. Проницаемые металлические волокновые материалы / А.Г.Косторнов. – К.: Техніка, 1983. – 128 с.
2. Семена М.Г. Тепловые трубы с металловолокнистыми структурами / М.Г.Семена, А.Н.Гершуни, В.К.Зарипов. – К.: Техніка, 1984. – 282 с.
3. Косторнов А.Г. Материаловедение дисперсных и пористых металлов и сплавов / А.Г.Косторнов. – К.: Наукова думка, Т. 2, 2003. – 550 с.

СЕКЦИЯ: ФИЗИЧЕСКАЯ КУЛЬТУРА И ПРОФЕССИОНАЛЬНЫЙ СПОРТ

*Нуржан Толегенулы
(Алматы, Казахстан)*

ОСОБЕННОСТИ ПЕРВИЧНОЙ СПОРТИВНОЙ ОРИЕНТАЦИИ И ПОСТАНОВКИ ДОЛГОСРОЧНЫХ ЦЕЛЕЙ В ПОДГОТОВКЕ СПОРТСМЕНОВ

Особенности первичной спортивной ориентации. Первичная спортивная ориентация в известной степени связана с практическим решением вопроса об «отборе» или «выборе». В этом или другом варианте решения проблемы несомненно то, что для спортивной деятельности нужны:

- индивидуальная предрасположенность к занятиям спортом;
- личностные установки, потребности и интересы.

Их выявление, формирование и развитие происходит под воздействием естественных и социальных факторов, в том числе воздействующих направленно и стихийно. Но среди них очень важно то, в каком возрасте и когда выявлена предрасположенность детей к занятиям спортом, особенно к прогрессированию в нем. Это обстоятельство и прогресс в спорте обуславливают возрастание актуальности спортивной ориентации. В ряде стран, развитых в спортивном отношении, сложилась определенная система отбора. Тем не менее само понятие «спортивный отбор» пока не получило согласованного толкования. Ряд специалистов его связывают с заблаговременным распознаванием индивидуальной предрасположенности (наличия задатков, способностей, выявление одаренности) к достижениям в определенном виде спорта.

Л.П. Матвеев, В.Н. Платонов [1, 2, с. 137, 394] практика осуществления отбора в этом смысле слова оказалась противоречивой: с одной стороны, она содействовала активизации поиска талантливых спортсменов и формирования соответствующей системы их подготовки, а с другой стороны, в деле развития массовости спорта выполняла тормозящую функцию, так как предусматривала необходимость отсеивания «малоперспективных» спортсменов. Если учесть достаточно высокий процент брака, допускаемого методикой отбора, то противоречивость ситуации становится довольно ощутимой. Более того, в практике работы смысл отбора нередко искажают: часто отбор производят для спорта, а не выбор вида спорта для человека. В этом смысле нужно отметить недостаточную гуманность всего процесса.

С этих позиций более правильно вести речь о выборе предмета и перспектив спортивной специализации, которые наиболее полно соответствовали бы индивидуальным задаткам, личностным потребностям, интересам.

Нужно исходить из того, что оправданный смысл спортивный отбор приобретает тогда, когда проблемы комплектования команд решаются на конкурсной основе из числа лиц, занимающихся в спортивных школах и группах, призванных пополнить их ряды. Такая постановка вопроса не «отбраковывает» занимающихся и не лишает их спортивных перспектив.

Спортивная ориентация, проводимая по такой логике, отличается неодномоментностью и динамичностью. Верно определить индивидуальную предрасположенность к спортивным достижениям путем одноразовых процедур не возможно. Она обусловлена двумя причинами:

- во-первых, ряд биофизических и личностно-психических свойств человека созревает и проявляется неодновременно, а в зависимости от возраста и стажа занятий;
- во-вторых, индивидуальные возможности и личностные установки на их реализацию динамичны (изменяются под воздействием социальных факторов) и нуждаются в соответствующей диагностике.

Е.К. Адамбеков, А.Ж. Тастанов, С.А. Абильдабеков [3, с. 57] многолетнюю спортивную деятельность принято подразделять на три стадии (стадию базовой подготовки, стадию максимальной реализации спортивных возможностей и стадию долголетия), и на ее

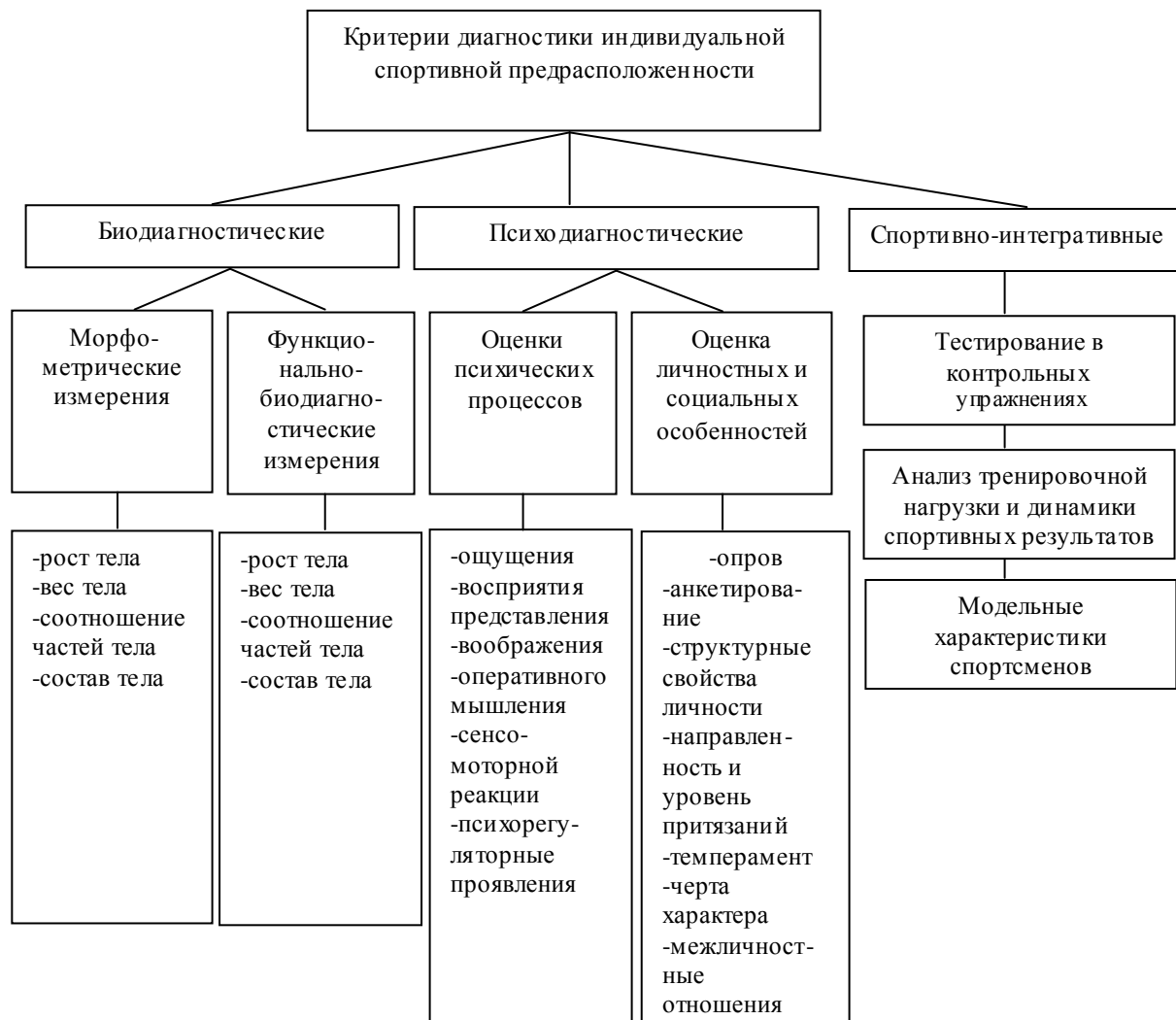
первой стадии необходимо обеспечивать первичную спортивную ориентацию. Первичная спортивная ориентация в дальнейшем подлежит существенной коррекции с позиций дальнейших занятий общедоступным спортом или спортом высших достижений.

Критерии диагностики индивидуальной спортивной предрасположенности.

В настоящее время в достаточной мере еще не изучены глубинные свойства индивида, закономерности проявления и развития способностей. В связи с этим, проблемы диагностики становятся более сложными. В этом деле наиболее часто используют три типа подхода:

- избирательные, преимущественно биодиагностические подходы;
- психодиагностические подходы;
- спортивно-интегративные подходы.

Критерии диагностики индивидуальной спортивной предрасположенности.

а) Избирательные, преимущественно биодиагностические подходы.

Они предусматривают применение:

- морфометрических измерений (измерение веса, роста и т. д.);
- функционально-биодиагностических измерений (изучение функций

органов, систем и вопросов наследственности).

б) Психодиагностические подходы.

Они предусматривают применение:

- методов, позволяющих оценить процессы ощущения, восприятия, представления, воображения, памяти, оперативного мышления, сенсомоторной реакции и психорегуляторных проявлений в спортивной деятельности;

- методов, позволяющих оценить личностные и социальные особенности занимающихся (различные опросы, анкетирование, в ходе которых характеризуются

структурные свойства личности, ее направленности и уровень притязаний, темперамента, черт характера, межличностные отношения).

Вышеизложенные методы позволяют избежать односторонности решений в спортивной ориентации.

в) Спортивно-интегративные подходы.

Они предусматривают применение методов проверки спортивных способностей на основе использования целостных спортивных движений.

В частности, используются:

- тестирование в контрольных упражнениях;
- сравнительный анализ основных тренировочных нагрузок и динамики спортивных результатов;
- сводные модельные характеристики спортсмена.

В настоящее время все больше осознается необходимость создания широкого комплекса диагностических данных для выявления степени спортивной предрасположенности занимающихся.

В этом плане, в связи с разнородностью диагностируемых данных, тем более критериев их измерения, чаще всего прибегают к помощи факторного анализа, позволяющего не только показывать вклад каждого признака в общий результат, но и ранжировать по степени их значимости [4, с. 112].

В любом случае при существующих способах обобщения результатов диагностики недопустимо принимать *разовые категорические решения* ни по выбору спортивной специализации, ни по достиженческим возможностям, ни по спортивному отбору.

Таким образом, выбор и уточнение направлений углубленной спортивной специализации достаточно продолжительный процесс. Ориентировочно он продолжается 2-3 года. За это время нужно проследить и осмыслить тенденции динамики многих свойств, качеств и способностей. В частности:

- степени тренируемости спортсмена в условиях систематических занятий;
- темпов увеличения функциональных возможностей организма;
- личностных качеств, характера, особенно спортивного трудолюбия.

Особенности постановки долгосрочных спортивно-подготовительных целей.

В любой целесообразной деятельности необходимо выделить долгосрочные и промежуточные цели. Первая из них вытекает из жизненной позиции личности, производна от осознания спортсменом своего предназначения, жизненных перспектив и обусловлена социальными функциями спорта. Вторая, выдвигаемая в процессе подготовки спортсмена, по своему внешнему выражению весьма конкретна, поскольку сфокусирована на конкретных спортивных результатах.

Долгосрочная цель более фундаментальна и осуществляется в процессе многолетней подготовительной и соревновательной деятельности спортсмена.

Долгосрочные и промежуточные цели, в принципе, не являются чем-то противоположными по отношению к генеральной линии. Они должны быть как бы разными сторонами одного и того же целеполагания. Однако, так бывает не всегда. В частности, когда промежуточные цели замкнуты только на достижении спортивного результата «во что бы то не стало», они превращаются в самоцель и на этой почве и как следствие возникает определенное противоречие, противостояние промежуточных и долгосрочных целей. Этого нельзя допускать, формируя конкретные цели каждого этапа многолетней подготовки спортсмена.

В формировании долгосрочных целей возможны разногласия между целевыми установками тренера и индивидуальными устремлениями спортсмена. Их согласование требует не только высокой профессиональной компетенции, но и педагогического искусства [5, с. 311].

Долгосрочная цель приобретает практическое и конструктивное значение, если обеспечивается ее последовательная конкретизация в виде индивидуализированных целей. В качестве основных аспектов ее конкретизации выделяют:

- аспекты, вытекающие из индивидуальной предрасположенности, спортивной специализации и общей жизненной ориентации;
- аспекты, связанные с конкретизацией целей во времени (возраст, стаж). В этом плане они могут иметь краткосрочный, среднесрочный и долгосрочный характер;
- аспекты, связанные с конкретизацией целей по разделам (сторонам) подготовки спортсмена. Этот аспект хотя и имеет искусственный характер, но тем не менее не лишен смысла.

Конкретизация долгосрочных целей возможна также по отношению к прогностическим и модельным характеристикам спортсменов высокой квалификации.

ИСТОЧНИКИ И ЛИТЕРАТУРА:

1. Матвеев Л. П. Общая теория спорта. Учебная книга для завершающих уровней высшего физкультурного образования. – М.: Воениздат, 1997. – С. 137-178.
2. Платонов В.Н. Общая теория подготовки спортсменов в олимпийском спорте. Учебник для студентов вузов физического воспитания и спорта. – Киев: Олимпийская литература, 1997. – С. 394-418.
3. Адамбеков Е.К., Тастанов А.Ж., Абильдабеков С.А, Теоретические основы физической культуры и спорта. Учебник. – Алматы: «Полиграфия Сервис К», 2010. – С.
4. Фарфель ВС. Управление движениями в спорте. – М.: ФиС, 1975. – 208 с.
5. Теория спорта / Под ред В.Платонова. – Киев: Вища школа, 1987. – С. 311-324.

*Нуржан Толегенулы
(Алматы, Казахстан)*

СИСТЕМА ПОДГОТОВКИ СПОРТСМЕНОВ ВЫСОКОЙ КВАЛИФИКАЦИИ

Подготовки спортсменов разными специалистами характеризуется по-разному. Например, основу системы подготовки спортсменов высокой квалификации, изложенной в учебном пособии «Основы спортивной тренировки» под редакцией профессора Л.П. Матвеева [1, с. 95] составляет *трехкомпонентная система*, предусматривающая наличие проблем создания "системы тренировок", "системы соревнований" и «соответствующих условий».

Несколько шире система подготовки спортсменов охарактеризована в трудах профессора Н.Г. Озолина, главным образом изложенной в учебном пособии «Современная система подготовки спортсменов». Она, в этом варианте изложения, состоит *из шести компонентов*: "системы тренировок", "системы организации подготовки", "системы контроля, учета и управления", "системы моделирования условий тренировки", "системы налаживания условий работы, учебы и жизни спортсмена" и «системы гигиенического обеспечения».

Интересна и характеристика системы подготовки спортсменов высокой квалификации, предложенной профессором В.В. Кузнецовым [2, с. 128]. Она предусматривает функционирование таких подсистем как "прогнозирование в спорте", "моделирование характеристик сильнейших спортсменов", "осуществление отбора перспективных спортсменов", «организация единой и взаимосвязанной системы тренировок, соревнований и направленного восстановления», «решения проблем совершенствования

знаний тренера» и «создание соответствующей материально-технической базы для подготовки спортсменов высокой квалификации».

Система подготовки спортсменов высокой квалификации, разработанная Л.П. Матвеевым и Н.Г. Озолиным нашли достаточно обстоятельное изложение в учебниках и учебных пособиях, предназначенных для институтов физической культуры, они явились методологической базой для разработки серии учебников по отдельным видам спорта и, на наш взгляд, не нуждается в дополнительной характеристике. Что касается системы, разработанной профессором В.В. Кузнецовым, то она в учебно-методической литературе должного освещения не получила. Между тем, практика подготовки спортсменов высокой квалификации требует восполнения указанного недостатка. В этой связи, в нашей практике подготовки кадров отдается предпочтение к характеристике системы, разработанной В.В. Кузнецовым, которая в свое время была признана перспективной, а ее автор награжден специальной золотой медалью Государственного комитета СССР по физической культуре и спорту.

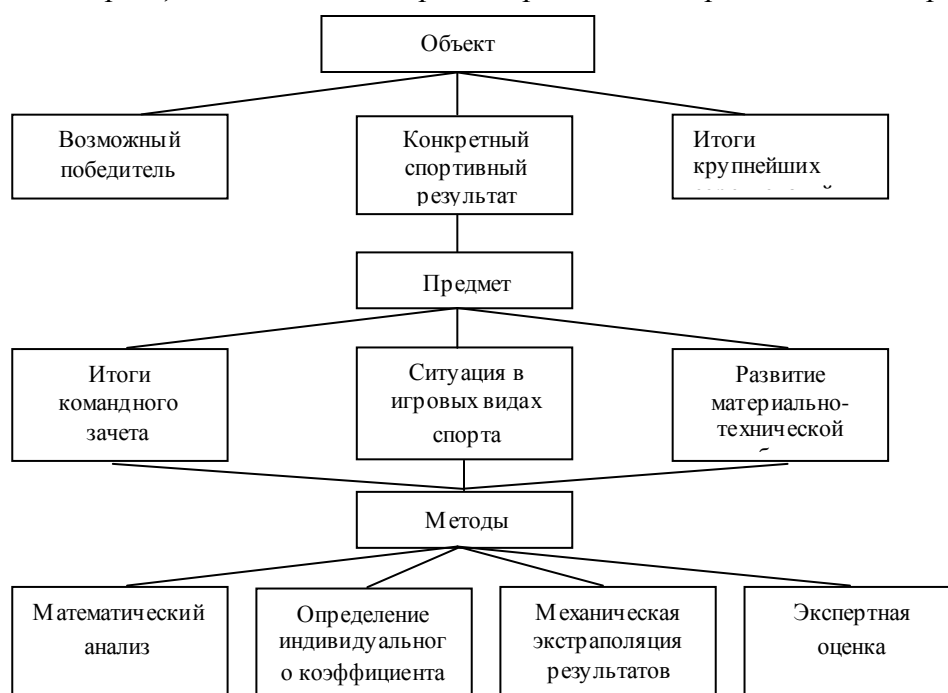
Прогнозирование в избранном виде спорта. Прогнозирование представляет собой предвидение определенных результатов. Предвидение результатов всегда составляло предмет особых интересов и имеет большое значение в экономике, спорте, в социальной психологии и других отраслях общества. "Знать, чтобы предвидеть. Предвидеть, чтобы действовать!", – таков был девиз известного философа XIX века Огюста Конта (Франция). Достаточно актуальным остается этот девиз и для настоящего времени.

В прогнозировании центральное место занимает человек и его возможности верно анализировать основные компоненты явления. В этом плане "система предвидения человека" характеризуется наличием трех взаимосвязанных стадий: "стадии предвосхищения", характеризуемой способностью человека мгновенно реагировать на действия раздражителя (иногда говорят о антиципирующей гипс реакции); "стадии предсказания", характеризуемой наличием возможности определенной экстраполяции во времени и "стадии научного предвидения", характеризуемой как особая стадия прогнозирования, имеющей самостоятельное значение.

Объектом прогнозирования в избранном виде спорта являются:

- предвидение возможного победителя;
- предвидение конкретных спортивных результатов;
- предвидение итогов крупнейших комплексных спортивных соревнований.

Принципиальная схема прогнозирования в избранном виде спорта

Чаще всего *предметом прогнозирования* являются:

- возможные итоги неофициального командного зачета на Олимпийских, Азиатских играх, Универсиадах и других комплексных соревнованиях, имеющих большое престижное значение;
- предвидение ситуаций в игровых видах спорта. Наиболее часто большой интерес вызывает анализ возможной ситуации в футболе, хоккее и других видах спорта, где прогнозирование поставлено даже на коммерческую основу путем розыгрыша специальных лотерей;
- предвидение материально-технической базы будущего спорта.

Развитие технической мысли, совершенствование оборудования и решение других вопросов, связанных с выступлением спортсмена, безусловно отражаются на спортивных результатах. Например, в прыжках в высоту с шестом, деревянный шест обеспечивает результат на уровне 3 м 78 см., бамбуковый – 4 м 77 см., алюминиевый – 4 м 80 см., а внедрение фиброглассовых шестов привело к результату более 6 метров [3, с. 192].

Прогнозирование в избранном виде спорта имеет *разные временные диапазоны*:

- прогнозирование, рассчитанное на время от одной недели до двух месяцев считается оперативным;
- прогнозирование, рассчитанное на время от 2-х до 12-ти месяцев - считается краткосрочным;
- прогнозирование, рассчитанное на время от 1-го года до 4-х лет, считается среднесрочным;
- прогнозирование, рассчитанное на время от 4-х до 8-ми лет, считается долгосрочным.

Для прогнозирования в спорте используются следующие *методы*: *Математический анализ статистических данных*. Чаще всего этот метод используется в видах спорта, где результат измеряется инструментально. На основе анализа баз данных, в частности в беге на 100 метров О. Генри установлена скачкообразность роста спортивных результатов.

Метод определения индивидуального коэффициента. Данный метод наиболее широко используется в видах спорта с логическим обыгрыванием соперника. В шахматах применяется коэффициент, разработанный голландским профессором Эло. Он равен не менее 2600 очкам и присуждается по итогам крупнейших турниров, проводимых под эгидой международной федерации шахмат – ФИДЕ. Ежегодно определяется дважды. На практике обладателями коэффициента ЭЛО являются не более 10-12 шахматистов высокой квалификации. Соответственно, соревнования, проводимые с их участием имеют иной турнирный вес для прогнозирования и планирования.

Подобный метод используется и в футболе. В частности, рейтинг с команды, определяемый Союзом футбольных ассоциаций Европы – УЕФА по итогам кубковых и чемпионских турниров, всегда является достаточно информативным показателем конкурентоспособности страны, в частности каждой команды. В зачет для присуждения рейтинговых баллов идут результаты выступления страны в кубке кубков и кубке чемпионов Европы последних пяти лет.

Аналогичный метод, разработанный в борьбе Н. Крюковым, предусматривает также использования особой системы присуждения специальных коэффициентов.

Метод механической экстраполяции спортивных результатов. Он используется в виде неофициального командного зачета на комплексных соревнованиях. Метод неофициального командного зачета разработан в 1924 году (на основе 6 лучших результатов) и имеет ряд вариантов. В частности, практикуется, когда в зачет идут лучшие восемь, двенадцать, иногда даже двадцать четыре спортивных результата. Могут быть установлены различные поощрительные или штрафные очки, сумма которых и является основанием для определения лучшей объединенной команды соревнований.

Аналогичные методы, например, определение десяти лучших спортсменов или тридцати трех лучших футболистов, пятидесяти лучших лыжников страны и т.д, позволяют иметь определенное представление для предвидения и прогнозирования [4, с. 239].

Метод экспертных оценок. Он проводится в виде анкетного опроса и уточнения мнения специалистов, Журналистов и знатоков спорта. Является своего рода источником информации, позволяющим уточнить представление о степени готовности спортсмена или в целом команды.

Прогнозирование в различных видах спорта имеет различное содержание, методику и форму проведения. С учетом этой специфики принято выделять *самостоятельную классификацию видов спорта*. В частности, различают:

- группу видов спорт с измеряемым результатом в постоянных условиях (например, плавание);
- группу видов спорта с измеряемым результатом в переменных условиях (например, велоспорт, лыжный спорт);
- технически сложных видов спорта (гимнастика, фигурное катание);
- единоборств (бокс, борьба, тяжелая атлетика);
- спортивных игр (волейбол, баскетбол, футбол);
- многоборья.

В пределах вышеуказанных групп видов спорта становится возможным сопоставление признаков и условий проведения прогнозирования, результаты которых могут иметь методологическое единство.

Моделирование характеристик сильнейших спортсменов. Моделирование характеристик сильнейших спортсменов осуществляется *на трех уровнях*:

- на уровне соревновательной деятельности (считается наиболее сложным и малоизученным в теории спорта уровнем);
- на уровне модели мастерства, характеризуемой показателями физической, технической и тактической подготовленности спортсменов;
- на уровне модели спортивных возможностей, характеризуемой показателями функциональной и психологической подготовленности, морфологическими особенностями физического развития спортсмена, а также со стажем и возрастом занимающихся при разработке и составлении модельных характеристик сильнейших спортсменов, как правило, учитывают наличие следующих 10 профессионально значимых признаков:

Возраст и стаж занятий избранным видом спорта. Следует помнить, что, несмотря на бытующее мнение об омолаживании в спорте, среднестатистический возраст чемпионов олимпийских игр остается довольно стабильным. Он с начала века равен 24,5 годам. Видимо, наилучшего результата в спорте добивается человек, сформированный биологическим и морфологическим статусом. Согласно данным науки, именно к вышеуказанному возрасту в основном завершается развитие человека как биологического существа. Более того, глубокая профессионализация спорта, наметившаяся в последние годы, привело к тому, что средний возраст спортсменов, демонстрировавших высшие спортивные достижения в ряде индивидуальных видов спорта, по мнению В.Н. Шустина [5, с. 57] сместился в сторону увеличения. Например, в целом в легкой атлетике в последние 20 лет эта цифра увеличилась на 3-4 года.

Морфологические признаки. Моделированию подлежат показатели веса тела, роста тела, соотношение частей тела и состав тела). При разработке и анализе модельных характеристик следует помнить о следующих факторах.

Уровни и признаки моделирования характеристик сильнейших спортсменов (по Кузнецову В.В.)

Информация о соотношении частей тела важна в нескольких направлениях. Например, соотношение длины ног и длины туловища информативна для легкоатлетов, соотношение длины рук и длины туловища информативна для баскетболистов. Определенный интерес могут вызвать и, казалось бы, такие незначительные сведения, как соотношение пальцев ног. Оказывается для легкоатлетов типично соотношение, когда большой палец длиннее, чем второй палец ног, для спортивных игроков – равное расположение, а для представителей единоборств – наоборот, т.е. большой палец короче, чем второй палец ног.

Анализируя состав тела, прежде всего учитывают удельный вес мышц, жиров и костей, входящий в вышеизложенное антропометрическое понятие. Для получения фактических данных чаще всего используют метод гидростатического взвешивания или антропометрического измерения признаков физического развития. Первый метод отличается более высокой точностью, а второй – нет. Показатели состава тела также несут определенную скрытую информацию. Например, исследования, проведенные во время турнира на призы Гранаткина (футбол), проведенного в начале восьмидесятых годов, с участием сборных команд Италии, Бразилии, ФРГ, Болгарии, Польши и СССР, свидетельствовали о том, что футболисты сборной СССР занимали 3-е место по удельному весу мышц, грудной клетки и имели высокие показатели по окружности талии и удельному весу жиров. Что касается результатов выступления, то этот турнир спортсменами сборной СССР (1982 год) был проигран по всем статьям [6, с. 120].

Уровень специальной физической подготовленности.

Моделированию подлежат два признака: уровень двигательного потенциала спортсмена и степень его утилизации. В принципе можно иметь очень высокий уровень физической подготовленности, который не всегда трансформируется в соответствующий спортивный результат. В частности, например, Геннадий Иванченко, член сборной команды СССР по тяжелой атлетике, смог выполнить пятикратный подрыв штанги весом 155 кг и имел в рывке результат, равный 160 кг. В то же время, спортсмены, имеющие результат в рывке в порядке 170 кг не могли выполнить специальное упражнение "пятикратный подрыв

штанги весом 155 кг". Такое положение свидетельствует о нереализованных возможностях Г.Иванченко, имеющего хорошую специальную физическую подготовленность.

Уровень технической подготовленности. Моделированию подлежит арсенал технических действий спортсмена, с одной стороны, и критерии технического мастерства, с другой стороны. Характеризуя последнее, стремятся определить эффективность, экономичность, надежность, стабильность, вариативность, ритмичность, стандартность и индивидуальность спортивной техники.

Уровень тактической подготовленности. Моделированию подлежат три признака: арсенал тактических действий, распределение сил на дистанции и эффективность технико-тактических действий. Все вышеуказанные признаки имеют тесную взаимосвязь не только друг с другом, но и демонстрируемым, особенно в игровых видах спорта, спортивным результатам. Например, команда мастеров по футболу «Кайрат» (Алма-Ата), выступающая в высшей лиге чемпионата СССР и совершившая 700 технико-тактических действий (ТТД), всегда выходила победителем матча, если ТТД была в пределах от 650 до 700, то выигрывала до 75% матча, а в случае, когда ТТД была менее 600, то проигрывала все календарные матчи.

Уровень психологической подготовленности. К учету подвергаются особенности типов (сангвиник, меланхолик, холерик, флегматик) высшей нервной деятельности, с одной стороны, и моделируется стабильность психических процессов, связанных с восприятием, анализом, совершенствованием памяти и эмоциональной сферы, с другой стороны.

Медико-биологические характеристики функциональных возможностей организма. В зависимости от особенностей видов спорта моделированию подлежат следующие показатели:

- в видах спорта, где преимущественно проявляется выносливость и его разновидности, моделируются показатели сердечно-сосудистой и дыхательной систем организма;
- в видах спорта, где преимущественно проявляются скоростно-силовые способности человека, к моделированию подлежат показатели нервно-мышечного аппарата, функциональное состояние органов чувств – анализаторов, дающих первичную информацию.

Способность организма восстанавливаться. Моделированию подлежат возможности организма быстро восстанавливаться пост больших физических и психических нагрузок. При этом следует помнить, что природа восстановления после вышеуказанных типов нагрузок имеет существенное отличие друг от друга и требует специализированной подхода.

Допустимое наличие профессиональных заболеваний. Информационную ценность для составления модельных характеристик имеет склонность спортсмена к заболеваниям и особенности получения травм. Эти и другие показатели сыграют фоновое значение для принятия соответствующих решений [7, с. 152].

Уровень специальной теоретической подготовленности. В принципе следует иметь так называемый социальный портрет спортсмена члена сборной команды республики. Он должен обобщать лучшие результаты процесса воспитания и самовоспитания, организованного учетом социальных требований общества.

Все вышеуказанные модельные характеристики должны иметь количественную оценку и при их определении учитываются три уровня состояния: исходный, промежуточный и перспективный. Исключение одного из 10 признаков снижает информативность методики и не соответствует требованиям системного подхода. На основе этих данных определяется коэффициент рассогласованности текущего состояния готовности с модельными значениями по разделам подготовленности определяется программа подтягивания отстающих сторон и таким образом обеспечивается основательность в подготовке спортсмена к демонстрации высокого спортивного результата.

Таким образом, прогнозирование и моделирование в спорте являются исходной базой для построения методики подготовки спортсменов высокой квалификации.

ИСТОЧНИКИ И ЛИТЕРАТУРА:

1. Матвеев Л. П. Общая теория спорта. Учебная книга для завершающих уровней высшего физкультурного образования. – М.: Воениздат, 1997. – С. 95-107.
2. Кузнецов В.В. В зеркале моей души. –М.: «Советская Россия», 1977. – 128 с.
3. Баландин В.И., Блудов Ю.М., Плахтиенко В.А. Прогнозирование в спорте. – М.: ФиС, 1986. – 192 с.
4. Туманян Г.С., Мартиросов Э.Г. Телосложение и спорт. – М.: ФиС, 1976. – 239 с.
5. Шустин В.Н. Итоги выступления российских спортсменов на играх XXУ11 Олимпиады // Теория и практика физической культуры. – 2000. – №1. – С. 57-62.
6. Моногаров В.Д. Утомление в спорте. – Киев: «Здоровья», 1986. – 120 с.
7. Бирюков В.А., Кафаров К.А. Средства восстановления работоспособности спортсмена. – М.: ФиС, 1979. –152 с.

*Назар Трохимчук
(Львів, Україна)*

**ПРОБЛЕМИ ВПРОВАДЖЕННЯ ЕФЕКТИВНОГО УПРАВЛІННЯ У
ПРОФЕСІЙНОМУ ФУТБОЛІ**

З розвитком ринкових відносин та процесів глобалізації все частіше постає питання ефективного управління в професійному футболі. Це питання неодноразово висвітлювалося у низці документів та наукових робіт [3; 4; 7; 13; 14; 17; 21; 23]. Однак вони не розглядають методи впровадження реформ, що на нашу думку є не менш актуальним, враховуючи закритість системи ФІФА. Недосконалість нормативно-правових актів ФІФА у сфері управління професійним футболу автоматично проектується на рівень управління численних національних федерацій, зокрема національною федерацією футболу України [24]. На теперішній час управління ФІФА та професійним футболу не сповна відповідає стандартам ефективного управління. ФІФА вже давно зазнає критики щодо низького рівня прозорості і підзвітності у своїй діяльності. Зокрема постає питання прозорості голосування за місця проведення Чемпіонатів Світу (ЧС) 2018 і 2022 рр. [1; 17]. У 2011 році, під тиском звинувачень було розпочато структурні реформи управління ФІФА [9; 18; 21]. У процесі реформ було внесено декілька пропозицій які стосувалися перш за все прозорості в її діяльності та приведення принципів управління ФІФА до зразків великих трансатлантичних бізнес корпорацій [20].

Зміст етапів і шляхи впровадження цих реформ торкалися виключно внутрішньої сторони проблеми неефективного управління ФІФА. Таким чином запропонована концепція стосувалася лише використання внутрішніх організаційно-правових чинників, таких як внесення змін до установчих документів, створення комітетів з особливими функціями, встановлення норм імперативного характеру відносно національних федерацій тощо. В той же час основні зовнішні чинники, такі як національні законодавства та міжнародне право – не були обговорені. Результат ігнорування зовнішньо-правового аспекту управління ФІФА залишив без уваги зовнішні шляхи впровадження реформ, а саме: внесення змін до національного законодавства, прийняття міжнародних договорів, конвенцій тощо.

Форма управління в організаційній структурі ФІФА – це класична вертикальна мережа повноважень та приписів, за принципом одностороннього управління. Для ФІФА, цей принцип є спільним з принципами державного управління але з урахуванням однієї відмінності – ФІФА не має демократичної за принципами законодавчої гілки влади. Ця функція в основному належить Виконавчому Комітету (ВК) на чолі з Президентом ФІФА та його секретаріатом [11; 12]. ВК ФІФА – це не виконавчий орган, як зазначено у його статуті, а швидше заміна Конгресу ФІФА у період між його з'їздами. Описане вище обґрунтовує твердження, що режим управління ФІФА, являє собою концентрацію влади, брак демократичних принципів, відсутність механізмів стримувань і противаг між ВК і Конгресом

ФІФА. Отже ФІФА – це закрита система управління із можливостями зловживання владою, а вищезгадані міжнародні документи неурядових та урядових організацій [3; 14] є недостатніми для вирішення цих проблем. Про це, зокрема свідчить низька ефективність впровадження результатів проекту реформ ФІФА 2011 – 2013 рр. Із запропонованих більш ніж п'ятдесяти рекомендацій, ФІФА впровадила лише десять [8; 9; 10; 18; 21].

Варто підкреслити, що майже жодне національне і міжнародне законодавство, яке стосується хабарництва та корупції, не може бути застосоване у сфері спортивних відносин у тому числі Швейцарської Конфедерації, адже положення її законодавства що стосуються корупції у приватному секторі застосовуються у економічних та фінансових відносинах, в той час як ФІФА, УЕФА та інші спортивні організації зареєстровані на території цієї держави, мають правовий статус “асоціацій” [5; 6; 16; 19]. Зокрема Розділ II Цивільного Кодексу Швейцарської Конфедерації, передбачає “м'яку” підзвітність утворенням в організаційно-правовій формі “асоціації”. Згідно Швейцарського законодавства, такі утворення не вступають у відносини приватного бізнесу, уникаючи таким чином правових рамок застосування норм, що запобігають корупції у приватному секторі [19]. Формальне декларування Конгресу, як законодавчого органу ФІФА, може бути зумовлене вимогою Швейцарського законодавства, яке встановлює необхідність такого органу, але не описує критерії його функціонування, що дозволяє де-юре його створити, але де-факто як законодавчий орган, він буде нівельований, що підтверджено вищезгаданим прикладом з Виконавчим Комітетом ФІФА. Уникнути такого усунення функцій можна шляхом тиску на спонсорів ФІФА, шляхом забезпечення регулювання та відповідного національного законодавства на прикладі реформ МОК 1999 р., адже фінансове благополуччя організації на 88% залежить від інвестиційних коштів [2]. В той же час інший механізм упровадження, передбачає внесення поправок в національне законодавство, визначаючи чіткі критерії функцій законодавчого органу організацій. Беручи до уваги закриту систему управління ФІФА та відсутність ефективних зовнішніх механізмів впливу на неї, вважаємо саме механізм внесення змін у національне законодавство і міжнародне право – найбільш ефективним методом впровадження реформ в закриту систему ФІФА.

В діяльності ФІФА відзначається зміна пріоритетів впливу, коли суб'єкт не публічних відносин (ФІФА) має прямий механізм тиску на національні уряди, що спричиняє розбалансованість системи державного регулювання, ставить таких суб'єктів на ієрархічній моделі, вище держави, її законів і, як наслідок суспільства, що створює умови для відсутності підзвітності, корупційного розквіту та руйнування принципів державності.

Як показали дослідження – правові аспекти ефективного функціонування професійного футболу можна поділити на два рівні. Первинним рівнем правового регулювання діяльності ФІФА – є закони Швейцарії. Отже ефективним механізмом впровадження реформ у сферу управління ФІФА – є механізм змін у національне законодавство саме цієї країни.

Вторинний рівень правового регулювання діяльності ФІФА відображає сукупність усіх інших національних законів, які регулюють відносини своїх національних футбольних федерацій. Саме тут виникає конфлікт інтересів або “колізія правових аспектів професійного футболу”. Це означає, що впровадження окремих принципів на первинному рівні, не гарантує аналогічного впровадження на вторинному рівні і теоретично може не лише суттєво відрізнятись, а й суперечити одне одному. Саме це, на нашу думку, є причиною повільного впровадження ефективних принципів управління Міжнародними Неурядовими Спортивними Організаціями (МНУСО) і в тому числі всією системою ФІФА.

Організаційно-правовою особливістю ФІФА є те, що вона не виступає стороною виключно приватних відносин, а поєднує у собі елементи державних і приватних відносин. Це обумовлює створення окремих норм, які б відображали особливості відносин у професійному футболі та висвітлювали ефективні організаційні принципи управління цими організаціями.

Висновки.

1. Реалізація проекту реформ ФІФА 2011–2013 рр. пройшла з низькою ефективністю, що дозволяє визначати ФІФА, як закриту систему управління з одностороннім вертикальним принципом повноважень та приписів із можливостями зловживання владою.
2. ФІФА у своїй діяльності виступає стороною як приватних, так і публічних відносин.
3. Для ФІФА доступний механізм прямого тиску на національні уряди, що спричиняє розбалансованість системи державного регулювання.
4. Обійти закритість системи ФІФА та імплементувати в неї ефективні реформи можливо шляхом впливу на партнерів та спонсорів ФІФА або шляхом внесення відповідних змін у національні законодавства і міжнародне право.
5. Правові аспекти ефективного функціонування професійного футболу складаються з двох рівнів. Первинний – законодавство Швейцарської Конфедерації. Вторинний – законодавство інших країн, у яких діють національні федерації футболу. Між цими рівнями можливе виникнення “колізії правових аспектів професійного футболу”.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Yallop D. How they stole the game / D. Yallop. – London : Constable & Robinson Ltd, 2011. – 664 p.
2. SWI Swissinfo Swiss set to get tough over sports corruption [Електронний ресурс] / S. Bradley. – Режим доступу: <http://www.swissinfo.ch/eng/swiss-set-to-get-tough-over-sports-corruption/40801520>. – Дата доступу: 02.10.2014.
3. Basic Universal Principles of Good Governance of the Olympic and Sports Movement : Seminar on Autonomy of Olympic and Sport Movement / International Olympic Committee. – 11 – 12 February 2008. – 12 p.
4. Chapelet J.-L. Basic Indicators for Better Governance in International Sport (BIBGIS): An assessment tool for international sport governing bodies : working paper / J.-L. Chapelete, M. Mrkonjic. – Lausanne : IDHEAP, 2013. – 55 p.
5. Commercial registration of FIFA [Електронний ресурс] / Commercial register of canton Zurich : Swiss Confederation. – IN: CHE-107.301064. – Режим доступу: <http://www.zefix.ch>. – Дата доступу: 09.06.2014. – 2 p.
6. Commercial registration of UEFA [Електронний ресурс] / Commercial register of canton Zurich : Swiss Confederation. – IN: CHE-107.301064. – Режим доступу: <http://www.zefix.ch>. – Дата доступу: 09.06.2014.
7. Convention on the Manipulations of Sports Competitions : 18.09.2014 / Council of Europe. – CETS № 215. – 21 p.
8. FIFA Governance Reform Project: Final Report By The Independent Governance Committee To The Executive Committee Of FIFA / FIFA. – Basel, 2014. – 15 p.
9. FIFA Governance Reform Project: First Report By The Independent Governance Committee To The Executive Committee Of FIFA / FIFA. – Basel, 2012. – 20 p.
10. FIFA Governance Reform Project: Second Report By The Independent Governance Committee To The Executive Committee Of FIFA / FIFA. – Basel, 2013. – 10 p.
11. FIFA Organisational Regulations : 21.03.2013 / FIFA Executive Committee. 2013. – Режим доступу: www.fifa.com
12. FIFA Statutes. Regulations Governing the Application of the Statutes. Standing Orders of the Congress : August 2014 edition / FIFA Congress. – São Paulo, 2014. – 80 p.
13. Geeraert A. Good governance in International Non-Governmental Sport Organisations: an empirical study on accountability, participation and executive body members in Sport Governing Bodies / A. Geeraert // Action for Good Governance in International Sports Organisations : final report. – Copenhagen. – Play the Game/Danish Institute for Sports Studies, 2013. – 190 – 217 pp.
14. Good governance and ethics in sport / Parliamentary Assembly of the Council of Europe. – Resolution 1875 (2012). – 25 April 2012. – 5 p.

15. Independent Governance Committee Charter : 27.06.2012 / FIFA. – 2012. – 3 p.
16. Loi fédérale sur la restitution des valeurs patrimoniales d'origine illicite de personnes politiquement exposées : 01.02.2011 / L'Assemblée fédérale de la Confédération suisse. – 2014. – № 196.1. – Режим доступа: <http://www.admin.ch/opc/fr/classified-compilation/20100418/index.html>
17. Pielke R. How can FIFA be held accountable / R. Pielke // Sport Management Review. – 2013. – №16. – pp. 255–267.
18. Pieth M. Governing FIFA, Concept paper and report / M. Pieth // Universitat Basel : Faculty of Law, 2011. – 39 p.
19. Swiss Civile Code : status as of 1 July 2014 / The Federal Assembly of the Swiss Confederation. – December 1907. – 308 p. – Режим доступа: <http://www.admin.ch/opc/en/classified-compilation/19070042/index.html>
20. Transparency International Business Principles For Countering Bribery: A Multi-Stakeholder Initiative Led By Transparency International. – Berlin. – 2013. – 13 p.
21. Transparency International Safe Hands: Building Integrity And Transparency At Fifa. – Berlin, 2011. – 12 p.
22. Bloomberg Transparency International Pulls Support From FIFA Anti-Corruption Program [Електронний ресурс] / Т. PanjA, С. Bandel. – Режим доступа: <http://www.bloomberg.com/news/2011-12-01/transparency-international-pulls-support-from-fifa-anti-corruption-program.html>
23. Tomlinson A. The supreme leader sails on: leadership, ethics and governance in FIFA / A. Tomlinson // Sport in Society. – 2014. – Vol. 17 (9). – pp. 1155 – 1169.
24. 1+1 Про спорт Український футбол загруз в корупції з величезним потоком тінювих, незаконних грошей - гендиректор "Карпат" [Електронний ресурс] / Режим доступа: <http://prosport.tsn.ua/article/print/sport/v-ukrayinskomu-futboli-velichezniy-potik-tinovih-nezakonnih-groshey-gendirektor-karpat-371692.html>

*Вадим Гасвий, Людмила Коцераба, Світлана Рябіна
(Ірпінь, Україна)*

КОНТРОЛЬ ЗА ФУНКЦІОНАЛЬНИМИ ПОКАЗНИКАМИ ОРГАНІЗМУ СТУДЕНТА-ПОДАТКІВЦЯ В ПРОЦЕСІ ЗАНЯТЬ ФІЗИЧНИМИ ВПРАВАМИ

Актуальність. Суспільно-економічні зміни, які відбуваються в Україні, ставлять перед Національним університетом державної податкової служби України та кафедрою фізичного виховання і спорту принципово нові завдання підготовки конкурентоздатних спеціалістів для податкової сфери, яка призвана не тільки формувати професійні знання, вміння та навички, але і розвиток компетентностей, серед яких здатність контролю за функціональними показниками організму є ключовою.

Являючись однією із функцій самоуправління, контроль показників організму, в сукупності з іншими функціями, забезпечує самоорганізацію студента і виступає в якості засобу професійного і особистісного зростання спеціаліста-податківця.

Вивченням проблеми важливості контролю за станом організму впродовж занять фізичним вихованням висвітлюють різні автори, серед яких варто відзначити Т. Ю. Круцевич, О. Ю. Марченко. Дослідники зазначають, що викладачі дисципліни «Фізичне виховання», спрямованої на гармонійний розвиток особистості, фізичне та психічне самовдосконалення студентів, формування розуміння ними пріоритету здоров'я серед інших людських цінностей, мають пропонувати студентам здійснювати контроль власного стану на занятті фізичними вправами, а саме свідомо слідкувати за станом свого здоров'я і фізичним розвитком та змінами під впливом занять фізкультурою і спортом [4, с. 103-107].

Функціональний контроль основних систем організму має значне виховне та освітнє значення, результати якого дозволяють точно оцінити фізичний стан і правильно підібрати та скорегувати навантаження, і тим самим уникнути травм і перетренування.

Об'єкт дослідження – процес фізичного виховання студентської молоді НУДПСУ.

Предмет дослідження – функціональний стан організму під час занять фізичними вправами.

Мета роботи – розкрити значення вміння контролювати власний функціональний стан під час фізичних навантажень.

Методи та організація досліджень. Для досягнення визначеної мети дослідження використовувались наступні методи: теоретичний аналіз та узагальнення спеціальної літератури, нормативних документів.

Робота виконана згідно плану НДР кафедри фізичного виховання і спорту НУДПСУ «Інноваційні технології у фізичному вихованні студентської молоді НУДПСУ» на 2012-2015.

Результати дослідження. Проблема прогресивного зниження здоров'я і працездатності студентської молоді на сьогоднішній день є найбільш гострою та досліджуваною спеціалістами в цій області.

Більшість вищих навчальних закладів змушені відстоювати позицію, що на теперішній час основною задачею кафедр фізичного виховання і спорту є не досягнення спортивного результату, а збереження і відновлення здоров'я студентів, підтримка у них адекватного рівня фізичної і розумової працездатності, вироблення нагальної життєво-необхідної потреби в руховій активності як основи життєвого благополуччя. Вирішення цих завдань нерозривно пов'язані з контролем власних можливостей організму до тих чи інших фізичних навантажень. [7, с. 480].

На думку Ю.К. Бабанського, контроль власного стану в процесі фізичних навантажень є важливим навчальним умінням, специфіка якого полягає в тому, щоб самостійно знаходити помилки, неточності, помічати способи усунення знайдених пропусків.

Опрацювання *літературних джерел* з досліджуваної теми, дає змогу виявити основні завдання:

- усвідомити необхідність уважного ставлення до свого здоров'я;
- засвоїти методи самоспостереження;
- навчити аналізувати показники основних систем організму і застосовувати їх на практиці;
- виховати свідоме ставлення до занять фізичним вихованням та ін.

Деякі автори поняття “функціональний контроль” визначають як “систему спостережень за своїм здоров'ям, функціональним станом і перенесенням спортивних навантажень” [6, с. 22].

Т. Ю. Круцевич поняття функціонального контролю або самоконтроль у процесі фізичного виховання розуміє як сукупність операцій (самоспостереження, аналіз, оцінювання свого стану, поведінки, реагування), що здійснюється індивідуально як у процесі занять фізичними вправами, так і у процесі життєдіяльності. В інтервалах між заняттями такий вид контролю зорієнтований на оцінювання процесів відновлення, аналіз самопочуття, виявлення статусу організму і готовності до наступного заняття [4, с. 103-107].

Регулярно аналізуючи стан свого здоров'я, фізичне тестування та проведення різних проб, студент отримує можливість корегувати обсяг розумової праці і відпочинку, час для відновлення, вибирати засоби підвищення фізичної та розумової працездатності, вносити необхідні зміни в особистий стиль і, можливо, спосіб життя. Отримані дані обов'язково повинні фіксуватися у найбільш зручній формі або щоденнику контролю для подальшого аналізу через певні проміжки часу: на початку і наприкінці місяця, семестру, навчального року. Особливо актуальним є ведення такого щоденника самоконтролю студентами спеціальних медичних груп.

Функціональний контроль може здійснюватися на основі суб'єктивних (самопочуття, сон, апетит, позитивні та негативні емоції, розумова і фізична працездатність, порушення

режиму) і об'єктивних показників (нагляд за частотою серцевих скорочень, артеріальним тиском, диханням, вагою, життєвою ємністю легень та ін.).

Як показує досвід та аналіз літературних джерел з досліджуваної теми, що одним з інформативних методів функціонального контролю є частота серцевих скорочень (ЧСС), яка відображає вплив різних навантажень: фізичного, терморегуляторного, нервово-емоційного та ін. Зміна величини пульсу чітко характеризує змінну величину функціонального напруження організму в процесі виконання тренувальних і змагальних навантажень. Тому при функціональному контролі оперативна пульсометрія, тобто, швидке визначення ЧСС за даними короткочасного одиничного підрахунку, вкрай необхідна [5, с. 167; 8, с. 192].

Пульс вимірюється як у стані спокою, так і перед навантаженням, відразу після неї, а також через деякий час по тому. Існує кілька методів вимірювання пульсу. Найбільш простий з них – пальпаторно – це промацування і підрахунок пульсових хвиль на сонній, скроневої або інших доступних для пальпації артеріях. Найчастіше визначають частоту пульсу на променевій артерії біля основи великого пальця.

Самопочуття після фізичних навантажень має бути бадьорим, а сон гарним. За цими показниками судять про те, чи не надмірне навантаження для організму студента. Якщо виконана робота виявилася для вашого організму надмірної, сон буде переривчастий, з важкими сновидіннями. Протягом дня вас можуть переслідувати млявість і сонливість, дратівливість і запальність. При таких симптомах необхідно внести корективи в плани занять: для відновлення організму збільшити інтервал відпочинку перед наступним заняттям і зменшити навантаження на наступних заняттях. В іншому випадку неминуче настане перетренованість організму з усіма її наслідками: безсонням, падінням працездатності, аритмією, загостренням різних хронічних захворювань.

Причиною перевтоми може стати не тільки надмірне фізичне навантаження, але і напружена розумова діяльність, стреси, постійне недосипання. Ці та інші фактори і їхній сумарний вплив на організм також необхідно враховувати при плануванні майбутньої роботи [2, с. 256; 9, с. 560].

Аналіз наукової літератури засвідчує, що нагляд за власною вагою є важливим моментом елементом даного контролю. Велика зацікавленість дослідників полягає у зміні ваги студента під час занять. У перші дні тренувань за період 2-3 тижні вага знижується, в основному у студентів із зайвою вагою. Зниження ваги відбувається за рахунок зменшення в організмі кількості жиру і води. У подальшому вага студента збільшується за рахунок м'язів і стає сталою.

Успішним для практичного використання може виявитись так званий «розмовний тест». Цей тест здатен надати інформацію щодо рівня навантаження: якщо під час бігу людина може легко підтримувати невимушену розмову (наприклад, з партнером по бігу), в такому разі можна зробити висновок, що темп бігу (рівень фізичного навантаження) є оптимальним, якщо людина починає задихатись й відповідати на питання односкладовими словами, це свідчить про перехід в змішану зону енергозабезпечення.

Систематична оцінка функцій органів дихання дає можливість мати більш інформативні дані: впродовж виконання фізичних вправ різко підвищується споживання кисню працюючими м'язами й мозком, таким чином зростає важливість правильної роботи органів дихальної системи. Зокрема, за частотою дихання можна судити про величину фізичного навантаження. У дорослої людини частота дихання у нормі 15-18 циклів за хвилину.

Серед простих способів контролю дихальної системи є проба Штанге. Зробити вдих, потім глибокий видих і знову вдих, затримати подих, затиснувши ніс великим і вказівним пальцями. За секундоміром (чи секундною стрілкою годинника) фіксується час затримки дихання. У міру тренуваності час затримки збільшується. При перевтомі, пере тренуваності – можливість затримати дихання різко знижується. Можна затримати дихання і на видиху. Це проба Генче: вдих, видих, дихання затримати. Добре тренувані особи можуть затримати подих на 60-90 с. При перевтомі цей показник різко зменшується [8, с. 192].

Проте, аналіз теорії і досвіду викладання фізичного виховання у нашому навчальному закладі свідчить про те, що у сучасних ВНЗ практика розвитку контролю функціональних показників у студентів зумовлена низкою суперечок:

- між необхідністю володіння конкурентоздатними спеціалістами вмінням здійснювати контроль своєї діяльності і недостатнього рівня розвитку самоконтролю;
- між необхідністю створення умов для прояву студентами активності і самостійності в здійсненні контролю і недостатністю цих умов у процесі навчання;
- між необхідністю реалізації в процесі навчання, технологічного поєднання організаційних форм процесу навчання, які направлені на розвиток контролю функціональних показників студентів, і відсутністю в теорії і практиці навчання такої технології.

З позиції педагогічного управління критерій результативності технології розвитку функціонального контролю студентів включає: критерій ефективності – здатність викладача здійснювати поєднання форм організації процесу навчання, яке дозволяє студентам засвоювати новий суб'єктний досвід; критерій дії – здатність студента бути суб'єктом контролю [3, с.228; 5, с. 167].

Таким чином, проблема розвитку контролю за функціональними показниками студентів під час занять фізичними вправами повинно вирішуватися системно, по етапам.

Як свідчить аналіз спеціальних літературних джерел, на першому етапі необхідно здійснювати теоретичну і практичну підготовку викладачів до реалізації технології розвитку функціонального контролю студентів через проведення семінару, на якому сформується цілісне уявлення про особливості таких спостережень студентів у навчальній діяльності та відбудеться розвиток умінь викладачів поєднувати організаційні форми процесу навчання для створення умов з розвитку студентської молоді.

На другому етапі викладачі мають самостійно реалізовувати технологію розвитку студентів засобами створення навчально-педагогічних ситуацій через навчальні завдання у визначеній послідовності на етапі функціонального контролю знань і засобів дій у структурі учбових занять, поєднання загальних організаційних форм процесу навчання у кожній учбово-педагогічній ситуації у залежності від змісту навчання, організації рефлексивної взаємодії викладача і студентів у всіх учбово-педагогічних ситуацій у різних формах навчальної взаємодії, оцінці і аналізі викладачами і студентами рівня розвитку рівня контролю за результатами учбової діяльності [1, с. 140; 3, с. 228; 9, с. 560].

Висновки. Аналіз науково-методичної літератури вітчизняних та іноземних науковців дав змогу зробити висновок, що формування умінь студентів контролювати свій стан під час занять фізичними вправами є досить актуальним і необхідним.

Свідомі дії самостійного спостереження студента податкової сфери за динамікою змін власних фізичних станів під час рухової активності прищеплює студенту грамотне й свідоме ставлення до свого здоров'я і до занять фізичними вправами, допомагає краще пізнати себе, привчає стежити за власним здоров'ям, стимулює вироблення стійких навичок гігієни та дотримання санітарних норм і правил.

Велику допомогу під час занять фізичною культурою і спортом може надати регулярне ведення студентом щоденника власних спостережень за станом здоров'я, що дозволить виявити ранні ознаки перевтоми й вчасно внести відповідні корективи у навчальний або тренувальний процес.

Реалізація даної технології дозволяє отримати позитивну динаміку у розвитку фізіологічних показників стану організму в процесі занять фізкультурою у студента-податківця, що незмінно позначиться на їх самореалізації, результативності і фізичній підготовленості.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Бака Р. Региональные особенности формирования физической культуры студентов / Роман Бака. – СПб.: Стратегия будущего, 2008. – 140 с.

2. Волков В. Л. Основы теории та методики фізичної підготовки студентської молоді : навч. посіб. / В.Л. Волков. – К.: Освіта України, 2008. – 256 с.
3. Григорьев В.И. Фитнес-культура студентов: теория и практика: Учебное пособие / В.И. Григорьев, Д.Н. Давиденко, С.В. Малинина. – СПб.: Изд-во СПб ГУЭФ, 2010. – 228 с.
4. Круцевич Т. Ю. Спрямованість цінностей індивідуальної фізичної культури різних відділень вузу / Т. Ю. Круцевич, О. Ю. Марченко // Спортивний вісник Придніпров'я. – 2008. – №3/4. – С. 103 – 107.
5. Сігаєва Л. Є. Вміння й навички самостійної роботи у професійному становленні дорослої людини : навч.-метод. посіб. / Сігаєва Л. Є., Гордієнко М. Г. – К.: ЕКМО, 2007. – 167 с.
6. Подлесний І. О. Самоконтроль у фізичному вихованні як засіб підвищення мотивації до професійно-прикладної фізичної підготовки студентів-судноводіїв : автореф. дис. ... канд. наук з фіз. виховання і спорту : [спец.] 24.00.02 "Фіз. культура, фіз. виховання різних груп населення" / О. І. Подлесний: Нац. ун-т фіз. виховання і спорту України. – К., 2008. – 22 с.
7. Холодов Ж.К., Кузнецов В.С. Теория и методика физического воспитания и спорта: учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений / Ж.К. Холодов, В.С. Кузнецов. – 7-е изд., стер. – Академия, 2009. – 480 с.
8. ACSM's health-related physical fitness assessment manual / American college of sport medicine ; ed. G. B. Dwyer, S. E. Davis. – 2nd ed. – Philadelphia [etc.]: Wolters Kluwer; Lippincott Williams & Wilkins, 2008. – XIV, 192 p.
9. Darst, P. W. Dynamic physical education for secondary school students / P. W. Darst, R. P. Pangrazi. – 6th ed. – San Francisco [etc.]: Pearson Benjamin Cummings, 2009. – XIV, 560 p.

*Тетяна Красушина, Олексій Гайда
(Рівне, Україна)*

ВПЛИВ ЗАНЯТЬ ШАХАМИ НА РОЗУМОВУ ПРАЦЕЗДАТНІСТЬ ДІТЕЙ

Підвищення розумової працездатності дітей та підлітків виступає однією з першочергових завдань педагогів. Саме у цей період відбувається становлення основ абстрактно-логічного мислення, здатності виконувати математичні операції, вдосконалюється пам'ять. Забезпечити максимальний розвиток розумових здібностей покликані не лише заняття за програмою загальноосвітньої школи. Одним із шляхів підвищення рівня розумової працездатності виступають позашкільні заняття шахами.

Підвищення розумової працездатності дітей та підлітків виступає однією з першочергових завдань педагогів. Саме у цей період відбувається становлення основ абстрактно-логічного мислення, здатності виконувати математичні операції, вдосконалюється пам'ять. Забезпечити максимальний розвиток розумових здібностей покликані не лише заняття за програмою загальноосвітньої школи. Одним із шляхів підвищення рівня розумової працездатності виступають позашкільні заняття шахами

В.А.Сухомлинський писав: "Без шахів не можна уявити повноцінного виховання розумових здібностей і пам'яті" [8]. За даними Н.Г.Алексєєва, заняття шахами особливо корисні у віці 7-12 років, оскільки є моделлю розвитку здібностей до розумових операцій [1]. Рядом спеціалістів, зокрема А.Н.Костєвим, Б.Гершунським, А.Бородіном, а також чемпіонами світу Хосе Раулем Капабланкою та Анатолієм Карповим, висловлювалась ідея зробити шахи частиною шкільної програми [4-6]. Причиною цього є позитивний вплив шахів на різні аспекти інтелектуальної діяльності людини. На думку цих, та інших фахівців, шахи поряд з іншими інтелектуальними іграми, тренують мислення, пам'ять, увагу [3]. Окрім того, вони дозволяють тренувати вміння моделювати ситуацію. Необхідність прогнозування ходів

розвиває здатність мозку до планування та прогнозування. Значна варіативність ситуацій та необхідність швидкого прийняття рішень вдосконалює процеси аналізу і синтезу. Ця гра сприяє також формуванню багатьох властивостей особистості, зокрема витримки, волі, дисциплінованості, самостійності, адекватної самооцінки.

Оскільки детального аналізу впливу занять шахами на розумову працездатність дітей у доступній літературі не знайдено, це і стало метою нашого дослідження.

З метою виконання поставлених завдань були сформована контрольна та експериментальна група, кожна з яких у залежності від віку поділялись на три підгрупи. До складу контрольної групи входили учні середньої загальноосвітньої школи трьох вікових груп: 6-7 років (5 осіб), 8-9 років (7 осіб) та 10-12 років (7 осіб). До складу дослідної групи увійшли особи того ж віку, що займаються у секції шахів. Кількісний склад цієї групи був таким: 6-7 років (6 місяців занять) – 6 осіб, 8-9 років (1-3 роки занять) – 6 осіб та 10-12 років (3-4 роки занять) – 7 осіб. Досліджувані були ознайомлені з основними моментами дослідження та порядком виконання поставлених перед ними завдань. Оцінювання розумової працездатності включало в себе тестування з використанням таблиць Крепеліна, запам'ятовування та відтворення слів, запам'ятовування та відтворення графічних об'єктів [2, 8]. Особи дослідної групи також виконували завдання із вирішення шахових задач та запам'ятовування шахових позицій.

Отримані дані аналізували статистично з використанням загальноприйнятих методів, а також критерію Стьюдента та однофакторного дисперсійного аналізу [7].

Тестування розумової працездатності за допомогою таблиць Крепеліна (Рис. 1) дозволило встановити, що у обидвох групах спостерігається зростання з віком кількості пар чисел, доданих за 5 хв. ($P < 0,01$; $P = 29-32$ при $P_{\text{крит}} = 3,6-3,7$). Кількість пар чисел за період з 6-7 до 10-12 років зростає у 5,3-5,5 рази. У всіх вікових групах перевагу мали шахісти, проте значима різниця спостерігається лише у групах 8-9 ($P = 0,08$) та 10-12 років ($P = 0,09$). Перевага шахістів складає 18-54%.

Достовірної залежності кількості помилок під час виконання тесту Крепеліна від віку не виявлено ($P = 2,2-2,7$ при $P_{\text{крит}} = 3,6-3,7$). Середня кількість допущених помилок нижча у групах шахістів, хоча статистично значимого рівня ця різниця досягає лише у віковій групі 6-7 років ($P = 0,06$), де юні шахісти помилялись втричі менше.

З метою узагальнення результативності виконання тесту Крепеліна нами був застосований коефіцієнт якості роботи, який враховував кількість доданих пар чисел та кількість допущених помилок. Зростання коефіцієнту свідчить про погіршення виконання тесту. Достовірна залежність цього показника від віку (див. рис. 1) виявлена лише у контрольній групі ($P = 4,2$ при $P_{\text{крит}} = 3,6$). Середні значення коефіцієнту виявились нижчими у шахістів усіх вікових груп. Статистично значимого рівня ця різниця досягає у вікових групах 6-7 ($P = 0,08$) та 8-9 років ($P = 0,05$), у яких юні шахісти були втричі успішнішими.

Виконане тестування здатності запам'ятовувати іменники виявило зростання цього показника з віком як у контрольній (Рис. 2а, $P = 22,3$ при $P_{\text{крит}} = 3,6$), так і у дослідній групі ($P = 4,1$ при $P_{\text{крит}} = 3,6$). Зростання досягало 66-162%. При цьому статистично достовірної різниці між школярами та шахістами не було у жодній віковій групі. Слід зазначити, що середні результати виконання тесту в групі 10-12 років були гіршими у шахістів, а у інших вікових групах – навпаки.

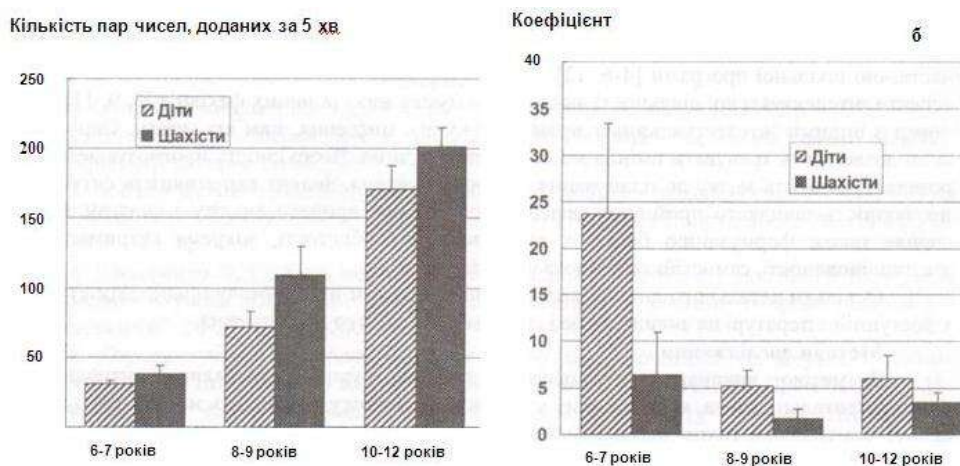

Рис. 1. Результативність виконання тесту Крепеліна (а - кількість доданих пар чисел; б - коефіцієнт якості роботи) у осіб різного віку дослідної та контрольної груп.

Здатність до запам'ятовування графічних об'єктів (див. рис. 2б) з віком достовірно не змінювалась, хоча мала тенденцію до зростання. Поряд з тим у всіх вікових групах ця здатність була вищою у дослідній групі ($P = 0,001-0,05$). Різниця становила 50-80%. Таким чином, юні шахісти краще за своїх однолітків запам'ятовували абстрактні фігури.

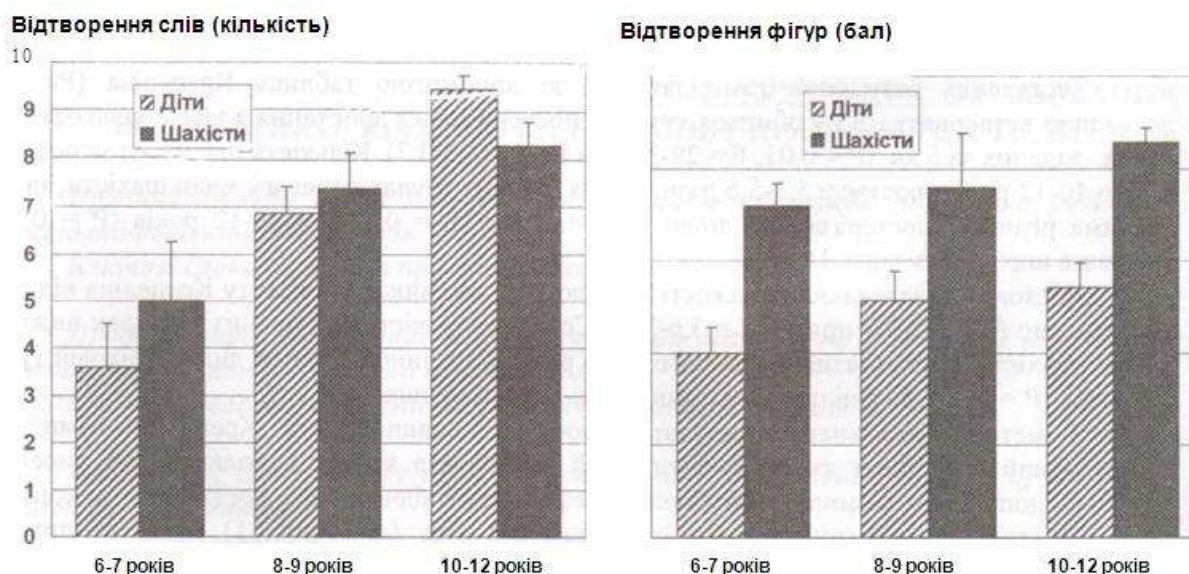

Рис. 2. Аналіз здатності до запам'ятовування та відтворення інформації (а – іменників; б – абстрактних фігур) у осіб різного віку дослідної та контрольної груп.

Окрім порівняння розумової працездатності школярів та юних шахістів нами також була вивчена вікова динаміка спеціальної працездатності осіб дослідної групи. При цьому виявлено, що успішність виконання шахових задач чи відтворення заданих позицій на шахівниці з віком зростає неоднаково (Рис. 3). Достовірний приріст результативності розв'язання шахових задач спостерігався лише між віковими групами 6-7 та 8-9 років ($P = 0,04$, $P = 4,4$ при $P_{\text{крит}} = 3,9$). Достовірне покращення рівня відтворення шахових позицій спостерігалось лише після 8-9 років ($P = 0,03-0,04$). Це може вказувати на різні швидкості приросту здатності до розв'язання логічних задач та здатності до запам'ятовування шахових позицій.

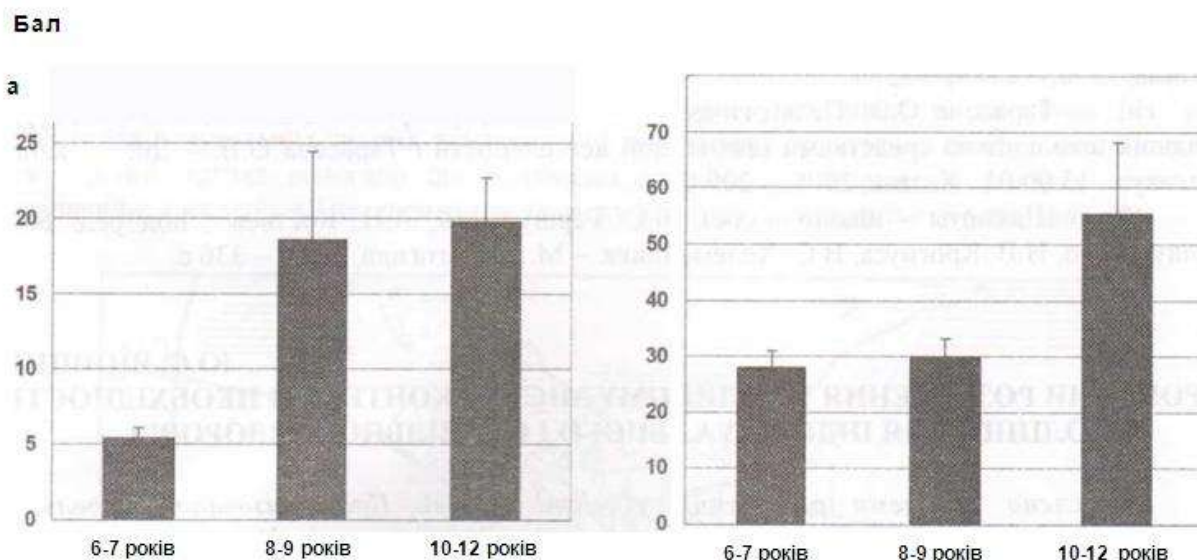

Рис. 3. Аналіз спеціальної працездатності (а – розв'язання шахових задач; б – відтворення шахових позицій) у юних шахістів.

Аналіз даних літератури вказує на наявність ряду публікацій стосовно перспективності впровадження занять шахами у програму шкільного навчання. Поряд з тим у доступній літературі практично відсутні кількісні дані стосовно впливу занять шахами на розумову працездатність дітей. Отримані нами дані свідчать про перевагу юних шахістів над однолітками під час виконання тесту Крепеліна (на 18-54%) та їхню вищу (на 50-80%) здатність до запам'ятовування графічних об'єктів. Отримані результати дають підставу продовжити вивчення перспектив застосування занять шахами для покращення розумової працездатності дітей.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Алексеев Н. Г. Шахматы и развитие мышления / Н. Г. Алексеев // Шахматы: наука, опыт, мастерство. – М.: Высшая школа, 1990.
2. Анастаси А. Психологическое тестирование / А. Анастаси, С. Урбина. – СПб.: Питер, 2001. – 688 с.
3. Габбазова А.Я. Интеллектуальное развитие детей младшего школьного возраста в процессе обучения шахматной игре / А.Я. Габбазова. – Ульяновск, УлГТУ, 2008. – 95 с.
4. Гершунский Б.С. Шахматы – школе будущего / Б.С. Гершунский // Образовательно-педагогическая прогностика: Теория, методология, практика. – М.: Флинта: Наука, 2003. – С. 729.
5. Капабланка Х.Р. Учебник шахматной игры. Моя шахматная карьера. [пер. с англ. и нем.] / Х.Р. Капабланка. – М: ФиС, 1983. – 271 с.
6. Лакин Г.Ф. Биометрия: Учеб. пособие для биол. спец, вузов – 4-е изд., перераб. и доп. / Г.Ф. Лакин. – М.: Высш. шк., 1990. – 384 с.
7. Елисеев О.П. Оценка умственной работоспособности по З.Крепелину / О.П. Елисеев // Практикум по психологии личности. – СПб., 2003. – С. 199-200.
8. Сухомлинский В.А. Сердце отдаю детям / В.А.Сухомлинский. – Кишинев: Лумина, 1978. – С. 131-132.

*Анвар Сатторов
(Бухара, Узбекистан)*

РАЗВИТИЕ ФИЗКУЛЬТУРЫ И СПОРТА В СОВРЕМЕННЫХ УСЛОВИЯХ В УЗБЕКИСТАНЕ

Постоянное развитие творческих способностей молодого поколения, выявление его талантов и всесторонняя поддержка государством являются одними из приоритетных направлений реформ,

В нашей стране большое внимание уделяется развитию спорта, создаются все условия для регулярных занятий им как в городах, так и в селах спорт был, есть и будет важнейшим фактором воспитания гармонично развитого молодого поколения. Человек, с детства занимающийся спортом, отличается не только физическим здоровьем, но и твердой волей, сильным характером, стремлением добиваться поставленных целей.

Независимый Узбекистан, за исторически короткий срок завоевавший авторитет на международной арене, получил известность у мирового сообщества не только как страна, подарившая миру древнюю цивилизацию и культуру, великих мыслителей, ученых, поэтов и полководцев, но и как страна, добившаяся больших успехов на международной спортивной арене.

Достижения атлетов страны убедительно способствуют укреплению авторитета молодой республики на международной арене. Защищающие цвета национального флага молодые юноши и девушки, профессионалы индивидуальных и игровых дисциплин, демонстрируя на представительных форумах исключительную подготовку и феноменальное мастерство, красноречиво подтверждают, что они представляют страну с богатыми спортивными традициями.

Опыт многих стран показывает, что государственная забота о судьбах национального спорта, физической культуры непременно оборачивается многократной пользой. Ведь поддержка этих статей социальной сферы первым делом создает все необходимые предпосылки для морально-физического оздоровления детско-юношеской и молодежной среды общества.

Правительственные структуры, общественные организации, спортивные ведомства страны всегда действуют сообща в решении таких важных проблем, как поступательное развитие материально-технической базы сферы спорта и физической культуры, достижение массовости в их организации, усиление базы профессионального сектора и другие.

Кабинет Министров Республики за годы независимости принял более десяти постановлений, направленных на дальнейшее развитие спортивного движения путем создания новых обществ, строительства спортивных сооружений, выработки условий для перевода на профессиональную основу различных групп спортсменов..

Главную работу по развитию спорта в республике ведет Министерство по делам культуры и спорта Республики Узбекистан.

За последние годы в республике ускоренными темпами развиваются отдельные виды спорта, материально-техническая база которых модернизируется с учетом принятых в мире требований. В этом ряду показательна база узбекского футбола, где зафиксировано участие 36 команд. В их распоряжении несколько стадион, 5231 футбольное поле, а также многочисленные площадки для игры в мини-футбол, футзал. По самому популярному в республике виду спорта проводятся Чемпионат и первенство Узбекистана, Кубок Республики.

Подготовка спортивного резерва, обеспечивающего планомерность по оси “новичок – спортсмен профессионального класса” носит в настоящее время системный характер. Она ведется усилиями 522 детско-юношеских спортивных школ, 63 специализированных детско-юношеских спортивных школ олимпийского резерва, 5 училищ олимпийского резерва,

несколько школ высшего спортивного мастерства. В них обучается около 1500 начинающих спортивных дарований из всех регионов республики...

Сборные команды страны по олимпийским видам формируются на базе школ высшего спортивного мастерства, где под началом 150 квалифицированных специалистов ведут подготовку около 2000 спортсменов высокого класса. Они формируют основу национальных команд по 32 видам спорта. При этих же школах действуют Центры Олимпийской подготовки, в которых занимаются перспективные и одаренные атлеты.

Особое место в жизни молодой страны занимает физическая культура, в которой занята огромная аудитория численностью в 6,5 миллионов человек. Они формируют основу 145000 коллективов.

В республике серьезное внимание уделяется развитию инвалидного спорта. Расширение его базы стало предметом направленных действий не только для соответствующих ведомств и общественных структур, но и Министерства социального обеспечения РУ, а также Республиканского Общества инвалидов, Регионального представительства Международного Красного Креста...

Главные тесты на спортивную зрелость и мастерство атлеты, команды сдают на олимпийских стартах.

Победы достойных посланцев страны, для которых высоко и гордо реющий национальный стяг Узбекистана на главных аренах мира – самая высокая награда.

ИСТОЧНИКИ И ЛИТЕРАТУРА:

1. Закон Республики Узбекистан «О физической культуре и спорте». г. Ташкент, 26 мая 2000 г., № 76-П.
2. Указ Президента Республики Узбекистан О дальнейшем развитии олимпийского движения в Узбекистане и подготовке спортсменов страны к XXVII олимпийским играм в г. Сиднее (Австралия). (Ведомости Олий Мажлиса Республики Узбекистан, 2000 г. – № 5-6. – ст. 178).
3. Каталог спортивного инвентаря и оборудования для оснащения детских спортивных сооружений. – Т., Узбекистан, 2006.

Яхши Файзиев
(Бухара, Узбекистан)

СПОРТИВНАЯ ДРУЖИНА РЕСПУБЛИКИ УЗБЕКИСТАН

Спортивная дружина Республики Узбекистан с каждым годом расширяет свой численный состав, завоевывая все более прочные и высокие позиции на международной арене.

Надо согласиться с тем, что серьезные виды на достижение высот в сфере физической культуры и профессионального спорта требуют поистине больших усилий, должного отношения и немалых материальных усилий. Только при наличии этих важных составляющих приходится рассчитывать на впечатляющие успехи атлетов на стартах различного ранга, выстраивать расчеты на стабильность спортивных завоеваний в будущем.

Символично, что Узбекистан не выпадает из разряда стран, где имеет место понимание архи важности этой истины.

За годы суверенного развития представители страны на Олимпийских Играх, чемпионатах и кубках Азии, Азиатских играх и на других крупных международных соревнованиях завоевали 731 золотую, 736 серебряных и 845 бронзовых медалей. Это бесспорно впечатляет...

Наравне с ним мероприятия по дальнейшему развитию олимпийского движения и участию в нем спортсменов республики обеспечивает Национальный Олимпийский Комитет, с 1993 года ставший членом Международного Олимпийского Движения.

В настоящее время в 32 видах спорта национальные федерации Узбекистана являются членами международных федераций, заручившись правом участия на международных соревнованиях различного ранга.

Подготовку специалистов по физической культуре и спорту осуществляет Узбекский Государственный институт физической культуры и факультеты физического воспитания ВУЗов Республики. В них ежегодно обучается около 2 тысяч студентов. Высшее учебное заведение готовит преподавателей физического воспитания и тренеров-преподавателей по спорту.

По массовости почти не уступает спорту “номер один” большой теннис. Развитие его базы, равно как и успехи теннисистов Узбекистана, стали закономерностью в силу многих причин – зрелищности, доступности, международной популярности. Большой теннис к тому же находится под патронажем Президента Ислама Каримова, кстати, владеющего устойчивыми навыками игры в него. С 1994 года во всех крупных городах страны ежегодно проводятся международные турниры с участием сильнейших теннисистов мира. А главным теннисным дерби столицы республики вот уже несколько лет является ежегодный турнир “Кубок Президента”. Обладателям его главного трофея уже становились сильнейшие теннисисты мира, победители и участники таких престижных международных соревнований, как “Челленджер”, “Сателлит”, “Кубок Дэвиса”. Победителя “большого ташкентского” неизменно чествует сам глава государства...

Узбекистан периодически становится местом проведения таких престижных соревнований и турниров, как Чемпионат Азии по боксу, Чемпионат Азии и Океании по тазквондо, международный турнир категории “А” по вольной борьбе и других.

Через каждые два года в столице страны проводятся международные соревнования по национальной борьбе “кураш” памяти Амира Темура и Хакима ат-Термези. В 1999 году столица стала местом проведения первого чемпионата мира по этому виду национальной борьбы с участием атлетов из 50 стран. Ныне действует Международная Ассоциация кураша (МАК), которая ведет целенаправленную работу в интересах включения данного вида борьбы в программу Олимпийских игр.

На 27-х играх в Сиднее Узбекистан представляла дружина из 77 спортсменов, выступивших в 11 видах программы – по легкой атлетике, по плаванию, по боксу, по дзюдо и других. Итог можно считать превосходным, ведь в общем зачете Узбекистанцы среди 200 команд заняли 41 позицию, опередив многие сильные сборные мира. “Золотым атлетом” национальной команды стал боксер из Андижана Мухамадкодир Абдуллаев, вырвавший на граду высшего достоинства среди 312 участников, а “Серебряным” и “Бронзовыми” – борец-вольник Артур Таймазов, боксеры Сергей Михайлов и Рустам Саидов.

ИСТОЧНИКИ И ЛИТЕРАТУРА:

1. Указ Президента Республики Узбекистан УП № 3154 "О создании Фонда развития детского спорта Узбекистана".
2. "Здоровое поколение – основа развития Узбекистана". Речь Президента Республики Узбекистан на IX сессии Олий Мажлиса от 24 июня 2002 г.
3. Каталог спортивного инвентаря и оборудования для оснащения детских спортивных сооружений. – Т., Узбекистан, 2006.

СЕКЦИЯ: ФИЛОЛОГИЧЕСКИЕ НАУКИ

*Татьяна Вербицкая, Ирина Никифоренко
(Одесса, Украина)*

К ВОПРОСУ ОБ УПОТРЕБЛЕНИИ ЧАСТИЦ В НЕМЕЦКОМ ДИСКУРСЕ

В связи с развитием антропоцентрического подхода в языкознании в центр внимания лингвистов попали новые аспекты функционирования языковых единиц и структур. В русле данного подхода сформировались ведущие направления современной лингвистики, среди которых важное место занимает дискурсивный анализ. В языкознании наших дней термин «дискурс» стал одним из наиболее употребительных. Введение в обиход языковедов этого слова является не просто данью моде, оно знаменует собой новый взгляд на языковые единицы и явления [2, с. 116].

В свете дискурсивного подхода в поле зрения исследователей попадают аспекты и единицы, которые ранее оставались в тени. Рассмотрение продукта вербальной деятельности как процесса, протекающего в определенных временных и пространственных координатах, позволило заметить своеобразие некоторых языковых единиц, функционирующих в тех или иных ситуациях общения. Стало очевидным, что для того, чтобы охватить все семантическое богатство каждого отдельного слова, весь спектр его функций и чтобы понять сложные синтагматические и парадигматические отношения лексических единиц, необходимо изучать и описывать слова на основе анализа конкретных дискурсов.

Генетически «исходным» типом дискурса, по словам В.И. Карасика, является повседневное общение: «Личностно-ориентированный дискурс проявляется в двух основных сферах общения – бытовой и бытийной, при этом бытовое (обиходное) общение представляет собой генетически исходный тип дискурса, а бытийное общение выражается в виде художественного, философского, мифологического диалога» [3, с. 239].

Для обиходного дискурса большое значение имеют функциональные слова, они являются одним из показателей его своеобразия. При этом необходимо учитывать обстоятельство, отмеченное некоторыми лингвистами, среди функциональных слов отчетливо видны две группы, к первой относятся слова, «обслуживающие» уровень предложения, – артикли, предлоги, союзы, ко второй группе относятся слова, обслуживающие дискурсивный уровень, это частицы и междометия [1, с. 3]. А. Буркардт подразделяет функциональные слова на грамматические и коммуникативные [5, с. 131].

Функциональные слова, реализующие свою семантику на уровне предложений, имеют давние традиции изучения и подробно описаны в учебниках по грамматике немецкого языка. Лексические единицы, используемые для организации дискурса, лишь недавно привлекли внимание исследователей и пока не получили исчерпывающего описания. Вовлеченные в оформление и организацию дискурса, представляющего собой многомерное пространство, незначительные слова обнаруживают функциональное многообразие. Система же единиц, основной задачей которых является организация дискурса, т.е. структурирование интеракции и ее модально-эмоциональное оформление, пока не была предметом специального исследования. Как можно предположить, наиболее полно данная система средств представлена в обиходном дискурсе. Эта гипотеза объясняется рядом причин.

Обиходный дискурс представляет собой спонтанное общение, в ходе которого не придается значения формальной стороне, поэтому он изобилует незавершенными фразами, отдельными словами. В связи с этим необходимы служебные средства, позволяющие упорядочить нагромождение единиц речи. Данный тип дискурса является непубличной коммуникацией, в которой важное место занимают эмоциональность и модальность, для их передачи также необходимы определенные языковые средства [1, с. 5].

Значимость служебных слов для повседневного общения и недостаточное описание их коммуникативных функций обусловили актуальность нашего исследования.

Объектом исследования является немецкоязычный обиходный дискурс.

Предмет исследования – частицы как служебные слова, выполняющие прагматические функции в дискурсе (структурирование интеракции, ее модальное и эмоциональное оформление и т.д.).

Для частиц немецкого языка выполнение прагматических функций является категориальным признаком, поэтому их можно рассматривать в качестве служебных слов с первичными прагматическими функциями при построении дискурса.

Несмотря на то, что в настоящее время наличие класса частиц уже не оспаривается большинством лингвистов, как в германистике, так и в русистике до сих пор отсутствует единое, общепринятое определение лингвистического статуса частиц вообще как особой разновидности служебных слов и термина «модальная/ оттеночная/ иллюкутивная/ коммуникативная/ прагматическая/ пресуппозитивная/ дискурсивная частица», в частности. Вопрос, связанный с определением критериев выделения частиц в самостоятельную часть речи, также является дискуссионным. В связи с этим остается проблемным вопрос отграничения частиц от смежных классов слов, ответ на который осложняет наличие среди неизменяемых частей речи так называемой системы «взаимопроницаемости» в немецком языке [4, с. 190].

Среди классов частиц особо следует выделить два, которые создают своеобразие обиходного дискурса. Это модальные частицы и диалогические частицы. Первые специализируются на внесении дополнительных нюансов в содержание высказывания и на интенсификации (ослаблении или усилении) иллюкутивной силы высказывания. Для диалогических частиц доминантным является участие в организации дискурса, их можно отнести к метакоммуникативным средствам, которые в закодированном виде передают информацию о структурировании дискурса [7, с. 19]. Провести четкую границу между диалогическими и модальными частицами не всегда оказывается возможным.

Дискурсивные частицы играют важную роль на всех этапах реализации процесса общения. Можно утверждать, что они эксплицитно управляют процессом общения, служат для выражения субъективного отношения говорящего к сообщаемому, организуют и направляют ход коммуникации, обеспечивают ее успешность.

Наличие отражающих разные интенции модальных слов и частиц является одной из неотъемлемых черт немецкого разговорного стиля. При этом модальные частицы в устной немецкой коммуникации имеют метакоммуникативный эффект. Так, например, *denn* выражает, как правило, коммуникативную готовность к общению и смягчает категоричность вопроса («*Tag, Klaus, wie geht's dir denn?*»; «*Hast du denn so viel Geld?*»). Используя в высказывании *etwa* («*Hast du etwa kein Geld mehr?*»; «*Muss ich dann etwa auch 'ne Rede halten?*»), говорящий апеллирует к коммуникативному партнёру с надеждой, что его опасения не подтвердятся, и стимулирует соответствующий ответ.

По сравнению с письменным дискурсом, в устном – повышается роль контактоустанавливающих и собственно связующих средств, что обусловлено актуализацией межличностных отношений между коммуникантами, постоянным учетом роли адресата и говорящего, созданием атмосферы коммуникативного сотрудничества, а также стремлением компенсировать отсутствие графических средств членения дискурса. Все это повышает роль организующего начала дискурсивных элементов.

Самым значительным при исследовании частиц в немецком дискурсе является то, что через употребление данных единиц можно глубже понять иноязычную культуру, прояснить для себя менталитет носителей языка.

ИСТОЧНИКИ И ЛИТЕРАТУРА:

1. Бабаева Р.И. Незнаменательная лексика в немецком обиходном дискурсе / Р.И. Бабаева. Автореф. дис. ... докт. филол. наук.: 10.02.04. – М., 2008. – 42 с.

2. Власян Г.Р. Особенности функционирования маркеров англоязычного разговорного дискурса / Г.Р. Власян // Вестник ИГЛУ. – Вып. 16. – Том 4. – Иркутск, 2011. – С. 115-121.
3. Карасик В.И. Языковой круг: личность, концепты, дискурс / В.И. Карасик. – М.: Гнозис, 2004. – 390 с.
4. Юлюгина Л.В. Функциональные особенности немецких пресуппозитивных частиц в диалогическом дискурсе / Л.В. Юлюгина. Дис. ... канд. филол. наук: 10.02.04. – Тула, 2005. – 217 с.
5. Burkhardt A. Abtönungspartikeln im Deutschen: Bedeutung und Genese / Burkhardt // Zeitschrift für germanistische Linguistik 22. – 1994. – S. 129-151.
6. Eroms H.W. Diskurspartikeln und Satzmodalwörter / H.W. Eroms // Dependenz und Valenz. Ein internationales Handbuch der zeitgenössischen Forschung. 2. Halbbd. – Berlin, New York: de Gruyter, 2006. – S. 1017-1036.
7. Nikiforenko I., Verbitskaja T., Kulina I. Modalpartikeln bei der Entwicklung der deutschen diskursiven Kompetenz / I. Nikiforenko, T. Verbitskaja, I. Kulina // Одеський національний університет імені І.І. Мечникова. – Одеса: Астропринт, 2012. – 36 с.

*Анна Зізіньська
(Київ, Україна)*

ІМПЕРАТИВНІ МОВЛЕННЄВІ АКТИ В СЕРЕДНЬОАНГЛІЙСЬКІЙ МОВІ

Останнім часом в центрі уваги дослідників постають проблеми функціонування мови як засобу спілкування. Категорія спонування розглядається як така, в якій з особливою яскравістю виявляється комунікативно-прагматична функція мови. Особливу увагу дослідників привертають спонукальні мовленнєві акти, спонукальні ситуації, комуніканти. Але початково увага дослідників мови була зосереджена на самому мовленнєвому акті, його структурі, на класифікації різних типів мовних подій. Було встановлено, що мовленнєвий акт (далі МА) – цілеспрямована мовленнєва дія, зроблена відповідно до принципів і правил мовленнєвої поведінки, прийнята в певному суспільстві; одиниця нормативного соціомовного поводження, розглянута в межах прагматичної ситуації. Під МА розуміється висловлення, що виражає певну дію у певній комунікативній ситуації.

Об'єктом нашого дослідження є спонукальні МА, а саме імператив. Вивчення імперативних МА в діячності, що становить *мету* нашого дослідження, дає змогу проаналізувати структуру та мовні засоби вираження досліджуваних одиниць, що зумовлює *актуальність* такої розвідки. *Матеріал* дослідження був дібраний з літературних пам'яток середньоанглійської мови.

форми імператива, на погляд В.С.Храковського та О.П. Володіна, призначені для заклику мовця до здійснення дії. О.В. Ісаченко відзначає, що “імператив є формою прямого звертання, у якому мовець спонукає адресата до дії, вираженої дієсловом” (Див. **Ісаченко, А.В.** 1957 “К вопросу об императиве в русском языке”. РЯШ 1957/6, 7-14). Найвність цих двох осіб (мовця й адресата) є граматичним стрижнем, організаційним початком форми імператива. За допомогою імперативу мовець також може висловлювати наказ, прохання, команду, вимогу, заборону та ін.

Як зазначають Р. Браун та А. Гілман, численні дослідження присвячені середньоанглійським імперативам, але все ж головною проблемою залишається виокремлення граматичного імперативу від директивних.

Як в середньоанглійській, так і в сучасній мові директиви часто виражались за допомогою імперативних конструкцій. Середньоанглійські імперативи були більш гнучкими ніж їхні відповідники в сучасній англійській мові. У чому полягає гнучкість?

Імперативи утворювались за допомогою смислового дієслова, або іншої частини мови, та псевдо-допоміжного дієслова як *come/cum, go/wende, let/lete*;

- (1) “*King,*” *he sede, “cum to felde.*” (King Horn, 851) – “Королю, – він сказав, – приходь на поле бою.”
- (2) “*Wende fast as thou may.*” (Sir Tristrem, Pt. 3, 2584) – “Йди як найшвидше.”
- Імперативи, які супроводжуються займенниками *thou, thee, ye, you*;
- (3) “*Bring thou me that may!*” (Sir Tristrem, Pt. 2, 1336) – “Приведи до мене ту служницю”
- (4) “*Ayilt thee, treitour, thow foule thef!*” (Bevis of Hampton, 4374) – “Здавайся, зраднику, ти дурний крадію!”
- МА, що представлені маркерами ввічливості, такими як *pray / preie* або *praieth*;
- (5) “*I preie you that ye wende with me...*” (Havelok the Dane, 1441) – “Я прошу тебе ніти зі мною...”
- (6) “*Y pray that thou me telle now.*” (Sir Orfeo, 533) – “Я прошу тебе зараз же мені сказати.”
- Накази, утворені за допомогою емфатичного допоміжного дієслова *do*;
- (7) “*Do now tell me swithe!*” (Sir Tristrem, Pt.2, 2876) – “Скажи мені швидко!”
- Імперативи, які утворювались за допомогою дієслів *have* або *be*
- (8) “*Have this cuppe...*” (King Horn, 1135) – “Візьми цей келих...”
- (9) “*...Ac, fader,*” *she saide, “be me red...*” (Bevis of Hampton, 661) – “...І, батьку, – вона сказала, – дай мені пораду...”
- Основне дієслово в наказовому способі:
- (10) “*Hanged worthe he on an hok!*” (Havelok the Dane, 1103) – “Повісьте його на дубі

Звідси ми можемо виділити та проілюструвати наступні структури імперативів у середньоанглійській мові:

1) Імператив у вигляді основного дієслова. Напр.: *Wende! Go!*

Такий тип імперативу складається з одного смислового дієслова в наказовому способі та матиме наступну схему: [V]

2) **Let** + особовий займенник + смислове дієслово (**Let** + personal pronoun + verb):

(11) “*Let him us alle knighte / For that is urerighte!*” (King Horn, 519) – “Нехай він нас посвятить у лицарі / Тому що ми маємо на це право!”

(12) “*Let me ligge and go the weihenne!*” (Bevis of Hampton, 1185) – “Залиш мене тут і йди своїм шляхом!”

Let належить до маркерів ввічливості, тому вживання його в реченні надає ознак прохання до імперативу.

3) Смислове дієслово + займенник *thee / the / thou / you* (Verb + 2nd person pronoun):

(13) “*Reste thee...*” (Bevis of Hampton, 1006) – “Відпочинь...”

(14) “*Bithenke the of thi michel honour;*” (Amis and Amiloun, 595) – “Пам’ятай про велику честь;”

(15) “*...wende thou hom with me.*” (Stanzias Guy of Warwick, 2928) – “...ходи зі мною додому.”

4) Звертання + смислове дієслово в наказовому способі (Form of address + verb):

(16) “*Knight, awake! / Seie what thukepest?*” (King Horn, 1320) – “Прокинься, лицарю! / Скажи, що ти охороняєш?”

(17) “*King,*” *he sede, “thou leste / A tale mid the beste.*” (King Horn, 1275) – “Королю, – він сказав. – послухай / Розповідь одну з найкращих.”

(18) “*Sir emperor,*” *he seyde, “listen to me.*” (Stanzias Guy of Warwick, 2446) – “Імператоре, – він сказав, – послухай мене.”

5) дієслово **pray/preie** + займенник 2-ої особи (**pray / preie** + 2nd person pronoun):

(19) “*For Godes love Y pray you / Godeconseyl give me now.*” (Stanzias Guy of Warwick,

2854-2855) – “*B im’я Богів я тебе прошу / Дати мені гарну пораду.*”

(20) “*I pray thee, lady, the moder of Crist, / Praiethyouresone me to spare.*” (Mary Mediatrix, 54, 1-2) – “*Я прошу тебе, діво, мати Христа, / Молись своєму синові, щоб він мене помилував.*”

В середньоанглійській мові часто дієслово *pray* вживалось у значенні “просити”, додаючи до імператива властивостей прохання. Це дієслово засвідчено із займенником другої особи, розміщеним пре- / постпозитивно.

7) *Do* + verb:

(21) “*Do bringe that child before thee!*” (Bevis of Hampton, 663) – “*Приведи цю дитину!*”

Допоміжне дієслово *do* в поєднанні зі смисловим дієсловом вживалось у наказах, акцентуючи при цьому увагу на серйозності виконання дії.

Імперативи спонукають адресата (не)зробити щось після моменту мовлення. Імперативні речення зазвичай не мають підмета і складаються зі смислового дієслова, або допоміжного дієслова в поєднанні зі смисловим. В середньоанглійській мові в імперативних структурах підмет також був переважно відсутній або йшов після смислового дієслова.

Р. Браун та А. Гілман схиляються до думки, що імперативи, після яких слідує займенник другої особи, такі як *Go you, Wende thee, Take thou* є більш ввічливими ніж просто накази. В сучасній англійській мові при вживанні імперативів часто використовується маркер ввічливості *please*, що надає імперативу менш категоричної тональності. У середньоанглійський період слово *please* як самостійне почало використовуватись лише після 17 століття, до цього вживались лише довші версії цього маркера ввічливості, на зразок: *An please you, I fit please you*. Утім більш вживаними маркерами ввічливості в імперативних конструкціях були (*Y*)*pray (preie) thee* або *praieth*.

Отже, імперативи відносять до директивних МА, за допомогою яких мовець спонукає адресата щось зробити. Як показала наша розвідка, імперативні конструкції були дуже поширеними в середньоанглійській мові. Найчастіше вживаними були імперативи, утворені за допомогою смислового дієслова в наказовому способі. Часто вживались такі маркери як *let / lete, pray / preie, do, have*. Також в утворенні наказового способу брали участь займенники переважно 2^{ої} особи. Під час діахронічного дослідження було з’ясовано, що імперативи вживались головним чином у вигляді реквестивних МА, які були представлені маркерами ввічливості такими як *let, pray* та ін.. Також для виразу наказу використовувався просто наказовий спосіб.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Jucker Andreas H., Taavitsainen Irma. *Speech Acts in the History of English* / A. H. Jucker, I. Taavitsainen (Pragmatics & Beyond New Series, ISSN 0922-842X ; v. 176). – John Benjamins Publishing Company, 2008. – 318 p.
2. MiddleEnglishtexts. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://d.lib.rochester.edu/teams/text-online>.

*Кульзаги Ибрагимова
(Алматы, Казахстан)*

КУЛЬТУРНЫЕ КОДЫ В ПРОИЗВЕДЕНИЯХ КАЗАХСТАНСКИХ ПИСАТЕЛЕЙ «НОВОЙ ВОЛНЫ»

(на примере романа Хасена Адибаева «Созвездия близнецов»)

Для современного литературоведения характерна его взаимосвязь с такими науками как антропология и психоанализ, философия и история, социология и культурология.

Культурная память есть важнейший инструмент познания и осмысления окружающей действительности, которая позволяет человеку ориентироваться в мире как системе смысловых отношений.

Культура любого народа «как коллективная память и коллективный интеллект» предполагает способы обработки информации при помощи культурных кодов, оформление культуры определёнными знаками и хранение её в национальных архетипах и символах. Именно через литературу мы получаем накопленный веками жизненный опыт народа, нации, поведения в обществе, умения чувствовать и мыслить. Иными словами литература является носителем своеобразного генетического кода, без которого человек и общество потеряли бы преемственные связи во времени.

Объектами исследования современной поэтики стали произведения, написанные в прямом или скрытом постмодернистском стиле, которым свойственно обращение к национальным и инациональным символикам, мифологемам. Согласно мнению отдельных учёных-литературоведов, постмодернизм в литературе возник из-за недовольства к однородности мира, которому были присущи неизменяемость, статичность.

Главными темами постмодернистской литературы стали «выпячивание» индивидуализма, влияние денежного эквивалента на межличностные отношения героев, рост материального неравенства, неизменно ведущий к расслоению общества. Объектами критики, всё чаще, становятся рыночная культура и уродливые социальные явления, явившиеся результатом социально-исторических перемен.

В казахстанской художественной литературе постмодерн проявляется в раздвоении личности главного героя, его борьбе со вторым «Я»; в фрагментарности, мозаичности прозы и поэзии; в присутствии автора, выраженного в интонации, точке зрения и стиле написания произведения.

«Новая волна» казахстанской, интеллектуальной прозы представлена в лице писателей как *Хасен Адибаев, Аскар Егеубай, Дидар Амантай, Аслан Жаксылыков, Айгерим Кемелбаева, Дюсенбек Накипов, Айгерим Тажи* и др. Всем нам знакомое ставшее каноническим определение интертекстуальности Ролана Барта, что "... каждый текст является интертекстом; другие тексты присутствуют в нем на различных уровнях в более или менее узнаваемых формах: тексты предшествующей культуры и тексты окружающей культуры. Каждый текст представляет собой новую ткань, сотканную из старых цитат" [4, с. 417-418]. Р. Барт придаёт чтению принципиально большое значение. По его мнению, оценка текста может быть связана только с практикой письма. Различают 1) "текст-письмо" ("то, что можно написать") и 2) "текст-чтение" (классический текст, "то, чего написать уже нельзя"). Из этого следует, что оценка текста возложена на читателя. Читать для него – значит декодировать слова, смыслы, структуры, фрагменты, т.е. суть чтения интерпретировать текст, пронизанный бесчисленно переплетающимися между собой кодами.

Сегодня в мировой литературе реактуализируются вопросы культурного кодирования и декодирования культурных смыслов и информации, заложенных автором в художественном тексте. Прочтение текстов предполагает декодирование некоторого набора культурного бессознательного: основных понятий, установок, культурных смыслов, образов, именуемых культурным кодом. В целом, *культурные коды* можно охарактеризовать как *некие информационные блоки, которые обладают культурной, национальной, ментальной, художественной ценностью*. В современной литературе определяют 3 типа глобальных культурных кодов:

- дописменный или традиционный (связан с национальными традициями);
- письменный или книжный (с появлением письменности);
- экранный (кино, театр).

Если говорить о литературе, то множественность культурных типов составляют постоянные, имманентно присутствующие категории человеческой истории, культуры, цивилизации. К культурным кодам в современной литературе относят исторические софемы, представляющие собой красочные рассказы познания истины, культуры, культуры,

мифологемы, реалемы, мифсюжеты, мифомотивы, неомотивы, культурные аллюзии, авторские коды и др. В свою очередь, они группируются на *универсальные*, присутствующие в любой национальной культуре, (например: дерево жизни, река жизни, апокалипсис и т.д.) и *специфические* культурные коды, в первую очередь это этно-культурные, пространственно-ориентированные, (например: умай – древнейшее женское божество **тюркских** народов, балбалы – каменные изваяния древних тюрков, степь, конь и др.)

На мой взгляд, одним из произведений, в котором автором мастерски использовано множество знаков культурного кода, позволяющих читателю понять глубинный смысл и художественную ценность произведения, является роман-откровение *Хасена Адибаева «Созвездия близнецов»*. Попытаемся проанализировать наличие интертекстуальных связей и культурных кодов в отдельных главах романа.

Глава «*Любовь и несчастье*».

Все главы романа начинаются эпитафиями, представляющими явления интертекстуальности. Эпитафия к данной главе свидетельствует о пережитой автором несчастной любви. Свои чувства любви автор сравнивает с грозой, *которая «прошла стороной, не уронив и капли влаги...»* [3, с. 4-5], т.е. его любовь была безответной.

Писатель использует много метафор, описания исторических сюжетов и персонажей, показывая тем, что во все времена люди испытывали сильные, в то же время, противоречивые чувства: любовь и ненависть, радость и сожаление, счастье и разочарование, восторг и боль.

Уже в начале главы, обращаясь к истории древнего Египта, автор использует исторические культурные коды и аллюзии, метафоры, что, на мой взгляд, делает произведение необычайно ярким, запоминающимся. В ситуации, когда герой романа находится в больнице, автором используется метафора «*Фараон, жрецы, молчаливая стража ...Для меня же они родные братья, друзья, понятные и близкие*» [4, с. 6], т.е. о родных, близких и друзьях он отзывается как о преданном окружении фараона.

Исторический код египетская царица *Нифертити*, не смотря на божественную красоту, покинутая супругом императором Эхнатом, символизирует покинутых, несчастных в любви женщин. Преданность и сочувствие родных и друзей писатель сравнивает с верностью жрецов и стражи своему фараону, а в изображении лечащего врача, используются метафоры-описания как «*изящна и красива с печальными глазами*», «*большие чёрные глаза готовые пролиться тёплым дождём*» [4, с. 7].

- Для характеристики «*многодочернего соседа Азнабая*» автор использует явные исторические аллюзии и сравнивает факты многожёнства и многочисленности наложниц императора древнего Египта *Эхнатона* (ист. код) с традицией многожёнства наших предков. Писатель объединяет имена двух персонажей, разделяемые тысячелетиями, так как «*близки были мысли и чувства*» отцов, жаждавших сыновей-наследников. Повествуя далее о многожёнстве на Востоке, упоминая при этом имя гордости многочисленных потомков - Аблайхана (нац.-ист. код), Х. Адибаев объясняет своим современникам твёрдую веру наших предков: «*чем многочисленнее родня, тем могущественнее, сильнее род*» [4, с. 8]. В данном случае автор показывает проявление внимания и заботы ханов и султанов о большой многочисленности своих народов, а также на проблемы «*домостроя*» наших предков и современников.

- Прекрасная *Клеопатра* (ист. код) – загадка древней истории, была «*близкой, понятной, как солнечный день*», так как символизирует мудрость и самоотверженность матерей.

- Красочные метафоры и знаки культурного кода постмодернизма «*стылые звёзды, между нами пропасть, падаю в бездну, лабиринт и др.*» [4, с. 10] описывают эмоциональные переживания, печаль и чувственную боль автора.

- *Рыжеволосая красавица кобылица, красногривый жеребец, крылатые кони, белый конь* – это национально-культурные коды, характеризующие традиции кочевого народа. Наличие у кочевника больших табунов лошадей всегда был показателем его достатка и

богатства. Используя аллюзию о «*красногривом жеребце*», Х. Адибаев намекает на рождение от своего пращура и деда достойных потомков – батыров, ханов, известных людей в роду.

- Взяв за основу мифологемы *Одиссей и Пенелопа* – символы верной любви, автор искусно связывает историю эллады с современными событиями, используя скрытую аллюзию на вечные ценности в отношениях людей, как добро и любовь, вечность и счастье, мудрость и совершенство.

В последних абзацах главы автор пытается найти причины разрыва близких и любивших когда-то людей.

Глава «*Вера и ненависть*».

- Автор, используя много мифосюжетов, исторических софем, мифологем, подчёркивает связь древней истории с современной. Здесь явные и скрытые аллюзии на «*круг предопределения*», что «*история ничему не учит, оставляя за собой разрушения и миражи. Так было, есть и долго ещё будет так*», что «*... прошедшие цивилизации, описав круг, возвращались к одним и тем же берегам*» [4, с. 11], что во все эпохи люди жили с верой и в «*поклонении, желании без остатка служить своим богам и ради этой своей правды класть голову на плаху*» [4, с. 12-14] и, конечно же, люди жили с верой в Мессию. Путь к Мессии сопровождался и верой, и ненавистью, которые, в свою очередь, несли раздоры, столкновения, низвержение тронов.

- Используемые автором культурные коды *пирамиды, лабиринт, книга мёртвых* помогают читателю рассматривать историю человечества в виде *лабиринта*: все народы, блуждая по лабиринтам истории, совершая много ошибок, возвращались на круги своя. Он пишет о своих переживаниях, ссылаясь на историю народов: «*моя душа заблудилась в лабиринтах Миноса и Эхнатона, но дух мой упорно искал нить света*», «*я роюсь в лабиринтах памяти, друзья и близкие так изменились...*», «*пирамиды ... давали ощущение неразрывности с высшей силой*», «*человек упорно шёл лабиринтами Эхнатона*» [4, с. 12-18].

- Метафоры и культурные коды *кроваво-тёмные тучи, бездна, пропасть, небытие, теснина*, повествуют нам о кровавых и жестоких событиях, сопровождавших все цивилизации. Здесь также использованы явные и скрытые аллюзии, что дорога истории, устланная «*благими намерениями*» неотвратимо приводит к крушению мира.

- Мне очень понравилась связь событий истории прошлой с современной. Здесь и военные события второй мировой войны, как *Орловско-курская дуга 1943г.*, и эпоха *Интернационала*, и *Ленин – вождь всех народов*, как *поводырь слепцов*, и *царствование фараонов Тутанхамона и Эхнатона и другие*. Здесь, на мой взгляд, скрытая аллюзия, что народы *снова «создают себе веру в богов»*, Мессию, правду и *ведомые поводырями*, идут по лабиринту, который приведёт их к *пропасти, бездне*.

- А в глазах Нифертити «*была боль...*, они скорбно смотрели, готовы пролиться тёплым дождём (метафоры) – её глазами писатель видит боль всех женщин-матерей, которые бессильны предотвратить кровопролитные войны и влияние жестоких законов фараонов и поводырей на судьбы и будущее детей, защитить своих детей от надвигающейся бездны.

- Описанные события с использованием мифологем *Амон-Ра, Зевс, Брахма, Вишну, Шива*, а также имена лидеров Французской революции – *Робеспьера, Марата и узкоглазый охотник гутулы*, и *Вавилон* также являются историческими и национально-культурными кодами, которые красноречиво свидетельствуют о тёмных пятнах в мировой истории и предостерегают потомков от «*пути к бездне и протоптанного круга*» по лабиринтам истории.

Глава «*Метафора любви и неприятия*».

- В данной главе Х. Адибаевым использованы в основном религиозные мифологемы и мифосюжеты из Библии, как *Иуда, Авель и Каин, две жизни Христа, Варавва, Синедрион, фарисеи, Пётр Фома и Иоанн*, которые также можно причислить к знакам культурного кода.

- Имена великих *Абая и Шекспира, Кампанеллы* (нац.-культ. коды) символизируют вечный поиск истины и справедливости.

- Особого внимания заслуживает диалог *Иуды и первосвященника Анну о хороших учениках Иисуса*. Не скупясь на метафоры и аллюзии, автор размышляет над письмом Х. Борхеса и подводит читателя к выводу, «что имя Иуды и есть метафора любви и неприятия».

Глава «Война и мир».

- Ссылаясь на известные *САГИ* (нац.-культ. код) о подвигах и военных событиях разных народов, автор подмечает, что саги всех народов в разные времена по содержанию похожи друг на друга, а ведь герои, прославляемые в сагах участвовали в «молохе жертвоприношений». Х. Адибаев приводит в качестве примеров известные и любимые в народе сагии дастаны о казахских батырах *Рустэме и Манасе, русских богатырях Илье Муромце, Добрыне, Алёше Поповиче, немецкую Песнь о Нибелунгах, сказания об Илиаде, о Рыцарях короля Артура и др.* Любимые персонажи в борьбе со злом и с иноземными врагами также относились к предопределённому миру бытия, который, описывая привычный круг, неудержимо нёсся к пропасти. Исторические сюжеты о завоеваниях *Чингисхана и сражениях в Великой отечественной войне* (ист. и культ. коды), как бы, подводят черту, показывают истинное лицо войны: «...цивилизованный век, явивший миру оружие массового истребления, сделал войну апокалипсисом, противоестественной, чудовищной» [4, с. 17-24].

- Имена же великих полководцев *Ганнибала, А. Македонского, Ю. Цезаря, А. Суворова, Дария и Кира, князя Мономаха* (культ.-ист. коды) также являются скрытыми аллюзиями для изображения «поводырей» своих народов, участвовавших в «молохе жертвоприношений».

Роман-откровение «Созвездия близнецов» по своей структуре напоминает текст-код с использованием разнополярных культурных аллюзий, реминисценций и красочных метфор. Таким образом, Хасен Адибаев наряду с другими писателями «новой волны» в Казахстане причисляется к носителям не только национальной культуры, традиционного знания психологии народов, но и знания общецивилизационного порядка.

ИСТОЧНИКИ И ЛИТЕРАТУРА:

1. Каскабаев С.А. Краткая характеристика современного состояния и тенденций развития мирового литературоведения / С.А. Каскабаев // Известия НАН РК, Сер. общественные науки, литературоведение. – Алматы, 2011. – № 1.
2. Кодар А. Мирозрение кочевников в свете степного знания / А. Кодар // НИСА. – Алматы, 1998. – С. 56-66.
3. Адибаев Х. Созвездия близнецов. Роман-откровение / Х. Адибаев. – Алматы, 2004.
4. Барт Р. От произведения к тексту / Р. Барт // Избранные работы: Семиотика: Поэтика. – М., 1989. – С. 417-418.
5. Алтыбаева С. М. Этнокультурный дискурс современной прозы: код, конструкт, контент / С.М. Алтыбаева // Вестник национальной академии наук Республики Казахстан. – № 3. – Алматы, 2012.

Научный руководитель – кандидат филологических наук, доцент Ш.Т. Адибаева

*Оксана Каданер
(Харків, Україна)*

МОВНА КУЛЬТУРА ЯК ОДНА ІЗ СКЛАДОВИХ В СИСТЕМІ ВУЗІВСЬКОГО НАВЧАННЯ В УМОВАХ ВПРОВАДЖЕННЯ СТАНДАРТІВ НОВОГО ПОКОЛІННЯ

Однією із умов становлення особистості є вдосконалення мовної культури, в процесі якого формується світогляд, розвивається естетичний смак, підвищується рівень внутрішньої культури, в тому числі і культури мовлення.

Сучасний етап розвитку, сучасні державні та суспільні реалії, стан освіти в нашій країні, перспективи його поновлення роблять нагальним завдання підвищення і розвитку мовної культури нашого суспільства.

Мовна культура людини є однією із складових частин загальної культури. Мовна культура сучасної молоді людини нерозривно пов'язана з культурою мислення, почуттів, культурою поведінки, багато в чому визначає якості морального обличчя особистості, впливає на ефективність комунікативної діяльності.

В даний час мовна культура стає однією із умов гуманізації та гуманітаризації навчально-виховного процесу в цілому, націленого на особистісний характер, комунікативну діяльність, що також надає актуальність проблемі розвитку мовної культури.

Особливо актуально це в період вузівського навчання студентів, коли потреба в освіті та спілкуванні знаходиться в нерозривному зв'язку із самою особистістю, її культурою, мовними вміннями і навичками, які використовуються у навчальній, повсякденній та майбутній професійній діяльності.

Складність і педагогічна особливість процесу розвитку мовленнєвої культури студентів у період вузівського навчання полягає у необхідності здійснення комунікативного підходу до вирішення даної проблеми, націленого на мовну адаптацію особистості в умовах освітнього процесу вищого навчального закладу.

Перетворення, що відбуваються в Україні, неоднозначно позначаються на стані і шляхах розвитку мовної культури. З одного боку, здійснюється поступове звільнення мови від стереотипів і мовних штампів, з іншого боку, відбувається явне зниження мовної культури в масовій інформації, публічних виступах, побутовому спілкуванні людей, в тому числі і студентів. На сьогоднішній день рівень мовленнєвої культури студентів залишається не до кінця вивченим. Не визначена роль мовної культури в контексті гуманітарної освіти студентів, їх життєвого самовизначення та самореалізації.

Сучасні процеси в освіті зумовили задоволення освітніх потреб за допомогою освітніх послуг.

Діяльність сучасних вищих навчальних освітніх закладів спрямована на створення умов, що забезпечують реалізацію різних освітніх потреб людини.

Тим часом проблема розвитку та формування мовленнєвої культури студентів на сьогоднішній день до кінця так і не вирішена. Багато питань, які пов'язані із культурно-мовним аспектом формування особистості студента, залишаються неопрацьованими. Зокрема, недостатньо вивчена проблема розвитку мовленнєвої культури студентів у період їхнього навчання в університеті, нечітко позначені особливості та умови організації даного процесу у загальній системі вузівської освіти.

Основоположним у мовній культурі є мова, в якій головними якостями є правильність мовних норм, правильність стиле-мовних вживань, якість змісту мовного спілкування, якість і етичність комунікативних намірів. Це вид діяльності членів суспільства, який проявляється у користуванні мовою в процесах спілкування і мислення. Мова – найяскравіша людська приналежність життєдіяльності кожної людини, що представляє рівень його загального розвитку і культури. Мовна культура людини є однією із складових частин загальної культури, яка пов'язана із культурою мислення, почуттів, культурою поведінки, багато в чому визначає якості морального виховання особистості, впливає на ефективність комунікативної діяльності. Мова розглядається як явище не тільки лінгвістичне, а й психологічне, етичне та естетичне. Ще в Давньому Римі здійснювалися спроби створення, теорії і якостей гарної мови, теорії мови та стилю. У сучасній педагогічній науці створена система, в якій визначені якості гарної мови, представлено теоретичне обґрунтування і опис головних якостей мовлення, їх структурно-мовних властивостей і особливостей, системності їх зв'язків, несуперечливість термінологічних позначень через аналіз співвіднесеності мови з немовними структурами: мова-мислення, мова-свідомість, мова-дійсність, мова-людина, мова - умова спілкування.

При зверненні до феномену «мовна культура» ми спираємося на теорію мовленнєвої діяльності, розглянуту сучасною психологією і лінгвістикою з позиції загальної теорії діяльності. Мовленнєва діяльність – це сукупність психофізичних робіт людського організму, необхідних для побудови мови, специфічний компонент будь-якого виду

діяльності людини. У педагогічній теорії мовної діяльності мовна культура розглядається як один з найважливіших показників духовного багатства людини, культури його мислення як засіб розвитку особистості [3, с. 15].

Мовною діяльністю називається процес користування людиною мови для спілкування. У системі діяльності мова може займати різне місце: виступати як знаряддя контролю, зіставлення отриманого результату із наміченою метою. З точки зору психології мова тотожна будь-якій іншій діяльності: вона має певну мету, управляється мотивом, у неї є певне орієнтування, програма та система операцій, здійснюється контроль за результатом і процесом дій, вона використовує як знаряддя знаки мови [3, с. 47].

Усякий мовленнєвий вплив зводиться до заздалегідь запланованих перетворень, тобто до зміни в системі відносин людини до світу. Насправді, слово, особливо в педагогічній діяльності, може здійснити на людину більш сильний вплив, ніж будь-який інший фактор, воно здатне привести до серйозних змін у структурі мислення, свідомості, всієї діяльності особистості.

Але необхідно володіти певною майстерністю, щоб оптимально здійснити мовленнєвий вплив. Ця майстерність має бути спрямована на здійснення результатів даної діяльності і вона складається з ряду умінь, навичок, відпрацьованої техніки.

У педагогічній діяльності, ми неминуче стикаємося з необхідністю використання мови в якості основних засобів впливу, адже під мовною культурою ми розуміємо процес свідомого відбору та використання тих мовних засобів, які допомагають здійснювати мовленнєвий вплив, що дозволяє із максимальною ефективністю забезпечити вирішення конкретних педагогічних завдань у реальній ситуації навчального процесу.

У сучасній науковій літературі до останнього часу переважала тенденція ототожнення понять «культура мови» і «правильність мови».

Правильність як критерій мови зв'язується з нормою, яка дуже часто змінюється. Це не можна уявити без функціональних різновидів мови, її стилістики. І тут вона не завжди однакова. У ділових і наукових стилях норма сувора, а в розмовному стилі норми змінюються. У публіцистичному стилі можуть бути і відступи, хоча вони і не завжди мотивовані. Правильність мови – це необхідна складова частина загального поняття гарної мови, один із її критеріїв. Це забезпечується знанням всього багатства мови, знанням логіки, предмета мовлення, вміння говорити просто, стисло, ясно, доречно [1, с. 108].

Проте, поняття «культура мови» не збігається за своєю сутністю із терміном «правильність». Воно швидше пов'язано із можливостями усїєї мовної системи, що виражає конкретний зміст у кожній реальній ситуації мовного спілкування. Мовна культура виробляє вміння відбирати і вживати мовні засоби в процесі мовного спілкування, допомагає формувати свідоме ставлення до їх використання в мовній практиці.

З усього вище викладеного зрозуміло, що мовленнєвий розвиток студентів – це найважливіше завдання викладача. Творчий розвиток людини неможливо без вміння чітко, логічно, правильно мислити і висловлювати свої думки. Відповідно до особливостей і потреб кожного предмета повинен збагачуватися і мовленнєвий розвиток студента. Викладач будь-якого предмета повинен вдосконалювати мовну культуру студента і боротися з мовною неохайністю. Саме на це і спрямована увага у всіх дослідженнях з проблем розвитку мови і мовної культури [2, с. 37].

Різні цикли дисциплін в університеті, в якості специфічних, висувають на перший план ті чи інші структурні компоненти та особливості мовної культури. Це обумовлюється особливостями наукового та художнього мислення, а також на які сфери мислення насамперед впливає мова викладача, адже специфіка мовної культури залежить від функціональної потреби.

Для викладача, який думає про культуру мовного розвитку студентів, важливим є не стільки закріплення навичок правильності їх мовного висловлювання у повній відповідності з нормою літературно-мовного висловлювання мови, скільки розробки вміння точного вибору і використання мовних засобів, необхідних для кожної конкретної ситуації

спілкування, можливість у належній мірі володіти мовою як у відборі слів, так і її експресивних форм емоційної виразності для передачі думок і почуттів [1, с. 77].

При цьому потрібно вміти сприймати і осмислювати науково-навчальну форму мови, яка, як і професійна, відрізняється великою кількістю термінів, науковою фразеологією, переважанням абстрактної лексики, складністю викладу і насиченістю змісту.

Комунікативні потреби студентів, які не обмежуються рамками навчальної діяльності, реалізуються і у розмовному стилі мовлення, який, на противагу науковому, відрізняється простотою і доступністю, спонтанністю висловлювання, вживанням побутової лексики. Крім того, розширення міжнародних зв'язків, комерційна та науково-дослідна діяльність в галузі освіти вимагає знань офіційно-ділового призначення, передбачає певну стандартність, обов'язковість використання мовних і мовленнєвих засобів. І, нарешті, гуманітаризація освіти як головний принцип здійснення освітньої політики в сучасних умовах суспільства визначає місце публіцистичного та літературно художнього стилів в навчально-виховному процесі вузу, націлює на дискусійний, полемічний характер даного процесу, особистісну спрямованість, ціннісну орієнтацію, що пов'язано із емоційністю, спонукальністю, естетичністю мови, оцінним відносинами до того, що повідомляється.

Отже, у вузі повинна формуватися мовна культура студентів у системі вузівського навчання, при цьому формування мовленнєвої культури студентів являє собою цілеспрямований процес, що забезпечує вербальне спілкування, як в усній, так і в письмовій формах. Специфіка вузівського навчання полягає у тому, що студенти будуть залучені до усіх видів мовленнєвої діяльності, які є складовими частинами освітнього процесу в цілому. Крім того, майбутня професійна діяльність також вимагає оволодіння усіма видами мовленнєвої діяльності, особливо в так званих комунікативних видах професійної діяльності.

Розглядаючи потенційні можливості кожного з видів мовленнєвої діяльності, необхідно спрямувати зусилля на те, щоб з їх допомогою забезпечити процес розвитку мовленнєвої культури в умовах вузівського навчання для успішної реалізації студентами своїх можливостей, майбутньої професійної діяльності.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Васильева А.Н. Основы культуры речи / А.Н. Васильева. – М.: Рус. яз., 1990. – 247 с.
2. Ксенофонтова А.Н. Речевая культура – основа речевой деятельности / А.Н. Ксенофонтова. – Оренбург: ОГУ, 1999. – 48 с.
3. Ксенофонтова А.Н. Педагогические основы речевой деятельности: монография / А.Н. Ксенофонтова. – СПб.: СПбГУ, 1999. – 166 с.

*Дария Лач
(Павлодар, Казахстан)*

К ВОПРОСУ ОБ ЭМОЦИИ В АНГЛИЙСКОЙ И РУССКОЙ ЛИНГВОКУЛЬТУРАХ

Язык это то, что делает человека общественным существом. Он является коллективным достоянием и воздействует на индивида, как утверждал В. Гумбольдт, и чем лучше человек владеет языком, тем сильнее язык влияет на его мышление. В. Гумбольдт писал о взаимосвязи языка и духа народа, так как национальный характер языков состоит в особенном соединении мысли со звуком... Язык народа есть его дух, и дух народа есть его язык... язык всеми тончайшими фибрами своих корней связан с народным духом, и чем соразмернее этот последний действует на язык, тем закономернее и богаче его развитие.... языки, всегда имеющие национальную форму, могут быть только непосредственными сознаниями народов [1]. В.И. Шаховский рассматривает язык как отражение культуры и менталитета, каждый язык описывает круг народа, которому он принадлежит, круг, из пределов которого можно выйти только в том случае, если вступаешь в другой круг.

Определить характерные черты каждого такого круга лексики, называющей эмоции можно, попытавшись сопоставить словарные дефиниции выбранных для анализа лексических единиц двух языков [2, с.34].

В нашем исследовании первоначально были отобраны лексические единицы русского языка, затем они были переведены на английский язык. В связи с изучением эмоциональной лексики и эмоционального состояния нами были рассмотрены такие концептуальные лексемы как: ВОЛНЕНИЕ, ГНЕВ, ГОРДОСТЬ, ГОРЕ, ЗАВИСТЬ, ЖАЛОСТЬ, ЖЕЛАНИЕ, ЛЮБОВЬ, ЛЮБОПЫТСТВО, НЕНАВИСТЬ, ОТВРАЩЕНИЕ, РАДОСТЬ, СТРАХ, СТЫД, УДИВЛЕНИЕ и их эквиваленты в английском языке: EXCITEMENT, ANGER, PRIDE, GRIEF, ENVY, DESIRE, PITY, LOVE, CURIOSITY, HATRED, DISGUST, JOY, FEAR, SHAME, ASTONISHMENT.

Словари на данном этапе признаются носителями языка как отражение национальных особенностей языкового сознания.

Сама возможность сопоставления концептов эмоций в двух языках предопределена существованием теории УПК (универсально-предметного кода), разработанной А.А. Леонтьевым [3] и продолженной в исследованиях Н.И. Жинкина [4].

Далее производился анализ дефиниций этих слов по Толковому словарю русского языка (Ожегов С.И. и Шведова Н.Ю., 1995), Webster Desk Dictionary of the English Language (1990), Oxford student's dictionary of current English (Hornby A.S., 1983).

В обоих языках ВОЛНЕНИЕ EXCITEMENT описывается как состояние (в русском языке: ожидания, в английском: желания сделать что-либо) и как внешнее проявление эмоции. В английском языке также, добавляется компонент ощущения боли. В обоих языках обнаружены связи с другими эмоциями. В русском со СТРАХОМ и СТЫДОМ, в английском с ОТВРАЩЕНИЕМ, СТРАХОМ, ЖЕЛАНИЕМ, ГНЕВОМ.

Понятия ГОРДОСТЬ, PRIDE не совпадают в русском и английском языках. В русском языке это понятие амбивалентно, его отрицательность или положительность, прежде всего определяется реальной или нереальной причиной (верой); в английском толковом словаре (Hornby) дается только положительное значение, а в американском (WDD) только отрицательное с набором субзначений. Связи с другими эмоциями, однако, похожи: в русском языке: с РАДОСТЬЮ, в английском с РАДОСТЬЮ, ЛЮБОВЬЮ и НЕСТЫДОМ.

Значения слов ГОРЕ и GRIEF не совпадают: в русском языке это слово служит как для обозначения эмоции, так и ее причины, сопровождающие ее физические и нравственные ощущения, русское понятие имеет богатый спектр оттенков; в английском языке это слово обозначает только нравственные ощущения, и выбор его синонимов гораздо беднее. В связи с другими эмоциями похожи, но не идентичны. В русском языке с ЖАЛОСТЬЮ, ЖЕЛАНИЕМ понять; в английском с ЖЕЛАНИЕМ достичь не достигнутого, СТРАХОМ, ЖАЛОСТЬЮ, ПЕЧАЛЬЮ, СТЫДОМ.

В русском и в английском языках понятия ЗАВИСТЬ, ENVY параллельны, но в английском языке каждая из составляющих значения ярче, экспрессивнее, а также сама структура значения сложнее: в русском языке досада из-за успеха другого; в английском; раздражение, ревность по этому поводу. Связи с другими эмоциями также показательны и скорее дифференцированы, чем универсальны в сопоставляемых языках. В русском языке с ГНЕВОМ, НЕНАВИСТЬЮ, ОТВРАЩЕНИЕМ (только негативные эмоции); в английском с ГНЕВОМ, СТРАХОМ, ЖЕЛАНИЕМ.

Как в русском, так и в английском языках понятия ЖЕЛАНИЕ DESIRE описаны как сильные чувства, являющиеся движущей силой эмоций. В английском языке у этого понятия несравненно больший круг связей с другими эмоциями, в британском варианте английского языка ЖЕЛАНИЕ – это проявление любого чувства или ментального состояния. Однако семантика русского и английского слов несколько расходится: в английском языке это, прежде всего надежда, вера, ожидание; в русском; положительное отношение, стремление к обладанию. Русское понятие связано с ГОРЕМ, ЛЮБОВЬЮ; английское; с ГНЕВОМ, ЗАВИСТЬЮ, ВОЛНЕНИЕМ, ГОРЕМ, СТРАХОМ, РАДОСТЬЮ, ЛЮБОВЬЮ.

Понятие ЖАЛОСТЬ PITY имеет одинаковые составляющие значения в русском и английском языках. Словарные дефиниции различаются незначительно: в русском языке, только соболезнование кому-либо; в английском; сожаление о чем-то, способность сострадать другим (это более абстрактно и обще). Связи с другими эмоциями также сходны: в русском языке с ПЕЧАЛЬЮ; в английском с ГОРЕМ, ПЕЧАЛЬЮ.

В обоих языках понятие ЛЮБОВЬ LOVE описывается одинаковыми прилагательными, но семантически эти единицы неравны. В русском основная сема постоянная привязанность; в английском представлена богатая палитра оттенков от теплого чувства до страсти. Интересно, что сема верности отмечена в русском словаре и отсутствует в английском. В русской дефиниции нет семы удовольствия. Связи с другими эмоциями также различаются: в русском языке можно проследить связь с ЖЕЛАНИЕМ; в английском; с ЖЕЛАНИЕМ, РАДОСТЬЮ, ГОРДОСТЬЮ.

Различная ценность понятия ЛЮБОПЫТСТВО CURIOSITY в русском и английском языках очевидна. В русском словаре определение мелочный. сообщает слову отрицательную оценочность, русское слово обладает также дополнительным смыслом концентрации внимания; в английском языке CURIOSITY, всего лишь специфичный вид DESIRE, отличающийся от родового понятия только глаголом-дополнением. Понятие CURIOSITY производит впечатление несамостоятельного, оно само служит одной из составляющих определения понятий WONDER, ASTONISHMENT. Связи с другими понятиями совпадают, в обоих языках. ЖЕЛАНИЕ, в английском языке понятием WONDER наводится. еще значение радость от приятного сюрприза. Понятия НЕНАВИСТЬ HATED в русском и английском языках различаются не слишком сильно, они почти параллельны, основная сема вражда, но в русском она более активна: злость, недоброжелательность, в английском же это скорее ЖЕЛАНИЕ избежать. Связь с другими эмоциями можно проследить через значение желания сделать что-либо: в русском с ЗАВИСТЬЮ, в английском с ГНЕВОМ, ОТВРАЩЕНИЕМ.

Понятия ОТВРАЩЕНИЕ DISGUST в русском и английском языках также совпадают не полностью, хотя почти параллельны: в обоих языках в этом понятии есть семы нарушения спокойствия и отрицательности этой эмоции, но в русском языке сделан акцент на обязательную причину, а в английском сами составляющие понятия обладают большей экспрессивностью. Связь с другими эмоциями в русском языке через составляющую неудовольствия с ГНЕВОМ, и прямо с ВОЛНЕНИЕМ; в английском через dislike с ГНЕВОМ, и прямо с НЕНАВИСТЬЮ.

Понятия РАДОСТЬ JOY в обоих языках не совпадают. Объединяет их положительная эмоциональная нагрузка каждой составляющей значения. В русском языке интерес представляет определение ощущение душевного удовлетворения; семы удовлетворения и радости.

присутствуют в обоих языках, но в русском они дополняются беззаботно-радостным оживлением, весельем и полнотой силами, а в английском наслаждением, удовольствием и, что особенно отличительно реваншем, компенсацией за несправедливость. В русском языке РАДОСТЬ это настроение, а в английском; чувство, возникшее по довольно конкретной причине. Связи с другими эмоциями: в русском языке с ГОРДОСТЬЮ, в английском с ЖЕЛАНИЕМ, ЛЮБОВЬЮ, ГОРДОСТЬЮ. Понятия СТРАХ FEAR не эквивалентны в русском и английском языках. В русском понятии преобладает сема одномоментного действия, а в английском длительного состояния, также присутствует составляющая слишком. Английское понятие шире русского и включает предчувствие, почтение, неуверенность в будущем, формы расстройств ума. Связи с другими эмоциями в русском языке ограничиваются ГНЕВОМ, СТЫДОМ; в английском; ЖЕЛАНИЕМ, ЗАВИСТЬЮ, ГОРЕМ, ЛЮБОВЬЮ.

Понятия СТЫД SHAME в русском и английском языках не совпадают. В русском языке, как и в английском, присутствует составляющая ощущение, но в первом, оно неприятное от осознания вины, а во втором, боль от потери самоуважения. Связи с другими

эмоциями также различаются: в русском с ГНЕВОМ, СТРАХОМ; в английском с ГОРЕМ, ПЕЧАЛЬЮ.

Несовпадение понятий УДИВЛЕНИЕ ASTONISHMENT напрямую связано с неравноценностью понятий ЛЮБОПЫТСТВО CURIOSITY. Если в русском ЛЮБОПЫТСТВО объемнее, то в английском ASTONISHMENT. Русское слово УДИВЛЕНИЕ передает только реакцию на некий раздражитель, определенный прилагательными неожиданный, странный, непонятный. Связи с другими понятиями в русском языке можно обнаружить только через впечатление это след, оставленный в сознании, душе, оценка, это связывает удивление со всеми словами рассматриваемого списка, они все содержат оценочный компонент; в английском языке понятие ASTONISHMENT связано с ЛЮБОПЫТСТВОМ, РАДОСТЬЮ, ЛЮБОВЬЮ.

Сказанное выше свидетельствует, что лингвокультурологическая парадигма уточняет положения семасиологии, в частности, понятие «содержание слова» тем, что вносит в него семантический компонент «культурное содержание» и экстралингвистический компонент «культурный референт».

Незнание культурных референций приводит к нарушению адекватности в парадигме межкультурного общения, к коммуникативным неудачам. Особую значимость для преодоления таких неудач представляет получение знаний о содержании национально-культурного компонента в значении слов.

В основу лингвистической этимологии положено исследование эмотивных компонентов единиц языка, которое началось с изучения эмотивной семантики слова. Это связано с тем, что слово – основная и в то же время наиболее семантически подвижная единица, которая в обыденном сознании представляет все поле языка. Основной тезис, имеющий место в лингвистике 70-80-х гг. XX века, о том, что имена эмоций не относятся к эмотивным средствам, т.к. у языка, якобы, нет вторичной языковой системы, которая бы раскрыла его смыслы, рассматривая с иных позиций. Общеизвестным сегодня является положение о том, что имена эмоций, наряду с лексикой, описывающей и варажающей эмоциональные состояния, составляют систему лексических эмотивных средств, поэтому в числе репрезентов категория эмотивности включается как эмотивная лексика, так и лексика эмоций.

Наиболее сложной частью языковых знаний, лежащих в основе межкультурной компетенции является знание специфики коннотативных значений лексики отдельного языка. Рассмотрим данную проблему на материале зоолексик – разряда слов, где национальная коннотативно-семантическая специфика проявляется наиболее рельефно и разнообразно.

Наряду с одинаковыми или очень близкими эмоционально- оценочными коннотациями, положенными в основу употребления зоолексик в разных языках (ср.: живуч как кошка= have as many lives as a cat; хитер как лиса= sly like fox; глуп, как осел= stupid as an ass; смелый, как лев= brave as a lion и пр.), мы наблюдаем и большие идеотнические расхождения в сопутствующих тому или иному зоониму эмотивных коннотациях. Так, в русском языке для семантики слова кошка характерны коннотации живучести и блудливости, но коннотации, которые есть у этого слова в английском языке, в нем не представлены. Слово cat в английском языке имеет коннотацию «злости» и «сварливости», что позволяет употреблять его в переносном значении “a spiteful woman”:- злобная дрянь! Особая коннотация связана с представлением о «меланхоличности» (ср. as melancholy as a cat).

В разных языках наименования животных широко используются в предикатной функции и имеют различные коннотации. Ср.: to stare at something like a pig= смотреть, пялиться на что то как баран на новые ворота; to buy a pig a pole= покупать кота в мешке.

Зоолексика- частный случай идеотнических расхождений в коннотациях, основанных на различных ассоциациях и представлениях у разных народов о том или ином

животном. Межъязыковые словесные коннотации можно наблюдать в других лексико-семантических группах.

В.Г.Гак омедал, что «перевод превращается в бесплотный скелет и не становится литературным произведением», если в переводном словаре нет коннотативных слов [6, с.101] слова различных языков, означающие один денотат, могут совпадать по денотативному компоненту и не совпадать по коннотативному.

Сегодня предпринимаются попытки установить границы исследования межкультурной коммуникации. Так, указывается, что межкультурная коммуникация имеет место, если отправитель сообщения является носителем (членом) одной культуры, а получатель является носителем (членом) другой. Но для определения межкультурной коммуникации необходимы еще и объективные критерии- дефиниции для таких понятий, как культура, культурная принадлежность (см. об этом: [7, с.99]). Многочисленные исследования показали, что межкультурная коммуникация- это фактически межличностная коммуникация в контексте культур, т.е. в такой ситуации, когда один партнер естественно обнаруживает культурное отличие от другого. Лингвистика прошлого века ошибочно ограничивала рамки межкультурной коммуникации, наблюдая только за общением людей из разных стран или на разных языках. Фактически, это и общение людей внутри одной и той же страны, на одном и том же языке, это общение людей, отличающихся по возрасту, месту жительства, полу, профессии и т.д. Все учащиеся даже в бытовом общении будут межкультурными коммуникантами, т.к. обладают разной культурой и человеческой компетенцией.

Компаративная методика изучения фразеологических коррелятов русского и английского языков как языковых средств межкультурного эмоционального общения показывает, что лакунарными могут быть все семантические компоненты фразеологических единиц- коррелятов в разных языках. Приведем несколько примеров: cheap as dirty (очень дешевый) – дешевле пареной репы; get smth out of one's blood (отрешиться от чего-либо) – выбросить из головы; be in (find oneself in, get into) the wrong box (быть (оказаться) в неловком положении)- быть не в своей тарелке; keep (wrap) smb in cotton wool (чрезмерно оберегать кого-то)- держать кого-либо под стеклянным колпаком; when pigs fly (никогда)- когда рак на горе свиснет. Эти и подобные примеры вызывают у межъязыковых коммуникантов различные эмоциональные ассоциации, но в пределах общего понимания денотативного смысла.

Аналогичные процессы наблюдаются при сопоставлении русского и английского фразефонда. Например, выпить – заложить за воротник – to crack the bottle; зазнаться – задрать нос – to grow too big for one's boots; очень дорого заплатить – расплачиваться своей шкурой – to pay through the nose.

В этих межкультурных фразеологических параллелях при универсальности их денотативного значения различны внутренние формы. Которые вызывают в эмоциональном сознании говорящих на разных языках различные эмотивные смыслы как основу их различных эстетических, экспрессивно-оценочных переживаний.

Все упомянутое выше позволяет по-новому подойти к решению проблемы внутренней формы языка как экстралингвистического феномена, позволяет рассматривать эмотивность в качестве основы диалектики внутренней и внешней формы языка.

Сопоставительные исследования культуры эмоций англоговорящей и русскоговорящей языковых личностей позволяет создать словарь нового типа – словарь различий в эмоциональном поведении этих языковых и коммуникативных личностей. Использование такого словаря в образовательных учреждениях (школах, вузах) внесло бы существенный вклад в совершенствование, в том числе и в интенсификацию, научающей коммуникации.

В качестве примера-аргумента Т.В.Ларина приводит разное использование принципа Вежливости разноязычными речевыми партнерами, что представляет серьезные проблемы при эмоциональной инакультурации русских и англичан [8].

В процессе межкультурного общения коммуниканты используют невербалику, т.е. не только язык слов, но и язык тела, то ее культурные различия тоже создают специфические эмоциональные проблемные зоны: мимические, фонационно-просолидические и жестовые. В качестве примера возьмем социальную улыбку англичан. Семантика улыбок у русских – искренняя радость, симпатия, добродушие, у англичан – демонстрация вежливости к партнеру и самопрезентация.

Отметим, что общее содержание сообщения складывается из совокупности лингвистических и паралингвистических, в том числе и невербальных средств. Поэтому в научающей инакультурации наступила пора при обучении иностранному языку обучать всем субкомпетенциям: лингвистической, страноведческой, культурологической, эмотивной, эмоциональной и вербальной.

ИСТОЧНИКИ И ЛИТЕРАТУРА:

1. Гумбольдт В. Избранные труды по языкознанию. – М., 1980.
2. Шаховский В.И. Эмоции. Долингвистика. Лингвистика Лингвокультурология. – М., 2012. – 132 с.
3. Леонтьев. А.А. Язык, речь, речевая деятельность. – М.: Просвещение, 1969. – 214 с.
4. Жинкин Н.И. Речь как проводник информации. – М., Наука. 1982.
5. Язык, сознание, коммуникация: Сб. статей. / Ред. В.В. Красных, А.И. Изотов. – М.: «Филология», 1998.
6. Гак В. Г. Высказывание и ситуация // Гак В. Г. Языковые преобразования. – М, 1998. – С. 243-263.
7. Шамне Н.Л. Актуальные проблемы межкультурной коммуникации / Н.Л.Шамне. – Волгоград, 1999. – 379 с.
8. Ларина Т.В. Англичане и русские. – М., 2013. – 358 с.

*Научный руководитель – кандидат филологических наук,
профессор Р.Ж.Саурбаев*

*Лариса Нікітюк
(Острог, Україна)*

ЛІНГВОКУЛЬТУРОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ УТВОРЕННЯ ФРАЗЕОЛОГІЧНИХ ОДИНИЦЬ АНГЛІЙСЬКОЇ МОВИ

Дослідження ролі мови у соціумі, як способу передачі цінної інформації та висловлення поставило перед дослідниками багато завдань, зосереджених на існуванні мови як такої та її змісту в розвитку суспільства. Важливим пластом у вивченні мовних явищ став аналіз мовних змін та їх основні напрямки. Над питанням дослідження розвитку мовних процесів працювали такі відомі науковці як: Б. О. Серебренніков, В. М. Телія, М. П. Кочерган.

Лінгвокраїнознавча сфера у дослідженні мовних одиниць стала важливим питанням сучасних мовознавців (С. Н. Денисенко, В. М. Телія, W. Fleischer). Найбільше увага приділяється елементам, які несуть національно-культурне значення і у складі фразеологічних одиниць підкреслюють свою вагомість (О. П. Пророченко, Є. М. Верещагін). У сучасних дослідженнях особливу увагу привертає питання взаємозв'язку мови та мислення [5, с. 387]. Фразеологія як галузь лінгвістики привертає до себе увагу дослідників своєю багатогранністю та глибиною значення.

Метою статті є визначення джерел виникнення фразеологічних одиниць англійської мови, враховуючи лінгвокультурологічні особливості.

Проблема взаємодії мови та культури визначає напрями сучасних лінгвістичних досліджень та зацікавлює багато дослідників-мовознавців, які займаються сьогодні вивченням взаємодії мовних явищ із мисленням, культурою нації, особливостями відображення елементів вербальної картини світу фразеологічними одиницями.

В основі значення фразеологічної одиниці мови носіїв закладені образи, які асоціюються з національними цінностями. Значення фразеологічних одиниць викликають асоціації з відповідними національними образами, які відображають національну свідомість. Фразеологічні одиниці несуть у своєму значенні не тільки вербальне висловлення думки, але й відображають певні поняття, віддзеркалюючи таким чином національну картину світу.

Фразеологія – особливий та унікальний спосіб відображення мовної картини світу відповідного народу. Наш весь світ сприймається людською особистістю через свідомість, завдяки якій кожне сприйняття є індивідуальним. Тому можна сказати, що мовна картина світу відображає універсальні характеристики як усього людства, так і індивідуальну специфіку певної групи людей чи окремої особистості. Вивчення мовних картин різних народів дає змогу виявити особливості сприйняття кожним із них об'єктів реального світу, зрозуміти особливості менталітету нації, носіїв конкретної культури [5, с. 389].

Англійська фразеологія дуже багата, з огляду на те, що в неї багата та велика історія. Фразеологія є джерелом барвистості мови та її повноти, оскільки саме у фразеологізмах відбито історію народу, його культуру та побут. Фразеологізми найчастіше є націоналізованими. Але зважаючи на міжнаціональні зв'язки, в англійській мові з'явилося і багато інтернаціональних фразеологізмів. Англійська фразеологія – це суміш переважної більшості корінних фразеологічних одиниць та запозичених. Деякі фразеологізми містять у собі застарілі компоненти, що свідчить про історичне значення цього фразеологізму.

Досліджуючи процес створення фразеологізмів, можна назвати такі етапи утворення їх значень: спонукальні властивості фразеологічної картини світу, особливості походження та позамовні чинники.

Фразеологічна картина світу англійської мови пов'язана з національною картиною світу англословних країн й утворилася на базі національних міфів, вірувань, обрядів, ритуалів, які передавались у спадок наступним поколінням у вигляді звичаїв і традицій. Основні фрагменти фразеологічної картини світу можна виявити в різних сферах життєдіяльності етносу [1, с. 112].

Основою фразеологічного значення фразеологічної картини світу є його фігуральність. Значення фразеологічних одиниць пов'язане з народними образами та залежить від культури і побуту носія мови.

Етимологічні джерела фразеологічних одиниць англійської мови

В англійській мові фразеологічні одиниці відіграють особливу роль, вони є частиною культури англійського народу. Тому, щоб визначити їхнє значення, розуміти їхню структуру ми повинні зануритись у особливості сприйняття навколишнього середовища носіями мови, у їхнє мислення. Ми можемо спостерігати вживання фразеологізмів у всіх сферах сучасного життя людини. Найчастіше ми можемо зустріти фразеологічні звороти у засобах масової інформації, в художній літературі та у повсякденному мовленні.

Фразеологізми сучасної англійської мови беруть початок з найрізноманітніших джерел. Виділяють дві групи походження фразеологічних одиниць: рідні (споконвічно) англійські та запозичені. Існують споконвічно англійські ФО термінологічного, нетермінологічного походження та шекспіризми. Запозичені фразеологічні одиниці у свою чергу поділяються на: біблійного походження, запозичені з різних мов, запозичені в іншомовній формі. В окрему підгрупу також виділяються фразеологізми американського походження. Отже, можна виділити дві групи та сім підгруп англійських ФО:

1. споконвічно англійські ФО: термінологічного та нетермінологічного походження, шекспіризми;
2. запозичені англійські ФО: біблійного походження, запозичені з різних мов, запозичені в іншомовній формі, американського походження [2, с. 381].

Споконвічно англійські ФО

ФО в англійській мові у більшості випадків є корінними англійськими зворотами, творці яких невідомі. Більшість споконвічно англійських ФО мають особливе походження. Походження їх значень лежать в основі історичних подій, традицій, обрядів та звичаїв англословних націй. Виділяють декілька груп англійських фразеологізмів, які пов'язані з націоналістичними факторами носіїв мови. А саме:

- 1) Фразеологічні одиниці, які відкривають звичаї та традиції англійців;
- 2) Фразеологічні одиниці, пов'язані з англійськими реаліями:

Shipshape and Bristol fashion – If things are shipshape and Bristol fashion, they are in perfect working order [9]. Став символом порядку і процвітання. В основу семантики даної фразеологічної одиниці ліг сценарій про те, що в порту Брістоль в Англії існував високий рівень організації роботи і, як наслідок, місто характеризувалось добробутом і достатком.

3) Фразеологічні одиниці, компонентами яких є імена та прізвища відомих англійських осіб. Вони можуть бути розділені на такі підгрупи:

а) фразеологізми з компонентом-прізвищем: *Hobson's choice – the choice between taking what is offered and getting nothing at all. (From the name of a stable owner in the seventeenth century who always hired out the horse nearest the door)* [10].

б) фразеологізми з компонентом-іменем: *Benjamin's portion The largest share. The phrase is from the Old Testament, in which Benjamin (Joseph's brother) receives a substantially larger proportion of food servings than his brothers.*

в) фразеологізми, які містять у собі компонент імені та прізвища: *John Hancock - Signature. Named after the extravagantly large signature of John Hancock on the American Declaration of Independence.*

4) Фразеологічні одиниці, пов'язані з прикметами: *kiss the Blarney stone – have the ability or intention to flatter, persuade or deceive people with one's talk (from an inscribed in the castle wall of Blarney, near Cork in Ireland, kissing which is supposed to give one such a power of persuasion)* [7, с. 334].

5) Фразеологічні одиниці, пов'язані з астрологією: *reach for the stars – works towards a goal.*

6) Фразеологічні одиниці, які беруть свій початок з казок та байок: *grin like a Cheshire cat – grin or smile, esp. in a senseless or inappropriate way (from an old simile of obscure origin, that was further developed in Alice's in Wonderland in which there is a Cheshire cat who could disappear except for his grin which remained visible)* [7, с. 246].

7) Фразеологічні одиниці, пов'язані з історичними фактами: *make a Virginia fence* (йти похитуючись, будучи напідпитку) в діяхронічному аспекті мотивується його прототипом-хоронімом *Virginia fence* (паркан, зроблений з розібраних залізничних рейок, з'єднаних між собою у вигляді зигзагів) [8, с. 109].

Ще одним джерелом англійських ФО є професійна мова. Професіоналізми збагачують фразеологічну скарбницю своїми термінами та розмовними виразами. Велика кількість термінів стає загальноновживаними і входить до складу фразеологізмів.

Jeddard (Jedwood) justice – суд після розправи (вираз походить від назви шотландського прикордонного містечка *Jed-burgh*, де траплялися такі випадки) [10].

Іншим прикладом, який відображає людську діяльність та закарбувався в англійській мові як фразеологізм є *Borstal system* (англ.) – борстальська система (система ув'язнення неповнолітніх злочинців на певний строк, залежно від їх поведінки) – вперше була впроваджена в тюрмі м. Борсталь у Кенті.

Твори Шекспіра є ще одним важливим джерелом поповнення фразеологічного фонду. Але через те, що більшість Шекспіризмів трапляються в тексті лише раз, їх форма лишається фіксованою.

The be-all and end-all – заповнення сенсу життя («Макбет»).

У сучасній англійській мові «шекспіризми» набувають деяких змін. Яскравим прикладом може бути «шекспіризм» *at one fell swoop* («Макбет»), який вживається у скороченому вигляді *at one swoop* [6, с. 67].

Окрім В. Шекспіра багато відомих письменників зробили свій внесок у фразеологію англійської мови: Джефрі Чосер, Джон Мільтон, Джонатан Свіфт, Чарльз Діккенс, Вальтер Скотт та інші.

Запозичені англійські ФО. Одним з найважливіших літературних джерел фразеологічних одиниць є Біблія. Переклади Біблії на англійську мову мали величезний вплив. Біблія вважається однією з перших книг, на її основі були виховані покоління. Тому не дивно, що численні ідіоматичні вирази увійшли до англійської мови саме з Біблійного тексту.

Біблійні фразеологічні одиниці пройшли повний процес асиміляції запозиченнями, тому вони часто сильно відрізняються від їх біблійних прототипів.

Фразеологічні одиниці, які беруть свій початок із Біблії – повністю або частково переосмислені значення словесних комплексів, виражених у формі словосполучення або речення, наділені ознаками об'єктів, які образно інтерпретуються. Прикладами фразеологічних одиниць біблійного походження можуть бути: *to keep as the apple of smb's eye* - берегти як зіницю ока, *alpha and omega* - альфа і омега).

Наступним джерелом утворення ФО англійської мови є запозичення з різних мов. Англійська мова багата на ФО запозичених у різних мов. Велика кількість фразеологізмів прийшли в англійську мову з французької (*it goes without saying від французького cela va sans dire*). ФО французького походження були створені шляхом калькування. Нечисленними є запозичення з німецької та іспанської мов.

Особливий пласт запозичень ФО англійської мови є запозичення з США. З огляду на те, що британський варіант англійської мови мав величезний вплив на утворення американського варіанту, а значний розвиток економічної, політичної та соціальної сфер США на сучасному етапі має значний вплив на розвиток англійської мови, то не дивно, що не завжди можна розпізнати ФО американського запозичення. У словниках інколи відсутня навіть позначка, що підтверджує американське походження ФО. Прикладами таких «американізмів» можуть бути: *to come right with a bang* – блискуче пройти, мати великий успіх, *big time* – великий, значний [4, с. 168].

Дуже важко зазначити, що деякі фразеологізми мають саме американське походження. Адже як показано у вищезгаданих прикладах, вони не мають чисто американських слів, тому можуть бути сприйняті за англійські. Тільки деякі з них мають компоненти-американізми: *the last of the Mohicans* – останній із могікан (за романом Ф. Купера. Могікани – вимерше плем'я північноамериканських індіанців).

Отже, багато американських фразеологічних одиниць потребують детального аналізу для визначення їхнього походження.

Індійські запозичення увійшли в англійську мову завдяки впливу Сполучених Штатів на англійську мову. В основному вони були сформовані способом калькування з мови індіанців: *to smoke the calumet (the pipe of peace)* – викурити трубку миру, помиритися; *to take the hatchet (tomahawk)* – розпочати війну.

Спосіб життя індіанців також відобразився у фразеологічних одиницях та збагатив англійську мову. Прикладами можуть послужити такі фразеологічні одиниці:

to sing Indian – гідно себе поводити;

Indian file - If people walk in Indian file, they walk in a line one behind the other [7, с. 157].

to play Indian – зберігати спокій (відображають дітей, що грають в індіанців).

Такі фразеологічні одиниці стали дещо застарілими, тому рідко зустрічаються в сучасній мові.

Отже, можна визначити, що фразеологічні одиниці проходять довгий історичний період становлення, виникаючи з повсякденних перипетій життя націй всіх сфер їхнього

існування. Крім того, фразеологізми, як і інші одиниці мови, проникають з однієї мови в іншу, завдяки міжнародній комунікації та перехопленню досвіду чужих країн.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Гак В.Г. Фразеология, образность и культура / Советская лексикография. Сборник статей / В. Г. Гак. – М., 1988. – 234 с.
2. Гороть Є. І. Англійські фразеологічні одиниці, до складу яких входять компоненти на позначення кольору: етимологічний та перекладацький аспекти / Є. І. Гороть // Науковий вісник Волинського національного університету ім. Л. Українки. Фразеологія. – Луцьк, 2010. – Вип. 9. – С. 379-382.
3. Єрченко П. Г. Класифікація фразеологічних одиниць / П. Г. Єрченко // Іноземна філологія. – 1994. – Вип. 4. – С. 8-12.
4. Кунин А. В. Курс фразеологии современного английского языка: Учебное пособие / А. В. Кунин. – М.: Феникс, 2005. – 488 с.
5. Савчук К. Ю. Лінгвокультурологічний аспект фразеології / К. Ю. Савчук // Науковий вісник Волинського національного університету ім. Л. Українки. Серія: «Фразеологія». – Луцьк, 2010. – Вип. 9. – С. 387-389.
6. Трибуханчик А. М. Етимологічні джерела фразеологічного поля матеріального стану людини / А. М. Трибуханчик // Наукові записки НДУ ім. М. Гоголя. Філологічні науки. – Ніжин, 2012. – С. 65-69.
7. Cowie A. P., Markin R., McCaig R. Oxford dictionary of English idioms (Volume 2) / A. P. Cowie, R. Markin, R. McCaig. – 1993. – 421 p.
8. Wilkinson P. R. A Thesaurus of English Metaphor / P. R. Wilkinson. – London and New York, 1992. – 777 p.
9. English Idioms and Idiomatic Expressions [Електронний ресурс]. – Режим доступу до джерела: <http://www.usingenglish.com/reference/idioms/b.html>.
10. Idioms [Електронний ресурс]. – Режим доступу до джерела: http://www.learn-english-today.com/idioms/idiom-alpha lists/alpha list_A/id_A2-ach-alarm.html.

*Ҳамида Нусратова
(Бухоро, Ўзбекистон)*

ЎЗБЕК БОЛАЛАР АДАБИЁТИДА ИЖОДИЙ ТАЪСИР МАСАЛАСИ

(Болалар шоири Сафар Барноев ижоди ва рус адабиёти)

Болалар адабиётида катталар адабиётида бўлгани сингари севимли қахрамонлар образи кўплаб яратилган. Улар ўзининг калби, орзу интилишлари, рухий дунёси, мақсадлари билан китобхонлар диққатини тортиб келмоқда, унинг мехрига сазовор бўлмоқда. Чунки бу қахрамонлар одил, мард, букилмас характерли, халқ иши учун, порлоқ келажак учун жонларини ҳам аямайдилар. Том Соьер, Тимур, Шум бола, Ҳошимжон сингари образларни севмаган ёшларни топиш қийин. Бундай ҳаётбахш, қахрамонона образлар ёшларга бир намуна, машъала бўлиб хизмат қиладилар. Улар болаларга яқин ҳамроҳ бўлиб қолганлар, қанчадан- қанча авлоднинг тарбиясида хизмат қилиб келяптилар. Ватанпарварлик, инсонпарварлик сингари бош етакчи хусусиятлари билан бугунги кун ёшлари учун ҳам жозиба кучини йўқотганлари йўқ.

Ўзбек болалар ва ўсмирлар адабиёти олдида ана шундай юксак рухий ҳам маънавий кучга эга бўлган қахрамонлар образини яратиш вазифасини мохир адиб Сафар Барноев ўзига хос йўллар билан бажариб келмоқда. Бунда адибга жаҳон ва рус адабиёти намуналарини жуда кўп ўқиб, изланиш қўл келди, бу асарлардан илҳом олди. Айниқса, адиб асарларида рус ёзувчиси А.Гайдарнинг “Тимур ва унинг командаси” асарининг таъсири кучли эканлиги

кўринади. Бу таъсир С.Барноевнинг шеърларида (“Пионер боғи”, “Ёш сувчи кўшиғи”, “Аълочилар кўчаси”), балладаларида (“Соқчи отряд”), достонларида (“Биз дехқон боласимиз”), хикояларида (“Мукофот”, “Аскар қайтган кун”), қиссаларида (“Нур ёғилган кун”, “Янги кунлар”), публицистик асарларида (“Йўлда қолган кўшиқлар”, “Яшилбой соқчилари”) ёрқин намоён бўлади.

Шоирнинг “Соқчи отряд” балладасида ўз қишлоғини, унинг табиатини асраш учун болалар соқчи отряд тузадилар:

Биз ботир соқчилар

Борликни пойлоқчилар... [2, с. 34].

Балладада ўз қишлоғини, унинг бойликларини асрай билган, кўриқлай оладиган болалар келажакда Ватанини ҳам асрай олади деган муҳим ғоя бўртиб туради.

Ватанпарварлик ғояси шоирнинг шеърларидан лиро-эпик асарларига, ундан хикоялари ва қиссаларига ўтиб боради. «Аскар қайтган кун» хикоясидаги болаларнинг бир-бирига, атрофдагиларга меҳр-мурувват кўрсатишлари; «Насиба»даги Каримжоннинг отаси тишлаб кетган нонга қараб, ишониб яшаши, меҳнат қилиши каби инсоний туйғулар С.Барноев қаҳрамонларига хос фазилатлардир. Шунинг учун бу хикояларда ёзувчи яратган бош қаҳрамонлар ёш китобхонлар қалбига яқин бўлиб қолди.

“Каримжон-Карлсон” хикоясида тасвирланган воқеалар бироз ғайритабиий, хаёлот маҳсули бўлиб, тахайюлот ҳажвга йўғрилган ҳолда тасвирланган. Воқеалар қаҳрамоннинг туши орқали эртақнамо услубда баён этилади: учибди, айтибди ва ҳ.к. Ҳикояда киноя кучли: унда паст баҳода ўқийдиган ўқувчилар ҳажв остига олинган. Бу хикоя чет эл болалар адабиётидаги, аниқроғи, швед ёзувчиси Астрид Линдгренинг машҳур “Томда учган Карлсон” [1] романи таъсири остида ёзилган, бу роман дунёнинг кўплаб тилларига таржима қилинган. Карлсонга ўхшашни орзу қилиши ва ҳ.к. Ҳикояда Каримжон ақли, орзулари улкан бола сифатида тасвирланади.

Умуман олганда, асар мавзунинг оригиналлиги, ифода тарзидаги ўзига хослик билан нафақат С.Барноев ижодида, балки ўзбек болалар насридаги энг яхши хикоялардан бири бўлиб қолди.

“Нур ёғилган кун” (кейинчалик “Янги ой” номи билан чоп этилган) қиссасида бу ғоя янада ёркинроқ намоён бўлади. Асарда адибнинг ижодидан бош чизик бўлиб ўтадиган уруш қолдирган асоратлар, урушни қоралаш мотиви етакчилик қилади. Қиссада урушни болалар нигоҳи орқали тасвирлаш ва қоралаш руҳи кучли. Қисса қаҳрамони – урушга кетган отасини интиқлик билан орзиқиб кутаётган бола. Полвон дадаси билан фахрланиб, уни соғиниб юрган Каримжонни бобоси қишлоққа олиб кетади. Қиссадаги воқеалар, асосан, қишлоқда рўй беради. Қишлоқ болалари билан тезда тил топишиб кетган қаҳрамон уларга кўшилиб, фақат яхшилик қилишга ҳаракат қилади. Бу қаҳрамонларни урушнинг ўзи улғайтирган, ақли бўлишга, болалик ўйинқароқликларини йиғиштириб, меҳнат қилишга, катталарга ёрдам беришга ундаган.

Қиссани ёзишда А.Гайдарнинг “Тимур ва унинг командаси” [5, с. 10] асаридан илҳомланганини С.Барноев танқидчи С.Матжон билан қилган суҳбатда таъкидлаган экан [7, с. 10.]. Ҳақиқатан бу асар мамлакат бўйлаб машҳур тимурчилар ҳаракатини бошлаб берган эди. “С именем Гайдара связаны не только новые темы, новые идеи, новые формы в детской литературе. С его именем слито и отныне живет в ней особое, окрыленное романтическое отношение к явлениям повседневной действительности, в которую герои гайдаровских книг активно включены, ибо Гайдар знал главное: детям нужна настоящая живая связь с окружающей их жизнью, нужно ясное понимание того, что происходит в мире, верный компас для движения, правильные критерии для оценок, Гайдар нес своим читателям глубокое знание жизни и большие, яркие чувства, среди которых главным было чувство любви к Родине” [6, с. 185].

Гайдар ғояларидан илҳомланганини ёзувчи нафақат қиссалари, балки бошқа жанрдаги кўпчилик асарлари яққол намоён этади. Қисса қаҳрамонлари тимурчилар сингари одамларга яхшилик қилишни истайдилар ва буни жон диллари билан амалга оширадилар.

Танқидчи С.Матжон “Тимур, Асет ва Соғиндиқлар асар воқеаларида актив иштирок қиладилар. Бугина эмас, улар асар воқеасининг асосчиси ва ташкил қилувчи кучи сифатида намоён бўладилар. “Янги ой” қиссаси қаҳрамонларининг бундай хусусиятлари алоҳида бўртиб турмайди” [7, с. 12], – деб ёзади. Бу фикрга қўшилиш қийин. Чунки қисса қаҳрамонлари қишлоқдагиларнинг беминнат дастёрига айланишади. Асар қаҳрамони Карим қишлоққа келиб дўстлар орттиради. Айниқса, Давлат билан Эргашнинг ишларига ёрдамлашади. Давлат билан кечгача буvasига қарашадилар: пиёз ўтоқ қиладилар, помидор, бодринг узадилар. Чайлага кўчгандан кейин эчкига ўт ўрадилар, полизга қоровуллик қиладилар. Бундан ташқари, энг муҳими, уларнинг одамларга фойдаси тегиши: биринчи марта Эргашнинг буғдойини ўришга ёрдамлашадилар. Шундан кейин уч оғайни - ботирлар фақат одамларга яхшилик қилишга келишиб оладилар ва бунинг учун бирга қасам ичадилар. “Бўлмаса, - дейди Давлат,- ҳаммага яхшилик қиламиз. Шундай иш қилайликки, ҳамма бизни яхши болалар десин. Қишлоқдаги қолган болалар ҳам бизга қўшилади. Ким ёлғон гапирса, алдаса, ёки ишдан бош тортса, яхшиси, бизга қўшилмасин” [4, с. 237]. Тўғри, бу фикр қиссанинг бош қаҳрамони Каримдан эмас, унинг дўсти Давлатдан чиқади. Улар одамларнинг ўтларини ўриб берадилар, томларини сувоқ қиладилар, ҳеч кими йўқ қариялардан бохабар бўладилар. Шу тариқа кексаларнинг дуоларини оладилар. Ёш тимурчилар қишлоқда кичкина ўроқчилар деб ном оладилар. Уларнинг дўстона муносабатларига ҳамманинг ҳаваси келади. Хуллас, болалар катталарнинг кичкина ёрдамчилари бўлиб, фақат олқиш оладилар. Буни асардан олинган қуйидаги мисол ҳам тасдиқлайди: “Бугун ҳам биз ўзимиз билан овора бўлдик, хотин-қизлар далада ўтоқ қилаётгани учун катта боғдаги ўрикларни териш асосан бизга қолди. Ҳатто кичкина болалар ҳам ёрдамга келишди” [4, с. 240].

Асардан олинган бу мисоллар танқидчининг юқоридаги мулоҳазалари асосиз эканлигини кўрсатади. Аммо қиссанинг конфликти бўш. Шу боис, бизнингча, Карим Темурдек қони қайноқ, қалби шижоат билан тепиб турадиган бола образи даражасига кўтарилмаган. Чунки тинчлик фақат истак ёки овоз бериш билан қўлга киритилмайди- да!

“Болалар китоби,-деб ёзган эди болалар адабиётининг тадқиқотчиси И.Мотяшов,- ўзига хос ойна бўлиб, ёш китобхон дунёни биринчи марта шу ойна орқали кузатади...Болалар ҳаётни қандай бўлса, шундай – гўзал ва хунук, қувончли ва қайғули, ёрқин ва қабих томонларини кўра билсин” [8]. Бу мулоҳазага таянадиган бўлсак, С.Барноевнинг мазкур қиссасини ўқиган ёш китобхон уруш даврида авлодларимизнинг яшаш тарзини билибгина қолмай, балки болаларнинг меҳнатсеварлиги, ўзаро тотувлиги, ҳаммага яхшилик қилиш истаги билан яшашларини кўриб завқланади, уларга эргашади. Шу жиҳатдан қаралса, ёзувчи қиссада муҳим ғояларни кўтариб чиққанлиги яққол кўринади.

Адибнинг “Янги кунлар” қиссасидаги Абдурахмон ҳаёт воқеаларига фаол аралашши билан Гайдарнинг тиниб- тинчимас қаҳрамонларига ўхшаб кетади. Қисса бугунги болалар турмуши ҳақида бўлиб, унда яратилган образлар орқали замонамиз болаларининг урушга нафратини, дунё воқеаларига қизиқишини; нафақат ўз Ватани, балки она сайёрамиз тақдири ҳам уларнинг диққат марказида эканлигига амин бўламиз.

Кўринадики, С.Барноев ижодий маҳоратининг ўсишида рус болалар адабиётининг, айниқса, А.Гайдарнинг таъсири катта бўлган.

Болалиги уруш йилларида кечган, тинчлик замонда эса ўтмишдаги оғир кунлар, жудоликлар акс садо бериши асарларидаг яққол сезилиб турибди.

С.Барноев шеърларидаги ҳар бир сатр, сўз ўша уруш кунларини эслатади.

Қаранг:

Димоғларимизда
Порохларнинг ҳиди бор
Эсласак томоғимиз
Бирдан кетар ачиниб

Мана бу сатрлар урушга нафратнинг нақадар кучли эканини кўрсатади.

Темирларга қоришиб,
Уруш жон олди деймиз,

Уруш қон олди деймиз,
Уруш заъфарон қилди
Хатто ернинг ранг-рўйин [3, с. 15.]

Бу нафрат даражасини рус ёзувчиси М.Шолоховнинг “Улар ватан учун курашдилар” ҳикоясидаги қахрамон Лапахин нутқидаги қуйидаги гапга тенглашгирса бўлади: Во мне столько злости, плюю мне в лицо слюна будет кипет. (Душманга ғазаб-нафратим шунчалик кучлики, юзимга тупирсанг, туплигинг қайнаб кетади.)

Ёки “Учбурчак мактублар”, “Уруш болалари” шеърларини улардаги тасвирни, Мусо Жалилнинг “Маобит дафтари”га қиёсласа бўлади. Биргина “Учбурчак мактублар” жумласининг ўзи Маобит тюрмасини эслатгандан ҳам дахшатлироқдир. “Учбурчак мактублар” шеъри уруш ва болалик мавзусини ёритувчи мукамал, пухта асардир. Унда шоир лирик қахрамон сўзлари орқали ҳақиқий ҳаёт манзаралари, ўша ижтимоий психологик муҳитни усталик билан тасвирлайди:

Лабларда кулгу қотган,

Киприкларда аччиқ ёш.. [3, с. 19].

Урушнинг совуқ шамоли эсмаган хонадон йўқ,

У беғубор болаларни ҳам аяб ўтирмади. Кўзлари мовий булоқдек қувончдан порлаб турадиган кичкинтойларнинг лабларида серзавқ “кулгуларқотибқолган”, киприкларида соғинчдан милтираган аччиқ ёш.. Урушкийинчиликлари,

асоратларига ҳам маммо шибера олмайди. Бу урушдан нафақат болалар, балки заминузамон ҳам озорчекди; хатто куёш маънос, “юввош” тортибқолди. Шунинг учун “кўчалар жим, уйлар жим”. Болалар руҳий ҳолати эса “елка қисик, бош эгик..” мисралари даянада аниқватиниқчиландир.

Фронтдан келадиган учбурчак хатлар кичкинтойлар наздида ҳаёт, ишонч, умид ва келажак тимсоли бўлиб қўринади. Кўшни уй эгалари қора хат олган, шу боис уйда ҳам маммотамда. Улар ранжимасин дея, болалар ўз шўхликларини тийишга мажбур эдилар. Шоир ўша даврки шилари руҳий ҳолатини устал икбилан тасвирлашга эришган. Шеър тили содда варавон. Шоир таъсирли воқеаларни қаламга олиб, ўзига хос фидойилик билан урушда хатларини ҳикоя қила бошлайдики, ундан ҳар қандай китобхон ҳам таъсирланмай қолмайди.

Хулоса қилиб айтганда, шоир шеърлари халқона оҳангларга йўғрилган, бадиий тасвир воситалари билан зийнатланган, инсонпарварлик, ватанпарварлик ғоялари билан суғорилган бўлиб, улар тинчлик тарғиботчиси, тарихнинг қонли саҳифалари ҳақидаги шеърий битиклар сифатида даврлар оша ёш авлодни урушга нафрат руҳида тарбиялай веради. Ижодкор шеърдан ҳикояга, ҳикоядан қиссага ўтган сари ўзи танлаган бу мавзу моҳиятини чуқурроқ ёритишга ҳаракат қилди.

АДАБИЁТЛАР:

1. Астрид Лингрид. Карлсон, летающий на крыше. – М. 1974. – 278 с.
2. Барноев С. Юлдузхон ва Баҳоржон. – Тошкент, 1977. – 104 б.
3. Барноев С. Тинчликни қуйлаймиз. – Тошкент, 1986. – 96 б.
4. Барноев С. Каримжон Карлсон. – Тошкент: “Ёш гвардия”, 1988. – 237 б.
5. Гайдар А. Танланган асарлар. – Тошкент, 1955. – 690 б.
6. Десткая литература. – М.: Просвещение, 1987. – С.185.
7. Матжон С. Тириклик суви. – Тошкент: “Ёш гвардия”, 1986. – Б.10-12.
8. Мотяшов И. Крылатые книжки // Учительская газета. – 19 июля, 1972 г.

Научный руководитель – доктор филологических наук, профессор О.С.Сафаров

*Роза Оразалинова, Несвельдэ Нуртаева
(Алматы, Казахстан)*

ИНТЕРБЕЛСЕНДІ ЖАТТЫҒУЛАРДЫ СӨЙЛЕСІМ ӘРЕКЕТІНДЕ ҚОЛДАНУ

XXI ғасыр – ғылым ғасыры. Білім беру жүйесінің реформалық ақпараттық қоғамға көшуі, білім берудің ұлттық үлгісінің қалыптасуы, педагогика ғылымында баланың жеке тұлға ретінде дамуына бағытталған білім берудің жаңа технологияларын көптеп жүзеге асырылуы – жас ұрпаққа сапалы білім мен саналы тәрбие беру жолындағы ұстаздар қауымының алдында тұрған басты міндет. Оқытушылар теориялық білім мен кәсіби шеберлігін үнемі жетілдіріп отыратын білімді де білікті, ұшқыр ойлы, шығармашылық қабілеті мол ұстаз болуы қажет. Шығармашылық – жаңа рухани және материалдық құндылықтарды жасау жолындағы адам әрекетінің нәтижесі, жемісі.

Қазақстан Республикасының «Білім туралы» Заңында: «Білім беру жүйесінің басты міндеті – ұлттық және жалпы адамзаттық құндылықтар, ғылым мен практика жетістіктері негізінде жеке адамды қалыптастыруға және кәсіби шыңдауға бағытталған білім алу үшін қажетті жағдайлар жасау, оқытудың жаңа технологияларын енгізу, білім беруді ақпараттандыру, халықаралық ғаламдық коммуникативтік желілерге шығу» делінген [1]. Қай мемлекеттің де негізгі тірегі – білімді, іскер, белсенді адамдар. Сондықтан баланы заман талабына сай ізденпаздыққа баулып, логикалық ойлау қабілетін, ұлттық мәдениетін, ұлттық рух пен сана-сезімін дамытып, еңбекке шығармашылық тұрғыдан қарауға ықпал ету – бүгінгі әр ұстаздың негізгі міндеті. «Халық пен халықты теңестіретін – білім» деп қазақтың ұлы жазушысы Мұхтар Әуезов айтқандай, білім бәсекесіне лайық шәкірт тәрбиелеу – біздің мақсатымыз. Бұл мақсаттарға жету үшін оқытушының ізденісі, кәсіби біліктілігі, оқу үрдісінде жаңа технологияларды қолдану қажеттілігі туындайды.

Мақаланың мақсаты – өзімнің көпжылдық тәжірибиеме сүйене отырып, неміс тілін оқытуда жинақтаған, студенттердің белсенділігін арттыруда қолданылып жүрген тиімді әдіс-жаттығуларды ұсыну. Қазіргі кезде оқыту әдістері өте көп. Педагог-ғалымдар мен әдіскерлер оқыту әдісін жүйелеуге келгенде бір жерден шығатын жүйеге келісе алмайды. Себебі әр оқытушының оқыту әдісіне деген ой-пікірі, көзқарасы әр түрлі болып келеді. Ең бастысы – мұғалімнің шәкіртімен бірлесе еңбек етуі талап етіледі. Әрбір педагогикалық технологиялардың ерекшеліктеріне қарай, әр ұстаз өзінің ізденістері арқылы баланың қабылдау деңгейі мен қабілетіне сәйкес әдіс-тәсілдерді іріктеп пайдалана алады.

Қазіргі заман талабына сай шет тілін оқытуда заманауи интерпәрменді құрал-жабдықтарды, мультимедияны қолдана отырып, мүмкіндігінше аз уақыт аралықта тілді тез үйретудің жолдары көптеп саналады. Бірақ өкінішке орай, бұл жаңаша техникалық құрал-жабдықтарды толық игере алмай жатқан жайымыз бар. Айтпағымыз – олардың жетіспеушілігінде. Сондықтан көп жылдық тәжірибиеге сүйеніп, ұсынып отырған әдіс-тәсілдердің септігі тиіп жатса, еңбектің еш кетпегені. Бұл әдіс-амалдарды жүйелі, мақсатты түрде жүзеге асыру үшін, ең алдымен мынадай алғы шарттарды ұсынамыз:

- Шет тілін оқытуда біз төрт нәрсеге сүйенеміз. Олар – тыңдалым, оқылым, сөйлесім және жазылым. Алдымызға мақсат қоя отырып, осы дағдыларды таңдап, осыған орай әдіс-тәсілдерді қолданамыз.

- Бір сабақта он бес-жиырма әдіс-амалды қолдану керек. Және әрбір сабақта олар әртүрлі болуы тиіс. Сонда студенттерді жалықтырып алмауға болады.

- Сабақтың басталуы – өте маңызды, себебі студенттердің барлығын бір іске жұмылдыру қажет, сонда басқа жұмыстар да тез, қызықты бігеді, ал сабақтың соңы өлең, жаңылтпаш, не жүгіртпе диктантпен аяқталса, тіпті жақсы болады. Сабақтың соңы жақсы көңілде және есте қалады.

- Қандай әдіс-тәсіл болмасын, сол топтың білім деңгейін ескеру қажет және соған орай тиісті амалдарды қолданамыз, яғни жеңілден бастап, қиынға қарай жүйелі түрде.

- Грамматиканы түсіндіргенде міндетті түрде ана тілімен салыстыра отырып, ұқсастығы мен айырмашылықтарын ажыратып, сол тілге тән грамматикалық ереже, қағида ма, күнделікті қайталап, айтып отыру керек.

- Дайын методикалық нұсқаулардың көшірме түрінде бермеу керек, олар оны өз қолымен жазу керек. Сонда көру, есту, жазу қабілеттері артады. Он сөз білсе – елу сөйлем, жиырма сөз тіркесін білсе – жүз сөйлем құрастыратын болады. Сөзді жалаң бермей, тіркес не сөйлем түрінде беру керек. Адам өз қимылдарын сол тілде көбірек еске алып, айтып жүруді дағдыға айналдырса, соғұрлым есінде ұзақ сақталады. Ең алдымен өзі туралы айтуды бір жүйеге келтіріп алса, басқа кішігірім әңгіме, эссе, тіпті шығарма жазуда қиындықтар көп кездеспейді.

- Сабақ үстінде студенттер әдетте отырып жұмыс істеткіземіз. Егер оларды бірнеше рет тақтаға не ортаға шығарып, көбінесе сабақты ойын түрінде ұйымдастырсақ, студенттер – бізден, біз – студенттерден жалықпас едік.

Неміс тілінде сөйлеуге, қарым-қатынас жасауға, тілге деген студенттердің қызығушылығын арттыру үшін мен сабақ үстінде интербелсенді жаттығуларды көптеп қолданамын. Өйткені олар студенттердің қиялын дамытатын танымдық тапсырмалар, өмірге бейімділігін арттыратын әр түрлі жағдаяттар, пікір-таластар тудыратын сұрақ-жауаптар топтамасы, әр түрлі жобалар, «миға шабуыл» тағы басқа әдіс-амалдар. Осы интербелсенді жаттығулар топтамасын жыл сайын республика көлемінде өткізілетін неміс тілі пәнінің мұғалімдерінің кезекті бір съезінде Германиядан келген профессор-ғалымдардың өткізген семинарларына қатысқанмын. Сол семинарлардан өзіме қажетті интербелсенді жаттығуларды ұсынамын [2]:

I. Was tun sie gerade? – Дәл қазір олар немен айналысып жатыр?

Мысалы: тақырып – «Alltag – Күнделікті тіршілік». Жұптық жұмыс, білім деңгейі А2, созылуы 10-15 минут. Сабақ алдында осындай жаттығу болса, студенттерді сөйлесім мақсатына жұмылдырады және қызығушылық тудырады. Жаттығу мынадай басқышпардан тұрады:

1. Студенттер көздерін жұма отырып, отбасы мүшелерінің дәл қазір немен айналысып жатқанын көз алдына елестетеді. (Was tun Ihre Eltern/Großeltern gerade? Ihre Brüder? Ihre Schwestern? usw.)

2. Содан кейін студенттер көздерін ашып, өзінің серіктесіне отбасы мүшелерінің дәл қазір немен айналысып жатқанын айтып береді.

II. Aktionen hören – Іс-әрекетті тыңдау

Мысалы: тақырып – «Alltag – Күнделікті тіршілік». Топпен жұмыс, білім деңгейі А2, созылуы 10-15 минут. Сабақ ортасы не аяғында осындай жаттығу болса, студенттер грамматикадан күрделі өткен шақ формасын (Perfekt) қайталауға мүмкіндік болады. Жаттығу мына басқышпардан тұрады:

1. Студенттер көздерін жұмып, бастарын қолының үстіне қояды. Үйлестіруші аудиторияда әр-түрлі іс-әрекеттерді жасайды. Студенттер көздері жұмылған қалпы осы іс-әрекеттерді мұқият естіп отырады.

2. Үйлестіруші үстелдің тартпасын ашып, жабады; содан соң шкафтың ішінен кітаптар алады; одан кейін терезеге жақындап, оны жабады; т.б.

3. Студенттер көздерін ашып, үйлестірушінің нендей іс-әрекеттер жасағанын өткен шақта айтулары керек. (Was habe ich gemacht?)

III. Der Zug – поезд

Мысалы: тақырып – «Wohnen – Өмір сүру». Топпен жұмыс, білім деңгейі В1, созылуы 20-25 минут. Сабақтың соңына қарай осындай жаттығуды ұйымдастырса, студенттер грамматикадан предлогтарды еске түсіреді және қайталайды. Жаттығу мына бөліктерден тұрады:

1. Аудиториядағы орындықтарды поездың вагондары сияқты бір-бірінің артына тіркеліп орналастырылады. Үйлестіруші топқа: «Біз поездбен саяхат жасаймыз. Сендер

қалаған орындарыңа жайғасындар!» (Stellt Euch vor, wir machen eine Sprachreise mit dem Zug. Nehmt jetzt bitte im Zug Platz!)

2. Студенттер өз орындарын тапқан соң, үйлестіруші оларға: «Енді кім-кімнен кейін, кім-кімнің алдында отыр? Көздеріңді жұмындар да, өз орындарыңды айтып беріңдер! (Wer sitzt vor bzw. hinter Euch?)»

IV. Was für ein Gegenstand ist das? – Бұл не зат?

Мысалы: тақырып – «Gegenstände im Haus – Үй құрал-жабдықтары». Жеке жұмыс, білім деңгейі А2, созылуы 5-10 минут. Сабақ басында не ортасында осындай жаттығу болса, студенттердің белсенділігі артады. Жаттығудың реттілігі мынандай:

1. Студенттің көзі жұмулы, үстел үстіне әр-түрлі заттарды қояды. Ол бір затты алып, оның қандай зат екенін, түр-түсін, нендей материалдан жасалғанын, не үшін қолдануға болатынын, яғни жан-жақты толық сипаттап беруі керек.

2. Келесі студент те көзін жұмып, осы тәртіппен алған затын толық сипаттайды.

V. Was für eine Persönlichkeit ist das? – Бұл қандай тұлға?

Мысалы: тақырып – «Persönlichkeiten der Kasachen – Қазақтың тұлғалары». Топпен жұмыс, білім деңгейі В1, созылуы 10-15 минут. Сабақ басында осы жаттығуды алса, студенттердің қызығушылығы артады. Жаттығудың кезеңдері:

1. Бір студенттің арқасына белгілі қазақтың тұлғасы жазылған қағазды қыстырады. Бірақ ол кім екенін білмеуі тиіс.

2. Арқасында қағазы бар студент топқа тек жалпы сұрақтарды ғана қоя алады, себебі басқалары тек «иә» не «жоқ» деп жауап қайтаруы үшін. Сөйтіп, қағазда жазылған тұлғаны табады. (Ist er/sie am Leben? Ist er/sie Dichter/Komponist? usw.)

VI. Seid aufmerksam! – Қырағы болындар!

Мысалы: тақырып – «Wohnung – Пәтер». Топпен жұмыс, білім деңгейі В1, созылуы 10-15 минут. Сабақ басында осындай жаттығу орындалса, студенттердің қырағылық қабілеті артады. Жаттығу мына басқыштардан тұрады:

1. Үйлестіруші екі ұқсас суреттерді интербелсенді тақтамен көрсетеді. 2-3 минут зер салып қарауларын өтінеді.

2. Үйлестіруші енді суреттерді көрсетпейді. Ол топқа: «Осы екі суреттің қандай айырмашылықтары бар?» деп сұрайды және жазуларын өтінеді. (Welche Unterschiede haben diese zwei Bilder?)

3. Студенттер суреттердегі айырмашылықтарды жазбаша түрде жазып шығады. Бұл жерде олар грамматикадан предлогтарды да қайталауына мүмкіндіктері болады.

VII. Lückentext – Бос орынды мәтін

Мысалы: тақырып – «Freunde – Достар». Жеке жұмыс, білім деңгейі А2, созылуы 8-10 минут. Сабақ ортасына не аяғына таман осындай жаттығу болса, студенттердің тез ойлау қабілетін дамытады. Мынадай жұмыстар атқарылады:

1. Үйлестіруші әр студентке бос орынды мәтінді береді. (Füllt die passenden Wörter aus!)

2. Студент мәтіндегі бос орындарға мағынасына қарай тиісті сөздерді тауып, жазулары керек.

VIII. Aus einem Bild – zwei Bilder sehen – Бір суреттен екі суретті көре алу

Мысалы: тақырып – «Menschen – Адамдар». Топпен жұмыс, білім деңгейі В1, созылуы 5 минут. Сабақтың ортасына таман осындай суретті көрсетсе, студенттердің көру қабілеті артады. Үйлестіруші топқа: «Бұл суреттен кімді/нені көріп тұрсындар? (Wen/was seht ihr auf diesem Bild?)»

IX. Was für ein Obst ist das? – Бұл қандай жеміс?

Мысалы: тақырып – «Essen und Trinken – Тамақ және сусындар». Жеке жұмыс, білім деңгейі А2, созылуы 5-8 минут. Сабақ ортасында осындай жаттығу орындалса, студенттердің белсенділігі артады. Жаттығу мынадай басқыштардан тұрады:

1. Үйлестіруші үстел үстіне бірнеше жемістің түрлерін қояды. Студенттер көздері жұмулы қалпымен бір-бір жемістен алулары керек.

2. Көздері жұмулы қалыппен әр студент өзінің алған жемісін толық сипаттап беруі тиіс. (Das ist ein Apfel. Der Apfel ist rot und reif. Ich mag Äpfel, weil sie vitaminreich sind. usw.)

X. Apfeland – Алма елі

Мысалы: тақырып – «Essen und Trinken – Тамақ және сусындар». Топпен жұмыс, білім деңгейі B1, созылуы 25-30 минут. Сабақ ортасында не аяғында осындай жаттығу орындалса, студенттердің қызығушылығы артады. Жаттығу мына бөліктерден тұрады:

1. Үйлестіруші тақтаға алма бар суретті іледі. Ол студенттерден алма туралы не біледі, яғни алмаға байланысты сөздер мен сөз тіркестерін жинайды.

2. Екі-үш студенттен кішігірім топтар құрайды. Әр топтан бір студент үстел үстінде жатқан әртүрлі сорттағы алмалардың біреуін тандап алады да, өз тобымен бірге сол алманы сипаттауға кіріседі. Қалған топтар да осы тәртіппен жұмысқа кіріседі. (Das ist ein roter Apfel. Der Apfel ist reif. Vielleicht ... usw.)

3. Үйлестіруші барлық топтан «өз алмаларының» сипаттамасын тыңдап, алмаларды қайтадан жинайды. Студенттерге көрсетпей, алмаларды араластырады. Әр топтан бір студент келіп, араласқан алмалардың ішінен «өз алмасын» танып алулары тиіс. Басқа топтың студенттері де осы тәртіппен «өз алмаларын» тауып, топқа қайта оралады.

4. Топтар «өз алмаларын» қалай таныды деген сұраққа өз дәлелдемелерін айтулары керек. (Wir haben «unseren Apfel» erkannt, weil er halb rot und halb grün ist. usw.)

Ойымды тұжырымдап айтқанда, сабақ – өте күрделі, сан қырлы процесс. Ол мұғалім мен оқушының қарым-қатынасы. Ол көбіне мұғалімнің жеке басының іскерлігі мен ізденісіне байланысты. Ол үшін көп тер төгіп, көп ізденіс жасау қажет. Әдістемелік ізденіс – жаңалыққа жол ашу. Сондықтан жаңа талапқа сай инновациялық технологияларды өз сабақтарында күнделікті пайдаланса, сабақ тартымды, мәнді, тиімді болары сөзсіз. Байқағанымыз – ең маңыздысы, тілге деген қызығушылығы, үйренем деген ынтасы артады; тез ойлау, есте сақтау қабілеттері қалыптасады; қандай да тапсырманы орындауда жан-жақты дайындықтары болады және соларға бейімделеді, дағдыланады. Ең бастысы – әрбір оқытушы өзінің жауапты және қиындығы көп жұмысын сүйеу керек, сонда ғана ол – нағыз ұстаз бола алады.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Қазақстан Республикасының «Білім туралы» Заңы және оны жүзеге асыру жөніндегі негізгі құжаттар. – Астана, 2000.
2. «Unterrichten ohne Material – Interaktive Übungen für fortgeschrittene Lerner.» – Gerwin Maag (DAAD) 13. Nationaler Deutschlehrtag Kasachstan, 08.-09.11.2011, Almaty.

*Зулайхо Раҳмонова
(Ташкент, Ўзбекистан)*

ХИЗР ВА “ОБИ ҲАЁТ” ҲАҚИҚАТИ ТАЛҚИНЛАРИ

Хизр мавзуси атрофидаги бахс ва мунозараларнинг асосийларидан бири унинг оби ҳаётдан ичиб абадий тирикликка эришганлигидир. Айтиш мумкинки, Хизр ва боқийлик муаммоси кўплаб қарама-қарши фикрларни туғдирган, бу мубоҳасалар эса жилд-жилд китобларнинг дунёга келишига сабаб бўлган. Аммо таъкидлаш жоизки, бу мунозара-ю мубоҳасалар Хизрнинг халқ тафаккури ҳамда тасаввуридаги ўрнини такрор ва такрор қувватлади, холос. Бугунги кунда ҳам Хизр шахсига бўлган маънавий эҳтиёж мазкур масала тўғрисида бироз тўхталишимизга асос бўлди.

Қуръони карим оятлари ва ҳадисларда Хизрнинг абадий ҳаёт соҳиби бўлганлиги ҳақида ҳеч бир далил йўқдир. Бироқ шунга қарамай, унинг оби ҳаёт ичганлиги ҳамда инсониятга абадий замондошлиги халқ тасавбурида муким ўрнашган. Нафақат мифологик

карашларда, балки аҳли Китоб ва тасаввуф вакиллари орасида ҳам Хизр абадий ҳаётга етишган зот деган тўхтамга келганлар сони жуда кўп.

Хизр – Илӛс култи ҳақида махсус тадқиқотлар олиб борган аксарият олимлар эса Хизр ва оби ҳаёт масаласида қуйидагича тўхтамга келганлар: Хизр барҳаёт фикрини қабул қилганлар ва уни рад этганлар. Олимларнинг қарашларига таянган ҳолда Хизр ва оби ҳаёт масаласини қуйидагича таснифладик:

А. Хизр барҳаёт эмас фикрини қабул этганлар.

Хизр барҳаёт эмас фикрида қатъий турганлар кўпроқ муҳаддис ва фикҳчилардир. Имом Бухорий, Аҳмад бин Ҳанбал, Ибнул Асир, Ибнул Жавзий, Нававий, Ибн Касир ва ҳаказолар шулар жумласидан. Улар ўз қарашларининг исботи учун Аллоҳ таолонинг: **“Биз сиздан аввал бирор одамзотга мангу ҳаёт берган эмасмиз”** (Анбиӛ сураси, 34-оят) ояти ва Расулulloҳ (с.а.в.)нинг: “Бир куни кечаси хуфтон намозини ўқиб: *“Бу кечангиз қандайлигини биласизларми, албатта, юз йил ичида ушбу кунда бор бўлган ҳеч ким қолмайди”* хадисини ҳужжат қиладилар. Ушбу оят ва хадисга таянган ҳолда, агар Хизр тирик бўлганда ҳам, бу эътирофдан сўнг яшамасди, деган қарорга келганлар.

Б. Хизрнинг барҳаётлигини қабул этганлар.

Оддий халқ ва бир гуруҳ мутасаввифлар Хизр боқий яшайди деган тўхтамга келганлар. Бунинг сабаблари эса турлича изоҳланган:

Хизр ва барҳаётлик тушунчаси туркий дунёда тарихий шахс Искандар номи билан бевосита боғлиқ. “Қиссаси Рабғузий”да Хизрнинг мангу умри Искандар билан боғлиқлиги батафсил баён қилинган гўзал қисса мавжуд. Ривоят қилинишича: “Искандар олимлардан узоқ яшаш сирини сўрайди. Шунда бир олим қуйидагича, жавоб беради: Одам Сафий васият қилган китобда кўрдим, Мавло таоло бирла етмиш бир йўл бор. Қофдан нари қоронғуда бир чашма бор... Ҳар ким ундан ичса, қиёматгача ўлмагай”. (Рабғузий. Қиссаси Рабғузий. 2-жилд. Ёзувчи, Тошкент, 1991, 94-бет)

Оби ҳаётни излаб сафарга отланган Искандарга Хизр ҳамроҳ бўлди. Ва чашмани топиш, мақсадга эришиш Хизрга насиб этди. Навоий айтганидек Искандар:

Қоронғуда айлаб ёруғлик талаб,

Ани топмайин қайтди хушқлаб.

Шундай қилиб адабиётда Искандар, Хизр, қоронғулик(зулмат) ва оби ҳаёт фаол тимсол ва рамзга айланиб қолди. Айни пайтда янги қараш ва талқинлар ҳам юзага келгандир.

Тасаввуфга оид бир неча китоблар муаллифи олим Али Қорий китобидаги қуйидаги маълумотни келтиришни жоиз топдик: “Ҳаёт суви” илмга нисбатан ишлатилган. Қоронғулик эса билимсизликка ўхшатишган. Инсон илми ила махлуқотлар гултожи бўлган экан, оби ҳаёт илм-ирфоннинг рамзидир.²

² Оби ҳаёт тафсириларда, тасаввуф луғатларида, мумтоз адабиётда оби ҳайвон, оби бақо, оби жовид, оби жовидон, айнул ҳаёт, оби зиндаги, оби зиндағони, моул бақо, маул ҳаёт, оби Хизр, оби Искандар, суйи Хизр, зулоли зиндағони каби номлар билан учрайди. У истилоҳий маънода гоҳ маъшуканинг оғзи, ду доғидаги тер ва ёшлик, гоҳ севгилининг сўзи ва суҳбати, гоҳида эса авлиёнинг ўғити ва нафаси маъноларида келади. Оби ҳаёт илми ладун маъносида ҳам келади. Оби ҳаёт ишқ, муҳаббат чашмасидирки, ундан ичганлар асло фоний бўлмас. Султонул орифин Аҳмад Яссавий ҳикматида ҳам бу гўзал ифодасини топган:

Ҳаққа ошиқ бўлган қуллар тобти мурод,

Хизр, Илӛс доим берур оби ҳаёт,

То қиёмат кўрмагайлар ҳаргиз мамот,

Гўр ичинда огоҳ ётар, дўстларимо.

(А. Яссавий. Девони ҳикмат. Тошкент. “Ўзбекистон”, 2011. 111-б).

Кунлардан бир кун Хизр а.с. бир кун Арши Аьлода нурдан ёзилган бир ёзув кўрди. Бу Фотиҳаи шарифни ўқиб, ўзидан кечди ҳамда Аллоҳга дуо этди: – Ё Робби, бу муборак Фотиҳа сурасини менга индир. Жаноби Аллоҳдан хитоби иззат келди: - Бу сурани охир замонда келадиган ҳабибим Муҳаммад Мустафога нозил этажакман. Хизр а.с. йиғлади. Неча кунлар Жаноби Аллоҳга ёлворди: - Ё Робби, мени ҳабибинг Муҳаммад с.а.в.га уммат қил. У улуг зотга уммат бўлиш шарафини менга ҳам бер. Хизр а.с. дуоסי ижобат бўлди. Ҳар бир нарсани бир сабаб билан боғлаган Аллоҳ Муҳаммад Мустафо с.а.в.га етишиш ва унга уммат бўлиш шарафига ноил бўлиш учун Хизр а.с.га оби ҳаёт деб аталган ҳаёт сувидан ичишни насиб айлади. (Умар Фаррух Ҳилми. “Хизр алайҳиссалом”. Истанбул, 2002, 116-бет). Шу ўринда эслатиш лозимки, Оллоҳнинг изни ила маълум кунгача ҳаёт бўлиш нафақат Хизр а.с., балки Илёс а.с., Исо а.с., Идрис а.с. каби пайғамбарлар, баъзи валийларга ҳам хосдир.

“Ал ҳазар фи амрил Хизр” тадқиқотида Хизр а.с.нинг барҳаётлиги масаласига оид “Ал бидоя ван ниҳоя”, “Ал-исоба фи тамйизис саҳоба”, “Рухул маоний” каби машҳур китобларда келтирилган куйидаги қараш ҳам баён қилинади. Хизр Ҳазрати Одам даврида ҳам ҳаёт эди. Айтишларича, Одам алайҳиссалом ўлимга юзланган вақтида ўғилларини тўплаб айтган экан: “Эй ўғилларим, албатта, Аллоҳ ердагилар устига азоб юборади, ўшанда жасадим сизлар билан ғорда бўлсин. Мени олиб бориб, Шом ерига дафн қилинлар”. Одам Атонинг жасади Нух алайҳиссалом даврида ҳам улар билан бирга эди. Кейин Оллоҳ ер юзига тўфон юборди. Бир қанча вақт ерни сув босди, Нух ва ҳамроҳлари келиб Бобилга тушди. Нух а.с. ўғиллари – Сом, Ёфас ва Ҳомга Одам а.с.нинг жасадини уларга буюрилган ғорга олиб бориб, дафн қилишларини васият қилди. Ўғиллари эса: “У ер даҳшатлидир, инсон зоти ҳам йўқ, биз йўлни топа олмаймиз, лекин одамлар эмин-эркин бўлгунча ва кўпайгунча, жасадни сақлаб турамыз”, – дедилар. Нух алайҳиссалом ўғилларига: “Албатта, Одам алайҳиссалом Оллоҳга уни дафн қилган кишининг умрини Қиёматгача узайтиришини дуо қилган”, - деди. (Қорий. А. Алҳазар фи амрил Хизр.(Хизр алайҳиссалом ишида эҳтиёткорлик). 1014-х.)

Одам алайҳиссалом васиятига кўра жасадни айтилган жойга дафн қилишни амалга оширган Хизр а.с. бўлди. Шунда Оллоҳ ваъда қилганидек, уни мукофотлади, у маълум вақтгача тирик қолди. Хизр а.с.нинг мангу тириклиги сабаблари турлича изоҳланган. Шулардан туркий халқлар орасида жуда кам тарқалган қайд Одам а.с. васияти важдидир.

Нажмиддини Доя “Миршодул – ибод” китобида: “Инсон Ҳақ сифатлари ва зотининг ойнасидир. Ойна каби соф бўлгунча, Ҳазрат ўзида тажалли этган этган ҳар сифатни у ҳам ўзида акс эттиради. Ойнада акс этган ҳар қандай сифат тажалли соҳибининг тасарруфидир, ойнанинг эмас. Халифалик(Халифа - кейиндан келадиган, ўрнига ўтадиган, ўринбосар, ишни давом эттирувчи, шариат ақидаларини яхши биладиган, ўқимишли одам. Бир сўз билан айтганда, пайғамбаримиз с.а.в.нинг ўринбосарларидир. – З. Раҳмонова) сири шундан иборатки, у Аллоҳ зоти ва сифатларининг кўрсатувчиси ҳамда кўрсатилганидир. Агар Аллоҳ Ҳаёт (Ҳай) сифати билан тажалли этса, Хизр ва Илёс каби боқий ҳаётга бўлади”.³ (Нажмиддини Доя, Сўфийларнинг сайри, Ҳаққи Уйғур таржимаси, Илк Ҳарф, Истанбул, 276-б)

Аллоҳ сифати ва зотини тажалли этгучи ойна – бу инсон қалби. Зеро Оллоҳ мўминнинг қалбидадир. Ғаззолий ҳазратлари “Кимёи саодат”да: “Дил мисоли ойнадир. Лавҳуз Маҳфузнинг мисоли, яна бир ойнага ўхшарким, анингда ҳамма мавжудотнинг сурати ёзилгандир. Бас, икки ойнага рўбару қилса, бир ойнадаги сурат яна бир ойнага тушганга ўхшаш, Лавҳуз Маҳфуздаги мавжудотнинг сурати ойнаи дилда жилвагар бўлғусидир. Бу

³Нажмиддини Доя ушбу асарда Аллоҳ ўзининг турли сифатлари билан бандаларида тажалли этишини айтади. Жумладан, Калом сифати билан тажалли этганда, Мусо а.с. каби бўлади. “Аллоҳ Мусо билан калималар ила гаплашди”. Раззоқлик сифати билан тажалли этганда, Марям каби бўлар. “Мана шу қуриб қолган хурмо шохини силкитгин, у сенга янги хурмо меваларини тўкар”. Яратувчилик сифати билан Исо а.с.да тажалли этди. “Менинг изним билан лойдан қуш шаклини ясадинг. Сўнгра унга дам урганинда менинг изним ила (чинакам тирик) қушга айланди”. Яшатиш сифати билан Иброҳим а.с.да тажалли этди. “Роббим менга ўликларни қандай тирилтиришингни кўрсат”...

мартаба ул вақтда ҳосил бўлурким, ул дил ойнаси соф бўлиб, моддий дунёдан ўзини фориғ айлаб, олами малакутийга муносабат пайдо қилса, бу вақтда малакут олами ажойибларидан мушоҳада айлар», – дейди. (Ғаззолий. Кимёи саодат. Тошкент, Адолат, 2005, 46-б). Кўнгил софлигига риёзат орқали эришилар экан. Бундай кўнгилда Оллоҳ тажалли этади.

Энг ишончли манба Қуръони карим ва ҳадиси шариф экан, Хизрнинг бир неча пайғамбарлар билан кўришганлиги ҳамда суҳбатдош бўлганлиги ҳам унинг боқий ҳаётдан дололатдир. Мусо а.с. билан суҳбатдош бўлган солиҳ кул Хизр эканлиги кўпгина тафсир китобларида қайд этилган.

Тазкира ва манокібларда турли даврларда яшаган авлиё, валийларнинг Хизр а.с. билан кўришганлиги ва у кишидан илм ўрганганликлари ҳақида ривоят ҳамда манқабалар келтирилган. Ҳамда талай олимлар шундай тўхтамга келишган: “Агар биз Хизр абадий ҳаётга эришмаган десак, кўпгина авлиёларимиз тўғрисидаги маълумотлар ёлғон бўлиб қолади”.⁴

Фриэндландер ҳамда Люис Массигнон каби ғарб олимлари ҳам бу мунозара ҳақида ўз фикрларини айтишган. Улар ҳам Хизр абадиятга эришган деган тўхтамга келганлар. Бироқ уларнинг тадқиқотига кўра суннийлик ва шиалиқда Хизрнинг мақом, ўрни турличадир. Шиалиқда Хизрнинг оби ҳаётдан бахраманд бўлганлигига, шак-шубҳасиз, ишонишган. Ҳазрат Алининг дафн маросимида қатнашиб, Аҳли Байтга омонлик тилаган. Ҳазрат Хусайн шаҳид бўлганда марсия ўқиган Хизр а.с. эди. Умуман, кўпгина ривоятларда келтирилишича, Хизр фалокатли ва қайғули кунларда Пайғамбар сулоласининг тасалличисидир. Иккала олимнинг таъкидига кўра, аслида Хизрнинг ҳаёт эканлигига бу даражада қатъий ишонч моҳиятда Имом тушунчасининг мистик томон билан боғлиқлигидир. Ҳазрати Мусо ва Хизр а.с. масаласида Мусо а.с. – Шариатни, Хизр а.с. – Ботинни тамсил этса, Муҳаммад с.а.в. ҳамда Ҳазрат Али ҳам худди шу моҳиятдадир. Яъни Муҳаммад с.а.в. сирини тамсил этган Хизр – Ҳазрат Али. Генрих Горбин ҳам Ҳазрат Алининг турли исмлар ортида келганлигини айтади. Ҳазрат Али христианларга кўра Иля исмли кишидир. Ҳазрат Алининг Иля деб аталишини таъкидлаб, Хизр ва Иля эса бир одам эканлигини ҳисобга олган ҳолда Ҳазрат Али Хизр бўлганлигига урғу беришни истаганлар. (Аҳмад Яшар Ўчоқ. Хизр-Илёс култи. Истанбул. 2012, 70-бет). Сунний халқлар орасида эса Хизрнинг барҳаётлигига оид жуда муҳим масала руҳ ҳолида асосланганлигини таъкидлаш жоиз.

Хизр а.с.нинг абадий ҳаётга эришганлиги турли-туман асослар билан исботланган. Аммо биз энг аҳамиятли ва асосли қарашларга тўхталишни лозим топдик.

С. Хизрнинг абадий ҳаёт ёки ҳаёт эмаслигига доир бирор қараш тақдим этмаганлар.

Бу тоифага машҳур муфассирлар Замахшарий, Ҳодий, Байзавий, Куртубий, Абусаид Афандиларни киритиш мумкин. Улар Хизрнинг ўлганлигини қабул этганларнинг асосли хужжатлари ва мутасаввифлар ҳамда халқ орасидаги ишончли далиллар ўртасида жим туришни афзал билганлар. Шунинг учун ўз асарларида бу тортишувларга алоҳида ўрин ажратмаганлар. Умуман, бу икки қараш ҳақида ҳам тўхталишни лозим топишмаган.

Д. Икки зид қарашларни нақл этиш билан чекланганлар.

Булар Хизр абадий ҳаётга эришган ва абадий ҳаётга эришмаган деган бир-бирига зид қарашларни ўз асарларида келтирганлар. Аммо ўзлари бирор бир фикрни илгари суриб, аниқ бир тўхтамга келмаганлар. Бу тоифага Табарий, Диёрбакри, Ибн Ҳожар кабилар киради. (Аҳмад Яшар Ўчоқ. Ўша асар. 71-бет).

⁴ Мутасаввиф А. Жомий ҳам тасаввуф илмига оид қарашларини баён этган “Нафоҳат” асарида Хизр а.с. ҳаёти билан боғлиқ қизиқарли маълумотларни келтиради: “Кимки Хизр ва Илёснинг борлигини инкор этса, фақат илмсизлигидан инкор этади. Расулulloҳ с.а.в. замонида қадар Оллоҳ Хизр умрини ҳар беш юз йилда янгилади ва қувватлантирарди. Яъни кучи ҳамда қувватини тозаларди. Шундан сўнг бу ишни ҳар бир юз йигирма йилда бир марта бажарди. Бу замонда унинг қувватланиши пайғамбаримиз с.а.в. хижратларидан кейин еттинчисидир”. (Abdurrahman Câmî. «Nefahat’ül -Üns Min Hazarat’il – Kudüs», İstanbul, 1981, Huzur yaymevi, sayfa 56)

“Ғайбни энг яхши билган ва ҳукм этган Аллоҳдир”,- деган гўзал қарор билан кифояланишган.

Е. Хизрнинг ҳаёти ҳақида икки зид фикрни таълиф ва таъвил этганлар.

Булар икки тарафнинг фикрларини бирлаштириб бир ўрта йўлни туганлар ёхуд ўртада бир қарорга келганлардир. Улар ўртадаги ихтилофни кўтаришни мақсад қилганлар. Деярли барча олимлар Хизрнинг моддий вужуд ўлароқ ҳаёт эмаслиги, фақат руҳоният оламида унинг борлигини идрок эта олиш тарзидаги бирлашган бир қарашни ўртага ташлайди. Шаҳобиддин Алусий ҳам “Рухул маоний” асарида Котиб Чалабий каби бир тўхтамга келган.

Айтиш мумкинки, энг кўп тарқалган қараш мана шудир. Чунки валийлар ҳам Хизрни, одатда, муруқба ҳолатида ёхуд тушида кўришган. Ёки Хизр бирдан пайдо бўлиб, бирдан ғойиб бўлган.⁵

Расулulloҳ (с.а.в.)нинг: “Юз йил ичида ушбу кунда бор бўлган ҳеч ким қолмайди” – ҳадисини асос қилиб Хизрнинг вафотини эътироф этган уламоларга кўпгина олимлар раддиялар билдирган. Жумладан, буюк олим Алиюл Қорий шундай дейди: “Ушбу ҳадис айтилган пайтда Хизр а.с. ернинг устида эмас, балки ҳаво орасида, сув устида турган бўлиши мумкин”. Дарҳақиқат, кўпгина олимлар фикрича, Хизр шунда Ер юзида эмас, бошқа бир оламда бўлиши мумкин. Зотан, коинот фақат бизнинг дунёмиз эмас.

Ё. Халқ оғзаки ижодида Хизр ва оби ҳаёт.

Башарият тафаккури ҳамиша макон ва замон чиғириғида чархланган. Ва шундай бир вақт келдики, инсон мангуликка даъвогар бўлди. Бироқ ҳали моддият ва руҳиятни айри ҳолда тасаввур эта олмаган халқ онгида руҳнинг ўзи абадият сифатида намоён бўла олмас эди. Машҳур озарбайжон олими М. Саидов Хизрга бағишланган тадқиқотида бунга шундай изоҳ беради; “Инсон ўзини Тангри билан бир қаторда қолдирмоққа жаҳд этарди. Шунинг учун ҳам инсон Тангри каби ўлмас, абадий бўлишга интилни”(М. Саидов. “Azerbajon tufuk ta fakkurgunun gajnaglagı. Бакы. Жазычы. 1983, 115-бет). Мана шу ўй натижаси ўлароқ, инсон тириклик манбаларини излай бошлади. Ўзини табиат фарзанди деб билган, ўз ришгаларини табиат билан ажралмас боғлиқликда тасаввур этган одамзодга бу гал ҳам табиатнинг ўзи ёрдамга келди. “Сувнинг муз ҳолида бўлиши ва ёзда ўз ҳолатига қайтиши” (М. Саидов. Ўша асар. 115-бет), маълум маънода ўлаётган табиатнинг сув ёрдамида тирилиши, қайта яшаши сувни илоҳийлашгирди, ҳеч қачон тугамаслик, боқийлик касб этди. Ва халқ онгида, адабиётда “тириклик суви” номли бетакрор мифологик тимсолни яратди. “Оби ҳаёт”ни излаган қахрамон уни излаш машаққатида покланди, уни топиш бахтида ҳақиқий “мен”ини кашф этиб абадиятга эришди. Халқ оғзаки адабиётида Хизрнинг Оби ҳаётни топиши юқорида айтилганидек, деярли барча афсона, ривоятларда Искандар номи билан боғлиқ. Бу қараш адабиётда ва илмда турли даврларда эътироф этилса-да, бироқ туркий халқлар тасаввурида, инончида “Оби ҳаёт”, “Мангу тириклик” тушунчаси Хизр номи билан кириб келмаган. Бу инонч халқ оғзаки ижодида, туркий халқлар дунёқарашида турли шаклда ўз ифодасини топган эди. Хубби ана шундай образлардан биридир. Афсоналарга кўра кўп йиллар илгари Амударёда бир йигит яшаган ва у дарёнинг ҳокими бўлган. Жамшид тахтга ўтирган кундан дом-дараксиз ғойиб бўлган. ... Осмон денгизи маликаси ўғирлаб кетган. Хубби тирик, у қиёматгача яшаб дарёга ҳомийлик қилади ва нажот беради. Азалдан инсонга куч-қувват, соғлиқ бахш этувчи воситалардан бири тириклик суви бўлиб, бу халқ оғзаки ижодида ўз ифодасини топган. Масалан, “Зевархон” достонида Зангар подшоси оғир дардга

⁵ Кўпгина олимлар наздида маротиби ҳаёт, ҳаётнинг даражаси бештадир. Хизр а.с. иккинчи даражададир. Биринчи табақа ҳаёт – оддий инсонларнинг ҳаёти. Иккинчи табақа ҳаёт Ҳазрати Хизр ва Илс а.с. ҳаётларидирки, бир даража эркиндир. Яъни бир вақтда бир неча жойларда бўла оладилар. Инсонлар каби муқим эмаслар. Баъзан истасалар, одамлар сингари ейдилар, ичадилар, аммо инсоният каби мажбур эмаслар.

чалинади. Унга табиблар касалнинг давоси Оби ҳаёт эканини айтадилар. Шунда подшо айтди: – Сизлар қандай одам?! Оби ҳаёт бу дунёда эмас, унга ҳеч махлуқот ўтолмайди, умри узоқ бўлган билан етолмайди. Унинг йўлида тилсимот – дуо билан бир-бирига тўқишиб турган ҳар бир тоғлар бор. Пастликда икки тоғ икки ёқдан келиб, уриб майда-майда бўлиб кетади. Ҳеч нарса уни олиб келолмайди. Табиб бўлсанг, дунёда бор нарсани айтгин, йўқ нарсани нима учун айтасан. Табиблар эса бу вазифани Семурғ қуш удалай олишини айтадилар. Зеро, халқ тасаввурида ўзга оламдаги тириклик сувини мифологик дунёқараш маҳсули бўлган афсонавий қуш Семурғгина олиб келиши мумкин. Бундай мисолларни жуда кўплаб айтиш мумкин. Масалан, озарбойжонларнинг “Кўрўғли” достонида кўр Али ўғли Равшанга тириклик суви ҳақида шундай маълумот беради: “Ўғлим, бу ердаги тоғларнинг бирида булоқ бор, отини Қўшабулоқ дейдилар. Етти йилдан етти йилга машрик бир тарафдан бир юлдуз, мағриб тарафдан ыир юлдуз туғилади. Бу юлдузлар кўлнинг ўртасида тўқнашурлар. Улар тўқнашганда Қўшабулоққа нур тўкилар, кўпикланиб тошар, ҳар ким у кўпикдан ичса, шундай қувватли бир йигит бўларки, дунёда тенги топилмас. Ҳар ким шунда Қўшабулоқ сувидан ичса, ошиқ(шоир) бўлар, овози шу қадар кучли бўладики, наърасидан арслонлар ҳурқар, қушлар қанот солар, отлар тирноқ тўқар... Менинг кўзларимнинг даввоси ҳам шу кўпикда”. (Қороғлу. Кенчлик. Бақы, 1982, 13-14-б.)

Ушбу сувдан ичиш бутун туркий халқларнинг қахрамонига айланган Равшанга, яъни Кўрўғли (Гўрўғли)га насиб этади. Демак, оби ҳаёт барча афсоналарда ўзга оламда экан, унга эга бўлган қахрамон ҳам турли магик ҳисларга эгадир. Шу ўринда таъкидлаш жоизки, Халқ онгида Қоронгулик дунёсидан Оби ҳаёт топган Хизр ҳам оддий инсон эмас.

Афсона, эртак ва дostonларда қахрамонларнинг сувдан куч олиши, ўз яраларига малҳам топиши... каби ҳолатлар сув культини ҳосил қилиб, “Оби ҳаёт” тимсолини барқарорлаштирди. Кейинчалик ислом динининг кенг тарқалиши ҳамда халқ онгида ҳукмрон мавқе эгаллаганлиги боис инсон дунёқарашига мувофиқ тарзда халқ оғзаки ижодида ҳам Хизр номи билан боғланди.

Аммо халқ “Ҳар жон ўлимни тотажакдир”, дейилган Анкабут сурасининг 57-оятини ҳам ҳар доим ёдда тугган. Ҳар қандай мангуликнинг-да интиҳоси бордир. Хизр а.с.нинг вафоти санаси ҳақидиги фикрлар ҳам турлича. Баъзи манбаларда Хизр а.с. ҳам Асҳоби Қаҳф каби Ҳазрати Исонинг нузули ва Ҳазрати Маҳдий замонида Дажжолга қарши курашда шахид бўлади, дейилса, бошқа бир ривоятга кўра, Қуръони карим дунёдан кўтарилгандан сўнг Хизр а.с. вафот этади. (Умар Фаррух Хилми. Ўша асар. 170-бет).

Неча асрлардан буён бу мавзу ҳақидаги тадқиқ ва таҳлиллар давом этмоқда. Зеро, инсонда доимо барҳаётлик орзуси бўлган. Мавжуд бир оламдан ташқари бир оламларни ҳис қилиш ва уни кашф этиш боқий бир истакдир.

Инсон ҳамиша машаққатли тириклик имтиҳонида ўзига раҳнамо излаган. Ёхуд меҳрибон Оллоҳ тарафидан маънавий ва моддий кўмакчилар ҳар замонда юборилган. Бу эса одамзоднинг руҳоний ҳамда жисмоний тарбиясида муҳим аҳамият касб этувчи абадий ҳамроҳ қахрамон сиймоларни дунёга келтирган. Шундагина фоний саргардонликда ҳазин қалбларнинг сайри осонроқ ва гўзалроқ бўлган. Абадий ҳаётга эришган Хизр эса тўғри йўлларга етакловчи мангу ҳамроҳ сиймоларнинг энг машҳуридир.

*Моҳи чеҳра Рўзиева
(Бухара, Ўзбекистан)*

ФОЛЬКЛОРДА РАНГ СИМВОЛИКАСИНING ЕТАКЧИ ХОССАЛАРИ

Ранглар инсон ҳаётида катта аҳамиятга эга. Шунинг учун асрлар давомида олимлар томонидан ранглар ҳақида кўп илмий тадқиқот ишлари олиб борилган ва изланишлар давом этмоқда. Дунёнинг бир қанча мамлакатларида маҳсус ранг институтлари ва илмий лабораториялар ишлаб келмоқда. Япониянинг Токио шаҳридаги, Франциядаги ранг институтлари дунёга машҳур. У ерда рангларнинг тилдаги рамзий маънолари, инсон саломатлигига таъсири, даволовчи хусусиятлари, таълим-тарбиядаги, инсониятнинг

фалсафий тафаккур жараёнидаги, маънавиятидаги муҳим ўрни ўрганилади. Рангнинг физика, тасвирий санъатда, адабиётдаги роли тадқиқ этилади.

Фольклор ва адабиётда рангларнинг рамзий маъно-моҳиятини очиб бериш, тасниф этиш, структурал ва семантик қатламларини ўрганиш жуда мураккаб. Чунки ранглар у ёки бу халқнинг ижтимоий-маданий ҳаёти, урф-одати, маросими, қадимий қарашлари билан чамбарчарс боғлиқ ва ҳаммаша бир қолипга сиғмайди. Маълумки, фольклор ва адабиёт биринчи галда сўз санъати ҳисобланади ва уларнинг асосий объекти инсон қалби, тафаккурида кечувчи жараёнларни бадиий тасвирлаш орқали инсоният камолотида хизмат қилишидир. Ушбу жараёнда ранглар ҳам тасвирлаш воситаси сифатида намаён бўлади. Шу сабабли ҳам дунё адабиётшунослигида, фольклоршунослигида рангларга эътибор кучли. Фольклор ва адабиётда ранглар биринчи галда рамзий мазмун ташийдди. Бу ҳолат фольклорда қўлланилувчи ранглар символикасини тадқиқ этишдан аввал адабиётшунослик ва фольклоршуносликда рамз ёки символ нима деб қўйилган саволга аниқлик киритиш талаб этилади.

Ушбу ўринда дастлаб мурожат этилувчи манба адабиётшунослик атамаларининг изоҳли луғатлари бўлиши табиий. Чунки бу тур луғатларда атамаларга имкон қадар қисқа ва аниқ таъриф беришга ҳаракат қилинади. Ўзбек адабиётшунослигида амалга оширилган луғатларда асосан адабиёт манбалари мисолида умумий характерда берилган таърифлар мавжуд. Жумладан Н.Ҳотамов ва Б.Саримсоқовлар символга “рамз, символ – образли тафаккур маҳсули. Рамз ўхшатиш ва истиоранинг ўта барқарорликка ҳамма томонидан бир хил тушунилишга эришиш оқибатида вужудга келади. Рамз нарсаларнинг етакчи хусусиятлар, асосий функциялар орқали шунга ўхшаш нарса ёки предметларни тасаввур қилиш, яъни нарса ёки воқеалар ўртасидаги шартли ўхшашликнинг барқарор тушунчаларга айланиши оқибатида пайдо бўлади. Масалан, куёш ёруғлик рамзи. Ёруғлик эса озодлик, бахтиёрлик ҳаёт рамзи ва ҳ.к.” [11, б. 294], деб таъриф беришган.

Айни пайтда рус адабиётшунослиги тартиб берилган турли характердаги А.Квятковский, С.С.Аверинцев, Л.Гинзбург, А.Тимофеев, Н.Венгровлар тамонидан ёзилган луғат мақолаларида символ атамасига ҳар бир муаллиф ўзига хос ёндашиб таъриф берган ва улар айнан тақдорламаслиги билан ажралиб туради. Аммо символнинг асосий белги ва хусусиятларини кўрсатишда ўзаро кесишади, маълум ўринларда фарқланади.

Ўзбек фольклоршунослигида рамз масаласига назарий нуқтаий назардан ёндашилган тадқиқотлар қаторида Ш.Турдимов ва Ж.Эшонқуловларнинг ишларини келтириб ўтиш мумкин.

Ҳар бир халқнинг тафаккур тарихини унинг фольклоридаги бетакдор образлар – рамз ва тимсоллар асосида ўрганиш мумкин. Жумладан ранг билан боғлиқ рамз тимсоллар ҳам ушбу қатордан муносиб ўрин эгаллайди. Бу жараён ҳар бир халқ тарихида турли даражада кечганлиги қайд этиш лозим. Халқнинг қайси жўғрофий худуда яшаши, бу худуднинг табиати, иқлими, ташқи олам билан алоқага киришиш имконияти ва даражаси етакчи фактор саналади. Халқнинг тафаккурида, тилида айни худуд табиати, иқлими, унинг асосий шуғилланувчи соҳаси билан боғлиқ лексик қатлам кўпчиликни ташкил этади. Бу ҳолат уларнинг рангларни ажратишида ҳам муҳим роль ўйнайди. Масалан шимолий кутибга яқин, қорли ўлкаларда яшовчи элатлар тилида қор, бўрон, шамолнинг тур ва хилларини ажратувчи сўзлар кўп учрайди, аксинча жанубий иссиқ ўлкаларда яшовчи халқларда бунинг аксини кўриш мумкин. Худди шунингдек бизнинг туркий қавм ва миллатларнинг тилида уларнинг доимий равишда тўрт фасл мунтазам алмашилиб турувчи мўтадил ўлкада яшаганлари, асосий хўжалик юритиш соҳалари чорвачилик билан боғлиқ бўлганлигидан уларнинг тилларида айни соҳаларга тегишли ранглар устувор кўриниш олган.

Қадимги ноёб ёзма манбалардан бири бўлган Махмуд Кошғарийнинг “Девону луғотит турк” китобида “о`н” ва “мэнзи” сўзлари – ранг маъносида синоним сифатида қўлланганлиги ҳақида маълумот берилади. Жумладан, унда “яшил о`н тон” – “яшил ранг тўн” маъносида қўлланганлиги билдирилган [5, б. 76] Булардан ташқари, “Девону луғотит турк” китобида “јувут” сўзи ҳам ранг тушунчасини англатган. Бу сўз рангларнинг ҳаммаси учун умумий

номни ифодалайди. Шунинг учун кўпинча унга айрим рангларни англлатувчи сўзлар кўшилиб, бирикма ҳолида ишлатилган: кизил јувут – кизил ранг, қизил бўёқ; ал јувут – малла ранг, кўк јувут – тўқ кўк; яшил јувут – яшил ранг ёки зангори; сариғ јувут – зирних ранг каби.

“Девону луғотит турк”да “ту” сўзи ҳам қадимги туркий тилда ранг тушунчасини англлатганлиги, “тудаш” сўзи – рангдош, бир хил рангли маъноларида қўлланилганлиги таъкидланган.

“Девону луғотит турк” китоби орқали қадимги аجدодларимиз қуйидаги ранг номларидан фойдаланганликларини билиб олиш мумкин: а:рнэн (кўнғир ранг), ај (тўқ сариқ ранг), кизил (қизил), арсал (қизилга мойил), орам (тўқ қизил ва сариқ ранг ораси), қара (қора), а:к ёки орун (ҳар бир оқ нарса), ола, кўк (кўк), кокшін нен (осмон рангли ҳар нарса), сариғ (сариқ), ал (тўқ сариқ, яъни апельсин ранг), қонур: (рангни бирон нарсанинг рангига қараб номлаб қўйиш), јағиз (қизил билан қора ўртасидаги бир ранг, ер ранги шунга ўхшатиб, јағиз јер дейилган), јашыл, бајин (тўқ қизил), јинкил (арғувон ранги), бо`з (кулранг) ва ҳоказо [б, б. 463].

Ўзбек фольклорида асосий ўрин тутувчи ранглар сирасига оқ, кизил, қора, ола, кўк, яшил, сариқ каби ранглар киради. Бу ранглар бадиий маънода алоҳида рамзий маъноларга эга. Агар ранг ўзи алоҳида келиб, маъно англатса, отлашган ҳисобланади. Ранг турли образларга боғланиб, бирикма ҳосил қилса, бундай бирикмалар яхлит рамзий маънога эга бўлиши билан аҳамиятлидир. Масалан ўзбек халқ кўшиқлари таркибида ранг билан боғлиқ қуйидаги рамзий бирикмаларни учратамиз: оқ шойи, оқ қалпоқ, оқ олма, оқ от, оқ кўйлақ, оқ рўмол, оқ чинни пиёла, оқ қоғоз, оқ қанд, оқ юз, оқ сарой, оқ буғдой, оқ танга, оқ садаф, оқ суяк, оқ кийим, оқ сув, оқ дока, оқ товук, оқ сийна, оқ айвон, оқ камзул, оқ кийик, оқ ёғоч, оқ йўл, оқ моя, оқ гардон, оқ уй, оқ соқол, оқ соч, оқ ўрик, оқ терак, оқ куш, оқ гул, оқ илон, оқ туя, оқ телпак, оқ тош, оқ момо; қора майиз, қора тош, қора кўз, қора соқол, қора соч, қора тол, қора чакмон, қора тўн, қора телпак, қора қарға, қора от, қора йўрға, қора паранжи, қора қозик, қора қош, қора ер, қора халқ, қора кун; қизил олма, қизил юз, қизил байроқ, қизил гул, қизил кўйлақ, қизил камзул, қизил рўмол; сариқ гул, сариқ ранг-рўй, сариқ соч, сариқ тўн, сариқ қиз, сариқ момо, сариқ сув, сариқ кўйлақ, сариқ рўмол; кўк қоғоз, кўк танга, кўк қарға, кўк кўйлақ, кўк сув, кўк от, кўк тоғ; яшил либос, яшил тўн, яшил боғ, яшил салла, яшил дала, яшил яйлов ва бошқалар шулар жумласига киради.

Табиатдаги рангларни ҳеч бир тил тўлалигича ифодалаб бериш имконига эга эмас. Шу сабабли инсон тафаккури ҳамиша имконият ахтаради, натижада рангларни ифодаловчи сўзларнинг ўзаро синонимик қатор ҳосил бўлади. Масалан, кўк рангни англлатувчи *мовий, яшил, зангори, ҳаворанг, нофармон* сўзлари ўзаро маънодошдир. Фақат улар тўлиқ синонимлик ҳосил қила олмайди. Негаки, уларнинг синонимлиги маъновий ва услубий жиҳатдан чегараланади. Шунинг учун уларнинг қўлланишида бу чегараланишга жиддий аҳамият берилади.

*Кўк яйловда бўйингни ўзим кўрдим,
Сочларимни тараб туриб ўзим ўрдим.*

Раҳмат дейман илмлилар ғайратига,

Икки йилда чўл ерларга шаҳар кўрдим [1, б. 152].

Кўшиқда “кўк яйлов” бирикмаси аслида ўт-ўланлар кўкариб ётган кенг яшил яйлов тушунчасида қўлланмоқда. Ранг номларининг синонимлашиши туфайли яшил пистақи; қора эса *кўнғир ёки қундуз* сўзлари билан атаб келинади.

Қизил рангни англлатувчи *алвон ва ол* сўзлари, асосан, бадиий услубга хос бўлиб, оддий сўзлашувда кенг қўлланмайди. Эътиборли томони шундаки, фольклор асарлари гарчи оғзаки сўзлашув услубида яратилса-да, халқ кўшиқларида рангларнинг бадиий услубга хос бундай номлари, оз бўлса-да, қўлланганлиги кузатилаверади. Масалан:

Самарқанддан чиққан от ем талашур,

Ёрим сизга *алвон кўйлақ* ярашур [1, б. 198].

Бу парчада қизил ранг тушунчаси *алвон* сўзи орқали ифодаланаётир. Тилда синонимия деб юритиладиган бу ходисадан рангнинг поэтик маъно товланишларини ифодалашда фойдаланилган.

Ёр бўлса, тузук бўлса,

Қўлида узук бўлса.

Ўпсанг роҳат қиласан

Лаблари *қизил* бўлса [10, б. 28].

Бизнингча, “Оқ олма, қизил олма” тўпламида келтирилган ушбу қўшиқнинг тўртинчи мисраси сунъий. Аслида у “Кўзлари сузук бўлса” мисраси билан алмаштирилган. Чунки буни “қизил” сўзининг “тузук” ва “узук” сўзлари билан оҳангдошлик ҳосил қилмаётганлиги мисолида асослаш мумкин.

Халқ қўшиқларида қизил лаб севги магияси билан боғлиқ маъно касб этади. Бунда “қизил” ва “лаб” тушунчалари ўзаро бирикара экан, “қизил” сўзининг хотин-қиз маъносида қўлланилиши ёдга олинса, “*хотин-қиз лаби*” жонбахшлиги ҳақида фикр юритилаётганлиги англашилади. А.Мусақулов: “Халқ лирикасида қизил сифатлаши ҳеч қачон эрларга нисбатан қўлланмайди”, - деб ёзади [9, б. 19]. Мумтоз шеърятда эса қизларнинг лаби қизил тусли лаълга, ёкутга ҳамда ҳаётбахш тириклик суви булоғига қиёсланиши ўзига хос поэтик анъанага айланган. Демак, бу ўринда қизил рангнинг лабга нисбатан ишлатиладиган ширин, асал, новвот, жонбахш, лаъл, ёкут сингари сифатлашлар билан поэтик услубда бир синонимик қатор ташкил этишини кузатиш мумкин.

Шундай қилиб, ҳозирги ўзбек тилида ранг ва тусларни билдирувчи тўрт юзга яқин сўзлар борлиги аниқланган ва уларнинг луғати тузилган. [3.ent]

Бир тусни ҳар ким вазиятга, руҳий ҳолатга қараб, турлича сезиши мумкин. Шунинг учун бўлса керак, унинг бадий талқини ҳам лирик қахрамоннинг руҳий ҳолати ва вазиятига қараб турлича бўлиши кузатилади. Хусусан, халқ қўшиқларида лирик қахрамоннинг руҳий вазияти, машғулоти, диди, онги ва тафаккури энг нозик ҳисларни ранглар воситасида фарқлашга туртки беради.

Ранглар халқ қўшиқларида ё ўз маъносида (қора қош, қизил гул, қизил қон, қора кўз, оқ юз сингари), ё кўчма маънода (қора юрак, оқ пошшо, қора ният каби ва ҳоказо) қўлланиб келади. Масалан:

Қизил гул қатма-қат гул арғувони,

Қизил гуллар эрур ошиқнинг қони [1, б. 206].

Ёки:

Меҳмон хона ўчоғи,

Кўкча қовун пўчоғи,

Минг чирвонга арзийди

Бизнинг ёрнинг кучоғи [4, б. 50].

Мисол келтириладиган дастлабки қўшиқ мисраларида қизил ранги ўз маъносида ҳам гулнинг бир тури рангини, ҳам қон рангини англатиб келаётган бўлса, кейинги тўртликда кўк ранги қовуннинг турини атаб келмоқда. Маълумки, қовуннинг “кўкча” деб аталувчи тури пўчоғининг кўк тусда ва нозик бўлиши, жуда тотлилиги билан ажралиб туради. Шу жиҳатдан халқ қўшиқларида у образлантирилган экан, нозик ва қилиқлари ёқимли ёр образига параллел образ сифатида танланади.

Хулоса қилиб айтганда, халқ оғзаки ижодида ранг билан бевосита алоқадор тушунчалар, рамзий образлар, бадий тасвирлар жуда кўп учрайди, чунки ранг инсонга алоҳида таассурот бағишлаб, унинг руҳий оламига таъсир кўрсата олади. Шунинг учун ранглар фольклорда кенг қўлланиб, турли рамзий маъноларни ифодалашга, инсон руҳий оламини очиқ беришга хизмат қилади. Ранглар билан боғлиқ рамзлар инсон кечинмаларини ихчам, пурмаъно, таъсирчан қилиб ифодалашга имкон яратади. Ранглар эпик асарларда халқнинг уёки бу эпик қахрамон ҳақидаги тасаввур, тушинчаларини ифодаласа, халқ қўшиқларида лирик қахрамоннинг ҳис-кечинмаларини, қалб туғёнларини, фикр-ўйларини жонли ва таъсирчан акс эттириб келади.

Бир сўз билан айтганда, фольклордаги ранглар символикаси қадимий асосларга эгаллиги ва анъанавий маъно қатламларига эгаллиги билан ажралиб туради.

АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ:

1. Алавия М. Ўзбек халқ кўшиқлари, М.Алавия. Ўзбек халқ кўшиқлари, 206-б.Алавия М. Ўзбек халқ кўшиқлари, 152-бет.
2. ДЕВОНУ ЛУҒОТИТ ТУРК I – ТОМ. (Таржимон ва нашрга тайёрловчи С. Муталлибов Т.ЎзФА нашри 1960,499 б.
3. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.faa.uz>.
4. Келиной кўшиқлари, 50-бет.
5. Қошғарий М. Девону луғотит турк. 3 жилдли. 1-жилд / Таржимон ва нашрга тайёрловчи С.Муталлибов. – Т.: Ўз ФА нашриёти, 1960. – Б. 76.
6. Қошғарий М. Туркий сўзлар девони. 3 томлик . III – том . Ўз ССР ФАН, Тошкент 1963, 463 бет.
7. Краткая литературная энциклопедия. Т.6. – М., 1971. – С. 826-831.
8. Квятковский А.К. Поэтический словарь. – М., 1966. – С.263.
9. Мусақулов. А. Ўзбек халқ кўшиқларининг тарихий асослари. – Т. “Фан”, 1994. – 19 бет.
10. Оқ олма, қизил олма, 28 бет.
11. Хотамов Н., Саримсоқов Б. Русча-ўзбекча адабиётшунослик терминларининг изоҳли луғати. – Т., 1983. – Б. 293-294.
12. Турдимов Ш. Лирик кўшиқларда рамз // Маърифат, 2013, 23-февраль, №16,(8561). 9 - саҳифа.
13. Эшонқул Ж. Фольклор: Образ ва талқин. – Қарши, 1999. – 169 б.

*Насиба Хаитова, Майсара Розикова
(Бухара, Ўзбекистан)*

ОСНОВЫ ФОРМИРОВАНИЯ СИСТЕМЫ ЦЕННОСТЕЙ В ЖИЗНИ РЕБЁНКА НА ОСНОВЕ ПОСЛОВИЦ И ПОГОВОРОК РУССКОГО НАРОДА

В современной начальной школе перед учителем стоят задачи: открыть путь к сердцу и уму маленького ребёнка, воспитать полноценную личность, сформировать систему ценностей младших школьников. Выдающийся учёный Р.У. Сперри, обосновал положение о том, что "мир, в котором мы живём, движем не только бессознательными силами, но также, – и в более решающей степени, – человеческими ценностями... и что борьба за спасение планеты становится, в конечном итоге, борьбой за ценности более высокого порядка".

Ценности, родились в истории человеческого рода как некие духовные опоры, помогающие человеку устоять перед лицом рока, тяжёлых жизненных испытаний. Ценности упорядочивают действительность, вносят в её осмысление оценочные моменты. Они соотносятся с представлением об идеале, желаемом, нормативном. Ценности придают смысл человеческой жизни. Человека интересует не просто истина, которая бы представляла объект таким, каким он является сам по себе, а знание объекта для человека, для удовлетворения его потребностей. В этой связи человек оценивает факты своей жизни по их значимости, реализует ценностное отношение к миру. Специфика человека как раз и состоит в ценностном отношении к миру. Ценностью является для человека всё, что имеет для него определённую значимость, личностный или общественный смысл. С ценностью мы имеем дело там, где речь идёт о родном, святом, предпочтительном, дорогом, совершенном, когда мы хвалим и ругаем, восхищаемся и возмущаемся, признаём и отрицаем. Такие ценности могут иметь как общечеловеческий характер, так и конкретно-исторический, т.е. быть значимым для отдельной человеческой общности в определённый период её исторического развития.

Материальные и духовные ценности, созданные человеческим обществом характеризуют определённый уровень развития общества. Повышенный интерес к моральной проблематике в последнее время вызван осознанием довольно низкой культуры в сфере общения. Подлинно человеческое общение строится на уважении достоинства другого человека, соблюдении выработанных человечеством норм нравственности. Нравственные ценности, поступки окружающих, отношения между людьми – всё впитывает в себя ребёнок, наблюдая, слушая, читая. В пословицах и поговорках запечатлен весь познавательный опыт народа, его морально-этические, социально-эстетические, художественные и воспитательные идеалы. Они хранят историю движения народа по пути цивилизации, отражают характер народа, его симпатии и антипатии, связи с соседними народами. Пословицы впитали в себя все тонкости оценочного отношения к действительности, ее восприятия и отражения. Именно этот аспект языкового сознания фиксируется в широко известном высказывании К.Д. Ушинского о том, «что природа страны, ее история, отражаясь в душе человека, выражаются в слове». Люди исчезали, но слова, создаваемые ими, вошедшие в сокровищницу – родной язык, остались бессмертными». «Русский народ создал огромную изустную литературу – мудрые пословицы и поговорки... Напрасно думать, что эта литература была лишь плодом народного досуга. Она была достоинством и умом народа. Она становила и укрепляла его нравственный облик, была его исторической памятью, праздничными одеждами его души и наполняла глубоким содержанием всю его размеренную жизнь, текущую по обычаям и обрядам, связанным с его трудом, природой и почитанием отцов и дедов».

Ценностные ориентации являются важным компонентом передающегося по наследству традиционного знания каждого представителя этноса (в отличие от знания рационального, обусловленного личным жизненным опытом). Основная масса этнокультурной информации (традиционного знания) усваивается (как осознанно, так и бессознательно) в раннем возрасте вместе с языком.

Кризисное состояние современного русского национального самосознания стимулирует поиск духовно-нравственных опор, морально-этических постулатов, свойственных русским на протяжении всего нелёгкого и драматического пути развития нации. Несомненно, что специфика национального представления о том или ином базовом понятии, некие нравственные, ценностные компоненты тем или иным образом отражают в языке.

Среди основных функций языка многие лингвисты выделяют так называемую национально-культурную функцию, то есть, влияние фольклора.

Фольклор – это народное творчество, очень нужное и важное для изучения народной психологии в наши дни. Фольклор включает в себя произведения, передающие основные важнейшие представления народа о главных жизненных ценностях: труде, семье, любви, общественном долге, родине. На этих произведениях воспитываются наши дети и сейчас. Знание фольклора может дать человеку знание о народе, и в конечном итоге о самом себе. Использование пословиц и поговорок в обучении имеет давнюю историю, и обращение к ним современного учителя было бы делом далеко небесполезным.

Что же представляют собой пословицы и поговорки как учебный материал? Непревзойдённый автор словаря пословиц и поговорок В. И. Даль так определял этот жанр: «Пословица – краткое изречение, поученье, более в виде притчи, иносказания, или в виде житейского приговора; пословица есть собь». Поговорку же он видел как «окольное выражение, простое иносказание, но без притчи, без суждения, заключения, применения».

Ни в одной из форм языкового творчества народа не проявляется так ум народа, национальная история, быт, мировоззрение, как в пословицах и поговорках. Пословица любопытна, её интересует всё, что связано с человеком, его деятельностью, окружающей его природой. Она вездесуща, всё знает и обо всём имеет своё собственное, народное конечное суждение. Народная позиция в пословицах и поговорках всегда чёткая, иногда даже

категоричная, часто с иронией: «Думай двойко, а делай одиноко», «думал, думал – жить нельзя, пораздумал – можно», «Мешай дело с бездельем, проживёшь век с весельем».

Пословицы включают обычно оценочный предикат, который дает явлению аксиологическую оценку (в парадигме «хороший – плохой») или деонтическую оценку (в парадигме «должный – недолжный»). В некоторых случаях аксиологическая оценка может вступать в противоречие с деонтической, последняя при этом оказывается более значимой. Явление, которое оценивается будто бы как положительное, с точки зрения идеальных представлений народа оказывается недолжным, несоответствующим идеалу: «Много друзей, коли денежки есть». Понятие «друг» обладает в национальном сознании абсолютной ценностью, в пословицах «друг» соотносён с положительно маркированным оценочным предикатом: «Без друга сирота; с другом – семьянин», «Доброе братство милее богатства», «Друг денег дороже. Друга на деньги не купишь» и др. В онтологическом плане отсутствует релятивизм в противопоставлении «дружбы» и «не дружбы», «вражды»: «С другом дружись, а как недруга берегись», «На обеде все соседи; а пришла беда, они прочь, как вода». В жизни «вражда, не дружба» неизбежна, но она ассоциируется с грехом: «Овце с волками худо жить. Не житьё с волком и собаке», «Дружба от не дружбы близко живёт».

Слова «дружба», «друг» и их антонимы – «вражда», «недруг», «враг», очень активно функционируют как в детской, так и во взрослой речи. Некоторые люди говорят, что счастье – это богатство, деньги, но ведь настоящее счастье за деньги не купишь, как и настоящую дружбу. Ошибаются и те, кто считает, что всё счастье в славе. Добрая слава действительно радует человека, а от худой славы он не знает как отделаться. Счастлив тот, кто ладит счастье не только для себя, но и для друзей, для всех своих близких и родных. Радует каждого приятному событию, который происходит в жизни людей окружающих его.

В основном пословицы носят наднациональный характер или отражают «законы природы», в том числе человеческой природы – «Что имеем, не храним, потерявши, плачем», или предписывают определённые правила поведения – «Цыплят по осени считают». Значительная часть пословиц соотносится с фактами и законами социально-исторического развития, социальным сознанием, психическим складом того или иного этноса.

Памятны пословичные рассказы Ушинского в «Родном слове». Столь же колоритен, сколь и прост, рассказик «Тише едешь, дальше будешь» – о надменном барине и смышлёном мужике. «Некрасиво, да спасибо» – пословичная миниатюра о маленьком цветке землянике, из которого получилась душистая ягодка, и пышном тюльпане, от которого остался только увядший стебелёк. Даже незатейливому очерку о работе кузнеца Ушинский даёт пословичный заглавие: «Куй железо, пока горячо», возвращая привычному для взрослых метафоричному значению пословицы её первоначальный буквальный смысл. Рассказы Ушинского на протяжении всей книги как бы подкрепляются многочисленными народными пословицами в их чистом виде. Автор-составитель «Родного слова» приводит их в промежутках между теми или иными рассказами или сказками, чтобы закрепить впечатление от прочитанного. Ведь афористическая форма пословицы как нельзя лучше способствует этой цели.

Вплотную смыкается со взглядом К.Д. Ушинского в своей оценке народных пословиц, их роли и месте в усвоении детьми родного языка при обучении грамоте Л.Н. Толстой. В его «Азбуке» пословицы являются текстами для первоначального чтения и распределяются по всем буквам алфавита.

Сходство взглядов и позиций двух великих русских педагогов относительно роли народных пословиц и поговорок в обучении значительно тем, что оно направляет каждого, кто занят воспитанием и обучением младших школьников, к неисчерпаемому в своих богатствах источнику духовного развития – народному творчеству.

В пословицах отразились представления о моральных качествах человека, утверждается мысль о том, что человек воспитуем и обучаем, что самое ценное человеческое качество – Добродетель, и его надо прививать, необходимо учить, так как причиной многих человеческих пороков является незнание, невежество. Добродетель есть умение хорошо

поступать, а хорошо поступать умеет тот, кто знает, как именно надо поступать. Пословицы учат ценить добрые дела, людей, которые их совершают, стремиться самому быть добрым, понимающим, милосердным. Встречи с пословицами и поговорками заставляют каждого человека задуматься над его мировоззрением, пересмотреть многие постулаты в своей жизни, оценить свою жизнь, свои поступки, совершаемые с какой-то целью или бесцельно. Пословицы помогают понять, что есть добро и зло, освоить правила жизни в обществе передающиеся из поколения в поколения.

ИСТОЧНИКИ И ЛИТЕРАТУРА:

1. Тугаринов В.П. О ценностях жизни и культуры. – М., 1987.
2. Столович Л.Н. Природа эстетической ценности. – М.: Наука, 1996.
3. Даль В.И. Толковый словарь великорусского языка. – В 4 т. – М., 1989.
4. Сборник русских пословиц и поговорок. Классики и современники. – М., 1983.

*Луиза Халилова
(Карши, Узбекистан)*

СУБСТАНТИВНАЯ И ОТСУБСТАНТИВНАЯ ТРАНСПОЗИЦИЯ В РУССКОМ ЯЗЫКЕ

Актуальность данной статьи обусловлена продуктивностью и неугасающим интересом к процессам взаимодействия частей речи. На сегодняшний день существует ряд научных исследований по частям речи. Целью данной статьи является исследование субстантивной и отсубстантивной транспозиции как лингвистического понятия и как явление системы языка.

В лингвистическом энциклопедическом словаре: «Транспозиция – использование одной языковой формы в функции другой – ее противочлена в парадигматическом ряду» [2, с. 519]. В области переходности употребляются и другие термины, как транспозиция, трансляция, деривация, трансформация, конверсия, субституция, переход и переходность. На протяжении определенного количества времени эти явления исследуются многими лингвистами. Вследствие этого появились различные определения и разная терминология одного и того же явления. Так, одни ученые переход языковых единиц из одной категории в другую называют транспозицией.

Впервые теория транспозиции была разработана Балли, ее отдельные аспекты – О. Есперсенем, А. Сеше, А. Фреем. В современном русском языке существует 12 видов транспозиции: субстантивация (т.е. переход в класс существительных), адъективация (переход в класс прилагательных), прономинализация (переход в класс местоимений), нумерализация (переход в класс числительных), адвербиализация (переход в класс наречий), вербализация (оглаголивание), модализация (переход в класс модальных слов), предикативация (переход слов в категорию состояния), партикуляция (переход в класс частиц), конъюнкционализация (переход в класс союзов), препозиционализация (переход в класс предлогов), интеръективация (переход в класс междометий). При переходе из одной части речи в другую, так или иначе, происходит некий сдвиг, смена одних свойств слова и появление других, а именно изменение лексических, морфологических, синтаксических признаков слов. В.В. Шигуров выделяет ещё изменение фонетических особенностей слова (ударение, сокращение фонемного состава) [3, с. 113].

В современной лингвистике существует два аспекта изучения субстантивации: 1) субстантивация рассматривается как способ словообразования, разновидность неморфологического (морфолого-синтаксического) способа 2) субстантивация характеризуется как морфологический процесс пополнения запаса имен существительных за счет других частей речи. В большей части субстантивация представлена с точки зрения

морфологии. «Субстантивная транспозиция не только занимает центральное, ведущее место в транспозиции частей речи, но и охватывает многочисленные случаи функционально обусловленного перераспределения словесных (и не только словесных) знаков при их актуализации в высказывании» [4, с. 18]. Данное положение дает ключ к двоякому пониманию субстантивации – широкому (синтаксическая субстантивация) и узкому (морфологическая субстантивация). В.В. Виноградов считал синтаксис первичным по отношению к морфологии и подчеркивал, что «в морфологических категориях происходят постоянные изменения соотношений, и импульсы, толчки к этим преобразованиям идут от синтаксиса» [1, с. 31]. Субстантивная транспозиция – переход в разряд имён существительных других частей, а именно имён прилагательных (*Больной выздоровел.*); числительных (*Подали второе.*); глаголов (*Твоё "постой" мне надоело.*); причастий (*Провожжающие машут рукой*); наречий (*Завтра не будет похоже на сегодня.*); союзов (*Но – это противительный союз*); междометий (*Далече грянуло "ура".*); звукоподражательных (*Снова слышалось в темноте «мяу-мяу - мяу»*) и др.

Модели отсубстантивной транспозиции можно представить следующим образом: транспозиция существительных в слова категории состояния (Ср: *Студенческая пора – золотая пора в жизни каждого человека. Нам всем пора домой.*); транспозиция существительных в предлоги (Ср: *В следствии по делу юрист обнаружил факт хищения. Вследствие дождей урожай удался.*); транспозиция существительных в наречия (Ср: *Шли быстрым шагом. Машина ехала шагом.*); транспозиция существительных в междометия (Ср: *Батюшки вошли в храм. Батюшки! Кто пришёл?*) и др.

При субстантивной и отсубстантивной транспозиции изменяются такие признаки, как семантический (изменение лексического значения); категориальный (общекатегориального значения); синтаксический (изменение синтаксической функции). Различаются четыре стадии процесса субстантивации: абсолютная субстантивация (полная, узуальная), относительно-полная – субстантивированное употребляется как существительное, но в то же время сохраняет некоторую связь с исходной лексемой; традиционная субстантивация, в результате которой появляются слова-омонимы – имена прилагательные и существительные; окказиональная субстантивация, носящая временный характер. Известны единичные случаи узуальной субстантивации личных глаголов. В результате субстантивации возникли слова *поцелуй, растегай*. Зарегистрирован ряд выражений, которые возникли на основе одновременного использования субстантивации и словообразования: *немогузнайка, незабудка*. Местоимения, междометия, служебные слова обычно подвергаются окказиональной субстантивации. Местоимение *сам* в просторечии может употребляться в значении *хозяин, начальник, муж* и т.д. Междометия, союзы и предлоги подвергаются окказиональной субстантивации. Субстантивная и отсубстантивная транспозиция используется для достижения экспрессивности, эмоциональности и выразительности речи. Языковая субстантивация находит достаточно полное отражение в толковых словарях русского языка, а также в построенном на их основе «Грамматическом словаре русского языка» А.А. Зализняка, где представлен менее разнообразный набор моделей субстантивации, нежели в живом употреблении. Анализ субстантивации с функциональной точки зрения дает основание говорить о более и менее продуктивных семантических моделях и определять коэффициент частотности той или иной смысловой подгруппы. Изучение функциональной субстантивации предполагает учет мотивирующего контекста, осуществляющего связь субстантивированной формы с текстом в целом.

Таким образом, статья открывает перспективу дальнейшего изучения субстантивной и отсубстантивной транспозиции в аспекте функциональной грамматики, которая позволит представить достаточно полную картину данного языкового явления, охарактеризовать его как в статике, так и в динамике, реализации. Языковая и функциональная субстантивация – это явления, имеющие целый ряд различий, касающихся состава смысловых моделей и их лексического наполнения.

ИСТОЧНИКИ И ЛИТЕРАТУРА:

1. Виноградов В.В. [Ред. тома Н.Ю.Шведова]. – М.: Наука, 1975. – 559 с.
2. Гак В.Г. Лингвистический энциклопедический словарь. – М., 2002. – 519 с.
3. Шигуров В.В. Семантические предпосылки интеръективной транспозиции наречий в русском языке. – Казань, 2006. – 113 с.
4. Цой А.Г. Функционирование языка и явление субстантивации // Структура и функционирование единиц русского языка: Сб. науч. тр. – Ташкент, 1986. – С.16-21.
5. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://cheloveknauka.com/substantivatsiya-kak-semanticheskoe-yavlenie>

*Инна Самойлова-Цыплакова, Светлана Ежитская
(Усть-Каменогорск, Казахстан)*

ROLE OF CROSS-CULTURAL COMMUNICATION COURSE IN DEVELOPING STUDENTS' CULTURAL COMPETENCE

The beginning of the 21st century is characterized by the impetuous development of economic, political, and cultural relations and perspectives. Globalization creates the world in which an increasing number of people are moving all over the world for overseas work or studies.

A major challenge that students face in the increasingly globalized world is how to function successfully in a new cultural environment, in a country with different values, sociocultural rules, and norms of behavior. Hence, nowadays learning a language through culture is considered to be very efficient. All the needs and demands of the society determine the aim of teaching a foreign language, renovate educational system and the content of education.

According to the study program for the "Foreign Language" major, one of the main aims of teaching English today is developing students' cultural competence, i.e. ability to behave appropriately in different sociocultural situations [1, p.1]. This aim should be realized through including cultural concept in the educational process. A well-known methodologist Marianne Celce-Murcia states that the most important long-term benefits of teaching culture may be to provide learners with the awareness and the tools that will allow them to achieve their academic, professional, social, and personal goals and become successful in their daily functioning in foreign language environment [2, p.446].

James P.Lantolf emphasizes that learning culture is an integral part of language learning and education because it crucially influences the values of the community, everyday interaction, the norms of speaking and behaving, and the sociocultural expectations of an individual's roles. He further notes that those who do not follow the norms of appropriateness accepted in a community are often placed in a position that exacerbates social disparities and inequality [3, p.45].

Chris Rose defines culture as "a way of life, a set of social practices, a system of beliefs, a shared history or set of experiences. A culture may be synonymous with a country, or a region, or a nationality or it may cross several countries or regions". Moreover, it is "the shared values, traditions, norms, customs, arts, history, folklore, and institutions of a group of people." [4, p.38]. Teaching culture at the English classes is efficient for developing students' cultural awareness, but not enough for building their cultural competence. A special culture-based course is required.

The process of the formation of Cross-Cultural Communication as an academic discipline began in the 1960s, when the subject began to be taught in a number of US universities. This substantially changed the content of the course of Cross-Cultural Communication. In the 1970s, a purely practical nature of the course was supplemented with the necessary theoretical generalizations and took the form of a classical university course that combines both theoretical principles and practical aspects of intercultural communication [5, p. 91].

In the science of our country and educational system the study of Cross-Cultural Communication was initiated by the foreign language teachers, who first realized that the

knowledge of a foreign language is not enough for effective communication with other cultures. The practice of communicating with foreigners proved that deep knowledge of a foreign language does not preclude misunderstanding and conflicts with the speakers of that language [6, p. 4].

Overcoming the language barrier is not enough to ensure the effectiveness of communication between people of different cultures. To do this it is necessary to overcome cultural barriers. The following excerpt from an interesting study of I.Y. Markovin and Y.A. Sorokin presents national specific components of cultures, that is, what creates problems of intercultural communication: "In a situation of contact of different cultures (linguistic-cultural communities) language barrier – is not the only obstacle to understanding. The national specific features of different components of cultures may complicate the process of intercultural communication [7, p.82].

According to the mentioned study, the components of culture, which colorize a national specific feature, include the following: a) traditions (or stable elements of culture) and customs (defined as traditions of "socio-normative" sphere of culture) and rituals (performing the function of unconscious initiation to the mainstream of the regulatory requirements in the system); b) everyday culture, closely related to the traditions; c) daily behavior (habits, common norms of communication), as well as the associated mimic and pantomimic (kinetic) codes used by some representatives of a lingua cultural community; g) "national picture of the world", reflecting the specific perception of the world, national peculiarities of thinking; d) artistic culture reflecting the cultural traditions of a particular ethnic group.

A native speaker has specific features. In intercultural communication it is necessary to take into account peculiarities of the national character of the communicants, the specifics of their emotional mindset, and national specific features of thinking "[6, p.15]. Thus, the role of Cross-Cultural Communication discipline is essential for the major "Foreign Language", and therefore, it is possible to determine its basic principles in the learning process.

The aim of this course is to develop intercultural competence of trainees (students), which is achieved on the base of mastering intercultural communication strategies and knowledge of the native and foreign language cultures [1, p.3].

To achieve this goal it is necessary to perform tasks such as:

- 1) to develop the students' system of knowledge about events and phenomena of a foreign language culture, to cultivate respect for the values of a native and foreign cultures;
- 2) to cultivate understanding of stereotypes peculiar to the people of another culture due to this culture;
- 3) to form a communicative competence, based on the understanding of the interaction of language and culture;
- 4) to form students' skills for the implementation of cross-cultural communication.
- 5) to develop skills in cultural sensitivity, the ability to correctly interpret various types of communicative behavior.

Teaching the course of Cross-Cultural Communication, both subjective and objective sides of culture should be taken into consideration. Kohls L. defines subjective culture as a system that includes different institutions and facts of culture, such as economic system, social norms, political structure and processes, kinds of Arts, and other. Objective culture consists of psychological traits of character, such as values and patterns of thoughts. Learning of these two sides of culture is very complicated and difficult. In many cases, the students are faced with misunderstanding and vagueness. People try to judge about different things comparing with the behavior patterns that belong to their own culture.

Sociocultural competence is made by the following attitudes and skills: observing, identifying and recognizing, comparing and contrasting, negotiating meaning, dealing with or tolerating ambiguity, effectively interpreting messages, limiting the possibility of misinterpretation, defending one's own point of view while acknowledging the legitimacy of others, and accepting difference [9, p.47]. Chris Rose considers that raised awareness of what we do and of the vital importance of these skills already makes cross-cultural communicative competence a more

attainable goal. Moreover, intercultural awareness skills can be developed by designing materials which have cultural and intercultural themes as their content.

Heusinkveld urges that culture should be taught as a process. They describe in detail an interactive process that relates target and native languages, cultures, and perceptions. It also integrates the teaching of culture and the teaching of language. The process incorporates the following eight basic stages, the first five of which are primarily teacher-directed and the final three, student-directed:

- 1) identification of a cultural theme;
- 2) presentation of cultural phenomena;
- 3) dialogue (target/native cultures);
- 4) transition to language learning;
- 5) language learning;
- 6) verification of perceptions (target/native culture);
- 7) cultural awareness;
- 8) evaluation of language and cultural proficiency [10, p.133].

Educators suggest developing cultural understanding through process skills. They propose organizing instruction around four basic categories:

- convention, which provides students with information about the common everyday behavior of people;
- connotation, which helps students develop their skills to recognize that the meaning of a word is determined by each individual's frame of reference;
- conditioning, which helps students develop observational and interpretive skills and understand that the actions of individuals reflect an already established cultural frame of reference;
- comprehension, which helps students develop the skills of analysis and hypothesis formation, thereby recognizing that the behavior of one person does not necessarily reflect the behavior of society as a whole.

So, using the techniques mentioned above, the main results of the Cross-Cultural Communication course should be the acquisition of:

- the basic concepts of intercultural communication;
- the most effective methods for studying the process of intercultural communication;
- the system of values in the native and foreign language cultures;
- the essence of own cultural attitudes and their meaning in different contexts of life;
- the similarities and differences between the compared cultures;
- the behavioral strategies needed to ensure an appropriate behavior in different situations of intercultural contacts.

Despite the fact that the Cross-Cultural Communication course is an optional subject and the auxiliary element of the university study program, it is of great value in the contemporary education framework. This course provides students with sufficient knowledge and skills in cross-cultural communication that enable them to adjust properly to a new culture or multicultural environment, establish interpersonal relations within the culturally different community, and behave adequately in cross-cultural situations.

REFERENCES:

1. Самойлова И.М. Силлабус по дисциплине «Основы межкультурной коммуникации» // учебно-методическое пособие. – Усть-Каменогорск: © Казахстанско-Американский свободный университет, 2011. – 10 с.
2. Marianne Celce – Murcia. (2002) Teaching English as a Second or Foreign Language. Thomson Learning. – 584p.
3. Lantolf P., James. (2000). Sociocultural Theory and second Language Learning. Oxford. – 302 p.
4. Chris Rose (2007) British Council, Italy Intercultural learning. teachingenglish.org.uk

5. Грушевицкая Т.Г., Попков В.Д., Садохин А. Основы межкультурной коммуникации // под ред. А.П. Садохина. – М.: Юнити, 2003. – 341 с.
6. Терминасова С. Язык и межкультурная коммуникация. – М.: Слово, 2000. – 164 с.
7. Сорокин Ю. А., Марковина И. Ю., Крюков А. Н. и др. Этнопсихоллингвистика / под ред. Ю.А. Сорокина. – М.: Наука, 1988. – 192 с.
8. Сепир Э. Коммуникация // Избранные труды по языкознанию и культурологии. – М.: Прогресс, 1993. – 656 с.
9. Kohls L.R. (2006) Developing Intercultural Awareness. Yarmouth. – 365 p.
10. Heusinkveld, Paula R.(1994) Pathways to Culture. Yarmouth. – 768 p.

Диана Шахантаева
(Усть-Каменогорск, Казахстан)

USING GAMES IN TEACHING VOCABULARY TO VERY YOUNG LEARNERS

The game method is considered as an effective method of teaching vocabulary at lessons of a foreign language. The game is one of the most important means of intellectual and moral education of children. Games are used as methods or techniques to involve pupils in learning. Games also encourage learners to keep interested in the work and a teacher can use them to create contexts in which the language is useful.

We think that it is very important to diversify routine daily study, to let know the pupil that learning of foreign language can be entertaining and interesting. By means of game it is possible to explain easily and quickly new material, to fulfill problem points of the training program.

So, when teaching children of preschool age in a foreign language it is necessary to consider such psycho-pedagogical features as keenness and inquisitiveness. At the same time, it is important to remember that they cannot focus their attention on one kind of activity for a long time. Therefore their activity at the lessons has to be various, emotionally rich.

Huyen identifies the advantages of using games to learn vocabulary in the classroom:

- a) Games add relaxation and fun, so the learners retain words more easily.
- b) Games involve friendly competition, so it keeps learners interested and motivated.
- c) Vocabulary games bring real world context to the classroom. [1]

Mei emphasizes similar points by saying that it encourages active learning, as well as collaboration and interactivity. Interactive learning techniques also hold memory, performance and social benefits [2].

According to I-Jung the benefits of using games in language-learning include that games are learner centered, encourages creative and spontaneous use of language and foster participatory attitudes of the learners [3].

Teachers have to ensure that their games are age appropriate and not too easy or challenging for their students. To motivate learners you have to be motivated and enthusiastic yourself.

Hong suggests a few questions to keep in mind when considering which game to choose for the different age groups: Which language does the game target? Which skills does it practice? What type of game is it? What's the purpose for using it? Does it fit the students? How could I simplify or make it more complex if necessary? How much interaction and participation is there? Do I like the game myself? [4]

«Games encourage, entertain, teach, and promote fluency. If not for any of these reasons, they should be used just because they help students see beauty in a foreign language and not just problems that at times seem overwhelming» [5].

When giving instructions to beginners, a few words in the mother tongue would be the quickest way to make everything clear. More English exposure is needed at a later stage.

Games are best set up by demonstration rather than by lengthy explanation.

Game can borrow from 3-5 minutes to 20-25 minutes of a lesson. It can be used as training exercise at review, at introduction and consolidation of new material. Games can be used at various stages of a lesson.

It is very important not to play a game for too long. Students will begin to lose interest. It is best to stop a game at its peak

«Teachers need to consider which games to use, when to use them, how to link them up with the syllabus, textbook or program and how, more specifically, different games will benefit students in different ways» [6].'

It is possible to find a huge number of the lexical games directed on assimilation of new words that the teaching material did not cause special difficulties in the younger school student.

We allocated the following purposes of lexical games:

- To train pupils in the use of vocabulary in the situations approached to reality;
- To stir up the speech activity of pupils;
- To develop speech reaction of pupils.

During lessons popularly use presentation of the material, for example: graphic representation of lexical units. Often games are followed by demonstration and distributing material:

- Show and call;
- Put pictures according to a word order;
- Rearrange pictures and name them;
- "What is missing?"
- "Match", crossword, puzzles, etc.

Game method performs a set of functions in development of the child, facilitate educational process, help to acquire the material increasing every year and unostentatiously develop necessary competences.

- There are large numbers of games which using at a lesson will make process of assimilation of new vocabulary fascinating occupation. Games can be used on any stage of work with vocabulary of a foreign language.

- Thus, inclusion in educational activity of a game component, in particular, when teaching children in vocabulary considered by us, is very important means of maintenance and strengthening of interest and motivation of younger school students and promotes increase level of digestion of material.

Lexical games have focused students' attention merely on the lexical material and are designed to assist them in acquiring and expanding vocabulary, and to work to illustrate the use of words in communication situations. There are different types of vocabulary games:

A Vocabulary Game- Battle Ships

Level: Beginner, Intermediate

Procedure: divide the students in to groups of four or five. Then ask the student to make the name for their ships for example with the names of animals, cities, movie stars or let them find their own favorite names.

Ask them to choose the Captain and the Shooter. The captain's duty is to memorize his ship's name, so he can reply if somebody calls his ship's name. The shooter's duty is to memorize the names of the ships of 'their enemies', so he can shoot them by calling their ship's name.

Activity:

Arrange all the captains in a circle, the ships' crews must line up behind their captains. The shooter is the last crew member in line.

The teacher must decide a lexical area of vocabulary; this vocabulary will be used to defend their ships from the attacks. Every student (except the shooters) must find their own words. The lexical theme, for example, is "Four Legged Animals". Give the students 1-2 minutes to find as many possible words as they can and memorize them.

Start the game by calling a ship's name, for example the ship name is "THE CANSAS". The captain of THE CANSAS must reply with a word from the lexical area given, for example he says

"LION" followed by his crews behind him one by one, "PIG"; "ELEPHANT" until it is the shooter turns and he calls out the name of another ship and the captain of the ship called must reply and his crews must do the same thing. No word can be repeated.

If the captain is late to reply (more than 2 seconds) or his crew cannot say the words or a word repeated or the shooter shoots the wrong ship (his own ship or the ship that has already been sunk) the ship is sunk, and the crew members can join the crew of another ship.

The teacher can change the lexical area for the next round.

In the last round there will be two big groups battling to be the winner.

We states more general advantages of using games in the classroom and they include:

– Games provide language practice in the different skills- listening, speaking, reading, and writing;

– They are motivating;

– They encourage learners to interact and communicate with each other;

– They create a meaningful context for language use;

– Learning a language requires a great deal of effort. Games help learners to make and sustain the effort of learning.

The done analysis allows drawing the following conclusions:

– Game should be used in each class in a foreign language;

– Efficiency of game depends on its correct organization;

– Carrying out games on classes in a foreign language allows realizing the educational purposes of training.

REFERENCES:

1. Huyen, N.T.T. and Nga, K.T.T. Learning Vocabulary through games in Asian EFL Journal, 2003.
2. Mei, Y.Y. Using Games in an EFL Class for Children in Daejin University ELT Research Paper, 2000.
3. I-Jung. C, Using Games to Promote Communicative Skills in Language Learning in the Internet, 2005.
4. Hong, L. Using Games in Teaching English to Young Learners in The Internet, 2002 TESL Journal, Vol VIII, No. 8.
5. Uberman, A. The Use of Games for Vocabulary Presentation and Revision in English Teaching, 1998 Forum 36:1.
6. Khan, J. 'Using games in teaching English to young learners' in (eds) Brumfit, Teaching English to Children. From Practice to Principle, 1996 England: Longman.

Научный руководитель – кандидат филологических наук А.В.Хазов

*Нодира Базарова
(Карши, Узбекистан)*

ОБУЧЕНИЕ НЕРУССКИХ СТУДЕНТОВ ПРИЕМАМ РАБОТЫ ПО ПРИМЕНЕНИЮ ОРФОГРАФИЧЕСКИХ ПРАВИЛ

Изучение русского языка в национальной аудитории имеет целью свободное владение русским языком не только в устной, но письменной форме, ибо роль письменной коммуникации в современном мире очень велика. Письмо является надежным средством закрепления и проверки знаний и умений обучающихся, получаемых на занятиях русского языка.

Мы знаем, что орфографический навык является необходимым компонентом письменной речи. Значит, орфографический навык – это речевой навык.

Формирование орфографических навыков является сознательным процессом. «Всеобщее признание, – пишет Д.Н. Богоявленский, – получил принцип сознательного усвоения орфографии, по которому основой обучения орфографии полагались грамматические знания обучающихся, а само обучение строилось на изучение орфографических правил и на выполнении разнообразных орфографических упражнений». [Богоявленский Д.Н. Психология усвоения орфографии. – М., 1966. – С.89.]

Первым условием формирования орфографических навыков является изучение орфографических правил. Сначала необходимо формулировать орфографические правила, классифицировать орфографические правила и названия орфографических тем с точки зрения наличия или отсутствия опознавательных признаков орфограмм, а также знакомить с формулировкой орфографического правила и методами объяснения орфографических правил.

Главное внимание преподавателя должно быть сосредоточено на формировании орфографической и пунктуационной грамотности обучающихся и их речевом развитии, а также на прочном усвоении тех знаний, которые являются основой для применения правил правописания и овладения речевыми нормами. Занятия по орфографии связываются с работой по развитию речи студентов. Кроме того, очень важно чтобы студенты 1 курса прошли через этап «совмещения» двух задач: выражать свои мысли в письменной форме и соблюдать при этом орфографические нормы. При таком совмещении орфографическое действие становится способом выполнения другого действия. В результате вырабатывается прочный орфографический навык.

При обучении русскому языку предусматривается работа по развитию речи в трех направлениях: 1) овладение нормами русского литературного языка; 2) обогащение словарного запаса и грамматического строя речи обучающихся; 3) формирование умений и навыков связного изложения мыслей в устной и письменной формах.

Эти направления в работе по развитию речи и необходимо учитывать при осуществлении связи между обучением орфографии и развитием речи. В ходе формирования навыков связной речи попутно проводится работа и по орфографии.

Следовательно, в первом случае дидактический материал подбирается, исходя из задач обучения орфографии с учетом свойств русского правописания и закономерностей его усвоения, во втором – исходя из задач формирования навыков связной речи.

И в том и в другом случае обучение орфографии осуществляется в тесной связи с развитием речи, что чрезвычайно важно, потому что как уже было указано выше, орфографический навык – это речевой навык.

Для формирования орфографических навыков, необходимы следующие условия:

- высокий научный уровень преподавания орфографии;
- связь между формированием орфографических навыков и развитием речи;
- знание орфографических правил;
- знание схемы применения правил и умение производить орфографический разбор, способствующий применению правил;
- упражнения, отрабатывающие умения применять орфографические правила.

Одним из важных условий формирования орфографических навыков является вариантность дидактического материала, подобранного с учетом типичных затруднений обучающихся в применении орфографических правил.

Важно найти такие пути изучения орфографии, которые способствовали бы формированию у студентов мыслительных навыков. Для этого необходимо разъяснить не только существо орфографических правил, но и то, как пользоваться ими практически, т.е. определить, когда нужно применить правило, установить какое правило нужно применять; в какой последовательности надо разбирать слово, чтобы применить соответствующие правила к данному конкретному случаю.

С этой целью при изучении каждого орфографического правила преподаватель познакомит студентов со схемами письменного и устного орфографического разбора и его

образцами, а также использует объяснительное письмо. В обучении студентов 1 курса национальных групп орфографическим правилам помогает объяснительное письмо.

При выполнении упражнений типа списывания и при написании диктантов студенты устно или письменно объясняют орфограммы, т.е. указывают в определенной последовательности все существенные признаки, совокупность которых определяет верное написание (производит орфографический разбор).

При письменном объяснении используются условные сокращения подчеркивания, о чем сообщается студентам тогда, когда дается образец письменного разбора.

Рассмотрим, прежде всего, оправдавшие себя в практике работы, условные сокращения.

Студенты легко запоминают такие сокращения для обозначения:

звуков речи:

зв.с. – звонкий согласный, гл.с. – глухой согласный, твер.с. – твердый согласный;

частей речи:

сущ. – существительное, прил. – прилагательное, гл. – глагол (инф. –инфинитив), прич. – причастие (прич.-об. – причастный оборот), нар. – наречие, част. – частица (усил.част. – усилительная частица, отриц.част. –отрицательная частица).

рода:

м. – мужской род

ж. – женский род

с. – средний род

числа:

ед. – единственное число

мн. – множественное число

лица глаголов:

1л. – 1-е лицо

2л. – 2-е лицо

3л. – 3-е лицо

Условные сокращения и графические обозначения позволяют студентам письменно объяснять все рассматриваемые орфограммы, т.е. фиксировать умственные действия в процессе применения правил по схемам, предложенным преподавателем.

Что касается устного объяснения орфограммы, то оно обычно представляет собой связное высказывание типа рассуждения. В таком случае развиваются мышление и речь студентов и глубоко осмысливаются орфографические правила.

Устное объяснение орфограммы, представляющее собой развернутое рассуждение в соответствии со схемой орфографического разбора особенно уместно проводить сразу же после объяснения соответствующего орфографического правила, при повторении и в ходе работы над ошибками.

То же самое нужно сказать и в отношении письменного объяснения орфограммы. Однако письменное объяснение имеет место и тогда, когда необходимость в развернутых рассуждениях отпадает. Студенты, определяя орфограмму, лишь устанавливают существенные фонетические и грамматические признаки, используя условные сокращения и подчеркивания. При этом письменное объяснение обязывает всех студентов анализировать орфограммы, т.е. учиться применять правила, и помогает преподавателю выявить ошибки в анализе, породившие неверное написание.

Таким образом, важно подчеркнуть, следующее: для того чтобы студенты 1 курса национальных групп учились применять орфографические правила, они должны в ходе выполнения упражнений объяснять орфограммы до написания слов, которые содержат соответствующие орфограммы. И еще на одно обстоятельство надо обратить внимание. Необходимо тренировать их в объяснении орфограмм при слуховом восприятии текста. При этом надо заметить, что как при диктантах, так и при всякого рода творческих письменных работах определять все это студенту приходится либо при внутреннем произнесении его.

Поэтому естественным кажется на занятиях по грамматике приучать учащихся производить грамматический разбор со слуха. Исходя из этих рассуждений, мы можем подчеркнуть, что формирование орфографических навыков является очень важным процессом в развитии письменной и устной речи обучающихся.

ИСТОЧНИКИ И ЛИТЕРАТУРА:

1. Богоявленский Д.Н. Психологические принципы обучения орфографии // Русский язык в школе. – 1976. – №3. – С. 33.
2. Богоявленский Д.Н. Психологические принципы обучения орфографии // Русский язык в школе. – 1976. – №4. – С. 12.
3. Власенков А.И. Развивающее обучение русскому языку. – М., 1983. – С. 130.
4. Алгазина Н.Н. Формирование орфографических навыков. – М.: Просвещение, 1987. – С. 158.

*Наталія Драч
(Київ, Україна)*

ЯВИЩЕ АБСЕНТИВУ В ГРАМАТИЦІ СУЧАСНОЇ НІМЕЦЬКОЇ МОВИ

Постановка наукової проблеми у загальному вигляді та її зв'язок з важливими науковими чи практичними завданнями. Дослідження явища абсентиву посідає значне місце у мовознавчих студіях західних лінгвістів з початку 21 ст. Значна увага науковців до цього мовного феномену зумовлена чітко визначеною тенденцією носіїв мови багатьох європейських країн до широкого використання граматичної конструкції, яка досі не має доступу ані до теоретичних ані до практичних граматик відповідних мов, у тому числі, сучасної німецької мови. Доцільним поясненням цього залишається той факт, що інфінітивна конструкція абсентиву функціонує здебільшого у сфері усного побутового спілкування і є рідкістю в літературній мові. Важливою передумовою подібних тенденцій є перенасичення інформаційно-комунікативного простору і розширення можливостей спілкування онлайн, які, в свою чергу, зумовлюють мінливість і постійний розвиток мовної системи, вимагають активно реагувати на потреби часу, бути чітко структурованою та економною. Спрощена граматична структура та синтаксична лаконічність абсентивних інфінітивних конструкцій зумовлюють їх значущість та право існувати в теоретичній і практичній граматиці німецької мови. Саме тому вивчення граматичних конструкцій абсентиву, їх морфолого-синтаксичних та лексико-семантичних ознак, дослідження особливостей їх використання є наразі актуальним і має велике практичне значення.

Аналіз останніх досліджень і публікацій з даної теми, виділення невирішених раніше частин загальної проблеми, котрим присвячується означена стаття. В своїй статті «The absentive 2000» de Grott, спираючись на результати внутрішньомовного та позамовного аналізу ряду європейських мов та їх діалектів, визначив сполучення відмінюваного дієслова «бути» з інфінітивом граматичною конструкцією абсентиву та охарактеризував відповідні конструкції як «newly discovered grammatical category». Одним із висновків його дослідження було визначення ряду європейських країн, де спостерігається мотивоване використання абсентивних інфінітивних конструкцій, а також таких, які або повністю відхиляють можливості вираження абсентивності через інфінітивну структуру із дієсловом «sein» або допускають їх використання виключно в минулому часі. Відтоді проблему визначення абсентивних граматичних конструкцій намагалися розкрити у своїх працях Werner Abraham, Peter Eisenberg, Helmut Glück, Elke Hentschel, Petra M. Vogel, Ludger Hoffmann, Olaf Krause та багато інших. Ряд емпіричних досліджень та детальний аналіз абсентивних інфінітивних конструкцій провела Svenja König, визначила основні граматичні критерії дієслів, інфінітивна форма яких може бути використаною з метою вираження абсентиву. Базуючись на дослідженнях, проведених інститутом вивчення німецької мови, представила у вигляді

діаграми перелік найпоширеніших дієслів, які вживаються в абсентивних інфінітивних конструкціях, поставила під сумнів деякі з морфолого-синтаксичних ознак, виявлені іншими мовознавцями.

Формулювання цілей статті (постановка завдання). Оскільки вивчення абсентивних інфінітивних конструкцій у німецькій мові має вагомим практичне значення для тих, хто вивчає її як іноземну, основною метою даного дослідження було виявлення основних морфолого-синтаксичних та лексико-граматичних ознак абсентивних конструкцій із вживанням інфінітиву та аргументація недоцільності сприйняття зазначених конструкцій в якості еліптичних форм минулих часів перфекту та плюсквамперфекту.

Виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів. Протягом останніх років серед західних мовознавців ведуться дискусії навколо мовного явища з назвою «Абсентив», формально цю граматичну конструкцію можна представити так:

Підмет + дієслово «sein» (у відмінюваній формі) + смислове дієслово (у формі інфінітиву) [8, с. 42].

Типовим прикладом абсентивного речення є: Paul ist einkaufen. Та його відповідні форми минулого часу:

Perfekt: Er ist einkaufen gewesen.

Imperfekt: Er war einkaufen.

Важливою ознакою, яка послугувала основою для назви окресленої граматичної конструкції, є виявлення «абсентивності» тобто «відсутності» суб'єкта дії, вираженої основним смисловим дієсловом (англ. «absent», нім. «abwesend» – *відсутній*). На думку більшості лінгвістів, структурні елементи типу «weg» «weggehen» «gehen» тощо, які б могли виражати «абсентивність» на лексичному рівні, не являються обов'язковими складовими категорії абсентиву. Лише деякі виділяють ознаки корелятивності і проводять аналогії зазначеної інфінітивної конструкції з конструкцією «gehen» + інфінітив. Має місце також думка, що інфінітивна конструкція з дієсловом «sein» не маркована часткою «zu» є еліптичною формою граматичної структури з дієсловом «gehen» у минулому часі Perfekt (W. Abraham):

Er ist einkaufen (*gegangen*).

Проте критичний розбір подібних конструкцій як на морфолого-синтаксичному рівні так і на рівні семантики дає нам підстави відхиляти згадану вище теорію «перфектної еліптичності». Оскільки використання дієслова «gehen» унеможливорює розрізненість часових форм Imperfekt та Plusquamperfekt: речення

Er war einkaufen. в якості еліптичного варіанту *Er war einkaufen gegangen.* є контекстно недоцільним, адже використання плюсквамперфекту обумовлене чіткими правилами, а саме наявністю двох дій в минулому часі з певним часовим проміжком. Тому використання структури «*Er war einkaufen gegangen*» не може бути граматично коректною відповіддю на запитання «*Wo war er gestern?*» і не є комунікативно мотивованою, а отже інфінітивна конструкція «*Er war einkaufen*» не являється її еліптичною формою. На семантичному рівні також просліджуються приклади, в яких використання конструкцій перфекту чи плюсквамперфекту були б алогічними та контекстуально невиправданими. Наприклад: «*Wo ist Peter?*» – «*Er ist in der Küche, Kaffee trinken.*» у порівнянні з «*Er ist in der Küche, Kaffee trinken gegangen.*»

Аналізу останніх публікацій дав можливість визначити основні морфолого-синтаксичні та лексико-семантичні ознаки абсентивних інфінітивних конструкцій. На морфолого-синтаксичному рівні – це наявність суб'єкта дії, відмінюваного дієслова «sein» та смислового дієслова (елементи типу «(weg)gehen» не є обов'язковими). До основних семантичних ознак належать:

1. Наявність виконавця дії, вираженого підметом, який на момент мовлення є відсутнім, тобто віддаленим від так званого вказівного центру (deiktisches Zentrum), не в полі зору [11, с. 253].

2. Причиною відсутності виконавця є дія, яка є закодованою у смислового дієслові і виконується суб'єктом в іншому, відмінному від вказівного центра, місці.

3. Передбачається, що виконавець дії через певний проміжок часу повернеться до вказівного центру.

4. Виражена інфінитивом смислового дієслова дія є такою, яка виконується суб'єктом на регулярній основі (наприклад, в якості хобі) [11, с. 253].

Слід зауважити, що хоча найуживанішими дієсловами, які використовуються в абсентивних інфінитивних конструкціях є такі, які позначають дію, що виконується з певним ступенем регулярності, семантично має значення виду занять, хобі тощо (як зазначає Petra M. Vogel [11, с. 255]), проте це не є в достатній мірі обґрунтованим. Оскільки в мові зустрічаються абсентивні інфінитивні конструкції, в яких дія, виражена інфінитивом смислового дієслова, виконується рідко або навіть одноразово. Про зазначену «одноразовість» дії можуть сигналізувати прислівники часу чи способу дії типу «*zum erstem Mal ausgerechnet heute, ausnahmsweise*» тощо:

Tina ist zum ersten Mal pokern. Erik ist ausgerechnet heute angeln.

Проблемним для мовознавців залишається також питання, чи дійсно зазначена граматична конструкція «sein» у поєднанні з інфінитивом смислового дієслова виражає абсолютну фактичну «абсентивність» тобто «відсутність виконавця дії». Хоча статичний аспект «відсутності» зазначеної конструкції є ключовим в абсентивній семантиці, проте, метою подібних абсентивних висловлювань, може бути не лише вираження відсутності особи, її віддаленість від місця, де відбувається мовленнєвий акт, а також передача інформації про дію, яку саме виконує особа, що є відсутньою на момент мовлення.

Svenja König резюмує погляд переважної більшості стверджуючи, що саме відсутність як така утворює ядро абсентивної семантики [8, с. 65]. Думка S. König співпадає з поглядами інших авторів. Також Helmut Glück інтерпретує абсентив як виявлення «відсутності» особи, вираженої підметом та предикативною конструкцією з інфінитивом, наприклад *Clemens ist einkaufen. Jenny ist schwimmen* [5, с. 7].

Werner Abraham рішуче зводить інфінитивну абсентивну конструкцію до вираження «відсутності» і тому виключає можливість використання у зазначеній структурі першої та другої особи, пояснюючи це тим, що мовець та слухач не можуть перебувати поза межами комунікативної ситуації. Проте неупереджене дослідження конструкції «підмет + *sein* (finit) + смислове дієслово (Infinitiv)» дозволяє нам не обмежуватися зазначеними способами її застосування. Більш вагомими факторами, які виступають на користь широкого використання абсентиву, являються новітні технічні (електронні, цифрові) засоби комунікації сьогодення. Саме вони, на нашу думку, дають можливість розширити комунікативні сфери використання абсентивних конструкцій та допускають доцільність абсентиву у першій особі теперішнього часу. Таким чином, речення «*Ich bin Tennis spielen.*» може бути відповіддю на запитання «*Wo bist du?*», яка є надісланою за допомогою мобільного телефону. Маємо підстави переконалися в тому, що технічний прогрес сприяє розвитку мови, створюючи нові граматичні можливості. Зокрема робить можливим використання дієслова в першій особі з метою вираження абсентивності. Однак подібна функціональна ознака інфінитивної конструкції не є абсолютно новою. Мові давно відомі класичні письмові послання типу «*Bin Brötchen holen. Bin Zeitung kaufen*» тощо.

S. König провела детальний порівняльний аналіз абсентивних форм з прогресивними мовними формами і дійшла висновку, що абсентив є не лише контекстуально залежним феноменом вираження відсутності, але й окремою граматичною формою, з властивим їй чітко вираженим інтерним значенням. Проведені нею емпіричні дослідження показали, що від 59,4% до 80% опитуваних (носії мови), в процесі виконання різноманітних мовленнєвих завдань схилилися до використання абсентивних інфінитивних конструкцій з метою вирішення поставлених перед ними комунікативних цілей.

Висновки з даного дослідження і перспективи подальшого розвитку.

Спираючись на ці показники можна з впевненістю стверджувати, що абсентивні інфінітивні конструкції з дієсловом «sein» та інфінітивом смислового дієслова завдяки своїй економній структурі тенденційно вживаються в сучасній німецькій мові, беззастережно використовуються носіями мови та не можуть не братися до уваги тими, хто вивчає німецьку мову як іноземну. Неможливість віднести абсентив до існуючих в сучасній німецькій мові граматичних конструкцій, а також наявні розбіжності в поглядах мовознавців щодо їх функціональних ознак, доводять необхідність їх подальшого вивчення. Актуальною перспективою подальшого дослідження було б здійснення контрастивних функціональних лінгвістичних студій на матеріалі різних мов. Неможливо недооцінювати практичне значення вивчення проблемних питань абсентиву для філологів німецької мови. Основні положення і висновки таких досліджень можуть бути представлені в курсі теоретичної граматики, у розділі «Синтаксис», для розробки учбових посібників з практичної граматики та при написанні дипломних робіт або інших наукових праць.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Abraham Werner. Absent arguments on the Absentive: An exercise in silent syntax. Grammatical category or just pragmatic inference? // In: Language Typology and Universals. – STUF, 2008. – № 61/4. – 358–374.
2. Eisenberg Peter. Grundriß der deutschen Grammatik II: Der Satz. – Stuttgart, 1999.
3. Engel Ulrich. Deutsche Grammatik. – Neubearbeitung – Iudicium GmbH. – München, 2009. – С. 112-159.
4. Groot Casper de. The king is on huntunge: On the relation between progressive and absentive in Old and Early Modern English grammar. // In honour of Lachlan Mackenzie. – Benjamins. – Amsterdam, 2007. – 175–190.
5. Glück Helmut. Metzler Lexikon Sprache. 3. Aufl. – Stuttgart, 2005.
6. Hentschel Elke/Vogel, Petra M. Deutsche Morphologie. – Berlin, 2010.
7. Hoffmann Ludger: Handbuch der deutschen Wortarten. – Berlin, 2007.
8. König Svenja. Alle sind Deutschland ... außer Fritz Eckenga – der ist einkaufen! Der Absentiv in der deutschen Gegenwartssprache // In: Winkler, Edeltraud (Hg): Konstruktionelle Variaty bei Verben. – Opal – Sonderheft, 2009. – № 4. – P. 42–74.
9. Krause Olaf. Progressiv im Deutschen: Eine empirische Untersuchung zum Absentiv im Kontrast mit Niederländisch und Englisch. – Tübingen, 2002.
10. Nieder Lorenz. Lernergrammatik für Deutsch als Fremdsprache. – Max Hueber Verlag, – D-8045 Ismaning, 1995.
11. Vogel Petra M. Anna ist essen! Neue Überlegungen zum Absentiv in den europäischen Sprachen mit einem Exkurs zum Deutschen // In: Geist, Ljudmila/Rothstein, Björn (Hg): Kopulaverben und Kopulasätze: Intersprachliche und Intrasprachliche Aspekte. – Tübingen, 2007. – P. 253–284.
12. Schulz Dora, Griesbach Heinz. Grammatik der deutschen Sprache. – München, 1996.

*Ирода Жабборова, Насиба Хаитова
(Бухара, Узбекистан)*

ИНТЕРАКТИВНАЯ СВЯЗЬ МЕЖДУ РУССКИМ ЯЗЫКОМ И ДРУГИМИ ПРЕДМЕТАМИ

В эти дни много твердят об интерактивной связи между предметами, об инновационных технологиях. Что из себя представляют инновационные технологии и интерактивная связь между предметами. Это прежде всего потребность современного преподавания того или иного предмета. Посмотрим это на примере обучения русскому языку и литературе. В учебниках даются грамматические и лексические темы, которые как бы дополняют, закрепляют грамматическую тему. Лексические темы дают информацию по другому, например информатике, математике или химии. Сама по себе устанавливается

связь между предметами. В данной статье мы посмотрим вопрос связи между предметами, использование инновационных технологий на уроках русского языка и литературы. Например: русский язык и точные науки тесно связаны, так как язык является средством общения. Язык – общественное явление, выработанное за долгий исторический путь.

Это можно увидеть на примере русский язык и информатика. При указании команд на компьютере используются всеми понятные русские слова. Одним словом язык является средством общения и обмена информацией, и это обуславливает связь между предметами.

Мы не можем представить ни одну любую тему по русскому языку и литературе без сопоставления с родным узбекским языком и узбекской литературой. Каждый раз перед началом объяснения новой темы, обязательно уточняем у студентов есть ли вариант этой темы на родном языке и путём сопоставления тем изучаем их – это по практике показало, что дети быстро усваивают новую тему, повторяют родной язык и лучше понимают данный материал. Путём перевода предложений, текста, пересказа содержания произведения или лексической темы дети хорошо усваивают новую тему. Например, при изучении темы «Местоимение», дети сразу вспоминают, что такое местоимение и какие разряды местоимений по родному языку они знают. Затем сопоставляют разряды местоимений в русском языке, составляют предложения, указывают лицо, число и падеж местоимений. Используя разработки языковых, психологических игр, инновационных технологий, которые являются эффективным средством закрепления учебного материала и развития навыков устной речи и чтения, развивающим активность, наблюдательность, языковую реакцию обучаемого, оживляющим урок, повышающим интерес к изучению русского языка, создающим тёплый психологический, дружеский климат среди студентов. Их можно использовать при обучении студентов начальных курсов или учащихся старших и младших классов общеобразовательных школ.

Преподаватели русского языка и литературы нашего университета часто на своих занятиях используют такие инновационные технологии, как «Знал, узнал, хочу узнать», «Пинборд», «Синквейн», «Диаграмма Венна». Почти все студенты активно участвуют и стараются сами разбирать данную тему. Эти методы помогают повышению эффективности урока и достижению ожидаемого результата. Эти технологии можно использовать и на уроках английского, немецкого, узбекского, на уроках истории.

С русским языком мы растём и уверенно шагаем по жизни. Как преданный друг, он везде с нами. Поднимает нам настроение, помогает понять острую шутку и глубокую мудрость книг, выразить свою радость и грусть.

... слова не хранятся в памяти как слова, но как комплексы признаков. Когда слово используется, они не репродуцируются памятью, а скорее реконструируются из составляющих эти слова признаков.

D. Broadbent and response factors in the organizations of speech «Disorders of Language», London 1964.

Особую роль в русском языке играют фразеологизмы. Фразеологизмы интересны тем, что являясь разновидностью фольклора, несут в себе совокупный общественный опыт, отражают структуру обыденного, житейского сознания, национально-культурную специфику языка. Они порождены потребностью в выразительных средствах коммуникации – вербального выражения чувств, эмоциональных оценок, способов эмоционального воздействия, ярких и метких характеристик человека, предметов, явлений. Фразеологизмы являются мощным средством сжатия сообщения. Они позволяют передать в одном изречении смысл целого текста.

Одной из особенностей фразеологической семантики является её преимущественно субъективная направленность – направленность на характеристику человека как субъекта деятельности. «Фразеологизмы оценивают человека с точки зрения физических, психических, морально-этических, интеллектуальных качеств, характеризуют его в отношении социальной принадлежности, рода занятий, возраста и жизненного опыта родственных связей»

По программе лицея мы изучаем лексические тексты «Алишер Навои», «Рассказы об Алишере Навои», «Бабур», «Бахоуддин», «Академик Сулейманов», «Имам аль-Бухари», «Ибн Сина», «Искусство», «Живопись – великое искусство», «Художественные ремесла Узбекистана», «Бухара – жемчужина Востока», «Самарканд- обитель вечного величия», «Хива», «Ташкент - столица Узбекистана» и т. д. Изучая эти темы мы безусловно обращаемся к родной литературе и по возможности стараемся обширно дать понятия по этим темам. При изучении этих тем мы вместе с преподавателями эстетики и истории организовываем экскурсии по историческим местам нашего города, как Ляби Хауз, Ансамбль Бахоуддин, Арк, Ситораи Мохи Хоса, музей Авиценны и т.д. Учащиеся, посещая такие места, сами видят и убеждаются в правдивости богатого исторического наследия нашего народа. Вместе с этим устанавливается связь между историей и эстетикой. Таким образом русский язык влияет на эстетическое воспитание учащихся.

В учебнике русского языка для лицеев, учитывая физико- математические группы, есть такие лексические тексты как «Электрическое поле», «Информатика и ЭВМ », «О математике в Средней Азии и на Ближнем Востоке». В текстах много научных терминов и объяснений. Русский язык и точные науки тесно связаны, так как язык является средством общения. Одним словом язык является средством общения и обмена информацией, и это обуславливает связь между предметами.

Обогащая словарный запас по темам «Лексикология», «Имя существительное» мы можем применить следующий вид работы.

Группа делится на две команды. Учитель даёт такое задание:

«Из этого длинного слова составьте нарицательные имена существительные в именительном падеже, в единственном числе. При составлении слов нужно использовать буквы данного слова только один раз. Команды не должны повторять слова, угаданные другой командой. Победить та команда, которая напишет больше слов».

Например:

ПРЕСТОЛОНАСЛЕДНИК

1. престол

2. наследник

1. стол

2. след

1. нос

2. сон

1. сок

2. ток и т.д.

Кто больше знает фразеологизмов. Тема «Фразеологизмы»

Группа делится на две команды. Каждый из участников команд должен рассказать по предложению, которого можно заменить фразеологизмами.

Например,

1. Мой папа умеет делать всё.

- У моего папы золотые руки.

2. Моего соседа кондрашка схватил.

- Мой сосед внезапно умер.

3. Мы с тобой поговорим по результатам, после окончания дела.

- Мы с тобой цыпят по осени считаем.

4. Можно было всё это сказать в двух словах.

- Можно было всё это сказать коротко.

Победит та команда, которая подберет больше фразеологизмов

Игра «буквы рассыпались»

Учитель пишет крупными буквами на листе бумаги слово, и не показывая его учащимся, разрезает на буквы, говоря : *Было у меня слово, оно рассыпалось*. Показывает

буквы и рассыпает их на стол: *Кто быстрее догадается, какое это слово?* Выигрывает тот, кто первый правильно запишет слово.

Слова для использования в игре: *независимость, Узбекистан, мечта, народ, забота, свобода, родина, земля, доброта, друзья* и т.д.

Игра «Зигзаг».

Группа делится на две команды таким образом: считают «первый, второй», как в строе. Из студентов выбирается экспертная группа из 2-3 человек.

Первой команде даётся текст грамматической темы, другой команде - лексическая.

Команды садятся в кругу и обсуждают свою тему. (15 мин.) Затем все садятся на свои места и «первые» объясняют грамматическую тему «вторым», а «вторые» лексическую тему «первым» по парте. (15 мин.) Далее опять соберутся в свои команды и обсуждают то, о чём узнали от другой команды (15 мин). Следующий этап игры презентация тем. (По 15 мин.) «Первая» команда объяснит у доски лексическую тему, а «Вторая» команда – грамматическую.

Группа экспертов оценивает их по следующей схеме, учитывая время (за 5):

Команда	Дисциплина учащихся.	Активность учащихся.	Презентация тем	Итог
А				
В				

Кто много читает. (Игра – цепочка. Пинборд)

Водящий называет имя русского писателя, а студенты, к которым он обратился должны сказать по-русски то, что знают о писателе, или написать на бумажках и прикрепить на доске то, что знают и написали по данной теме.

Например: водящий называет имя Николая Васильевича Гоголя. Участники игры должны сказать предложения, не повторяя предложения других. Тот, кто не может сказать что-либо о писателе, выбывает из игры. Можно назвать город или село где родился, побывал писатель, названия его произведений и т.д. Игра продолжается до тех пор, пока не останется только один не выбывший студент, который объявляется победителем.

ИСТОЧНИКИ И ЛИТЕРАТУРА:

1. Интерактивная связь между предметами при обучении информатики в институте финансов. – Ташкент, 2006.
2. Жураева Д. Русский язык для академических лицеев: Учебник.
3. Жаббарова, Кулиева. Игры на уроках русского языка. –Т., 2009.

*Кульшат Жиренина
(Алматы, Казахстан)*

О НЕКОТОРЫХ ОСОБЕННОСТЯХ ОБУЧЕНИЯ НЕМЕЦКОМУ ЯЗЫКУ КАК ВТОРОМУ НА БАЗЕ АНГЛИЙСКОГО

Выбор немецкого языка студентами в качестве второго иностранного языка у нас в Казахстане не случаен и объясняется не только расширением экономических и культурных связей между Казахстаном и Германией, но и увеличением личной мобильности, возможностью обмениваться студентами и учителями. Этому способствуют международные связи нашего Университета с Германией и другими немецкоязычными странами, различные стипендиальные программы для студентов, магистрантов, докторантов и молодых ученых, преподавателей, предлагаемых Германской службой академических обменов DAAD и Гете-институтом Алматы.

Современные немецкие германисты уделяют большое внимание современным подходам к преподаванию немецкого языка как второго иностранного языка в вузах. Герхард

Штикель считает, что преподавание немецкого языка как второго иностранного языка должно строиться на “контрастах с другими языками” [1, с.115]. При этом основной акцент уделяется “тяжелым моментам”: грамматика, морфология, синтаксис, что хорошо прослеживается при сравнении с английскими текстами.

Павел Петков придерживается мнения, что в основе овладения немецким языком как вторым иностранным должны рассматриваться в первую очередь социокультурные компоненты: проблемы истории, права, политики и экономики на основе сходства и существенных различий немецкого и английского языков [2, с. 67]. Согласно Салифе Траоре, в основе обучения иностранным языкам первостепенное значение отводится освоению грамматики, чтобы студенты “не только знали иностранный язык, но и могли им грамотно пользоваться” [3, с. 102]. Автор неоднократно подчеркивает, что отличное усвоение грамматики и лексики безуспешно без «внешней и внутренней мотивации обучаемого».

Важное значение для ускорения формирования речевого механизма на немецком языке на базе английского имеют такие особенности как перенос навыков и умений в процессе изучения нескольких языков. При обучении второму иностранному языку на основе родственного иностранного языка имеются большие возможности для положительного переноса. У родственных языков можно выделить общие тенденции в произношении, в грамматике, пласты родственных слов и т.п.

Как известно, английский и немецкий языки очень близки по происхождению и развитию. Они имеют общие корни, так как относятся к западно-германской семье индоевропейских языков и англо-саксонской группе. Уже в начале изучения языка студенты убеждаются, что немецкий и английский языки имеют много общего:

1. латинский шрифт, что сокращает период алфаветизации;
2. в области словаря и словоупотребления. Слова английского языка, имеющие сходство с немецким (например: дни недели, названия месяцев, части тела, одежда), прямые заимствованные из английского языка интернационализмы (например, Rockmusik, Jeans, Computer, Internet) облегчают процесс обучения чтению и способствуют более быстрому овладению немецкой лексикой;
3. в структуре простого предложения наличие глагола – связки: “sein” – в немецком языке и «to be» – в английском.

Deutsch English

Mein Name ist Peter. My name is Peter.

Deutsch	English
ich bin	I am
du bist	you are
er ist	he is
sie ist	she is
es ist	it is
wir sind	we are
ihr seid	you are
sie sind	they are

Эти два вспомогательных глагола имеют свои формы, некоторые из них очень похожи в двух языках (ist и is). Кроме того они выполняют одинаковую связующую функцию в построении предложения.

4. в образовании временных форм (от трех основных форм глагола и использование вспомогательного глагола haben = to have). Сопоставив три основные формы глаголов, учащиеся узнают, что в обоих языках имеются слова с одинаковым значением и что между ними есть сходство в правописании, а также сходство в корневой основе “сильных глаголов”;

Deutsch	English
kommen – kam - gekommen	come – came - come
sprechen – sprach - gesprochen	speak – spoke - spoken
beginnen – begann - begonnen	begin – began - begun
trinken – trank - getrunken	drink – drank - drunk
geben – gab - gegeben	give – gave – given
springen – sprang - gesprungen	spring – sprang - sprung

также как и в английском, в немецком языке существительное имеет артикль. Наличие определенного и неопределенного артиклей в обоих языках облегчает их понимание при изучении второго языка;

ein Mann - der Mann (Deutsch)
 a man - the man (English)
 das Auto (n) - the car
 ein Auto - a car

модальные глаголы как в немецком и в английском языках имеют схожие формы;

er kann ... er muss (Deutsch)
 he can ... he must (English)

в обоих языках есть правильные и неправильные глаголы. В обоих языках есть три основные формы глаголов, которые у правильных глаголов образуются по определенному правилу, в отличие от образования трех основных форм неправильных глаголов;

Deutsch	English
finden - fand - gefunden	find - found - found
bringen - brachte - gebracht	bring - brought - brought

употребление относительных местоимений в сложноподчиненных предложениях с придаточными определительными;

Einige Relativpronomen	Some relative pronouns
Singular, Personen	Persons (Singular)
die Frau, die...	the woman,
der Mann, der...	the man, who...
Plural, Personen	Persons (Plural)
die Leute, die	the people, who...
Singular, Sachen	Things (Singular)
der Ball, der...	the ball, that /which...

повелительное наклонение;

I

Denk an
 Think of
 Helft
 Help

будущее время;

I will buy...

will = werden

образование Perfekt со вспомогательным глаголом «haben»;

I habe done. Ich habe getan.

сравнительные степени прилагательных в обоих языках имеют также много общего;

English

schmall – schmaller – schmallest
 deep – deeper – deepest

II

deine Frau!
 your wife!
 euren Freunden!
 your friends!

Ich werde...kaufen

Deutsch

klein - kleiner - am kleinsten
 tief – tiefer – am tiefsten

в немецком языке, как и в английском, есть прилагательные, составляющие исключение из правил в образовании степени сравнения;

English

good – better – best

much/many – more – most

Deutsch

gut – besser – am besten

viel – mehr – am meisten

кроме того обучающиеся знают, что в обоих языках имеются различные слова с одинаковым лексическим строем, которые они могут перевести, опираясь на первый иностранный язык;

Deutsch	English
der Wind	wind
das Haus	house
der Freund	friend
der Ball	ball
lernen	to learn
der Apfel	apple
das Buch	book
das Wasser	water

Многократно подчеркивалось, что использование активно употребляемой в иностранном языке лексики значительно ограничено, чем лексики на понимание. Особенно оно проявляется больше в области спонтанной речи и менее в области письма, так как во время письма у обучающихся есть время на обдумывание. Многие из этих слов можно найти в “общей англо-немецкой лексике”. Во время использования этих “общих слов” в устной речи необходимо обращать внимание на корректное произношение. Необходимы подготовительные упражнения на артикуляцию и ударение для употребления “общей англо-немецкой лексики” и интернационализмов. Игнорирование этих необходимых подготовительных шагов может привести к “англоамериканскому акценту” в немецком языке.

Deutsch

Information

Fin ger

Waschen

Ring

English

information

finger

wash

ring

Все это может служить опорой при овладении немецким языком как вторым иностранным языком.

В статье было отмечено, что изучение немецкого языка пойдет быстрее и легче, если опираться не только на сходство с первым иностранным языком – английским, но и также находить опоры в родном языке, чтобы определиться, где имеет место сравнение немецкого с английским, а где эффективнее сравнение немецкого с родным языком при работе с различными языковыми грамматическими структурами.

Следующий пример наглядно показывает это. Скандинавские языки имеют с немецким языком больше общего, чем с английским. Поэтому для говорящих на этих языках имеют больше смысла сравнения с родным языком, как, например, в следующем примере:

Schwedisch

Igar hade vi...

Deutsch

Gestern hatten wir...

English

yesterday we had...

Также и в тех случаях, когда родной язык имеет даже малое сходство с немецким языком, чем с английским, имеются примеры, когда родной язык тем не менее оказывает большую помощь для понимания, чем английский язык. Примером тому служат немецкие личные местоимения, где необходимо объяснить различие между du, ihr и sie.

Spanisch	Deutsch	English
Tu	du	you
vosotros, - as	ihr	you
usted (Ud)	Sie	you
ustedes (Uds)	Sie	

Важно знать и то, что изучение каждого нового иностранного языка, это и множество трудностей. Известно, что грамматика немецкого языка гораздо сложнее грамматики других германских языков, поэтому сложные грамматические темы следует объяснять с опережением. И задача преподавателя состоит в том, чтобы тщательно подбирать системы упражнений, которые способствовали бы постижению грамматики немецкого языка.

На начальном этапе обучения немецкому языку студенты сталкиваются с проблемой рода имен существительных.

Одна из трудностей, которую следует преодолеть опережающим обучением: основные формы сильных глаголов. Прилагательное желательно сразу давать со своими антонимами (gut – schlecht, gross – klein, lang – kurz).

Склонение имен прилагательных доставило классику американской литературы Марку Твену массу хлопот: он попробовал просклонять “мой хороший друг” (mein guter Freund) и пришел к выводу: “в Германии лучше вовсе не иметь друзей, чем столько с ними возиться”.

Склонение имен прилагательных, образование множественного числа имен существительных, спряжение сильных и модальных глаголов – все грамматические темы необходимо давать с опережением, так как без знания этих тем невозможно чтение самых простых аутентичных текстов.

ИСТОЧНИКИ И ЛИТЕРАТУРА:

1. Stickel G. Deutsch von aussen // Daf. – 2005. – № 3.
2. Petkov P. Zur Gegenstandsbestimmung des Universitätsfaches Germanistik // Daf. – 2005. – № 2.
3. Traore S. Quo vadis, Grammatikunterricht? // Daf. – 2005. – № 2.
4. Kursisa A., Neuner G. Deutsch ist easy, Ismaning bei München, 2006.
5. Бим И.Л. Концепция обучения второму иностранному языку (немецкого на базе английского). – Тверь: Титул, 2001.
6. Бим И.Л. Концепция обучения второму иностранному языку (немецкому на базе английского). – М., 1997.

*Индира Калелова
(Усть-Каменогорск, Казахстан)*

THE EXAMPLE OF LESSON OUTLINE BASED ON REAL LIFE LISTENING

In this article we want to share our vision of real - life listening tasks and lesson procedure. We consider real-life listening as an integral part of educational process. Throughout real-life content, students can be accustomed to real-life communication.

Theme: Susan Boyle

Level: advanced

Source: BBC news

Tape script:

Less than a few weeks ago Susan Boyle was a virtual unknown. However, since auditioning for Britain’s Got Talent, a televised talent competition, she has experienced a stratospheric rise to fame. A YouTube video of her audition has been watched by more than 26 million people, making it one of the most watched videos on the internet in recent times. It is undeniable that technology such as YouTube, Facebook and Twitter has helped to spread the word about Susan’s performance.

So just what is it about Susan that the people find so fascinating? Arguably, it is the fact she is such a class act. However, many have suggested that her biggest appeal lies in her unassuming persona.

Susan's persona and appearance have been somewhat controversial and the initial reaction to her audition has made many people question whether they are guilty of judging a book by its cover. With her plain Jane, middle-aged looks and her no-nonsense approach to life, Susan is perhaps the most unlikely star to be discovered of late.

Commenting on her rise to fame, Max Clifford, a renowned PR guru, said that the massive public interest in her is partly due to people having to challenge their own assumptions and prejudices.

So what's next for Susan? For the moment, she is preparing for her next appearance on Britain's Got Talent and she is the odds-on favourite to win.

Looking forward, with talk of record contracts and celebrity duets, it is very likely that we'll soon be seeing a Susan Boyle album in the charts!

Lesson outline

Pre-listening comprehension:

Introduction: this stage covers the general issues pertain to some facts about televised talent competition "Britain's Got Talent". You can show the video. You must be pretty sure your students have some background knowledge about such kind of show. Ask them questions. They will definitely increase their motivation and attract interest. [1]

1. What is the aim of this show?
2. Do you believe people should be judged by their appearance or by the talent they got?

It might be useful to provide your students with a fact file about Susan Boyle. This information can be useful on the last stage of the lesson for conducting follow – up activities. For instance:

Factfile

1. Susan was one of nine siblings, and is devoutly Catholic.
2. She's a spinster - it's a woman or girl of marriageable age who has never married and, therefore, has no children.
3. She suffered a mild form of brain damage at birth.
4. Susan dreamed of becoming a professional singer but in order to care for her elderly mother, Bridget, limited her efforts to the church choir and karaoke.
5. Two years ago, after the death of her mother Bridget at the age of 91, she stopped singing.
6. Since the death of her mother she's lived alone in the family home, with only her cat Pebbles for company.
7. On the show she declared that she wants to follow in the footsteps of the West End star Elaine Paige.
8. She entered the show as she wanted to fulfil a wish to her mother that she wanted to do something with my life.
9. She's now planning to make it through to the "bitter end" of the show.
10. Her favorite drink at the local bar is apparently a simple glass of lemonade.

Vocabulary pre-teaches:

If you don't want your students be puzzled while listening to the article, it is advisable to give them all unknown words beforehand. You may ask them to explain the meaning of the words and word expressions given in bold. To provide positive feedback, ask them to make up their own sentences with the new words. For instance:

A virtual unknown- not at all famous

Experience a stratospheric rise to fame - become widely known very quickly

Undeniable - true

To spread the word about - to make many people aware of know about

A class act - (here) a performer who has a very good singing voice and a tasteful manner

Unassuming persona- a quite character or person who shows no desire for attention or admiration

To be guilty of judging a book by its cover- make assumption or form opinion based only on how something or somebody looks

Plain Jane- ordinary, average, not very attractive or interesting female

No-nonsense approach to life- being realistic, practical and/or serious about

PR guru- somebody who is respected to their knowledge for a particular subject and often asks for advice

Prejudices- showing dislike for something or someone for no good reason

Odds-on favorite- (here) most likely

While-listening activities:

Normalization: It is good idea to let students listen to the speaker voice and get used to her\his voice. On this stage you may use different type of exercises, gap filling or choosing the best summary. For example:

Listen and choose the best summary:

- It tells the story of Susan Boyle's life and rise to stardom as a singer.
- It argues that we shouldn't judge people until we get to know them.
- It uses the story of Susan Boyle to show that we often judge people by appearance.

Listen and fill in the gaps (before you listen ask your students to predict which words, or which types of words (nouns, adjectives, prepositions, parts of verbs, etc.) will fit in the gaps:

Practicing the Present Perfect Tense

Less than a few weeks ago Susan Boyle was a virtual unknown. However, since auditioning for Britain's Got Talent, a televised talent competition, she ... (has experienced) a stratospheric rise to fame. A YouTube video of her audition ... (has been watched) by more than 26 million people, making it one of the most watched videos on the internet in recent times. It is undeniable that technology such as YouTube, Facebook and Twitter ... (has helped) to spread the word about Susan's performance.

So just what is it about Susan that the people find so fascinating? Arguably, it is the fact she is such a class act. However, many ... (have suggested) that her biggest appeal lies in her unassuming persona.

Susan's persona and appearance ... (have been) somewhat controversial and the initial reaction to her audition has made many people question whether they are guilty of judging a book by its cover. With her plain Jane, middle-aged looks and her no-nonsense approach to life, Susan is perhaps the most unlikely star to be discovered of late.

Practicing prepositions

Commenting ... (on) her rise to fame, Max Clifford, a renowned PR guru, said that the massive public interest ... (in) her is partly due ... (to) people having to challenge their own assumptions and prejudices.

So what's next ... (for) Susan? For the moment, she is preparing ... her next appearance ... Britain's Got Talent and she is the odds-on favourite to win.

Looking ... (forward), with talk of record contracts and celebrity duets, it is very likely that we'll soon be seeing a Susan Boyle album ... (in) the charts!

Post-listening activities

At this very stage you may wish to give your students the transcript. Before you play the report again and ask the students to follow it with the transcript, encourage them to ask you for the meanings of unknown words or phrases. Suggest that, wherever possible, they work out the meaning from the context. Keywords can be numbered or highlighted and then explained after the transcript. [2]

When your students listen to the articles several times, they are ready to fulfill some follow-up activities to practise knowledge they've got. We can choose any material you like for practice. It can be grammar, vocabulary or speaking. What is more is that you can practise all these skills together by providing your students with the tasks of appropriate content. [3] For example:

We can ask your students answer the questions:

1. What was watched 26 million times on YouTube, Twitter, Facebook?
2. How was Susan Boyle different from the usual contestants on Britain's Got Talent?
3. What was the audience first impression of Susan Boyle?
4. What made the audience change its opinion of Susan?

It can be vocabulary practice:

Ask your students to replace the words in italics, without changing the meaning of the whole sentences with words they heard in this report. The words are listed in the box to help them.

A virtual unknown, experienced a stratospheric rise to fame, undeniable, to spread the word about, a class act, unassuming persona, plain Jane.

1. Only yesterday she was *not at all famous*, but due to social nets like YouTube, Facebook, Twitter and others she *become widely known very quickly*.
2. Markus had *true* evidences of her being guilty in cold blood murder.
3. You can *let other people know*, I am going to marry soon.
4. I like the way you move on the field, you are *a real pro*.
5. She is really modest. She *doesn't like to be the center of attention*.

To practise grammar, you can make your students use Fact file statements, to practise distancing:

1. *It is said that* Susan was one of nine siblings, and is devoutly Catholic.
2. *It is rumored that* she's a spinster - it's a woman or girl of marriageable age who has never married and, therefore, has no children.
3. *It is revealed that* she suffered a mild form of brain damage at birth.
4. *It is announced that* Susan dreamed of becoming a professional singer but in order to care for her elderly mother, Bridget, limited her efforts to the church choir and karaoke...

The last but not the least is that you can make your students speak by commenting on the statements given:

1. Nowadays singers are turned into a brand something to be marketed or sold, as though there were no difference between a talented and internationally renowned singer and a bar of chocolate.
2. A wannabe is performed in front of three judges, who chose people they considered best embodied their concept of a star. People should be young, able to sing, dance and handle press conferences and interviews and good-looking.

To sum up we want to underline that real-life listening is a really useful tool. You can provide your students with wide range of tasks and interesting materials. One of the benefits you can get is that you don't impose the language, the language acquisition comes naturally. The materials are always updated, intriguing and thought provoking.

REFERENCES:

1. Rost, M. Listening in Action: Activities for Developing Listening in Language Education, 1991 Hemel Hempstead: Prentice Hall International.
2. Underwood, M. Teaching Listening, 1989 London: Longman.
3. Ur Penny, A Course of Language Teaching, CUP. 2008 – 373.

Научный руководитель – кандидат педагогических наук Е.Е. Чжан

*Еліна Кривунь
(Маріуполь, Україна)*

ОСОБЛИВОСТІ ДЖАЗОПОДІБНОЇ СТРУКТУРИ РОМАНУ ТОНІ МОРРІСОН «ДЖАЗ»

Актуальність дослідження зумовлюється особливістю художньої оповіді роману Тоні Моррісон «Джаз», яка ускладнена численними ретроспективними нарративами, спогадами головних героїв, кожен із яких розповідає свою історію та демонструє власний погляд на

одні й ті ж самі події. Така оповідна манера Моррісон руйнує канон традиційного нарративу, створюючи, натомість, джазову поліфонічність, для якої характерні принципи децентралізації та деієрархізації.

Актуальність теми дослідження обумовила *мету роботи*. Вона, зокрема, полягає у тому, щоб проаналізувати нарративну структуру та визначити особливості позиції автора у романі Тоні Моррісон «Джаз».

Музика та оповідь контрапунктом поєднані у творі. Джаз як техніка переростає у метафору свободи та демократії, постулюючи ідеї децентралізації та поліфонії. Такий синкретизм літературних та музичних технік, на думку Н.А. Поліщук, дає право говорити про «літературний джаз» вже не як метафоричний вираз, а як сформований літературознавчий термін [7].

Текстова структура роману «Джаз» є промовистим втіленням літературного джазу у творчості Тоні Моррісон. Твір подає читачеві оригінальний образ Нью-Йорка початку ХХ ст. Місто над Гудзоном пов'язало покривдені долі своїх героїв. Кожний з них представляє на сторінках роману свою сольну оповідь. Тільки поєднавши ці окремі історії, реципієнт отримує загальну картину розвитку подій. Наратив кількох оповідачів створює при цьому певну джазову поліфонію. Авторка наголошує на дії межових ситуацій, коли «Я-особа», потрапивши в тенета міського життя, не в змозі вирватись із нього безслідно для внутрішнього стану героя. Процес особистісної руйнації постає символічним виразом втрати автентичності афро-американським населенням [2, с. 74].

Текст мовою оригіналу: *'Take my word for it, he is bound to the track. It pulls him like a needle through the groove of a Bluebird record. Round and round about the town. That's the way the City spins you. Makes you do what it wants, go where the laid-out roads say to. ... You can't get off the track a City lays for you'* [6, с. 120].

Текст мовою мети: «Кажу ж вам, він прив'язаний до доріжки. Це штовхає його, як голку, вздовж жолобка платівки Блуберд. Околяса навколо Міста. Ось так Місто втягує вас у свій вир. Примушує вас робити те, що воно хоче, йти туди, куди ведуть протоптані доріжки. ... Ви не можете зійти з доріжки, що проклало для вас Місто» [10].

Джазова платівка постає метафорою для зображення певного способу міського життя та його диктатури, кругових обертів по обмеженій траєкторії. Ставши на певну «доріжку» ('track'), людині складно зійти з неї; вона продовжує кружляти у колі своїх переживань. Такі тенета виявляються сильнішими за волю людини. Єдине, що залишається, – це обрати правильну «доріжку».

Відповідно до класичного розуміння композиційної побудови роману як прозового жанру, перша фраза «Джазу» й наступна розповідь про насильство є певною інтригою. Зазвичай у романі інтрига стає засобом відображення конфлікту між особистістю та суспільством, перетворюється на «пружину», що дає поштовх цілеспрямованим діям героя та зміцнює його роль у конструюванні сюжету; драматизуючи оповідь, інтрига підпорядковує своїй логіці і розвиток (виникнення, загострення, розв'язок) якоїсь суперечності, і хід сюжетних подій, і сам «композиційний "замок" твору» [3, с. 330].

Перша фраза «Джазу», яка містить елемент словесної музики, виконує функцію музичного інтонування, а наратор, водночас, створюючи атмосферу інтриги, звертає увагу на себе як на єдине джерело передачі повідомлення подібно до виконавця музичного твору, складником якого він є сам. Адже голос наратора розчинений у емоційно-сугестивній інтонації синкретизму романного багатоголосся. Тобто постать наратора цього роману містить у собі яскраві елементи образу джазового музиканта, який є одночасно і виконавцем, і аранжувальником, і, як наслідок, співавтором, що в першу чергу відрізняє джаз від класичної музики.

Тобто, можна сказати, що імплікації медіа (вданому разі музики) уможливають процес саморепрезентації: переходячи в систему літературного медіа, джаз у романі Моррісон цілком природно відтворює формальну структуру, жанровий та композиційний

зміст джазового твору з притаманною йому динамічною, суб'єктивованою саморепрезентацією [1].

Особливий ритм життя міста перегукується з джазовими ритмами. Джаз стає символом міста, нового життя. Таким він є і для Джо та Вайолет – головних героїв роману. Вони – молоде подружжя, яке переїхало з Вірджинії до Нью-Йорка зі сподіваннями віднайти кращу долю. Але мегаполіс, сповнений спокус, безповоротно спотворюються. Джо зраджує дружині з молододу дівчиною Доркас, яку сам і вбиває з ревності. Вайолет, прийшовши на похорон коханки Джо, вчиняє спробу понівечити її обличчя.

Отже, духовність, властива афро-американцям, нівелюється обома героями під впливом жаги до матеріальних благ і насолоди. За слухним спостереженням Івана Зимомря, «контраст між жаданим гармонійним існуванням і наявним дисгармонійним світом породжує у процесі самопізнання реальні емоційні зміни у свідомості «Я-особи»» [2, с. 80].

Національне мистецтво, за аргументованим твердженням Я. Поліщука, здатне загоювати травматичний досвід народу. У цьому сенсі художньо відтворені життєві перипетії Тоні Моррісон відіграють роль певної терапії. Вона створює своєрідний культурний міф, який можна трактувати на рівні складової національної сутності та особистої самосвідомості. Література та музика постають взаємовпливаючими чинниками [9, с. 173]. Таким чином, знелюднення чорношкірих у свідомості білих людей, пригнічення мовою білих імперіалістів стали результатом відповідної реакції тих, кому невільно було висловлюватись за часів рабства. Це урізноманітнює мовлення теперішнього та попереднього контингенту чорношкірих американців. Для письменниці мова, що лібералізує, є протилежною дискурсу приниження та примушення [11 с. 5] Будучи символічним втіленням паралелей між життєвими ситуаціями чорношкірих американців та структурою їхніх музичних творів, джазове мистецтво є засобом передачі суспільного досвіду для наступних поколінь та сприяє загоєнню душевних ран [8, с.168]. Тоні Моррісон оповідає про життєві перипетії афро-американців, використовуючи елементи усної народної творчості, що розкривають поліфонічність її творів.

Л.В. Угляр підкреслює, що Тоні Моррісон не пропонує реципієнтові кінцівку роману з логічним завершенням. Письменниця залишає простір читачеві для того, щоб він мав змогу самостійно домислити ймовірну розв'язку. Цим самим реципієнт приєднується до поліфонічності оповідачів [10].

Таким чином, джазоподібна структура роману представлена не тільки через фрагментарну, циклічну та наповнену повторами оповідь, але й веде до само-деконструкції метанарратора, чий образ залишається невизначеним. Кетрін Дж. Мейбері ідентифікує такий тип нарратора як «анонімний всезнаючий Я-нарратор» [4].

Дискурс переміщення переростає у нарративну стратегію автора як на формальному так і змістовному рівнях, конструюючи таким чином, згідно з Н.О. Поліщук, як «ідентичність оповіді» так і «ідентичність героїв» [7].

З огляду на усе вищезазначене, роман «Джаз» по праву може вважатись новим літературним віянням, новим синкретичним жанром, який заслуговує на удостоєння звання нового класичного канону. Оригінальність творчого методу Тоні Моррісон представляє нову літературну традицію не тільки для афроамериканського письма, але й для постмодерної літератури взагалі.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Білоножко Л. В. Словесна музика як засіб психологізації та естетизації художньої оповіді у романі Т. Моррісон «Джаз» / Л. В. Білоножко [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.ekmair.ukma.kiev.ua/bitstream/123456789/3224/1/Bilonozhko_Slovesna_muzyka%20%20.pdf
2. Зимомря І. М. Австрійська мала проза ХХ століття : художня світобудова : [монографія] / І. М. Зимомря ; [наук. ред. Р. Т. Гром'як]. – Дрогобич-Тернопіль : Посвіт, 2011. – 396 с.
3. Литературный энциклопедический словарь / Под общ. ред. В. М. Кожевникова, П. А. Николаева. – М.: Советская энциклопедия, 1987. – 752 с.

4. Літературний сайт, проект творчого колективу Поезія – це завжди неповторність [Електронний ресурс] / Роман «Джаз» Тоні Моррісон: Пісня пошуку. – Режим доступу : <http://rukopis.org.ua/info/statti/roman-dzhaz-toni-morrison-pisnya-poshuku.html#more-4334>
5. Morrison T. Jazz / T. Morrison. – London : Picador, 1992. – 240 с.
6. Morrison T. Jazz / Toni Morrison. – New York : Plume, 1992. – 230 р.
7. Полищук Н. А. Литературный джаз как нарративная и экспрессивная стратегия американской литературы (по произведениям Тони Моррисон) / Н. А. Полищук // Вестник Удмуртского университета – 2010 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://vestnik.udsu.ru/2010/2010-054/vuu_10_054_15.pdf
8. Символы и знаки [Електронний ресурс] // Энциклопедия знаков и символов. – Режим доступу: <http://sigils.ru/symbols/fialka.html>.
9. Співак Г. Ч. Чи може підпорядковане промовляти? / Г. Ч. Співак // Антологія світової літературно-критичної думки ХХ ст. ; за ред. М. Зубрицької. – 2-ге вид., доп. – Львів : Літопис, 2001. – 832 с.
10. Угляр Л. В. Поліфонічність прози Тоні Моррісон / Л. В. Угляр [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://eprints.zu.edu.ua/10359/1/52.pdf>
11. Шип С. В. Музыкальная речь и язык музыки / С. В. Шип – Одесса : Изд-во Одесской государственной консерватории им. А. В. Неждановой, 2001. – 296 с.

Науковий керівник – кандидат філологічних наук, доцент Ю.М.Бумбур

*Анна Ліхачова
(Маріуполь, Україна)*

ЖАНРОВІ ОСОБЛИВОСТІ СУЧАСНОЇ ЛІТЕРАТУРНОЇ КАЗКИ (НА МАТЕРІАЛІ ТВОРЧОСТІ ДЖ. РОУЛІНГ)

Актуальність даної роботи полягає в тому, що питання про жанр літературної казки і на сьогоднішній день залишається в літературознавстві не до кінця з'ясованим, а існуючі визначення носять скоріше описовий характер, ніж термінологічний.

Мета полягає у дослідженні художньої своєрідності та жанрових особливостей літературної казки на прикладі творчості англійської письменниці Джоан К. Роулінг.

На нашу думку, одним з найбільш точних визначень літературної казки є визначення Л.Ю.Брауде: «Літературна казка – авторський, художній, прозовий або поетичний твір, переважно фантастичний, чарівний, що малює чудові пригоди вигаданих традиційних казкових героїв і в деяких випадках, орієнтований на дітей; твір, в якому чарівництво служить відправною точкою характеристики персонажів» [2, с. 226]. Однак оскільки літературна казка є відображенням свого часу, то її визначення не може бути універсальним, так як зміст і напрям такої казки постійно варіюється навіть в рамках творчості одного і того ж письменника, не кажучи вже про різні епохи. Кожна епоха, кожний літературний напрям народжує нову художню форму.

Англійська літературна казка як жанр виникає тільки до середини ХІХ ст., тобто значно пізніше, ніж, наприклад, у Німеччині чи у Франції. Причини такого «запізнення» історички літератури пов'язують зі специфічною ситуацією, що склалася в англійському суспільстві після подій «Славної революції» 1688 р. Становлення літературної чарівної казки як самостійної жанрової одиниці відбувається тільки у вікторіанську епоху, і ця обставина значною мірою визначила її своєрідність і основні типологічні риси.

Головним концептуальним змістом тексту сучасної англомовної літературної казки є «єдність і боротьба» двох фундаментальних концептів людської цивілізації – антиномія концептів добра і зла, які, поряд з основними сюжетотворюючими факторами чарівної казки, концептами чарівництва і дива, є головними концептами сучасної англомовної літературної казки.

Розглянемо творчість однієї з найвидатніших англійських письменниць сучасності – Джоан Роулінг.

Твори Дж. К. Роулінг «Гаррі Поттер» привертають увагу лінгвістів і літературознавців своєю неординарністю в багатьох аспектах, будучи цікавою областю для дослідження. Вивчаючи мовні аспекти твору, в т.ч. просторово-часові, модальні. Але необхідно з'ясувати його жанро-стильову приналежність, яка на наш погляд до кінця не розкрита. У зв'язку з цим розглянемо основні характеристики, притаманні жанру літературної чарівної казки на матеріалі творів Дж. К. Роулінг «Гаррі Поттер».

Як відомо, початковим положенням є те, що літературна казка виростає з казки фольклорної. Фольклорні сюжети, мотиви, образи, жанрово-стильові форми завжди збагачували літературну творчість. Не винятком є і твори Роулінг. Фольклорні мотиви, такі як перетворення людей на тварин і навпаки, потрійне випробування героя (три питання, три випробування), наявність чарівних предметів (чарівна паличка, плащ-невидимка, тощо) та ін., притаманні серії творів про Гаррі Поттера:

1) Перетворення на тварин: ... *what Professor McGonagall was telling them about Animagi (wizards who could transform at will into animals), and [Harry] wasn't even watching when she transformed herself in front of their eyes into a tabby cat with spectacle markings around her eyes. Then turning back into herself with a faint pop, she stared around at them all* [4, с. 144];

2) Потрійне випробування героїв: *The Triwizard Tournament was first established as a friendly competition between the three largest European schools of wizardry... the three champions competed in three magical tasks* [4, с. 167].

3) Чарівні предмети та явища: *Harry took the wand. He raised the wand above his head, brought it swishing down through the dusty air and a stream of red and gold sparks shot from the end like a firework* [4, с. 57];

His reflection looked back at him, just his head suspended in midair, his body completely invisible. He pulled the cloak over his head and his reflection vanished completely [4, с. 250].

Ці елементи досліджуються в літературній казці, насамперед, в режимі інтертекстуальності. В текст більш пізнього періоду можуть бути «вплетені» елементи більш раннього. Таким чином, подібність двох творів (прототипного і периферійного) може бути виражено, перш за все, в деякій спільності таких категорій, як сюжет, композиція, деякі риси героїв, деяку схожість в описі зовнішності і т.п. Будь-який елемент тексту казки, який можна впізнати, зіставляється з інформаційним тезаурусом читача, і таким способом читач програмує можливий хід розвитку сюжету. Наприклад, тільки головний герой казки може знищити лиходія (антагоніста), і поки один з них не помре, боротьба між ними не зможе закінчитися: ...*the person who has the only chance of conquering Lord Voldemort for good was born at the end of July, nearly sixteen years ago... Neither can live while the other survives... "does that mean that... that one of us has got to kill the other one... in the end?"* [4, с. 269].

В.Я. Пропп виявив 31 функцію, які є обов'язковими для народної чарівної казки: відлучка, заборона, порушення заборони, розвідка шкідника і видача йому відомостей про героя, підступ і пособництво, шкідництво, посередництво, початок протидії, відправка, перша функція дарувальника і реакція героя, отримання чарівного засобу, просторове переміщення, боротьба, перемога, ліквідація недостачі, повернення героя, переслідування і порятунок, невпізнані прибуття, домагання помилкового героя, важке завдання і його рішення, впізнавання і викриття, трансфігурація, покарання, весілля [3, с. 78]. Не всі ці функції обов'язково присутні в одній казці.

Однак, в казці Джоан Роулінг «Гаррі Поттер» можна знайти всі вище перелічені функції: Гаррі Поттер в дитинстві втратив своїх батьків, їх убили (втрата). Його віддають на виховання тітці та її родині. Одного разу Гаррі Поттеру прийшов лист зі школи Хогвартс, яке йому було заборонено читати, але, скільки б не намагалася сім'я тітки, Гаррі Поттер прочитав лист і погодився вчитися в школі магів. Гаррі Поттер став володарем чарівної палички, сови, чарівних книг. За час перебування в школі Хогвартс у Гаррі Поттера з'явилися

друзі вороги, помічники. Можна помітити, що всі функції, названі Проппом, в цій літературній казці відтворюються, але їх порядок варіюється в набагато більшому ступені, ніж це властиво народній казці.

Також ознакою літературної казки є її відмінна здатність, що виражається в багатошаровості жанру, тобто в ній завжди можна знайти сліди фольклору, будь то фольклорна казка, переказ, повір'я, сага, легенда. Казка використовує досвід інших жанрів, часто в ній можна зустріти елементи пригодницької або детективної повісті, наукової фантастики, філософського роману та психологічної драми. Це властивість казки в тій чи іншій формі відзначали багато дослідників, що займаються вивченням даного жанру. Аналізуючи текст з цієї позиції, вважаємо можливим відзначити, що твори про Гаррі Поттера – це переплетення жанрів чарівної казки (чарівництва) і фентезі (фантастичності). «... В чарівній казці фантастичне пронизує собою всю її тканину, входить у життя героя, визначає його дії» [1, с. 69], тобто можна говорити про загальну чудовій атмосфері казки, яка обіймає собою і казкових героїв, і казковий час, і простір. Від жанру фентезі твори Дж. К. Роулінг успадкували епічність розповіді й деяку вихідну трагічність (на самому початку Гаррі Поттер залишається сиротою, він змушений мучитися, живучи в домі рідної тітки).

Таким чином можна сказати, що твори Дж. К. Роулінг про Гаррі Поттера включають в себе елементи фольклорних казок, таких як наявність чарівних предметів, чарівних тварин, добрих і злих чарівників, тощо. Але, водночас, Дж. К. Роулінг використовує конкретні географічні місця, щоб підкреслити реальність що відбувається. Вона перетасовує світ реальності і світ чарівництва, щоб переконати читача в тому, що події, описувані в її творі, дійсно відбуваються навколо нас. За допомогою головного героя, звичайного хлопчика, який живе недалеко від Лондона, читач занурюється в чарівний світ і разом з ним починає вірити в реальність того, що на перший погляд здається неймовірним. Ці твори увібрали риси багатьох жанрів, тим самим представляючи інтерес для широкої аудиторії читачів.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Бахтин М.М. Эстетика словесного творчества / М.М. Бахтин. – М.: Искусство, 1979. – 424 с.
2. Брауде Л.Ю. К истории понятия «литературная сказка» / Л.Ю. Брауде // Известия АН СССР. Серия литературы и языка, 1977. – Т. 36. – № 3. – С. 226–234.
3. Даль В.И. Толковый словарь / В.И. Даль. – СПб: Литера, 2001. – 870 с.
4. Rowling J.K. Harry potter and the philosopher's stone / J.K. Rowling. – London: Bloomsbury Publishing, 2004. – 272 p.

Науковий керівник – кандидат філологічних наук, доцент Ю.М.Бумбур

*Баходир Муратов
(Карши, Узбекистан)*

В ПОМОЩЬ НАЧИНАЮЩЕМУ ЛЕКТОРУ ДЛЯ ПРОВЕДЕНИЯ ЗАНЯТИЙ В НАЦИОНАЛЬНОЙ АУДИТОРИИ

Общеизвестно, что публичная речь служит передаче информации слушателям. Кроме того в ней всегда присутствует дидактическая направленность, т. е. одновременно с передачей информации решаются задачи обучения. Это выдвигает особые требования к отбору, способам организации и изложения информации, т. е. к содержанию и формам публичной речи.

Речь преподавателя служит образцом, который воспринимает студент национальной аудитории и по которому он учится строить свою речь. При этом следует помнить, что для

студента речь преподавателя зачастую является единственным образцом литературной нормы и правильного представления речи вообще. В силу этого особое внимание следует обратить на форму педагогической речи, ее нормативный характер, сделать доступной не только для восприятия, но в известной мере и для подражания. Язык преподавателя должен быть эталоном. С помощью этого сильнейшего оружия и тончайшего инструмента преподаватель развивает личность обучаемого, приобщает к богатствам многонациональной культуры тех, для кого эта культура воспринимается, прежде всего, через воздействующее слово.

Контакт преподавателя со студентами бывает логический, психологический и нравственный.

Логический аспект – это мысленный контакт преподавателя и студентов.

Психологический аспект – готовность студентов к восприятию, пониманию предлагаемого материала, внутренняя активность к действиям и излагаемому им материалу.

Нравственный аспект – содружество субъектов процесса образования. Если нравственный контакт отсутствует, полный познавательный процесс невозможен.

Первая лекция очень ответственная, т.к. именно на первой лекции преподаватель «подает себя», создает свой положительный образ.

Студенты встречают лектора:

- с напряженным вниманием и готовностью работать вместе с ним, любопытством;
- с равнодушием, заранее зная, что лекция будет пересказом учебника;
- отрицательно, занимая выжидательную позицию.

Студенты не заинтересуются предметом и не настроятся серьезно, если войдя в аудиторию лектор не установит с ними контакт, не обратит внимание на подготовленность к занятию, на то и чем занимаются студенты, не назовет тему, план.

Рекомендуется начинать лекцию спокойно, уверенно громким голосом, изменять звуковую громкость изложения для того, чтобы подчеркнуть основные положения, замедлить речь, где излагаются определения, выводы, ставятся проблемы.

Существует такое правило: «Лекции надо читать достаточно громко, чтобы чтобы слышали, и в то же время достаточно тихо, чтобы слушали».

Нормальный темп речи - 60-80 слов в минуту.

Лектору надо обращать внимание на развитие воли и умению подчинять себе аудиторию:

Во-первых, лектору нужно заставить себя не бояться аудитории: если он усиленно работает над собой, то этого добьется, затем появится уверенность в своих знаниях, это важное условие для воздействия на аудиторию; во-вторых, преподаватель не должен быть скованным в движениях, но и не должен быть излишне суетливым и с театральной жестикуляцией, не должен заслонять мимикой и жестом звуковую речь, что должно стать привычкой. Студенты ценят спокойное поведение, уверенность, собранность и простоту лектора.

В лекции большое значение имеет первая фраза. С ее помощью лектор берет в свои руки аудиторию, заинтересовывает ее. В трудных случаях от лектора требуется выдержка. В таких условиях необходимо продолжать читать лекции, делая уместные замечания. Лектор должен всегда держать всех студентов в поле зрения, наблюдать за аудиторией, восстанавливать рабочую обстановку.

Внешность лектора имеет большое значение. По внешности оценивается вкус, уровень культуры, кругозор, мировоззрение. Ничто во внешности не должно отвлекать внимание студентов: ни одежда, ни прическа, ни украшения. Нужно запомнить два правила для преподавателя вуза:

1. Лекция самое сложное для преподавателя вуза.

2. Беспощадная требовательность лектора к себе.

Большое значение имеет подготовка преподавателя к лекции для национальной аудитории. Для успешности своих выступлений преподаватель подготавливает свою речь в следующей последовательности:

1. Знакомство с предметом предстоящего выступления и формирование темы. На данном этапе осуществляется переход от общей установки к знакомству с проблемой и отбору информации. Углубленное изучение того или иного вопроса позволяет формулировать тему предстоящего выступления.

2. Формулировка цели выступления и сопоставка плана.

После знакомства с необходимым материалом, следует переходить к определению своей позиции и формулировке цели высказывания. На основе глубокого освоения предмета предстоящей речи и сформулированной цели готовится план, который должен логически развивать основные положения и выступления. Схема рассуждения: тезис – доказательство – вывод.

3. Формирование текста выступления.

Здесь продолжается отбор информации, доказательств, примеров, иллюстраций, раскрывающих, основные положения плана. Существуют различные точки зрения по поводу предварительного написания текста. Исходить надо из конкретных условий: уровня подготовленности и опыта преподавателя, сложности материала выступления, степени его освоенности, ситуации и специфики аудитории. Следует учитывать, что любое выступление должно содержать достаточно яркие и убедительные примеры, иллюстрирующие анализируемые вопросы, с соблюдением правил цитирования.

4. Работа над речевой стороной выступления.

Опираясь на знание русского языка, на этом этапе следует выбирать языковые средства, наиболее полно отвечающие теме, цели и конкретной ситуации выступления. Такая работа предполагает строгое следование нормам русского языка. Новые и непонятные слова следует проверить по словарю и уяснить их лексическое значение.

5. Редактирование и запоминание выступления.

Редактирование и запоминание выступления осуществляется по двум направлениям:

А) проверка содержательно-композиционной стороны (глубина информации, полнота, логичность, убедительность);

В) оценивается не только соответствие речи нормам литературного языка, но и основным коммуникативным качествам выступления.

Написанный текст должен быть сжат до основных моментов, которые могут быть представлены в виде тезисов, и направлять течение речи. Такой развернутый план помогает лектору запомнить структуру своего выступления, и последовательность развития мыслей. Запоминание также облегчается и предварительной психологической подготовкой.

6. Психологическая подготовка.

После того, как выступление сформировано, целесообразно провести репетицию, которая поможет проверить подготовленный материал, провести хронометраж, внести необходимые уточнения и исправления, выбрать нужные интонации.

Одной из составляющих качества речи лектора является качество его голоса.

Голос важнейший элемент техники речи. Для преподавателя он является основным средством труда. К голосу преподавателя предъявляется ряд требований, которые определяются условиями педагогического общения и задачами, решаемыми в профессиональной деятельности. Это следующие требования:

А) Голос не должен вызывать неприятных ощущений у слушателей, а должен обладать благозвучностью.

В) Преподавателю необходимо изменять характеристики своего голоса с учетом ситуации общения.

С) Преподаватель должен уметь управлять своим голосом в общении с аудиторией, направлять его, «отдавать» слушателям, говорить не для себя, а для студентов, т. е. голос должен обладать полнотой.

Д) Голос, как уже было сказано, основное орудие педагогического воздействия, поэтому с его помощью преподаватель должен уметь внушать студенту определенные требования и добиться их выполнения.

Е) Преподавателю постоянно приходится выдерживать значительные нагрузки на речевой аппарат, поэтому его голос обязан быть достаточно выносливым.

Исходя из данных требований, можно сказать, что важнейшими профессиональными качествами голоса являются благозвучность, гибкость, полетность, выносливость. Но эти качества надо будет сформировать. И это требует труда и большого напряжения. А развитие всех этих качеств представляет собой комплексный процесс, который называется постановкой голоса.

Дикция – четкое и ясное произнесение звуков речи. Хорошая дикция обеспечивается строгим соблюдением артикуляционных характеристик звуков. Дикция является одним из обязательных элементов техники речи, особенно важна для учителя, поскольку его речь является образцом. Кроме того, без дикции просто невозможна нормальная коммуникация. Нечеткая артикуляция приводит к неявной речи и затрудняет понимание слушателями преподавателя. Работа над дикцией лектора заключается в изучении артикуляционных характеристик звуков в тренировочных упражнениях, позволяющих выработать хорошую дикцию. (Скороговорки, упражнения для губ).

Речь педагога должна быть обязательно наполнена эмоциональным и интеллектуальным содержанием, которое можно назвать выразительностью. Она является таким же обязательным элементом, как, например, техничность, дикция. Это обусловлено спецификой устной речи, в которой особое значение приобретают тон, интонация, жесты, мимика условие контакта собеседников и т.д. Тон - это могучее средство эмоционального и волевого воздействия на собеседника: он может оскорбить, уязвить, побудить собеседника замкнуться, но он же может создать атмосферу доверия, взаимной симпатии, вызвать у собеседника чувство уважения, желание открыться, понять и принять ваши доводы.

Преподаватель должен обладать не только психологическими, специальными знаниями, но также и навыками психологического общения. Лектор должен быть мастером красноречия, искусным оратором.

ИСТОЧНИКИ И ЛИТЕРАТУРА:

1. Андреев В.И. Деловая риторика. Народное образование. – М., 2005. – 78с.
2. Зимняя И.А. Педагогическая психология. – Ростов-на-Дону, 1997. – 124с.

*Дилфуза Нарзуллаева, Нигора Сафарова
(Бухара, Узбекистан)*

“БИБИМУШКУЛКУШОД” АФСОНАСИДА АНЪАНАВИЙ ЭПИК ОБРАЗЛАР ТАЛҚИНИ

Аждодларимиздан мерос бўлиб келаётган шундай анъаналаримиз борки, халқимиз рухига чуқур сингиб, ҳатто эътиқод даражасига кўтарилганидан уларни ҳеч бир куч йўқотолмайди. Ана шундай анъаналаримиздан бири момо культига ишончдир. Халқимиз орасида момо культига ишончни ўзида ифода этувчи бир қатор маросимлар, ирим-сиримлар ҳозиргача сақланиб келмоқда. Айтайлик, шамол тангрисига сиғиниб ўтказиладиган “Чой момо”, кўзи ёриган аёл ва янги туғилган чақалоққа бағишлаб ташкил қилинадиган “Анбар она ёки Анбар момо иси”, “Бибисешанба”, “Бибимушкулкушод” каби қатор маросимлар шулар жумласидандир.

Момо култи тушунчаси Ўрта Осиё халқлари мифологиясида “аёл ҳомий рух” тимсолини ифода этади. Одатда, аёллар ўз турмушида, касб-корида, табибчилик, бола туғиш ва уни тарбиялаб-ўстириш ишларида момо культига сиғиниб, ундан мадад сўраганлар. Шу сиғиниш вазияти муайян ташкилий-амалий тадбир кўринишига эга бўлиб, ўзига хос вербал қисми орқали поэтик моҳият касб этади.

Бибисешанба ва Бибимушкулкушод мусулмон хотин-қизлари тасаввурида кишиларнинг маиший турмушдаги, касб-коридаги мушуқлини осон қиладиган авлиё

хотинлар тимсоли сифатида қатъийлашган. Уларга бағишлаб ўтказиладиган маросимлар эса Бибисешанба (Ошибибийён) ва Бибимушкулкушод (Мушкулкушо) маросимлари деб номланади. Уларни ўтказиш ўзига хос одат тусига айланган бўлиб, ўзбек халқи ҳаётида узоқ даврлардан буён миллий анъана ва қадрият сифатида яшаб келмоқда.

Биби ёки момолар руҳига сиғиниб ўтказиладиган Бибисешанба ва Бибимушкулкушод маросимларининг келиб чиқиш илдизлари қадимги анимистик тушунчаларга ҳамда магиқ, шомонистик қарашларга бориб тақалади. Бундан эса уларнинг исломгача шаклланган қадимий маросимлар сирасига тааллуқли эканлиги, фақат ислом ҳукмронлиги даврида уларнинг мазмунига исломий тушунчалар сингдирилганлиги ва шу тарзда бу маросимларнинг маълум ўзгаришларга учраганлиги равшанлашади.

Ислом дини даврида аёл ҳомий кучлар, яъни момо култи ҳақидаги қарашлар айрим реал шахсларга сингдирила бошлагани кузатилади. Жумладан, Анбар она, Бибисешанба, Бибимушкулкушо, Биби Рўйпўш (ниқобдаги биби), Биби Ҳожатбарор, Биби Фотимаю Зухро, Биби Хадичаи Кубаро, Қизбиби, Биби Махсумаи пок, Биби Шаҳрабону кабилар шулар қаторига киради. Умуман айтганда, мусулмонлар оламида ўнта азиз авлиё аёллар номи жуда машҳур бўлиб, улар номи юксак эҳтиром ва эътиқод билан тилга олинади.⁶

“Бибимушкулкушод” маросими момолар руҳига сиғиниб ўтказиладиган анъанавий ритуал тадбирлардан биридир. Маросим номини англатувчи бирикмада “биби” сўзи “она ёки момо” тушунчасини, “мушкулкушод” қўшма сўзи эса “мушкул” – қийин, душвор, “кушод” – очувчи, қийинчиликларни енгувчи, бандларни ечувчи луғавий маъноларини англатади. Мусулмон халқлари орасида Бибимушкулкушод ҳар қандай мушкулдан халос этувчи момо сиймосида ўз ўрнини тиклаган.

“Бибимушкулкушод” маросими, аввало, таквим билан алоқадорлиги жиҳатидан эътиборни тортади. У фақат ҳафтанинг чоршанба кунида ёки сешанба куни ўтказиладиган “Бибисешанба” маросими тугагандан сўнг, яъни чоршанба куни кирганида ўтказилади.

Бизнинг аجدодларимиз ҳам тузилган маълум ҳафтанома асосида ўз юмушларини, амалий фаолиятларини йўлга қўйганлар. Ушбу ҳафтаномага қараб, уйланиш, уйдан уйга кўчиш, чўмилиш, янги иш бошлаш, иморат тиклаш, меҳмон кутиш, совчиликка бориш, тирноқ олиш, соч ювиш ва ҳоказо каби юмуш ва тадбирларни амалга ошириб келганлар.

Ҳафтаномада чоршанба куни ҳақида шундай дейилади: “Чоршанба куни уйдин уйга кўчмак ямондур, балога гирифтор бўлур. Янги (кийим) бичмак яхшидур. Ул янги (кийим) бирла давлат топар. Янги киймак яхшидур. Янги устига янги кияр. Ҳаргиз яланғоч қолмас. Соч олдурмак яхшидур, ҳожат раво бўлур, мушкул ишлари осон бўлур. Тирноғ олмак яхшидур. Қулоқ қичишса фойда бўлур. Кўзи учса сафар қилур ё ҳар ёт ерга борур. Кадхудочилик қилмоқ яхшидур, фарзанд бўлса мусулмон, ҳалол, хур, собитқадам бўлур. Сафар қилса субҳи содиқ вақтида қилсун. Аммо зинҳор кун юришиға бу кунда бормасун зарар тортар. Аммо деҳқончилик қилмоқ яхшидур, баракат пайдо бўлур. Хирман олмак яхшидур, иморат қилмоқ яхшидур. Ғаму ғуссадин бартараф бўлур. Иш бошласа баракатдур. Воллоҳу аълам”⁷.

Шу сабабли ўзбекларда “чоршанба – муродбахш кун”, “чоршанба – зиёрат куни” деган тушунчалар мавжуд. Яъни чоршанба куни бошланган ишнинг охири бордир. Ёки “бу куни қандай ният қилинса, у ижобат бўлади” деб қаралган.

Бибимушкулкушод ўзбек ва тожик мифологиясидаги момо руҳ тимсолларидан бири бўлиб, у одамларнинг мушқулини ечувчи, осон этувчи, кишиларни турли қийинчиликлардан, меҳнатдаги омадсизликлардан қутқарувчи ҳомий кучдир. Кишилар, одатда, турмушда бирон-бир бахтсизликка учраган кезларида ёки ишлари юришмаганда, чоршанба куни Биби

⁶ Муҳиба Саййид Ҳасан қизи. Валий волидалар. – Т.: Ёзувчи, 2003.

⁷ Ҳафтанома. Ношир Т.Тўрабоев. – Т.: РТПКО “Ўзтеафонд”, 1990. – Б.6

Мушкулкушодни эслаб, унга атаб мажлис куришган, тиланчиларга хайр-садақа беришган⁸ ва шу йўл билан Бибимушкулкушод рухидан мадад тилаганлар. Ўзбеклар ва тожикларнинг бу маросим келиб чиқиши ҳақидаги афсоналари бор. Унда Биби Мушкулкушод турли мушкулларни осон қилувчи нуроний сеҳргар кампир сиймосида бадий талқин қилинади. У сеҳр-жодуга, магик қудратга эга қиёфада гавдалантирилади. Шунинг учун унинг куч-қудратидан нажот тилаб, унга сиғиниб ўтказиладиган маросим диний-магик маросимлар сирасига киритилади.

“Бибимушкулкушод” маросимида айтиладиган афсона бош қахрамони ўтинчи чол (Бобои ҳезумкаш) бўлиб, афсона воқеалари чўл (сахро), сирли ғор, шаҳар каби эпик маконларда кечади. Афсона бош қахрамони ҳар куни арқон ва ўроғини (асосий меҳнат қуролларини) белига бойлаб, сахрога ўтин тергани боради. Сўнгра у кун буйи терган ўтинларини шаҳарга олиб бориб, ярим тангага сотади.

Ўтинчи чол оилавий шароити оғир бўлса-да, ночорликда яшаса-да, оллоҳга шукрона қилиши, ўтинини сотиб кун кечириши, фарзандларини сабрга ундаши ҳамда ўз меҳнат қуролларини тасодифан йўқотиб қўйиб излаши сабабли сеҳргар кампирга сирли ғорда учрайди, худди шу нуқтадан бошлаб ўтинчи чол ҳаётида сирли ўзгаришлар юз беради. Айнан шу нуқтадан бошлаб афсона сюжетидаги воқеалар ривожланиб боради.

Афсонада Бибимушкулкушод магик куч-қудратга эга эпик тимсол қиёфасида гавдалантирилган. Кампирнинг чолга “Ҳар чоршанба куни бир танга назр қилинг. Унга еттита ширмой кулча, бир оз кишмиш, бир чимдим туз ва иккита шам олиб, дарвеш хотинлар ва отин чорлаб аҳли мажлис тузинг. Улар шам ёқиб, салавати шарифни қайтара туриб, кишмишнинг чўпларини ташлаб юбормасдан пахтага ўраб қўйсинлар, сўнг сувга ёки тегирмонга ташласинлар. Отин хожатларни Худодан тилаб, Қуръон тиловат қилсин, бизнинг қиссамизни баён этсин” дейди. Ана шу эпик шартнинг бузилиши, яъни ўтинчи чолнинг зиёфат ва кибрга берилиб, Мушкулкушод мажлисини ўтказишни эсидан чиқариб қўйиши воқелик баёнини авж нуқтага олиб чиқади.

Афсона сюжетида бир талай анъанавий эпик мотивларга дуч келиш мумкин. Масалан, ўтинчи чолнинг ғорда сеҳргар кампирга дуч келиши, унинг ёрдами билан хотиржамликка, тўқин ва фаровон турмушга эришиши, сеҳрли беҳишт дастурхони (очил дастурхон)га эга бўлиши, бир бойлам ўтиннинг ўз-ўзидан пайдо бўлиши, ҳовлига чиқса, ўроқ ва арқон ғойибдан пайдо бўлиб қолиши, ҳовлисининг ўз-ўзидан олий бир қасрга айланиши кабилар шулар жумласидандир.

Афсонада анъанавий туш мотивидан ҳам ўзига хос шаклда фойдаланилган. Кунларнинг бирида ўтинчи бобонинг хотини ажойиб туш кўради. Тушида ҳовлиси жаннатмакон бир боғу бўстонга айланганмиш. Сарчашмалар, сарҳовулар, шоҳона супалар атрофидаги дов-дарахтларда булбуллар сайраётганмиш. Уйғонган захоти хотин эрига тушини айтиб беради. Бобо хайратланиб, бу тушнинг таъбирини Биби Мусалламдан сўраб келмоқ учун азонда ғорга отланади. Хотинининг тушини айтиб берган экан, Бибижон хурсанд бўлиб ўтинчини табриклайди: “Худо сизга давлат берибди, бобо, меҳнату кулфатларингиз роҳатга айланади, худо хоҳласа” - дейди.

Афсонада Бибимушкулкушод образи етакчи персонажга ҳомийлик кўрсатади, маслаҳатлар беради. Унга ўзининг турли кароматларини намоён этади. Бибимушкулкушод сеҳр-жоду қудратига эга кампир кўринишида акс эттирилган. У нуроний қиёфада гавдалантирилган. Кўпинча диний тоат-ибодат билан машғул бўлиши таъкидланган.

Афсона сюжетида сирли ҳайбатли қуш образи ҳам алоҳида ўрин эгаллаган. Унинг тимсолида ёвуз момо руҳларга ишонч ғояси ифода этилган.

Афсонада хукмрон табақа вакиллари (подшо, вазир, малика)нинг ҳамда меҳнаткашларнинг (ўтинчи чол, баковул, ўтинчининг қизи) образлари учрайди. Унда

⁸ Ўзбекистон Миллий Энциклопедияси. 2-жилд. – Т.: “Ўзбекистон Миллий Энциклопедияси” Давлат илмий нашриёти, 2001.– Б. 13.

подшонинг чолга ва баковулга қилган ноҳақлиги, кўрсатган зулми ҳукмрон табақа вакилларининг меҳнаткаш халққа зулм-зўравонлигини рамзий акс эттирилган.

Халқимизнинг энг қадимий маънавий анъаналарини ўзида мужассам этган бу маросимлар бой ижодий салоҳиятга эга аждодларимизнинг кўп асрлик турмуш тарзини, маданиятини, эътиқодий қарашларини ўзига сингдириб, мукамал тизим сифатида шаклланган. Шунинг учун момо култига алоқадор маросимлар халқимизнинг мифологик тасаввур-тушунчалари, турли эътиқодий қарашлари, қадимги турмуш тарзи, ўтмиш маданияти ҳақида ўзига хос бадиий шаклда маълумот бера олиши жиҳатидан қимматлидир.

Хулоса қилиб айтганда, “Бибимушкулкушод” маросимининг вербал қисми эпик анъанавийлик асосида яратилган бўлиб, ўзига хос бадиий қиммат касб этади.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. Андреев М.С. Женская богиня «госпожа вторнику», покровительница пряж // Религиозные верования народов СССР. – М.-Л., 1931. Т.1. – С.311-315.
2. Аширов А. Ўзбек халқининг қадимий эътиқод ва маросимлари. – Т.: Алишер Навоий номидаги Ўзбекистон Миллий кутубхонаси нашриёти, 2007. – Б.276.
3. Басилов В.Н. Культ святых в исламе. – М.: Мысль, 1970. – С. 144.
4. Баҳоуддин Балогардон. – Т.: “Ёзувчи”, 1993. – Б. 208.
5. Домусульманские верования и обряды в Средней Азии. – М: Наука, 1975. – С. 340.
6. Донишманд чўпон // Ўзбек халқ эртақлари. Тошкент: “Ўзбекистон”, 1991. – 239 б.
7. Жўраев М., Саидова Р. Бухоро афсоналари. – Т., Фан, 2002. – Б.125.
8. Жўраев М. Ўзбек мавсумий маросим фольклори. – Т.: Фан, 2008. – Б.290.
9. Календарные обычаи и обряды народов Восточной Азии. Годовой цикл. – М.: Наука, 1989. – С. 360.
10. Keller G., Raximov Ch. Marchen aus Samarkand. Feldforschung an der Seidenstrabe in Zentralasien. Maienstein Verlag, Kirchzarten. Zentralasiatisches Institut fur Interkulturelle Kommunikation, Nisami – Universitat. – Taschkent, 2001. – 210 p.
11. Муҳиба Саййид Ҳасан кизи. Валий волидалар. – Т.: Ёзувчи, 2003. – Б.52.
12. Сафаров О., Маҳмудов М. Оила маънавияти. – Т.: Маънавият, 2009. – 246 б.
13. Ўзбек Миллий Энциклопедияси. 2-жилд. – Т.: “Ўзбек Миллий Энциклопедияси” Давлат илмий нашриёти, 2001.
14. Қисса Биби Сешанба (Мажмуаи Нурномадан). Биби Мушкул Кушод. Нашрга тайёрловчилар: Муҳаммад Амин Олимжон Жўра ўғли, Нуриддин Муҳаммад ўғли. Жиззах вилоят матбуот бошқармаси қошидаги ноширлик-муҳаррирлик бўлими. – Жиззах, 1992. – Б. 28.
15. Қиссаи Биби Сешанбе. Жалил Ақобир ўғли. Ёзиб олувчи: Д. Ақобирова. – Бухоро, 2004. – 18 б.
16. Ҳафганова. Ношир Т.Тўрабоев. – Т.: РТПКО “Узтеафонд”, 1990. – 8 б.

*Людмила Остапенко
(Ніжин, Україна)*

ДО ПРОБЛЕМИ СУЧАСНОГО ВИВЧЕННЯ РОМАНУ ДЖ. Д. СЕЛІНДЖЕРА «ЛОВЕЦЬ У ЖИТІ»

Постать Дж. Д. Селінджера давно сприймається як канонічна в літературі ХХ ст., а його роман «Ловець у житі» став культовим для кількох поколінь молоді. Однак умови глобалізації, що висувають нові вимоги до науки й освіти, суттєво не впливають на підходи до вивчення роману. Разом з радянською редакцією заголовку «Над пріркою у житі» (в

перекладі Р. Райт-Ковальової)⁹ досі успадковується і традиція сприйняття роману винятково як зразка американської літератури нонконформізму, де конфлікт підлітка Голдена Колфілда з дорослим світом тлумачився як викриття фальшу американського способу життя.

Наразі вітчизняні та російські науковці не змінюють думки щодо «Ловця у житті», вбачаючи у творі наочний зразок нонконформістської свідомості [2]. Зламати цей стереотип не вдається навіть дослідникам біблійного виміру роману, що теж позиціонують героя Селінджера через його опір «прірві»: «Цивілізації» [6, с. 140], «дорослості» [7] чи загалом «божевільному світові» [8, с. 58], – як зовнішній загрози його «невинності».

Проте «Ловця у житті» можна вважати швидше *спростуванням* ідеології нонконформізму, *пародією* на американську контркультуру «розбитого покоління», чії пошуки нової духовності перетворились на елемент масової гри. Заголовок роману «The Catcher in the Rye» репрезентує *двоїстість природи* «Ловця»: як Месії – Ловця душ людських заради їхнього спасіння¹⁰, чию місію бере на себе Голден, мріючи ловити дітей над прірвою; і як кетчера – ловця м'яча у популярній серед американців бейсбольній грі, на що вказує успадкована Голденом бейсбольна рукавичка Аллі. Відтоді принцип *подвійної гри* структурує сповідь Голдена, що позиціонує себе водночас і як «розбитого», і як «просвітленого»¹¹. Голден відмовляється грати за правилами, бо чувається поганим гравцем: через втрату спортивного спорядження вибуває з гри його команда, за неуспішність вибуває зі школи він сам: «Звичайно, якщо ти в команді спритних і дужих, то чого ж, можна й пограти, я не проти. Та коли ти на *другому* боці – на боці слабших, то яка ж тут у дідька гра?!»¹²[9, с. 17]. Його місія Ловця дітей, що «граються» над прірвою, від початку роману набуває ігрових обертонів, як спосіб бути основним гравцем. Перед втечею з Пенсі Голден сходить на Томсеновий пагорб, аби поглянути згори на футбольну гру, поки «мало не відморожує собі зад» [9, с. 14]. Топографічно ситуація нагадує сон плігріма на Мальвернському пагорбі з видіння «Про Петра-Орача» В. Легленда. Та «зниження» топосу «поля» і «прірви» увиразнюється самовикриттям «ловця», що не міг устерегти вкрадені у школі власне пальто й *рукавиці*. Знижених конотацій набуває і Голденова гра атрибутами Ловця. Червону мисливську шапку він вдягає задом наперед¹³, а зізнаючись Еклі у намірі «полювати на людей», бере її «на мушку», так що образ Ловця травестується в шпигуна - типового героя маскультури. Голден бавиться водою¹⁴: без потреби відкручує і закручує кран у душовій. Зрештою, тікаючи, він благословляє дітей лайкою.

Шлях «Ловця», що згодом став екзистенційною міфологемою «розбитого покоління», у романі Селінджера набуває ознак *псевдопаломництва*, оскільки ретроспекція минулорічних подій, що сталися з героєм напередодні Різдва, підпорядкована наближенню

⁹ Хоча у новому українському перекладі О. Логвиненка відновлена автентична назва твору»[1].

¹⁰ Як проходив же Він поблизу Галілейського моря, то побачив двох братів: Симона, що зветься Петром, та Андрія, його брата, що невода в море закидали, – бо рибалки були.

І Він каже до них: «Діть за Мною, – Я зроблю вас ловцями людей!».

І вони зараз покинули сіті, та й пішли вслід за Ним. [Мт. 4. 18-19].

¹¹ Поняття «beat generation», що на початку 1950-х увійшло у вжиток завдяки Джеку Керуаку, на нью-йоркському сленгу означало «пошарпаний життям», «поношений», «втомлений», «розбитий», «впалий у відчай»; за Керуаком - відтворювало «пульсацію, а не розбитість», як ритм у джазі, а пізніше пов'язувалося зі станом «просвітлення», «блаженства» - «beatitude».

¹² Тут і далі в тексті роману курсив Дж. Д. Селінджера. – Л. О.

¹³ Червоний колір шапки, що в християнській традиції символізує спокутну жертву і викликає аналогію з терновим вінком, в карнавальному контексті асоціюється з блазнівським ковпаком.

¹⁴ Що в біблійному контексті символізує очищення, в карнавальному - імітує сечовипускання.

до смерті (біблійне значення образу «прірви»). Втеча Голдена, що видається йому рятівною, дедалі більше посилює в ньому внутрішнє відчуття загибелі «Навіть не знаю, чого я так гнався, - зізнається Голден, - мабуть, просто так, аби пробігти. На другому боці вулиці у мене враз виникло таке відчуття, неначе я зникаю, розчиняюся в повітрі», «тільки-но перетнеш вулицю, щоразу здається, мовби тебе не стає» [9, с. 14]. Наближення героя до «прірви» увиразнюється часо-простором Нью-Йорку: відчуттям зупинки часу, що набуває апокаліптичного сенсу: «Зовсім не відчувалося, що скоро буде Різдво. Не відчувалося, що взагалі що-небудь буде» [9, с. 109]; і топосом «перехрестя», на яке не може зійти Голден, бо його *Хрест* видається йому непосильним: «Щоразу, як тільки доходжу до бісового перехрестя і ступаю з тротуару на асфальт, виникає таке відчуття, ніби я нізачо не перейду на той бік вулиці! Здається, ось провалюся зараз крізь землю й полечу, полечу... І ніхто вже мене ніколи не побачить» [9, с. 174].

Упродовж усього шляху Голден намагається збагнути *сенс смерті як доцільності світобудови*. Його непокоїть «вартість» покійників Оссенбергера, посмертна доля Юди, «несправедлива» загибель Шекспірового Меркуціо й однокласника Джеймса Касла. Та передусім Голден не може змиритися зі смертю брата Аллі: «Особливо, коли ця людина була в тисячу разів *краща* за тих, котрі живуть» [9, с. 153]. Смерть брата він сприймає як *порушення світового ладу*, що розкривається в романі за допомогою семантики імені героя¹⁵ й символіки води у старозавітному сенсі: як *всесвітнього потоку*, від якого, всупереч Біблії, рятуються не праведники, а грішники. «Двічі! – коли ми там були (на кладовищі у Аллі – Л. О.), – згадує він, – раптом пускався дощ. Страх Господній! Лило просто на отой його нещасний надгробок, на траву, що виросла у нього на животі... Одне слово, куди попало. І всі, хто поприїздив на кладовище, кинулися, наче оглашенні, до своїх машин. Я від люті мало не сказився. Усі вони можуть посідати в машини, ввімкнути радіо, поїхати в який-небудь затишний ресторан... Усі, крім Аллі. Це було понад мою силу» [9, с. 140].

Голден почувається винним у смерті Аллі: навіть помолитися йому не завжди вдається. В цьому контексті Голден розмірковує і про власну смерть: приписує собі «пухлину мозку», операцію на хребті, рак ротової порожнини; уявляє, «як ціле юрбище шпани зб'їжиться» на його похорон. Несвідоме *прагнення до очищення* символічно відтворюється у романі дедалі більшою потребою героя у воді (в євангельському сенсі – як у джерелі істини): в Пенсі він багато часу проводить в душовій, у Нью-Йорку востроплює «по самі вуха свою мармизу» в умивальник і, вкритий бурульками, серед ночі йде шукати замерзлий ставок біля Південних воріт Центрального парку.

Аллі не стало, коли Голдену було 13 років. Тому віковий статус героя у творі змінюється у зворотному напрямку: «Тоді мені було 16, тепер 17, але інколи я чиню як 13-річний шпанюк... І все ж інколи я поведжуся як 12-річний шмаркач» [9, с. 18]. Голден хоче повернути не власне дитинство, а *той світ, де не було смерті* (а у нього - сивини), де Аллі сміявся, катався на велосипеді, писав вірші на бейсбольній рукавиці і чекав на нього біля будинку Боббі Феллона, щоб поїхати з ним стріляти дичину. Тому Голден прагне відновити матрицю того світу. Заради цього він і купує червону мисливську шапку для полювання на качок: символіка цього атрибуту «ловця» передусім розкриває наміри Голдена «виправити світ» від смерті. Його свідомість ніби *збирає до купи уламки буття*, ознаки його сталості: вдома, де пахло завжди якимось по-своєму; у школі, де все залишилось так само, як і колись; в «Музеї етнографії», де ескімос, як і в його дитинстві, вудить рибу; у «Радіо-сіті», де виступає той самий ударник з оркестру; в парку відпочинку, де на каруселях досі крутять ту ж саму платівку, а діти намагаються схопити «золоте кільце».

Діглахів, що граються у житі над прірвою, Голден теж мріє *стерегти від смерті* (а не від життя, нехай і дорослого!), «бо вони граються, гасають і не дивляться, куди біжать» [9, с. 154]. Він уявляє себе єдиним ловцем у світі і справді перебирає на себе *апостольську місію*,

¹⁵ Як зазначає І. Гольтер, імя Аллі походить від кельт. «alun» - «гармонія, згода» [10, с. 33].

бо Апостоли і самого *Христа* не врятували від смерті: «Коли Христос урізав дуба і т. ін., вони поробились такі добренькі, та поки він був живий, пуття йому з них було стільки ж, як із дірки в голові» [9, с. 93].

Проте «місія ловця» лишається нездійсненою: «вогні великого міста», серед яких опиняється Голден напередодні Різдва, створюють атмосферу *карнавалу* – «гри без правил». Семантичний код цього «дійства» прихований у розповіді Фібі про шкільну виставу «Різдвяний карнавал для американців», де їй належить зіграти «найбільшу роль»: «Починається з того, що я лежу при смерті. На Святвечір приходять дух і питає, чи не соромно мені й те де. Сам знаєш.» [9, с. 145]. Різдвяна містерія «*посвячення*» Голдена, що бере початок відтоді, як він «мало не врізав дуба» [9, с. 11], упродовж подорожі теж губиться в карнавальному видовищі. Його прагнення до істини обертається дурисвітством: Голден бреше вчителям, офіціантам, випадковим знайомим, приховує правду від батьків; «клеїть дурня», називаючись чужими іменами: Рудольфом Шмітом, Джимом Стілом; додає собі віку – до 42 років [9, с. 138]; удає «супермена» з відомих кінострічок, що може запросто повернути вкрадені у школі рукавиці чи помститися сутенеру Морісу. Життя Голдена в нічному Нью-Йорку, що зосереджується головним чином у Грінвіч-Вілліджу¹⁶, презентує «бітницькі» засоби «розширення свідомості» як суспільну норму Америки сер. ХХ ст. Місто, огорнуте смородом перегару і «мільйонів п'ятдесяти» сигарет [9, с. 86], всіяне «харкотинням та недокурками» [9, с. 109] співвідноситься з образом «прірви», «безодні» (бібл. «Техом»), де губиться Голденове покоління¹⁷. Замість зцілення душі Голден виснажує власну плоть: палить до запаморочення, «набирається, як жаба мулу» [9, с. 135], абияк харчується¹⁸, спокушається «тілом», чия вартість у романі показово однакова з «душею»¹⁹, тому змушений відшкодувати Санні власну «незайманість»²⁰.

Голден шукає «*інший світ*», проте бачить його десь за обрієм – у *земному* вимірі: збирається піти в монастир, поїхати до Китаю, зрештою «твердо» вирішує рушити автостопом на Захід, куди торували стежки «бітники». Він зважується залишити Нью-Йорк на машині «хлопця з Грінвіч-Вілліджу», однак пропонує втечу не «справжній» Джейн, а Саллі Гейс – «королеві кривляк» з напрочуд гарненьким «писочком» і «попеням». Саллі, «шикарно» вдягнена в «чорне пальто і такий чорненький беретик»²¹, так що Голденові «захотілося *одружитись*» [9, с. 114], уособлює «моду» на «бітництво», прийняття маскультурою його *зовнішньої* атрибутики. Саллі і Голденові радить «відпустити волосся», бо ««їжачки» вже виходять з моди» [9, с. 115]. Зачіска Голдена і справді змінюється – у

¹⁶ Грінвіч-Віллідж - це богемний район Нью-Йорка, звідки з сер. 40-х рр. бере початок «розбите покоління», відтоді він вважається осередком «біткультури».

¹⁷ Підлітки «дудлять» вино в шкільній каплиці, дівчата в барі «жлуктять, як корови», дармову випивку, вчитель Антолліні «натура був тонка, але пив, як слон», місіс Колфілд не випускає з рук цигарку і тому не дивується, що Фібі також «спробувала *один разочок*».

¹⁸ Селінджер, що фанатично дотримувався здорового харчування, вдається до самоїронії, називаючи героя Голден Вітамін Колфілд [9, с. 101].

¹⁹ «По п'ять зелених за душу» бере Оссенбергер, стільки ж коштують сексуальні послуги у Моріса.

²⁰ Селінджер обмежує Голдена сексуальним потягом, імовірно, через власну практику статевого утримання, що однак не завадила йому чотири рази брати шлюб. Та ознаки розпочатої «бітниками» і освоєної масовою культурою «сексуальної революції» репрезентовані оточенням Голдена: Уорд Стредлейтер спілкується з дівчатами винятково на задньому сидінні авто; Карл Льюїс знається на сексуальних збоченнях і опановує «східну філософію» з 40-річною скульпторкою з Грінвіч-Вілліджу; містера Кюдехі Голден підозрює в розбещенні Джейн, а вчителя Антолліні - в нетрадиційній орієнтації.

²¹ Стиль наслідуваного «бітниками» відомого джазового виконавця Дівзі Гіллеспі передбачав довге волосся, чорне вбрання, светри з високим коміром і чорні окуляри.

пародійний спосіб: після «омовіння» в умивальнику його «їжачок» обростає бурульками, що визирають з-під мисливської шапки, коли уночі він шукає ставок із качками [9, с. 139].

Сповідь Голдена дедалі глибше *увиразнює* його «розбитість» і водночас *викриває* його «гру». Матеріалізуючи метафору, Селінджер зображує свого героя як у прямому сенсі «побитого життям»: Пенсі Голден залишає після бійки зі Стредлейтером, у Нью-Йорку отримує стусани від Моріса, Фібі попереджає, що «батько його вб'є!»²²; сам Голден уявляє себе смертельно пораненим, убитим; збирається «сісти верхи» на атомну бомбу²³ і вчинити самогубство; випадково розбиває приховану для Фібі платівку з «Крихіткою Шерлі Бінз», та головне – *через свою «розбитість» він не може бути ані Ловцем, ані кетчером*, бо його скалічена рука, котру він розбив об шибки в день смерті Аллі, досі болить і не стискається в кулак [9, с. 43].

Стан Голдена, котрий страждає від постійної ядухи, скаржиться на запаморочення і «відчуває себе жахливо *столеним*» [9, с. 167], *самопародійно спростовується його сприйняттям свого покоління*: «А найгірше те, що цей шпанюк мав типовий голосок студентика аристократичного коледжу – такий уже столений та облудний, ну як у сноба... На щастя, він мав зустрітися з кагалом таких самих, як сам, кривляк... Я собі уявляв те кодро: сидять десь у барі... – і критикують виставу, і книжки, й жінок, і голоси такі столені, снобістські. До сказу вони мене доводили» [9, с. 117].

Статус «*просвітленості*» Голдена в романі піддається *сумніву* за допомогою символіки води: вода, яку подають неповнолітньому Голдену в барі, не перетворюється на вино; вода в умивальнику, куди занурюється Голден, не стає Святим Іорданом; ходити «по воді» він може лише на ковзанах, і збагнути сенс світобудови – з'ясувати, куди відлігають качки, коли замерзає ставок, йому теж не вдається.

Втечу героя від світу Селінджер змальовує як «гру зі смертю», спричинену страхом смерті, яку перемагає Спаситель, і страхом поразки в житті, що її уособлює кетчер. В цьому сенсі двійником Голдена у романі є Джеймс Касл, чиє самогубство – у Голденовому светрі з високим коміром²⁴ – є інваріантом його долі. Застереження Голдена містером Антоліні: «Незрілій людині властиво те, що вона прагне благородно вмерти за свою справу, а зрілій – що вона прагне покійно жити задля своєї справи» [9, с. 166], – є Селінджеровим вироком «бігу», як і загалом нонконформізму.

Поширене тлумачення образу «ловця» суперечить самій сутності християнства й загалом будь-якої іншої релігії, що їх практикував Селінджер. Ісус сказав Апостолам покинути свої сіті і йти за Ним. Тож шлях за Христом передбачає не спротив чи втечу від світу, а інший рівень світоприйняття, що досягається «внутрішньою людиною» – через втрату «себе». Голден шукає не правди, а *істини!* Питання, яке він постійно ставить світові: «куди відлігають качки, коли озеро замерзає?» – не має відповіді²⁵, як і питання, чому діти летять у прірву. Та про Боже піклування Ісус каже так: «Погляньте на пташок небесних: вони не сіють, не жнуть і не збирають у засіки, а Отець Небесний годує їх, а чи ж ви не кращі від них?» [Мт. 6. 26]. ***Прийняти світ Божий, як він є, довіритись Христу – Єдиному, Хто переміг смерть, і означає «бути впійманим» над «прірвою».***

²² «Клята сімейка» Колфілдів відтворює не лише соціокультурний конфлікт «мовчазного» й «розбитого покоління», а й ситуацію в родині автора. Селінджер сам був позбавлений батькової підтримки за небажання вчитися у виші і продовжувати сімейну справу, тому образ батька в романі постає уособленням влади і тиску. Автобіографічні витоки має і проблема духовного самовизначення Голдена: його батьки, як і батьки Селінджера, мали різне віросповідання, «тому діти, – самоіронічно зазначає Голден, – вдалися атеїстами».

²³ Однією з передумов контркультури «розбитого покоління» була ядерна загроза.

²⁴ Як уже йшлося, це один з атрибутів «розбитого покоління».

²⁵ Це відоме питання дзен зі збірки «Мумонкан», яке учень ставить вчителю не для того, щоб отримати відповідь, – буддистський коан, що є поштовхом до сходження на інший рівень свідомості.

Голденові вдається «зняти» це питання. Світ довкола нього не змінюється, проте змінюється він сам. У творі процес «*внутрішнього переродження*» героя увиразнюється співвідношенням семантики імені героя, що передає його сутність²⁶, і зовнішньої атрибутики образу – функції його костюму. У міру того, як «старіється» його «оболонка», він все більше звільняється від «тенет» свідомості, віддає їх свігові. Як Апостоли, залишають свої сігі, так Голден забуває в метро спортивне спорядження фехтувальної команди і де доведеться губить свій «одяг»²⁷. «Прийняття свігу» Голденом розкривається за допомогою символіки води. *Груднева* злива, що застає Голдена біля каруселей, не сприймається ним як кара Господня. Пелена дощу, що огортає Голдена і остаточно змиває з нього «облуду», символізує його *хрещення*. Самотня постать героя – на дерев'яній на лавочці під зливою – співвідноситься з Образом Розп'яття і символічно втілює *прийняття ним свого Хреста*. «Раптом я відчув себе таким щасливим, – зізнається Голден, – що каналія Фібі все каталась і каталась на каруселі! Сказати по щирості, я мало не заплакав, такий був збіса щасливий» [9, с. 185]. *Різдво Христове*, напередодні якого завершується паломництво Голдена Колфілда, стає для нього початком відліку нового життя в єднанні з Христом – його *власним Різдом*.

«Ловець у житті», що всупереч задуму автора, не став «духовною практикою» покоління, а спричинив «Catcher Cult», повторив долю «бігництва», чий дух месіанізму асимілювався у масовій культурі. «Нонконформізм» Селінджера сьогодні також є елементом масової культури. Тільки мода на християнство, що ним ішли до Бога герої Селінджера, все ніяк не з'являється. Селінджер, що намагався лікувати душу відлюдництвом, аскетизмом, Достоевським і Толстим, православними молитвами, досі нам не знайомий. Кілька поколінь зависло над «прірвою», що ніби існує десь за межами нашого «я», а відтак видається примарною. Вічний Образ Ловця поволі не просто тьмяніє, а зникає без сліду.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Селінджер Дж. Д. Ловець у житті / Дж. Д. Селінджер [пер. з англ. О. Логвиненко] / Дж. Д. Селінджер. – Х. : Фоліо, 2010.
2. Зверев А. М. Сэлинджер : тоска по неподдельности / А. М. Зверев // Режим доступу: http://www.ae-lib.org.ua/salinger/Texts/_Zverev-Salinger.htm; Денисова Т. З передісторії американського постмодернізму / Т. Денисова // Зарубіжна література. – 2004. – № 16 (368). – С. 2-7; Гольтер И.М. Роман Дж. Д. Сэлинджера «Над пропастью во ржи» как авторский миф / И. М. Гольтер // Режим доступу: <http://sibac.info/index.php/2009-07-01-10-21-16/6089>; Ільїнська Н. Ціннісні орієнтири молодого покоління у американській та українській прозі другої половини ХХ – початку ХХІ ст. : типологічний аспект. Стаття перша // Південний архів. Сер. Філологічні науки. – 2011. – Вип. 50. – С. 116-124.
3. Денисова Т. Історія американської літератури ХХ століття / Т. Денисова. – К. : Довіра, 2002. – С. 138-143.
4. Коломієць О. Екзистенційна основа образів прірви, безодні як осмислення в літературі кризового стану суспільства / О. Коломієць // Режим доступу: <http://philology.knu.ua/files/library/folklore/36/22.pdf>. – Назва з екрана.
5. Єременко О. В. Тринадцятий апостол? : Образ головного героя роману з погляду літературознавця / О. В. Єременко // Всесвітня література в середніх навчальних закладах України. – 2000. – № 4. – С. 56-58.
6. Селінджер Дж. Д. Над прірвою у житті / Дж. Д. Селінджер [пер. з англ. О. Логвиненко] / Дж. Д. Селінджер. – К. : Котигорошко, 1993.

²⁶ Holden Caulfield: «hold» - англ. «утримання, опора, охорона, захист, укриття», староангл. «глибока долина, виярок», у перен. знач. – «страшне місце», «важка ситуація»; «Caul» - англ. «водяна оболонка плода» або «сорочка у новонароджених», «field» – «поле, луг» [10, С. 31].

²⁷ Пальто з верблюжої вовни разом з рукавицями у Голдена вкрали в Пенсі, куртку бере Стредлейтер, светер з високим коміром позичає Джеймс Касл, у помешканні Антоліні він губить краватку, а мисливську шапку віддає Фібі.

7. Гольтер І. М. Поетика і символіка імен у романі Дж. Д. Селінджра «Над прірвою у житі» / І. М. Гольтер // Світова література на перехресті культур і цивілізацій : Збірник наукових праць. – Вип. 3. – Симферополь : Кримський Архів, 2011. – С. 29-41.

*Дилфуза Пардаева
(Карши, Узбекистан)*

ПАМЯТЬ О ПРЕДКАХ – СВЯЩЕННА

На свете проживают очень много народов и у каждого из них есть свое достояние – предки, которыми они гордятся. Например, у англичан Шекспир, у немцев Гёте, у таджиков Низами, у казахов Абай. У узбекского народа их тоже очень много и про них знает весь мир – это А.Навои, Бабур, Ибн Сина, Аль-Хорезми и много других гениальных ученых, писателей, поэтов внесших свой вклад в развитие мировой цивилизации. В данной статье мы попытаемся раскрыть мировое значение творчества Навои и Бабура.

XV век подарил узбекскому народу таких выдающихся личностей, как А.Навои (1441-1501) и Бабур (1483-1530). 9 февраля 2015 года исполнилось 574 года со дня рождения Алишера Навои! Почти шесть столетий из глубин веков его поэзия воздействует на наши души и умы. И в эпоху информационных технологий, глобализации, читая его газели, рубаи и бессмертные поэмы мы становимся духовно богаче и сильнее, эмоционально более чуткими и тонкими.

День рождения Алишера Навои – это праздник не только для узбекского народа, потому что имя этого великого поэта широко известно во всем мире и стоит в одном ряду с именами Пушкина, Шекспира, Данте.

Навои был талантлив и виртуозен во всех жанрах, а главное, умел великолепно показать, что человек способен возвышаться и раскрывать такие качества, перед величием и красотой которых люди готовы склонить головы. Вот уже 574 года не меркнет слава великого поэта, создавшего великолепные образцы высокой лирики и положившего начало узбекскому языку и литературе, продемонстрировавшего широкие возможности узбекского языка, его богатство, гибкость и изящество.

Одним из лучших лирических произведений Навои является «Сокровищница мыслей». В него вошли четыре цикла – «Чудеса детства», «Редкости юности», «Диковины среднего возраста» и «Последние советы старости», содержащие около 2500 газелей.

Вершиной творчества и самым значительным литературным трудом является «Хамса» («Пятерица»), которая состоит из пяти поэм: «Смятение праведных», «Фархад и Ширин», «Лейли и Меджнун», «Семь планет», «Стена Искандера». Это воистину художественная энциклопедия с глубокой философской основой, поднимающая много важнейших вопросов того времени: о государственной власти, о нравах, воспитании, о высоких идеалах любви и дружбы, о науке и т.д.

Имя Алишера Навои среди классиков мировой литературы стоит рядом с такими именами как Гомер и Данте, Руми и Фирдоуси, Низами и Джамии, Шекспир и Гёте, Пушкин и Лев Толстой.

Это мировая величина, которой поклоняются все народы, и стихи которого учат дети во всем мире. И мы очень ценим этого поэта, и наверное, не случайно то, что на центральной площади в Ташкенте стоит памятник Александру Пушкину, и на центральной площади Москвы стоит памятник Алишеру Навои. И мы этим гордимся.

Навои оставил человечеству великий завет:

Одаимй эрсанг демагил одаимй,
Анингким йўқ халқ ғамидин ғами.
Человеком не назовется тот,
Кого людское, горе не гнетет.

Безграничная любовь Алишера Навои к своему народу, родному языку и культуре нисколько не мешала ему с большим уважением, доброжелательностью и восхищением относиться к другим языкам и нациям. Он возвеличил и воспел дружбу между народами независимо от того, где они проживают, на каком языке говорят, к какой расе относятся и какое у них вероисповедание. По утверждению Навои только дружба и положительное взаимовлияние обогащает, облагораживает народы и соответствует общечеловеческим ценностям.

Поймите, люди всей земли вражда плохое дело,
Живите в дружбе меж собой – нет лучшего удела.

Не случайно именно это его двустишие написано на постаменте памятника в Москве на русском и узбекском языках.

В XIX-XX веках учеными-востоковедами, поэтами и переводчиками проделана огромная творческая работа по переводу практически всего литературного наследия поэта на разные языки мира.

Благодаря этому вдохновенному труду десятков талантливых людей прекрасные по форме и содержанию газели, поэмы, рубаи и проза Навои громко зазвучали и во многих странах мира.

Достойны упоминания имена таких ученых-исследователей, популяризаторов творчества Навои, как Бертельс, Бартольд, Конрад, Захидов и других и ученых навоиведов.

Заслуга Навои не только в том, что он с блеском доказал неограниченные возможности узбекского поэтического творчества и создал на узбекском языке гениальные произведения, но и в том, что он выразил передовые, гуманистические идеи своего времени во всей их сложности, противоречивости, во всем переплетении великих прозрений, безудержного прославления жизни во всех ее проявлениях, прекраснотушных мечтаний и трезвого взгляда на жизнь.

Творчество Алишера Навои и по сегодняшний день вызывает интерес во всем мире, о чем свидетельствуют переводы произведений великого поэта на английский, французский, немецкий и многие другие языки. Поклонников литературы привлекают глубокая философия его творчества, богатые метафоры, разнообразие поэтических образов. Иными словами, секрет немеркнувшей славы произведений Навои заключается именно в их высоком художественном уровне. Общечеловеческие идеи, пронизывающие творчество Алишера Навои, созвучны идеям эпохи европейского Возрождения. Шекспир, творивший спустя целый век после Навои, в своих драмах и сонетах также воспевал совершенного человека.

В знак уважения памяти великого поэта в мире установлено несколько памятников Алишеру Навои в таких городах как Москва, Навои, Ташкент, Токио.

Узбекистан в XV веке дал второе мировое имя – это Захириддин Мухаммад Бабур.

Певец восточной поэзии Захириддин Мухаммад Бабур родился в эпоху Навои (14 февраля 1483 года в Андижане - спустя 42 года). Бабур не встречался с Навои, но есть сведения, что они переписывались. Бабур очень любил Алишера Навои и считал его своим наставником. Вот как он выразил любовь к своему великому современнику:

Поэт любимый мой, ты среди поэтов – хан.
Твой стих – родник живой, твой стих – стихов султан.
Слова твоих стихов среди слов произнесенных,
Как светлый луч, во мгле пронзающий туман.

Захириддин Мухаммад Бабур оставил человечеству богатейшее литературное и научное наследие. Дошедшие до нас произведения восхищают своей многогранностью. Перед читателем возникает образ автора как певца красоты природы и человека, лучших нравственных качеств личности, объективного летописца исторических событий, происходивших у него на глазах, осуждающего насилие и ханжество. Он предстает мудрым ученым, меценатом, почитателем творчества людей науки и искусства, умеющим объективно, с точки зрения самых передовых взглядов своего времени оценить деятельность исторических личностей.

Вершиной научно-литературного наследия Бабура, творением, принесшим ему мировую славу, несомненно, является «Бабурнаме». Это не только историческое произведение. Это своего рода энциклопедия, обобщающая достижения науки своего времени. Главное, автор не только собирает, но и описывает свои наблюдения и обобщает их. Кроме того, «Бабурнаме» также является великолепным прозаическим произведением, уникальным памятником узбекской художественной литературы.

Как великий писатель Бабур с большим художественным мастерством открывает перед читателем панораму реальных исторических событий, внутренний и внешний облик исторических личностей, детально изображает красоту природы. Мастер слова наполняет свое описание различными народными преданиями, стихотворными отрывками, описаниями традиций и обрядов - и все это в интересной, привлекательной форме. Он мастерски использует разные художественные приемы и языковые стили. Богатое содержание и изобилие научных сведений «Бабурнаме» и по сей день вызывает большой интерес у ученых-специалистов всего мира. Эта книга носит в основном автобиографический характер и отражает историю народов Средней Азии, Афганистана и Индии конца XV – начала XVI веков.

По совокупности сведений и их достоверности "Бабурнаме" является важнейшим и наиболее ценным историческим трудом, не имеющим себе равных среди аналогичных сочинений, написанных в средние века в Средней Азии, Иране, Афганистане и Персии. Поэтому так велик интерес к "Бабурнаме" в мировом востоковедении, подтверждением чему являются его переводы на разные языки мира.

Творчеством Бабура занимались такие зарубежные исследователи, как У.Эрскин, Л.М.Пуул, С.М.Эдвардс, Б.Касымов, С.Хасанов, Х.Болтабоев и др.

Следуя традициям Алишера Навои, Бабур в своем творчестве ставит на первый план воспевание настоящего человека, призывая высоко ценить его достоинство. По его мнению, интересы простых людей постоянно должны находиться в центре внимания.

Говоря о художественном языке произведений Бабура, необходимо отметить его простоту, общедоступность, ясность и сжатость. Поэт не любит громких фраз и сложных выражений. Так, язык «Бабурнаме» близок к разговорному, очень лаконичен и доступен даже для неискушенного читателя. Это произведение является незаменимым для изучения тюркских языков того времени. Уже при жизни Бабура данный труд вызывал большой интерес. Еще в XVI веке произведение «Бабурнаме» дважды было переведено на фарси, а затем и на другие языки - английский, русский, французский, немецкий, турецкий, испанский, японский. Особенно большой интерес книга вызвала в Японии, где ученый Эйжи Моно подготовил ее в двух томах на тюркском, а затем перевел на японский язык, посвятив этому тридцать лет жизни.

Наши великие предки оставили богатое литературное и научное наследие. И наша задача – сохранить этот бесценный клад для будущих поколений.

ИСТОЧНИКИ И ЛИТЕРАТУРА:

1. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://cheloveknauka.com/issledovanie-zhizni-i-tvorchestva-alishera-navoi-v-zapadnoevropeyskom-vostokovedenii>.
2. Алишер Навои глазами зарубежных ученых [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://cheloveknauka.com>.
3. Ziyonet информационная образовательная сеть.
4. Халлиева Г. И. Российское бабуроведение XX века [Текст] / Г. И. Халлиева // Актуальные вопросы филологических наук: материалы междунар. науч. конф. (г. Чита, ноябрь 2011 г.). – Чита: Издательство Молодой ученый, 2011. – С. 29-31. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: www.moluch.ru.

*Nigora Safarova, Dilfuza Narzullayeva
(Ўзбекистан, Бухара)*

O'ZBEK BOLALAR O'YIN FOLKLORI HAQIDA

O'yinlar bolalar folklorining mustaqil, ommaviy, qadimiy va an'anaviy janrlaridan biri sanaladi. O'yinlar ta'limiy-tarbiyaviy ahamiyati, g'oyaviy mazmundorligi jihatidan folklorning boshqa janrlari qatorida turadi. Uning tarixiy-genetik ildizlari olis moziyga borib taqaladi. O'yin muayyan poetik taraqqiyot bosqichini bosib o'tgan bo'lib, o'ziga xos ijro o'rniga, ijro holatiga, ijrochilarga, obrazlar olamiga, an'anaviy syujet tiplariga egaligi bilan xarakterlanadi. O'yinlarning asosiy ijrochilari turli yoshdagi bolalar bo'lib, ularda harakat va so'z qorishligida biror-bir hayotiy voqelikni bolalar tafakkuriga mos tarzda dramatik tasvirlash tamoyili yetakchilik qiladi.

O'yinlarning g'oyaviy mundariyasi keng va rang-barangdir. O'yinlarda qadimgi insonlarning turli e'tiqodiy qarashlari, mifologik tasavvur-tushunchalari, marosim va urf-odatlariga oid ma'lumotlardan tortib, yugurish, sakrash, merganlik ko'rsatish, kurashishga aloqador insonning jismoniy kuch-qudratini oshirishga xizmat ko'rsatuvchi har xil sinov musobaqalari, ma'naviy kamolot sari yetaklaydigan aqlni charxlash sinovlari, real turmush kartinasi, kishilarning o'zaro munosabatlari, ishlab chiqarish holatlari – umuman, hayot voqeligi o'ziga xos badiiy ko'rinishlarda aks ettiriladi. Shu boisdan o'yin motivlarining aksariyati ta'limiy-didaktik xarakter kasb etadi. Ayniqsa, maishiy o'yinlarning syujet motivlari ijtimoiy–maishiy mohiyati bilan alohidalik kasb etadi.

O'zbek bolalar o'yinlari juda serqirra. Ular pedagogik, psixologik, etnologik, tarixiy, fiziologik va folkloriy hodisa sifatida o'ziga xos jihatlarga ega. O'yinlarda bolalarning turmush tarzi, ruhiyati, dunyoqarashi, qiziqishlari aks etadi. O'yinlar mavzusiga, bolalar yoshiga, jinsiga, ruhiyatiga, qachon va qayerda o'ynalishiga, o'yinchilar tarkibiga, qanday tashkil etilishiga, tarkibida so'zning, harakat yoki predmetning ishtirokiga, syujet tiplariga, zamon voqeligiga munosabatiga ko'ra rang-baranglik kasb etadi. Shuning uchun o'yinlar xilma-xil ichki turlarga ajratib o'rganiladi.

O'zbek bolalar o'yinlarini tasniflash bo'yicha o'zbek folklorshunosligida ma'lum tajribalar bor. Jumladan, G'.Jahongirov, O.Safarov va Sh.Galievlarining bu boradagi urinishlari diqqatga sazovordir.

Biz birinchi marta bolalar xalq o'yinlarining mazmuniga, tarbiyaviy yo'nalishiga, tarkibida badiiy so'z va harakatning o'zaro omuxtalikdagi ishtirokiga, obrazlar tarkibiga, syujet tipiga ko'ra ham bir-birlaridan farqlanib turishini aniqlab berdik.²⁸ Ayniqsa, o'yinlarni folkloriy-adabiy hodisa sifatida tadqiq qilganda, bu farqlar ko'zga yanada yorqinroq tashlanib turishini ilmiy jihatdan ishonchli asosladi.

Demak, o'yinlarni tasnif qilganda ularga xos ana shunday farqli belgilarni, albatta, to'liq inobatga va e'tiborga olmoq lozim. Aks holda tasnifda mukammallik va yaxlitlik yetishmay qoladi.

O'yinlarda hayot voqeligi turli ko'rinishlarda, turli real va majoziy, hatto ba'zan mifologik obrazlar vositasida talqin qilinadi. O'yinlarning tuzilishi har xildir. Ular orasida syujetli va syujetsizlari bor. Syujetli o'yinlar esa bir-ikki yo undan ortiq epizodlardan iborat bo'ladi. O'yinlardagi motivlar o'yin turiga qarab o'zgarib turadi. Syujetli o'yinlar yana ma'lum syujet tiplariga egaligi bilan o'zaro farqlanib turadi.

Biz o'yinlarni og'zaki badiiy ijod namunasi-adabiy hodisa sifatida qarab, ularni obrazlar talqini, g'oyaviy mazmuni va kompozitsiyasi, maqsadi va estetik vazifalari jihatidan shartli ravishda uch turga ajratdik:

- a) qahramonlik ruhidagi o'yinlar;
- b) hayvonlar haqidagi o'yinlar;

²⁸ N.Safarova. O'zbek bolalar o'yin folklorining tabiati va badiiyati. - T.: Fan, 2007.

v) maishiy o'yinlar.²⁹

O'yinlarning bu turlari bir-birlaridan o'zaro g'oyaviy mazmuniga, ijtimoiy voqelikni tasvirlash tamoyiliga, o'ynalish holatiga, ijro tabiatiga obrazlar talqiniga ko'ra farq qilib turadi. Biroq ular turli fasllarda bolalar orasida baravar o'ynab kelingan. Ularning biriga xos xususiyat ikkinchisida ham zohir. Shuning uchun ular o'rtasida muayyan yaqinliklar mavjud, barchasi bolalar o'yini nomi ostida yaxlit tizim shaklida birikkan.

a) **Qahramonlik ruhidagi o'yinlar.** Bolalar o'yinlari silsilasida qahramonlik ruhidagi o'yinlar alohida turkumni hosil qiladi va o'ziga xos ayricha o'ringa ega. Bunday o'yinlarda qahramonlik yuksak darajada madh etiladi. Ularda qahramon (o'yin ishtirokchisi)ning jismoniy kuch-qudrati, pahlavonligi, polvonligi, merganligi, tadbirkorligi, epchilligi, chaqqonligi, botirligi yoxud aql-idroki, zehni sinovdan o'tkaziladi. Xullas, qahramonlikning har bir harakati sinov motivi bilan bog'lanishi va shu asosda qahramonga baho berilishi bu xil o'yinlarning asosiy xususiyatidir. Qahramon turli qiyinchiliklarga, murakkabliklarga, noqulay vaziyatlarga, sinovlarga duch kelishi bilan bu tipdagi o'yinlarning voqealari rivojlanib boradi. Shuning uchun sinov motivi bu xildagi o'yinlarda eng faol motiv hisoblanadi.

Qahramonlik ruhidagi o'yinlar o'ziga xos syujet kompozitsiyasiga ega. Ular syujetida shart qo'yilishi va uning echilishi motivi muhim o'rin tutadi. O'yin yechimida, albatta, g'olib (qahramon) aniqlanib, uning muvaffaqiyati rag'batlantiriladi. Qahramon kuch-qudratini, aqlini sinovdan o'tkazish, qahramonni ideallashtirish xalq epik asarlariga xos an'anaviy poetik motiv bo'lib, keyinchalik u xalq o'yinlari syujetiga ham singgan. Kelajakda qahramon, pahlavon, xalq homiysi va himoyachisi bo'lib yetishadigan yoshni aniqlash, yoshlarning hayotiy qiyinchiliklarga bardoshini sinovdan o'tkazish va tarbiyalash ehtiyoji, shuningdek, har bir bolaning jismoniy sog'lom, ma'naviy jihatdan yetuk bo'lib voyaga yetishini istab, qahramonlikni ulug'lovchi bolalarning xalqona o'yinlari yaratilgan. Bu tipdagi o'yinlar ikki bosqichda rivojlanib borgan: **Birinchi bosqichda** bolaning **jismoniy kuch-qudratini sinash** vositasi sifatida xizmat qiluvchi o'yinlar turkumi vujudga kelgan. **Ikkinchi bosqichda** bolaning **aql kuchini sinash** vositasi bo'lgan ma'naviy (so'z) o'yinlari shakllangan.

Umuman olganda, qahramonlik ruhidagi bolalar o'yinlarida insoniy qudrat-odamzotning jismoniy va aqliy kuchi ulug'lanadi. Bunday o'yinlar orqali bolalar jismoniy va aqliy kuch-imkoniyatlarini birlashtira olsagina insoniyatga xos shon-sharafga, baxt-saodatga erishishlari mumkinligini his etadilar. Shuning uchun bu xildagi o'yinlar bolalarning o'z-o'ziga ishonchini mustahkamlashdan iborat didaktik g'oyani tashiydi.

Botirlik, jasorat ko'rsatish, g'alabaga erishish uchun har qanday dushmani mag'lub qilmoq zarurligi, bu yo'lda qahramonlik ko'rsatish g'oyasi qahramonlik ruhidagi o'yinlarning asosiy mazmunini tashkil etadi va yetakchilik qiladi.

Qahramonlik ruhidagi o'yinlarning syujet qurilmasi nihoyatda bir-biriga o'xshash bo'lib, odatda, qahramon o'z maqsadiga erishish yo'lida turli qiyinchiliklarga, sinovlarga duch keladi. Biroq u barcha qiyinchiliklarni yengib, o'z maqsadiga erishadi. Yo'lida unga to'sqinlik qilmoqchi bo'lgan raqiblarini o'z kuch-qudratini ishga solib, mag'lub etadi.

Qahramonlik ruhidagi o'yinlarning asosini xalqchil g'oyalar, umuminsoniy qarashlar tashkil etadi. Bu xil o'yinlar vositasida bolalar ongiga vatanparvarlik, do'stlik, rostgo'ylik, halollik, shijoatkorlik tuyg'ulari singib boradi.

Qahramonlik ruhidagi o'yinlarda onaboshi (o'yin boshqaruvchisi)ning alohida o'rni va roli bor. Bu tipga mansub o'yinlarda onaboshi ko'pincha qonuniy hukmdor, o'zi bosh bo'lgan jamoa uchun qayg'iruvchi, uni turli dushmanlar bosqinidan, zulmidan himoya qiluvchi uddaburro boshqaruvchi, dono yo'l boshchi sifatida gavdalanadi.

Qahramonlik ruhidagi o'yinlarda epik asarlarga, ayniqsa, ertakka xos qahramonning o'zga mamlakatga safarga chiqishi motivi keng miqyos kasb etgan. Ertak va dostonlarda bu motiv qahramonning o'z sevgilisini axtarib yoki uni olib kelish uchun o'zga yurtga safarga chiqishi

²⁹ N.Sa farova. O'sha manba.

shaklida uchrasa, bolalar o'yinlarida u onaboshining mifologik personaj – kampir tomonidan o'g'irlab ketilgan bolalarini qutqarib olib kelishi sifatida talqin etiladi. Buning uchun onaboshi o'zga mamlakat hukmdori, mifologik obraz – kampir talabi bilan (ertaklarda bu obraz yalmog'iz kampir yoki dev, dostonlarda esa maston kampir timsollarida ifoda etiladi) u belgilangan shartlarni bajarishi va o'z bolalarini olib, yana o'z joyiga qaytishi lozim. Shu tariqa qahramonlik ruhidagi o'yinlarda jamoa birligi, mustaqilligi, erki, g'alabasi uchun onaboshi, ya'ni hukmdorning kurashishi, fidoiylik ko'rsatishi, demakki, uning odilligi ifoda etiladi. Ayniqsa, maqsadga erishish uchun chidamli, sabrli, mard, jasur, epchil, dono, ziyrak bo'lish kerakligi g'oyasi shu zaylda bo'rttiriladi.

Qahramonlik ruhidagi o'yinlarda o'yin ishtirokchisining biror-bir narsaga erishishi yoki uni qo'lga kiritish uchun urinishi motivi ko'zga alohida tashlanib turadi. Ma'lumki, bunday motiv ertak va dostonlar syujetida ham uchraydi. Biroq o'yinlarda qahramon o'zi intilayotgan narsaga, g'alabaga ertak va dostonlardagi kabi birorta homiy kuch ko'magida, sehr-jodu, tilsim vositasida emas, balki faqat o'z jismoniy va aqliy kuch-qudrati natijasida erishishi amalda ko'rsatib beriladi.

O'yin ishtirokchisining qudratini sinab ko'rish qahramonlik ruhidagi o'yinlarning asosiy belgisidir. Bunda sinash, albatta, musobaqa shaklida bo'ladi. Bolalarning uzoqqa yugurish, uzoqqa sakrash, merganlikdagi mahorati, bilagidagi kuchi sinovdan o'tkazilib, g'olib-haqiqiy qahramon aniqlanadi. "Kim chaqqon", "Eng chaqqon", "To'p otish", "Mergan", "Kim tezroq?", "Arqon tortish", "O'q va yoy otish", "Tayoq bilan mo'ljalga urish" kabi qator o'yinlar shular sirasiga kiradi.

b) Hayvonlar haqidagi o'yinlar ham bolalar o'yin folklorining mustaqil mavzuiy bir turidir. Ular, asosan, majoziy ma'no kasb etadi. Chunki bu xil o'yinlarda, odatda, kuchli va kuchsiz jonivorlarning, jumladan, mushuk bilan sichqon, bo'ri bilan quyon yoki g'oz, tulki bilan o'rdak, xo'roz bilan tovuq va hokazolar o'rtasidagi konfliktli munosabat orqali ma'lum ijtimoiy-siyosiy ma'no ilgari suriladi.

Hayvonlar haqidagi o'yinlarning syujetiga, hech shubhasiz, hayvonlar to'g'risidagi ertaklar syujeti ta'sir ko'rsatgan. Bu esa hayvonlar haqidagi o'yinlarning obrazlar tarkibidan, syujetidan, nomlanishidagi o'xshashligidan yorqin sezilib turadi. Bu jihatdan "O'rdak-tulki", "Xo'roz-tovuq", "Bo'ri keldi", "Epchil quyon", "G'ozlarim", "CHumchuqlar va mushuk" kabi hayvonlar haqidagi o'yinlar xarakterlidir. Ularda hayvon personajlarga ishtirok etadi. Syujetida inson personaji uchramaydi. Bolalar hayvon personajini talqin qilar ekanlar, uning ovozigacha, harakatlariga taqlid qilib, o'sha jonivorning real obrazini tasvirlab ko'rsatishga harakat qiladilar. Bunday o'yinlar vositasida bolalarning ochko'zlikka, tekinox'rlikka, yovuzlikka, zulmga nafrat, adolat, erkinlik, aqllilik, tadbirkorlik uchun intilish tuyg'usini tarbiyalash ko'zda tutilgan.

Hayvonlar haqidagi o'yinlarda ibtidoiy insonning totemistik tushunchasiga ko'ra hayvon va qushlar odamlar kabi ruhiy kechinmalarni boshdan kechiradi degan tasavvuri saqlanib qolgan. SHuning uchun bolalar ma'lum bir hayvon personaj obrazida o'ynasalar, uning nomidan gapirishga, harakat qilishga, u kabi xatti-harakatda bo'lishga intiladilar.

Hayvonlar haqidagi o'yinlarning hammasi ham majoziy ma'no kasb etavermaydi. Ularning ayrimlarida haqiqiy hayot kartinasi; dehqon, cho'pon, parrandaboqarning turmush tarzi va mehnat sharoitiga aloqador u yoki bu voqea ifodalab ko'rsatiladi. Masalan: "Poliz"ga kirgan, shuningdek, "Quyonlar", "CHumchuqlar" kabi o'yinlarda ekin-tikinga jonivorlarning zarar etkazib, dehqonga tashvish tug'dirishiga daxldor real hayot manzarasi tasvirlab ko'rsatilgan.

Hayvonlar haqidagi o'zbek bolalar o'yinlarida bo'ri, ayyor tulki, echki, quyon, ayiq polvon, xo'roz, tovuq, laylak, ilon kabi jonivorlarning obrazlari ko'p uchraydi. Bulardan bo'ri, tulki, ayiq polvon rolini o'ynovchi o'yinchi yakka bo'lib, ko'pincha galdga turib, qochgan bolalarni quvib ushlab oluvchi vazifasini bajaradi. Echki, quyon, tovuq rolini bajaruvchi o'yinchilar esa ko'pchilik bo'lib, tutqich bermay qochish vazifasida o'ynaydilar. Ma'lumki, bu personajlar ertaklarning asosiy personajlari hisoblanadi. Umuman, ular turkiy xalqlar folklorining ertak va o'yin janrlarida ko'p uchraydi.

Hayvonlar haqidagi o'yinlarning o'ynalish jarayoni juda hayajonli, shavqli bo'ladi. Chunki bu xildagi o'yinlarni o'ynaganda bolalar o'zi bajarayotgan hayvon obrazini jonli yaratish uchun o'sha hayvonning ovozigacha taqlid etishadi, uning xatti-harakatlariga mos qiliqlar qilishadi. O'yin

kompozitsiyasidagi she'riy parchalarni ohang bilan ijro etishga urinishadi. Bu esa bolalarning zavqini yanada oshirishga turtki bo'ladi.

Xullas, hayvonlar haqidagi o'yinlar tarkibida hayvon personaj ishtirok etishi, o'ziga xos o'ynalish tarzi, o'ynalish joyi, g'oyaviy mazmuni, syujet kompozitsiyasiga ko'ra alohidalik kasb etadi va bolalar o'yinlari orasida muayyan mustaqil turkumni tashkil qiladi.

V) Maishiy o'yinlar ham bolalar o'yin folklorining alohida mavzuiy turini tashkil etadi.

Umuman, o'zbek bolalar o'yinlarining har bir turi real voqelikka nisbatan munosabatni o'ziga xos tarzda ko'rsatadi. Ularda bolalar tafakkuriga mos holda hayotni aks ettirish o'ziga xos poetik motiv sifatida shakllangan. Shuning uchun o'zbek bolalar o'yinlarining ifodaviy uslubini, obrazlar tarkibini, mazmuniy turlarini, syujeti va kompozitsiyasini yaxlit holda o'rganish orqali bolalar folklorining tarixiy taraqqiyotini va uning o'zbek folklori tarkibida epik va poetik an'analarni saqlab qolishdagi rolini belgilashda muhim ahamiyat kasb etadi.

ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Boychechak//Bolalar folklori. Mehnat qo'shiqlari. Tuzuvchi va nashrga tayyorlovchilar: O. Safarov va K. Ochilov. – T.: G'ACH, 1984. – B.136-205.
2. Bolalar o'yinlari\O'zbek sovet ensiklopediyasi. 2-tom. – T., 1972. – B. 331.
3. Виноградов Г.С. Русский детский фольклор. Игровые прелюдии. – Иркутск, 1930. – С.24.
4. Galiyev Sh. O'zbek bolalar o'yin folklori. – T.: «Fan», 1998. – B. 96.
5. Детские подвижные игры народов СССР. Составитель А.В.Кенеман. – М.: «Просвещение», 1988. – С. 239.
6. Jahongirov G'. O'zbek bolalar folklori. – T.: «O'qituvchi», 1975. – B. 102.

*Лайло Элмурадова
(Карши, Узбекистан)*

РОДЫ И ВИДЫ ОРАТОРСКОГО ИСКУССТВА

Известный исследователь языка В.В.Виноградов считал, что³⁰ «ораторская речь – синкретический жанр. Она – одновременно и литературное произведение, и сценическое представление. Необходимо отделить задачи исполнительского, «театрального» изучения от литературно-стилистического. Ораторская речь – это особая форма драматического монолога, приспособленного к обстановке общественно-бытового или гражданского действия». Он подчеркивал, что ораторская речь – это подготовленная речь, подготовленное литературное произведение, имеющее определенные стилистические характеристики, художественную и эстетическую направленность.

Ораторская речь, являясь по форме выражения устной, во многом сближается с письменной речью, так как произносится не спонтанно, а планомерно подготавливается по письменным источникам, и следовательно находится под определенным влиянием различных функциональных стилей. В процессе подготовки и произнесения постоянно возникает внутреннее противоречие между книжной речью, поскольку выступление тщательно готовится, и устным воплощением, на которое влияет разговорная речь, а точнее – литературно-разговорный подстиль. Такие выступления являются полностью или частично подготовленной импровизацией.

Роды и виды ораторского искусства формировались постепенно; они различаются в зависимости от сферы коммуникации, соответствующей одной из основных функций речи – общению, сообщению и воздействию. В современной практике публичного общения

выделяют следующие роды: социально-политическое, академическое, судебное, социально-бытовое и духовное (церковно-богословское). К социально-политическому красноречию относятся выступления на социально-политические, политико-экономические, социально-культурные, этико-нравственные темы, выступления по вопросам научно-технического прогресса, собраниях, конференциях, дипломатические, политические, военно-патриотические, митинговые, агитаторские и парламентские речи. Некоторые жанры красноречия носят черты официально-делового и научного стиля, так как реализуются именно в этих сферах общения, однако принципиальные отличия устной и письменной форм речи заставляют ученых рассматривать эти тексты в рамках устной публицистики. В качестве примера такого текста можно привести фрагмент выступления П.А.Столыпина на Государственном совете:

Я так действительно возвращаюсь к этому вопросу потому, что принципиальная сторона законопроекта является осью нашей внутренней политики, потому что наше экономическое возрождение мы строим на наличии покупательной способности у крепкого достаточного класса на низах, потому что на наличии этого элемента зиждутся и наши законопроекты об улучшении, упорядочении местной земской жизни, потому, наконец, что уравнение прав крестьянства с остальными сословиями России должно быть не словом, а должно стать фактом» (Столыпин П.А. Нам нужна великая Россия. – М., 1991. С. 251).

«Особенный интерес представляют формы ораторской речи, обращенные к многолюдной аудитории или, по крайней мере, рассчитанные на нее, такие, как публичные лекции, религиозные проповеди, речи политические и судебные. В соответствии с обстановкой в них своеобразно деформирована интонационная структура, которая являет сложную ориентировку повествовательных форм эмоционально-напряженными обобщениями, вопросами и увещаниями, отрешенными от привычных форм говорения, хотя ориентирующимися на них» [1, с. 120].

Степень книжности или разговорности зависит от индивидуальных навыков оратора. Известно, что сухая книжная речь обладает незначительной силой воздействия. Именно включение элементов разговорного стиля делает речь доходчивой, оказывает положительное влияние на слушателей.

А.М.Пешковский отмечал: «Говорить литературно, то есть в полном согласии с законами письменной речи, и в то же время с учетом особенностей устной речи и отличия психики слушателей от психики читателей, не менее трудно, чем говорить просто литературно. Это особый вид собственно литературной речи – вид, который я бы назвал подделкой письменной речи под устную. Такая подделка действительно необходима в той или иной степени во всех публичных выступлениях, но она ничего общего не имеет с тем случаем, когда оратор не умеет справиться со стихией устной речи или не умеет ориентироваться в должной мере на письменную» [2, с. 165].

Установлено, что при восприятии письменной речи человек воспроизводит потом лишь 50 % полученного сообщения, при восприятии того же сообщения, построенного по законам устной речи, воспроизводится уже 90% содержания. В ораторской речи происходит своеобразная контаминация книжных стилей и разговорного стиля и в этом она сближается с письменной публицистикой.

Видный теоретик и практик ораторского искусства А.Ф.Кони полагал: чтобы выступление имело успех, следует завоевать и удержать внимание аудитории, первый, самый ответственный момент в речи – привлечь слушателей. Внимание всех вообще возбуждается простым, интересным, интригующим, близким к тому, что наверно переживал и испытывал каждый. Значит первые слова оратора должны быть чрезвычайно просты, доступны, понятны и интересны: что-нибудь из жизни, что-нибудь интересное, неожиданное, парадокс, странность, как будто не идущая ни к месту, ни к делу, а на самом деле связанная со всей речью. Вот один из примеров зачина, который использовал в своей практике сам А.Ф.Кони:

«В детстве я любил читать сказки. Из всех сказок на меня особенно влияла одна (пауза) сказка о людоеде, пожирателе детей. Мне, маленькому, было крайне жалко тех ребят, которых великан-людоед резал, как поросят, огромным ножом и бросал в большой дымящийся котел. Я боялся этого людоеда и, когда темнело в комнате, думал, как бы не попасться к нему на обед. Когда же я вырос и кое-что узнал, то...»

Нередко содержание и концовка тесно связаны между собой. А.Ф. Кони говорил, что «конец речи должен закруглить ее, связать ее с началом» [3, с. 114].

К публичному выступлению следует готовиться. Перед выступающим стоят три взаимосвязанных вопроса: что сказать, где сказать и как сказать. Разработка речи начинается с уяснения темы выступления, ее основной идеи. Тема должна быть актуальной, интересной, конкретной, четко сформулированной и доступной; она не должна быть перегружена проблемами. Основная цель выступления – информировать слушателей о чем-либо: дать им определенные сведения о чем-либо, воздействовать на них, сформировать у них убеждения, представления, которые станут затем мотивами поведения людей, или, иными словами – сформировать определенный стереотип поведения.

Как замечал известный судебный деятель П.С.Пороховщиков: «речь должна быть написана в виде подробного логического рассуждения; каждая отдельная часть этого рассуждения должна быть изложена в виде самостоятельного логического целого и эти части соединены между собой в единое целое» [4, с. 290].

Важный вопрос, который встает перед оратором, – оценка обстановки и состава слушателей, так как неожиданная атмосфера может вызвать у оратора дискомфортное состояние, поэтому к речи нужно подготовиться заранее. При подготовке к речи необходимо представлять себе, как воспримут ее слушатели и что им будет непонятно; следует знать и учитывать состав аудитории. Оценивать аудиторию можно по социальным параметрам: социально-профессиональный состав и культурно-образовательный уровень. Здесь принимается во внимание интеллектуальный потенциал слушателей, степень их подготовленности, характер деятельности. Не менее важно учитывать также пол, возраст, национальные особенности аудитории, а также степень однородности аудитории по всем параметрам.

ИСТОЧНИКИ И ЛИТЕРАТУРА:

1. Виноградов В.В. Избранные труды: О языке художественной прозы. – М., 1980. – С. 120.
2. Пешковский А.М. Избранные труды. – М., 1959. – С. 165.
3. Кони А.Ф. Избранные произведения. – М., 1956. – С. 114.
4. Сергеич П. Искусство речи на суде. – М., 1988. – С. 290.

*Лайло Юлдашева
(Карши, Узбекистан)*

МЕТОДИКА РАБОТЫ ПО РАЗВИТИЮ РЕЧИ СТУДЕНТОВ С ИСПОЛЬЗОВАНИЕМ ТЕЛЕПЕРЕДАЧ ПУБЛИЦИСТИЧЕСКОГО СТИЛЯ

Специфика использования в обучении русскому языку студентов национальных групп обусловлена апперцепцией, которая в зависимости от содержания психики индивидуума (знания, опыт, наклонности) согласовываются логические и эмоциональные нагрузки, одновременно передаваемые звуком и словом, кадром и музыкой, и на основе учета родного языка в динамике способствует созданию индивидуального стиля обучающегося.

Языковое значение не детерминирует индивидуальную деятельность непосредственно – имеет место многосторонний процесс взаимодействия между индивидуальной деятельностью и индивидуальным сознанием, с одной стороны, общественной деятельностью и общественным сознанием – с другой. Телевидение, выступая в роли одной из форм общественного сознания, обладает большой силой воздействия на

личность как в познавательном, так и в чисто языковом плане, ибо сознательное воздействие общества на процессы нормализации и кодификации литературного языка осуществлялось и продолжает осуществляться прежде всего с помощью и при активном содействии средств массовой коммуникации

В телевидении структурно-композиционная емкость экранного контекста расширяется сцеплением словесного ряда со зрительным, чередование же контекстов благоприятствует осуществлению деятельностного подхода к обучению языка, потому что каждый контекст говорит своим языком – зрительным, словесным или звуко-зрительным, представляя каждый раз новые комбинации звуко-зрительного синтеза естественной среды.

Доминанта колебания звукового или зрительного начала зависит как от содержания информации, так и от передающей его жанровой формы, то есть структуры. Поэтому при системном обучении языку на основе учебника считаем целесообразным в зависимости от базовых знаний студентов и этапа обучения дифференцированно использовать композиционно-стилистическое оформление телепередач «Время» и «Новости» в определенной последовательности нарастания трудностей восприятия.

При этом, проводя в жизнь принцип связи обучения с жизнью, необходимо сочетать аудиторную и внеаудиторную форму работы с телеэкраном, где, по мнению А.Ф.Бойцовой, учебник является основным и главным компонентом. В нем раскрывается весь программный материал. Определенная система и целесообразная последовательность его предъявления учащимся, все остальные компоненты учебного комплекса строятся на этом лексико-грамматическом материале и преследует цели, которых трудно достигнуть, пользуясь только учебником.

Для студентов педагогических вузов, совершенствующих в «Практическом курсе русского языка» речевые умения, целесообразно использовать телепередачи «Время» и «Новости», где имеется материал на идентичные с учебником темы, однако телеэкран предлагает всегда новые данные во всех областях внутренней и внешней жизни страны, вызывает интерес и расширяет кругозор, способствует развитию навыков самостоятельного мышления и умение обобщать, анализировать, аргументировать, применяя полученные знания на практике.

Выбор материала обусловлен и употребительностью этих передач в повседневной жизни студентов, и близость к их жизненным интересам.

В обучении русской речи телепублицистика применяется в такой последовательности, которая соответствует задаче обучения на каждом этапе, а также соответствует специфике телевидения как особого звуко-зрительного учебника.

Последовательность применения телепередач в обучении разработана с учетом принципа преемственности, обусловленного сменяемостью этапов обучения, а также с учетом композиционно-стилистических особенностей этих передач, позволяющих постепенно снимать усложняющиеся трудности учебного процесса, а именно:

- интервью, репортаж(как изобразительные жанры);
- репортаж, диалогизированный монолог(как словесные жанры).

Эта последовательность определяется уровнем знаний студентов и целью этапов обучения.

Уровень знаний у студентов первого курса Узбекистана различен, что объясняется разными условиями жизни и учебы до поступления их в вуз. Те студенты, которые живут в городе, где имеются языковая среда и поэтому лучшие условия для обучения языку. Имеют языковую базу, а студенты, которые учились в сельской местности, где не было языковой среды и надлежащих условий, имеют более слабую языковую подготовку. Поэтому на начальном этапе с целью выравнивания знаний у всех студентов, чтобы они дольше могли продолжать обучение коллективно, вводится интенсивно-корректировочный курс.

Для интенсификации этого курса, на наш взгляд, целесообразно применять в обучении телевидение. Начинать надо с интервью, что помогает сначала скорректировать вопросо-ответный диалог.

После интервью в учебный процесс из телепередач публицистического стиля привлекаются изобразительный и словесный репортаж, в которых отдельные ситуативные высказывания сменяются микротемными, вопросо-ответный диалог заменяется диалогом волеизъявляющим и сообщающим. Темы речи в репортаже по сравнению с интервью упрощаются. Форму репортажа определяет его содержание, а применение репортажа в обучении идет по принципу от легкого к трудному, от простого к сложному и начинается с изобразительного репортажа.

Итак, прямой репортаж, будучи естественным фрагментом действительности, передается почти без изменений, и поэтому живость слова и изображения создает эффект сопереживания. Прямой репортаж, обогащенный комментарием тележурналиста, то есть событийный репортаж, предстает в такой логической последовательности соединенных эпизодов, которая составляет единство изобразительной динамики и языковых средств выражения. Это единство служит эталоном в ведении бесед волеизъявляющего характера, потому что избыток изображения создает большие творческие возможности в обучении говорению: студент, не программируя жестко высказывание об увиденном, может выразить свои мысли самостоятельно, опираясь на свой жизненный опыт.

Эти материалы, будучи идентичны текстам аудиторных занятий, способствуют повторяемости лексико-грамматического материала. Однако может быть привлечен и материал, непосредственно не связанный с темой аудиторных занятий. Он привлекается с целью расширить сферы общения. Материал вводится на первых порах в форме политинформаций, а затем в сообщениях с целью подготовки к публичным выступлениям в дни знаменательных дат, на собраниях и т.п.

Особое место отводится обсуждению просмотренного за неделю, где студенты, каждый в отдельности, делают выступления в форме доклада-сообщения на основе близких тем. За докладом следует дополнения, уточнения фактов, комментирование событий. Роль преподавателя в данной ситуации – активизировать действия студентов, содействовать отработке системы заданий и при решении проблем лексико-грамматического характера указать на необходимость творческого подхода к применению телепередач в целях обучения языку. На живом примере телеситуации вводятся и закрепляются те единицы языка, которые с трудом усваиваются традиционными способами, например виды глагола, глаголы движения и др.

Особое место отводится коррективке орфоэпических норм, преимущество которой с использованием телеэкрана обусловлено тем, что по телевидению звучит оригинальная речь в ее естественном проявлении.

Видеозапись может использоваться как в аудиторных, так и внеаудиторных занятиях.

Внеаудиторная работа служит нейтрализации искусственности учебно-речевой ситуации и выступает как прямое продолжение учебных занятий, служит расширению учебного времени, создавая оптимальные возможности для организации самоконтроля студентов и в то же время без таких жестких факторов аудиторных занятий, как опрос, оценка. Постепенно задача коррективки орфоэпических норм с помощью аудиторных и внеаудиторных видеозаписей сменяется видеозаписями словесного репортажа, язык которого имеет нормированную характеристику ввиду того, что дикторы и ведущие проходят специальную языковую подготовку, пользуясь специальными орфоэпическими словарями нормированного русского языка средств массовой информации.

В связи с тем, что диктор и аудитории в телевидении должны находиться в условной согласованности (что выражается в намеренном приспособлении говорящего с экрана к слушающим), важным фактором в достижении этого является условие, при котором студент успевает проговаривать сказанное ведущим «про себя», то есть он должен достичь того уровня контакта между ведущим и получающим информацию, который по телевидению составляет 103 слова в минуту.

Рассмотрев специфику изобразительного репортажа и последовательности его использования в учебном процессе с целью автоматизации приобретенных навыков,

активизации умений и получения новых знаний о системе русского языка в процессе коммуникации, перейдем к рассмотрению специфики использования словесного репортажа.

В изобразительном репортаже основное внимание было уделено изобразительной стороне этого жанра. Его специфика – создание естественной среды, где помимо ситуации речи особо подчеркивалась нами экспрессивность, эмоциональность, повышающие возбудимость звучащей речи. В словесном репортаже основным является беседа людей, которые хотят ознакомить широкую общественность с фактами действительности, дать оценку, что способствует развитию у студентов способности выражать в речи свое отношение к предмету мысли средствами русского языка. И если в изобразительных жанрах ориентировка и планирование имеют более свободную установку на аудирование с последующим созданием субъективных текстов, то в словесных жанрах осмысление и понимание текста должно сразу трансформироваться в план-программу будущего говорения, то есть содержание разговора должно найти отражение в эквивалентных заменах, базирующихся на механизмах смысловой ориентации и вероятностного прогнозирования. Основное предметное и смысловое значение передач реализуется средствами языка, где изображение выступает как иллюстративный материал, не несущий предметной и логической нагрузки, что и отличает словесный репортаж от изобразительного: изобразительная ситуативность сменяется разговорной, динамика статикой, а семантизация лексического материала в словесном репортаже осуществляется с помощью дефиниции и сочетаемости.

Отсутствие динамической предметно-изобразительной опоры в разговорном репортаже усложняет функцию оперативной памяти, потому что студент при оформлении содержания этого вида репортажа не только составляет предложения на основе произведенных при просмотре телепередачи эквивалентных замен, но и удерживает в памяти начало репортажа, чтобы получить единое целое и вычленив основное содержание на основе нахождения «смысловых вех», ключевых слов, что готовит план-программу будущего высказывания. При подборе ключевых слов надо исходить из особенностей телепублицистики, а именно, использовать фразеологизмы и специальные конструкции, которые делают публичную речь экспрессивной и эмоционально возбудительной и создают дополнительные стилистические коннотации. Публицистика этого жанра использует разные языковые единицы, последовательно усложняющиеся в целях обучения русскому языку: от текстов, не имеющих подтекста, к текстам с отклоняющимся подтекстом. Метафоричность, параллелизм делают речь эмоциональной, возбудительной, что является неотъемлемой чертой всей публицистики. Это наиболее ярко проявляется в репортаже, потому что разговорность и относительная свобода

В выборе языковых средств делают речь тележурналиста личностной и близкой к разговорной, что также способствует ее восприятию.

Практическая потребность развивать умения слушания лекций в учебном процессе делает необходимым обращение к телеэкрану для обучения слушанию объемных текстов общественно-публицистического содержания с последующими публичными выступлениями на их основе. Это требует введения в обучение жанра диалогизированного монолога, где обращенность к предполагаемой аудитории и предполагаемая реакция на сообщение со стороны аудитора составляют диалогическую сущность этих передач, а линейность, последовательность изложения, объемность, аналитизм составляют монологическую сторону этого жанра. Однако все это выступает нерасчлененно, как двуединый процесс, что и составляет специфику телевидения.

Исходя из этого, строится методика применения данных передач. Использованию телепередач должна параллельно сопутствовать работа со словарем с целью семантизации общественно-политической лексики и фразеологии на уроках как русского языка, так и общественных дисциплин, потому что с лексикой связан прежде всего смысл передач (новыми терминами – неологизмами – обогащаются языки мира в основном через средств массовой коммуникации).

Общественно-политическая лексика и фразеологии составляют стилеобразующую функцию общественно-публицистического стиля, используемого в разных сферах: учебной на занятиях по общественным дисциплинам, при восприятии средств массовой коммуникации и др. При параллельно обучении на материале этих источников информации усиливается лексическая повторяемость, что облегчает восприятие речи на слух, закрепляет полученные навыки и умения, помогает осуществлять межпредметную координацию, что устраняет трудность использования телепередач – одноразовость подачи материала. Эта проблема, будучи одной из центральных, разрешается и при использовании сразу двух передач – «Время» и «Новости», потому что материал этих передач обычно дублируется в день по несколько раз, что также неосценимо для использования как во время учебного года, так и во время трудовых семестров, а также каникул – с целью создать непрерывность в развитии русской речи и самосовершенствовании ее при слушании с телеэкрана. Этот прием активного усвоения языкового материала и осмысления содержания с помощью повторения обоснован методистами И.И. Богдановой, Ю.А. Бурлаковым и др. В методике высказывается мысль о том, что знакомый материал порождает пассивность внимания. Однако в передачах «Время» и «Новости» одно и то же содержание оформляется по-разному: разные структуры содержат одно содержание, или наоборот, одна структура реализует разное содержание, так что разнообразие форм и содержания, частая их сменяемость способствует и замене лексем, и пониманию содержания, и оформлению собственных мыслей средствами изучаемого языка.

Итак, публицистика, будучи отражением общественной жизни в сферах политической и экономической деятельности, носит следы взаимосвязи, а поскольку нас интересует публицистика общественно-политическая на стыке общественных дисциплин и публицистики экрана, то взаимодействие чет и языковых манифестаций подтверждает факт, что она имеет промежуточный статус, где научное сообщение дано в форме объективной констатации фактов, а публицистичность призвана не только сообщить о чем-то и не только выразить отношение к адресату, то есть, в конечном счете, это речь, призванная воздействовать на убеждение и поведение человека, на оценку тех или иных убеждений.

На основе лексического анализа сферы функционирования общественных дисциплин в педвузах и средств массовой коммуникации на общественно-публицистические темы мы выявили, что ядро их лексических единиц составляет общая общественно-политическая лексика, которая обусловлена сочетанием функции сообщения и воздействия.

ИСТОЧНИКИ И ЛИТЕРАТУРА:

1. Шмелев Д.И. Русский язык в его функциональных разновидностях. – М.: Наука, 1977. – 168 с.
2. Бойцова А.Ф. Аудивизуальные пособия как компонент учебных комплексов. Русский язык в национальной школе. Вопросы философии. – М., 1978. – 13 с.
3. Шмелев А.Г. Введение в экспериментальную психолингвистику. – М: МГУ, 1983. – 157 с.

*Лола Юлдашева
(Карши, Узбекистан)*

В.В. ИЗМАЙЛОВ КАК ПЕРВЫЙ ИЗДАТЕЛЬ ПУШКИНА

Большую роль в судьбе Александра Сергеевича Пушкина сыграл редактор журнала «Вестник Европы» В.В. Измайлов. Этот замечательный журнал, известный всей России, был основан Карамзиным.

Владимир Васильевич Измайлов однажды получил почту, в которой нашел две рукописи, не имевших инициалов авторов. Обе неподписанные рукописи живо заинтересовали Измайлова, это была загадка. И стихотворения были опубликованы как анонимные в «Вестнике Европы» в 1814 году.

ВЫПУСК 1 (21-22 февраля 2015 года)

Это была небольшая литературная мистификация двух молодых лицеистов, воспитанников Царскосельского лицея – А.С. Пушкина и А.А. Дельвига.

К тому времени их уже хорошо знали в Лицее как стихотворцев, они читали свои сочинения на закрытых выступлениях в Царскосельском лицее. С легкостью они бы могли найти в Царском Селе или в столице Петербурге влиятельных литературных покровителей, которые своими рекомендациями помогли бы молодым поэтам войти в большую литературу.

Но друзья пошли более сложным путем – они отправили свои стихотворения в Москву, к Измайлову.

И там, в Москве, в «Вестнике Европы» стихотворения были не только опубликованы, но и вызвали оживленную дискуссию среди критиков. Но тайна авторства на тот момент так и не была раскрыта.

В том же 1814 году Пушкин отправил в «Вестник Европы» еще одно свое стихотворение «К другу стихотворцу». И на этот раз тоже не указал своего имени. Это было сатирическое послание к юному поэту, с перечислением всех опасностей, которые ждут молодого стихотворца на пути к Парнасу.

Стихотворение Измайлову понравилось, но он не захотел печатать его, не узнав имени автора.

В восьмом номере «Вестника Европы» появляется небольшое объявление: «Просим сочинителя присланной в «Вестник Европы» пьесы под названием «К другу стихотворцу», как и всех других сочинителей, объявить нам свое имя, ибо мы поставили себе законом не печатать тех сочинений, которых авторы не сообщили нам своего имени и адреса» [1, с. 53].

Но стихотворения Дельвига вышли в двенадцатом – тринадцатом номерах анонимно, а стихотворения Пушкина под псевдонимом «Александр НКШП». Пушкин придумал криптограмму, написав свою фамилию по-арабски, справа налево, и по арабской же традиции, опустив все гласные: «НКШП- ПуШКиН».

Литературный дебют Пушкина был очень неторопливым. Он не беспокоил никого из крупных поэтов, не навязывал свои стихи, не ходил по редакциям, не сидел в очередях, требуя очередной публикации. Он учился в Царском Селе и развивал свой талант, работал над собой.

В 1815 году в присутствии Державина, Пушкин прочитал стихотворение «Воспоминания в Царском Селе». Державин одобрил и благословил юного поэта. Вот в этот момент псевдоним уступает место настоящему имени автора.

В то время Измайлов работал в журнале «Российский музеум». И. Узнав имя автора, пытался опубликовать уже в этом журнале лучшие стихотворения поэта.

Измайлов был знаменит и как критик в литературных кругах. По специфике своей работы он был лично знаком почти со всеми знаменитыми поэтами и писателями России, но особая близость у него была с В.А. Жуковским, И.И. Дмитриевым и В.Л. Пушкиным – дядей юного лицеиста, который был известен в то время как блестящий переводчик и поэт.

Именно Василий Львович Пушкин и принес в «Российский музеум» стихотворение «Воспоминания в Царском Селе».

Спустя небольшой промежуток времени в этом же журнале было напечатано стихотворение Дельвига «А.С.Пушкин»:

«Пушкин! Он и в лесах не укроется,
Лира выдаст его громким пением.
И от смертных восхитит бессмертного
Аполлон на Олимп торжествующий» [2, с.67].

Это стихотворение друга поэта, знавшего его с юных лет, жившего с ним бок о бок, оказалось пророческим.

Но и Пушкин считал своего близкого друга глубоко одаренным человеком, начитанным философом, над высказываниями которого стоит глубоко задуматься. Однажды за беседой Дельвиг сказал: «Цель поэзии - поэзия».

Через много лет в стихотворении, обращенном Дельвигу, Пушкин вывел свою знаменитую формулу: «Служенье муз не терпит суеты». И с этой формулой поэтической мысли Пушкин прожил всю свою жизнь.

И в более зрелые годы Пушкин публиковал свои произведения без подписи, анонимно. Например, «Повести Белкина».

Пушкин совершил революцию в русской литературе, но тогда, в самом начале своего творческого пути, именно Измайлов разглядел талант молодого человека, лицеиста.

И восхождение Пушкина на вершину литературного Олимпа свершилось на глазах у Измайлова.

В 1826 году Измайлов задумал один из номеров журнала «Литературный музей» посвятить памяти Карамзина, и обратился к Пушкину с просьбой прислать несколько новых стихотворений для выпуска.

Пушкин сразу же откликнулся на просьбу издателя. Он передал опять же через своего дядю В.Л. Пушкина два стихотворения – «Соловей» и «Исанская песня».

Между Измайловым и Пушкиным всегда существовала прямая связь – без всяких посредников и недомолвок, как раз такая, как и хотел сам Пушкин «поэт – редактор – издатель». Выпуск журнала 1826 года, посвященный Карамзину, открывается статьей Измайлова «Краткое обозрение 1826 года». В этой статье Измайлов ставит имя Пушкина рядом с именами Державина и Карамзина.

Измайлов считал, что Пушкин – это поэт нового времени, имеющий силу духа и мужество писать о том, что видел, клеймящий позором негативные стороны жизни, но в то же самое время, пламенный патриот, любящий Россию неугасимой любовью.

Измайлов был знатоком и любителем поэзии, особенно той, которая так или иначе была связана с кругом Карамзина и имя Пушкина заняло здесь достойное место.

Пушкин никогда не забывал своего первого издателя. С живым интересом он откликался на каждое письмо, любая просьба была тотчас же удовлетворена.

Измайлов увидел дебют Пушкина, его развитие как гения, и в 1827 году в журнале «Литературный музей» он смог со всей ответственностью заявить, что в лирике Пушкина «все дышит свободой гения, все блестит красотой поэтического выражения» [3, с. 64]

ИСТОЧНИКИ И ЛИТЕРАТУРА:

1. Анненков П.В. Материалы для биографии А.С. Пушкина. – М., 1984. – С.53.
2. Дельвиг А.А. Полное собрание стихотворений. – Л., 1963. – С.67.
3. А.С. Пушкин в воспоминаниях современников: В 2 т. – М., 1976. – Т.1. – С. 64.

СЕКЦИЯ: ФИЛОСОФИЯ

*Үмбетхан Сарсембин
(Актобе, Казахстан)*

ҚОЖА АХМЕД ИАССАУИ ФЕНОМЕНИ

Ұрпақтың ұлтына қызмет ету деңгейі ел тарихындағы тұлғалардың (ұлт тұлғаларының) руханиятын зерделеуден басталады. Халықтың рухани қазынасын қалыптастырып, мүддесін қорғаған кемел білім иелерінің танымын кеңінен ұғынып, тағылымына ақыл биігімен көз жеткізу ұрпақтан талап етілген іс. Себебі тарих қазақ баласы үшін биік сана өрісі. Биік сана құбылысы ұлт руханиятының ішінде сақталған. Көне дәуірден бастау алған халқымыздың мәдениеті ұлт болмысының түп тамыры әулие тұлғалардың ізгілігін бетке ұстап отырған.

Қазақ халқы ислам діні тараған дәуірден бастап ата тарих (дін мен дінді таратушы діни тұлғалардың беделін қадірлеген) дәстүрін сақтап отырған. Оның бір ғана мысалы халық санасында орын алған діни тұлғалардың қасиетті тегі туралы түсінік. Ислам дінінің негізгі өкілдері саналған қожалар қазақ халқының ұғымында діни ағартушылық қызмет жағынан ғана емес, аталық тегі жағынан қасиет иелері. Қасиетімен халық санасында бағаланған, ізгілігі халық қолдауына ие болған қожалар ата тегі, білімі және тарихта тағайындалған қызметі арқылы ел өмірінде дара тұрған. Қожа тұқымы қазақ ұғымында қасиетті тек. Қазақ зиялысы Қ. Жұбанов осы бір қасиетті тектен тарайтын қазақ халқының діни тұлғаларын құрметтеу дәстүрін зерттеген: «Хожалардың сүйегін, Хожа Ахметтің сүйегін сол құрандағы Ысхақтың әулетінен деп ұғынғанның салдарынан болар, осы күнге дейін Түркістандағы мұсылман кәрияларына «хожалардың, сұлтан Хожа Ахмет Яссауидің нәсілдік тегі кім болады?» деп сұрау берсең, «оның тегі, жарықтық, ертедегі әулиелерден болған ғой» деген жауап аласың...

Осымен қатар «Диуани хикмәттағы» сарын толғауында Хожа Ахмет өзі былай дейді: «Сегіз қабат аспанның ең жоғарғысына шығып, құдаймен тілдескен кешінде Мұхамбет мені көрді – рухымды көрді. Менің жаным келіп: «Әй, көз нұрым, балам, - деді қолымды ұстап: «Сен менің үммәтімсің, үммәтім, менің жолымды бекем ұста, менің жолыма көңіліңді бекіт» деді. «Сол Мұхамбетке аза тұтқандығымнан жердің астына кірдім», - деген болады.

Міне, бұл сөздердің мағынасына қарағанда да Хожа Ахмет өзін пайғамбардың әулетімен деп ұғынатынын байқаймыз. Олай болғанда Хожа Ахмет түрік нәсілді халықтан емес, араб нәсілді халықтан болған болады, тіпті, жай арабтардан емес, оның ішінде Мұхамбет тұқымы Сейттерден болған болады» [1, 294 б.]. Пайғамбарымыздың ұрпақтары, ғалымдары саналатын діни тұлғалар ұлттық санамыздың түп қазығы. Халық руханиятының түп қазығына айналып, пайғамбарымыз заманынан ел сеніміне ие болған діни тұлғалардың рухын, рухани дүниелерін рухани негіз ретінде қабылдау, оны сақтап ұрпақтан ұрпаққа жеткізіп отыру халықтың имандылық бейнесін айқындайды.

Халқымыз дінді халық түсінігіне жеткізуші діни тұлғалардың беделімен санаспаған, қасиетін адамгершілікпен қорғауды ұрпаққа үйреткен. Кісілік тәрбие қазақ болмысының тұлғалану өрісін қалыптастырып отырған. Діни тұлғалардың аталық тегінің қасиетіне мән беріп, даналығынан діни әдеп үлгілерін үйренген қазақ халқының бұл дәстүрі діннің де таза болуына мол пайдасын тигізді.

Дін мен діни тұлғалар алдында әдеп сақтаудың басты белгісі нағыз дінге қызмет екен (тарихта өмір сүрген) рухани тұлғалармен санаспау. Кемел білім есігіне айналған қасиетті қадірлеу. Халқымыздың әдебінің үлгісі дін құбылыстарын терең деңгейде ұғыумен ерекшеленеді.

Халықтың интеллектуалдық болмысы дінмен қалыптасады, діннің, дінді адамзатқа үйретуші пайғамбардың, пайғамбардың аманат етіп кеткен дүниелерін халыққа жеткізетін әулие адамдарын тани білетін халық таза діннің таза білімі арқылы қоғамның ішкі өмірінде

өз болмысын өзі жетілдіре түсері анық. Дінді қадірлеу, ұстану дәстүрі болмаса дін мен халық санасында алшақтық орын алады. Тарихтағы діни тұлғалардың рухы мен рухани қызметінің мәні дін мен халық санасын біріктіріп, сол арқылы қоғамның ішкі қуатын сақтап отыратын ұлт дәстүрін қалыптастыру. Қ. Жұбанов зерттеулерінде көрсетілгендей: «Кейбіреулер Хожа Ахметті: «ол кісі мистикаға салынған, бұл дүниеден түгелдей қол үзген адам. Сондықтан, біздің қазіргі өміріміз үшін «Диуани хикмәттің» сөзінің ешбір керегі жоқ», дегісі келеді. Негізінде бұның өзі дұрыс пікір емес. Бұл Хожа Ахметті дұрыс танығандық болмайды. Сондай-ақ, бұл тек Хожа Ахметті ғана дұрыс танымағандық болып қалмайды, сонымен бірге бұл адам қоғамының өсіп, өну тарихын түсіне алмағандық та болып табылады» [1, 308 б.]

Мәдениетіміздің өсіп өркендеу жолының бір белдеуі діни тұлғалардың рухани дүниелерінде. Дін мен оның ұстазы пайғамбарымыздың өсиетін жеткізудегі Қожа Ахмет Иассауи сынды әулие адамдардың ізгілігі, халыққа түзу жолды үйрететін даналығы қазақ қоғамының тарихи және табиғи жолмен дамуының ерекшеліктерін салмақтай түспек. Білімі ізгілігі мол әулие адамдардың қасиетімен өрілген тарих ізгілікке толы. Алдыменен халық санасының қамалына айналып отырған тарихты түсіну, сол тарих өрісіндегі діни тұлғалардың феноменін қастерлеу ұрпақтың интеллектуалдық қызметін жалғай түспек. Себебі Қ. Жұбановтың ертеңгі ұрпаққа арнап жазған еңбектерінде тегістей көрсетіліп отырғандай, тарих өрісінде ұлт болмысының ішкі тұтастығын қалыптастырып, оның өрісін жетілдіріп отыратын діни тұлғалардың қасиетіне қарсы келіп, даналығын ескермеу адамды тарихтан ғана емес өмірден адастыратын жағдай. Қ. Жұбанов арнайы атап көрсетіп отырғандай, «...біз, Хожа Ахметтің жалпы адам баласы үшін ізгі ниетті, әлеуметшіл ағартушы болғанын байқаймыз. Өйткені ол-ел аймақта әділ үкімет болуын тілейді. Адам баласының бір-біріне мейірімді болуын арман етеді. Осы жолда өзі аянбай қызмет істеуге даяр екендігін мәлім етеді. Айта кетер бір жайт, ол кездің мұсылмандары арасында адамға тағылатын ең жексұрын атақ – «кәпір» деген ат болған. «Кәпір» - Құдайсыз деген мағынадағы, араб сөзі, Хожа Ахмет сол «кәпір» болған адамдарға да аяушылық етеді, кәпірлерге де зәбір бермендер деп халықты үгіттейді.

Міне, осы айтылғандардың бәрі де Хожа Ахметтің дүнияуи армандары еді»[1, 313 б.]. Қ. Жұбановтың Қожа Ахмет Иассауи бабамыздың армандары, ой толғамдары, әлеуметтік көзқарастары туралы айтқан ойлары бүгінгі таңда уақыт шындығына да айналып отыр. Дініміздің тәжірибесінен, пайғамбарымыздың өсиетінен, даналығының қасиетінен ұғынып отырғанымыздай мұсылман мен мұсылман еместі ажырататын қарапайым адамдар емес. Бір әлемде, бір ортада өмір сүріп жатқан, қаны бір, тарихы бір, тілі мен ділі бір, дәстүрі бір, мемлекеті ортақ адамдардың бір біріне қарсы келуі бақытсыздыққа жетелейді. Сондықтанда Қожа Ахмед Иассауи сынды діни тұлғалар даналығы, ақындық қабілеті, діни білімі, қасиеті мен шешендігі арқылы халықты өзіне қаратып, сенім тазалығын сақтап отырған. Бұл діннің абыройы, діннің қасиетін терең түсінген халқымыздың абыройы екендігін келер ұрпақтан жасыру мүмкін емес. Қазақта «дінді білмеген дымды білмейді» деген сөз бар. Бірақ дінді білу үшін тарихты, тарихтағы дін мен елді қатар қорғаған тұлғалардың ерлігін тани білу қажет. Даналарының ой толғамын ысырап етпей, жоғалтып алмай өміріне пайдалана алған ел дініне көмектесе алады. Дінге көмектесу ділге таза болу, тіл мен тарихқа қамқор болу. Ұлттың рухани қазынасын құрайтын құндылықтар бір бірімен адам санасында қайшы келмесе, дін де, діл де, дәстүр де ұрпақ өмірінен қатар күш алады.

Құдайберген Жұбановтың, «Түркі әдебиеттер тілінің танымы» атты ауқымды зерттеу еңбегінің мазмұнын, идеялық бағытын, бойындағы ұлт тарихының тәжірибелерін ұрпаққа жеткізіп отыратын білімін бірнеше деңгейде зерделеуімізге болады. Ұлттың санасында бейнеленген діни тұлғаларға деген қазақ түсінігінің тұлғалық келбетін талдаудан бастау алып, Қожа Ахмед Иассауидің Түркі-қазақ руханиятының қалыптасуындағы рухани дүниелерінің маңызын көрсету, бір тұтас қазақ мәдениетінің қалыптасуындағы қазақ ақындарының идеяларының сабақтастығы, мемлекеттің болашағын зерделеудің тұрағына айналған қазақ поэзиясының қызметі, Қожа Ахмед Иассауидің ұлт болашағындағы тұлғасы жан-жақты көрсетілген. Тәуелсіздікті нығайту бағытындағы қазақ ақындарының елдік

мұраттарының Қожа Ахмет Иассауи даналығымен байланыса келуі жөнінде Қ. Жұбанов, «Хожа Ахметтен 600 жыл шамасындай кейін өмір сүрген Бұхар жыраудың тұсындағы қазақ еркектерінің әйел туралы пікірі – Яссауи тұсындағы түркістандық халық ерлерінің әйел хақында түйген пікірлерімен ұқсас» – деп жазып кеткен [1, 306 б.].

Қазақта ана деген сөз бар. Ананы құрметтеу қазақ топырағында көнеден бастау алған. Ақ жаулықты аналарымыздың ақылдылығы, мейірімінің рухы елін сүйген, ата мекен жерін қорғаған қайсар ұлдар мен қыздарды бесіктен тәрбиелеп шығарған. Шаңырақтың аясы отбасылық өмірдегі ата -аналарымыздың қадір қасиеті ұлттың абыройын ғасырларға арқалайтын ұрпаққа кісілік тәрбие беруінде. Қ. Жұбановтың көңіл бөлген мәселесінің бірі қазақтың ана мен бала тәрбиесіндегі Қожа Ахмет Иассауи хикметтерінің орны. Қожа Ахмед Иассауи Ислам дінінде, яғни адамзаттың асылы Пайғамбарымыз Мұхаммедтің ананың қадір қасиеті, ананы қадірлеу парызы туралы айтқан өсиеттерін қазақ халқына жеткізген. Қасиетті дінімізбен ең соңғы адамзаттың пайғамдары, пайғамбарымыз Мұхаммедтің қасиетті сөздерін түркі жұртына жеткізген әулие бабамыздың тарих бойы қазақ тұлғаларының зердесінде орын алуы, ұлтты тәрбиелеудегі олардың даналығының осы бағытта қалыптасуы бүгінгі тәуелсіздігіміздің негізгі тірегінің бірі. Қ. Жұбанов жазып кеткендей, Қожа Ахмед Иассауи бабамыз жалпы адам баласы үшін, өз халқы үшін, өзіне ерген адамдар үшін бақыт іздеген адам. Өз төңірегіндегі кем-кетік әлсіз адамдарға құдайдан бақыт сұраған адам. Асан қайғы қоныстан қиыншылыққа ұшыраған жалпы жұрты үшін жер бетінен жайлы қоныс табуды арман етеді. Ал Қожа Ахмед Иассауи болса, ол да әлеумет арасынан қоғамдық теңдік таба алмай жүрген әлсіз, кем-кетік адамдардың теңдігін, мәңгі бақытқа жеткізуді ойлаған [1, 315 б.]. Сонымен қатар, Қожа Ахмет Иассауи сөздеріне назар аударсақ –деген Қ. Жұбанов, - ол кісінің езілген топтардың әлеуметтік тұрмысын көп ойлаған рахымды атасындай адам болғандығына кәміл сенеміз» [1, 315 б.].

Өз заманында жалғыз бола тұрып көптің тілегін тілеу, әділетсіздіктің зардабын бастан өткізсе де жаратушы құдіретінен үміт үзбеу, өміріне қауіп төнсе де адалдықтан қол үзбеу және осы рухани жолда халықты да дінді де бүлдірмей кейінгіге ұлағатты істің өнімін беру әулие адамдарға ғана тән қасиет. Әулиелер Алла Тағаланың ерекше жаратқан адамдары, оның қасиетін, рухын, білімін халық пайдаланады, бірақ халық әулиелердің ізгілікті ісінің пайдасын көзбен көргенімен әулиеліктің құбылысын көзбен көре алмайды. Әулиелік жаратылыс құпиясының бір тармағы. Тарихымыздың өрісінен ұғынғанымыз ғылым мен техника, ақпараттық технология ғасырынан бұрынғы кезеңде, яғни қиыншылығы мол заманда осындай феномені мәңгі тарих бойында сақталатын әулие адамдардың өмірге келуі және олардың халықтың діні мен тілін, болмысын қорғайтын мұраны қалдырып отыруы.

Қожа Ахмед Иассауидің және оның ұстаздары мен шәкірттерінің феномені ұрпақтың еркі мен санасына тәуелсіз құбылыс ретінде мәңгі өмір сүрмек. Қожа Ахмед Иассауидің кесенесін тұрғызған Әмір Темірдің феномені де тарихи кеңістіктегі тұлғалық құбылыстардың рухының ақиқаты, оның мәңгі өмір сүруінің тарихи себебі. Оның бергі жағындағы қазақ хандары да түгелімен қасиетті бабалары жатқан Түркістанды жауға бермеген. Елге даналық қасиеті мен ерлігін қатар жұмсаған қазақ тұлғаларының Түкістан жерінде, Қожа Ахмед Иассауидің қасында жерленуі тегін емес. Бұның да үлкен мәні бар. Хандарымыз бен батырларымыздың тарихы, даналарымыздың өсиеті әулие бабаларының тағылымынан, тарихы мен даналығынан қол үзген ұрпақтың ауызбіршілігінің жоғалатындығын тарихта мәңгі меңзейтіндей бейнеде.

Қ. Жұбанов Қожа Ахмед Иассауи мұраларының, яғни даналығының түркі тілінің сақталуына, кең етек алуына, діни дүниетанымдық, әлеуметтік этикалық сарындағы түркі қазақ поэзия өнерінің қалыптасуына, рухани өнер иелерінің (Түркі - қазақ ойшылдарының тарихи уақыттың ұзақтығына қарамастан) бір тұтас ұлттық төл тарихтың шаңырағының астында бірігуіне, қазақ дәстүрінің, қазақ идеясының қалыптасуына негіз болуын атап көрсетеді. Қазақ руханиятының негізі түркі әлемінде, Қожа Ахмет Иассауи сынды әулие ойшылдардың даналық дүниелерінде жатқандығын ескерудің маңыздылығын жазады. Қазақтың руханияты қазақы сананың желісі. Тарихтан соққан бабалар тағылымының рухы

қазақ жырауларының, қазақ батырларының, қазақ ғалымдарының рухын оятқандығын қазіргі күні мойындамау мүмкін емес. Алаш зиялыларының тарихтың өнегесі халқымыздың руханитына, оның бойындағы әулие адамдардың, ойшылдардың тұлғасына қалам тартуы елдің болашағына бастайтын ортақ идеяға қазақ жастарын бағыттап отырған тұлғаларымыздың рухын көрсетеді. Қ. Жұбановтың зерттеулерінде келтірілген деректерге сүйенсек, «Ахмет өз толғауында «Хикмәтті» түркі тілімен жазғанын атап көрсетеді. Мұндай ақлият асыл сөздердің түркі тілімен жазылуын ол кездегі ғалым-ғұламалардың қостамайтынын да айтады. Сөйте тұра Ахмет: «Мен парсы тілін жақсы біле тұрсам да, кітапты түркі тілмен айтуды құптадым», – дейді. Араб, парсы тілдерінің жанын да бұл кезге дейін санға алынбай, көзге ілінбей келген түркі тілінде асыл сөздер жазып, жарыққа шығарғанына марапаттанады. Өзіндей батыл адамды тудырғаны үшін жеті атасына алғыс айтады. Бұған қарағанда даусыз факті – Ахмет жасық адам емес, ретті жерінде тайсалмайтын, көңіліндегісін істеп тастай беретін батыл адам болған деп және өз тілін, салтын сүйетін отан патриоты деп айтуға хұқылымыз. Батыс Түркістанда түркі тілімен алғаш Ақлият сөздерін жаза бастаған да осы Хожа Ахмет Яссауи тәрзіді» [1, 320 б.]. Қ. Жұбановтың рухани тұлғаның әулиелігі мен батырлығы, даналығы жөнінде айтып кеткен ойларынан түсінеріміз, нағыз діни тұлғалар дінді насихаттауда оның бомысының негіздерін көркейтуге де аянбай қызмет ететіндігі. Қожа Ахмет Иассауи халықтың діни сауаттылығын, ділі мен тілінің рухын көтеріп, даналығы мен білімі арқылы өрісін кеңейтуге, мәдениетін көркейтуге атсалысқан тұлға.

Тілі мен дәстүрі, жері мен ділі сақталған жерде ұлт өмір сүреді, ұрпақ өзінің ұлттық табиғатын иеленеді, ұлтының мүддесін игереді, тарихтың білімімен рухын жетілдіреді. Себебі Алла Тағала діннен бұрын адамды жаратты, адамға қан мен тәрбие, дәстүр арқылы берілетін нәсілдік қасиетті дарытты. Адамның ұлттық негізі тіл. Сондықтан да, тіл құрымау үшін, тіл рухани байлыққа, ұлттың қазынасына айналу үшін ақын, ойшыл адамдар дүниеге келеді. Қанша оқыса да бойда қасиет пен қабілет болмаса адам ақын бола алмайды. Ақындық Алла Тағаланың адамзат баласы үшін бір адамның бойына дарытатын сыйы. Қожа Ахмет Иассауидің феномені дінді, тілді, сол арқылы ұлттың ділінің көркейуіне қажетті дүниелердің тарихта даналығымен ірге тасын орнатып кетуінде. Бұл жөнінде Қ. Жұбанов былай деп жазады: «Хожа Ахмет – көп оқыған адам. Ол араб, парсы тілдерін білген. Бірқатар әдебиет, аңыздарды да білген тәрзіді. Оның «Диуани хикмәті» өз кезіндегі ислам дінін тұтынұшы жалпы түрік елдеріне ардақты кітап болған. Үйткені «Диуани хикмәт» жалғыз дін дәстүрлерін ғана емес, ақыл-нақыл және жағымды әлеуметтік хұлық-мінездерді де үйреткен. Кітабының атын «Диуани хикмәт» қоюдың мәнісі де: «Ақлият сөздердің жинағы» деген болады.

«Диуани хикмәт» – ішіне 4400 жолдық жыр-толғау сидырған кітап [1, 321 б.]. Қ. Жұбановтың бүгінгі біздің қолымызға тиіп отырған дүниелерінен бір қатар мәселелердің, бір қатар ойлардың, бір қатар тарих шындығын негіздейтін идеялардың ұлттық мәселе деңгейінде көтеріліп, зерттелгендігін көреміз. Сол кездегі қазақтың оқығандарының барлығы дін туралы жетік білен, медреседен білім алып, араб тілін үйренген. Шарифат заңдарын білген. Ұлт руханиятының дүниелерін жаттап өскен, ата-баба өсиетінің мәнін түсінген, қазақтың тәрбиесінде, діні мен дәстүрінде, тарихи жырларында ұрпақтың ақылды, саналы, ауызбіршілікті болдын талап ететін идеяның жатқандығын ерте түсінген. Сол кездегі қоғамның аумалы төкпелі жағдайында, биліктің құйтырқы мінезіне қарамастан қазақ жастарының ақылды, салмақты мінезінде имандылық тәрбие жатыр, имандылық тәрбиені салмақты үйреткен қазақы тәрбиенің рухы жатыр қазақы тәрбиені балаға санамен үйреткен ата-ананың, ұстаздың кісілігі жатыр. Қазақтың баласы әулие түгіл, ауылының шетінде тұрған бейітке қолын шошайтпаған. Аруақты сыйлаған, білмейтін, білуге күші жетпейтін нәрселерге ретсіз күш жұмсамаған. Өмірдің мәнін ақылмен зерделеп, тәуелсіздікті армандаған, сол тәуелсіздіктің бүгін болмаса ертең болатындығын көңілмен сезіп өз заманында тарихтың түзу жолын бұзбауға бір кісідей жұмылып, ұлтының мүддесіне адал

еңбек еткен. Бұл қазақтың арғы атасынан келе жатқан әулие адамдардың идеясы. Қожа Ахмед Иассауи бабамыздың өзі жазып кеткендей:

...Жаһан малын жеп алып, «менікі» деп жатқандар,
 Құстай болып күшіген, ол – арамға батқандар;
 Молда, мүфти болғандар, кім шатақ сап жүреді,
 Ақты қара қылғандар, тозаққа тура кіреді;
 Имам, қазы болғандар, кім босқа дау салады,
 Есек айдап ес шығып, жүк астында қалады;
 Арам жеген әкімдер, пара жеген іспелеп,
 Қорқып тұрып қалады өз бармағын тістелеп;
 Тәтті – дәмді жегендер, түрлі – түсті кигендер,

Алтын тақта отырып, болар бір құм үйген жер.. [2, 388 б]. Әулиелер мұраты халықтың бейбіт өмір сүруі. Адамзаттың бейбітшілігі үшін жіберілген дін мен дінді үйретуші Пайғамбарлардың, ең соңғы пайғамбар Мұхаммедтің хикметтерін қорғау, оның мәнін мазмұнын түсіндіру. Қожа Ахмед Иассауи бабамыздың мұраты да осы. Дін адам санасында мәні мен құнын жоймау үшін, діннің ел бойындағы қасиеті қашпау үшін тарих алдындағы ұрпақты әдептілігі, терең түсінігі сақталуы қажет. Қасиетті дініміздің пайғамбары, оның ғалымдары да осыны айтып кеткен.

Қ. Жұбановтың Қожа Ахмед Иассауи мұралары, діни тұлғаның тарихтың орны туралы жазған зерттеу еңбегі бүгінгі таңда ғылыми бағытта, ұлттық тәрбие бағытында халықтың (ұрпақтың) дұрыс ізденуіне ықпал ететін дүние. Қазақ елінің тәуелсіздігі алаш зиялыларының ортақ идеясы болды. Тарихтан келе жатқан осы ортақ идеяны сақтаудың бір ғана жолы халықты адастырмайтын тарихтың қасиетті дүниелерін зерттеп жазып кету. Қ. Жұбановта осы бағытта өз міндетін атқарып кеткен қазақ тұлғаларының бірі. Бұны ескеру бүгінгі ғылым алдында тұрған міндет. Тұлғаның өзі айтып кеткендей, «қазіргі қазақ атанаып отырған халықтың өткендегі тұрмыс тіршілігін білу үшін Қазақстан жерінде өмір сүрген бұдан бұрынғы халықтардан қалған және олардың атақты жеке адамдарынан қалған ескі әдебиет мұраларына да үңіле қарау керек. Ескі әдебиеттің, оның ішінде ескі жазба әдебиеттің, қандай болса да кейінгі қауымдар үшін ерте замандардан қалған әдебиет мұрасы болып саналады. Ескі әдебиет мұрасы халықтың тарихын танытатын материал болады, бір халықтың тарихын білу үшін, сол халықтың әдебиетінен қалған мұраларды жинау, сақтау, оларды тиісінше тексеру керек. Қазіргі тіршілігімізге керекті жағын таңдап ала білуіміз керек» [1, 300 б.]. Сол кездегі қазақ зиялыларының тағылымы ұлттарихының рухани негіздерін зерттеу арқылы қоғам мен ұлт санасына қажетті идеяны қалыптастырып кеткендігін көрсетеді.

Ұлт жоғалса тіл құриды, тіл құрыса діл жоғалады, діл жоғалса ел бойынан дін қашады, ұлттың мыңдаған жылдар бойғы өміріне айналған дін әлсіреп, ел бойынан қашса ұрпақтан құт қашады. Қазақтың құты тарих. Себебі қазақтың әулие тұлғаларынан бастап күні кеше өмір сүрген зиялыларына дейін жалғасқан идеяның мәні ұлттың, ұлттық мұраның тағдыры. Ұлттың мыңдаған жылдарғы жетістігі мен жеңісін, жасампаздық қасиеті мен әдебінің ұйытқсына айналған тарих жоғалса қоғам әлсірейді - деген ұғым. Бұны қазақтың мың жыл бұрын өмір сүрген әулиелері де, зиялылары да терең білген. Қожа Ахмед Иассауидің өз заманында түркістан өлкесін жайлай бастаған қара қытайларға алаңдауы, түркі халықтарының тағдырына алаңдауы, сол үшін дінге ғана емес, ұлттың ділі мен тіліне аянбай еңбек сіңіруі ұлттымыздың санасына айналған тұлға тарихы екендігін ұмытпау келешектің де міндеті.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТ ТІЗІМІ:

1. Жұбанов Қ. Қазақ тілі жөніндегі зерттеулер. – Алматы: мемлекеттік тілді дамыту институты, 2010. – 608 б.
2. Құрышжанұлы Ә. Ескі түркі жазба ескерткіштері. – Алматы: Қайнар, 2001. – 472 б.

*Оксана Левицька
(Київ, Україна)*

РЕЛІГІЄЗНАВЧИЙ АНАЛІЗ ПОГЛЯДІВ М.І. КОСТОМАРОВА НА БЕРЕСТЕЙСЬКУ УНІЮ 1596 РОКУ

Феномен Берестейської унії 1596 року привертав увагу багатьох вчених, які займалися дослідженням історії цього явища в Україні, зокрема релігійних чинників, що спричинили появу унії та її наслідків. Особливої уваги та релігійнознавчого аналізу Берестейська унія заслуговує у історичних дослідженнях М.І. Костомарова. На нашу думку є хибними численні твердження, що унія сама по собі не цікавила його, а слугувала лише фоном для висвітлення соціально-визвольних рухів (твердження Айзенштока І., Грушевського М., Пінчука Ю.). Сучасний дослідник Тимошенко Л.В. Він зазначає, що унієзнавча спрямованість поглядів Костомарова применшена науковцями, маючи на увазі першу дисертацію “Про причини і характер унії в Західній Росії”, відповідно, можна стверджувати про таке відношення і до інших творів [9, с.90]. Адже унієзнавчі пошуки Миколи Івановича не розглядалися в сучасних наукових розвідках і Тимошенко Л.В. чи не єдиний, хто порушив це питання і намагався його з’ясувати [9, с.88-92]. Акцентуємо увагу, що інтерес Костомарова М.І до Берестейської події був не випадковим, цьому сприяла, по-перше, її актуальність на той час (ліквідація унії у 1839 році і переслідування уніатів) [10]. Також дана подія була дотичною до проблеми, котрою уже займався молодий автор (національно-визвольні рухи на території України XVI століття). Ці основні складові і особисте зацікавлення релігійною тематикою були мотивом для дослідження історії Берестейської унії. Даному питанню Костомаров М.І. присвячує низку праць “Про причини і характер унії в західній Русі”, “Південна Русь в кінці XVI століття”, “Князь Константин Константинович Острозький”, “Київський митрополит Петро Могила” та інші. У них з’ясовуються причини та наслідки прийняття унії 1596 року. Проте сам факт проведення соборів (православного і уніатського) проаналізований автором не достатньо.

Аналізуючи Берестейські події в дослідженнях М.І.Костомарова, ми намагаємося реконструювати, яким чином відбувається становлення наукової думки автора, розкривається новизна його поглядів, відхід від наукових стандартів бачення проблеми, що були тісно пов’язані з офіційною російською історичною доктриною. М.І. Костомаров формує своє бачення історії, у якій основну роль відіграють чинники (котрі не враховувалися раніше) серед них – релігія. Відомий науковець, опираючись на набутки Просвітництва і Романтизму, зокрема розробки концепцій історіософії, в рамках яких різні цивілізації і релігії формувалися у певній часовій і логічній послідовності (Й.Г. Гердер, Ф. Шлегель, Г.В.Ф. Гегель, Ф. Шлесермахер), звертається до видатного філософа Й.Г. Гердера, для якого вивчення релігії у відриві від вивчення історії суспільства неможливе [7, с.19-20]. Берестейська унія саме та подія, через яку автор продемонстрував не лише новизну, а подекуди радикальність своїх висновків (стосується вини православного патріарха в прийнятті унії; характеристика унії як поступу і прогресу і т. і.) та розкрив важливість релігійного аспекту для історичної науки, так як подія релігійного спрямування спричинила радикальні зміни в житті соціуму. Цікаво, що не лише історичні, політичні та соціальні фактори розглядає М.І. Костомаров в феномені унії, він додає ще й психологічні та пов’язує їх з ментальною унікальністю українського етносу, де національність і релігійність тотожні поняття на його думку. Зокрема новизною поглядів цього видатного вченого є акцентування уваги на етнопсихологічній проблематиці, що продовжила себе у дослідженнях автора і не достатньо розроблена на сьогоднішній час.

Вивчаючи проблему Берестейської унії у науковій спадщині М.І.Костомарова, ми приходимо до висновків, що автор чітко усвідомлював роль релігії в житті суспільства. Як у ранніх (до ув’язнення) так і у пізніх (після ув’язнення) творах, Микола Іванович дотримується думки, що подія 1596 року стала тим рушієм, який активізував національну

свідомість і дав сили піднятися на всенародну боротьбу за віру.

Наслідки унії Костомаров М.І. також оцінює всупереч традиційно прийнятій науковій думці. Для нього сам факт прийняття унії був негативним, але необхідним [5, с.19]. Унія, на його думку, посприяла зростанню патріотизму, відродженню науки і культури. «Впровадження церковної унії було початком великого перевороту в розумовім і суспільнім житті...», - стверджує він [3, с.193]. Велику роль у розвитку і поширенні освіти, яку зіграли братства, Костомаров залишає поза увагою. Він доволі виважено і обережно висловлюється про них, наголошуючи більше на їхній короткочасності і не здатності досягти кінцевої мети, через перехід на сторону уніатів [3, с.197]. Значне місце у своїх наукових роздумах Костомаров М.І. відводить Київському митрополиту Петру Могилі. Його погляд на діяльність Могилі доволі сучасний. Автор зауважує не лише його видатні дипломатичні здібності, але і позитивно характеризує реформи, що сприяли зближенню із західноєвропейським світом. Костомаров зауважує, що метою митрополита було «...виховати покоління оборонців української віри і української народності в польській громаді» [3, с.230].

Загалом, зазначимо, що М.І. Костомаров вивчаючи історію Берестейської унії, висвітлює весь історико-політичний процес перебування української території у складі Литви і Польщі, поступову асиміляцію населення і втрату національної ідентичності, підводячи нас до розуміння, що православна релігійність залишилась тим єдиним ланцюжком, що поєднувало та виокремлювало українців, а загроза рідній релігії трактувалася як загроза нації. А від так і наслідки унії, на які звернув увагу М.І. Костомаров, наступні: культурно-просвітницький і національно-визвольний рухи. Микола Іванович вважає, що перший не мав би ніякого значення у збереженні віри і національності, якби не козацькі повстання. Таке твердження узгоджується із сучасною позицією істориків. Незважаючи на негативні наслідки унії, які без сумніву її супроводжували (внутрішній конфлікт релігійного і політичного забарвлення), вона сприяла відродженню національної ідентичності, стимулювала розвиток науки і культури, усвідомлюючи те, яку роль вона відіграла через століття, коли Греко-Католицька Церква стала оборонницею українського етносу.

Звісно М.І. Костомаров в повній мірі не зміг оцінити значення Берестейської унії, оскільки воно виявилось ще попереду. Але ми можемо вказати на сміливу думку автора, який у час жорсткої цензури спробував об'єктивно дати оцінку наслідкам цього феномену, що дав українцям розуміння духовного єднання нації, став вказівником на шляху до європейських цінностей. На нашу думку, це було основними і несподіваними наслідками прийняття Берестейської унії, які відзначив та оцінив належно, дослідник.

На сьогоднішній день унія вважається невідворотною подією, що єдина, була здатна синтезувати західну і східну культури. Беззаперечним є те, що латинський світ мав набагато більше впливу на суспільне і культурне життя південної Русі ніж візантійський. Тому унія була тим знаряддям, що відкривало можливість йти у своєму розвитку в ногу з Польщею на рівних правах, залишаючись при тому християнином східного обряду і зберігаючи свою національність. Але Берестейська унія не виконала заплановану місію, замість цього вона дала поштовх до оновлення православ'я та національно-визвольної боротьби. Впродовж ХХ століття уніатська церква поновлює свій статус берегині, котра сприяла збереженню українського етносу на окупованих територіях нашої землі.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Айзеншток І. Перша дисертація Костомарова (Нові матеріали про спалення його дисертації в 1942 р.) // Україна. – 1925. – Кн.3. – С.21-27.
2. Грушевський М.С. З публіцистичних писань Костомарова / Науково-публіцистичні і полемічні писання Костомарова зібрані заходом Академ. комісії української Історіографії / Іст.секція Всеукр. АН: Ред. М.Грушевський. – К.: Держ.вид. України, 1928. – С. I-XVII.
3. Костомарів М. Київський митрополит Петро Могила / Костомарів М. Історія України в життєписах ви значніших її діячів. – Львів: Наук. товариство ім. Шевченка, 1918. – С.193-233.

4. Костомарів М. Князь Константин Костянтинович Острожський / Костомарів М. Історія України в життєписах ви значніших її діячів. – Львів: Наук. товариство ім. Шевченка, 1918. – С.160-192.
5. Костомаров Н. И. О причинах и характере унии в западной России./ Наук. публіцистичні і полемічні писання Костомарова зібрані заходом Академ. комісії української Історіографії / Іст. секція Всеукр. АН: Ред. М. Грушевський. – К.: Держ. вид. України, 1928. – С.2-141.
6. Костомаров Н.И. Южная Русь в конце XVI века [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.sedmitza.ru/lib/text/438895/>
7. Красников А.Н. У истоков современного религиоведения // Класики мирового религиоведения. Антология. Т.1 / Пер. с англ., нем., фр. Сост. и общ. ред. А.Н. Красникова. – М.: Канон+, 1996. – С.17-3025.
8. Пінчук Ю.А. Слобожанщина – місце народження й становлення М.І. Костомарова як історика / Пінчук Ю.А. Вибрані студії з костомаровознавства / Ред. Колегія: П. Сохань (голова), Д. Бурім, І. Гирич, Я. Каракура, О. Маврін, В. Наумко. НАН України. – К.: Інститут укр. археології та джерелознавства ім. М.С. Грушевського, 2012. – С.131-134.
9. Тимошенко Л.В. Магістерська дисертація Миколи Костомарова про Берестейську унію // Вісник КНУ ім. Т. Шевченка. Історія. – 2001. – Вип.56. – С.88-92.
10. Стоколос Н., Шеретюк Р. Нищення набутоків уніатської церкви на Правобережній Україні напередодні її офіційного скасування в 1839 [електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://vuzlib.com/content/view/1597/52/>

*Ольга Фаріон
(Житомир, Україна)*

ЗАВДАННЯ ФІЛОСОФІ В УМОВАХ ГЛОБАЛІЗАЦІЇ: ПРАКТИЧНИЙ АСПЕКТ

Глобалізація (англ. *globalization*) є об'єктивним процесом всесвітньої економічної, політичної та культурної інтеграції й уніфікації, що охоплює всі сфери життя суспільства. Оцінки процесу глобалізації та спроби осмислення її наслідків є досить дискусійними та амбівалентними. Однак, беззаперечним є факт: з часом процеси світової інтеграції розвиваються все більш динамічніше. Незалежно від того, з прихильністю чи з ворожістю ми ставимося до цієї історичної реалії, зміни трансформують усю дійсність як на світовому рівні, так і локально, включно з суспільством загалом та кожною свідомістю зокрема.

Швидкий розвиток економіки споживацького характеру призвели до процесів надвиробництва, а розрекламована «необхідність» величезної кількості матеріальних речей суттєво трансформували духовну складову людського життя. Все більшого масштабу набуває криза духовності, що, аналогічно, в свою чергу, впливає на подальший розвиток економіки. Це своєрідне замкнене коло є досить небезпечним і провокує низку дискусій під гаслом «Чи знищить людство себе власними досягненнями?». Відповідно актуальною є проблема збереження та відродження духовності: відновлення універсальної системи цінностей у свідомості та життєдіяльності окремої людини, соціуму загалом. Як зазначив Е. Гідденс, «помилково вважати, що глобалізація стосується лише великих систем на кшталт світового фінансового порядку. Глобалізація – це не тільки про те, що «десь там», про щось дистанційоване й надто віддалене від індивіда. Вона також стосується феномена «ось тут», що впливає на інтимні та персональні сторони нашого життя» [1, с. 14]. Іншими словами: глобалізація стосується кожного і цей факт не можна недооцінювати чи взагалі ігнорувати.

Місце та роль людини в сучасному глобалізованому світі – питання філософське переважно у світоглядному аспекті. Усі глобальні проблеми (війни та миру, ресурсно-економічні, екологічні, демографічні, соціокультурні тощо) так чи інакше детерміновані

діяльністю людини, способом її життя. Жодна з вказаних проблем не може вирішуватися без цілеспрямованої спільної людської діяльності. Логічне запитання: «А що може об'єднати людей?» чи «Навколо чого люди можуть об'єднатися у XXI столітті?».

Принципове значення для формування глобалістики і концепції сталого розвитку має думка А. Печчеї про глибоку залежність успішного вирішення глобальних проблем від моральних якостей людства, світової спільноти [2]. Першочергову важливість моралі підкреслював і С. Кримський. Осердя особистості мислитель вбачав у її духовності, що пов'язана з саморозбудовою особистості, зазіранням всередину себе. С. Кримський апелював до сучасної психології і стверджував, що тільки п'ять відсотків людей щось тямлять у своїй внутрішній сутності, всі інші не відають, хто вони й що вони. Пробудження людини до свідомого самопізнання може здійснюватися тільки через набуття власного духовного досвіду [3, с. 90].

Звернемося до стратегії ЮНЕСКО в галузі філософії: «створюючи інтелектуальні інструменти для аналізу і розуміння ключових понять, таких як справедливість, гідність та свобода, розвиваючи здатність до незалежного мислення і судження, вдосконалюючи важливі навички для розуміння і критичного сприйняття світу та його проблем, а також стимулюючи роздуми про цінності та принципи, філософія є «школою свободи»» [4, с. 146]. «Чи потрібна глобалізованому світу «школа свободи?» – питання відкрите і може бути окремою темою досить цікавого дослідження. Прикро, що останнім часом в Україні має місце ще й інша дискусія: «Чи потрібна філософія взагалі?» (щодо особливостей викладання у закладах освіти гуманітарних дисциплін, у тому числі і філософії).

Зауважимо, що гуманітарна освіта є важливою складовою навчально-виховного процесу з опанування будь-якої спеціальності. Адже дає базові знання й формує важливі навички орієнтації у соціально-політичній та культурних сферах, вміння грамотно та обґрунтовано висловлювати власні думки, мислити критично, самостійно приймати рішення й відстоювати власну позицію. Без перебільшення можна стверджувати, що саме вивчення гуманітарних дисциплін робить людину інтелігентною, ерудованою та порядною (у широкому розумінні цього слова). Адже набувши гуманітарних знань, людина на якісно вищому рівні осмислює оточуючу дійсність та своє місце й призначення в світі.

З переходом вищої школи в Україні на Болонську систему освіти зменшилася кількість годин, що відводяться на вивчення гуманітарних дисциплін. Самостійне вивчення матеріалу у переважній більшості випадків себе не виправдовує. До того ж, для того, щоб студент став цікавою всебічно розвинутою особистістю, потрібні не лише теорія, а й відповідне оточення, приклади для наслідування, дискусії, творчі завдання тощо.

Освіта XXI століття, це освіта всесвітнього масштабу спілкування, що може здобуватися у будь який час у будь якому місці [5]. Століттями акцент стояв на її необхідності та доступності, а доба глобалізації ставить на перше місце її ефективність, тобто відповідність сучасним потребам економічного розвитку. Однак чи може бути матеріальний прогрес без прогресу духовного? Запитання цілком риторичне.

Вивчення та осмислення історії філософії дає відповідь на запитання: як і чому ми стали саме такими, якими ми є, пояснює ідейний зміст традицій, прогнозує, якими ми можемо стати в майбутньому [6, с. 114]. М. Нуссбаум обґрунтувала, що критична аргументація, яка розвивається філософською освітою формує інтелектуальну силу та волю [7]. Але, якщо поспілкуватися зі студентами про необхідність вивчення філософії, велика вірогідність, що вони розгублено знизуватимуть плечима і лише невелика кількість згадає основні філософські питання («Хто я?», «У чому сенс мого життя?», «Чи є Бог?», «Як можливе пізнання?» та ін.).

У цьому контексті заслуговують на увагу роздуми одного з українських студентів філософського факультету: *«Навіщо ти взагалі зараз потрібна, філософія? В нашу еру ти не конкурент сенсорним мобільним телефонам та портативним планшетним комп'ютерам. Чому і для чого я щодня приходжу на заняття аби вивчати твою історію?»*. Відповідь цього ж студента досить цікава та показова: *«Насправді, ми не пізнаємо світ, ми*

розширюємо себе до меж світу. Це твердження прояснює мені необхідність філософії у науці та мистецтві, як специфічних способах розуміння дійсності (...). Мета усього різноманіття філософських наук у XXI столітті – встигати, постійно наздоганяти сліпий прогрес, немов жінка, що прагне вберегти та виховати сина-бешкетника. Потрібно вірити у святість людства, як заповідав нам відомий німецький класик, адже мати в цілому живе заради дитини. (...) Філософія – це наш порятуюнок, резервація свободи свідомості, в рамках якої ми торжествуємо над світом декорацій, системою споживання та псевдо вибору» [8]. Простежується розуміння, що саме філософія може виступити духовним порятунком, досить цікава аналогія про «матір» (філософію) і «сина-бешкетника» (сучасний світ). Але особливої уваги заслуговує остання теза, адже небезпека глобалізації – асиміляція і втрата власної ідентичності, розчинення власного «Я» у безликому споживацькому суспільстві, «сліпе» виконання чийсь волі без можливості обирати. Тож саме у процесі вивчення філософії студенти (хто на більш глибокому рівні, хто вперше) починають розуміти тенденції та закономірності світового розвитку, діалектику особистої відповідальності та залученості кожного до світової спільноти. Мислення стає більш самостійним та набуває критичного характеру, формуються гуманістичні цінності та орієнтири. І, головне, – вибудовується міцне моральне осердя.

Отже, глобалізація не лише містить економічні, технологічні чи фінансові складові, а й трансформує культуру, спосіб життя людей, систему цінностей та настанов, що визначають становище людини в світі. Відповідно, одним з основних завдань сучасної філософії є осмислення духовно-морального виміру глобалізації, оцінка впливу останньої на систему цінностей людини й життя загалом.

Не менш важливим завданням філософії є збереження й відродження духовності: відновлення універсальної системи цінностей у свідомості та життєдіяльності людини, усього соціуму.

Теоретичні знання історії філософії є важливими для розуміння історії людства, світового розвитку загалом. Однак саме формування міцного духовного осердя, розвиток критичного мислення, розуміння індивідуальної відповідальності за своє життя та долю світу, є першочерговими завданнями філософії в добу глобалізації. Відповідно, наразі філософія покликана допомогти знайти своє місце в світі, осмислити власну духовність, розвивати її відповідно до гуманістичних орієнтирів та таких ідеалів як «істина», «справедливість», «краса» та ін.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Гідденс Е. Нестримний світ: як глобалізація перетворює наше життя / Ентоні Гідденс. – К.: Альтерпрес, 2004. – 104 с.
2. Печчеи А. Человеческие качества. – М.: «Прогресс», 1985. – 312 с.
3. Чайка Т. Бесіди з Кримським. «Розум, настояний на совісті» / Тетяна Чайка // Філософська думка. – 2011. – №5. – С. 89-94.
4. Аляев Г. Всесвітній день філософії: історико-філософські читання // Геннадій Аляев // Філософська думка – 2010. – №6. – С. 145-146.
5. 21st Century Education [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://www.youtube.com/watch?v=nA1Aqr0sPQo>
6. Лахт М. Философия как образ жизни / пер с англ. Ж.Е. Вавиловой // Фисолофские науки. – 2013. – №6. – С. 114-125.
7. Nussbaum M. Cultivating Humanity: A Classical Defense of Reform in Liberal Education. – Cambridge (MA): Harvard University Press, 1997. P. 19, 28-29.
8. Навіщо займатись філософією у XXI столітті? [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://ntsa-ifon-npu.at.ua/publ/navishho_zajmatis_filosofieju_u_khkhi_stolitti/1-1-0-53

СЕКЦИЯ: ХИМИЯ

*Олена Іващенко, Олена Калашник, Катерина Стебліна
(Полтава, Україна)*

**КОМПЛЕКСНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ПОКАЗНИКІВ ЯКОСТІ МОЛОЧКА
КОСМЕТИЧНОГО**

Роль косметики в житті сучасної людини велика. Косметичні засоби впливають на здоров'я, працездатність і настрій. Зв'язок організму людини із зовнішнім середовищем відбувається через шкіру. Цей зв'язок здійснюється через систему нервових закінчень, кровоносних судин, сальних та потових залоз.

Відсутність агресивних інгредієнтів свідчить про те, що косметика має діяти досить м'яко, ненав'язливо та повільно. До складу сучасних косметичних препаратів входять нові, виготовлені за передовими технологіями, компоненти, ефективність яких доведена проведеними дослідженнями. При створенні рецептури професіонали керуються головним принципом – у кремових композиціях повинні бути саме такі інгредієнти і саме у такому співвідношенні, при яких дія одних повинна враховувати дію інших.

Асортимент косметичних засобів на ринку України дуже різноманітний, особливо це стосується засобів по догляду за шкірою обличчя. Після падіння «залізної завіси» тяга споживачів до імпортової косметики забезпечила легкий збут товарів закордонного виробництва. І разом з тим – майже поховала вітчизняних виробників з їх «в'ялою» упаковкою, відсутністю реклами, малим асортиментом тощо. І споживачам дуже важко вибрати серед такого різноманітного асортименту товар належної якості. Тому тема дослідження показників косметичних засобів, а саме молочка косметичного є актуальною.

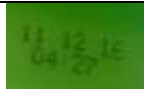
Об'єктом дослідження є молочко косметичне «Воздушное молочко для тела Двойное увлажнение Медуница» виробництва ПАТ Концерн «Калина», (юридична адреса: Росія, 620138, г. Екатеринбург, ул. Комсомольская, 80).

За ДСТУ 2472:2006 «Продукція парфумерно-косметична. Терміни та визначення понять» [1, с. 24] молочко косметичне це косметичний засіб у вигляді рідинної емульсії типу масло/вода для знімання макіяжу, живлення, очищування та тонізування шкіри обличчя. Залежно від функціональних добавок виготовляють молочко косметичне для догляду за шкірою, знімання макіяжу, засмагання і після засмагання, для дітей тощо.

Розглянемо ідентифікаційні ознаки на об'єкті дослідження. Молочко косметичне «Воздушное молочко для тела Двойное увлажнение Медуница» було упаковане у флакон із пластичної маси, на лицьовій та зворотній сторонах якого нанесена паперова етикетка.

Маркування на споживчому упакованні було нанесено чітко, яскраво, типографським способом. Результати аналізу маркування молочка косметичного «Воздушное молочко для тела Двойное увлажнение Медуница» наведені у таблиці.

Таблиця – Відповідність маркування молочка косметичного «Воздушное молочко для тела Двойное увлажнение Медуница» вимогам ДСТУ 5010:2008 [2, с. 4]

Маркувальна ознака	Реквізити
Основні маркувальні ознаки	
найменування виробу та його призначення	«Воздушное молочко для тела Двойное увлажнение Медуница»
назву виробника і його місцезнаходження	ОАО Концерн «Калина», Росія, 620138, г. Екатеринбург, ул. Комсомольская, 80
товарний знак виробника	
код (номер) партії ПК продукції	

номінальний уміст парфумерно-косметичного засобу: масу нетто (г) чи об'єм (мл, см ³)	250 мл
термін придатності	
перелік складників	
позначку нормативного документу, згідно з яким виготовлено виріб	ГОСТ Р 52343-2005
інформація щодо сертифікування	 відповідність технічному регламенту Митного союзу
спосіб застосовування	наносити на шкіру після душу або ванни, злегка масуючи до повного всотування
особливі застережні заходи	
Додаткові маркувальні ознаки	
штриховий код.	4600702069488
товарний знак косметичної серії	
реклама	дія косметичного засобу на шкіру обличчя

За результатами проведеного дослідження можна зробити висновки про те, що під час перевірки маркування молочка косметичного «Воздушное молочко для тела Двойное увлажнение Медуница» були дотримані всі вимоги нормативної документації [2 с. 4].

Аналіз змісту нанесеного маркування говорить про те, що виробником даного косметичного засобу є російський концерн «Калина», що підтверджено знаком – Єдиний знак звернення свідчить про те, що продукція, маркована ним, пройшла всі встановлені в технічних регламентах Митного союзу процедури оцінки, тобто підтвердження відповідності і відповідає вимогам усіх поширюються на дану продукцію технічних регламентів Митного союзу. Перші три цифри даного штрих-коду означають країну походження товару, 460 – країна походження виробу – Росія. Розрахована контрольна цифра, відповідає тій, що знаходиться на штриховому кодуванні, а це означає, що товар не фальсифікований. Таким чином, молочко косметичне виготовлено в Росії.

Після аналізу складників молочка косметичного «Воздушное молочко для тела Двойное увлажнение Медуница», які зазначені на маркуванні, дійшли висновку, що відповідно до проекту Технічного регламенту щодо безпеки косметичної продукції даний продукт не містить у своєму складі заборонних речовин [3].

Окрім ототожнення виду косметичного засобу за даними маркуванням встановили тип емульсії методом забарвлення. Дисперсійне середовище забарвлюється фарбою, розчинною або у воді, або в маслі. На краплю випробуваної емульсії наносять крупинку фарби, розчинної у воді, (крупинку метиленового синього), і спостерігають під мікроскопом. У разі емульсії масло у воді диспергує. Серед забарвиться в блакитний колір і будуть видні незабарвлені «глазки» – краплі олії. У разі емульсії зворотного типу крупинки метиленового синього залишаться лежати на поверхні краплі, так як фарба не зможе проникнути в крапельки води, а в маслі вона нерозчинна [4, 5].

Під час дослідження тип емульсії молочка косметичного «Воздушное молочко для тела Двойное увлажнение Медуница» за методом забарвлення проявився відразу після додавання метиленового синього. Результати ідентифікації типу емульсії молочка

косметичного «Воздушное молочко для тела Двойное увлажнение Медуница» методом забарвлення представлений на рис. 1.

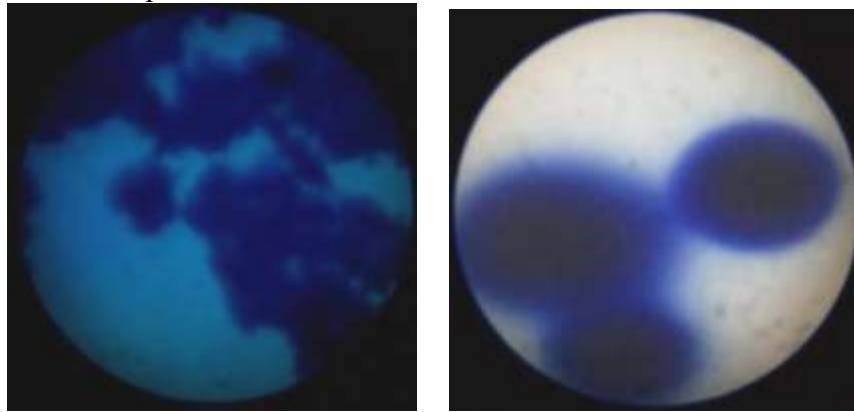

Рис. 1. Ідентифікація типу емульсії молочка косметичного «Воздушное молочко для тела Двойное увлажнение Медуница» методом забарвлення

Таким чином, після визначення типу емульсії молочка косметичного «Воздушное молочко для тела Двойное увлажнение Медуница» методами забарвлення дійшли висновку, що дана емульсія відноситься до типу «вода у маслі».

Наступним кроком проведення дослідження молочка косметичного «Воздушное молочко для тела Двойное увлажнение Медуница» є визначення показників зовнішнього вигляду та однорідності. Зовнішній вигляд та однорідність визначають оглядом поверхні виробу [6, с. 3]. Молочко косметичне «Воздушное молочко для тела Двойное увлажнение Медуница» являє собою емульсію білого кольору з ледь помітним кремовим відтінком, що відповідає вимогам нормативної документації [7].

Однорідність виробів (відсутність грудок та крупинок) визначали на дотик, легко розтираючи пробу між пальцями [6, с. 3]. Грудок та крупинок не спостерігали. Визначення запаху проводили органолептично [6, с. 4]. Молочко косметичне «Воздушное молочко для тела Двойное увлажнение Медуница» має приємний запах, притаманний запаху косметичних засобів даної групи. Таким чином за органолептичними показниками даний зразок відповідав вимогам ДСТУ 4772:2007 [7, с. 3].

Дослідження фізико-хімічних показників молочка косметичного «Воздушное молочко для тела Двойное увлажнение Медуница» проводили за наступними показниками:

Визначення рН молочка косметичного проводили за стандартною методикою методом вимірювання водневого показника рН. Так як молочко косметичне «Воздушное молочко для тела Двойное увлажнение Медуница» має густу консистенцію, вимірювання рН відповідно ГОСТ 29188.2-91 [8, с. 2] у водному розчині із масовою часткою косметичного засобу 10 %.

За ДСТУ 4772:2007 «Вершки та молочко косметичні. Загальні технічні умови» [7, с. 3] значення рН повинно бути в межах 5-9 од. В результаті проведеного дослідження можемо зробити висновок про те, що значення рН лежало в межах допустимих нормативних значень і було рівне 6,34 од.

За ДСТУ 4772:2007 «Вершки та молочко косметичні. Загальні технічні умови» [7, с. 3] емульсія повинна мати колоїдну стабільність, яку визначали згідно ГОСТ 29188.3 [9, с. 1] розділенням емульсії молочка косметичного «Воздушное молочко для тела Двойное увлажнение Медуница» на жирову та водну фази під час центрифугування. Після завершення центрифугування, яке проводили протягом 5 хв. за зовнішнім виглядом та наявністю розшарування з'ясували, що у пробірках не спостерігається виділення водної або масляної фази, тому емульсія молочка косметичного «Воздушное молочко для тела Двойное увлажнение Медуница» стабільна, що відповідає вимогам нормативної документації [7, с. 3].

Визначення термостабільності емульсії проводили за стандартною методикою згідно з ГОСТ 29188.3 [9, с. 2] з використанням термостата (температурою 40°C) протягом 24 годин. За ДСТУ 4772:2007 [7, с. 3] емульсія повинна мати термічну стабільність. Під час проведення дослідження спостерігали, що у пробірках не виділялося водної або масляної

фази. Це говорить про те, що емульсія молочка косметичного «Воздушное молочко для тела Двойное увлажнение Медуница» термічно стабільна.

Визначення води, летючих та сухих речовин проводили за ГОСТ 29188.4-91 [10, с. 2] гравіметричним методом.

Результати дослідження масової частки води та летючих речовин і сухих речовин молочка косметичного «Воздушное молочко для тела Двойное увлажнение Медуница» подані у табл. 2.

Таблиця 2 – Результати дослідження масової частки води та летючих речовин і сухих речовин молочка косметичного «Воздушное молочко для тела Двойное увлажнение Медуница»

№	Показник	Значення показника
1	Вода та летючі речовини, %	78,92
2	Сухі речовини, %	21,08

За 4772:2007 «Вершки та молочко косметичні. Загальні технічні умови» [7, с. 3] масова частка води та легких речовин повинна складати 70-98%. Таким чином, у результаті проведеного дослідження дійшли висновку про те, що значення масової частки води та летючих речовин молочка косметичного «Воздушное молочко для тела Двойное увлажнение Медуница» лежить в межах нормативних значень.

Підводячи підсумок проведеного дослідження, можемо зробити висновок про те, що досліджені показники якості молочка косметичного «Воздушное молочко для тела Двойное увлажнение Медуница» відповідають нормативним значенням ДСТУ 4772:2007 «Вершки та молочко косметичні. Загальні технічні умови» [7, с. 3].

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Продукція парфумерно-косметична. Терміни та визначення понять ДСТУ 2472:2006 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://normativ.ucoz.org/_ld/4/458_2472-2006.pdf – Назва з екрану
2. Продукція парфумерно-косметична. Пакування, маркування, транспортування і зберігання ДСТУ 5010:2008 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://normativ.ucoz.org/_ld/6/692_5010.pdf – Назва з екрану
3. Проект Технічного регламенту щодо безпеки косметичної продукції [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.moz.gov.ua/ua/portal/pro_20131120_0.htm#2 – Назва з екрану
4. Определение типа эмульсии [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.xumuk.ru/colloidchem/192.html> – Назва з екрану
5. Емульсії [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://intranet.tdmu.edu.ua/data/kafedra/internal/pharma_3/lectures_stud/ – Назва з екрану
6. Вироби парфумерно-косметичні. Правила приймання, відбирання проб, методи органолептичних випробувань ДСТУ 5009:2008 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://normativ.ucoz.org/_ld/6/691_5009.pdf – Назва з екрану
7. Вершки та молочко косметичні. Загальні технічні умови ДСТУ 4772:2007 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://normativ.ucoz.org/_ld/6/685_4772.pdf – Назва з екрану
8. Изделия косметические. Метод определения водородного показателя, pH [Текст]: ГОСТ 29188.2-91 – [Чинний від 1993 – 01 – 01]. – М.: Издательство стандартов, 1993. – 4 с. – (Міждержавний стандарт).
9. Изделия косметические. Методы определения стабильности эмульсии ГОСТ 29188.3-91 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://vsegost.com/Catalog/10/10462.shtml> – Назва з екрану
10. Изделия косметические. Метод определения воды и летучих веществ или сухого вещества ГОСТ 29188.4-91 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://vsegost.com/Catalog/10/10462.shtml> – Назва з екрану

*Акерим Турускулова¹, Гулзина Сатаева (Астана, Казахстан)¹,
Сергей Мухин², Артемий Иржак (Москва, Россия)*

ИССЛЕДОВАНИЕ ТОПОГРАФИИ ПОВЕРХНОСТИ УГЛЕРОДНЫХ НАНОТРУБОК, ПОЛУЧЕННЫХ МЕТОДОМ СВЧ PECVD

Углеродные нанотрубки (УНТ) – протяженные цилиндрические структуры диаметром от одного до нескольких десятков нанометров и длиной до нескольких микрон, состоящие из одного или нескольких свернутых в трубку гексагональных графитовых слоев [1], – используются в электронике [2, 3, 4], в производстве приборных структур [5], интегральных схем [6] на основе УНТ.

Для широкомасштабного использования углеродных нанотрубок в электронике необходимо, чтобы условия синтеза УНТ на подложках – шаблонах были совместимы с условиями групповой технологии. Прежде всего, это относится к температуре процессов, поскольку ряд процессов не может проводиться при высоких температурах, используемых в Thermal CVD. Например, одной из проблем, появляющихся при повышенных температурах, является карбонизация фоторезиста на подложках, на которые он нанесен в виде шаблона. Методы синтеза УНТ из обогащенной углеродсодержащей плазмы (PECVD), позволяют снизить температуру процессов формирования УНТ (вплоть до 120 °С), что становится ключевым шагом при производстве интегральных схем. Использование низких температур становится возможным, поскольку эффективная диссоциация углеродсодержащих газов происходит в плазме. Для сравнения, в Thermal CVD диссоциация источников углерода с образованием углерода, необходимого для роста УНТ, происходит на поверхности каталитических частиц, что требует более высоких температур. Для производства приборных структур на основе УНТ необходимо получать углеродные нанотрубки не только определенной морфологии, но и в определенном направлении относительно поверхности подложки. Предельное выравнивание, достижимое на Thermal CVD образцах, происходит из-за эффекта скручивания (УНТ поддерживают друг друга путем Ван-дер-Ваальсового взаимодействия). Электрическое поле плазмы дает возможность формировать более вертикально-выровненные УНТ по сравнению с Thermal CVD.

Таким образом, в PECVD методах синтеза возможно получение одиночных, отстоящих друг от друга вертикально выровненных однородных по длине и диаметру углеродных нанотрубок, что является достаточным основанием для использования этого метода в будущем в групповой технологии.

Существует ряд методов PECVD, различающихся способом образования плазмы:

- GD DC PECVD (глюющий разряд при постоянном токе)
- Hotfilament PECVD (плазмохимическое осаждение с использованием горячего катода)
- RF PECVD (ВЧ плазмохимическое осаждение)
- Microwave PECVD (СВЧ плазмохимическое осаждение)
- IC PECVD (inductively coupled) (система с индуктивной плазмой).

Для возбуждения плазмы при Microwave PECVD используется СВЧ-система, состоящая из СВЧ-генератора 2,45 – 4,25 ГГц и волновода. Ростовая камера располагается внутри СВЧ – волновода.

Источником углерода выступил CH_4 . Поскольку плазма может разлагать углеводороды, превращая их в активные радикалы, использование в качестве газа-источника только углеводородов может привести к осаждению аморфного углерода. Поэтому углеводород был разбавлен в водороде. Давление в реакторе обычно варьирует в пределах 133 – 2666 Па с долей углеводорода вплоть до 20 % [7].

Помимо источника плазмы, установки снабжаются контроллерами потока массы и вакуумным насосом. Ростовая камера обычно заземлена. Большинство плазменных реакторов являются водоохлаждающимися системами; подложка () нагревается

непосредственно с помощью источников нагрева, расположенных ниже подложкодержателя. Сначала подложка с катализатором загружается в реактор, и система откачивается до давления порядка 0,001 Па или ниже для минимизации влияния паров воды и примесей. Затем подложкодержатель нагревается до определенной выбранной температуры. После этого в систему с определенной скоростью вводится газовая смесь, используемая для роста; давление в камере устанавливается независимо от скорости введения потока газов. Затем инициируется плазма. В конце процесса нагреватель, источник питания и поток газа выключаются, и система охлаждается.

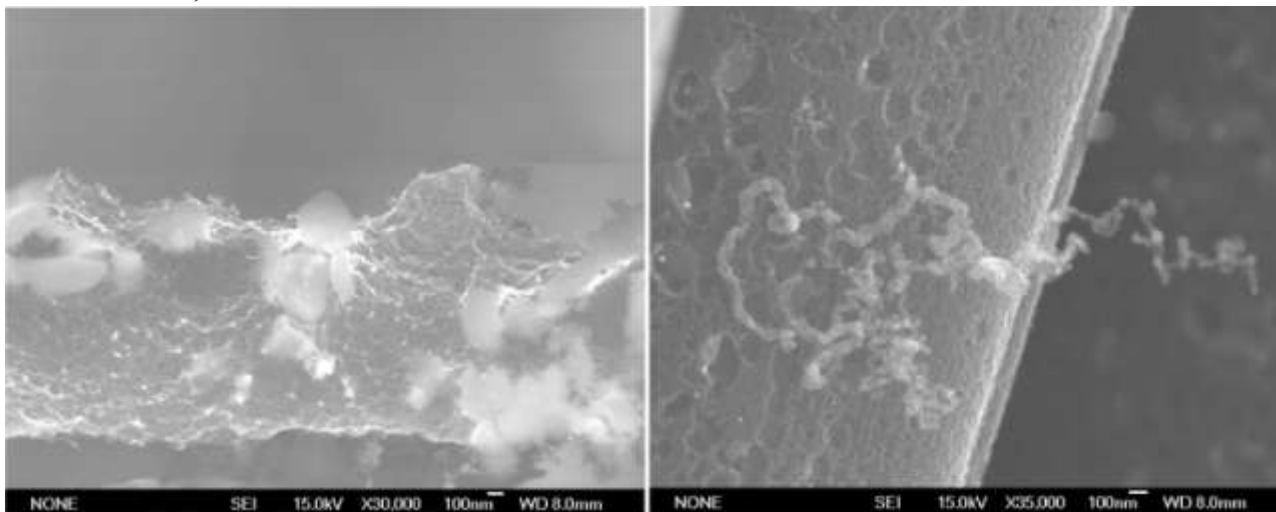

Рисунок 1

Рис. 1 демонстрирует фрагменты подложки, выполненной из углеродной ткани «БУСОФИТ». На поверхности наблюдаются дефекты – неоднородности в виде воронок диаметром до 300-400 нм (правая панель рисунка). Поверхность подложки на левой панели рисунка представляет собой ячеистую структуру с размерами ячеек порядка 50 нм. Эрозия в виде воронок или частичного разрушения (левая панель) связана с тем, что перед самым процессом роста была проведена чистка подложки в плазме водорода, в процессе которой и произошло частичное разрушение. Различие в картине разрушений (малые кратеры (правая панель) и сильная эрозия (левая панель)) можно объяснить различием диаметров изначальных волокон, и, соответственно, различными напряженностями электрического поля. Отсутствие УНТ на рисунке 1 объясняется отсутствием катализатора на этих участках.

Выращивание УНТ осуществлялось в Центре коллективного пользования «Материаловедение и металлургия» НИТУ «МИСиС» в установке CN – CVD – 100 (рис. 2). Данная установка состоит из следующих блоков: ростовой камеры, системы подачи газов, форвакуумного насоса, СВЧ – генератора, аппаратуры контроля потока газовой смеси и потенциала на подложкодержателе. В установке предусмотрены пять линий подачи газов. Две из них – для ввода в систему рабочих газов: водорода и метана. Система подачи рабочих газов (H_2 и CH_4) снабжена электронными контроллерами потока газов. Точность выставляемых значений потоков газов $0,1 \text{ см}^3/\text{мин}$. Также предусмотрены три линии подачи азота: для управления пневмоклапанами ($5 \text{ кг}/\text{см}^2$), для разбавления отработанной газовой смеси при выбросе ($0,2 \text{ МПа}$, $6 - 7 \text{ л}/\text{мин}$) и для регулирования давления в ростовой камере.

1 – верхний электрод; 2 – расположение ростовой камеры; 3 – волновод; 4 - подложкодержатель, выполняющий роль нижнего электрода; 5 - загрузочная камера

Рисунок 2

Откачка ростовой камеры производится при помощи масляного роторного насоса мощностью 100 л/мин. Давление в ростовой камере регулируется с помощью игольчатого натекателя.

Система контроля включает диафрагменный манометр для измерения вакуума, контроллер для манометра, переключатель для блокировки вакуума, панель управления системой откачки, блок питания постоянного тока, панель управления, дублирующую батарею. В установке CN-CVD-100 контролируемыми параметрами являются: расход рабочих газов и азота для подачи в сбросной коллектор, давление в ростовой камере, подаваемый на электроды потенциал смещения и ток плазмы.

Ростовая система состоит из кварцевой трубы, верхнего электрода и загрузочной камеры с расположенным в ней подложкодержателем. Подложкодержатель исполняет роль нижнего электрода. Ростовая камера представляет собой вертикально расположенную кварцевую трубу диаметром 55 мм и длиной 240 м и имеет вертикальную геометрию. Кварцевая труба располагается внутри СВЧ – волновода. Для осуществления направленного роста УНТ на электроды подается постоянный потенциал смещения. Для возбуждения плазмы в установке предусмотрена СВЧ система, состоящая из СВЧ – генератора и волновода. Частота генератора – 4,5 Гц.

Полученные углеродные нанотрубки были подвергнуты количественному морфологическому анализу методом растровой электронной микроскопии (РЭМ) для

исследования неоднородности распределения атомов углерода по поверхности образцов и измерения линейных размеров микрорельефа поверхности. Использовался растровый электронный микроскоп JSM-6700F на основе электронной пушки с холодным катодом.

Получены электронно-микроскопические снимки поверхности углеродных нанотрубок разрешением до 1 нм. Исследованы нанобъекты различной морфологии трех-четырёх видов (рис. 3).

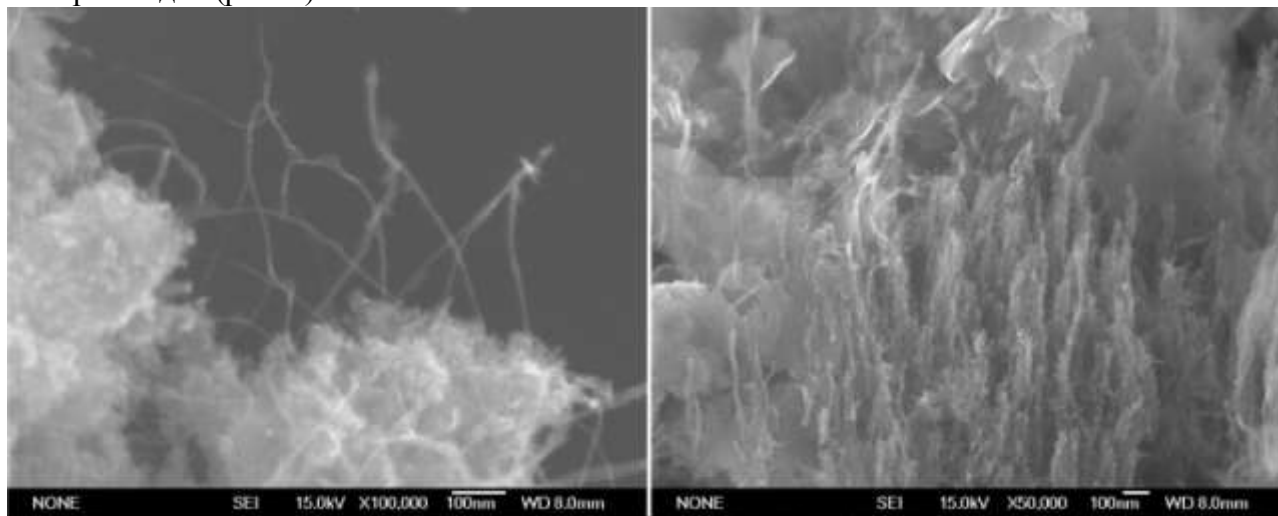

Рисунок 3

На левой панели рис. 3 видны отдельные УНТ длиной несколько мкм и толщиной 20-40 нм, которые могут быть хорошими эмиттерами электронов, т. к. имеют хорошее аспектное соотношение и расположены однородно и не вплотную друг к другу. Также наблюдаются аморфные образования в основании УНТ – вероятно, аморфный углерод или плотное скопление УНТ – нужны дополнительные исследования при помощи микроскопии более высокого разрешения, например, ПЭМ.

На правой панели рис. 1 видна часть подложки и углеродное нановолокно (УНВ) толщиной 60 нм на ней. УНВ появилось в результате роста, его структура характерна для роста в сильно обедненной углеводородами плазме.

На правой панели рис. 3 можно различить отдельные УНВ толщиной 20-40 нм на фоне аморфных образований. Вертикально выровненная структура этих УНВ стремится к структуре УНТ, но и здесь сказалась нехватка углеводородов.

Таким образом, с помощью растрового электронного микроскопа JSM-6700F исследованы топографические особенности на поверхности УНТ, полученных на установке CN-CVD-100 в ЦКП «Материаловедение и металлургия» НИТУ «МИСиС» методом СВЧ PECVD из метана, разбавленного водородом. Поперечные размеры полученных УНТ имеют в диаметре в среднем 20-40 нм, УНВ – 20-60 нм.

ИСТОЧНИКИ И ЛИТЕРАТУРА:

1. Елецкий А.В. Углеродные нанотрубки и их эмиссионные свойства // УФН. –2002. – № 4.
2. Wind S. J. // Appl. Phys. Lett. – 2002. – V. 80. – P. 3817.
3. Choi W.B., Jin Y.M., Kim H.Y. // Appl. Phys. Lett. – 2001. – V. 78. – P. 1547.
4. Teo K.B.K., Minoux E., Hudanski L. e.a. // Nature. – 2005. – V. 437. – P. 968.
5. Sazonova V., Yaish Y., Ustunel H. e.a. A tunable carbon nanotube electromechanical oscillator // Nature. – 2004. – V. 431. – P. 284.
6. Naeemi A., Sarvari R., Meindl J. Performance comparison between carbon nanotube and copper interconnects for gigascale integration // Electron Device Letters. – 2005. – V. 26. – P. 84.
7. Meuyappan M., Delzeit L., Cassel A. // Plasma Sources Sci. Technol. – 2003. – V. 12. – P. 205.

СВЕДЕНИЯ ОБ АВТОРАХ:

Абдрахманова Мейрамкул Турганбаевна – старший преподаватель кафедры математики и физики Аркалыкского государственного педагогического института имени И. Алтынсарина

Адизов Бахтиёр Рахманович – доктор педагогических наук, профессор факультета педагогики Бухарского государственного университета

Адизова Нигора Бахтиёровна – преподаватель факультета педагогики Бухарского государственного университета

Адилбекова Лаззат Махайовна – кандидат филологических наук, доцент Казахского государственного женского педагогического университета

Аймаганбет Ұлжан Қорғанбайқызы – студент 3 курса факультета информационных и естественных наук Аркалыкского государственного педагогического института имени И. Алтынсарина

Алещенко Алексей Вадимович – аспирант кафедры вычислительной техники Национального технического университета Украины «Киевский политехнический институт»

Амиреева Индира Темирбековна – магистр педагогики и психологии, преподаватель Кызылординского государственного университета имени Коркыт Ата

Амиров Марал Сапабекович – старший преподаватель, магистр факультета естествознания и информатизаций Аркалыкского государственного института имени И. Алтынсарина

Архабаева Дина Алдабергеновна – магистр педагогики и психологии, преподаватель Кызылординского государственного университета имени Коркыт Ата

Асанова Жанна Сексенбаевна – магистр информатики, преподаватель гуманитарно-педагогического факультета Кызылординского государственного университета имени Коркыт ата

Ахмадиева Молдир Калымгазыевна – магистрант 2 курса факультета математики, физики и технологий Восточно-Казахстанского государственного университета имени Сарсена Аманжолова

Ахмурзина Тойдык Нигметоллаевна – магистрант 2 курса специальности «Математика» факультета естественных наук, старший преподаватель Атырауского государственного университета имени Х. Досмухамедова

Баделкан Кастер – студент 2 курса факультета естествознания и информатизации Аркалыкского государственного педагогического института имени И. Алтынсарина

Базарбаев Азамат Жаңабайұлы – студент 3 курса факультета информационных и естественных наук Аркалыкского государственного педагогического института имени И. Алтынсарина

Базарова Нодира Шамсиевна – преподаватель факультета иностранных языков Каршинского государственного университета

Байганова Алтынзер Мынтургановна – кандидат педагогических наук, старший преподаватель Актюбинского регионального государственного университета имени К. Жубанова

Байганова Алтынзер Мынтургановна – кандидат педагогических наук, старший преподаватель Актюбинского регионального государственного университета имени К. Жубанова

Байкулова Айгерим – докторант Казахского национального педагогического университета имени Абая

Бакирова Галияш Бакытовна – магистр педагогических наук кафедры хореографии Южно-Казахстанского государственного университета имени М. Ауэзова

Батырхан Жазира – студентка 1 курса магистратуры физико-технического факультета Евразийского национального университета Л.Н. Гумилева

Батырханов Нуржан Сейдесханович – студент 2 курса факультета естествознания и информатизации Аркалыкского государственного педагогического института имени И. Алтынсарина

- Бегишева Юлия Витальевна** – магистр педагогических наук Южно-Казахстанского государственного университета имени М. Ауэзова
- Бектасова Гульсым Сафуановна** – кандидат филологических наук Восточно-Казахстанского государственного университета имени Сарсена Аманжолова
- Бережок Владислава Юрійвна** – аспірантка I року навчання кафедри педагогіки Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя
- Бобро Артур Анатолійович** – аспірант II року навчання кафедри педагогіки Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя
- Болтаева Шахноз Бехбудовна** – старший преподаватель кафедры бухгалтерского учета и менеджмента Бухарского государственного университета
- Болюбаш Надія Богданівна** – викладач економічних дисциплін, методист Золочівського коледжу Львівського національного аграрного університету
- Брігченко Ігор Геннадійович** – доктор економічних наук, професор кафедри фінансів Ужгородського торговельно-економічного інституту Київського національного торговельно-економічного університету
- Бузовский Олег Владимирович** – доктор технических наук, профессор кафедры вычислительной техники Национального технического университета Украины «Киевский политехнический институт»
- Валюк Вікторія Федорівна** – кандидат хімічних наук, доцент кафедри хімії, екології та методики їх навчання Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини
- Вербицька Тетяна Деомидівна** – кандидат педагогічних наук, доцент кафедри німецької філології Одеського національного університету імені І.І. Мечникова
- Гасвий Вадим Юрійович** – викладач кафедри фізичного виховання і спорту Національного університету державної податкової служби України
- Гайда Олексій Ігорович** – майстер спорту, викладач кафедри фізичного виховання Рівненського державного гуманітарного університету
- Гиязова Нозима Баязовна** – старший преподаватель кафедры финансов и налогов Бухарского государственного университета
- Гнатюк Вікторія Леонідівна** – студентка 3 курсу спеціальності «Фінанси і кредит» Вінницького технічного коледжу
- Гордієнко В'ячеслав Володимирович** – кандидат історичних наук, доцент кафедри загальної історії Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини
- Грабчак Катерина Миколаївна** – студентка 3 курсу спеціальності «Фінанси і кредит» Вінницького технічного коледжу
- Гребенюк Тетяна Володимирівна** – кандидат технічних наук, доцент кафедри інженерної екології Національного технічного університету України «Київський політехнічний інститут»
- Даутова Мерей Октябьевна** – магістрант 2 курсу гуманітарно-педагогічного факультета Кызылординского государственного университета имени Коркыт Ата
- Демиденко Раиса Николаевна** – кандидат биологических наук, доцент ВАК, профессор кафедры психологии Павлодарского государственного педагогического института
- Денисов Алексей Олегович** – студент 1 курса Харьковской государственной академии физической культуры
- Джакетова Сауле Джаксылыковна** – старший преподаватель, магистр педагогических наук факультета естествознания и информатизации Аркалыкского государственного педагогического института имени И. Алтынсарина
- Джумагалиева Гулбеке Батырбековна** – магістрант 1 курсу факультета естествознания Атырауского университета имени Х. Досмухамедова
- Джуманиязова Қарлығаш Жанабаевна** – Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университеті Ғылыми қызметкер
- Долідзе Ксенія Анзорівна** – студентка 5 курсу юридичного факультету Запорізького

національного університету

Досжанова Дана – студентка 4 курса физико-математического факультета Актюбинского регионального государственного университета имени К. Жубанова

Драч Наталія Євстафіївна – викладач кафедри романо-германських та східних мов Київського університету імені Бориса Грінченка

Ежитская Светлана Михайловна – старший преподаватель кафедры иностранных языков Казахстанско-Американского свободного университета

Есимгожа Алибек Айдарханулы – магистрант по специальности «Юриспруденция» Южно-Казахстанского государственного университета имени М. Ауэзова

Есиркепов Аширали Шерхануглы – студент 3 курса факультета естествознания и информатизаций Аркалыкского государственного педагогического института имени И. Алтынсарина

Жабборова Ирода Джахонкуловна – преподаватель факультета педагогики Бухарского государственного университета

Жалгасбек Ерик – студент факультета естествознания и информатизации Аркалыкского государственного педагогического института имени И. Алтынсарина

Жанай Райна – студент 2 курса факультета естествознания и информатизации Аркалыкского государственного педагогического института имени И. Алтынсарина

Жиреншина Кульшат Ауганбаевна – преподаватель кафедры иностранных языков естественных факультетов Казахского национального университета имени Аль-Фараби

Жумабаева Сания Бакытжановна – магистр, старший преподаватель факультета естествознания и информатизаций Аркалыкского государственного института имени И. Алтынсарина

Зарішов Артем Рахімзянович – аспірант I року навчання фізико-математичного факультету Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя

Зданевич Лариса Макарівна – викладач Державного навчального закладу «Бердичівське вище професійне училище»

Зінінська Анна Петрівна – викладач Київського університету імені Бориса Грінченка

Ибрагимова Кульзаги Койшибаевна – магистрант 2 курса, старший преподаватель Института полиязычного образования и филологии Казахского национального педагогического университета имени Абая

Ибрагимова Нурайм Жанибековна – кандидат педагогических наук, старший преподаватель кафедры информатики Кызылординского государственного университета имени Коркыт Ата

Ибраева Магрипа Курманбековна – PhD докторант 1 года обучения специальности 6М010100 «Дошкольное обучение и воспитание» кафедры дошкольного образования и обучения Казахского национального педагогического университета имени Абая

Иманберлина Кызылгул Мылтыкбаевна – студентка факультета естествознания и информатизации Аркалыкского государственного педагогического института имени И. Алтынсарина

Иргебаева Гульбаршын Ахатовна – магистр кафедры международных отношений Казахского национального педагогического университета имени Абая

Иргебаева Назиля Мукатаевна – кандидат педагогических наук, доцент кафедры психологии и специального образования Казахского национального педагогического университета имени Абая

Иржак Артемий Вадимович – кандидат физико-математических наук, доцент Института новых материалов и технологий НИТУ «Московский Институт стали и сплавов»

Іванов Євген Анатолійович – кандидат географічних наук, доцент, докторант Львівського національного університету імені Івана Франка

Іващенко Олена Дмитрівна – кандидат хімічних наук, доцент кафедри хімії ВНЗ Укоопспілки «Полтавський університет економіки і торгівлі»

- Каданер Оксана Вадимівна** – кандидат філологічних наук, доцент Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого
- Кайимова Зумрад Абдуллаевна** – старший преподаватель социально-экономического факультета Бухарского государственного университета
- Калашник Олена Володимирівна** – кандидат технічних наук, доцент кафедри хімії ВНЗ Укоопспілки «Полтавський університет економіки і торгівлі»
- Калелова Индира Маулкиановна** – магистрант 1 курса специальности «Иностранный язык: два иностранных языка» Казахстанско-Американского свободного университета
- Канатбай Гулгул** – студентка 4 курса физико-математического факультета Актюбинского регионального государственного университета имени К. Жубанова
- Касимов Файзулло Мухаммедович** – кандидат педагогических наук, доцент факультета педагогики Бухарского государственного университета
- Касимова Мавлуда Мухаммедовна** – старший преподаватель факультета педагогики Бухарского государственного университета
- Коляденко Віктор Анатолійович** – аспірант II року навчання фізико-технічного факультету Національного технічного університету України «Київський політехнічний інститут»
- Коржынбай Газиза** – студентка 3 курса факультета естествознания и информатизации Аркалыкского государственного педагогического института имени И. Алтынсарина
- Котенко Ірина** – студентка 3 курсу спеціальності «Фінанси і кредит» Вінницького технічного коледжу
- Коцербуба Людмила Іванівна** – старший викладач кафедри фізичного виховання і спорту Національного університету державної податкової служби України
- Красушина Тетяна Миколаївна** – викладач кафедри фізичного виховання Рівненського державного гуманітарного університету
- Кривунь Еліна Олександрівна** – студентка 4 курсу факультету іноземних мов Маріупольського державного університету
- Кудабай Улпан Мыктыбайқызы** – студент 3 курса факультета информационных и естественных наук Аркалыкского государственного педагогического института имени И. Алтынсарина
- Кулмагамбетова Жумажан Калдыгуловна** – кандидат технических наук, старший преподаватель кафедры теории информатики и технологии обучения Актюбинского регионального государственного университета имени К. Жубанова
- Кушнір Людмила Миколаївна** – кандидат географічних наук, доцент Полтавського національного педагогічного університету імені В.Г. Короленка
- Кұлжанов Ерсұлтан Сақыбайұлы** – студент 3 курса факультета естествознания и информатизации Аркалыкского государственного педагогического института имени И. Алтынсарина
- Қонашов Нұрлыбай Ермекұлы** – студент физико-математического факультета Аркалыкского государственного педагогического университета
- Қуанышбекова Фариза Қуанышбекқызы** – магистрант 1 курса специальности «Иностранный язык: два иностранных языка» Казахстанско-Американского свободного университета
- Құдабай Ұлпан Мыктыбайқызы** – студент 3 курса факультета информационных и естественных наук Аркалыкского государственного педагогического университета
- Лач Дария** – студентка 3 курса факультета филологии и истории Павлодарского государственного педагогического института
- Левицька Оксана Михайлівна** – аспірантка кафедри культурології Київського національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова
- Лисицкая Елена Павловна** – кандидат филологических наук, доцент кафедры иностранных языков №1 Национального юридического университета имени Ярослава Мудрого
- Литовченко Ірина Володимирівна** – кандидат географічних наук, доцент ВНЗ Укоопспілки «Полтавський університет економіки і торгівлі»

- Ліхачова Анна Ігорівна** – студентка магістратури факультету іноземних мов Маріупольського державного університету
- Лоб Оксана Станіславівна** – студентка 3 курсу Інституту енергозбереження та енергоменеджменту Національного технічного університету України «Київський політехнічний інститут»
- Лобозова Людмила Анатоліївна** – кандидат біологічних наук, викладач вищої категорії, викладач екології Дніпропетровського монтажного технікуму
- Логвин Михайло Михайлович** – кандидат географічних наук, доцент ВНЗ Укоопспілки «Полтавський університет економіки і торгівлі»
- Мадиева Арна Батырбековна** – студентка 1 курсу магістратури факультета естествознания Атырауского университета имени Х. Досмухамедова
- Мельник Наталія Іванівна** – кандидат педагогічних наук, доцент кафедри дошкільної освіти Київського університету імені Бориса Грінченка
- Мельникова Татьяна Александровна** – старший преподаватель кафедры иностранных языков Казахстанско-Американского свободного университета
- Мельникова Татьяна Александровна** – старший преподаватель кафедры иностранных языков Казахстанско-Американского свободного университета
- Мицкая Елена Владимировна** – доктор юридических наук, профессор кафедры уголовного права, процесса и криминалистики Южно-Казахстанского государственного университета имени М. Ауэзова
- Мукиат Сунгыла** – студент 2 курса факультета естествознания и информатизации Аркалыкского государственного педагогического института имени И. Алтынсарина
- Муратов Баходир** – кандидат педагогических наук, преподаватель Каршинского государственного университета
- Мухин Сергей Иванович** – доктор физико-математических наук, профессор Института новых материалов и технологий НИТУ «Московский Институт стали и сплавов»
- Намазбаева Балнур Қылышбекқызы** – студентка 3 курса факультета информационных и естетсвенных наук Аркалыкского государственного педагогического института имени И. Алтынсарина
- Нарзуллаева Дилфуза** – преподаватель факультета педагогики Бухарского государственного университета
- Нигматова Мавжуда Махмудовна** – старший преподаватель педагогического факультета Бухарского государственного университета
- Нигматова Мавжуда Мухаммедовна** – старший преподаватель факультета педагогики Бухарского государственного университета
- Никифоренко Ірина Валеріївна** – кандидат філологічних наук, доцент кафедри німецької філології Одеського національного університету імені І.І. Мечникова
- Никифоров Андрій Михайлович** – викладач кафедри образотворчого мистецтва, історії, теорії музики та художньої культури, аспірант кафедри педагогіки Сумського державного педагогічного університету імені А.С. Макаренка
- Ниязова Гульбахор Давроновна** – преподаватель педагогического факультета Бухарского государственного университета
- Нікітюк Лариса Миколаївна** – викладач кафедри міжнародних відносин Національного університету «Острозька академія»
- Ніколаєнко Віктор Федорович** – кандидат технічних наук, доцент факультету машинознавства та електромеханіки Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля
- Носова Вікторія Олександрівна** – студентка III курсу Інституту енергозбереження та енергоменеджменту Національного технічного університету України «Київський політехнічний інститут»
- Нурманова Асель Камбаровна** – магістр, преподаватель кафедры педагогики и психологии Западно-Казахстанского государственного университета имени М. Утемисова

- Нурпеисова Индира Тельмановна** – Педагогика ғылымының магистрі Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университеті аға ғылыми қызметкер
- Нуртаева Гульмира Иркеновна** – старший преподаватель Казахского национального педагогического университета имени Абая
- Нуртаева Несвельдэ Жумабековна** – доцент кафедры профессиональной коммуникации и переводческого дела Казахского национального педагогического университета имени Абая
- Нусратова Хамида Чўлибоевна** – аспирант педагогического факультета Бухарского государственного университета
- Ольшанцева Тетяна Олегівна** – магістр менеджменту, заступник директора Міжгалузевого інституту підвищення кваліфікації та перепідготовки спеціалістів ВНЗ Укоопспілки «Полтавський університет економіки і торгівлі»
- Омарбек Диляра Талгатқызы** – студентка 4 курса физико-математического факультета Актюбинского регионального государственного университета имени К.Жубанова
- Омарова Вера Константиновна** – кандидат педагогических наук, доцент ВАК, профессор кафедры педагогики Павлодарского государственного педагогического института
- Онанко Юрій Анатолійович** – аспірант III року навчання кафедри геофізики Київського національного університету імені Тараса Шевченка
- Оразалинова Роза Жапаровна** – старший преподаватель кафедры профессиональной коммуникации и переводческого дела Казахского национального педагогического университета имени Абая
- Оразымбетова Анар Дауылбаевна** – магистр педагогики, преподаватель Кызылординского государственного университета имени Коркыт Ата
- Осипчук Олена Валеріївна** – викладач Державного навчального закладу «Бердичівське вище професійне училище»
- Осколкова Анна Александровна** – старший преподаватель кафедры иностранных языков Казахстанско-Американского свободного университета
- Остапенко Людмила Михайлівна** – кандидат філологічних наук, доцент кафедри російської і зарубіжної літератури та історії культури Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя
- Павленко Ольга Анатоліївна** – аспірантка I року навчання кафедри вищої математики Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя
- Пардаева Дилфуза Раимовна** – старший преподаватель кафедры русского языка и литературы Каршинского государственного университета
- Пасічник Іван Миколайович** – аспірант II року навчання кафедри історії України Київського університету імені Бориса Грінченка
- Пилипів Ольга Зеновівна** – аспірантка II року навчання кафедри педагогіки імені Б. Ступарика ДВНЗ «Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника»
- Погляд Святослав Федорович** – аспірант III року навчання факультету інформатики та обчислювальної техніки Національного технічного університету України «Київський політехнічний інститут»
- Подрубайло Александр Александрович** – аспирант кафедры вычислительной техники Национального технического университета Украины «Киевский политехнический институт»
- Помаз Тетяна Сергіївна** – студентка 6 курсу кораблебудівного факультету Одеського національного морського університету
- Прудникова Марина Сергеевна** – кандидат наук с физического воспитания и спорта, доцент Харьковской государственной академии физической культуры
- Рамазанова Алмагул Пангереевна** – магистр, преподаватель кафедры педагогики и психологии Западно-Казахстанского государственного университета имени М. Утемисова
- Рахмонова Зулайхо Жамоловна** – научный соискатель Академии наук языка и литературы Узбекистана
- Рижко-Семенюк Сніжана Михайлівна** – студентка Київського університету імені Бориса Грінченка

- Рузиева Мохичехра Якубовна** – научный соискатель, преподаватель педагогического факультета Бухарского государственного университета
- Рябіна Світлана Анатоліївна** – старший викладач кафедри фізичного виховання і спорту Національного університету державної податкової служби України
- Садыкова Базаргуль Сапарбековна** – магистр естественных наук, преподаватель кафедры математики и физики Аркалыкского государственного педагогического института имени И. Алтынсарина
- Самойлова-Цыплакова Инна Михайловна** – старший преподаватель кафедры иностранных языков Казахстанско-Американского Свободного университета
- Сарсембин Умбеткан Куандыкович** – кандидат философских наук, заведующий кафедры социально-политических дисциплин Актюбинского регионального государственного университета имени К. Жубанова
- Сарсембина Куралай Куандыковна** – кандидат исторических наук, доцент кафедры археологии и этнологии Евразийского национального университета имени Л.Н. Гумилева
- Сатаева Гулзипа Егембердиевна** – кандидат химических наук, доцент Евразийского национального университета Л.Н. Гумилева
- Сатторов Анвар Эргашович** – преподаватель кафедры физического воспитания Бухарского государственного университета
- Сауліна Юлія Валеріївна** – аспірантка II року навчання інженерно-хімічного факультету Національного технічного університету України «Київський політехнічний інститут»
- Сафарова Нигора Охунжоновна** – кандидат филологических наук, доцент факультета педагогики Бухарского государственного университета
- Сейдахметова Назым Узбеккызы** – студентка 2 курса магистратуры факультета международного права Казахского национального университета имени аль-Фараби
- Сейсеке Жазира Батырбеккызы** – магистр информатики, преподаватель гуманитарно-педагогического факультета Кызылординского государственного университета имени Коркыт ата
- Сербалюк Юрій Володимирович** – кандидат історичних наук Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка
- Смолінська Оксана Вікторівна** – студентка 3 курсу спеціальності «Фінанси і кредит» Вінницького технічного коледжу
- Сомик Наталія Василівна** – студентка 3 курсу спеціальності «Фінанси і кредит» Вінницького технічного коледжу
- Старченко Сергій Іванович** – аспірант факультету товарознавства, торгівлі та менеджменту Полтавського університету економіки і торгівлі
- Стебліна Катерина Пилипівна** – старший викладач кафедри хімії ВНЗ Укоопспілки «Полтавський університет економіки і торгівлі»
- Султанова Тоты Асановна** – магистр педагогических наук, преподаватель гуманитарно-педагогического факультета Кызылординского государственного университета имени Коркыт Ата
- Сырлыбаева Эльмира Жолдасбековна** – магистр Института экологии и биотехнологии Южно-Казахстанского государственного университета имени М. Ауэзова
- Табулдиева Жумагуль Магзомбаевна** – магистрант II курса факультета естественных наук Атырауского государственного университета имени Х. Досмухамедова
- Табулдиева Жумагуль Магзомбаевна** – студентка 2 курса факультета естественных наук Атырауского государственного университета имени Х. Досмухамедова
- Таджиева Саёра Ураловна** – кандидат экономических наук, преподаватель социально-экономического факультета Бухарского государственного университета
- Таирова Мавлуда Мухаммедризаевна** – кандидат экономических наук, преподаватель социально-экономического факультета Бухарского государственного университета
- Таможанская Анна Валерьевна** – старший преподаватель Харьковской государственной академии физической культуры

Тастанбеков Оркен Азимханулы – студент 3 курса факультета естествознания и информатизации Аркалыкского государственного педагогического института имени И. Алтынсарина

Тернова Галина Василівна – науковий співробітник відділу правового забезпечення та розробки законодавства у сфері охорони прав на сорти рослин Українського інституту експертизи сортів рослин

Тәукебай Шырынгул – студентка 2 курса факультета естествознания и информатизации Аркалыкского государственного педагогического института имени И. Алтынсарина

Ткачук Неля Павлівна – магістр кафедри парламентаризму та політичного менеджменту зі спеціальності «Парламентаризм та парламентська діяльність» Національної академії державного управління при Президентові України

Тлепбергенова Гаухар Елемесовна – магістр, преподаватель кафедры педагогики и психологии Западно-Казахстанского государственного университета имени М. Утемисова

Токтасынова Бакыт Рамияновна – учитель I категории средней школы Жарсу Восточно-Казахстанской области

Толегенулы Нуржан Толегенович – магістр, старший преподаватель Казахского национального педагогического университета имени Абая

Топчій Юлія Олегівна – студентка 5 курсу факультету товарознавства, торгівлі та менеджменту Полтавського університету економіки і торгівлі

Тошева Нурзода Тоштемировна – старший преподаватель факультета педагогики Бухарского государственного университета

Трохимчук Назар Андрійович – студент Львівського державного університету фізичної культури

Тулегенова Анар Кабдыгалиевна – старший преподаватель кафедры математики и физики Аркалыкского государственного педагогического института имени И. Алтынсарина

Турובהа Хулкар Рустамовна – старший преподаватель социально-экономического факультета Бухарского государственного университета

Турускулова Айкерим Темиралиевна – магистрант 2 курса обучения физико-технического факультета Евразийского национального университета имени Л.Н. Гумилева

Умарова Гулжахон Умидуллаевна – старший преподаватель факультета педагогики Бухарского государственного университета

Узакова Баранкуль Зиядиновна – старший преподаватель кафедры математики и физики Аркалыкского государственного педагогического института имени И. Алтынсарина

Файзиев Яхши – преподаватель кафедры физического воспитания и спорта Бухарского университета

Фаріон Ольга Олегівна – кандидат філософських наук Житомирського державного університету імені Івана Франка

Хайтова Насиба Исламовна – преподаватель факультета педагогики Бухарского государственного университета

Хакимова Мехринисо Хамитовна – старший преподаватель факультета педагогики Бухарского государственного университета

Халилова Луиза Адилевна – старший преподаватель кафедры русского языка и литературы Каршинского государственного университета

Хасанова Гулноз Касимовна – кандидат педагогических наук, доцент факультета педагогики Бухарского государственного университета

Ходжаева Сафия Саиджановна – старший преподаватель факультета педагогики Бухарского государственного университета

Холковський Юрій Романович – кандидат технічних наук, доцент Національного авіаційного університету

Цимай Сергій Михайлович – студент магістратури спеціальності «Етнологія» Інституту історії і філософії Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького

Чойкиева Рая Сеиткожаевна – старший преподаватель Института полиязычного образования Казахского национального педагогического университета имени Абая

Чупринська Тетяна Вікторівна – викладач вищої категорії Державного навчального закладу «Бердичівське вище професійне училище»

Шамишева Арайгуль Сериковна – студентка 2 курса магистратуры факультета естественных наук Атырауского государственного университета имени Х. Досмухамедова

Шаповал Андрій Андрійович – кандидат технічних наук, доцент інженерно-хімічного факультету Національного технічного університету України «Київський політехнічний інститут»

Шарипова Гульнара Базаровна – старший преподаватель кафедры профессиональной иноязычной коммуникации и переводческого дела Казахского национального педагогического университета имени Абая

Шахангаева Диана Бейсенгазиевна – магистрант 1 курса специальности «Иностранный язык: два иностранных языка» Казахстанско-Американского свободного университета

Шонгалова Камар Серикбаевна – магистр, старший преподаватель факультета естествознания и информатизации Аркалыкского государственного педагогического института имени И. Алтынсарина

Элмурадова Лайло Нормуратовна – кандидат филологических наук, доцент кафедры русского языка и литературы Каршинского государственного университета

Юлдашева Лайло Улугбековна – преподаватель кафедры русского языка и литературы Каршинского государственного университета

Юлдашева Лола Кулдашевна – преподаватель Каршинского государственного университета

Ядгарова Зилола Бахадыровна – преподаватель факультета педагогики Бухарского государственного университета

Якименко Ольга Миколаївна – вчитель-методист математики Переяслав-Хмельницької гімназії

СОДЕРЖАНИЕ**СЕКЦИЯ: БИОЛОГИЧЕСКИЕ НАУКИ***А.Исаева, Эльмира Сырлыбаева, И.Асадова*КІР ЖУАТЫН ҰНТАҚТАРДЫҢ ҚЫЗЫЛ ҮРМЕ БҰРШАҚ
ӨСІМДІГІНІҢ АНАТОМИЯЛЫҚ КӨРСЕТКІШТЕРІНЕ ӘСЕРІ 4*Марал Амиров, Зере Дәуірхан*

АДАМ АҒЗАСЫНДАҒЫ ӨЗГЕРІСТЕР 7

Марал Амиров, Гулбануі Сыдыкова

АДАМ АҒЗАСЫНА ЕҢБЕКТИҢ ӘСЕРІ 9

СЕКЦИЯ: ГЕОГРАФИЯ И ГЕОЛОГИЯ*Євген Іванов*АНАЛІЗ ДОСВІДУ ОПТИМІЗАЦІЇ ПРИРОДНО-ГОСПОДАРСЬКИХ
СИСТЕМ РАЙОНІВ РОЗРОБЛЕННЯ САМОРОДНОЇ СІРКИ 11*Михайло Логвин, Людмила Кушнір, Ірина Литовченко*ДЕМОГРАФІЧНА ПОВЕДІНКА НАСЕЛЕННЯ І ЗЛОЧИННІСТЬ
ЯК НАСЛІДОК СУСПІЛЬНО-ДУХОВНИХ НЕГАРАЗДІВ 15*Юрій Онанко, Георгій Продайвода, Анатолій Онанко*АВТОМАТИЗОВАНА СИСТЕМА ОБРОБКИ УЛЬТРАЗВУКОВИХ
ВИМІРЮВАНЬ АНІЗОТРОПІЇ ШВИДКОСТЕЙ ПРУЖНИХ ХВИЛЬ
ІНВАРІАНТНО-ПОЛЯРИЗАЦІЙНИМ МЕТОДОМ 21**СЕКЦИЯ: ГОСУДАРСТВЕННОЕ УПРАВЛЕНИЕ***Неля Ткачук*ОСОБЛИВОСТІ ЗАСТОСУВАННЯ СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНИХ
ТЕХНОЛОГІЙ В ДІЯЛЬНОСТІ АПАРАТУ ВЕРХОВНОЇ РАДИ УКРАЇНИ 31**СЕКЦИЯ: ЭКОЛОГИЯ***Тетяна Гребенюк, Оксана Лоб, Вікторія Носова*ВПЛИВ НА НАВКОЛИШНЄ СЕРЕДОВИЩЕ ВИДОБУВАННЯ
СЛАНЦЕВОГО ГАЗУ 36*Ерсұлтан Құлжанов*ҚОРШАҒАН ОРТАНЫҢ ЭКОЛОГИЯЛЫҚ ЖАҒДАЙЫ ЖӘНЕ АДАМ
ДЕНСАУЛЫҒЫ 39*Анна Таможанская, Алексей Денисов, Марина Прудникова*ПРОБЛЕМЫ ЗДОРОВЬЯ ДЕТЕЙ И ПОДРОСТКОВ ЗА ПЕРИОД
НЕЗАВИСИМОСТИ УКРАИНЫ 40*Людмила Лобозова*ЕКОЛОГІЧНА ОСВІТА І ВИХОВАННЯ СТУДЕНТІВ У
ДНІПРОПЕТРОВСЬКОМУ МОНТАЖНОМУ ТЕХНІКУМІ 46**СЕКЦИЯ: ЭКОНОМИКА***Оксана Одаренко*

АКТУАЛЬНЫЕ ТРЕНДЫ РЫНКА ТЕЛЕКОММУНИКАЦИЙ 52

*Ігор Брітченко, Тетяна Ольшанцева*КОНКУРЕНТНІ ПЕРЕВАГИ ВНЗ В УМОВАХ РЕФОРМУВАННЯ ТА
ЄВРОІНТЕГРАЦІЇ ОСВІТИ УКРАЇНИ 55

<i>Наталія Сомик, Оксана Смолінська</i> ШЛЯХИ ПІДВИЩЕННЯ ПРИБУТКОВОСТІ ПІДПРИЄМСТВ МАЛОГО БІЗНЕСУ	60
<i>Мавлуда Таирова, Шахноза Болтаева</i> ЭФФЕКТИВНОСТЬ СТРАТЕГИИ ТЕХНИЧЕСКОГО И ТЕХНОЛОГИЧЕСКОГО ПЕРЕВООРУЖЕНИЯ ПРЕДПРИЯТИЙ	63
<i>Мавлуда Таирова, Зумрад Кайимова</i> РАЗВИТИЕ ТРАНСПОРТНОЙ ИНФРАСТРУКТУРЫ УЗБЕКИСТАНА	66
<i>Мавлуда Таирова, Саёра Таджиева</i> НЕКОТОРЫЕ МЕТОДИЧЕСКИЕ ПОДХОДЫ К ОТБОРУ РЕГИОНАЛЬНЫХ ПРОГРАММ ЛОКАЛИЗАЦИИ В УЗБЕКИСТАНЕ	69
<i>Мавлуда Таирова, Хулкар Туробова</i> ҚИШЛОҚ ЖОЙЛАРДА ФАРОВОНЛИКНИ ОШИРИШ ВОСИТАСИ	72
<i>Хулкар Туробова, Шахноза Болтаева</i> ЕРДАН САМАРАЛИ ФОЙДАЛАНИШ ЙЎЛЛАРИ	74
<i>Хулкар Туробова, Нозима Гиязова</i> ФЕРМЕР ХЎЖАЛИКЛАРИ ФАОЛИЯТИНИ РИВОЖЛАНТИРИШ: ДИВЕРСИФИКАЦИЯ ВА АГРОТУРИЗМ	77
<i>Вікторія Гнатюк</i> ЗАРУБІЖНИЙ ДОСВІД СПРИЯННЯ СИСТЕМІ ОПОДАТКУВАННЯ РОЗВИТКУ БІЗНЕСУ ЧЕРЕЗ ПРИЗМУ ПОДАТКУ НА ПРИБУТОК	82
<i>Ірина Котенко, Катерина Грабчак</i> УТРИМАННЯ ПДФО ІЗ ЗАРОБІТНОЇ ПЛАТИ ЗА НОВИМИ ПРАВИЛАМИ	87
СЕКЦИЯ: ИСТОРИЯ	
<i>Куралай Сарсембина</i> ҚАЗАҚСТАН ӘЙЕЛДЕРІНІҢ САЯСИ, ҚҰҚЫҚТЫҚ, ӘЛЕУМЕТТІК ЖАҒДАЙЫНЫҢ ӨЗГЕРУІ (1920-1930 ЖЖ.)	92
<i>Сергій Цимай</i> РОЛЬ ЧЕХОСЛОВАЦЬКОГО КОРПУСУ В ПЕРШІЙ СВІТОВІЙ ВІЙНІ	97
<i>В'ячеслав Гордієнко</i> СУЧАСНА РОСІЙСЬКА ІСТОРІОГРАФІЯ РЕЛІГІЙНО-ЦЕРКОВНОГО ЖИТТЯ В УКРАЇНІ ПІД ЧАС ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ	100
<i>Іван Пасічник</i> СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНІ ПОГЛЯДИ ПАВЛА СКОРОПАДСЬКОГО В ТРАКТУВАННІ ЛІДЕРІВ УПСР	105
<i>Гульнара Шарипова</i> КУЛЬТУРНОЕ НАСЛЕДИЕ КАЗАХСТАНА В ЕВРОПЕЙСКОМ ПРОСТРАНСТВЕ	109
СЕКЦИЯ: МАТЕМАТИКА	
<i>Тойдык Ахмурзина</i> БІРДЕЙ МОНОТОНДЫ ТІЗБЕКТЕРДІҢ ҚҰРЫЛЫМЫ МЕН ҚОЛДАНЫЛУЛАРЫ	113
<i>Кастер Баделқан, Нуржан Батырханов</i> ИРРАЦИОНАЛ ТЕНДЕУЛЕРДІ ШЕШУДІҢ ӘДІСТЕРІ	117

<i>Азамат Базарбаев</i>	
ШЫҒЫНСЫЗДЫҚ НҮКТЕСІ ҰҒЫМЫ ЖӘНЕ АНЫҚТАМАСЫ	121
<i>Сауле Джакетова, Жалғасбек Ерік, М.Төкен</i>	
GEOGEBRA ОРТАСЫНДА ГЕОМЕТРИЯЛЫҚ МОДЕЛЬДЕУ АРҚЫЛЫ ОҚУШЫЛАРДЫҢ ҒЫЛЫМИ-ІЗДЕНУШІЛІК ҚАБІЛЕТТЕРІН АРТТЫРУ	127
<i>Гулбеке Джумагалиева</i>	
СТРОЕНИЕ АЛГЕБРЫ БИЧИСЕЛ	132
<i>Артем Зарінов</i>	
АНАЛІТИЧНІ МЕТОДИ РОЗВ'ЯЗАННЯ ДИФЕРЕНЦІАЛЬНИХ РІВНЯНЬ З ВІДОКРЕМЛЮВАНИМИ ЗМІННИМИ	135
<i>Қызылгул Иманберлина</i>	
ЕКІНШІ РЕТТІ ҚИСЫҚТАРДЫҢ ИНЖЕНЕРЛІК МАМАНДЫҚТА ҚОЛДАНЫЛУЫ	141
<i>Арна Мадиева</i>	
БАРИЦЕНТРЛІК КООРДИНАТАЛАРДЫҢ ГЕОЛОГИЯДА ҚОЛДАНЫЛУЫ	145
<i>Балнұр Намазбаева, Ұлпан Құдабай, Ұлжан Аймаганбет</i>	
ЫҚТИМАЛДЫҚТАР ТЕОРИЯСЫ МЕН МАТЕМАТИКАЛЫҚ СТАТИСТИКАНЫҢ ӘР САЛАДАҒЫ АЛАТЫН ОРНЫ МЕН РӨЛІ	151
<i>Ольга Павленко</i>	
МЕТОД АДОМІАНА ДЛЯ ДИФЕРЕНЦІАЛЬНИХ РІВНЯНЬ У ЧАСТИННИХ ПОХІДНИХ	155
<i>Жумагуль Табулдиева</i>	
ДОСТАТОЧНОЕ УСЛОВИЕ УСТОЙЧИВОСТИ СИСТЕМЫ МАШИНА- РЕГУЛЯТОР	158
<i>Тәукебай Шырынгул</i>	
ҮШ ЕСЕЛІ ИНТЕГРАЛ ҰҒЫМЫ ЖӘНЕ ОНЫҢ ЕСЕПТЕЛУІ	160
<i>Боранкул Узакова</i>	
МАТЕМАТИКА САБАҒЫНДА ЫҚТИМАЛДЫҚТАР ТЕОРИЯСЫНЫҢ ЭЛЕМЕНТТЕРІН ПАЙДАЛАНУ АРҚЫЛЫ ОҚУШЫЛАРДЫҢ БІЛІМ ДЕНГЕЙІН АРТТЫРУ	164
<i>Гулжахон Умарова</i>	
ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ЛОГИЧЕСКИХ ЗАДАЧ НА УРОКАХ МАТЕМАТИКИ В НАЧАЛЬНОЙ ШКОЛЕ КАК СРЕДСТВО РАЗВИТИЯ МАТЕМАТИЧЕСКОГО МЫШЛЕНИЯ ДЕТЕЙ	168
<i>Ольга Якименко</i>	
ВПРОВАДЖЕННЯ КОМПЕТЕНТНІСНОГО ПІДХОДУ ДО ВИКЛАДАННЯ МАТЕМАТИКИ У 6 КЛАСІ	172
<i>Мейрамкул Абдрахманова</i>	
ЖЕЛ ЭНЕРГЕТИКАЛЫҚ ҚОНДЫРҒЫЛАРЫН ЖОБАЛАУ	179
<i>Юрій Холковський</i>	
МОДЕЛЮВАННЯ ПРОСТОРОВИХ ОБ'ЄКТІВ ТА БАГАТОПАРАМЕТРИЧНИХ СИСТЕМ НА ОСНОВІ ДИСКРЕТНО-ІНТЕРПОЛЯЦІЙНОГО ПІДХОДУ	183

<i>Тетяна Чупринська</i> СУЧАСНІ МЕТОДИ ВИКЛАДАННЯ МАТЕМАТИКИ	186
<i>Арайгуль Шамишева</i> ЖЕЛІДЕГІ ЕСЕПТЕР ЖӘНЕ ГЕОМЕТРИЯЛЫҚ ГРАФТАРДАҒЫ ДИФФЕРЕНЦИАЛДЫҚ ТЕНДЕУЛЕР	191
СЕКЦИЯ: ИСКУССТВО	
<i>Галияш Бакирова, Гульнар Шагитова, Альфия Абусева</i> СТРУКТУРНО-КОМПОНЕНТНАЯ МОДЕЛЬ ФОРМИРОВАНИЯ ПРОФЕССИОНАЛЬНОГО ИМИДЖА БУДУЩЕГО ПЕДАГОГА- ХОРЕОГРАФА В ВУЗЕ	195
<i>Юлия Бегишева, Ольга Крылова, Балжан Тлеубаева</i> ПЕДАГОГИЧЕСКОЕ ВОЗДЕЙСТВИЕ ХОРЕОГРАФИИ НА ПОВЫШЕНИЕ АКТИВНОСТИ ДЕТЕЙ	200
СЕКЦИЯ: ПЕДАГОГИКА	
<i>Бахтиёр Адизов, Низора Адизова</i> ПЕДАГОГ КАДРЛАР КАСБИЙ КОМПЕТЕНТЛИГИНИ РИВОЖЛАНТИРИШДА ИННОВАЦИОН ФАОЛИЯТ	204
<i>Арайгуль Байкулова</i> ФОРМИРОВАНИЕ ЛИДЕРСКИХ КАЧЕСТВ В УСЛОВИЯХ СРЕДНЕЙ ШКОЛЫ	207
<i>Артур Бобро</i> РЕФЛЕКСИВНИЙ КОМПОНЕНТ СОЦІАЛЬНОГО ЗДОРОВ'Я СТУДЕНТСЬКОЇ МОЛОДІ	210
<i>Надія Болюбаиш</i> ФОРМУВАННЯ ПРОФЕСІЙНОЇ КУЛЬТУРИ ВИКЛАДАЧА	214
<i>Вікторія Валюк</i> ФОРМУВАННЯ ЗНАНЬ УЧНІВ ПРО НАУКОВИЙ ЕКСПЕРИМЕНТ ПРИ НАВЧАННІ ХІМІЇ	218
<i>Магрипа Ибраева</i> ЕРТЕ ЖАСТАҒЫ БАЛАЛАРДА ТАНЫМ БЕЛСЕНДІЛІГІН ДАМЫТУДА ТАБИҒИ ОРТАНЫҒЫ РОЛІ	221
<i>Файзулло Касимов, Мохинур Саидова</i> MASALA YECHISHDA YO`L QO`YILADIGAN AYRIM XATOLAR VA ULARNI BARTARAF ETISH CHORALARI	224
<i>Миргүл Куанышбекова</i> МЕКТЕПАЛДЫ ДАЯРЛЫҚ ТОП БАЛАЛАРЫНЫҒЫ ОЙЫН АРҚЫЛЫ ТІЛІН ДАМЫТУ	228
<i>Елена Лисицкая</i> ОБУЧЕНИЕ АНГЛИЙСКОМУ В МНОГОУРОВНЕВОЙ ГРУППЕ	232
<i>Татьяна Мельникова, Анна Осколкова</i> СУЩНОСТЬ РАБОТЫ СТУДЕНЧЕСКОГО НАУЧНОГО КРУЖКА В УНИВЕРСИТЕТЕ	235
<i>Андрій Никифоров</i> ДОСЛІДЖЕННЯ КУЛЬТУРНО-ПРОСВІТНИЦЬКОЇ ДІЯЛЬНОСТІ НИКАНОРА ОНАЦЬКОГО ЙОГО СУЧАСНИКАМИ	239

Віктор Ніколаєнко ОРГАНІЗАЦІЯ НАВЧАЛЬНОГО ПРОЦЕСУ ЗА УМОВ ЕВАКУАЦІЇ УНІВЕРСИТЕТУ	243
Асель Нурманова, Алмагул Рамазанова, Гаухар Тлепбергенова БАСТАУЫШ СЫНЫП ОҚУШЫЛАРЫНА ШЕТ ТІЛІ ПӘНІН БІРЛЕСКЕН ІС - ӘРЕКЕТ АРҚЫЛЫ ОҚЫТУ НЕГІЗДЕРІ	247
Ольга Пилипів ОРГАНІЗАЦІЯ НАВЧАЛЬНО-ВИХОВНОГО ПРОЦЕСУ У ПОЧАТКОВІЙ ЛАНЦІ ПРИВАТНИХ КАТОЛИЦЬКИХ ШКІЛ	252
Нурзода Тошева, Зилола Ядгорова БОШЛАНҒИЧ СИНФ ЎҚУВЧИЛАРИНИНГ БИЛИШ ФАОЛИЯТИНИ ЎСТИРИШ ЙЎЛЛАРИНИ ШАКЛЛАНТИРИШ	256
Мехринисо Хакимова, Дилдора Давронова BOSHLANG'ICH SINFI MATEMATIKA DARSLARIDA INTERFAOL USULLARDAN FOYDALANISH BARKAMOL AVLODNI TARBIYALASH VOSITASI SIFATIDA	258
Гулноз Хасанова, Ойгул Тураева ИНДИВИДУАЛЬНЫЙ ПОДХОД К УЧАЩИМСЯ НА БАЗЕ ПЕДАГОГИКИ СОТРУДНИЧЕСТВА	261
Сафия Ходжаева АЖДОДЛАРИМИЗНИНГ ШАХС ЎЗИНИ-ЎЗИ ТАРБИЯЛАШИ АСАЛАСИГА ОИД ТАРИХИЙ-МИЛЛИЙ ЁНДАШУВ ВА ТАЖРИБАЛАРИ	263
Рая Чойкиева ШЕТ ТІЛІН ОҚЫТУДА ЖАҢА ТЕХНОЛОГИЯЛАРДЫ ҰТЫМДЫ ҚОЛДАНУ	266
Жанна Асанова, Жазира Сейсеке, Тоты Султанова БІЛІМ БЕРУДЕГІ СЫН ТҰРҒЫСЫНАН ОЙЛАУ	269
Владислава Бережок ФОРМУВАННЯ ЕКОЛОГІЧНОЇ КУЛЬТУРИ МОЛОДОГО ПОКОЛІННЯ ЯК РЕЗУЛЬТАТ ЕКОЛОГІЧНОГО ВИХОВАННЯ	272
Мерей Даутова, Нурайм Ибрагимова ИНФОРМАТИКА ПӘНІНЕН ОҚУШЫЛАРДЫҢ ӨЗДІГІНЕН БІЛІМ АЛУ ДАҒДЫЛАРЫН ДАМЫТУ	274
Лариса Зданевич ШЛЯХИ ВДОСКОНАЛЕННЯ МЕТОДИЧНОЇ РОБОТИ	278
Мавлуда Касимова, Файзулло Касимов O'QUVCHILARDA FIGURA YUZI TUSHUNCHASINI SHAKLLANISHI YUZASIDAN BOSHLANG'ICH SINFI O'QITUVCHILARI UCHUN USULIY TAVSIYALAR	283
Fariza Kuanyshbekova AUTHENTIC MATERIAL IN TEACHING READING COMPREHENSION	285
Наталія Мельник ФАКТОРИ ЕФЕКТИВНОЇ ТРАНСФОРМАЦІЇ НАЦІОНАЛЬНИХ СТАНДАРТІВ ПРОФЕСІЙНОЇ ПІДГОТОВКИ ПЕДАГОГІВ У КРАЇНАХ ЗАХІДНОЇ ЄВРОПИ ДО ЄВРОПЕЙСЬКОЇ КВАЛІВІКАЦІЙНОЇ РАМКИ	288

<i>Мавжуда Нигматова, Гулбахор Ниёзова</i> БАРКАМОЛ АВЛОД ТАРБИЯСИДА ҲУСАЙН ВОИЗ КОШИФИЙ МЕРОСИГА ТАЯНИШ	291
<i>Гулбахор Ниязова, Мавжуда Нигматова</i> СОВЕРШЕНСТВОВАНИЯ ПРАКТИЧЕСКОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ СОВРЕМЕННОГО УЧИТЕЛЯ ПРОВЕДЕНИЯ ИНТЕГРИРОВАННЫХ УРОКОВ В НАЧАЛЬНОЙ ШКОЛЕ	293
<i>Гулмира Нұртаева</i> КЕЙС-СТАДИ ӘДІСІ ЖӘНЕ ОНЫҢ ҚҰЗІРЕТТІЛІКТІ ҚАЛЫПТАСТЫРУДАҒЫ РӨЛІ ЖӨНІНДЕ	301
<i>Анар Оразымбетова, Индира Әміреева, Дина Архабаева</i> ОТБАСЫ ЖӘНЕ БАЛАЛАРМЕН ӘЛЕУМЕТТІК ЖҰМЫС ЖҮРГІЗУДІҢ ӨЗЕКТІ МӘСЕЛЕЛЕРІ	306
<i>Жазира Сейсеке, Жанна Асанова, Тоты Султанова</i> АҚПАРАТТЫҢ БЕРІЛУ ФОРМАСЫНА ҚАРАЙ КОМПЬЮТЕРЛІК ҮЙРЕТУ БАҒДАРЛАМАЛАРЫН САРАЛАУ	310
<i>Юрій Сербалюк</i> СОЦІАЛЬНО-ПЕДАГОГІЧНІ АСПЕКТИ ДУШПАСТІРСЬКОЇ ПЕДАГОГІКИ ОТЦЯ ДЖ. БОСКО	312
<i>Сергій Старченко, Юлія Топчій</i> НЕОБХІДНІСТЬ ПРОВЕДЕННЯ СЕКСУАЛЬНОГО ВИХОВАННЯ МОЛОДІ	316
<i>Тоты Султанова, Жазира Сейсеке, Жанна Асанова</i> БІЛІМ БЕРУ ЖҮЙЕСІНДЕ ЖАҢА ИННОВАЦІЯЛЫҚ ТЕХНОЛОГИЯЛАРДЫҢ ТИІМДІЛІГІ	318
<i>Бакыт Токтасынова</i> АТА-АНАЛАРҒА КЕҢЕС: ҮЙ ТАПСЫРМАСЫ ЖӘНЕ КҮН ТӘРТІБІ	321
СЕКЦИЯ: ПОЛИТОЛОГИЯ	
<i>Гульбаршин Иргебаева</i> РОЛЬ МЕЖДУНАРОДНОГО ПРАВА В МЕЖДУНАРОДНЫХ ОТНОШЕНИЯХ	327
СЕКЦИЯ: ПРАВО	
<i>Елена Мицкая, Алибек Есимгожа</i> ВОПРОСЫ ОБСТАНОВКИ, ОБУСЛОВЛЕННЫЕ ВООРУЖЁННЫМ КОНФЛИКТОМ, КАК РАЗНОВИДНОСТЬ ОБСТАНОВКИ СОВЕРШЕНИЯ ПРЕСТУПЛЕНИЯ ПО НОВОМУ УГОЛОВНОМУ КОДЕКСУ РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН	331
<i>Назым Сейдахметова, Лаззат Адилбекова</i> ПРАВОВОЙ АНАЛИЗ ПРАКТИКИ РАЗРЕШЕНИЯ СПОРОВ СУДОМ ЕВРАЗЭС	335
<i>Ксенія Долідзе</i> ВИЗНАЧЕННЯ ПОНЯТЬ ДЕРЖАВНОГО УПРАВЛІННЯ ТА ПУБЛІЧНОГО АДМІНІСТРУВАННЯ У СУЧАСНІЙ НАУЦІ	338

Галина Тернова

СПЕЦІАЛЬНИЙ РЕЖИМ ОПОДАТКУВАННЯ ДІЯЛЬНОСТІ
СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКИХ ТОВАРОВАРОВИРОБНИКІВ 341

СЕКЦИЯ: ПСИХОЛОГИЯ

Назиля Иргебаева

ПСИХОЛОГИЧЕСКАЯ ГОТОВНОСТЬ БУДУЩЕГО СПЕЦИАЛИСТА К
ПРОФЕССИОНАЛЬНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ 346

Индира Нурпеисова, Қарлығаш Джуманиязова

ЖЕКЕ ТҰЛҒАНЫҢ ПЕДАГОГИКАЛЫҚ-ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ
ДАМУ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ 350

Вера Омарова, Раиса Демиденко

ПСИХОДИАГНОСТИКА В ПРЕДПРОФИЛЬНОМ И ПРОФИЛЬНОМ
ОБУЧЕНИИ 354

СЕКЦИЯ: СОВРЕМЕННЫЕ ИНФОРМАЦИОННЫЕ ТЕХНОЛОГИИ

Олег Бузовский, Алексей Алещенко

СИСТЕМА ГЕНЕРАЦИИ ПРОГРАММНЫХ КОДОВ ПО ГРАФИЧЕСКОЙ
НОТАЦИИ СХЕМ АЛГОРИТМОВ 360

Олег Бузовский, Александр Подрубайло

РАСПРЕДЕЛЕННЫЕ ХРАНИЛИЩА ДАННЫХ
В ОПЕРАТИВНОЙ ПАМЯТИ 363

Тетяна Помаз

ІНФОРМАЦІЙНІ СИСТЕМИ УПРАВЛІННЯ І РОЗПОДІЛУ
ЕЛЕКТРОЕНЕРГІЇ НА СУДНОРЕМОНТНОМУ ЗАВОДІ 366

Алтынзер Байганова, Гулгул Канатбай

СОЗДАНИЕ 3D КНИГИ В ISPRING SUITE 7 371

Дана Досжанова, Жумажан Кулмагамбетова

ЭЛЕКТРОНДЫҚ ОҚЫТУ (E-LEARNING) ЖҮЙЕСІНЕ АРНАЛҒАН
БАҒДАРЛАМАЛАР 374

Диляра Омарбек, Алтынзер Байганова

БІЛІМДІ БАҒАЛАУ МЕН ҚОРЫТЫНДЫЛАУДА ISPRINGQUIZMAKER
ПРОГРАММАЛЫҚ ӨНІМІН ҚОЛДАНУ 377

Святослав Погляд

АСПЕКТИ ДОБРОВІЛЬНОГО ЗАСТОСУВАННЯ ЕЛЕКТРОННОГО
ЦИФРОВОГО ПІДПІСУ 379

Сніжана Рижко-Семенюк

СУТНІСТЬ КОМП'ЮТЕРНО ОРІЄНТОВАНОГО СЕРЕДОВИЩА В
НАВЧАННІ ІНФОРМАТИЧНИХ ДИСЦИПЛІН 384

Камар Шонгалова, Оркен Тастанбеков

ЭЛЕКТРОНДЫҚ ОҚУЛЫҚТЫҢ МҮМКІНШІЛІКТЕРІ 390

СЕКЦИЯ: ФИЗИКА

Жазира Батырхан, Гулзипа Сатаева

НАНОТЕХНОЛОГИЯНЫ МЕКТЕП БАҒДАРЛМАСЫНА ЕНГІЗУ 393

Гульсым Бектасова, Молдир Ахмадиева

ОСОБЕННОСТИ ПРОВЕДЕНИЯ ЛЕКЦИОННЫХ ЗАНЯТИЙ ПРИ
КРЕДИТНОЙ СИСТЕМЕ ОБУЧЕНИЯ 397

<i>Сания Жумабаева, Ашир Али Есиркепов</i> КҮН БЕЛСЕНДІЛІГІ ТУРАЛЫ ТҮСІНІК	402
<i>Віктор Коляденко</i> ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ ПОЛЯРИТОННИХ ПРИСТРОЇВ	406
<i>Нұрлыбай Қонашов</i> ЭЛЕКТРОМАГНИТТІ ТОЛҚЫНДАРДЫ ҒАРЫШ ӘЛЕМІН ЗЕРТТЕУДЕ ҚОЛДАНУ	409
<i>Анар Тулегенова, Айдос Турғара</i> БОЛАШАҚТЫҢ ЭНЕРГИЯСЫ	412
<i>Сания Жумабаева, Индира Түзелбек</i> ҚАЗІРГІ ФИЗИКА ЖӘНЕ БОЛАШАҒЫ	415
<i>Газиза Коржынбай</i> АСПАН ӘЛЕМІНДЕГІ ПЛАНЕТАЛАР ҚОЗҒАЛЫСЫ	418
<i>Олена Осипчук</i> ВПЛИВ ЗМІН ФАЗ МІСЯЦЯ НА ОРГАНІЗМ ЛЮДИНИ	423
<i>Жаңай Райна, Анар Тулегенова</i> ИНФРАҚЫЗЫЛ СӘЛЕЛЕРДІҢ ҚОЛДАНЫЛУЫ МҮМКІНДІКТЕРІ	429
<i>Базаргуль Садыкова, Жаңай Райна</i> КҮН АКТИВТІЛІГІНІҢ ЖЕРДЕГІ ҮРДІСТЕРГЕ ӘСЕРІ	431
<i>Базаргуль Садыкова, Мұқият Сұңғыла</i> КҮН-ЖЕР БАЙЛАНЫСТАРЫ	434
<i>Андрій Шаповал, Юлія Сауліна</i> КАПІЛЯРНО-ПОРИСТІ МАТЕРІАЛИ ДЛҢ ЕФЕКТИВНИХ ДВОФАЗНИХ ТЕПЛОПЕРЕДАВАЛЬНИХ ПРИСТРОЇВ	435
СЕКЦИЯ: ФИЗИЧЕСКАЯ КУЛЬТУРА И ПРОФЕССИОНАЛЬНЫЙ СПОРТ	
<i>Нуржан Толегенулы</i> ОСОБЕННОСТИ ПЕРВИЧНОЙ СПОРТИВНОЙ ОРИЕНТАЦИИ И ПОСТАНОВКИ ДОЛГОСРОЧНЫХ ЦЕЛЕЙ В ПОДГОТОВКЕ СПОРТСМЕНОВ	439
<i>Нуржан Толегенулы</i> СИСТЕМА ПОДГОТОВКИ СПОРТСМЕНОВ ВЫСОКОЙ КВАЛИФИКАЦИИ	442
<i>Назар Трохимчук</i> ПРОБЛЕМИ ВПРОВАДЖЕННЯ ЕФЕКТИВНОГО УПРАВЛІННЯ У ПРОФЕСІЙНОМУ ФУТБОЛІ	448
<i>Вадим Гаєвий, Людмила Коцєруба, Світлана Рябіна</i> КОНТРОЛЬ ЗА ФУНКЦІОНАЛЬНИМИ ПОКАЗНИКАМИ ОРГАНІЗМУ СТУДЕНТА-ПОДАТКІВЦЯ В ПРОЦЕСІ ЗАНЯТЬ ФІЗИЧНИМИ ВПРАВАМИ	451
<i>Тетяна Красушина, Олексій Гайда</i> ВПЛИВ ЗАНЯТЬ ШАХАМИ НА РОЗУМОВУ ПРАЦЕЗДАТНІСТЬ ДІТЕЙ	455
<i>Анвар Сатторов</i> РАЗВИТИЕ ФИЗКУЛЬТУРЫ И СПОРТА В СОВРЕМЕННЫХ УСЛОВИЯХ В УЗБЕКИСТАНЕ	459

Яхши Файзиев	
СПОРТИВНАЯ ДРУЖИНА РЕСПУБЛИКИ УЗБЕКИСТАН	460
СЕКЦИЯ: ФИЛОЛОГИЧЕСКИЕ НАУКИ	
Татьяна Вербицкая, Ирина Никифорова	
К ВОПРОСУ ОБ УПОТРЕБЛЕНИИ ЧАСТИЦ В НЕМЕЦКОМ ДИСКУРСЕ	462
Анна Зі́їнська	
ІМПЕРАТИВНІ МОВЛЕННЄВІ АКТИ В СЕРЕДНЬОАНГЛІЙСЬКІЙ МОВІ	464
Кульзаги Ибрагимова	
КУЛЬТУРНЫЕ КОДЫ В ПРОИЗВЕДЕНИЯХ КАЗАХСТАНСКИХ ПИСАТЕЛЕЙ «НОВОЙ ВОЛНЫ» (на примере романа Хасена Адибаева «Созвездия близнецов»)	466
Оксана Каданер	
МОВНА КУЛЬТУРА ЯК ОДНА ІЗ СКЛАДОВИХ В СИСТЕМІ ВУЗІВСЬКОГО НАВЧАННЯ В УМОВАХ ВПРОВАДЖЕННЯ СТАНДАРТІВ НОВОГО ПОКОЛІННЯ	470
Дария Лач	
К ВОПРОСУ ОБ ЭМОЦИИ В АНГЛИЙСКОЙ И РУССКОЙ ЛИНГВОКУЛЬТУРАХ	473
Лариса Нікітюк	
ЛІНГВОКУЛЬТУРОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ УТВОРЕННЯ ФРАЗЕОЛОГІЧНИХ ОДИНИЦЬ АНГЛІЙСЬКОЇ МОВИ	478
Ҳамида Нусратова	
ЎЗБЕК БОЛАЛАР АДАБИЁТИДА ИЖОДИЙ ТАЪСИР МАСАЛАСИ	482
Роза Оразалинова, Несвельдэ Нуртаева	
ИНТЕРБЕЛСЕНДИ ЖАТТЫГУЛАРДЫ СӨЙЛЕСІМ ӘРЕКЕТІНДЕ ҚОЛДАНУ	486
Зулайҳо Раҳмонова	
ХИЗР ВА “ОБИ ҲАЁТ” ҲАҚИҚАТИ ТАЛҚИНЛАРИ	489
Моҳичехра Рўзиева	
ФОЛЬКЛОРДА РАНГ СИМВОЛИКАСИНИНГ ЕТАКЧИ ХОССАЛАРИ	494
Насиба Хаитова, Майсара Розикова	
ОСНОВЫ ФОРМИРОВАНИЯ СИСТЕМЫ ЦЕННОСТЕЙ В ЖИЗНИ РЕБЁНКА НА ОСНОВЕ ПОСЛОВИЦ И ПОГОВОРОК РУССКОГО НАРОДА	498
Луиза Халилова	
СУБСТАНТИВНАЯ И ОТСУБСТАНТИВНАЯ ТРАНСПОЗИЦИЯ В РУССКОМ ЯЗЫКЕ	501
Инна Самойлова-Цыплакова, Светлана Ежитская	
ROLE OF CROSS-CULTURAL COMMUNICATION COURSE IN DEVELOPING STUDENTS' CULTURAL COMPETENCE	503
Диана Шахантаева	
USING GAMES IN TEACHING VOCABULARY TO VERY YOUNG LEARNERS	506

Нодира Базарова	
ОБУЧЕНИЕ НЕРУССКИХ СТУДЕНТОВ ПРИЕМАМ РАБОТЫ ПО ПРИМЕНЕНИЮ ОРФОГРАФИЧЕСКИХ ПРАВИЛ	508
Наталія Драч	
ЯВИЩЕ АБСЕНТИВУ В ГРАМАТИЦІ СУЧАСНОЇ НІМЕЦЬКОЇ МОВИ	511
Ирода Жабборова, Насиба Хаитова	
ИНТЕРАКТИВНАЯ СВЯЗЬ МЕЖДУ РУССКИМ ЯЗЫКОМ И ДРУГИМИ ПРЕДМЕТАМИ	514
Кульшат Жиренишина	
О НЕКОТОРЫХ ОСОБЕННОСТЯХ ОБУЧЕНИЯ НЕМЕЦКОМУ ЯЗЫКУ КАК ВТОРОМУ НА БАЗЕ АНГЛИЙСКОГО	517
Индира Калелова	
THE EXAMPLE OF LESSON OUTLINE BASED ON REAL LIFE LISTENING	521
Еліна Кривунь	
ОСОБЛИВОСТІ ДЖАЗОПОДІБНОЇ СТРУКТУРИ РОМАНУ ТОНІ МОРРІСОН «ДЖАЗ»	524
Анна Ліхачова	
ЖАНРОВІ ОСОБЛИВОСТІ СУЧАСНОЇ ЛІТЕРАТУРНОЇ КАЗКИ (НА МАТЕРІАЛІ ТВОРЧОСТІ ДЖ. РОУЛІНГ)	527
Баходир Муратов	
В ПОМОЩЬ НАЧИНАЮЩЕМУ ЛЕКТОРУ ДЛЯ ПРОВЕДЕНИЯ ЗАНЯТИЙ В НАЦИОНАЛЬНОЙ АУДИТОРИИ	529
Дилфуза Нарзуллаева, Нигора Сафарова	
“БИБИМУШКУЛКУШОД” АФСОНАСИДА АНЪАНАВИЙ ЭПИК ОБРАЗЛАР ТАЛҚИНИ	532
Людмила Остапенко	
ДО ПРОБЛЕМИ СУЧАСНОГО ВИВЧЕННЯ РОМАНУ ДЖ. Д. СЕЛІНДЖЕРА «ЛОВЕЦЬ У ЖИТІ»	535
Дилфуза Пардаева	
ПАМЯТЬ О ПРЕДКАХ – СВЯЩЕННА	541
Nigora Safarova, Dilfuza Narzullayeva	
О’ЗВЕК BOLALAR О’ҲИН FOLKLORI HAQIDA	544
Лайло Элмурадова	
РОДЫ И ВИДЫ ОРАТОРСКОГО ИСКУССТВА	547
Лайло Юлдашева	
МЕТОДИКА РАБОТЫ ПО РАЗВИТИЮ РЕЧИ СТУДЕНТОВ С ИСПОЛЬЗОВАНИЕМ ТЕЛЕПЕРЕДАЧ ПУБЛИЦИСТИЧЕСКОГО СТИЛЯ	549
Лола Юлдашева	
В.В. ИЗМАЙЛОВ КАК ПЕРВЫЙ ИЗДАТЕЛЬ ПУШКИНА	553
СЕКЦИЯ: ФИЛОСОФИЯ	
Ўмбетхан Сарсембин	
ҚОЖА АХМЕД ИАССАУИ ФЕНОМЕНИ	556

<i>Оксана Левицька</i> РЕЛІГІЄЗНАВЧИЙ АНАЛІЗ ПОГЛЯДІВ М.І. КОСТОМАРОВА НА БЕРЕСТЕЙСЬКУ УНІЮ 1596 РОКУ	561
<i>Ольга Фаріон</i> ЗАВДАННЯ ФІЛОСОФІЇ В УМОВАХ ГЛОБАЛІЗАЦІЇ: ПРАКТИЧНИЙ АСПЕКТ	563
СЕКЦІЯ: ХІМІЯ	
<i>Олена Іващенко, Олена Калашник, Катерина Стебліна</i> КОМПЛЕКСНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ПОКАЗНИКІВ ЯКОСТІ МОЛОЧКА КОСМЕТИЧНОГО	566
<i>Айкери. Турускулова, Гулзипа Сатаева, Сергей Мухин, Артемий Иржак</i> ИССЛЕДОВАНИЕ ТОПОГРАФИИ ПОВЕРХНОСТИ УГЛЕРОДНЫХ НАНОТРУБОК, ПОЛУЧЕННЫХ МЕТОДОМ СВЧ PECVD	570

Сборник научных трудов

Материалы I Международной научно-практической интернет-конференции «Тенденции и перспективы развития науки и образования в условиях глобализации»: Сб. науч. трудов. – Переяслав-Хмельницкий, 2015. – Вып. 1. – 594 с.

ВЫПУСК 1

Учитывая свободу научного творчества, редколлегия принимает к печати публикации и статьи тех авторов, мнения которых не во всем разделяет. Ответственность за грамотность, автентичность цитат, правильность фактов и ссылок, достоверность материалов несут авторы публикаций. Перепечатка и воспроизведение опубликованных материалов любым способом разрешается только при ссылке на «Тенденции и перспективы развития науки и образования в условиях глобализации».

Редакционная коллегия оставляет за собой право редактировать и сокращать текст.

Адрес оргкомитета:

08401, Киевская обл., г. Переяслав-Хмельницкий,
ул. Сухомлинского, 30, к. 203
Тел. : +38 (04567) 5-46-44

Материалы конференции размещены на сайте: <http://confscience.webnode.ru/>

Составители: С.Н.Кикоть, И.В.Гайдаенко

Дизайн: И.В.Гайдаенко
gaidaenko_igor@ukr.net

Подписано в печать 27.02.2015 г. Формат 60x84 1/8. Бумага офсет.

Усл. печать. л. 39,8. Зам. № 225

Изготовитель ФЛП О.М.Лукашевич, свидетельство о государственной регистрации
№ 2 358 000 0000 002997 от 12.10.2011 г.

08400, Киевская область, г. Переяслав-Хмельницкий,
ул. Покровская, 49.к. 12, тел. : 097-750-27-17

E-mail: lom80@ukr.net

